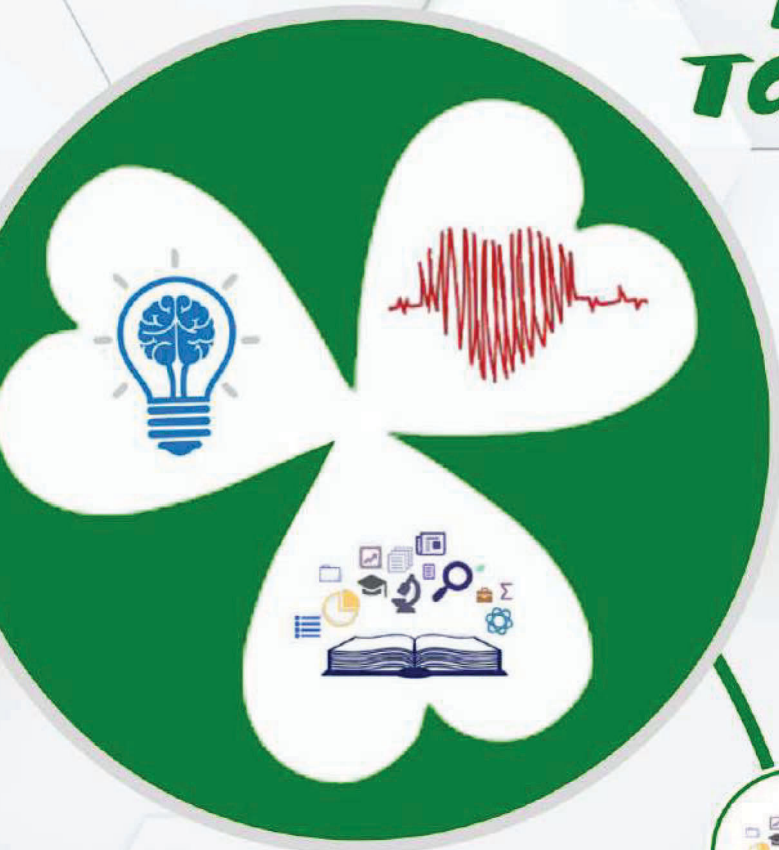

Наукові перспективи
Видавнича група

Перспективи та інновації науки

СЕРІЯ "ПЕДАГОГІКА"

СЕРІЯ "ПСИХОЛОГІЯ"

СЕРІЯ "МЕДИЦИНА"

№13(31)2023

Тернопільський національний медичний університет імені І. Я. Горбачевського

Видавнича група «Наукові перспективи»

Луганський державний медичний університет

Громадська наукова організація «Система здорового довголіття в мегаполісі»

Громадська організація «Християнська академія педагогічних наук України»

Громадська організація «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з
духовно-морального виховання»

*за сприяння КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м.Києва", Центру
дієтології Наталії Калиновської*

«Перспективи та інновації науки»

(Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)

Випуск № 13(31) 2023

Київ – 2023

Ivan Horbachevsky Ternopil National Medical University

Publishing Group «Scientific Perspectives»

Luhansk State Medical University

Public scientific organization "System of healthy longevity in the metropolis"

Public organization "Christian Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine"

Public organization "All-Ukrainian Association of Teachers and Psychologists of
Spiritual and Moral Education"

*with the assistance of the KNP "Clinical Hospital No. 15 of the Podilsky District of Kyiv", Nutrition Center of
Natalia Kalinovska*

"Prospects and innovations of science"

(Series "Pedagogy", Series "Psychology", Series "Medicine")

Issue № 13(31) 2023

Kiev – 2023

ISSN 2786-4952 Online

УДК 001.32:1/3](477)(02)

DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31))

**«Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»:
журнал. 2023. № 12(30) 2023. С. 823**

**Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.09.2021
№ 1017 журналу присвоєно категорію "Б" із психології та педагогіки**

**Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 27.04.2023
№ 491 журналу присвоєно категорію "Б" із медицини: спеціальність 222**

**Рекомендовано до видавництва Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів
наук з державного управління» (Рішення від 18.09.2023, № 4/9-23)**

*Журнал видається за підтримки КНП "Клінічна лікарня №15 Подільського району м.Києва", Центру дієтології
Наталії Калиновської.*

Журнал заснований з метою розвитку наукового потенціалу та реалізації кращих традицій науки в Україні, за кордоном. Журнал висвітлює історію, теорію, механізми формування та функціонування, а, також, інноваційні питання розвитку медицини, психології, педагогіки та. Видання розраховано на науковців, викладачів, педагогів-практиків, представників органів державної влади та місцевого самоврядування, здобувачів вищої освіти, громадсько-політичних діячів.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), Research Bible, міжнародної пошукової системи Google Scholar.

Голова редакційної колегії:

**Жукова Ірина
Віталіївна**

кандидат наук з державного управління, доцент, Лауреат премії Президента України для молодих вчених, Лауреат премії Верховної Ради України молодим ученим, директор Видавничої групи «Наукові перспективи», директор громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління» (Київ, Україна)

Головний редактор: Чернуха Надія Миколаївна — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна).

Заступник головного редактора: Торяник Інна Іванівна - доктор медичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник лабораторії вірусних інфекцій Державної установи «Інститут мікробіології та імунології імені І.І. Мечникова Національної академії медичних наук України» (Харків, Україна);

Заступник головного редактора: Сіданіч Ірина Леонідівна — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна);

Заступник головного редактора: Жуковський Василь Миколайович — доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри англійської мови Національного університету "Острозька академія" (Рівне, Україна).

Редакційна колегія:

1. Бабова Ірина Костянтинівна - доктор медичних наук, професор, професор кафедри дефектології та фізичної реабілітації, ДЗ "Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського" (Одеса, Україна)
2. Бабчук Олена Григорівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри сімейної та спеціальної педагогіки і психології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
3. Бахов Іван Степанович — доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри іноземної філології та перекладу Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
4. Балахтар Катерина Сергіївна - здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053. Психологія, старший викладач кафедри іноземних мов в Національному університеті ім. О. О. Богомольця (Київ, Україна)
5. Бартенева Ірина Олександрівна - кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Одеса, Україна)
6. Біляковська Ольга Орестівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Львівського національного університету імені Івана Франка (м. Львів, Україна)
7. Вадзюк Степан Нестерович - доктор медичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, почесний академік Національної академії педагогічних наук України, завідувач кафедри фізіології з основами біоетики та біобезпеки Тернопільського національного університету імені І.Я. Горбачевського України (Тернопіль, Україна)
8. Вовк Вікторія Миколаївна - кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки Державного університету ім. Станіслава Сташица в Пілі (м. Піла, Польща)
9. Гвоздзькевич Сильвія — кандидат наук, Державна професійна вища школа ім. Якуба з Парадижу в Гожуві-Великопольському (Польща)
10. Головач Наталія Василівна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри управління персоналом та економіки праці Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)

11. Гречановська Олена Володимирівна – доктор педагогічних наук, професор кафедри філософії та гуманітарних наук Вінницького національного технічного університету (Вінниця, Україна)
12. Гудзь Наталя Іванівна - доктор фармацевтичних наук, професор, ад'юкт кафедри фармації і екологічної хімії Опольського університету, доцент кафедри технології ліків та біофармації Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (Львів, Україна)
13. Гуменикова Тамара Рудольфівна — доктор педагогічних наук, професор, директор Придніпурської філії Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
14. Дерстуганова Наталя Вікторівна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри освіти та управління навчальним закладом Класичного приватного університету (Запоріжжя, Україна)
15. Долгова Олена Миколаївна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
16. Журавльова Лариса Петрівна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Поліського національного університету (Житомир, Україна)
17. Заячківська Оксана Василівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
18. Інжиревська Леся Анатоліївна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
19. Іванська Олена Михайлівна - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
20. Кардаш Оксана Любомирівна, кандидат економічних наук, доцент кафедри комп'ютерних технологій та економічної кібернетики Навчально-наукового інституту автоматики, кібернетики та обчислювальної техніки Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне, Україна)
21. Коваленко Олена Михайлівна - кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник відділу профільного навчання Інституту педагогіки НАПН України (Київ, Україна)
22. Коваль Галина Миколаївна - доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри мікробіології, вірусології, епідеміології з курсом інфекційних хвороб Ужгородського національного університету (Ужгород, Україна)
23. Ковальчук Анна Сергіївна - здобувач ступеня доктора філософії (PhD) за спеціальністю 053 Психологія Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
24. Корильчук Неоніла Іванівна – кандидат медичних наук, доцент кафедри терапії та сімейної медицини Тернопільського національного медичного університету імені І.Я.Горбачевського МОЗ України (Тернопіль, Україна)
25. Корнієнко Петро Сергійович - доктор юридичних наук, доцент, адвокат, заступник першого проректора по роботі з коледжами, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національної академії статистики, обліку та аудиту (Київ, Україна)
26. Кравчук Володимир Миколайович, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права Волинського національного університету імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
27. Кравчук Людмила Степанівна - кандидат педагогічних наук, доцент, професор кафедри фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна», завідувач кафедрою фізичної терапії, ерготерапії, фізичної культури і спорту Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» (Хмельницький, Україна)
28. Крайник Григорій Сергійович - кандидат юридичних наук, доцент, доцент Житомирського державного університету імені Івана Франка (Житомир, Україна)
29. Левков Анатолій Анатолійович - кандидат медичних наук, доцент кафедри фізичної терапії та ерготерапії Національного університету «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка» (Полтава, Україна)
30. Лігоцький Анатолій Олексійович — доктор педагогічних наук, професор (Київ, Україна)
31. Лисенко Дмитро Андрійович - кандидат медичних наук, доцент кафедри внутрішньої медицини №2 Вінницького національного медичного університету (Вінниця, Україна)
32. Лич (Назарук) Оксана Миколаївна - доктор психологічних наук, доцент, член-кореспондент української академії акмеології, член громадської спілки «Національна психологічна асоціація», доцент кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
33. Макаренко Олександр Миколайович — доктор медичних наук, професор, академік Міжнародної академії освіти та науки, професор кафедри загальномедичних дисциплін Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)
34. Мальцев Дмитро Валерійович кандидат медичних наук, завідувач лабораторії імунології і молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця (Київ, Україна)
35. Марушева Олександра Анатоліївна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри публічного управління та інформаційного менеджменту ПВНЗ Університет Новітніх Технологій (м. Київ, Україна)
36. Мельник Володимир Степанович — доктор медичних наук, професор кафедри неврології Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, декан медичного факультету №1 (Київ, Україна)
37. Мігенько Богдан Орестович – кандидат медичних наук, доцент кафедри терапії та сімейної медицини Тернопільського національного медичного університету імені І.Я.Горбачевського МОЗ України (Тернопіль, Україна)
38. Мігенько Людмила Михайлівна – кандидат медичних наук, доцент кафедри внутрішньої медицини №2 Тернопільського національного медичного університету імені І.Я. Горбачевського МОЗ України (Тернопіль, Україна)
39. Мідельський Сергій Людвигович – професор, Академік, Президент Регіональної Академії Менеджменту (Казахстан)
40. Міхальський Томаш — доктор наук, доцент кафедри географії регіонального розвитку Гданського університету (Польща)
41. Миргород-Карпова Валерія Валеріївна - кандидат юридичних наук, заступник директора з наукової роботи, старший викладач кафедри адміністративного, господарського права та фінансово-економічної безпеки Сумського державного університету (Суми, Україна)
42. Мочалов Юрій Олександрович - доктор медичних наук, професор, професор кафедри хірургічної стоматології та клінічних дисциплін ДВНЗ «Ужгородський національний університет» (Ужгород, Україна)
43. Нікульчев Микола Олександрович – доктор богословських наук, кандидат філософських наук, професор, доцент кафедри філософії НУ «ОМА» (Одеса, Одеська область, Україна)
44. Помиткін Едуард Олександрович — доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих імені Івана Язюна НАПН України (Київ, Україна)
45. Помиткіна Любов Віталіївна — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
46. Попель Оксана Василівна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української та іноземної філології Одеського національного технологічного університету (Одеса, Україна)
47. Приходькіна Наталя Олексіївна - доктор педагогічних наук, професор кафедри педагогіки, адміністрування і спеціальної освіти Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
48. Прокоф'єва Марина Олександрівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри іноземної філології факультету лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
49. Сирник Ярослав - доцент кафедри антропології Вроцлавського університету (Вроцлав, Польща)
50. Трушкіна Наталя Валеріївна - кандидат економічних наук, член-кореспондент Академії економічних наук України, дійсний член Центру українсько-європейського наукового співробітництва, старший науковий співробітник відділу проблем регуляторної політики та розвитку підприємництва, Інститут економіки промисловості НАН України (Київ, Україна)
51. Турчинова Ганна Володимирівна — кандидат педагогічних наук, доцент, декан факультету природничо-географічної освіти та екології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київ, Україна)
52. Філіпова Лариса Валеріївна – доктор педагогічних наук, кандидат хімічних наук, доцент, доцент закладу вищої освіти кафедри медичної біохімії та молекулярної біології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця, (Київ, Україна)
53. Хохліна Олена Петрівна — доктор психологічних наук, професор, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
54. Чаусова Тетяна Володимирівна — кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та особистісного розвитку Навчально-наукового інституту менеджменту та психології ДЗВО «Університет менеджменту освіти» НАПН України (Київ, Україна)
55. Черська Марія Сергіївна - доктор медичних наук, завідувачка консультативно-діагностичним відділенням Державної Установи «Інститут ендокринології та обміну речовин НАМН України» (Київ, Україна)
56. Чумак Оксана Володимирівна - доктор економічних наук, доцент, науковий співробітник відділу статистики і аналітики вищої освіти Державної наукової установи «Інститут освітньої аналітики», (Київ, Україна)
57. Шевченко Валерія Геннадіївна - кандидат медичних наук, доцент кафедри хірургії #2 Одеського національного медичного університету (Одеса, Україна)
58. Яковичка Лада Савелівна — доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри авіаційної психології Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

Статті розміщені в авторській редакції. Відповідальність за зміст та орфографію поданих матеріалів несуть автори.

ЗМІСТ

СЕРІЯ «Педагогіка»

Kazachiner O.S., Boychuk Yu.D., Halii A.I. <i>PRACTICAL SOLUTIONS FOR MAKING EDUCATIONAL SPACES MORE INCLUSIVE WITH A HELP OF CARGO CLASSROOM</i>	15
Kyrychenko A.M., Stezhko Z.V. <i>DEVELOPMENT PRIORITIES OF UNIVERSITY EDUCATION OF UKRAINE</i>	27
Leleka V.M. <i>PHYSICAL EDUCATION IN US UNIVERSITIES IN THE CONTEXT OF EXPERIENCE FORMATION</i>	40
Акімова О.В., Фрицюк В.А., Баярко Н.В. <i>АКТИВІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ</i>	47
Алексеева С.В. <i>ПІДГОТОВКА ЕКОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА</i>	59
Афонченко М.В. <i>ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ</i>	68
Байдюк Л.М. <i>МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕГРОВАНІХ УРОКІВ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ</i>	82
Волинець Ю.О., Стаднік Н.В. <i>ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ</i>	94
Гапчук Я.А. <i>ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ Е-НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ</i>	106

Горета Л.В. <i>ПРОФЕСІЙНИЙ ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ В ОРГАНІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ</i>	114
Григор'єва Н.А. <i>РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ М. МОНТЕССОРІ В ПРАКТИЦІ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ</i>	121
Гудзь О.А. <i>УДОСКОНАЛЕННЯ ФОНАЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ СТУДЕНТІВ- ПОЧАТКІВЦІВ В ОВОЛОДІННІ ТЕХНІКОЮ БАРОКОВОГО СПІВУ</i>	132
Демченко В.М. <i>ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ</i>	142
Денисенко Н.Г., Дишко О.Л., Северіна Л.Є., Косинській Е.О. <i>РОЛЬ РІЗНОВИДІВ ГІМНАСТИКИ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ</i>	150
Дика Н.М., Розінкевич Н.В. <i>ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ</i>	162
Заєць Р.Г. <i>ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ США</i>	173
Катеринчук С.В., Лопаткін І.В. <i>МЕТОД МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА В ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ</i>	186
Кирилюк В.П., Рожі Т.А. <i>ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ГЕОДЕЗИСТІВ У ЗВО УКРАЇНИ</i>	195
Кланічка Ю.В. <i>ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ ДО ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СТАРШОКЛАСНИКАМИ</i>	206
Ковальська І.Е., Пархомов О.М. <i>ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НАТО У ЗМІСТ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ОФІЦЕРІВ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ</i>	218

Крупіна Л.В. <i>УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЮ РОБОТОЮ В ЗАКЛАДІ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ</i>	228
Кушнір О.В., Литвинюк Н.Я. <i>БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА – ЗАПОРУКА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ДОРΟΣЛИХ</i>	241
Овчарук В.Г., Полякова О.О., Зубаль М.В., Калашник Д.С., Яковлів В.Л. <i>МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ У СПОРТСМЕНІВ</i>	253
Онипченко О.І., Чернуха Н.М., Сургова С.Ю. <i>ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО РОБОТИ З НАРКОЗАЛЕЖНИМИ В РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЦЕНТРАХ</i>	263
Павлюченко М.І., Круть Ю.Я., Сюсюка В.Г., Сергієнко М.Ю., Онопченко С.П., Дейніченко О.В., Кириченко М.М. <i>ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПІДГОТОВКИ ФІЗИЧНИХ ТЕРАПЕВТІВ НА КАФЕДРІ АКУШЕРСТВА І ГІНЕКОЛОГІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИКО-ФАРМАЦЕВТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ</i>	276
Паскаль О.В. <i>ОЦІНКА ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ – СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У МАЙБУТНІЙ ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ</i>	290
Полівко Л.Ю. <i>ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РУМУНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННИХ ЗМІН</i>	302
Процик Г.М. <i>ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ</i>	312
Синишина В.М., Осьодло В.І. <i>МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДІАГНОСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ</i>	325
Сорокіна С.І., Колодій В.А., Абрамчук О.М. <i>ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В НАВЧАННІ БІОЛОГІЇ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРЕВАГИ</i>	338
Телячий Ю.В., Маркова С.В., Сарай Н.І. <i>ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ: ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ</i>	350

Ткачов С.І., Ткачова Н.О., Байдала В.В., Чирва Я.О. <i>ФОРМАЛЬНА, НЕФОРМАЛЬНА, ІНФОРМАЛЬНА ОСВІТА: СУТЬ, ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ</i>	357
Харченко Н.В., Мисан І.В. <i>ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗНАНЬ ПРО ПРОФЕСІЇ ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБОМ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ</i>	366
Чернецька Ю.І., Тарасенко Н.В., Бондаренко М.А. <i>СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ НАРКОЗАЛЕЖНИХ У ПРОЦЕСІ РЕАБІЛІТАЦІЇ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ</i>	381
Черушева Г.Б., Шавель Х.Є., Голуб О.В. <i>ВПЛИВ ОНЛАЙН-ОСВІТИ НА ЗДОРОВ'Я ТА ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ</i>	395
Шкарупа Г.М. <i>МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-КОНСТРУКТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ДИЗАЙНЕРІВ В МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕДЖАХ ОКРЕМІ АСПЕКТИ</i>	408
Шеплякова І.О. <i>ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНOSTІ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ</i>	420
Ягоднікова В.В. <i>ФОРМУВАННЯ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО-ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА</i>	433
Ян Мен'ї <i>МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ</i>	443
Янков М.Л., Горбачов О. <i>ЗМІСТ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ</i>	454

СЕРІЯ «Психологія»

Бессараб А.О., Турубарова А.В. <i>КРИЗОВЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ СІМЕЙ З ДІТЬМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ, ЩО ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ УНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ</i>	462
---	-----

Вашека Т.В. <i>РОЛЬ ОСОБИСТІСНИХ ФАКТОРІВ ТА ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ВИНИКНЕННІ СУЇЦИДАЛЬНИХ НАМІРІВ МОЛОДІ</i>	477
Волинець Н.В., Ксьондзик О.І. <i>ВПЛИВ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕКЛАМНИХ ОБРАЗІВ НА ПСИХІКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ТА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	488
Ворнікова Л.К. <i>СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІКОВИХ ЗМІН У ЖІНОК ЗРІЛОГО ВІКУ: ДИСПЕРСНИЙ ТА РЕГРЕСИВНИЙ АНАЛІЗИ</i>	502
Горіна О.Т. <i>ОСОБИСТІСНІ ПРОЯВИ ПРОБЛЕМИ САМОТНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ</i>	511
Мішкулинець О.О., Мельник А.Ю. <i>ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НАВЧАННЯ, МОТИВАЦІЇ УЧНІВ ТА ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УСПІШНІСТЬ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ</i>	524
Палько Т.В., Рошко В.І. <i>КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ</i>	534
Подкоритова Л.О., Перерва Є.Г. <i>МОТИВАЦІЯ ДО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА</i>	548
Саламон О.Л. <i>ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ ДОРΟΣЛИХ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СТРЕСОГЕННИХ СИТУАЦІЙ</i>	561
Тарасова В.В. <i>ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ</i>	571
Топоренко Г.С. <i>ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНІ</i>	586
Цупко Б.О., Івашенко А.І. <i>ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ СПРИЙНЯТТЯ ТА МАНІПУЛЯЦІЙНОГО ВПЛИВУ РЕКЛАМИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ</i>	598

СЕРІЯ «Медицина»

- Botiakova V.V.** 611
THE RELATIONSHIP BETWEEN BURNOUT SYNDROME, QUALITY OF LIFE AND CARDIOVASCULAR RISK FACTORS IN FAMILY DOCTORS
- Kusliy Yu.Yu., Fedorchenko O.V., Prokopenko S.V.** 631
CHARACTERISTICS OF DEFECTS IN DENIM FABRIC FORMED AS A RESULT OF SHOTS FROM "FORT 12R" AND "AE 790G1" PISTOLS IN COMBINATION WITH A HUMAN BODY SIMULATOR
- Vysochyna I.L., Yashkina T.O.** 640
IMPACT OF SYSTEMIC USE OF ELECTRONIC CIGARETTES ON THE LEVELS OF TOXIC AND POTENTIALLY TOXIC METALS IN SALIVA AMONG YOUNG PEOPLE
- Башкірова Л.М., Юрик О.Є., Кузьміна-Кутішенко Т.Ю.** 650
СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ФАХІВЦІВ-НЕВРОЛОГІВ У МЕДИЧНИХ ЗВО УКРАЇНИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД
- Вадзюк С.Н., Дживак Т.В.** 663
ВПЛИВ РОСЛИННОГО АДАПТОГЕНУ НА ОСНОВІ РАДІОЛІ РОЖЕВОЇ, ЖЕНШЕНЮ ТА УНГЕРНІЇ ВІКТОРА НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСІБ З ВИЩОЮ ТЕПЛОЧУТЛИВІСТЮ
- Верещако Р.І., Земсков С.В., Петренко В.І., Іванчов П.В.** 676
ТОЧНІСТЬ ТА БЕЗПЕКА ШИЙНОЇ МЕДІАСТИНОСКОПІЇ: РОЛЬ ПЕРЕДОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ
- Височанська В.В.** 685
ХАРАКТЕРИСТИКА ВУГЛЕВОДНЕВОГО, ЛІПІДНОГО ОБМІНУ ТА СТУПЕНЮ УРАЖЕННЯ ПЕЧІНКИ У ПАЦІЄНТІВ З ПОСІДНАННЯМИ НЕАЛКОГОЛЬНОЇ ЖИРОВОЇ ХВОРОБИ ПЕЧІНКИ, ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ 2 ТИПУ ТА СЕБОРЕЙНОГО ДЕРМАТИТУ
- Ковтун Л.О., Маганова Т.В., Сухоставець Н.П.** 706
ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ В МЕДИЧНИХ ЗВО УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (eHealth)
- Козачишин Н.І., Нетяженко В.З.** 718
ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН ТРОМБОЦИТАРНОГО ГЕМОСТАЗУ У ПАЦІЄНТІВ З ХРОНІЧНИМ КОРОНАРНИМ СИНДРОМОМ ПІСЛЯ ПЕРЕНЕСЕНОЇ COVID-19 ІНФЕКЦІЇ

- Кухнюк О.В., Снісар О.А., Коцюруба В.П., Ліфер К.О.** 726
АНАЛІТИЧНИЙ, ТОКСИКОЛОГІЧНИЙ ТА БІОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ СПОЛУК ЦИНКУ ТА ЇХ РОЛЬ ДЛЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗМУ ЛЮДИНИ
- Ленга Е.Л., Загородня Л.І., Ямілова Т.М., Карбованець О.І.** 738
ОСНОВНІ МОДЕЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ
- Ляховська А.В.** 752
СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ СТОМАТОЛОГІВ
- Мельниченко О.О.** 766
ЕВОЛЮЦІЯ ХІРУРГІЧНИХ МЕТОДІВ СТАБІЛІЗАЦІЇ ГРУДИННО-РЕБЕРНОГО КАРКАСУ
- Ніколаєнко-Камишова Т.П., Височина І.Л., Яворський С.В., Єфімова Н.О.** 774
ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ОБЛІТЕРУЮЧОГО УРАЖЕННЯ ПЕРИФЕРИЧНИХ АРТЕРІЙ НИЖНІХ КІНЦІВОК У КОМОРБІДНИХ ХВОРИХ З СИСТЕМНИМ АТЕРОСКЛЕРОЗОМ ТА ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ 2 ТИПУ В ПРАКТИЦІ СІМЕЙНОГО ЛІКАРЯ
- Полякова Є.М., Щербина М.О.** 783
МОРФОЛОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЕНДОМЕТРІЯ В КОНТЕКСТІ НОВИХ КЛАСИФІКАЦІЙНИХ КРИТЕРІЇВ
- Пришляк А.М., Коноваленко С.О., Кошарний В.В.** 791
АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕЛИКОГО ЧЕПЦЯ, ЯК МІШЕНІ ДЛЯ МЕТАСТАЗУВАННЯ
- Руденко М.Л.** 801
ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ХІРУРГІВ З ДОСВІДУ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ ТА ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ
- Співак Ю.А.** 808
МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ СЕРЦЕВОЇ НЕДОСТАТНОСТІ НА ФОНІ ІНФАРКТУ МІОКАРДА З ПОСІДНАНИМ ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ 2 ТИПУ

Шановні колеги!

Вітаю із виходом чергового номеру фахового журналу категорії Б «Перспективи та інновації науки».

Цікаві та змістовні статті, розміщені в ньому, є серйозним доробком для «наукового фронту».

На сторінках репрезентованого вашій увазі номеру ви познайомитеся з: моделями дистанційного навчання фахівців-неврологів у медичних ЗВО України; медичними аспектами вживання електронних сигарет; змістом тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників; результатами впровадження в практику роботи ЗДО освітнього проєкту «Професії дорослих у сучасному світі» й експериментальною методикою, спрямованою на формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проєктної діяльності та ін.

Бажаю виданню довгого творчого шляху на користь процвітання України, а колективу редакції – успіхів у справі поширення на світовій арені об'єктивної наукової інформації з широкого кола питань, що висвітлюються у журналі.

З повагою,

**ректор Черкаської медичної академії,
доктор філософії (кандидат медичних наук),
доцент, академік Української академії наук,
професор кафедри фундаментальних дисциплін,
Заслужений лікар України,
голова Співки жінок Черкащини,
повний кавалер ордена «За заслуги»**

Інна Губенко

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Вітаю колектив фахового категорія Б журналу “Перспективи та інновації науки” із виходом чергового номера.

Приємно, що видання висвітлює нові ідеї та є важливим засобом масової інформації для сьогодення.

Редакція журналу, яка другий рік поспіль вигострює свою методологію на проблемах педагогіки, психології та медицини, об’єднує сьогодні понад 60 провідних науковців. Вона є відкрита до міждисциплінарних наукових досліджень і поширення результатів серед докторантів, аспірантів, магістрантів, студентів, представників органів державної влади і місцевого самоврядування, громадськості.

Такий багатосторонній обмін науковими ідеями неодмінно дасть поштовх подальшим дослідженням для розвитку наукових галузей в Україні.

Прийміть щирі побажання нових досягнень у дослідженні сучасних тенденцій розвитку науки та освіти.

Зичу вам миру, міцного здоров’я, щастя, творчого натхнення, завзяття й успіхів.

З повагою,

**голова редакційної колегії,
директор Видавничої групи «Наукові перспективи»,
кандидат наук з державного управління, доцент**

Ірина ЖУКОВА

Шановні колеги!

Вітаю із виходом чергового номеру фахового журналу категорії Б «Перспективи та інновації науки».

Журнал залишається важливою та авторитетною фаховою дискусійною платформою для наукового обґрунтування актуальних теоретичних та прикладних аспектів сучасного науково-освітнього простору.

Бажаю авторській і читацькій аудиторії видання не зупинятися на досягнутому й успішно продовжувати свою потрібну для суспільства та держави діяльність.

Нехай все вдається .

Здоров'я, натхнення, впевненості у собі та бажання творити добрі справи.

З повагою,

**Директор Центру Європейських
Студій соціальних інновацій в освіті,
доктор філософських наук,
професор**

Нестерова М.О.

СЕРІЯ «Педагогіка»

UDC 376-056.36

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-15-26](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-15-26)

Kazachiner Olena Semenivna Doctor of Education, Full Professor, Professor of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyh St., 29, Kharkiv, tel.: (096) 301-70-35, <https://orcid.org/0000-0003-4842-3857>

Boychuk Yuriy Dmytrovych Doctor of Education, Full Professor, Correspondent Member of National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Professor of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, Rector, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyh St., 29, Kharkiv, tel.: (068) 600-01-47, <https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>

Halii Alla Ivanivna PhD in Biology, Docent, Head of Human Health, Rehabilitology and Special Psychology Department, H.S.Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyh St., 29, Kharkiv, tel.: (098) 814-87-58, <https://orcid.org/0000-0002-2134-6321>

PRACTICAL SOLUTIONS FOR MAKING EDUCATIONAL SPACES MORE INCLUSIVE WITH A HELP OF CARGO CLASSROOM

Abstract. The article shows the content and possibilities of CARGO Classroom in making educational spaces more inclusive. CARGO Movement, formed in 2019, is a creative collective developing digital heritage resources for schools and the broader public. These include films, immersive exhibition design and the “CARGO Classroom” education tools.

CARGO Classroom is a set of 15 history lessons. These lessons have been developed by CARGO in collaboration with experienced history teachers, history teacher educators, home educators, activists and historians. Each lesson tells the story of an individual of African or African Diaspora heritage. Together, the lessons form a chronological narrative that celebrates the accomplishments, achievements and visionary leadership of African and African Diaspora individuals from ancient times to the present day. In forefronting these accomplishments, CARGO Classroom shows learners that the present and the future can and should be places of possibility and opportunity for all.

CARGO Classroom's main aim is to enhance and broaden the national curriculum, contributing creatively engaging materials which are as pedagogically strong as they are innovative in form and content.

CARGO Classroom is based on pedagogical principles that help facilitate more inclusive education. We hope that, as well as an understanding of how you might use CARGO Classroom resources in your educational settings, you take away an awareness of how to use CARGO's pedagogical principles to construct inclusive lessons of your own.

CARGO classroom is a series of lessons that will enrich the curriculum with stories of inspiring individuals from Africa, an African diaspora, history. The lessons have been designed in collaboration with lecturers, professors, teachers and pupils and taught in full, they tell the story of the continued accomplishments of individuals of African and African diaspora heritage. These lessons are pitched for students aged 11 to 14, but CARGO Classrooms visually informed pedagogy, however, means that they are easily adapted for both younger and older students. Each lesson has an accompanying image and poem about which questions can be tailored to challenge students of all ages

Finally, CARGO classroom lessons have been planned by experience. History teachers and are rooted in that discipline. Each lesson therefore looks to develop students' historical skills as well as enriching their historical knowledge.

Keywords: inclusive education, CARGO classroom, educational spaces, stories, history lessons, inclusive education vocabulary, pedagogical principles

Казачінер Олена Семенівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (096) 301-70-35, <https://orcid.org/0000-0003-4842-3857>

Бойчук Юрій Дмитрович доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, професор кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, ректор, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (068) 600-01-47, <https://orcid.org/0000-0001-8583-5856>

Галій Алла Іванівна кандидат біологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини, реабілітології і спеціальної психології, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, тел.: (098) 814-87-58, <https://orcid.org/0000-0002-2134-6321>

ПРАКТИЧНІ ШЛЯХИ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ ОСВІТНІХ ПРОСТОРІВ ЗА ДОПОМОГОЮ CARGO CLASSROOM

Анотація. У статті показано зміст і можливості CARGO Classroom у тому, щоб зробити освітній простір більш інклюзивним. CARGO Movement, заснований у 2019 році, є творчим колективом, який розробляє цифрові ресурси для шкіл та широкої громадськості. Сюди належать фільми, захоплюючий дизайн виставок та навчальні інструменти «CARGO Classroom».

CARGO Classroom – це комплект із 15 уроків історії. Ці уроки були розроблені CARGO у співпраці з досвідченими вчителями історії, викладачами історії, домашніми вихователями, активістами та істориками. Кожен урок розповідає історію особи з Африки чи африканської діаспори. Разом ці уроки утворюють хронологічну розповідь, яка відзначає досягнення та далекоглядне лідерство африканців та африканської діаспори з давніх часів до наших днів. На передньому плані цих досягнень CARGO Classroom показує учням, що сьогодення та майбутнє можуть і повинні бути місцями можливостей для всіх.

Основна мета CARGO Classroom полягає в тому, щоб покращити та розширити національну навчальну програму, вносячи творчо захоплюючі матеріали, які є педагогічно сильними та інноваційними за формою та змістом.

CARGO Classroom базується на педагогічних принципах, які сприяють більш інклюзивній освіті. Ми сподіваємося, що, окрім розуміння того, як ви можете використовувати ресурси CARGO Classroom у своїх навчальних закладах, ви отримаєте уявлення про те, як використовувати педагогічні принципи CARGO для створення власних інклюзивних уроків.

CARGO classroom – це серія уроків, які збагатять навчальну програму історіями видатних людей з Африки, африканської діаспори, історичних постатей загалом. Уроки, розроблені у співпраці з лекторами, професорами, вчителями та учнями, розповідають історію постійних досягнень африканців та африканської діаспори. Ці уроки призначені для учнів віком від 11 до 14 років, але педагогіка CARGO Classrooms із візуальною підтримкою означає, що їх легко адаптувати як для молодших, так і для старших учнів. До кожного уроку є супровідне зображення та вірш, запитання щодо яких можна адаптувати для учнів будь-якого віку.

Нарешті, класні уроки CARGO були розроблені на основі досвіду вчителів історії та тих, хто цікавиться цією дисципліною. Тому кожен урок спрямований на розвиток навичок учнів у сфері історії, а також на збагачення їх історичних знань.

Ключові слова: інклюзивна освіта, CARGO classroom, освітні простори, розповіді, уроки історії, словниковий запас інклюзивної освіти, педагогічні принципи

Statement of the problem. The central premise of education is to prepare people to take their place within society. And we don't feel that our curricula facilitate people to take their place in a multicultural, multi diverse society. It doesn't do that. But CARGO Movement, formed in 2019, is a creative collective developing digital heritage resources for schools and the broader public. These include films, immersive exhibition design and the "CARGO Classroom" education tools.

CARGO (Charting African Resilience Generating Opportunities) Classroom is a set of 15 history lessons. These lessons have been developed by CARGO in collaboration with experienced history teachers, history teacher educators, home educators, activists and historians. Each lesson tells the story of an individual of African or African Diaspora heritage. Together, the lessons form a chronological narrative that celebrates the accomplishments, achievements and visionary leadership of African and African Diaspora individuals from ancient times to the present day. In forefronting these accomplishments, CARGO Classroom shows learners that the present and the future can and should be places of possibility and opportunity for all.

CARGO Classroom's main aim is to enhance and broaden the national curriculum, contributing creatively engaging materials which are as pedagogically strong as they are innovative in form and content.

We use bespoke poetry, images, video and interactive content, which brings to life the stories of individuals of African and African Diaspora Heritage. Adding a wealth and depth to an often poor and shallow pool of resources.

CARGO Classroom resources are inspired by the CARGO collection of poetry by Lawrence Hoo, which traces a timeline across seven centuries, and celebrates the resilience and visionary leadership of individuals of African or African Diaspora descent who catalyzed change and moved society forward.

CARGO Classroom is the initiative of CARGO Movement Ltd, an independent creative collective based in Bristol, UK. It is the product of a multidisciplinary collaboration between CARGO and a team of experienced teachers, assembled with the guidance of the School of Education at the University of Bristol.

Analysis of the latest research and publications shows that the scientific researches devoted to creating inclusive educational space including the ones in African regions were presented by such authors as: J.Hemingway, F.Armsrong [1; 8], T.Arnold [2], L.Benade [3], B.Borason [4], A.H.Brown [5], J.L.Bucholz, J.L.Sheffler [6], R.Khare, A.Mullick [9], A.S.Lingo, S.M.Barton-Arwood, K.Jolivette, [11], J.Mpofu, S.Molosiwa [21], S.M.Naicker [13], B.Ytterhus, I.Åmot [15] and others.

The scientists S.V.Desai, S. S.Jabeen, W.K.Abdul, S.A.Rao [7], E.Lee, V.Shan, B.Beth, C.Lin [10], N.L.Win, S.D.Wynn [14] devoted their papers to different practices and techniques used in the inclusive classroom.

Having analysed different submissions we see that unfortunately there are no of them devoted to CARGO Classroom. The information about it was given only in general. So, it is absolutely new way of making educational spaces in the classrooms more inclusive.

The purpose of the article is to show the content and possibilities of CARGO Classroom in making educational spaces more inclusive.

Presentation of the main research material. As for CARGO Background, it was led by poet Lawrence Hoo and film maker and creative director Charles Golding. CARGO Movement is a creative collective developing digital heritage resources for schools and the broader public. These include films, interactive public art and the CARGO Classroom education tools. Its founders have long been dedicated to broadening Britain's understanding of its history in relation to the Transatlantic Slave Trade and its living legacy, which continues to shape the lives of Bristolians today. CARGO's work evocatively puts forward those missing narratives from our past and inspires the public to visualise a future full of pride and possibility.

In the wake of the resurgence of the Black Lives Matter movement in 2020, many groups and organisations have sprung up to address the inequality and lack of diversity in business and education. We cannot be sure whether these organisations were echoing the zeitgeist or capitalising on the moment. Either way, we are now in an unprecedented time where diverse resources and educational tools are available on a scale unimaginable a few years ago. From major publishers, academics and celebrities, it seems many people have thrown their hat into the ring to help address the perceived lack of Black history within our classrooms.

When CARGO began its journey into the world of education, we made a number of conscious decisions that would help define our focus and ambition. As Lawrence Hoo, CARGO co-founder recounts in the BBC documentary. The Classroom Revolution: "At school, we weren't taught white history." This is an important distinction with the language we use to describe our work.

David Rawlings, Senior Lecturer in Bristol's School of Education, appears in the documentary. He's been working with colleague Professor Julia Paulson to support the development of the CARGO Classroom lessons, developing workshop materials with teachers and building a soon-to-be-launched course to support delivery.

He said: "We know that there are huge problems with representation in our school curriculums. CARGO Classroom offers us a solution. The lessons have the achievements and accomplishments of fifteen individuals of African and African diaspora heritage at their heart. They tell inspiring stories that can only enrich and rebalance the curriculum".

Among the figures on the CARGO curriculum are revolutionaries such as Nanny of the Maroons (1686–1733), a freedom fighter and leader of resistance to enslavement in Jamaica; Dutty Boukman, a spiritual leader and instigator of the

Haitian uprising who died in 1791; and Paul Bogle (1820–1865), a civil rights leader who led a rebellion protesting the injustices of British colonial rule.

Experts from the Faculty of Engineering have partnered with CARGO to tell the story of Lonnie Johnson – an African American inventor, aerospace engineer and entrepreneur, who did a 12-year stint at NASA working on the Galileo mission to Jupiter and the stealth bomber programme before going on to invent one of the world`s bestselling toys – the Super Soaker water gun.

Professor Steve Eichhorn, who`s been involved in developing the STEM classroom materials with PhD student Selim Tudgey, said: “It is really important that pupils of African heritage see someone in their lessons they can relate to and someone who has achieved something. Lonnie Johnson provides that in a fun way. I`m very inspired by the project and it`s been great working with CARGO on something that will make a real difference”.

Through CARGO Classroom, Lawrence and Chaz hope to counter the skewed versions of Black history, which they see as being responsible for reproducing inequalities in society.

The University has been working closely with CARGO for a number of years. Together they`ve created the Universal City interactive map, aimed at connecting new students and staff with the diversity of the city of Bristol.

Each CARGO lesson is led by a single enquiry question, which has been framed so as to forefront the achievements and accomplishments of the individual studied as a historical actor in their own right. We know that there has been a tendency for lessons to teach the histories of African and African Diaspora individuals in relation to the actions and / or expectations of Europeans. Rather than exploring the achievements of Mary Seacole in comparison to those of Florence Nightingale, for example, CARGO Classroom celebrates Mary Seacole as a woman who made huge developments in the history of medicine.

Here are examples of how CARGO Classroom interprets and amends language commonly used.

- The use of: “*African and African Diaspora Heritage*” rather than “*Black*” and “*European Heritage*” rather than “*White*”.

This is to reject the widely used social construct, “*race*”, created approximately 500 years ago to divide humanity into higher and lower valued groups. This also helps to identify the journeys taken by anchoring people to their earliest point of known origin.

- The use of: “*Enslaved People*” rather than “*Slaves*”.

The term “*slave*” is used to dehumanize the experiences of people of African and African Diaspora Heritage. It was claimed that they were only “*3/5 human*” and because of this could be classed as property. Over time this has allowed people to minimize the impact being enslaved had. By using the term “*enslaved*” we immediately raise the idea of someone being removed from freedom and having something taken away from them, and as such humanizing their existence.

- The use of: “*Forced Labour*” rather than “*Work*” when referring to enslaved people.

This is to highlight that this was neither a consensual working agreement or a mutually benefitting relationship. In many cases people would be literally worked to death, often over a very short period of time, this was due to the enslavers ability to replenish his labour force through nominal cost at will.

Visual communication lies at the heart of the CARGO resources. Each lesson features video, photography and a unique contemporary collage illustration.

There are 15 collages that make up CARGO Classroom: Queen Nzinga, Dutty Boukman, Nanny of the Maroons, Samuel Sharpe, Paul Bogle, Mary Seacole, Marcus Garvey, Windrush Generation, Carmen Beckford, Marvin Rees, Peaches Golding, Cleo Lake, Lawrence Hoo, Merchants, Imhotep. We hope that these illustrations will have a dual role for the educators who use these resources.

First, they give educators a range of inspiring and engaging depictions of individuals of African and African Diaspora heritage – something that has so often been missing in Western education. Last week we discussed how important framing is for inclusive education and these collages certainly help us to present African and African Diaspora histories from a position of accomplishment and achievement.

Second, each picture is a collage that uses a range of relevant and understandable images to tell the story of the individual about whom the lesson is focused. We know that learning happens when multiple connections are made in an engaged and attentive brain. We also know that both representation and relevance are important underliers for what makes something engaging. We are confident, therefore, that these CARGO collages will play an important role in facilitating learning in your classroom.

CARGO Classroom lessons focus on the *achievements, accomplishments and contributions* of African and African Diaspora individuals. A fundamental part of that is careful consideration of the way in which the histories are framed. The corner stone of an inclusive curriculum is an awareness of the lenses through which we present each subject and the questions that we ask of it.

CARGO Classroom is based on pedagogical principles that help facilitate more inclusive education. We hope that, as well as an understanding of how you might use CARGO Classroom resources in your educational settings, you take away an awareness of how to use CARGO’s pedagogical principles to construct inclusive lessons of your own.

CARGO classroom is a series of lessons that will enrich the curriculum with stories of inspiring individuals from African, an African diaspora, history. The lessons have been designed in collaboration with lecturers, professors, teachers and pupils and taught in full, they tell the story of the continued accomplishments of individuals of African and African diaspora heritage. Whether that be the astute leadership of Queen Nzinga or the community spirit of Carmen Beckford. At the same time, individual lessons can enrich existing unit’s inquiries. The unit on the

history of medicine will be enriched by the addition of CARGO Classroom's lesson on the achievements of Mary Seacole for example. What's more, CARGO classroom lessons can, form units and inquiries, that enrich a wider theme.

Teaching about Nanny Of the Maroons, Dutty Boukman, Sam Sharpe or Paul Bogle will enrich students the looking at empire and the transatlantic trafficking of enslaved Africans with stories of African resistance, rebellion and accomplishment. These lessons are pitched for students aged 11 to 14, but CARGO Classrooms visually informed pedagogy, however, means that they are easily adapted for both younger and older students. Each lesson has an accompanying image and poem about which questions can be tailored to challenge students of all ages

Finally, CARGO classroom lessons have been planned by experience. History teachers and are rooted in that discipline. Each lesson therefore looks to develop students' historical skills as well as enriching their historical knowledge. The stark example of Hollywood depictions of Imhotep in the 20th century, for example, will expand your students understanding of how and why interpretations of historical figures change over time. These lessons are equally transferable across a wide range of subjects. Imhotep in Maths, Mary Seacole in Science. Marcus Garvey in English. CARGO classroom illuminates the achievements accomplishments contributions of individuals of African diaspora heritage in a way that engages, inspires and enriches the learning experience.

All lessons include:

- Teachers notes, including guidance for how the lesson can support the curriculum
- A multimedia PowerPoint lesson, including text for close reading and other tasks, historical sources, artwork and filmed poetry performances.
- Worksheets for completing the tasks, which can be done electronically or with print-outs.

CARGO Classroom resources are now available with no sign-in or registration required. They are also completely free.

CARGO Classroom has been designed as a solution to various barriers in education; below are a few examples.

Signposting

- *Expanding narratives* – adding inspiring and empowering stories of African and African Diaspora individuals to mainstream education.
- *Humanizing* the African and African Diaspora's contributions to humanity.
- *Homeschooling*.
- *Delivering an inclusive education*, for example: Pupil Referral Units, the prison system and all unorthodox forms of education.
- *Accessible to all*: CARGO Classroom is a free to use online resource.
- *Readdressing* the bias of a Eurocentric education system.
- *Maintaining the learner's engagement* through the use of poetry and visual stimulation.

- *Delivering an anti-racist education.*

This exercise is lifted directly from a CARGO Classroom resource for 14- to 15-year-olds.

This is the main activity for the Imhotep lesson.

Please examine the sources provided and complete the activity below.

Source 1: Step Pyramid at Saqqara Egypt

It is the oldest pyramid in Egypt, built around 2,700 BCE, for the Pharaoh Djoser. A statue of Pharaoh Djoser in the pyramid names Imhotep and lists him as having many important titles, including Chancellor (person in charge of the finances), chief of the sculptors and High Priest of Amun-Ra. For that reason, it is thought that Imhotep was responsible for the construction of the pyramid. The pyramid is 62 meters high making it an incredible feat of engineering that has stood for 4,700 years.

Source 2: The Edwin Smith Papyrus

The Canadian Physician Sir William Osler described Imhotep as “the first figure of a physician to stand out clearly from the mists of antiquity”. He proposed that Imhotep was the “real father of medicine” – not the Greek Physician Hippocrates.

The famous Edwin Smith papyrus, named after the American dealer who bought it in 1862, is considered by many to have originally been written by Imhotep. This is the oldest known written manual of surgery and trauma and describes 48 cases of wounds, fractures, dislocations, and tumors.

Among the treatments described are suturing of wounds, splinting, bandaging, managing infections with honey and resins and the use of raw meat to stop bleeding. Immobilization was advised for lower limb fractures and spinal cord injuries and it also includes detailed anatomical and physiological descriptions.

Source 3: The Book of The Dead

This papyrus was made for Imhotep. It is known as the Book of The Dead of the Priest of Horus. It contains incantations, or prayers, which were intended to help him make a safe transition from death to eternal life. It is now on display at the Metropolitan Museum of Art in New York City.

Source 4: The Rod of Asklepios

Knowledge of Imhotep’s achievements became incorporated into stories about Asklepios, the Ancient Greek god of medicine. The symbol of a snake and staff was often carried by those who had significant power in ancient Egypt, and this symbol also became associated with Asklepios. The rod of Asklepios is recognised today as the universal symbol for the professional practice of medicine.

Source 5: Statue of Imhotep

Numerous statues of Imhotep have been found across the Mediterranean region, including in Spain, Italy, Greece, Egypt and Turkey, most dating between 1000-30 BCE. The statues typically depict Imhotep sitting on a throne (a symbol of power) with a papyrus scroll on his lap (a symbol of wisdom and learning).

These statues are evidence of the religious cult that developed around Imhotep. In the years after his death, he became a godlike figure across many Mediterranean civilizations. At different times and by different groups he was likened to Thoth, the Egyptian god of time, healing and wisdom, and Asklepios, the Ancient Greek god of medicine.

The activity is from a Worksheet Task in a CARGO Classroom KS3 History lesson.

Use the discussion below to share your thoughts on the following prompts.

1. Were any facts from this activity new to you?
2. How would you feel teaching this task as part of a lesson?
3. What other subjects could Imhotep be relevant to?
4. The final activity in this lesson asks learners to compare what they have learned about Imhotep with Hollywood depictions of him from the 20th century. Why is it important that this comparison is not the main activity in the lesson?
5. What have you learnt from these three steps about how framing can help history lessons to illuminate the contributions and accomplishments of African and African Diaspora individuals? Share three examples.

So together we have looked at ways to illuminate stories whilst creating opportunities for people to better understand the experiences of African and African Diaspora individuals through time. CARGO Classroom resources create an environment for learners to better understand the world they live in and to be inspired by stories that capture the imagination. At the same time, we hope that our unpacking of the underlying pedagogical principles over the past four weeks has given you a toolkit for the creation of inclusive and inspiring classroom resources of your own.

Conclusions. So said above let us make a conclusion that CARGO approaches this work through dialogue, Classroom's pedagogical principles, for how to deliver a more inclusive education. We were also introduced to the considerations we have made about what language to use in CARGO Classroom resources and asked to reflect on what language you choose to use in your teaching. It is so important to consider carefully the framing of the histories we teach, if we intend for them to be inclusive for all.

We were introduced to the way in which CARGO Classroom frames its lessons, attempting some CARGO Classroom activities for yourself and reflecting on the way in which they present the topic being studied. We had a deep dive into how illustration and collage, when framed from a position of positivity, can be an effective tool for an inclusive curriculum and explored how poetry can be a rich, engaging and inspiring method for delivering historical knowledge.

All of the poems in the CARGO Classroom resources have the potential to be used in a number of subjects, or in an interdisciplinary way. As we see, for example, a teacher could use the Imhotep lesson to explore science, maths, geography, history or religious studies.

We also considered how CARGO Classroom lessons might fit into your existing curriculum and where there might be space for you to use what you have learned from CARGO's pedagogy to create new curriculums of your own.

References:

1. Armstrong, F. (1999). Inclusion, curriculum and the struggle for space in school. *International Journal of Inclusive Education*, 3(1), 75-87.
2. Arnold, T. (1998). Make your history class hop with excitement (at least once a semester): Designing and using classroom simulations. *The History Teacher*, 31(2), 193-203.
3. Benade, L. (2019). Flexible learning spaces: Inclusive by design? *New Zealand Journal of Educational Studies*, 54(1), 53-68.
4. Boroson, B. (2017). Inclusive Education: Lessons from History. *Educational Leadership*, 74(7), 18-23.
5. Brown, A. H. (1999). Simulated classrooms and artificial students: The potential effects of new technologies on teacher education. *Journal of Research on Computing in Education*, 32(2), 307-318.
6. Bucholz, J. L., & Sheffler, J. L. (2009). Creating a warm and inclusive classroom environment: Planning for all children to feel welcome. *Electronic Journal for Inclusive Education*, 2(4), 1-13.
7. Desai, S. V., Jabeen, S. S., Abdul, W. K., & Rao, S. A. (2018). Teaching cross-cultural management: A flipped classroom approach using films. *The International Journal of Management Education*, 16(3), 405-431.
8. Hemingway, J., & Armstrong, F. (2012). Space, place and inclusive learning. *International Journal of Inclusive Education*, 16(5-6), 479-483.
9. Khare, R., & Mullick, A. (2009). Designing inclusive educational spaces with reference to autism. In *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 53 (8), 517-520.
10. Lee, E., Shan, V., Beth, B., & Lin, C. (2014). A structured approach to teaching recursion using cargo-bot. In *Proceedings of the tenth annual conference on International computing education research*, 59-66.
11. Lingo, A. S., Barton-Arwood, S. M., & Jolivette, K. (2011). Teachers working together: Improving learning outcomes in the inclusive classroom-practical strategies and examples. *Teaching Exceptional Children*, 43(3), 6-13.
12. Mpofu, J., & Molosiwa, S. (2017). Disability and inclusive education in Zimbabwe. In *Inclusive Education in African Contexts* Brill, 49-63.
13. Naicker, S. M. (2005). Inclusive education in South Africa. *Contextualising inclusive education*, 230-251.
14. Win, N. L., & Wynn, S. D. (2015). Introducing blended learning practices in our classrooms. *Journal of Institutional Research South East Asia*, 13 (2), 17-27.
15. Ytterhus, B., & Åmot, I. (2021). Kindergartens: inclusive spaces for all children? *International journal of inclusive education*, 1-17.

Література:

1. Armstrong, F. (1999). Inclusion, curriculum and the struggle for space in school. *International Journal of Inclusive Education*, 3(1), 75-87.
2. Arnold, T. (1998). Make your history class hop with excitement (at least once a semester): Designing and using classroom simulations. *The History Teacher*, 31(2), 193-203.
3. Benade, L. (2019). Flexible learning spaces: Inclusive by design? *New Zealand Journal of Educational Studies*, 54(1), 53-68.
4. Boroson, B. (2017). Inclusive Education: Lessons from History. *Educational Leadership*, 74(7), 18-23.
5. Brown, A. H. (1999). Simulated classrooms and artificial students: The potential effects of new technologies on teacher education. *Journal of Research on Computing in Education*, 32(2), 307-318.
6. Bucholz, J. L., & Sheffler, J. L. (2009). Creating a warm and inclusive classroom environment: Planning for all children to feel welcome. *Electronic Journal for Inclusive Education*, 2(4), 1-13.

7. Desai, S. V., Jabeen, S. S., Abdul, W. K., & Rao, S. A. (2018). Teaching cross-cultural management: A flipped classroom approach using films. *The International Journal of Management Education*, 16(3), 405-431.
8. Hemingway, J., & Armstrong, F. (2012). Space, place and inclusive learning. *International Journal of Inclusive Education*, 16(5-6), 479-483.
9. Khare, R., & Mullick, A. (2009). Designing inclusive educational spaces with reference to autism. In *Proceedings of the Human Factors and Ergonomics Society Annual Meeting*, 53 (8), 517-520.
10. Lee, E., Shan, V., Beth, B., & Lin, C. (2014). A structured approach to teaching recursion using cargo-bot. In *Proceedings of the tenth annual conference on International computing education research*, 59-66.
11. Lingo, A. S., Barton-Arwood, S. M., & Jolivette, K. (2011). Teachers working together: Improving learning outcomes in the inclusive classroom-practical strategies and examples. *Teaching Exceptional Children*, 43(3), 6-13.
12. Mpofu, J., & Molosiwa, S. (2017). Disability and inclusive education in Zimbabwe. In *Inclusive Education in African Contexts* Brill, 49-63.
13. Naicker, S. M. (2005). Inclusive education in South Africa. *Contextualising inclusive education*, 230-251.
14. Win, N. L., & Wynn, S. D. (2015). Introducing blended learning practices in our classrooms. *Journal of Institutional Research South East Asia*, 13 (2), 17-27.
15. Ytterhus, B., & Åmot, I. (2021). Kindergartens: inclusive spaces for all children? *International journal of inclusive education*, 1-17.

UDC 005:378

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-27-39](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-27-39)

Kyrychenko Andrii Mykolaievych Doctor of Science, Professor, Vice Rector Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-4335-9588>

Stezhko Zoya Vasylivna Candidate of Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of History, Archeology, Information and Archival Affairs Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi, Ukraine, <http://orcid.org/0000-0002-0172-4487>

DEVELOPMENT PRIORITIES OF UNIVERSITY EDUCATION OF UKRAINE

Abstract. Last steps of Ukraine towards EU membership opened a new period for the country in the strategy of innovative development of university education. The dominant potential for innovations is in the democratization strengthening of the higher education management, the transition to the model of the participative management. It is about a well-founded distribution of management powers of the outside administration and self-government with a clear demarcation of decision-making rights and management responsibilities.

At present the innovative potential of all spheres of social life is the digitalization, an introduction of artificial intelligence. Therefore, university education is entrusted with the task of training specialists in the field of IT, capable of being the demiurge of progressive management technologies, and not its application. Modern technologies mean a new kind of specialist who is experienced in a complex of competences, has deep knowledge of a holistic scientific picture of the world and could adapt to Ukrainian social-and political realities. Under current complex social processes in Ukraine, the university is seen as an institution for the formation of not only qualified specialists, but also political elite of Ukraine. Higher education should become an elitist and the practical resource of the economic growth. Training circles of the project-based education model are becoming research centers and business as well. Acting in Ukraine funds and programs for carry out the technology of the project-based training, get it closer to the solvation of present economic projects being in cooperation with different universities were given.

The cooperation universities at the international stage require the bilingualism introduction in the education process, the formation of the communicative competency and the importance exaltation of the academic integrity. A perspective of joining the organization of the EU means a shape up a

next generation of university graduates as the representatives of the elite with an active social position, and able to find out urgent economic and political tasks.

The originality of the represented study lies in highlighting the improvement of management in the system of university education in accordance with the changed social-and economic situation in Ukraine.

Practical results - management improving of university education in Ukraine.

Social consequences - of the integration of the Ukrainian and European educational systems.

Keywords: participative management, project-based training, innovation, competency, competence, elitism, academic integrity.

Кириченко Андрій Миколаєвич доктор технічних наук, професор, проректор, Центральноукраїнський національний технічний університет, пр. Університетський, 8, Кропивницький, 25006, тел.: (052)255-92-34, <https://orcid.org/0000-0002-4335-9588>

Стежко Зоя Василівна канд.філос.н., доцент, доцент кафедри історії, археології, інформаційної та архівної справи, Центральноукраїнський національний технічний університет, пр. Університетський, 8, Кропивницький, 25006, тел.: (052)255-92-34, <https://orcid.org/0000-0002-0172-4487>

ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. Останні кроки на шляху до членства України в ЄС відкрили новий етап у стратегії інноваційного розвитку університетської освіти. Істотний потенціал інновацій криється у посиленні демократизації управління вищою освітою, переході до моделі партисипативного менеджменту. Йдеться про обґрунтований розподіл управлінських повноважень між зовнішнім адмініструванням та самоврядністю з чітким розмежуванням прав у прийнятті рішень та управлінської відповідальності.

Наразі інноваційний потенціал усіх сфер суспільного буття становить діджиталізація, запровадження штучного інтелекту. Тож на університетську освіту покладається завдання з підготовки фахівців у галузі ІТ, здатних бути деміургом прогресивних технологій менеджменту, а не її додатком. Сучасні технології обумовлюють новий тип фахівця, який володіє комплексом компетенцій, має знання з цілісної наукової картини світу та спроможний адаптуватися до українських суспільно-політичних реалій. За сучасних складних соціальних процесів в Україні університет бачиться закладом формування не лише висококваліфікованих фахівців, а й політичної еліти країни. Вища освіта має стати елітарною та реальним ресурсом економічного

розвитку. Навчальні лабораторії за проектною моделлю навчання стають дослідницькими та бізнесовими центрами. Наводяться діючі в Україні програми та фонди для реалізації технології проектного навчання, наближення його до розв'язання реальних економічних проектів у співпраці з іншими університетами.

Співпраця університетів на міжнародному рівні потребує запровадження білінгвальності навчального процесу, формування комунікативної компетентності та піднесення значимості академічної доброчесності. Перспектива на входження в ЄС передбачає формування нової генерації випускників університету як представників еліти, з активною соціальною позицією, здатних до розв'язання нагальних економічних та політичних завдань.

Ключові слова: партисипативне управління, проектне навчання, інновація, компетентність, компетентність, елітарність, академічна доброчесність.

Introduction. Becoming Ukraine the EU membership poses in a new way the problem of the innovative development in university education, actualizes the task of the systemic reformation of management and a renewal of the organizational paradigm for the implementation of the national strategy of higher education.

The theme of a promising direction for the development of education is always on the top of scientific discussions, but currently the need of raising it on the level with the best European universities has become extra acute. It is sad to admit that Ukrainian universities still have not reached the level of leading European ones in accordance with certain criteria as the productivity of applied researches. The main reason for this is, we think, the imperfection of educational management and wrong theoretical-and methodological foundations in the content of the academic process. Therefore, the problem of introducing a participative model of management with the active participation of interested public circles became relevant.

Literature Review. It is relevant to underline that issues of the innovative development of education and its management have always been a point of attention for the state and Ukrainian scientists. Therefore, a ground for our study is both the fundamental achievements of scientists, as well as the latest laws on education and higher education, and normative- and legal provisions of the Ministry of Education and Science of Ukraine.

An analysis of scientific literature proved that the science of education (osvitolohiia) as a new direction has already been distinguished by significant researches, in particular, in the prints of such leading scientists as V. Andrushchenko, N. Batechko, V. Bekh, V. Bykov, S. Honcharenko, M. Yevtukh, M. Zghurovskiyi, V. Kremen, V. Luhovyi, N. Mospan, V. Ohneviuk, S. Sysoieva. The problems of the educational management are highlighted in the writes of Ukrainian scientists M. Mykhalchenka, V. Zhuravskoho, O. Skidina. The highlight of the structure and the legislative base of the state management of higher

education has facilitated the formation of our ideas about the prospects for the development of university education in Ukraine dominantly: N. Batechko, N. Mospan, S. Sysoieva has facilitated dominantly the formation of our ideas about the prospects for the development of university education in Ukraine, and the results of studies of strategic planning of the development of universities in the world, which are reflected in the publications of M. Mudzakkir, B. Sukoco, P. Suwignjo, D. Williams, F. Riccomini, C.B.S. Cirani, C. Carvalho, J. Storopoli, M. Mudzakkir, D. Williams, F. Riccomini. The main provisions of the participatory management were highlighted in the works by A. Ebunu, and D. Shvets. Actual are works by the works of N. Batechko and M. Mychajcenko, Z. Stezhko and S. Rymar, what about academic integrity in education and science as the condition for join' the European educational space.

The purpose of intelligence - it is to outline the strategic directions of innovative development of university education to ensure Ukraine's membership in EU.

The task of the research is to reveal the interaction technology of the structural elements of the participatory management model and to justify the theoretical-and methodological innovations of the academic process.

For **the methodological basis** of the study, we took a synergistic vision of education as an open system, which is characterized by dissipative processes, the interaction with the social environment as a system, the development of which is subject to both objective laws and subjective influences. The participatory management is considered in the synergistic conceptualization as a process of bifurcation with the subsequent access to the radically new attractor-aim.

The Presentation of the Basic Material. Fundamental criteria for determination of the development strategy of university education should become a foreseen of the main challenges that society is going to face both in the near and distant future. In order to, the management should be organized within the participatory model with a clear demarcation what about decision-making rights and responsibility. Let's take that “the formation of participatory structures is one condition to increase the efficiency of higher education management” [1. P. 251]. Systematicity of the management by the participative model, under the condition of a clear structural organization of the relevant state structures for the university self-governance and the control of civil society, will ensure the radically higher level of management. “Only a systematic approach to solving the problem of organization and management of higher education gives us hope to move along the way of continuous development of the innovative potential in education: material and moral stimulation of a generation of new projects about the intensive social and economic development, a reaction mobility on requests of society” (Yu. Stezhko).

The management of education which was formed this way will oblige every participant to make to think about in innovative way and be able within their competence to anticipate and predict both global and local challenges caused by

rapid social-and political processes. “And the faster is the speed of change, the more attention needed for recognizing the pattern of future events” [2. P. 436]. A management should be a continuous process of disrupting the education system with an access to the desired attractor-aim.

The participative model reveals the potential of the systematic management activity - the fullest taking into account of all aspects of innovative development of education in their interconnection and a clear functions distribution between state departments and university governance. And, the main, it gives us a field of responsibility of a responsible person for every made and implemented administrative decision. A determining factor for the effective management is a clear distinction of power between structural elements having a dominant role for the university self-governance. The intrusion of departmental top management into the area of the competence of the university self-governance should be only as an exception. The introduction of effective supervisory groups, as it is in Western universities, should be a safeguard against unjustified restrictions on democratic education and corruption [3]. Administration becomes effective in combination with the self-governance technology, a proactive participation of a wide range of involved structures. The participative management provides a synergy effect under the harmonic interaction of state, specialized departments and the self-government of universities in the formation of the education development strategy [4, 5].

However, calls to improve the education management have risks to stay only as intentions without a creating of an effective system of motivation to generate ideas and their implementation. It is worth applying moral and material incentives for innovative activity not according to the principle “initiative is always punished”, which leads to passivity, but on the contrary, according to the principle “initiative is always rewarded”. A clear hierarchical system of the power delimitation between participants of management within the relevant freedom in the initiative will provide a vision of the results of one's own activness, and, in case of a favorable public assessment, will become the incentive for futher activity. As we know, the external social evaluation, its conversion into reward, career growth, etc. determines the internal motivation. On the part of government, the assessment of the effectiveness of management will be the demand for graduates, as a result of which the distribution of state orders is carried out, the rankings of universities with appropriate financial support and the expansion of autonomy are determined.

The demand for graduates proves the correct-chosen strategy of the university system development. Achieving a high-level professional training is provided by the involvement of students in scientific and research activity. The national doctrine of higher education of Ukraine defines the build function of the most favorable conditions for the progress and implementation of any creative skills of personality up from the student bench as the main direction of activity. The scientific and technical progress acceleration needs bringing the educational process closer to the real needs of society due to get a practice the project-based learning innovative

model, the transformation of academic centers into interuniversity research-and engineering centers. Ukraine's getting the status of a candidate for EU membership gives a opportunity to organize research technoparks for students in close cooperation with leading European universities. The productivity of project-based training is in joint activity in the implementation of current projects with the financial support of stakeholders, both domestic and foreign businesses. Participation in specific projects, recognizing an achieved success becomes an important point of motivating to acquire knowledge. The real opportunities to carry out an idea in the combining education with research job on projects with the participation of Ukrainian universities are providing: program "Horizon 2020", "Erasmus +", the National Research Foundation of Ukraine, the agreement signed as a result of the twenty-third Ukraine-European Union summit on October 12, 2021 on the integration of Ukraine into the European research space under the international program "Horizon Europe" (http://nkp.ntu.edu.ua/?page_id=1028&lang=uk). Administrative activity means an interaction of the university with other public and business organizations in order to attract investments and ensure control of financial costs. The state budget structure for the selective financing should be built in accordance with to the priority of the proposed projects, their innovativeness and the expected economic efficiency from implementation basing on the assessments of the effectiveness of the university activity in projects.

Objectively states that the future of all spheres of life support in the near future will be significantly determined by the country's achievements in breakthrough technologies of artificial intelligence and green energy, in particular, in the implementation the declared EU course on the decarbonization of the economy. Already today, the lack of specialists in artificial intelligence in the field of the state defense is a problem in Ukraine. And, in accordance with forecasts, the lack of specialists is going to be a big problem in the future. Therefore, high technologies are attractors for determining main fields of the university education.

The Digital Age to which humanity have stepped in, forming new technologies, has also formed a new behavioral type of personality - a specialist/manager in the field of IT, the creator of the country's future. Man is not an addition to artificial intelligence, man declare himself as the demiurge in all spheres of the cybernetic management model, - otherwise humanity faces the threat of degradation.

The organic combination of natural and artificial intelligence in new management technologies is an extremely difficult task for university education, but perspective. For achieving it is needed a reorientation of the educational process from the scattered learning of some disciplines to mastering a holistic scientific picture of the world. Science, which is separated up in the educational process into separate disciplines, is equates to a myth. Exact and imprecise sciences, anthropology/knowledge about man, nature, technology, laws of individual forms of movement of matter should not be separated. The declared thesis about man-demiurge,

“the measure of all things” is to be filled with real content - integrative knowledge about the unity of nature and man. Mankind should be taken as an element of nature, and not only as a subject of its exploitation.

There should be no opposition between man and nature as antagonists at the stage of worldview, professional knowledge and research methodology of a university-level specialist. Technological achievements of rationalism, being without taking into account the laws of nature, became harmful for their creator-man. Therefore, Instead of the paradigm of ratiocentrism in education should come anthropocentrism, the humanization of technical-and technological achievements. At the theoretical and methodological levels, formal-logical rationality, alienated from human spirituality, is supposed to be reconciled as a means of knowledge with out of logical forms of understanding reality. In this way, the subordination of the educational process to the ideology of pragmatism and the service of knowledge to universal human values is achieved, and the quantitative accumulation of disparate knowledge traditional for education grows into a holistic knowledge of the world. This aspect is covered in more detail in [6].

The practical implementation of the specified theoretical-and methodological reorientation of the educational process foresees the rejection out of the modern policy of the massiveness in higher education [7]. It is impossible to achieve a high level of professionalism of all graduates if the state policy is oriented towards the general availability and the massiveness of higher education. We have to agree with M. Zghurovskiyi that Ukraine is threatened by the industry formation of certified pseudo-education with a set of depressive development scenarios [8. P. 26]. The European criteria of assessing intellectual potential, which Ukrainian education is oriented on, needs us to refuse the vestiges of the past- an assessing the development level of society based on the number of persons with higher education and their artificial employment in the economics.

Getting over threats of an industry formation of diploma pseudo education, about what M. Zghurovskiyi talks, should take place at the stage of enrollee selection for higher education with help of strengthening the requirements to the intellectual and creative potential of the applicants. Higher education should become if not elitist than selective at least. So, “the technologies of the future do not need millions of uneducated people... - they need those who are capable for critical thinking, who are able to orient themselves in new conditions of life, who can quickly determine new connections in a rapidly changing reality” [2. P. 435-436]. The era of the information society is coming to the end, instead of that we have the prospect for a society with knowledge, so education should act for the perspective (act in advance) with taking into account its needs.

The status of Ukraine as a candidate for joining EU opens up wide opportunities for the accelerated development of the national intellect thanks to existing programs for exchanging students with the world's leading universities- such as the program called “Global Undergraduate Exchange Program” (Global

UGRAD), “Year of Exchange in America” and others. Such programs for expanding cooperation with leading European universities provide an opportunity to listen to lectures of leading European professors and successful stakeholders.

A significant resource for achieving the technical and technological progress lies in the combination of the scientific potential of academic staff and students of university with scientists from research institutes in Ukraine. Such a synergy of fundamental and applied knowledge in the projects implementation, on the one hand, will bring up technological workings to the world level, and on the other hand, will significantly increase the profitability of investments in education and science and contribute to the attraction of off-budget funds.

However, contemporary education - it is not only fulfilling current technological needs, but also the prevention of social consequences. Therefore, the function of a designer of social-and political strategy in the wide sense of the term the “politics” has been added to the tasks of the university for formation of national intellect. The university should become the social institution that trains not only highly qualified specialists, but also forms political elite of the country. A graduate has to be competent in addition to professional competence of his, and in the field of Public Relations. Competency - it is not only a professional realization, but the ability to a social adaptation, mastering the soft skills- such as creativity, punctuality, balanced character, communicative, teamwork skills at the international stage [6. P. 274]. Therefore, it is good an expanding the range of social-and humanitarian disciplines in university programs that would provide economic, legal, and political experience. In particular, as some European universities, it should introduce the integrated course “Social Technologies”, the study of which will provide the ability to analyze complex socio-political processes.

The competence of a specialist means a social maturity, which signs are the ability to think critically, resist the manipulative influence of the mass media. Therefore, the educational process should be correlated technological kind with the changes in social-and political issues and the improvement of manipulative technologies. Education in the times of mediocracy (what Ukrainian society is currently experiencing) should form immunity from the influence of the technology belonging to social engineering, doing that the mass media harm Ukrainian democracy. Information technologies of the postmodern kind demonstrate a wide range of psychological and linguistic methods for an influence (focalization, demagoguery, allusion, sophistry, etc.) of journalistic narratives on the consciousness of a reader about a formation of post-truth. Liberalism in the field of informatization does not get closer an average citizen to getting the authenticity, but does only expand the range of possibilities in the creation of post-truth. Manipulative information thanks to its simplicity, accessibility and an attractiveness of the journalistic genre finds a feedback in the recipient's mind as a personally realized truth of his. However, information without a critical rethinking makes a subject as an object for the sophisticated technology of the social engineering. So, the

educational program includes an array of social-and humanitarian disciplines aimed at mastering an ability to reflect, to comprehend information critically, and not dogmatically taking it as truth. “To comprehend even the simplest texts, readers must engage such intricate processes as feature recognition, lexical access, memory storage and retrieval, integration, updating, etc. What is most remarkable, and often not realized, is that the words on the page merely provide the scaffolding for the meaning of a text. The lion's share of a text's meaning is actually constructed by the reader” [9. P. 4]. The social- and humanitarian component of education is able to lift the intellectual experience of a graduate to a much higher level- compared to a level of an average information taker, and perhaps even the very narrator. The achieved in this way social maturity of a personality becomes a fuse against the manipulation of his consciousness.

One of the methods of making student the socially mature personality is to make his worldview wider thanks to an access to foreign language sources of information. Speaking English opens up unlimited opportunities to compare messages and know their authenticity.

In addition to the above mentioned need about the access to use the foreign language sources of information in order for searching truth, the need to master the English language was exacerbated by the joint work on projects of Ukrainian and European students. Communicative competence based on the English language is determined by a transversal background (transversal) of professional competence. At the same time, the content of communicative competence is not limited to mastering only Oxford English. A specialist should also know English Language for Special Purposes, and so-called background knowledge (knowledge of the culture, literature, traditions, history of the country, and religious preferences of the interlocutor) for an effective communication. Mastering bilingualism and background knowledge allow you to understand better the spiritual world of the companion, and therefore to get along working on a project.

University as a social institution with the background of Ukraine's status on EU membership is seen as an initiator and an active embodiment of the idea about bilingualism. Lexical non-equivalence (absence of an equivalent in the Ukrainian lexicon of English scientific terms) what about English scientific terms has turned into a saturation of the Ukrainian language with so called anglicism. There is currently neither possible nor advisable with all the good intentions to rid of English loanwords. Therefore, bilingualism already exists de facto among scientists. Under the conditions of the international cooperation expansion in the field of science and education, the growth of the role of global communication, the strategy of bilingual education has got significant importance as a way for exchanging ideas, scientific achievements at joint conferences, forums, etc. With the realization of European integration, Ukrainian universities have to complete the reorientation of the educational process to the English language, starting from the first year of study. Economic efficiency and political preferences from the introduction of bilingualism

are determined, firstly, by the demand for Ukrainian specialists, their competitiveness (ability to compete) in the knowledge market, and secondly, by the affirmation of young Ukrainians in their own Europeanness at the mental level. With the expansion background of the communicative space, assimilation of the culture of other peoples, their personal self-identification himself as a representative of the great Ukrainian nation takes place.

Join the European educational space means not only mastering a foreign language, but also according European values, realization of the principles of academic integrity in the wide understanding of its meaning. Worry about the accordance to scientific ethics by students and academic staff is currently in focus of the governmental and departmental bodies, in particular, the newly created National Agency for Higher Education Quality Assurance of Ukraine. According to art.42 of the Law of Ukraine on Education, academic integrity means “a set of ethical principles and rules defined by law, which should be guided by the participants of the educational process in the time of learning, teaching and carrying out scientific (art) activities in order to provide trust in results of training/scientific (creative) achievements” [10, 11].

Academic integrity, under the participatory model of management, looks as a kind of agreement of all parties of the educational process: lecturers, students, the CEOs of the educational institution, and society. The observance of this agreement is very important for the prospect of Ukraine's membership in EU. Unpleasant are the data of the study of the independent Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) regarding academic integrity in Ukrainian realities. “On average, not less than 50% of dissertations do not meet the minimum standards for academic quality and 93% of students practice plagiarism more or less”, the report notes [8. P. 27]. The data are impressive, nevertheless, there is no reason to doubt them, just as there is no reason to doubt the possibilities of participative management in overcoming the phenomenon of plagiarism in higher education. Currently, the latest regulatory documents of the Ministry of Education and Science of Ukraine already provide certain achievements in the fight against various types of plagiarism.

It is much more difficult to overcome a dishonesty in the scientific-and research field, where it is quite difficult to prove a misuse. A falsification of the scientific value of the gained research results or, in general, their fabrication may lie latently in the error of the chosen methodology in the time of justifying the proposed hypothesis. “It is sad to state, write Z. Stezhko and S. Rymar, that currently representatives of the new generation of researchers quite often resort to methodological eclecticism for selfish purposes, referring to different in a situation, even opposing philosophical concepts. The pragmatism of a scientist, which is declared by the imperatives of postmodernism, should concern the practicality of research results, their social value, and not self-interest in order to increase one's own rating” [12. P. 340]. It does not seem possible to reveal such a large-scale problem as the problem of methodology within the scope of an article investigation.

We only note that review makers and redactors of scientific publications have an important role in overcoming the manifestations of dishonesty in science, who have a great scientific potential and a reputation.

The identified motivations of the dishonesty show the need to implement a number of new and improved contemporary documents about an organizational- and legal kind. At the same time, we should accept it, “supporting the academic integrity should be proceed only through such a procedures production that assist transparent communication of members of the academic society at the institutional level. It is necessary to think not as much about punishment as needed on a formation such conditions that would not require to turn to an academic dishonesty” [13. P. 194].

In general, we only note that optimism about overcoming the phenomenon of academic dishonesty, which is shameful for education and science, inspires the introduction of participatory management as potentially the most independent and responsible for the European recognition of Ukrainian universities management model.

To determine promising directions for the development of university education in Ukraine, it is worth turning to foreign experience, which is revealed in [14],

Conclusions. We ought to underline that the current status of higher education in Ukraine does not fully match the needs of accelerated accession to the EU. Ukrainian education lifting up to the level of the leading European models requires the regular and consolidated activities in all chain of educational management with the government support and the participation of a society. The Europeanness, which Ukrainians appear in their aspirations, needs a person with a higher education of the new model. It's time to form a new generation of university graduates -proactive, creative, and adapted to find out urgent right solutions to social and political problems. A personality with a higher education is seen as a representative of the elite in the complex realities of today, who actively promotes Ukraine to the path of rapprochement with the highly developed states of Europe.

We are aware that the above-mentioned main provisions regarding the prospects for the development of university education cannot be final. The educational sector is the most sensitive to economic, social-and political and civilizational changes, so the research of relevant problems will always be in the focus of the science of education (osvitolohiia).

References:

1. Shvets, D.Ie.(2015). Partysypatorna model upravlinnia v systemi vyshchoi osvity [Participatory Management Model in Higher Education]. *Humanities Bulletin of Zaporizhzhze State Engineering Academy*, 63, 249-256 [in Ukrainian].
2. Toffler, Э. (2004). *Shok budushcheho [Future Shock]*. LLC “Publishing house ACT.
3. Williams, D.A. (2021). Strategic planning in higher education: a simplified B-VAR model. *International Journal of Educational Management*, 35, 6, 1205-1220. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/IJEM-08-2020-0382> [in English].
4. Ebunu, A. (2020). Participatory Management for Enhancing Students' Academic Performance in Public Secondary Schools in Rivers State. *Advances in Social Sciences Research Journal*, 7(5), 145-156. Retrieved from <https://doi.org/10.14738/assrj.75.8197> [in English].

5. Riccomini, F.E., Cirani, C.B.S., Carvalho, C.Cd., & Storopoli, J.E. (2021). Educational innovation: trends for higher education in Brazil. *International Journal of Educational Management*, 35, 3, 564-578 [in English].
6. Stezhko, Yu.H. (2022). Formuvannya doslidnytskoi kompetentnosti za vymohamy «Standartu spetsializovanoi osvity naukovooho spriamuvannia» [Formation of the Research Competence due to Requirements of «the Specialized Education Standard in the Scientific Direction»] *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: «Pedagogy. Social Work»*, 1, (50), 273-276 [in Ukrainian].
7. Sysoieva, S.O., & Batechko, N.H. (2011). *Vyshcha osvita Ukrainy: realii suchasnoho rozvytku [Higher education of Ukraine: realities of modern progress]*. K.: VD EKMO [in Ukrainian]
8. Batechko, N., & Mychajcenko, M. (2019). Fenomen akademichnoi dobrochesnosti v konteksti synerhii naukovykh pidkhodiv [Academic integrity phenomenon in the context of the synergy of scientific approaches]. *Osvitohiia*, 8, 26-33 [in Ukrainian].
9. Marmolejo-Ramos, F., Elosúa de Juan, M., Gygax, P., Madden, C., & Mosquera, R. (2014). In Press, *Pragmatics & Cognition*. Reading between the lines: The activation of embodied background knowledge during text comprehension. Retrieved from http://doc.rero.ch/record/209012/files/Marmolejoetal_2009_preprint.pdf [in English].
10. *Law of Ukraine on Education*. (2021). Retrieved from https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-42 [in Ukrainian].
11. Sysoieva, S., & Mospan, N. (2015). New law on higher education in Ukraine: innovations and risks. *Didactica Slovenica – Pedagoška obzorja*. 3–4, 166-174. [in English].
12. Stezhko, Z.V., & Rymar, S.P. (2021). Akademichna dobrochesnist u systemi universytetskoї osvity ta nauky [Academic integrity phenomenon in the university education and science system]. *International scientific journal “Grail of Science”*, 8, 339-341 [in Ukrainian].
13. Tytska, Ya. O. (2018). Akademichna dorochesnist ta akademichna vidpovidalnist u zabezpechennia yakosti osvity [Academic integrity and responsibility in ensuring the quality of education]. *State and law theory*. 11. 192-195 [in Ukrainian].
14. Mudzakkir, M.F., Sukoco, B.M. and Suwignjo, P. (2022). World-class universities: past and future. *International Journal of Educational Management*, 36, 3, 2022, 277-295. Retrieved from <https://doi.org/10.1108/IJEM-07-2021-0290> [in English].

Література:

1. Швець Д.Є. Партисипаторна модель управління в системі вищої освіти. / Д.Є. Швець // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії.-- 2015. - Вип. 63. - С. 249-256.
2. Тоффлер Э. Шок будущего. / Тоффлер Э. - ООО «Изд. АСТ». 2002. - 557 с
3. Williams D.A. Strategic planning in higher education: a simplified B-VAR model. *International Journal of Educational Management*, Vol. 35. No. 6, 2021. P. 1205-1220. Режим доступу: <https://doi.org/10.1108/IJEM-08-2020-0382>
4. Ebunu A. Participatory Management for Enhancing Students' Academic Performance in Public Secondary Schools in Rivers State. *Advances in Social Sciences Research Journal*. - 2020. - 7(5) - P. 145-156. Режим доступу: <https://doi.org/10.14738/assrj.75.8197>
5. Riccomini F.E., Cirani C.B.S., Carvalho C.Cd. and Storopoli J.E. (2021). Educational innovation: trends for higher education in Brazil. *International Journal of Educational Management*, - Vol. 35 - No. 3. - P. 564-578.
6. Стежко Ю.Г. Формування дослідницької компетентності за вимогами «Стандарту спеціалізованої освіти наукового спрямування» / Ю.Г. Стежко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. - 2022. - Випуск 1 (50).- С.2 73-276.
7. Сисоєва С.О. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку / С.О., Сисоєва, Н.Г. Батечко - К.: ВД ЕКМО, 2011. - 368 с.
8. Батечко Н., Михайліченко М. Феномен академічної доброчесності в контексті синергії наукових підходів. / НБатечко, М. Михайліченко // Освітologia. - 2019. - № 8. - С. 26-33.

9. Marmolejo-Ramos F., Elosúa de Juan M., Gygax P., Madden C. and Mosquera R. (2014). In Press, Pragmatics & Cognition. Reading between the lines: The activation of embodied background knowledge during text comprehension. Режим доступу: http://doc.rero.ch/record/209012/files/Marmolejoetal_2009_preprint.pdf
10. Закон України про освіту. 2021. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://urst.com.ua/pro_osvitu/st-42
11. Sysoieva S., Mospan N. New law on higher education in Ukraine: innovations and risks. *Didactica Slovenica. // Pedagoška obzorja* - 3–4, - 2015. - P. 166-174.
12. Стежко З.В. Академічна доброчесність у системі університетської освіти та науки/ З.В. Стежко, С.П. Римар// Міжнародний науковий журнал «Грааль науки». - № 8. - 2021. - С. 229-341.
13. Тицька Я.О. «Академічна доброчесність» та «академічна відповідальність» у забезпечення якості освіти. / Я.О. Тицька // *Теорія держави і права.* - №11. - 2018. - С 192-195.
14. Mudzakkir M.F., Sukoco B.M. and Suwignjo P. (2022). World-class universities: past and future. // *International Journal of Educational Management*, - Vol. 36 -No. 3, 2022. - P. 277-295. Режим доступу: <https://doi.org/10.1108/IJEM-07-2021-0290>

UDC 378.015.

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-40-](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-40-)

Leleka Vitalii Mykolayovych Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor of the Department of Physical Culture and Sports, V.O.Sukhomlynskyi National University of Mykolai, <https://orcid.org/0000-0001-5680-7784>

PHYSICAL EDUCATION IN US UNIVERSITIES IN THE CONTEXT OF EXPERIENCE FORMATION

Abstract. The article reveals the priorities of physical education in US universities. The purpose of the article is to substantiate the peculiarities of physical education in US universities in the context of experience formation. American experts in the field of physical culture and sports believe that student sports have historically been the main source of the spread of higher achievements in sports, and now it is the nurturing environment for all mass physical activity in the country. One of the main motives for the sports improvement of athletes is the desire to receive financial support (sports scholarship) or to provide the most favorable conditions for admission to a higher educational institution.

It is noted that physical education, sports and various activities of the participants of sports programs contribute to increasing the motivation of students to study and have a positive effect on their success. The importance of extracurricular activities on university campuses is revealed. Over the years, the basic physical education programs have undergone changes related to the content of the main course and its main sections, as well as issues of organization of physical education of students and control of their level of physical fitness.

It has been studied that student youth studying at universities form the basis of the country's amateur and national national teams. Teams of professional and semi-professional leagues are replenished at the expense of student-athletes. In the USA, a system of selecting the strongest student athletes for professional league teams has been developed and implemented. According to the existing traditions of American society, the enrollment of student-athletes on a professional sports team is the pinnacle of an athletic career. However, US student sports have been engulfed in serious contradictions that threaten the entire system of organization and development of sports in colleges and universities. These contradictions are not the result of the US education system in recent years.

Keywords: student youth, peculiarities of physical education, theoretical basis, optional classes, educational institutions.

Лелека Віталій Миколайович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри фізичної культури та спорту, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, <https://orcid.org/0000-0001-5680-7784>

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ США В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ДОСВІДУ

Анотація. У статті розкрито пріоритети фізичного виховання в університетах США. *Метою статті* є обґрунтування особливостей фізичного виховання в університетах США в контексті формування досвіду. Американські фахівці в галузі фізичної культури і спорту вважають, що студентський спорт історично є головним джерелом поширення вищих досягнень у спорті, а зараз – живильним середовищем всієї фізкультурномасової діяльності в країні. Одним із основних мотивів спортивного вдосконалення здобувачів-спортсменів є прагнення отримати фінансову підтримку (спортивну стипендію) або забезпечити найбільш сприятливі умови для вступу до вищого навчального закладу.

Зазначено, що фізичне виховання, спорт і різна діяльність учасників спортивних програм сприяють збільшенню мотивації студентів до навчання та позитивно позначаються на їх успішності. Розкрито важливість позакласних заходів у кампусах університетів. Протягом багатьох років базові програми з фізичного виховання зазнавали змін, що стосуються змісту основного курсу і його основних розділів, а також питань організації фізичного виховання студентів і контролю рівня їх фізичної підготовленості.

Досліджено, що студентська молодь, яка навчається в університетах, становить основу аматорських та національних збірних команд країни. Команди професійних і напівпрофесійних ліг поповнюються за рахунок студентів-спортсменів. У США розроблена і впроваджена система відбору найсильніших спортсменів-студентів у команди професійних ліг. Відповідно до існуючих традицій американського суспільства, зарахування студентів-спортсменів у професійну команду з виду спорту є вершиною спортивної кар'єри. Однак, студентський спорт США охопили серйозні протиріччя, що ставлять під загрозу всю систему організації та розвитку спорту в коледжах і вишах. Ці протиріччя не є результатом освітньої системи США останніх років.

Ключові слова: студентська молодь, особливості фізичного виховання, теоретична база, факультативні заняття, заклади освіти.

Formulation of the problem. Today, one of the primary problems of progressive humanity is the formation of a harmonious personality, which has a high level of development of spiritual, intellectual and physical abilities. Strengthening the health of schoolchildren in Ukraine is considered the most important task facing modern society, because more than 80% of them have health problems.

Analysis of recent research and publications. Such domestic scientists as S. Medynskyi, I. Maksimenko, N. Adamskyi, A. Zaitsev, V. Mudrik, I. Mudrik, S. Oparin and others.

The social need for physical education of the individual is based on the following legislative documents: the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine "On Education", "On Physical Culture and Sports" and other legislative acts of the state. Physical education in the education system is carried out in accordance with the laws of Ukraine "On education", "On physical culture and sports" in all types of educational, educational and educational institutions, regardless of ownership. In this regard, the application of world experience in the organization of physical education of education seekers in Ukraine is becoming extremely relevant [1 – 4].

The purpose of the article is to substantiate the peculiarities of physical education in US universities in the context of experience formation.

Presenting main material. Physical education in the USA has a complex and interesting history, in the process of which it entered the pedagogical practice forever and received scientific and practical justification. Over the past forty years, physical education in the United States of America has gone through an intensive path of formation and reformation and currently represents one of the most successful and effective systems. The significant importance of physical education, as one of the most important areas of education, is explained by quite serious support from the state [2, 4].

The general features of physical education in US universities include the following (Table 1):

- ✚ harmonious combination of study and leisure of students;
- ✚ financial support for physical development of students;
- ✚ a developed system of optional and recreational classes;
- ✚ commercialization and professionalism of student sports.

American experts in the field of physical culture and sports believe that student sports have historically been the main source of the spread of higher achievements in sports, and now it is the nurturing environment for all mass physical activity in the country. It is common knowledge that secondary schools in many respects follow the example of higher education institutions in their activities. To a greater extent, this applies to the field of sports. One of the main motives for the sports improvement of athletes is the desire to receive financial support (sports scholarship) or to provide the most favorable conditions for admission to a higher educational institution [3, 4].

Table 1

Priorities of physical education in US universities

<i>Features</i>	<i>Characteristic</i>
<i>1</i>	<i>2</i>
<i>Harmonious combination of study and leisure of students</i>	Physical education, sports and various activities of participants in sports programs contribute to increasing students' motivation to study and have a positive effect on their success. Motor activity of students in competitive conditions creates prerequisites for an active lifestyle in American society. Sports competitions stimulate interest in physical activity not only among students and teachers, but also among their families. Physical education and sports raise the spirit and contribute to the unification of students to solve various tasks. The athletic success of students is supported in every way by the community of colleges and universities.
<i>Receiving sports scholarships</i>	Such a program to support student-athletes was offered by American universities. At the beginning of the 20th century with the help of sports scholarships, many US students were able to combine studies at higher education institutions with participation in major sports, and in the absence of sports scholarships, many would not be able to attend classes at the university. A full scholarship covers not only accommodation and various household aspects, but also money for books and other small expenses. However, it should be noted that the system of providing sports scholarships is quite original. The main financial source is income from major sports, including contracts, charity events and matches. The distribution of all these funds is not handled by the financial service of the university, but by the sports faculty of the university or the department of physical education and sports.
<i>Optional form of organization of classes</i>	The importance of extracurricular activities on university campuses is well known. These activities exist in addition to the university curriculum and contribute to enhancing the student's educational experience. According to O. Austin, almost any type of student participation in college has a positive effect on their learning and development. Extracurricular activities (electives) provide an appropriate attitude to involvement and interaction with other students. Thus, there is an increase in the effectiveness of education and an increase in the level of development of students.
<i>Commercialization of physical education and sports</i>	It is a characteristic feature of the United States of America. In the period between 1981 and 1984, the share of television revenues from the sale of broadcasting rights for college basketball and American football increased dramatically. Until the middle of 1984, the association had the monopoly right to conclude contracts with television companies on behalf of all its members, with the subsequent distribution of the resulting income among them. This practice stifled the interests of large universities and colleges with strong football and basketball teams, because it was the games of these teams that attracted television viewers. At the same time, this principle of income distribution supported the sports budgets of medium and small educational institutions.
<i>Growing professionalism of student football</i>	In the mid-1920s, the growing professionalism of college football, as evidenced by the hiring of professional sports coaches and related relationships with athletes, prompted the Carnegie Corporation to conduct a public interest investigation. A study conducted by X. Savage in 1929 showed that student sports had lost touch with their origins – amateur sports.

Administrations of universities and colleges in the USA skillfully combine studies and leisure time of students. In this regard, various wellness programs for students, teachers and service personnel have become widespread in the higher education institutions. Due to the fact that each higher education institution independently develops educational programs for physical education, they have differences in sports traditions; specifics of specialties; material base; in choosing popular sports, etc. Over the years, the basic physical education programs have undergone changes related to the content of the main course and its main sections, as well as issues of organization of physical education of students and control of their level of physical fitness. In 1959, 9 out of 10 US universities and colleges required students to take a Physical Education course. Today, only every 6 out of 10 educational institutions consider physical education as a compulsory subject necessary for optional development [2, 3].

Sports and education are closely intertwined in American society because sports are important to the school, parents, and students. It should be noted that the universities and colleges of the USA have great autonomy in choosing the organizational structure of physical education and sports, including in the development of the content of programs, educational courses and the schedule of classes.

Student youth studying at universities form the basis of the country's amateur and national national teams. Teams of professional and semi-professional leagues are replenished at the expense of student-athletes. In the USA, a system of selecting the strongest student athletes for professional league teams has been developed and implemented. According to the existing traditions of American society, the enrollment of student-athletes in a professional sports team is the pinnacle of an athletic career [3, 4].

Extracurricular sports or electives provide opportunities to play soccer, tennis, baseball, softball, volleyball, soccer, basketball, and other sports at the beginner, intermediate, and competitive levels. Activities are offered at different skill levels to encourage participation, regardless of skill. It can also include other components of physical activity, including dancing, fitness or physically active games. The result of this type of activity is: an increase in physical activity; improved physical training; reducing the level of obesity; increasing success in educational activities [1, 3].

The system of optional and recreational classes at the university is implemented in practice as follows. The student fills out an application form, in which he indicates the chosen sports, the teacher, and the desired class time. The service department of the department or center selects a program of classes convenient for each student and offers the necessary conditions for its implementation. Assessment of the level of physical fitness of students based on the results of mastering the basic programs also differs in different universities [3].

Student sports in the USA have been engulfed in serious contradictions that threaten the entire system of organization and development of sports in colleges and

universities. Student sports from the moment of its organizational development (actually simultaneously with the creation of the NCAA on March 31, 1906) began to move away from amateur sports. And the point is not that the NCAA succeeded in maintaining sports discipline on playgrounds and in regulating the rules of student sports competitions, but that the organizational formation of an independent structure in the field of sports determined increased requirements for sports programs, the result of which was a single the criterion is a sports result. And hence - increased requirements for athletes (selective selection), coaching staff (inviting specialists from professional sports), for the development of the sports material and technical base, which finally, after 10 years, allowed us to analyze the features of professionalism in student sports [3, 4].

These contradictions are not the result of the US education system in recent years. Analysis of literary sources and documentary data shows that it has existed for about a century. Although sports are taken quite seriously in many colleges, the desire to make money from the competitive activities of students sometimes violates the integrity of the educational process. In 1990, the "knight's commission on problems of intercollegiate sports" was created in order to control the processes carried out in university sports. In view of the above, the following features of physical education in US universities can be distinguished: a harmonious combination of study and leisure of students; financial support for physical development of students; a developed system of optional and recreational classes; commercialization and professionalism of student sports [1, 2].

Conclusion. Thus, when analyzing the peculiarities of physical education in US universities, it is worth taking into account the fact that the USA has accumulated a huge amount of experience in the field of physical education. The conducted research and taking into account the positive experience of the USA will contribute to the study of new approaches and ways of improving the existing system of physical education in Ukraine. Therefore, a thorough study of this issue will contribute to the solution of existing problems, because the modern system of physical education needs improvement and the introduction of the latest methods and approaches.

References:

1. Fullan R. (2000). Change forces with a Vengeance-Routledge Farmer, Taylor and Francis Group [Change forces with a Vengeance-Routledge Farmer, Taylor and Francis Group]. London and New York, 260 [in English].
2. Maxcy J. G. The NCAA and University Sports in America [The NCAA and University Sports in America]: Governance to Maximize Economic Value. Temple University, Philadelphia, Pennsylvania, USA. URL : <http://ssrn.com/abstract=2405242> [in English].
3. Ministerstvo molodi ta sportu Ukrainy: Masovyi sport [Ministry of Youth and Sports of Ukraine: Mass sport]. *Mizhnarodnyi dosvid*. Retrieved from: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/61> [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy "Pro fizychnu kulturu i sportu" [Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports"]. Retrieved from : [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808\(12\)](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808(12)) [in Ukrainian].

Література:

1. Fullan R., Change forces with a Vengeance-Routledge Farmer, Taylor and Francis Group. London and New York, 2000. 260 p.
2. Махсу J. G. The NCAA and University Sports in America: Governance to Maximize Economic Value. Temple University, Philadelphia, Pennsylvania, USA. URL: <http://ssrn.com/abstract=2405242>
3. Закон України "Про фізичну культуру і спорту" [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808\(12](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3808(12)
4. Міністерство молоді та спорту України: Масовий спорт. Міжнародний досвід [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua/category/61>

УДК 378:502/504-047.22

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-47-58](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-47-58)

Акімова Ольга Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел.: (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0001-6133-2656>

Фрицюк Валентина Анатоліївна доктор педагогічних наук, професор, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел.: (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0001-6988-6258>

Баюрко Наталія Василівна кандидат педагогічних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, тел. (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0002-6172-9669>

АКТИВІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ НАВЧАЛЬНО-ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ МЕДИЧНИХ СЕСТЕР ЗАСОБАМИ ІНФОРМАЦІЙНО-КОМУНІКАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. У статті наголошено, що виконання важливих завдань, пов'язаних з реформуванням медичної галузі в Україні, потребує якісного вдосконалення системи професійної підготовки медичних працівників, зокрема, медичних сестер, що потребує від викладачів медичних коледжів оновлення змістового компонента процесу навчання для забезпечення готовності майбутніх фахівців до професійної самореалізації. Описано особливості активізації самостійної навчально-пізнавальної діяльності здобувачів засобами інформаційно-комунікаційних технологій. Схарактеризовано окремі курси на платформі Академії НСЗУ, де здобувачі зможуть удосконалити знання щодо взаємодії з електронною системою охорони здоров'я. Описано педагогічні можливості дистанційного навчання в медичному коледжі, яке можна реалізовувати за допомогою таких засобів телекомунікацій, як електронна пошта; веб-форуми; тематичні розсилки, електронні журнали, конференції Usenet; Chat; відеоконференції; ICQ; WWW (навігація мережею Інтернет); активні канали для підписання на веб-сайти; веб-сервіс: веб-конференції, дошки оголошень, реєстраційні форми, тести тощо; мобільний Internet та ін. У статті йдеться також про необхідність заохочення викладачів і студентів до використання хмарних технологій, які дають змогу віддалено використовувати засоби обробки й зберігання даних;

останні зберігаються на сервері хмарного сервісу і є доступними з будь-якого місця за наявності Інтернету та комп'ютерного засобу. Доведено, що активізація самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх медичних сестер засобами інформаційно-комунікаційних технологій є системою взаємодії здобувачів та навчального матеріалу засобами ІКТ, яка, за умови її раціональної організації викладачем, забезпечує якісне засвоєння матеріалу, сприяє формуванню самостійного мислення, дій та ставлення до запропонованого завдання, результатом яких є активне оволодіння новими або активізація уже відомих знань, розвиток нових умінь і навичок, що позитивно впливає на формування готовності майбутніх медичних працівників до професійного саморозвитку.

Ключові слова: інформаційно-комунікаційні технології, майбутні медичні сестри, професійна підготовка, самостійна навчально-пізнавальна діяльність.

Akimova Olga Viktorivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University, 21001, st. 32 Ostrozhkoho, Vinnytsia, tel. (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0001-6133-2656>

Frytsiuk Valentyna Anatolyivna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University, Ostrozhkoho St., 32, Vinnytsia, 21001, tel.: (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0001-6988-6258>

Baiurko Nataliia Vasylivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University, Ostrozhkoho St., 32, Vinnytsia, 21001, tel.: (0432) 61-66-20, <https://orcid.org/0000-0002-6172-9669>

ACTIVATION OF INDEPENDENT EDUCATIONAL AND COGNITIVE ACTIVITIES OF FUTURE NURSES USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Abstract. The article analyzes one of the important conditions for the professional formation of future specialists - the activation of independent educational and cognitive activities of applicants by means of information and communication technologies. Reforming the medical industry in Ukraine requires qualitative improvement of the system of professional training of medical workers. Therefore, teachers of medical colleges should update the content of the training process of future nurses. This will ensure the readiness of future specialists for professional self-realization. Features of activation of independent educational and cognitive activity of applicants by means of information and communication technologies are described. The article describes separate online courses where

applicants will be able to improve their knowledge of interaction with the electronic health care system. The pedagogical possibilities of distance learning in the medical college, which can be implemented with the help of such means of telecommunications as e-mail, are described; web forums; thematic newsletters, electronic magazines, Usenet conferences; Chat; video conferences; ICQ; WWW (Internet navigation); active channels for signing up for websites; web service: web conferences, bulletin boards, registration forms, tests, etc.; mobile Internet, etc. The article proves the need to encourage teachers and students to use cloud technologies, which enable remote use of data processing and storage facilities; the latter are stored on the server of the cloud service and are available from any place with the presence of the Internet and a computer. It has been proven that the activation of independent educational and cognitive activity of future nurses by means of information and communication technologies is a system of interaction between applicants and educational material by means of information and communication technologies.

Keywords: information and communication technologies, future nurses, professional training, independent educational and cognitive activities.

Постановка проблеми. Виконання важливих завдань, пов'язаних з реформуванням медичної галузі в Україні, потребує якісного вдосконалення системи професійної підготовки медичних працівників, зокрема, медичних сестер. Це вимагає від викладачів медичних коледжів оновлення змістового компонента процесу навчання для забезпечення готовності майбутніх фахівців до професійної самореалізації. Майбутні медичні сестри мають бути освіченими, мобільними, самостійними у прийнятті рішень, відповідальними за наслідки своєї діяльності та готовими до самореалізації у професійній діяльності. З огляду на це, одним з головних завдань професійної медсестринської освіти є підготовка кваліфікованих конкурентоспроможних кадрів, орієнтованих на професійну самореалізацію. Це ставить перед системою медичної освіти складне завдання вдосконалення освітнього процесу підготовки майбутніх медичних сестер з метою підвищення рівня їхньої готовності до професійної самореалізації [6]. Для того, щоб забезпечити в майбутньому готовність майбутніх фахівців до професійної самореалізації важливо активізувати самостійну навчально-пізнавальну діяльність здобувачів ще в період їхньої професійної підготовки в медичному коледжі.

Зауважимо, що в «Концепції розвитку вищої медичної освіти» зазначено, що розвиток та реформування національної системи охорони здоров'я потребують підготовки нового покоління висококваліфікованих медичних працівників, упровадження інноваційної діяльності в ринкових умовах [4]. Звісно, що до здійсненні інноваційної діяльності майбутніх медичних сестер варто готувати ще в період їхньої професійної підготовки, активізуючи їхню самостійну навчально-пізнавальну діяльність різними засобами, в тому числі, засобами інформаційно-комунікаційних технологій.

Погоджуємося з думкою Ю. Колісник-Гуменюк, яка вважає, що особистісна самореалізація медика передбачає: уміння втілювати власні переконання в професійній діяльності, наявність власних поглядів на професію та своє місце в ній, спроможність зберігати й примножувати морально-етичні погляди та переконання, прагнення постійно вдосконалювати фахові знання й навички, підвищувати свій культурний рівень, вимогливість медика до себе, відповідальність, наполегливість [3]. А для цього, на наш погляд важливою є активізація самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх медичних сестер.

Цілком слушно науковці зазначають, що професія медичної сестри належить до типу «людина-людина», що передбачає постійну безпосередню взаємодію та активне спілкування з великою кількістю людей. Тому важливо майбутньому фахівцю оволодіти вміннями і навичками професійно орієнтованого спілкування в процесі фахової підготовки. Професійна підготовка у навчальному закладі – це цілеспрямований процес формування особистості професіонала, який забезпечується наявними в освітньому закладі засобами і передбачає готовність особистості до конкретного виду професійної діяльності. Одним із головних завдань фахової підготовки медичних сестер є першочергова орієнтація навчання на формування професійної компетентності студентів на основі оволодіння ними фаховими знаннями, вміннями і навичками роботи з різними категоріями пацієнтів у майбутній практичній діяльності в медичних закладах. Тому особливої значущості набуває вдосконалення професійної підготовки фахівців шляхом упровадження інноваційних технологій навчання, що ґрунтуються на активній міжособистісній взаємодії [1]. Саме тому значну роль у процесі професійної підготовки майбутніх медичних сестер відіграють інформаційно-комунікаційні технології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У контексті дослідження викликають інтерес праці науковців, які безпосередньо чи опосередковано стосуються питань медичної освіти, зокрема, таких, як Т. Бабенко, О. Волосовець, Ю. Вороненко, Л. Дудікова, І. Кузнецова, Л. Логуш, М. Мруга, М. Пайкуш, М. Тимофієва, С. Тихолаз, Н. Шигонська, О. Юдіна, Я. Цехмістер та ін. Безпосередньо проблемою професійної підготовки медичних сестер опікуються Н. Білім, О. Горай, О. Гуменюк, Т. Закусилова, О. Ковальчук, К. Куренкова, Ю. Лавриш, О. Маркович, С. Мухіна, Т. Павлюк, М. Попіль, Л. Супрун, І. Тарновська, З. Шарлович, М. Шегедин та ін. Особливості підготовки здобувачів у медичному коледжі досліджували О. Біліченко, І. Бойчук, О. Васильєва, В. Коваленко, В. Копетчук, О. Кравченко, О. Кривонос, І. Сірак, К. Соцький, І. Тимощук та ін. Водночас, варто зазначити, що досліджень, присвячених проблемі активізації самостійної навчально-пізнавальної діяльності здобувачів засобами інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому середовищі медичного коледжу недостатньо.

Метою статті є аналіз однієї з важливих умов професійного становлення майбутніх фахівців, зокрема, медичних сестер, а саме – активізація самостійної навчально-пізнавальної діяльності здобувачів засобами інформаційно-комунікаційних технологій.

Виклад основного матеріалу. Медична сестра сьогодні – це висококваліфікований фахівець, здатний виконувати лікувально-профілактичні завдання, розробляти план заходів із реалізації сестринської допомоги, оцінки ефективності надання допомоги, здатний організувати заходи з надання невідкладної долікарської допомоги, профілактики захворювань тощо. Завданням її є зменшення важких і неадекватних реакцій, створення в пацієнта розумного ставлення до хвороби, яке забезпечить найкраще виконання лікувального режиму [6]. Саме до таких видів діяльності, з-поміж інших, готують майбутніх фахівців у медичних коледжах.

Науковці у своїх дослідженнях наголошують на необхідності формування, перш за все, професійної компетентності майбутніх медичних сестер як сукупності інваріантних ознак: володіння ґрунтовними знаннями у сфері майбутньої професійної діяльності, деяким досвідом, індивідуальними здібностями; виховання свідомого прагнення до самоосвіти; здатність ефективно діяти в межах своєї професійної (медичної) компетенції; оволодіння сучасними медичними технологіями, що дають змогу успішно виконувати професійні (медичні) обов'язки; оволодіння належним чином принципами гуманності, поваги людської гідності пацієнтів, їхньої моральної автономії, їхніх прав [6]. На нашу думку, значною мірою формуванню професійної компетентності майбутніх медичних сестер сприятиме активізація їхньої самостійної навчально-пізнавальної діяльності.

Зауважимо, що метатренди останніх років показують, що світ праці стає все більш глобальним, люди хочуть працювати, вчитися, спілкуватися, коли й де вони бажають, Інтернет стає глобальною мережею мобільного зв'язку, хмарні технології полегшують швидке зростання он-лайн відео та мультимедіа. Світ стає відкритим – поширюються відкритий контент, відкриті дані, відкриті ресурси, відкриті он-лайн курси [7, с. 19]. Це надає значні можливості для самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх медичних сестер.

Тому для формування професійної компетентності майбутніх медичних сестер та готовності майбутніх фахівців до професійного саморозвитку важливо активізувати їхню самостійну навчально-пізнавальну діяльність. Вважаємо, що значні потенційні можливості щодо цього мають сучасні інформаційно-комунікаційні технології (далі – ІКТ) [9].

У навчальному процесі навчального закладу, в даному випадку, медичного коледжу, потрібно передбачити багатоаспектну самостійну роботу студентів, оскільки саме в студентські роки найактивніше формується потреба

самостійного поповнення знань, доповнення відомостей, отриманих на практичних заняттях. Потреба організації самостійної роботи зумовлена все вищими вимогами до рівня загальноосвітньої та спеціальної підготовки випускника, зміною загальноосвітніх парадигм, підготовкою майбутніх фахівців до професійного, компетентного входження на ринок праці з міцно сформованими потребами у постійній професійній самоосвіті та саморозвитку [8, с. 311]. Одним із засобів активізації такої самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх медичних сестер є саме сучасні інформаційно-комунікаційні технології.

Відзначимо, що в психолого-педагогічній та науково-методичній науковій літературі простежуємо значний інтерес учених до самостійної роботи студентів як методу підвищення пізнавальної активності, засобу учіння й управління самостійною навчальною діяльністю (А. Алексюк, С. Гончаренко, І. Зимня, В. Козаков, П. Підкасистий, М. Ярмаченко та ін.) [9; 10].

Варто зазначити, що значущість самостійної роботи майбутніх медичних сестер є беззаперечною, оскільки її головною метою є формування самостійності як риси особистості, яка є визначальною в здатності студента організувати та реалізувати свою діяльність без стороннього керівництва й допомоги. У зв'язку з цим важливо для професійного саморозвитку розробляти стратегію формування системи вмінь і навичок самостійної роботи майбутніх медичних працівників.

Цілком погоджуємося з О. Муковіз. Науковець указує на можливість розгляду самостійної роботи в двох аспектах (репродуктивному та продуктивному). Самостійність на репродуктивному рівні означає: роботу над собою без будь-якої допомоги, але за завданням або режимом, визначеним розкладом, звичкою, вимогою викладача, потребою суспільства; звичне ставлення до повсякденної діяльності, зовнішнього середовища, до самого себе; дія за прийнятою мотиваційною установкою; розвиток набутих знань, умінь, навичок, звичок. Самостійність на продуктивному рівні означає: роботу над собою не за шаблоном, а з пробою новизни, ризику, творчості, винахідливості, інтересу, потребою до самовдосконалення; внесення змін за змістом, організацією та результатом діяльності; з одного боку ускладнення змісту діяльності, з іншого боку, спрощення характеру останньої з метою покращення результату; розробку нових засобів, рівнів, комбінацій, характеру діяльності; вияв елементів раціоналізації, винахідливості, створення нового продукту; опору на дослідницький принцип розвитку й удосконалення діяльності [5, с. 18–19]. Уважаємо, що на продуктивному рівні значний потенціал організації самостійної роботи майбутніх фахівців, спрямованої на формування їхньої готовності до професійного саморозвитку мають ІКТ.

Проблему використання ІКТ у підготовці фахівців досліджували такі науковці: В. Биков, Р. Гуревич, М. Жалдак, В. Кремень, Є. Полат, С. Сисоєва та ін.

Так, наприклад, Р. Гуревич та М. Кадемія виокремлюють такі види ІКТ, які успішно можна використовувати в процесі професійної підготовки майбутніх медичних сестер: технологія опрацювання даних – для розв’язання гарно структурованих задач із метою автоматизації деяких рутинних постійно повторюваних операцій (використовують такі ІКТ, як збирання, опрацювання та зберігання даних, створення звітів і запитів); технологія автоматизації офісу – для автоматизації й телекомунікаційної підтримки роботи фахівця (використовують такі комп’ютерні технології, як текстові редактори, електронні таблиці, бази даних, графічні редактори, управлінські програми й сучасні комп’ютерні телекомунікації); технологія керування – для розв’язання менш структурованих задач, пов’язаних з оцінюванням стану об’єкта, виявлення причин зміни стану досліджуваного об’єкта й аналізу можливих рішень і дій (використовують такі ІКТ, як база даних із системою регулярних або спеціальних звітів); технологія підтримки прийняття рішень – для створення інформаційної підтримки в процесі розв’язування творчих завдань (використовують такі ІКТ, як база даних; мультимедійні компоненти тощо); технологія експертних систем – для імітації на базі штучного інтелекту роботи експерта в спеціальній предметній галузі (використовують такі ІКТ, як бази даних і бази знань) [2, с. 58].

Тому в роботі з майбутніми медичними сестрами доцільно активно використовувати мережу Інтернет: електронну пошту, електронні підручники, словники, медичні довідники, медичні енциклопедії, телеконференції, блоги, чати тощо.

З метою формування професійної компетентності й готовності майбутніх медичних сестер до професійної діяльності, з-поміж, іншого можна знайомити здобувачів з безкоштовними медичними онлайн-курсами, зокрема, розробленими МОЗ.

Центр громадського здоров’я МОЗ України запустив серію медичних курсів. Їх можна проходити онлайн, будь-де і в будь-який зручний час.

Навчання є корисним як для медичних, так і соціальних працівників, психологів, а також усім охочих дізнатися більше про новітні медичні практики та як повідомляти погані новини пацієнтам і психологічно підтримати їх під час лікування.

Відеолекції читають експерти з різних питань організації та управління охороною здоров’я. Після закінчення кожен учасник має можливість отримати сертифікат про закінчення, що також мотивує майбутніх медичних сестер, оскільки мотивація має важливе значення в процесі активізації самостійної навчально-пізнавальної діяльності здобувачів [10].

Наприклад, можна у позааудиторній діяльності запропонувати здобувачам для ознайомлення чотири цикли курсів, кожен тривалістю по два місяці. Перший цикл стосується таких тем:

- Вірусні гепатити В та С.

- Лікування опіоїдної залежності.
- Мультирезистентний туберкульоз.
- Опортуністичні інфекції, супутні стани та захворювання.
- Організаційні аспекти надання інтегрованих послуг особам із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів.
- Профілактика передачі ВІЛ від матері до дитини.
- Психосоціальний супровід хворих з опіоїдною залежністю.
- Інтегрована допомога для осіб із психічними та поведінковими розладами внаслідок вживання опіоїдів.
- Інфекційний контроль за туберкульозом для працівників первинної медико-санітарної допомоги та ін.

Також дуже корисною може бути підбірка окремих онлайн-курсів для удосконалення медичних та цифрових навичок:

Курси на платформі Академії НСЗУ, де здобувачі зможуть удосконалити знання щодо взаємодії з електронною системою охорони здоров'я – <https://academy.nszu.gov.ua/>

Українські лікарі отримали безоплатний доступ до провідного глобального клінічного ресурсу доказової медицини — платформи UpToDate.

UpToDate — клінічна повнотекстова база, яка включає повні описи станів хвороб та методи їх лікування. Доступ до реєстрації та користування можна отримати через сайт Центр громадського здоров'я України за посиланням: <https://phc.org.ua/uptodate>

Доступні різноманітні курси на платформі Центру Громадського Здоров'я – https://portal.phc.org.ua/uk/view_all_courses/

Освітні серіали на платформі Дія. Цифрова освіта:

Доцільно, зокрема, познайомити здобувачів з освітнім серіалом «Регіональна цифрова трансформація». Одна із серій цього серіалу присвячена темі цифрової медицини та змін і пріоритетів, які зараз впроваджуються в цьому напрямі в нашій країні. Доступ можна отримати за посиланням: <https://osvita.diaa.gov.ua/.../tsyfrovi-navychky-dla-medykiv>

Для майбутніх медичних працівників для вдосконалення цифрових навичок доцільно запропонувати десять серій навчального курсу, під час якого майбутні фахівці можуть познайомитися з особливостями роботи з базовими цифровими інструментами. За допомогою цього курсу вони вдосконалять свої навички роботи з онлайн-інструментами та опанують особливості роботи з формами для опитувань в Google, базові навички автоматизації в Excel, підготовку презентацій в Power Point та їх обговорення в Google Meet та Zoom. Доступ можна отримати за посиланням: <https://osvita.diaa.gov.ua/.../regional-digital...> (Джерело: <https://ehealth.gov.ua/2022/12/12/pidbirka-onlajn-kursiv-dlya-udoskonalennya-medychnyh-ta-tsyfrovih-navychok/>)

Педагогічні можливості дистанційного навчання в медичному коледжі варто реалізовувати за допомогою таких засобів телекомунікацій, як

електронна пошта (E-mail); веб-форуми; тематичні розсилки, електронні журнали, конференції Usenet; Chat; відеоконференції; ICQ; WWW (навігація мережею Інтернет); активні канали для підписання на веб-сайти; веб-сервіс: веб-конференції, дошки оголошень, реєстраційні форми, тести тощо; мобільний Internet та ін.

Варто заохочувати викладачів і студентів до використання хмарних технологій, які дають змогу віддалено використовувати засоби обробки й зберігання даних. Останні зберігаються на сервері хмарного сервісу і є доступними з будь-якого місця за наявності Інтернету та комп'ютерного засобу. Найбільш поширеними у використанні є хмарні сервіси: хмарна платформа Microsoft Live@edu (до сервісів даної платформи відносять : електронну пошту, віртуальну дошку, створення та підтримку веб-сайтів, створення та редагування документів Word, Exel, Power Point) та хмарна платформа Google Apps Education Edition (електронна пошта Gmail, календар Google, диск Google-сховище для зберігання власних файлів, Google Docs – сервіс для створення документів, таблиць, презентацій, сайти Google – має змогу створювати сайти за допомогою вбудованих шаблонів). Доцільно використовувати такі переваги Google сервісів, як: безкоштовність; один акаунт – всі сервіси; знайомий інтерфейс; хмарне зберігання інформації; мінімальні вимоги для доступу; сумісне створення документів; історія всіх змін; розмежування прав на доступ; підтримка та розвиток; спільнота користувачів.

Велике значення у використанні ІКТ має інформаційно-освітнє середовище, створене у навчальному закладі. Як, цілком справедливо зазначає Р. Гуревич, організація інформаційно-освітнього середовища дає змогу викладачам більш ефективно упроваджувати ІКТ і ресурси мережі Інтернет на різних етапах традиційної системи навчання, створювати Інтернет-заняття, інтегровані заняття, розробляти й використовувати власне програмне забезпечення та цифрові освітні ресурси, використовувати медіатеки та ін. Для студентів таке середовище дає змогу: використовувати Інтернет-технології в організації додаткової освіти; використовувати комп'ютерні технології для підготовки до занять; застосовувати тренувальні тестування; брати участь в Інтернет конкурсах й олімпіадах; обговорювати актуальні проблеми на форумі, в Skype, на сайті навчального закладу; інтелектуально й психологічно готуватися до подальшого продовження освіти; навчитися працювати з інформацією, представленою в різних формах, відбирати та систематизувати науковий матеріал, створювати повідомлення, доповіді на задану тему тощо [2].

Перевагою таких форм роботи є двосторонній зв'язок, що здійснюється за допомогою електронної пошти, Skype, блогу. Зазначимо, що за допомогою ресурсів Інтернет викладачі мають можливість оперативного консультування студентів, студенти мають змогу оперативно звертатися до викладача за консультацією з будь-якої проблеми й своєчасно одержати відповідь. Такі

дистанційні консультації викладачів сприяють реалізації індивідуального підходу до кожного студента.

Усі вищенаведені поради і рекомендації сформульовані в результаті аналізу наукової літератури з проблеми та тісного спілкування викладачів кафедри педагогіки, професійної освіти та управління освітніми закладами Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського з викладачами медичних коледжів, у тому числі, Вінницького фахового медичного коледжу імені академіка Д.К. Заболотного. В поточному році було проведено онлайн-курс підвищення кваліфікації «Трансформація професійних компетентностей сучасного фахівця: від освітніх інновацій до педагогічних інсайтів» для педагогічного колективу Вінницького фахового медичного коледжу імені академіка Д.К. Заболотного. Тематика бесід, інтерактивних лекцій та інших заходів була тісно пов'язана з проблемою підготовки майбутніх медичних працівників у цілому та використання в процесі їхньої професійної підготовки інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема. Так, з-поміж інших, лекції читала заступниця директора ЩО НАПН України, доктор наук, професор С. Литвинова. Зі значним інтересом слухачами була сприйнята тема «Нові цифрові технології: штучний інтелект в освіті», котра викликала неабиякий інтерес в усіх присутніх. Учасники засідання взяли участь в обговоренні та виконали практичні вправи на створення зображення в онлайн режимі за допомогою інструментів штучного інтелекту. Цінним для слухачів виявилася презентація новітніх ідей щодо використання штучного інтелекту в освітньому середовищі закладів вищої освіти, в тому числі, в медичних коледжах.

Висновки. Таким чином, аналіз та узагальнення наведених джерел дають змогу стверджувати, що активізація самостійної навчально-пізнавальної діяльності майбутніх медичних сестер засобами інформаційно-комунікаційних технологій є системою взаємодії здобувачів та навчального матеріалу засобами ІКТ, яка, за умови її раціональної організації викладачем, забезпечує якісне засвоєння матеріалу, сприяє формуванню самостійного мислення, дій та ставлення до запропонованого завдання, результатом яких є активне оволодіння новими або активізація уже відомих знань, розвиток нових умінь і навичок, що позитивно впливає на формування професійної компетентності й готовності майбутніх медичних працівників до професійного саморозвитку.

Література:

1. Біліченко О.В. Формування професійної етики майбутніх медичних сестер у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед наук. Вінниця. 2019. 360 с.
2. Гуревич Р. С. Інформаційно-телекомунікаційні технології в навчальному процесі та наукових дослідженнях : навчальний посібник. Вінниця : ООО «Планер», 2005. 366 с.
3. Колісник-Гуменюк Ю. І. Особистісна характеристика медичного працівника. *Неперервна професійна освіта : теорія і практика*. Випуск 1-2 (42-43). Серія : Педагогічні науки. Київ : ТОВ «Видав. п-во «Едельвейс». 2015. С.72-77.

4. Концепція розвитку вищої медичної освіти. Наказ Міністерства охорони здоров'я України та Академії медичних наук України від 12.09.2008 р. № 522/51. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=12141>.
5. Муковіз О. П. Формування вмінь самостійної пізнавальної діяльності у студентів педагогічних факультетів засобами інформаційних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія та методика професійної освіти. Київ, 2008. 222 с.
6. Сірак І.П. Формування готовності майбутніх медичних сестер до професійної самореалізації : дис. ... канд. пед. наук. Вінниця. 2017. 296 с.
7. Теорія та практика змішаного навчання: монографія / В. М. Кухаренко, С. М. Березенська, К. Л. Бугайчук, Н. Ю. Олійник, Т. О. Олійник, О. В. Рибалко, Н. Г. Сиротенко, А. Л. Столяревська; за ред. В. М. Кухаренка. Харків: «Міськдрук», НТУ «ХПІ», 2016. 284 с.
8. Черчата Л. М. Методичні аспекти організації самостійної роботи студентів немовних факультетів з іноземної мови. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Випуск 14. С. 311-317.
9. Фрицюк В. А., Вовк Л.П. Акмеологічний підхід до вивчення проблеми професійного саморозвитку майбутнього вчителя. *Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія*. ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2016. Вип. 47. С. 68-72.
10. Фрицюк В. А. Формування мотивації професійного саморозвитку майбутніх педагогів у творчому освітньому середовищі ВНЗ. *Вісник Вінницького політехнічного інституту*. 2016. № 6 (129). С. 107-114.

References:

1. Bilichenko O.V. (2019) Formuvannia profesiinoi etyky maibutnikh medychnykh sester u protsesi fakhovoi pidhotovky [Formation of professional ethics of future nurses in the process of professional training]: dys. ... kand. ped. nauk. Vinnytsia. 360 s. [in Ukrainian].
2. Hurevych R. S. (2005) Informatsiino-telekomunikatsiini tekhnologii v navchalnomu protsesi ta naukovykh doslidzhenniakh [Information and telecommunication technologies in the educational process and scientific research]: navchalnyi posibnyk. Vinnytsia : OOO «Planer», 366 s. [in Ukrainian].
3. Kolisnyk-Humeniuk Yu. I. (2015) Osobystisna kharakterystyka medychnoho pratsivnyka [Personal characteristics of a medical worker]. Neperervna profesiina osvita : teoriia i praktyka. Vypusk 1-2 (42-43). Seriya : Pedagogichni nauky. Kyiv : TOV «Vydav. p-vo «Edelveis». S.72-77. [in Ukrainian].
4. Kontseptsiiia rozvytku vyshchoi medychnoi osvity [Concept of development of higher medical education]. Nakaz Ministerstva okhorony zdorovia Ukrainy ta Akademii medychnykh nauk Ukrainy vid 12.09.2008 r. № 522/51. URL: <http://mozdocs.kiev.ua/view.php?id=12141>. [in Ukrainian].
5. Mukoviz O. P. (2008) Formuvannia vmin samostiinoi piznavalnoi diialnosti u studentiv pedagogichnykh fakultetiv zasobamy informatsiinykh tekhnologii [Formation of skills of independent cognitive activity in students of pedagogical faculties by means of information technologies]: dys. ... kand. ped. nauk :13.00.04 – teoriia ta metodyka profesiinoi osvity. Kyiv, 222 s. [in Ukrainian].
6. Sirak I.P. (2017) Formuvannia hotovnosti maibutnikh medychnykh sester do profesiinoi samorealizatsii [Formation of readiness of future nurses for professional self-realization] : dys. ... kand. ped. nauk. Vinnytsia. 296 s. [in Ukrainian].
7. Teoriia ta praktyka zmishanoho navchannia [Theory and practice of blended learning]: monohrafiia / V. M. Kukharenko, S. M. Berezenska, K. L. Buhachuk, N. Yu. Oliinyk, T. O. Oliinyk, O. V. Rybalko, N. H. Syrotenko, A. L. Stoliarevska; za red. V. M. Kukharenka. Kharkiv: «Miskdruk», NTU «KhPI», 2016. 284 s. [in Ukrainian].
8. Cherchata L. M. (2014) Metodichni aspekty orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv nemovnykh fakultetiv z inozemnoi movu [Методичні аспекти організації самостійної роботи студентів немовних факультетів з іноземної мови]. Vytoky pedagogichnoi maisternosti. Vypusk 14. S. 311-317. [in Ukrainian].

9. Frytsiuk, V. A., Vovk, L.P. (2016) Akmeolohichniy pidkhid do vyvchennia problemy profesiinoho samorozvytku maibutnoho vchytelia [Acmeological approach to the study of the problem of professional self-development of the future teacher]. *Naukovi zapysky. Serii: Pedagogika i psykholohiia*. VDPU im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Vinnytsia, Vyp. 47. S. 68-72. [in Ukrainian].

10. Frytsiuk, V. A. (2016) Formuvannia motyvatsii profesiinoho samorozvytku maibutnikh pedagogiv u tvorchomu osvithnomu seredovyshchi VNZ [Formation of motivation for professional self-development of future teachers in the creative educational environment of universities]. *Visnyk Vinnytskoho politekhnichnoho instytutu*. № 6 (129). S. 107-114. [in Ukrainian].

УДК 351: 551.58

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-59](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-59)

Алексєєва Світлана Володимирівна доктор педагогічних наук, головний науковий співробітник відділу дидактики Інституту педагогіки, Національна академія педагогічних наук України, вул. Січових Стрільців, 52-д, м. Київ, 04053, тел.: (044) 481-37-71, <https://orcid.org/0000-0002-8132-0465>

ПІДГОТОВКА ЕКОЛОГІВ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Анотація. У статті висвітлено проблему підготовки екологів до професійної діяльності. Констатовано про потреби сьогодення щодо формування екологічної компетентності майбутніх фахівців, які здатні працювати над наслідками екологічних зміни, особливо в умовах повномасштабних воєнних дій, що розгорнулися на значній території держави.

Розкрито суть екологічної освіти як неперервного процесу засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування умінь і навичок, екологічного мислення, світогляду і базуються на принципах екологічної відповідальності. Визначено актуальні напрями розвитку екологічної освіти в Україні, зокрема, розвиток екологічної освіти в школах, розбудова екологічних університетів та екологічних громадських організацій, популяризація екологічних інновацій. Наголошено на заходах ЮНЕСКО, що поставили за мету – зробити екологічну освіту основним компонентом навчальних програм в усіх країнах до 2025 року.

Обґрунтовано екологічну компетентність як інтегрований результат навчальної діяльності студентів, який формується передусім завдяки опануванню змісту предметів екологічного спрямування і набуттям досвіду використання екологічних знань у процесі навчання предметів спеціального і професійного циклів. Конкретизовано, що рівень сформованості екологічної компетентності залежить від системи знань про навколишнє середовище (соціальне і природне у їх взаємозв'язку і взаємозалежності); практичного досвіду використання знань для вирішення екологічних проблем на локальному й регіональному рівнях; прогнозування відповідної поведінки й діяльності у професійній сфері і побуті; потреби спілкування з природою та бажанні брати особисту участь в її відновленні та збереженні. Формування екологічної компетентності відбувається в процесі використання усіх форм і методів активного навчання, сукупності педагогічних технологій, які надають можливість моделювати наслідки професійної діяльності у навколишньому середовищі.

Ключові слова: екологічна освіта, екологічні проблеми, екологічна компетентність, екологічне мислення, екологічні знання, екологічна відповідальність.

Aliexieieva Svitlana Volodymyrivna Doctor of Pedagogical Sciences, senior researcher, chief researcher of the Department of didactics of the Institute of Pedagogy, National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Sichevykh Streltsov St., 52-d, Kyiv, 04053, tel.: (044) 481-37-71, <https://orcid.org/0000-0002-8132-0465>

TRAINING OF ECOLOGISTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Abstract. The article highlights the problem of training ecologists for professional activity. The present needs for the formation of environmental competence of future specialists who are able to work on the consequences of environmental change, especially in the conditions of full-scale military operations that unfolded on a large territory of the state, are stated.

The essence of environmental education is revealed as a continuous process of assimilation of values and concepts, which are aimed at the formation of skills and abilities, ecological thinking, worldview and are based on the principles of environmental responsibility. Current trends in the development of environmental education in Ukraine have been determined, in particular, the development of environmental education in schools, the development of environmental universities and environmental public organizations, and the popularization of environmental innovations. UNESCO's actions aimed at making environmental education the main component of educational programs in all countries by 2025 are emphasized.

Environmental competence is substantiated as an integrated result of students' educational activity, which is formed primarily due to mastering the content of environmental subjects and gaining experience in using environmental knowledge in the process of learning subjects of special and professional cycles. It is specified that the level of ecological competence formation depends on the system of knowledge about the environment (social and natural in their interconnection and interdependence); practical experience of using knowledge to solve environmental problems at the local and regional levels; forecasting appropriate behavior and activity in the professional sphere and everyday life; the need for communication with nature and the desire to take a personal part in its restoration and preservation. The formation of environmental competence occurs in the process of using all forms and methods of active learning, a set of pedagogical technologies that provide an opportunity to model the consequences of professional activity in the environment.

Keywords: ecological education, ecological problems, ecological competence, ecological thinking, ecological knowledge, ecological responsibility.

Постановка проблеми. В наслідок ведення бойових дій екологічна ситуація в нашій країні діагностується як «екоцид в Україні». Необхідною стає підготовка сучасних екологів, здатних до системного вирішення кола проблем, що дозволить мінімізувати екологічні наслідки на теренах нашої країни. Станом на першу декаду березня 2023 року згідно офіційного ресурсу

Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, мінімальні збитки, що є наслідком впливу воєнних дій на довкілля, становили 441 мільярд гривень. Згідно підрахунків Держекоінспекції збитки довкіллю України за одинадцять місяців воєнної агресії становили вже понад 1 трильйон 743 мільярди гривень. Зафіксовано 2 339 звернень щодо злочинів проти довкілля України [1]. Надзвичайно важливі екологічні проблеми, які виникають внаслідок бойових дій – це порушення екосистем, руйнування екологічно небезпечних промислових об'єктів, погіршення санітарно-гігієнічних показників питної води, порушення діяльності природоохоронних територій, загроза радіоактивного забруднення.

А отже необхідна відповідна професійна підготовка майбутніх екологів, здатних до плідної професійної праці в сучасних умовах. Під час такої підготовки недостатньо лише формального закріплення вимог щодо екологічної компетентності майбутніх екологів, але вкрай необхідними є практики, що формують нову екологічну ментальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з екологічною освітою досліджували Г. Білецька, М. Богун-Дяченко, О. Климчик, П. Малярчук, О. Салтовський та інші. У змісті екологічної освіти науковці виокремлюють систему уявлень, понять, закономірностей, що є відображенням філософських, технічних, правових і моральних аспектів екології у їх розвитку; знання про доцільні способи діяльності особистості у природному середовищі; досвід емоційно-ціннісного ставлення людства до природи, який включає почуття, мотиви, ціннісні орієнтації, переконання на основі яких формується усвідомлення людиною свого місця у світі і готовність до практичної діяльності; досвід практичної екологічної діяльності, у тому числі й творчої.

Мета статті. визначити особливості підготовка екологів до професійної діяльності, проаналізувати проблеми.

Методи дослідження. Методи аналізу і узагальнення наукових джерел з метою розкриття основних положень досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні в Україні професійна підготовка майбутніх екологів здійснюється на етапах здобуття вищої екологічної освіти і післядипломної екологічної освіти. Професійна підготовка майбутнього еколога проводиться за двома напрямками: фахівців-екологів різного освітньокваліфікаційного рівня для освітньої галузі (вчителів, викладачів) (готують педагогічні заклади вищої освіти та класичні університети) та фахівців-екологів для державних органів управління в галузі охорони навколишнього середовища та раціонального природокористування, громадських організацій, для підприємств, установ, організацій різних галузей народного господарства.

Як базова системна складова екологічна освіта важлива для підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, відповідальності, рівня екологічної

культури суспільства, безпеки та комфорту середовища життєдіяльності. Слід зазначити, що ЮНЕСКО поставила перед собою мету: зробити екологічну освіту основним компонентом навчальних програм в усіх країнах до 2025 року. Була розгорнута глобальна кампанія #Learn For Our Planet (#Навчайтесь Заради Нашої Планети) з метою закликати до перетворень в освіті, щоб всі люди могли навчатися заради нашої планети, заради нашого власного виживання і заради майбутнього життя на Землі. Генеральний директор ЮНЕСКО Одре Азуле наголосила, що «освіта повинна готувати учнів до розуміння поточної кризи та формування майбутнього світу. Заради порятунку нашої планети необхідно змінити спосіб життя, способи виробництва, споживання та взаємодію з природою. Включення освіти в інтересах сталого розвитку в усі навчальні програми має стати основоположним елементом». Важливою умовою розвитку екологічної освіти в Україні мала стати поступова гармонізація українського екологічного законодавства зі стандартами права ЄС у відповідності до Угоди про асоціацію ЄС з Україною та екологічної реформи в Україні. Актуальними напрямками розвитку екологічної освіти в Україні були: розвиток екологічної освіти в школах, розбудова екологічних університетів та екологічних громадських організацій, популяризація екологічних інновацій. Сучасна екоосвіта в Україні мала стати системною складовою національної системи освіти, де головною метою є формування нового типу світогляду, у центрі якого гуманістично-раціональний взаємозв'язок людини з довкіллям [2].

Загалом, екологічна освіта це неперервний процес засвоєння цінностей і понять, які спрямовані на формування умінь і навичок, екологічного мислення, світогляду і базуються на принципах екологічної відповідальності. Загалом, екологічна освіта спрямовується на поєднання раціонального й емоційного у взаємовідносинах людини з природою на базі принципів добра й краси, розуму й свідомості, патріотизму й універсалізму, наукових знань і дотримання екологічного права [3]. Характерною рисою сучасної екологічної освіти є її спрямованість на гармонізацію взаємодії суспільства і природи, розв'язання екологічних проблем та сталий розвиток суспільства. Цілі, завдання екологічної освіти визначаються з урахуванням цілей і завдань національної екологічної політики.

Сучасна екологічна освіта – це безперервний комплексний процес формування екологічного світогляду, екологічної свідомості та культури всіх верств населення, соціальних груп і суспільства в цілому. Це послідовне освоєння системи знань про закони функціонування, життєдіяльності всього живого, екологічних систем і роль людини у збереженні природного середовища; процес екологічного виховання і навчання, освоєння професійних знань, умінь, необхідних для природоохоронної діяльності.

Основними принципами екологічної освіти є комплексність, неперервність процесу і поширеність системи цієї освіти серед усіх верств

населення з врахуванням індивідуальних професійних інтересів, стимулів та особливостей соціальних та територіальних груп. Екологічна освіта поєднує такі компоненти, як екологічні знання, екологічне мислення, екологічний світогляд, екологічна етика та екологічна культура. Стратегічним завданням екологічної освіти є розроблення наукових засад екологічної освіти, поетапне її реформування з урахуванням позитивних національних і світових традицій взаємовідносин з природою.

Екологічна освіта відіграє важливу роль у збереженні, охороні природного середовища, адже ці напрями роботи по суті забезпечують збереження життя людини, охорону його здоров'я, життєвого простору. Екологія у класичному розумінні – це вчення про взаємовідносини, взаємодію живих організмів із середовищем існування життя, що має відношення і до людини як розумного представника живого світу. Людина має оволодіти екологічним вченням, екологічною культурою поведінки для збереження середовища свого існування, а екологічна освіта має озброїти людину знанням про закони, правила безпечного співіснування з природним середовищем, збереження природних якостей водних, лісових, степових ландшафтів, екологічних систем. Тобто, саме екологічна освіта формує екологічно свідомого та відповідального за збереження довкілля громадянина суспільства.

Слід зазначити, що в Україні до війни працювали над створенням національної інформаційної системи охорони навколишнього природного середовища та мережі загальнодержавної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації, що включала, зокрема, національну систему кадастрів природних ресурсів, реєстри викидів та перенесення забруднюючих речовин. Планувалося сприяння розвитку інформаційних центрів, територіальних органів спеціально уповноваженого органу виконавчої влади з питань охорони навколишнього природного середовища. Систематично проводилось екологічного навчання та підвищення кваліфікації державних службовців, до компетенції яких належать питання охорони навколишнього природного середовища.

Сучасна екологічна освіта має бути спрямована на: підвищення екологічної свідомості, формування екологічної культури всіх верств населення і, в першу чергу, молоді. Саме на це має бути спрямована сучасна шкільна освіта. Молода людина має бути екологічно вихованою, відчувати повагу до рідної природи. Екологічна освіта має розвивати особисту відповідальність за стан довкілля на місцевому, регіональному і національному рівнях.

На жаль, сучасний стан екологічної освіти як багатоаспектної базової системної складової національної системи освіти можна охарактеризувати таким, що не відповідає вимогам європейського еколого-освітнього простору. Це недостатня орієнтованість на підвищення екологічної культури всіх верст

населення, низька екологічна свідомість суспільства. Структура дисциплін екологічної освіти дуже обмежена і не охоплює всі стратегічні напрями державної та європейської екологічної політики. Необхідно відкривати сьогодні такі нові дисципліни як «Основи екологізації галузей економіки», «Екологічна політика», «Збалансоване природокористування», «Інтегроване управління» тощо, адже екологічна освіта має бути багато дисциплінарною, відповідати вимогам щодо орієнтації на багаточисельні екологічні проблеми, які впливають на якість та безпеку життя людини, її здоров'я.

Слід зазначити, що сучасні педагоги повинні мати системно-синергетичне мислення і сприймати цілісно процеси навчання і процеси розвитку з орієнтацією на участь у розв'язанні складних конкретних соціоприродних проблем, збалансованості потенціалів розвитку суспільства, територіальних громад. Педагоги повинні знати: чинне законодавство України відповідно до державної екологічної політики, орієнтованої на сталий розвиток, та підзаконні акти; основні положення європейської стратегії з екологічної світи, екологічну етику сталого розвитку, її взаємозв'язок з екологічною відповідальністю; місцеві екологічні проблеми.

Сьогодні питання, пов'язані з наслідками змін для природних екосистем, збереження біологічного різноманіття, лісових та водних ресурсів, вивчаються фрагментарно в нормативній частині циклу підготовки екологів та інтегровано в змістове наповнення дисциплін «Екологія», «Екологія людини», «Гідроекологія», «Екологія рослин і тварин», «Урбоекологія», «Агроекологія» та ін. Водночас потреби сьогодення диктують необхідність формування цілісного розуміння проблеми щодо наслідків екологічних змін, особливо в умовах повномасштабних воєнних дій, що розгорнулися на значній території держави.

Підготовка висококваліфікованих фахівців потребує нових підходів до формування знань, умінь і навичок, які б давали змогу оцінювати, ефективно запобігати і вирішувати наявні проблеми.

Стандартом вищої освіти галузі 10 «Природничі науки» спеціальності 101 «Екологія» визначено набуття здобувачем освіти загальних та професійних компетентностей і водночас, гнучких навичок (soft skills), задекларованих положеннями державних освітніх документів (Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.), вимогами Національної рамки кваліфікацій (зі змінами 2020 р.), Стратегією розвитку вищої освіти України на 2022–2032 рр. тощо, де провідним критерієм підготовленості майбутніх фахівців до професійної діяльності визначено здатність вільно мислити та володіти вміннями й навичками самоорганізації в умовах невизначеності [6]. Також необхідно зазначити про формування екологічної компетентності. Ця компетентність визначає здатність особистості до ситуативної діяльності у побуті та природному середовищі, коли набуті екологічні знання, навички,

досвід і цінності актуалізуються в умінні приймати рішення і виконувати адекватні дії, усвідомлюючи їх наслідки для довкілля.

Отже, формування екологічної компетентності майбутніх фахівців спрямовано на усвідомлене використання набутих знань у практичну діяльність, в процесі якого відбувається формування системи цінностей ставлення людини до навколишнього природного середовища. Екологічна компетентність є виявленням способу буття людини, створеного на засадах особистісного ставлення до навколишнього світу через професійну і побутову діяльність.

Формування екологічної компетентності відбувається у процесі екологічної освіти, що покликана слугувати провідником екологічної культури у змісті професійної освіти, забезпечує реалізацію особистісно-розвиваючої функції у технології навчання, створює мотивацію для ціннісної орієнтації у навчальних конструктах.

Екологічну компетентність пов'язують із набуттям студентами:

а) системи знань про навколишнє середовище (соціальне і природне у їх взаємозв'язку і взаємозалежності);

б) практичного досвіду використання знань для вирішення екологічних проблем на локальному й регіональному рівнях;

в) прогнозуванням відповідної поведінки й діяльності у професійній сфері і побуті;

г) потребою спілкування з природою та бажанні брати особисту участь в її відновленні та збереженні.

Екологічну компетентність можна визначити як інтегрований результат навчальної діяльності студентів, який формується передусім завдяки опануванню змісту предметів екологічного спрямування і набуттям досвіду використання екологічних знань у процесі навчання предметів спеціального і професійного циклів.

Теоретичні положення, що визначають процес формування екологічної компетентності дають підстави визначити провідні підходи:

– науковий – охоплює поняття, закономірності, інформацію, що характеризують та визначають взаємодії у системі «людина-природа-суспільство». Забезпечує науковість та інноваційність знань в процесі професійної екологічної підготовки;

– системний підхід – спрямований на усвідомлення професійної екологічної підготовки як цілісного утворення, яке має змістовні, структурні і функціональні зв'язки;

– ціннісний – ґрунтується на усвідомленні необхідності відповідально ставлення до навколишнього природного середовища та особистого внеску у збереженні природи в процесі професійної діяльності;

– нормативний – спрямований на засвоєння сукупності екологічних норм, законів, правил, що регулюють професійну діяльність;

– особистісно-діяльнісний – забезпечує формування професійних вмінь екологічної діяльності.

Формування екологічної компетентності відбувається в процесі використання усіх форм і методів активного навчання, сукупності педагогічних технологій, які надають можливість моделювати наслідки професійної діяльності у навколишньому середовищі.

Висновки. Узагальнюючи зазначимо, що у професійній підготовці майбутніх екологів провідне значення має формування екологічної компетентності, що спрямовано на усвідомлене використання набутих знань у практичну діяльність, в процесі чого набувається ціннісне ставлення людини до навколишнього природного середовища.

Література:

1. Офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України. URL: <https://ecozagroza.gov.ua>
2. Актуальні напрями розвитку екологічної освіти в Україні. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4111
3. Курняк Л.Д. Екологічна культура: поняття і реальність. *Вища освіта України*. 2006. № 3. С. 32.
4. Екологічна освіта для сталого розвитку у запитаннях та відповідях: науковометодичний посібник для вчителів. Херсон : Грінь Д.С., 2015. 228 с.
5. Алексєєва, С. (2023). Ключові компетентності середньої загальної освіти: компетентність у галузі природничих наук. *Проблеми сучасного підручника*, (30), 5–11. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-3-5-11>
6. Стандарт вищої освіти України: перший (бакалаврський) рівень, галузь знань 10 – Природничі науки, спеціальність 101 – Екологія (2018). Міністерство освіти і науки України від 04.10.2018 № 1076. Київ, 20 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/12/21/101-ekologiya-bakalavr-1.pdf>
7. Алексєєва С. В, Дяченко-Богун М. М. (2023) Сучасний підхід до побудови методичної системи навчання біології. *Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. пр. Полтава-Київ, Вип. 27. С. 241-250* <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2023.27.282154>
8. Професійний стандарт «Еколог» : Наказ Міністерства економіки України № 1111-22 від 04.05.2022. URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/421-nakaz_1111.pdf
9. Алексєєва, С. (2023) Сучасні цифрові технології в освіті: теорія і практика індивідуальної освітньої траєкторії. *Теорія і практика використання інформаційних технологій в умовах цифрової трансформації освіти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2023. 225 с.
10. Україна і політика протидії зміні клімату: економічний аспект. Аналітична доповідь. Київ : Заповіт, 2016. 208 с.
11. Екологічна компетентність учителя Нової української школи. Навчально-методичний посібник в таблицях і схемах. Чернівці : НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2019. 40 с.

References:

1. Ofitsiyni resurs Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy. URL: <https://ecozagroza.gov.ua> [in Ukrainian].
2. Aktualni napriamy rozvytku ekolohichnoi osvity v Ukraini. URL: https://odnb.odessa.ua/view_post.php?id=4111 [in Ukrainian].

3. Kurniak L.D. Ekolohichna kultura: poniattia i realnist. [Ecological culture: concept and reality]. *Vyshcha osvita Ukrainy*. 2006. № 3. S. 32. [in Ukrainian].
4. Environmental education for sustainable development in questions and answers: a scientific and methodological guide for teachers. [Environmental education for sustainable development in questions and answers]. Kherson: Grin D.S., 2015. 228 p. [in Ukrainian]
5. Aliksieieva, S. (2023). Kliuchovi kompetentnosti serednoi zahalnoi osvity: kompetentnist u haluzi pryrodnychych nauk. [Key competences of secondary general education: competence in the field of natural sciences]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka*, (30), 5–11. <https://doi.org/10.32405/2411-1309-2023-3-5-11> [in Ukrainian]
6. Standart vyshchoi osvity Ukrainy: pershyi (bakalavrskyi) riven, haluz znan 10 – Pryrodnychi nauky, spetsialnist 101 – Ekolohiia (2018). [Standard of higher education of Ukraine: first (bachelor's) level, field of knowledge 10 - Natural sciences, specialty 101 - Ecology (2018)]. Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy vid 04.10.2018 № 1076. Kyiv, 20 [in Ukrainian]
7. Aliksieieva S. V, Diachenko-Bohun M. M. (2023) Suchasnyi pidkhid do pobudovy metodychnoi systemy navchannia biolohii. [A modern approach to the construction of a methodical system of teaching biology]. *Estetyka i etyka pedahohichnoi dii: zb. nauk. pr. Poltava-Kyiv*, Vyp. 27. S. 241-250 <https://doi.org/10.33989/2226-4051.2023.27.282154> [in Ukrainian]
8. Profesiinyi standart «Ekoloh» [Professional standard "Ecologist"]: Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy № 1111-22 vid 04.05.2022. URL: https://register.nqa.gov.ua/uploads/0/421-nakaz_1111.pdf [in Ukrainian]
9. Aliksieieva, S. (2023) Suchasni tsyfrovi tekhnolohii v osviti: teoriia i praktyka indyvidualnoi osvitnoi traiektorii. [Modern digital technologies in education: theory and practice of individual educational trajectory]. *Teoriia i praktyka vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii v umovakh tsyfrovoi transformatsii osvity: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kyiv: Vyd-vo UDU imeni Mykhaila Drahomanova, 2023. 225 s. [in Ukrainian]
10. Ukraina i polityka protydii zmini klimatu: ekonomichnyi aspekt. [Ukraine and the policy of combating climate change: the economic aspect] *Analychna dopovid*. Kyiv : Zapovit, 2016. 208 s. [in Ukrainian]
11. Ekolohichna kompetentnist uchytelia Novoi ukrainskoi shkoly. Navchalno-metodychnyi posibnyk v tablytsiakh i skhemakh. [Environmental competence of the teacher of the New Ukrainian School]. Chernihiv :NUChK imeni T. H. Shevchenka, 2019. 40 s. [in Ukrainian]

УДК 378.147:37.091.2:811.111(043.3)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-68-81](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-68-81)

Афонченко Марина Вадимівна аспірант кафедри іншомовної освіти та міжкультурної комунікації, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29000, <https://orcid.org/0000-0002-6359-2686>

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ ДО РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ ПРОФІЛЬНОЇ ШКОЛИ

Анотація. У статті досліджено питання готовності майбутніх вчителів іноземної мови до розвитку соціальної компетентності учнів профільних шкіл та обґрунтовано педагогічні умови її формування. Досліджено зарубіжні тенденції у визначенні актуальних навичок двадцять першого століття та виявлено, що соціальна компетентність посідає серед них важливе місце. Крім цього, проаналізовано роботи сучасних вітчизняних науковців та їх погляди на розуміння поняття «професійна готовність до розвитку соціальної компетентності учнів профільної школи», визначено основи створення педагогічних умов її забезпечення. Проведено дослідження стосовно використання інноваційних підходів до підготовки майбутніх вчителів іноземних мов для розвитку соціальної компетентності учнів. В рамках дослідження було визначено критерії готовності вчителів іноземної мови до розвитку в учнів профільних шкіл соціальної компетентності: когнітивний, діяльнісний та особистісний; крім цього, було створено три педагогічні умови цієї готовності. Розроблено навчально-методичне забезпечення до дисципліни «Вступ до спеціальності» (як освітній компонент фахової підготовки) для майбутніх вчителів іноземних мов, що включав в себе вивчення основ методики викладання, психологічних особливостей старшокласників та їх вплив на навчально-виховний процес, аспекти формування соціальної компетентності учнів. Створено умови для практичного застосування отриманих теоретичних знань студентами під час проходження дисципліни "Вступ до спеціальності" за допомогою виконання педагогічних задач, спрямованих на розвиток соціальної компетентності учнів та вирішення проблем, що можуть виникнути під час навчального процесу. Для заохочення студентів до саморозвитку було впроваджено інноваційні форми і методи навчання: проектний метод та командну роботу, дискусії, дебати, брейнстормінг, круглі столи, які сприяли стимулюванню активності студентів у процесі навчання та розвитку їх навичок формування соціальної компетентності учнів. Обґрунтовано, що визначені педагогічні умови є ефективними для формування готовності майбутніх вчителів до розвитку в

учнів профільних шкіл соціальної компетентності та такі, що стимулюють до подальшої професійної діяльності.

Ключові слова: педагогічні умови, професійна підготовка, вчителі іноземної мови, соціальна компетентність, профільне навчання, готовність.

Afonchenko Maryna Vadymivna Postgraduate student of the Department of Foreign Language Education and Intercultural Communication, Khmelnytskyi National University, Instytutska St., 11, Khmelnytskyi, 29000, <https://orcid.org/0000-0002-6359-2686>

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FUTURE FOREIGN LANGUAGE TEACHERS' READINESS TO DEVELOP SOCIAL COMPETENCE AMONG SPECIALIZED HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. The article researched the readiness of future foreign language teachers for the development of social competence of students of specialized high schools and substantiated special pedagogical conditions for its formation. Foreign trends in defining relevant skills of the twenty-first century were researched and it was found that social competence plays an important role among them. In addition, the works of modern Ukrainian scientists were analyzed and their views on the definition of the concept of professional readiness were found. Thus, the basis for creating pedagogical conditions was determined. A study was conducted regarding the usage of innovative approaches to the training of future foreign language teachers for the development of students' social competence. As part of the study, the criteria for the readiness of foreign language teachers to develop social competence in students of specialized schools were determined: cognitive, activity and personal; in addition, three pedagogical conditions of this readiness were created. Educational and methodological support for the discipline "Introduction to the specialty" was developed for future teachers of foreign languages. It included the study of the basics of teaching methods, psychological characteristics of high school students and their influence on the educational process, aspects of the formation of social competence of students. We created conditions for the practical application of theoretical knowledge gained by students during the course "Introduction to the specialty" through the implementation of pedagogical tasks. They aimed at developing the social competence of students and solving problems that may arise during the educational process. To encourage students to start their self-development, innovative forms and methods of teaching, such as a project method, team work, (discussions, debates, brainstorming, round tables were implemented. They contributed to the stimulation of students' activity in the learning process and the development of their skills in forming the social competence of students. It was substantiated that these conditions were effective in forming the readiness of future teachers for the development of social competence in students of specialized high

schools and such that make the educational process effective and stimulate for further professional activity.

Keywords: pedagogical conditions, professional training, foreign language teachers, social competence, specialized education, readiness.

Постановка проблеми. Впровадження концепції Нової української школи (НУШ) у сучасну освітню систему передбачає ряд змін у вимогах до педагогів, зокрема до вчителів іноземних мов. Ці зміни стають актуальними у контексті глобалізаційних та інтеграційних процесів, які обумовлюють потребу у вільному володінні іноземними мовами для подолання мовних бар'єрів у спілкуванні та сприяння міжнародному співробітництву.

Зростаюча важливість іноземних мов у глобальному контексті вимагає від майбутніх вчителів іноземних мов глибокого розуміння культурних, соціальних та комунікативних аспектів мови. Також вони повинні бути обізнані у сфері загальної, вікової та групової психології, щоб відповідно адаптувати навчальний процес до потреб учнів різних вікових груп. Зазначені зміни у вимогах до вчителів іноземних мов є необхідними для підготовки молодого покоління до успішної адаптації в умовах глобалізованого світу та мінливих вимог до міжкультурної комунікації та співпраці.

Вимагається, щоб вчитель іноземних мов вмів створювати необхідні умови для формування соціальної компетентності учнів, яка включає в себе навички ефективного міжособистісного спілкування, командної та групової роботи та вміння розуміти і приймати різноманітні культурні погляди та соціальні ролі.

Варто зауважити, що існує певна невідповідність між сучасними вимогами освітньої парадигми та реальною готовністю вчителів до впровадження зазначених змін. На сьогодні майбутні вчителі іноземних мов можуть зіткнутися з викликами, пов'язаними з процесом адаптації до нового підходу та високими вимогами до розвитку соціальної компетентності студентів. Із цього випливає необхідність створення педагогічних умов, що забезпечили б готовність майбутнього вчителя з іноземної мови до розвитку в учнів профільних шкіл соціальної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням підготовки майбутніх вчителів займалися такі вітчизняні дослідники, як Т. Вдовичин, Ю. Вербиненко, Л. Зеня, Т. Пащенко, Н. Стадник, П. Якименко та ін. Дослідженнями на тему профільної освіти займалися Н. Дмітренко, І. Костенко, Р. Мельниченко, Т. Полонська, Л. Смовженко, Н. Сорокіна. Розвиток соціальної компетентності був об'єктом досліджень таких науковців, як В. Балахтар, О. Козлюк, А. Перчиць, А. Руденко, С. Ситнік, Т. Турій та ін.

Мета статті полягає у визначенні та обґрунтуванні педагогічних умов готовності майбутнього вчителя іноземної мови до розвитку в учнів профільної школи соціальної компетентності.

Виклад основного матеріалу. Підготовка майбутніх вчителів іноземної мови відбувається за бакалаврською та магістерською освітніми програмами 014 Середня освіта. Згідно із цими програмами, випускник закладу вищої освіти володітиме певним набором із загальних та спеціальних (фахових) компетентностей. Серед них варто виділити вміння формувати у майбутніх учнів ключові компетентності, мотивувати їх до саморозвитку та виявлення цікавості до навчання, використовувати свої когнітивно-дискурсивні вміння під час навчально-виховного процесу та користуватися інноваційними методами та технологіями у навчанні та ін. Зокрема, готовність вчителя іноземної мови до професійної діяльності передбачає його здатність розвивати серед усіх інших компетентностей соціальну. Соціальна компетентність входить до списку тих навичок та якостей, якими повинен володіти випускник закладів середньої освіти. Це актуальне питання було визнане на Всесвітньому економічному форумі в Давосі у 2016 та 2020 роках [1], [2], [3].

У контексті концепції "Нова українська школа" (НУШ), а також «Концепції розвитку педагогічної освіти», які передбачають акцент на переході до профільного навчання, важливою стає здатність вчителя іноземної мови не лише викладати дисципліну, але й формувати та розвивати соціальну компетентність в учнів профільної школи. Учні, які обрали профільне навчання, повинні бути готові до викликів сучасного світу, де соціальна компетентність грає ключову роль у вирішенні різних завдань і взаємодії з різними культурними групами [4], [5], [6].

Питання визначення поняття професійної готовності майбутніх вчителів та умов її забезпечення на сьогодні активно досліджується вітчизняними науковцями. До прикладу, Т. Пащенко у своєму дослідженні займається уточненням поняття готовності педагогів до стандартизації підготовки молодших спеціалістів, як, однак, можна застосувати і у контексті викладання у профільній школи, адже така готовність полягає у інтегративних особистісних властивостях, які можна спостерігати у діяльності та вчинках педагога. Вона визначає його здатність відповідати вимогам освітніх стандартів шляхом збалансованого поєднання знань та умінь щодо проектування змісту компетентісно-орієнтованої освіти. Вона також охоплює здібності педагога ефективно розробляти, обирати та впроваджувати відповідні педагогічні технології та методики для оцінки компетентності студентів і випускників. Значущим аспектом є розвинені мотиваційно-ціннісні якості педагога, які також впливають на цю готовність [7]. Як було досліджено Л. Костюченко, професійну готовність вчителя зазвичай можна схарактеризувати як інтегровану характеристику, об'єднання структурних компонентів, складових професійного і особистісного досвіду, що є природним результатом спеціальної підготовки. Це також можна вважати широким і системним професійним набором навичок. В цей набір входять професійно-етичні переконання та погляди, професійна спрямованість та можливість

самооцінки [8]. Згідно із дослідженням Ю. Вербиненко, готовність педагога до професійної діяльності нерозривно пов'язана із поняттям професійної кваліфікації, що у свою чергу складається із таких компонентів, як спеціально-предмета компетентність (глибоке пізнання дисципліни, що викладатиметься), психолого-педагогічна компетентність (знання із педагогіки та психології та вміння їх застосовувати), комунікативна компетентність (здатність до педагогічного спілкування з учнями) та соціокультурна компетентність (пізнання у сфері культури та соціології) [9].

Говорячи про педагогічні умови підготовки майбутніх фахівців, як було досліджено Т. Вдовичин, вони повинні сприяти створенню у процесі навчання педагогічно орієнтованого творчого середовища, що викликатиме у студентів інтерес до навчання та пізнання, а також допоможе їм набути необхідних для подальшої діяльності навичок, знань та умінь. Крім цього, важливою буде певна система педагогічних впливів, що також стимулюватимуть студентів до більш ефективного навчання [10]. Крім цього, Н. Стаднік займається питанням створення педагогічних умов готовності вчителя до особистісно орієнтованого навчання. Дослідження приходять до висновку, що вчитель повинен мати високий професійний рівень і гуманістичну спрямованість. Він повинен розуміти, що цілі освіти є важливими для особистісного розвитку учнів. Крім того, вчителеві потрібно мати системні знання щодо теоретичних та методологічних аспектів особистісно орієнтованого навчання і володіти відповідною технологією для проведення особистісно орієнтованих уроків. Саме виходячи із цих понять варто створювати педагогічні умови готовності вчителя до професійної діяльності [11].

Наше дослідження щодо готовності майбутніх учителів з іноземної мови до розвитку соціальної компетентності в учнів профільних шкіл відбувалося на базі Хмельницького національного університету. У ньому брали участь студенти другого курсу спеціальності «Середня освіта. Англійська мова і література». Під час проходження практики студенти групи продемонстрували недостатньо високий рівень готовності до розвитку в учнів соціальної компетентності. Визначено це було за трьома розробленими нами критеріями готовності, а саме:

- когнітивного, що поєднує у собі теоретичні знання вчителя з іноземної мови щодо визначення та компонентів самої соціальної компетентності, особливостей профільного навчання, знань з педагогіки, методики викладання та загальної і вікової психології;

- діяльнісного, який передбачає вміння майбутнього вчителя іноземної мови використовувати на практиці вищезгадані знання та застосовувати отримані навички, вирішувати можливі проблеми та питання, які виникають у процесі навчання та які можуть бути пов'язаними із формуванням і розвитком соціальної компетентності в учнів, вміти залучати учнів до спільної діяльності із висвітленням їхніх соціальних ролей в ній;

- особистісного, що передбачає внутрішню мотивацію майбутнього вчителя з іноземної мови до створення власного професійного іміджу, розвитку певних внутрішніх цінностей та якостей, а також формування та розвитку в учнів соціальної компетентності, що виконується за допомогою залучення їх до тренінгів, командної роботи та використання інноваційних технологій у навчанні.

Низький рівень готовності студентів – майбутніх вчителів іноземної мови – за вищезгаданими критеріями демонструє труднощі для них у розвитку соціальної компетентності в учнів профільної школи. Для усунення таких труднощів у майбутній професійній діяльності у процесі підготовки вчителів нами було розроблено певні педагогічні умови, а саме:

1. Впровадження в навчальний процес, спрямованого на підготовку майбутніх вчителів іноземної мови, спеціально розробленого методичного забезпечення до дисципліни «Вступ до спеціальності» як освітнього компонента фахової підготовки, призначеного для розширення їхніх знань з методики викладання іноземної мови у профільних школах. Матеріал охоплює аналіз деяких психологічних особливостей старшокласників та їхнє врахування у процесі навчання і виховання, концепцію соціальної компетентності, її компоненти, взаємозв'язок із іншими видами компетентностей та методику її формування й розвитку на уроках іноземної мови. Ця ініціатива обумовлена необхідністю покращення розуміння майбутніми вчителями основних концептів та теоретичних аспектів, які можуть бути успішно впроваджені в їхню майбутню професійну діяльність. Дисципліна є необхідною для того, щоб майбутні вчителі з іноземної мови мали змогу подолати виклики, пов'язані із переходом до профільного навчання. Крім цього, вона може допомогти розширити їхню теоретичну базу знань для кращого розуміння основних понять та для того, щоб мати змогу успішно формувати в учнів профільної школи соціальну компетентність.

2. Створення необхідних умов для забезпечення майбутніх вчителів іноземних мов можливістю практичного використання теоретичних знань шляхом облаштування простору для самостійної діяльності. Для цього студенти повинні виконувати практичні завдання, спрямовані на розвиток педагогічних компетентностей, зокрема в умінні розробляти та впроваджувати завдання, спрямовані на формування соціальної компетентності в учнів профільної школи. Найбільш ефективно це можна зробити за допомогою вирішення педагогічних задач. Ці задачі можуть бути спрямовані на актуалізацію у майбутніх вчителів вмій, необхідних для розвитку комунікативних навичок та співпраці між учнями, вироблення в них навичок міжкультурного спілкування та вміння вирішувати конфлікти та проблеми, що можуть виникнути у процесі навчання. Однією із необхідних умов готовності майбутнього вчителя з іноземної мови є його здатність активно взаємодіяти із учнями та на практиці застосовувати знання, отримані під час теоретичного

курсу. Крім цього, колективне вирішення практичних задач шляхом обговорення їх з викладачем та іншими студентами допоможе майбутнім вчителям дізнатися як правильні способи вирішення питань, що виникають рід час навчально-виховного процесу, так і дізнатися про вірогідні труднощі чи помилки, яких вони можуть припуститися, та успішно їм запобігти ще до початку своєї професійної діяльності.

3. Заохочення майбутніх вчителів іноземних мов до особистісного зросту та навчання за допомогою участі у тренінгах, майстер-класах та наукових конференціях, що націлені на вивчення актуальних педагогічних питань, зокрема методики розвитку соціальної компетентності учнів. Крім цього, націленою на професійний розвиток є також інтеграція проектного методу у процес підготовки майбутніх вчителів. Він сприяє створенню сприятливої до активної роботи атмосфери та заохочення студентів до самостійної діяльності. Використання колективних та індивідуальних презентацій, створення професійних портфоліо, а також виконання командної роботи майбутніми вчителями сприяє процесу їхнього самовдосконалення та підготовки до майбутньої професійної діяльності. Ці методи дозволяють студентам засвоїти навички планування, координації та співпраці, що є ключовими компетентностями для майбутніх вчителів іноземних мов. Крім цього, використання на заняттях з майбутніми вчителями методики командної роботи, інноваційних технологій та проектного методу спонукає студентів до креативного мислення, розвитку вміння вирішення групових задач та навичок самостійної та науково-дослідної роботи. Окрім вищезгаданих переваг, такий підхід дає змогу майбутнім фахівцям усвідомити та вибрати оптимальний напрямок своєї професійної траєкторії, готуючи їх до впевненого переходу до професійної практики.

Таким чином, для задоволення першої педагогічної умови нами було удосконалено освітню програму підготовки майбутніх вчителів з іноземної мови шляхом розробки навчально-методичного забезпечення до дисципліни «Вступ до спеціальності» для студентів другого курсу спеціальностей «Середня освіта. Прикладна лінгвістика» та «Середня освіта. Англійська мова та література». Матеріали до вищезгаданої дисципліни склалися із одинадцяти розділів, у яких досліджувалися такі теми:

1. Система неперервної педагогічної освіти: Система неперервної іншомовної педагогічної освіти. Модернізація шкільної освіти та вищої освіти. Поняттєво-категоріальний апарат. Нормативно-законодавче забезпечення.

2. Сучасні тенденції у підготовці вчителя ІМ за кордоном: Сучасні тенденції у підготовці вчителя ІМ за кордоном. Наукові підходи до підготовки майбутнього вчителя ІМ.

3. Професійно-педагогічна діяльність учителя ІМ сучасної школи: Професійно-педагогічна діяльність учителя ІМ сучасної школи (у тому числі профільної). Основні вимоги. Професійно-особистісні якості сучасного вчителя ІМ. Професійний імідж та професійна майстерність вчителя ІМ.

4. Професійна компетентність вчителя іноземної мов: Структурні компоненти професійної компетентності вчителя ІМ. Лінгвокультурологічна компетентність. Організаційно-управлінська компетентність. Лінгводидактична компетентність майбутнього вчителя ІМ. Методична компетентність.

5. Організація освітнього процесу у ЗВО: Організація освітнього процесу у ЗВО. Освітнє інформаційно-комунікаційне середовище ЗВО. Інноваційні форми, методи і технології навчання ІМ у вищій школі. Форми контролю результатів навчання студентів.

6. Самостійна діяльність майбутніх вчителів ІМ у системі професійної підготовки: Лінгвосамоосвіта. Засоби ІКТ у самостійній роботі студентів. Організація самостійної роботи в модульному середовищі ЗВО.

7. Науково-дослідницька діяльність майбутніх учителів ІМ у системі професійної підготовки: Науково-дослідницька діяльність майбутніх учителів ІМ в освітньому середовищі ЗВО. Науково-дослідницька культура майбутніх учителів ІМ. Академічна доброчесність.

8. Академічна та професійна мобільність вчителя ІМ: Академічна мобільність майбутніх учителів ІМ. Професійна мобільність майбутніх учителів ІМ.

9. Педагогічна практика студентів і педагогічна взаємодія: Організація педагогічної практики студентів, педагогічна взаємодія, її особливості, функції, види. Професійне становлення та професійний розвиток вчителя ІМ.

10. Підготовка майбутніх вчителів ІМ до навчання учнів профільної школи: Поняття про професійну підготовку майбутніх вчителів, її критерії. Компетентності вчителя іноземної мови в профільній школі.

11. Особливості розвитку соціальної компетентності на заняттях з ІМ: Визначення соціальної компетентності. Умови та підходи до розвитку соціальної компетентності на уроках ІМ.

Розроблене нами методичне забезпечення передбачало як лекційні, так і практичні заняття, під час яких студенти обговорювали питання, висвітлені в лекціях, за допомогою як традиційних прийомів, на зразок різних видів опитування, тестування та самостійних і контрольних робіт, так і інноваційних, до прикладу, дискусії, дебати, мозковий штурм, круглі столи та інші. Крім цього, для стимулювання мислення майбутніх вчителів лекції проводилися в інтерактивному полілогічному форматі, де викладач не просто подавав матеріал заняття, а обговорював його із студентами, ставлячи їм питання для роздумів, що могли підштовхнути студентів до знаходження правильної відповіді та таким чином разом розвиваючи тему заняття.

Питання для самостійного опрацювання, що подавалися нами в кінці кожного розділу, ділилися за тематикою на дві підкатегорії:

1. Питання, що стосуються теоретичного матеріалу, обговореного під час лекційного заняття, наприклад, «Охарактеризуйте основні складники професійної компетентності вчителя іноземної мови.» або «Що розуміється під

термінами «іншомовна підготовка вчителя» / «професійна підготовка вчителя іноземної мови»?».

2. Питання, що спонукають студентів до додаткового дослідження, знаходження нової інформації або вирішення певних питань чи проблем: «Яким чином педагог може реалізувати свої теоретичні та практичні вміння під час уроків? Наведіть приклади.», «З якими проблемами може зіткнутися викладач ІМ при використанні інформаційно-комунікаційних технологій у ЗВО?», «Наведіть приклади боротьби із академічною недоброчесністю за кордоном.» та інші.

Такі види діяльності показали себе ефективними, адже вони дозволили студентам розширити свій кругозір та теоретичні знання із методики викладання іноземної мови, зокрема у профільній школі та у чому буде полягати різниця між різними закладами освіти; з поняттям соціальної компетентності, її складників та способів її формування та розвитку у їхніх майбутніх учнів; щодо інноваційних технологій, які можна використати у педагогічній діяльності та щодо таких понять, як «професійний імідж», «академічна доброчесність» та інші. Крім цього, питання для опрацювання допомогли створити студентам простір для самостійної роботи та досліджень.

Реалізація другої педагогічної умови відбувалася за рахунок виконання під час занять з дисципліни «Вступ до спеціальності» практичних завдань, а саме виконання педагогічних задач. Особливістю такого виду діяльності є те, що студенти мають нагоду активно взаємодіяти з педагогічними завданнями ще до початку безпосередньої професійної діяльності.

Суть цього підходу полягає у тому, що студенти вирішують задачі, що пов'язані із вирішенням проблем, які можуть виникати під час навчально-виховного процесу, виконання ролі медіатора в конфліктах, а також організацією командної роботи серед учнів профільної школи.

Педагогічні задачі за своїми функціями розділялися на декілька підвидів, а саме:

1. Педагогічні задачі на вирішення конфліктів. Такі задачі показують заздалегідь конфліктну ситуацію, яка може виникнути під час заняття з іноземної мови. Завданням студента у такому випадку є розв'язання конфлікту відповідно до основ педагогіки та методики викладання іноземної мови. Типовим прикладом задачі такого виду є наступна: «Під час пояснення нової граматичної теми в одинадцятому класі учень Іван раптово підводиться і виголошує, що тема занадто нудна і він краще займатиметься чимось цікавішим, після чого прямує до виходу. Як варто вчинити вчителю, аби не спричинити безлад на уроці?».

2. Педагогічні задачі на вибір доцільної лінії спілкування. Цей вид задач відрізняється від попереднього тим, що у ньому відсутній заздалегідь прописаний конфлікт, однак є певна ситуація, яка при неправильному виборі тактики поведінки може до нього призвести або закінчитися успішно. Тобто,

завдання майбутнього вчителя – підтримувати правильну лінію спілкування, опираючись на свої теоретичні знання та практичні навички. До прикладу, потрібно обрати свої дії у такій ситуації: «До вчителя після уроку підходить мати одного з його учнів дев'ятого класу: розумного, але досить безвідповідального та лінивого хлопця; вона просить розповісти детальніше про успішність її сина. Як вчителю варто пояснити стан справ та що порадити матері учня?».

3. Педагогічні задачі на організацію різних видів діяльності. Такий підвид задачі є найбільш відкритим, адже у ньому відсутні сплановані діалоги чи готові ситуації та під час його вирішення майбутнім вчителям необхідно самостійно змоделювати та організувати певний вид діяльності за потребою. Таким чином вони вчаться тому, як доцільно запровадити в навчально-виховний процес той чи інший прийом. Наприклад, завдання може бути таким: «Під час вивчення теми 'Traveling' вчитель хоче дати своїм учням дев'ятого класу групові проекти. Яким чином варто розділити клас на команди та які теми проектів були б доречними у такому випадку?».

Така практична діяльність сприяє поглибленню розуміння майбутніми вчителями іноземних мов того, як реально застосовувати свої теоретичні знання для вирішення складних ситуацій у контексті навчання та виховання. Завдяки цим задачам, студенти вчаться ефективно взаємодіяти з учнями, розбиратися в конфліктних ситуаціях та знаходити оптимальні рішення, організовувати позакласну діяльність та роботу в командах. Таким чином, це дозволяє розвивати у майбутніх вчителів навички формування соціальної компетентності в учнів, зокрема сприяє розвитку у них навичок співпраці, комунікації та міжособистісних відносин. Ці навички мають важливе значення для подальшої професійної діяльності вчителів іноземних мов, оскільки допомагають створити сприятливу навчальну атмосферу та підготувати компетентних та адаптованих до сучасного світу громадян.

Для задоволення третьої педагогічної умови під час проведення дисципліни "Вступ до спеціальності" нами було використано інноваційні методи навчання, а саме застосування проектного методу та різноманітних видів командної роботи. Ця методика була успішно втілена через створення майбутніми вчителями іноземної мови групових проектів, міні-презентацій та за допомогою їхньої активної участі у різних видах командної діяльності, таких як дискусії, дебати, брейнстормінг та круглий стіл.

Проектний метод виявився доречним інструментом для стимулювання активності та саморозвитку майбутніх вчителів іноземної мови. Він сприяв не лише формуванню практичних навичок та вмінь, але й стимулював їхнє бажання створювати свою власну професійну траєкторію та визначати цілі та завдання для подальшого розвитку. Це також сприяло усвідомленню майбутніми вчителями того, чого вони прагнуть досягти як професіонали в майбутньому.

Особливу увагу слід приділити використанню методів командної роботи, які сприяли підвищенню обізнаності майбутніх вчителів щодо практичних аспектів розвитку соціальної компетентності учнів профільної школи. Дискусії дозволили студентам обговорювати важливі аспекти виховання, спільно вирішувати задачі та проблеми, пов'язані із навчально-виховним процесом та аналізувати можливі рішення. Дебати допомагали у розвитку аргументаційних навичок та вмінь переконування та підвищували рівень аналітичного мислення. Брейнстормінг сприяв створенню творчого середовища, де студенти можуть генерувати нові ідеї та підходи у викладанні та зокрема у розвитку соціальної компетентності учнів. Круглі столи відкривали можливість для глибокої дискусії і обміну думками з іншими студентами.

Ці види діяльності застосовувалися під час практичних занять із дисципліни «Вступ до спеціальності». Одні із них виконувалися безпосередньо під час заняття, коли студентам оголошувалося завдання, давався певний час на роздуми та підготовку до його виконання і викладач спостерігав за роботою від початку до завершення. Інші ж завдання оголошувалися на одному занятті як частина домашньої роботи та презентувалися на наступному практичному занятті – такі види роботи зазвичай були більш масштабними та потребували більше часу для виконання. Прикладами таких завдань є такі:

1. Складіть професіограму вчителя іноземної мови.
2. Складіть групову презентацію «Вмотивований вчитель: який він?»
3. Розробіть своє портфоліо вчителя іноземної мови з описом ваших досягнень, мотто та сфери наукових інтересів.

Використання цих методів командної роботи під час вивчення дисципліни забезпечило майбутнім вчителям іноземних мов практичний досвід, необхідний для ефективного стимулювання розвитку соціальної компетентності учнів. Вони навчилися вибирати оптимальні підходи та методи в залежності від конкретної педагогічної ситуації. Такий підхід дозволив майбутнім вчителям іноземних мов зрозуміти, як застосовувати набуті знання та навички для формування в учнів соціальної компетентності, забезпечуючи їх готовність до сучасних викликів.

Висновки. У результаті дослідження було встановлено, що формування готовності майбутніх вчителів іноземної мови до розвитку соціальної компетентності в учнів профільних шкіл є актуальним завданням, оскільки сучасна освітня парадигма передбачає акцент на індивідуальний підхід та розвиток цілісної особистості, для якої є необхідним уміння існувати в колективі, розпізнавати соціальні ролі та вирішувати проблеми. Для досягнення цієї мети були визначені та розглянуті педагогічні умови підготовки майбутніх вчителів, які включають в себе: впровадження спеціально розробленого методичного матеріалу до дисципліни «Вступ до спеціальності» для майбутніх вчителів іноземної мови, спрямованого на

розширення їхніх знань з методики викладання іноземної мови в профільних школах, вивчення психологічних особливостей старшокласників і їхнього врахування у навчально-виховному процесі, а також засвоєння понять про соціальну компетентність та методику її формування та розвитку на уроках з іноземної мови; створення умов, що надають майбутнім вчителям можливість на практиці використовувати свої теоретичні знання за допомогою вирішення педагогічних задач на розвиток соціальної компетентності учнів профільних шкіл, які включають завдання на виконання ролі медіатора в конфліктах, організацію командної роботи серед учнів; стимулювання бажання майбутніх вчителів іноземної мови до саморозвитку шляхом тренінгів, майстер-класів і участі в наукових конференціях, а також з використанням проектного методу, що включає у себе виконання групових проектів, презентацій та участі у різних видах командної роботи, які допомагають майбутнім вчителям налаштуватися на майбутню професійну діяльність та створити свою професійну траєкторію.

Ці педагогічні умови були розроблені на основі аналізу наукових джерел, педагогічної практики та власного досвіду. Вони сприяють підготовці майбутніх вчителів іноземної мови до ефективного формування соціальної компетентності в учнів профільних шкіл і можуть бути використані як орієнтир для подальших наукових досліджень у цій галузі. На нашу думку, подальші дослідження можуть включати у себе детальніше врахування досвіду зарубіжних дослідників, що займалися питанням підготовки майбутніх вчителів до розвитку соціальної компетентності.

Література:

1. New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology (2016). March 2016. P. 4-5.
2. Schwab K., Samans R. (2016) The Future of Jobs. January 2016. P. 19-22.
3. Schwab K., Zahidi S. (2020) The Future of Jobs. October 2020. P. 35-36.
4. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи (2016) Концепція Нової української школи від 27.10.2016. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Нова українська школа. Ключові новації в освіті. Новий закон України «Про освіту» (2016) Режим доступу: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/BOOKLETTE_INFO-ZAKON-2018_PRESS.pdf
6. "Концепція розвитку педагогічної освіти" : Проект від 29.12.2017 р.: станом на 3 січ. 2018 р.
7. Пащенко Т. М. Готовність педагогічних працівників до стандартизації підготовки молодших спеціалістів. Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. 2018. № 2 (37). С. 10–16.
8. Костюченко Л. Готовність майбутніх вчителів початкових класів до професійної діяльності. Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. 2011. № 39, ч. 1. URL: https://library.udpu.edu.ua/library_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/39_1/visnuk_6.pdf (дата звернення: 10.09.2023).
9. Вербиненко Ю. І. Професійна готовність до педагогічної діяльності. Професійна підготовка педагога в контексті європейських інтеграційних процесів: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету. 2013. № 2. С. 119–124.

10. Вдовичин Т. Я. Обґрунтування організаційно-педагогічних умов для забезпечення навчального процесу майбутніх фахівців у педагогічному університеті. Сучасні інформаційні технології та інноваційні методи навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. 2013. № 34. С. 225–229.

11. Стаднік Н. В. Педагогічні умови формування готовності майбутнього вчителя початкових класів до особистісно орієнтованого навчання молодших школярів. Перлини наукового пошуку. 2013. № 1. С. 114–121.

References:

1. New Vision for Education: Fostering Social and Emotional Learning through Technology (2016). March 2016. P. 4-5.

2. Schwab K., Samans R. (2016) The Future of Jobs. January 2016. P. 19-22.

3. Schwab K., Zahidi S. (2020) The Future of Jobs. October 2020. P. 35-36.

4. Nova Ukrayinska Shkola. Kontseptualni zasady reformuvannya serednoyi shkoli (2016) [New Ukrainian School. Conceptual basis of middle school reform] *Kontseptsiya Nova Ukrayinska Shkola vid 27.10.2016 – New Ukrainian School Concept from 27.10.2016* Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].

5. Nova Ukrayinska Shkola. Klyuchovi novatsii v osviti. Novyy zakon Ukrayiny 'Pro osvitu' (2016) [New Ukrainian School. Key innovations in education] *mon.gov.ua* Retrieved from: https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/BOOKLETTE_INF O-ZAKON-2018_PRESS.pdf [in Ukrainian]

6. Kontseptsiya rozvytku pedahohichnoyi osvity: Proekt vid 29.12.2017 r. stanom na 3 sich. 2018 r. [Concept of pedagogical education development. Project from 29.12.2017, on 3.01.2018] *mon.gov.ua* [in Ukrainian].

7. Paschenko T. M. (2018) Hotovnist pedahohichnykh pratsivnykiv do standartyzatsiyi pidhotovky molodshykh spetsialistiv [Readiness of pedagogical employees for standardization of young specialists training]. *Visnyk Glukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. – Bulletin of Glukhiv National Pedagogical University of Olexandr Dovzhenko, 2018. No. 2 (37), 10–16* [in Ukrainian].

8. Kostyuchenko L. (2011) Hotovnist maibutnikh vchyteliv pochatkovykh klasiv do profesiynoyi diyal'nosti [Readiness of future elementary school teachers for professional activity]. *Psykhologo-pedahohichni problemy sil's'koyi shkoly – Psychological-pedagogical problems of a town school 2011, No. 39, part 1.* Retrieved from: https://library.udpu.edu.ua/librar y_files/psuh_pedagog_probl_silsk_shkolu/39_1/visnuk_6.pdf [in Ukrainian].

9. Verbynenko Yu. I. (2013) Profesiyna hotovnist do pedahohichnoyi diyalnosti [Professional readiness for pedagogical activity]. *Profesiyna pidhotovka pedahoha v konteksti yevropeyskykh intehratsiynykh protsesiv: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu – Professional training of an educator in a context of European integrational processes: a collection of scientific works of Drohobych National Pedagogical University, 2013, No. 2, 119–124* [in Ukrainian].

10. Vdovychyn T. Ya. (2013) Obhruntuvannya orhanizatsiyno-pedahohichnykh umov dlya zabezpechennya navchalnoho protsesu maibutnikh fakhivtsiv u pedahohichnomu universyteti [Substantiation of organizational-pedagogical conditions to provide for education process for future specialists in a pedagogical university]. *Suchasni informatsiyi tekhnolohiyi ta innovatsiyi metodyky navchannya v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiya, teoriya, dosvid, problem – Modern informational technologies and innovations of educational methodology during specialists training, 2013, No. 34, 225–229* [in Ukrainian].

11. Stadnik N. V. (2013) Pedagogichni umovy formuvannya hotovnosti maibutnoho vchytelya pochatkovykh klasiv do osobystisno oriyentovanoho navchannya molodshykh shkoliariv [Pedagogical conditions of forming the readiness of a future teacher of elementary school for personality-oriented teaching of young schoolchildren]. *Perlyny naukovooho poshuku – Pearls of scientific research*, 2013, No. 1, 114–121 [in Ukrainian].

УДК 373.3.016

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-82-93](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-82-93)

Байдюк Любов Миколаївна викладач кафедри фахових методик та інноваційних технологій у початковій школі факультету початкової освіти, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м. Умань, <https://orcid.org/0000-0002-0341-3797>

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ІНТЕГРОВаних УРОКІВ ЛІТЕРАТУРНОГО ЧИТАННЯ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методики проведення інтегрованих уроків літературного читання. Відповідно метою є дослідження й розкриття методики проведення інтегрованих уроків літературного читання для підвищення ефективності навчання й розвитку здобувачів освіти. Методологічною основою стали методи збирання й порівняння інформації, а також аналізу, синтезу й узагальнення даних наукових досліджень і практичного досвіду викладачів. Відмічено, що міжпредметна інтеграція в освітньому процесі є ключовим поняттям, яке сприяє глибокому розумінню знань і їхньому застосуванню. Вона відкриває перед здобувачами освіти нові горизонти, допомагаючи бачити зв'язки між різними предметами й розвивати критичне мислення. Також зазначається, що міжпредметна інтеграція дозволяє об'єднати різні навчальні предмети для створення більш цілісного й глибшого знання, що дає змогу здобувачам освіти бачити зв'язки між різними галузями знань. Інтегровані уроки перетворюють ці зв'язки в реальні навчальні можливості, де здобувачі освіти спільно вивчають теми й розвивають ключові навички за допомогою інтердисциплінарного підходу. Зауважено, що інтегровані уроки літературного читання використовують різноманітні методи й підходи: аналіз тексту, робота з мовним матеріалом, застосування цифрових технологій і спільна робота учнів. У висновку відзначено, що інтегровані уроки літературного читання є ефективним методом навчання, який дозволяє поєднувати різні аспекти літературного аналізу, мовленнєвого розвитку й розуміння тексту з іншими предметами чи темами. В методиці проведення інтегрованих уроків літературного читання ключовою є спроможність об'єднати різні аспекти навчання навколо спільної теми, що сприяє глибокому розумінню тексту й розвитку системного мислення здобувачів освіти. Цей підхід не лише збагачує знання здобувачів, але й спонукає їх до позитивного ставлення до навчання й літератури, розкриваючи перед ними нові можливості для інтелектуального й творчого розвитку.

Ключові слова: міжпредметна інтеграція, міждисциплінарні зв'язки, навчання, літературний аналіз, мовленнєва діяльність.

Baidiuk Liubov Mykolaivna Lecturer, Department of professional methods and innovative technologies in elementary school, Faculty of Primary Education, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, <https://orcid.org/0000-0002-0341-3797>

METHODS OF CONDUCT OF INTEGRATED LESSONS IN LITERARY READING

Abstract. This article is devoted to the study of the methodology of conducting integrated lessons of literary reading. Accordingly, the goal is to research and reveal the methodology of conducting integrated lessons of literary reading in order to increase the effectiveness of education and the development of education seekers. Methods of collecting and comparing information, as well as analysis, synthesis and generalization of data from scientific research and practical experience of teachers became the methodological basis. It was noted that interdisciplinary integration in the educational process is a key concept that contributes to a deep understanding of knowledge and its application. It opens up new horizons for students, helping them see connections between different subjects and develop critical thinking. It is also noted that cross-curricular integration promotes the integration of different academic subjects to create a more holistic and deeper knowledge, allowing learners to see the connections between different fields of knowledge. Integrated lessons, in turn, turn these connections into real learning opportunities where learners learn topics together and develop key skills through an interdisciplinary approach. It is noted that integrated lessons of literary reading use a variety of methods and approaches, such as text analysis, work with language material, use of digital technologies, and student collaboration. In the conclusion, it is noted that Integrated lessons of literary reading are an effective teaching method that allows you to combine various aspects of literary analysis, speech development and understanding of the text with other subjects or topics. In the method of conducting integrated lessons of literary reading, the key is the ability to combine various aspects of learning around a common topic, which contributes to a deeper understanding of the text and the development of systematic thinking of students. This approach not only enriches the knowledge of the students, but also encourages them to have a positive attitude towards learning and literature, revealing new opportunities for intellectual and creative development.

Keywords: interdisciplinary integration, interdisciplinary connections, learning, literary analysis, speech activity

Постановка проблеми. В сучасному освітньому середовищі інтеграція стала однією з ключових стратегій вдосконалення навчального процесу. Вона дає змогу об'єднати різні аспекти знань і навичок, щоб навчання стало більш цілісним й ефективним. Українська мова й читання є дуже важливими

шкільними предметами, і їхня інтеграція може значно підвищити якість навчання.

Інтегровані уроки літературного читання – це сучасна методика, яка поєднує не лише навчання мови й літератури, але й відкриває широкі горизонти для розвитку творчого мислення й критичного аналізу. Вони стають справжньою майстернею для вчителів, які прагнуть не просто передавати знання, але й виховувати здобувачів освіти як особистостей, здатних розуміти світ і виражати свої думки. У цій статті ми розглянемо ключові аспекти методики проведення інтегрованих уроків літературного читання та їхню важливість у процесі формування компетентних і креативних громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти, пов'язані з темою дослідження, висвітлюються багатьма вітчизняними й зарубіжними вченими. Наприклад, О. Барановська у своїй статті [1] дослідила роль міжпредметної інтеграції в організації профільного навчання в старшій ланці загальноосвітніх навчальних закладів. Вона проаналізувала вітчизняний і зарубіжний досвід профілізації української школи й міжпредметної інтеграції. Основними поняттями її дослідження були профільна школа, інтеграція навчання й міжпредметні зв'язки.

І. Кучеренко [4] вивчає інтегровані уроки мови, мовлення й літератури як сучасний підхід до навчання словесності. Автор підкреслює їхню роль у комплексному формуванні комунікативної й літературної компетентності учнів.

Концепцію «Нової української школи» й особливості міжпредметної інтеграції досліджує у своїй розвідці Р. Мельникова [6]. Вона підкреслює, що такі інтегровані уроки характеризуються високою інформативністю, фундаментальністю, різноплановістю.

С. Яцина [9] досліджує проблему методики проведення інтегрованих уроків літературного читання з використанням інформаційних технологій у початковій школі. Також вона пропонує практичні рекомендації щодо організації й методики їх проведення в початкових класах, де використовуються літературне читання та інші предмети.

Мета статті – дослідження й розкриття методики проведення інтегрованих уроків літературного читання з метою підвищення ефективності навчання й розвитку здобувачів освіти.

Виклад основного матеріалу. Міжпредметна інтеграція в освітньому процесі є ключовим поняттям, яке сприяє глибокому розумінню знань і їх застосуванню. Вона відкриває перед здобувачами освіти нові горизонти, допомагаючи бачити зв'язки між різними предметами й розвивати критичне мислення. Міжпредметна інтеграція перетворює навчання в захопливу подорож у світ знань, де співпраця між різними дисциплінами стає ключовим фактором успіху.

Термін «інтеграція» (походить від латинського слова «integratio», що означає з'єднання, поєднання, злиття, зведення) є протилежним до поняття

«диференціація» (розчленування, розділення на складові частини, фрагменти). Інтеграція означає об'єднання окремих елементів шляхом виконання певних дій в одне ціле або їх включення, вбудовування в цілісний об'єкт, який уже існує [7, с. 119].

На думку О. Барановської, міжпредметна інтеграція – це синтез об'єктів, явищ і процесів реальної дійсності, що складають вміст освітнього процесу й методологію його реалізації й сприяє поліпшенню всіх аспектів навчання [1].

Науковиця виділяє такі три види міжпредметної інтеграції:

1. *Контент-орієнтована інтеграція* передбачає об'єднання вивчення різних навчальних предметів навколо спільної теми або об'єкта дослідження. Цей підхід дає змогу здобувачам освіти бачити зв'язки між різними галузями знань і розвивати комплексне розуміння конкретної теми.

2. *Діяльнісно-орієнтована інтеграція* сприяє формуванню спільних способів дій на уроках або організації інтегрованої діяльності під час відповідних уроків чи проєктної роботи. Вона розвиває навички співпраці й вирішення завдань в реальних ситуаціях.

3. *Ціннісно-смилова інтеграція* ґрунтується на спільних цінностях і смислах, що мають значення для різних предметів. Цей підхід допомагає сформувати загальні цінності здобувачів освіти й розвивати їхнє ставлення й орієнтації.

Важливо відзначити, що впровадження інтегрованого навчання відповідно до Державного стандарту базової середньої освіти [2] вимагає комбінування всіх видів інтеграції, зазначених вище, оскільки це необхідна умова для досягнення головних цілей, як-от формування ключових компетентностей і наскрізних умінь здобувачів освіти. Згідно з цим підходом ключова компетентність визначається як здатність здобувача застосовувати свої знання, вміння, навички, методи діяльності й ставлення до проблем, які входять в міжпредметний контекст і належать до різних навчальних предметів і галузей знань. Аналогічних поглядів дотримуються й науковці з інших країн [10].

Отже, міжпредметна інтеграція сприяє об'єднанню різних навчальних предметів для створення більш цілісного й глибшого знання, дозволяючи здобувачам освіти бачити зв'язки між різними галузями освіти. Зі свого боку інтегровані уроки перетворюють ці зв'язки в реальні навчальні можливості, де здобувачі освіти спільно вивчають теми й розвивають ключові навички шляхом інтердисциплінарного підходу.

На думку Р. Мельникової, інтегровані уроки є дуже актуальним явищем в освіті. Вони відображають сучасні гуманістичні тенденції розвитку лінгводидактики, пов'язані з інтеграцією навчальних процесів у світі, де інформація й освіта стають частиною єдиного світового інформаційно-освітнього простору [6, с. 39].

Науковиця зауважує, що інтегровані уроки стимулюють розумову діяльність здобувачів освіти, спонукаючи їх аналізувати, порівнювати й встановлювати зв'язки між різними предметами та явищами. Це розвиває критичне мислення й сприяє глибокому розумінню матеріалу. Такий підхід відповідає вимогам сучасного освітнього середовища й підтримує розвиток здобувачів як грамотних і компетентних особистостей у глобальному контексті.

У сучасних умовах урок повинен бути креативним, і для цього потрібно використовувати передовий досвід вчителів, щоб знайти нові й ефективніші способи вивчення нового матеріалу й повторення вивченого [5]. Процес засвоєння знань і формування навичок на уроці вимагає різноманітних завдань, методів і прийомів для опанування навчального матеріалу, що є причиною створення різноманітних навчальних програм та їхніх можливих варіантів. Інтегрований урок не просто поєднує різні методи й засоби навчання, але також передбачає різні форми організації навчальної діяльності здобувачів освіти під час уроку, як-от індивідуальна, групова й фронтальна робота [8].

Реалізація міжпредметної інтеграції шляхом створення інтегрованого уроку ґрунтується на декількох важливих принципах, які сприяють більш глибокому й змістовному навчанню:

1. Органічне взаємопроникнення й природний взаємозв'язок предметів. Інтегрований урок базується на ідеї, що різні навчальні предмети або розділи мають органічні зв'язки між собою, що дає змогу створити спільну базу знань і розглядати теми з різних предметів у взаємозв'язку.

2. Об'єднання елементів інформації навколо стрижневих систем. Під час створення інтегрованого уроку визначаються ключові категорії чи ідеї, які становлять основу змісту. Ці стрижневі системи дозволяють організувати матеріал інтерактивно, включно з його дослідженням в різних контекстах й у глибокому й багатогранному вигляді.

3. Поєднання контенторієнтової, діяльнісної й ціннісно-сислової інтеграції. В інтегрованому уроці поєднуються різні підходи до міжпредметної інтеграції, що означає об'єднання знань з різних предметів (контент-орієнтова інтеграція), спільні дії й завдання (діяльнісно-орієнтова інтеграція) і спільні цінності й смисли (ціннісно-сислова інтеграція), що допомагає здобувачам освіти розвивати комплексне розуміння світу [7, с. 129].

К. Ковальська відзначає важливі переваги інтегрованих уроків (табл.1).

Таблиця 1

Переваги інтегрованих уроків

№ за/п	Перевага	Опис
1.	Підвищення мотивації до навчання	Інтегровані уроки сприяють більшій зацікавленості здобувачів освіти й активному залученню до процесу навчання
2.	Розуміння цілісної наукової картини світу	Вони допомагають здобувачам освіти бачити зв'язки між різними науковими дисциплінами й отримувати більше узагальненого розуміння світу
3.	Багатоаспектний підхід до вирішення задач	Здобувачі освіти розвивають багатосторонні навички завдяки підходу до завдань з різних точок зору
4.	Формування інтелектуально й різносторонньо розвиненої особистості	Інтегровані уроки сприяють розвитку різноманітних аспектів інтелекту й особистості здобувачів освіти
5.	Сприяння розвитку мовлення	Інтеграція предметів може підвищити навички мовлення здобувачів освіти завдяки більшій активності й спілкуванню під час навчання
6.	Запобігання перевантаженню	Інтегровані уроки можуть допомогти уникнути перевантаження здобувачів освіти різними окремими предметами
7.	Уміння узагальнювати й робити висновки	Вони сприяють розвитку навичок аналізу й синтезу інформації
8.	Поглиблення знань і розширення кругозору	Інтеграція дає змогу здобувачам освіти досліджувати теми більш детально й розширювати свої знання
9.	Знаходження нових зв'язків	Здобувачі освіти розвивають навички виявлення зв'язків між різними предметами й дисциплінами
10.	Створення образу цілісності світу	Вони допомагають формувати здобувачам освіти уявлення про світ як цілісну систему
11.	Сприяння самовираженню й самореалізації	Інтегровані уроки дозволяють здобувачам освіти виявляти й розвивати свої таланти й здібності
12.	Сприйняття різноманіття і єдності навколишнього середовища	Здобувачі освіти вчаться розуміти природну різноманітність і єдність всього навколишнього світу
13.	Уміння синтезувати ідеї	Інтегровані уроки розвивають у здобувачів здатність комбінувати й застосовувати знання з різних предметів
14.	Розкриття потенціалу	Вони сприяють виявленню й активізації пізнавальних здібностей здобувачів освіти
15.	Сприяння до соціалізації	Інтегровані уроки можуть підвищити можливості спілкування й співпраці між здобувачами освіти
16.	Інтенсифікація й оптимізація навчально-педагогічної діяльності	Вони дають змогу ефективно використовувати час і ресурси для навчання

Джерело: [3, с. 70]

Зазначимо, що інтегрований урок істотно відрізняється від традиційного уроку за такими ключовими особливостями:

1. *Активне використання міждисциплінарних зв'язків.* В інтегрованому уроці акцентується особлива увага на зв'язках між різними предметами або дисциплінами, що дозволяє розглядати тему чи проблему з різних поглядів і підходів.

2. *Застосування специфічних методів і прийомів.* Для досягнення цілей інтегрованого уроку застосовуються нетипові для традиційного уроку методи, засоби й структури. Це може охоплювати проєктну роботу, дослідження, групову співпрацю тощо.

3. *Багатоплановість об'єкту вивчення.* На уроці є змога опрацювати різні аспекти теми чи об'єкти вивчення, і використовувати інформацію з різних навчальних дисциплін, що допомагає зрозуміти тему більш глибоко й усебічно.

Літературне читання – одна із навчальних дисциплін, що за своїм змістом і специфікою роботи зі здобувачами освіти дозволяє широко використовувати міжпредметні зв'язки, інтегрувати теоретичний матеріал як з дидактичною, так і з розвивально-виховною метою.

Уроки літературного читання покликані не лише розвивати в учнів якості читання, як-от швидкість, виразність і точність, але й сприяти формуванню естетичного смаку, цікавості до пізнання, встановленню причинно-наслідкових, умовно-причинових зв'язків між подіями та явищами, а також завдяки слову пізнавати навколишній світ [9, с. 125].

Великі можливості для проведення інтегрованих уроків літературного читання, на нашу думку, дає їхнє поєднання з близькими темами уроків української мови, образотворчого мистецтва, музики, природознавства. Метою такої інтеграції є:

1. *Удосконалення мовленнєвої діяльності.* Інтеграція різних дисциплін допомагає удосконалити навички мовлення, адже здобувачі освіти вивчають літературний матеріал і виражають свої думки й враження як усно, так і письмово.

2. *Літературний розвиток.* Поєднання літературного читання з іншими предметами допомагає здобувачам освіти краще розуміти й оцінювати літературні твори, а також розвивати власні аналітичні й літературні навички.

3. *Розширення знань.* Інтеграція дає можливість розширити знання про творчість письменників, розкрити глибше зміст літературних творів та їхній зв'язок з іншими аспектами культури й науки.

4. *Комплексне розуміння теми.* Здобувачі освіти бачать тему з різних поглядів, використовуючи різноманітні види мистецтва й наукові підходи, що сприяє більш глибокому й комплексному розумінню предмета.

І. Кучеренко зазначає, що проведення інтегрованих уроків літературного читання створює ідеальні умови для розвитку творчих здібностей здобувачів освіти [4]. Це відбувається завдяки кільком важливим факторам:

1. *Розв'язання проблемних ситуацій.* Інтегровані уроки часто містять завдання й ситуації, які вимагають творчого підходу до їхнього розв'язання. Здобувачі освіти навчаються думати нестандартно й знаходити оригінальні рішення.

2. *Самостійне пошукове навчання.* Інтегровані уроки сприяють розвитку навичок самостійного пошукового навчання. Здобувачі освіти навчаються самі знаходити й аналізувати інформацію, що підвищує їхню самодисципліну й самостійність.

3. *Співпраця й колективна робота.* Інтегровані уроки спонукають здобувачів освіти до співпраці й колективної роботи, що розвиває навички комунікації, лідерські якості й здатність до спільного досягнення цілей.

4. *Інтердисциплінарність.* Здобувачі освіти бачать зв'язки між різними предметами й дисциплінами, що сприяє більш глибокому розумінню навчального матеріалу й розвитку критичного мислення.

У результаті проведення інтегрованих уроків літературного читання здобувачі освіти розвиваються як творчі, самостійні й комунікабельні особистості, готові до вирішення різноманітних завдань у сучасному світі.

Інтегровані уроки літературного читання можуть містити різноманітні види вправ і завдань, спрямованих на поглиблену роботу над текстом. Використання таких вправ сприяє розвитку різних навичок здобувачів освіти й може стати ефективним інструментом навчання:

- *структурування тексту.* Здобувачі освіти вчать розрізняти вступ, основну частину й висновок, що допоможе розуміти логічну будову текстів;
- *аналіз різних видів текстів.* Здобувачі освіти порівнюють й аналізують тексти різних жанрів і видів літератури, що розширить їхнє розуміння й аплікацію літературних знань;
- *робота зі змістом.* Здобувачі освіти можуть виконувати завдання, спрямовані на поширення чи ущільнення змісту тексту, роблячи акцент на ключових моментах або деталях;
- *аналіз причинно-наслідкових зв'язків.* Здобувачі освіти можуть вивчати текст з погляду причинно-наслідкових зв'язків між подіями та явищами, що сприяє розвитку аналітичного мислення.

Ці завдання не лише поглиблюють розуміння літературних текстів, але й сприяють розвитку лінгвістичних та аналітичних навичок здобувачів освіти.

Методика проведення інтегрованих уроків літературного читання може бути досить різноманітною й залежить від конкретних завдань, які вчитель ставить перед уроком інтеграції. З іншого боку, важливо враховувати особливості вікових груп здобувачів освіти, їхні інтереси й рівень знань під час розробки й проведення інтегрованих уроків літературного читання.

Основні принципи й етапи планування такого уроку згруповані в табл.2.

Таблиця 2

Основні принципи й етапи планування інтегрованого уроку літературного читання

№ за/п	Принцип й етап планування	Характеристика
1.	Аналіз інтеграційних можливостей	Спочатку необхідно обрати тему уроку й предмети, які підходять для інтеграції. Наприклад, літературне читання можна поєднати з математикою, мистецтвом, історією тощо. Варто переконатися, що інтеграція сприятиме кращому розумінню матеріалу
2.	Планування цілей і завдань	Сформулюйте цілі й завдання для уроку. Які знання й навички ви хочете передати здобувачам освіти? На яких ключових концептах або темах ви хочете наголосити?
3.	Вибір літературного твору	Оберіть літературний твір, який підходить для теми інтеграції. Він повинен мати елементи, що дозволять вам легко поєднати його з іншими предметами
4.	Розробка уроку	Складіть план уроку, включно із завданнями, які сприятимуть інтеграції предметів. Наприклад, ви можете створити завдання, де здобувачі освіти аналізують графіки з історії, пов'язані з періодом, в якому відбувається подія в літературному творі
5.	Реалізація уроку	Проведіть урок, охоплюючи всі заплановані активності. Зверніть увагу на залучення всіх здобувачів освіти й забезпечення їхньої активної участі
6.	Аналіз результатів	Після завершення уроку оцініть, наскільки ефективно вдалося поєднати літературне читання з іншим предметом. Попросіть здобувачів освіти висловити свої враження й думки про інтеграцію
7.	Корекція й удосконалення	На основі отриманих результатів внесіть корективи до методики й планування наступних інтегрованих уроків

Джерело: власна розробка автора

Важливо пам'ятати, що інтегрований урок літературного читання має бути цікавим й містити різноманітні активності, щоб стимулювати участь здобувачів освіти і покращити їх розуміння та аналітичні навички.

Варто також зазначити, що нині, коли цифрові технології стали невід'ємною частиною нашого повсякденного життя, їхнє використання може значно розширити можливості інтегрованих уроків літературного читання. Цифрові технології дозволяють не лише підвищити якість освіти, а й створюють нові можливості для розвитку індивідуальних здібностей учнів [11, с. 300].

Інтерактивні вправи, відеоматеріали, вебінари, віртуальні екскурсії та інші онлайн-ресурси можуть зробити навчання ще цікавішим і захопливішим. Завдяки цифровим технологіям вчителі мають змогу створювати інтерактивні завдання, які дозволять здобувачам освіти взаємодіяти з текстами, обговорювати їх онлайн, вирішувати завдання разом з іншими учнями за допомогою віртуальних платформ для спільної роботи.

Цифрові технології також здатні полегшити доступ до літературних ресурсів і бібліотек, що дозволить досліджувати різноманітні літературні твори й матеріали. Здобувачі освіти зможуть шукати додаткову інформацію, вивчати твори в оригіналі, слухати аудіокниги або переглядати відеоадаптації літературних творів.

Висновки. Отже, інтегровані уроки об'єднують різні предмети навчання навколо спільної теми, щоб збагатити знання й викликати емоції здобувачів освіти. Вони сприяють розвитку сприйняття, мислення й почуттів здобувачів, дозволяючи їм бачити певну тему з різних поглядів. Інтегровані уроки спрямовані на створення основи для глибшого розуміння об'єкта, поняття або явища, розвиток системного мислення й позитивного ставлення до процесу навчання.

Головною метою цих уроків є виявлення загальних закономірностей, ідей і теорій, які присутні в різних науках і предметах.

Інтегровані уроки літературного читання є ефективним методом навчання, який дозволяє поєднувати різні аспекти літературного аналізу, мовленнєвого розвитку й розуміння тексту з іншими предметами чи темами.

У методиці проведення інтегрованих уроків літературного читання ключовою є спроможність об'єднати різні аспекти навчання навколо спільної теми, що сприяє глибшому розумінню тексту й розвитку системного мислення здобувачів освіти. Цей підхід не лише збагачує знання, але й спонукає їх до позитивного ставлення до навчання й літератури, розкриваючи перед ними нові можливості для інтелектуального й творчого розвитку.

Подальші наукові дослідження можуть спрямовуватися на вивчення конкретних методів і стратегій інтеграції літературного читання з іншими предметами, а також на оцінку результатів цього підходу в навчальному процесі. Важливо дослідити, як інтегровані уроки впливають на академічні досягнення здобувачів освіти, розвиток їхніх мовленнєвих і критичних навичок, а також на їхнє загальне ставлення до навчання й літератури. Додаткові дослідження також можуть допомогти виявити оптимальні підходи до впровадження інтегрованих уроків літературного читання в різних освітніх контекстах і для різних вікових груп здобувачів освіти.

Література:

1. Барановська О. В. Міжпредметна інтеграція як провідна тенденція в організації профільного навчання. *Педагогічна освіта: теорія і практика*. 2017. № 1(22). С. 9–13. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/706599/1/BOV%202017%2001%20K-Pod.pdf> (дата звернення 28.08.2023).
2. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ № 898 від 30.09.2020 року. URL: https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/76886 (дата звернення 27.08.2023).
3. Ковальська К. Шляхи впровадження STEM-освіти у закладах загальної середньої освіти. *Scientia et societas*. 2022. № 2. С. 68–77. DOI: 10.31470/2786-6327/2022/2/68-77 (дата звернення 30.08.2023).
4. Кучеренко І. А. Інтеграція у вивченні української мови та літератури в новій українській школі. *Збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми літературної освіти (пам'яті О. Р. Мазуркевича та П. К. Волинського)*. Умань: АЛІМІ. 2018. С. 40–46.

5. Лапшина І. М. Дослідження аспектів підготовки майбутніх учителів початкових класів до проведення інтегрованих занять з молодшими школярами. *Актуальні проблеми дошкільної та початкової освіти в контексті сучасних освітніх парадигм*: зб. матеріалів науково-практичної конференції викладачів і студентів факультету дошкільної, початкової освіти та мистецтв / за ред. О. А. Голюк ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського. Вінниця : «Меркьюрі-Поділля», 2017. С. 25–29. URL: <http://93.183.203.244:8080/xmlui/handle/123456789/1689> (дата звернення 31.08.2023).

6. Мельникова Р. Інтегрований урок як форма реалізації міжпредметних зв'язків. *Освіта, економіка управління: сучасний стан та інновації*: збірник наукових праць. Ізмаїл: РВВ ІДГУ, 2019. Вип. 3. С. 70–75.

7. Пометун О., Гупан Н. Методологія створення інтегрованого курсу з історії та громадянської освіти для 5-го класу. *Проблеми сучасного підручника*. 2022. № 28. С. 115–132. DOI: 10.32405/2411-1309-2022-28-115-132 (дата звернення 29.08.2023).

8. Прищепа О. П. Інтеграція музичного мистецтва у зміст гуманітарних предметів початкової школи. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки» (Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя)*. 2021. № 2. С. 36-41. URL: erpub.chnpu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/7982 (дата звернення 29.08.2023).

9. Яцина С. До проблеми методики проведення інтегрованих уроків літературного читання на основі використання інформаційних технологій. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. 2020. Вип. 1. С. 123–131. DOI: 10.31494/2412-9208-2020-1-1-123-131 (дата звернення 31.08.2023).

10. Drake S.M., Reid J.L. 21st Century Competencies in Light of the History of Integrated Curriculum. *Front Educ* 2020 Jul 14. № 5. pp. 1–10. DOI: 10.3389/educ.2020.00122 (дата звернення 31.08.2023).

11. Ivanenko N., Boiko A., Fedorchuk L., Panchenko I., Marieiev D. Development of educational policy in Ukraine in the context of European integration and digital transformation. *Revista Eduweb*. 2023. № 17(2). PP. 296–305. DOI: 10.46502/issn.1856-7576/2023.17.02.25 (дата звернення 01.09.2023).

References:

1. Baranovska O. V. (2017) Mizhpredmetna intehratsiia yak providna tendentsiia v orhanizatsii profilnoho navchannia [Intersubject integration as a leading trend in the organization of specialized training]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka – Pedagogical education: theory and practice*, 1(22), 9–13 [in Ukrainian].

2. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity. Postanova KМУ № 898 vid 30.09.2020 roku. [State standard of basic secondary education. CMU Resolution No. 898 of September 30, 2020] [in Ukrainian].

3. Kovalska K. (2022). Shliakhy vprovadzhennia STEM-osvity u zakladakh zahalnoi serednoi osvity [Ways of implementing STEM education in general secondary education institutions]. *Scientia et societas – Scientia et societas*, 2, 68–77 [in Ukrainian].

4. Kucherenko I. A. (2018). Intehratsiia u vyvchenni ukraïnskoi movy ta literatury v novii ukraïnskii shkoli [Integration in the study of Ukrainian language and literature in the new Ukrainian school]. *Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukraïnskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Aktualni problemy literaturnoi osvity (pamiati O. R. Mazurkevycha ta P. K. Volynskoho)» – A collection of scientific works based on the materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference «Actual problems of literary education (in memory of O. R. Mazurkevych and P. K. Volynskiy)»*. Uman: ALMI, 40–46 [in Ukrainian].

5. Lapshyna I. M. (2017). Doslidzhennia aspektiv pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv do provedennia intehrovanykh zaniat z molodshymy shkoliaramy [Study of aspects of preparation of future primary school teachers for conducting integrated classes with younger schoolchildren]. *Aktualni problemy doshkilnoi ta pochatkovoї osvity v konteksti suchasnykh osvitnikh paradyhm: zb. materialiv naukovykh konferentsii vykladachiv i studentiv fakultetu doshkilnoi, pochatkovoї osvity ta mystetstv – Actual problems of preschool and primary education in the context of modern educational paradigms: coll. materials of the scientific and practical conference of teachers and students of the faculty of preschool, primary education and arts*, 25–29 [in Ukrainian].

6. Melnykova R. (2019) Intehrovanyi urok yak forma realizatsii mizhpredmetnykh zviazkiv [Integrated lesson as a form of implementation of interdisciplinary connections]. *Osvita, ekonomika upravlinnia: suchasnyi stan ta innovatsii : zbirnyk naukovykh prats – Education, economics of management: current state and innovations: a collection of scientific papers*. Izmail: RVV IDHU, 3, 70–75 [in Ukrainian].

7. Pometun O. & Hupan N. (2022). Metodolohiia stvorennia intehrovanoho kursu z istorii ta hromadianskoi osvity dlia 5-ho klasu [Methodology of creating an integrated course on history and civic education for the 5th grade]. *Problemy suchasnoho pidruchnyka – Problems of the modern textbook*, 28, 115–132 [in Ukrainian].

8. Pryshchepa O. P. (2021). Intehratsiia muzychnoho mystetstva u zmist humanitarnykh predmetiv pochatkovoї shkoly [Integration of musical art into the content of humanitarian subjects of elementary school]. *Naukovi zapysky. Seriia «Psykhologo-pedahohichni nauky» – Proceedings. Series «Psychological and Pedagogical Sciences»*, 2, 36-41 [in Ukrainian].

9. Yatsyna S. (2020). Do problemy metodyky provedennia intehrovanykh urokiv literaturnoho chytannia na osnovi vykorystannia informatsiinykh tekhnolohii [To the problem of the methodology of conducting integrated lessons of literary reading based on the use of information technologies]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu – Scientific notes of Berdyan State Pedagogical University*, 1, 123–131 [in Ukrainian].

10. Drake S.M., Reid J.L. 21st Century Competencies in Light of the History of Integrated Curriculum. *Front Educ* 2020 Jul 14. № 5. pp. 1–10.

11. Ivanenko N., Boiko A., Fedorchuk L., Panchenko I., Marieiev D. Development of educational policy in Ukraine in the context of European integration and digital transformation. *Revista Eduweb*. 2023. № 17(2). PP. 296–305.

УДК 378-051

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-94-105](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-94-105)

Волинець Юлія Олександрівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри дошкільної освіти, Факультет педагогічної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, тел.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-3849-0821>.

Стаднік Надія Вікторівна кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри педагогіки і психології дошкільної та початкової освіти, Комунальний заклад Київської обласної ради «Білоцерківський гуманітарно-педагогічний фаховий коледж», вул. Ярослава Мудрого, 37, м. Біла Церква, 09107, тел.: (067) 526-30-92, <https://orcid.org/0000-0002-2619-4419>.

ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ДИСТАНЦІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Анотація. У статті розглянуто питання формування дослідницької компетентності майбутніх вихователів дошкільної освіти під час фахової підготовки на прикладі освітнього компоненту «Конструювання та експериментування в ЗДО» освітньо-професійної програми 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти. Розглядаються питання формування дослідницьких умінь майбутніх вихователів дошкільної освіти в умовах дистанційного навчання. Визначено теоретичну сутність поняття «дослідницькі вміння майбутніх вихователів дошкільної освіти». Проаналізовано наукові дослідження з питання дослідницьких умінь майбутніх вихователів дошкільної освіти, конструктивної діяльності дітей дошкільного віку та проблеми застосування інформаційно-комунікаційних технологій в освітньому процесі закладу вищої освіти. Представлено місце освітнього компоненту «Конструювання та експериментування в ЗДО» в системі електронного навчання Київського університету імені Бориса Грінченка. Розкрито роль і місце дослідницької діяльності майбутніх вихователів дошкільної освіти; структуру електронного навчального курсу; логіку побудови тематичного плану вивчення дисципліни. Запропоновано платформи для дистанційного навчання електронного навчального курсу; ресурси встановлення відеозв'язку; виконання вправ, завдань, тестів та самоконтролю з дисципліни. Нами встановлено, що формування дослідницьких знань, умінь і навичок необхідно розпочинати з дошкільного та шкільного віку й продовжувати у процесі освітньої діяльності закладів вищої освіти, а використання запропонованих сервісів – підвищить

якість освітньої взаємодії зі студентами – майбутніми вихователями дошкільної освіти, закріплення навичок з інформаційних технологій. Визначено, що дослідницька діяльність є складним педагогічним утворенням, що охоплює різні сфери діяльності особистості і готує її в умовах сьогодення до освіти впродовж життя.

Volynets Yuliya Oleksandrivna Candidate of Pedagogical Sciences, senior lecturer of the Department of Preschool Education, Faculty of Pedagogical Education, Kyiv University named after Boris Grinchenko, str. Bulvarno-Kudryavska, 18/2, Kyiv, 04053, tel.: (044) 272-19-02, <https://orcid.org/0000-0002-3849-0821>.

Stadnik Nadiia Victorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology of Preschool and Primary Education, Municipal Institution of the Kyiv Regional Council «Bila Tserkva Humanitarian and Pedagogical Vocational College», Yaroslava Mudroho St., 37, Bila Tserkva, 09107, tel.: (067) 526-30-92, <https://orcid.org/0000-0002-2619-4419>.

FORMATION OF RESEARCH COMPETENCE OF FUTURE PRESCHOOL EDUCATORS IN CONDITIONS OF DISTANCE INTERACTION

Abstract. The article examines the issue of the formation of research competence of future preschool teachers during professional training on the example of the educational component «Construction and Experimentation in Early Childhood Education» of the educational and professional program 012.00.01 Preschool Education of the first (bachelor's) level of higher education. Issues of the formation of research skills of future preschool teachers in the conditions of distance learning are considered. The theoretical essence of the concept «research skills of future preschool teachers» has been determined. Scientific studies on the research skills of future preschool teachers, constructive activities of preschool children, and the problem of using information and communication technologies in the educational process of a higher education institution were analyzed. The place of the educational component «Construction and experimentation in the preschool educational establishment» in the e-learning system of Borys Grinchenko Kyiv University is presented. The role and place of research activity of future preschool teachers is revealed; the structure of the electronic training course; and the logic of building a thematic plan for studying the discipline. Platforms for distance learning of an electronic educational course are offered; resources for establishing video communication; performance of exercises, tasks, tests, and self-control in the discipline. We have found that the formation of research knowledge, abilities, and skills must be started from preschool and school age and continue in the process of educational activities of institutions of higher education. The use of the proposed

services will increase the quality of educational interaction with students – future teachers of preschool education, and consolidation of information technology skills. It was determined that research activity is a complex pedagogical education that covers various spheres of activity of the individual and prepares him in today's conditions for lifelong education.

Keywords: research competence, research skills, remote interaction, constructive and experimental activity, information and communication technologies.

Постановка проблеми. В умовах реформи освітньої галузі Української держави особливого значення постає нагальна проблема щодо формування дослідницької компетентності майбутніх вихователів дошкільної освіти в умовах освітньої взаємодії. Це зумовлює потребу вдосконалення процесу підготовки майбутніх конкурентоспроможних педагогів дошкільної освіти на засадах інноваційної педагогіки, яка передбачає формування дослідницьких умінь та застосування їх у різних видах освітньої діяльності.

Сучасна система освіти перебуває в умовах постійних змін, а досвід організації освітнього процесу у дистанційній формі, зумовлює еволюцію використання освітніх технологій, активно впроваджувати, в професійній діяльності з майбутніми вихователями дошкільної освіти, освітні технології та інноваційні форми й методи навчання. Також, сучасні заклади дошкільної освіти ставлять підвищені вимоги до організації освітньої діяльності підростаючого покоління, саме тому їм потрібні компетентні вихователі дошкільної освіти, які мали б розвинені дослідницькі вміння.

У педагогічній науці ведеться активний пошук технологій, зорієнтованих на розвиток майбутнього фахівця з дошкільної освіти з сформованою дослідницькою компетентністю, який здатний не лише самостійно здобувати знання, а й творчо використовувати їх. Освітня діяльність студентів має стати основою для розроблення змісту і технологій цієї діяльності, а також повинна враховувати рівень їх творчих можливостей, навчальних здобутків та інтересів. Зазначимо, що формування дослідницьких умінь є складним процесом, що залежить від багатьох компонентів діяльності на всіх етапах її проведення, головним із яких є мотиви, що зумовлюють ефективну роботу. Роль і місце дослідницької діяльності майбутніх вихователів дошкільної освіти у структурі професійної діяльності полягає, на нашу думку, в творчому пошуку вихователем оптимальних шляхів розв'язання освітніх завдань, результатом якого є новизна, оригінальність і соціальна значущість продукту цього пошуку, а також збагачення майбутнього фахівця у галузі дошкільної освіти досвідом, новітніми знаннями та вміннями.

Д. Зварич, у своїх наукових розвідках, зазначає, що в Україні офіційний початок запровадження онлайн-освіти здійснюється з 21 січня 2021 року, коли

Міністерство освіти і науки України своїм наказом затвердило Положення про дистанційне навчання, яким і започаткувало проникнення новітніх освітніх інформаційно-комунікаційних технологій у цю сферу. Науковець вказує, що досліджуючи зростаючу популярність віддаленого здобуття знань, виділяють чотири причини цього: для його належної організації не потрібно залишати своє місце проживання; порівняно висока мобільність; ця форма навчання унікальна для віддалених від центральних районів місць, де інших можливостей фактично немає, що часто стає вирішальним в умовах сучасної України; яскраво виражена практичність такої форми одержання знань за сьогодення [4, с. 116].

Ми погоджуємося з науковцем, що «до істотних переваг логічно віднести і те, що, по-перше, це справді цікавий та незвичний формат отримання освіти. Тож, якщо вибрати між простим підручником і його онлайн-варіантом, слухачам більше подобається другий варіант; по-друге, дистанційне навчання дає можливість істотно економити кошти, сили та час. Ще одна його значна перевага – доступність. Одночасно переваги дистанційної форми навчання полягають у забезпеченні інтенсивного освоєння знань, задоволенні специфічних потреб осіб з обмеженими можливостями та інших специфічних категорій слухачів, розвитку їх пізнавальних інтересів, сприянні формуванню їхнього професійного орієнтування і оволодінні методами наукових досліджень, розширенні поля діяльності викладачів незалежно від місцезнаходження усіх учасників навчального процесу» [4, с. 116].

Проте, виконання студентами спеціальності 012 Дошкільна освіта завдань у форматі онлайн, прогнозовано може призвести до низки проблем, які стосуються виконання тестів, презентації самостійних робіт, виконання практичних завдань та безпосередньо під час взаємодії з дітьми дошкільного віку. Відповідно до освітньо-професійної програми 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка у випускника має сформуватися ряд професійних компетентностей серед яких – ознайомлення студентів з сучасними науковими дослідженнями та практичним досвідом в їх професійній діяльності.

Дослідницька компетентність студентів – майбутніх вихователів дошкільної освіти формується, насамперед, під час вивчення освітнього компоненту «Конструювання та експериментування в ЗДО», а також інтегрується у вивченні фахових методик. Тому актуальним є виклики підготовки студентів першого (бакалаврського) рівня спеціальності 012 Дошкільна освіта до організації конструктивної діяльності дітей дошкільного віку в умовах дистанційної взаємодії. Саме тому, випускники закладів вищої освіти у професійній діяльності мають поєднувати інтегровані якості наставника, здатного передавати вихованцям знання, формувати людські

якості, розвивати спеціальні вміння, потребу в дослідницькій діяльності. Вирішення проблеми готовності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до професійної діяльності багато в чому залежить від сформованості у них дослідницьких умінь, що уможливує здатність успішно виконувати професійно-педагогічні завдання, здійснювати пошукову роботу [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз психолого-педагогічних джерел засвідчив, що формування готовності педагога до дослідницької діяльності розглядали у своїх дослідженнях В. Андрєєв, В. Борисов, В. Зягвизінський, Л. Султанова. Аналізуючи психолого-педагогічні особливості дослідницької діяльності студентів, розвиток їхньої творчої самостійності у навчальному процесі, ми встановили, що цю проблему висвітлено у працях С. Архангельського, П. Горкуненка, А. Карлащук та інших учених; організація з самостійної роботи студентів в умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу досліджується у працях І. Мороза, Ю. Якименко та ін.; застосування індивідуально орієнтованого підходу до організації дослідницької діяльності вивчають І. Кравцова, В. Лісовий; формування дослідницьких умінь і навичок подано у працях Г. Беленької, І. Каташинської, Г. Кловак, В. Кулишової, Є. Кулика, О. Резіної, М. Фалько, що допомагає зрозуміти сутність готовності майбутніх вихователів дошкільної освіти до дослідницької діяльності. Вагомими для нашого дослідження стали наукові розвідки В. Базелюк, С. Балашової, Ю. Волинець, Г. Кловак, Н. Лисенко, О. Мітрош, Н. Стаднік, М. Фалько, які безпосередньо розкривали проблему формування дослідницької компетентності у процесі фахової підготовки, необхідність готовності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до експериментальної роботи.

Питання ігрової діяльності дітей дошкільного віку у своїх працях розглядають такі психологи та педагоги, як: О. Запорожець, Д. Ельконін, Н. Кудикіна, О. Леонтьєва, Т. Піроженко, Т. Поніманська, О. Стаєнна, Т. Шинкар та ін. Актуальним для нашого дослідження є науковці з проблеми вивчення будівельно-конструктивних ігор та конструювання, які надають величезні можливості для повноцінного розвитку дитини (Н. Горбатих, А. Давидчук, З. Ліштван, В. Нечаєва, Л. Парамонова та ін.). Доцільно звернути увагу на дослідників та науковців, які займалися проблемою використання інформаційних технологій в освітньому процесі – В. Бикова, О. Буйницька, С. Василенко, Л. Варченко-Троценко, А. Гуржій, Н. Морзе ін.

Мети статті – висвітлення проблеми формування дослідницької компетентності майбутніх вихователів дошкільної освіти в умовах дистанційної взаємодії на прикладі освітнього компоненту «Конструювання та експериментування в ЗДО».

Виклад основного матеріалу. Формування дослідницької компетентності у майбутніх вихователів дошкільної освіти – процес довготривалий. Нами

охарактеризовано цей процес, як багатогранне і багатоаспектне утворення, що поєднує різні сфери діяльності і уможливорює успішне виконання професійних функцій. Розроблено структуру дослідницьких умінь, якими мають оволодіти майбутні вихователі закладів дошкільної освіти у процесі фахової підготовки, що охоплює: організаційні (планування та проведення науково-дослідної діяльності; самоаналіз і самоконтроль, регуляція дій у процесі дослідницької діяльності), аналітичні (аналіз, узагальнення та систематизація отриманої інформації; перехід від часткового до загального; виділення суттєвого), операційні (порівняння, аналіз і синтез, абстрагування та узагальнення, висунення гіпотези, співставлення та рефлексія), практичні (опрацювання наукових джерел; проведення експериментальних досліджень; спостереження та оброблення даних; упровадження здобутих результатів у практичну діяльність), комунікативні (здійснення педагогічної взаємодії та співпраці; дотримання корпоративної культури; вміння вести дискусію та обговорювати результати), які необхідно формувати у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів [2].

Нами визначено це поняття, як уміння, що поєднують інтелектуальні знання і практичні дії, забезпечують їх здатність до самостійних спостережень, узагальнень, аналізу процесів і явищ дійсності, набуття нових знань і застосування їх відповідно до мети дослідницької діяльності. Отже, формування дослідницької компетентності вихователів дошкільної освіти займає вагомe місце під час становлення їх особистісно-професійного розвитку.

У освітньо-професійній програмі 012.00.01 (2020, 2023 рр.) Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка [6; 7] передбачено вивчення освітнього компоненту «Конструювання та експериментування в ЗДО». Кількість годин на вивчення компоненту становить 180 годин (6 кредитів). Відповідно до структурно-логічної схеми освітньо-професійної програми освітній компонент студенти вивчають впродовж сьомого семестру. Форма підсумкового контролю – екзамен.

Мета курсу «Конструювання та експериментування в ЗДО» полягає у є засвоєнні студентами основ професійної діяльності в галузі конструктивної та експериментальної діяльності дітей дошкільного віку, оволодіння практичними вміннями й навичками з організації і проведення дитячого конструювання та експериментування.

Основні завдання курсу:

- засвоєння сучасних підходів та теоретичних основ процесу у галузі конструювання та експериментування в ЗДО;
- оволодіння студентами методами та формами організації конструктивної діяльності дітей дошкільного віку;
- формування активної творчої особистості, здатної до самостійного визначення і розв'язання фахових завдань;

– інтересу у студентів до оволодіння змісту навчальної дисципліни.

Завдання навчальної дисципліни передбачають формування компетентностей:

– здатність забезпечувати якість виконуваних робіт: планувати, складати прогнози та передбачати наслідки власної професійної та інноваційної діяльності;

– здатність до розвитку в дітей раннього і дошкільного віку базових якостей особистості (довільність, самостійність, креативність, ініціативність, свобода поведінки, самосвідомість, самооцінка, самоповага);

– здатність до виховання в дітей раннього і дошкільного віку навичок свідомого дотримання суспільновизнаних морально-етичних норм і правил поведінки;

– здатність до організації і керівництва ігровою (провідною), художньо-мовленнєвою і художньо-продуктивною (образотворча, музична, театральна) діяльністю дітей раннього і дошкільного віку.

Результати навчання за дисципліною:

– розуміти і визначати педагогічні умови, закономірності, принципи, мету, завдання, зміст, організаційні форми, методи і засоби, що використовуються в роботі з дітьми від народження до навчання у школі;

– знаходити типові ознаки і специфіку освітнього процесу і розвитку дітей раннього і дошкільного віку;

– розуміти і визначати особливості провідної – ігрової та інших видів діяльності дітей дошкільного віку, способи їх використання в розвитку, навчанні і вихованні дітей раннього і дошкільного віку;

– планувати освітній процес в закладах дошкільної освіти з урахуванням вікових та індивідуальних можливостей дітей раннього і дошкільного віку, дітей з особливими освітніми потребами та складати прогнози щодо його ефективності;

– будувати цілісний освітній процес з урахуванням основних закономірностей його перебігу. Оцінювати власну діяльність як суб'єкта педагогічної праці;

– визначати завдання і зміст різних видів діяльності дітей раннього і дошкільного віку на основі програм дошкільної освіти та знань про культурно-історичний досвід українського народу, загальнолюдські культурні та етико-естетичні цінності;

– здійснювати суб'єкт-суб'єктну взаємодію і розвивальне міжособистісне педагогічне спілкування з дітьми дошкільного віку та особистісно і соціально зорієнтоване спілкування з батьками.

У системі електронного навчання, Київського університету імені Бориса Грінченка, розроблений електронний навчальний курс. У персональному

кабінеті студент заходить на дисципліну «Конструювання та експериментування в ЗДО» на платформі Moodle, де знаходить інформацію про розробників курсу, опис навчальної дисципліни, робочу програму навчальної дисципліни, тематичні плани для денної та заочної форми навчання, критерії оцінювання навчальних досягнень бакалаврів, методичні рекомендації до самостійних робіт і практичних занять, друковані та Інтернет джерела, розробки лекцій, семінарських практичних занять та презентації до них, відео файли, тести до модульних контрольних робіт та проходження підсумкової форми роботи – екзамену.

Тематичний план освітнього компонента передбачає вивчення чотирьох змістових модулів: теоретичні основи організації конструктивної діяльності в дошкільній освіті; особливості психолого-педагогічного супроводу дітей раннього віку в конструктивній діяльності; експериментування з дітьми дошкільного віку; організація конструювання та експериментування в ЗДО.

Структура програми навчальної дисципліни поєднує чотири змістові модулі.

У змісті *першого змістового модуля* «Теоретичні основи організації конструктивної діяльності в дошкільній освіті» представлено навчальні теми: конструювання як продуктивна та універсальна діяльність дітей дошкільного віку; методи, прийоми та форми освітньої взаємодії в процесі конструювання з дітьми дошкільного віку.

У процесі опанування змісту *другого змістового модуля* «Особливості психолого-педагогічного супроводу дітей раннього віку в конструктивній діяльності» опрацьовуються теми: формування сенсорно-пізнавальної компетентності дітей раннього віку в конструктивній діяльності; методика організації розвивального спілкування з дітьми раннього віку в середовищі конструктивної діяльності; організація освітньої взаємодії ЗДО і сім'ї з питань організації предметної та конструктивної діяльності дітей раннього віку.

Зміст *третього змістового модуля* «Експериментування з дітьми дошкільного віку» передбачає вивчення тем: використання моделей як основи оволодіння способами пізнавально-дослідницької діяльності дітей дошкільного віку. Види моделей; умови ефективної організації експериментальної діяльності в умовах дошкільної освіти; методика організації експериментування в сучасному ЗДО.

Зміст *четвертого змістового модуля* «Організація конструювання та експериментування в ЗДО» спрямований на опрацювання матеріалу з тем: інтегрований підхід у процесі конструювання та експериментування з дітьми дошкільного віку як засобу розвитку особистості дитини; особливості психолого-педагогічного супроводу дітей дошкільного віку в конструктивній та експериментальній діяльності.

У програмі представлено тематику і плани семінарських та практичних занять з визначених тем, перелік основної і додаткової літератури, Інтернет

джерела та додаткові ресурси. У структурі кожного семінарського та практичного заняття передбачено систему питань для обговорення, проблемних питань, завдання до певних тем, теми для дискусій, а також перевірку виконання самостійної роботи.

У процесі проведення семінарських та практичних занять здійснюється підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до виконання практико-зорієнтованих завдань. Організуючи навчальну діяльність студентів на семінарських та практичних заняттях, ми виходимо з того, що важливим засобом організації конструктивної та експериментальної діяльності в ЗДО є створення і реалізація єдиної, динамічної, перспективної системи конструктивних дій, спільних для педагогів та батьків, спрямованих на освітню діяльність дітей дошкільного віку.

У навчальній програмі представлено завдання для самостійної роботи. Самостійна робота студентів з навчальної дисципліни передбачає комплексний підхід до її виконання та оптимізується одним завданням у вигляді проєкту. Вимоги до проєкту: спрямованість на вирішення завдань освітніми лініями «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі» та «Дитина в природному довкіллі» (за Державним стандартом ДО в Україні, нова ред. 2021р.); мета проєкту корелюється з результатом (продуктом) проєкту; наявність 3-х етапів проєкту (мотиваційний, технологічний, заключний); – використання конструктивної діяльності як інтегратора в освіті дітей дошкільного віку; врахування провідного виду діяльності дітей дошкільного віку (гра); реалізація методів та прийомів стимулювання творчої та діяльнісної активності; реалізація здоров'язберезувальної компоненти дошкільної освіти.

Програмою навчальної дисципліни «Конструювання та експериментування» передбачено здійснення модульного контролю, спрямованого на визначення поточного рівня засвоєння студентами теоретичного і практичного матеріалу певного модуля дисципліни. Модульний контроль здійснюється у формі модульних контрольних робіт, кожна з яких відповідає завданням окремого змістового модулю. Модульна контрольна робота здійснюється шляхом комп'ютерного тестування (25 тестових завдань). Кожне правильно виконане тестове завдання оцінюється в 1 бал. Максимальна кількість балів, які студент може набрати за виконання модульної контрольної роботи = 25 балів. Програмою передбачено проведення екзамену у вигляді комп'ютерного тестування та компетентісно орієнтованого завдання.

У процесі оцінювання навчальних досягнень здобувачів дошкільної освіти застосовуються такі методи:

– методи усного контролю: індивідуальне опитування, фронтальне опитування, співбесіда;

– методи письмового контролю: модульне письмове тестування, повідомлення, реферат, есе;

- комп'ютерного контролю: тестові програми;
- методи самоконтролю: уміння самостійно оцінювати свої знання, самоаналіз, рефлексія.

Методи навчання за програмою систематизовані таким чином:

I. Методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності:

1) за джерелом інформації: словесні: лекція (традиційна, проблемна, лекція-прес-конференція) із застосуванням комп'ютерних інформаційних технологій (PowerPoint – презентація), семінари, пояснення, розповідь, бесіда; наочні: ілюстрація, демонстрація, відеоматеріали; практичні: вправи, ігри;

2) за логікою передачі і сприймання навчальної інформації: індуктивні, дедуктивні, аналітичні, синтетичні;

3) за ступенем самостійності мислення: репродуктивні, пошукові, дослідницькі;

4) за ступенем керування освітньою діяльністю: під керівництвом викладача; самостійна робота студентів: з додатковими ресурсами; виконання індивідуальних навчальних проєктів.

II. Методи стимулювання інтересу до навчання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності: методи стимулювання інтересу до навчання: створення ситуації пізнавальної новизни; створення ситуацій зацікавленості (метод цікавих аналогій тощо).

Здобувачі освіти, у мобільному додатку в системі, використовують такі сервіси та ресурси, як: Google Meet, Google Chat, Google Hangouts, Google Classroom, Webex, Zoom, Lucidspark, Agile (ресурс для планування вивчення матеріалу); Canva, Mentimeter, Kahoot, Piktochart. Дані сервіси дають студенту опонувати теоретичний матеріал самостійно. під час яких особливого значення набуває система дослідницьких, аналітичних, конструктивних завдань і задач, розв'язання і вирішення яких сприяє вдосконаленню дослідницьких умінь. При розробці електронного навчального курсу «Конструювання та експериментування в ЗДО» враховано міждисциплінарну інтеграцію психолого-педагогічних і методичних знань як основи дослідницької діяльності, вдосконалення дослідницьких умінь та розроблення оптимальних форм і методів їх формування.

Висновки. Майбутня професійна діяльність має стимулювати прагнення майбутніх фахівців з дошкільної освіти до формування професійно необхідних якостей. Тому, маємо забезпечити ґрунтовну професійну підготовку майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до дослідницької діяльності, формування дослідницьких умінь, використання дієвих інструментів (інформаційно-комунікативних технологій). Однак, проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребують такі питання, як: результативність дослідницької діяльності майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти в

процесі дистанційної взаємодії; розроблення методичних рекомендацій щодо визначення рівнів розвитку дослідницької компетентності під час змішаного та дистанційного формату навчання.

Література:

1. Буйницька О., Василенко С. Корпоративний стандарт цифрової компетентності викладача університету. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*. 2022. № 12. С. 1-20. URL: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2022.121>.
2. Волинець Ю.О. Формування дослідницьких умінь майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у фаховій підготовці : автореф. дис ... канд. пед. наук Київ, 2013. 20 с.
3. Державний стандарт дошкільної освіти (нова редакція). 2021. URL: <https://ezavdnz.mcfrr.ua/book?bid=37876>.
4. Зварич Д. Основні теоретичні концепції та принципи системи дистанційного навчання. *Український педагогічний журнал*, №2, 2023 С.115-124. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/666/698> (Дата звернення 14.09.2023).
5. Морзе Н.В., Василенко С.В. Звіт 1. Інноваційне навчання та найкращі практики: українські університети. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*: спецвипуск «Педагогічна вища освіта України: аналіз і дослідження». 2020. С. 1–68. URL: <https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/openedu/article/view/337>.
6. Морзе Н.В., Вембер В.П., Бойко М.А. Використання цифрових технологій для формувального оцінювання. *Відкрите освітнє е-середовище сучасного університету*, 2019. С. 202-214.
7. Освітньо-професійна програма 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/pi/OPP_bak_DO_012.00.01.pdf.
8. Освітньо-професійна програма 012.00.01 Дошкільна освіта першого (бакалаврського) рівня вищої освіти для студентів Київського університету імені Бориса Грінченка. URL: https://fpo.kubg.edu.ua/images/%D0%91%D0%90%D0%9A%D0%90%D0%9B%D0%90%D0%92%D0%A0_012_%D0%94%D0%9E_%D0%9E%D0%9F%D0%9F_2023_compressed.pdf.

References:

1. Buinytska, O. & Vasylenko, S. (2022) Korporatyvnyi standart tsyfrovoy kompetentnosti vykladacha universytetu [Corporate standard of digital competence of a university teacher]. *Vidkryte osvithne e-seredovishche suchasnoho universytetu – Open educational e-environment of a modern university*, 12, 1-20. URL: <https://doi.org/10.28925/2414-0325.2022.121> [in Ukrainian].
2. Volynets, Yu.O. Formuvannya doslidnytskykh umin maibutnikh vykhovateliv doshkilnykh navchalnykh zakladiv u fakhovii pidhotovtsi : avtoref. dys ... kand. ped. nauk Kyiv, 2013. 20 s.
3. Derzhavnyi standart doshkilnoi osvity (nova redaktsiia) (2021) [State standard of preschool education (new edition)] (n.d.). URL: <https://ezavdnz.mcfrr.ua/book?bid=37876> [in Ukrainian].
4. Zvarych, D. Osnovni teoretychni kontseptsii ta pryntsypy systemy dystantsiinoho navchannia. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*, №2, 2023 S.116-124. URL: <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/666/698> (Data zvernennia 14.09.2023).
5. Morse, N.V. & Vasylenko, S.V. (2020) Zvit 1. Innovatsiine navchannia ta naikrashchi praktyky: ukrainski universytety [Report 1. Innovative learning and best practices: Ukrainian universities]. *Vidkryte osvithne e-seredovishche suchasnoho universytetu: spetsvypusk «Pedahohichna Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. № 12(17) 2022 234 vyshcha osvita Ukrainy: analiz i doslidzhennia – Open educational e-environment of a modern university: special issue «Pedagogical higher education of Ukraine: analysis and research», 1–68. URL: <https://openedu.kubg.edu.ua/journal/index.php/openedu/article/view/337> [in Ukrainian].

6. Morze, N.V., Vember, V.P. & Boiko, M.A. (2019) Vykorystannia tsyfrovyykh tekhnolohii dlia formuvalnoho otsiniuvannia [Using digital technologies for formative assessment]. Vidkryte osvithnie e-seredovyshe suchasnoho universytetu – Open educational e-environment of a modern university, 202-214. [in Ukrainian].

7. Osvitno-profesiina prohrama 012.00.01 Doshkilna osvita pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity dlia studentiv Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka [Educational and professional program 012.00.01 Preschool education of the first (bachelor) level of higher education for students of Boris Hrinchenko Kyiv University] (n.d.). URL: https://kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/vstupnikam/pi/OPP_bak_DO_012.00.01.pdf [in Ukrainian].

8. Osvitno-profesiina prohrama 012.00.01 Doshkilna osvita pershoho (bakalavrskoho) rivnia vyshchoi osvity dlia studentiv Kyivskoho universytetu imeni Borysa Hrinchenka [Educational and professional program 012.00.01 Preschool education of the first (bachelor) level of higher education for students of Boris Hrinchenko Kyiv University] (n.d.). URL: https://fpo.kubg.edu.ua/images/%D0%91%D0%90%D0%9A%D0%90%D0%9B%D0%90%D0%92%D0%A0_012_%D0%94%D0%9E_%D0%9E%D0%9F%D0%9F_2023_compressed.pdf

УДК 37.018.43:004(4)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-106-113](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-106-113)

Гапчук Яна Анатоліївна аспірантка, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21000, тел.: (063) 294-86-07, <https://orcid.org/0000-0003-1739-7326>

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ВИКОРИСТАННЯ Е-НАВЧАННЯ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Анотація. У статті розглянуто досвід впровадження та використання Е-навчання у закладах вищої освіти країн Європейського Союзу, особливості значення індексу Е-навчання Economist, що вказує на готовності країн Європейського Союзу забезпечувати ефективне функціонування Е-навчання. Розглянуто різні рішення, що застосовуються для організації Е-навчання в Європейських ЗВО, а саме: відповідні напрямки роботи міністерств освіти, підтримка проектів організації та розвитку Е-навчання з боку провідних експертів та провайдерів Е-навчання, членство в основних європейських організаціях як: Європейська мережа дистанційної освіти та Е-навчання (European Distance Education and E-Learning Network (EDEN)), Європейська асоціація дистанційного навчання (European Association for Distance Learning (EADL)) та Європейська асоціація університетів дистанційного навчання (European Association of distance Teaching Universities (EADTU)). Автори описують основні процеси функціонування Е-навчання в: Німеччині, Австрії, Швейцарії, що характеризуються фінансованою проектною діяльністю та поступовою децентралізацією використання Е-навчання; Фінляндії, Великій Британії та Фінляндії, Великій Британії та Нідерландах, де підходи до організації Е-навчання стосуються взаємозв'язку між національними особливостями та міжнародними факторами, що впливають на розвиток університетів; Франції, де основним напрямом є організація «тематичного цифрового університету», як перспективного та базованого на співпраці між університетами; Іспанії, де організація Е-навчання має позитивний розвиток, проте вимагає відповідної педагогічної і технологічної підготовки для викладачів; та Італії, де використання технологій Е-навчання базується на основі уже розроблених програм, має гнучкі підходи, що характеризуються поєднанням елементів очного та дистанційного навчання.

Ключові слова: Е-навчання, країни Європейського Союзу, проекти Е-навчання, цифрові технології, цифровізація, дистанційне навчання.

Нарчук Яана Анатоліївна Postgraduate, Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University, Ostrozhskoho St., 32, Vinnytsia, 21000, tel.: (063) 294-86-07, <https://orcid.org/0000-0003-1739-7326>

EUROPEAN EXPERIENCE OF USING E-LEARNING IN HIGHER EDUCATION

Abstract. The article examines the experience of implementing and using E-learning in higher education establishments of European Union countries and the features of the Economist E-learning index, which indicates the readiness of the countries of the European Union to ensure the effective functioning of E-learning. Various solutions applied to the organization of E-learning in European higher education establishments are considered, namely: relevant areas of work of the ministries of education; support of projects for the organization and development of E-learning by leading experts and providers of E-learning; and membership in the main European organizations such as the European Distance Education and E-Learning Network (EDEN), the European Association for Distance Learning (EADL), and the European Association of Distance Teaching Universities (EADTU). The authors describe the main processes of the functioning of E-learning in: Germany, Austria, Switzerland, which are characterized by funded project activities and gradual decentralization of the use of E-learning; Finland, Great Britain and Finland, Great Britain and the Netherlands, where approaches to the organization of E-learning relate to the relationship between national characteristics and international factors affecting the development of universities; France, where the main direction is the organization of a “thematic digital university” as a perspective and based on cooperation between universities; Spain, where the organization of E-learning has a positive development, but requires appropriate pedagogical and technological training for teachers; and Italy, where the use of E-learning technologies is based on already developed programs, has flexible approaches characterized by a combination of face-to-face and distance learning elements.

Keywords: E-learning, countries of the European Union, E-learning projects, digital technologies, digitization, distance learning.

Постановка проблеми. Девізом проведення щорічних конференцій товариством медіа в науці (Gesellschaft für Medien in der Wissenschaft (GMW)) є «До нових берегів (Auf zu neuen Ufern)». Такий девіз відкриває погляд на кілька точок зору, а саме, вказує на напруженість між відомим і перевіреним, і також на віддалені або перспективні цілі. На додаток до дидактичних міркувань, які завжди були головною увагою GMW, є європейський вимір, що окреслює використання нових медіа як транскордонну тему «Е-навчання в Європі – вивчення Європи».

В останні роки технічні, дидактичні та організаційні питання використання Е-навчання в ЗВО стали очевидними: з великою кількістю місцевих, національних і міжнародних зобов'язань було розроблено та впроваджено продукти і структури, які створюють основу для сталого використання медіапідтримуваного навчання.

Наразі більшість проєктів Е-навчання, що фінансуються державами, зосереджені на створенні окремих навчальних модулів. Їх стійка інтеграція в освітній процес розглядалася більше як додаткова вимога, ніж як необхідний критерій успіху. Великі етапи самостійного навчання, заплановані як частина бакалаврських і магістерських програм, все частіше вимагають пропозицій Е-навчання – і вже не як «додаткову» форму викладання та навчання, а як метод, необхідний у всій Європі для задоволення вимог часу.

Пропозиції курсів, що підтримують Е-навчання, забезпечують необхідну гнучкість щодо часу та простору з боку провайдерів. Використання цифрових технологій стає все більш необхідною умовою, для віртуальної мобільності та є базовою інфраструктурою для адміністративних, консультаційних і допоміжних послуг, а також для прямого доступу до навчальних матеріалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняних дослідженнях питанням модернізації виміру освіти, його тенденцій європейським підходам до розроблення інструментів оцінювання якості освіти, питанням європейського простору вищої освіти, впровадження дистанційного та Е-навчання присвячені роботи О. Глушко [1], А. Джурило [2], Т. Димань [3], С. Сисоєвої [4], Г. Ткачук [5], М. Фоломеєва [6], К. Яцури [6], тощо. Питанням впровадження та розвитку Е-навчання у країнах Європи присвячені роботи таких зарубіжних дослідників як М. Бонд (M. Bond) [7], К. Долх (C. Dolch) [7], У. Дітлер (U. Dittler) [8], К. Хофмайстер (C. Hofmeister) [9], Б. Кляйнманн (B. Kleinmann) [10].

Метою статті є здійснення огляду європейського досвіду використання Е-навчання у вищій школі.

Виклад основного матеріалу. Базуючись на результатах дослідження відповідно до індексу Е-навчання Economist «the Economist e-Learning index» визначається здатність країни виробляти, використовувати та розширювати Інтернет-орієнтоване навчання. Індекс складається з балів для Е-освіти, промисловості, уряду та суспільства. Також індекс дає ознаку готовності країн Європейського Союзу для забезпечення Е-навчання. Оскільки країни та регіони дуже відрізняються, на практиці застосовуються різні рішення для організації Е-навчання, а саме: відповідні напрямки роботи міністерств освіти, підтримка проєктів організації та розвитку Е-навчання з боку провідних експертів та провайдерів Е-навчання, членство в основних європейських організаціях в цій галузі, наприклад: Європейська мережа дистанційної освіти та Е-навчання (European Distance Education and E-Learning Network (EDEN)), Європейська асоціація дистанційного навчання (European Association for Distance Learning (EADL)) та Європейська асоціація університетів дистанційного навчання (European Association of distance Teaching Universities (EADTU)) [4].

Особливої уваги заслуговує система організації Е-навчання у ЗВО в німецькомовних країнах. Розробка, тестування та використання програм

Е-навчання в ЗВО Німеччини за останні роки пережили вирішальний етап розвитку, який зробив значний внесок у поширення цифрових форм викладання та навчання як привабливих освітніх технологій. Очікування, покладені на ці нові технології, включали розвиток нових студентських груп, підвищення міжнародної конкурентоспроможності німецьких ЗВО, якісне покращення університетського викладання та фінансова віддача від інвестицій. У реальності повсякденного університетського життя, однак, багато проєктів Е-навчання та проєктних груп, які фінансуються численними програмами фінансування зі значними коштами досі стикаються із складними проблемами, наприклад, у сферах стратегії, технології, дидактики та інтеграції навчальних програм, маркетингу, управління правами або забезпечення якості. Як заходи фінансування, так і структурні проблеми та рішення були проаналізовані проєктом HIS «Нові медіа – використання, планування, організаційні концепції» в ході чергування супутніх дослідницьких заходів [10, с. 15].

Основні результати дослідження можна підсумувати таким чином:

- Багаторічні програми фінансування федерального уряду та урядів земель створили потужні імпульси розвитку на різних рівнях (проєкти, проєктні групи, ЗВО тощо), значно сприяли збільшенню ключових кваліфікацій, пов'язаних з Е-навчанням, у німецьких ЗВО, що сприяло створенню та розповсюдженню програмних засобів і контенту Е-навчання, а також було показано широкий спектр сценаріїв застосування для мультимедійного навчання.

- Активне використання виготовлених модулів у навчанні та подальшій освіті, а також забезпечення стабільних рамкових умов і послуг підтримки для використання, виробництва та подальшого розвитку цифрового викладання/навчання [10, с. 20].

Важливо також зазначити, що організація Е-навчання в Німеччині, Австрії та Швейцарії характеризується переходом від централізованих структур до широкої автономії. Для прикладу у дослідженнях М. Бонда (M. Bond), В. Марін (V. Marín), К. Долха (C. Dolch) К. Хофмайстра (C. Hofmeister), М. Пільца (M. Pilz) [7, 9] описано, як запровадження Е-навчання у процесі викладання, наприклад у швейцарських університетах, формується двома паралельними інтерактивними лініями розвитку. Чіткі паралелі можна знайти в розвитку та використанні нових медіа і в університетах Австрії та Німеччини: програми державного фінансування домінують у всіх трьох країнах. Після початкового етапу великих інвестицій, зосереджених на оцифровці навчальних матеріалів, послідувало зміщення уваги в бік сприяння організаційним розробкам, які підтримують стале використання Е-навчання. Цей перший етап представлений у Швейцарії імпульсною програмою Swiss Virtual Campus (SVC), у Німеччині – програмою New Media in Education (NMB), а в Австрії – New Media in Teaching at Universities and Universities of Applied Sciences (NML). Усі ці програми

спираються на мережевий ефект міжуніверситетських альянсів, і свого часу сприяли створенню численних освітніх електронних курсів [7, 9].

Успіх діяльності програм можна побачити в тому, що як викладачі, так і студенти все більше використовували можливості Е-навчання. Це створило важливі передумови для використання потенціалу нових медіа для навчання в університетах. Проте на тлі спадання комп'ютерної ейфорії, та іноді розчаровуючих результатів проєктів і скорочення можливостей державного фінансування, пов'язаних з економічним спадом, у всіх трьох країнах наступив другий етап програми, що мав на меті розпочати зміну, передаючи відповідальність за підтримку та розвиток Е-навчання університетам і зрештою зробити його незалежним від спеціальних програм: у Швейцарії – програма консолідації SVC; у Німеччині послуги Е-навчання для науки фінансуються на засадах концепції інтеграції університетів та розвитку міжуніверситетських організацій для продовження та поширення існуючих пропозицій; в Австрії фінансовані проєкти мали зобов'язання сталого розвитку та, відповідно до цього, підлягали трирічному моніторингу та звітності, а також було створено ще одну програму фінансування, щоб дати поштовх реалізації конкретної стратегії Е-навчання в окремих установах (або в групах установ) [7].

Розглядаючи досвід використання Е-навчання в таких північних країнах як Фінляндія, Велика Британія та Нідерланди, варто зазначити, що хоч країни мають абсолютно різні аналітичні підходи до організації Е-навчання, усі вони стосуються взаємозв'язку між національними особливостями та міжнародними факторами, що впливають на розвиток університетів.

С. Нікоу (S. Nikou) та І. Маслов (I. Maslov) зазначають, що в Фінляндії організація Е-навчання базується на основі загальної тези про інформаційне суспільство або суспільство знань. Крім того, на думку науковців, розвиток Е-навчання у Фінляндії перебуває під сильним впливом парадигми суспільства детермінованого спілкуванням. Процес використання Е-навчання у Фінляндії характеризується, з одного боку, регіональними університетськими мережами, а з іншого – сильною міжнародною інтеграцією [11, с. 8].

Використання Е-навчання у ЗВО Великої Британії зумовлене зокрема так званим «онлайн-імперативом», тобто переходом від індивідуального до масового навчання. Такий перехід можна пояснити, насамперед, стагнацією витрат на освіту зі збільшенням припливу першокурсників. Не менш важливим фактором в організації Е-навчання у Великій Британії є зростаюча різноманітність вимог сучасних студентів. Соціально-конструктивістський підхід науково-технічних досліджень на тему Е-навчання протиставляється позиціям так званої «нормальної науки» [8, с. 10].

М. Пільц (M. Pilz) робить висновок про Е-навчання, як прогресивний процес, який змінює систему вищої освіти Нідерландів організаційно, технічно та соціально. Суб'єкти Е-навчання, чинники, що впливають на них, і

стратегії їх реалізації відіграють важливу роль. Для такої невеликої, але добре інтегрованої на міжнародному рівні країни, як Нідерланди, майбутнє Е-навчання виглядає багатообіцяючим, особливо в консолідації міжнародних відносин між державними та приватними партнерами. Перш за все, мова іде про нові моделі співпраці в освітніх мережах та інших стратегічних альянсах. Прогнози щодо майбутнього розвитку Е-навчання в Нідерландах дослідник подає з дидактичної, технологічної та організаційної точки зору [9].

Використання Е-навчання у ЗВО Франції має щонайменше двадцятирічну історію розвитку та змін. Наприклад, платформи для спільної роботи, що були запропоновані на початку впровадження Е-навчання, виявилися надто складними для більшості студентів, що навчались на курсах дистанційного навчання. Крім того, спроби створити «цифровий кампус» надто залежали від роботи окремих людей. Тому такі труднощі призвели до створення нового підходу – «тематичного цифрового університету», що описується як перспективний та більше покладається на співпрацю між університетами та окремими відділами, ніж на окремих осіб [12].

Університет Оберта де Каталонія (УОС) був одним із перших ЗВО в Іспанії, що створив два офіційних онлайн-курси для 200 студентів. Поступовий розвиток, розширення та вдосконалення яких мав на меті створити віртуальний кампус, однак у національному масштабі розвиток був повільнішим. Проекти та ініціативи, започатковані викладачами університетів, часто страждали від відсутності підтримки з боку керівництва, а структурні зміни, ініційовані керівництвом, зустрічали мало схвалення з боку викладачів. Загалом на сучасному етапі відзначається позитивний розвиток в іспанських університетах, але і досі існує потреба в більш комплексному інституційному та стратегічному плануванні, економічно ефективній інфраструктурі та відповідній педагогічній і технологічній підготовці для викладачів університетів [13, с. 182].

Розвиток та використання Е-навчання в Італії відрізняється від розвитку у Франції та Іспанії, де використання Е-навчання в освітньому середовищі розпочалось набагато раніше. Однак в Італії це мало перевагу, оскільки використання технологій Е-навчання розпочалось на основі уже розроблених програм та опиралось на досвід сусідніх країн, а тому вдалось оминати багато труднощів. У результаті італійські ЗВО віддають перевагу гнучким підходам, які характеризуються поєднанням різних елементів, таких як очне та дистанційне навчання [13, с. 184].

Висновки. Таким чином використання Е-навчання у ЗВО країн Європейського союзу має свою історію становлення та правила функціонування. Не зважаючи на відмінності у становленні та організації, використання Е-навчання є важливим інструментом підвищення ефективності та якості освітнього процесу. Крім того перевіреним потенціалом Е-навчання залишається збереження різноманітності та децентралізація.

Література:

1. Глушко О. Модернізаційний вимір шкільної освіти у Польщі: ключові тенденції розвитку. *Український педагогічний журнал*. 2019. 4, С. 32–41. URL: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-4-32-41>.
2. Джурило А. Європейські підходи до розроблення політики оцінювання шкіл як інструмент забезпечення якості. *Український Педагогічний журнал*. 2022. (3), С. 20–32. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-3-20-32>.
3. Європейський простір вищої освіти та Болонський процес: Навчально-методичний посібник / Т. М. Димань, О. А. Боньковський, А. Г. Вовкогон. БНАУ. Одеса.: НУ «ОМА», 2017. 106 с. URL : https://foreign.udau.edu.ua/assets/files/docs/quantus/traning/european-higher-education-area-and-the-bologna-process_17_09_2017.pdf.
4. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: навчальний посібник / С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук. Київський університет імені Бориса Грінченка. Рівне: Овід. 2012. 352 с. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4390/1/Sysoieva%20Osvitni%20s.pdf>.
5. Ткачук Г. В. Зарубіжний досвід реалізації змішаного навчання. *Фізико-математична освіта*. 2018. Випуск 1(15). С. 98-102. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubizhniy-dosvid-realizatsiyi-zmishanogo-navchannya/viewer>.
6. Фоломєєв М. А., Яцура К. Г., Крижанівська В. І., Жовнір А. О., Тремполець Д. М., Оцінка рівня впровадження електронного навчання в українських ВНЗ шляхом аналізу їх веб-ресурсів: теоретичні аспекти соціологічного аналізу. *Український соціум*. 2017. № 2 (61). С. 45–59. URL : https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/45-59__no-2__vol-61__2017__UKR.pdf.
7. Bond M., Marín V. I., Dolch C. et al. Digital transformation in German higher education: student and teacher perceptions and usage of digital media. *Int J Educ Technol High Educ*. 2018. URL : <https://doi.org/10.1186/s41239-018-0130-1>.
8. Dittler U., Kahler H., Kindt M., Schwarz C. E-Learning in Europa – lernendes Europa: Welchen Beitrag leisten die Neuen Medien zur Hochschulentwicklung? *E-Learning in Europe – Learning Europe*. Waxmann Verlag GmbH, Münster. 2005. S. 7-18.
9. Hofmeister C, Pilz M. Using E-Learning to Deliver In-Service Teacher Training in the Vocational Education Sector: Perception and Acceptance in Poland, Italy and Germany. *Education Sciences*. 2020. 10(7):182. URL : <https://doi.org/10.3390/educsci10070182>.
10. Kleinmann B., Wannemacher K. E-Learning an deutschen Hochschulen. Von der Projektentwicklung zur nachhaltigen Implementierung. Hannover. 2004. 214 S.
11. Nikou S. and Maslov I. Finnish university students' satisfaction with e-learning outcomes during the COVID-19 pandemic, *International Journal of Educational Management*. 2023. Vol. 37 No. 1. pp. 1-21. URL : <https://doi.org/10.1108/IJEM-04-2022-0166>.
12. Saleh S. S., Nat M., Aqel M. Sustainable Adoption of E-Learning from the TAM Perspective. *Sustainability*. 2022. URL : <https://doi.org/10.3390/su14063690>.
13. Sangra A. E-Learning in Spain : the consolidation of the earliest take-off. *E-Learning in Europe - Learning Europe : how have new media contributed to the development of higher education?* / Hrsg.: Ulrich Dittler ... Münster : Waxmann, 2005. S. 181 – 200.

References:

1. Hlushko O. Modernizatsiyniy vymir shkilnoi osvity u Polshchi: kliuchovi tendentsii rozvytku. [The modernization dimension of school education in Poland: key development trends]. *Ukrainskyi pedahohichniy zhurnal*. 2019. 4, С. 32–41. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2019-4-32-41>. [In Ukrainian].
2. Dzhurylo A. Yevropeiski pidkhody do rozroblennia polityky otsiniuvannia shkil yak instrument zabezpechennia yakosti. [European approaches to the development of school evaluation policies as a quality assurance tool]. *Ukrainskyi Pedahohichniy zhurnal*. 2022. (3), С. 20–32. URL : <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2022-3-20-32>. [In Ukrainian].

3. Ievropeiskyi prostir vyshchoi osvity ta Bolonskyi protses : Navchalno-metodychnyi posibnyk [The European area of higher education and the Bologna process: Educational and methodological manual]. / T. M. Dyman, O. A. Bonkovskiy, A. H. Vovkohon. BNAU. Odesa.: NU «OMA», 2017. 106 s. URL: https://foreign.udau.edu.ua/assets/files/docs/quantus/traning/european-higher-education-area-and-the-bologna-process_17_09_2017.pdf. [In Ukrainian].
4. Osvitni systemy krain Yevropeiskoho Soiuzu: zahalna kharakterystyka : navchalnyi posibnyk [Educational systems of the countries of the European Union: general characteristics: study guide]. / S. O. Sysoieva, T. Ye. Krystopchuk. Kyivskiy universytet imeni Borysa Hrinchenka. Rivne: Ovid. 2012. 352 c. URL: <https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/4390/1/Sysoieva%20Osvitni%20s.pdf>. [In Ukrainian].
5. Tkachuk H. V. Zarubizhnyi dosvid realizatsii zmishanoho navchannia. [Foreign experience in implementation of blended learning]. Fyzyko-matematychna osvita. 2018. Vypusk 1(15). S. 98-102. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/zarubizhniy-dosvid-realizatsiyi-zmishanogo-navchannya/viewer>. [In Ukrainian].
6. Folomieiev M. A., Yatsura K. H., Kryzhanivska V. I., Zhovnir A. O., Trempelets D. M., Otsinka rivnia vprovadzhennia elektronnoho navchannia v ukraïnskykh VNZ shliakhom analizu yikh veb-resursiv: teoretychni aspekty sotsiologichnoho analizu. [Assessment of the level of implementation of e-learning in Ukrainian universities by analyzing their web resources: theoretical aspects of sociological analysis]. Ukraïnskyi sotsium. 2017. № 2 (61). С. 45–59. URL : https://ukr-socium.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/45-59__no-2__vol-61__2017__UKR.pdf. [In Ukrainian].
7. Bond M., Marín V. I., Dolch C. et al. Digital transformation in German higher education: student and teacher perceptions and usage of digital media. Int J Educ Technol High Educ. 2018. URL : <https://doi.org/10.1186/s41239-018-0130-1>.
8. Dittler U., Kahler H., Kindt M., Schwarz C. E-Learning in Europa – lernendes Europa: Welchen Beitrag leisten die Neuen Medien zur Hochschulentwicklung? E-Learning in Europe – Learning Europe. Waxmann Verlag GmbH, Münster. 2005. S. 7-18. [In German].
9. Hofmeister C, Pilz M. Using E-Learning to Deliver In-Service Teacher Training in the Vocational Education Sector: Perception and Acceptance in Poland, Italy and Germany. Education Sciences. 2020. 10(7):182. URL : <https://doi.org/10.3390/educsci10070182>.
10. Kleinmann B., Wannemacher K. E-Learning an deutschen Hochschulen. Von der Projektentwicklung zur nachhaltigen Implementierung. Hannover. 2004. 214 S. [In German].
11. Nikou S. and Maslov I. Finnish university students' satisfaction with e-learning outcomes during the COVID-19 pandemic, International Journal of Educational Management. 2023. Vol. 37 No. 1. pp. 1-21. URL : <https://doi.org/10.1108/IJEM-04-2022-0166>.
12. Saleh S. S., Nat M., Aqel M. Sustainable Adoption of E-Learning from the TAM Perspective. Sustainability. 2022. URL : <https://doi.org/10.3390/su14063690>.
13. Sangra A. E-Learning in Spain : the consolidation of the earliest take-off. E-Learning in Europe - Learning Europe : how have new media contributed to the development of higher education? / Hrsg.: Ulrich Dittler ... Münster : Waxmann, 2005. S. 181 – 200.

УДК 005.95:378

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-114-120](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-114-120)

Горета Любов В'ячеславівна аспірант кафедри маркетингу, методист Центру розвитку кадрового потенціалу, Сумський державний університет, вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007, тел.: (050) 617-09-42, <https://orcid.org/0000-0001-9538-7989>

ПРОФЕСІЙНИЙ ТАЙМ-МЕНЕДЖМЕНТ В ОРГАНІЗАЦІЇ ДИСТАНЦІЙНОЇ ФОРМИ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Анотація. Вимушений перехід до дистанційної форми навчання, зумовлений спочатку пандемією Covid-19 а зараз і режимом воєнного стану, став не аби яким викликом для учасників освітнього процесу – як для студентів так і для викладачів. Використання викладачами закладів освіти інструментів тайм-менеджменту у своїй професійній діяльності сприяє як ефективному управлінню власним часом так і аудиторною роботою студентів. Таким чином, ефективно організований навчальний процес у закладах освіти з використанням сучасних інструментів тайм-менеджменту дозволить викладачам оптимізувати власне навчальне навантаження в умовах дистанційного навчання та сприятиме вдосконаленню їх професійної та часової компетентностей.

У статті описані інструменти професійного тайм-менеджменту, обґрунтована доцільність їх впровадження у навчальний процес як ресурсу підвищення ефективності педагогічної діяльності. Наведені заходи з підвищення кваліфікації за тематикою тайм-менеджменту (на прикладі Центру розвитку кадрового потенціалу Сумського державного університету), метою яких є опанування викладачами технологій тайм-менеджменту для успішної організації навчального процесу в дистанційній формі.

За результатами проведеного аналізу сформований перелік інструментів тайм-менеджменту та ресурсів для їх реалізації, які доцільно використовувати при організації занять у дистанційній формі у закладах освіти. Рекомендацією для закладів освіти є організація для педагогічних та науково-педагогічних працівників заходів з підвищення кваліфікації (програм, семінарів, вебінарів, тренінгів тощо) за тематиками сучасних тенденцій управління часом та особливостей організації віддаленої роботи та навчання.

Ключові слова: тайм-менеджмент, навчальний процес, дистанційне навчання, часова компетентність, педагогічні працівники, науково-педагогічні працівники, підвищення кваліфікації.

Goreta Liubov Viacheslavivna PhD of Head of the Department of Marketing, methodist of the Center of personnel potential development, Sumy State University, Rymyskogo-Korsakova St., 2, Sumy, 40007, tel.: (050) 617-09-42, <https://orcid.org/0000-0001-9538-7989>

PROFESSIONAL TIME MANAGEMENT IN THE ORGANIZATION OF DISTANCE EDUCATION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The forced transition to distance education, caused first by the pandemic Covid-19 and now by the martial law regime, has become quite a challenge for the participants of the educational process - both for students and teachers. Teachers of educational institutions use time management tools in their professional activities to effectively manage their own time and students' classroom work. Thus, an effectively organized educational process in educational institutions using modern time management tools will allow teachers to optimize their own educational workload in the conditions of distance learning and contribute to improving their professional and time competencies.

The article describes the tools of professional time management. It substantiates the feasibility of their implementation in the educational process as a resource for increasing the effectiveness of the pedagogical activity. The measures for improving qualifications on time management (on the example of the Center for the Development of Personnel Potential of Sumy State University) are presented, the purpose of which is to master time management technologies for the successful organization of the educational process in a distance form.

Based on the analysis results, a list of time management tools and resources for their implementation, which are advisable to use when organizing distance classes in educational institutions, was formed. The recommendation for educational institutions is the organization of professional development events (programs, seminars, webinars, training, etc.) for teaching and scientific-pedagogical workers on modern trends in time management and features of remote work and learning.

Keywords: time management, educational process, distance learning, time competence, teaching staff, scientific and teaching team, professional development.

Постановка проблеми. Спочатку спалах пандемії Covid-19 а потім і режим воєнного стану суттєво вплинули на освітній процес в Україні. Вимушений перехід до дистанційної форми навчання став не аби яким викликом для всіх учасників освітнього процесу.

Опанування педагогічними та науково-педагогічними працівниками закладів освіти технологій професійного тайм-менеджменту сприятиме як вдосконаленню їх професійної та часової компетентностей, так і успішній організації навчального процесу в дистанційній формі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням тайм-менеджменту присвячені праці таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як: Трейсі Б. [1], Дудки Т. [2], Грабчак О. [3], Калініна С. [5], Клименко Р. [6], Хитрої О. [7], Савицької О. [8], Коваль О. [9] та інших.

Водночас потребують детального вивчення особливості впровадження інструментів професійного тайм-менеджменту до навчального процесу.

Мета статті – Метою статті є систематизація комплексу інструментів професійного тайм-менеджменту для організації навчального процесу в закладах освіти за дистанційною формою навчання.

Виклад основного матеріалу. У сучасних наукових, навчально-методичних та довідкових джерелах відсутнє загальновизнане визначення поняття «тайм-менеджмент».

На думку Трейсі Б «тайм-менеджмент – це мистецтво управління не тільки своїм часом, а й життям у цілому»; «тайм-менеджмент – це сонце, а всі складові мого життя – сім'я, стосунки з іншими людьми, доходи, заробіток, здоров'я, саморозвиток – це планети, які рухаються навколо нього» [1, С.5-6]. Розгорнуте визначення пропонує у своїх працях вітчизняна дослідниця Дудка Т.: «тайм-менеджмент – це цілеспрямована діяльність, що ґрунтується на застосуванні технік організації особистої та навчальної діяльності в повсякденній практиці з метою оптимального використання власного вільного часу» [2, С.22]. Грабчак О. визначає тайм-менеджмент як послідовне і цілеспрямоване використання ефективних методів роботи у повсякденній практиці з оптимальною реалізацією власних можливостей для досягнення професійних цілей. [3, С. 72].

Дослівний переклад (від англ. time management) – керування часом. Відповідно [4] керування часом – це сукупність методик оптимальної організації часу для виконання поточних задач, проєктів та календарних подій. Інструменти для керування часом: особистий календар, список поточних справ, список проєктів. Механізми для керування часом реалізовані в спеціальних додатках, програмних продуктах, платформах тощо.

Отже, тайм-менеджмент спрямований допомагати у визначенні пріоритетних завдань, здійсненні попереднього планування, раціональній організації праці та направлений на вдосконалення навичок використання «бюджету» власного часу.

Щодо типологізації тайм-менеджменту, найбільш прийнятним вважають трьохрівневий підхід Калініна С., який виділяє три основних типи тайм-менеджменту: 1) індивідуальний (персональний); 2) рольовий (професійний) та 3) соціальний. Персональний тайм-менеджмент – індивідуальне управління часом; рольовий (професійний) допомагає бути ефективним в рамках виконання конкретної соціальної ролі, зазвичай професійної; соціальний – присвячений міжособистісним відносинам і (або) спільному управлінню часом кількох людей [5, С.14-15].

Педагогічним та науково-педагогічним працівникам закладів освіти притаманний рольовий (професійний) тип тайм-менеджменту.

Завданням професійного тайм-менеджменту в умовах дистанційної форми навчання, на наш погляд, є розвиток та поліпшення (з точки зору використання часу) навичок та компетентностей педагогічних та науково-педагогічних працівників з питань організації навчального процесу.

Пропонуємо наступні інструменти професійного тайм-менеджменту для організації навчального процесу в закладах освіти у дистанційній формі та ресурси для їх реалізації (табл 1.).

Таблиця 1

Інструменти професійного тайм-менеджменту для організації навчального процесу в закладах освіти у дистанційній формі

№ з/п	Інструменти професійного тайм-менеджменту	Ресурси для реалізації
1	2	3
1.	Інструменти планування навчальної діяльності та створення завдань	Any.DO, Todoist, Wunderlist, Google Calendar, Google Task, Google Keep, Evernote, Skitch, ColorNote, OneNote, Tick Tick
2.	Інструменти обліку та контролю робочого часу	Time Doctor, RescueTime, SelfControl, Focus Booster, Toggl, ManicTime, Roadmap, IDoneThis
3.	Інструменти організації спільної роботи	
3.1	Групова робота з документацією	A.nnotate, Crocodoc, Evernote
3.2	Спільне створення контенту	VoiceThread, WeVideo, Prezi
3.3	Спільне використання документів	Dropbox, Google Drive
3.4	Групова робота над проектами	Asana, Trello, Basecamp, Float
3.5	Інструменти для обговорень і відеочату	Google Meet, Skype for Busines, Microsoft Teams, Zoom, Skype, Skype Meet Now, Jitsi, CISCO Webex, Adobe Connect
3.6	Інструменти для миттєвого обміну повідомленнями (чат)	Slack, Workplace в Facebook, HipChat
4.	Інструменти організації навчального середовища	Google Classroom, Moodle, Evolution

Як відомо, компетентність – це наявність знань, досвіду та певних навичок, необхідних для ефективної діяльності в заданій предметній області.

Часова компетентність відображає уміння раціонально планувати і використовувати робочий час. Вона містить адекватну оцінку витрат часу («почуття часу»), уміння конструювати програму досягнення мети в часовому континуумі (просторі), правильно визначати витрати часу [6, С.94]. Хитра О. вважає, що формуванню у працівників часової компетентності, пов'язаної з питаннями усвідомлення часу, емоційного переживання часу і організації часу професійної діяльності, що в комплексі забезпечує емоційну стабільність, стресостійкість, самоорганізацію сприяє впровадження системи тайм-менеджменту [7, С.105]. Савицька О. впевнена, що часова компетентність належить до професійної компетентності та зумовлює професіоналізм особистості [8, С.101].

Часова компетентність педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти в умовах організації навчального процесу у дистанційній формі, на нашу думку, передбачає наявність у них знань та навичок ефективного планування та використання робочого часу, організації віддаленої роботи та навчання, постійного вдосконалення професійної компетентності, і як наслідок, саморозвитку.

На думку Коваль О. [9, С.215] формування компетенцій у сфері управління часом для працівників закладів освіти можливе на основі реалізації в системі підвищення кваліфікації спеціальних програм навчання тайм-менеджменту.

З метою професійного розвитку педагогічних та науково-педагогічних працівників у частині управління власним часом та аудиторною роботою студентів з використанням засобів керування особистим розкладом та менеджерів проєктів та завдань для малих та середніх команд Центр розвитку кадрового потенціалу Сумського державного університету [10] реалізує заходи з підвищення кваліфікації за тематикою тайм-менеджменту:

- програма підвищення кваліфікації «Task & Time management: втілення класичних методик у web-додатках»;

- тренінг «Тайм-менеджмент: особиста і командна робота».

Результатами участі у зазначених заходах є:

- розуміння методичних та організаційних засад ефективного управління власним часом та аудиторною роботою студентів;

- знання можливостей та механізмів використання засобів керування особистим розкладом за допомогою різних інструментів;

- уміння організувати роботу малих і середніх команд з використанням різних менеджерів проєктів та завдань.

Висновки. Вважаємо, що ефективно організований професійний тайм-менеджмент з використанням сучасних інструментів є засобом максимальної продуктивності праці при організації в закладах освіти навчального процесу в дистанційній формі.

Таким чином, вважаємо за доцільне, для педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти впроваджувати практику з організації заходів з підвищення кваліфікації (програм, семінарів, вебінарів, тренінгів тощо) за тематиками сучасних тенденцій управління часом та особливостей організації віддаленої роботи та навчання. Мета цих заходів – опанування технологій тайм-менеджменту для успішної організації навчального процесу в дистанційній формі.

Зазначені заходи, в свою чергу, допоможуть викладачам закладів освіти з дистанційною формою навчання отримати додаткові знання та практичні навички з оптимізації навчального навантаження, організації віддаленої роботи та сприятимуть вдосконаленню їх професійної та часової компетентностей.

Література:

1. Трейси Б. Результативный тайм-менеджмент: эффективная методика управления собственным временем [Пер. с англ.] / Б. Трейси. – М.: СмартБук, 2007. – 79 с.
2. Дудка Т. Педагогічна технологія «тайм-менеджмент» як засіб формування професійного інтересу студентів до туристичної діяльності / Т. Дудка. // Обрії. – 2014. – № 1(38). – С. 20-23.
3. Грабчак О. Планування робочого часу як вагомий фактор професійного успіху / О. Грабчак // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна» – 2013. – №1 (7) . – С. 69-72.
4. Керування часом. Вікіпедія [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%BC .
5. Калинин С.И. Тайм-менеджмент: Практикум по управлению временем / С.И. Калинин. – СПб.: Речь, 2006. – 371 с.
6. Клименко Р.С. Сутність компетенцій керівників / Р.С. Клименко; наук. кер. О.Ю. Будякова // Наукові розробки молоді на сучасному етапі : тези доповідей XVIII Всеукраїнської наукової конференції молодих вчених та студентів. – Київ: КНУТД. – 2019. – Т.3: Економіка інноваційної діяльності підприємств. – С. 93-94.
7. Хитра О.В. Ефективний тайм-менеджмент як невід’ємний складник системи управління персоналом підприємства / О.В. Хитра // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Міжнародні економічні відносини та світове господарство. – 2019. – Вип. 26(2). – С. 101-110.
8. Савицька О. Часова компетентність керівників закладів освіти: сутність і технологія розвитку в системі підвищення кваліфікації / О. Савицька // Збірник наукових праць «Педагогічна освіта: теорія і практика. Розділ 1. Педагогіка». – 2019. – Вип. 27(2). – С. 98-105.
9. Коваль О.П. Тайм-менеджмент керівника закладу освіти / О.П. Коваль // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Управління закладами освіти на засадах акмеологічного підходу». – 2018. – С. 212-219.
10. Сайт Центру розвитку кадрового потенціалу Сумського державного університету [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://crkp.sumdu.edu.ua/uk/> .

References:

1. Treysi B. (2007). *Rezultativnyiyy taym-menedzhment: effektivnaya metodika upravleniya sobstvennyim vremenem [Effective time management: an effective method of managing one's own time]*. Moscow: SmartBuk [in Russian].
2. Dudka T. (2014). *Pedahohichna tekhnolohiya «taym-menedzhment» yakzasib formuvannya profesiynoho interesu studentiv do turystychnoyi diyal'nosti [Pedagogical technology «time management» as a means of forming students' professional interest in tourists activities]*. *Obriyi – Horizons, 1(38)*, 20-23 [in Ukrainian].
3. Hrabchak O. (2013). *Planuvannia robochoho chasu yak vahomyi faktor profesiinoho uspikhu [Planning working time as a significant factor of professional success]*. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraine» - Collection of scientific works of the Khmelnytskyi institute of social technologies of University «Ukraine»*, 1(7), 69-72 [in Ukrainian].
4. *Keruvannia chasom. Vikipediia [Time management. Wikipedia]*. (n.d.). *uk.wikipedia.org*. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B5%D1%80%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D1%87%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%BC [in Ukrainian].
5. Kalinin S.I. (2006). *Taim-menedzhment: Praktykum po upravleniyu vremenem [Time management: Workshop on time management]*. St. Petersburg: Rech [in Russian].

6. Klymenko R.S., & Budiakova O.Iu. (2019). Sutnist kompetentsii kerivnykiv [The essence of managers' competencies]. *XVIII Vseukrainskoi naukovoï konferentsii molodykh vchenykh ta studentiv - XVIII All-Ukrainian scientific conference of young scientists and students: Economics of innovative activity of enterprises (Vols. 3)*, (pp. 93-94). Kyiv: KNUTD [in Ukrainian].

7. Hytra O.V. (2019). Efektyvnyi taim-menedzhment yak nevidiemnyi skladnyk systemy upravlinnia personalom pidpriemstva [Effective time management as an integral component of the company's personnel management system]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriiia : Mizhnarodni ekonomichni vidnosyny ta svitove hospodarstvo - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: International economic relations and world economy*, (Vols. 26(2)), (pp. 101-110). [in Ukrainian].

8. Savytska O. (2019). Chasova kompetentnist kerivnykiv zakladiv osvity: sutnist i tekhnolohiia rozvytku v systemi pidvyshchennia kvalifikatsii [Temporary competence of heads of educational institutions: the essence and technology of development in the system of professional development]. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka. Rozdil 1. Pedahohika» - Collection of scientific works «Pedagogical education: theory and practice. Chapter 1. Pedagogy»*, (Vols. 27(2)), (pp.98-105). [in Ukrainian].

9. Koval O.P. (2018). Taim-menedzhment kerivnyka zakladu osvity [Time management of the head of the educational institution]. *Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii «Upravlinnia zakladamy osvity na zasadakh akmeolohichnoho pidkhodu» - Collection of materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference «Management of educational institutions based on the acmeological approach»*. (pp. 212-219). [in Ukrainian].

10. Sait Tsentru rozvytku kadrovoho potentsialu Sumskoho derzhavnoho universytetu [Site of Center for the Development of Personnel Potential of Sumy State University]. *crkp.sumdu.edu.ua*. Retrieved from <http://crkp.sumdu.edu.ua/uk/> [in Ukrainian].

УДК: 337.01/09

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-121-131](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-121-131)

Григор'єва Наталя Анатоліївна старший викладач кафедри дошкільної освіти, Бердянський державний педагогічний університет, вул. Жуковського, 61, м. Запоріжжя, тел.: (095) 181-62-04, <https://orcid.org/0000-0002-7650-4577>

РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ІДЕЙ М. МОНТЕССОРІ В ПРАКТИЦІ ЗАРУБІЖНИХ І ВІТЧИЗНЯНИХ ЗАКЛАДІВ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

Анотація. Популярність педагогічної системи італійського лікаря, антрополога, філософа і психолога Марії Монтессорі не зменшується з часом, а, навпаки, набирає обертів. Система, яка отримала світове визнання та широке розповсюдження – це приклад ефективної практичної реалізації ідей вільного виховання, могутнього гуманістично орієнтованого педагогічного руху, який виник в Європі та Америці на рубежі XIX-XX ст.. Ідеї та філософські принципи, на яких вона побудована, є невичерпним джерелом для вивчення, аналізу та адаптування в будь-якій країні світу. Це наукова педагогічна система. В її основі – знання про особливості природи дитини, яка зовсім не схожа на дорослого. Всі дидактичні матеріали та методи роботи були перевірені шляхом використання їх на практиці. Вона універсальна, бо придатна для роботи з дітьми незалежно від їхньої статі, віри, місця народження. Педагогічна система М. Монтессорі підходить для розвитку й виховання всіх дітей, але не для всіх батьків, бо має своє специфічне філософське підґрунтя. Метод може впроваджуватися в навчальних закладах у класичному варіанті, може реалізуватися шляхом використання окремих ідей, принципів, дидактичних матеріалів.

У статті проаналізовано, як реалізуються в практиці традиційних зарубіжних та вітчизняних дошкільних закладів педагогічні ідеї та філософські принципи методу, зокрема для розвитку дитячої самостійності. Простежено збереження та дотримання гуманістичних ідей, проголошених італійським педагогом понад 100 років тому.

Зроблено висновок, що педагогічна система М. Монтессорі вплинула на розвиток освіти в сучасному світі та зайняла в ньому гідне місце. Основні її ідеї та принципи відповідають проголошеним завданням у Державному стандарті дошкільної освіти в Україні. Передбачається, що подальшим кроком на етапі відродження педагогіки Монтессорі в Україні має стати впровадження її в державну систему освіти.

Ключові слова: дошкільна освіта, діти дошкільного віку, дошкільний заклад, педагогіка М. Монтессорі, гуманістична педагогіка, зарубіжні заклади.

Grigorieva Natalya Anatolyivna Senior teacher of the Department of Preschool Education, Berdyansk State Pedagogical University, Zhukovsky St., 61, Zaporizhzhia, tel.: (095) 181-62-04, <https://orcid.org/0000-0002-7650-4577>

IMPLEMENTATION OF THE IDEAS AND PRINCIPLES OF THE M. MONTESSORI METHOD IN THE PRACTICE OF FOREIGN AND DOMESTIC PRESCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

Abstract. The popularity of the pedagogical system of the Italian doctor, anthropologist, philosopher and psychologist Maria Montessori does not decrease over time, but, on the contrary, is gaining momentum. The system, which received worldwide recognition and widespread distribution, is an example of the effective practical implementation of the ideas of free education, a powerful humanistically oriented pedagogical movement that arose in Europe and America at the turn of the XIX-XX centuries. The ideas and philosophical principles on which it is built are an inexhaustible source for study, analysis and adaptation in any country of the world. This is a scientific pedagogical system. It is based on knowledge about the characteristics of a child's nature, which is not at all similar to an adult. All didactic materials and work methods were tested by using them in practice. It is universal, because it is suitable for working with children regardless of their gender, religion, place of birth. M. Montessori's pedagogical system is suitable for the development and upbringing of all children, but not for all parents, because it has its own specific philosophical basis. The method can be implemented in educational institutions in the classic version, it can be implemented by using individual ideas, principles, didactic materials.

The article analyzes how pedagogical ideas and philosophical principles of the method are implemented in the practice of traditional foreign and domestic preschool institutions, in particular for the development of children's independence. The preservation and observance of the humanistic ideas promulgated by the Italian teacher more than 100 years ago is traced.

It was concluded that the pedagogical system of M. Montessori influenced the development of education in the modern world and took a worthy place in it. Its main ideas and principles correspond to the tasks announced in the State Standard of Preschool Education in Ukraine. It is assumed that the next step in the revival of Montessori pedagogy in Ukraine should be its introduction into the state education system.

Keywords: preschool education, children of preschool age, preschool institution, pedagogy of M. Montessori, humanistic pedagogy, foreign institutions.

Постановка проблеми. Педагогічна система М. Монтессорі, яка існує понад 100 років, впроваджена в практику дошкільного виховання таких країн, як Бельгія, Німеччина, Великобританія, Швеція, Швейцарія, Італія, США,

Франція, Китай, Південна Корея, Японія, Індія. Класичні монтессорі-заклади дотримуються методики, яку виробила італійка та повністю відповідають проголошеним нею педагогічним положенням. Але в рамках нашого дослідження важливим було простежити, як на практиці відбувається створення можливостей для розвитку самостійності у дітей дошкільного віку в традиційних дошкільних закладах; як діє принцип надання свободи дій в підготовленому просторі; принцип предметності в навчанні; звернути увагу на впровадження особливої позиції педагога (дорослий – фасилітатор, а не «научатель»); з'ясувати, які ключові моменти організації роботи дошкільних закладів, започатковані М.Монтессорі, діють сьогодні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом, про педагогіку М. Монтессорі в Україні за останні 30 років вийшли друком не багато праць, які набули широкого розповсюдження. Першою ластівкою стала дисертаційна робота Ілони Дичківської «Індивідуальне виховання дітей дошкільного віку в педагогічній спадщині М. Монтессорі» (1996 р.). Пізніше з'явилися «дві дисертаційні роботи: А. Ільченко «Ідеї раннього розвитку і виховання дітей з обмеженими розумовими можливостями у педагогічній спадщині М. Монтессорі (2007 р.) і Г. Міленіна «Порівняльний аналіз педагогічних ідей М. Монтессорі та С. Русової» (2015 р.). Результати цих досліджень отримали подальший розвиток у працях В. Бондаря, А. Ільченко «Психолого-педагогічні основи розвитку дітей в системі М. Монтессорі» (2009 р.), С. Якименко, Г. Міленіної «Педагогічні ідеї Софії Русової та Марії Монтессорі: порівняльний аналіз» (2015 р.). Певним чином система Монтессорі досліджувалася в окремих дисертаційних роботах, присвячених зарубіжній гуманістичній педагогіці: О. Барило «Ідеї вільного виховання в реформаторській педагогіці кінця ХІХ-першій третині ХХ ст.» (2004 р.), А. Растригіна «Розвиток вільного виховання у вітчизняній і зарубіжній педагогіці ХІХ-першої половини ХХ ст.» (2004 р.)» [1, с. 274].

У 2006 році вийшов підручник для студентів закладів вищої освіти, авторами якого стали І. Дичківська і Т. Поніманська «М. Монтессорі: теорія і технологія». Згодом була надрукована монографія І. Дичківської «Педагогіка М. Монтессорі: виклики сучасності»(2016), а пізніше – у 2017 році побачив світ ще один підручник «Педагогіка Монтессорі» для студентів спеціальності 012 «Дошкільна освіта», авторами якого були М. Чепіль та Н. Дудник.

Проблему реалізації педагогіки М. Монтессорі розкрила вітчизняна дослідниця методу вільного виховання – Марина Сорокова на сторінках підручника «Система М. Монтессорі: теорія і практика». Авторка дослідила та проаналізувала використання педагогіки М. Монтессорі в країнах Європи та зробила висновок, що метод використовувався у трьох напрямках: пост класичному, класичному, медико-реабілітаційному, а також впроваджувалось використання окремих положень чи матеріалів у нових освітніх концепціях.

Мета статті – простежити реалізацію педагогічних ідей монтессорі-педагогіки у сучасних традиційних дошкільних закладах різних країн світу для розвитку самостійності у дітей.

Виклад основного матеріалу. Центральною в педагогічній системі М. Монтессорі є ідея розвитку самостійності дитини. Це прагнення закладене природою від народження і має бути реалізоване за допомогою дорослих. Людина не може бути вільною, якщо вона не самостійна, тому перші кроки педагогічного втручання мають бути спрямовані на вирішення цієї проблеми. В більшості країн світу головним завданням дошкільної освіти вважається не ранній розвиток дітей, а їх підготовка до життя, успішна соціалізація.

В Німеччині й Данії особливу увагу приділяють розвитку комунікації у дітей дошкільного віку – їх вчать вирішувати різні життєві ситуації. У Швейцарії дошкільнят не навчають читати, писати, рахувати, а соціалізують – знайомлять з роботою магазинів, пошти, пекарні тощо. Навіть шлях до дошкільного закладу діти долають самостійно, а батьки лише спостерігають за маршрутом.

У садочках Німеччини, Швеції та Швейцарії освітній процес побудований на засадах гуманістичної педагогіки. Дітям надається максимальна свобода у виборі діяльності, партнерів по грі, місця та тривалості роботи, але при цьому діють обмеження (ліміти). У Швеції та Швейцарії вихователі ніколи не говорять малюкам «ні», але обов'язково визначають межі дозволеного у вигляді правил: «Можна бігти, але тільки до певної позначки». В Німеччині педагоги дотримуються принципу виховання «свобода в межах»: дитина вільна у своїх вчинках та рішеннях, але має дотримуватися певних правил. Діяльність малюків відбувається відповідно до їх інтересу. В дошкільних закладах Південної Кореї дозволяється вільно грати в будь-якому осередку групи, але не більше 4-х дітей в кожному одночасно. Обирати їжу відповідно до власного смаку і вподобань можна в дитячих садочках Польщі та Фінляндії, а вихованці китайських дошкільних закладів самостійно вирішують – спати їм після обіду чи ні. Діти дошкільного віку вільно говорять про те, чого хочуть чи не хочуть; мають право на помилку і можливість багаторазових повторень у роботі з дидактичними матеріалами. Фінські вихователі не обмежують малюків у свободі руху, діях, а лише стежать, щоб вони не нашкодили власному здоров'ю та іншим.

В основі методу Монтессорі лежить індивідуальний підхід до кожної дитини, який дозволяє їй розвиватися у власному темпі та ритмі. У дошкільних закладах Фінляндії, Південної Кореї, Британії відсутні освітні програми для дітей дошкільного віку. Вихователь фінського дитячого садочка складає індивідуальний план розвитку кожної дитини з урахуванням її особливостей, звичок, характеру. Замість підготовки до школи вихованців вчать вирішувати побутові проблеми, дають вільний час на ігри, або, як у Франції, виховують мистецтвом (музика, живопис).

Правила антропометричного спостереження за дітьми – також ідея М. Монтесорі. Використання антропометру та невеликого стільчика висотою 30 см допомагало вимірювати зріст дитини в сидячому положенні. Такі заміри були необхідні для виготовлення меблів. Італійський педагог радила вимірювати зріст малюків кожного місяця, а вагу – щотижня, при цьому залучали лікаря та наставницю. Повний медичний огляд дітей був обов'язковим для проходження кожного року.

Для М. Монтесорі свого часу важливими стали експериментальні уроки гігієни, які проводив Анджело Челлі. Згодом вона сама викладала гігієну в жіночому коледжі в Римі, а свої знання та досвід використала в Домах дітей. Питання гігієни та правильного харчування стали одними із першочергових. Як тільки вихованці приходили зранку до закладу, обов'язковим був їх огляд педагогом в присутності матерів: оглядали шкіру, руки, нігті, шию, вуха, обличчя, звертали увагу на зачіску, одяг малюків. Це сприяло тому, що діти звикали до порядку і розвивали звичку доглядати за собою без нагадування дорослих. Така сама процедура прийому дітей вранці відбувається в сучасних дошкільних закладах різних країн (Україна, Китай, Німеччина, Польща).

М. Монтесорі вважала, що вік від 3-х до 6-ти років – це саме той період, коли необхідно виховувати дитину за допомогою «особливої гімнастики». Але вона не повинна мати форму колективної мускульної дисципліни, мета якої – навчити малюків виконувати окремі стрункі рухи, що нав'язують за допомогою команди. Такі примусові вправи лише пригнічують мимовільні рухи дітей. Під гімнастикою вона мала на увазі ряд вправ, які сприяють нормальному розвитку фізичних рухів (ходьба, дихання, мовлення). В більшості дитячих садків у розкладі взагалі немає занять з фізкультури, але є прогулянки, спортивні ігри за вільним вибором дітей. Наприклад, у Швеції й Фінляндії малюки гуляють годинами та за будь-якої погоди (виняток становить сильний мороз та вітер). У Данії діти вчаться балансувати, тримати рівновагу під час довготривалих прогулянок на природі.

У своєму методі М. Монтесорі виділяла виховну гімнастику – це такі види вправ, як обробка землі та догляд за рослинами й тваринами (поливання і підрізання рослин, годування курчат). Така робота потребує різних координованих рухів та виконується на свіжому повітрі, сприяє розвитку великої моторики. До виховної гімнастики належать і вправи для розвитку координованих рухів пальців (дрібна моторика). Основу цього виду гімнастики складає дидактичний матеріал «Рамки-застібки». Працюючи з ним, діти аналізують рухи, готуються до виконання кожного через їх повторення. Як тільки малюк оволодіє навичками, то неодмінно захоче використати їх у повсякденному житті без допомоги дорослих. Наприклад, в садочках Фінляндії дорослі допомагають вдягатися на прогулянку лише дітям до 1,5 року.

В класах Монтесорі прийом їжі та підготовка до нього (накривання на стіл) також мали виховний потенціал. Чотирирічний «офіціант» бере ножі,

виделки, ложки і розкладає їх на місця; несе на таці до п'яти склянок з водою, переходить від столика до столика з великою чашою гарячого супу. Ні помилки, ні розбитої склянки, ні краплі пролитого супу. Так Марія Монтесорі описувала вправність дітей яку вони набували шляхом щоденних вправлянь. Малюків вчили їсти акуратно, користуватися столовим приладдям, а найголовніше – самостійно готувати деякі страви. М. Монтесорі вважала, що такі вправи є цінним дидактичним засобом. Недарма ця традиція збереглася у дитячих садках Британії, Данії, Південної Кореї, Китаю. У групових приміщеннях облаштовують справжні кухні, але з маленькими меблями та побутовою технікою, призначеною для користування дітьми. Французькі малюки вчать ся кухарити в садочку у віці 1,5 років. Починають з випікання «Йогуртового пирога», який потім готують з батьками щонеділі вдома. В українських дошкільних закладах вихованці рідко беруть участь у приготуванні страв, проте у центрах раннього розвитку така традиція існує. Часто педагоги проводять майстер-класи з виготовлення печива, пряників, піци, на яких присутні малюки та їх батьки. Вихованці китайських садочків традиційно запрошують батьків на святкові вечери, які готують і подають на стіл власноруч. У французькому садочку часто можна побачити вихователя за одним столом із дітьми під час сніданку чи обіду, який розповідає про страви та показує, як правильно користуватися столовим приладдям. Такий спільний прийом їжі спочатку сприяє повторенню дітьми за педагогом відповідних дій і стимулює до самостійної діяльності.

На думку М. Монтесорі, середовище може діяти у двох протилежних напрямках: воно може сприяти життю або пригнічувати його. Нововведенням в Домах дітей щодо облаштування класу меблями стало спрощення парт і лавок. М. Монтесорі вирішила, що зручніше буде користуватися низькими столами на широких та міцних ніжках, які були б стійкими й легкими. Довгі лавки були замінені на маленькі дерев'яні стільці, пофарбовані у білий клір, щоб одразу помічати, коли вони стануть брудними і виправити «недолік». Окрім них, у класі знаходилися зручні невеликі крісла. Це давало можливість дітям переносити їх з місця на місце без допомоги дорослого. Відтак, мобільність меблів дозволяла малюкам самостійно обирати зручне положення під час роботи з матеріалами. Неодмінним атрибутом меблювання в класі стали низькі маленькі умивальники, якими могли користуватися трирічні діти. На них розташовані полицьки для мисок та кухликів, а з боків – для мильниць, щіток, рушників. В кожному класі був ряд низеньких шаф для дидактичних матеріалів, які легко відчинялися. На стелажах стояли горщики з квітами, акваріуми з рибками, клітки з птахами, турбота про яких покладалася на вихованців.

В сучасних дошкільних закладах користуються лише такими меблями, які відповідають зросту дітей (згідно з даними антропометричних вимірювань), вони зроблені з натурального дерева, в інтер'єрі переважають

природні кольори (Німеччина, Литва, Фінляндія, Китай, США, Україна). Полиці знаходяться на рівні очей дитини, а матеріали у вільному доступі – у прозорих ящиках чи шафах, які легко відчиняються. Умивальні кімнати, як і сто років тому, оснащені маленькими умивальниками та дзеркалами для привчання дітей догляду за собою.

За рекомендацією М. Монтесорі вікна в приміщенні класу мають бути великими, щоб діти могли самостійно спостерігати за змінами, які відбуваються в природі. В американських та німецьких закладах вони саме такі. Двері між класними кімнатами М. Монтесорі прибрала, щоб вихованці почувалися вільно. Так у литовських та британських дошкільних закладах немає стін і дверей між груповими приміщеннями. Це дає можливість дітям вільно переміщатися та спілкуватися з іншими вихованцями. У Німеччині є спільне подвір'я для прогулянок, на якому перебувають діти різного віку, що сприяє їх соціалізації. Цей простір також використовується для дослідницької та експериментальної діяльності – там розташовані городні ділянки і будинки для комах.

Традиційно, в Монтесорі-класі весь простір для малюків віком від 3 до 6 років був поділений на осередки: Зона життєвої практики, Зона сенсорики, Зона математики, Зона розвитку мови, Зона природи і культури. Доповнював їх куточок усамітнення, максимально наближений за інтер'єром до домашньої атмосфери (маленький круглий стіл, зручне крісло чи диванчик, полицки з книгами чи альбомами для перегляду). Він створювався для відпочинку дитини, був її особистим простором, що свідчить про виявлення поваги до малюка, реалізацію його права на самостійний вибір діяльності, тобто повністю реалізує право дитини на свободу, яке в свою чергу сприяє розвитку самостійності.

Для маленьких дітей довгий навчальний день повинен перериватися якнайменше годинним відпочинком у спальні на низьких ліжках, а влітку – на вулиці у гамаках, які дають можливість без допомоги дорослого вкладатися спати і вставати. Так відпочивають малюки у Швеції, Китаї, Великобританії. Але спочатку діти в закладах Монтесорі засинали там, де гралися. Сьогодні можемо спостерігати такий процес в американських садочках. У Великобританії немає «тихої години». Сон дітей після 3-х років – це сон «на вимогу», а старші діти можуть відпочивати на матах, накрившись пледами за бажанням.

М. Монтесорі наголошувала на тому, що вирощування рослин та догляд за тваринами закликає дитину до обов'язку та переконує не забувати про відповідальність. Між дитиною і рослиною, яку вона плекає, зароджується певний зв'язок, який спонукає малюка до виконання багатьох речей без втручання педагога, тобто веде його до самовиховання. Дітям від 4-х років вона пропонувала займатися обробкою землі, засіванням, поливкою чи оглядом ростків. За спостереженнями італійської педагогині, дитина стає

іншою, коли переконується в тому, що життя рослини, яку вона посадила, залежить від правильного догляду. М.Монтессорі у книзі «Наукова педагогіка. Дім дітей» описала, як малюки доглядали за американськими курочками. Вони щоранку відкривали дверцята будиночка для птахів, приносили воду і соломку, вартували вдень, а ввечері замикали дверцята. Це була найбільш приємна і важлива робота з усіх вправ виховної гімнастики. До того ж вона відповідала природній потребі дітей – фізичній активності.

В групових приміщеннях сучасних дошкільних закладів є велика кількість рослин у горщиках, куточки живої природи. Діти там чергують – вчаться доглядати за рослинами і тваринами. Традиційним стало облаштування квітників чи городів на території дошкільних закладів для того, щоб вихованці могли вправлятися у вирощуванні рослин, спостерігати за змінами під час їхнього росту та збирати врожай. Так, в литовському дитячому садочку малюки вирощують овочі в теплиці, а зібрані плоди використовують під час приготування їжі. В Україні у кожному дошкільному закладі за групою дітей закріплена ділянка для вирощування квітів та городини. Малюки бачать весь процес роботи на землі – від підготовки до висаджування рослин до збору врожаю і стають його активними учасниками. У Данії та Німеччині є сільські дитячі садочки, де діти вчаться доглядати за вівцями та курками. Такий вид діяльності допомагає відчути відповідальність, знайомить з особливостями по догляду за тваринами, дає розуміння, звідки ми отримуємо продукти харчування. Діти стають більш незалежними, бо оволодівають навичками життєвої практики. Вони обробляють землю, і ця праця розвиває в них активну дисципліну та самостійність в повсякденному житті.

М. Монтессорі запровадила в Домах дітей ручну працю. Під час таких занять вихованці займалися виробництвом глиняних ваз та маленьких предметів, якими їх наповнювали. Таким чином, вони вчилися цінувати речі, які їх оточують, а справжня (не іграшкова) праця давала дуже корисну вправу. Діти 5-6-річного віку починали працювати на гончарному колі. Найбільше задоволення малюки відчували, коли самостійно виготовляли цеглинки, з яких потім будували будиночок на невеликій ділянці, а поруч з ним вирощували садок власними силами. Отже, виконуючи таку роботу, вони повторювали головні заняття первісної людини, яка перейшовши до осілого способу життя, почала вирощувати плоди, побудувала житло та винайшла посуд для приготування їжі. Такий корисний досвід впровадили у свою практику південно-корейські садочки. Діти вивчають досвід інших країн під час виготовлення «поробок». М. Монтессорі наголошувала на важливості ознайомлення малюків з різними культурами з метою успішної адаптації у середовищі.

Педагог в розумінні М. Монтессорі – це не вчитель, а керівниця, наставниця, завдання якої полягає в тому, щоб утриматися від втручання та надання зайвої допомоги дитині під час роботи. Його задача полягає в тому,

щоб сприяти, заохочувати, спостерігати, спонукати, але не втручатися, не обмежувати, не нав'язувати. Аналізуючи функції та задачі вихователів у садочках Швейцарії, Америки, Польщі, Фінляндії, Південної Кореї, Данії, знаходимо цьому підтвердження. Педагог, наприклад, мотивуючи дитину до діяльності, лише пропонує завдання для виконання. Якщо дитина не впоралася, то критика або покарання не передбачені, як і оцінювання у порівнянні з іншими дітьми.

Яскравим прикладом «невтручання» з боку вихователя є надання дітям можливості приймати рішення самостійно. В дошкільному закладі Данії педагог не буде власноруч одягати дитину, якщо вона цього не хоче. Головним є завдання умовити, пояснити, щоб малюк зрозумів, для чого це потрібно зробити. Якщо дитина відмовляється вдягати речі, які відповідають погодним умовам (гумове взуття у дощову погоду), то її ніхто не примушує це робити. Вона особисто несе відповідальність за власне здоров'я.

У «лісових» дитячих садочках Данії завдання вихователя – не набридати вихованцям. Діти майже цілий день перебувають на вулиці без іграшок, натомість використовують у грі листя, пісок, гілки дерев. Педагоги не поспішають вчити їх писати та читати, бо вважають, що ранній розвиток не робить дітей щасливими. А от дотримання принципу природності та реальності тут простежується. Втручання педагога, за Монтессорі, відбувається лише у випадку деструктивної поведінки вихованця. Наприклад, внаслідок «неправильної» поведінки маленького американця ізолюють від усієї групи дітей на термін, що відповідає його віку (4 роки – 4 хвилини). Саме так пропонувала М.Монтессорі поводитися з дітьми, які заважали іншим, але не карати і не сварити. Їх садили у зручне маленьке крісло так, щоб вони бачили своїх товаришів за роботою, та давали їхні улюблені іграшки.

Висуваючи певні вимоги до постаті педагога, М.Монтессорі зауважувала, що "новий учитель" має ставити себе на другий план, а в центрі уваги повинні перебувати діти. Педагоги Німеччини постійно переймаються питаннями: «Як мої слова та вчинки вплинули на дитину?», «Чи змогла я почути кожну дитину?», «Чи врахувала я інтереси кожної дитини під час організації розвивального середовища?». Вони дуже відповідально ставляться до виконання своїх професійних обов'язків, а головним показником роботи є ствердна відповідь на запитання: «Чи була сьогодні щасливою кожна дитина?».

У Домах дітей виховувалися малюки двох з половиною років, які ще не вмели виконувати найпростіші вправи, і діти п'яти з половиною років, тобто, всі вони мали різні рівні розвитку. Наставниця весь день залишається серед дітей різних ступенів розвитку, так само, як мати поряється зранку до вечора з дітьми різного віку, не втомлюючись. Різновікові групи працюють в закладах Фінляндії, Франції, Данії. Якщо малюки, які відвідують садочок, не мають в родині маленьких дітей, то таким чином вони отримують досвід догляду за

ними. В українських закладах дошкільної освіти також існують різновікові групи. Але це не пов'язано із філософією Монтесорі. Це більше необхідність, яка виникає через малу кількість дітей в кожній віковій групі, зокрема в сільській місцевості.

Професор Гарвардського університету Генрі Гольмс, аналізуючи метод М. Монтесорі, наголошував, що традиційні заклади повинні запозичити у пані Монтесорі тривалий навчальний день, більш всебічний догляд за дітьми, більш тісну співпрацю з сім'єю і більш широкі цілі. Дійсно, Дома дітей заклали традицію тісної взаємодії педагогів із батьками вихованців, яка простежується у сучасних дошкільних закладах Америки – батьки зобов'язані постійно заповнювати комунікаційні листи. В садочках Південної Кореї вихователь наприкінці кожного дня спілкується з батьками, а один раз на місяць відбуваються індивідуальні зустрічі за розкладом. В Німеччині педагоги та батьки вихованців – це партнери та однодумці. Головним принципом у їхній взаємодії є довіра. Якщо батьки не довіряють вихователю, то наслідком може стати призупинення контракту із дошкільним закладом. У Польщі батьки самі вирішують, за якою програмою працюватиме дошкільний заклад. Отже, така тісна взаємодія та готовність до співпраці сприяють отриманню гарних результатів для вирішення спільних виховних завдань. В українських садочках батьки є активними учасниками освітнього процесу, проте, у порівнянні з іншими країнами, роботі з ними надається менше часу.

Висновки. Таким чином, цілісна педагогічна система М. Монтесорі не лише знайшла застосування та розвиток, але й суттєво вплинула на сучасну практику зарубіжних і вітчизняних дошкільних закладів. Україна знаходиться на шляху до впровадження педагогічної системи Монтесорі як в практику приватних, так і державних закладів дошкільної освіти. Багато аспектів потребують розробки, опрацювання, набуття досвіду.

Література:

1. Григор'єва Н., Улюкаєва І. Вітчизняна історіографія педагогічної спадщини Марії Монтесорі. *Професійна компетентність фахівців дошкільної освіти: сучасні вектори формування* : монографія / за ред. І. Г. Улюкаєвої. Харків : Видавництво Іванченка І. С., 2021. С. 266-277.
2. Григор'єва Н. А. Ідеї М. Монтесорі щодо ролі і функцій педагога закладу дошкільної освіти та їх використання в умовах реформування вітчизняної дошкільної освіти. *Психолого-педагогічні проблеми сучасної школи*: зб. наук. праць / за ред. С. В. Совгіри. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини. Умань: Візаві, 2021. Вип. 1(5). С. 79-85.
3. Дичківська І. М. Педагогіка М. Монтесорі: виклики сучасності: монографія. Рівне: Волинські обереги, 2016. 384 с.
4. Улюкаєва І. Г. Історія дошкільної педагогіки : підр. Київ : Слово, 2016. 424 с.

References:

1. Hryhorieva N., Uliukaieva I. (2021). *Vitchyzniana istoriografiiia pedahohichnoi spadshchyny Marii Montessori* [Domestic historiography of Maria Montessori's pedagogical heritage] *Profesiina kompetentnist fakhivtsiv doshkilnoi osvity: suchasni vektory formuvannia* : monohrafiia / za red. I. H. Uliukaievoi. Kharkiv: Vydavnytstvo Ivanchenka I. [in Ukrainian].

2. Dichkivs'ka, I. M. (2016). *Pedagogika M. Montessori: vyklyky suchasnosti. M. Montessori Pedagogy: Challenges of the Present* – monografiya. Rivne: Volyn. oberegy [in Ukrainian].

3. Hryhorieva N. A. (2021). *Idei M. Montessori shchodo roli i funktsii pedahoha zakladu doshkilnoi osvity ta yikh vykorystannia v umovakh reformuvannia vitchyznianoï doshkilnoi osvity* [M. Montessori's ideas regarding the role and functions of the preschool teacher and their use in the context of reforming domestic preschool education]. *Psykhologo-pedahohichni problemy suchasnoi shkoly: zb. nauk. prats / za red. S. V. Sovhiry. Umanskyi derzhavnyi pedahohichnyi universytet imeni Pavla Tychyny. Uman: Vizavi* [in Ukrainian].

4. Uliukaieva I. H. (2016). *Istoriia doshkilnoi pedahohiky* [History of preschool pedagogy]: pidr. Kyiv: Slovo [in Ukrainian].

УДК 78.03

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-132](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-132)

Гудзь Олена Анатоліївна старший викладач кафедри вокально-хорової підготовки, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, <https://orcid.org/0000-0003-3251-886X>

УДОСКОНАЛЕННЯ ФОНАЦІЙНОЇ ТЕХНІКИ СТУДЕНТІВ-ПОЧАТКІВЦІВ В ОВОЛОДІННІ ТЕХНІКОЮ БАРОКОВОГО СПІВУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню методів удосконалення фонаційної майстерності студентів-початківців у контексті опанування технікою барокового співу. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розкриття потенціалу молодих співаків у виконанні музичних творів епохи бароко, які відрізняються складністю вокальних партій, багатою орнаментикою та вишуканим стилем.

Мета статті – розроблення шляхів вирішення проблем застосування методів удосконалення фонаційної техніки студентів, які розпочинають свій шлях у вивченні техніки барокового співу.

Для досягнення мети в ході дослідження було вирішено низку завдань: визначено основні риси барокового стилю у музиці, ключові аспекти, які необхідно враховувати при оволодінні технікою барокового співу та роль фонаційної техніки в цьому процесі; проаналізовано методи, які необхідно використовувати для удосконалення фонаційної техніки студентів-початківців; окреслено проблеми застосування цих методів та запропоновано шляхи їх подолання. В процесі дослідження використані загальнонаукові методи пізнання: критичного аналізу, синтезу інформації, індукції та дедукції.

За результатами дослідження встановлено, що оволодіння технікою барокового співу – це складний процес, який вимагає взаємодії багатьох аспектів, починаючи від вокальної техніки і закінчуючи музичною виразністю та особистою мотивацією. Однак основоположну роль в цьому процесі відіграє фонаційна техніка. На сьогоднішній день застосування методів удосконалення фонаційної техніки студентів-початківців в оволодінні технікою барокового співу ускладнюється низкою проблем. Такими проблемами є: різноманітність студентського контингенту, обмежені ресурси та час, складний вибір репертуару, мовні бар'єри, недостатня міждисциплінарна співпраця, низька мотивація студентів. Вирішення цих проблем потребує впровадження педагогічних методів, які задовольняють унікальні потреби окремих студентів, забезпечення всебічної підготовки викладачів, виділення

ресурсів для сприяння міждисциплінарній співпраці між музичними факультетами та факультетами іноземних мов з метою покращення рівня володіння іноземними мовами, а також розвиток внутрішньої мотивації студентів.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що отримані результати та рекомендації можуть бути корисними для педагогів і викладачів музичних закладів освіти, які намагаються покращити навчальний процес стосовно фонаційної техніки та барокового співу. Методи та підходи, запропоновані в статті, можуть бути використані для оптимізації навчання студентів у цій області.

Ключові слова: фонаційна техніка, бароковий спів, студенти-початківці, дихання, рухливість голосу, володіння динамікою, орнаментика.

Gudz Olena Anatolyivna Senior Teacher of the Department of Vocal and Choral Training, South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky, Staroportofrankivska St., 26, Odesa, 65020, <https://orcid.org/0000-0003-3251-886X>

IMPROVING THE PHONATION TECHNIQUE OF BEGINNER STUDENTS IN MASTERING THE TECHNIQUE OF BAROQUE SINGING

Abstract. The article is devoted to the study of methods of improving the phonation skills of beginner students in the context of mastering the technique of baroque singing. The relevance of the study is due to the need to unlock the potential of young singers in performing Baroque music, which is characterized by the complexity of vocal parts, rich ornamentation and exquisite style.

The purpose of the article is to develop ways to solve the problems of applying methods of improving the phonation technique of students who begin their journey in studying the technique of baroque singing.

To achieve this goal, the study solved a number of tasks: the main features of the Baroque style in music, the key aspects to be taken into account when mastering the technique of Baroque singing and the role of phonation technique in this process are determined; the methods to be used to improve the phonation technique of beginner students are analyzed; the problems of applying these methods are outlined and ways to overcome them are proposed. The study used general scientific methods of cognition: critical analysis, information synthesis, induction and deduction.

The results of the study show that mastering the technique of baroque singing is a complex process that requires the interaction of many aspects, ranging from vocal technique to musical expression and personal motivation. However, phonation technique plays a fundamental role in this process. To date, the use of methods for improving the phonation technique of beginning students in mastering the technique of baroque singing is complicated by a number of problems. These problems are:

the heterogeneity of the student contingent, limited resources and time, a difficult choice of repertoire, language barriers, insufficient interdisciplinary cooperation, and low student motivation. The solution to these problems requires the introduction of pedagogical methods that meet the unique needs of individual students, comprehensive teacher training, allocation of resources to promote interdisciplinary cooperation between music and foreign language faculties in order to improve foreign language proficiency, and the development of students' intrinsic motivation.

The practical significance of the study lies in the fact that the results and recommendations obtained can be useful for teachers and professors of music educational institutions who are trying to improve the educational process in relation to phonation technique and baroque singing. The methods and approaches proposed in the article can be used to optimize student learning in this area.

Keywords: phonation technique, baroque singing, beginner students, breathing, voice mobility, mastery of dynamics, ornamentation.

Постановка проблеми. Розвиток фонації є життєво важливим для співаків-початківців, які виконують музичні твори в стилі бароко. Складна мелодика та історична глибина цього жанру вимагають особливих вокальних навичок і стилістичної витонченості, що робить відточену техніку фонації важливою для початківців.

Фонація, як основа вокальної постановки, забезпечує чистоту, резонанс і контроль, необхідні для точності барокового співу. Оволодіння цими техніками дозволяє студентам автентично передавати емоційну глибину та сюжетні нюанси, характерні для барокової музики.

Крім того, оволодіння технікою фонації дає можливість студентам повністю розкрити виразний потенціал свого голосу. Музика бароко відома своєю емоційною глибиною та складним сюжетом, що часто вимагає від співаків передачі широкого спектру почуттів через вокальну інтерпретацію. Вдосконалена техніка фонації надає студентам засоби для артикуляції тонкощів тексту, фразування та динаміки, дозволяючи їм зануритися в сюжетний аспект барокових композицій.

Крім того, бароковий спів робить сильний акцент на історичній точності та автентичності. Таким чином, техніка фонації, що відповідає вокальній практиці епохи бароко, сприяє вірній інтерпретації цього історичного репертуару.

За межами музики бароко міцна основа техніки фонації є корисним надбанням для вокалістів не лише у сфері музики. Навички, набуті в процесі вдосконалення фонації, поширюються на інші музичні жанри та стилі, роблячи студентів більш універсальними та адаптивними як співаків. Незалежно від того, чи буде кар'єра в класичній музиці, опері чи сучасних жанрах, користь від покращення фонації має далекосяжні наслідки.

Насамкінець, неможливо переоцінити важливість вдосконалення техніки фонації для студентів-початківців, які стають на шлях оволодіння бароковим співом. Це ключ, який відмикає двері до технічної майстерності, виразної глибини, історичної достовірності та універсальності у їхніх вокальних подорожах. Вдосконалюючи техніку фонації, студенти не лише збагачують власний музичний досвід, але й сприяють подальшому розумінню та збереженню невіддільного часу артистизму барокової музики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Бароковий стиль у музиці, його основні риси та особливості оволодіння залишаються актуальним об'єктом вивчення серед науковців, музикантів та викладачів: Джей Д. [1], Бакірової Г. [2], Дячука Н. І. [3], Охманюк В. Ф. [4], Найдюк О. [5], Сиротюк Т. А. [6], Голинської О. [7], Екмана М. С. та Бурмана К. І. [8], Голубєва П. В. [9] та інших. Однак важливою та недостатньо дослідженою частиною сучасних досліджень є питання удосконалення фонаційної техніки студентів-початківців в оволодінні технікою барокового співу.

Мета статті – розроблення шляхів вирішення проблем застосування методів удосконалення фонаційної техніки студентів, які розпочинають свій шлях у вивченні техніки барокового співу.

Виклад основного матеріалу. Бароковий стиль у музиці охоплює період приблизно з 1600 по 1750 роки й представляє собою важливу епоху в європейській музичній історії. Серед видатних представників барокової музики виділяються композитори, такі як Й. С. Бах, Г. Ф. Гендель, А. Вівальді, Г. Перселл, К. Монтеверді. Їхні твори («Брандербурзькі концерти і Кантати», «Музика на воді», «Чотири Сезони», «Дідона і Еней» та «Орфей») є вершинами цього стилю [1]. Основні риси барокового стилю в музиці наведені в Таблиці 1.

Таблиця 1.

Основні риси барокового стилю в музиці [2; 3]

Риси	Пояснення
Орнаментация	Складні орнаменти, такі як трілі і тремоло, є характерними для барокової музики, що надає композиціям багатий і прикрашений характер
Експресія	Бароковий стиль вимагає глибокої емоційності та виразності у виконанні, де відтворюються різноманітні почуття і настрої
Важливість тексту	Текст має велике значення в бароковій музиці, тому виконавці повинні чітко і артикульовано передавати слова, щоб висловити сенс і емоції тексту
Використання контратенорів	Бароковий стиль часто включає використання контратенорів, чоловіків, які співають вищим голосом, додаючи особливий тембр і колорит до виконання

Примітка: систематизовано автором

Барокова музика відзначається багатством та різноманітністю виразних засобів і високим рівнем мистецтва, що робить її важливою складовою класичної музичної спадщини. Техніка барокового співу застосовується в таких музично-театральних жанрах як опера, ораторія, кантата, пасіон та арія [4]. Техніка барокового співу важлива для збереження аутентичності виконання барокової музики та передачі її характерних особливостей й емоційного змісту в музичному виконанні.

При оволодінні технікою барокового співу важливо враховувати кілька ключових аспектів, таких як:

- *вокальна техніка, зокрема фонаційна.* Оволодіння бароковим співом ґрунтується на майстерності вокальної техніки загалом. Фонаційна техніка, або техніка голосового звучання, відіграє основоположну роль у цьому процесі, дозволяючи співакові досягати чіткості, резонансу та контролю в голосі. Вона є основною для виконання вишуканих прикрас і трілей, які характеризують бароковий стиль;

- *музична освіченість і креативність.* Важливо розвивати загальну музичну освіченість, уяву та креативність. Барокова музика відзначається емоційною глибиною та образністю, тому співак повинен вміти виразно передавати текст і фразування, що є важливим аспектом виконання;

- *мотивація та зацікавленість.* Зацікавленість і мотивація відіграють важливу роль у вивченні будь-якого стилю музики. Бажання вчитися і поглиблювати знання про бароковий спів стимулює до досягнень і вдосконалення;

- *фізіологічні особливості голосу.* Фізіологічні характеристики голосу можуть впливати на вибір стилю співу. Деякі голоси мають природну схильність до виконання барокової музики завдяки їх тембру, гнучкості та обсягу, що сприяє виконанню складних колоратурних арій та імпровізаціям, в той час як інші голоси можуть бути більш підходящими для інших музичних стилів [5].

Загалом, оволодіння технікою барокового співу – це складний процес, який вимагає взаємодії всіх цих аспектів, починаючи від вокальної техніки та закінчуючи музичною виразністю та особистою мотивацією. Однак основоположну роль в цьому процесі відіграє фонаційна техніка, під якою варто розуміти процес оволодіння голосом та його звучанням. Фонаційна техніка дозволяє співакові не лише виконувати музичні твори технічно вишукано, але й надавати їм власну інтерпретацію та виразність, що робить виконання барокової музики вражаючим і незабутнім для слухачів.

Студенти-початківці, які вивчають бароковий спів, часто ще не володіють фонаційною технікою на достатньому рівні. Оволодіння бароковим співом вимагає багато часу, терпіння та практики. Важливо пам'ятати, що розвиток вокальної майстерності – це поступовий процес, і студенти повинні

бути готові працювати над покращенням своїх навичок впродовж тривалого періоду. Важливу роль в цьому відіграють викладачі, які мають застосовувати різноманітні методи для вдосконалення фонаційної техніки своїх студентів. Розглянемо ці методи більш детально.

Інструментальне ставлення до звукоутворення. Зазначений метод робить значний акцент на ставленні до голосу як до музичного інструменту. Подібно до того, як вправний інструменталіст з точністю формує та виліплює свій звук, барокові співаки-початківці вчаться робити те ж саме зі своїм вокальним інструментом. Вони зосереджуються на досягненні точного контролю над якістю тону, рухливістю голосу, володінням динамікою, артикуляцією та фразуванням. Такий скрупульозний підхід дозволяє створювати більш вишукане та виразне вокальне звучання, що є відмінною рисою барокового співу [6].

Постановка голосу в академічному стилі студентів на аріях старовинних композиторів. Робота з аріями старовинних композиторів, зокрема епохи бароко, є важливим елементом удосконалення фонаційної техніки студентів в академічному стилі співу. Такі арії служать чудовими зразками для розвитку та вдосконалення вокальних навичок. Ось кілька прикладів старовинних арій: арія «Quia respexit» з «Магніфікату» Йоганна Себастьяна Баха, арія Рінальдо «Lascia ch'io pianga» з опери «Рінальдо» Георга Фрідріха Генделя, арія Русалки з опери «Русалка» Антоніна Дворжака, арія «Qui la voce sua soave» з опери «Пуритани» Вінченцо Белліні тощо [7]. Ці та інші арії допомагають студентам осягнути тонкощі вокальної техніки, включаючи правильну артикуляцію, фразування, контроль над диханням і виразність. Робота з такими складними музичними творами розвиває їхні навички та готує до автентичного виконання барокової музики.

Майстер-класи з орнаментики. Музика бароко відома своєю складною орнаментикою (мелодичними звороти, що складаються зі звуків дрібних тривалостей, які прикрашають мелодію, посилюють її експресію, демонструють віртуозні можливості виконавця) [8]. На майстер-класах, присвячених орнаментиці, студенти вчаться додавати ці складні прикраси до свого співу. Ця навичка не лише посилює виразність, але й додає їхньому виконанню відчуття імпровізації та персоналізації, що було поширеною практикою в епоху бароко.

Дикція та вимова. Враховуючи багатомовну природу барокової музики, дикція та вимова є надзвичайно важливими. Студенти отримують спеціалізовану підготовку для оволодіння мовами, які часто використовуються в барокових творах, включаючи італійську, французьку та німецьку. Чітка та точна дикція має вирішальне значення для ефективної передачі змісту та емоцій тексту.

Контроль і підтримка дихання. Вокальний стиль бароко часто вимагає довгих фраз та спритності у виконанні швидких пасажів. Тому студенти

проходять інтенсивну підготовку з техніки контролю та підтримки дихання. Вони вчаться ефективно керувати своїм диханням, забезпечуючи постійну й надійну подачу повітря, що дозволяє їм виконувати складну вокальну акробатику барокових арій. У вокальній педагогіці розрізняють кілька типів дихання: грудне, реберно-діафрагматичне, нижньореберно-діафрагматичне, діафрагматичне. Кожен з цих типів дихання має свої особливості і застосовується залежно від вимог певної музичної композиції та вокальної ситуації.

Для студентів, які вивчають техніку барокового співу, важливо розвивати нижньореберно-діафрагматичне дихання, оскільки цей тип дихання дозволяє ефективно використовувати дихальний об'єм для досягнення більшої глибини та контролю вокального звуку. Студентів навчають правильної позиції тіла та дихальної мускулатури, щоб забезпечити оптимальну дихальну функцію [9].

Зворотній зв'язок. Зворотній зв'язок є невід'ємною частиною навчального процесу в музичних закладах освіти при вдосконаленні фонаційної техніки студентів, які вивчають бароковий спів. Цей процес передбачає аналіз та оцінку виконання студентами музичних партій, розробку індивідуальних корекційних вправ, створення поетапного плану для поступового покращення техніки, підтримку та стимулювання студентів у їхньому професійному розвитку. Цей взаємодіючий процес сприяє досягненню вищих результатів у виконанні барокової музики та розвитку вокальних навичок студентів.

Зазначені методи формують комплексний підхід до виховання техніки фонації у студентів-початківців у мистецтві барокового співу. Опановуючи інструментальне звукоутворення, спираючись на твори давніх композиторів, вивчаючи орнаментику, вдосконалюючи мовні навички, відточуючи контроль над диханням, розуміючи історичний контекст, глибоку експресію та отримуючи професійні поради, студенти можуть розпочати шлях до того, щоб стати досвідченими та автентичними інтерпретаторами цього багатого та емоційного музичного стилю.

Разом з тим, застосування цих методів в музичних закладах освіти може бути ускладнене кількома факторами:

- *різномірність студентського контингенту.* У закладі вищої освіти студенти мають різну музичну освіту та різний рівень досвіду. Деякі з них можуть мати попередню вокальну підготовку, тоді як інші можуть бути початківцями. Пристосувати ці методи до індивідуальних потреб та рівнів навичок кожного студента може бути непросто;

- *обмежені ресурси.* Заклади освіти можуть мати обмежені ресурси, зокрема спеціалізованих викладачів вокалу та історичні інструменти. Забезпечення доступу до досвідчених викладачів, які добре знаються на барокових вокальних техніках та історичних виконавських практиках, може бути складним викликом;

- *обмеження у часі.* Програми музичної освіти часто мають структуровані навчальні плани з часовими обмеженнями. Знайти достатньо часу для поглибленого вивчення барокових вокальних технік, включаючи інструментальне звукоутворення та історичний контекст, може бути складно в межах семестру або навчального року;

- *складний вибір репертуару.* Визначення відповідних барокових арій та композицій для студентів може бути складним завданням. Вибір репертуару повинен відповідати вокальним здібностям студентів, але він також повинен спонукати їх до розвитку в межах барокового стилю;

- *мовні бар'єри.* Музика бароко часто містить тексти на іноземних мовах. Навчання правильній вимові та розумінню змісту тексту цими мовами може бути значною перешкодою;

- *недостатня міждисциплінарна співпраця.* Бароковий спів часто вимагає співпраці з інструменталістами та експертами з історичного виконавства. Координація таких міждисциплінарних зусиль у вищому навчальному закладі може потребувати додаткового планування та ресурсів;

- *низька мотивація студентів.* Мотивація та інтерес студентів до барокової музики може бути різною. Деякі студенти можуть бути сповнені ентузіазму, в той час як іншим може бути складно пов'язати себе з історичними та стилістичними аспектами цього жанру.

Для ефективного вирішення цих проблем в музичних закладах освіти необхідно впроваджувати педагогічні методи, які задовольняють унікальні потреби окремих студентів, забезпечити всебічну підготовку викладачів, виділяти ресурси для сприяння міждисциплінарній співпраці між музичними факультетами та факультетами іноземних мов для покращення рівня володіння іноземними мовами, а також розвивати внутрішню мотивацію студентів, підкреслюючи історичну та мистецьку значущість барокового співу в ширшому контексті музичної історії та виконавства.

Висновки. Оволодіння технікою барокового співу є складним та багатограним процесом, в якому ключову роль відіграє фонаційна техніка. Останні дослідження та публікації вказують на те, що вивчення барокового стилю в музиці залишається актуальним та важливим завданням для музикантів та викладачів. Вони детально аналізують основні риси цього стилю, а також звертають увагу на технічні аспекти його виконання.

Проте застосування методів удосконалення фонаційної техніки студентів-початківців у вивченні барокового співу супроводжується певними труднощами, такими як різноманітність студентського контингенту, обмежені ресурси, складний вибір репертуару та інші. Вирішення цих проблем вимагає комплексного підходу, включаючи розробку індивідуальних методів навчання, підвищення кваліфікації викладачів, сприяння міждисциплінарній співпраці та стимулювання внутрішньої мотивації студентів.

Практичне значення цього дослідження полягає в тому, що його результати та рекомендації можуть бути використані в освітній практиці для поліпшення навчання фонаційної техніки та барокового співу серед студентів. Вони надають педагогам цінні інструменти для покращення навчального процесу та сприяють підвищенню рівня майстерності молодих виконавців.

Література:

1. Джей Д. Особливості музичного мистецтва бароко. Dovidka.biz. 2023. URL: <https://dovidka.biz.ua/osoblyvosti-muzychnoho-mystetstva-baroko/>
2. Бакірова Г. Історія розвитку орнаментики в музиці, принципи її формування та стиль виконання. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв*. Серія: Музичне мистецтво. 2020. № 3(2), С. 169–180. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7581.3.2.2020.219167>
3. Дячук Н. І. Музичне мистецтво Західної Європи кінця XVI – початку XIX століття: Тексти лекцій з курсу «Історія зарубіжної музики» для студентів психолого-педагогічного факультету музичних груп. Полтава: ПДПУ імені В. Г. Короленка, 2009. 103 с.
4. Охманюк В. Ф. Особливості інтерпретації барокової музики у баянному виконавстві. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал*. 2020. № 3. С. 208-213.
5. Найдюк О. Бароковий майстер-клас від Ольги Пасічник. Kyiv daily. 2018. URL: <https://kyivdaily.com.ua/olga-pasichnik/>
6. Сиротюк Т. А. Що ми знаємо про людський голос і чи вміємо правильно дихати при співі? *Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2016. № 53. С. 275-281. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22659/Sirotyuk.pdf?sequence=1>
7. Голинська О. Шедеври оперного бароко від Каріни кондрашевської. Музика. 2019. URL: <https://mus.art.co.ua/shedevry-opernoho-baroko-vid-kariny-kondrashevs-koi/>
8. Екман М. С., Бурман К. І. Особливості виконання орнаментики у клавірній творчості Й. С. Баха. *Молодий вчений*. 2019. № 1 (65). С. 341-344. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2029/2007>
9. Голубев П.В. Поради молодим педагогам-вокалістам. К.: Музична Україна, 1983. С. 56 – 59.

References:

1. Dzhey, D. (2023). Osoblyvosti muzychnoho mystetstva baroko [Peculiarities of Baroque musical art]. Dovidka.biz. Retrieved from: <https://dovidka.biz.ua/osoblyvosti-muzychnoho-mystetstva-baroko/> [in Ukrainian].
2. Bakirova, H. (2020). Istoriya rozvytku ornamenteyky v muzytsi, pryntsyvy yiyi formuvannya ta styl' vykonannya [The history of the development of ornamentation in music, principles of its formation and performance style]. *Visnyk Kyyivs'koho natsional'noho universytetu kul'tury i mystetstv*. Seriya: Muzychne mystetstvo, 3(2), 169–180. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-7581.3.2.2020.219167> [in Ukrainian].
3. Dyachuk, N. I. (2009). Muzychne mystetstvo Zakhidnoyi Yevropy kintsya XVI – pochatku XIX stolittya: Teksty leksiy z kursu «Istoriya zarubizhnoyi muzyky» dlya studentiv psykhologo-pedahohichnoho fakul'tetu muzychnykh hrup [Musical art of Western Europe of the end of the 16th - beginning of the 19th century: Texts of lectures from the course "History of Foreign Music" for students of the Faculty of Psychology and Pedagogy of Music Groups]. Poltava: PDPU imeni V. H. Korolenka, 103. [in Ukrainian].

4. Okhmanyuk, V. F. (2020). Osoblyvosti interpretatsiyi barokovoyi muzyky u bayannomu vykonavstvi [Peculiarities of interpretation of baroque music in accordion performance]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi kerivnykh kadrov kul'tury i mystetstv: nauk. Zhurnal*, 3, 208-213. [in Ukrainian].
5. Naydyuk, O. (2018). Barokovyy mayster-klas vid Ol'hy Pasichnyk [Baroque master class by Olga Pasichnyk]. Kyiv daily. Retrieved from: <https://kyivdaily.com.ua/olga-pasichnik/> [in Ukrainian].
6. Syrotyuk, T. A. (2016). Shcho my znayemo pro lyuds'kyi holos i chy vmiyemo pravyl'no dykhaty pry spivi? [What do we know about the human voice and do we know how to breathe correctly when singing?]. *Pedahohichni nauky: realiyi ta perspektyvy*, 53, 275-281. Retrieved from: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/22659/Syrotyuk.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
7. Holyns'ka, O. (2019). Shedevry opernoho baroko vid Kariny kondrashevs'koyi [Masterpieces of Opera Baroque by Karina Kondrashevska]. *Muzyka*. Retrieved from: <https://mus.art.co.ua/shedevry-opernoho-baroko-vid-kariny-kondrashevs-koi/> [in Ukrainian].
8. Ekman, M. S., Burman, K. I. (2019). Osoblyvosti vykonannya ornamenti u klavirnykh tvorchosti Y. S. Bakha [Peculiarities of ornamentation in the piano works of J. S. Bach]. *Molodyi vcheny*, 1 (65), 341-344. Retrieved from: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/2029/2007> [in Ukrainian].
9. Holubyev, P. V. (1983). Porady molodym pedahoham-vokalistam [Advice to young vocal teachers]. K.: Muzychna Ukrayina, 56 – 59. [in Ukrainian].

УДК 37.03

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-142-149](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-142-149)

Демченко Віталій Миколайович аспірант, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29000, <https://orcid.org/0000-0000-7500-386X>

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Анотація. Стаття присвячена аналізу особливостей формування національно-культурної ідентичності у здобувачів освіти. Виявлено, що питання національно-культурної ідентичності має постійний резонанс у суспільстві, адже від нього значною мірою залежить реалізація та збереження національної спадщини України, духовна безпека кожного її громадянина. У статті визначено, що формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти повинно відбуватися під впливом викладачів та батьків. Висвітлено чинники, які впливають на формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти. Автором статті зазначено, що проблема національно-культурної ідентичності здобувачів освіти певною мірою пов'язана із входженням України до європейського освітнього простору з огляду на динамічний розвиток національно-культурних процесів у сфері освіти та інших сферах суспільного життя. З'ясовано що специфіка національно-культурної ідентичності здобувачів освіти та її позитивне домінування стають основою національної стабільності. У статті виявлено, що наслідком втрати сенсу національної культури є криза та руйнація національної, релігійної та культурної ідентичностей, а руйнування національно-культурної ідентичності у наслідку призводить до формування нової ідентичності, заснованої на інших засадах самоідентифікації. Визначено основні засади, на яких має базуватись формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти. Встановлено, що у закладах освіти для формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти передбачено засвоєння комплексу мистецьких та інформаційних знань, набуття здатності до інтелектуального збагачення та розпізнавання зв'язку між мистецтвом і життям шляхом цілісного розгляду часу та простору, художнього світогляду, етнічної приналежності та цінностей. Виділено основні засоби формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти в умовах російсько-української війни.

Ключові слова: національно-культурна ідентичність, освіта, здобувач, заклад освіти, виховання, самосвідомість, самоідентифікація, патріотизм.

Demchenko Vitalii Mykolayovych Graduate student, Khmelnytskyi National University, Instytut's'ka St., 11, Khmelnytskyi, 29000, <https://orcid.org/0009-0000-7500-386X>

FEATURES OF THE FORMATION OF NATIONAL AND CULTURAL IDENTITY AMONG STUDENTS OF EDUCATION

Abstract. The article is devoted to the analysis of the peculiarities of the formation of national and cultural identity in students. The article reveals that the issue of national and cultural identity has a constant resonance in society, since the realization and preservation of Ukraine's national heritage and the spiritual security of each of its citizens largely depend on it. The article determines that the formation of students' national and cultural identity should take place under the influence of teachers and parents. The factors that influence the formation of the national and cultural identity of students are highlighted. The author notes that the problem of national and cultural identity of students is to some extent related to Ukraine's accession to the European educational space, given the dynamic development of national and cultural processes in education and other spheres of public life. It is found that the specificity of the national and cultural identity of students and its positive dominance become the basis of national stability. The article reveals that the consequence of the loss of the meaning of national culture is the crisis and destruction of national, religious and cultural identities, and the destruction of national and cultural identity subsequently leads to the formation of a new identity based on other principles of self-identification. The basic principles on which the formation of the national and cultural identity of students should be based are defined. It is established that in educational institutions, the formation of the national and cultural identity of students involves the acquisition of a set of artistic and informational knowledge, the acquisition of the ability to intellectually enrich and recognize the connection between art and life through a holistic consideration of time and space, artistic outlook, ethnicity and values. The main means of forming the national and cultural identity of students in the context of the Russian-Ukrainian war are highlighted.

Keywords: national and cultural identity, education, student, educational institution, upbringing, self-awareness, self-identification, patriotism.

Постановка проблеми. Останніми роками питання національно-культурної ідентичності набуло особливого значення через необхідність усвідомлення та збереження національно-культурних цінностей, історичної пам'яті, національної самобутності та традицій українського народу. При цьому формування національно-культурної ідентичності має ґрунтуватися на рівноправному діалозі з усіма корінними народами та етносами, які

проживають на території України, і бути спрямованим на об'єднання української держави та створення сприятливих умов для її розвитку. Важливу роль у цьому плані відіграє діяльність закладів освіти щодо забезпечення належних освітніх можливостей для формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти.

Питання національно-культурної ідентичності здобувачі освіти є одним із тих, від якого значною мірою залежить успішне національно-культурне відродження України. Це відбувається насамперед тому, що сучасне суспільство потребує особистостей з високим культурним рівнем, розвиненою національною впевненістю та практичною готовністю брати участь у самостійному розвитку нашої країни, адже без правильного і цілеспрямованого розвитку особистості зміцнення фундаменту може бути неефективним. Такі питання є особливо важливими в умовах сьогодення та зумовлюють актуальність тематики цієї статті.

Аналіз останніх досліджень. Окремі аспекти формування національно-культурної ідентичності особистості є предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, О. Матвієнко відзначає, що національно-культурна ідентичність як комплекс духовності індивідів функціонує як на індивідуальному, так і на груповому рівнях. Її сутність полягає не тільки в здатності національної спільноти формувати власне світобачення, а й у здатності особистості, тобто окремого представника національної спільноти, реалізуватися в етнонаціональному світі і представити себе суб'єктом з певними етнічними та культурними особливостями [1, с. 101]. Т. Яценко зауважує, що важливим аспектом формування національної самосвідомості особистості є виховання поваги та любові до державної мови. Опанування української мови та спілкування нею має бути пріоритетом в освітній діяльності здобувачів освіти в Україні. На думку науковця, мовне середовище має впливати на виховання особистостей як громадян та патріотів України з метою збереження та популяризації історико-культурної спадщини українського народу, посилення військово-патріотичного виховання та зміцнення готовності до захисту Батьківщини [2, с. 348]. І. Бех та К. Журба стверджують, що формування національно-культурної ідентичності повинно базуватися на історичній правді, історичній пам'яті, національних ідеалах, національній гідності, національній самосвідомості та патріотизмі [3, с. 25]. Водночас Т. Потапчук наголошує, що навчання та виховання у закладах освіти мають бути спрямовані на формування найважливіших складових національно-культурної ідентичності. Тобто вони мають сприяти сприйняттю того, що люди належать до певної культурної спільноти, мають національні цінності та розуміння діалектики культурного розвитку всіх етносів, що проживають на території України [4, с. 89]. О. Щолокова стверджує, що сформованість національно-культурної ідентичності особистості як інтегрованої якості визначається багатьма чинниками, зокрема світоглядною

орієнтацією, професійною компетентністю, особистісним художньо-естетичним розумінням світу. У такій ситуації так чи інакше присутня національна ідеологічна картина, що відрізняє художню картину світу від наукової картини, позбавленої національного колориту. Це пояснюється тим, що поєднання раціонального, психологічного та емоційного є найбільш природним, органічним і споглядальним і відчувається тоді, коли домінують емоційно-психологічні чинники. За певних умов вони стають структурними ферментами розвитку етносів та народностей [5, с. 66]. О. Газізова зауважує, що формування національно-культурної ідентичності молодого покоління потребує міждисциплінарного підходу в українознавстві, оскільки громадянство особистості має взаємодіяти з її культурною основою. Таким чином, така особистість буде представлена в державі не лише як громадянин, а і як патріот. На думку вченої, виникає уявлення про те, що держава є ефективною системою координації, яка врівноважує творчі відносини з соціальними (громадянськими) відносинами [6, с. 170].

Аналіз досліджень науковців засвідчує, що питання формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти є не до кінця розкритими та потребують більш ґрунтовних досліджень.

Мета статті полягає у вивченні та описі особливостей формування національно-культурної ідентичності у здобувачів освіти.

Виклад основного матеріалу. Глобальний процес трансформації світового суспільства та розвиток сучасного освітнього простору дають зрозуміти необхідність формування у молодого покоління національно-культурної ідентичності, тобто висвітлюють потребу в індивідуальній освіті, де молоде покоління усвідомлюватиме себе як особистість. Питання національно-культурної ідентичності має постійний резонанс у суспільстві. Від переосмислення цього питання значною мірою залежить реалізація та збереження національної спадщини України, духовна безпека кожного її громадянина.

Сьогодні місія реформування системи освіти полягає в тому, щоб належно виховати здобувачів освіти, навчити їх критично мислити, ставити та досягати цілі, працювати у командах і спілкуватися в мультикультурному середовищі. Водночас комплекс знань про Україну, українців, українську культуру та мистецтво, практику охорони природи та здоров'я, а також спілкування має відбуватися за україноцентричною, людиноцентричною та націоналістичною орієнтаціями, а міжпредметні зв'язки проявлятися через змістові лінії виховання, культурну впевненість, громадянську відповідальність, життєві цінності, а також морально-етичні характеристики.

Формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти повинно відбуватися під впливом викладачів, які спільно з батьками розробляють сучасні методики виховання здобувачів освіти. Окрім цього, слід зазначити, що ступінь сформованості національно-культурної ідентичності здобувачів освіти багато в чому залежить від уваги батьків.

Важливим чинником, який впливає на процес формування національно-культурної ідентичності особистості, є, з одного боку, процес глобалізації, а з іншого – рух до збереження власної автентичності, відірваність значної частини населення від національного ґрунту, орієнтація на радянські чи західні цінності та моделі поведінки, системна криза українського суспільства, невизначеність національної ідеології, відсутність реформ і позитивного розвитку. Серед негативних чинників у формуванні національно-культурної ідентичності здобувачів освіти варто виділити інформаційну війну та військову агресію держави-окупанта щодо України, через які спостерігається відокремлення російськомовного та українського населення, спотворення історичних фактів та заперечення автентичності української мови та культури, боротьба за утвердження російської мови як другої та заміну української на медіаринку, використання політтехнологій та передвибірчих компаній для розмежування українських регіонів, конфлікт інтересів через розбіжності та поглиблення розбіжностей.

Усі зазначені вище чинники спрямовані на нівелювання національних цінностей, виключення здобувачів освіти з національно-культурного контексту, формування почуття меншовартості та самовпевненості порівняно з іншими культурами, які борються за панування на території України.

Проблема національно-культурної ідентичності здобувачів освіти певною мірою пов'язана із входженням України до європейського освітнього простору з огляду на динамічний розвиток національно-культурних процесів у сфері освіти та інших сферах суспільного життя. Українські традиції, звичаї та обряди є потужним засобом формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти.

Варто зауважити, що національно-культурна ідентичність – це макрофеномен, який відображає менталітет і культуру всього українського народу, створюючи проміжні явища, що вбирають характерний для певного регіону України менталітет (регіональна ідентичність), та мікроявища, пов'язані з національним самоусвідомленням особистості, що містять ідентифікацію з державою та відчуття приналежності до українського народу. Національно-культурна ідентичність включає всі основні виміри суспільства (соціокультурний, політичний, економічний) та особистості: мотиваційні цінності, емоційні почуття, когнітивну, рефлексивну та суб'єктивну діяльність. Окрім того, національно-культурна ідентичність є соціоособистісним конструктом, який синтезує соціокультурну ідентичність та індивідуальність. Тобто, з одного боку, вона відображає національно-культурний досвід конкретного народу, що є елементом національної єдності. З іншого боку, це ідентифікація людини з приналежністю до певної країни, усвідомлення себе та інших як носіїв національних якостей, формування національного Я-образу [7, с. 19].

Доцільно відзначити, що формування національно-культурної ідентичності у здобувачів освіти має ґрунтуватися на рівноправному діалозі з усіма народами, які проживають на території України, і бути спрямованим на об'єднання української держави та створення сприятливих умов для її розвитку.

Сформована національно-культурна ідентичність здобувачів освіти передбачає особистісне осмислення уявлень певної групи, готовність до однакового менталітету, високих національних та етнічних почуттів, а також побудову систем взаємодії та поведінки в різних ситуаціях. Тому специфіка національно-культурної ідентичності здобувачів освіти та її позитивне домінування стають основою національної стабільності.

Наслідком втрати сенсу національної культури є криза та руйнація національної, релігійної та культурної ідентичностей. А руйнування національно-культурної ідентичності призводить до формування нової ідентичності, заснованої на інших засадах самоідентифікації.

Водночас формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти має ґрунтуватися на історичній правді, національній пам'яті, ідеалах, гідності, національній самосвідомості, патріотизмі, цілеспрямованості та інших чинниках. Значний вплив на формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти має загальний процес зміни колективної ідентичності громадян України.

У закладах освіти для формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти передбачено засвоєння комплексу мистецьких та інформаційних знань, набуття здатності до інтелектуального збагачення та розпізнавання зв'язку між мистецтвом і життям шляхом цілісного розгляду часу та простору, художнього світогляду, етнічної приналежності та цінностей. У цьому процесі відбувається ідентифікація, яка зазвичай визначає стереотипи поведінки та діяльності та формує вектори оцінювальних суджень та емоційних реакцій. Таке узгодження може зберегти в пам'яті здобувачів освіти культурні, історичні та етнічні аспекти, включаючи інтелектуальні, емоційні та моральні елементи.

Ефективними засобами формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти в умовах російсько-української війни є розширення кола спілкування українською мовою, отримання доступу до справжньої інформації, розвиток критичного мислення, формування національної свідомості та впевненості в собі, виховання національної гідності і внутрішньої боротьби з проявом національної меншовартості, виховання на основі національних цінностей [8, с. 20].

Процес формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти в умовах військово-політичних та інформаційних викликів ХХІ століття має ґрунтуватися на ідеї розбудови української держави як невіддільної складової її розвитку. Це картина суспільства і країни в цілому. Тому сьогодні

формування сучасного типу особистості, громадянина і патріота суверенної держави, яке передбачає національно-культурна ідентичність є одним із найважливіших завдань, реалізація якого залежить від освітньої системи, основною ланкою якої є заклади освіти.

Загалом формування цілісної національно-культурної ідентичності у здобувачів освіти є процесом самоідентифікації. Це означає збереження власної ідентичності, унікальності плину часу і водночас соціальної ідентифікації, тобто ідентифікації з кимось.

Висновки. Таким чином, визначено, що формування національно-культурної ідентичності є важливою науковою проблемою, яка відображає складний і багатогранний процес розвитку та самоідентифікації здобувачів освіти як особистостей в контексті становлення та розвитку української держави. Вивчення питань національно-культурної ідентичності в освіті стає все більш перспективним. Причина цього в тому, що молоде покоління долучається до духовних надбань людства, розвиває здатність сприймати, переживати та оцінювати соціальний досвід, цінувати ідеали та прагнення. Визначено, що розвиток навичок формування національно-культурної ідентичності на різних рівнях освіти потребує подальших досліджень.

Підсумовуючи результати дослідження, пропонуємо у перспективі на державному рівні розробити комплексну концепцію формування національно-культурної ідентичності здобувачів освіти, оскільки на сьогодні відсутній чіткий механізм цього процесу, а питання національно-культурної ідентичності частково висвітлені в інших документах, які регламентують специфіку національно-патріотичного виховання здобувачів освіти.

Література:

1. Матвієнко О. В. Особливості формування національно-культурної ідентичності у майбутніх педагогів. Тенденції сучасної підготовки майбутніх учителів початкової школи: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (6-7 жовт. 2022 р.). Умань, 2022. С. 100-103.
2. Яценко Т. І. Парадигма формування національно-культурної ідентичності сучасної молоді: теоретико-методологічні засади. Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України. 2017. С. 342-349.
3. Бех І., Журба К. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. Гірська школа українських Карпат. 2017. № 16. С. 24-33.
4. Потапчук Т. В. Теоретичні основи формування національно-культурної ідентичності студентської молоді. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. 2012. Випуск 16, книга 3. С. 82-90.
5. Щолокова О. Формування національно-культурної ідентичності студентів як проблема педагогіки мистецтва. Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Педагогічні науки. 2017. № 152. С. 63-68.
6. Газізова О. Українознавчі пріоритети формування національно-культурної ідентичності учнівської молоді. Українознавство. 2020. № 4 (77). С. 170-182.

7. Желанова В. В., Матвієнко О. В. Національно-культурна ідентичність особистості: сутність та структура. Інноваційна педагогіка. 2022. Випуск 49. Том 1. С. 17-20.
8. Бойко С. Формування національно-культурної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. Українознавчий альманах. 2022. Випуск 30. С. 17-22.

References:

1. Matviienko, O. V. (2022). Osoblyvosti formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti u maibutnikh pedahohiv [Features of the formation of national and cultural identity in future teachers]. Tendentsii suchasnoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly: zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. – Trends in the modern training of future primary school teachers: collection of materials of the All-Ukrainian scientific and practical Internet conference, 100-103 [in Ukrainian].
2. Yashchenko, T. I. (2017). Paradyhma formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti suchasnoi molodi: teoretyko-metodolohichni zasady [The paradigm of formation of national and cultural identity of modern youth: theoretical and methodological principles]. Suchasnyi vykhovnyi protses: sutnist ta innovatsiinyi potentsial: materialy zvit. nauk.-prakt. konf. In-tu problem vykhovannia NAPN Ukrainy – Modern educational process: essence and innovative potential: materials of the report of the scientific and practical conference of the Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, 342-349 [in Ukrainian].
3. Bekh, I., Zhurba, K. (2017). Kontseptsiiia formuvannia u pidlitkiv natsionalno-kulturnoi identychnosti u zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladakh [The concept of forming adolescents' national and cultural identity in general education institutions]. Hirska shkola ukrainskykh Karpat – Mountain School of the Ukrainian Carpathians, 16, 24-33 [in Ukrainian].
4. Potapchuk, T. V. (2012). Teoretychni osnovy formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti studentskoi molodi [Theoretical foundations of the formation of national and cultural identity of student youth]. Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: Zbirnyk naukovykh prats – Theoretical and methodological problems of upbringing of children and student youth: Collection of scientific papers, 16 (3), 82-90 [in Ukrainian].
5. Shcholokova, O. (2017). Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti studentiv yak problema pedahohiky mystetstva [Formation of students' national and cultural identity as a problem of art pedagogy]. Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serii: Pedahohichni nauky – Scientific Notes of Kirovohrad Volodymyr Vynnychenko State Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences, 152, 63-68 [in Ukrainian].
6. Hazizova, O. (2020). Ukrainoznavchi priorityety formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti uchnivskoi molodi [Ukrainian Studies Priorities of Formation of National and Cultural Identity of Student Youth]. Ukrainoznavstvo – Ukrainian Studies, 4 (77), 170-182 [in Ukrainian].
7. Zhelanova, V. V., Matviienko, O. V. (2022). Natsionalno-kulturna identychnist osobystosti: sutnist ta struktura [National and cultural identity of the individual: essence and structure]. Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy, 49 (1), 17-20 [in Ukrainian].
8. Boiko, S. (2022). Formuvannia natsionalno-kulturnoi identychnosti ukrainskoi molodi v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny [Formation of the national and cultural identity of Ukrainian youth in the context of the Russian-Ukrainian war]. Ukrainoznavchy almanakh – Ukrainian Studies Almanac, 30, 17-22 [in Ukrainian].

УДК 378.04:338.48

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-150-161](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-150-161)

Денисенко Наталія Григорівна доктор педагогічних наук, декан факультету початкової освіти та фізичної культури, Заслужений учитель України, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, пр. Волі, 36, м. Луцьк, 43010, <https://orcid.org/0000-0001-5730-0221>

Дишко Олеся Леонідівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри фізичної культури, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, пр. Волі, 36, м. Луцьк, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-1310-6950>

Северіна Людмила Євгенівна викладач вищої категорії циклової комісії теорії і методики фізичного виховання, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, пр. Волі, 36, м. Луцьк, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-4866-889X>

Косинській Едуард Олександрович викладач кафедри фізичної культури, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, пр. Волі, 36, м. Луцьк, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-4297-4087>

РОЛЬ РІЗНОВИДІВ ГІМНАСТИКИ У СИСТЕМІ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Анотація. У статті порушено проблему якісної підготовки майбутніх вчителів фізичної культури для роботи в Новій українській школі. Науково обґрунтовано змістове наповнення окремих модулів з освітнього компонента «Гімнастика з методикою викладання», що передбачено освітньою програмою Луцького педагогічного коледжу. Висвітлюються питання, пов'язані з завданнями, змістом, методикою викладання масових видів гімнастики як ефективних засобів формування рухової компетенції та ціннісних орієнтацій особистості. Розглядається ступінь оволодіння майбутніми вчителями фізичної культури нестандартними видами масової гімнастики. У цьому контексті з'ясовано, що процес підготовки сучасного здобувача освіти для роботи в Новій українській школі полягає у спрямованій роботі викладачів фахових методик на розроблення й застосування такого змістового наповнення освітніх компонентів, які сприяють підвищенню пізнавальної активності, інтересу, творчості, самостійності в одержанні знань, формуванні в студентів фахових компетентностей та впевненого використання їх на практиці. З огляду на це підкреслено, що професійна підготовка студентів до

майбутньої педагогічної діяльності повинна бути інтегрованою та сприяти розвитку і формуванню у них спеціальних здібностей, умінь і навичок.

Підкреслено, що окремі види гімнастики під музичний супровід є одним із різновидів оздоровчо-розвиваючого напрямку в масовій гімнастиці. За своїм змістом така гімнастика – це своєрідний синтез гімнастики і йоги, класичного балету й аеробіки, народного танцю й диско, що потребує особливої підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Наголошено, що нетрадиційні види гімнастики в школі додають уроку фізичної культури нове емоційне забарвлення, сприяють його поживленню, підвищують інтерес учнів до рухової активності. З огляду на це, зауважено, що підготовка студентів КЗВО «Луцький педагогічний коледж» включає в себе методику навчання різних видів гімнастики, мета яких засвоєння здобувачами вищої освіти теоретичних знань і практичних навичок в організації та проведенні нетрадиційних уроків фізичної культури на практиці.

Зроблено висновок, що динаміка професійної підготовки студентів коледжу має позитивний характер, який супроводжується фаховим розвитком особистісних здібностей студентів. Акцентовано, що найбільш сучасним і продуктивним напрямом підготовки вчителя для Нової української школи є конверсія спортивно-оздоровчих видів гімнастики в освітньо-професійні програми закладів освіти педагогічного спрямування. Відповідно до цього спостерігається готовність майбутнього фахівця до зміни форм в організації та проведенні уроку фізичної культури з модуля «Гімнастика».

Ключові слова: Нова українська школа, здобувач вищої освіти, майбутній вчитель фізичної культури, нетрадиційна гімнастика, підготовка.

Denysenko Nataliya Hryhorivna Doctor of pedagogical sciences, Honored teacher of Ukraine, Dean of the Faculty of Primary Education and Physical Culture, Municipal Higher Educational Institution «Lutsk Pedagogical College», Voli Ave., 36, Lutsk, 43010, <https://orcid.org/0000-0001-5730-0221>

Dyshko Olesia Leonidivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physical Education, Municipal Higher Educational Institution «Lutsk Pedagogical College Voli Ave., 36, Lutsk, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-1310-6950>

Severina Lyudmila Yevgenivna Teacher of the Highest Category at the Cyclic Commission of Theory and Methods of Physical Education, Municipal Higher Educational Institution «Lutsk Pedagogical College», Voli Ave&, 36, Lutsk, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-4866-889X>

Kosynskyi Eduard Oleksandrovych Teacher of the Department of Physical Education, Municipal Higher Educational Institution «Lutsk Pedagogical College», Voli Ave&, 36, Lutsk, 43010, <https://orcid.org/0000-0002-4297-4087>

THE ROLE OF VARIETIES OF GYMNASTICS IN THE TRAINING SYSTEM OF FUTURE TEACHERS OF PHYSICAL CULTURE

Abstract. The article raises the issue of quality training of future Physical Education teachers for work at the New Ukrainian School. The content of individual modules from the educational component "Gymnastics with teaching methods" provided by the educational program of the Lutsk Pedagogical College has been scientifically substantiated. Issues related to the tasks, content, teaching methods of mass gymnastics as effective means of forming motor competence and value orientations of the individual are highlighted. The degree of mastery of non-standard types of mass gymnastics by future Physical Culture teachers is considered. In this context, it has been clarified that the process of training a modern student of higher education to work in the New Ukrainian School consists in the directed work of teachers of professional methods on the development and application of such content-filled educational components that contribute to increasing cognitive activity, interest, creativity, independence in acquiring knowledge, formation of students' professional competences and confident use of them in practice. In view of this, it is emphasized that the professional training of students for future pedagogical activities should be integrated and contribute to the development and formation of their special abilities and talents.

It is emphasized that certain types of gymnastics to musical accompaniment are one of the varieties of health and development direction in mass gymnastics. According to its content, such gymnastics is a kind of synthesis of gymnastics and yoga, classical ballet and aerobics, folk dance and disco, which requires special training of future teachers of Physical Culture.

It is emphasized that non-traditional types of gymnastics at school add a new emotional color to the Physical Culture lesson, contribute to its revitalization, and increase the interest of students in motor activity. With this in mind, it is noted that the training of students of the "Lutsk Pedagogical College" KZVO includes teaching methods of various types of gymnastics, the purpose of which is to acquire higher education students theoretical knowledge and practical skills in organizing and conducting non-traditional gymnastics classes in practice.

It was concluded that the dynamics of professional training of college students has a positive character, which is accompanied by the development of personal abilities of students. It is emphasized that the most modern and productive direction of teacher training for the New Ukrainian School is the conversion of sports and recreational gymnastics into educational and professional programs of pedagogical educational institutions. Accordingly, the readiness of the future teacher to change forms in the organization and conduct of the Physical Education lesson from the "Gymnastics" module is observed.

Keywords: New Ukrainian School, student of higher education, future teacher of Physical Education, non-traditional gymnastics, training

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку системи шкільної освіти гостро піднімається проблема підвищення ефективності уроків фізичної культури, що супроводжується значними змінами в структурі, організації та змісті освітнього процесу. Це пов'язане з тим, що через перевантаження дистанційним навчанням більшість учнів шкіл мають дефіцит рухової активності. Тому перед викладачами закладів вищої освіти педагогічного спрямування постала проблема активізації навчально-пізнавальної діяльності майбутніх учителів фізичної культури.

Вважаємо, що активізація процесу підготовки мобільного здобувача вищої освіти для роботи в Новій українській школі полягає у спрямованій роботі викладачів фахових методик на розроблення й застосування такого змістового наповнення освітніх компонентів, які сприяють підвищенню пізнавальної активності, інтересу, творчості, самостійності в одержанні знань, формуванні в студентів фахових компетентностей та впевненого використання їх на практиці.

Як стверджує В. Володько, завдання вищої школи «...не вчити студента, а навчати його вчитись...» [4]. У цьому зв'язку стає абсолютно зрозумілим, що формування професійної мобільності здобувачів вищої освіти буде якісною та успішною, якщо створити належне навчально-методичне і матеріально-технічне забезпечення з методики навчання різним видам гімнастики. Оскільки у методиці проведення уроків основної гімнастики в школі традиційні засоби (від загальнорозвиваючих вправ без предметів, із предметами до вправ у висах і упорах на прилад й устаткуванні), звичайно ж, залишаються базовими.

Вважаємо, що використання вправ нетрадиційних видів гімнастики на уроках фізичної культури в школі додасть уроку нове емоційне забарвлення. Як зауважує Н. Осадчий «...буде сприяти його поживленню, підвищить інтерес учнів до занять гімнастикою, дасть певні знання й уміння у використанні цих засобів у самостійних заняттях, профілактиці хвороб і поліпшенні здоров'я» [4].

Водночас, як засвідчують практики при проведенні заняття (модуль «Гімнастика») у вчителів виникають труднощі при організації дітей та забезпечення високої рухової активності під час вирішення конкретних завдань уроку. Аналізуючи науково-методичну літературу також було виявлено, що саме окремі види гімнастики під музичний супровід є одним із різновидів оздоровчо-розвиваючого напрямку. За своїм змістом така гімнастика – це своєрідний синтез гімнастики і йоги, класичного балету й аеробіки, народного танцю й диско.

Ми поділяємо думку О. Соколенко про те, що «свобода, природність, відсутність будь-якої напруги – ось що має бути характерно при виконанні дітьми музично-ритмічних і танцювальних рухів. Це складне завдання, але його цілком можна здійснити, якщо у своїй роботі з дітьми педагог буде

враховувати наступні принципи фізичного виховання: систематичності, поступовості, послідовності, повторюваності» [11, с. 123]. Велике розмаїття рухів, як вважає автор, що виконуються в різних площинах простору, сприяє вдосконаленню рухової пам'яті й координаційних здібностей дитини. На думку дослідника «відмінні ознаки гімнастики під музичний супровід полягають в танцювальній манері виконання вправи. Вона сприяє швидкому переходу організму від стану сну до активної дії, налаштовує центральну нервову систему на робочий ритм» [11, с. 123].

Можна погодитись з думкою О. Власюк, яка вказує на ряд усе ще невирішених проблем у системі підготовки вчителя фізичної культури, в тому числі, на низьку ефективність уроків фізичної культури. На думку дослідниці «...змінюючи зміст фізичного виховання, форми і способи його організації, з часом, модернізована система фізичного виховання зможе стати ефективною для поліпшення здоров'я різних груп населення» [2, с.31-32].

Зазначена проблема набуває особливої популярності передусім у контексті формування професійно-мобільних майбутніх учителів фізичної культури, затребуваних сьогодні у Новій українській школі, здатних самостійно виконувати завдання, розв'язувати задачі й проблеми та відповідати за результати своєї діяльності.

Завдання закладу вищої освіти – вдосконалювати та оновлювати систему підготовки майбутніх учителів фізичної культури відповідно до вимог сучасності. Компетентність вчителя є основним критерієм проведення якісного уроку фізичної культури. Вважаємо, що особливого значення набувають нетрадиційні види гімнастики в освітньому процесі Нової української школи. Однак варто підкреслити, що характерні вправи нетрадиційних видів гімнастики не повинні замінити програмні заняття, а тільки доповнювати їх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значним внеском у теорію і методику організації уроку фізичної культури з елементами гімнастики в НУШ стали праці, у яких представлено різні аспекти застосування на практиці різновидів гімнастики. Заслужують на увагу науково-педагогічні дослідження, присвячені: значенню ритмічної гімнастики у процесі виховання дітей (О. Соколенко) [11]; використанню естетичної гімнастики у фізичному вихованні дівчат молодшого шкільного віку (А. Давиденко) [5]; фізичним вправам та оздоровчій гімнастиці у підвищенні показників фізичного і функціонального розвитку особистості (Т. Павленко) [10]; аналізу стану фізичної підготовленості дівчат при заняттях ритмічною гімнастикою (В. Бабій) [1]; практичним рекомендаціям щодо впровадження оздоровчих технологій для удосконалення фізичної підготовленості особистості у процесі позааудиторних занять нетрадиційними видами гімнастики (О. Фоменко) [13]; основним поняттям методології оздоровчої гімнастики (Н. Дакал) [6]; впливу занять гімнастикою на формування статодинамічної стійкості та постави як

критеріїв здоров'я дівчаток молодшого шкільного віку (О. Воєділова) [3]; дихальній гімнастиці на уроках фізичної культури та її впливу на показники здоров'я дітей молодшого шкільного віку (Г. Усманова) [12]; організаційно-методичним аспектам уроку (модуль «Гімнастика») в основній школі (А. Кривенко) [8]; орієнтації на особистість у фізичному вихованні (Н. Денисенко) [7] та ін. Враховуючи недостатню кількість досліджень вчених, пов'язаних з організацією уроків фізичної культури з нетрадиційних видів гімнастики, вище наведене є актуальним.

Для молодих фахівців визначним завданням є оволодіння достатнім педагогічним матеріалом та різноманітними вміннями ще на самому початку своєї практичної діяльності. У цьому загальному виховному процесі студентам значною допомогою можуть стати різноманітні засоби фізичної культури (ритмічні вправи, ігри, естафети, вправи з предметами), чітка структура занять та розподіл фізичного навантаження. З огляду на це актуальним питанням інноваційної педагогіки фізичного виховання є використання в освітньому процесі Нової української школи різновидів гімнастики як ефективних засобів формування рухової компетенції та ціннісних орієнтацій школярів. Означені проблеми не є новими. Проте вони набувають особливого значення у контексті концепції Нової української школи.

Мета статті передбачала визначення місця та ролі різновидів гімнастики в структурі підготовки майбутніх учителів фізичної культури та їх ролі у компенсації дефіциту рухової активності школярів.

Виклад основного матеріалу. Н. Москаленко, О. Алфьоров [7, с. 197–199], які вивчали організаційно-методичні аспекти сучасного уроку фізичної культури, вважають, що вчитель повинен реалізовувати такі вимоги до сучасного уроку: забезпечення диференційованого підходу до учнів; використовувати інноваційні методи навчання і виховання та здійснення міжпредметних зв'язків; формувати в учнів уміння і навички до самостійних занять фізичними вправами; досягнення оптимальної рухової активності всіх учнів протягом кожного уроку; урахувати мотиви та інтереси учнів до занять фізичними вправами.

На нашу думку, гімнастика займає одне з провідних місць з комплексного розвитку фізичних якостей, допомагаючи підвищити рівень фізичної підготовки учнів різного віку і статі, опанувати необхідними для повсякденної діяльності людини руховими вміннями та навичками. При цьому окремі види гімнастики спрямовані на досягнення та підтримання оптимального рівня фізичної та функціональної готовності школяра до фізичних і розумових навантажень.

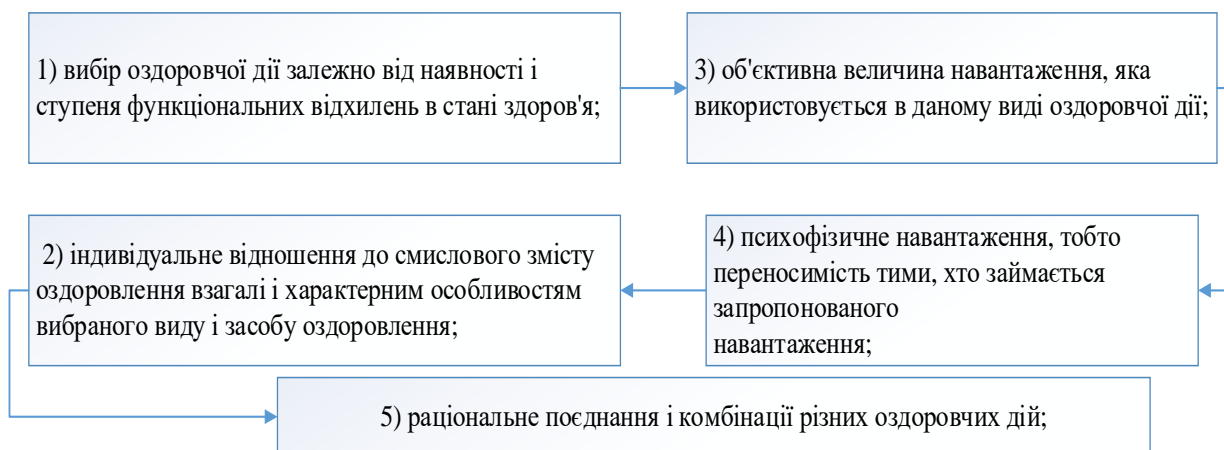
Вважаємо, що найбільш сучасним і продуктивним напрямом підвищення фізичної підготовки та рухової активності, зміцнення здоров'я дітей є конверсія спортивно-оздоровчих видів гімнастики в освітній процес

закладів загальної середньої освіти з програм фізичної культури. Відповідно до цього відбуваються зміни форм в організації та проведенні уроку фізичної культури в НУШ з модуля «Гімнастика».

Водночас, для проведення уроків фізичної культури за різними видами з гімнастики, недостатньо розроблені та адаптовані для системи вищої освіти організаційно-педагогічні підходи, умови, програмно-методичне забезпечення, діагностичний апарат тощо.

Як зауважує Н. Дакал «відповідно до даних відправних положень загальнотеоретичні і загально-методологічні принципи оздоровчо-кондиційного напрямку фізичної культури – і, зокрема, оздоровчої гімнастики – трансформуються в певні умови, неодмінне дотримання яких може дати істотні позитивні результати [6, с. 65]. При цьому найбільш значущими виявляються такі, що подані на рис.1.

Рис.1. Відправні положення загальнотеоретичних і загально-методологічних принципів оздоровчо-кондиційного напрямку гімнастики

Підготовка студентів КЗВО «Луцький педагогічний коледж» включає в себе методику навчання різних видів гімнастики, мета яких засвоєння студентами теоретичних знань і практичних навичок в організації та проведенні різних форм занять гімнастикою, використання засобів гімнастики в спортивних, оздоровчих і мотиваційних цілях.

Передумови для вивчення дисципліни – оволодіння фаховими компетентностями, що формуються під час вивчення анатомії та фізіології, основ медичних знань, гігієни, теорії і методики фізичного виховання, спортивних ігор та нових видів спорту. Очікувані результати подано у рис.2.

Рис.2. Передумови для вивчення дисципліни «Гімнастика з методикою навчання» та очікувані результати навчання

Розглянемо окремі види гімнастики та їх особливості в методиці навчання у процесі підготовки майбутніх учителів фізичної культури (з досвіду роботи кафедри фізичної культури Комунального закладу вищої освіти «Луцький педагогічний коледж»).

Оздоровчий фітнес. Згідно з вимогами освітньо-професійної програми студенти повинні знати: особливості організації і методики проведення занять різних видів фітнесу (аеробіка, памп-фітнес, фітбол, степ-фітнес, йога-фітнес, стретчинг). При вивченні цього модуля студента орієнтують на уміння складати, записувати і проводити оздоровчо-тренувальну програму (урок) базової аеробіки у відповідності до музичного супроводу; складати і виконувати під музичний супровід силову частину оздоровчо-тренувальної програми (урок) з фітнесу; виконувати під музичний супровід оздоровчо-тренувальну програму (урок) танцювальної-аеробіки; складати, записувати та виконувати комплекс вправ стретчингу.

Базова класична аеробіка сьогодні виступає як форма занять фізичного виховання в Новій українській школі. Її основу складають загально-розвивальні гімнастичні вправи, елементи танцю, гармонійно поєднані емоційно-ритмічною музикою, що сприяє формуванню рухової культури. Програма модуля передбачає: вивчення термінології сучасної оздоровчої аеробіки; базові кроки зі зміною спрямування під час переміщення; базові кроки аеробіки у поєднанні з різноманітними рухами руками. Інтегровані

завдання: поєднання рухів та вправ аеробіки, специфічної рухової діяльності із окремими аспектами вивчення інших предметів. Пошукові завдання: передбачають самостійний пошук і підбір інформації (історичних фактів, цікавих прикладів, про вплив аеробіки на організм людини, результатів змагань, музичного супроводу, опису техніки виконання елементів тощо) для використання командою чи класом на уроках аеробіки.

Фітнес-аеробіка передбачає: засвоєння базової аеробіки; вправи для ознайомлення з фітнес обладнанням (степ платформи, фітболи, гантелі); складання комплексів вправ з елементами як аеробіки так і степ-аеробіки; вправи з аеробної хореографії під музичний супровід; виконання комплексів вправ з аеробіки та фітнес-аеробіки; виконання вправ на гнучкість та силу м'язів. Рівень оцінювання залежить від: рівня росту майстерності порівняно з вихідним; систематичності відвідування занять; досягнення в змаганнях; участь у заходах на всіх рівнях; застосування базових знань на практиці.

Традиційна гімнастика передбачає: комплекси загальнорозвиваючих вправ без предметів, в парах, під музичний супровід та з предметами: скакалки, гімнастичні палиці, еспандери, м'ячі, гантелі. Вправи з обертанням скакалки. Комбіновані стрибки для розвитку координації. Стрибки через довгу скакалку. Опорні стрибки. Вправи з рівноваги. Акробатичні вправи. Вправи у висах і упорах.

Фітнес-йога передбачає: вивчення асанів у положенні стоячи, сидячи та лежачи. Практичне виконання вправ на різних етапах навчання. Складання комплексів вправ фітнес-йоги різної спрямованості. Використання засобів фітнес-йоги під час проведення уроків з інших навчальних предметів та у побуті. Пошукові завдання передбачають самостійний пошук і підбір інформації (історичних фактів, цікавих прикладів, про вплив засобів фітнес-йоги на організм людини, музичного супроводу, опису техніки виконання елементів тощо) для використання на уроках фізичної культури та під час самостійних занять.

Основи хореографії передбачають вивчення: класичного танцю – основи хореографічної освіти. Методику вивчення та викладання рухів екзерсису класичного танцю біля станка і на середині залу: Демі-пліє по першій, другій, п'ятій позиціях ніг, гран пліє по першій, другій, п'ятій позиціях ніг з пор де бра (Demi and grand plie and portdebras). Батман тандю (в комбінаціях) (Battement tendu). Батман жете (в комбінаціях) (Battement tendu jete). Батман жете піке (Battement tendu jete pique). Рон де жамб партер ан деор, рон де жамб партер ан дедан, та гран рон де жамб партер (Rond dejamb parterre an dehors, and an dedans). Пті батман сюр ле ку-де-пе з пліє-релеве на всій ступні та на пів пальцях (Petits battements sur le cou-de-pied and plie-releve). Препарасьон до туру ан деор, ан дедан з п'ятої та другої позиції ніг (preparation pastour an dehors, and an dedans). Гран батман жете по п'ятій позиції ніг, (Grand battement jete). Релеве по першій, другій, п'ятій позиціях ніг (Releve). Пор де бра (Port de bras).

Степ-аеробіка. Зорієнтована на підготовку майбутніх учителів фізичної культури до проведення різних типів уроків. Step-Basic – нескладна динамічна гімнастика, яка являє собою урок низько-ударної аеробіки (без стрибків) для починаючих, з використанням степ-платформи, яка дозволяє виконувати різні кроки та підстрибування на платформі або через неї. Step I – рекомендується для осіб із середнім рівнем підготовки або після проходження курсу Step-Basic. Тут використовується більш складна хореографія, вивчаються нові зв'язки та комбінації. Step II – урок високого рівня інтенсивності. Тренує серцево-судинну та дихальну системи, розвиває витривалість та спеціальну координацію. Протягом аеробної частини, яка триває 40-45 хв у швидкому темпі виконуються складні зв'язки та блоки, які чергуються з бігом та стрибками на степ-платформі.

Опитування студентів показало, що вони задоволені переліком освітніх компонентів з професійно-орієнтованих методик передбачених освітньою програмою коледжу (81,7% респондентів). 93,5% опитаних здобувачів вищої освіти самостійно обирають освітні компоненти з акцентом на різновиди гімнастики. Переважна більшість студентів вважають, що у них є можливість вивчати у коледжі як традиційні, так і масові види гімнастики (86,1 % опитаних). 56,9% здобувачів освіти вважають, що в коледжі створені умови для удосконалення власних хореографічних здібностей у процесі гурткової та секційної роботи. 67,9% респондентів переконливо стверджують, що вони будуть застосовувати на практиці різні види масової гімнастики.

Висновок. Отже, нетрадиційні види гімнастики мають великий педагогічний потенціал. Вони дають можливість вчителю фізичної культури реалізувати основні завдання фізичного виховання з учнями різного віку і статі. Експериментально доведено, що динаміка професійної підготовки студентів коледжу має позитивний характер, який супроводжується розвитком особистісних здібностей студентів. Вважаємо, що найбільш сучасним і продуктивним напрямом підготовки вчителя для Нової української школи є конверсія спортивно-оздоровчих видів гімнастики в освітньо-професійні програми закладів освіти педагогічного спрямування. Відповідно до цього спостерігається готовність майбутнього вчителя до зміни форм в організації та проведенні уроку фізичної культури з модуля «Гімнастика». Завдання закладу вищої освіти – вдосконалювати та оновлювати систему підготовки майбутніх учителів фізичної культури відповідно до вимог сучасності.

Література:

1. Бабій В. Г. Аналіз стану фізичної підготовленості студенток при заняттях ритмічною гімнастикою. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2014. № 2. С. 24–26.
2. Власюк О. Деякі проблеми фізичного виховання школярів і сучасні шляхи їх розв'язання. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2016. № 3. С. 30–33.
3. Воеділова О. М. Вплив занять художньою гімнастикою на формування статодинамічної стійкості та постави як критеріїв здоров'я дівчаток молодшого шкільного віку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2014. Вип. 118(3). С. 46-49.

4. Володько В. М., Солдатенко М. М. Індивідуальність навчання студентів. *Педагогіка і психологія*. 1994. № 3. С. 94–98.
5. Давиденко А. А., Литвин Т. С. Використання естетичної гімнастики у фізичному вихованні дівчаток молодшого шкільного віку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2013. Вип. 112(3). С. 167-170.
6. Дакал Н. А. Основні поняття методології оздоровчої гімнастики студентів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. 2014. Вип. 9. С. 63-66.
7. Денисенко Н. Г. Орієнтація на особистість у фізичному вихованні : навчально-методичний посібник для вчителів-практиків. Луцьк, 2009. 176 с.
8. Кривенко А. П., Желізний М. М. Організаційно-методичні аспекти уроку (модуль "Гімнастика") в основній школі. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. 2021. Вип. 12. С. 117-121.
9. Москаленко Н., Алфьоров О. Організаційно-методичні аспекти сучасного уроку фізичної культури. *Спортивний вісник Придніпров'я*, 2016. № 1. С. 196–200.
10. Павленко Т. В. Фізичні вправи оздоровчої гімнастики у підвищенні показників фізичного і функціонального розвитку студентів. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 4. С. 40-44.
11. Соколенко О. І. Значення й місце ритмічної гімнастики у процесі виховання дітей дошкільного віку з порушенням слуху. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2013. № 8(1). С. 122-128.
12. Усманова Г. О., Шевцова А. Є. Дихальна гімнастика на уроках фізичної культури та її вплив на показники здоров'я дітей молодшого шкільного віку. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2014. Вип. 118(3). С. 283-286.
13. Фоменко О. В. Практичні рекомендації щодо впровадження оздоровчих технологій удосконалення фізичної підготовленості студенток у процесі позааудиторних занять нетрадиційними видами гімнастики. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2014. № 7. С. 31-37.

References:

1. Babiy, V. H. (2014). Analiz stanu fizychnoyi pidhotovlenosti studentok pry zanyattiyakh rytmichnoyu himnastykoju [Analysis of the state of physical fitness of female students during rhythmic gymnastics classes]. *Slobozhans'kyu naukovu-sportyvnyy visnyk*. № 2. S. 24–26. [in Ukrainian].
2. Vlasyuk, O. (2016). Deyaki problemi fizichnogo vihovannya shkolyariv i suchasni shlyahi yih rozv'yazannya [Some problems of physical education of schoolchildren and modern ways of their solution]. *Sportivnyy visnyk Prydniprov'ya – Sportyvnyy visnyk Prydniprovia*. 3, 30–33 [in Ukrainian].
3. Voyedilova, O. M. (2014). Vplyv zanyat' khudozhn'oyu himnastykoju na formuvannya statodynamichnoyi stiykosti ta postavy yak kryteriyiv zdorov'ya divchatok molodshoho shkil'noho viku [The influence of rhythmic gymnastics classes on the formation of statodynamic stability and posture as criteria for the health of girls of primary school age]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu*. Vyp. 118(3). S. 46-49. [in Ukrainian].
4. Volod'ko, V. M., Soldatenko, M. M. (1994). Indyvidual'nist' navchannya studentiv [Individuality of student learning]. *Pedahohika i psykholohiya*. № 3. S. 94–98. [in Ukrainian].
5. Davydenko, A. A., Lytvyn, T. S. (2013). Vykorystannya estetychnoyi himnastyky u fizychnomu vykhovanni divchatok molodshoho shkil'noho viku [The use of aesthetic gymnastics in the physical education of girls of primary school age]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu*. Vyp. 112(3). S. 167-170. [in Ukrainian].
6. Dakal, N. A. (2014). Osnovni ponyattya metodolohiyi ozdorovchoyi himnastyky studentiv [Basic concepts of the methodology of health gymnastics for students]. *Naukovyy chasopys Natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Vyp. 9. S. 63-66. [in Ukrainian].

7. Denysenko, N. H. (2009). Oriyentatsiya na osobystist' u fizychnomu vykhovanni [Personality orientation in physical education]: navchal'no-metodychnyy posibnyk dlya vchyteliv-praktykiv. Luts'k. 176 s. [in Ukrainian].

8. Kryvenko, A. P., Zheliznyy, M. M. (2021). Orhanizatsiyno-metodychni aspekty uroku (modul' "Himnastyka") v osnovniy shkoli [Organizational and methodical aspects of the lesson ("Gymnastics" module) in primary school]. *Visnyk Natsional'noho universytetu «Chernihivs'kyu kolehium» imeni T. H. Shevchenka*. Vyp. 12. S. 117-121. [in Ukrainian].

9. Moskalenko, N., Al'orov, O. (2016). Orhanizatsiyno-metodychni aspekty suchasnoho uroku fizychnoyi kul'tury [Organizational and methodical aspects of a modern physical education lesson]. *Sportyvnyy visnyk Prydniprov'ya*. № 1. S. 196–200. [in Ukrainian].

10. Pavlenko, T. V. (2014). Fizychni vpravy ozdorovchoyi himnastyky u pidvyshchenni pokaznykiv fizychnoho i funktsional'noho rozvytku studentiv [Physical exercises of recreational gymnastics in increasing indicators of physical and functional development of students]. *Pedahohika, psykholohiya ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu*. № 4. S. 40-44. [in Ukrainian].

11. Sokolenko, O. I. (2013). Znachennya y mistse rytmichnoyi himnastyky u protsesi vykhovannya ditey doshkil'noho viku z porushennyam slukhu [The value and place of rhythmic gymnastics in the process of education of preschool children with hearing impairment]. *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. № 8(1). S. 122-128. [in Ukrainian].

12. Usmanova, H. O., Shevtsova, A. YE. (2014). Dykhal'na himnastyka na urokakh fizychnoyi kul'tury ta yiyi vplyv na pokaznyky zdorov'ya ditey molodshoho shkil'noho viku [Breathing gymnastics in physical education classes and its effect on health indicators of children of primary school age]. *Visnyk Chernihivs'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu*. Vyp. 118(3). S. 283-286. [in Ukrainian].

13. Fomenko, O. V. (2014). Praktychni rekomendatsiyi shchodo vprovadzhennya ozdorovchych tekhnolohiy udoskonalennya fizychnoyi pidhotovlenosti studentok u protsesi pozaaudytornykh zanyat' netradytsiynymy vydamy himnastyky [Practical recommendations for the implementation of health technologies for improving the physical fitness of female students in the process of extracurricular classes with non-traditional types of gymnastics]. *Pedahohika, psykholohiya ta medyko-biolohichni problemy fizychnoho vykhovannya i sportu*. № 7. S. 31-37. [in Ukrainian].

УДК 37.011.3-051:821.161.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-162-172](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-162-172)

Дика Наталія Михайлівна кандидат педагогічних наук, професор, завідувач кафедри мовно-літературної освіти Інституту післядипломної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, пр. П. Тичини, 22-А, м. Київ, 02152, <https://orcid.org/0000-0003-1385-5027>

Розінкевич Наталія Василівна доцент кафедри мовно-літературної освіти Інституту післядипломної освіти, Київський університет імені Бориса Грінченка, кандидат філологічних наук, пр. П. Тичини, 22-А, м. Київ, 02152, <https://orcid.org/0000-0002-7292-1015>

ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ЦИФРОВОЇ ТА ЕКОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. У статті висвітлено особливості формування вчителем-словесником інформаційно-цифрової та екологічної компетентностей на уроках предметів мовно-літературного циклу в контексті вимог Державного стандарту базової середньої освіти та Стратегії розвитку читання «Читання як життєва стратегія».

Акцентовано на формування ключової екологічної компетентності задля популяризації ідеї сталого розвитку суспільства, через використання потенціалу текстів українських авторів на уроках української мови та літератури.

Надано практичні рекомендації та методичні підказки щодо застосування на уроках інноваційних технологій на основі онлайн-сервісів Canva, Genially, Figma, BookWidgets, Mindmeister, Bubbl.us та додатків штучного інтелекту DALL-E, Midjourney, Deep dream generator, Scroobly, Voomy.com, Hotpot, Story-AI та ін., спрямованих на практико-орієнтовану освітню траєкторію та на реалізацію текстоцентричного підходу у процесі формування вмінь, навичок і потреб щодо читання як обов'язкового компонента життєвої практики. Доведено, що процес диджиталізації є поштовхом, який модернізує освітню галузь, надаючи їй ефективності та зосередженості на практичному застосуванні.

З'ясовано, що застосування інноваційних технологій, розробок та новацій, креативних та особливих педагогічних практик на уроках української мови та літератури, орієнтоване на повноцінний навчальний діалог на засадах компетентнісного підходу, на інтелектуально-пізнавальну активність учнів, внаслідок чого підвищується їхня мотивація до навчання та розвиваються мислення, уява, творчі здібності.

Ключові слова: компетентність, інформаційно-цифрова компетентність учителя української літератури, екологічна компетентність, інноваційні технології, стратегія читання.

Dyka Natalia Mykhailivna PhD of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Language and Literary Education of the Institute of Postgraduate Education, Borys Grinchenko Kyiv University, P. Tychyna Ave., 22-A, Kyiv, 02152, <https://orcid.org/0000-0003-1385-5027>

Rozinkevych Nataliia Vasylivna PhD of Philological Sciences, Docent, Institute of Postgraduate Education, Kyiv University named after Borys Hrinchenko, 22-A P. Tychyna Ave., Kyiv, 02152, <https://orcid.org/0000-0002-7292-1015>

DEVELOPMENT OF DIGITAL AND ENVIRONMENTAL COMPETENCES IN THE LESSONS OF UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE

Abstract. The article highlights the peculiarities of the development of digital and environmental competences in the lessons of Language and Literature subjects in the context of the requirements of the State Standard of Basic Secondary Education and the "Reading as a life strategy" Reading Development Strategy.

To popularize the idea of sustainable development of society, through the texts by Ukrainian authors in the lessons of the Ukrainian language and Literature, attention is paid to the formation of key environmental competence.

The article gives some practical advice and guidelines for using innovative technologies based on online services Canva, Genially, Figma, BookWidgets, Mindmeister, Bubbl.us and artificial intelligence applications DALL-E, Midjourney, Deep dream generator, Scroobly, Boomy.com, Hotpot, Story-AI and others, aimed at a practice-oriented educational trajectory and the implementation of a text-centric approach in forming the habit and need for reading as a mandatory component of life practice.

The digitalization process has been proven to be a driving force which modernizes the education sphere, giving it efficiency and focus on practical application.

The article reveals that innovative technologies, developments and innovations, creative and special pedagogical practices in the lessons of the Ukrainian language and literature, focused on a full-fledged educational dialogue based on the principles of the competence approach, on the intellectual and cognitive activity of students, as a result of which their motivation to study increases and thinking, imagination, creative abilities are developed, interest is strengthened, practical knowledge and skills are developed, which contribute to adaptation to life situations - serve to create a modern educational environment.

Keywords: competence; digital competence of a Ukrainian literature teacher; environmental competence; innovative technologies; reading strategy.

Постановка проблеми. Освітній простір в Україні в умовах воєнного стану спрямований на модернізацію, диджиталізацію, інноваційний розвиток та адаптований відповідно до потреб учасників освітнього процесу. Орієнтиром сучасного конкурентоспроможного педагога є особистісно-діяльнісний підхід, який ґрунтується на компетентнісному підході до навчання. Вимогою часу й суспільною потребою є експериментальна та інноваційна діяльність освітянина, його самоосвіта й гнучкість – важливі якості в розбудові освіти. Синергією успіху в умовах реалізації Державного стандарту базової середньої освіти, цивілізаційних та національних викликів ХХІ століття є уміння учасників освітнього процесу конструктивно співпрацювати для досягнення найкращих результатів навчання задля підвищення якості системи освіти України.

У межах статті підкреслено важливість і можливості формування інформаційно-цифрової та екологічної компетентностей, які варто розвивати учням під час навчання на уроках української мови та літератури, адже, як відзначає дослідниця, «у сучасному інформаційному суспільстві зростають вимоги до якості освіти загалом, і філологічної зокрема» [1, с. 82].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Структуру та зміст інформаційно-цифрової компетентності досліджували: Н. Баловсяк, О. Бойцова, Н. Дика, Н. Морзе, О. Барна, В. Вембер, М. Злочевська, О. Ігнатенко, О. Давиденко, О. Кузьмінська, О. Миронова, В. Мирошниченко та інші; над питаннями застосування інформаційно-цифрових технологій та формування інформаційно-цифрової компетентності в освітньому процесі вчителями-предметниками працювали – О. Білоус, Ю. Богачков, О. Овчарук, С. Литвинов, Ф. Апшай, Л. Коношевський, В. Биков, В. Прокопчук, Г. Федорук, О. Фурман, А. Костюченко, О. Бігич, І. Войтович, Д. Громов. Узагальнення теоретичних напрацювань з проблем впровадження цифрових технологій у освіті, а також питання розвитку цифрових компетентностей стали об'єктом досліджень таких вчених: Д. Бодненко, А. Гуржій, М. Жалдак, О. Жильцов, О. Кузьмінська, Я. Мудрий, В. Прошкін, С. Сисоєва, О. Співаковський, О. Тимченко. Важливість розвивати екологічну компетентність на уроках у контексті стратегії сталого розвитку розглядали – С. Левків, О. Колонькова, Л. Лук'янова, І. Данильченко, О. Гринюк та інші.

Мета статті – з'ясувати особливості іновативних методів та прийомів через використання онлайн-сервісів та додатків на уроках української мови та літератури з метою формування екологічної та інформаційно-цифрової компетентностей.

Виклад основного матеріалу. У Державному стандарті базової середньої освіти (постанова КМУ від 30 вересня 2020 р. №898) чітко

окреслено ключові компетентності та наскрізні вміння, якими мають оволодіти учні після закінчення кожного з двох циклів – адаптаційного (5–6 класи) і базового предметного навчання (7–9 класи). Зазначено, що серед ціннісних орієнтирів освітньої траєкторії, на яких ґрунтується реалізація мети базової середньої освіти є «плекання в учнів любові до рідного краю, відповідального ставлення до довкілля» [2, с. 4].

Екологічна компетентність на уроках української мови та літератури передбачає вивчення художніх творів, де акцентовано увагу на проблеми екології та ставленні людини до довкілля. Тож, вчитель-словесник через роботу над художнім твором природознавчого змісту виховує в учнів екологічну культуру, формує екоцентричний екологічний світогляд і у такий спосіб реалізує наскрізну лінію «Екологічна безпека та сталий розвиток».

Опрацьовуючи й аналізуючи екологічно насичені художні тексти, учні усвідомлюють важливість екологічного мислення та власної відповідальності за довкілля, розуміють наслідки впливу людини на природу, вчать ся ощадливо використовувати природні ресурси та помічати й спостерігати за живописно-звуковою красою світу. Це допомагає формувати в учнів не лише знання з української мови та літератури, а й розвивати свідоме цілісне ставлення до природи та вміння знаходити екологічно обґрунтовані рішення, пам'ятати про правила поведінки на природі, й нетерпимо ставитися до тих, хто руйнує цю гармонію і не несе за це соціальної відповідальності. Учні повинні усвідомити, що людина не є господарем довкілля, а є тільки частиною цієї системи.

Екологічна складова є частиною концепції сталого розвитку¹, а формування екологічної компетентності є важливим кроком у час глобальних викликів. За цією концепцією людська діяльність не повинна порушувати екосистему планети, не повинна наносити шкоду довкіллю, тобто людина не переходить межу, яка призводить до незворотних порушень у навколишньому середовищі, в наслідок чого порушується баланс у самовідновлювані природних процесів. О. Пруцакова відзначала: «Важливою складовою екологічної компетентності є усвідомлення власної причетності до екологічних проблем» [3].

Для поглибленого занурення в літературні твори, теми та поняття й донесення своїх думок до інших, потрібно в учнів розвивати навички роботи з електронними сервісами та сучасними технологіями. Інформаційно-цифрова компетентність – це «здатність безпечно застосовувати інформаційно-комунікаційні засоби в навчанні та інших життєвих ситуаціях, дотримуючись принципів академічної доброчесності» [2, с. 5]. Уміння знаходити й опрацьовувати різноманітні джерела інформації, такі як: онлайн-книги, статті, вебсайти, – аналізувати, критично оцінювати інформацію, створювати

¹ Сталий розвиток. Юридична енциклопедія у 6 т. / ред. кол.: Ю. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2003. Т. 5, 736 с. URL: https://leksika.com.ua/18571227/legal/staliy_rozvitok

презентації, відеоролики, блоги, проводити дослідження та взаємодіяти з іншими через засоби комунікації, такими як дискусії, форуми, чати тощо – сприяє ефективному спілкуванню під час освітнього процесу.

Загалом, розвиток інформаційно-цифрової компетентності на уроках української літератури допомагає учням краще опановувати навчальний матеріал: вони вчаться аргументовано, чітко, логічно висловлювати власні думки, слухати й розуміти позиції інших, а також спільно працювати над літературно-мовними завданнями та обговоренням актуальних мовно-літературних тем.

Створення сучасного освітнього середовища є пріоритетним завданням освіти XXI століття. Інформаційно-цифрова компетентність охоплює вміння педагога ефективно використовувати інформаційні технології та новітні підходи під час підготовки до уроків та виконання різноманітних завдань. Автори моніторингового дослідження звернули увагу на проблему, що «загалом лише 30% учнів мають навички критичного мислення: вміють порівнювати, аналізувати, знаходити спільне та відмінності, виділяти головне, співставляти, робити висновки, створювати чіткий план дій тощо. Це є результатом використання у навчальному процесі вчителями традиційних методів, які понад 60 років не змінюється у вітчизняній школі та спрямовані на репродуктивне навчання, за допомогою таких методів вчителі намагаються наповнити учнів знаннями, а не озброїти засобом для їх здобування» [4, с. 10]. Дослідники пропонують формувати «орієнтири на постійне тренування «м'язів розуму», а не тільки розв'язати нестандартні завдання репродуктивного рівня [4, с. 13].

Кабінет Міністрів України в 2023 році схвалив стратегію розвитку читання на період до 2032 року «Читання як життєва стратегія», метою якої є «формування звички та потреби в читанні як обов'язкового компонента життєвої стратегії громадян, поліпшення читацької грамотності та сприяння розвитку людського потенціалу» [5, с. 9]. Серед пріоритетних цілей стратегії, які стосуються учнів, є сприяння тому, щоб читання стало невіддільною складовою освітньої діяльності та широко практикувалося як засіб інклюзії та соціальної адаптації. Тож, вчитель повинен популяризувати «читання як чинника розвитку критичного мислення та інструменту досягнення успіху у навчанні та житті» [5, с. 11].

Для створення інтерактивного контенту педагог постійно вдосконалюється та засвоює різноманітні сервіси, застосовує нові методи (пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, евристичні (частково-пошукові), дослідницькі), які поєднують елементи взаємодії та продукують зворотний зв'язок з учнями.

Корисними програмами-помічниками для створення презентацій, інтерактивних анімаційних відео, запитань, опитувальників, вікторин, ігор, стрічок часу, дискусій, документів, звітів, віртуальних посібників тощо є

Blippbuilder, H5P, PlayPosit, Powtoon, Canva, ThingLink, Cadoo, Genially, Figma BookWidgets. Часто з готовими шаблонами та зрозумілим інтерфейсом як для дистанційного, так і для очного навчання – завдяки ним можна для будь-якого уроку створювати якісні інтерактивні плакати, робочі аркуші, інтерактивні аркуші з QR-кодами, інфографіку, листівки, календарі, макет для SWOT-аналізу тощо. Ці сервіси допомагають учителю реалізовувати індивідуальну освітню траєкторію та організувати спільну проектну роботу.

Метод, з допомогою якого варто залучити учнів до активності, є інтерактивний (мультимедійний) плакат. Це візуалізований документ, яскрава сторінка доступу у форматі pdf, яка містить гіперпосилання та QR-коди, які перенаправляють учнів на інші інтерактивні зони та корисні ресурси: відеоуроки, теоретичний матеріал, презентації, тренувальні вправи, тестування та інтерактивні завдання, наповнені мультимедіа з різними варіантами автоматичного оцінювання, мозкові штурми, кросворди, тексти творів, відомості про письменників, цікаві факти їх біографії, аудіокниги, екранізації творів, відеоекскурсії, аналіз творів, ментальні карти, особистий сайт, аркуші для бінго. Знайомитися з інформацією, досліджувати відео, текст чи картинку через такий плакат, можна в будь-якому зручному порядку.

Віртуальними межевими інструментами для індивідуальної чи спільної проектної роботи або пірингової взаємодії в освітньому процесі, на яких можна занотовувати, малювати, редагувати, підкреслювати потрібний матеріал, виділити головне, а також в одному місці поєднувати відео-, аудіо-, текст і зображення, або збирати інформацію від усіх учнів є онлайн-дошки (онлайн-стіни): FigJam (сервіс-додаток Figma), Padlet, Miro, Jamboard, Wakelet.

MindMeister, Bubbl.us, CartoDB, XMind, Lucidchart, ConceptDraw MINDMAP – це сервіси для візуалізації думок, структурування й систематизації будь-якої інформації в будь-якому стилі у форматі динамічних асоціативних ментальних карт (карт думок, mind map). Педагог має змогу підібрати той сервіс, який найбільше відповідатиме його потребам. Вибір залежить від стилю роботи та завдань.

Наразі слід говорити про унікальні можливості онлайн-додатків штучного інтелекту, адже вони допомагають розвивати креативне та образне мислення і розвивати уяву. DALL-E – продукт OpenAI, Craiyon (сервіс-додаток DALL-E), Midjourney, Deep dream generator, Scroobly, Boomy.com – це нейромережі, які спеціалізуються на генерації сюрреалістичних зображень на основі текстового опису, або перетворюють звичайні фотографії в унікальні мистецькі твори, чи створюють музику, звукові ефекти та аудіоконтент. Ці інструменти допоможуть легко згенерувати у зображення міфічних героїв, чи створити власний віртуальний персонаж й оживити його на екрані гаджета.

В українській міфології, фольклорі та літературі зустрічається досить багато унікальних, харизматичних міфічних істот (Чугайстер, Злидні, Мавка, Чорнобог, Хорс, Ох, Нечиста сила тощо), які не візуалізовано, вони

зустрічаються тільки на сторінках книжок, на тому завдяки додаткам штучного інтелекту можна це зробити, а потім використати для розкриття теми уроку і розвитку креативного мислення.

Суб'єктивним образом, який виникає в уяві читача після прочитання твору є ліричний герой. На усну візуалізацію чи малювання такого героя впливає текстовий опис, символіка, метафори, емоційний стан, враження та асоціації, тон, стиль та енергетика ліричного твору. Використання додатків зі штучним інтелектом для візуалізації ліричних героїв на основі текстових описів є цікавим, інноваційним та креативним способом розуміння художності мистецького твору.

Наприклад, створити зображення ліричних героїв поезій «Чари ночі», «Інфанта», «З журбою радість обнялась» Олександра Олеся (10 клас) можна з допомогою додатку DALL-E. Для цього потрібно: або завантажити в програму текст поезії, або підготувати тестовий опис і ввести ключові фрази, які описують зовнішність чи характер героїв. Далі – вибрати стиль зображення, який вам до вподоби (це може бути малюнок або фотографія). Внести необхідні коригування, якщо це потрібно, щоб згенероване зображення краще відповідало вашому сприйняттю героя. Після цього цікавого і творчого завдання можна порівняти: чи відповідає згенерована візуалізація ліричного героя вашому уявленню, фантазії, особистому сприйняттю тексту.

Подібні додатки застосовують, щоб згенерувати звук, шум образів-символів та візуалізувати ліричних героїв, коли, наприклад, в 10 класі вчитель аналізує поезії Миколи Вороного «Блакитна Панна» та «Інфанта».

Залучення зорових та слухових образів допомагає ефективніше передавати красу і захоплення від весняно-літньої природи. Використання сервісів штучного інтелекту буде корисним при аналізі мелодійної та живописної поезії «Арфами, арфами» Павла Тичини [6, с. 12], де є персоніфікований образ дівчини-весни, подібної як на картині Сандро Боттічеллі «Весна» (1482), та ліричний герой – закоханий у життя юнак, який перебуває у трагічному передчутті/передбаченні страшних змін, які принесе Перша світова війна.

Гармонію між чарівною хліборобською природою і замріяною людиною порушить війна. Поезія написана 1914 року. Ліричний герой не впадає в депресію, але й відходить від ілюзії, що війни не буде. Сподівалися на те, що цього таки не трапиться не потрібно. Антитеза «сміх буде, плач буде» передає тріумф і трагедію, надію і розчарування, спокій і тривогу, радість і смуток, випробування і відновлення, ніжність і рішучість, знищення і відродження.

Збройні зміни в суспільстві затьмарять, зафарбують світлі весняні картини доквілля й піднесеного душевного стану героя іншими кольорами. Основи життя й існування: любов, натхнення й зовнішнє середовище знищити не можна, можна тільки додати до всього цього відтінку – «перламутру». Читаючи поезію, вловлюємо змінність настрою – помічаємо космогонічні вібрації його душі. Випробування, звичайно, будуть, але в поезії звучить

ритміка оптимізму, вітаїзму, світломузики, свіжості й сил – а це віра в перемогу, віра в майбутнє.

Павло Тичина намагався природні явища наділяти рисами живої істоти й вловлювати гармонію стосунків: людина – природа, які є цілістю нерозривною, як звуки арфи. Однак, цю гармонію можуть порушити, чи знищити соціальні катаклізми. Тож, формування екологічної компетентності на уроках української літератури відбувається через прочитання художньої літератури та обговорення проблем екологічного характеру.

Доречно запропонувати учням у сервісі Canva, Genially чи Figma зробити проект обкладинки збірки «Сонячні кларнети». Для порівняння потрібно продемонструвати обкладинки цієї збірки за 1918, 1920 і 1922 роки.

Hotpot, Story-AI – сервіси, які допоможуть швидко згенерувати ідеї для творів, чи продовжити, доповнити або написати будь-яку історію. Сервіси будуть корисними під час продукування цікавих тем для статей, чи захопливих історій, тем для подкастів, створенні текстів пісень, реклами чи публікацій для соціальних мереж. Ці сервіси в учнів розбуджують фантазію. Як домашнє завдання, наприклад, можна запропонувати учням з допомогою одного із цих сервісів написати твір на певну тему.

Storyboard – онлайн-сервіс для створення коміксів. Завдання для учнів: створити комікси за соціально-побутовою повістю «Кайдашева сім'я» Івана Нечуя-Левицького та порівняти їх з ілюстраціями художника-графіка Анатолія Базилевича (1978). Або створити комікси за бурлескно-травестійною поемою «Енеїда» та порівняти героїв із героями ілюстрованої графіком «Енеїдою» Івана Котляревського (1968), яка перевидавалася 17 разів.

Симуляцією, створеною на основі технологій штучного інтелекту ChatGPT, є чат на платформі «На Урок»: «Спілкування із видатними постатями минулого». Це сприяє розвитку креативного мислення і перевірці реальних знання учнів. У чаті в режимі онлайн можна провести діалог і цікаво поспілкуватися із відомими письменниками, чи іншими визначними персонами минулого. Однак, до їхніх відповідей потрібно ставитися критично.

У процесі вивчення теми «Сучасний українська література» (11 клас) варто підготувати інформацію про мегапопулярного Макса Кідрука – письменника-мандрівника, інженера-енергетика, який під час університетського навчання почав активно мандрувати світом й писати тревелоги, а потім технотрилери. У сервісі Canva чи у редакторі Microsoft PowerPoint учителеві доречно на фоні карти світу з допомогою віртуальної екскурсії показати шлях мандрів письменника і проговорити, які твори він написав в цей період та які проблеми порушив.

Наприклад, Макс у 23 роки приїхав на навчання до Стокгольму (Швеція). Звичайно, активно мандрував Європою: побував у Фінляндії, Норвегії, Італії, Франції (про це ми дізнаємося із його книги «Жорстоке небо»), Балтійських країнах (Латвія, Литва, Естонія). У 24 роки він вирушив у тривалу

подорож Мексикою. Результатом поїздки стали книги «Мексиканські хроніки. Історія однієї Мрії» та «Навіжені в Мексиці». У 25 років вирушає в ще одну подорож, цього разу до Південної Америки – Еквадор, Перу, Чилі, Бразилія (про це книга «Навіжені в Перу»). Далі – злітає до острова Пасхи, де став першим офіційно зареєстрованим українцем. На основі цієї поїздки був написаний тревелог «Подорож на Пуп Землі» у 2-х частинах. У 26–27 років Кідрук мандрує країнами Близького Сходу (Ліван, Сирія, Йорданія та Єгипет). Цілий місяць проводить у пустелі Сахара, відвідавши всі п'ять оаз: Дахла (Мароко), Аль-Харга (Єгипет), Фарафра (Єгипет), Бахарія (Єгипет) та Сива (Єгипет). У 27 років вирушив до Нової Зеландії в рамках акції «На Зеландію!», організовану разом із Сергієм Притулою. Як наслідок – вийшла книга «На Зеландію!». У 28 років мандрував Південною Африкою (Намібією, Анголою та Танзанією). Загалом побував більше ніж у 30 країнах світу. Тож, на основі розгляду цікавих фактів із біографії письменника та показу інтерактивної наочності, учні матимуть нагоду повторити всю географію (а це міжпредметні зв'язки), та зможуть проговорити з учителем про важливість міжкультурних діалогів.

На сторінках тревелогу «Подорож на Пуп Землі» Макс Кідрук попереджає, що егоїстично необдумана діяльність людини може перетворити землю на «бездушну й мертву пустку» й погубити навіть наймогутнішу цивілізацію. Саме так сталося на острові Пасхи, де розвивалася «найвеличніша культура світу», однак вирубка лісів для транспортування островом дерев'яних статуй моаї [7, с. 454–455] та «бездумне використання природних ресурсів обернулося жахливою катастрофою. Спочатку зникли ліси. Затим почалася швидка ерозія ґрунтів (руйнування верхнього найродючішого шару ґрунту) і як наслідок – різке зменшення врожайності. Морські птахи відцуралися острова: їм більше ніде було гніздитися. Без деревини рапануйці не могли зробити нормальних човнів, аби поплисти на рибалку в океан. <...>. Багато природних процесів набули незворотного характеру. Ресурсів ставало менше. Почастішали сутички між окремими кланами» [8]. І рапануйська цивілізація зникла.

Макса Кідрука цікавить питання, на яке він намагається відповісти: «Невже така цивілізація не звернула увагу на те, як було вирубане останнє дерево?! Я ніколи не повірю, що серед людей, котрі, маючи мізерний запас знарядь та інструментів, котрі придумали, як переміщати на кільканадцять кілометрів багатотонні статуї, не знайшлося нікого, хто не розумів небезпеки, що крилася в неконтрольованій вирубці лісів. До того, я не маю жодного сумніву, що таких свідомих рапануйців було декілька, можливо, кілька десятків чи навіть сотень, – ціла група, котра аргументовано доводила необхідність лімітувати споживання ресурсів, аби врятувати націю. Але... їх ніхто не послухав. Древня еліта вважала статуї важливішими» [8].

Варто зауважити, що розгляд екологічних проблем через інтерпретацію художніх образів, розбір смислів метафорики тексту як багаторівневої

художньої системи, дозволяє формувати в учнів мислеобрази, які мають достатній вплив на свідомість і позасвідоме, й швидше відкладаються в досвід, ціннісні орієнтації, та втілюються в життя, ніж у наукові теорії та припущення. Як наслідок, учні повинні усвідомити, що збереження довкілля є пріоритетною ціллю людського розвитку, відчувати власну причетність до екологічних проблем, розуміти відповідальність за стан навколишнього природного середовища, дбати про екологічну безпеку, особливо зараз – у час постійних викликів і загроз. Тож, школа повинна виховувати успішну та цілісну особистість. А інноваційність «передбачає здатність учня реагувати на зміни та долати труднощі» [2, с. 5]. Тож, самоадаптація, самомотивація та мобільність – це запорука успіху в досягненні цілей та формуванні наскрізних умінь.

Висновки. Екологічна ситуація у світі досить нестабільна. Екологічні проблеми, на жаль, тільки загострюються, тому вчителю української літератури варто на уроках зосереджувати увагу на художніх творах як витворах мистецтва, через які репрезентовано природознавчо-екологічний зміст. В одних творах відображено красу довкілля, в інших – заклик до збереження. Художні твори є потужним засобом для висвітлення та осмислення екологічних проблем, підвищення рівня суспільної екологічної свідомості, а також для формування в учнів екологічної компетентності. Роль інформаційно-цифрових технологій, щодо забезпечення якості освітньої діяльності під час упровадження нових підходів, методик, технологій навчання й виховання та пошуку інноваційних рішень, особливо в умовах військового стану є фундаментальною.

Література:

1. Дика Н. Розвиток професійної компетентності вчителя-словесника в умовах цифрового середовища. *Pedagogical and Psychological Education as a component of the Education Sistem in Ukraine and the EU countries*, 2020, August 3 - September 11, Republic of Poland, Wloslawek, S. 82–85. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32197/1/N_Dyka_konference_2020.pdf
2. Державний стандарт базової середньої освіти. Постанова КМУ від 30 вересня 2020 р. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n8>
3. Пруцакова О. Формування екологічної компетентності школярів у час глобальних викликів. *Інститут проблем виховання НАПН України*, Київ. URL: <file:///C:/Users/Bestl/Desktop/Пруцакова%20О.%20екологічна%20компетентність.pdf>
4. Морзе Н. та ін. Інформатична компетентність учнів може бути вищою від тих, хто їх навчає? (за матеріалами моніторингового дослідження з інформатичних компетентностей випускників в Україні), 2010, С. 1–14. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/903/1/N_Morze_V_Vember_O_Kuzminska_O_Barna_M_Zlochevska_O_Ihnatenko_O_Davydenko_KS_HKS_5.pdf
5. Розпорядження КМУ від 3 березня 2023 р. № 190-р. Про схвалення Стратегії розвитку читання на період до 2032 року «Читання як життєва стратегія» та затвердження операційного плану її реалізації на 2023–2025 роки. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-%D1%80#Text>

6. Тичина П. Арфами, арфами. Соняшні кларнети. Вид. 2-ге. Київ: Вид. т-во «Друкарь», 1920. 67 с. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tychyna/Soniashni_klarnety_zb/

7. Rozinkewycz N., Bracki A., Strategie opisu zagadnień ekologicznych i elementy ekokrytyki we współczesnej literaturze ukraińskiej. *Świat i Słowo*, 2022, 38 (1). S. 435–447. DOI: <http://doi.org/10.53052/17313317.2022.27>

8. Кідрук М. Подорож на Пуп Землі. Київ: Нора-Друк, 2010. Т. 2. 224 с. URL: <https://coollib.com/b/173079-maksim-kidruk-podorozh-na-pup-zemli-tom-2/read>

References:

1. Dyka N. (2020). Rozvytok profesiinoi kompetentnosti vchytelia-slovesnyka v umovakh tsyvrovoho seredovyshcha. Pedagogical and Psychological Education as a component of the Education Sistem in Ukraine and the EU countries, August 3 - September 11, Republic of Poland, Wloslawek, S. 82–85. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/32197/1/N_Dyka_konference_2020.pdf [in Ukrainian].

2. Derzhavnyi standart bazovoi serednoi osvity. Postanova KМУ vid 30 veresnia 2020 r. № 898. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2020-%D0%BF#n8> [in Ukrainian].

3. Prutsakova O. Formuvannya ekolohichnoi kompetentnosti shkoliariv u chas hlobalnykh vykykiv. Instytut problem vykhovannya NAPN Ukrainy, Kyiv. URL: <file:///C:/Users/Bestl/Desktop/Prutsakova%20O.%20ekolohichna%20kompetentnist.pdf>. [in Ukrainian].

4. Morze N. ta in. (2010). Informatychna kompetentnist uchniv mozhe buty vyshchoiu vid tykh, khto yikh navchaie? (za materialamy monitorynhovoho doslidzhennia z informatychnykh kompetentnostei vypusnykiv v Ukraini). S. 1–14. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/903/1/N_Morze_V_Vember_O_Kuzminska_O_Barna_M_Zlochevska_O_Ihnatenko_O_Davydenko_KSHKS_5.pdf [in Ukrainian].

5. Rozporiadzhennia KМУ vid 3 bereznia 2023 r. № 190-r. Pro skhvalennia Stratehii rozvytku chytannia na period do 2032 roku «Chytannia yak zhyttieva stratehii» ta zatverdzhennia operatsiinoho planu yii realizatsii na 2023–2025 roky. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/190-2023-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

6. Tychyna P. (1920). Arfamy, arfamy. Soniashni klarnety. Vyd. 2-he. Kyiv: Vyd. t-vo «Drukar», 67 s. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Tychyna/Soniashni_klarnety_zb/ [in Ukrainian].

7. Rozinkevych N., Bracki A. (2022). Strategie opisu zagadnień ekologicznych i elementy ekokrytyki we współczesnej literaturze ukraińskiej. *Świat i Słowo*, 38 (1). S. 435–447. DOI: <http://doi.org/10.53052/17313317.2022.27> [in Polish].

8. Kidruk M. (2010). Podorozh na Pup Zemli. Kyiv: Nora-Druk, T. 2. 224 s. URL: <https://coollib.com/b/173079-maksim-kidruk-podorozh-na-pup-zemli-tom-2/read> [in Ukrainian].

УДК 378.091.2(492)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-173-185](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-173-185)

Заєць Ростислав Генадійович аспірант кафедри педагогіки та менеджменту освіти, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, вул. Шевченка,1, м. Кропивницький, 25006, тел.: (097) 903-25-31, <https://orcid.org/0000-0002-9421-0759>

ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ США

Анотація. У системі вищої освіти США існує багато закладів вищої освіти, що відрізняються якістю та рівнем освіти, поставленими завданнями тощо. Ця система розвивалася протягом тривалого часу та ефективно забезпечує послідовність різних рівнів багаторівневої вищої освіти в Сполучених Штатах. Поряд з цим, вищі навчальні заклади США стикаються з постійним викликом досягнення громадянських цілей вищої освіти в країні. Все більше дослідників відзначають, що для держави надзвичайно важливо підвищувати рівень участі студентів у демократичних процесах.

Недостатня внутрішня робота адміністрацій багатьох університетів по залученню студентів до громадянської активності, обміну знаннями та ресурсами зі своїми громадами призводить до значного зниження рівня залучення студентів до громадянських активностей в багатьох кампусах.

Розуміння керівництвом ЗВО, що розвиток ситуації щодо формування громадянської свідомості залежить від працівників університетів, які відповідають за дані напрями роботи, призвело до переосмислення філософії та цілей освіти щодо виховання відповідальних громадян-лідерів, які будуть заохочувати безперервну освіту та розвиток колективного потенціалу для розвитку демократичного суспільства.

У результаті проведених заходів активізовано роботу щодо громадянської освіти студентів закладів вищої освіти за трьома напрямками:

- під час освітнього процесу;
- як частина заходів студентського кампусу в позанавчальний час;

Одним з напрямів громадянської освіти студентів, який стрімко розвивається, є навчання через служіння громаді. Цей вид діяльності включає курс або серію курсів у рамках проекту, який має освітні та громадські цілі. Такі проекти створюються завдяки співпраці викладачів вищих навчальних закладів і громадських партнерів, зокрема неурядових організацій або державних установ.

Необхідність в стабільній і постійній громадянській освіті для студентів вищих навчальних закладів США забезпечила переформатування освітнього середовища університетів.

Ключові слова: громадянська свідомість, громадянська освіта, громадянськість.

Zaiets Rostyslav Genadiyovych PhD student of the Department of Pedagogy and Education Management, Central Ukrainian State University named after Volodymyr Vynnychenko, Shevchenko St., 1, Kropyvnytskyi, 25006, tel.: (097) 903-25-31, <https://orcid.org/0000-0002-9421-0759>

ХАРАКТЕРИСТИКА СИСТЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ США

Abstract: In the US higher education system, there are many institutions of higher education, which differ in the quality and level of education, tasks, etc. This system has evolved over time and effectively provides a sequence of different levels of multi-level higher education in the United States. Along with this, higher education institutions in the United States face the constant challenge of achieving the civic goals of higher education in the country. More and more researchers note that it is extremely important for the state to increase the level of student participation in democratic processes.

The insufficient internal work of the administrations of many universities to involve students in civic activity, exchange knowledge and resources with their communities leads to a significant decrease in the level of student involvement in civic activities on many campuses.

The understanding by the leadership of the Higher Education Institutions that the development of the situation regarding the formation of civic consciousness depends on university employees who are responsible for these areas of work has led to a rethinking of the philosophy and goals of education regarding the education of responsible citizen-leaders who will encourage continuous education and the development of collective potential for the development of a democratic society .

As a result of the activities, work on civic education of students of higher education institutions was intensified in three areas:

- during the educational process;
- as part of activities of the student campus during extracurricular hours;

One of the directions of civic education of students, which is rapidly developing, is learning through community service. This type of activity includes a course or series of courses as part of a project that has educational and social goals. Such projects are created thanks to the cooperation of teachers of higher educational institutions and public partners, in particular non-governmental organizations or state institutions.

The need for stable and permanent civic education for students of higher educational institutions in the USA ensured the reformatting of the educational environment of universities.

Keywords: civic consciousness, civic education, citizenship.

Постановка проблеми. У системі вищої школи США функціонує широкий діапазон освітніх закладів, що відрізняються якістю та рівнем освіти, поставленими завданнями тощо. Вироблена впродовж тривалого часу, ця система навчання у ЗВО ефективно забезпечує наступність різних рівнів багатоступеневої вищої освіти США, яку можна здобувати в дослідницьких університетах, державних університетах штатів, приватних гуманітарних коледжах, релігійних навчальних закладах, військових академіях та інших спеціалізованих інститутах, однак основою системи американської вищої освіти є університети та коледжі [1].

Нині все більше дослідників засвідчує той факт, що американська вища освіта не виправдовує поставлених громадянських цілей. У 1999 р. укладено й опубліковано два впливових документи, у яких аргументовано це твердження. У Декларації про громадянську відповідальність (Wingspread Declaration on Renewing the Civic Mission of the American Research University) дослідницькі університети звернулися до інших університетів США із закликом відновити свою історичну спадщину та знову наповнити освітній процес «демократичним духом».

Цей документ є результатом роботи конференції за участю адміністраторів університетів, викладачів і представників професійних асоціацій, приватних фондів і громадських організацій, що формулюють стратегії для ефективної підготовки студентів до відповідального громадянства в різноманітній демократії та залучення викладачів до розвитку оновлення обсягу знань і їх використання для вдосконалення суспільства. У декларації представлено громадянські обов'язки дослідницьких університетів і сформульовано для закладів вищої освіти завдання вийти за межі досвіду освітніх послуг та орієнтованих на громаду досліджень для відновлення місії агентів демократії. У Декларації окреслено серйозні стратегічні проблеми в пошуку шляхів використання та вивільнення талантів викладачів, студентів, персоналу й адміністраторів для залучення громадськості. У деклараціях запропоновано університетські навчальні програми, у яких сформульовано виклики для уяви студентів, а також додаткові заходи як на кампусі, так і поза ним, що передбачають для студентів можливість брати участь у громадських проектах. З огляду на це викладачі допомагають створювати такі проекти, залучають до участі студентів і відповідають за громадську культуру у своїх установах; також персонал налагоджує зв'язки з місцевою громадою та отримує визнання в ній; адміністратори забезпечують філософське й інтелектуальне сприйняття дослідницьких університетів як агентів демократії;

освітні заклади розробляють політику прийому та фінансові механізми, що дає змогу створити різноманітну «громадськість» усередині закладів [13].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі аспекти формування громадянської свідомості студентів в закладах вищої освіти США висвітлюються такими ученими США як Астін А., Йоніс Дж., Мінц С., Ятес М. та українськими науковцями Різниченко С. Т., Соловійова Р.П. та іншими.

Мета статті дослідження особливостей системи формування громадянської свідомості в закладах вищої освіти США.

Виклад основного матеріалу. Campus Compact — це національна коаліція майже 1200 ректорів коледжів та університетів, що представляють понад 6 мільйонів студентів, зорієнтованих на віддані досягнення громадських цілей вищої освіти. Окрім того, це єдина асоціація вищої освіти, яка займається виключно громадською діяльністю на території університетського містечка. Її представники співпрацюють з громадянськими й громадськими службами, які розвивають громадянські навички студентів; допомагають кампусам установлювати продуктивні партнерські відносини з громадою та надають ресурси для навчання викладачів, які прагнуть інтегрувати громадянську та громадську діяльність у зміст навчального плану для навчання в громаді [9].

У 2000 р. у Президентській декларації про громадянську відповідальність вищої освіти, яку підтримали понад 500 ректорів коледжів та університетів різних типів – учасників організації Campus Compact, – стверджено, що громадянська активність не змогла розв'язати проблему політичної незаангажованості американської молоді. Зокрема зазначено, що волонтерство зросло, проте політичне розуміння та участь у громадських проєктах залишалися небезпечно низькими. Декларація Президента про громадянську відповідальність вищої освіти має на меті служити закликом до дій для закладів вищої освіти взяти безпосередню участь у формуванні громадянської активності відповідних студентів.

За два роки в дослідженні, поданому у звіті Американської асоціації державних коледжів та університетів (AASCU) [8], що представляє 400 державних установ, засвідчено, що бракує не тільки визначеності щодо зусиль із залучення студентів до громадянської діяльності, але й активності багатьох університетів, які підтримують важливість залучення студентів до громадянської діяльності, обміну знаннями та ресурсами зі своїми громадами, однак внутрішньо недостатньо працюють для того, щоб змінити ситуацію на краще. Унаслідок цього рівень залучення студентів до громадянських активностей залишається в багатьох кампусах дуже низьким і залежить від людини. Типовою є ситуація, коли в закладі ідею громадської участі не належно реалізовано в його культурі, тому її реалізація не матиме позитивних

результатів після зміни генерального директора або іншого академічного керівника.

У США виявляється плюралізм американських цінностей, однак, на думку педагогів Йоніса Дж., Ятеса М. [15] є низка громадянських цінностей, формуванню яких коледжі й університети мають надавати першорядного значення, якщо вони ставлять за мету виховати активних та відповідальних громадян. З-поміж цих цінностей варто згадати повагу, толерантність до інших людей та різних способів і стилів життя, шанування громадянських свобод та інших ключових елементів демократії у США, а також зацікавленість у державній політиці та сприяння позитивним соціальним змінам. З огляду на це американські педагоги прагнуть переосмислити філософію та цілі освіти для виховання відповідальних громадян-лідерів, які будуть заохочувати безперервну освіту та вироблення колективного потенціалу для розвиненого демократичного суспільства.

Унаслідок проведення окреслених заходів активізувалася робота щодо громадянської освіти студентів закладів вищої освіти в трьох напрямках:

- під час освітнього процесу;
- заходи студентського кампусу в позанавчальний час;
- участь у проєктах громадських організацій, спрямованих на покращення життя громади, у якій знаходиться університет.

Елективна система формування освітніх програм, яку почали запроваджувати в американські ЗВО з 90-х рр. ХХ – початку ХХІ ст., дала змогу передбачити курси з громадянської освіти в освітньому процесі. Відтоді вона неодноразово зазнавала трансформації, проте й сьогодні залишається елективно-детермінованою і називається системою керованої і контрольованої факультативності. Ця система дозволяє студентам самостійно обирати дисципліни для вивчення з переліку розроблених ЗВО освітніх курсів. Усі курси поділяють на обов'язкові та факультативні, причому заклад освіти самостійно обирає кількість обов'язкових для здобуття певного ступеня, частину з них потрібно засвоїти в повному обсязі. Співвідношення між обов'язковими й факультативними курсами можна варіювати залежно від традицій чи спрямування закладу освіти. Окрім цього, у програмі можна передбачати не тільки курси, запропоновані факультетом, які студент обрав як основні, а й курси, які викладають на інших факультетах. З огляду на це індивідуальні навчальні програми американських студентів того самого факультету суттєво відрізняються, тому в американських ЗВО не передбачено формування студентських груп, а створені для вивчення окремої програми чи курсу є не стабільними й не тривалими [2; 3;4].

У змісті освіти передбачено фундаментальні знання й спеціалізацію. Фундаментальні знання є основним складником навчального плану першого ступеня університету чи академічного коледжу. Переважно їх здобуття забезпечують до початку засвоєння спеціалізації. Вивчення фундаментальних

дисциплін ґрунтується на таких принципах: принцип «ядра», вибіркового і елективного принципі. Відповідно до принципу «ядра» важливо засвоїти основні предмети у змісті яких передбачено засвоєння фундаментальних знань. Завдяки принципу вибіркового студент самостійно складає індивідуальну програму й вибирає фундаментальні дисципліни. Згідно з принципом елективності потрібно обрати для вивчення певну кількість основних предметів з пропонуваного ЗВО.

Стівен Мінц професор історії Техаського університету в Остіні вважає, що в навчальних програмах ЗВО потрібно забезпечити формування громадянськості та обізнаного відповідального громадянства, яке передбачає:

- засвоєння студентами історії та роботи політичних, судових і громадянських інститутів, на яких ґрунтується демократичне самоврядування.
- ознайомити з основоположними документами цієї нації та суперечностями, які виявляються в конституційних правах;
- вироблення вмінь говорити, незважаючи на відмінності в походженні та політичних поглядах, і залагоджувати конфлікти.
- упровадження курсів американського державного управління.

Також професор Стівен Мінц рекомендує найбільш ефективні стратегії функціонування громадянської освіти у ЗВО:

- дослідницький підхід, який ґрунтується на уважному прочитанні документів, особливо тих, у яких викладено основоположні цінності цього суспільства, а також віддзеркалено політичні, конституційні та правові дебати.
- порівняльний підхід, за яким визначено спільні й відмінні риси Сполучених Штатів схожі та інших країн.

Такі погляди поділяє також Пітер Х. Шук, почесний професор права в Єльському університеті [6], та наполягає на засвоєнні в освітньому процесі ЗВО навчальних курсів, за якими студенти зможуть зрозуміти особливості Сполучених Штатів порівняно з іншими країнами. Для цього потрібно передбачити в навчальному плані опрацювання таких складників унікальності США:

- політична унікальність у двопартійній системі; стислість Конституції, до якої рідко вносилися зміни; кількість, тривалість і вартість виборів; верховенство судової влади.

- юридична унікальність полягає в тому, що в Конституції наголошено на негативних, а не на позитивних правах; передбачено захист для мови, висловлень та комерційної реклами; судова, змагальна правова культура країни.

- з інституційного погляду, влада належить федеральним агентствам; особливою є природа американського федералізму з його децентралізованою системою освіти, кримінального правосуддя, транспорту та ліцензування професій; високий рівень стратифікацій системи вищої освіти; надзвичайно

велика кількість великих корпорацій, яким надано значну політичну та економічну владу;

- з позиції ідеологічної спостерігається слабкість профспілок, відсутня сильна соціалістична партія; визнання відносно високих рівнів економічної нерівності; затримка та обмеженість розвитку державних програм соціального забезпечення й охорони здоров'я, а також велика роль приватних аналітичних центрів, благодійних організацій, релігійних та неурядових організацій у формуванні політики та наданні соціальних послуг;

- на соціальному рівні США вирізняються етнічним, релігійним та расовим різноманіттям; потужними євангельсько-моралізаторськими рухами; великою кількістю дітей в неповних сім'ях; високим рівнем етнічних змішаних шлюбів; надзвичайно частими випадками насилля;

- в економіці США мають нижчі податкові ставки; різноманітні децентралізовані фінансові ринки; акцент зроблено на підприємстві; нижчі показники об'єднання в профспілки; менша кількість робочих місць і ділових правил.

- у галузі культурного розвитку виявляється індивідуалізм, споживацтво та ринкова конкуренція.

Зауважимо, що в Науково-дослідницький інститут з проблем вищої освіти в США (Higher Education Research Institute) наголошено на важливості громадянських цінностей (наприклад, це допомога іншим, сприяння расовій згуртованості тощо), тому їх формування рекомендовано в результатах навчання й особистісного розвитку студентів, що потім аналізують і враховують у визначенні рейтингів американських закладів вищої освіти. Наприклад, Департамент вищої освіти штату Массачусетс виокремлює сім основних цінностей, які є результатами навчання й особистісного розвитку студентів, їх відповідно оцінюють. До них належать:

- 1) емпатія (Empathy);
- 2) широта світогляду / неупередженість (Open-mindedness);
- 3) здатність до ведення перемовин щодо громадських питань (Civic Negotiation);
- 4) шанобливе й толерантне ставлення до різноманіття у світі (Diversity);
- 5) людська гідність (Human Dignity);
- 6) соціальна справедливість (Social Justice);
- 7) громадське благо (Public Good) (Massachusetts Department of Higher Education, 2016).

Актуальним є практико-орієнтований підхід, за якого кожен студент бере участь у громадській активності. З огляду на цей підхід передбачено запровадження обов'язкової участі студента в громадській активності. При цьому кожному студентові потрібно засвоїти курс, у якому студентів долучають до громадсько орієнтованої діяльності: навчати студентів із сусідніх районів, брати участь у місцевій акції з прибирання, реєструвати

виборців, писати законодавцям або волонтерити на харчовий банк. Інший підхід полягає в заохоченні до реалізації проєктів під керівництвом викладачів, які мають компонент суспільних послуг.

На думку М. Хартлі [7], уявлення різних закладів вищої освіти США про те, якою може бути ефективна демократична громадянська освіта, віддзеркалено в різноманітній і навіть суперечливій діяльності в цьому напрямі. Наразі під час обговорення суспільної мети вищої освіти використовують різноманітні терміни, зокрема – залучення громади, громадянська участь, залучення, демократична освіта, освіта для демократії тощо. Наявність багатьох термінів засвідчує суттєві ідеологічні розбіжності в освітній стратегії щодо розбудови громадянської освіти. Наприклад, є ЗВО, які вбачають демократичну громадянську освіту тільки в організації навчання через служіння громаді або «community service learning».

Навчання через служіння громаді «community service learning» (CSL) – це більше, ніж поєднання навчання з практикою або волонтерством; це навчання, яке допомагає студентам краще засвоїти потрібну інформацію та відчути, наскільки може бути корисною їхня професія.

Навчання через служіння громаді вперше з'явилося в деяких національних інститутах США в 1960–1990 рр., для практичної матеріалізації громадських робіт, навчання та інтеграції CSL у програми вищої освіти [11].

Із 2018 р. такий підхід до освітньої діяльності впроваджено більше ніж у 50% університетах та коледжах США, що засвідчує його високу ефективність.

National Youth Leadership Council [10] – недержавна організація, яка активно співпрацює із ЗВО в напрямі педагогіки залучення громади та навчання через служіння їй; поєднує навчальні цілі та громадську роботу так, що це сприяє розвитку студентів і загальному благу громади; упроваджує «стратегію викладання та навчання, яка поєднує змістовну громадську роботу з інструкціями та роздумами для збагачення досвіду навчання, формування громадянської відповідальності та зміцнення громади». За словами Джанет С. Ейлер з Університету Вандербільта (лауреатки факультетської премії Томаса Ерліха 2003 р. за професійне навчання) і Дуайта Е. Джайлза молодшого, це форма експериментальної освіти, за якою навчання відбувається через цикл дій і роздумів. У студентів виробляють прагнення досягти реальних цілей для спільноти та глибшого розуміння таких навичок для себе. У процесі навчання студенти поєднують особистий і соціальний розвиток з академічним і когнітивним розвитком. Досвід посилює розуміння; розуміння сприяє більш ефективним діям».

Переважно навчання через служіння громаді реалізується в курсі або серії курсів у формі проєкту, який дозволяє реалізувати освітні завдання й цілі служіння громаді. Такі проєкти створюють у співпраці викладачів ЗВО й партнерів у громаді, з-поміж яких неурядові організації чи державні установи. Метою проєктів є навчити студентів застосовувати зміст курсу до діяльності в

громаді. Це дає змогу навчатися в контексті реального світу та розвивати навички участі в громаді, а партнерам у громаді – можливості задовольняти значні потреби.

Упровадження навчання через служіння громаді має високу результативність та демонструє переваги для студентів. Зокрема,

в освітньому процесі:

- позитивний вплив на академічне навчання студентів;
- покращення здатності студентів застосовувати те, що вони засвоїли, у «реальному світі»;

- позитивний вплив на академічні результати: продемонстрована складність розуміння, аналіз проблем, розв'язання проблем, критичне мислення та когнітивний розвиток;

- покращена здатність розуміти складність і неоднозначність.

Особисті результати:

- більш гостре відчуття особистої ефективності, особистісної ідентичності, духовного зростання та морального розвитку;

- кращий міжособистісний розвиток, зокрема здатність добре працювати з іншими, а також розвивати лідерські та комунікативні навички.

Соціальні результати:

- зменшення стереотипів і формування міжкультурного розуміння;

- поліпшення соціальної відповідальності та навичок громадянства;

- більше участі в громадських роботах після закінчення навчання.

Формування кар'єри:

- зв'язки з професіоналами та членами спільноти для навчання та кар'єрних можливостей;

- краща академічна освіта, лідерські навички та особиста ефективність сприяють розширенню можливостей.

Відносини з Установою:

- тісніші стосунки з викладачами;

- більше задоволення від освітнього процесу в закладі вищої освіти;

- покращено рівень випускників.

Переваги для викладачів ЗВО від навчання через служіння громаді:

- задоволеність якістю навчання студентів;

- нові шляхи для дослідження та публікації завдяки зв'язкам викладачів з громадою;

- надання можливостей для спілкування з викладачами інших дисциплін або закладів;

- більше можливостей для власних досліджень.

Переваги для коледжу й університету від навчання через служіння громаді:

- поліпшення інституційної прихильності до навчальної програми;

- покращене утримання студентів;

- удосконалені зв'язки з громадою.

Переваги спільноти від навчання через служіння громаді:

- задоволеність участю студентів;
- цінні людські ресурси, потрібні для досягнення цілей громади;
- нова енергія, ентузіазм і перспективи до громадської роботи;
- розширені відносини між громадою та університетом [5].

За твердження Шерон Шилдс з Університету Вандербільта, Нешвіль, Теннесі, сервісне навчання є «однією з найважливіших методологій навчання, яка набирає обертів у багатьох кампусах». Справді, якщо навчання організоване добре, залучення громади є корисним для студентів, викладачів, громад і закладів вищої освіти.

Зазначимо, що значним викликом для розбудови системи навчання через служіння громаді стала пандемія КОВІД-19, яка значно сповільнила процес участі в масових заходах та проєктах. Здебільшого освітній процес та громадянські заходи почали проводити дистанційно, що спричинило втрату комунікаційного складника навчання через служіння громаді. Унаслідок цього виникла низка проблем в закладах вищої освіти США, пов'язана з фінансовим утримуванням приміщень та наданням якісної освіти студентам.

Для розв'язання проблем та збільшення контингенту студентів заклади вищої освіти змагаються в удосконаленні чотирьох найважливіших критеріїв: 1) наявність академічних спеціальностей; 2) вартість навчання; 3) місцезнаходження кампусу; 4) зручності на його території. Університетські містечка є мікрогромадами для одночасних місць роботи, дому та дозвілля, тому найсучасніші університети США почали імплементувати стиль розумного міста в кампусах у меншому обсягу, що забезпечує цілісність системи енергоефективності, безпеки, цифровізації на всій території університетського кампусу, створюючи «розумний кампус» [6].

Розумні кампуси, які володіють гнучкістю для впровадження нових варіантів освітньої діяльності та інтегровані для відповідності вимогам сьогодення швидко розвиваються та допомагають повернутися до повноцінного освітнього процесу, збільшують економічну вигоду від діяльності університетів.

Розумний кампус використовує передову мережеву інфраструктуру та пристрої, під'єднанні до Інтернету, щоб забезпечити підтримку та залучення усіх учасників освітнього процесу. Такий кампус об'єднує людей, пристрої та програми й дозволяє університетам приймати ґрунтовні рішення для покращення безпеки та максимального використання ресурсів.

Упровадження «розумного кампусу» в Університеті штату Аризона дало декілька позитивних результатів:

- покращення освітніх досягнень студентів та збільшення періоду їх перебування в кампусі;
- активізація та стрімке збільшення освітніх проєктів через служіння громаді;

- підвищення ефективності роботи університету щодо розподілу навчальних приміщень та інших ресурсів;
- автоматизація робочих процесів для забезпечення життєдіяльності інфраструктури кампусу;
- економія електроенергії та ресурсів;
- зменшення людських помилок, завдяки автоматизації роботи з даними;
- швидке отримання статистики за допомогою аналізу даних;
- сприяння кращій взаємодії всіх учасників освітнього процесу в університетському середовищі;
- використання інтерактивних моделей навчання;
- створення стандартів постійного технологічного вдосконалення;
- постійне технологічне вдосконалення [14].

Висновки. Значна кількість університетів США підтримує важливість залучення студентів до громадянської активності, обміну знаннями та ресурсами зі своїми громадами, проте недостатньо працює внутрішньо для того, щоб змінити ситуацію на краще. Унаслідок цього рівень залучення студентів до громадянських активностей залишається в багатьох кампусах дуже низьким і залежить від представників адміністрацій університетів, які відповідають за ці напрями роботи.

З огляду на це нині американські педагоги прагнуть переосмислити філософію та цілі освіти для виховання відповідальних громадян-лідерів, які будуть заохочувати безперервну освіту та розвиток колективного потенціалу для розвитку демократичного суспільства.

У результаті активізовано роботу щодо громадянської освіти студентів закладів вищої освіти за трьома напрямами:

- під час освітнього процесу;
- як частина заходів студентського кампусу в позанавчальний час;
- організація освітніх проєктів служіння громаді, організованих громадськими організаціями та спрямованих на покращення життя громади, у якій знаходиться університет.

Стабільність та сталість громадянської освіти студентів у закладах вищої освіти США забезпечено переформатуванням освітнього середовища університетів на «розумні кампуси» та впровадженням технології розумного міста.

Література:

1. Козубовська І. В., Стойка О. Я., Сідун Л. Ю. Історико-педагогічні аспекти розвитку вищої освіти в США (кінець ХХ початок ХХІ століття): монографія / Ірина Василівна Козубовська, Олесь Ярославівна Стойка, Лариса Юріївна Сідун. Ужгород : ПП «АУТДОР - ШАРК», 2015. 186 с. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18469/1/%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%9A%D0%9E%D0%93%D0%9F%D0%95%D0%94%D0%90%D0%93%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84..pdf

2. Різниченко С. Т. Сучасні тенденції розвитку вищої освіти США / С. Т. Різниченко. *Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки»*. № 189. Ч.ІІ. С. 41 – 46, 48.
3. Соловйова Р. П. Освіта в США / Р. П. Соловйова, Ю. М. Соловйова. *Вісник Донецького національного університету економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. Серія «Гуманітарні науки»*. 2011. С. 102 – 109, 49.
4. Олендр Т. М. Програми підготовки студентів природничих спеціальностей, що здобувають освітньо-кваліфікаційний рівень бакалавра у США й Україні: порівняльний аспект / Т. М. Олендр. *Вісник Черкаського університету : Серія «Педагогічні науки»*. 2012. Вип. 147. С. 32 – 38.
5. Bandy J. What is Service Learning or Community Engagement? / J. Bandy. *Vanderbilt University Center for Teaching*. 2011. (Retrieved [today's date] from.) URL: <https://cft.vanderbilt.edu/guides-sub-pages/teaching-through-community-engagement/>. https://www.researchgate.net/publication/347165185_Integrating_Community_Service_Learning_into_University_Curriculum_Perspectives_from_EFL_Teachers_and_Students
6. Harris Jo. Development of 'smart' university campuses is within reach / Jo. Harris. *University World News*. (Retrieved [today's date] from.) URL: <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2022021114170858>.
7. Hartley M. Reclaiming the democratic purpose of American higher education: tracing the trajectory of the civic engagement movement / M. Hartley. *Learning and Teaching*. 2009. 2(3). P.11–30.
8. *AASCU Delivering Americas Promise*. URL: <https://aascu.org/>
9. *Campus Compact*. URL: <https://compact.org/>
10. *National youth leadership council*. URL: <https://www.nylc.org/>
11. Kaye C. B. The complete guide to service learning. Minneapolis : Free Spirit Press, 2010.
12. Peter H., Schuck. James Q. Wilson and American Exceptionalism. *National affairs*. 2023. №55. URL: <https://www.nationalaffairs.com/publications/detail/james-q-wilson-and-american-exceptionalism>
13. Wingspread Declaration on Renewing the Civic Mission of the American Research University [The Wingspread Conference] (Racine, WI, December 11-13, 1998 and July 19-21, 1999); Kellogg Commission on the Future of State and Land-Grant Universities (1999) / Returning to our Roots: the Engaged Institution Available at: URL: <http://www.aplu.org/NetCommunity/Document.Doc?id=183>
14. Yi Wang. "A smart campus internet of things framework". *IEEE 8th Annual Ubiquitous Computing Electronics and Mobile Communication Conference (UEMCON)*. 2017.
15. Youniss J., Yates M. Community service and social responsibility in youth. Chicago: University of Chicago Press, 1997. 193 p.

References:

1. Kozubovska I. V., Stoika O. Ya., Sidun L. Yu. Istoryko–pedahohichni aspekty rozvytkuvyshchoi osvity v SShA (kinets KhKh pochatok KhKhI stolittia) : monohrafiia / Iryna Vasylivna Kozubovska, Olesia Yaroslavivna Stoika, Larysa Yuriivna Sidun. Uzhhorod: PP «AUTDOR - ShARK», 2015. 186 s. Retrieved from https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/18469/1/%D0%86%D0%A1%D0%A2%D0%9E%D0%A0%D0%98%D0%9A%D0%9E%D0%93%D0%9F%D0%95%D0%94%D0%90%D0%93%D0%9E%D0%93%D0%86%D0%A7%D0%9D%D0%86%20%D0%90%D0%A1%D0%9F%D0%95%D0%9A%D0%A2%D0%98_%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84..pdf
2. Riznychenko S. T. Suchasni tendentsii rozvytku vyshchoi osvity SShA / S. T. Riznychenko. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriiia «Pedahohichni nauky»*. № 189. Ch.II. S. 41 – 46, 48.

3. Soloviova R. P. Osvita v SShA / R. P. Soloviova, Yu. M. Soloviova. Visnyk Donetskoho natsionalnogo universytetu ekonomiky i torhivli im. M. Tuhana-Baranovskoho. Seriiia «Humanitarni nauky». 2011. S. 102 – 109, 49.
4. Olendr T. M. Prohramy pidhotovky studentiv pryrodnychkykh spetsialnostei, shcho zdobuvaiut osvitho-kvalifikatsiinyi riven bakalavra u SShA y Ukraini: porivnialnyi aspekt / T. M. Olendr. Visnyk Cherkaskoho universytetu : Seriiia «Pedagogichni nauky». 2012. Vyp. 147. S. 32 – 38.
5. Bandy J. What is Service Learning or Community Engagement? / J. Bandy. Vanderbilt University Center for Teaching. 2011. Retrieved from <https://cft.vanderbilt.edu/guides-subpages/teaching-through-community-engagement/>. https://www.researchgate.net/publication/347165185_Integrating_Community_Service_Learning_into_University_Curriculum_Perspectives_from_EFL_Teachers_and_Students.
6. Harris Jo. Development of ‘smart’ university campuses is within reach / Jo. Harris. University World News. Retrieved from <https://www.universityworldnews.com/post.php?story=2022021114170858>.
7. Hartley M. Reclaiming the democratic purpose of American higher education: tracing the trajectory of the civic engagement movement / M. Hartley. Learning and Teaching. 2009. 2(3). R.11–30.
8. AASCU *Delivering Americas Promise*. Retrieved from <https://aascu.org/>
9. Campus Compact. Retrieved from <https://compact.org/>
10. National youth leadership council. Retrieved from <https://www.nylc.org/>
11. Kaye C. B. The complete guide to service learning. Minneapolis : Free Spirit Press, 2010.
12. Peter H., Schuck. James Q. Wilson and American Exceptionalism. *Natinal affairs*. 2023. №55. Retrieved from <https://www.nationalaffairs.com/publications/detail/james-q-wilson-and-american-exceptionalism>
13. Wingspread Declaration on Renewing the Civic Mission of the American Research University [The Wingspread Conference] (Racine, WI, December 11-13, 1998 and July 19-21, 1999); Kellogg Commission on the Future of State and Land-Grant Universities (1999) / Returning to our Roots: the Engaged Institution Retrieved from <http://www.aplu.org/NetCommunity/Document.Doc?id=183>
14. Yi Wang. "A smart campus internet of things framework". *IEEE 8th Annual Ubiquitous Computing Electronics and Mobile Communication Conference (UEMCON)*. 2017.
15. Youniss J., Yates M. Community service and social responsibility in youth. Chicago: University of Chicago Press, 1997. 193 p.

УДК 378:141:371.134(043.3):355

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-186-194](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-186-194)

Катеринчук Сергій Володимирович старший викладач кафедри вогневої та тактико-спеціальної підготовки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (096) 548-23-35, <https://orcid.org/0000-0002-3320-7249>

Лопаткін Ігор Васильович старший викладач кафедри вогневої та тактико-спеціальної підготовки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 961-89-50, <https://orcid.org/0000-0002-6094-7015>

МЕТОД МОДЕЛЮВАННЯ У РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРСТВА В ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Анотація. Стаття присвячена проблемі використання методу моделювання у змісті професійної підготовки офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти з метою розвитку в них військового лідерства. Авторами представлено обґрунтування актуальності проблеми, ключовою з яких є вимога реформування соціальних конструкцій та розвитку особистості офіцера, а також ведення бойових дій офіцерами, які мають вплив на колектив.

У запропонованій статті приділено уваги сутності лідерства як соціально-психологічного феномену, а також змісту самого поняття. Автори узагальнили результати наукових досліджень та дійшли висновку, що з-поміж чималої кількості методів, форм та технологій, що дають змогу розвивати саме військове лідерство, метод моделювання є найефективнішим. Представлено трактування поняття «модель» (уявна або втілена матеріальна система, що відображає об'єкти дослідження, щоб у подальшому змінити його з метою отримання нової інформації). Визначено метод моделювання як метод, що передбачає виконання ролі засобу навчання для уявлення про об'єкт, явище чи систему узагальнено. Цей метод дає змогу описувати структуру явища чи об'єкту, що вивчається. У розвитку військового лідерства в офіцерів-прикордонників за допомогою моделювання автори пропонують виокремлення конкретних професійно спрямованих практичних ситуацій. Для створення такої ситуації пропонуємо розглядати певні проблеми з професійної діяльності офіцерів-прикордонників та подавати їх у вигляді ситуативного опису.

Визначено основні переваги методу моделювання: можливість збереження рівноваги між готовністю офіцера-прикордонника до змін та потребою дотримання у поведінці принципу послідовності конкурентності.

Сформульовано висновки та перспективи подальших наукових досліджень.

Ключові слова: професійна підготовка, офіцери-прикордонники, Державна прикордонна служба, прикордонне відомство, охорона та захист кордону, моделювання, військове лідерство.

Katerynchuk Serhii Volodymyrovych Senior lecturer at the Department of Fire and Tactical Special Training, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (096) 548-23-35, <https://orcid.org/0000-0002-3320-7249>

Lopatkin Ihor Vasyliovych Senior lecturer of the Department of Fire and Tactical Special Training, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (067) 961-89-50, <https://orcid.org/0000-0002-6094-7015>

MODELING METHOD IN THE DEVELOPMENT OF MILITARY LEADERSHIP IN BORDER GUARD OFFICERS

Abstract. The article is devoted to the problem of using the modeling method in the content of professional training of border guard officers of the operative level of higher military education with the aim of developing military leadership in them. The authors present the justification of the relevance of the problem, the key of which is the demand for reforming social structures and the development of the officer's personality, as well as the conduct of combat operations by officers who have an impact on the team.

The proposed article focuses on the essence of leadership as a socio-psychological phenomenon, as well as the content of the concept itself. The authors summarized the results of scientific research and came to the conclusion that among the considerable number of methods, forms and technologies that make it possible to develop military leadership, the modeling method is the most effective. The interpretation of the concept of "model" (imaginary or embodied material system that reflects the objects of research in order to change it in the future in order to obtain new information) is presented. The modeling method is defined as a method that assumes the role of a learning tool for generalizing an object, phenomenon or system. This method makes it possible to describe the structure of the phenomenon or object being studied. In the development of military leadership in border guard officers, with the help of simulation, the authors suggest highlighting specific professionally oriented practical situations. To create such a situation, we suggest considering certain problems of the professional activity of border guards and presenting them in the form of a situational description.

The main advantages of the modeling method are determined: the possibility of maintaining a balance between the readiness of the border guard officer for changes and the need to observe the principle of consistency of competitiveness in his behavior.

Conclusions and prospects for further scientific research are formulated.

Keywords: professional training, border officers, State Border Service, border agency, border guard and protection, modeling, military leadership.

Постановка проблеми. Сучасні виклики перед прикордонною службою України вимагають нового бачення у їх вирішенні. Зміни, що стосуються діяльності прикордонного відомства належать до сфери інформатизації, глобалізації, трансформації комунікативних потоків тощо. Основна проблема пов'язана із якістю реалізації професійної діяльності представників прикордонної служби. До офіцера-прикордонника скеровані вимоги щодо високого рівня виконання управлінських, організаційних, інтелектуальних, просвітницько-виховних та інших функцій. Офіцери прикордонної служби обіймають у відомстві посади управлінського сектору, тобто на них покладено управління процесами щодо забезпечення охорони та захисту державного кордону, що означає формування взаємодії, здатність приймати рішення та відповідальності за його наслідки, вплив на поведінку інших осіб, розподіл у військовому колективі функціональних ролей тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різних видах джерел представлені наукові праці, присвячені проблемі реформування української вищої військової освіти. На особливу увагу заслуговують дослідження О. Васильєва [1], С. Полторака [2], Ю. Приходька [3], В. Рахманова [4], В. Стасюка [6], О. Цевельова [7]. Ключові дислеймери цих наукових праць полягають у поданні пропозицій та рекомендацій щодо модернізації вищої військової освіти на потужний основу розвитку сектору безпеки та оборони України.

Метою запропонованої статті є узагальнення результатів аналізу проблеми використання методів моделювання в освітньому процесі з метою розвитку військового лідерства офіцерів-прикордонників у професійній діяльності офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу. Ініціатива у діяльності будь якого фахівця дозволяє звернутись до декількох теорій лідерства, зокрема щодо його еволюції та змісту. Згідно із положеннями деяких теорій людина народжується із лідерськими якостями або формує їх у певному соціальному середовищі. На думку вчених найсприятливішими соціальними інститутами, що здійснюють істотний вплив на формування здатності до лідерства в особистості є навчальні заклади. Стаття присвячена проблемі формування здатності до лідерства в майбутніх офіцерів-прикордонників. Соціальній спільноті офіцерів прикордонної служби притаманні свої соціо-культурні та психологічні

особливості, зумовлені специфікою їх професійної діяльності. Офіцери-прикордонники обіймають управлінські посади, що передбачає сформованість відповідних професійно-особистісних якостей: вплив на інших людей, вміння згуртовувати персонал у прикордонному колективі, вміння приймати рішення та нести за них відповідальність, вміння налагоджувати комунікацію без втрати свого соціального статусу тощо. Зазначені характеристики відображають зміст лідерства в сучасному суспільстві.

Педагогіка як універсальна наука, яка поєднує знання з різноманітних наукових галузей, використовує широкий спектр інструментів задля формування здатності до лідерства в особистості. Педагогічні наукові джерела пропонують чимало праць з питань формування здатності до лідерства в особистості. Більшість цих праць належать до галузі виховання, і у певній мірі менша частка – до галузі дидактики.

За результатами аналізу зарубіжних наукових джерел, проблема лідерства і зокрема формування здатності до лідерства представлена у бізнес-мотиваційній літературі з питань менеджменту, маркетингу тощо. Західні джерела з цієї проблеми зазвичай написані як презентація власного досвіду конкретного управлінця, власника компанії або маркетолога. Жодних рекомендацій методичного або педагогічного змісту такі джерела не пропонують, а тому ми звернулись лише до вітчизняних наукових джерел.

Педагогічна думка в Україні здебільшого представлена працями з проблем патріотичного виховання, що пояснюється історичними особливостями формування України як незалежної держави у світовій спільноті, з проблем формування загальних та професійних компетентностей тощо.

Прикордонне українське відомство є правоохоронним органом спеціального призначення. Відомство виконує фундаментальні функції у суспільстві, а тому є одним із ключових соціальних інститутів. Стрімкий розвиток сучасного суспільства вимагає проведення певних реформ у прикордонній службі, що дотичні до управлінської, технологічної та соціально-економічної людської діяльності. Це, у свою чергу, означає, що сформовано попит на нову особистість офіцера-прикордонника, здатного до швидкої адаптації, вирішення нестандартних ситуацій, здатного до саморозвитку та самовдосконалення, до ефективної взаємодії, переконання оточуючих щодо певної позиції, виконання управлінських та організаторських завдань. Подані вище характеристики зумовлюють необхідність дослідження здатності майбутніх офіцерів-прикордонників до лідерства [6].

Дефініція «лідерство» має багатофункціональний зміст, а тому має декілька диспутивних визначень зі своїм змістом істотних ознак. Ці ознаки відображають широкий спектр явищ, котрі пов'язані із владою, впливом на соціальні спільноти (колективи) тощо. Поняття «лідерство» сформувалось у повсякденному житті, а потім було перенесено у наукове середовище. У

процесі розвитку, залежно від інтересів дослідження у змісті поняття «лідерство» пріоритетними різні ознаки, що впливає на відсутність єдиного визначення згаданої категорії.

Увага до питання розвитку військового лідерства пов'язане із сучасним етапом розвитку українського суспільства, і зокрема її інституту безпеки та оборони. Україна є типовою європейською країною, що має потужний військовий потенціал. Проте тривалий час розвиток української військової освіти відбувався за так званим «радянським зразком», що абсолютно не дає змоги розвивати особистість в офіцера, його прагнення сформувати та розвинути необхідні професійно-особистісні якості. Армії країн високого рівня розвитку довели, що сучасний сектор безпеки та оборони є ефективним, якщо його представників готувати за раціональним підходом, а не ідеологічним. Раціональність вимагає від особистості офіцера-прикордонника, до прикладу, знань та умінь управління колективом, впливу на нього, сприйняття професійних завдань як місії, що необхідно успішно виконати. За радянським обмежень для офіцерів це було неможливим. Тому пріоритетна тенденція підготовки сучасних офіцерів-прикордонників – це розвиток військового лідерства [8].

Зміни в українському суспільстві відбувається вже протягом 30 років, зокрема у секторі безпеки та оборони. Війна з росією актуалізувала системні зміни у професійній освіті офіцерів Збройних Сил України та її прикордонної служби. Десять років тому назад українське суспільство зрозуміло, що окрім професіоналізму від офіцера, зокрема офіцера-прикордонника, вимагають національного свідомого громадянина-патріота, рішучого керівника підрозділу, відповідального за свої рішення, і що найважливіше здатного пропонувати ідеї та передавати їх прикордонному колективу, схилити персонал прикордонного колективу до прийняття ідей керівника. Ці характеристики виражають зміст лідерських функцій офіцера-прикордонника, про які також йде мова у законах України та Концепції військової освіти України [14; 15; 16].

Питання формування та розвитку лідерських функцій представлена у дослідженнях сучасних військових педагогів. Науковці пропонують педагогічні умови розвитку лідерських якостей, технології їх формування та розвитку, а саме: створення професійних завдань з формування лідерських якостей у ключовий напрям фахової підготовки курсантів-прикордонників; унаочнення прикладів лідерської поведінки; створення в освітньому процесі умов для курсантів-прикордонників щодо прояву лідерства, ініціативи та самостійності; моделювання на основі ігор лідерських функцій; забезпечення індивідуалізації освітньої діяльності курсантів-прикордонників на основі внесення коректив їх лідерських функцій; удосконалення педагогічної підготовки викладачів щодо розвитку лідерських функцій курсантів-прикордонників [9].

У наукових працях звертаються до педагогічних умов розвитку готовності в курсантів-прикордонників до лідерства, зокрема: фіксації у нормативних документах щодо підготовки курсантів-прикордонників вимог розвитку офіцера-лідера; сприйняття готовності майбутнього офіцера-прикордонника до лідерства як однією з цілей освітньої діяльності, визначення змісту професійної підготовки; реалізація в освітньому процесі таких дидактичних принципів, як активність особистості в оволодінні лідерськими функціями, метод моделювання змісту лідерської діяльності офіцерів-прикордонників; розроблення комплексу засобів та методів забезпечення міждисциплінарних зв'язків; запровадження засобів професійної підготовки науково-педагогічних працівників щодо роботи з розвитку готовності до лідерства в курсантів-прикордонників.

Вибір методів та технологій виконання лідерських функцій нами здійснено також і в європейській та американській системі вищої освіти. До прикладу, І. Бернарто [10] та Б. Ф. Кінгстон [11] Д. Бальцежик [12] зазначають, що лідером є особа, котра здатна вплинути на особистість та соціальні групи, направляючи спільні зусилля на досягнення певної мети.

За результатами аналізу вище представлених наукових досліджень, нами зафіксовано повторюваність методу моделювання у формуванні та розвитку лідерських функцій офіцерів-прикордонників.

Розвиток та реальне використання лідерських функцій офіцерами-прикордонниками оперативного рівня вищої військової освіти є очевидними завданнями для прикордонної служби [13]. Офіцери-прикордонники, які позиціонують себе як лідери, насправді потребують відповідної підготовки, тренінгів, наставництва, коучингу [20]. Проте найважливіше, що в основі цих технологій лежить метод моделювання.

Питанню лідерства у країнах високого рівня розвитку у приватних та державних інституціях визнано проблему розвитку лідерства у персоналу [17]. Прикладами таких країн є Нідерланди, Польща, Єстонія, Ірландія та ін. [18].

В офіцерів-прикордонників необхідно розвивати лідерські функції, оскільки війна продемонструвала як динамічно змінюється їх професійне середовище та професійна діяльність.

В основі методу моделювання з метою виконання офіцерами-прикордонниками лідерських функцій передбачено такий різновид як ситуативне моделювання, і зокрема ситуації тактичної самоорганізації та стратегічної самоорганізації.

Поняття «моделі» у сучасних наукових дослідженнях визначено як уявну або втілену матеріально систему, що відображає об'єкти дослідження, щоб у подальшому змінити його з метою отримання нової інформації.

Метод моделювання широко застосовується в сучасній освітній діяльності та педагогічних дослідженнях. Мета використання моделювання полягає в отриманні якісно нових знань щодо об'єктів, явищ, процесів та систем.

Моделювання як метод передбачає виконання ролі засобу навчання для уявлення про об'єкт, явище чи систему узагальнено. Цей метод дає змогу описувати структуру явища чи об'єкту, що вивчається [17]. Додатковими перевагами методу моделювання є проектування причинно-наслідкових зв'язків між складовими цілого, показ процесів, функцій та сутності явищ, що в центрі уваги дослідників. В центрі нашої уваги виконання лідерських функцій офіцерами-прикордонниками оперативного рівня вищої військової освіти, які ми пропонуємо розвивати на основі методу моделювання [15].

Використання методу моделювання у розвитку лідерських функцій офіцерів-прикордонників передбачає виокремлення конкретних професійно спрямованих практичних ситуацій. Для створення такої ситуації пропонуємо розглядати певні проблеми з професійної діяльності офіцерів-прикордонників та подавати їх у вигляді ситуативного опису [16]. Завдяки такому застосуванню методу моделювання можлива підтримка тісного зв'язку теорії та практичної діяльності і врахування професійного досвіду офіцерів-прикордонників.

3-поміж переваг методу моделювання необхідно зазначити можливість збереження рівноваги між готовністю офіцера-прикордонника до змін та потребою дотримання у поведінці принципу послідовності конкурентності. Науково-педагогічні працівники мають змогу надавати допомогу офіцерам-прикордонникам у вирішенні змодельованих ситуацій стосовно лідерських функцій, не насичуючи цей процес почуттями самозвинувачення, тобто не надаючи шкоди психологічному стану офіцера [18].

Таким чином, одним із чинників розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти є врахування фактору лідерства, а отже лідерських якостей та функцій/

Лідерство в офіцерів прикордонної служби уможливорює орієнтацію персоналу прикордонного колективу на певного координатора цього колективу, на створену міжособистісну взаємодію, на розвиток різноманітних якостей особистості (прагнення успіху, до прикладу).

Висновки. Системний підхід вважають у науці універсальним, оскільки відбувається врахування безлічі умов та особливостей досліджуваного процесу чи явища. Використання згаданого підходу у представленій проблемі дало змогу визначити сильні і слабкі сторони у системі підготовці майбутніх офіцерів-прикордонників до професійної взаємодії. Практична реалізація спроектованої системи дозволить внести своєчасні корективи і підвищити компетентність офіцерських кадрів прикордонної служби.

Література:

1. Васильев О. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку військової освіти. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. Київ, 2022. № 1 (45). С. 9–22.

2. Полторак С. Трансформація системи військової освіти України на шляху до досягнення стандартів НАТО. *Наука і оборона*. 2018. № 2. С. 4–10.
3. Приходько Ю. Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. Київ. 2022. № 1 (45). С. 179–196.
4. Рахманов В., Тимчук Л. Основні етапи системного підходу до навчання у вищому військовому навчальному закладі. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. 2022. № 1 (45). С. 207–218.
5. Реформа спеціальної освіти в секторі безпеки та оборони: яких змін очікувати. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/16/reforma-speczialnoyi-osvity-v-sektori-bezpeky-ta-oborony-yakyh-zmin-ochikuvaty/>
6. Стасюк В. В. Актуальні проблеми професійної освіти науково-педагогічних працівників в умовах вищої військової освіти. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України*: зб. матеріалів всеукр. круглого столу (Київ, 17 квіт. 2018 р.). Київ: КНУБА, 2018. С. 31–34.
7. Цевельов О. Формування політики професійної військової освіти в Україні в сучасних умовах. *Військова освіта*. 2021. Вип. 2 (44). С. 255–267.
8. Akademia Sztuki Wojennej. URL: <https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/>
9. Anderson L., Johansson E. Developing Military Leadership by Making Leadership Problems Visible. Sweden, National Defence College, Department of Leadership. 1999.
10. Baltic Defence College / Official Website. URL: <http://www.baltdefcol.org>.
11. SC Collective Training and Exercise Directive (CT&ED) 075-003. 02 October 2013. URL: https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/bi-sc-75-3_final.pdf.
12. BI-SC Education and Training Directive (E&TD) 075-002. September 2016. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/BI-SC_75_2_New.pdf.
13. BI-Strategic Command Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007. 10 September 2015. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/ptecs/etd-075-007.pdf>.
14. European Commission. Key Competences For Lifelong Learning. European Reference Framework. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 12 p.
15. Führungsakademie der Bundeswehr. URL: <https://www.bundeswehr.de/de/organisation/weitere-bmvg-dienststellen/fuehrungsakademie-der-bundeswehr>.
16. Joint Forces Staff College / Official website. URL: <https://jfsc.ndu.edu/>
17. Kelley K. P., Johnson-Freese J. Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis*. 2014. Vol. 58. № 1. pp. 119.
18. MC 0458/3 (Final), NATO Education, Training, Exercise and Evaluation (ETEE) Policy, dated 03 September 2014.

References:

1. Vasiliev O. (2022) Teoretychni aspekty innovatsiynoho rozvytku viys'kovoyi osvity. Aktual'ni problemy transformatsiyi stanu ta yakosti systemy vyshchoyi viys'kovoyi osvity. [Theoretical aspects of innovative development of military education. Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education]. Kyiv. No. 1 (45). P. 9–22. [in Ukrainian]
2. Poltorak S. (2018) Transformatsiya systemy viys'kovoyi osvity Ukrayiny na shlyakhu do dosyahnennya standartiv NATO. [Transformation of the military education system of Ukraine on the way to achieving NATO standards]. *Science and defense*. No. 2. P. 4–10. [in Ukrainian]
3. Prikhodko Y. (2022) Aktual'ni problemy transformatsiyi stanu ta yakosti systemy vyshchoyi viys'kovoyi osvity. [Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education] *Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education* Kyiv. No. 1 (45). P. 179–196. [in Ukrainian]

4. Rakhmanov V., Tymchuk L. (2022) Osnovni etapy systemnoho pidkhodu do navchannya u vyshchomu viys'kovomu navchal'nomu zakladi. [The main stages of the system approach to training in a higher military educational institution]. *Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education*. No. 1 (45). P. 207–218. [in Ukrainian]
5. Reforma spetsial'noyi osvity v sektori bezpeky ta oborony: yakykh zmin ochikuvaty. [Reform of special education in the security and defense sector: what changes to expect]. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/16/reforma-speczialnoyi-osvity-v-sektori-bezpeky-ta-oborony-yakyh-zmin-ochikuvaty/> [in Ukrainian]
6. Stasiuk V. V. (2018) Actual problems of professional education of scientific and pedagogical workers in the conditions of higher military education. Actual problems of the educational process in the context of the European choice of Ukraine: coll. all-Ukrainian materials round table (Kyiv, April 17, 2018). Kyiv: KNUBA. P. 31–34. [in Ukrainian]
7. Tsevelyov O. (2021) Formuvannya polityky profesiynoyi viys'kovoyi osvity v Ukrayini v suchasnykh umovakh. [Formation of the policy of professional military education in Ukraine in modern conditions]. *Military education*. Issue 2 (44). P. 255–267. [in Ukrainian]
8. Akademia Sztuki Wojennej. URL: <https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/> [in Polish]
9. Anderson L., Johansson E. (1999) Developing Military Leadership by Making Leadership Problems Visible. Sweden, National Defence College, Department of Leadership. [in English]
10. Baltic Defence College / Official Website. URL: <http://www.baltdefcol.org>. [in English]
11. SC Collective Training and Exercise Directive (CT&ED) 075-003. 02 October 2013. URL: https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/bi-sc-75-3_final.pdf. [in English]
12. BI-SC Education and Training Directive (E&TD) 075 -002. September 2016. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/BI-SC_75_2_New.pdf. [in English]
13. BI-Strategic Command Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007. 10 September 2015. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/ptecs/etd-075-007.pdf>. [in English]
14. European Commission. Key Competences For Lifelong Learning. European Reference Framework. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 12 p. [in English]
15. Führungsakademie der Bundeswehr. URL: <https://www.bundeswehr.de/de/organisation/weitere-bmvg-dienststellen/fuehrungsakademie-der-bundeswehr>. [in English]
16. Joint Forces Staff College / Official website. URL: <https://jfsc.ndu.edu/> [in English]
17. Kelley K. P., Johnson-Freese J. (2014) Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis*. Vol. 58. № 1. pp. 119. [in English]
18. MC 0458/3 (Final), NATO Education, Training, Exercise and Evaluation (ETEE) Policy, dated 03 September 2014. [in English]

УДК [378.147:332.2]:378.4(438

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-195-205](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-195-205)

Кирилюк Володимир Петрович кандидат сільськогосподарських наук, доцент, доцент кафедри географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Садова, 2, м. Умань, <https://orcid.org/0000-0003-2098-0520>

Рожі Томас Адальбертович викладач-стажист кафедри географії та методики її навчання, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Садова, 2, м. Умань, <https://orcid.org/0000-0002-6794-9662>

ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У МАЙБУТНІХ ГЕОДЕЗИСТІВ У ЗВО УКРАЇНИ

Анотація. У статті піднімається проблематика формування комунікативної компетентності майбутніх геодезистів у ЗВО України. Акцентовано увагу на тому, що під час навчання у закладі вищої освіти у майбутнього геодезиста потрібно сформувати комунікативну компетентність, яка допоможе йому оволодіти практичними й усвідомленими навичками володіння вміннями здійснювати усне і писемне, вербальне й невербальне професійно-ділове спілкування з урахуванням норм сучасної української літературної мови, здійснювати взаємообмін набутим досвідом, досягати взаєморозуміння між партнерами та колегами. Визначено, що компетентність полягає в набутті тих знань, навичок і вмінь, які будуть використовуватися під час професійної діяльності, що забезпечить її виконання на високому професійному рівні. Запропоновано визначення комунікативної компетентності геодезиста: комунікативна компетентність геодезиста – це застосування певної сукупності знань, умінь, навичок, норм і ціннісних орієнтацій у професійній діяльності майбутнього фахівця, його творчий потенціал, вміння знаходити спільну мову з колегами та клієнтами в корисній і змістовній формі, розробляти стратегії взаємодії, прийняття і розуміння іншої людини. Розроблено структуру комунікативної компетентності майбутнього геодезиста, в якій виділено чотири компоненти: мотиваційний, когнітивний, емоційно-вольовий, культурно-етичний компоненти. Запропоновано створити педагогічні умови, які будуть сприяти формуванню комунікативної компетентності, а саме: впровадження переваг компетентнісного, особистісно-орієнтованого та проблемного навчання; використання новітніх інформаційних технологій навчання на заняттях з дисциплін циклу професійної та практичної підготовки; інтеграцію професійного навчання з суміжними науками, які вивчають людину (педагогіка, психологія, соціологія). Зроблено висновок, що реалізації

цих умов безпосередньо сприяють інтерактивні ігри, імітаційні, планувальні та рольові ігри, аналіз конкретних ситуацій, тренінги тощо. Ці методи сприяють творчому використанню принципу динамічності, що є надзвичайно важливим для професійної діяльності геодезистів.

Ключові слова: компетентність, майбутні геодезисти, комунікативна компетентність, заклад вищої освіти.

Kyryliuk Volodymyr Petrovych Candidate of Agricultural Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Geography and Methods of its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, <https://orcid.org/0000-0003-2098-0520>

Rozhi Tomas Adalbertovuch trainee teacher, Associate Professor of the Department of Geography and Methods of its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, <https://orcid.org/0000-0002-6794-9662>

FORMATION OF COMMUNICATION COMPETENCE IN FUTURE SURVEYORS IN UKRAINE

Abstract. The article raises the problem of forming the communicative competence of future surveyors in Ukrainian higher education institutions. The attention is focused on the fact that while studying at a higher education institution, a future surveyor needs to form a communicative competence that will help him/her to master practical and conscious skills of oral and written, verbal and non-verbal professional and business communication, taking into account the norms of the modern Ukrainian literary language, to exchange experience, to achieve mutual understanding between partners and colleagues. It is determined that competence consists in acquiring the knowledge, skills and abilities that will be used in the course of professional activity, which will ensure its performance at a high professional level. A definition of the surveyor's communicative competence is proposed: the surveyor's communicative competence is the application of a certain set of knowledge, skills, norms and value orientations in the professional activities of a future specialist, his/her creative potential, ability to find a common language with colleagues and clients in a useful and meaningful way, to develop strategies for interaction, acceptance and understanding of another person. The structure of the future surveyor's communicative competence is developed, which identifies four components: motivational, cognitive, emotional and volitional, cultural and ethical components. It is proposed to create pedagogical conditions that will contribute to the formation of communicative competence, namely: the introduction of the advantages of competence-based, personality-oriented and problem-based learning; the use of the latest information technologies in the classroom in the disciplines of the cycle of professional and practical training; integration of professional training

with related sciences that study human beings (pedagogy, psychology, sociology). It is concluded that the realization of these conditions is directly facilitated by interactive games, simulation, planning and role-playing games, case studies, trainings, etc. These methods contribute to the creative use of the principle of dynamism, which is extremely important for the professional activity of surveyors.

Keywords: competence, future surveyors, communication competence, higher education institution.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день є актуальною підготовка геодезистів у закладах вищої освіти нашої держави. Ця професія була затребуваною ще до повномасштабного вторгнення, а після перемоги попит на висококваліфікованих геодезистів збільшиться в рази у зв'язку з відбудовою зруйнованих міст, селищ та сіл. Саме тому, вважаємо, що сьогодні при підготовці майбутніх геодезистів потрібно звертати увагу на формування у них комунікативної компетентності. Потрібно вчити їх налагоджувати комунікацію з фахівцями різних профільних служб, колегами та партнерами. В сучасних умовах великою проблемою є те, що інколи фахівці не вміють взаємодіяти між собою та правильно доносити інформацію до співрозмовника. Ще одним фактором, який свідчить про те, що потрібно формувати і розвивати комунікативну компетентність є те, що відбувається глобалізація та інтернаціоналізація вищої освіти, швидкими темпами розвиваються інформаційно-комп'ютерні технології, відбувається діджиталізація. Бо все вищеперераховане передбачає підготовку інтелектуально розвинутого фахівця з геодезії з цілісним уявленням про глибину та сутність явищ та процесів, які безпосередньо стосуються його професійної діяльності. Неабияку роль в піднятій проблематиці також відіграє динамічність соціуму, що вимагає від фахівця розвинених навичок, умінь та здібностей до ефективного та грамотно вибудованого спілкування, вміння знаходити вихід із нестандартної ситуації з допомогою комунікації, адекватного оцінювання самої ситуації та вміння приймати правильне рішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволив виявити, що свої дослідження проблематиці геодезії присвятили: Д. Гнаткович, В. Кривова, О. Лозовий, О. Панчук, М. Ступеня, А. Третяк, З. Флекей, Т. Євсюкова та інші.

Вивченням специфіки формування та розвитку комунікативної компетентності фахівців різних спеціальностей займалися: В. Андрущенко, А. Гуржій, В. Кремень, В. Сидоренко – серед філософів; М. Пригодій, В. Сиротюк, О. Тимошенко – серед педагогів професійної підготовки; і багато інших науковців в різних галузях.

Але здійснений аналіз наукових доробків з піднятої нами проблематики, показав, що на превеликий жаль, серед вітчизняних науковців немає жодного хто б займався дослідженням формування та розвитку комунікативної

компетентності у майбутніх геодезистів під час навчання у закладах вищої освіти України.

Мета статті полягає у розробці структури та створенні педагогічних умов з формування комунікативної компетентності у майбутніх геодезистів у ЗВО України.

Виклад основного матеріалу. Трансформація системи вищої освіти вимагає перегляду існуючих методів професійної освіти. Шляхи реалізації описані в численних українських, європейських та світових нормативних документах про освіту, ратифікованих нашою державою. Про підготовку якісних і конкурентоспроможних фахівців йдеться у найважливіших документах про освіту – законах України «Про освіту» (2017), «Про вищу освіту» (2014), Національній доктрині розвитку освіти в Україні (2001) та інших. Проблема якості підготовки фахівців різного профілю у вищих навчальних закладах наразі є однією з найскладніших для розв'язання в теорії і методиці професійної освіти, оскільки вона постійно змінюється нормативно і змістовно у зв'язку з процесами глобалізації та державотворення.

Процеси глобалізації та інтеграції суспільства, зміни в соціально-економічній сфері породжують нові вимоги до землевпорядної освіти України, яка має бути зорієнтованою на професійну підготовку інтелектуально розвинених і компетентних фахівців-лідерів, здатних до інноваційної діяльності, професійного розвитку та самовдосконалення, творчого розв'язання завдань різного ступеня складності у галузі геодезії та картографії, формування висококваліфікованих професіоналів із сучасним світоглядом і мисленням, готових до професійної діяльності у сфері землеустрою, топографо-геодезичної та картографічної діяльності, державних кадастрів, геоінформаційних систем та планування територій в умовах швидкого розвитку галузі, ринкових земельних відносин, значної конкуренції на ринку праці та зростаючих вимог суспільства до ефективного управління земельними ресурсами [1, с. 12].

Беручи до уваги вищевикладені якості фахівця у сфері геодезії вважаємо, що під час навчання у закладі вищої освіти у нього потрібно сформувані комунікативну компетентність, яка допоможе йому здійснювати практичне й усвідомлене володіння вміннями здійснювати усне і писемне, вербальне й невербальне професійно-ділове спілкування з урахуванням норм сучасної української літературної мови, здійснювати взаємообмін набутим досвідом, досягати взаєморозуміння між колегами та партнерами. Комунікативна компетентність виступає одним з основних факторів позитивного іміджу фахівця, сприяє його успішній самопрезентації, ефективності вирішення професійних завдань [2, с. 268].

Що ж має на своїй меті «компетентність»?

В Законі України «Про вищу освіту» компетентність трактується як здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну

діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей [3].

Сучасний тлумачний словник української мови дає таке визначення терміну «компетентність»: компетентність – це здатність до виконання реальної і життєво важливої дії, а також характерна кваліфікація людини, яка усвідомлюється в момент діяльності; будь-яка дія має два аспекти – ресурсний і продуктивний, і саме розвиток компетентності визначає перехід від ресурсу до продукту. Компетентність – це потенційна здатність вирішувати проблеми за допомогою знань; вона складається зі змістового (знання) та процесуального (уміння) елементів і вимагає знання суті проблеми та вміння її вирішувати; постійного оновлення знань, володіння новою інформацією для успішного застосування цих знань за певних умов, тобто володіння оперативними та мобільними знаннями. Компетентний – це той, хто має глибокі знання в певній галузі, хто розуміється, хто має авторитет, хто має владу [4, с. 346].

В. Шевченко під компетентністю розуміє набір знань, умінь і навичок, які отримує здобувач вищої освіти під час навчання, які зможе успішно використовувати в професійному становленні й зростанні [5].

Отже, в ході дослідження ми дійшли висновку, що у вітчизняній та зарубіжній літературі компетентність найчастіше визначається як:

- стан душі, який дає змогу діяти самостійно та відповідально;
- здатність і вміння виконувати певні професійні завдання;
- наявність спеціальної підготовки, широких загальних і спеціальних знань, постійний професійний розвиток;
- професійна підготовка та здатність працівника виконувати завдання та обов'язки в межах своєї повсякденної роботи;
- потенційна здатність вирішувати проблеми «з повним знанням фактів».

На нашу думку, компетентність полягає в набутті тих знань, навичок і умінь, які будуть використовуватися під час професійної діяльності, що забезпечить виконувати її на високому професійному рівні.

Аналізуючи наукові праці щодо дослідження комунікативної компетентності ми виявили, що вчені трактували її наступним чином:

В. Кан-Калік визначив комунікативну компетентність як складову людського існування та діяльності. Він констатував, що проблема полягає в тому, що не всі люди мають уявлення про те, як виконувати ті чи інші комунікативні дії. Для їх виконання необхідно володіти певними вміннями та навичками. Тому в освітньому процесі має бути заздалегідь визначена мета навчання комунікативної компетентності людини, а отже, заздалегідь мають бути визначені методи і засоби навчання комунікативної компетентності. [6].

Ю. Ємельянов визначає «комунікативну компетентність» як здатність людини орієнтуватися в комунікативних ситуаціях на основі своїх знань, чуттєвого досвіду та комунікативних навичок. На його думку, комунікативна

компетентність завжди набувається в соціальному контексті. Вона передбачає, що людина усвідомлює:

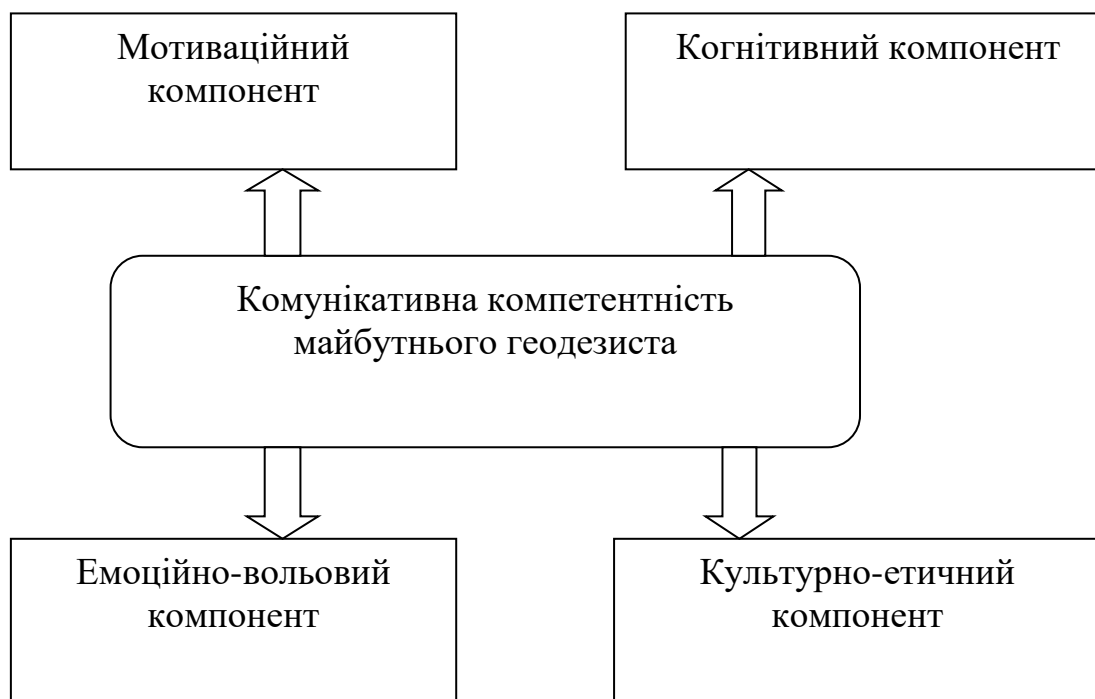
- а) свої потреби та ціннісні орієнтації, свої методи роботи;
- б) свій перцептивний потенціал, тобто здатність сприймати навколишнє середовище без суб'єктивних викривлень і «систематичних білих плям» (стійких упереджень щодо певних предметів);
- в) готовність сприймати новизну у зовнішньому середовищі;
- г) здатність розуміти норми та цінності інших соціальних груп і культур (справжній інтернаціоналізм);
- д) власні почуття та психічні стани у зв'язку з впливом факторів навколишнього середовища (екологічна психокультура);
- е) спосіб персоналізації довкілля (матеріальне втілення «почуття власності»);
- є) рівень економічної культури (ставлення до навколишнього середовища – житла, землі як джерела їжі, будинку, архітектури тощо) [7].

Л. Столяренко зазначає, що комунікативна компетентність – це здатність встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми. Для ефективної комунікації характерним є досягнення партнерами взаєморозуміння, краще усвідомлення ситуації і предмета спілкування. Комунікативна компетентність розглядається як система внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації у певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії [8].

У працях інших вчених «комунікативна компетентність» трактується як складне утворення, що включає знання соціально-психологічних факторів і уміння використовувати їх у конкретній діяльності, розуміння мотивів, стратегій поведінки, фрустрацій, як своїх власних, так і партнерів по спілкуванню, уміння розібратися у групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливих перешкод на шляху до взаємного порозуміння, оволодіння технологією та психотехнікою спілкування. До складу комунікативної компетентності включається певна сукупність знань і вмінь, що забезпечують ефективний перебіг комунікативного процесу [9, с. 93].

Таким чином, ми дійшли висновку, що комунікативна компетентність геодезиста – це застосування певної сукупності знань, умінь, навичок, норм і ціннісних орієнтацій у професійній діяльності людини, її творчий потенціал, здатність фахівця знаходити спільну мову з колегами та клієнтами в корисній і змістовній формі, розробляти стратегії взаємодії, прийняття і розуміння іншої людини.

Для того, щоб сформуванню комунікативну компетентність у майбутніх геодезистів вважасмо за потрібне спочатку розробити її структуру.

Рис. 1. Структура комунікативної компетентності майбутніх геодезистів

Розроблена нами структура складається із чотирьох компонентів:

1. Мотиваційного компонента.
2. Когнітивного компонента.
3. Емоційно-вольового компонента.
4. Культурно-етичного компонента.

Розглянемо більш детально кожний компонент.

Мотиваційний компонент містить в собі мотивацію та мотив. Мотивація – це певна сила, що змушує людину діяти і досягати поставлених цілей. Це стимул, який змушує нас наполегливо працювати та підштовхує до успіху. Також можна сказати, що саме мотивація формує багато аспектів людської поведінки, які відповідають за здійснення тих чи інших вчинків. А мотив – це спонукання до діяльності, який задовольняє потреби, бажання особистості. Тобто нам потрібно сформувати та розвинути у майбутніх геодезистів мотивацію до формування та розвитку навичок комунікації при виконанні професійної діяльності.

Когнітивний компонент містить в собі знання, правила налагоджування спілкування, знання української мови та правила ділового спілкування. Щоб грамотно спілкуватися, людина повинна мати у своєму інтелекті цілий ряд характеристик, які всі разом таке спілкування й забезпечують. Це стосується

усіх пізнавальних процесів, що складають роботу інтелекту: уваги, сприйняття, пам'яті, мислення, інтуїції, уяви.

Великий обсяг уваги, вміння його розподіляти і стійкість уваги – це ті якості уваги, які необхідні людині не тільки для практичної діяльності, а й для успішного спілкування з іншими людьми. Сприйняття виражається в спостережливості людини. Ми відрізняємося один від одного здатністю спостерігати за оточуючими нас людьми, сприймати найменші зміни в їхній зовнішній поведінці, робити висновки про справжню природу перепадів настрою. При цьому, ми здатні помічати непомітні для більшості з нас особливості поведінки чи зовнішності людини і розпізнавати те, що в них є значущим. Пам'ять на інших також є необхідною умовою успішної комунікації з ними.

Найважливішим когнітивним процесом, який визначає комунікацію, є людське мислення. В даному випадку – це здатність кожного з нас аналізувати вчинки людини, розпізнавати її мотивацію, щоб визначити свою поведінку в певних ситуаціях.

Емоційно-вольовий компонент забезпечує вміння розуміти свій внутрішній світ та інших людей, вміння переконувати та тактовно наполягати. Також цей компонент забезпечує уміння впливати на інших, керувати їхньою увагою. І обов'язково він містить уміння керувати своїми емоціями у процесі спілкування.

Культурно-етичний компонент є одним з найважливіших елементів професійної культури фахівця, що забезпечує його конкурентоспроможність на сучасному і майбутньому ринку праці та дозволяє вирішувати продуктивні завдання, засновані на вмінні спілкуватися і співпрацювати з різними людьми.

Для того, щоб сформувати комунікативну компетентність та розвинути всі ці компоненти потрібно створити відповідні педагогічні умови. Запропоновані педагогічні умови зображено на рис. 2.

Рис. 2. Педагогічні умови формування комунікативної компетентності у майбутніх геодезистів

Отже, слід зазначити, що концептуальні засади розробленої нами структури та запропоновані педагогічні умови формування комунікативної компетентності майбутніх геодезистів визначають методи, прийоми, технології та організаційні форми їхньої професійної діяльності.

До них віднесено активні методи та організаційні форми навчання, застосування яких гарантує їх ефективність. Ці методи поділяються на імітаційні (ділові, рольові ігри) та неімітаційні (різноманітні прийоми та форми активізації традиційних методів навчання та види занять).

У центрі активних методів та організаційних форм навчання знаходиться проблемний метод, який базується на постановці та вирішенні

проблем, усуненні протиріч, розв'язанні проблемних питань, ситуаційних завдань та моделюванні різноманітних ситуацій проблемного характеру, які є частиною діяльності геодезистів.

Висновки. Розглядаючи порушені нами питання, можна зробити наступні висновки:

1. Соціально-економічна ситуація в нашій країні вимагає наукового переосмислення проблеми навчання комунікативної компетентності геодезистів як важливої складової професійної компетентності.

2. Ефективними педагогічними умовами формування комунікативної компетентності майбутніх геодезистів є впровадження в освітній процес ВНЗ переваг компетентнісного, особистісно-орієнтованого та проблемно-орієнтованого навчання; використання новітніх інформаційних технологій у навчанні на предметах професійного та практичного циклу; інтеграція професійної освіти із суміжними науками, що вивчають людину (педагогіка, психологія, соціологія).

3. Реалізації цих умов безпосередньо сприяють інтерактивні ігри, імітаційні, планувальні та рольові ігри, аналіз конкретних ситуацій, тренінги тощо. Ці методи сприяють творчому використанню принципу динамічності, що є надзвичайно важливим для професійної діяльності геодезистів.

Література:

1. Євсюков Т. Де навчатимуться майбутні геодезисти та землевпорядники? *Землевпорядний вісник*. 2018. № 8. С.11-14.
2. Семенов О. М. Формування комунікативної компетентності майбутніх економістів. *Педагогіка вищої та середньої школи: збірник наукових праць*. 2013. С.266-270.
3. Закон України Про вищу освіту: 01.07.2014 року № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18?find=1&text=%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#w1_1
4. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків, 2006. 832 с.
5. Шевченко В. В. Поняттєво-термінологічний аспект формування професійно-психологічної компетентності майбутнього офіцера НГУ. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Педагогічні науки*. 2018. Випуск 37. С. 152-157. DOI <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2018-2-37-152-157>
6. Калашникова Л. М. Оволодіння викладачами вищих навчальних закладів комунікативними уміннями. Педагогічна підготовка викладачів вищих навчальних закладів: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції. Х.: Основа, 2002. С. 76–81.
7. Калінін В. О. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя засобами діалогу культур. Наукова школа: центр професійної підготовки педагогічних кадрів: науковий збірник. 2005. С. 296–311.
8. Тимченко І. І. Формування комунікативної культури сучасної людини. Гуманізація навчально-виховного процесу: науково-методичний збірник. 2000. Вип. 9. С. 260–269.
9. Галацин К. Комунікативна культура майбутнього фахівця: монографія. Луцьк: Вежа-Друк. 2019 132 с.

References:

1. Ievsiukov T. (2018). De navchatymutsia maibutni heodezysty ta zemlevporiadnyky? [Where will future surveyors and land managers study?] *Zemlevporiadnyi visnyk – Land Management Bulletin*, 8, 11-14.

2. Semenoh O. M. (2013). Formuvannia komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh ekonomistiv [Formation of communicative competence of future economists]. *Pedahohika vyshchoi ta serednoi shkoly: zbirnyk naukovykh prats – Pedagogy of higher and secondary schools: a collection of scientific papers*, 266-270.
3. Zakon Ukrainy Pro vyshchu osvitu: 01.07.2014 roku № 1556-VII [The Law of Ukraine on Higher Education: 01.07.2014 № 1556-VII]: 01.07.2014 roku № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18?find=1&text=%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B5%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C#w1_1
4. Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language] (2006). Kharkiv.
5. Shevchenko V. V. (2018). Poniattievo-terminolohichniy aspekt formuvannia profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti maibutnoho ofitsera NHU [Conceptual and Terminological Aspect of Formation of Professional and Psychological Competence of the Future Officer of the National Guard of Ukraine]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Pedahohichni nauky – Bulletin of Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University. Pedagogical sciences*, Vypusk 37, 152-157. DOI <https://doi.org/10.31376/2410-0897-2018-2-37-152-157>
6. Kalashnykova L. M. (2002). Ovolodinnia vykladachamy vyshchyykh navchalnykh zakladiv komunikatyvnymy uminniamy [Mastery of communication skills by university teachers.]. *Pedahohichna pidhotovka vykladachiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv – Pedagogical training of higher education teachers: materialy mizhvuzivskoi naukovo-praktychnoi konferentsii*. Kh.: Osnova, 76–81.
7. Kalinin V. O. (2005). Formuvannia profesiinoi kompetentnosti maibutnoho vchytelia zasobamy dialohu kultur [Formation of the future teacher's professional competence by means of the dialogue of cultures]. *Naukova shkola: tsentr profesiinoi pidhotovky pedahohichnykh kadrov: naukovyi zbirnyk – Scientific school: center of professional training of pedagogical staff: scientific collection*, 296–311.
8. Tymchenko I. I. (2000). Formuvannia komunikatyvnoi kultury suchasnoi liudyny [Formation of the communicative culture of a modern person]. *Humanizatsiia navchalno-vykhovnoho protsesu: naukovo-metodychnyi zbirnyk – Humanization of the educational process: a scientific and methodological collection*, Vyp. 9, 260–269.
9. Halatsyn K. (2019). Komunikatyvna kultura maibutnoho fakhivtsia [Communication culture of the future specialist]: monohrafiia. Lutsk: Vezha-Druk.

УДК 378.016:[331.548:004]

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-206-217](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-206-217)

Кланічка Юрій Володимирович кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри математики та інформатики і методики навчання, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, <https://orcid.org/0000-0002-8419-3211>

ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ ІНФОРМАТИКИ ДО ПРОФОРІЄНТАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗІ СТАРШОКЛАСНИКАМИ

Анотація. У статті розглядаються педагогічні основи підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної роботи зі старшокласниками. Визначено, що головною сутністю профорієнтаційної роботи зі старшокласниками є організація та проведення навчально-виховної роботи, спрямованої на допомогу учнівській молоді у виборі професії відповідно до інтересів і потреб суспільства в кадрах, засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них умінь аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також свої професійно значущі якості, шляхи та засоби їх розвитку. Зазначено, що вчитель інформатики повинен бути готовим до такої діяльності. Розглянуто, що готовність – це інтегративна якість особистості, цілісне комплексне новоутворення особистості, її стійку характеристику, комплекс індивідуально-психологічних якостей, систему знань, умінь та навичок, що сприяють успішній професійній діяльності. Обґрунтовано функції які виконує профорієнтаційна робота. До них віднесено: соціальну функцію, економічну функцію, фізіологічну функцію, психолого-педагогічну функцію. Проаналізовано функції, які виконує вчитель інформатики під час профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, до них віднесено: інформаційну функцію, діагностичну функцію, консультативну функцію, організаційну функцію, координуючу функцію, адміністративну функцію. Розроблено структуру готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками в якій виділено наступні компоненти: когнітивний компонент, мотиваційний компонент, діяльнісно-рефлексивний компонент, емоційно-ціннісний компонент, культурологічний компонент. Подальшими перспективами нашого дослідження є створення педагогічних умов підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками.

Ключові слова: майбутні вчителі інформатики, профорієнтаційна діяльність, старшокласники, структура готовності.

Klanichka Yuriy Volodymyrovych Ph.D. in Physical and Mathematical Sciences, Associated Professor of the Department of Mathematics and Informatics and Methods of Teaching, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko St., 57, Ivano-Frankivsk, <https://orcid.org/0000-0002-8419-3211>

PEDAGOGICAL BASES OF PREPARING FUTURE COMPUTER SCIENCE TEACHERS FOR CAREER GUIDANCE ACTIVITIES WITH HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract. The article deals with the pedagogical foundations of training future computer science teachers for career guidance work with high school students. It is determined that the main essence of career guidance work with high school students is the organization and conduct of educational work aimed at helping students to choose a profession in accordance with the interests and needs of society in personnel, the acquisition by students of the necessary knowledge about the socio-economic and psychophysiological conditions for the correct choice of profession, the formation of their ability to analyze the requirements of different professions to the psychological structure of the personality, as well as their professionally significant qualities, ways and means of their development. It is noted that a computer science teacher should be ready for such activities. It is considered that readiness is an integrative quality of a personality, a holistic complex formation of a personality, its stable characteristic, a set of individual psychological qualities, a system of knowledge, skills and abilities that contribute to successful professional activity. The functions performed by career guidance work are substantiated. These include: social function, economic function, physiological function, psychological and pedagogical function. The functions performed by a computer science teacher during career guidance work with high school students are analyzed, including: information function, diagnostic function, advisory function, organizational function, coordinating function, administrative function. The structure of the future computer science teacher's readiness for career guidance activities with high school students is developed, which identifies the following components: cognitive component, motivational component, activity-reflective component, emotional and value component, cultural component. Further prospects of our research are the creation of pedagogical conditions for training future computer science teachers for career guidance activities with high school students.

Keywords: future computer science teachers, career guidance, high school students, readiness structure.

Постановка проблеми. У зв'язку зі вступом України до Європейського освітнього простору великого значення набуває підготовка майбутніх вчителів

інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками. Сучасні загальноосвітні заклади повинні бути здатними здійснювати повноцінну та якісну профорієнтаційну роботу з молоддю, яка тільки-но починає обирати свою майбутню професію. Забезпечити це можливо за допомогою високоосвічених, компетентних та творчих вчителів інформатики. По-перше, вчитель інформатики володіє інформаційно-комп'ютерними технологіями з допомогою яких можна розробляти та здійснювати віртуальні екскурси в різні професії. А по-друге, вчитель інформатики має можливість здійснювати професійну орієнтацію школярів у сферу інформаційних технологій, що дозволить зорієнтувати молодь на вибір технологічних спеціальностей, які є на сьогоднішній день найпопулярнішими та високооплачуваними, що дозволить підняти економіку нашої країни. Також потрібно зазначити, що згідно з Проектом стандарту вищої освіти за спеціальністю 014.09 Середня освіта (Інформатика) – педагогічний супровід процесів соціалізації і професійного самовизначення школярів є однією із предметних (спеціальних фахових) компетентностей вчителя інформатики [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій дозволив визначити, такі науковці як Ю. Бабанський, І. Зязюн, Н. Кузьміна, А. Щербакова розглядали специфіку педагогічної діяльності, її структуру та визначали головні функції вчителя в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

Науковці: В. Зінченко, В. Ригова, М. Тименко, С. Чистякова досліджували професійну орієнтацію як складову педагогічної діяльності вчителя.

Особливості проведення профорієнтаційної роботи вчителем інформатики визначали: Д. Завітренко, Н. Пономаренко, Л. Тименко.

Разом з тим потрібно зазначити, що серед наукових доробків відсутні дослідження педагогічних основ підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками.

Мета статті – полягає у визначенні функцій профорієнтаційної роботи, функції вчителя інформатики під час профорієнтаційної роботи та розробці структури готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування і модернізації системи вищої освіти України, а також в межах розбудови української незалежної держави відбувається поступова інтеграція у Європейський союз. Саме тому великої актуальності набуває підготовка висококваліфікованих вчителів інформатики, які будуть відповідати сучасним вимогам суспільства щодо підвищення якості освіти школярів з інформаційно-комп'ютерних технологій у зв'язку з інформатизацією, цифровізацією та діджиталізацією. Окрім цього, будуть в змозі якісно проводити профорієнтаційну діяльність зі старшокласниками.

Професійна орієнтація старшокласників – це система організації та проведення навчально-виховної роботи, спрямованої на допомогу учнівській

молоді у виборі професії відповідно до інтересів і потреб суспільства в кадрах, засвоєння учнями необхідних знань про соціально-економічні та психофізіологічні умови правильного вибору професії, формування в них уміння аналізувати вимоги різних професій до психологічної структури особистості, а також свої професійно значущі якості, шляхи та засоби їх розвитку [2, с. 21].

Але потрібно зазначити, що вчитель інформатики повинен бути готовим до такої діяльності, тож визначимо що таке готовність.

Н. Олєфіренко визначає готовність як інтегративну якість особистості, цілісне комплексне новоутворення особистості, її стійку характеристику, комплекс індивідуально-психологічних якостей, систему знань, умінь та навичок, що сприяють успішній професійній діяльності [2].

Дуже цікавою є думка О. Негриводи про те, що готовність майбутніх учителів до профорієнтаційної роботи зі старшокласниками є сукупністю спеціальних знань, умінь, навичок, які є необхідними вчителям для надання допомоги учням у виборі майбутньої професії у школі; самореалізацію в педагогічній діяльності; позитивне ставлення до профорієнтаційної роботи; свідоме бажання займатись нею; емоційну стійкість; врівноваженість; настанову на активні, цілеспрямовані дії [3].

Психологиня І. Чорна розглядала психологічну готовність майбутнього вчителя до профорієнтаційної роботи і описала її як специфічний стан його особистості, що інтегрує в собі психологічну налаштованість та професійну підготовленість до здійснення даного виду діяльності [4].

На нашу думку, для того, щоб здійснювати підготовку майбутніх вчителів інформатики для профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками потрібно спочатку визначити функції, які притаманні для профорієнтаційної роботи. До таких функцій віднесено:

- Соціальна функція, яка полягає в набутті школярами певної системи знань, норм і цінностей, які дозволяють їм здійснювати свою професійну діяльність.

- Економічна функція полягає в поліпшенні якості робочої сили, підвищенні задоволеності роботою, зменшенні плинності кадрів, підвищенні професійної активності та продуктивності праці.

- Фізіологічна функція полягає в реалізації вимог до фізіологічних характеристик, необхідних для виконання певної професійної діяльності.

- Психолого-педагогічна функція полягає головним чином у виявленні та формуванні інтересів, нахилів і здібностей учнів, наданні їм допомоги в пошуку професії, у виборі професії, що відповідає індивідуальним особливостям і потенційним здібностям людини; у визначенні засобів і умов ефективного управління професійним самовизначенням учнів [5].

Також потрібно визначити функції, які буде виконувати вчитель як провідник до вибору майбутньої професії:

- Інформаційна функція. Для того, щоб учень обрав професію в будь-якій сфері, необхідно надати йому інформацію про спеціалізації, а також про можливості та переваги оволодіння тією чи іншою професією. Ця функція дозволяє учням ознайомитися з основами професіограми, соціально-економічними та психофізіологічними характеристиками певної професійної групи та умовами правильного вибору однієї з цих професій, сприяє формуванню позитивного ставлення до різних видів професійної та соціальної діяльності, а також формуванню вмотивованих професійних намірів. Крім того, надзвичайно важливим є ознайомлення школярів не лише з актуальними на сьогоднішній день соціально значущими спеціалізаціями, а й з тенденціями та прогнозами розвитку ринку цих спеціалізацій на найближчі роки. Ці заходи створюють умови для усвідомленого вибору кар'єри в тій чи іншій сфері та закладають фундамент для успішної орієнтації старшокласників у цьому найбільш динамічному сегменті ринку праці, забезпечуючи створення та реалізацію плану кар'єрного розвитку та розбудову перспективної особистої освітньої кар'єри. Для того, щоб успішно виконувати функцію надання інформації при орієнтації учнів на різні професії, вчитель інформатики повинен розуміти як загальний зміст роботи з учнями з профорієнтації, так і специфіку різних галузей як сфери профорієнтації, вміти відслідковувати та визначати тенденції розвитку різних професій, визначати їх професійні характеристики тощо. З іншого боку, вчитель інформатики повинен володіти сучасними засобами подання профорієнтаційної інформації, а також формами і методами профорієнтаційного інформування [6].

- Діагностична функція вчителя інформатики у професійній орієнтації учнів на різні спеціальності пов'язана з необхідністю заздалегідь виявити тих учнів, які можуть і повинні брати участь у профорієнтаційних заходах. Саме вчитель спостерігає за розвитком і формуванням нахилів учнів протягом усього періоду навчання, знає їхні інтереси і може оцінити їхні здібності. Використовуючи різні діагностичні методи, вчитель інформатики може виявити учнів, які потребують індивідуальної підтримки в цьому напрямку, і спрямувати їх у потрібне русло. Встановивши відповідність між індивідуальними особливостями учнів та специфічними вимогами різних професій, стає можливим забезпечити якісну профорієнтацію учнів. Реалізація діагностичної функції вчителя інформатики у професійній орієнтації учнів на різні професії ґрунтується на знанні особливостей професійного самовизначення учнів та вмінні дослідити свою особистість у цьому контексті, а також на володінні відповідними методиками та вмінні застосовувати їх на практиці [6].

- Консультативна функція вчителя інформатики забезпечується з наявності результатів власних педагогічних спостережень за учнями та можливості безпосередньо підтримувати процес формування професійних намірів учнів у професійній сфері в довгостроковій перспективі через

індивідуальну роботу. Консультування вчителя може вирішувати такі завдання: по-перше, визначити ступінь готовності учня до професійного самовизначення, допомогти йому ознайомитися з особливостями розробки та реалізації професійних планів, отримати більш повне та об'єктивне уявлення про себе та свої професійні можливості тощо. Таке консультування може відбуватися як індивідуально, так і колективно. Особливо важливо, щоб фахівці пропонували профорієнтацію батькам, оскільки широкі верстви населення мають лише поверхневе уявлення про певні професії та стереотипне уявлення про якості, необхідні для професіоналів. Для того, щоб вчитель інформатики міг здійснювати профорієнтацію учнів на різні професії, він повинен знати основні принципи профорієнтації школярів та сучасні підходи до профорієнтації, вміти застосовувати їх на практиці та аналізувати отримані результати [6].

- Організаційну роль у профорієнтації учнів відіграє впровадження різних форм профорієнтаційної роботи. Профорієнтаційна робота з учнями має передбачати роботу вчителів як у класі, так і поза ним, тобто включати всі види масової, групової та індивідуальної профорієнтації. Наприклад, саме вчителі інформатики забезпечують відвідування учнями масових профорієнтаційних заходів у профільних університетах. До їхніх завдань входить інформування учнів про заходи, забезпечення вчасного приходу учнів, підтримка та спрямування діяльності учнів під час заходів, а також подальші дії за результатами відвідування університету: обговорення зі школярами отриманої інформації, відповіді на питання, які вони з тих чи інших причин не зрозуміли під час заходу, тощо. Важливим способом впливу на профорієнтаційне самовизначення учнів є залучення їх до групових профорієнтаційних заходів, організованих викладачами (семінари, тренінги, гуртки, клуби тощо). Індивідуальна профорієнтаційна робота вчителя інформатики з учнями зумовлена необхідністю надання їм більш конкретної інформації про особливості тих чи інших спеціальностей, їх різноманітність та перспективи з урахуванням особистих інтересів та рівня підготовки учня. Одним із способів здійснення такої індивідуалізації профорієнтації є залучення зацікавлених учнів до участі в олімпіадах, турнірах та конкурсах у галузі інформатики та інформаційних технологій, які часто проводяться на базі університетів. Процес підготовки до таких заходів має велике значення для стимулювання самоосвіти, самооцінки, самопізнання та самовдосконалення школярів у плані професійного самовизначення. Для того, щоб відігравати організаторську роль у профорієнтаційній роботі з учнями, вчитель інформатики повинен знати зміст і форми профорієнтаційної роботи на різних етапах її проведення, основні види профорієнтації та ефективні шляхи її реалізації в навчально-виховному процесі школи. У цьому сенсі вчителю важливо вміти визначати загальну мету і завдання профорієнтаційної роботи, відбирати зміст профорієнтаційної роботи, використовувати можливості

профорієнтації в рамках предмета «Інформатика» тощо. Вчитель інформатики повинен вміти застосовувати різні форми профорієнтаційної роботи на практиці в навчальному процесі та організовувати заходи з цією метою [6].

- Координуюча роль вчителя інформатики у профорієнтаційній роботі з учнями пов'язана з необхідністю координувати профорієнтаційну роботу з учнями через різні служби, відомства, установи та фахівців. Наприклад, профорієнтаційну діяльність здійснюють шкільні психологи, працівники центрів праці та кар'єрного консультування, представники вищих та професійно-технічних навчальних закладів, фахівці з кар'єрного консультування, співробітники різних компаній тощо. Педагог може сприяти ефективній комунікації між учнями та фахівцями, орієнтуючи їх на ті аспекти роботи центру, установи, вищого навчального закладу, які найбільше цікавлять конкретного учня, групу учнів, клас, допомагаючи учням ставити запитання, ініціювати діяльність тощо. Реалізація координаційної функції вимагає від вчителя інформатики відповідних знань і навичок для впровадження сучасних форм і методів спільної профорієнтаційної роботи, а також уміння координувати власну профорієнтаційну діяльність з роботою інших установ, організацій і компаній [6].

- Адміністративна функція вчителя інформатики, оскільки вони краще за інших розуміють особливості учнів і можуть допомогти їм не тільки в організаційному, а й у психолого-педагогічному плані, налагоджуючи профорієнтаційні контакти між учнями та представниками різних компаній. Для того, щоб виконувати роль профорієнтатора, вчителі інформатики повинні знати шляхи і методи співпраці з підприємствами та мати необхідні навички їх використання [6].

Основними завданнями науково-педагогічного працівника при підготовці вчителів до профорієнтаційної діяльності є:

1. Ознайомити майбутніх учителів інформатики із сутністю, принципами, напрямками, формами та методами профорієнтаційної роботи, теоретичними основами методів профорієнтації та психодіагностичними методами профорієнтації.

2. Розвинути вміння планувати роботу з профорієнтації на заняттях та проводити різні профорієнтаційні заходи.

3. Знати специфіку профорієнтаційної роботи з різними категоріями учнів та батьками учнів.

4. Розвивати у майбутніх учителів інформатики інтерес і творчий підхід до профорієнтаційної роботи з учнями.

5. Сприяти формуванню відповідального ставлення до професії вчителя [7].

Для того, щоб здійснити підготовку майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності вважаємо за доцільне розробити структуру готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками. Розроблену структуру представлено на рисунку 1.

Рис. 1. Структура готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками

Когнітивний компонент готовності забезпечує високий рівень теоретичної підготовки майбутніх учителів інформатики, необхідний для здійснення профорієнтаційної роботи та засвоєння процесуальної сутності профорієнтаційної роботи вчителя. Вона включає систему знань з теорії профорієнтації, професійної педагогіки, психології професійного самовизначення, вікових моделей соціалізації та розвитку особистості, процесу профорієнтації, форм, методів і засобів профорієнтаційної роботи в школі, освітніх технологій вивчення та розвитку інтересів і здібностей та методики їх застосування. Показниками когнітивного компонента є знання змісту та етапів профорієнтаційної роботи, аспектів професійної орієнтації, структури системи профорієнтації в закладі загальної середньої освіти, особливостей профорієнтаційної діяльності педагогів та методів професійної діагностики. Когнітивний компонент складається з двох частин: теоретичної та практичної. Теоретична частина допомагає майбутньому вчителю краще зрозуміти особливості профорієнтаційної роботи вчителя інформатики, усвідомити зв'язки і відносини педагогічної взаємодії в цьому контексті, а практичний – оволодіти алгоритмом профорієнтаційної роботи.

Мотиваційний компонент є одним з найважливіших компонентів представленої структури, оскільки від його сформованості залежить успішність інших компонентів. Основою цього компонента є педагогічна спрямованість, яка проявляється у ставленні до педагогічної діяльності.

Компонентами цього аспекту є потреби, які визначають високий рівень професійної мотивації, інтерес і прагнення. Якщо ці компоненти є позитивними, то мотивація студента до набуття компетентностей буде пронизана професійними аспектами: розумінням особливостей професії та її спрямованістю, професійною відповідальністю, орієнтацією на процес професійної діяльності та її результати, досягненням поставлених цілей. Отже, мотиваційний компонент профорієнтаційної роботи майбутнього вчителя інформатики включає мотиви, пов'язані з усвідомленим бажанням і увагою до організації профорієнтаційної роботи та якості результатів професійної діяльності, інтересом до предмета своєї діяльності, набуттям профорієнтаційних знань і формуванням умінь і навичок вирішення профорієнтаційних завдань, самовдосконаленням у профорієнтаційній роботі.

Діяльнісно-рефлексивний компонент відображає здатність до рефлексії та саморефлексії, тобто вміння оцінювати успіхи і визнавати недоліки своєї діяльності та планувати шляхи її оптимізації, орієнтуючись на особисті сильні сторони в різних видах профорієнтаційної роботи в навчальному процесі. Діяльнісно-рефлексивний компонент є інтегральною професійно-особистісною характеристикою педагога, що проявляється в ефективному здійсненні рефлексивних процесів, які ведуть до успішного управління профорієнтаційною діяльністю.

Здатність до самоаналізу вимагає від педагога формування системи певних рефлексивних умінь – рефлексивно-креативних, діагностично-оцінювальних, контрольних-оцінювальних та рефлексивно-творчих.

Рефлексивно-креативні вміння – це вміння обирати альтернативні та нестандартні шляхи вирішення профорієнтаційних завдань.

Діагностично-оцінювальні вміння – це вміння аналізувати зміст, умови та форми профорієнтаційного процесу, правильність визначення цілей профорієнтації та відповідність організаційних форм профорієнтаційної роботи для її успішної реалізації, а також вміння демонструвати причинно-наслідкові зв'язки.

Контрольно-оцінювальні вміння включають уміння свідомо відстежувати результати профорієнтаційної діяльності, перевіряти відповідність змісту діяльності учнів профорієнтаційним завданням, оцінювати результативність та ефективність своїх профорієнтаційних умінь у ході профорієнтаційної роботи з учнями.

Рефлексивно-творчі вміння – це вміння аналізувати творчий підхід та навички до проведення профорієнтаційної роботи (розробляти цікаві плакати, оригінальні описи професії).

Специфіка діяльнісно-рефлексивного компонента полягає в тому, що він є, з одного боку, самостійним особистісним конструктом, а з іншого – «континуальною» якістю, яка інтегрує такі конструкти рефлексивної особистості майбутнього фахівця, як мотивація, особистісні та професійні

цінності, професійна суб'єктність, що підвищує його значення в загальній структурі профорієнтаційної компетентності. З іншого боку, можна говорити про те, що структура цього феномену визначається домінуючими профорієнтаційними компетентностями.

Емоційно-ціннісний компонент містить в собі ціннісні орієнтації, особистісні якості та емоційну сферу вчителя інформатики.

- Ціннісні орієнтації як визначник діяльності й поведінки особистості в освітньому середовищі (повага до педагогічної професії, усвідомлення ролі, вчителя в освітньому середовищі, патріотизм, толерантність, свободи й права особистості).

- Особистісні якості вчителя та учнів (особистісне та професійне самовизначення, орієнтація в соціальних ролях та міжособистісних стосунках).

- Емоційні стани й ціннісні установки, які необхідно актуалізувати в навчальному процесі (комунікативні, мотиваційні, естетичні, особисті та пізнавальні інтереси).

Культурологічний компонент забезпечує позитивного сприйняття й усвідомлення культурологічних і професійних цінностей у процесі профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками.

Таким чином, розглянувши педагогічні основи підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками, а саме функції профорієнтаційної роботи, функції вчителя інформатики під час профорієнтаційної роботи та розробивши структуру готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками, то в наступному своєму дослідженні плануємо створити педагогічні умови підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками.

Висновки. Дослідивши педагогічні основи підготовки майбутніх вчителів інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками ми зробили низку висновків:

1. Профорієнтаційна діяльність вчителя інформатики зі старшокласниками забезпечується на основі готовності до такої діяльності. Готовність майбутніх учителів до профорієнтаційної роботи зі старшокласниками базується на основі спеціальних знань, умінь, навичок, які є необхідними вчителям для надання допомоги учням у виборі майбутньої професії у школі; самореалізацію в педагогічній діяльності; позитивне ставлення до профорієнтаційної роботи; свідоме бажання займатись нею; емоційну стійкість; рівноваженість; настанову на активні, цілеспрямовані дії.

2. Визначено головні функції, які виконує профорієнтаційна робота, а саме: соціальна функція, економічна функція, фізіологічна функція, психолого-педагогічна функція.

3. Розглянуто функції, які виконує вчитель інформатики під час профорієнтаційної роботи зі старшокласниками, до них віднесено: інформаційну функцію, діагностичну функцію, консультативну функцію, організаційну функцію, координуючу функцію, адміністративну функцію.

4. Розроблено структуру готовності майбутнього вчителя інформатики до профорієнтаційної діяльності зі старшокласниками в якій виділено наступні компоненти: когнітивний компонент, мотиваційний компонент, діяльнісно-рефлексивний компонент, емоційно-ціннісний компонент, культурологічний компонент.

Література:

1. Проект стандарту вищої освіти. 014.09 Середня освіта (Інформатика) (бакалавр). URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/naukovo-metodichna-radaministerstva/proekti-standartiv-vishhoyi-osviti.html>
2. Ігнатів О. М. Професійна орієнтація: підручник. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 240 с.
3. Олєфіренко Н. В. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до проектування дидактичних електронних ресурсів: монографія. Х.: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2014. 330 с.
4. Негривода О. О. Підготовка майбутніх учителів до професійно орієнтаційної роботи зі старшокласниками: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2012. 20 с.
5. Чорна І. Формування психологічної готовності майбутнього вчителя до профорієнтаційної роботи у школі: автореф. дис. ... канд. псих. наук. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова. 2003.
6. Пономарьова Н. О. Функції вчителя інформатики у професійній орієнтації школярів на іт-спеціальності. *Фізико-математична освіта (ФМО)*. 2017. Випуск 4 (14). С. 73-77.
7. Белан Т. Г. Профорієнтаційна готовність майбутніх учителів технологій як педагогічна проблема. *Підготовка фахівців у системі професійної освіти. Серія: Педагогічні науки*. 2019. №2 (158). С. 191-196.

References:

1. Proekt standartu vyshchoi osvity. 014.09 Serednia osvita (Informatyka) (bakalavr) [Draft standard of higher education. 014.09 Secondary education (Computer Science) (Bachelor's degree)]. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osviti/naukovo-metodichna-radaministerstva/proekti-standartiv-vishhoyi-osviti.html>
2. Ihnatovych O. M. (2014). Profesiina oriientatsiia [Professional orientation]: pidruchnyk. Kirovohrad: Imeks-LTD.
3. Olefirenko N. V. (2014). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv pochatkovoii shkoly do proektuvannia dydaktychnykh elektronnykh resursiv [Training future primary school teachers to design didactic electronic resources]: monohrafiia. Kh.: KhNPU imeni H. S. Skovorody.
4. Nehrivoda O. O. (2012). Pidhotovka maibutnikh uchyteliv do profesiino oriientatsiinoi roboty zi starshoklasnykamy [Preparing future teachers for professional orientation work with high school students]. Extended abstract of candidate's thesis. Odesa, 2012. 20 s.
5. Chorna I. (2003). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti maibutnoho vchytelia do proforiientatsiinoi roboty u shkoli [Formation of future teachers' psychological readiness for career guidance work at school]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv: NPU imeni M. P. Drahomanova.

6. Ponomarova N. O. Funktsii vchytelia informatyky u profesiinii oriientsatsii shkoliariv na it-spetsialnosti [The functions of a computer science teacher in the professional orientation of schoolchildren to IT specialties]. *Fizyko-matematychna osvita (FMO) – Physical and mathematical education (PME)*, Vypusk 4 (14), 73-77.

7. Bielan T. H. (2019). Proforiientatsiina hotovnist maibutnikh uchyteliv tekhnolohii yak pedahohichna problema [Career guidance readiness of future technology teachers as a pedagogical problem]. *Pidhotovka fakhivtsiv u systemi profesiinoi osvity. Seriia: Pedahohichni nauky – Training of specialists in the system of vocational education. Series: Pedagogical sciences*, 2 (158), 191-196.

УДК 378.147:355:159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-218-227](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-218-227)

Ковальська Ірина Едуардівна кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник науково-організаційного відділу, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, тел.: (068) 561-26-17, <https://orcid.org/0000-0002-7440-2497>

Пархомов Олександр Миколайович старший викладач кафедри загальновійськових дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, тел.: (068) 561-26-17, <https://orcid.org/0009-0009-9453-5762>

ЩОДО ПРОБЛЕМИ ВПРОВАДЖЕННЯ СТАНДАРТІВ НАТО У ЗМІСТ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ ОФІЦЕРІВ ПРИКОРДОННОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена проблемі модернізації вищої військової освіти в Україні. Об'єкт вивчення – офіцери-прикордонники оперативного рівня підготовки. Автори дослідили питання впровадження стандартів НАТО у професійну підготовку згаданої категорії офіцерів. Визначено зміст поняття професійна компетентність. Професійна компетентність офіцерів-прикордонників з оперативним рівнем військової освіти є результатом теоретико-практичної підготовки до виконання професійних завдань на керівних посадах в органах і підрозділах охорони державного кордону. Водночас це інтегративне професійне утворення поєднує здатність офіцера ефективно реалізовувати свої професійні функції та обов'язки, використовувати спеціальні прикордонні та військові фахові знання, уміння, навички та досвід, а також важливі професійні якості, що мають визначальний вплив на результати оперативно-службової та службово-бойової діяльності.

Виділено такі організаційні форми та способи реалізації професійної підготовки офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти за стандартами НАТО: e-learning – форма електронного навчання; m-learning – форма мобільного навчання, що дозволяє передачу знань на мобільний пристрій з використанням WAP- або GPRS-технологій, Wi-Fi і 3G. У якості носіїв можуть виступати будь-які пристрої, що здатні приймати, зберігати та передавати інформацію. Основна відмінність від електронного навчання полягає в тому, що взаємодія та інформаційний обмін відбуваються у безпроводній мережі; u-learning – форма усе проникного навчання – спосіб теоретичного та практичного «занурення» офіцерами-прикордонниками у свою професійну

діяльність; f-learning – форма «перевернутого» навчання – заміна традиційного одностороннього руху навчальної інформації: викладачі так само отримують зворотний зв'язок (інформацію) і в реальному часі корегують освітній процес; blended-learning – форма змішаного навчання («Онлайн-орієнтована модель», «Ротація аудиторій», «Онлайн-лабораторія», «Гнучка модель», «Очно-орієнтована модель», «Самоосвіта»). Сформульовано висновки та напрямки подальших наукових розвідок.

Ключові слова: офіцери-прикордонники, вища військова освіта, професійна діяльність, прикордонне відомство, освітній процес, оперативний рівень підготовки, НАТО.

Kovalska Iryna Eduardivna Candidate of psychological sciences, senior researcher, leading researcher of the scientific and organizational department, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, tel.: (068) 561-26-17, <https://orcid.org/0000-0002-7440-2497>

Parkhomov Oleksandr Mykolayovych Senior lecturer of the department of combined military disciplines, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, tel.: (068) 561-26-17, <https://orcid.org/0009-0009-9453-5762>

CONCERNING THE PROBLEM OF IMPLEMENTATION OF NATO STANDARDS INTO THE CONTENT OF THE HIGHER MILITARY EDUCATION OF OFFICERS OF THE BORDER SERVICE OF UKRAINE

Abstract. The article is devoted to the problem of modernization of higher military education in Ukraine. The object of study is border guard officers of the operational level of training. The authors investigated the issue of the implementation of NATO standards in the professional training of the mentioned category of officers. The content of the concept of professional competence is defined. The professional competence of border guards with an operational level of military education is the result of theoretical and practical training for the performance of professional tasks in management positions in state border protection bodies and units. At the same time, this integrative professional education combines the ability of an officer to effectively implement his professional functions and duties, to use special border and military professional knowledge, abilities, skills and experience, as well as important professional qualities that have a decisive influence on the results of operational and service work. combat activity.

The following organizational forms and methods of implementation of professional training of border guard officers of operational level of higher military

education according to NATO standards are highlighted: e-learning – a form of electronic education; m-learning is a form of mobile learning that allows the transfer of knowledge to a mobile device using WAP or GPRS technologies, Wi-Fi and 3G. Any devices capable of receiving, storing and transmitting information can act as carriers. The main difference with e-learning is that interaction and information exchange takes place over a wireless network; u-learning – a form of pervasive learning – a method of theoretical and practical “immersion” by border guards in their professional activities; f-learning - a form of "inverted" learning - replacing the traditional one-way flow of educational information: teachers also receive feedback (information) and adjust the educational process in real time; blended-learning – a form of mixed learning ("Online-oriented model", "Classroom rotation", "Online laboratory", "Flexible model", "Face-to-face model", "Self-education"). Conclusions and directions for further scientific research are formulated.

Key words: border guard officers, higher military education, professional activity, border agency, educational process, operational level of training, NATO.

Постановка проблеми. Офіцерський склад Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) нині виконує професійні завдання у складних умовах, на які впливають такі чинники, як військове вторгнення агресора, тимчасова окупація частини території держави (Автономної Республіки Крим та півдня і сходу країни) російською федерацією, ведення бойових дій у північних, східних та південних прикордонних районах та провокації на українсько-білоруському кордоні, постійні спроби переміщення через державний кордон України нелегальних мігрантів, предметів контрабанди, зброї, техніки та боєприпасів тощо. Ці чинники посилюють потребу у якісній професійній підготовці офіцерських кадрів прикордонної служби, результатом якої є високий рівень професійної компетентності, компонентами якої є здатність до ефективної управлінської діяльності, знання законодавчої бази щодо регламентації діяльності ДПСУ, складного і динамічного характеру сучасної оперативно-службової та службово-бойової діяльності ДПСУ, знання військово-політичних і соціально-економічних умов основ воєнного стану, уміння і навички застосування інформаційних технологій, оновлених зразків озброєння й військової техніки тощо. Ці та інші чинники збільшують службове навантаження на офіцерів-прикордонників, оскільки розширюється обсяг функцій, що покладаються в умовах війни на ДПСУ.

Професійна компетентність офіцерів-прикордонників з оперативним рівнем військової освіти є результатом теоретико-практичної підготовки до виконання професійних завдань на керівних посадах в органах і підрозділах охорони державного кордону. Водночас це інтегративне професійне утворення поєднує здатність офіцера ефективно реалізовувати свої професійні функції та обов'язки, використовувати спеціальні прикордонні та військові фахові знання, уміння, навички та досвід, а також важливі професійні якості,

що мають визначальний вплив на результати оперативно-службової та службово-бойової діяльності.

Концептуальні керівні документи, у яких визначено перспективні напрями розвитку ДПСУ, передбачають створення сучасного за структурою та рівнем підготовки прикордонного правоохоронного відомства європейського зразку, що гарантує реалізацію національної безпеки на державному кордоні. Ця перспектива актуалізує необхідність підготовки висококваліфікованих офіцерів-управлінців, здатних приймати обґрунтовані та ефективні управлінські рішення щодо захисту та охорони державного кордону. Водночас, у нормативно-правових документах, що регламентують професійну підготовку персоналу ДПСУ, зазначено, що офіцери-прикордонники зобов'язані вміти самостійно приймати нестандартне рішення, проводити аналітичну роботу, планувати та контролювати оперативно-службову діяльність, забезпечувати організацію прикордонної служби за різних умов, застосовуючи традиційні та інноваційні засоби захисту та охорони кордону. Крім цього з початком військової агресії російської федерації проти України актуалізувалися знання, уміння і навички військового спрямування, що потрібні офіцерам під час ведення бойових дій, зокрема щодо посилення охорони важливих об'єктів, організованих і злагоджених дій займати оборону та протидіяти противнику в разі нападу чи здійснення диверсій, застосування військової зброї і техніки особовим складом.

Отже, офіцер-прикордонник повинен мати високий рівень професійної компетентності, що поєднує професійні знання, вміння і навички, систему цінностей, професійні якості та досвід не лише як представника правоохоронного органу спеціального призначення, а як офіцера, що компетентний у діях тактичних і оперативних військових формувань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Можна констатувати, що існує чимало наукових праць, присвячених проблемі реформування української вищої військової освіти. На особливу увагу заслуговують дослідження О. Васильєва [1], С. Полторака [2], Ю. Приходька [3], В. Рахманова [4], В. Стасюка [6], О. Цевельова [7]. Ключовий лейтмотив у наукових працях згаданих дослідників полягає у формулюванні пропозицій та рекомендацій щодо перетворення вищої військової освіти на потужний фундамент реформ сектору безпеки та оборони України в цілому.

Мета статті. Узагальнити досвід впровадження стандартів НАТО у зміст вищої військової освіти офіцерів оперативного рівня прикордонної служби.

Виклад основного матеріалу. Війна проти України, яку росія веде вже восьмий рік підтвердила, що сектор безпеки та оборони нашої держави потребує реформування [24]. Це означає, що підготовка офіцерських кадрів військових та правоохоронних формувань повинна здійснюватися не на основі радянської ідеалістичної моделі, а за прикладом західної прагматичної

раціональної системи, де до уваги беруться факти і аргументи [3]. Досвід воєнних дій показав дієвість підготовки за стандартами НАТО офіцерських кадрів. Тому ми у формулюванні четвертої умови розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників ОРВО звернулись саме до реформи військової освіти за стандартами НАТО.

Вищим керівництвом України задекларовало курс на взаємне сумісництво між секторами безпеки та оборони України та країн-членів НАТО. Першим кроком у такому зближенні є реформа військової освіти.

Новий зміст вищої військової освіти в Україні представлений не лише змінами у назвах рівнів підготовки майбутніх офіцерів, але й змістом цієї підготовки [5]. До прикладу, здобувачі другого магістерського рівня освіти (магістри-офіцери) мають змогу отримати формальну та неформальну освіту, а надалі з метою обіймання посад оперативного рівня пройти відповідні курси, що є основою професійної військової освіти – для офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти – L 3 «Курси офіцерів об'єднаних штабів оперативного рівня» (посада – начальник прикордонного загону).

Мета підготовки офіцерів-прикордонників за оперативним рівнем військової освіти полягає у підготовці висококваліфікованих офіцерів оперативного рівня, які є компетентними у військовому-прикордонному управлінні відділом прикордонної служби прикордонного загону (можуть обіймати посаду начальника відділу прикордонної служби (далі – ВПС) I категорії), обіймати посади заступника начальника ВПС I категорії прикордонного загону (органу охорони державного кордону), начальника штабу прикордонного загону (органу охорони державного кордону), начальника відділу прикордонного загону (органу охорони державного кордону), першого заступника начальника штабу прикордонного загону (органу охорони державного кордону), заступника начальника прикордонного загону (органу охорони державного кордону), першого заступника начальника прикордонного загону (органу охорони державного кордону), начальника прикордонного загону (органу охорони державного кордону) і здатні нести особисту та професійну відповідальність за свої рішення та дії.

У статті враховано зміст особливостей професійної підготовки майбутніх офіцерів в основних закладах освіти НАТО у різних європейських країнах, зокрема у Римському оборонному коледжі, у Балтійському оборонному коледжі, Школі НАТО в Обераммергау, в Королівському військовому коледжі Канада, в Академії управління Бундесверу [17], в Академії воєнного мистецтва Речі Посполитої Польщі, в Коледжі об'єднаних штабів Національного університету оборони США [8; 9; 10; 11; 15; 16; 19; 20]. Особливостями професійної підготовки усіх цих закладів освіти є зосередження на проходженні L-курсів [18]. Метою такої професійної підготовки та курсів є формування офіцерськими кадрами професійних компетентностей без зв'язку із конкретною посадою, тобто професійна

підготовка повинна бути прив'язана до військового звання. За результатами проходження курсів L-2 офіцери набувають компетентності, що уможливають обіймання офіцерських посад органів військового управління на рівні командування компоненти – Component command; за умови проходження курсів L-3 – з'являється можливість обіймання керівної посади органів військового управління на командному рівні Component command або органу військового управління Об'єднаним міжвидовим штабом Joint Headquarters; завершення курсів L-4 – дозволяє обіймати управлінську посаду на рівні Об'єданого міжвидового штабу Joint Head-quarters або Вищого штабу об'єднаних сил – SHAPE [11; 12; 13].

У згаданих вище військових закладах освіти країн-членів НАТО професійну підготовку поділено на два компоненти: перший – це професійна підготовка, другий – удосконалення професійної компетентності. У професійній підготовці забезпечується освіта для молодших та старших офіцерів, які можуть служити на штабних та командних посадах у частинах, підрозділах, штабах [3]. В отриманні професійної освіти офіцери отримують підготовку тактичного, оперативного та стратегічного рівнів, які у певній країні мають свою специфіку, зокрема відображену у методиках викладання та термінах навчання [3].

Оскільки представлене дослідження присвячене проблемі розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти, ми виокремили специфіку підготовки оперативного рівня, що проходять старші офіцери у військовому званні до підполковника. Особливість підготовки оперативного рівня полягає в більшому об'єднанні спеціалізацій в порівнянні із підготовкою тактичного рівня, оскільки участь беруть вже офіцери, які безпосереднього здійснюють планування та проведення операцій та бойових дій, організацію взаємодії з усіма родами військ та правоохоронних формувань, а також всебічне забезпечення. Зважаючи на це, у США та Об'єданому Королівстві функціонують навчальні заклади спільні для всіх видів збройних сил.

Характерними ознаками професійної підготовки офіцерів оперативного рівня в НАТО є організація практичних спільних тренувань для усіх представників сектору безпеки та оборони. На таких тренуваннях удосконалюються навички планування та організації взаємодії авіації із сухопутними та військово-морськими силами, порядок використання техніки та озброєння. Варто наголосити на тому, що у системі підготовки НАТО представлено індивідуальну та колективну підготовку, функціонування якої визначається окремими документами: директивами двох стратегічних командувань. Ці документи є фундаментом для реалізації освітнього процесу у закладах освіти НАТО. Курси, які є сертифікованими в НАТО, описані нами вище, проводяться виключно акредитованими закладами освіти НАТО. Основна характеристика таких закладів широкий спектр освітніх цілей [5].

Нами виділено такі організаційні форми та способи реалізації професійної підготовки офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти за стандартами НАТО:

e-learning – форма електронного навчання;

m-learning – форма мобільного навчання, що дозволяє передачу знань на мобільний пристрій з використанням WAP- або GPRS-технологій, Wi-Fi і 3G. У якості носіїв можуть виступати будь-які пристрої, що здатні приймати, зберігати та передавати інформацію. Основна відмінність від електронного навчання полягає в тому, що взаємодія та інформаційний обмін відбуваються у безпроводній мережі;

u-learning – форма усе проникного навчання – спосіб теоретичного та практичного «занурення» офіцерами-прикордонниками у свою професійну діяльність;

f-learning – форма «перевернутого» навчання – заміна традиційного одностороннього руху навчальної інформації: викладачі так само отримують зворотний зв'язок (інформацію) і в реальному часі корегують освітній процес;

blended-learning – форма змішаного навчання («Онлайн-орієнтована модель», «Ротація аудиторій», «Онлайн-лабораторія», «Гнучка модель», «Очно-орієнтована модель», «Самоосвіта»).

За результатами аналізу професійної підготовки офіцерів країн-членів НАТО можна впевнено стверджувати, що вона створює можливості для самореалізації особистості, її кар'єрного зростання, форми та методи навчання є демократичними та егалітарними, організаційні форми є гнучкими, широке застосування інформаційних телекомунікаційних ресурсів.

Отже, для розвитку професійної компетентності офіцерів-прикордонників оперативного рівня вищої військової освіти виокремлено відповідні педагогічні умови, тобто комплекс об'єктивних можливостей технологій, методів, змісту та форм, що дозволяють вирішити конкретні педагогічні завдання.

Висновки. Війна з росією, провокації на кордоні засвідчили, що професійна діяльність офіцерів-прикордонників – це не примітне ходіння вздовж кордону, а складна інформаційно-аналітична робота. Офіцер-прикордонник повинен вміти визначати та аналізувати військово-політичні події на окремій ділянці кордону та в країні в цілому.

Окрім проаналізованих вище умінь, варто згадати здатність офіцерів-прикордонників до здійснення аналізу власної професійної діяльності. Таке вміння є фундаментом для забезпечення саморозвитку та самовдосконалення.

Адекватна самооцінка офіцером-прикордонником є запорукою його професіоналізму, а також запобігає таким явищам як емоційне перенавантаження, міжособистісні та особистісні конфлікти, заниження самооцінки, поведінкові зриви. Офіцери-прикордонники своїми діями повинні запобігати провокаціям та конфліктам на кордоні, з метою слідування державним інтересам.

Перспективними напрямками подальших наукових досліджень можуть бути такі: вивчення досвіду вищих військових навчальних закладів України, що реалізували стандарти НАТО у змісті професійної підготовки майбутніх офіцерів.

Література:

1. Васильєв О. Теоретичні аспекти інноваційного розвитку військової освіти. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. Київ, 2022. № 1 (45). С. 9–22.
2. Полторак С. Трансформація системи військової освіти України на шляху до досягнення стандартів НАТО. *Наука і оборона*. 2018. № 2. С. 4–10.
3. Приходько Ю. Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. Київ. 2022. № 1 (45). С. 179–196.
4. Рахманов В., Тимчук Л. Основні етапи системного підходу до навчання у вищому військовому навчальному закладі. *Актуальні проблеми трансформації стану та якості системи вищої військової освіти*. 2022. № 1 (45). С. 207–218.
5. Реформа спеціальної освіти в секторі безпеки та оборони: яких змін очікувати. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/16/reforma-speczialnoyi-osvity-v-sektori-bezpeky-ta-oborony-yakuh-zmin-ochikuvaty/>
6. Стасюк В. В. Актуальні проблеми професійної освіти науково-педагогічних працівників в умовах вищої військової освіти. *Актуальні проблеми освітнього процесу в контексті європейського вибору України: зб. матеріалів всеукр. круглого столу* (Київ, 17 квіт. 2018 р.). Київ: КНУБА, 2018. С. 31–34.
7. Цевельов О. Формування політики професійної військової освіти в Україні в сучасних умовах. *Військова освіта*. 2021. Вип. 2 (44). С. 255–267.
8. Akademia Sztuki Wojennej. URL: <https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/>
9. Anderson L., Johansson E. Developing Military Leadership by Making Leadership Problems Visible. Sweden, National Defence College, Department of Leadership. 1999.
10. Baltic Defence College / Official Website. URL: <http://www.baltdefcol.org>.
11. SC Collective Training and Exercise Directive (CT&ED) 075-003. 02 October 2013. URL: https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/bi-sc-75-3_final.pdf.
12. BI-SC Education and Training Directive (E&TD) 075-002. September 2016. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/BI-SC_75_2_New.pdf.
13. BI-Strategic Command Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007. 10 September 2015. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/ptecs/etd-075-007.pdf>.
14. European Commission. Key Competences For Lifelong Learning. European Reference Framework. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 12 p.
15. Führungsakademie der Bundeswehr. URL: <https://www.bundeswehr.de/de/organisation/weitere-bmvg-dienststellen/fuehrungsakademie-der-bundeswehr>.
16. Joint Forces Staff College / Official website. URL: <https://jfsc.ndu.edu/>
17. Kelley K. P., Johnson-Freese J. Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis*. 2014. Vol. 58. № 1. pp. 119.
18. MC 0458/3 (Final), NATO Education, Training, Exercise and Evaluation (ETEE) Policy, dated 03 September 2014.
19. NATO Defense Colledge / official website. URL: <http://www.ndc.nato.int>.
20. NATO School Oberammergau / official website. URL: <https://www.natoschool.nato.int>.

References:

1. Vasiliev O. (2022) Teoretychni aspekty innovatsiynoho rozvytku viys'kovoyi osvity. Aktual'ni problemy transformatsiyi stanu ta yakosti systemy vyshchoyi viys'kovoyi osvity. [Theoretical aspects of innovative development of military education. Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education]. Kyiv. No. 1 (45). P. 9–22. [in Ukrainian]
2. Poltorak S. (2018) Transformatsiya systemy viys'kovoyi osvity Ukrayiny na shlyakhu do dosyahnennya standartiv NATO. [Transformation of the military education system of Ukraine on the way to achieving NATO standards]. *Science and defense*. No. 2. P. 4–10. [in Ukrainian]
3. Prikhodko Y. (2022) Aktual'ni problemy transformatsiyi stanu ta yakosti systemy vyshchoyi viys'kovoyi osvity. [Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education] *Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education* Kyiv. No. 1 (45). P. 179–196. [in Ukrainian]
4. Rakhmanov V., Tymchuk L. (2022) Osnovni etapy systemnoho pidkhodu do navchannya u vyshchomu viys'kovomu navchal'nomu zakladi. [The main stages of the system approach to training in a higher military educational institution]. *Actual problems of transformation of the state and quality of the system of higher military education*. No. 1 (45). P. 207–218. [in Ukrainian]
5. Reforma spetsial'noyi osvity v sektori bezpeky ta oborony: yakykh zmin ochikuvaty. [Reform of special education in the security and defense sector: what changes to expect]. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/02/16/reforma-speczialnoyi-osvity-v-sektori-bezpeky-ta-oborony-yakykh-zmin-ochikuvaty/> [in Ukrainian]
6. Stasiuk V. V. (2018) Actual problems of professional education of scientific and pedagogical workers in the conditions of higher military education. Actual problems of the educational process in the context of the European choice of Ukraine: coll. all-Ukrainian materials round table (Kyiv, April 17, 2018). Kyiv: KNUBA. P. 31–34. [in Ukrainian]
7. Tsevelyov O. (2021) Formuvannya polityky profesiynoyi viys'kovoyi osvity v Ukrayini v suchasnykh umovakh. [Formation of the policy of professional military education in Ukraine in modern conditions]. *Military education*. Issue 2 (44). P. 255–267. [in Ukrainian]
19. Akademia Sztuki Wojennej. URL: <https://www.wojsko-polskie.pl/aszwoj/> [in Polish]
20. Anderson L., Johansson E. (1999) Developing Military Leadership by Making Leadership Problems Visible. Sweden, National Defence College, Department of Leadership. [in English]
21. Baltic Defence College / Official Website. URL: <http://www.baltdefcol.org>. [in English]
22. SC Collective Training and Exercise Directive (CT&ED) 075-003. 02 October 2013. URL: https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/bi-sc-75-3_final.pdf. [in English]
23. BI-SC Education and Training Directive (E&TD) 075-002. September 2016. URL: https://www.coemed.org/files/Branches/DH/Files_01/BI-SC_75_2_New.pdf. [in English]
24. BI-Strategic Command Education and Individual Training Directive (E&ITD) 075-007. 10 September 2015. URL: <https://www.act.nato.int/images/stories/structure/jft/ptecs/etd-075-007.pdf>. [in English]
25. European Commission. Key Competences For Lifelong Learning. European Reference Framework. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. 12 p. [in English]
26. Führungsakademie der Bundeswehr. URL: <https://www.bundeswehr.de/de/organisation/weitere-bmvg-dienststellen/fuehrungsakademie-der-bundeswehr>. [in English]
27. Joint Forces Staff College / Official website. URL: <https://jfsc.ndu.edu/> [in English]
28. Kelley K. P., Johnson-Freese J. (2014) Getting to the Goal in Professional Military Education. *Orbis*. Vol. 58. № 1. pp. 119. [in English]

29. MC 0458/3 (Final), NATO Education, Training, Exercise and Evaluation (ETEE) Policy, dated 03 September 2014. [in English]
30. NATO Defense Colledge / official website. URL: <http://www.ndc.nato.int>. [in English]
31. NATO School Oberammergau / official website. URL: <https://www.natoschool.nato.int>. [in English]

УДК 373.07:005.3/377.8

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-228-240](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-228-240)

Крупіна Леся Валентинівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри початкової освіти, гуманітарних дисциплін та інформатики, Обласний коледж „Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка“ Полтавської обласної ради, <https://orcid.org/0000-0001-5647-0237>

УМОВИ ЕФЕКТИВНОГО УПРАВЛІННЯ НАУКОВО-МЕТОДИЧНОЮ РОБОТОЮ В ЗАКЛАДІ ФАХОВОЇ ПЕРЕДВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Професійний та інноваційний розвиток викладача відіграє важливу роль у системі науково-методичної роботи фахового закладу освіти, яка, з одного боку, є сполучною ланкою між життєдіяльністю педагогічного колективу, психолого-педагогічною наукою, державною системою освіти, перспективним педагогічним досвідом, з іншого, дозволяє системно, планомірно компенсувати недоліки професійних знань кожного викладача й створює умови для розвитку його професійної компетентності.

Науково-методична робота здійснюється в живому, конкретному педагогічному колективі освітнього закладу, який функціонує та розвивається, і це створює особливо сприятливі умови для надання кожному викладачеві реальної можливості брати участь не лише в реалізації готових програм підвищення кваліфікації, але й бути активним учасником у їх плануванні, проектуванні. Безпосередній зв'язок науково-методичної роботи з освітньою діяльністю кожного викладача, конкретними студентами допомагає скоротити відстань між прагненням педагогів працювати по-новому та результатами їхньої діяльності.

У статті висвітлено основні завдання і зміст управління науково-методичною роботою в закладах фахової передвищої освіти; аналіз теоретичного забезпечення зазначеної проблеми; концептуальні підходи до координації науково-методичної діяльності закладів фахової передвищої освіти; зазначені важливі процеси подолання освітньої кризи та розвитку системи освіти, яка спрямована на трансформацію з метою врахування потреб усіх зацікавлених суб'єктів. Відзначено важливість науково-методичної роботи для подальшого розвитку закладів фахової передвищої освіти з позицій якості освітнього процесу.

Основною складовою представлено планування як один з основних факторів ефективності науково-методичної роботи закладу, показано напрями діяльності та роль методичного кабінету в ній. Проаналізовано систему управління науково-методичною роботою Обласного коледжу «Кременчуцька

гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка» Полтавської обласної ради з точки зору забезпечення умов управління з метою максимальної ефективності.

Визначена роль та функціональні взаємозв'язки методичного кабінету з адміністрацією, цикловими комісіями, бібліотекою в науково-методичній діяльності; умови ефективної співпраці між ними.

У висновках сформульовані спрямованість науково-методичної роботи на особистість педагога, яка слугує підвищенню ефективності його діяльності та перспективи подальших розвідок зі структурно-функціональної моделі управління.

Ключові слова: науково-методична діяльність, заклад фахової передвищої освіти, ефективне управління, умови управлінської діяльності, освітній менеджмент.

Krupina Lesya Valentynivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Primary Education, Humanities and Informatics, Regional College «Kremenchug Humanitarian and Technological Academy named after A. S. Makarenko» of the Poltava Regional Council, <https://orcid.org/0000-0001-5647-0237>

CONDITIONS OF EFFECTIVE MANAGEMENT SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL WORK IN THE INSTITUTION OF PROFESSIONAL HIGHER EDUCATION

Abstract. The professional and innovative development of a teacher plays an important role in the system of scientific and methodological work of a specialized educational institution, which, on the one hand, is a connecting link between the life activities of the teaching staff, psychological and pedagogical science, the state education system, promising pedagogical experience, and on the other hand, allows systematic, systematically compensate for the lack of professional knowledge of each teacher and creates conditions for the development of his professional competence.

The article highlights the main tasks and content of management of scientific and methodical work in institutions of professional preliminary higher education; analysis of the theoretical support of the specified problem; conceptual approaches to the coordination of scientific and methodical activities of institutions of vocational pre-higher education.

Scientific and methodical work is carried out in a living, specific pedagogical team of an educational institution that is functioning and developing, and this creates particularly favorable conditions for providing each teacher with a real opportunity to participate not only in the implementation of ready-made professional development programs, but also to be an active participant in their planning, designing. The direct connection of scientific and methodological work with the

educational activities of each teacher and specific students helps to reduce the distance between the desire of teachers to work in a new way and the results of their activities.

The study indicates important processes of overcoming the educational crisis and the development of the education system, which is aimed at transformation in order to take into account the needs of all interested subjects. The importance of scientific and methodical work for the further development of institutions of vocational pre-higher education from the standpoint of the quality of the educational process was noted.

The main component is presented as planning as one of the main factors of the effectiveness of scientific and methodical work of the institution, the directions of activity and the role of the methodical office in it are shown. The management system of the scientific and methodological work of the Regional College «Kremenchuk Humanitarian and Technological Academy named after A. S. Makarenko» of the Poltava Regional Council from the point of view of ensuring management conditions for maximum efficiency.

The role and functional relationships of the methodical office with the administration, cycle commissions, and the library in scientific and methodical activities are defined; conditions for effective cooperation between them.

In the conclusions, the focus of scientific and methodological work on the teacher's personality is formulated, which contributes to the improvement of the effectiveness of his activity and the prospects of further research on the structural and functional model of management.

Keywords: scientific and methodical activity, institution of vocational pre-higher education, effective management, conditions of managerial activity, educational management.

Постановка проблеми. Досвід роботи в Обласному коледжі «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради (далі – Академія) підтверджує, що підготувати нову генерацію інтелектуальної еліти для відродження Української держави неможливо без якісного оновлення системи роботи з педагогічними кадрами. Проблема управління розвитком вищої освіти в Україні, зокрема в ланці педагогічних закладів фахової передвищої освіти найбільш актуальна тепер, коли вони починають виходити із затяжної кризи й прагнуть стати конкурентоспроможними на ринку освітніх послуг.

Концепція Академії містить мету, яка передбачає модернізацію освітнього процесу з урахуванням принципів освітньої діяльності, потенційні можливості щодо надання освітніх послуг та напрями співпраці із зацікавленими суб'єктами.

Отже, управління науково-методичною роботою, яка охоплює коло зазначених проблем у педагогічних закладах фахової передвищої освіти є

важливою рушійною силою в розвитку освітніх закладів України. Проблема якості й ефективності науково-методичної роботи стала наріжним каменем у реформуванні освітніх систем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вченими висвітлюються різні аспекти організації науково-методичної роботи в закладах освіти. Об'єднуючою основою для частини досліджень є визначення суті цього поняття. Так, науково-методична робота розглядається в наукових працях як: компонент системи підвищення кваліфікації педагогів (Ю. Бабанський, М. Ващенко, Н. Волкова, Н. Ваганов, С. Єлканов, І. Жерносек, С. Крисюк, С. Смирнова та ін.); компонент організаційної структури управління освітнім процесом і контролю (Е. Березняк, Л. Даниленко, Н. Корогод, Ю. Конаржевський, Л. Карамушка, Н. Островерхова, М. Поташник, Н. Худоминський та ін.); форма організації вивчення та впровадження досягнень педагогічної науки й передового педагогічного досвіду (Б. Бондар, С. Бондаренко, М. Скаткін, Е. Сердюк, В. Сухомлинський, М. Ярмаченко, М. Фіцула, О. Ярошенко та ін.); форма виявлення педагогічної творчості (Д. Богоявленська, С. Ільїн та ін.); компонент системи атестації педагогічних працівників (Т. Абдуллаєв, О. Автомонова, С. Мануйленко, О. Овдієнко); структурна ланка системи безперервної освіти (Л. Анциферова, Є. Барбіна, Є. Березняк, Є. Винославська, А. Владиславлев, О. Ситніков та ін.); специфічна галузь соціальної дії, свідомо зорієнтована на соціальну активізацію суб'єктів освіти і пов'язаних із ними соціальних інститутів із метою підтримки й розвитку ціннісного стандарту системи (В. Пуцов, А. Воловиченко та ін.).

Мета статті. Розкрити теоретично-практичні аспекти управління науково-методичною роботою у закладах фахової передвищої освіти та їх особливості в Обласному коледжі «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради. Без досвідченого викладача у науковій і методичній роботі нездійсненна місія Академії, а саме: освітнє лідерство у підготовці освічених, творчих і конкурентоспроможних фахівців у галузі освіти для запитів суспільства й регіонального ринку праці, які поєднують у собі високий рівень професійної компетентності, інтелектуальної активності, соціальної відповідальності, керуються моральними принципами, засадами здорового способу життя та готових до самоорганізації власної професійної діяльності й подальшого саморозвитку.

Виклад основного матеріалу. Основним завданням розвитку педагогічної освіти є формування висококваліфікованого вчителя ХХІ століття, здатного здійснювати професійну діяльність на демократичних та гуманістичних засадах, реалізовувати освітню політику як пріоритетну функцію держави, забезпечувати розвиток та самореалізацію особистості, задоволення її освітніх і духовно-культурних потреб, бути конкурентоспроможним на ринку праці відповідно європейським освітнім стандартам.

Для цього необхідно створювати умови, які допомагають успішному проведенню різних видів і форм науково-методичної роботи. Умова тлумачиться як фактор (лат.factor – чинник), тобто рушійна сила, причина будь-якого процесу.

Умови – це те, від чого залежить інше; суттєвий компонент комплексу об'єктів (речей, стану, взаємодії), за наявності якого можливе існування даного явища. Увесь цей комплекс у цілому називається достатньою умовою явища [1, с. 38].

«Педагогічні умови» – це сукупність об'єктивних та суб'єктивних можливостей змісту та організації методичної роботи.

Цілеспрямованість і ефективність управління методичною роботою може бути досягнута тільки в тому випадку, як зазначає В. Гуменюк, якщо вона продумано планується. План науково-методичної роботи навчального закладу доцільно складати на навчальний рік; він повинен забезпечувати цілеспрямованість і наступність цієї роботи, складатися з урахуванням раніше виконаного, фактичних потреб навчального процесу, конкретних задач з підвищення кваліфікації викладачів і можливостей педагогічного колективу [2, с. 85].

Основними напрямками діяльності науково-методичної роботи Академії є: удосконалення організаційного та методичного забезпечення освітнього процесу, інтенсифікація освітнього процесу на основі впровадження сучасних методів навчання, передових освітніх та новітніх інформаційних технологій; керівництво поточною науково-методичною роботою в Академії й контроль за відповідністю її показників стандартам вищої освіти та державним вимогам до акредитації спеціальностей, ліцензійним умовам; надання рекомендацій з удосконалення організації самостійної та індивідуальної роботи студентів, методів контролю успішності та критеріїв оцінювання рівня підготовленості студентів; координація поширення й обміну передовим досвідом методичної роботи в Академії, розвиток зовнішніх зв'язків з іншими закладами освіти, установами, сприяння підвищенню професійного рівня викладачів.

План науково-методичної роботи закладу фахової передвищої освіти спрямований на визнання основних напрямків науково-методичної роботи з питань підвищення ефективності та якості освіти; удосконалення освітнього процесу, підвищення ефективності науково-дослідної роботи, яка конкурентноспроможна сегменту освітньої діяльності закладу; модернізацію та керівництво освітнім процесом, сучасних технологій, форм і методів навчання; покращення педагогічної майстерності педагогічних працівників.

Як зазначає Н. Калініна та ін. можуть бути рекомендовані наступні питання для включення в план:

1. Семінари з нових педагогічних технологій навчання.
2. Цикл лекцій з педагогіки.

Корисно організувати такий цикл лекцій із найбільш актуальних питань педагогічної теорії і практики.

3. Цикл лекцій із загальних або конкретних питань методики. Такі лекції сприяють підвищенню кваліфікації викладачів визначених предметів.

4. Методичні конференції, наради, дискусії. Можуть бути проведені конференції на початку навчального року чи кожного семестру. Для розгляду поточних оперативних методичних питань можливе епізодичне скликання нарад викладачів предметів визначених циклів.

5. Теоретико-педагогічний і методичний постійно діючий методичний семінар.

6. Реферати й теоретичні конференції з питань методики. У порядку поглиблення методичної підготовки викладачів може виявитися дуже корисним заслуховування рефератів, складених викладачами з методичної літератури чи проведення конференцій з певних теоретичних питань методики.

7. Методичні читання. Вони можуть присвячуватися певному методичному питанню або комплексу.

8. Оглядові доповіді викладачів щодо періодичних педагогічних видань.

9. Доповіді викладачів про досвід своєї роботи. Такі доповіді повинні доручатися найбільш досвідченим викладачам.

10. Складання викладачами приватних методик і методичних розробок.

Може плануватися складання приватних методик з окремих предметів, особливо спеціальних, з яких методична література майже відсутня.

11. Відкриті заняття є добровільно обраною формою демонстрації результатів педагогічного пошуку. Плануються в кожному навчальному семестрі, будучи ефективним засобом підвищення кваліфікації викладачів.

12. Взаємовідвідування занять викладачами. Цей вид підвищення кваліфікації викладачів варто передбачати в планах методроботи на кожний навчальний семестр.

13. Виїзди групи викладачів в інші навчальні заклади... разові виїзди викладачів доцільні в однотипні за профілем навчальні заклади або вищі навчальні заклади, що мають великий методичний досвід.

14. Активізація пізнавальної діяльності студентів через тісний зв'язок «викладач-студент».

15. Науково-методичне й організаційне забезпечення самостійної роботи студентів.

16. Виставки методичних матеріалів у методкабінеті коледжу. Такі виставки можуть бути постійними чи епізодичними.

17. Методичні дослідження. Виконання їх може плануватися на тривалий період, що охоплює більш ніж навчальний рік [3, с. 92].

Керуючись планом науково-методичної роботи, завідувач методичного кабінету так будує свою роботу, щоб сприяти цикловим комісіям і викладачам

в укладанні методичних розробок, у підготовці рефератів і оглядових доповідей щодо педагогічної літератури, у випуску методичних вісників. Він укладає план проведення виставок кращих методичних матеріалів, складає до них анотації.

Безпосереднє керівництво науково-методичною роботою здійснює заступник директора коледжу з науково-методичної роботи, він і контролює її. Його обов'язки – планування цієї роботи у масштабі коледжу, її координація, забезпечення цілеспрямованості й наступності, організація та систематична перевірка виконання накреслених планів.

Доцільно спланувати поточний і перспективний зміст науково-методичної роботи з колективом [4, с. 56]. Зрозуміло, що адміністрація коледжу має бути добре обізнана з рівнем підготовленості колективу з важливих питань теорії і практики навчально-виховного процесу. Діагностичний підхід у визначенні змісту методичної роботи дає змогу виявити слабкі сторони у навчально-методичній підготовці кожного викладача, причини, що їх породжують, намітити на цій основі у кожному конкретному випадку індивідуальні заходи щодо їх усунення; визначити значущі для більшості членів педагогічного колективу питання удосконалення професійного рівня; позбутися формалізму планування змісту й організації методичної роботи.

Як зазначає Р. Міркіна, О. Усова, методичний кабінет коледжу повинен уникнути двох небезпек: перетворення в архів методичної літератури або перебирання функцій навчальної частини в її оперативній роботі. Працюючи під безпосереднім керівництвом заступника директора з науково-методичної роботи, методкабінет повинен сприяти виконанню плану науково-методичної роботи коледжу [5, с. 9].

У методкабінеті необхідно мати педагогічну літературу, проводити методичні наради, семінари, читання, консультації з методичних питань. Працівники бібліотеки повинні регулярно повідомляти методичний кабінет про новинки методичної і педагогічної літератури, складати анотації газетних і журнальних статей, бібліографічні тематичні покажчики, разом із методистом організувати обговорення педагогічних журналів і газет, складати відгуки на надруковані в них статті.

Методичний кабінет є центром діагностичного, інформаційного і науково-методичного забезпечення освітнього процесу, створює умови для самоосвіти й удосконалення педагогічної майстерності викладачів.

Робота циклових комісій передусім повинна спрямовуватися на поліпшення методики навчання студентів. Саме цій меті має слугувати кожний запланований захід, будь-яке питання, включене до порядку денного. Це повинно забезпечуватися вже при складанні й розгляді плану роботи циклової комісії на семестр, рік. Звичайно план складається керівником комісії, але можливо залучати до цього її членів, особливо в комісіях із багаточисленним складом.

Заходи і питання повинні обумовлюватися головним чином практикою навчального процесу. Знання керівником комісії наукового, методичного рівня викладання кожного з предметів, а також спеціальної і педагогічної підготовки кожного члена комісії, їх індивідуальних педагогічних особливостей і нахилів – головна вимога успішного складання плану роботи комісії. Він повинен забезпечити ефективну методичну підтримку навчального процесу, яка в першу чергу, спроможна забезпечити поліпшення якості навчання, надання методичної допомоги саме тим викладачам, які її найбільше потребують [6, с. 23].

Кожен член комісії, як зазначає Н. Семенюк, повинен одержати можливість активної участі в її роботі у відповідності до свого досвіду і теоретичної підготовки [7, с. 45].

Як зазначає Н. Шальтер, не слід перевантажувати план роботи організаційно-навчальними заходами. Але слід обов'язково плани роботи всіх кабінетів і лабораторій, технічних і циклових гуртків, робочі плани викладачів розглядати на засіданнях комісії, так само, як індивідуальні плани підвищення кваліфікації викладачів, екзаменаційні квитки і завдання на проекти [11, с. 7].

Розглядаючи плани роботи кабінетів, циклова комісія повинна переконатися, чи відповідає заплановане вимогам освітнього процесу відповідно до Положення про навчальні кабінети, лабораторії, спортивні зали, майстерні, спортивні майданчики, затверджені Вченою радою Академії. Слід також перевіряти, яка методична робота запланована у навчальних кабінетах.

До планів роботи студентських гуртків циклові комісії повинні висувати вимоги щодо оптимального співвідношення теоретичних і практичних занять, виявлення та залучення обдарованої молоді до наукової діяльності, поглиблене вивчення студентами відповідної галузі наук, набуття навичок науково-дослідної роботи та застосування отриманих знань на практиці, обговорення актуальних проблем відповідної галузі наук, розширення загального і професійного світогляду та створення умов для науково-дослідної діяльності здібних і талановитих студентів. Не можна погоджуватися з таким планом, в якому передбачається тільки заслуховування доповідей, причому багато з яких читаються викладачами. Не можна схвалити і перетворення роботи гуртка у додаткові заняття з предмета.

Важливе місце у роботі циклових комісій повинно приділятися розгляду тематики і завдань курсових робіт. Має бути встановлено, чи забезпечують завдання самостійну роботу студентів над курсовою роботою і використання ними теоретичних знань, отриманих в коледжі, чи актуальні завдання й у якій мірі вони реальні, чи посилені вони для студентів і, разом з тим, чи не занадто прості. Роботи виконуються державною мовою з урахуванням вимог сучасного українського правопису. Курсова робота має бути власним інтелектуальним продуктом студента, виконана за принципом академічної доброчесності. Будь-які цитування та запозичення без зазначення автора сприймаються як плагіат, і такі роботи не допускаються до захисту.

На цикловій комісії покладено розгляд індивідуальних планів підвищення кваліфікації викладачів до погодження головою комісії та затвердження їх заступником з науково-методичної роботи. Якщо окремі викладачі мають труднощі в складанні індивідуального плану підвищення кваліфікації, то голова циклової комісії повинен допомогти їм у цьому, порекомендувавши тему для методичної розробки, методичної доповіді, порадивши, яку спеціальну і педагогічну літературу варто опрацювати тощо.

Циклові комісії повинні заслуховувати звіти завідувачів кабінетів і лабораторій, керівників гуртків, звіти про виконання робочих і індивідуальних планів та інше. Обговорення тих чи інших звітів повинне супроводжуватися з'ясуванням причин, що гальмують їх виконання, і вживанням заходів щодо їх усунення. Під час звітів, секретарем циклової комісії, ведуться протоколи, фіксуються рекомендації, пропозиції, зауваження.

Найбільш важливим у плані роботи циклової комісії є обмін досвідом і підвищення кваліфікації викладачів. Реалізувати це завдання можливо шляхом взаємовідвідування занять, укладання методичних розробок, доповідей з методичних, наукових питань, участі в конференціям, семінарах, майстер-класах, оглядів педагогічної літератури.

Добре організоване взаємовідвідування занять, глибокий і об'єктивний аналіз буде сприяти не тільки підвищенню якості навчального процесу, але й розвитку критики, самокритики та товариської взаємодопомоги в педагогічному колективі. Положення про підготовку та проведення відкритих занять в Обласному коледжу «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А.С. Макаренка» Полтавської обласної ради регламентує, що Відкрите заняття – це одна з форм педагогічного контролю, метою якого є виявлення рівня професійної компетенції та педагогічної майстерності викладача з метою подальшого вдосконалення викладацької діяльності. Це спеціально підготовлена форма організації методичної роботи, під час якої протікає реальний освітній процес. Під час відкритого заняття педагог демонструє колегам свій позитивний або інноваційний досвід, реалізацію методичної ідеї, застосування методичного прийому чи методу навчання. Відкрите заняття – це засіб поширення інноваційного досвіду. Систематичний контроль створює належний порядок у процесі навчання, стимулює мотивацію викладачів і здобувачів освіти. Він спонукає викладача постійно самовдосконалюватися, професійно зростати. Коло критеріїв оцінки педагогічної діяльності викладача дозволяє розглянути цю діяльність у комплексі, виявити, що заслуговує на увагу, може бути розповсюджено, а з іншого боку, які саме аспекти потребують подальшого коригування або вдосконалення.

Дуже важливою справою циклових комісій, як зазначає Н. Шальтер, є складання методичних розробок, яке повинно плануватися ними щорічно. Їх

завданням повинно бути поступове накопичення методичних розробок з усіх предметів [11, с. 8].

У доборі тем методичних розробок у формі навчальних посібників слід дотримуватися принципу добровільності: ці посібники будуть змістовними, якщо тема цікава викладачу. При цьому циклова комісія повинна забезпечити, щоб зазначені методичні посібники склалися в першу чергу з предметів і тем, найбільш актуальних. Обов'язковою умовою є загальна науково-методична проблема освітнього закладу.

Бібліотеки коледжів, методичний кабінет, навчальна частина повинні надавати викладачам, що працюють над розробкою авторських методик і методичних розробок допомогу в підборі літератури, ознайомленні з досвідом викладання в інших закладах фахової передвищої освіти, консультуванні у вищих навчальних закладах першого (бакалаврського) та/або другого (магістерського) рівня.

Кожна складена авторська методика, методрозробка рецензується теоретиком (доктором або кандидатом наук) та практиком, відповідно до галузі дослідження, обговорюється на цикловій комісії із залученням якомога більшої кількості викладачів. Після схвалення цикловою комісією ці посібники розглядаються на науково-методичній раді коледжу, затверджуються до друку Вченою радою та передаються в бібліотеку й методичний кабінет.

Значну допомогу в справі підвищення кваліфікації викладачів можуть відігравати систематичні огляди періодичної методичної і науково-педагогічної літератури. Огляди можуть бути тематичними, тобто присвячуватися одному питанню, що висвітлюється у ряді номерів одного чи декількох видань, або комплексні, коли розглядаються кілька номерів фахових журналів.

Цикловим комісіям доцільно планувати огляд спеціалізованих видань, що належать до відповідного циклу предметів або галузі науки.

В Академії проводиться робота, пов'язана з контролем освітнього процесу. Нагляд здійснюють директор, його заступник, завідувачі відділень, голови циклових комісій призначених для визначення науково-педагогічного і методичного рівня викладання з метою систематичного підвищення якості підготовки фахівців.

Зазначимо, що завзятість педагога закладу фахової передвищої освіти є загальною формою його існування як індивіда, умовою реалізації себе як особистості.

Активність викладача як особистості у методичній роботі – це постійне внесення нового у зміст цієї роботи. Справжня дієвість педагога відчувається в самостійному удосконаленні освітнього процесу на основі суб'єктивного досвіду, який у кожного фахівця унікальний і неповторний. Ця відповідальність є не тільки в тому як викладач засвоїв нормативні знання, але

й у тому як він їх перетворює, реалізує як виражає своє ставлення до них, до характеру їх використання у своїй діяльності. Енергійна діяльність викладача лише тоді може стати властивістю особистості, коли він постійно залучається до науково-методичної роботи закладу освіти.

Своєчасне стимулювання та систематичний контроль за активною творчою діяльністю педагогічного працівника щодо науково-методичної роботи допоможе цілеспрямовано реалізовувати поставлені завдання, генеруючи нові власні ідеї.

Щоб науково-методична діяльність не послаблювалася, її прояви повинні отримувати власну та загальну оцінку на всіх етапах здійснення справи: задум, планування, виконання. Необхідно, щоб позитивно оцінювався будь-який творчий пошук і пропозиції, спрямовані на досягнення загальної та власної методичної мети.

Позитивна атмосфера в колективі стимулює розвиток пізнавальних процесів творчого мислення, уяви, створює емоційно-моральний настрій викладачів. Спільнодія є джерелом творчого вибору способів оптимального розв'язання педагогічної проблеми, об'єктивної самооцінки власних творчих дій під час пошуку істини. Індивідуальний підхід до кожного дозволяє перебороти формалізм і догматизм у роботі; особистісний характер методичної роботи дає можливість враховувати стаж, індивідуальні особливості, здібності та інтереси викладачів.

З огляду на це можна говорити, що творчий клімат, створений у ході науково-методичної роботи, сприяє виробленню позитивного творчого ставлення до професійної діяльності.

Важливими ознаками творчого клімату є довіра та висока вимогливість один до одного; доброзичливість та ділова критика; вільне висловлювання власної думки під час обмірковування питань, що стосуються всього колективу; відсутність тиску з боку керівника, заступників, методиста на викладачів і визнання за ними права приймати потрібне для групи рішення; достатня інформованість про задачі та стан справ під час виконання; задоволеність належністю саме до цього колективу; високий ступінь емоційної включеності та взаємодопомоги у ситуаціях, що викликають стан фрустрації (від лат. *frustratio* – омана, марне очікування) – психічний стан людини, що виражається в характерних переживаннях і поведінці, прийнятті на себе відповідальності за стан справу колективі кожним викладачем.

Культурне та творче середовище, створене у ході методичної роботи в Академії, моделює людські стосунки, забезпечує творчий клімат і психологічний комфорт, духовно-моральне благополуччя і сприяє досягненню успіхів у педагогічній діяльності. Без сумніву, перебування в такому середовищі забезпечує педагогу не тільки комфортність, психологічну захищеність, але й умови для творчого, наукового, методичного зростання.

Запровадження діагностичних методик дозволяє вивчити можливості й потенціал педагогічного працівника з метою надання йому своєчасної і необхідної допомоги. Безумовно, цей напрям науково-методичної роботи сприятиме якіснішому вивченню проблеми, над якою працює викладач.

Висновки. Отже, проведений аналіз змісту науково-методичної роботи в закладах фахової передвищої освіти, а саме: в Обласному коледжі «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради дозволяє констатувати, що:

- педагогічний колектив не завжди чітко формулює мету науково-методичної роботи, оскільки не завжди усвідомлюють очікуваний результат;
- при розробці мети не завжди враховує об'єктивні та суб'єктивні умови й шляхи реалізації; вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на досягнення мети.

Загалом, стаття дає підтвердження того, що спрямованість науково-методичної роботи на розвиток особистості педагога сприяє підвищенню рівнів показників діяльності викладачів, таких як комунікативність, уміння виявляти ініціативу, творчу уяву, гнучкість і креативність мислення, здатність побудувати припущення, перевірити їх, ризикувати у разі потреби. Саме ця група суб'єктивних умов розкриває індивідуальні особливості кожного педагога, їх творчі нахили й здібності.

Висновки цього дослідження відкривають перспективи для наступних наукових розвідок. Зокрема, цікавим предметом дослідження може бути структурно-функціональна модель управління науково-методичною роботою в Обласному коледжі «Кременчуцька гуманітарно-технологічна академія імені А. С. Макаренка» Полтавської обласної ради.

Література:

1. Єрмола А. М., Васильченко О. М. Технологія організації науково-методичної роботи з педагогічними кадрами. *Науково-методичний посібник*. Харків: Курсор, 2006. 312 с.
2. Гуменюк В. В., Наумчук І. А. Науково-методична робота з педагогічними кадрами. Хмельницький, 2015. 185с.
3. Теоретико-прикладні аспекти управління закладами освіти: *наук.-метод. посіб.* / за ред. Л. М. Калініної. К.: ПП «Компанія «Актуальна освіта», 2002. 310с.
4. Любченко Н. В. Управління науково-методичною діяльністю закладів післядипломної педагогічної освіти: координаційний аспект: *наук.-метод. посіб.* / за ред. Є. Р. Чернишової. К.: ЦП «КОМПРИНТ», 2013. 256 с
5. Сорочан Т. Концепція науково-методичної робота в добу освітніх змін: традиції, інновації, перспективи розвитку. *Методист*. 2013. № 2. (14). С. 7 – 12.
6. Ковтун В., Курчій Д. Організація науково-методичної роботи. *Освіта: технікуми, коледжі*. 2014. №1. С. 21 – 24.
7. Семенюк Н. Ф. Науково-методичний супровід розвитку професійної компетентності педагога. *Завуч*. 2017. № 19 – 20. С. 45 – 59.
8. Шальтер Н. Система методичної роботи як складова позитивного іміджу навчального закладу. *Завуч*. 2017. №13. С. 6 – 11.

References:

1. Yermola, A. M. & Vasylychenko, O. M. (2006). *Tekhnolohiia orhanizatsii naukovo-metodychnoi roboty z pedahohichnymy kadramy [Technology of organization of scientific and methodical work with pedagogical personnel]*. Kharkiv: Kursor [in Ukrainian].
2. Humeniuk, V. V. & Naumchuk, I. A. (2015). *Naukovo-metodychna robota z pedahohichnymy kadramy [Scientific and methodical work with teaching staff]*. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
3. Kalinina, L.M. (Eds.). (2002) *Teoretyko-prykladni aspekty upravlinnia zakladamy osvity [Theoretical and applied aspects of management of educational institutions]*. Nauk.-metod. posib. – Scientific method. manual. Kyiv: PP «Kompaniia «Aktualna osvita». [in Ukrainian].
4. Liubchenko, N. V. (2013) *Upravlinnia naukovo-metodychnoiu diialnistiu zakladiv pisliadyplomnoi pedahohichnoi osvity: koordynatsiinyi aspekt [Management of scientific and methodical activities of institutions of postgraduate pedagogical education: coordination aspect]*. Nauk.-metod. posib. – Scientific method. manual. Kyiv: TsP «KOMPRYNT» [in Ukrainian].
5. Sorochan, T. (2014). Kontseptsiiia naukovo-metodychnoi roboty v dobu osvity zmin: tradytsii, innovatsii, perspektyvy rozvytku [The concept of scientific and methodical work in the age of educational changes: traditions, innovations, development prospects]. *Methodyst – Methodist*, 2. (14), 7 – 12. [in Ukrainian].
6. Kovtun, V. & Kurchii, D. (2014). Orhanizatsiia naukovo-metodychnoi roboty [Organization of scientific and methodical work]. *Osvita: tekhnikumy, koledzhi – Education: technical schools, colleges*, 1, 21 – 24. [in Ukrainian].
7. Semeniuk, N. F. (2017). Naukovo-metodychnyi suprovod rozvytku profesiinoi kompetentnosti pedahoha [Scientific-methodological support for the development of the teacher's professional competence]. *Zavuch – Head teacher*, 19 – 20, 45 – 59. [in Ukrainian].
8. Shalter, N. (2017). Systema metodychnoi roboty yak skladova pozytyvnoho imidzhu navchalnoho zakladu [The system of methodical work as a component of the positive image of the educational institution]. *Zavuch – Head teacher*, 13, 6 – 11. [in Ukrainian].

УДК : 378.72

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-241-252](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-241-252)

Кушнір Оксана Василівна кандидат медичних наук, старший викладач кафедри гігієни та екології, Буковинський державний медичний університет, вул.Театральна 2, м. Чернівці, 58002, тел.: (095) 510-72-01, <https://orcid.org/0000-0003-1472-9137>

Литвинюк Наталія Ярославівна асистент кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я, Буковинський державний медичний університет, вул. Театральна 2, м. Чернівці, 58002, тел.: (095) 390-18-60, <https://orcid.org/0000-0002-0626-5515>

БЕЗПЕРЕРВНА ОСВІТА – ЗАПОРУКА ПРОФЕСІЙНОГО САМОВДОСКОНАЛЕННЯ ДОРΟΣЛИХ

Анотація. Стаття присвячена розвитку освіти дорослих, її андрагогічним принципам та впливу на якість неперервної педагогічної освіти. Проаналізовано значення розвитку андрагогіки як науки, що дозволяє формулювати і реалізовувати основні цілі освіти дорослих в контексті життєвого шляху людини.

В дослідженні визначена практична мета андрагогіки: обґрунтувати, довести, переконати в необхідності людини (або людства) дорослішати духовно, психологічно, соціально. У статті зроблений акцент на спроможність сприяти оволодінням дорослою людиною тими знаннями, навичками, уміннями, якостями, яких їй не вистачає для досягнення відповідного рівня компетентності. Авторами наданої праці підкреслено необхідність розробки спеціальних вправ і тренінгів, що дозволяють оволодіти андрагогічними моделями і технологіями взаємодії з навколишнім світом.

В роботі розглянута різниця освіти дітей та освіти дорослих – це досвід та його використання в освіті. Саме досвід дає людині дорослість і зрілість, він також породжує проблеми, які дорослі прагнуть вирішити у процесі навчання. Дорослий учень сприймає освітній процес, як засіб для вирішення власних труднощів у реальному житті. Авторами розглянуті результати навчання отримані шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти, які визнаються в порядку, визначеному законодавством України. Крім того, інтерпретовані основні проблеми, які зумовлюють потребу у неперервному навчанні дорослої людини. Для роботодавця більш ефективним є підвищення кваліфікації своїх співробітників в системі неперервного навчання, аніж залучення нових кадрів.

В роботі проаналізовано роль особистості дорослої людини, описано феномен обдарованості дорослих, який передбачає розвинену пізнавальну мотивацію, інтелектуальний розвиток, здатність до креативності. Авторами статті досліджені основні фактори, які визначають специфіку навчання дорослого (вік, освітні та життєві портеби, індивідуальні особливості, життєвий досвід, особливості психіки та фізіології). Також показано переваги логічно побудованої програми і принципів, які ставлять за мету орієнтацію навчання на практику.

Ключові слова: освіта дорослих, неперервна освіта, технологія навчання дорослих, компетентність, комунікабельність, дорослий студент, андрагогічні принципи, андрагогічна модель навчання, педагогіка дорослих, самоосвіта, саморозвиток та ін.

Kushnir Oksana Vasylivna Candidate of Medical Sciences (PhD), Senior Lecturer of the Department of Hygiene and Ecology, Bukovinian State Medical University, Teatralna St., 2, Chernivtsi, 58002, tel.: (095) 510-72-01, <https://orcid.org/0000-0003-1472-9137>

Lytvynyuk Nataliya Yaroslavivna Assistant of the Department of Social Medicine and Public Health, Bukovinian State Medical University, Teatralna St., 2, Chernivtsi, 58002, tel.: (095) 390-18-60, <https://orcid.org/0000-0002-0626-5515>

CONTINUOUS EDUCATION IS THE KEY TO A PROFESSIONAL SELF-IMPROVEMENT OF ADULTS

Abstract. The article is devoted to the development of adult education, its andragogical principles and influence on the quality of continuous pedagogical education. The significance of the development of andragogy as a science that allows formulating and implementing the main goals of adult education in the context of a person's life path is analyzed.

The study defined the practical purpose of andragogy: to substantiate, prove, convince of the need for a person (or humanity) to mature spiritually, psychologically, and socially. The article emphasizes the ability to help an adult master the knowledge, skills, abilities, and qualities that he lacks to achieve the appropriate level of competence. The authors of the presented work emphasized the need to develop special exercises and trainings that allow mastering andragogic models and technologies of interaction with the surrounding world.

The paper examines the difference between children's education and adult education - this is experience and its use in education. It is experience that gives a person maturity and maturity, it also creates problems that adults seek to solve in the process of learning. An adult student perceives the educational process as a means of solving one's own difficulties in real life. The study results considered

by the authors are obtained through formal, informal and informal education, which are recognized in the manner determined by the legislation of Ukraine. In addition, the main problems that determine the need for continuous education of an adult are interpreted. For an employer, it is more effective to improve the qualifications of its employees in the system of continuous training than to attract new personnel.

The paper analyzes the role of the personality of an adult, describes the phenomenon of adult giftedness, which involves developed cognitive motivation, intellectual development, and the ability to be creative. The authors of the article researched the main factors that determine the specifics of adult education (age, educational and life circumstances, individual characteristics, life experience, psychological and physiological characteristics). It also shows the advantages of a logically structured program and principles that aim to focus training on practice.

Keywords: adult education, continuous education, adult education technology, competence, sociability, adult student, andragogical principles, andragogical model of training, adult pedagogy, self-education, self-development, etc.

Постановка проблеми. Термін «неперервна освіта», або «освіта впродовж усього життя» виник ще в 60-ті роки ХХ століття й трактується як «...комплекс державних, приватних і суспільних освітніх установ, що забезпечують організаційну й змістовну єдність і подальший взаємозв'язок усіх ланок освіти, задовольняючи прагнення людини до самоосвіти й розвитку протягом всього життя. Неперервне навчання – це навчання, яке має місце в перебігу всього життя індивідуума й обумовлене інтенсивним оновленням знань та умінь, необхідних для успішної та ефективної професійної діяльності, і, відповідно, швидкою зміною соціальних та економічних умов, що висувають нові вимоги до рівня професійної підготовки фахівця» [8].

На сучасному етапі стрімкого розвитку технологій, зміні інформаційних засад регуляції суспільних відносин та відносин у професійних сферах зростає роль освіти у житті, потреба зміни структури, змісту підготовки фахівців у системі вищої освіти взагалі та педагогічної освіти зокрема. Законодавство України щодо освіти дорослих ґрунтується на Конституції України, законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність», «Про освіту дорослих» та інших нормативно-правових актах, що регламентують систему освіти дорослих. У Законах «Про освіту», «Про вищу освіту» наголошується на необхідність підготовки компетентного

фахівця відповідного рівня і профілю, який є конкурентоздатним на ринку праці, досконало володіє своєю професією, здатним до ефективної роботи за фахом, готовим до постійного професійного й особистісного зростання. Головним завданням на сьогодні, за висловом одного з видатних теоретиків і практиків освіти дорослих американського ученого М. Ноулза, стало "виробництво компетентних людей – таких людей, які були б здатні застосовувати свої знання в умовах, що змінюються, й основна компетенція яких полягала б в умінні включитися у постійне самонавчання впродовж усього свого життя"

Аналіз основних досліджень і публікацій. Аналіз педагогічної літератури показав, що проблеми освіти і навчання дорослих не є новими. Справжнє народження наукової галузі, яка досліджує теорію і практику освіти дорослих, відбулося наприкінці ХХ ст. В цей період вперше гостро порушується питання про необхідність навчатися впродовж життя. У ХХІ ст. освіта дорослих набуває важливого значення для суспільства та окремої особистості. Це пояснюється багатьма причинами: швидко застарівають отримані людиною професійні знання; колись популярні професії стають незатребуваними; людина втрачає інтерес до вибраної професії, прагне підвищити якість професійних знань і побудувати кар'єру, підвищує свою конкурентоспроможність за допомогою здобуття додаткової спеціальності або кваліфікації. Визначилась тенденція до збільшення тривалості життя і дієздатного віку, що супроводжується зміною видів діяльності та необхідністю додаткової освіти. Слід відмітити, що стимулом для розвитку андрагогічної думки, стало також перехід від великого виробництва до малих підприємств, що посилює цінність спілкування у малих групах, самостійне вирішення проблем. Підвищується і соціальна роль освіти дорослих, яка зумовлюється формуванням громадянського суспільства та прагненням особистості до самореалізації та самоуправління в усіх сферах життя. Посилення цінності освіти дорослих активізували пошук та розробку теоретичних та методологічних підходів, концепцій, теорій неперервної освіти. Поступово приходить усвідомлення необхідності розвитку андрагогіки, як науки про освіту дорослих.

Мета статті - Проаналізувати особливості андрагогічних підходів в освіті, розібрати основні поняття андрагогіки, андрагогічні принципи освіти дорослих та їх вплив на підвищення якості неперервної педагогічної освіти через оновлення змісту, розробку та впровадження інноваційних технологій навчання .

Виклад основного матеріалу. Розвиток суспільства суттєво залежить від забезпечення неперервної освіти. В даний час принцип «завершеної» освіти, при якому отримані на додипломному етапі навчання знання зберігали свою цінність протягом усієї професійної діяльності, змінюється на принцип безперервної освіти «через все життя». Освіта дорослих є

важливою складовою неперервної освіти, динамічною і відкритою системою, яка надає дорослому свідомо формувати індивідуальну освітню траєкторію відповідно до своїх потреб, можливостей та інтересів; мобільно адаптуватися до змін, засвоювати нові соціальні ролі. У сучасних умовах людина опиняється у ситуації, коли отримані нею знання застарівають, а сучасні вимоги життя, ринку праці та роботодавців вимагають поглиблення наявних знань або ж набуття нових компетентностей. Усе це зумовлює втрату актуальності попередньої освіти, яка не забезпечує вирішення актуальних проблем. Суттєво змінює ставлення дорослого до процесу навчання те, що навчання для дорослого – важлива, але не основна діяльність, додаткова стосовно основної, трудової, діяльності.

Новий Закон України «Про освіту» 2017 р. унормовує освіту дорослих (стаття 18), визначає її як складову освіти впродовж життя, що спрямована на реалізацію права кожної повнолітньої особи на безперервне навчання з урахуванням особистісних потреб, пріоритетів суспільного розвитку та потреб економіки. За цим законом органи державної влади та органи місцевого самоврядування створюють умови для формальної, неформальної та інформальної освіти дорослих. Розуміючи значення неформальної та інформальної освіти в Україні, внесено доповнення до Закону «Про освіту» щодо визнання неформальної та інформальної освіти дорослих як обов'язкової інтегральної складової системи неперервної освіти, що сприятиме подальшій варіативності освітніх можливостей дорослих для саморозвитку. Стаття 8 Закону України «Про освіту» визначає такі види освіти:

1. Формальна освіта – це освіта, яка здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою. Здебільшого вона приводить до підтвердження результатів та отримання документа про освіту.

2. Неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, зазвичай, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій.

3. Інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям.

Результати навчання, здобуті шляхом неформальної або інформальної освіти, визнаються в системі формальної освіти в порядку, визначеному законодавством.

Серед основних проблем, які зумовлюють потребу у неперервному навчанні, посідають:

1. Головний елемент сучасності - зміни в усіх сферах життя. Зміни, що відбуваються навколо нас, проходять все з більшою швидкістю. Швидке вдосконалення й ускладнення технологій, впровадження нових технічних й інформаційних засобів і технологій, кардинальні зміни у виконанні певних видів робіт потребують відповідної кваліфікації, що вимагає неперервного навчання фахівців.

2. Освіта стає затребуваною в період підйому економіки або її кризового стану. У період економічного зростання посилення ролі освіти дорослих обумовлено позитивними змінами (формування мотивації розвитку й саморозвитку особистості, можливості раціонального використання вільного часу), тоді як у період спаду економіки привернення уваги до освіти дорослих зумовлено необхідністю опанування нових професій, набуття нових навичок тощо. Окрему категорію дорослих людей, навчання яких у дорослому віці відіграє важливу роль, становлять безробітні. Перевиробництво кваліфікованих кадрів окремих фахових спрямувань впливає на зростання кількості безробітних й спонукає до подальшого навчання, перенавчання, перекваліфікації. Для роботодавця більш ефективним є підвищення кваліфікації своїх співробітників в системі неперервного навчання, аніж залучення нових кадрів.

3. Світ перетворюється на ринок із високим рівнем конкуренції між країнами, а країни, які мають якісну систему освіти і програми неперервної освіти, стають лідерами в умовах цієї конкуренції.

4. Спеціальної уваги потребує професійна підготовка, перепідготовка дорослих з особливими потребами. В умовах економічної нестабільності, кризового стану гуманітарної сфери люди з інвалідністю виявилися однією з найбільш соціально незахищених верств населення. Необхідно створити сприятливі педагогічні, психологічні, медичні, соціально-економічні, організаційно-правові умови та гарантії для реалізації прав інвалідів на здобуття освіти відповідно до психічних та фізичних можливостей особистості.

5. Освіта дорослих стає сьогодні важливим чинником соціально-економічного розвитку. Демографічна ситуація - один із найскладніших викликів, з яким стикнулась Україна з часу відновлення незалежності. Несприятливі демографічні тенденції спричинили потребу в створенні умов для навчання дорослих людей. Інтенсивне старіння населення вимагає обґрунтування нової філософії сприйняття цього феномену та стратегії забезпечення старості кожної особистості. Підтримка активного старіння, коли продовжується економічно активний вік завдяки когнітивній адаптації, набутої внаслідок реалізації програм навчання старших дорослих. Більшість освітніх програм для дорослих покликані формувати активну життєву і громадянську позицію людини.

6. Відбувається посилення міграційних потоків, феномен міграції став складовим чинником всіх глобальних проблем, що суттєво впливає на соціально-економічне і політичне життя, а також ринок праці багатьох країн. Війна в Україні триває вже більше 9 років, майже півтора з яких у вигляді повномасштабного вторгнення росії. За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, з початку повномасштабного вторгнення росії в Україну станом на 21 червня 2023 року за кордоном перебували 8 млн. 177 тис. українців. 64% внутрішньо переміщених осіб втратили роботу через війну. В Україні для успішної адаптації та інтеграції мігрантів здійснюються різноманітні заходи, серед яких важливе місце посідають різні програмами навчання дорослих.

Неперервну освіту доцільно розглядати як філософську концепцію, згідно з якою освіта є: процесом, який охоплює всі етапи життя людини; передбачає застосування особистістю соціокультурного досвіду попередніх поколінь; ґрунтується на принципах організації освіти на загальнодержавному і регіональному рівнях, реалізації державної освітньої політики; має в основі спосіб науково-педагогічного світогляду. Не менш значущим є розгляд освіти впродовж життя як політичного складника громадянського суспільства, що забезпечує соціальну єдність і зайнятість.

Слід зазначити, що М. Ноулз, видавши в 1970р. свою фундаментальну працю з андрагогіки «Сучасна практика освіти. Андрагогіка проти педагогіки», у 1980 р. змінив назву книги на «Сучасна практика освіти. Від педагогіки до андрагогіки», визнавши цим фактом єдність цих двох наук. Учений підкреслював, що андрагогічні принципи освіти не протиставляються принципам традиційної педагогіки, а можуть використовуватися при навчанні інших категорій, зокрема студентів, збагачуючи процес навчання [8].

Поняття освіта дорослих та андрагогіка, на думку української вченої Н. Ничкало та польського професора Ю. Пултижецького, можна однаково використовувати як синонімічні терміни. Адже для науки різниця полягає не в іншій назві, а в змісті, який вона аналізує. Головне, це завдання та обсяг визначеного ними теоретичного аналізу [7]. Поняття освіти дорослих у зарубіжній науковій літературі корелює з такими поняттями, як «неперервна освіта», «продовжена освіта» (continuing education), «подальша освіта» (further education), «перманентна освіта» (permanent education), «освіта протягом життя» (lifelong education), «навчання протягом життя» (lifelong learning). Синонімічні поняття виражають одну й ту ж саму концепцію – концепцію незавершеності освіти для дорослої людини, спрямованої на саморозвиток.

Андрагогіка об'єднує знання про специфіку навчання дорослого з урахуванням його:

- віку;
- освітніх потреб
- життєвих потреб
- реальних можливостей
- індивідуальних особливостей і досвіду
- психіки і фізіології

Важливою умовою ефективності навчання дорослих є чітке визначення його цілей і завдань. Чим більш конкретно й визначено завдання й сплановано результати навчання, то більшого вдається досягти. Завдання мають враховувати потрібні знання, уміння, навички, а головне, бути зорієнтованими на відповідну (вікову, професійну тощо) групу дорослих учнів. Цілі й завдання треба диференціювати залежно від загальної стратегії навчання, а також конкретизувати відповідно до окремих змістових складових або цілей навчання. Формулюючи цілі й завдання, необхідно враховувати інтереси аудиторії, вносити відповідні зміни й доповнення й досягти додаткових цілей у результаті роботи. За таких умов навчання дорослих зміцнює позитивне ставлення до навчання, активізує пізнавальну діяльність, підвищує відповідальність учасників занять, сприяє формуванню позитивної самооцінки.

Освітня політика — це уособлення і кінцевий результат взаємодії існуючих політичних і соціальних інститутів, груп інтересів і людей як між собою, так і з навколишнім середовищем — економічною, соціальною, правовою системами, існуючою політичною культурою та її різними сегментами.

Мета навчання дорослої людини: оволодіння тими знаннями, навичками, уміннями, якостями, яких їй не вистачає для досягнення відповідного рівня компетентності. Теоретична мета андрагогіки : обґрунтувати, довести, переконати в необхідності людини (або людства) дорослішати духовно, психологічно, соціально. Практична мета андрагогіки: розробка вправ і тренінгів, що дозволяють оволодіти до рівня власних дій андрагогічними моделями і технологіями взаємодії з навколишнім світом.

Головне, чим відрізняються освіта дітей та освіта дорослих – це досвід та його використання в освіті. Саме досвід дає людині дорослість і зрілість, він також породжує проблеми, які дорослі прагнуть вирішити у процесі навчання. Дорослий учень сприймає освітній процес як засіб для вирішення власних труднощів у реальному житті. Це стало основою емпіричної теорії навчання (Е. Гуссерль, А. Нокс, Д. Колб, Р. Фрай, П. Джарвис, Д. Шон, М. Ноулз та ін.). Сприйняття, пам'ять, мислення відображають індивідуальний досвід, який формує, шліфує, моделює психологічні процеси.

Навчання дорослих має свої особливості: дорослі учні свідомо підходять до здобуття освіти; не лише засвоюють зміст навчального матеріалу, але й співвідносять його зі змістом власного життєвого досвіду; планують свій час; очікують від навчання конкретних результатів; здатні до оцінки, контролю діяльності, що виконують. Вони – активні, самостійні, усвідомлені, схильні до самоуправління, відіграють визначальну роль у реалізації процесу навчання та у визначенні його основних параметрів. Дорослі бажають вчитися, але хочуть, щоб навчання було корисним. Їм необхідно бачити негайну користь від нових знань чи навичок, які вони набули. Тому у навчальному процесі важливе місце займає визначення того, чому хоче навчитися людина, які її очікування. Важливим компонентом андрагогічних знань є те, що методи освіти дорослих не повинні заохочувати дух суперництва, а розвивати у дорослих почуття солідарності, взаємодопомоги, співпраці та колективної роботи.

У навчанні дорослих простежується ще одна тенденція – зростаючий інтерес до організації різних форм спільної навчальної діяльності, в основі якої є спілкування, взаємодія, комунікації дорослих. Основними організаційними формами і технологіями навчання дорослих визначаються: індивідуальне навчання; модульне навчання; дистанційна освіта. У системі освіти дорослих застосовуються лекції, семінари, практичні заняття, але необхідно широко використовувати і інтерактивні методи навчання такі як рольові та ділові ігри, дискусії, тренінги, мозкові атаки, аналіз ситуацій тощо. Впровадження інновацій у сфері освіти дорослих можливе на основі використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), зокрема застосування дистанційної форми навчання, оскільки ця сфера не може ефективно функціонувати і розвиватися без забезпечення сучасною технікою інформаційних потоків, використання комп'ютерних технологій та можливостей мережі Інтернет. У пам'яті залишається 10 % почутого, 50 % побаченого у процесі спілкування і до 100 % того, що людина виконала сама..

Слід відмітити функції неперервної освіти, такі як: адаптивна, компенсуюча, розвивальна, аналітична, прогностична, комунікативна, заохочувальна.

Андрагогічні принципи навчання виявляють відповідальне ставлення до навчання, до його організації і результатів, можна застосовувати незалежно від віку. Високий рівень самосвідомості і відповідальності людини – це перша умова, за якої можливе використання андрагогічних принципів навчання. Інша умова – наявність життєвого досвіду в того, хто навчається. Це одна з основних ознак дорослості людини.

Сучасна андрагогіка підпорядковується наступним основним принципам:

1. Пріоритет самостійного навчання. Самостійна діяльність є основним видом навчальної роботи дорослих, які навчаються. Під

самостійною діяльністю ми розуміємо не самостійну роботу як вид навчальної діяльності, а самостійне здійснення тим, хто навчається, організації процесу свого навчання.

2. Принцип спільної діяльності, що передбачає спільну діяльність тих, хто навчається, з тими, хто навчає, щодо планування, реалізації, оцінювання і корекції процесу навчання.

3. Принцип опори на досвід того, хто навчається, у відповідності з цим принципом життєвий (побутовий, соціальний, професійний) досвід того, хто навчається, використовується у якості одного з джерел навчання як того, хто навчається, так і його товаришів.

4. Індивідуалізація навчання. Відповідно до цього принципу кожен, хто навчається, спільно з тим, хто навчає, створює індивідуальну програму навчання, що орієнтована на конкретні освітні потреби й цілі навчання та враховує досвід, рівень підготовки, психофізіологічні особливості того, хто навчається.

5. Системність навчання. Цей принцип передбачає дотримання відповідності між цілями, змістом, формами, методами, засобами навчання та оцінюванням його результатів.

6. Принцип актуалізації результатів навчання. Передбачає негайне застосування на практиці набутих дорослим учнем знань, умінь, навичок, якостей.

8. Принцип елективності навчання. Означає надання тому, хто навчається, певної свободи вибору цілей, змісту, форм, методів, джерел, засобів, термінів, місця навчання, оцінювання результатів навчання.

9. Принцип розвитку освітніх потреб. Згідно з цим принципом, по-перше, результати навчання оцінюються виявленням реального ступеня засвоєння навчального матеріалу й визначенням того обсягу знань, без засвоєння якого неможливе досягнення поставленої мети навчання; по-друге, процес навчання спрямовується на формування в тих, хто навчається, нових освітніх потреб, які конкретизуються після досягнення певної цілі навчання.

10. Принцип усвідомленості навчання. Усвідомлення, осмислення дорослим всіх параметрів процесу навчання і своїх дій щодо організації його процесу.

Андрагогічні принципи навчання виявляють відповідальне ставлення до навчання, до його організації і результатів, та застосовуються незалежно від віку. Високий рівень самосвідомості і відповідальності людини – це перша умова, за якої можливе використання андрагогічних принципів навчання. Інша умова – наявність життєвого досвіду в того, хто навчається. Це одна з основних ознак дорослості людини.

Висновки. Отже, аналіз наукових джерел показує, що освіта дорослих сьогодні є дуже актуальним питанням. Опанування позиції суб'єкта

безперервного професійного розвитку відкриває нові можливості для більш ефективного професійного розвитку. Сучасна людина має формуватися як така, для якої знання є основою життя й діяльності, методологією пошуку й ухвалення рішень. Андрагогіка сприяє такому розкриттю особистості, допомагає знайти своє місце в житті, реалізувати свої приховані здібності. Недостатньо побороти відстань між засвоєними знаннями й діяльністю людини, треба зробити знання основою всієї її поведінки і життя у будь-якій сфері, її сутнісною основою. Для такої людини навчання, отримання нової інформації має стати сутнісною рисою способу життя. Освіта дорослих сприяє формуванню у людей толерантного ставлення до різноманітності, уважного ставлення до проблем сталого розвитку, підвищення поінформованості про мистецтво, етику, культурне надбання.

Література:

1. Архипова С. П. Основи андрагогіки: навчальний посібник /С. П. Архипова. – Черкаси; Ужгород, 2002. – 158 с.
2. Бевз Г. Технології навчання дорослих / Г. Бевз, О. Главник; [упоряд.: О. Главник, Г. Бевз]. – К. : Главник, 2006. – 112 с.
3. Долгов О. М. Сучасні дистанційні технології навчання як шляхи до розвитку безперервної освіти: Наук.-метод. зб. / Ред. кол.: В. О. Зайчук (гол. ред.), О. Я. Савченко, М. Ф. Дмитриченко та ін. – К.: ЗАТ «НІЧЛАВА», 2003. – 187 с.
4. Закон України «Про освіту». URL: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayinupro-osvitu>.
5. Луговий В. Г. Освіта дорослих в освітній системі. Десять років становлення: Досвід дослідження і розробки і впровадження у сфері дорослого управління/ В.Г. Луговий. – К.: В-во НАДУ, 2005. – 347 с.
6. Лук'янова Л. Б. Концепція розвитку освіти дорослих в Україні /Лариса Борисівна Лук'янова. – Ніжин: ПП Лисенко М.М., 2011. – 24 с.
7. Ничкало Н. Неперервна професійна освіта: міжнародний аспект. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія [за ред. І. Зязюна]. Київ: Віпол, 2000. С.58–80., пошуки, перспективи: монографія [за ред. І. Зязюна]. Київ: Віпол, 2000. С.58–80
8. Knowles M.S. The modern Practict of Adult Education. Andrjlogy verrsus pedagogy. – N.Y., 1970
9. Огієнко О. І. Андрагогічний підхід у неперервній освіті дорослих:метод. рек. / О. І. Огієнко. – К.; Суми: Сум ДПУ імені А. С. Макаренка, 2007. – 40 с.
10. Педагогічні технології у неперервній професійній освіті: [монографія] / С. О. Сисоєва, А. М. Алексюк, П. М. Воловик; за ред. С. О. Сисоєвої. – К. : ВІПОЛ, 2001. – 503 с.
11. Похреснік А. Новітні зміни середньої і вищої професійної освіти в розвинутих державах світу. Вища освіта України. 2013;3(50):96- 103.

References:

1. Arhipova S. P. (2002). Osnovi andragogiki [Fundamentals of andragogy].Cherkasi ; Uzhhorod [in Ukrainian].
2. Bevez G. (2006). Tehnologiyi navchannya doroslih [Technologies of adult education]. Kyiv: Glavnik [in Ukrainian].

3. Dolgov O. M. (2003). Suchasni distancijni tehnologiyi navchannya yak shlyahi do rozvitku bezpererвної osviti [Modern distance learning technologies as ways to the development of continuous education] Kyiv: ZAT "NICHLAVA" [in Ukrainian].
4. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On lighting»]. (n.d.). base.garant.ru. Retrieved from <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/110-zakon-ukrayinypro-osvitu..>
5. Lugovij V. G. (2005). Osvita doroslih v osvitnij sistem. Desyat rokiv stanovlennya: Dosvid doslidzhennya i rozrobki i vprovadzhennya u sferi doroslogo upravlinnya [Adult education in the educational system. Ten years of formation: Experience of research and development and implementation in the field of adult management] Kyiv: V-vo NADU [in Ukrainian].
6. Luk'yanova L. B. (2011). Konceptiya rozvitku osviti doroslih v Ukraini (The concept of development of adult education in Ukraine). Nizhin [in Ukrainian].
7. Nichkalo N. (2000). Neperervna profesijna osvita: mizhnarodnij aspekt. Neperervna profesijna osvita: problemi, poshuki, perspektivi [Continuous professional education: international aspect. Continuous professional education: problems, searches, prospects]. Kyiv: Vipol [in Ukrainian].
8. Knowles M.S. The modern Practict of Adult Education. Andriology verrsus pedagogy. – N.Y., 1970
9. Ogiyenko O. I. (2007). Andragogichnij pidhid u neperervnij osviti doroslih [Andragogic approach in continuing education of adults]. Sumi: Sum DPU imeni A. S. Makarenka [in Ukrainian].
10. S. O. Sisoyeva, A. M. Aleksyuk, P. M. Volovik. (2001). Pedagogichni tehnologiyi u neperervnij profesijnij osviti [Pedagogical technologies in continuous professional education]. Kyiv: VIPOL [in Ukrainian].
11. Pokhresnyk A. (2013). Novitni zminy serednoi i vyshchoi profesiinoi osvity v rozvynenykh derzhavakh svitu [The latest changes in secondary and higher professional education in the developed countries of the world]. Vyshcha osvita Ukrainy - Higher education of Ukraine, 3(50), 96-103 [in Ukrainian]

УДК 378.091.2.015.3:005.32

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-253-262](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-253-262)

Овчарук Віра Григорівна старший викладач, кафедра фізичного виховання, Вінницький національний технічний університет, Хмельницьке шосе, 95, м. Вінниця, <https://orcid.org/0000-0002-0648-7994>

Полякова Оксана Олександрівна кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри фізичного виховання, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Алчевських, 50А, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0003-0480-4244>

Зубаль Майя Вікторівна кандидат наук з фізичного виховання та спорту, доцент, доцент кафедри спорту і спортивних ігор, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, <https://orcid.org/0000-0002-8145-5263>

Калашник Дмитро Сергійович вчитель фізичної культури Добропільського НВК№7, магістр здобувач освіти 1 курсу, факультету фізичного виховання та мистецтв, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, провулок Руставелі, м. Харків, <https://orcid.org/0000-0003-0271-806X>

Яковлів Володимир Леонтійович кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, вул. Острозького, 32, м. Вінниця, <https://orsid.org/0000-0002-1762-4827>

МОТИВАЦІЯ ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ У СПОРТСМЕНІВ

Анотація. У статті досліджується мотивація досягнення успіху у спортсменів. Зазначено, що успішність особистості в діяльності, яку вона виконує завжди залежить від її індивідуально-психологічних особливостей, а саме: типу темпераменту, характеру, сили волі, спрямованості, мотивації та мотивів. Визначено, що мотивація – це спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. Усвідомлювані або неусвідомлювані психічні фактори, що спонукають індивіда до здійснення певних дій і визначають їхню спрямованість та цілі. Акцентовано увагу на тому, що мотивація досягнення успіху у спортсменів є не просто мотивацією, а мотивацією «досягнення», тобто того чого насправді прагне досягти спортсмен, його бажання, мрії, результати та перемога. Обґрунтовано, що

мотивація у спортсменів може супроводжуватися внутрішніми та зовнішніми чинниками. Внутрішня мотивація – це мотивація, яка спонукає спортсмена до діяльності з метою поліпшення його впевненості в собі та незалежності. Мотивація зовнішня (або мотивація досягнення) – це різновид мотивації, який пов'язаний з потребою людини досягнути успіх та уникнути невдачі. Звернуто увагу на те, що коли людина починає займатися спортом, то вона ставить собі якусь певну мету і мотивує себе для досягнення цієї мети. Розроблено структуру мотивації досягнення успіху у спортсменів. В основі цієї структури виділено чотири основні компоненти: емоційно-вольовий – цей компонент допоможе спортсмену формувати свій рівень вольових зусиль, який допоможе загартувати силу волі та витривалість та опанувати навички регуляції свого емоційного стану, як під час тренувань так і під час змагань; психологічний компонент – цей компонент містить в собі когнітивні здібності спортсмена (мислення, пам'ять, увагу, сприймання і т. д.), індивідуально-типологічні особливості (тип темпераменту, характер); ціннісний компонент – містить в собі пояснення причин спортивної діяльності (для чого він займається спортом; якого результату він хоче досягнути; що він зробить для досягнення успіху і т. д.); діяльнісний компонент – цей компонент передбачає виконання наполегливої та важкої праці задля досягнення успіху.

Ключові слова: спортсмени, мотивація, мотиви, успіх, тренування.

Ovcharuk Vira Hryhorivna Senior Lecturer, Department of Physical Education, Vinnytsia National Technical University, Vinnitsa, <https://orcid.org/0000-0002-0648-7994>

Poliakova Oksana Oleksandrivna Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Physical Education, National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute», <https://orcid.org/0000-0003-0480-4244>

Zubal Maya Viktorivna Candidate of Sciences in Physical Culture and Sports, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Sports and Sports Games, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, <https://orcid.org/0000-0002-8145-5263>

Kalashnyk Dmytro Serhiiovych Teacher of Physical Culture of Dobropil Educational Complex №7, Master's student of the 1st year, Faculty of Physical Education and Arts, Municipal Institution «Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Kharkiv, <https://orcid.org/0000-0003-0271-806X>

Yakovliv Volodymyr Leontiiovych Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Theory and Methodology of Physical Education, Mykhailo Kotsiubynskyi Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, <https://orsid.org/0000-0002-1762-4827>

MOTIVATION TO ACHIEVE SUCCESS IN ATHLETES

Abstract. The article examines the motivation for achieving success in athletes. It is noted that the success of a person in the activity he or she performs always depends on his or her individual psychological characteristics, namely: type of temperament, character, willpower, orientation, motivation and motives. It has been determined that motivation is the motivation that causes the activity of the body and determines its direction. Conscious or unconscious mental factors that motivate an individual to perform certain actions and determine their direction and goals. It is emphasized that the motivation to succeed in athletes is not just motivation, but the motivation of «achievement», that is, what the athlete really wants to achieve, his desires, dreams, results and victory. It is proved that motivation in athletes can be accompanied by internal and external factors. Intrinsic motivation is the motivation that drives an athlete to perform in order to improve their self-confidence and independence. Extrinsic motivation (or achievement motivation) is a type of motivation that is associated with a person's need to succeed and avoid failure. The author emphasizes that when a person starts playing sports, he or she sets a specific goal and motivates himself or herself to achieve this goal. The structure of motivation to achieve success in athletes is developed. This structure is based on four main components: emotional and volitional – this component will help the athlete to form his/her level of volitional efforts, which will help to temper willpower and endurance and master the skills of regulating his/her emotional state, both during training and during competitions; psychological component – this component includes the cognitive abilities of the athlete (thinking, memory, attention, perception, etc.), individual-typological features (type of temperament, character); value component – includes explanation of the reasons for sports activity (why he/she does sports; what result he/she wants to achieve; what he/she will do to achieve success, etc.

Keywords: athletes, motivation, motives, success, training.

Постановка проблеми. Будь-яка діяльність людини завжди вимагає мотивації. Але ще більшої мотивації потребує спортивна діяльність в якій жорстоко проявляється конкуренція з іншими спортсменами або цілою командою. Саме мотивація допомагає покращувати результати досягнень у спорті та впевнено крокувати до перемоги. Заняття професійними видами спорту та участь у змаганнях потребують від спортсменів мобілізації сили волі, витривалості, розумових дій, бо саме під час змагань потрібно оптимізувати всі ресурси організму. У зв'язку з тим, що українські спортсмени активно приймають участь у міжнародних змаганнях та олімпіадах, то гостро стоїть проблематика дослідження мотивації та підвищення її до високого рівня. Коли тренер розуміє та знає всі особливості мотиваційної сфери спортсменів це буде сприяти не тільки успіху його вихованців у спортивній

діяльності, а й забезпечуватиме його особисте професійне зростання. Мотивація є тією рушійною силою, яка забезпечує та підтримує необхідний рівень активності в процесі тренувань та під час змагань, вона виступає регулятором активності задля досягнення успіху та перемоги.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки все більше науковців цікавляться проблематикою мотивації в життєдіяльності особистості.

Значний внесок у дослідження мотивації зробили закордонні психологи, які досліджували особистість. Серед найвідоміших є: Г. Олпорт, Г. Мюррей, Д. Макклелланд, Дж. Аткінсон, А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Кеттел та інші.

Л. Божович, О. Дашкевич, О. Родіонов, Є. Ільїн, О. Чернікова займалися питанням розвитку мотиваційної сфери особистості.

Окремо потрібно зазначити, що Є. Ільїн розкрив основні питання теорії та методології вивчення мотивації, де особливу увагу від приділив аналізу сутності мотиву та його структурі. Також науковець запропонував власну концепцію мотивації та мотивів, яка базується на критичному розгляді та синтезі наявних у психології поглядів на цю проблему [1].

Метою статті є аналіз дефініції «мотивація» з точки зору різних вчених; визначення основних особистісних чинників, які впливають на мотивацію досягнення успіху у спортсменів; розробка структури мотивації досягнення успіху у спортсменів.

Виклад основного матеріалу. Успішність особистості в діяльності, яку вона виконує завжди залежить від її індивідуально-психологічних особливостей, а саме: типу темпераменту, характеру, сили волі, спрямованості, мотивації та мотивів.

Розгляд та аналіз дефініції «мотивація» дозволив нам виявити наступне.

В психології під мотивацією розуміють спонукання, що викликають активність організму і визначають її спрямованість. Усвідомлювані або неусвідомлювані психічні фактори, що спонукають індивіда до здійснення певних дій і визначають їхню спрямованість та цілі. У широкому змісті термін використовується у всіх сферах психології, що досліджують причини та механізми цілеспрямованої поведінки людини.

За своїми проявами та функціями в регулюванні поведінки мотивуючі фактори можуть бути розділені на три відносно самостійних класи: 1) при аналізі питання про те, чому організм узагалі приходить у стан активності, розглядаються прояви потреб та інстинктів як джерел активності; 2) якщо вивчається питання, на що спрямована активність організму, заради чого зроблений вибір саме цих, а не інших актів поведінки, досліджують насамперед прояв мотивів як причин, що визначають вибір спрямованості поведінки; 3) при вирішенні питання про те, яким чином здійснюється регулювання динаміки поведінки, предметом дослідження є прояви емоцій, суб'єктивних переживань та установок у поведінці суб'єкта [2, с. 264-265].

Науковці стверджують, що «бути мотивованим» означає володіти низкою характеристик, що забезпечують процеси постановки цілей, реалізацію намірів, реагування на невдачі й в кінці – досягнення ефективного результату. Більшість сучасних теорій мотивації присвячені окремим сторонам або складовим мотивації: зовнішній та внутрішній регуляції діяльності, процесам цілепокладання, особливостям уявлення суб'єкта про рівень особистісного контролю діяльності й т. д. У сучасних теоретичних парадигмах велику увагу приділено різним когнітивним складовим і предикторам мотиваційного процесу: уявленням суб'єкта про контрольованість процесу та результату діяльності (Е. Скіннер, Т. Літл), уявленням про змінюваність здатностей і ролі зусиль у досягненні результату (К. Двек), уявленням про особисту відповідальність за успіхи й невдачі (Дж. Роттер), уявленням про причини успіхів і невдач (Б. Вайнер, М. Селігман). Всі ці теорії є взаємодоповнюючими одна одну [3, с. 32-33].

Потрібно зазначити, що мотивація досягнення успіху у спортсменів є не просто мотивацією, а мотивацією «досягнення», тобто того чого насправді прагне досягти спортсмен, його бажання, мрії, результати та перемога.

О. Чуйко під мотивацією досягнення розуміє сукупність цілей, потреб і мотивів, які стимулюють людину прагнути до досягнення нею поставленої мети у всіх сферах життєдіяльності і бути активною в її реалізації. Мотивація досягнень – це орієнтація людини та прагнення до успішного виконання завдання, наполегливість перед невдачами та відчуження гордості за виконане завдання. У спортивному світі мотивацію досягнень називають змагальністю. В умовах занять спортом мотивація сфокусована на змаганнях із самим собою, тоді як змагальність впливає на поведінку в ситуаціях соціальної оцінки [4, с. 209].

Мотивація у спортсменів може супроводжуватися внутрішніми та зовнішніми чинниками.

Внутрішня мотивація – це мотивація, яка спонукає спортсмена до діяльності з метою поліпшення його впевненості в собі та незалежності.

Мотивація зовнішня (або мотивація досягнення) – це різновид мотивації, який пов'язаний з потребою людини досягнути успіх та уникнути невдачі [2].

Для того, що досягнути успіху спортсмену потрібно постійно здійснювати самомотивування. Під самомотивуванням, ми розуміємо, процес спонукання спортсменом самого себе або свою команду до дій, які спрямовані на досягнення успіху та поставленої мети (цілі).

Взагалі мотивація у спортсменів поділяється на дві категорії:

- мотивацію потреби;
- мотивацію винагороди.

Мотивація потреби виникає тоді, коли спортсмен відчуває фізіологічну або психологічну нестачу в своїй спортивній діяльності. наприклад: пропустивши тиждень тренувань з поважної причини у спортсмена виникає фізіологічна потреба у фізичному навантаженні свого організму, а також

психологічна потреба у спілкуванні зі своїми колегами по спорту (або командою) та тренером.

Мотивація винагороди – це те, що спортсмен вважає цінним саме для себе. Це може бути здоров'я, догляд за фізичним станом свого тіла, це постійні тренування задля перемоги та досягнення успіху. Також потрібно звернути увагу на те, що у спортсмена мотивація винагороди може бути як внутрішньою, так і зовнішньою. Внутрішня мотивація винагороди може містити самоповагу, життєві цінності, зміст та цілі спортивної діяльності. Зовнішня мотиваційна винагорода виникає на фоні того, що дають спортсмену заняття спортом: це може бути кар'єрне зростання, здобуття титулу чемпіону, успішність, визнання, авторитет, популярність [5, с.226].

Зазвичай коли людина починає займатися спортом, то вона ставить собі якусь певну мету і мотивує себе для досягнення цієї мети. В цьому випадку доречним буде як приклад навести дослідження М. Пруднікової, яка досліджуючи мотивацію до занять спортом на початкових етапах тренування зазначила, що на початковому етапі тренування у новачків причинами приходу в спорт можуть бути: прагнення до самовдосконалення (зміцнення здоров'я, поліпшення статури, розвиток фізичних і вольових якостей); прагнення до самовираження і самоствердження (бажання бути не гірше за інших, бути схожим на видатного спортсмена; прагнення до суспільного визнання, бажання захищати честь колективу, міста, країни, бути привабливим для протилежної статі); соціальні установки (мода на спорт, прагнення зберегти сімейні спортивні традиції, бажання бути готовим до праці і служби в армії); задоволення духовних і матеріальних потреб (прагнення відчувати себе членом референтної спортивної команди або спортивної школи, спілкуватися з товаришами, отримувати нові враження від поїздок по містах і країнах, бажання отримати матеріальні блага) [6, с. 205-206].

І дійсно це відбувається саме так, адже після того як людина усвідомлює, що в неї все виходить вона досягає певного успіху, то просте заняття спортом переростає у професійне. Адже займаючись спортом окрім фізичної складової, починає розвиватися і трансформуватися її психологічна складова (когнітивні здібності, емоційна сфера, підвищується рівень стресостійкості, а найголовніше, що формується сила волі).

На нашу думку, прагнення досягти успіху і високих результатів у спортивній діяльності свідчить про наявність у особистості сильної мотивації досягнення. Для одних досягнення особистого успіху в спортивній діяльності є дуже важливим, для інших – менш важливим. Про спортсмена з сильною мотивацією досягнення кажуть, що він: наполегливий у досягненні мети; не задовольняється досягнутим результатом; що б він не робив, намагається зробити це краще, ніж раніше; головне в житті для нього – пережити радість успіху через досягнення високих результатів; схильний ставити перед собою віддалені цілі; не задовольняється нескладним завданням і легко досяжними

цілями; з ентузіазмом ставиться до роботи, досягаючи все нових і нових цілей (відчуває радість успіху) [7].

Також актуальною є думка С. Лукової та К. Фоменко про те, що мотиви є рушійною силою діяльності. Потреби знаходять своє втілення у мотивах. З плином часу один домінуючий мотив змінюється іншим, зростає роль опосередкованих потреб, з'являється ієрархічність. Мотивація до спорту зумовлена потребами, які можуть бути задоволені у цій діяльності. Якщо потреба є джерелом активності, то мотиви надають діяльності певної спрямованості. Мотиви лежать в основі подолання фрустрації під час досягнення головної мети спортивної діяльності [8].

Дуже цікавий опис розвитку мотивів спортивної діяльності здійснив А. Пуні [9] в якому він виділив три стадії:

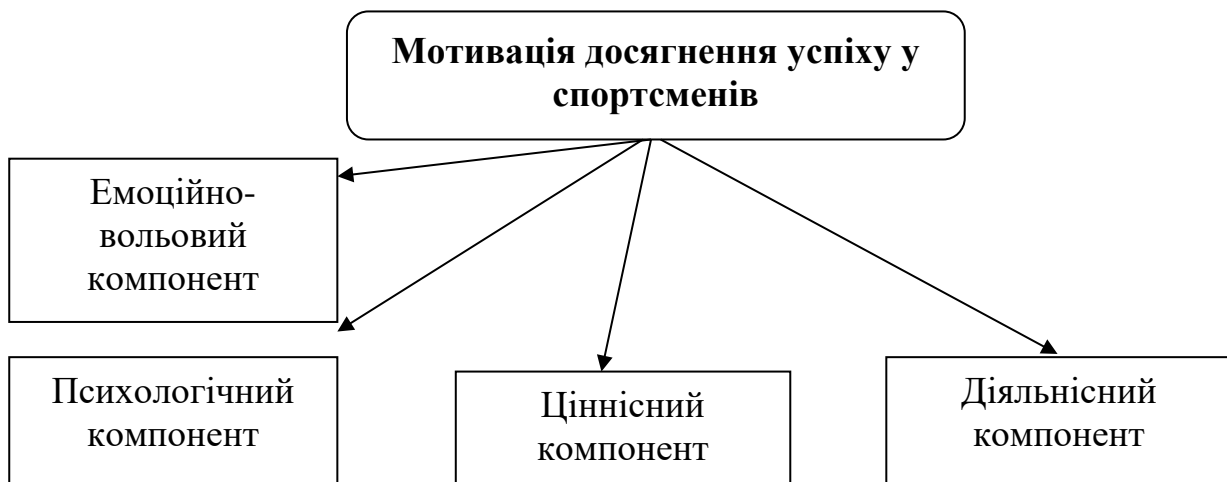
1) Початкова стадія заняття спортом. У цей період мають місце перші спроби включення в спортивну діяльність. Спільними для мотивів початкової стадії є такі особливості, як недостатня усвідомленість потреб, що лежать у їх основі, нестійкість, невизначеність, взаємозамінність різних способів задоволення. У дітей віком 7–10 років мотиви до фізичної активності ще не переростають у стійкі та усвідомлені інтереси до спорту, проте звички, які регламентують систематичність занять фізичними вправами, вже можуть бути досить стійкими [9].

2) Стадія спеціалізації у вибраному виді спорту. На цій стадії мотивами спортивної діяльності є пробудження й розвиток спеціального інтересу до певного виду спорту, прояв здібностей до цього виду спорту й прагнення до їх розвитку, емоційно насичене переживання спортивного успіху й прагнення до його закріплення, розширення спеціальних знань, удосконалення спортивної техніки придбання більш високого рівня тренуваності. Ці нові за своєю якістю мотиви характеризуються низкою особливостей. Вони пов'язані зі спортивною спеціалізацією (спортсмен стає гімнастом, боксером, лижником, плавцем тощо) та придбанням спортивної кваліфікації 3-го, 2-го, 1-го розрядів. Водночас вони стають більш опосередкованими, переносяться із самої спортивної діяльності на її результат, виражаються в прагненні до певного спортивного успіху, рекорду. Часто ця стадія припадає на підлітковий вік [9].

3) Стадія спортивної майстерності. Під час досягнення спортсменом цієї стадії колишні мотиви можуть відступати на другий план. Домінуючим мотивом, що визначає поведінку спортсмена, стає мотив досягнення успіху. Спортсмен відчуває потребу в граничних фізичних зусиллях, переживанні стану максимальної психічної напруженості, переживанні подолання суперника, самого себе, а головне, актуалізується потреба домогтися високих спортивних результатів. У сучасному спорті високі спортивні досягнення неможливі без високої соціальної мотивації [9].

У своєму дослідженні ми розробили структуру мотивації досягнення успіху у спортсменів (рис. 1).

Рис. 1. Структура мотивації досягнення успіху у спортсменів

В розробленій нами структурі ми виділили чотири основних компоненти, які, на нашу думку, найбільше допоможуть спортсмену досягти успіху. До цих компонентів ми віднесли:

- Емоційно-вольовий – цей компонент допоможе спортсмену формувати свій рівень вольових зусиль, який допоможе загартувати силу волі та витривалість та опанувати навички регуляції свого емоційного стану, як під час тренувань так і під час змагань.

- Психологічний компонент – цей компонент містить в собі когнітивні здібності спортсмена (мислення, пам'ять, увагу, сприймання і т. д.), індивідуально-типологічні особливості (тип темпераменту, характер).

- Ціннісний компонент – містить в собі пояснення причин спортивної діяльності (для чого він займається спортом; якого результату він хоче досягнути; що він зробить для досягнення успіху і т. д.).

- Діяльнісний компонент – цей компонент передбачає виконання наполегливої та важкої праці задля досягнення успіху.

В подальшому плануємо провести емпіричне дослідження на спортсменах з метою отримання статичних даних щодо сформованості у них виділених нами компонентів для перевірки розробленої нами структури мотивації досягнення успіху у спортсменів.

Висновки. Таким чином, здійснивши дослідження поставленої нами проблематики, ми можемо зробити низку висновків:

1. Аналіз існуючих підходів щодо вивчення мотивації досягнення успіху у спортсменів дозволив нам стверджувати, що дана проблематика є актуальною у сучасному суспільстві і активно досліджується вітчизняними та закордонними вченими (особливо психологами). В значній частині наукових праць дослідники дотримуються думки, що мотивація досягнення характеризується потребою особистості досягати успіху в певних видах

діяльності. Мотивація досягнення включає такі підструктури, як прагнення до успіху й уникнення невдач. Мотивація досягнення успіху у спортсменів буває внутрішньою та зовнішньою.

2. Мотивація досягнення – це функціональна система інтегрованих у єдине ціле когнітивних та афективних процесів, яка регулює діяльність у ситуації досягнення. В основі мотивації досягнення лежить мотив досягнення. Мотив досягнення характеризується наполегливим прагненням, спонуканням особистості до активності, яка пов'язана з прагненням досягти успіху (уникнути невдачі) у відповідній діяльності й залежить від рівня домагань.

3. Розроблено структуру мотивації досягнення успіху у спортсменів, в якій виокремлено чотири компоненти: емоційно-вольовий, психологічний компонент, ціннісний компонент, діяльнісний компонент.

Література:

1. Гриценко Т. П., Окопний А. М., Семеряк З. С., Палатний А. Л. Перспективи наукового обґрунтування формування мотивації спортсменів до занять фехтуванням на етапі початкової підготовки. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2019. Випуск 3 (111). С. 44-48.

2. Шапар В. Б. Сучасний глумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

3. Шаповалов Б. Б., Бажанюк В. С., Камишин В. В. Психологічні особливості роботи з спортивно обдарованими дітьми: монографія. Київ: Інститут обдарованої дитини, 2014. 230 с.

4. Чуйко О. М. Гендерні особливості мотивації досягнення успіху серед студентів-спортсменів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Випуск 5. Том 1. С. 208-212.

5. Шевченко В. В. Особливості мотиваційного компонента професійно-психологічної компетентності військовослужбовців Національної гвардії України на етапі фахової підготовки. *Теоретичні і прикладні проблеми психології та соціальної роботи: збірн. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2021. №3 (56). Том 3. С. 220-232.

6. Пруднікова М. С. Мотивація до занять спортом на початкових етапах тренування. *Основи побудови тренувального процесу в циклічних та екстремальних видах спорту*. 2019. Випуск 3. С. 205-208.

7. Verbets, T., Verbets, V., Babii, I., Chyrva, O., Malykhin, A., Sushentseva, L., Medynskii, S., Riaboshapka, O., Matviichuk, T., Solovyov, V., Maksymchuk, I., & Maksymchuk, B. (2021). Developing Independent Creativity in Pupils: Neuroscientific Discourse and Ukraine's Experience. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(4), 314-328. <https://doi.org/10.18662/brain/12.4/252>

8. Лукова С., Фоменко К. Діагностичний інструментарій для вивчення актуальних мотивів спортивної діяльності підлітків. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки*. 2021. Випуск 9. С. 162-170.

9. Жданюк Л. О., Лукова С. В. Емпіричне дослідження мотивації досягнень у підлітків-спортсменів. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №5. Том 2. С. 58-66.

References:

1. Hrytsenko T. P., Okopnyi A. M., Semeriak Z. S., Palatnyi A. L. (2019). Perspektyvy naukovoho obgruntuvannia formuvannia motyvatsii sportsmeniv do zaniat fekhtuvanniam na etapi pochatkovoї pidhotovky [Prospects for the scientific substantiation of the formation of athletes' motivation to practice fencing at the stage of initial training]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 15. Naukovo-pedahohichni*

problemy fizychnoi kultury (fizychna kultura i sport) – Scientific Journal of the National Pedagogical Dragomanov University. Series 15. Scientific and pedagogical problems of physical culture (physical culture and sports)., Vypusk 3 (111), 44-48.

2. Shapar V. B. (2007). *Suchasnyi tлумachnyi psykholohichnyi slovnyk [A modern explanatory psychological dictionary]*. X.: Prapor, 2007. 640 s.

3. Shapovalov B. B., Bazhaniuk V. S., Kamyshyn V. V. (2014). *Psykholohichni osoblyvosti roboty z sportyvno obdarovanymy ditmy [Psychological peculiarities of working with sports gifted children]: monohrafiia*. Kyiv: Instytut obdarovanoi dytyny, 2014. 230 s.

4. Chuiko O. M. (2017). *Genderni osoblyvosti motyvatsii dosiahnennia uspihu sered studentiv-sportsmeniv [Gender peculiarities of motivation to achieve success among student-athletes]*. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Serii: Psykholohichni nauky – Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences*, Vypusk 5, Tom 1, 208-212.

5. Shevchenko V. V. (2021). *Osoblyvosti motyvatsiinoho komponenta profesiino-psykholohichnoi kompetentnosti viiskovosluzhbovtziv Natsionalnoi hvardii Ukrainy na etapi fakhovoi pidhotovky [Features of the motivational component of the professional and psychological competence of the National Guard of Ukraine at the stage of professional training]*. *Teoretychni i prykladni problemy psykholohii ta sotsialnoi roboty: zbirn. nauk. prats Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia – Theoretical and applied problems of psychology and social work: collection of scientific works of Volodymyr Dahl East Ukrainian National University*, 3 (56), Tom 3, 220-232.

6. Prudnikova M. S. (2019). *Motyvatsiia do zaniat sportom na pochatkovykh etapakh trenuvannia [Motivation for sports in the initial stages of training]*. *Osnovy pobudovy trenuvalnoho protsesu v tsyklichnykh ta ekstremalnykh vydakh sportu – Basics of building a training process in cyclic and extreme sports*, Vypusk 3, 205-208.

7. Berbets, T., Berbets, V., Babii, I., Chyrva, O., Malykhin, A., Sushentseva, L., Medynskii, S., Riaboshapka, O., Matviichuk, T., Solovyov, V., Maksymchuk, I., & Maksymchuk, B. (2021). *Developing Independent Creativity in Pupils: Neuroscientific Discourse and Ukraine's Experience*. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*, 12(4), 314-328. <https://doi.org/10.18662/brain/12.4/252>

8. Lukova S., Fomenko K. (2021). *Diahnostychnyi instrumentarii dlia vyvchennia aktualnykh motyviv sportyvnoi diialnosti pidlitkiv [Diagnostic tools for studying the actual motives of adolescents' sports activities]*. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii psykholohichni nauky – Bulletin of Lviv University. Series of psychological sciences*, Vypusk 9, 162-170.

9. Zhdaniuk L. O., Lukova S. V. (2019). *Empirychnе doslidzhennia motyvatsii dosiahnen u pidlitkiv-sportsmeniv [An empirical study of achievement motivation in adolescent athletes]*. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii - Theory and practice of modern psychology*, 5, Tom 2, 58-66.

УДК 37.015.31«19/20»:613.42(045)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-263-276](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-263-276)

Онипченко Оксана Ігорівна доктор педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної роботи, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставели, 7, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-5682-7897>

Чернуха Надія Миколаївна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної реабілітації та соціальної педагогіки факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, проспект Академіка Глушкова, 2А, м. Київ, 02000, тел.: (050) 475-97-32, <https://orcid.org/0000-0002-5250-2366>

Сургова Світлана Юріївна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи управління і педагогіки, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003, тел.: (093) 251-86-39, <https://orcid.org/0000-0002-3840-2924>

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ СФЕРИ ДО РОБОТИ З НАРКОЗАЛЕЖНИМИ В РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ЦЕНТРАХ

Анотація. У статті розглянуто досвід практичної підготовки фахівців соціальної сфери до роботи з наркозалежними. Визначено, що соціальна реабілітація – це комплекс заходів, орієнтованих на відновлення зруйнованих або втрачених суспільних зав'язків і відносин, соціально і особисто значущих характеристик, властивостей і можливостей суб'єкта.

Авторками вказано, що основні цілі соціальної реабілітації: по-перше, відновлення соціального статусу, соціальної позиції суб'єкта; по-друге, досягнення суб'єктом певного рівня соціальної, матеріальної і духовної незалежності; по-третє – підвищення рівня соціальної адаптації суб'єкта до нових умов життєдіяльності. Досвід діяльності реабілітаційних центрів для наркозалежних комплексної спрямованості свідчить, що соціально-реабілітаційна діяльність включає різні аспекти: медико-соціальний, професійно-трудоий, соціально-психологічний, соціально-рольовий, соціально-побутовий, соціально-правовий.

Показано, що технології медико-соціальної роботи з алко- і наркозалежними передбачають профілактичні, лікувальні та спеціалізовані програми. Профілактичні програми спрямовані на попередження споживання алкоголю або наркотиків, зловживання ними, а також попередження будь-яких форм девіантної поведінки.

Зазначено, що важливим завданням підготовки здобувачів освіти під час практики є вивчення роботи реабілітаційних центрів як середовища ресоціалізації наркозалежних осіб та осередків професійної діяльності соціального педагога і соціального працівника. Здобувачі вивчають досвід роботи, спілкуючись з представниками реабілітаційних центрів України, зокрема, Благодійний фонд Центр ресоціалізації «Твоя Перемога», наркологічний центр «Ренесанс», наркологічний центр «Вертикаль», центр соціальної адаптації наркозалежних «Позитив», Благодійна організація «БФ «Матері проти наркотиків», відновлювально-реабілітаційний центр «Маяк здоров'я» тощо.

Ключові слова: соціальна реабілітація, наркозалежні, реабілітаційні центри.

Onyuchenko Oksana Ihorivna Doctor of Pedagogy, Professor, Professor of the Department of Social Work, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council, Rustaveli St., 7, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-5682-7897>

Chernukha Nadiia Mykolaivna Doctor of Pedagogy, Professor, Professor of the Department of Social Rehabilitation and Social Pedagogy of the Faculty of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Academician Hlushkov Ave., 2A, Kyiv, 02000, tel.: (050) 475-97-32, <https://orcid.org/0000-0002-5250-2366>

Surgova Svitlana Yuryivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor at Social Work Management and Pedagogy Department, Petro Mohyla Black Sea National University, 68 Desantnikiv St.,10, Mykolaiv, 54003, tel.:(093) 251-86-39, <https://orcid.org/0000-0002-3840-2924>

TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN THE SOCIAL SPHERE TO WORK WITH DRUG ADDICTS IN REHABILITATION CENTERS

Abstract. The article examines the experience of practical training of specialists in the social sphere to work with drug addicts. It was determined that social rehabilitation is a set of measures aimed at restoring destroyed or lost social ties and relationships, socially and personally significant characteristics, properties and capabilities of the subject.

The authors indicated that the main goals of social rehabilitation are: firstly, restoration of the subject's social status and social position; secondly, the subject's achievement of a certain level of social, material and spiritual independence; thirdly, increasing the level of social adaptation of the subject to new conditions of life. The experience of rehabilitation centers for drug addicts with a complex orientation

shows that social rehabilitation activities include various aspects: medical-social, professional-labor, social-psychological, social-role, social-domestic, social-legal.

It is shown that the technologies of medical and social work with alcohol and drug addicts include preventive, therapeutic and specialized programs. Preventive programs are aimed at preventing the consumption of alcohol or drugs, abusing them, as well as preventing any forms of deviant behavior.

It is noted that an important task of training students during practice is to study the work of rehabilitation centers as an environment of resocialization of drug addicts and centers of professional activity of social pedagogues and social workers. Applicants learn work experience by communicating with representatives of rehabilitation centers of Ukraine, in particular, the Charitable Foundation «Your Victory» Resocialization Center, «Renaissance» Narcological Center, «Vertical» Narcological Center, «Positive» Center for Social Adaptation of Drug Addicts, Charitable Organization «BF «Mothers against of drugs», restorative rehabilitation center «Mayak zdrotya», etc.

Keywords: social rehabilitation, drug addicts, rehabilitation centers.

Постановка проблеми. Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери є вкрай актуальною проблемою в кризових умовах сьогодення, оскільки війна в Україні посилює негативні соціальні тенденції, зокрема, наркотизацію різних верств населення, тож відповідний професійний фах у здобувачів освіти уможливує здійснення соціальної роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах. В Україні протягом останніх років зберігається тенденція збільшення кількості осіб, які звертаються за лікуванням внаслідок вживання ПАР. Близько 71,5% від усіх охоплених лікуванням осіб у диспансерній групі у 2021 році отримували лікування внаслідок вживання опіоїдів, 20,1% – внаслідок вживання кількох ПАР; 5,5% – внаслідок вживання канабіноїдів; 0,5% – внаслідок вживання кокаїну. В переважній більшості це міські жителі і молодь віком від 15 до 35 років.

Заходи з питань профілактики та зниження рівня вживання ПАР здійснюються як державними установами, так і неурядовими організаціями, які спрямовані на популяризацію здорового способу життя, шляхом проведення різноманітних навчально-просвітницьких заходів, розповсюдження засобів особистого захисту серед населення, зокрема й серед вразливих його груп [2].

В процесі навчання здобувачів спеціальності «Соціальна робота» та проходження ними практичної підготовки розглядаються найбільш актуальні питання теорії і практики соціальної роботи, її основні принципи та методи, висвітлюються та апробуються актуальні теми, що включені до освітніх компонентів, зокрема реабілітаційної спрямованості для наркозалежних.

З огляду на це, значної актуальності набуває потреба підвищення рівня освіти висококваліфікованих фахівців соціальної сфери, які мають ґрунтовну

теоретичну та практичну підготовку та володіють різними технологіями соціально-педагогічної роботи щодо здоров'язберезувальних технологій, щодо профілактики вживання ПАР, зокрема щодо соціально-педагогічної роботи з наркозалежними в реабілітаційних центрах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери до роботи в реабілітаційних центрах досліджували: технології соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю в напрямі запобігання наркотизації (П. Гусак, Т. Журавель, Н. Заверико, І. Зверєва, Н. Зимівець, О. Караман, С. Коношенко, Н. Краснова, О. Кузьмінський, Н. Литвинова, С. Пальчевський, В. Поліщук, С. Харченко, Ю. Чернецька та ін.); різноманітні аспекти соціально-педагогічної та соціальної роботи з дітьми та молоддю в напрямі запобігання розвитку соціально негативних явищ (Т. Вербицька, Н. Заварова, Л. Пустолякова, Т. Сокуренько, В. Сутчук та ін.); методичні підходи психологічної, психотерапевтичної і соціально-педагогічної роботи з наркозалежними (П. Андрух, М. Жидко, С. Кулаков, С. Ваїсов, О. Копитін, О. Богачов), реабілітацію як складову процесу ресоціалізації (С. Коношенко, В. Лютий, В. Оржеховська, Ю. Чернецька) тощо.

Мета статті – розкрити теоретичний та практичний досвід підготовки фахівців соціальної сфери до роботи в реабілітаційних центрах (зокрема з наркозалежними) в процесі вивчення освітніх компонентів та проходження практики; надати аналіз комплексу заходів соціальної реабілітації; висвітлити цілі, види соціальної реабілітації; розглянути технології медико-соціальної роботи з наркозалежними.

Виклад основного матеріалу. Ефективність соціальної роботи сьогодні, на думку практиків, залежить від визначення і усвідомлення таких закономірностей: тенденції життєдіяльності особи чи соціальної групи; особливостей їх соціального досвіду; влучності у постановці соціального діагнозу; добору адекватних шляхів, методів і засобів розв'язання проблеми; визначення критеріїв і механізмів оцінки процесу та результату соціальної роботи.

В практиці соціальної роботи не виключається можливість застосування прикладних технологій соціальної роботи, до яких належать такі складові: соціальний контроль; соціальна профілактика; соціальна терапія; соціальна реабілітація; соціально-правовий захист; соціальне страхування; соціальне обслуговування; соціальне опікунство; соціальний супровід; соціальний патронаж; корекція; рекламно-інформаційні технології [4, С. 93].

Окрім теоретичної бази значну увагу необхідно приділяти практичним умінням та навичкам майбутніх фахівців соціальної сфери. Удосконалення практичної діяльності здійснюється під час проходження здобувачами вищої освіти професійно-педагогічної практики, яка дозволяє закріпити теоретичні знання та розвинути соціально-педагогічну та соціально-психологічну

готовність до виконання професійних обов'язків, навчитися активізувати соціальний потенціал різних інститутів соціалізації особистості, сформувати професійну компетентність, інтерес до науково-дослідної роботи в галузі соціально-педагогічних наук, оволодіти досвідом творчої діяльності тощо.

Під час підготовки здобувачів на спеціальності 231 Соціальна робота – майбутні фахівці соціальної сфери набувають навички практичної роботи в різних установах міст Харкова, Києва, Миколаєва: заклади дошкільної освіти; заклади загальної середньої освіти I-III ступенів; спеціалізовані заклади соціального обслуговування тощо.

Особливої уваги в ході розкриття суті проблеми нашого дослідження заслуговує досвід проходження здобувачами професійно-педагогічної практики з наркозалежними, який вони отримують в ході вивчення вибіркового освітніх компонентів «Технології ресоціалізації наркозалежної молоді», «Технології реабілітації наркозалежної молоді» та під час ознайомлювальної і професійно-педагогічної практик на базі реабілітаційних центрів «Матері проти наркотиків» (м. Харків), «Маяк здоров'я», «Позитив» (Харківська обл.), де здобувачі опановують базові поняття та технології роботи.

Відзначимо, що будучи універсальним соціальним явищем, *соціальна реабілітація* припускає, що кожен соціальний суб'єкт, незалежно від міри його соціального благополуччя на даний момент, впродовж своєї життєдіяльності вимушений змінювати звичне соціальне оточення, форми діяльності, витратити властиві йому сили і здібності і стикатися з ситуаціями, які з неминучістю ведуть до втрат. Це приводить до того, що в людини або в групи людей починають з'являтися потреби в певній соціально-реабілітаційній допомозі [3, С.16-17].

Наведемо тлумачення сучасних учених, задля розкриття сутності дефініції «соціальна реабілітація».

Соціальна реабілітація – це комплекс заходів, орієнтованих на відновлення зруйнованих або втрачених суспільних зав'язків і відносин, соціально і особисто значущих характеристик, властивостей і можливостей суб'єкта. Це усвідомлений, цілеспрямований, внутрішньо організований процес [3, С.17].

Соціальна реабілітація – комплекс заходів, спрямованих на відновлення людини в правах, соціальному статусі, здоров'ї, дієздатності. Цей процес націлений не тільки на відновлення здатності людини до життєдіяльності в соціальному середовищі, але і самого соціального середовища, що зазнало негативних змін внаслідок соціальних причин [8, С. 364].

Основні цілі соціальної реабілітації можна охарактеризувати таким чином: по-перше, відновлення соціального статусу, соціальної позиції суб'єкта; по-друге, досягнення суб'єктом певного рівня соціальної, матеріальної і духовної незалежності; по-третє – підвищення рівня соціальної адаптації суб'єкта до нових умов життєдіяльності.

Розуміння принципів соціальної реабілітації робить цей процес більш керованим і організованим, що є вагомим для організації практичної діяльності в ході підготовки здобувачів. Важливими принципами соціальної реабілітації при роботі з наркозалежними вважаємо: етапність, диференційованість, комплексність, доступність, послідовність, безперервність у вжитті реабілітаційних заходів, анонімність.

Досвід діяльності реабілітаційних центрів для наркозалежних комплексної спрямованості свідчить, що соціально-реабілітаційна діяльність включає різні аспекти: медико-соціальний, професійно-трудоий, соціально-психологічний, соціально-рольовий, соціально-побутовий, соціально-правовий.

У зарубіжній практиці в основному застосовуються такі види соціальної реабілітації [3, С.17]:

1. *Соціально-медична* – включає відновлювальну і реконструктивну терапію, відновлення або формування у людини нових навичок повноцінного життя і допомогу щодо організації побуту і ведення домашнього господарства;

2. *Соціально-психологічна* – призначена для підвищення рівня психічного і психологічного здоров'я суб'єкта, оптимізації групових зв'язків і відносин, виявлення потенційних можливостей особи, організації психологічної корекції, підтримки і допомоги;

3. *Соціально-педагогічна* – спрямована на організацію і здійснення педагогічної допомоги при різних порушеннях здібностей людини щодо здобуття освіти (організація освітнього процесу в лікарнях і місцях позбавлення волі, навчання інвалідів і дітей з нестандартними інтелектуальними здібностями тощо). При цьому, передбачається певна робота щодо створення адекватних умов, форм і методів навчання, а також відповідних методик і програм.

4. *Професійна і трудова* – дозволяє формувати в людини чи групи людей нові або відновлювати втрачені людиною трудові і професійні навички, працевлаштовувати їх;

5. *Соціально-середовищна* – орієнтована на відновлення в людини відчуття соціальної значущості в новому для неї соціальному середовищі. Цей вид реабілітації включає знайомство людини з основними ознаками середовища, в якому вона опинилась, допомога в організації нового середовища життєдіяльності і відновлення звичних моделей поведінки.

У практичній соціальній роботі реабілітаційна допомога наркозалежним надається диференційовано. Соціальна реабілітація націлена на сприяння позитивним змінам у житті індивіда чи соціальної групи. Як технологія соціальної роботи соціальна реабілітація проводиться завдяки законодавству і сформованим підходам в практиці роботи соціальних служб: реалізація програм і проектів, діяльність реабілітаційних центрів, реабілітація як система підтримки найбільш соціально уразливих верств населення [8, С. 364].

Кінцевою і основною метою процесу соціальної реабілітації є розвиток у людини прагнення до самостійності в усуненні проблем, здібності до опору негативним впливам середовища і мобілізація власних можливостей на створення власного «Я».

Більш докладно розглянемо найбільш ефективні технології соціальної роботи з наркозалежними. Алкоголізм, наркоманія і токсикоманія в даний час – найбільш значущі соціальні хвороби. ПАР можуть розглядатися як історично виявлені і соціально закріплені адаптогени, тобто засоби, що сприяють адаптації (істинної або ілюзорної) до умов і вимог життя завдяки своїй дії на психічний стан – настрій, емоції, тонус, поведінку. Як соціальні адаптогени ПАР включаються в механізми індивідуальної і групової поведінки, масової культури, займаючи важливе місце в побутових звичаях, традиціях, формах комунікації і дозвілля. Психобіологічний негативний вплив алкоголю і наркотиків на індивідів і соціум у цілому обумовлюють їх соціальну роль [3, С. 144].

Технології медико-соціальної роботи з алко- і наркозалежними передбачають профілактичні, лікувальні та спеціалізовані програми. Профілактичні програми спрямовані на попередження споживання алкоголю або наркотиків, зловживання ними, а також попередження будь-яких форм девіантної поведінки. Об'єктами цілеспрямованої дії є в основному діти і молодь в цілому, а також групи осіб, в яких ризик залучення до прийому психоактивних речовин особливо великий. До таких груп ризику належать діти з обтяженою (особливо в наркологічному плані) спадковістю, які: а) виховуються в неблагополучних, дисфункціональних сім'ях; б) виховуються в сім'ях з наявністю осіб, що зловживають алкоголем або хворих алкоголізмом або наркоманією; в) обтяжені в органічному, особовому, поведінковому плані, зокрема зі зниженим рівнем інтелекту, що відстають в особистісному і соціальному розвитку. Робота з зазначеними групами ризику проводиться в навчальних закладах різних рівнів освіти, в спеціалізованих установах.

Комплексний аналіз соціальних проблем, які виникають під час вживання ПАР, дозволяє виокремити їх за рівнем формування: доклінічний, постклінічний і клінічний рівні. Це дозволяє визначити спрямованість і зміст певних технологій соціальної роботи цієї сфери, диференціацію її специфічних видів, які орієнтовані на різні контингенти і групи населення.

Враховуючи це, відзначимо, що здобувачі взаємодіють із наркозалежними, які вже пройшли певні етапи одужання та під час практики організують реабілітаційну діяльність із тими реабілітованими наркозалежними, що потребують вторинної профілактики вживання психоактивних речовин (ПАР). Проте ця робота не завжди ефективна, а іноді навіть шкідлива. Праця О. Мурашкевича «Профілактика психоактивних впливів» складена з матеріалів, які використовують для профілактики

вживання ПАР містить наступні теми: 1) психоактивні речовини: поняття та види (визначальні поняття, види психоактивних речовин, «настановлення» та «ситуація» вживання психоактивних речовин, залежність від психоактивних речовин, про енергетичні напої, «цифрові наркотики»); 2) вживання підлітками психоактивних речовин (чому підлітки вживають ПАР; яка особиста схильність до ПАР; якщо є підозра, що підліток вживає ПАР); 3) обираємо тактику профілактичної роботи (організація, принципи, умови профілактики вживання ПАР у навчальному закладі); 4) для розмови з дітьми та дорослими (як говорити про ПАР, помилки в бесідах із профілактики наркоманії); 5) наркотики та порушення закону тощо [6].

Більш локальними, на нашу думку, технологіями є лікувально-реабілітаційні програми, що передбачають раннє виявлення і направлення на лікування хворих з певною наркологічною проблематикою. Центральне місце займають власне терапевтичні програми, мета яких – надання хворим лікувальної допомоги, утримання їх у режимі тверезості або відмови від прийому наркотиків (тобто в ремісії), проведення вторинної і третинної профілактики (відновлення фізичного, особистого і соціального статусу хворих). Не менш важливі програми, в рамках яких здійснюється соціально-психологічна допомога членам сімей і найближчому оточенню клієнтів, коригується їх особистісний, сімейний і трудовий статус, є програми «Допомоги на робочих місцях» (безпосередньо на підприємствах, установах, організаціях) [3, С. 148].

Спеціалізовані реабілітаційні програми, нерозривно пов'язані з терапевтичними, передбачають реабілітацію, реадaptaцію, ресоціалізацію наркозалежних. У рамках цих програм долаються розриви і суперечності між особистістю і суспільством. Колишній хворий знову може інтегруватись у макро- і мікросоціум з максимальним врахуванням його індивідуальних особливостей, нахилів, можливостей, а також з урахуванням реалій його сімейного і трудового статусу, даної громади, соціально-економічної ситуації в ній [3, С. 149].

Важливим завданням підготовки здобувачів освіти під час практики є вивчення роботи реабілітаційних центрів як середовища ресоціалізації наркозалежних осіб та осередків професійної діяльності соціального педагога і соціального працівника.

Наразі центри ресоціалізації наркозалежних осіб є спеціалізованими закладами, в яких на добровільних засадах перебувають на реабілітації особи, що вживали наркотики і пройшли курс лікування в медичних закладах.

Мета діяльності центрів – ресоціалізація наркозалежної молоді шляхом надання комплексу соціально-реабілітаційних та інших послуг, а також профілактична робота з молоддю [5].

У реабілітаційному центрі можуть надаватися наступні види соціальних послуг [1, С. 469-473]:

– *соціально-побутові послуги* (забезпечення продуктами харчування, м'яким та твердим інвентарем, гарячим харчуванням, транспортними послугами, засобами малої механізації; здійснення соціально-побутового патронажу, виклик лікаря, придбання та доставка медикаментів тощо);

– *психологічні послуги* (надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад);

– *соціально-педагогічна послуги* – виявлення та сприяння розвитку різнобічних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, організація індивідуального начального, виховного та корекційного процесів, дозвілля, спортивно-оздоровчої, технічної та художньої діяльності тощо, а також залучення до роботи різноманітних закладів, громадських організацій, заінтересованих осіб;

– *соціально-медичні послуги* – консультації щодо запобігання виникненню та розвитку можливих органічних розладів особи, збереження, підтримка та охорона її здоров'я, здійснення профілактичних, лікувально-оздоровчих заходів, трудотерапія;

– *соціально-економічні послуги* – задоволення матеріальних інтересів і потреб осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах; реалізується у формі надання натуральної чи грошової допомоги, а також у вигляді одноразової компенсації;

– *юридичні послуги* – надання консультацій з питань чинного законодавства, здійснення захисту прав та інтересів осіб які перебувають у складних життєвих обставинах (оформлення правових документів, адвокатська допомога, захист прав та інтересів особи тощо);

– *послуги з працевлаштування* – пошук задовільної роботи, сприяння у працевлаштуванні та соціальне супроводження працевлаштованої особи;

– *послуги з професійної реабілітації осіб з обмеженими фізичними можливостями* (комплекс медичних, психологічних, інформаційних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для реалізації права на професійну орієнтацію та підготовку, освіту, зайнятість) тощо.

Особливостями середовища реабілітаційних центрів є те, що всі вони побудовані та діють за принципом «терапевтичної спільноти».

Терапевтичні спільноти (ТС) у нашій країні вважаються найпрогресивнішим методом реабілітації людей із залежністю. Але на сьогодні такі форми надання допомоги наркозалежним ще недостатньо поширені. Це пояснюється тим, що для повноцінної роботи ТС необхідно

залучити фахівців, які мають знання та досвід роботи в подібних спільнотах (яких не так багато в Україні). Перша терапевтична спільнота було заснована в лікарні «Соціотерапія», ще у 1992 році в м. Києві, вона мала назву «Маріїна школа» [7, С. 54].

Провідними принципами та підходами в роботі терапевтичної спільноти є: а) конфіденційність; б) повага до клієнта; в) віра у здатність людини до змін; г) розуміння замість засудження; д) тісна співпраця з сім'єю клієнта; е) фасилітація: допомога для самопомоги (активність замість пасивності), (кожна людина, яка отримує допомогу, не повинна бути безпорадною та залежною, а навпаки, має на її основі робити активні самостійні дії задля розв'язання власних життєвих проблем); ж) об'єднана допомога – комплексна допомога (будь-яку допомогу необхідно розглядати в сукупному контексті проблемних життєвих обставин і здійснювати її у співпраці з усіма зацікавленими соціальними інститутами та агенціями) [7, С. 55].

Ефективність заходів, пов'язаних з наданням допомоги наркозалежним, залежить, передусім, від її системності та комплексності, тому актуальним є питання розробки етапів ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів. *Основні етапи ресоціалізації наркозалежних осіб:* 1. Детоксикація. 2. Інформування та мотивування клієнтів до проходження ресоціалізації. 3. Діагностика вивчення рівня потреб та стану здоров'я клієнтів. 4. Укладення угоди про участь в програмі ресоціалізації. 5. Соціальне навчання (За змістом цей етап є одним з базисних у процесі ресоціалізації залежних. Він включає такі етапи: адаптація до умов перебування у програмі; дотримання норм і правил; складання індивідуального плану ресоціалізації; надання навичок, спрямованих на подолання залежності; формування особистої системи цінностей; формування конструктивних форм поведінки; здобуття трудових/професійних навичок). 6. Складання реалістичного плану особистого життя. 7. Соціально-педагогічний супротив. 8. Розробка соціально-педагогічної програми підтримки наркозалежних осіб. 9. Передача функцій соціально-педагогічного супроводу іншим організаціям.

До сучасних *інтерактивних форм та методів роботи з наркозалежними* відносять: тренінги, інтерактивні ігри, квести, інтелектуально-пізнавальні, художньо-прикладні, евент-форми; театралізовані форми – соціальні акції, флешмоби, вистави форум-театру до яких долучались і представники громадських організацій, соціальних служб, волонтери, експерти.

Провідним методом роботи з реабілітованими наркозалежними вважається метод «рівний-рівному», а серед найбільш вдалих форм – акція «16 днів проти насильства», а також флеш-моби на підтримку здорового способу життя, молодіжні квести, заходи спортивно-оздоровчої спрямованості тощо.

Дієвими формами підтримки наркозалежних осіб є так звані групи самопомоги (self-help groups), групи самозахисту та взаємодопомоги. Прототипами таких груп можна вважати групи Анонімних Наркоманів (групи

АН) та групи Анонімних алкоголіків (групи АА), які були розповсюджені у країнах пострадянського простору. Специфікою роботи таких груп є те, що їх діяльності реалізуються у групах осіб, які відвідують їх на добровільній основі та базується на програмах одужання: «12 Кроків» або «Тільки сьогодні». Основна суть діяльності зазначених вище груп зводиться до впровадження принципу допомоги один одному, оскільки особи мають однакові проблеми.

Отже, середовище реабілітаційного центру є повноцінним, необхідним і доцільним середовищем ресоціалізації наркозалежних осіб. Його особливістю є те, що провідною формою і методом реабілітації та ресоціалізації є терапевтична спільнота, в якій соціальний педагог впроваджує спеціально організовані і керовані педагогічні впливи як на окрему особистість наркозалежної особи, так і на групу осіб, при цьому ефект від такої роботи значно підсилюється і терапевтичній спільноті через використання досвіду всіх учасників ресоціалізаційного процесу.

Викладачі кафедри соціальної роботи разом зі здобувачами активно беруть участь у конференціях різних рівнів, написанні статей та тез, курсових, кваліфікаційних та магістерських робіт за результатами цієї практичної та науково-дослідної діяльності.

Дослідженню проблеми соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів присвячено науково-методичний посібник колективу авторів кафедри соціальної роботи С. Харченка, О. Рассказової, Ю. Чернецької «Соціально-педагогічна робота з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів». Вчені розглянули теоретичні питання роботи соціального педагога в умовах реабілітаційних центрів через запропоновані підходи до такої роботи, визначили суб'єкти та об'єкти надання професійної допомоги, здійснили аналіз стану та напрямів розв'язання проблеми ресоціалізації наркозалежних осіб, розкрили технології розв'язання проблеми [7, С. 43].

Більш ґрунтовним дослідженням ресоціалізації наркозалежних осіб, що була проведена на базі кафедри соціальної роботи, вважаємо монографію Ю. Чернецької, яка системно розглянула представлену проблему.

У монографії репрезентовано аналіз стану наукової розробленості наукової розробленості провідного поняття роботи – «ресоціалізація наркозалежних», виокремлено його роль та місце в понятійній тріаді «соціалізація – десоціалізація – ресоціалізація». Висвітлено характеристики діяльності реабілітаційних центрів як соціальних осередків, розглянуто науково-методологічні підходи до соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних. Розроблена авторкою система соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних осіб в реабілітаційних центрах є інноваційним теоретичним підґрунтям для здійснення практичної соціально-педагогічної діяльності з ресоціалізації наркозалежних, яка знайшла відповідне відображення у соціально-педагогічних технологіях [9]. Цей

теоретико-практичний доробок є цінним методичним інструментом підготовки здобувачів до реабілітаційної роботи з наркозалежними.

Також слід відзначити дисертаційну роботу А. Оберемок (аспірантки Ю. Чернецької), яка присвячена проблемі соціально-педагогічного супроводу співзалежних сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних. Її доробок дозволяє використовувати потенціал родини і середовища реабілітаційного центру для соціально-педагогічної підтримки реабілітованих наркозалежних в групах самопомоги.

Матеріали щодо роботи соціальних педагогів/ соціальних працівників покладено в основу освітніх компонентів для здобувачів спеціальності 231 Соціальна робота – «Основи ресоціалізації особистості», «Соціально-педагогічна профілактика негативних явищ серед дітей та молоді», «Технології збереження та підтримання здоров'я дітей та молоді», «Формування здорового способу життя», які викладаються в процесі підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери.

Здобувачі вивчають досвід роботи, спілкуючись з представниками реабілітаційних центрів України, зокрема, Благодійний фонд Центр ресоціалізації «Твоя Перемога», наркологічний центр «Ренесанс», наркологічний центр «Вертикаль», центр соціальної адаптації наркозалежних «Позитив», Благодійна організація «БФ «Матері проти наркотиків», відновлювально-реабілітаційний центр «Маяк здоров'я» тощо.

Висновки. Аналіз рівня підготовки майбутніх фахівців соціальної сфери у начальних закладах України свідчить, що практика є органічним доповненням до теоретичних освітніх компонентів, які вивчаються здобувачами. Окрім того вона допомагає здобувачам краще усвідомити суть своєї майбутньої професії і знайти своє місце в ній; дає можливість здобувачам краще ознайомитись із сучасним станом соціально-педагогічної роботи як у закладах різного типу, так і в службах соціальної допомоги різним категоріям населення, зокрема, при реабілітаційній роботі з наркозалежними; зрозуміти особливості такої роботи на сучасному етапі розвитку нашого суспільства та майбутні перспективи в умовах сьогодення, в результаті чого у здобувачів розвивається реалістичний підхід до майбутнього. Досвід практичної підготовки здобувачів підтверджує їх достатнє володіння теоретичним і практичним матеріалом для здійснення реабілітаційної діяльності з наркозалежними: у процесі практики відбувається комунікація між реабілітаційними центрами і закладами вищої освіти: практика створює підґрунтя для введення нових елементів (технологій, діагностик, форм, методів) у роботу реабілітаційних центрів; соціальні працівники, консультанти з хімічної залежності, які працюють зі здобувачами, беруть участь у корекції навчальних планів, програм, змісту окремих освітніх компонентів, сприяють посиленню їх практичного спрямування.

Література:

1. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. 2-е вид. / за заг. ред. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь : Універсум, 2013. 536 с.
2. Звіт щодо наркотичної та алкогольної ситуації в Україні за 2022 рік (за даними 2021 року) Київ 2022 URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/zvit-shhodo-narkotychnoyi-ta-alkogolnoyi-sytuacziyi-v-ukrayini-2022.pdf> (дата звернення 09.08.2023)
3. Капська А. Й., Завацька Л. М., Грищенко С. В. Технології соціальної роботи в зарубіжних країнах. Навчальний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2011. 248 с.
4. Карпенко О. Г. Теорія та практика соціальної роботи : навч. посіб. для студентів ВНЗ / О. Г. Карпенко, Н. Ф. Романова. Київ : Слово, 2015. 402 с.
5. Методичні рекомендації з питань організації та функціонування центрів ресоціалізації наркозалежних / Державний ін-т проблем сім'ї та молоді. К., 2004. 200 с.
6. Мурашкевич О. А. Профілактика психоактивних впливів. К. : Шк. світ, 2011. 128 с.
7. Соціально-педагогічна робота з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів: науково-методичний посібник для студентів спеціальності «Соціальна педагогіка» / Укл. : С. Харченко, О. Рассказова, Ю. Чернецька. Х. : ХГПА, 2015. 120 с.
8. Тюптя Л. Т., Іванова І. Б. Соціальна робота: теорія і практика. К. : ВМУРОЛ «Україна», 2004. 408 с. <http://politics.ellib.org.ua/pages-12109.html>
9. Чернецька Ю. І. Соціально-педагогічна робота з ресоціалізації наркозалежних осіб в умовах реабілітаційних центрів : теорія та технології. Х. : ФОП Панов А. М., 2015. 436 с.
10. Чернуха Н. М. Категорія соціально-педагогічної підтримки: теорія і практика / Зб. наук. пр. Хмельницького ін-ту соціальних технологій Університету «Україна» 2012. № 6. С. 179-182.

References:

1. Entsyclopedia dlia fakhivtsiv sotsialnoi sfery [Encyclopedia for specialists in the social sphere] (2013). 2-e vyd. / za zah. red. I. D. Zverevoi. Kyiv, Simferopol : Universum. 536 s. [in Ukrainian].
2. Zvit shhodo narkotychnoi ta alkoholnoi sytuatsii v Ukraini za 2022 rik (za danymy 2021 roku) Kyiv 2022 [Report on the drug and alcohol situation in Ukraine for 2022 (based on 2021 data) Kyiv]. URL: <https://cmhmda.org.ua/wp-content/uploads/2023/01/zvit-shhodo-narkotychnoyi-ta-alkogolnoyi-sytuacziyi-v-ukrayini-2022.pdf> (data zvernennia 09.08.2023) [in Ukrainian].
3. Kapska, A. Y. and Zavatska, L. M. and Hryshchenko, S. V. (2011) Tekhnologii sotsialnoi roboty v zarubizhnykh krainakh [Technologies of social work in foreign countries]. Navchalnyi posibnyk. K. : Vydavnychi Dim «Slovo». 248 s. [in Ukrainian].
4. Karpenko, O. H. (2015) Teoriia ta praktyka sotsialnoi roboty: navch. posib. dlia studentiv VNZ [Theory and practice of social work: teaching. manual for university students] / O. H. Karpenko, N. F. Romanova. Kyiv : Slovo. 402 s. [in Ukrainian].
5. Metodichni rekomendatsii z pytan orhanizatsii ta funktsionuvannia tsestriv resotsializatsii narkozaleznykh [Methodological recommendations on the organization and functioning of centers for resocialization of drug addicts] (2004) / Derzhavnyi in-t problem simi ta molodi. K. 200 s. [in Ukrainian].
6. Murashkevych, O. A. (2011) Profilaktyka psykhoaktyvnykh vplyviv [Prevention of psychoactive effects]. K. : Shk. svit. 128 s. [in Ukrainian].
7. Sotsialno-pedahohichna robota z resotsializatsii narkozaleznykh v umovakh rehabilitatsiinykh tsestriv [Social-pedagogical work on the resocialization of drug addicts in the conditions of rehabilitation centers: a scientific and methodological manual for students of the specialty "Social Pedagogy"] (2015): naukovo-metodychnyi posibnyk dlia studentiv spetsialnosti «Sotsialna pedahohika» / Ukl. : S. Kharchenko, O. Rasskazova, Yu. Chernetska. Kh. : KhHPA. 120 s. [in Ukrainian].

8. Tiuptia, L. T. and Ivanova, I. B. (2004) Sotsialna robota: teoriia i praktyka [Social work: theory and practice]. K. : VMUROL «Ukraina». 408 s. [in Ukrainian].

9. Chernetska, Yu. I. (2015) Sotsialno-pedahohichna robota z resotsializatsii narkozaleznykh osib v umovakh rehabilitatsiinykh tsentriv : teoriia ta tekhnolohii [Social and pedagogical work on the resocialization of drug addicts in the conditions of rehabilitation centers: theory and technologies]. Kh. : FOP Panov A. M. 436 s. [in Ukrainian].

10. Chernukha, N. M. (2012) Katehoriia sotsialno-pedahohichnoi pidtrymky: teoriia i praktyka [Category of socio-pedagogical support: theory and practice]/ Zb. nauk. pr. Khmelnytskoho in-tu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu «Ukraina». № 6. S. 179-182. [in Ukrainian].

УДК 378.147:615.825:618]:378.4.09(477.64-25) ЗДМФУ

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-276-289](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-276-289)

Павлюченко Михайло Іванович кандидат медичних наук, доцент каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, тел.: (066) 763-32-37. <https://orcid.org/0000-0002-9235-0205>

Круть Юрій Якович доктор медичних наук, професор, зав. каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0002-0501-6752>

Сюсюка Володимир Григорович доктор медичних наук, професор каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0002-3183-4556>

Сергієнко Марина Юріївна кандидат медичних наук, доцент каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0001-6795-769X>

Онопченко Світлана Павлівна кандидат медичних наук, асистент каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0002-9494-0866>

Дейніченко Олена Валеріївна PhD, асистент каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0002-8932-230X>

Кириченко Михайло Михайлович асистент каф. акушерства і гінекології, Запорізький державний медичний університет, <https://orcid.org/0000-0002-8658-9148>

ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПІДГОТОВКИ ФІЗИЧНИХ ТЕРАПЕВТІВ НА КАФЕДРІ АКУШЕРСТВА І ГІНЕКОЛОГІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО ДЕРЖАВНОГО МЕДИКО- ФАРМАЦЕВТИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Анотація. Мета статті – аналіз результатів запровадження комплексного/багаторівневого підходу до підготовки студентів, що набувають другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» на кафедрі акушерства і гінекології Запорізького державного медико-фармацевтичного університету.

Постановка проблеми. Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведено аналіз підготовки студентів другого року навчання, що набувають

другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» на кафедрі акушерства і гінекології Запорізького державного медико-фармацевтичного університету (ЗДМФУ) за 2022-2023 навчальний рік. Вагомою особливістю організації робочого процесу у 2022-2023 навчальному році було те, що це був перший досвід підготовки фахівців цього напрямку на кафедрі відповідно до нової Робочої програми навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології», переважно у синхронному онлайн режимі з використанням платформи Microsoft Teams.

Виклад основного матеріалу. Викладацька діяльність співробітників кафедри акушерства і гінекології ЗДМФУ у напрямку підготовки студентів, що набувають другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія», повністю відповідає сучасним світовим принципам вищої освіти у медичних університетах. Результати диференційного заліку підтверджують не тільки якісний рівень теоретичної підготовки, но і можливість майбутніх фахівців створювати реабілітаційні програми для жінок з порушеннями репродуктивної системи та проблемами під час вагітності, пологів та післяпологового періоду.

В той же час досвід роботи акушерів-гінекологів, з урахуванням реалій сьогодення, вимагає серйозного удосконалення і навіть переосмислення підходів до підготовки фізичних терапевтів. Це пов'язано з безпосередньою участю жінок у бойових діях, хронічним стресовим станом (при чому в незалежності від місця перебування), різкими змінами у повсякденному житті, інформаційною напруженістю, що негативно впливає на основні функції жіночої репродуктивної системи.

Наш багаторічний досвід викладання клінічної дисципліни підтверджує відомий освітній принцип, що тільки багаторівневий, комплексний підхід до підготовки фізичних терапевтів, з використанням сучасних методик та засобів, зможе забезпечити реально високий рівень підготовки фахівців. Тому в межах виконання робочої програми підготовки з навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології», яка включає 12 годин лекційного курсу, 26 годин практичних занять, 52 години самостійної роботи та підсумовується диференційним заліком, ми пропонуємо практично орієнтований симуляційний курс на базі Навчально-науково-лікувального тренінгового центру нашого університету.

Висновки. Підготовка фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» є актуальною, соціально значущою та суспільно затребуваною вимогою часу. Саме тому, з метою оволодіння спеціальними теоретичними знаннями та спеціалізованими практичними навичками підготовка фізичних терапевтів обов'язково повинна містити цикли на клінічних кафедрах. Оцінка перших результатів і,

насамперед, рівень знань, практичних навичок та можливість підготовки студентами реабілітаційних програм є беззаперечним підтвердженням правильності обраних підходів у викладанні навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології». Практично орієнтована частина підготовки майбутніх фізичних терапевтів на кафедрі акушерства і гінекології медичного університету повинна включати обов'язкове завдання щодо сталого оволодіння основними профільними та спеціальними навичками для роботи з пацієнтками акушерсько-гінекологічного профіля.

Ключові слова: Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, кафедра акушерства і гінекології, другий (магістерський) рівень вищої освіти, фізична терапія, Навчально-науково-лікувальний тренінговий центр.

Pavliuchenko Mykhailo Ivanovych MD, PhD, Associate Professor of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, tel.: 066) 763-32-37, <https://orcid.org/0000-0002-9235-0205>

Krut Yuriy Yakovych MD, Professor, Doctor of Medical Sciences, Head of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0002-0501-6752>

Siusiuka Volodymyr Hryhorovych MD Doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0002-3183-4556>

Serhiyenko Maryna Yuriivna MD, Ph.D., Associate Professor of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0001-6795-769X>

Onopchenko Svitlana Pavlivna MD, Ph.D., Assistant of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0002-9494-0866>

Deinichenko Olena Valeriivna, MD, Ph.D., Assistant of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0002-8932-230X>

Kyrychenko Mykhailo Mykhailovych, Assistant of the Department of Obstetrics and Gynecology, Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, <https://orcid.org/0000-0002-8658-9148>

EXPERIENCE AND PROSPECTS OF TRAINING PHYSICAL THERAPISTS AT THE DEPARTMENT OF OBSTETRICS AND GYNECOLOGY OF THE ZAPORIZHIA STATE MEDICAL AND PHARMACEUTICAL UNIVERSITY

Abstract. The purpose of the article. Analysis of the results of the introduction of a complex/multilevel approach to the training of students acquiring the second (master's) level of higher education in the specialty "Physical therapy, occupational therapy" at the Department of Obstetrics and Gynecology of the Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University.

Formulation of the problem. Analysis of recent research and publications. An analysis of the training of students of the second year of study, who acquire the second (master's) level of higher education in the specialty "Physical therapy, occupational therapy" at the Department of Obstetrics and Gynecology of the Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University (ZDMFU) for the 2022-2023 academic year, was conducted. An important feature of the organization of the work process in the 2022-2023 academic year was that it was the first experience of training specialists in this direction at the department in accordance with the new Work Program of the educational discipline "Physical Therapy in Obstetrics and Gynecology", mainly in synchronous online mode using the Microsoft Teams platform.

Presenting main material. The teaching activity of the Department of Obstetrics and Gynecology of Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University in the direction of training students who acquire the second (master's) level of higher education in the specialty "Physical therapy, occupational therapy" fully corresponds to the modern world principles of higher education in medical universities. The results of the differential assessment confirm not only the high-quality level of theoretical training, but also the ability of future specialists to create rehabilitation programs for women with disorders of the reproductive system and problems during pregnancy, childbirth and the postpartum period.

At the same time, the work experience of obstetrician-gynecologists, taking into account the realities of today, requires serious improvement and even rethinking of approaches to the training of physical therapists. This is due to the direct participation of women in hostilities, chronic stress (regardless of where they are), sudden changes in everyday life, information tension, which negatively affects the main functions of the female reproductive system.

Our many years of experience in teaching the clinical discipline confirms the well-known educational principle that only a multi-level, comprehensive approach to the training of physical therapists, using modern methods and tools, will be able to ensure a really high level of training of specialists. Therefore, within the framework of the work program of training in the discipline "Physical therapy in obstetrics and gynecology", which includes 12 hours of lectures, 26 hours of

practical classes, 52 hours of independent work and is summed up by a differential credit, we offer a practically oriented simulation course on the basis of the Educational-Scientific-Treatment Training Center our University.

Conclusions. The specialists training of the second (master's) level of higher education in the specialty "Physical therapy, occupational therapy" is an actual, socially significant and socially demanded requirement of the time. That is why, in order to acquire special theoretical knowledge and specialized practical skills, the training of physical therapists must necessarily include cycles at clinical departments. The evaluation of the first results and, first of all, the level of knowledge, practical skills and the possibility of preparation of rehabilitation programs by students is an indisputable confirmation of the correctness of the chosen approaches in teaching the educational discipline "Physical therapy in obstetrics and gynecology". The practically oriented part of the training of future physical therapists at the department of obstetrics and gynecology of the medical university should include the mandatory task of permanently mastering the main profile and special skills for working with patients of the obstetrics and gynecology profile.

Keywords: Zaporizhia State Medical and Pharmaceutical University, Department of Obstetrics and Gynecology, second (master's) level of higher education, physical therapy, Educational, scientific and therapeutic training center.

Постановка проблеми. Ще декілька років тому навіть думка про спробу поєднання акушерства і гінекології, як суто класичної галузі медицини та ще й хірургічного профіля, з фізичною терапією здавалося, що найменше, не першочерговою. Але формування нами, досвідченими викладачами і одночасно лікарями, особистих теоретичних знань з питань фізичної реабілітації, підготовка робочих програм, створення курсу лекцій та нарешті підготовка і проведення циклів практичних занять зі студентами, що набувають у Запорізькому державному медико-фармацевтичному університеті (ЗДМФУ) другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія», радикально змінили наш світогляд у цьому питанні.

Одне тільки перерахування основних професійних обов'язків, які відносяться до компетентностей фізичних терапевтів підтверджує необхідність постійної взаємодії між ними, пацієнтами/клієнтами та лікарями інших спеціальностей. Важко уявити можливість проведення комплексного обстеження, встановлення діагнозу, визначення прогнозу і впровадження програми реабілітації, складеної фізичним терапевтом без участі лікаря, який лікував пацієнта на основному етапі [1, 2]. Саме тому підготовка фахівців з фізичної реабілітації на кафедрі акушерства і гінекології ЗДМФУ передбачає роботу у трьох напрямках. По-перше, закласти основи професійного розуміння щодо особливостей роботи з пацієнтами жіночої статі, які в переважній більшості мають проблеми, пов'язані, чи безпосередньо з інтимною частиною

їх життя, чи з органами, які відносяться до статевих шляхів. По-друге, сформував, чіткий алгоритм професійної співпраці між лікарями акушер-гінекологами та фізичними терапевтами. Та третє, ознайомити майбутніх фізичних терапевтів з сучасними методами діагностики, лікування та реабілітації пацієнток саме з акушерською та гінекологічною патологією.

Розвиток ЗДМФУ в сучасному інформаційному суспільстві характеризується накопиченням різноманітних наукових та навчально-методичних інформаційних ресурсів, у тому числі представлених в електронному форматі. Потужна матеріальна база університету повною мірою дозволяє реалізувати найсміливіші сучасні освітні проекти: усі кафедри університету та структурні підрозділи забезпечені необхідними, унікальними приладами, обладнанням і комп'ютерними програмами. Сьогодні активно використовується і продовжує модернізуватися єдиний інформаційний простір університету [3, 4].

Так, дистанційне навчання спочатку в умовах пандемії, а сьогодні у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, введенням воєнного стану (Указ Президента України №64/2022 Про введення воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року) стало вкрай важливим інструментом для студентів, викладачів та науковців. Не викликає сумніву, що саме інформаційне забезпечення студентів викладачів і науковців, та доступ до інформаційних ресурсів є одним з ключових моментів у навчанні й роботі [5]. Наш досвід роботи показав ефективність платформи Microsoft Teams, яка пристосована для роботи з персональних комп'ютерів, планшетів і мобільних телефонів з великою аудиторією студентів. На підготовчому етапі співробітниками кафедри були створені і затверджені університетом фонди оціночних засобів, які включають типові завдання, контрольні роботи, тести, що дозволяє оцінити знання, вміння та рівень придбаних компетенцій. Кожна конференція записується та зберігається в чаті, тому усі учасники команди мають можливість в будь-який момент переглянути відео конференції [6, 7].

Таким чином, в сучасних умовах, підготовка фізичних терапевтів вимагає повної зміни орієнтирів в бік тезису: фізичний терапевт – це висококваліфікований фахівець з фундаментальною медичною підготовкою, яка в повному обсязі може бути забезпечена при отриманні магістерського рівня вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» на базі саме медичних університетів.

Мета статті – аналіз результатів запровадження комплексного/багаторівневого підходу до підготовки студентів, що набувають другий (магістерський) рівень вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» на кафедрі акушерства і гінекології Запорізького державного медико-фармацевтичного університету.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведено аналіз підготовки студентів другого року навчання, що набувають другий (магістерський) рівень

вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» на кафедрі акушерства і гінекології ЗДМФУ за 2022-2023 навчальний рік. У відповідності до Робочої програми навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології» складеної для підготовки фахівців відповідно до «Стандарту» другого (магістерського) рівня вищої освіти України галузі знань 22 Охорона здоров'я, спеціальності 227 Фізична терапія, ерготерапія, спеціалізації 227.1 Фізична терапія освітньо-професійної програми «Фізична терапія» та робочого навчального плану, затвердженого Вченою Радою ЗДМУ у 2022 році, навчальна дисципліна «Фізична терапія в акушерстві та гінекології» включає 12 годин лекційного курсу, 26 годин практичних занять, 52 години самостійної роботи та підсумовується диференційним заліком.

Навчальний процес у 2022-2023 навчальному році переважно відбувався у синхронному онлайн режимі з використанням корпоративної платформи Microsoft Teams.

Виклад основного матеріалу. Активність професорсько-викладацького складу кафедри акушерства і гінекології ЗДМФУ у напрямку поширення своїх компетентностей щодо підходів до викладання фізичної терапії на профільній клінічній кафедрі медичного університету, напряму пов'язана з розумінням місця фахівців цього профілю у сучасному житті. Такий підхід дозволив сформулювати чітке переконання, що цей напрямок являється актуальною соціально значущою проблемою, яку треба розглядати у контексті обов'язкового поєднання з медичною практикою. Безумовно, як будь-яка активність, що має соціально значущий компонент, і розвиток фізичної реабілітації історично має свої періоди розвитку чи деякого спаду. Перш за все, це обумовлено викликами та завданнями соціально-економічного суспільного середовища. Саме цим можна пояснити той факт, що у сьогоднішній час, час перманентної епідемії COVID-19 і воєнного стану, підготовка фахівців цього профілю набула обґрунтованої актуальності в Україні. Безумовно під час підготовки до викладання даної навчальної дисципліни, активно використовувалися науково-методичні напрацювання кафедри, які були накопичені завдяки багаторічному досвіду викладання акушерства і гінекології на медичних факультетах. І все ж таки, маючи такі «шаблони» та усвідомлюючи, що ми готуємо саме фізичного терапевта нами були поставлені і принципово нові чотири задачі. Перша задача: під час лекційного курсу (напередодні практичних занять відповідно до навчального плану) закласти концептуально важливий базис теоретичних знань на стику акушерства і гінекології та фізичної терапії для слухачів дисципліни. Друга задача: під час практичних занять закріпити теоретичні знання і надати методики до оволодіння основними практичними навичками, щодо сучасних акушерсько-гінекологічних методів діагностики та лікування, враховуючи що слухачами є фізичні терапевти. Третя задача: під час практичних занять закласти комплексне підґрунтя знань для навичок необхідних для формування програм

з фізичної терапії для пацієнток акушерсько-гінекологічного профіля. І нарешті четверта задача – в межах диференційного заліку та виконання магістерської роботи (в тому числі за рахунок годин самостійної роботи) захистити власно розроблену програму фізичної реабілітації для пацієнтки акушерсько-гінекологічного профіля.

Слід визнати, що створення лекційного курсу з шести лекцій стало найбільш важливим етапом підготовки всього подальшого процесу навчання. Цей курс складається з трьох лекцій за тематикою «Фізична реабілітація при захворюваннях органів жіночої репродуктивної системи», двох – «Фізична терапія під час підготовки до вагітності, фізіологічної вагітності та фізіологічному післяпологовому періоду» та однієї лекції, присвяченій проблемі патологічного перебігу перинатального періоду. І якщо лекції з проблематики захворювань органів жіночої репродуктивної системи, які умовно можна поєднати назвою «Гінекологія», за рахунок наявності достатньо великої кількості доступної фахової літератури, в тому числі у наукометричних базах, та особистих наукових напрацювань співробітників нашої кафедри, гармонійно поєднали два напрямки, то поєднати акушерство і фізичну терапію було значно важче.

Наша кафедра, має дуже великий науковий і клінічний досвід у питаннях санаторного етапу оздоровлення вагітних. Саме тому під час читання «акушерських» лекцій ми акцентували увагу саме на цьому розділі фізичної реабілітації [8, 9, 10, 11, 12].

На проблему патологічного перебігу вагітності, пологів та післяпологового періоду ми виділили всього 1 лекцію. Основна мета цієї лекції була донести до слухачів наше переконання в тому, що фізичні терапевти зі ступенем магістра повинні вміти первинно диференціювати фізіологічну вагітність від патологічної, а відповідно і знати алгоритм власних дій в залежності від конкретної клінічної ситуації. В той же час важливою частиною не тільки лекції з патологічного акушерства, але й відповідного практичного заняття стало висвітлення можливостей проведення разом з лікарем акушер-гінекологом коригуючої фізичної терапії при неправильних положеннях плода та програми фізичної реабілітації у постнатальному періоді після патологічної вагітності чи пологів [13, 14].

Всі практичні заняття для майбутніх фізичних терапевтів у нашому університеті відбуваються, навіть у онлайн режимі, на базі Навчально-науково-лікувального тренінгового центру ЗДМУ та тривають по 3 академічні години. Вже на даний час Навчально-науково-лікувальний тренінговий центр нашого університету, з його унікальними можливостями, становить вагому альтернативу клінічним базам у питаннях первинного оволодіння практичними навичками, перш за все для студентів медичних факультетів. А враховуючи реалії сьогодення, у перспективі зможе надати чудові можливості і для практично орієнтованої підготовки майбутніх фізичних терапевтів.

Проведення практичних занять, без урахування хронологічного порядку виконання, поділено на дві складові. Перша: на основі лекційного матеріалу поглиблена теоретична підготовка відповідно до тематики навчального плану з обов'язковим щоденним контролем рівня знань. Друга: формування, контроль та корекція набутих професійних вмінь та навичок.

Враховуючи те, що під час воєнного стану у Запоріжжі абсолютна переважна кількість практичних занять 2022-2023 навчального року, з міркувань безпеки проводилася у режимі онлайн, нами було запропоновано два підходи до відпрацювання практичних навичок: в онлайн режимі за вимушено трансформованою методикою «побачив-проговорив» та для тієї частини студентів (приблизно 20%) хто перебуває у Запоріжжі в режимі оффлайн на базі нашого Навчально-науково-лікувального тренінгового центру. Незважаючи на ці об'єктивні труднощі, вже на даному етапі, можна констатувати, що саме ця частина практичного заняття є найбільш очікуваною у студентській аудиторії, викликає активний зворотній зв'язок, а відповідно має вагоме практичне та професійне значення на перспективу.

Можливо високим рівнем зацікавленості студентів у придбанні стійких практичних навичок і пояснюється те, що більшість тем магістерських робіт, які вибирають майбутні фізичні терапевти, мають чіткий практично-орієнтований напрямок та часто містять самостійно розроблені програми фізичної терапії. І в цьому сенсі акушерсько-гінекологічний напрямок магістерських робіт точно не є винятком. Вимогою нашої кафедри до всіх майбутніх магістрів, які спочатку проявляють зацікавленість, а потім за допомогою викладачів і вибирають акушерсько-гінекологічну тему для написання своєї магістерської роботи є остаточне затвердження теми ще до початку циклу практичних занять. Цей підхід пояснюється нашим переконанням, що якісно виконана магістерська робота обов'язково повинна містити обґрунтовану теоретичну частину, яка достовірно підтверджує не тільки можливість проведення цієї програми фізичної терапії/реабілітації (наявність показань та відсутність протипоказань) у пацієнтки з даним діагнозом, але й доводить доцільність застосування кожної її складової. Таким чином, вибір теми магістерської роботи та її обговорення дозволяє студентам завчасно сформулювати підходи та алгоритм її написання, а на практичних заняттях та при самостійній підготовці до практичних занять більш поглиблено працювати вже за цим напрямком. Саме цим і пояснюється, що в якості наукових керівників мають залучатися виключно досвідчені викладачі кафедри.

Для підготовки та проведення поточного і підсумкового контролю знань студентів з навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології» підготовлено відповідну базу тестових завдань [15].

Підсумовуючи все вищезазначене, та перед тим як сформулювати основні попередні висновки, слід зазначити, що тільки комплексний/

багаторівневий підхід до викладання клінічної дисципліни забезпечує реально високий рівень підготовки фахівців, які будуть затребувані на сучасному ринці праці. Перші об'єктивні результати і насамперед знання, практичні навички та рівень підготовлених студентами реабілітаційних програм є беззаперечним підтвердженням правильності вибраних нами підходів викладання клінічної дисципліни майбутнім фізичним терапевтам. А позитивний зворотній зв'язок отриманий від студентів при вирішенні поставлених перед ними теоретичних і практичних завдань став додатковим стимулом до подальшого самовдосконалення в цьому напрямку і серед викладачів нашої кафедри.

Висновки.

1. 1. Підготовка фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» є актуальною, соціально значущою та суспільно затребуваною вимогою часу. Саме тому, з метою оволодіння спеціальними теоретичними знаннями та спеціалізованими практичними навичками підготовка фізичних терапевтів обов'язково повинна містити цикли на клінічних кафедрах.

2. 2. Оцінка перших результатів і, насамперед, рівень знань, практичних навичок та можливість підготовки студентами реабілітаційних програм є беззаперечним підтвердженням правильності обраних підходів у викладанні навчальної дисципліни «Фізична терапія в акушерстві та гінекології».

3. 3. Практично орієнтована частина підготовки майбутніх фізичних терапевтів на кафедрі акушерства і гінекології медичного університету повинна включати обов'язкове завдання щодо сталого оволодіння основними профільними та спеціальними навичками для роботи з пацієнтками акушерсько-гінекологічного профіля.

Перспективи подальших досліджень полягають в оцінці результатів підготовки фахівців другого (магістерського) рівня вищої освіти за спеціальністю «Фізична терапія, ерготерапія» з використанням сумарних результатів роботи у режимі онлайн, змішаному режимі та в аудиторному режимі (за можливості). Конфлікт інтересів: відсутній.

Література:

1. Glenn L. Irion, Jean M. Irion. Women's Health in Physical Therapy: Principle and Practices for Rehabilitation Professionals. <https://archive.org/details/womenshealthinph0000unse/page/n3/mode/2up?view=theater>
2. Morgan E Fullerton, Patricia J Mwesigwa, Megha D Tandel, Lorna Kwan, Tamara Grisales, Christopher M Tarnay. Comparison of Pelvic Floor Physical Therapy Attendance Based on Referring Provider Specialty. *Female Pelvic Med Reconstr Surg.* 2022 Jan 1;28(1):57-63. doi: 10.1097/SPV.0000000000001061.
3. Колесник Ю. М., Авраменко М. О., Моргунцова С. А., Рижов О. А. Досвід впровадження онлайн-технологій у систему підготовки фахівців галузі знань 22 «Охорона здоров'я». *Медична освіта.* 2018; 2: 69-73.
4. Колесник Ю. М., Авраменко М. О., Моргунцова С. А., Рижов О. А., Іванькова Н. А. Концепція корпоративної системи менеджменту знань Запорізького державного медичного університету. *Медична освіта.* 2019; 3 (додаток): 51-54.

5. Сюсюка В.Г., Разнатовська О.М., Карпенко Т.В., Пономаренко О.В. Сучасні можливості наукової бібліотеки Запорізького державного медичного університету у інформаційному забезпечення навчальної та наукової діяльності. The XIX International Scientific and Practical Conference «Modern problems in science», May 17-20, 2022, Vancouver, Canada. 2022; 409-413.

6. Сюсюка В. Г., Онопченко С. П., Дейніченко О. В., Шевченко А. О., Бондаренко С. А. Особливості дистанційного навчання студентів з акушерства і гінекології в умовах воєнного стану. The II International Scientific and Practical Conference «Modern, relevant and popular research of world science», October 04-07, 2022, Tokyo, Japan. 172-177 p.

7. Круть Ю. Я., Сюсюка В. Г., Пучков В. А., Сергієнко М. Ю., Колокот Н. Г., Островський О. Й., Рослік О. А. Досвід дистанційного навчання на кафедрі акушерства і гінекології запорізької державного медичного університету в умовах карантину. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-етичні та деонтологічні проблеми сучасної медицини (немедичні проблеми в медицині)» (18-19 лютого 2021 року). – Запоріжжя: ЗДМУ, 2021. с. 142-144.

8. Гайдай Наталія Вікторівна. Вплив місцевих санаторних факторів на фетоплацентарну систему вагітних з вадами серця. : автореф. дис. ... канд. мед. наук : 14.01.01 - Акушерство і гінекологія / Н. В. Гайдай ; Харк. держ. мед. ун-т. – Х., 1997. - 19 с.

9. Павлюченко Михайло Іванович. Роль переривистої нормобаричної гіпоксії в профілактиці пізнього гестозу у вагітних з хронічним пієлонефритом : автореф. дис. ...канд. мед. наук : 14.01.01 - Акушерство та гінекологія / М. І. Павлюченко ; Харк. держ. мед. ун-т. - Х., 2003. - 16 с.

10. Сюсюка В. Г., Котлова Ю. В. Характеристика перинатальних наслідків розродження жінок з екстрагенітальною патологією, які пройшли етап санаторної реабілітації // Перинатологія и педиатрия – 2015. – №1 (61). – С24-27.

11. Сюсюка В.Г., Сергієнко М.Ю., Гайдай Н.В., Павлюченко М.І., Колокот Н.Г. Природні та преформовані фізичні чинники в комплексному підході до реабілітації та профілактики ускладнень у вагітних з варикозною хворобою. The 12th International scientific and practical conference “Current challenges, trends and transformations” (December 13 - 16, 2022) Boston, USA. International Science Group. 2022. p.369-372.

12. Павлюченко М. І., Сюсюка В. Г., Гайдай Н. В., Сергієнко М. Ю., Дейніченко О. В. Комплексне застосування фізичної терапії та преформованих фізичних чинників у вагітних із хронічним пієлонефритом. Актуальні питання фармацевтичної і медичної науки та практики. 2023; 16 (1): 53-59. 13. Стандарти (клінічні протоколи) санаторно-курортного лікування / за загальною ред. М. В. Лободи, К. Д. Бабова, Т. А. Золотарьової, Л. Я. Гріняєвої. – К.: КІМ, 2008. 416 с.

14. Karolina Eva Romeikienė, Daiva Bartkevičienė. Pelvic-Floor Dysfunction Prevention in Prepartum and Postpartum Periods. Medicina (Kaunas). 2021 Apr 16;57(4):387. doi: 10.3390/medicina57040387.

15. Фізична терапія в акушерстві та гінекології : Збірник тестових завдань для підготовки студентів спеціальності «Фізична терапія», Кваліфікація освітня магістр фізичної терапії / Ю. Я. Круть, В. Г. Сюсюка, Н. В. Гайдай, М. Ю. Сергієнко, М. І. Павлюченко, Н.Г. Колокот. – Запоріжжя : ЗДМУ, 2022. – 44 с.

References:

1. Irion, G. L., & Irion, J. M. (Eds.). (2010). *Women's Health in Physical Therapy: Principle and Practices for Rehabilitation Professionals*. Lippincott Williams & Wilkins. <https://archive.org/details/womenshealthinph0000unse/page/n5/mode/1up?view=theater>

2. Fullerton, M. E., Mwesigwa, P. J., Tandel, M. D., Kwan, L., Grisales, T., & Tarnay, C. M. (2022). Comparison of Pelvic Floor Physical Therapy Attendance Based on Referring Provider Specialty. *Female pelvic medicine & reconstructive surgery*, 28(1), 57-63. <https://doi.org/10.1097/SPV.0000000000001061>

3. Kolesnik, Y. M., Avramenko, M. O., Morhuntsova, S. A., & Ryzhov, O. A. (2018). Dosvid vprovadzhennia onlain-tekhnologii u systemu pidhotovky fakhivtsiv haluzi znan 22 "Okhrona zdorovia" [The experience of introducing online technologies into the system of training specialties in the field of knowledge 22 "Health Protection"]. *Medychna osvita - Medical Education*, (2), 69-73. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2018.2.8962>
4. Kolesnyk, Yu. M., Avramenko, M. O., Morhuntsova, S. A., Ryzhov, O. A., & Ivankova, N. A. (2019). Kontseptsii korporativnoi systemy menedzhmentu znan Zaporizkoho derzhavnoho medychnoho universytetu [The concept of the corporate knowledge management system of Zaporizhzhia State Medical University]. *Medychna osvita - Medical Education*, (3), 51-54. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2019.3.10124>
5. Siusiuka, V. H., Raznatovska, O. M., Karpenko, T. V., & Ponomarenko, O. V. (2022). Suchasni mozhlivosti naukovoï biblioteki Zaporizkoho derzhavnoho medychnoho universytetu u informatsiinomu zabezpechenniï navchalnoi ta naukovoï diïalnosti [Modern possibilities of the scientific library of Zaporizhzhya State Medical University in information support of educational and scientific activities]. *Modern problems in science. Proceedings of the 19th International Scientific and Practical Conference* (pp. 409-413). Vancouver, Canada: International Science Group. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.1.19>
6. Siusiuka, V. H., Onopchenko, S. P., Deinichenko, O. V., Shevchenko, A. O., & Bondarenko, S. A. (2022). Osoblyvosti dystantsiinoho navchannia studentiv z akusherstva i hinekolohii v umovakh voïennoho stanu [Peculiarities of distance learning of students in obstetrics and gynecology under martial law]. *Modern, relevant and popular research of world science. Proceedings of the 2nd International Scientific and Practical Conference* (pp. 172-177). Tokyo, Japan: International Science Group. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.2.2>
7. Krut, Yu. Ya., Siusiuka, V. H., Puchkov, V. A., Serhienko, M. Yu., Kolokot, N. H., Ostrovskiy, O. Y., & Roslik, O. A. (2021). Dosvid dystantsiinoho navchannia na kafedri akusherstva i hinekolohii Zaporizkoho derzhavnoho medychnoho universytetu v umovakh karantynu [Experience of distance learning at the Department of Obstetrics and Gynecology of Zaporizhzhya State Medical University under quarantine conditions]. *Sotsialno-etychni ta deontolohichni problemy suchasnoi medytsyny (nemedychni problemy v medytsyni. Proceedings of the 2nd All-Ukrainian scientific and practical conference* (pp. 142-144). Zaporizhzhia: ZSMU. [in Ukrainian].
8. Haidai, N. V. (1997). *Vplyv mistsevykh sanatornykh faktoriv na fetoplatsentarnu systemu vahitnykh z vadamy sertsia* [The influence of local sanatorium factors on the fetoplacental system of pregnant women with heart defects (Extended abstract of PhD dissertation)]. Kharkiv, Kharkiv State Medical University. [in Ukrainian].
9. Pavluchenko, M. I. (2003). *Rol pereryvystoi normobarychnoi hipoksii v profilaktytsi piznoho hestozu u vahitnykh z khronichnym piïlonefrytom* [The role of intermittent normobaric hypoxia in the prophylaxis of late gestosis in pregnant women with chronic pyelonephritis (Extended abstract of PhD dissertation)]. Kharkiv, Kharkiv State Medical University. [in Ukrainian].
10. Syusyuka, V. G., & Kotlova, Yu. V. (2015). Kharakterystyka perynatalnykh naslidkiv rozrodzhennia zhinok z ekstrahenitalnoiu patolohiïeu, yaki proishly etap sanatornoi reabilitatsii [Characteristics of perinatal consequences after delivery for women with extragenital pathology who got a stage of sanatorium rehabilitation]. *Perinatologiya i pediatriya*, (1), 24-27. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.15574/PP.2015.61.24>
11. Siusiuka, V. H., Serhienko, M. Iu., Haidai, N. V., Pavliuchenko, M. I., & Kolokot, N. H. (2022). Pryrodni ta preformovani fizychni chynnyky v kompleksnomu pidkhodi do reabilitatsii ta profilaktyky uskladnen u vahitnykh z varykoznoiu khvoroboiu [Natural and preformed physical factors in a comprehensive approach to rehabilitation and prevention of complications in pregnant women with varicose veins]. *Current challenges, trends and transformations. Proceedings of the 12th International scientific and practical conference* (pp. 369-372). Boston, USA: International Science Group. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.2.12>

12. Pavliuchenko M. I., Siusiuka V. H., Haidai N. V., Serhiienko M. Yu., & Deinichenko O. V. (2023). Kompleksne zastosuvannya fizychnoi terapii ta preformovanykh fizychnykh chynnykiv u vahitnykh iz khronichnym pielonefrytom [Complex applying physical therapy and preformed physical factors in pregnant women with chronic pyelonephritis]. *Current issues in pharmacy and medicine: science and practice*, 16(1), 53-59. [in Ukrainian]. <https://doi.org/10.14739/2409-2932.2023.1.269150>
13. Loboda, M. V., Babov, K. D., Zolotarova, T. A., & Hriniaieva, L. Ya. (Eds.). (2008). *Standarty (klinichni protokoly) sanatorno-kurortnoho likuvannia* [Standards (clinical protocols) of sanatorium-resort treatment]. Kyiv: KIM [in Ukrainian].
14. Romeikienė, K. E., & Bartkevičienė, D. (2021). Pelvic-Floor Dysfunction Prevention in Prepartum and Postpartum Periods. *Medicina (Kaunas, Lithuania)*, 57(4), 387. <https://doi.org/10.3390/medicina57040387>
15. Krut, Yu. Ya., Siusiuka, V. H., Haidai, N. V., Serhiienko, M. Yu., Pavliuchenko, M. I., & Kolokot, N. H. (2022). *Fizychna terapiia v akusherstvi ta hinekolohii. Zbirnyk testovykh zavdan* [Physical therapy in obstetrics and gynecology. Collection of test tasks]. Zaporizhzhia: ZSMU. [in Ukrainian].

УДК: 378.1+378.4+364.67:004(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-290-301](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-290-301)

Паскаль Олена Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогічних технологій початкової освіти, Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», вул. Старопортофранківська, 26, м. Одеса, 65020, тел.: (097) 549-86-74, <https://orcid.org/0000-0002-9872-4677>

ОЦІНКА ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТІВ – СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДО ВИКОРИСТАННЯ СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У МАЙБУТНІЙ ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена актуальній проблемі оцінки готовності студентів - соціальних працівників до використання соціальних мереж у майбутній професійній діяльності. Аналізуючи змістовну складову проблеми у статті були визначені позитивні аспекти використання соціальних мереж в професійній діяльності (зручність та доступність, підвищення свідомості та освіти суспільства, планування та координація дій, інформування та оповіщення, підтримка спільноти, залучення молоді, ефективний адвокаційний засіб) та обмеження та ризики, якими може супроводжуватися використання соціальних мереж у професійній діяльності соціальних працівників (конфіденційність даних, дотримання професійної етики під час онлайн взаємодії, нав'язування зв'язків, негативний вплив на психоемоційний стан, публічна відповідальність, залежність від соціальних мереж, загроза вірусів та кіберзагрози). Для оцінки готовності майбутніх соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж у своїй професійній діяльності в статті були визначені компоненти готовності (мотиваційно-ціннісний, когнітивно-діяльнісний та особистісно-орієнтований), що передбачало виявлення і оцінку рівнів: мотивації студентів – соціальних працівників щодо застосування соціальних мереж в майбутній професійній діяльності, змістовних знань щодо особливостей застосування соціальних мереж в процесі реалізації професійних обов'язків, соціальної активності, сформованості практичних умінь розвитку комунікативних та організаторських нахилів, рівень розвитку комунікативних та організаторських нахилів, творчого потенціалу особистості та творчого саморозвитку. Були наведені порівняльні результати діагностичного експерименту, щодо готовності студентів – соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж у майбутній професійній діяльності.

Ключові слова: оцінка готовності, використання соціальних мереж, професійна підготовка, комунікаційні навички, ставлення до соціальних мереж, ризики та обмеження.

Pascal Olena Viktorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Pedagogical Technologies of Primary Education, State Institution "South-Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushynsky", Staroportofrankivska St., 26, Odesa, 65020, tel.: (097) 549-86-74, <https://orcid.org/0000-0002-9872-4677>

ASSESSMENT OF THE READINESS OF STUDENTS - SOCIAL WORKERS TO USE SOCIAL NETWORKS IN FUTURE PROFESSIONAL ACTIVITIES

Abstract. The article is devoted to the actual problem of assessing the readiness of students - social workers to use social networks in future professional activities. Analyzing the substantive component of the problem, the article identified positive aspects of using social networks in professional activities (convenience and accessibility, increasing awareness and education of society, planning and coordination of actions, informing and alerting, community support, youth involvement, effective advocacy tool) and limitations and risks, which may be accompanied by the use of social networks in the professional activities of social workers (data confidentiality, compliance with professional ethics during online interaction, imposing connections, negative impact on the psycho-emotional state, public responsibility, dependence on social networks, the threat of viruses and cyber threats). In order to assess the readiness of future social workers to use the opportunities of social networks in their professional activities, the components of readiness (motivational-value, cognitive-activity, and personal-oriented) were defined in the article, which involved the identification and assessment of the levels: motivation of social workers students regarding the use of social networks networks in the future professional activity, meaningful knowledge about the features of the use of social networks in the process of implementing professional duties, social activity, the formation of practical skills for the development of communicative and organizational skills, the level of development of communicative and organizational skills, the creative potential of an individual and creative self-development. The comparative results of the diagnostic experiment regarding the readiness of social worker students to use the possibilities of social networks in their future professional activities were given.

Keywords: assessment of readiness, use of social networks, professional training, communication skills, attitude to social networks, risks and limitations.

Постановка проблеми. Соціальні мережі вже зайняли величезне місце в нашому повсякденному житті, впливаючи на комунікацію, інформаційний обмін та сприйняття світу. У зв'язку з цим, важливо зрозуміти, як студенти - майбутні соціальні працівники, готові використовувати ці інструменти у своїй професійній діяльності. У сучасному контексті, обумовленому реаліями,

зростає потреба в оновленні системи освіти та її адаптації до вимог глобальної освітньої платформи. Особливу актуальність набуває підготовка майбутніх фахівців у сфері соціальної роботи, яка вимагає спрямування на підвищення їх конкурентоспроможності на ринку праці та готовності до взаємодії у глобальному суспільстві в умовах єдиного інформаційного освітнього простору. Сучасні освітні стандарти ставлять завдання формування нового стилю мислення, який надає можливість студентам розвивати навички самостійного навчання, встановлювати освітні цілі та знаходити ефективні шляхи їх досягнення, користуючись різноманітним інструментарієм інформаційних технологій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звертаючи увагу на аспекти проблеми, що досліджується, виявлення факторів, які впливають на цю готовність, та важливість навичок використання соціальних мереж у їх майбутній професійній діяльності, варто відзначити, що багато закордонних так у вітчизняних науковців зосереджували сферу наукових інтересів на цій проблемі. Деякі з досліджуваних аспектів цієї проблеми включають вивчення: ролі інтернету і соціальних мереж у сфері освіти, розглянута Гуревичем Р.С. [1]; дослідження можливостей «інстаграм» як нового освітнього середовища, проведене Мірошніченко А.О. та Шевчук О.Л. [2]; аналіз соціальних сервісів та мереж у контексті освіти Івашньою С. В. [3]; мотиваційна складова інтернет-соціалізації, досліджена Лучинкіною А. І. [4]; дослідження Р. Бергер, М. Амбруст та інші, були спрямовані на вивчення можливостей використання соціальних мереж у навчальному процесі, обговорення теми відкритого навчального середовища, використання мережних інструментів у системах відкритої освіти, а також застосування соціальних мереж для підтримки навчання студентів. Вивченню можливостей використання соціальних мереж у навчальному процесі, у своїх наукових доробках приділяли уваги Биков В.Ю. [5], який досліджує відкрите навчальне середовище та сучасні мережні інструменти систем відкритої освіти; Кучаковська Г.А. [6], авторка дослідження з застосування соціальних мереж у навчальній діяльності студентів; Мосюк О.О. [7], який розробив концепцію соціальної освітньої мережі як інноваційного засобу навчання; Носенко Т.І. досліджував соціальні мережеві сервіси в освітній діяльності [8].

Попри значній кількості досліджень, присвячених можливостям використання соціальних мереж у різних аспектах професійної діяльності, залишається важливою проблема розробки та впровадження методів оцінки готовності майбутніх фахівців до цього виду діяльності.

Мета статті. Мета даної статті полягає у теоретико-практичному обґрунтуванні необхідності оцінки та визначенні компонентів готовності студентів, які навчаються на спеціальності соціальна робота, до використання соціальних мереж у майбутній професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи змістовну складову проблеми готовності фахівців до використання соціальних мереж в професійній діяльності, приходимо до висновку про доцільність аналізу позитивних та негативних аспектів цього процесу. Використання соціальних мереж у професійній діяльності соціальних працівників має низку позитивних аспектів, які можуть покращити як якість роботи, так і взаємодію з клієнтами та громадою в цілому, до них відносяться:

- зручність та доступність: соціальні мережі надають можливість з легкістю знаходити та спілкуватися з клієнтами, навіть коли традиційний зв'язок не є можливим. Це особливо важливо для роботи з тими, хто має обмежені можливості або перебуває у важкодоступних місцях;

- підвищення свідомості та освіти: соціальні мережі дозволяють привертати увагу до соціальних проблем, подій та ініціатив, залучаючи громадськість до обговорення та спільного розв'язання проблем, розміщення інформації про свою діяльність, послуги та проекти відкривають можливість залучити нових клієнтів та партнерів, популяризувати важливі соціальні проблеми;

- планування та координація: спільні групи та сторінки в соціальних мережах можуть допомогти організовувати заходи, обговорення та обмін інформацією з колегами, клієнтами та партнерами;

- інформування та оповіщення: спільноти в соціальних мережах можуть бути використані для оперативного інформування клієнтів про події, зміни та актуальну інформацію;

- підтримка спільноти: віртуальна спільнота може надати клієнтам та колегам підтримку, поради та можливість обміну досвідом;

- залучення молоді: використання популярних соціальних платформ може бути ефективним засобом повернення молоді до соціальної роботи та важливих суспільних питань;

- ефективний адвокаційний засіб: соціальні мережі дозволяють легко донести важливі адвокаційні повідомлення та запитання до широкої аудиторії.

Загалом, використання соціальних мереж може позитивно вплинути на спосіб, яким соціальні працівники взаємодіють зі своєю аудиторією та сприяти більш відкритій, ефективній та інформованій роботі.

Розглянемо обмеження та ризики, якими може супроводжуватися використання соціальних мереж у професійній діяльності соціальних працівників та які варто враховувати:

- конфіденційність даних: під час роботи з клієнтами соціальні працівники отримують конфіденційну інформацію, але використання соціальних мереж може призвести до ненавмисного розголошення цих даних, що порушить принципи конфіденційності;

- професійна етика: онлайн-взаємодія з клієнтами може вимагати особливої обачності та дотримання професійної етики, публікації, коментарі

чи поведінка в соціальних мережах можуть вплинути на довіру та стосунки з клієнтами;

- нав'язування зв'язків: може виникнути небажаний добровільний чи недобровільний контакт з клієнтами через особисті профілі в соціальних мережах, що може порушити професійні межі;

- негативний вплив на психоемоційний стан: постійна доступність до інформації та можливість відстежування важливих подій може вплинути на психоемоційний стан працівника, спричиняючи стрес чи перевантаження;

- публічна відповідальність: висловлювання в соціальних мережах можуть бути інтерпретовані як офіційна позиція агентства або організації, що може викликати публічну реакцію та негативний вплив на імідж;

- залежність: велика кількість часу, проведеного в мережі, може призвести до залежності, що впливає на продуктивність та ефективність роботи;

- загроза вірусів та кіберзагрози: використання соціальних мереж підвищує ризик вразливості до вірусів, шахрайства та інших кіберзагроз, особливо якщо працівник не дотримує належних заходів безпеки. Для мінімізації цих ризиків і обмежень, соціальні працівники повинні володіти глибоким розумінням цих аспектів та дотримуватися професійних стандартів та етичних норм.

Розпочинаючи діагностичне дослідження щодо оцінки готовності майбутніх соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж в майбутній професійній діяльності, було виявлено, що багато студентів вже володіють базовими навичками використання соціальних мереж, але це не завжди означає, що вони готові до їх професійного застосування. Досліджуючи проблему відзначимо, що готовність використовувати соціальні мережі у майбутній професійній діяльності передбачає розуміння етичних та юридичних аспектів, здатність адекватно реагувати на конфліктні ситуації та навіть вміння впливати на суспільні процеси через ці платформи. Важливо вивчити ставлення студентів до соціальних мереж, їх уявлення про їхню роль у соціальній роботі, а також їхні очікування та обліковувати можливі обмеження чи ризики. Крім того, необхідно враховувати специфіку майбутньої професійної діяльності, оскільки використання соціальних мереж у роботі з дітьми, молоддю чи людьми похилого віку може потребувати особливих навичок та підходів.

Для оцінки готовності майбутніх соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж у своїй професійній діяльності, були визначені наступні аспекти підготовки студентів. Ця оцінка базується на таких складових підготовки, як мотиваційно-ціннісний, когнітивно-діяльнісний та особистісно-орієнтований компоненти, що передбачає виявлення і оцінку рівнів: мотивації студентів – соціальних працівників щодо застосування соціальних мереж в майбутній професійній діяльності (авторська

анкета «Професійна мотивація до використання соціальних мереж у майбутній кар'єрі»); змістовних знань щодо особливостей застосування соціальних мереж в процесі реалізації професійних обов'язків (авторський опитувальник щодо використання соціальних мереж «Вимір віртуальних зв'язків»); соціальної активності (авторська анкета на визначення рівня соціальної активності в мережі Інтернет «Градус соціальної активності»); сформованості практичних умінь розвитку комунікативних та організаторських нахилів (кейси з ситуаціями професійної діяльності); рівень розвитку комунікативних та організаторських нахилів (Методика КОС В. Синявського, Б. Федоришина); творчого потенціалу особистості (тест на визначення творчого потенціалу особистості) та творчого саморозвитку (методика діагностики здібностей до творчого саморозвитку І.Нікішиної).

Схарактеризуємо рівні мотивації у застосуванні соціальних мереж в процесі майбутньої професійної діяльності. Високий рівень свідчить про наявність стійких мотивів щодо використання можливостей соціальних мереж в майбутній професійній діяльності. Самостійність і наполегливість підсилює бажання поглиблювати та удосконалювати рівень знань. Такі студенти демонструють активну участь в створенні соціальної реклами, флешмобів задля актуалізації гострих проблем в соціумі. Вони є гарними лідерами та організаторами, безперешкодно беруть участь в конструктивних дискусіях. З легкістю опановують нові знання та застосовують їх на практиці, що забезпечує високий рівень їх продуктивності. Середній рівень мотивації розкриває наступні специфічні риси: мінливість мотивів щодо використання можливостей соціальних мереж в майбутній професії, бажання поглиблювати й удосконалювати рівень знань. Студенти не мають бажання брати активну участь в створенні соціальної реклами, флешмобу, організації мирних акцій, хоча їх легко переконати у необхідності проведення даних форм. Їм не властиве експресивне відстоювання власної точки зору чи думки, необхідність вступати в полемічні дебати для них скоріше є примусом, аніж бажанням. Прагнення до саморозвитку потребує постійного стимулювання зі сторони інших людей. Низький рівень характеризується зниженою мотивацією щодо використання можливостей соціальних мереж в майбутній професійній діяльності, не бажанням поглиблювати й удосконалювати рівень власних знань. Незацікавленість брати участь в створенні соціальної реклами, флешмобів з метою привернення уваги до розповсюджених гострих проблем в суспільстві. Таким студентам легше погодитися з точкою зору іншої людини, ніж вступати в дискусію. Притаманна низька продуктивність, небажання розвивати та удосконалювати набуту систему знань, умінь та навичок.

На етапі дослідження мотиваційно-ціннісного компонента підготовленості студентів – майбутніх соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж у своїй професійній діяльності, було проведено аналіз рівня мотивації студентів – соціальних працівників

щодо використання соціальних мереж в майбутній професійній діяльності. Для досягнення цієї мети використовувалася авторська анкета «Професійна мотивація до використання соціальних мереж у майбутній кар'єрі». В рамках дослідження особливу увагу приділяли мотиваційним аспектам, які визначають орієнтацію студентів на використання сучасних інформаційних технологій та інформаційно-комунікативних засобів у своїй майбутній професійній практиці з метою досягнення кращих результатів у виконанні своїх професійних завдань. Ці настанови надають можливість розглянути стимули, що будуть спонукати фахівця до вдалих дій у сфері його професійної діяльності.

Характеристика рівнів змістовних знань показує, що високий рівень характеризується вільним володінням студентами інформацією щодо особливостей соціальних мереж; демонструють стійкість знання щодо функцій які виконують соціальні мережі; розуміють сутність понять інтернет-комунікація, медіаграмотність, мультимедійні та телекомунікаційні технології. Точно визначають професійні якості, якими має володіти соціальний працівник задля успішного застосування можливостей соціальних мереж, у професійній діяльності. Вони оцінюють власний рівень знань, щодо особливостей використання інформаційно-комунікативних технологій у майбутній професійній діяльності як високий. Впевнені в тому, що використання можливостей соціальних мереж створює сприятливі умови для виконання професійних обов'язків фахівця.

Середній рівень притаманний для студентів які вільно володіють інформацією щодо особливостей соціальних мереж; допущення незначних помилок у процесі пояснення сутності функцій які виконують соціальні мережі, а також під час розкриття понять інтернет-комунікація, медіаграмотність, мультимедійні та телекомунікаційні технології. На достатньому рівні розкривають професійні якості, якими має володіти соціальний працівник задля успішного застосування можливостей соціальних мереж, у професійній діяльності. Такі студенти оцінюють власний рівень знань, щодо особливостей використання інформаційно-комунікативних технологій у майбутній професійній діяльності як посередній. Недостатньо добре аргументують важливість використання можливостей соціальних мереж для виконання професійних обов'язків фахівця.

Низький рівень свідчить про те, що студенти мають фрагментарні знання щодо особливостей соціальних мереж; припускаються значних помилок у процесі пояснення сутності функцій які виконують соціальні мережі, а також під час розкриття понять інтернет-комунікація, медіаграмотність, мультимедійні та телекомунікаційні технології. Проявляють слабку здатність щодо характеристики професійних якостей, якими має володіти соціальний працівник задля успішного застосування можливостей соціальних мереж, у професійній діяльності. Вони не можуть реально оцінити власний рівень

знань, щодо особливостей використання інформаційно-комунікативних технологій у майбутній професійній діяльності, як низький. Мають елементарні знання щодо використання можливостей соціальних мереж, як сприятливої умови для виконання професійних обов'язків фахівця.

Рівень соціальної активності студентів – соціальних працівників в мережі Інтернет також умовно поділяється на високий, середній та низький.

Високий рівень свідчить про те, що для таких студентів характерний прояв ініціативності та організаторських здібностей під час здійснення інтернет-комунікації з іншими. Їм цікаво брати участь в флешмобах, акціях присвячених святam та висвітленню соціальних проблем в соціумі. В майбутній професійній діяльності орієнтовані на застосування можливостей соціальних мереж задля досягнення ефективного результату. Вони займають активну позицію в соціальних мережах та наголошують на її важливості, як засобу що значно збільшує можливості людини в суспільстві. Характеризуються достатньо високим рівнем продуктивності під час здійснення різних видів діяльності, з легкістю засвоюють нову інформацію та відтворюють. Зацікавлені в постійному вдосконаленні власних умінь та навичок щодо ефективного використання соціальних мереж.

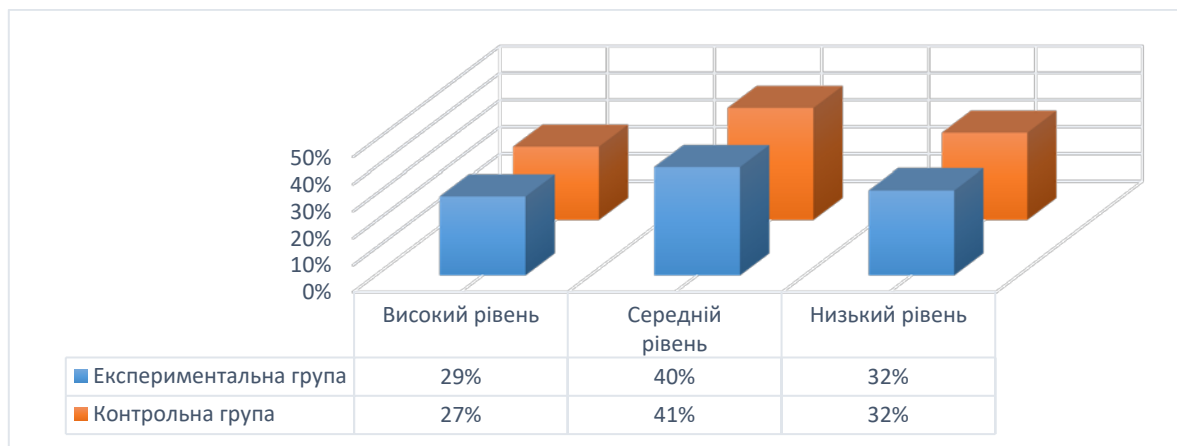
Середній рівень. Для таких студентів не притаманний високий рівень прояву ініціативності та організаторських умінь, що скоріше всього залежить від ситуації та зацікавленості. Бажання брати участь в флешмобах, акціях присвячених святam та висвітленню соціальних проблем в соціумі характеризується мінливістю та нестійкістю. Для них характерно цілеспрямованість на застосування можливостей соціальних мереж задля досягнення результатів в майбутній професійній діяльності. Їх позиція щодо важливості соціальних мереж для розвитку соціуму часто є нейтральною або невизначеною. Властива знижена продуктивність щодо різних видів діяльності, нестійке бажання засвоювати щось нове в повному обсязі. Характерна мінливість бажання щодо саморозвитку та удосконалення задля ефективного використання соціальних мереж.

Серед характерних рис низького рівня прояву соціальної активності виявлено відсутність ініціативності, організаторських умінь під час взаємодії з іншими. Бажання брати участь в флешмобах, акціях присвячених святam та висвітленню соціальних проблем в соціумі виникає дуже зрідка, а частіше відсутнє. Студенти не замислюються над використанням можливостей соціальних мереж у майбутній професійній діяльності. Їх позиція щодо важливості соціальних мереж для розвитку соціуму часто є нейтральною. Характерний низький рівень продуктивності під час долучення до соціально-важливої діяльності, відсутність бажання в засвоєнні нового задля саморозвитку та удосконалення умінь та навичок використання соціальних мереж.

Результати порівняльного аналізу рівнів готовності студентів, які навчаються на соціальних спеціальностях, до використання можливостей соціальних мереж у майбутній професійній діяльності були узагальнені та представлені у діаграмах 1 і 2.

Діаграма 1.

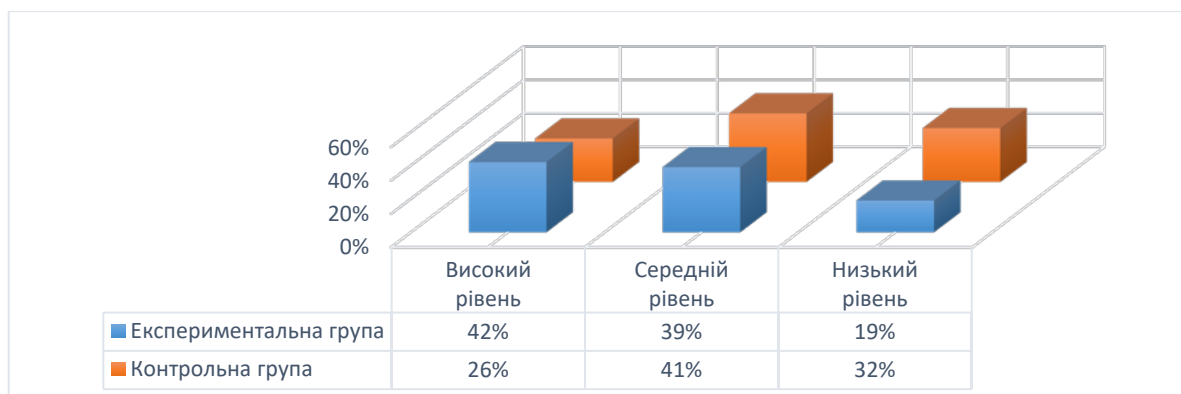
Результати оцінки рівнів готовності студентів – соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж в майбутній професійній діяльності (констатувальний етап)

Згідно з діаграмою 1, високий рівень готовності до використання можливостей соціальних мереж спостерігався у 28% респондентів з експериментальної групи (ЕГ) та 27% з контрольної групи (КГ). Разом з тим, 40% студентів ЕГ та 41% студентів КГ демонстрували середній рівень підготовленості. Низький рівень готовності виявився у 32% студентів обох груп.

Діаграма 2.

Результати оцінки рівнів готовності студентів – соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж в майбутній професійній діяльності (прикінцевий етап)

Діаграма 2 відображає зміни в готовності студентів ЕГ порівняно з КГ, результати якої залишилися стабільними. Це було внаслідок відсутності належної підготовки студентів – майбутніх соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж у своїй професійній діяльності. Завдяки систематичній роботі з підготовки студентів, результати експериментальної групи виявили позитивну динаміку.

На прикінцевому етапі дослідження спостерігалось зниження низького рівня готовності до використання можливостей соціальних мереж на 13%. Студенти ЕГ, які залишилися на низькому рівні готовності, під час експериментального навчання, не виявляли суттєвого інтересу до використання соціальних мереж у своїй професійній діяльності. Вони мали обмежені знання про можливості цих платформ та навіть відчувати відчуження від них. Їхня мотивація низька, і вони мали труднощі у встановленні комунікаційного зв'язку та практичному використанні соціальних мереж.

Загалом, результати дослідження свідчать про різнорівневу підготовку студентів – соціальних працівників до використання можливостей соціальних мереж. Ця інформація може бути використана для подальшої розробки програм та навчальних підходів, що спрямовані на підвищення готовності майбутніх фахівців до продуктивного використання соціальних мереж у їхній професійній діяльності.

Середній рівень змінилось незначно - всього на 2%. На прикінцевому етапі експериментального дослідження студенти середнього рівня мали загальне уявлення про можливості соціальних мереж, але їх знання були обмеженими та не такими глибокими, як у студентів з високим рівнем готовності, потребували додаткового навчання та підтримки для повного використання цих можливостей. Їхня мотивація менш стійка, іноді вони виявляли сумніви у власних здібностях. Проте вони активно спілкувалися в онлайн-середовищі та брали участь у деяких проєктах та заходах на платформах соціальних мереж, але ця активність була менш систематичною та широкомасштабною порівняно з високим рівнем готовності.

Високий рівень готовності збільшився на 14% у студентів ЕГ. Студенти з високим рівнем готовності мали глибокі знання про можливості та особливості соціальних мереж. Вони проявляли стійкий інтерес до використання цих платформ у майбутній професійній роботі та мали високий рівень мотивації. Студенти з цієї групи активно взаємодіяли в соціальних мережах, брали участь у різноманітних ініціативах та спільнотах, що сприяло їхньому творчому самовдосконаленню. Підвищення високого рівня готовності у студентів – соціальних працівників ЕГ до використання можливостей соціальних мереж сформувався в результаті взаємодії декількох чинників. У студентів даного рівня була виявлена активність у використанні соціальних мережах. Студенти, які вже активно користуються соціальними мережами у

своєму особистому житті, виявили більший інтерес і здатність до використання їх у професійній сфері. Це забезпечило їм практичний досвід і впевненість. Взаємодія з викладачами та наставниками, які активно використовують соціальні мережі у своїй роботі, сприяло більш глибокому розумінню їхнього значення та практичному застосуванню. Підтримка та наставництво можуть спонукати студентів до вивчення та вдосконалення навичок. Студенти з високим рівнем готовності, під час експериментального навчання, відчували внутрішню мотивацію до досягнення успіху та бажання розвивати себе в професійній сфері, були більш зацікавлені у використанні нових технологій, таких як соціальні мережі. Узагалі, високий рівень готовності до використання соціальних мереж відображає баланс між знаннями, мотивацією та практичним досвідом, який сприяє більш продуктивній та ефективній професійній діяльності студентів – соціальних працівників у майбутньому.

Висновки. Результати оцінки рівня готовності студентів – соціальних працівників до використання соціальних мереж в майбутній професійній діяльності можуть послужити основою для розробки програм підготовки соціальних працівників, що враховують аспекти використання соціальних мереж. Отже, оцінка готовності студентів - соціальних працівників до використання соціальних мереж у майбутній професійній діяльності є важливим кроком у підготовці фахівців, які зможуть ефективно використовувати сучасні технології для досягнення соціальних цілей та завдань.

Література:

1. Гуревич Р. С. Інтернет і його соціальні мережі в сфері освіти: напрями використання. *Збірник наукових праць III Міжнародної науково-практичної конференції «ІКТ в сучасній освіті : досвід, проблеми, перспективи»*, Львів, 2012. С. 52–56.
2. Мірошніченко А.О., Шевнюк О.Л. Інстаграм як сучасне освітнє середовище. *Мистецтво та освіта*. 2020. № 3. С. 40-45.
3. Івашнюва С.В. Використання соціальних сервісів та соціальних мереж в освіті. *Наукові записки [Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Серія : Психолого-педагогічні науки*. 2012. № 2. С. 15–17.
4. Лучинкіна А. І. Аналіз мотиваційної складової інтернет-соціалізації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2014. № 9. С. 1–4.
5. Биков В. Ю. Відкрите навчальне середовище та сучасні мережні інструменти систем відкритої освіти. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 2 : Комп'ютерно-орієнтовані системи навчання . 2010. №. 9. С. 9-15.
6. Кучаковська Г. А. Застосування соціальних мереж в навчальній діяльності студентів. *Наукова молодь-2014: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених (11 груд. 2014 р) : Інститут інформаційних технологій та засобів навчання НАПН України, Київ 2014.*
7. Мосіюк О.О. Концепція соціальної освітньої мережі як інноваційного засобу навчання. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2013. Вип. 6. С. 240–245.
8. Носенко Т.І. Соціальні мережеві сервіси в освітній діяльності. *Комп'ютер у школі та сім'ї*. 2011. № 3. С. 30–32.

References:

1. Hurevych R. S. (2012) Internet i yoho sotsialni merezhi v sferi osvity: napriamy vykorystannia [The Internet and its social networks in the field of education: directions of use]. *Zbirnyk naukovykh prats III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii «IKT v suchasni osviti: dosvid, problemy, perspektyvy»*, Lviv, (pp. 52–56). [in Ukrainian].
2. Miroshnychenko A.O. & Shevniuk O.L. (2020) Instahram yak suchasne osvitnie seredovyshe [Instagram as a modern educational environment]. *Mystetstvo ta osvita*. (Vols. 3), (pp. 40-45). [in Ukrainian].
3. Ivashnova S.V. (2012) Vykorystannia sotsialnykh servisiv ta sotsialnykh merezh v osviti. Naukovi zapysky [Use of social services and social networks in education]. *Nizhynskoho derzhavnoho universytetu im. Mykoly Hoholia*. Serii : Psykholoho-pedahohichni nauky. (Vols. 2), (pp. 15-17). [in Ukrainian].
4. Luchynkina A. I. (2014) Analiz motyvatsiinoi skladovoi internet-sotsializatsii [Analysis of the motivational component of Internet socialization]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota*. (Vols. 9), (pp. 1-4). [in Ukrainian].
5. Bykov V. Yu. (2010) Vidkryte navchalne seredovyshe ta suchasni merezhni instrumenty system vidkrytoi osvity [Open educational environment and modern network tools of open education systems]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Serii 2: Kompiuterno-orientovani systemy navchannia. (Vols. 9), (pp. 9-15). [in Ukrainian].
6. Kuchakovska H. A. (2014) Zastosuvannia sotsialnykh merezh v navchalnii diialnosti studentiv [The use of social networks in the educational activities of students]. *Naukova molod-2014: materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh uchenykh* (11 hrud. 2014 r): Instytut informatsiinykh tekhnolohii ta zasobiv navchannia NAPN Ukrainy, Kyiv. [in Ukrainian].
7. Mosiiuk O.O. (2013) Kontseptsiiia sotsialnoi osvitnoi merezhi yak innovatsiinoho zasobu navchannia [The concept of a social educational network as an innovative means of learning]. *Osvita doroslykh: teoriia, dosvid, perspektyvy*. (Vols. 6), (pp. 240-245). [in Ukrainian].
8. Nosenko T.I. (2011) Sotsialni merezhevi servisy v osvitnii diialnosti [Social network services in educational activities]. *Kompiuter u shkoli ta simi*. (Vols. 3), (pp. 30-32). [in Ukrainian].

УДК 37.09

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-302-311](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-302-311)

Полівко Лариса Юріївна кандидатка психологічних наук, доцентка кафедри соціальної роботи, факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, проспект Академіка Глушкова, 2А (факультет психології), м. Київ, 02000, тел.: (044) 431-04-25, <https://orcid.org/0000-0002-9102-2779>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ РУМУНСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В КОНТЕКСТІ СЬОГОДЕННИХ ЗМІН

Анотація. Стаття є дослідженням сучасного стану і тенденцій розвитку систем освіти в Румунії та Україні в контексті сьогоденних змін. На поточному етапі розвитку людського суспільства відбуваються значущі зміни в системах освіти як країн Європейського Союзу, зокрема Румунії, так і України та проводиться оновлення всіх структур національних систем. Метою статті є проведення порівняльного аналізу сучасного стану і тенденцій розвитку систем освіти в Румунії та Україні в контексті сьогоденних змін. Проводячи порівняльний аналіз системи освіти в Румунії та Україні відмічено, що сучасна реформа освіти в Румунії розпочалася в 2002 році і включала розроблення нового законодавства, створення оновлених державних освітніх програм, які підтримуються різноманітними міжнародними організаціями. Зазначено, що ключову роль в системі управління в освіті Румунії відведено Міністерству освіти, досліджень, молоді та спорту. Натомість органи державного управління освітою в Україні містять Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; Вищу атестаційну комісію України; а також відділи (управління) освіти на рівні місцевих державних адміністрацій. Зазначено, що однією з ключових складових освітньої реформи є впровадження ініціативи «Нова українська школа», яку було розпочато у 2016 році. Проведено порівняння особливостей організації дошкільної системи освіти в Україні і Румунії та відзначено певну схожість. Наголошено на більшій варіативності навчальних програм в українській дошкільній системі. Досліджуючи відмінності у системи середньої освіти Румунії та України проаналізовано особливості початкової, середньої та старшої школи. Зазначено, що в системі початкової та середньої освіти багато спільного, а у старшій школі є суттєві відмінності, які наша держава планує нівелювати із запровадженням концепції НУШ у старшій школі. Детально розглянуто систему вищої освіти в Румунії, охарактеризовано її рівні та зазначено заклади, які забезпечують її розвиток. Також охарактеризовано українську систему вищої освіти та зазначено, що однією з особливостей вищих навчальних закладів в Україні є обов'язковість

проведення фундаментальних та/або прикладних наукових досліджень. Відповідно у розрізі сьогоденних змін особливо важливо вивчати зарубіжний досвід організації системи освіти Румунії та порівнювати з вітчизняним, для впровадження кращих ідей в освітню систему України в контексті входження нашої держави у загальноєвропейський освітній простір.

Ключові слова: румунська система освіти, українська система освіти, порівняльний аналіз, освітній простір.

Polivko Larysa Yuryivna Candidate of psychological sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Social Work, faculty of psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Academician Glushkov Avenue, 2A (faculty of psychology), Kyiv, 02000, tel.: (044) 431-04-25, <https://orcid.org/0000-0002-9102-2779>

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE ROMANIAN AND UKRAINIAN EDUCATION SYSTEM IN THE CONTEXT OF TODAY'S CHANGES

Abstract. The article is a study of the current state and trends in the development of education systems in Romania and Ukraine in the context of contemporary changes. In the current stage of human society's development, significant changes are taking place in the education systems of European Union countries, including Romania, as well as Ukraine, necessitating updates across all structures of their respective national systems.

The aim of the article is to conduct a comparative analysis of the current state and trends in the development of education systems in Romania and Ukraine in the context of contemporary changes. Conducting a comparative analysis of the education systems in Romania and Ukraine, it is noted that the modern education reform in Romania began in 2002 and included the development of new legislation and the creation of updated state educational programs supported by various international organizations. It is emphasized that the Ministry of Education, Research, Youth, and Sports of Romania plays a key role in education governance, while education governance bodies in Ukraine include the Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine; the Higher Attestation Commission of Ukraine; as well as education departments at the level of local state administrations.

One of the key components of the educational reform is the implementation of the «New Ukrainian School» initiative, which was initiated in 2016. A comparison of the features of the organization of preschool education systems in Ukraine and Romania is conducted, highlighting certain similarities. Greater variation in educational programs in the Ukrainian preschool system is noted. Analyzing the differences in the secondary education systems of Romania and Ukraine, the specifics of primary, middle, and high school are examined. It is noted that there is much in common between the primary and middle education systems,

while significant differences exist in the high school, which our country plans to mitigate through the introduction of the concept of «New Ukrainian School» in high school.

The higher education system in Romania is examined in detail, outlining its levels and institutions that facilitate higher education. The Ukrainian higher education system is also characterized, highlighting that one of the distinctive features of higher educational institutions in Ukraine is the mandatory conduct of fundamental and / or applied scientific research. Thus, in the context of contemporary changes, it is particularly important to study the foreign experience of organizing the education system in Romania and compare it with domestic practices, aiming to incorporate the best ideas into Ukraine's educational system as our country integrates into the overall European education space.

Keywords: Romanian education system, Ukrainian education system, comparative analysis, education space.

Постановка проблеми. Інтеграція системи освіти країн колишнього Варшавського договору в ХХІ столітті визначає їх сучасний стан та тенденції розвитку. На поточному етапі розвитку людського суспільства відбуваються значущі зміни в системах освіти як країн Європейського Союзу, так, і України та проводиться оновлення всіх структур національних систем, модернізуються зміст освіти та методи навчання підростаючого покоління. У контексті подальшої євроінтеграції України посилюються зв'язки та взаємодія між національними системами освіти різних країн.

Події, які мають місце в українському освітньому просторі, свідчать про зацікавленість, державного уряду та провідними вченими педагогами, освітніми процесами в нашій країні. Власне, у червні 2017 року в Києві відбулася I Міжнародна науково-практична конференція «Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта – 2017», у якій взяли участь директор Інституту освіти та Науки Румунії Кіпріан Фартушник, помічник посла Румунії в Україні та інші румунські вчені. На заході, організованому відділом порівняльної педагогіки Інституту педагогіки НАПН України, обговорювалися актуальні питання, методологічні підходи до порівняльних педагогічних досліджень, інноваційні стратегії розвитку освіти в Україні та Європі в контексті мультикультуралізму, глобалізації та європейської інтеграції [1, с. 18]. Це свідчить про визнання важливості вивчення досвіду Румунії, який можна інтегрувати в освітню систему України в контексті сьогоденних змін та входженні нашої держави у загальноєвропейський освітній простір.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення теорії та практики освіти за кордоном є об'єктом наукового дослідження відомих українських вчених, таких як: Г. Алексевич, Г. Андрущак, Н. Абашкіна, В. Вдовенко, Б. Вульфсона, О. Глузман, С. Головка, С. Гончаренка, Т. Кристопчук, В. Кременія,

Т. Кошманової, Л. Латун, В. Лугового, Н. Лізунова, І. Марцінковського, Б. Мельниченко, Є. Москаленко, М. Нікандрова, Н. Ничкало, О. Овчарук, В. Поліщук, Л. Пуховська, Ф. Паначіна, З. Равкіна, О. Рибак, С. Сапожников, І. Тараненко, І. Фольварочного, В. Шадрікова та інші. Проблемами порівняльної педагогіки займалися вітчизняні вчені М. Лещенко, В. Давидова, О. Огієнко, Т. Григор'єва. Окремо питання освітнього досвіду Румунії досліджено у працях В. Лупшак, І. Животовської, В. Белова, О. Крісан, Н. Молчанова. Але детального вивчення позитивного досвіду Румунії в напрямку реформування системи освіти та порівняння з українською системою освіти в контексті сьогоденних змін не проводилося, що і зумовило вибір теми дослідження.

Мета статті – провести порівняльний аналіз сучасного стану і тенденцій розвитку систем освіти в Румунії та Україні в контексті сьогоденних змін.

Виклад основного матеріалу. Проводячи порівняльний аналіз системи освіти в Румунії та Україні необхідно зазначити, що сучасна реформа освіти в Румунії розпочалася в 2002 році, що містила розроблення нового законодавства, створення оновлених державних освітніх програм, які підтримуються міжнародними організаціями, такими як Всесвітній банк, ЮНЕСКО, Європейський фонд освіти, а також спеціальним підрозділом ЮНЕСКО-Європейським центром з вищої освіти (CEPES), розташованим у Бухаресті. Румунська система освіти акцентується на розвитку та підтримці моральних і культурних цінностей, демократичного способу життя, одночасно ставлячи за мету покращення якості громадського життя. У сучасній Румунії система освіти діє відповідно до останніх вимог та особливостей переходу від централізованого економічного регулювання до ринкової економіки та прийняття міжнародних принципів. Система освіти Румунії характеризується трьома ключовими аспектами: якістю, доступністю та відкритістю [2, с. 170].

Говорячи про особливості системи управління в освіті Румунії зазначимо, що ключову роль відведено Міністерству освіти, досліджень, молоді та спорту, яке діє відповідно до встановленої законодавчої бази. Основними нормативними актами, які регулюють систему освіти в Румунії, є Конституція Румунії, Закон про освіту, спеціалізовані закони та урядові постанови, що діють на підставі встановленого парламентським рішенням терміну.

Підпорядковані Міністерству освіти, досліджень, молоді та спорту функціонують наступні структурні одиниці: науковий інститут освіти, який виступає як науковий центр з досліджень та інноваційного розвитку в галузі освіти, зосереджуючись на впровадженні нововведень та реформуванні національної системи освіти; федерація соціального та університетського спорту, що має статус автономної юридичної одиниці, відповідальної за розвиток та організацію соціального та університетського спорту. [3, с. 209].

Органи державного управління освітою в Україні містять Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України; різні міністерства і відомства України, які мають під своєю опікою навчально-виховні заклади; Вищу атестаційну комісію (ВАК) України; а також відділи (управління) освіти на рівні місцевих державних адміністрацій. А стратегію розвитку української освітньої галузі визначено у Державній національній програмі «Освіта» («Україна XXI століття»). Головною метою реформи в системі освіти є створення сучасної та конкурентоздатної освітньої системи, яка сприятиме всебічному розвитку особистості як найвищої цінності суспільства. Основні завдання реформи включають гарантування доступу до якісної освіти на всіх рівнях, створення умов для неперервної освіти, зміцнення єдності регіонів країни на основі спільних цінностей, забезпечення високої якості освіти через об'єктивний моніторинг і справедливу конкуренцію, а також побудову зв'язків між ринком праці та системою професійної та вищої освіти.

Однією з ключових складових освітньої реформи є впровадження ініціативи «Нова українська школа» (НУШ). Ця ініціатива була розпочата у 2016 році зі затвердження Концепції реалізації державної політики у галузі реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. Нормативною основою реформи став прийнятий у 2017 році рамковий Закон України «Про освіту». Повномасштабний запуск Нової української школи відбувся у вересні 2018 року, коли близько 455 тисяч першокласників приєдналися до неї. Відповідно приблизно чверть українських школярів були охоплені Новою українською школою.

Впровадження принципів Нової української школи буде мати значущий вплив на всі сфери суспільного життя, оскільки її головна мета полягає в формуванні нового покоління випускників, які є цілісними особистостями, патріотами та інноваторами, здатними стати творцями інноваційного суспільства. Таке суспільство забезпечує рівні права та можливості для особистісного розвитку кожного громадянина впродовж усього життя [4, с. 8].

Порівнюючи особливості організації дошкільної системи освіти в Україні та Румунії нами відзначено певну схожість. Так, в Румунії дошкільна освіта охоплює дітей у віці від 3 до 6 років і надається у дошкільних навчальних закладах, більшість з яких є державними установами. Цей рівень освіти є обов'язковим та безкоштовним. Державні та приватні дошкільні заклади проводять навчальну діяльність на основі «Навчальної програми для ранньої освіти (0–6 років)», яка містить стандартну програму (до 5 годин на день), програму з продовженою тривалістю (до 10 годин на добу), або за щотижневим графіком (5 днів на тиждень). Освіта на цьому рівні організована з урахуванням вікових груп: 3–4 роки, 4–5 років і 5–6 років [5, с. 127].

В Україні ж функціонує 14 898 закладів дошкільної освіти (юридичних осіб), в яких виховується 1 278 237 дітей. Із загальної кількості дітей, які відвідують заклади дошкільної освіти 98,9% перебувають в комунальних ЗДО,

0,8% – в приватних ЗДО, 0,3% – в державних ЗДО [6, с. 7]. Навчально-виховним процесом охоплено дітей від 2 до 6 років, який організовано у вікових групах: 2–3 роки, 3–4 роки, 4–5 років і 5–6 років з урахуванням психолого-фізіологічних особливостей.

Суттєвою рисою української дошкільної освіти є функціонування дошкільних навчальних закладів з використанням різних сучасних комплексних програм, затверджених Міністерством освіти і науки України. Серед цих програм важливе місце займають: «Дитина. Програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років», «Я у Світі», «Українське дошкілля. Програма розвитку дитини дошкільного віку», «Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку», «Світ дитинства. Комплексна освітня програма для дошкільних навчальних закладів», «Соняшник. Комплексна програма розвитку, навчання і виховання дітей дошкільного віку», «Соняшник. Комплексна програма розвитку, навчання і виховання дітей раннього віку», «Дитина в дошкільні роки. Комплексна освітня програма» [7, с. 13].

Досліджуючи відмінності у системі середньої освіти Румунії та України зазначимо такі аспекти. Перша ступінь обов'язкової освіти містить початкову освіту. Початкова освіта складається з підготовчого класу та I-IV класів водночас підготовчий клас виступає як перший клас початкової освіти і служить періодом адаптації до шкільного середовища.

У початковій школі Румунії усі предмети, крім релігієзнавства, іноземної мови, фізичної культури та музичної освіти, викладаються одним вчителем. У середній школі викладання вже проводиться різними вчителями для різних дисциплін. Предмети розподілені за сім програмними галузями: мова та спілкування, математика і наука, людина і суспільство, гуманітарні науки і мистецтво, фізична культура, технології, керівництво та консультування. Після завершення початкової школи учні автоматично переходять до наступного рівня без випускних іспитів.

Середня освіта є складовою частиною загальнообов'язкової освіти і містить 5–8 класів. Основними предметами є румунська мова, іноземні мови, історія Румунії та фізичне виховання (яке становить половину тижневого навантаження). Підходи до навчання не регламентуються Міністерством освіти Румунії, але надаються рекомендації щодо можливих альтернативних підручників, домашніх завдань і використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у навчальному процесі [8, с. 112].

Старша середня школа розділяється на два рівні: обов'язкова старша середня школа (9 та 10 класи) і вибіркова старша середня школа (11 та 12 класи). На старшому рівні середньої школи наявні різні освітні напрями: теоретичний, технічний і професійний. Вступ на цей рівень освіти здійснюється на основі іспиту на здібності. Старша школа триває чотири роки, після чого учні отримують диплом бакалавра «Diploma de Bacalaureat» і можуть продовжити навчання у вищих навчальних закладах.

Загальна середня освіта в Україні триває 12 років, і випускники досягають 18 років. Але, сьогодні і до 2030 року, її фактична тривалість становить 11 років, а вік випускників – 17 років, оскільки перехід до 12-річної загальної середньої освіти відбувається поетапно: перехід до 12-річної початкової освіти (чотири роки навчання) розпочався з 1 вересня 2018 року; перехід до 12-річної базової середньої освіти (п'ять років навчання) відбувся з 1 вересня 2022 року; перехід до 12-річної профільної середньої освіти (три роки навчання) заплановано з 1 вересня 2027 року. Для отримання повної загальної середньої освіти у загальноосвітніх навчальних закладах передбачено наступні терміни навчання на різних ступенях: перший ступінь – 4 роки; другий ступінь – 5 років; третій ступінь – 3 роки.

Встановлення 12-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти до Закону України «Про освіту» (2017 рік) є виваженим кроком, оскільки це відповідає основним принципам освітньої політики світової спільноти, зокрема. тим, які визначені в Інчхонській Декларації «Освіта 2030» [9, с. 7].

Відмітимо, організація навчального процесу у середній школі в Україні, аналогічно до румунського – в початковій школі всі предмети, за винятком іноземної мови, фізичної культури та музичної освіти, викладаються одним і тим же вчителем. У середній школі навчання вже ведуть різні вчителі для різних дисциплін. По закінченні 9 класу учні отримують свідоцтва про здобуття базової середньої освіти.

Після завершення дев'ятого класу учень зможе обрати між двома варіантами: вступити в коледж або технікум для отримання академічної освіти, або продовжити навчання в старшій школі, яка буде вже спрямована на професійну середню освіту. У профільних ліцеях учні матимуть можливість обирати предмети, на які вони бажають зосередити свою увагу під час навчання. Наприклад, це може бути більше уроків фізики і математики, хімії і біології, а також поглиблене вивчення іноземних мов. Після завершення навчання учні отримують свідоцтво про повну загальну середню освіту.

В Румунії здобуття вищої освіти забезпечується навчальними та дослідницькими установами: університетами, інститутами, академіями, консерваторіями та університетськими коледжами. Вищі навчальні заклади складаються з різних факультетів, університетських коледжів, відділень, кафедр і невеликих експериментальних лабораторій, які займаються науковими дослідженнями й експериментальним виробництвом.

Випускники старшої школи, які отримали диплом бакалавра, перед вступом до вищих навчальних закладів, повинні пройти вступні іспити. Якщо випускник, який отримав диплом, закінчив підготовчі курси для вступу до вищих навчальних закладів і успішно склав відповідні випускні іспити, він отримує диплом про закінчення підготовчих курсів (*Diploma de Absolvire a Scolii Postliceale de Specialitate*).

Варто також зауважити, що вища освіта в Румунії складається з декількох рівнів.

Перший рівень вищої освіти має два варіанти навчання. Перший – це короткострокова університетська освіта тривалістю від двох до трьох років у університетських коледжах. При успішному складанні випускних іспитів студент отримує диплом (*diploma de absolvire*), з яким зазвичай можна продовжити освіту довгострокової університетської програми. Другий – довгострокова університетська освіта (4–6 років) в університетах, академіях і консерваторіях. Після її завершення видається університетський диплом, еквівалентний ступеню бакалавра (*diploma de licenta*). Тривалість навчання залежить від обраної спеціалізації: 8 семестрів (4 роки) для природничих, гуманітарних, економічних, соціальних і політичних наук, права, мистецтва та спорту; 10 семестрів (5 років) для інженерів, фармацевтів, фахівців у галузі лісового та сільського господарства і навіть 12 семестрів (6 років) для загальної медицини, стоматології, ветеринарії та архітектури.

Другий рівень вищої освіти передбачає продовження навчання за спеціалізацією для випускників університетів. Вона містить магістерську програму тривалістю 1–2 роки з наданням ступеня магістра – *Diploma de magister / master*, а також курс поглибленого навчання тієї ж тривалості з отриманням диплому *Diploma de studii aprofundate*. Також є можливість навчання в аспірантурі, протягом 2–3 років з метою підвищення професійної спеціалізації.

Третій рівень вищої освіти – це докторантура, яка триває 4–6 років і проводиться в університетах і дослідницьких інститутах. Докторантура передбачає складання випускних іспитів та захисту дисертації з присвоєнням вченого ступеня доктора (*Diploma de doctor*), який є еквівалентом PhD [10, с. 296].

Для вступу до закладів вищої освіти (ЗВО) в Україні потрібно мати повну загальну середню освіту. Бакалаврські програми зазвичай тривають чотири або п'ять років, а магістерські – півтора або два роки. Винятком з цього правила є навчання на ветеринарних та основних медичних спеціальностях, де випускники середніх шкіл одразу вступають на п'яти- або шестирічну магістерську програму. Водночас нещодавно в Україні були введені дворічні програми короткого циклу вищої освіти, спрямовані на підготовку молодших бакалаврів.

Аспірантура в Україні триває чотири роки. Після її успішного завершення та захисту дисертації надається ступінь доктора філософії.

В Україні заклади вищої освіти (ЗВО) забезпечують навчання на різних рівнях вищої освіти залежно від їх типу. Так у країні є декілька типів ЗВО: університети, академії, інститути, коледжі. Університети можуть мати різні спрямування і здійснювати підготовку на всіх рівнях вищої освіти, включаючи надання ступеня «доктор філософії». Інститути та академії спеціалізуються на певних галузях (профілях, технологіях) і проводять підготовку на першому та

другому рівнях вищої освіти, а також на третьому та вищому науковому рівнях – лише за конкретними спеціальностями. Коледжі здійснюють підготовку молодших бакалаврів та на першому рівні (бакалавр) вищої освіти. Однією з особливостей університетів, академій та інститутів є обов'язковість проведення фундаментальних та/або прикладних наукових досліджень [11, с. 9].

Висновки. Провівши порівняльний аналіз румунської та української системи освіти в контексті сьогоденних змін з впевненістю можна констатувати, що вони мають багато спільного, а відмінності на яких наголошено, поступово нівелюються у світлі реформування української середньої та вищої освіти. А у розрізі сьогоденних змін особливо важливо вивчати зарубіжний досвід країн Європейського Союзу, зокрема Румунії, для впровадження кращих ідей в освітню систему України в контексті входження нашої держави у загальноєвропейський освітній простір, що водночас підкріпить позиції нашої держави в світі, забезпечить економічну стабільність, добробут і соціальний гармонію для всього народу та кожної особи. Подальші розвідки, на нашу думку, доцільно спрямувати на вивчення та порівнянні системи позашкільної освіти Румунії та України з метою впровадження передового європейського педагогічного досвіду на освітніх теренах нашої держави.

Література:

1. Корольова Л. В. Сучасні проблеми системи вищої освіти Румунії. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2017. № 2 (14). С. 18–21.
2. Пальчук М. Модель професійної освіти й навчання в Румунії – п'ятий етап європейської інтеграції. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухомлинського. Серія «Педагогічні науки»*. 2011. Вип. 1.33. С. 169–175.
3. Маріуц О. Управління освітою: досвід Румунії. *Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць*. 2011. С. 208–212.
4. Освітня реформа: результати та перспективи інформаційно-аналітичний збірник. К.: МОН, 2019. 228 с.
5. Лобода О. Досвід Румунії з підготовки учителя до раннього навчання англійської мови дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. *Педагогічний процес: теорія і практика. Серія: Педагогіка*. 2017. №. 4 (59). С. 126–131.
6. Якісна і доступна дошкільна освіта. Короткий звіт за результатами публічних консультацій. К.: МОН, 2019. 32 с.
7. Піроженко Т. О. Якість дошкільної освіти: сучасна ситуація та погляд у перспективу. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2018. № 4 (14). С. 6–27.
8. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Освітні системи країн Європейського Союзу: загальна характеристика: навчальний посібник. Рівне: Овід, 2012. 352 с.
9. Кремень В. Г., Ляшенко О. І., Локшина О. І. Загальна середня освіта України в контексті освіти країн Європи: тривалість і структура: наук. – аналіт. Доп. Київ: Пед. думка, 2020. 56 с.
10. Сапожников С. В. Вища педагогічна освіта в країнах Чорноморського регіону: історія і сучасність: монографія. Дніпропетровськ: Інновація 2013. 480 с.

11. Ніколаєв Є., Рій Г., Шемелинець І. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт. К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с.

References:

1. Korolova, L. (2017). Suchasni problemy systemy vyshhoyi osvity Rumuniyi [Modern problems of the higher education system of Romania]. *Visnyk universytetu imeni Alfreda Nobelya. Seriya «Pedagogika i psykologiya»*, 2 (14), pp. 18–21 [in Ukrainian].
2. Palchuk, M. (2011). Model profesijnoyi osvity j navchannya v Rumuniyi – pyatyj etap yevropejskoyi integraciyi [The model of vocational education and training in Romania – the fifth stage of European integration]. *Naukovyj visnyk Mykolayivskogo derzhavnogo universytetu im. V. O. Suxomlynskogo. Seriya «Pedagogichni nauky»*, vol. 1.33, pp. 169–175 [in Ukrainian].
3. Mariucz, O. (2011). Upravlinnya osvitoyu: dosvid Rumuniyi [Management of education: the experience of Romania]. *Vytoky pedagogichnoyi majsternosti. Zbirnyk naukovyx pracz*, pp. 208–212 [in Ukrainian].
4. MON, (2019). *Osvitnya reforma: rezultaty ta perspektyvy informacijno-analitychnyj zbirnyk* [Educational reform: results and prospects, an informational and analytical collection]. K.: MON [in Ukrainian].
5. Loboda, O. (2017). Dosvid Rumuniyi z pidgotovky uchytelya do rannogo navchannya anglijskoyi movy ditej doshkilnogo i molodshogo shkilnogo viku [Romanias experience in teacher training for early English language teaching of preschool and primary school children]. *Pedagogichnyj proces: teoriya i praktyka. Seriya: Pedagogika*, 4 (59), pp. 126–131 [in Ukrainian].
6. MON, (2019). *Yakisna i dostupna doshkilna osvita. Korotkyj zvit za rezultatamy publichnyx konsultacij* [High-quality and affordable preschool education. Brief report on the results of public consultations]. K.: MON [in Ukrainian].
7. Pirozhenko, T. (2018). Yakist doshkilnoyi osvity: suchasna sytuaciya ta poglyad u perspektyvu [Quality of preschool education: current situation and perspective]. *Aktualni problemy psykologiyi: zbirnyk naukovyx pracz Instytutu psykologiyi imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrayiny*, 4 (14), pp. 6–27 [in Ukrainian].
8. Sy'soyeva, S., Kry'stopchuk, T. (2012). *Osvitni systemy krayin Yevropejskogo Soyuzu: zagalna xarakterystyka: navchalnyj posibnyk* [Educational systems of the countries of the European Union: general characteristics: study guide.]. Rivne: Ovid. 352 p. [in Ukrainian].
9. Kremen, V., Lyashenko O., Lokshyna, O. (2020). *Zagalna serednya osvita Ukrayiny v konteksti osvity krayin Yevropy: tryvalist i struktura: nauk. – analit. Dop* [General secondary education of Ukraine in the context of education in European countries: duration and structure: scientific and analytical Report]. Ky'yiv: Ped. Dumka. 56 p. [in Ukrainian].
10. Sapozhnykov, S. (2013). *Vyshha pedagogichna osvita v krayinax Chornomorskogo regionu: istoriya i suchasnist': monografiya* [Higher pedagogical education in the countries of the Black Sea region: history and modernity: monograph]. Dnipropetrovs'k: Innovaciya. 480 p. [in Ukrainian].
11. Nikolayev, Ye., Shemelynec, I. (2023). *Vyshha osvita v Ukrayini: zminy cherez vijnu: analitychnyj zvit* [Higher education in Ukraine: changes due to the war: an analytical report]. K.: Ky'yivskij universytet imeni Borysa Grinchenka. 94 p. [in Ukrainian].

УДК 81'243:378.02(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-312-324](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-312-324)

Процик Ганна Михайлівна доктор філософії (PhD), старший викладач, Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя, вул. Руська, 56, м. Тернопіль, 46001, тел.: (035) 251-97-01, <https://orcid.org/0000-0003-0928-636X>

ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСНОВИ НАВЧАННЯ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ

Анотація. Наголошено, що вивчення та вільне користування іноземними мовами належить до першочергових питань демократичного суспільства, оскільки сприяє євроінтеграції та забезпеченню випускникам закладів вищої освіти можливостей на європейському ринку праці. Зауважено, що лінгводидактика об'єднує в собі педагогіку, лінгвістику, дидактику, психологію, методику, психолінгвістику і завдяки такій міждисциплінарності лінгводидактичні підходи дає можливість здійснювати всебічний аналіз педагогічних проблем.

Проаналізовано поняття «лінгвістика» та «дидактика». Зауважено, що на сьогодні пріоритетним у процесі вивчення іноземних мов є підготовка студента до взаємодії з мультилінгвальним і полікультурним світом, тому перехід від традиційних форм і методів до використання міжкультурної дидактики іншомовної комунікації є надважливим.

Обґрунтовано, що проектна методика у навчальному процесі є ефективним засобом розвитку мультилінгвальної компетентності у студентів, розвитку їх творчого потенціалу, можливості самовираження та самореалізації. Проектна методика у навчанні – це поєднання навчальних і пізнавальних прийомів, які дають можливість вирішити певне теоретичне чи практичне завдання. Розкрито суть предметно-мовного інтегрованого навчання. Зазначено, що така методика є способом вивчення мови шляхом «занурення», з опорою на зміст предмета (content based). Завдяки їй використанню є можливість практикувати та сформувати всі види мовленнєвої діяльності, а саме: аудіювання, читання, говоріння і письмо.

Наголошено на необхідності застосування у навчальному процесі вищої школи інформаційно-комунікаційних технологій, орієнтуючись на стратегію розвитку освіти країн Європейського Союзу.

Ключові слова: завдання лінгводидактики, методика навчання іноземних мов, дидактичні системи, мультилінгвальний і полікультурний світ, ментальні карти, особистісно-орієнтоване навчання, предметно-мовне інтегроване навчання.

Protsyk Hanna Mykhaylivna Philosophy doctor, senior lecturer, Ternopil Ivan Puluj national technical university, Ruska St., 56, Ternopil, 46001, tel.: (035) 251-97-01, <https://orcid.org/0000-0003-0928-636X>

LINGUODIDACTIC BASES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION OF UKRAINE

Abstract. It is emphasized that the study and free usage of foreign languages are the primary issues of a democratic society, as it is an opportunity for European integration and providing graduate students with opportunities on the European labor market. It is noted that linguodidactic combines such disciplines as – pedagogy, linguistics, didactics, psychology, methodology, psycholinguistics, and due to such interdisciplinary nature, linguodidactic approaches provide an opportunity for a comprehensive analysis of pedagogical problems.

The concepts of "linguistics" and "didactics" are analyzed. It is noted that today the priority in the process of learning foreign languages is the preparation of the student to interaction with the multilingual and multicultural world, therefore the changing from traditional forms and methods to the using of intercultural didactics of foreign language communication is imperative.

It is substantiated that the project methodology in the educational process is an effective means of developing students' multilingual competence, developing their creative potential, self-expression and self-realization. The project methodology in education is a combination of educational and cognitive methods that make it possible to solve a certain theoretical or practical educational tasks. The essence of content and language integrated learning is revealed. It is said that this technique is a way of learning the language through "immersion", based on the content of the subject (content based). Thanks to its usage, it is possible to practice and form all types of speech activity, namely: listening, reading, speaking and writing.

It is emphasized that the need to use information and communication technologies in the educational process of the higher school, focusing on the education development strategy of the countries of the European Union.

Keywords: linguodidactic tasks, methods of foreign languages teaching, didactic systems, multilingual and multicultural world, mental maps, personally oriented studying, content and language integrated learning.

Постановка проблеми. Лінгводидактика як наука розвивається в Україні уже понад століття, хоча сам термін з'явився у 70-х рр. ХХ ст. Принципи вітчизняної лінгводидактики є сновними орієнтирами щодо мовної підготовки студентів і методики навчання іноземних мов. Чи є лінгводидактика та методика навчання іноземних мов спільною наукою чи вони відмінні, думки вчених різняться. Ті науковці, які вважають їх різними,

стверджують, що лінгводидактика займається дослідженням загальних закономірностей навчання мов, водночас методика займається пошуком ефективних шляхів навчання конкретної мови у певних навчальних умовах. Група науковців, які вважають згадані науки спільними, вбачають лише відмінності в термінологічному детермінуванні двох наук, розглядають лінгводидактику як науку, яка охоплює теоретичну та практичну методики навчання мов [1, С. 68].

Вивчення, володіння та вільне користування іноземними мовами є одним із першочергових питань демократичного суспільства, адже іноземні мови сприяють євроінтеграції, забезпеченню випускникам ЗВО рівних можливостей на європейському ринку праці.

Питання процесу оволодіння мовою у навчальному середовищі є предметом дослідження науковців багатьох галузей. Розглядати цю тему в межах однієї науки не є виправданим та раціональним, оскільки лише завдяки інтегративності наук можливе отримання повної «картини» тієї чи іншої теми. Лінгводидактика об'єднує такі дисципліни, як: педагогіка, лінгвістика, дидактика, психологія, методика, психолінгвістика. Завдяки чому лінгводидактичні підходи до навчання дають можливість всебічного аналізу проблем і ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням лінгвістики, лінгводидактики, психолінгвістики, прагмалінгводидактики присвячені праці вітчизняних (Ф. Бацевич, О. Селіванова, В. Лозова, С. Єрмоленко, М. Яцимірська, О. Кучерова, О. Крижко, В. Різун, К. Серажим, І. Штерн, Г. Яворська, К. Голобородько) та закордонних вчених (Н. Гальскова, Н. Арутюнова, А. Кибрик, П. Паршин, Т. Ніколаєва, Е. Бенвеніст [E. Benveniste], Т. Ван Дейк [T. Van Dijk], М. Макаров, В. Тюпа, О. Ревзіна, М. Фуко [Paul-Michel Foucault]). О. Селіванова досліджувала вітчизняну лінгвістику, систематизувала та проаналізувала головні напрями світового мовознавства з огляду на сучасний парадигмальний простір гуманітарного знання. Ф. Бацевич систематизовано розглядав найактуальніші проблеми комунікативної лінгвістики, предметом особливої уваги вченого стали мовні елементи комунікації. А. Загнітко простежував кореляцію традиційного та сучасного підходів до розгляду та оцінки відповідних мовних явищ. С. Омельчук описує тенденції розвитку української лінгводидактики ХХІ ст., аналізує лінгводидактичну термінологію з лексико-семантичного, граматичного і стилістичного поглядів. Л. Коваль розкриває сутність, предмет і завдання психолінгвістики, взаємозв'язки психолінгвістики з іншими науками, основні напрями психолінгвістики, методи психолінгвістичних досліджень, тощо. Л. Засекіна та С. Засекін висвітлюються актуальні проблеми сучасної вітчизняної та зарубіжної психолінгвістики, особлива увагу приділяють когнітивним механізмам та процесам, задіяним у переробці інформації.

Мета статті – розкрити суть та основні завдання лінгводидактики, розглянути засоби розвитку мультилінгвальної компетенції у студентів, проаналізувати традиційні й альтернативні методи викладання іноземної мови, охарактеризувати комунікативний підхід як ключовий у вивченні мови, а також предметно-мовне інтегроване навчання.

Виклад основного матеріалу. Щоб зрозуміти суть науки лінгводидактика (лінгвістика + дидактика), звернімося до докладнішого аналізу цього терміна. Лінгвістика (від лат. «lingua» – мова) може трактуватись українською мовою як мовознавство, наука про мову як про основний засіб комунікації між людьми. Засновником загального мовознавства та його теоретичних основ є німецький філолог, лінгвіст Вільгельм Гумбольдт.

Основними завданнями лінгвістики є: пояснення принципів та устоїв мови, виявлення її особливостей, вплив мови на людей та суспільство. Лінгвістику класифікують на: теоретичну (виявляє і досліджує закономірності, які характеризують мову), прикладну (суть полягає в адаптації теоретичних концепцій до соціальної дійсності), практичну (апробує теоретичні концепції за допомогою експериментів, спростовуючи чи підтверджуючи їх), загальну (вивчає загальні закономірності у різних мовах, пояснює їх), приватну (вивчає окремі мови, об'єднані в близькоспоріднені, наприклад: слов'янські, романські, германські), порівняльну (має на меті зіставлення різних мов задля пошуку подібностей і відмінностей).

Дидактика (від грец. «didaktikos» – повчальний) є галуззю педагогіки, що вивчає та розробляє загальну теорію навчання. Цей термін ввів у наукових обіг німецький вчений Вольфганг Ратке у 16–17 ст. Ян Коменський, всесвітньовідомий чеський педагог та дидакт, у праці «Велика дидактика» (17 ст.) стверджував, що дидактика є мистецтвом навчати усіх усьому. Вона вивчає закономірності галузі, аналізує залежності, які впливають на процес та результат навчання, визначає методи, форми і засоби, які забезпечують досягнення поставлених цілей.

У колективній монографії «Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми» (2022 р.) автори розкривають такі важливі теми, як: становлення лінгводидактики в контексті розвитку науки і практики; лінгводидактика: сьогодення та перспективи; теоретичні аспекти дослідження фонових знань як важливого чинника формування іншомовних комунікативних компетенцій; вивчення іноземної мови як культурного феномена; закономірності розвитку професійної лінгводидактики; блогосфера в системі професійної лінгводидактики; концепт «цінність» у контексті професійної лінгводидактики, в яких подано інформацію щодо навчання в полікультурному середовищі; народна педагогіка; етнопедагогіка; розумове виховання; культура запитань; філософія освіти; міждисциплінарний підхід; науковий принцип історизму; дидактична гра; педетуологія; культура мислення; значимості діалогу; творчі здібності особистості; академічна

мобільність; фонові знання; етнолінгводидактика; лінгвокультурологія; закономірності дидактики; критичне і дивергентне мислення; праксеологія; андрагогіка; мовленнєва культура; електронна лінгвістика; особистісно орієнтоване навчання; інтегральне мислення; принципи: наочності, посильності, наступності, свідомості, активності, міжкультурної взаємодії; комунікативний мовленнєвий акт; інформаційне суспільство; переваги та недоліки критики; сократичний діалог [2].

А. Вихрущ у статті «Становлення лінгводидактики в контексті розвитку науки і практики» здійснює авторську періодизацію етапів розвитку лінгводидактики [2, С. 11]. Коротко охарактеризуємо ці етапи: перший – час становлення народної культури, характеризується шанобливим ставленням до слова (розглянуто елементи етнодидактики, етнопедагогіки, мудрість народних учителів, розумове виховання у народній педагогіці); другий період – пов'язаний з поширенням релігії, саме вона сприяла створенню системи навчальних закладів (розглянуто можливість використання ідей Біблії щодо різноманітних аспектів розумового виховання); третій період – філософський, праці перших філософів нагадують етнодидактику (описано «сократичний діалог», відсутність еталонів у процесі розумового розвитку, питання філософії дидактики); четвертий – університетський (академічний) період, який обумовив перехід до національних систем освіти (описано спадщину І. Я. Франка, мудрість як цінність, народну мудрість); п'ятий період – психолого-педагогічний, початок бере від праць педагогів-класиків В. Ратке, Я. Коменського, Й. Гербарта, К. Ушинського та А. Дістервега (зауважено, що кожен видатний педагог був і психологом, проаналізовано дидактичну систему Коменського, поради Дістервега, поєднання педагогіки та психології Ушинським, описано активну і пасивну увагу, причинно-наслідкові зв'язки розвитку учнів, поступовість, взаємодію розумового і фізичного розвитку, планування дня, самостійну діяльність); шостий період – інформаційний, обумовлений появою комп'ютерів та Інтернету (перехід до інформаційного суспільства); сьомий – інтегральний період.

Педагог-сучасник В. Лозова виокремлює наступні методологічні підходи у навчанні, які водночас є і принципами дидактики вищої школи, що мають на меті забезпечити ефективну підготовку студентів [3]:

- особистісний (передбачає опору на природний процес саморозвитку особистості, самореалізацію, самоствердження);
- діяльнісний (спрямований на організацію діяльності суб'єкта навчання з метою забезпечення його активності у навчанні, пізнанні та саморозвитку);
- системний (який визначає навчання як цілеспрямовану творчу діяльність студента, тобто мета, зміст, форми та методи навчання є взаємопов'язаними);
- гуманістичний (має на меті формування відносин викладач-студент на основі поваги, довіри, доброзичливості, віри у можливості, уважності);

- ресурсний (зосереджений на питанні організації навчання таким чином, щоб виявити та розвинути можливості кожного студента);
- синергетичний (базується на основі взаємодії студента із навколишнім середовищем задля самореалізації та саморозвитку);
- аксіологічний (покликаний розв'язувати завдання гуманізації суспільства, де людина є найвищою цінністю);
- компетентнісний (передбачає результати навчання: рефлексивні, когнітивні, мотиваційні, які розширюють не лише знання, уміння та навички, а й досвід ціннісного ставлення до дійсності).

На нашу думку, дослідження лінгводидактики є цінними й актуальними, оскільки вони створюють наукову основу для оцінки ефективності різних методів навчання, аналізують можливості їх подальшого використання та розвитку в процесі навчання. Лінгводидактика – це галузь педагогіки, яка розробляє теорію освіти, навчання та виховання. Ця наука має на меті розробляти основи методології вивчення іноземних мов стосовно різних результатів навчального процесу, виявляти певні закономірності, відповідно до яких необхідно будувати модель навчання; центральним у полі її розгляду є білінгвальна (полілінгвальна) та бікультурна (полікультурна) особистість учня/студента [4, С. 16].

Зважаючи на швидкі темпи змін у світовому й європейському просторі, тяжіння до інтеграції та уніфікації в багатьох галузях і у вищій освіті зокрема, логічним є і зміна вимог щодо навчання іноземної мови. На сьогодні пріоритетним у процесі учіння іноземних мов є підготовка студента до взаємодії з мультилінгвальним і полікультурним світом, переході від традиційних форм і методів до використання міжкультурної дидактики іншомовної комунікації. Мультилінгвізм (багатомовність) доцільно розглядати як частину інтеграційних процесів, адже саме на його засадах будується мультикультурна освіта та виховання студента.

Традиційні форми навчання іншомовній комунікації можна змінювати й урізноманітнювати завдяки використанню в процесі викладання основ міжкультурної дидактики задля досягнення мети – оволодіння полікультурною освітою («multicultural education»). Основні ідеї теорії полікультурної освіти висвітлені класиком педагогічної освіти Я. Коменським ще у 16–17 ст. Поняття «multicultural education» визначене в Міжнародній енциклопедії освіти, згідно з якою це – педагогічний процес, у якому репрезентують дві або більше культури, які відрізняються за мовною, етнічною, національною чи расовою ознакою [5].

Проектна методика у навчальному процесі є ефективним засобом розвитку мультилінгвальної компетентності у студентів, їх творчого потенціалу, можливості самовираження та самореалізації. Проектну методику у навчанні педагоги розглядають як поєднання навчальних і пізнавальних прийомів, які дають можливість вирішити певне теоретичне або практичне

навчальне завдання. Метою проектної діяльності є співпраця, згуртованість, вміння працювати в команді для досягнення результату; перехід від теорії до практики, від теоретичних знань до вміння практично їх застосовувати.

Характерними формами діяльності у навчальних проєктах є такі:

- групове обговорення;
- «мозкова атака»;
- «круглий стіл».

Працюючи у такому форматі, доцільно використовувати ментальні карти, інтелект-карти, асоціативні карти тощо. Всі ці терміни позначають спосіб фіксації процесу мислення. Суть схем – найповніше розкрити певне питання. Інтелектуальні карти допомагають запам'ятати, з'єднати, доповнити, асоціювати, візуалізувати інформацію. Їх можна намалювати від руки, скласти у вигляді блок-схем, за допомогою спеціальних програм або графічних редакторів. Варіантів дуже багато, але суть одна: якнайповніше розкрити конкретне питання. Застосовувати цей метод можна у будь-якій сфері діяльності. Це пов'язано з тим, що метод інтелект-карти є насамперед способом, інструментом. Інтелектуальні карти дають змогу записати, запам'ятати, поєднати і візуалізувати інформацію. Процес побудови карти імітує поведінку нейронів у процесі думання, коли активуються зв'язки між ними. Провідна ідея карт пам'яті полягає у відображенні саме такого «натурального» (природного) стилю мислення [6, С. 116].

Основними цілями використання у навчальному процесі методу проєктів є:

- продемонструвати вміння студента або групи студентів використовувати отриманий у процесі навчання досвід дослідження;
- реалізувати зацікавленість студентів темою дослідження;
- примножити знання про об'єкт дослідження;
- показати власний рівень володіння іноземною мовою;
- покращити рівень освіченості та розвитку кожного індивіда.

Його варто застосовувати у навчальному процесі для вирішення навчальної проблеми, яка потребує інтегрування різноманітних методів, засобів навчання, знань і вмінь із кількох галузей. Можна застосовувати на різних етапах навчання, наприклад, у молодших класах і старших, для студентів, на уроках і для виконання позаурочних завдань, адже ефективність застосування залежить значною мірою від вміння педагога правильно організувати робочий процес: зацікавити, сконцентрувати і спрямувати увагу, стимулювати дослідницький інтерес.

У сучасному суспільстві спостерігається перехід від навчання через засвоєння готової інформації (репродуктивного способу навчання) до навчання, яке потребує активної діяльності учня/студента. Традиційні методи навчання іноземної мови замінюються інноваційними й інтерактивними.

Проаналізувавши наукову літературу доцільно описати методи та підходи до викладання іноземної мови як традиційні, так і альтернативні, з метою порівняння й аналізу ефективності їх застосування в навчальному процесі. Основними традиційними методами навчання іноземної мови є:

– *безпосередній/прямий* – передбачає постійний і безпосередній контакт вчителя з учнем/студентом, де вчитель відіграє роль керівника і наставника. Метою методу є передусім опанування учнем/студентом розмовної мови і розуміння висловлювання інших, тобто опанування мистецтва вільного володіння мовою в розмові;

– *граматико-перекладний* – полягає у перекладах окремих речень, фрагментів тексту, диктантах. Суть – вивчення мови задля вільного читання текстів;

– *аудіо-лінгвальний* – полягає в удосконаленні навичок говоріння за допомогою багаторазових, механічних повторювань матеріалу. Мета методу – розвиток мовних навичок у чітко визначеному порядку;

– *аудіовізуальний* – передбачає застосування звукових кінофільмів, телепередач, відеозаписів з метою образного сприйняття досліджуваного матеріалу і його наочної конкретизації;

– *когнітивний* – полягає в свідомому володінні студентом граматичними конструкціями та поповненні лексичного запасу. В навчанні використовують ситуативні вправи, завдання, для яких необхідне креативне застосування мовних знань, завдання відкритого типу, які вимагають аналізу.

Альтернативних методів навчання іноземних мов є чимало, основні з них:

– *метод повної фізичної реакції*. Виконання завдань вчителя/викладача, які вимагають руху, тобто участі цілого тіла;

– *ситуативний метод*. Головна увага зосереджена передусім на навчанні, а не на особі викладача. Заняття проводять так – учні/студенти сидять в колі і розмовляють на теми, які їх цікавлять;

– *комунікативний метод*. Студент опиняється в центрі навчання, відбувається домінування говоріння над мовною правильністю, коректністю, він припускається помилок.

Комунікативна методика викладання іноземних мов характерна тим, що першочерговим є спілкування: діалогічне мовлення, монологічне мовлення, формат питання-відповіді, основний акцент на занятті – на комунікації. Підручник комунікативного спрямування має містити аутентичний навчальний матеріал (тексти), зміст іншомовної інформації має відповідати сучасному стану розвитку іноземної мови. Очевидно, що і завдання до текстів чи теми необхідно будувати таким чином, щоб спонукати студентів до розмови, застосувати знання із власного життєвого досвіду.

Однозначно, що комунікативний підхід, як і будь-який інший, має свої недоліки та в навчальному процесі має гармонійно поєднуватися з багатьма

іншими підходами задля збереження системності мови та всебічного розвитку. Важливим є те, щоб комунікативний метод поєднував у собі різні способи навчання без шкоди для граматики, оскільки знання і здатність користуватись граматичними ресурсами мови – це один із компонентів іншомовної комунікативної компетенції.

Важливим є спосіб створення ситуації новизни, під час використання певного методу для розвитку пізнавальної активності студентів, оскільки нове завжди викликає зацікавленість і бажання досліджувати. Опора на власний життєвий досвід є суттєвим фактором, який може позитивно впливати на ефективність пізнавальної активності учасників навчального процесу, адже, маючи попередні знання та досвід, і водночас здобуваючи нові знання вони мають більше можливостей порівняти, проаналізувати, осмислити і зробити висновки.

Методів навчання іноземної мови є чимала кількість, але викладачі/майбутні викладачі мають розуміти і зважати на те, що, по-перше, кожен із методів має як переваги, так і недоліки, а по-друге, оптимальним, на нашу думку, в навчальному процесі є комбінування методів залежно від рівня підготовки студентів, їх активності та ініціативності, завдань і цілей заняття. Неможливим та й врешті хибним є послуговуватися лише одним чи кількома методами протягом тривалого періоду часу. Це, як мінімум, – нецікаво для студента, як максимум – нерезультативно й неефективно, що своєю чергою призведе до низьких результатів засвоєння теми.

Знаною дидактичною методикою, яка дає змогу студенту сформувати лінгвістичні та комунікативні компетенції нерідною мовою завдяки вивченню загальноосвітніх предметів іноземною мовою, є методика CLIL, дотримуючись якої студент одержує знання з «немовної» дисципліни, використовуючи та паралельно вивчаючи іноземну мову.

CLIL (Content and Language Integrated Learning) – предметно-мовне інтегроване навчання. Це – методика вивчення мови шляхом «занурення», з опорою на зміст предмета (content based). Термін у 1994 р. ввів в обіг дослідник у галузі багатомовної освіти Девід Марш. Використання цієї методики є наразі популярним у Бельгії, Франції, Німеччині, Іспанії, Польщі, Італії, Латвії та інших країнах Європи. Завдяки їй є можливість практикувати та сформувати всі види мовленнєвої діяльності, а саме: аудіювання, читання, говоріння та письмо.

Для визначення кількості та якості набутих студентом знань, при вивченні іноземної мови, існує розподіл на рівні володіння мовою (табл. 1). Дані таблиці можна використовувати і для самооцінювання знань.

Таблиця. 1.

Рівні володіння іноземною мовою

	<i>Елементарний користувач/ Elementary(basic) level</i>		<i>Незалежний користувач/ Intermediate level</i>		<i>Досвідчений користувач/ Advanced level</i>	
	A 1	A 2	B 1	B2	C 1	C 2
Рівні володіння мовою	інтродуктивний рівень або «відкриття»/ breakthrough	середній рівень або «виживання» / waystage	рубіжний рівень/ threshold	просунутий рівень/ vantage	автономний рівень/ effective operational proficiency	компетентний рівень/ mastery
Опис «can do»	аудіювання	аудіювання	аудіювання	аудіювання	аудіювання	аудіювання
	читання	читання	читання	читання	читання	читання
	письмо	письмо	письмо	письмо	письмо	письмо
	говоріння	говоріння	говоріння	говоріння	говоріння	говоріння

Кожен рівень володіння мовою охоплює оцінку знань суб'єкта навчання, із врахуванням чотирьох видів мовленнєвої діяльності, а саме: аудіювання, читання, письмо та говоріння (діалогічне та монологічне мовлення). Говоріння – можливості студента спілкуватися в усній формі на довільні теми як у форматі діалогу, так і монологу; слухання (аудіювання) – можливості розуміти та реагувати на усне мовлення інших, вміння рефлексувати після прослуханого аудіо- чи відеозапису; читання – можливості розуміти письмову мову (читати) та реагувати на неї (перекладати, знаходити потрібні слова, використовувати прочитане); письмо – можливості спілкуватись у письмовій формі. Основним в описі кожного рівня є поняття «можу робити» («can do»), оскільки прописано, що студент «може», відповідаючи тому чи іншому рівню знань.

До прикладу – рівень А 1 (інтродуктивний рівень або «відкриття»/breakthrough) [7]:

- *аудіювання* – «я можу»:
  - розуміти повсякденні вислови, пов'язані з простими та конкретними повсякденними потребами, в чіткому, повільному та повторюваному мовленні;
  - розуміти усне мовлення, якщо воно дуже повільне і чітко артикульоване, з довгими паузами для того, щоб зрозуміти зміст;
  - розуміти запитання та інструкції і дотримуватися коротких простих інструкцій;
  - розуміти числа, ціни та час.
- *читання* – «я можу»:
  - зрозуміти головну думку простих інформаційних текстів і коротких простих описів, особливо якщо вони містять малюнки, що допомагають зрозуміти текст;

- розуміти дуже короткі, прості тексти, впізнаючи власні назви, слова та базові фрази, наприклад, перечитуючи частини тексту;
- розуміти й виконувати короткі, прості письмові інструкції, особливо якщо вони містять ілюстрації;
- впізнавати власні назви, слова та прості фрази у простих записах більшості загальних повсякденних ситуацій;
- розуміти прості, короткі повідомлення, наприклад, на поштових листівках.

- *письмо* – «я можу»:

- писати прості записки друзям;
- описати місце проживання;
- заповнювати формуляри про особисту інформацію;
- писати прості ізольовані фрази та речення;
- написати коротку просту листівку;
- писати короткі листи та повідомлення за допомогою словника.

- *говоріння* – «я можу»:

- відрекомендуватись або відрекомендовувати когось;
- запитувати і відповідати на запитання про деталі особистого життя, наприклад, де він/вона живе, про людей, яких він/вона знає, про речі, які він/вона має;
- підтримувати розмову на простому рівні, якщо співрозмовник говорить повільно і чітко.

І така описова схема присутня для кожного рівня володіння іноземною мовою. Очевидним є те, що чим вищий рівень володіння мовою, тим вищі вимоги до кожного компонента «можу робити».

Освіту XXI ст. важко уявити без застосування інформаційно-комунікаційних технологій. Україна, обравши курс на євроінтеграцію, має орієнтуватися на стратегію розвитку країн Європейського Союзу в усіх напрямках життя суспільства, в інформаційній сфері в тому числі. Становлення інформаційного суспільства в Україні розпочалось у 1998 р. Тоді були ухвалені закони «Про Національну програму інформатизації», «Про Концепцію національної програми інформатизації», «Про Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу». У цих документах наголошено, що обчислювальна та комунікаційна техніка, телекомунікаційні мережі, інформаційні технології (ІТ), система інформаційно-аналітичних центрів різного рівня, виробництво технічних засобів інформатизації та підготовка висококваліфікованих фахівців є складовими національної інформаційної інфраструктури. Зауважено, що досвід інших країн у сфері інформатизації показує, що вона сприяє забезпеченню національних інтересів, розвитку високих технологій, зростанню продуктивності праці, вдосконаленню соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя та подальшій демократизації суспільства.

В Законі України «Про Концепцію національної програми інформатизації» [8] зазначено, що рівень інформатизації українського суспільства, порівняно з розвинутими країнами Заходу, становить 2–2.5%. Україна з виробника сучасних машин перетворилася на споживача застарілих іноземних моделей засобів обчислювальної техніки (ЗОТ). Загальна інформація здебільшого надходить у неформалізованому вигляді, в різних фізичних формах (електронні зведення, друковані видання). Відбувається повільне освоєння перспективних ІТ, попри те, що Україна має значний науково-технічний потенціал, фундаментальні досягнення у галузі інформатики. У світі відомі здобутки українських вчених: у створенні нетрадиційних архітектур обчислювальних машин, у системному аналізі, моделюванні, оптимізації, створенні штучного інтелекту.

Наголошено на тому, що важливим фактором подолання відставання України в галузі інформатизації мають бути ефективні механізми реалізації державної політики (раціональне використання науково-технічного потенціалу, матеріально-технічних і фінансових ресурсів), створення нормативно-правової бази інформатизації.

Висновки. У сучасному глобалізованому світі змінюються вимоги щодо вивчення іноземної мови. Задля забезпечення для випускників університетів рівних можливостей на європейському та світовому ринках праці, розширення можливостей як університетів, так і країни загалом, першочерговим є оволодіння та вільне користування іноземними мовами. Пріоритетним завданням сучасної вищої школи сьогодні стає підготовка студента до взаємодії з мультилінгвальним та мультикультурним світом.

У вищій школі спостерігається перехід від навчання через засвоєння готової інформації (репродуктивного) до навчання, яке потребує активності, ініціативності та самостійності студента (комунікативного). Традиційні методи навчання іноземної мови замінюються інноваційними й інтерактивними. Комунікативний метод є основою та запорукою вивчення мови, коли студент опиняється в центрі навчання та відбувається домінування говоріння над мовною правильністю.

Принципи вітчизняної лінгводидактики є основними орієнтирами щодо мовної підготовки студентів і методики навчання іноземних мов, саме тому вбачаємо в цій темі перспективи подальших досліджень та розвідок.

Література:

1. Цветаева О. В. Лінгводидактика і прагмалінгводидактика як методологічна основа навчання іноземних мов. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Філологія. Т. 2, № 23. 2016, с. 68–70.
2. Професійна лінгводидактика в контексті особистісної парадигми / за ред. А. В. Вихруща, К. Л. Стефанишин. Тернопіль : ТНМУ, 2022, 282 с.
3. Лозова В. І. Стратегічні питання сучасної дидактики. Розвиток педагогічних і психологічних наук в Україні. Ч. 1. 2002, с. 67–97.

4. Голівер Н. О. Лінгводидактичні аспекти мовної підготовки майбутніх фахівців. Педагогіка вищої та середньої школи. Вип. 37. 2013, с. 14–17.
5. International Dictionary of Education. Oxford, Vol. 7. 1994, p. 3963.
6. Protsyk H. M. Project method: past and future. Медична освіта. № 1. 2020, с. 113–121.
7. Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти: вивчення, викладання, оцінювання. Київ : Ленвіт, 2003, 273 с.
8. Закон України «Про Концепцію національної програми інформатизації». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text>

References:

1. Tsvietaieva, O. V. (2016). Lihvodydaktyka i prahmalihvodydaktyka yak metodolohichna osnova navchannia inozemnykh mov [Linguodidactics and pragmalinguistics as a methodological basis for teaching foreign languages]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Filolohiia*. 2 (23). 68–70. [in Ukrainian].
2. Vykhruh, A. V., & Stefanyshyn, K. L. (Ed.). (2022). *Profesiina lihvodydaktyka v konteksti osobystisnoi paradyhmy* [Professional linguodidactics in the context of the personal paradigm]. Ternopil : TNMU, 282. [in Ukrainian].
3. Lozova, V. I. (2002). Stratehichni pytannia suchasnoi dydaktyky. [Strategic issues of modern didactics]. *Rozvytok pedahohichnykh i psykhologichnykh nauk v Ukraini. Kharkiv*, 1. 67–97. [in Ukrainian].
4. Holiver, N. O. (2013). Lihvodydaktychni aspekty movnoi pidhotovky maibutnikh fakhivtsiv [Linguodidactics aspects of language training of future specialists]. *Pedahohika vishchoi ta serednoi shkoly*. 37. 14–17. [in Ukrainian].
5. (1994). International Dictionary of Education. 7. Oxford, 3963. [in English].
6. Protsyk, H. M. (2020). Project method: past and future. *Medychna osvita*, 1, 113–121. [in English].
7. (2003). *Zahalnoievropeiski rekomendatsii z movnoi osvity: vyvchennia, vykladannia, otsiniuvannia* [General European recommendation of language education: study, teaching, assessment]. Kyiv : Lenvit, 273. [in Ukrainian].
8. Zakon Ukrainy Pro Kontseptsiuu natsionalnoi prohramy informatyzatsii. [Law of Ukraine on the Concept of the National Informatization Program]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text> [in Ukrainian].

УДК378.015.31

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-325-337](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-325-337)

Синишина Вікторія Михайлівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри психології, Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», пл. Народна, 3, м. Ужгород, тел.: (095) 540-06-13, <https://orcid.org/0000-0002-7993-1638>

Осьодло Василь Ілліч доктор психологічних наук, професор, начальник гуманітарного інституту, НУОУ, Повітрофлотський проспект, 28, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ДІАГНОСТИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧІВ ВІЙСЬКОВИХ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто методичні аспекти розвитку діагностичної компетентності викладачів військових закладів вищої освіти, аналізуються практичні аспекти її розв'язання.

Розкрито взаємозв'язок педагогічної компетентності з оволодінням діагностичними вміннями. Вміння застосування різноманітних методик діагностики передбачає розвиток діагностичної компетентності, що є складовою педагогічної компетентності.

Вказано, що діагностика повинна опиратися на гуманістичні тенденції в освіті, перегукуватися з особистісно-орієнтованим навчанням і тому виконувати, окрім контрольної та оцінної функцій, ще й мотиваційну, прогностичну та аксіологічну.

З'ясовано, що в умовах нових тенденцій освітньої парадигми в реаліях особистісно-орієнтованого навчання педагогічна діагностика не може розглядатися тільки як форма оцінювання знань, вона має набагато ширші цілі та завдання, перш за все, її потрібно розглядати як аналітико-оцінну діяльність.

Визначено, що діагностична компетентність викладача – це готовність та здатність ефективно вирішувати діагностичні завдання. У структурному відношенні вона є інтегральною властивістю особистості і включає низку компетентностей, які складаються на основі синтезу теорії та практики обстеження постановки педагогічного діагнозу, виявляються у вмінні висувати діагностичні гіпотези, ставити завдання, аналізувати результати їх вирішення.

Обґрунтовано, що викладач, який володіє діагностичною компетентністю, здатен використовувати комплекс методів, прийомів та засобів для визначення

рівня знань та ступеня сформованості виховних і професійних якостей суб'єктів освітнього процесу, з'ясування його актуального стану з метою прогнозування продуктивних змін та усунення утруднень.

Вказано, що в якості засобів розвитку діагностичної компетентності можуть використовуватись творчі професійні завдання, практикуми з доміантністю на розвиток творчої індивідуальності, у проведенні яких заплановані різні форми ненав'язливої діагностики з контрольно-оцінною функцією (моніторингу) і самодіагностики (самоконтролю).

Обґрунтовано, що в умовах гуманізації та гуманітаризації освіти та компетентнісного підходу до навчання, що включає особистісно-орієнтоване навчання, формування та розвиток діагностичної компетентності відбувається впродовж навчання у закладі вищої освіти й вивчення певних освітніх компонентів та професійної науково-педагогічної діяльності.

Ключові слова: військові заклади вищої освіти, викладачі військових закладів вищої освіти, майбутні офіцери, розвиток, діагностична діяльність, педагогічна діагностика, діагностична компетентність, педагогічна компетентність, педагогічне мислення, особистісно-орієнтований підхід, компетентністий підхід.

Synyshyna Viktoriia Mykhailovna Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Psychology, State institution of higher education «Uzhhorod National University», Narodna Square, 3, Uzhhorod, tel.: (095) 540-06-13, <https://orcid.org/0000-0002-7993-1638>

Osodlo Vasyl Ilyich Doctor of Psychological Sciences, Professor, Chief of the Institute of Social Studies, National Defence University of Ukraine, Povitroflotskyi Prospect, 28, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

METHODOLOGICAL ASPECTS OF DEVELOPMENT OF DIAGNOSTIC COMPETENCE OF TEACHERS OF MILITARY INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract. The article examines methodological aspects of the development of diagnostic competence of teachers of military institutions of higher education, analyzes the practical aspects of its solution.

The relationship between pedagogical competence and the acquisition of diagnostic skills is revealed. The ability to apply various diagnostic methods involves the development of diagnostic competence, which is a component of pedagogical competence.

It is indicated that diagnostics should be based on humanistic trends in education, resonate with person-oriented learning and therefore perform, in addition to control and evaluation functions, also motivational, prognostic and axiological functions.

It was found that in the conditions of the new trends of the educational paradigm in the realities of person-oriented learning, pedagogical diagnostics cannot be considered only as a form of knowledge assessment, it has much broader goals and tasks, first of all, it should be considered as an analytical and evaluation activity.

It was determined that the teacher's diagnostic competence is the readiness and ability to effectively solve diagnostic tasks. Structurally, it is an integral property of a person and includes a number of competencies that are based on the synthesis of theory and practice of the examination of pedagogical diagnosis, are manifested in the ability to put forward diagnostic hypotheses, set tasks, analyze the results of their solutions.

It is substantiated that a teacher who possesses diagnostic competence is able to use a complex of methods, techniques and tools to determine the level of knowledge and the degree of formation of educational and professional qualities of the subjects of the educational process, to clarify its current state in order to predict productive changes and eliminate difficulties.

It is indicated that creative professional tasks, workshops with a predominance on the development of creative individuality can be used as a means of developing diagnostic competence, in which various forms of unobtrusive diagnostics with a control and evaluation function (monitoring) and self-diagnosis (self-control) are planned.

It is substantiated that in the conditions of humanization and humanization of education and the competency-based approach to learning, which includes personal-oriented learning, the formation and development of diagnostic competence takes place during studies at a higher education institution and the study of certain educational components and professional scientific and pedagogical activities.

Keywords: military institutions of higher education, teachers of military institutions of higher education, future officers, development, diagnostics activities, pedagogical diagnostics, diagnostic competence, pedagogical competence, pedagogical thinking, person-oriented approach, competence approach.

Постановка проблеми. В умовах євроатлантичної інтеграції України та вибудовування європейського простору освіти, навчання та вивчення іноземних мов є однією із пріоритетних задач для академічної спільноти. Тому, важливість розвитку діагностичної компетентності педагога вбачаємо у тому, що остання має виступати важливим засобом забезпечення зворотного зв'язку підчас оцінки перебігу процесу оволодіння іноземною мовою здобувачами освіти.

Нова інформаційна культура, яка прийшла на зміну індустріальній, характеризується рухливістю мислення, діалогічністю, комунікацією в усіх сферах суспільства. Відповідно до суспільних трансформацій відбуваються й принципові зміни освітніх стандартів, оскільки перед освітою постали нагальні завдання – підготувати фахівця, відповідного новій культурі, навчити

майбутніх фахівців бути готовими до нових, динамічних умов професійної діяльності, розвинути вміння самостійно діяти в новому швидкоплинному інформаційному середовищі та ефективно використовувати його ресурси. Сучасна вища освіта має забезпечити підготовку випускників, спроможних адаптуватися до мінливих умов життя та професійної діяльності.

Відтак, на зміну механічного відтворення, сьогодні, для здобувачів освіти висувуються нові вимоги – вміння приймати та нести відповідальність за прийняті професійні рішення. Насамперед це стосується майбутніх фахівців, підготовка яких здійснюється у військових закладах вищої освіти і які покликані працювати у професійній сфері, яка унеможлиблює використання чітких шаблонних алгоритмів професійної діяльності.

Оскільки традиційні форми навчання не можуть глибоко охопити формування усіх необхідних компетентностей професійної діяльності здобувачів освіти, завдання викладачів вищих навчальних закладів буде полягати в умінні ефективно застосовувати сучасні технології навчання, насамперед зорієнтовані на методологічні засади компетентнісного підходу в освіті.

У системі фахової підготовки майбутніх фахівців, які навчаються у військових закладах вищої освіти, важливу роль відіграє саме компетентнісний підхід, що спрямований на формування ключових, загальногалузевих та предметних компетентностей, що визначаються державними пріоритетами й безпосередньо залежать від основних цілей освіти та особливостей становлення особистості у суспільстві.

З такої позиції реалізація компетентнісного підходу у професійній підготовці майбутніх офіцерів зумовлює зміну освітньої моделі, котра з пасивної у засвоєнні знань курсантами(слухачами) переходить в дослідницько-активну незалежну діяльність. За таких умов акцентується увага навчання на нових вимогах до реалізації змісту освіти, форм, методів та засобів навчання. Відповідно, компетентнісний підхід може бути реалізований тільки завдяки особистісно-зорієнтованій спрямованості навчального процесу, де на перший план виходить не традиційна теоретична підготовка, а розвивальне навчання.

Важливе значення у професійній підготовці викладача відводиться особистісно-орієнтованому підходу, який є підґрунтям для визначення у майбутнього фахівця його індивідуальних, самобутніх та ціннісних характеристик. Ураховуючи загальноосвітні тенденції до зміни основної парадигми освіти, розвиток сучасної педагогіки, орієнтованої на особистість, є пріоритетним завданням освіти. Освоєння ідей особистісно-орієнтованого навчання вимагає оновлення психолого-педагогічних професійних знань викладача й оволодіння ним діагностичними вміннями та набуття високого рівня розвитку діагностичної компетентності.

Як свідчить педагогічна практика, діагностичні компетентності викладача здебільшого націлені на встановлення академічних досягнень здобувачів освіти, тобто якісних параметрів результатів навчання. Проте, таке оцінювання не завжди дає змогу враховувати індивідуальні особливості курсантів (слухачів), що ускладнює побудові індивідуальної траєкторії навчання задля їхнього гармонійного особистісного зростання.

Підтвердженням цього обмеження стандартизованих процедур виявлення актуального рівня академічних знань студентів (курсантів) за допомогою тестових завдань, що унеможлиблює виявлення справжніх причин їхньої академічної успішності (неуспішності), глибини та цілісності засвоєння навчального матеріалу тощо. Відтак, діагностика повинна опиратися на гуманістичні тенденції в освіті, перегукуватися з особистісно-орієнтованим навчанням і тому виконувати, окрім контрольної та оцінної функцій, ще й мотиваційну, прогностичну, аксіологічну.

На наш погляд, в умовах нових освітніх тенденцій, зростання ролі гуманізації та гуманітаризації освіти, її цифровізації, особистісно-орієнтованого навчання, педагогічна діагностика не може розглядатися тільки як форма оцінювання знань, вона має набагато ширші цілі та завдання, перш за все, її потрібно розглядати як аналітико-оцінну діяльність. Такі зміни підвищують вимоги й допрофесійних якостей викладача, його уміння вибудовування педагогічної взаємодії, створення людино-центричного освітнього середовища, уміння досягати освітніх цілей тощо.

Слід зазначити, що оцінка (діагностика) знань завжди є елементом професійної підготовки майбутніх фахівців, однак до цього часу не сформовано чітких оцінних процедур, які б давали змогу оцінити не тільки рівень підготовленості здобувачів освіти у процесі навчання, але й визначити наявні утруднення, здійснити прогнози на більш віддалену перспективу. Саме через нове розуміння цілей і завдань освіти в сучасних трансформаційних освітніх реаліях існує об'єктивна потреба щодо активізації досліджень у сфері проблематики діагностичної компетентності викладачів, зокрема з'ясування теоретичних положень та методологічних підстав стосовно даного феномену.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне дослідження компетентності слід розглядати із традиційної її будови, зокрема, когнітивної (оволодіння студентами інтегративними знаннями), операційної (здіяння способів та мотивів готовності до здійснення результативної діяльності) та аксіологічної (осмислення та набуття цінностей майбутньої професії) складових [1, 2, 4].

Особливий науковий інтерес у межах даного наукового дослідження викликають сучасні наукові надбання В. Ягупова, О. Застело, В. Крикун, О. Лагодинського, А. Зінченко, які розглядають поняття «педагогічне діагностування» як вид педагогічної діяльності, що спрямований на вивчення та розпізнання стану суб'єктів освітнього процесу, а також систематизували

результати наукових досліджень щодо розвитку та формування діагностичної компетентності в майбутніх фахівців різних сфер професійної діяльності. Варто зазначити, що дослідники обґрунтували необхідність створення педагогічної системи формування діагностичної компетентності фахівців у військових закладах вищої освіти на основі суб'єктно-діяльнісного та контекстного підходів до їх підготовки [1].

Проблеми розвитку діагностичної компетентності викладача іноземних мов ВВНЗ стали предметом дослідження також Ю. Кузьменко та Т. Ковальчук, які зробили висновки, що педагогічна діагностика здійснюється на всіх етапах освітнього процесу і передбачає отримання й використання з педагогічною метою вірогідної інформації про його учасників, умови, зміст і результативність. Педагогічна діагностика не ототожнюється з традиційними процедурами перевірки, контролю й оцінювання. Відмінності полягають у змістовій, організаційній і методичній цілісності її компонентів, відносній самостійності в межах освітнього процесу, можливостями щодо впливу на його результати та ін. [2]. Таку думку поділяють й інші дослідники, які діагностичну компетентність розглядають як засіб, за допомогою якого удосконалюється процес навчання, розвивається й формується особистість [3].

Відповідно до зазначеного, вважається за доцільне визначити основними функціями педагогічної діагностики в освітньому процесі, як от орієнтувально-діагностичну, конструктивно-моделюючу, критеріально-цільову та контрольню-коригуючу. Через орієнтувально-діагностичну функцію викладач сприймає та інтерпретує особливості соціальних явищ, які впливають на освітній процес, дає їм інтерпретацію завдяки якій вони набувають сенсів бути педагогічно доцільними та виступати педагогічними орієнтирами у навчанні й розвитку особистості. У найбільш завершеному вигляді ця функція проявляється в діяльності викладача на стані аналізу умов соціальної ситуації і встановлення педагогічного діагнозу, який містить статичну проекцію доцільного способу педагогічної дії та виконує роль професійного орієнтування.

Окремий внесок у дослідження проблеми діагностичної компетентності власними науковими доробками здійснили О. Лагодинський та А. Зінченко [4]. Ними встановлено, що поняття діагностична компетентність стало активно використовувати в педагогіці та освіті з початком наукових досліджень з провадження компетентнісного підходу в освіті. Педагоги особливо наголошують на такій важливій складовій діагностичної компетентності як ціннісно-мотиваційний компонент, який допомагає змінити погляд на суб'єкта навчання й спонукати його на досягнення мети навчання.

У наукових працях, які порушують питання розвитку діагностичної компетентності викладачів, зазначену компетентність здебільшого визначають як здатність і готовність виконувати діагностичну функцію, використовуючи сучасні методики і технології, встановлювати прогалини в знаннях і

корегувати їх, а також прогнозувати навчальну успішність тих, хто вчиться. Натомість важливо, щоб діагностична діяльність розглядалася педагогами не як засіб покарання студентів (курсантів), а інструмент об'єктивного оцінювання їх компетентностей. Зазначене вище буде сприяти визначенню слабких та сильних аспектів навчання, підвищенню мотивації до подальшої навчальної діяльності. При цьому необхідно, щоб у педагогів сформувалося позитивне емоційне ставлення до діагностичної діяльності, прагнення до застосування коректних методів і сучасних засобів оцінювання.

Результати наукових досліджень останніх років (А. Зінченко, О. Застело, М. Князян, О. Лагодинський, І. Підлипняк, С. Сіткар, О. Шквир, J. Volkmer, A. Eichler, B. Skalbanjata ін.), свідчать про те, що педагогічна діагностика розглядається науковцями не тільки як контрольна-оцінна діяльність, а також як аналітико-оцінна діяльність, яка надає інформацію для забезпечення розвитку освітнього процесу у ВНЗ. Однак це можливо тільки за умови, що викладач-діагност володіє сучасним технологічним інструментарієм й ефективною методикою діагностування, що, своєю чергою, гарантує достовірність зібраної інформації.

Отже, теоретичний аналіз наукових джерел з порушеного питання показав, що проблема формування та розвитку діагностичної компетентності викладачів військового закладу вищої освіти вирішена науковцями недостатньо й потребує додаткових досліджень.

Отже, відповідно до зазначеного та актуальності порушеного питання, **метою** статті є розкриття сутності теоретичних та методичних аспектів розвитку діагностичної компетентності викладачів військових закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах трансформаційних змін в освіті є потреба у викладачах, які здійснюють науково-педагогічну діяльність у військових закладах вищої освіти та володіють не тільки фаховими знаннями зі своєї спеціалізації, а й іншими компетентностями. Оскільки завдання, які стоять перед Збройними Силами України, особливо в умовах військової агресії, визначаються насамперед якістю підготовки майбутніх офіцерів.

Педагогічна компетентність викладачів вищих навчальних закладів, насамперед, пов'язана зі зміною пріоритетів освітнього процесу – якісного переходу від знанневої компоненти та репродуктивного методу навчання, що характерно для авторитарної освітньої моделі. Ми маємо поступово переходити до особистісно-орієнтованої, розвивальної, пізнавально-діяльнісної спрямованості, заснованої на принципах гуманізації, гуманітаризації, глобалізації та демократизації всієї системи освіти. Педагогічна компетентність вимірюється глибиною володіння викладачем інноваціями, що дозволяють вирішувати професійні завдання, продуктивними способами здійснення педагогічної діяльності.

Компонентом педагогічної компетентності можемо визначити педагогічне мислення. О. Цокур вважає, що педагогічне мислення як індивідуальна особливість, риса свідомості окремої особистості, що набувається нею в результаті засвоєння професійно-педагогічного досвіду та існує лише у конкретної людини. Педагогічне мислення ґрунтується на суб'єкт-суб'єктній взаємодії у процесі педагогічної практики. Основними його функціями є орієнтувально-діагностична, конструктивно-моделююча, критеріально-цільова та контроль-коригуюча. Завдяки орієнтувально-діагностичній функції викладач має змогу встановити та здійснити інтерпретацію особливостей перебігу педагогічного процесу, оцінити його якість, вибудувати систему педагогічних впливів що розвивають і формують особистість та ін. У найбільш завершеному вигляді ця функція проявляється в спроможності викладача оцінити стан поточної ситуації розвитку, встановленні відповідного педагогічного діагнозу та визначенні доцільного способу педагогічної дії [5].

Рівень педагогічного мислення педагога визначається його здатністю до діагностики, прогнозування, моделювання педагогічного процесу, оскільки організація навчання та виховання на діагностичній основі значно підвищує ефективність та результативність цих процесів, сприяє цілеспрямованому розвитку особистості курсантів (студентів) тощо. Варто зазначити, що успішність навчання багато в чому забезпечує діагностика рівня професійної компетентності, особистісних потреб здобувачів освіти та їхніх труднощів. Діагностика дає змогу визначати труднощі суб'єктів навчання як суб'єктивну реакцію на ситуацію, що характеризується як внутрішня перешкода, проблема, зупинка в розвитку й вимагає подолання певних внутрішніх труднощів, зокрема корегування самооцінки, коригування мотивації та інших індивідуально-особистісних особливостей. Діагностичний компонент націлений також на допомогу педагогу в плані розуміння труднощів у його власній професійній діяльності, їх причин та перспектив саморозвитку.

У контексті аксіологічного підходу мета педагогічної діагностики вбачається як намагання викладача віднайти нові педагогічні орієнтири та засоби задоволення потреб курсантів (студентів) та соціуму, в якому буде жити і працювати фахівець в майбутньому. Найголовнішим орієнтиром викладача у проведенні педагогічної діагностики має бути визнання курсанта (студента) як найвищої цінності суспільства. У цьому зв'язку зміст діагностичної діяльності викладача визначається намаганням осмислити та урізноманітнити навчальний процес, поглибити знання щодо педагогічних явищ, створити ефективні та оптимальні умови для розвитку особистості того, хто навчається. Діагностична функція викладача проявляється в процесі вивчення особистості курсантів (студентів), групи, при спостереженні й аналізі форм навчання, а саме лекцій, практичних занять тощо, при внесенні нового в зміст навчання, апробації методів викладання, при рефлексії

особистого досвіду. Діагностика є прогностичною процедурою в процесі навчальної діяльності.

Отже, ми робимо висновок, що діагностична компетентність викладача – це його готовність та здатність ефективно вирішувати педагогічні діагностичні завдання. У структурному відношенні вона є інтегральною властивістю особистості й включає низку навичок, які формуються на основі педагогічної практики. Елементами діагностичної компетентності у викладача можуть виступати уміння щодо висунення гіпотези дослідження, формулювання завдань, аналізу результатів дослідження, постановки педагогічного діагнозу, визначенні системи педагогічних впливів тощо.

Системне застосування педагогічної діагностики у професійній діяльності викладача розширює коло його можливостей у цілеспрямованому розвитку особистості. Діагностика розглядається як специфічна діяльність, що включає в себе:

- обстеження суб'єкта навчання з метою визначення його психологічного профілю та потенційних зон особистісного розвитку;

- аналіз і оцінку результатів навчальної діяльності курсантів (студентів) з метою визначення їхньої якості;

- аналіз і оцінку результатів навчальної діяльності курсантів (студентів) з метою їх наступної корекції.

Викладач, що володіє діагностичною компетентністю, здатен використовувати комплекс методів, прийомів та засобів для визначення рівня знань та ступеня сформованості виховних і професійних якостей суб'єктів закладу освіти, з'ясування актуального стану навчально-виховного процесу з метою прогнозування продуктивних змін та усунення утруднень.

Академічна підготовка майбутнього викладача має бути збалансована й орієнтована не лише на зростання його наукового або професійного рівня, а й на формування у нього навичок педагогічного вимірювання у педагогічній діяльності – основ діагностичної компетентності. Відсутність такої компетентності дає підстави вважати її як одну із одну причиннеспроможності викладачів працювати у сфері підвищення ефективності педагогічної взаємодії, а отже і якості навчання.

Також варто зауважити, що недостатня підготовленість викладацького складу в галузі соціально-гуманітарних дисциплін, зокрема педагогіки та психології безпосередньо впливає на якість проведення діагностичних заходів. Виходячи з цього, очевидним є необхідна спеціальна, цілеспрямована робота з формування у майбутніх викладачів діагностичної компетентності ще під час навчання у закладі вищої освіти.

Рішення даної проблеми можливе у процесі вивчення курсантами (студентами) педагогічних і психологічних дисциплін з циклу професійної та практичної підготовки. Структуру та зміст освітніх компонентів доцільно спрямувати на забезпечення системності засвоєння студентами основ

діагностичної діяльності. Так, до прикладу, на заняттях з вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка вищої школи» можна цілеспрямовано формувати психолого-педагогічну компетентність через: уміння будувати педагогічно доцільні взаємини зі студентами та здійснювати індивідуальну роботу на основі результатів педагогічного діагностування; знання основ вікової психології, психології міжособистісного і педагогічного спілкування та ін.

Під час викладання дисципліни «Психологія та педагогіка вищої школи» доцільно використовувати традиційні, інноваційні, форми викладання та психолого-педагогічну діагностику. Основою використання педагогічної та психологічної діагностики у процесі вивчення даної дисципліни є синтез психолого-педагогічних знань. Доцільно враховувати, що більшість напрямів педагогічної діяльності вимагає розуміння їх психологічного аспекту, відтак саме цей аспект і зумовив появу таких галузей знання як психопедагогіка (галузь педагогіки, яка розробляє педагогічні рекомендації на основі психологічних знань).

Враховуючи цей підхід, вбачаємо наступні очікувані результати в процесі вивчення дисципліни «Психологія та педагогіка вищої школи»: курсанти (студенти) мають володіти основами діагностування психологічних особливостей задля формування позитивної «Я-концепції» – ядра особистості майбутнього фахівця; визначати рівень його психологічної готовності до навчання у вищій школі та розробляти форми і методи передумов їхньої успішної адаптації; демонструвати вміння діагностувати готовність здобувачів до професійної діяльності; використовувати психодіагностичні вміння в процедурі психологічного дослідження та в організації педагогічного процесу у вищій школі.

Враховуючи специфіку військової професії, активізація професійно-творчого потенціалу курсантів (студентів) шляхом технологізації фахової підготовки як педагогічної умови, спрямовується на становлення особистості майбутніх офіцерів у закладах вищої освіти, формування у них професійно значущих якостей, професійної самосвідомості. З метою продуктивної реалізації цієї педагогічної умови в системі фахової підготовки у військових закладах вищої освіти як діагностичні засоби оцінки знаннєвого компоненту навчальної діяльності можуть використовуватись творчі професійні завдання.

Творчі професійні завдання у системі фахової підготовки майбутніх офіцерів у силу специфіки та особливостей їхньої майбутньої професійної діяльності мають бути наділені такими особливостями:

невизначеністю початкової ситуації, яка вимагає виявлення та формулювання вихідної проблеми що зумовлює потребу її розв'язання;

багатогранністю (багатоваріативністю) її можливого вирішення, тобто завдання не має єдиного і очевидного рішення, а передбачає хоча б декілька можливих рішень, з яких обирається найефективніше (близьке до ідеального або оптимального);

діалектичністю, тобто вирішення творчого завдання, як правило, пов'язане з виявленням, формулюванням і вирішенням суперечностей.

Процес вирішення творчих професійних завдань відбувається, як правило, в умовах обмеженого часу і недостатніх інформаційних ресурсів, що вимагає детального вивчення їх суті та опрацювання алгоритму творчого викладу. Тобто процес вирішення творчих професійних завдань відображає всі основні особливості їхньої професійної діяльності.

Активізація професійно-творчого потенціалу курсантів (студентів) є складним, тривалим і безперервним процесом, який здійснюється за допомогою лабораторних практикумів з домінантністю на розвиток творчої індивідуальності, в основі яких можуть бути покладені творчі професійні завдання.

Відзначимо, що ефективність проведення розроблених практикумів передбачає реалізацію таких дидактичних цілей-завдань:

оформлення бачення проблемної ситуації як запитання, що має багато варіантів можливої відповіді, водночас курсантам (студентам) надається можливість самостійного вибору одного з варіантів вирішення означеної проблеми;

у сценарній основі проведення кожного лабораторного практикуму укрупнений алгоритм проблемної ситуації, багатовекторна блок-схема вирішення проблемної ситуації для оперативного звернення студентів з пошуку необхідної інформації, що міститься у довідковій методичній літературі;

евристичний діалог в межах практикумів дає курсантам (студентам) можливість шляхом оволодіння алгоритмічною формою уявити інформацію «студент – проблема», водночас розвиваючи власні професійні компетентності, підвищуючи рівень готовності до професійної діяльності у сфері військової діяльності.

Важливо, що у проведенні практикумів можуть бути заплановані різні форми ненав'язливої діагностики з контрольною-оцінною функцією (моніторингу) і самодіагностики(самоконтролю) за процесом розвитку професійно-творчого потенціалу.

Отже, питання формування діагностичної компетентності здобувачів освіти в освітньому процесі закладів вищої освіти є однією із важливих дидактичних освітніх цілей й має здійснюватися упродовж всього періоду професійного навчання. Воно буде ефективним за умови ціннісно-мотиваційного ставлення до діагностичної діяльності, обґрунтованим змістом підготовки що створить передумови для оволодіння курсантами (слухачами) системою діагностичних знань та умінь.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз з досліджуваного завдання дає підстави розглядати діагностичну компетентність як складову професійної практики викладача яка знаходить відображення у специфічних знаннях,

уміннях і навичках щодо здійснення педагогічної діагностики та формулювання відповідних висновків.

Для формування професійної майстерності викладацького складу в галузі педагогіки та психології, вважається за доцільне, що для останніх необхідна спеціальна, цілеспрямована робота з формування у них діагностичної компетентності ще під час навчання у військовому закладі вищої освіти з використанням сучасних технологій навчання.

Формування і розвиток діагностичної компетентності викладачів закладів вищої освіти має здійснюватися упродовж всього періоду навчання в системі формальної, неформальної та інформальної освіти, з використанням сучасних технологій змішаного навчання та освітнього інформаційного середовища.

Література:

1. Ягупов В. В., Кириченко О.М. Діагностувальна компетентність та її формування у майбутніх фахівців у педагогічній теорії. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2022. Issue: 263. С. 66–73.
2. Кузьменко Ю. О., Ковальчук Т. С. Аналіз досвіду розвитку діагностичної компетентності викладачів іноземних мов у системі військової освіти. *Педагогічні науки*. 2021. №96. URL: file:///C:/Users/admin/Downloads/4470-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-7774-1-10-20211115%20(2).pdf (дата звернення 03.08.2023).
3. Шквир О. Л. Теоретичні і методичні засади ступеневої підготовки майбутніх учителів початкової школи до проведення педагогічних досліджень дис. ... докт. пед. наук: 13.00.04 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. Житомир, 2018. 548с.
4. Лагодінський О., Зінченко А. Формування діагностичної компетентності майбутнього викладача закладу вищої освіти як проблема педагогіки. *Академічні візії*. 2023. Вип. 21. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/447> (дата звернення 03.08.2023).
5. Цокур О.С. Формування професіоналізму особистості майбутнього викладача вищої школи як суб'єкта інноваційної педагогічної діяльності. Проблеми формування професіоналізму особистості та діяльності майбутнього фахівця в контексті вимог євроінтеграції: монографія/наук. ред. О.С. Цокур. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2012. Р. 4.1. С. 121-131.

References:

1. Iahupov V. V., Kyrychenko O.M. (2022). Diahnostuvalna kompetentnist ta yii formuvannia u maibutnikh fakhivtsiv u pedahohichnii teorii. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Issue: 263. S. 66–73. [Diagnostic competence and its formation in future specialists in pedagogical theory][inUkrainian].
2. Kuzmenko Yu. O., Kovalchuk T. S. (2021). Analiz dosvidu rozvytku diahnostychnoi kompetentnosti vykladachiv inozemnykh mov u systemi viiskovoi osvity. *Pedahohichni nauky*. №96 URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/4470> DOI: <https://doi.org/10.32999/ksu2413-1865/2021-96-13> (data zvernennia 31.07.2023) [Analysis of experience in the development of diagnostic competence of teachers of foreign languages in the system of military education][inUkrainian].
3. Shkvyr O. L. (2018). Teoretychni i metodychni zasady stupenevoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovoї shkoly do provedennia pedahohichnykh doslidzhen 13.00.04 – teorii ai metodyka profesiinoї osvity 015 *Pedahohichni nauky*. Zhytomyr. s. 548. [Theoretical and methodical principles of step-by-step training of future primary school teachers to conduct pedagogical research dis. ... Dr. ped. Sciences]. Zhytomyr: ZhDU [inUkrainian].

4. Lahodynskyi O., Zinchenko A. (2023). Formuvannia diahnostychnoi kompetentnosti maibutnoho vykladacha zakladu vyshchoi osvity yak problema pedahohiky. Akademichni vizii. Vyp. 21 [*Formation of diagnostic competence of the future teacher of a higher education institution as a problem of pedagogy*]. [inUkrainian].

5. Tsokur O.S. (2012). Formuvannia profesionalizmu osobystosti maibutnoho vykladacha vyshchoi shkoly yak subiekta innovatsiinoi pedahohichnoi diialnosti. Problemy formuvannia profesionalizmu osobystosti ta diialnosti maibutnoho fakhivtsia v konteksti vymoh yevrointehratsii: monohrafiia / nauk. red. O.S. Tsokur. Odesa: ONU im. I.I. Mechnykova, R. 4.1. S. 121-131. *Formation of professionalism of the personality of the future teacher of a higher school as a subject of innovative pedagogical activity. [Problems of the formation of professionalism of the individual and the activities of the future specialist in the context of the requirements of European integration: monograph]*. Odesa: ONU [inUkrainian].

УДК 37:(004+57)(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-338-350](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-338-350)

Сорокіна Світлана Іванівна кандидат біологічних наук, доцент кафедри біології та методики її навчання, природничо-географічний факультет, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, м.Умань, <https://orcid.org/0000-0001-8155-001X>

Колодій Валентина Анатоліївна кандидат біологічних наук, старший викладач, кафедра біології та методики її викладання, природничо-економічний факультет, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, м. Кам'янець-Подільський, <https://orcid.org/0000-0002-9669-4144>

Абрамчук Ольга Миколаївна кандидат біологічних наук, доцент, кафедра фізіології людини і тварин, факультет біології та лісового господарства, Волинський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк, <https://orcid.org/0000-0002-9479-2111>

ВИКОРИСТАННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ В НАВЧАННІ БІОЛОГІЇ: МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРЕВАГИ

Анотація. Освітня галузь України зазнає швидких змін, які відображають глобальні та національні трансформації. Цифрові технології стали домінуючими в усіх аспектах нашого життя, і їх впровадження в освітній процес стало необхідним. За останні п'ять років технологія віртуальної реальності швидко перетворилася з малоймовірної перспективи на широко використовуваний інструмент.

Метою статті є оцінювання поточного стану розвитку освітнього процесу в галузі біології, ролі інноваційних технологій, зокрема віртуальної реальності, у цьому контексті. Використання систем віртуальної реальності (VR) в освіті представляє новий підхід до передачі та засвоєння науково-методичних знань у навчальних закладах. Визначено, що віртуальна реальність є технологічною системою, яка створює іммерсивний віртуальний світ та дає змогу користувачам з ним взаємодіяти. Проаналізовано найпоширеніші інструменти віртуальної реальності, серед яких Lecture VR, Human Body (Male) Educational Vr 3d, ER VR (virtual reality medical training simulation), Labster, PhET Interactive Simulations. Особлива увага була приділена можливостям використання Labster та PhET Interactive Simulations.

Навчальні технології віртуальної реальності не можуть повністю замінити традиційне викладання в закладах освіти, оскільки вони лише імітують реальність та об'єкти у цифровому просторі. Однак при вивченні

найбільш складних предметів широке використання технології віртуальної реальності є доцільним і надає додаткові можливості для більш глибокого засвоєння матеріалу. Використання технології віртуальної реальності при вивченні біології сприяє створенню стимулюючого та безпечного освітнього середовища, що призводить до кращого розуміння та глибшого засвоєння біологічних понять, розвитку практичних навичок та створенню доступного й активного процесу навчання. Більшість віртуальних технологій надають можливість досліджувати різні біологічні концепції через інтерактивні симуляції, а також глибше вивчати екологію, анатомію, зоологію, фізіологію, біологію клітини та інші біологічні дисципліни.

Ключові слова: інноваційні технології, інтерактивне навчання, віртуальна реальність, біологічна освіта, візуалізація біологічних процесів.

Sorokina Svitlana Ivanivna PhD in Biology, Associate Professor of the Department of Biology and Methods of its Teaching, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, <https://orcid.org/0000-0001-8155-001X>

Kolodii Valentyna Anatolyivna PhD in Biology, Senior Teacher, Department of Biology and Methods of its Teaching, Faculty of Natural Sciences and Economics, Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, Kamianets-Podilskyi, <https://orcid.org/0000-0002-9669-4144>

Abramchuk Olga Mykolayivna PhD in Biology, Associate Professor, Department of Human and Animal Physiology, Faculty of Biology and Forestry, Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, 0000-0002-9479-2111

USE OF VIRTUAL REALITY IN TEACHING BIOLOGY: OPPORTUNITIES AND ADVANTAGES

Abstract. Rapid changes are observed in the modern Ukrainian educational sphere, which reflect global and national transformations. As digital technologies have become dominant in all aspects of our lives, their introduction into the educational process has become a necessity. Over the past five years, virtual reality technology has evolved rapidly, transforming from an unlikely prospect into a widely used tool.

The purpose of the article was to evaluate the current state of development of the educational process in the field of biology, the role of innovative technologies, in particular virtual reality, in this context. The use of virtual reality (VR) systems in education represents a new approach to the transfer and assimilation of scientific and methodological knowledge in educational institutions. It is defined that virtual reality is a technological system that creates an immersive virtual world and allows users to interact with it. The most common virtual reality tools were analyzed,

including Lecture VR, Human Body (Male) Educational Vr 3d, ER VR (virtual reality medical training simulation), Labster, PhET Interactive Simulations. Special attention was paid to the possibilities of using Labster and PhET Interactive Simulations.

Educational virtual programs cannot completely replace traditional teaching in educational institutions, as they only simulate reality and objects in the digital space. However, their wide use is appropriate when studying the most complex topics and provides additional opportunities for in-depth learning of the material. The use of virtual reality technologies in the study of biology leads to an improved understanding of biological concepts and their deeper development, the development of practical skills and the creation of an accessible and active educational process, contributes to the creation of a stimulating and safe educational environment. Most virtual technologies provide the opportunity to learn various biological concepts through interactive simulations, as well as to study in depth ecology, anatomy, zoology, physiology, cell biology and other biological disciplines.

Keywords: innovative technologies, interactive learning, virtual reality, biological education, visualization of biological processes.

Постановка проблеми. Останніми роками технології віртуальної реальності (VR) стають дедалі поширенішими в різних сферах, включно з розвагами, медициною та освітою. Можливості VR створювати іммерсивні та інтерактивні навчальні середовища, які відтворюють реальність, привертають увагу викладачів, які бажають урізноманітнити свої методи навчання. Однак для успішного використання віртуальної реальності в освіті необхідно ретельно дослідити її переваги та недоліки, а також розробити відповідні стратегії впровадження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти використання технологій віртуальної реальності в освіті, наприклад, під час вивчення біології, були досліджені вітчизняними вченими. Зокрема, В. Волинець висвітлила у своїй роботі можливості та переваги використання технологій віртуальної реальності в сучасній освіті. Вона зазначила, що технологія віртуальної реальності створює нові виклики та можливості для освітньої галузі, що сприяє її технологічному та ефективному розвитку. У майбутньому з'являтимуться нові навчальні програми, а технології віртуальної реальності дедалі ширше застосовуватимуться в освітньому процесі. Однак варто зазначити, що для впровадження таких технологій потрібні значні зусилля, а розроблення програм віртуальної реальності потребує часу та грошей. Для ефективного використання VR-технологій необхідно змінювати програми навчання на державному рівні, адаптувати навчальний матеріал до віртуального середовища [10].

А. Торяник розглянув переваги та недоліки технологій віртуальної реальності в освіті та виявив, що віртуальні програми не можуть повністю замінити традиційне викладання в освітніх закладах. Однак їх можна ефективно використовувати для вивчення складних тем з різних предметів, зокрема мов, а також для вдосконалення професійних навичок у різних сферах діяльності [8].

Д. Пінчук зазначив, що віртуальні технології у сучасному світі є додатковою можливістю використання чогось нового, розвитку когнітивних навичок, підвищення інтересу до певного предмету. Застосування віртуальної реальності в освіті може робити навчання більш цікавим та підвищувати якість програм STEM (Наука, Технології, Інжиніринг і Математика). Окрім того, це може бути корисним у віддаленій освіті [6].

С. Литвинова у своєму дослідженні з'ясувала, що учні готові використовувати технології віртуальної реальності на різних уроках, таких як фізика, інформатика, біологія. Критично важливими елементами для успішного впровадження та використання є доступ до окулярів віртуальної реальності, наявність освітнього контенту, навчання навичок використання VR технологій та їхня інтеграція в зміст навчання [5].

В результаті проведених досліджень теорія і практика віртуальної освіти значно розширилися. Втім, автори цих досліджень здебільшого обмежували застосування віртуальних освітніх технологій використанням електронних підручників, екзаменаційних платформ, подекуди мультимедійних матеріалів та, як виняток, комп'ютерних віртуальних симуляторів і тренажерів. Натомість широке впровадження технологій віртуальної реальності в різні сфери сучасного життя, зокрема в біологію, залишається малодослідженим.

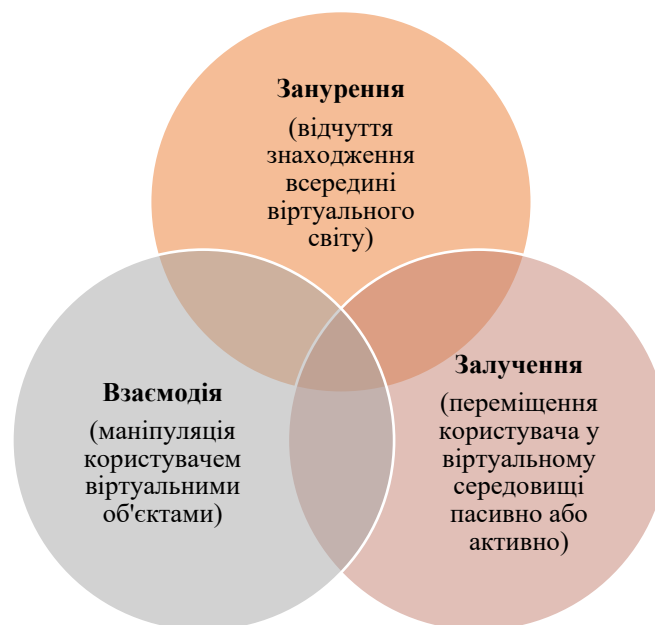
Мета статті — проаналізувати особливості використання технологій віртуальної реальності в освітньому процесі, а саме у процесі вивчення біології, визначити основні переваги та недоліки цих технологій.

Виклад основного матеріалу. Основна концепція навчання у віртуальній реальності полягає у використанні імерсивних технологій, тобто віртуальних розширень реальності, які допомагають краще сприймати та розуміти навколишній світ. Іншими словами, ці технології буквально поглиблюють людину в задане середовище події [8].

Використання технологій віртуальної реальності (VR) в освіті відкриває новий спосіб передачі та засвоєння науково-методичних знань у закладах освіти. Завдяки VR-технології користувачі мають можливість здійснювати віртуальні екскурсії до унікальних експериментальних лабораторій, будувати тривимірні моделі та проводити хімічні досліди, спостерігати за історичними подіями та навіть брати активну участь у них, вирушати у віртуальні космічні подорожі, досліджувати різні міста та країни, а також взаємодіяти з іншими користувачами в науковому співтоваристві: спостерігати за експериментами та брати безпосередню участь у наукових дослідженнях.

Віртуальна реальність (VR) — це створена комп'ютерними системами ілюзія реальності, яка поєднує в собі візуальні, звукові та інші відчуття. Віртуальна освіта — це процес і результат взаємодії між вчителями і здобувачами освіти, який відбувається в освітньому онлайн-середовищі і неможливий без активної комунікації між учасниками навчального процесу [5]. Хоча навчальні програми в інтернеті не можуть повністю замінити традиційну освіту, оскільки вони лише моделюють об'єкти в реальному світі чи віртуальному просторі, їхнє активне використання може бути корисним під час вивчення складних предметів і надавати більше можливостей для поглибленого засвоєння знань.

У вивченні біології важливими є три ключові компоненти віртуальної реальності (рис. 1):

Рис. 1. Основні складники віртуальної реальності

Джерело: власне розроблення авторів.

Занурення у віртуальну реальність забезпечують спеціальні пристрої, такі як віртуальні окуляри або шоломи. Взаємодія здійснюється за допомогою додаткових інструментів, таких як цифрові рукавички або джойстики. Залучення користувача відбувається під час взаємодії з віртуальним середовищем, де користувач може активно впливати на результати програми [1]. Віртуальний простір дає змогу детально вивчати об'єкти та процеси, які в реальному світі бувають абсолютно недоступні або дуже складні для спостереження. Прикладами можуть бути детальне вивчення анатомічних особливостей людського тіла, розгляд роботи різних механізмів та інше. Політ у космос, занурення на значну глибину під воду, або подорож усередину людського організму — все це можна дослідити саме за допомогою VR.

Активна цифрова трансформація освіти вплинула на переосмислення багатьох традиційних методів навчання. З впровадженням технологічних інновацій та інтернет-ресурсів науковці виявляють неабияку зацікавленість до

використання спеціалізованого програмного забезпечення та інтерактивного представлення біологічних об'єктів і явищ [7].

Сьогодні є великий вибір застосунків віртуальної реальності, і їхня кількість постійно зростає. На європейському ринку функціонує понад 300 компаній, які вже давно активно впроваджують технології у цій галузі, такі як Oculus, HTC, Sony, Microsoft, і Samsung. Більшість із них спеціалізуються на створенні освітнього контенту для навчання та пропонують послуги з розроблення індивідуальних програм для шкіл і вищих навчальних закладів [10]. Це означає, що будь-який навчальний заклад має можливість замовити спеціальні програми та успішно використовувати їх у навчальному процесі.

Найвідомішими інструментами віртуальної реальності є (табл. 1):

Таблиця 1

Найпоширеніші інструменти віртуальної реальності

Інструмент	Характеристика
Human Body (Male) Educational VR 3D	В додатку представлені основні органи і системи людського організму. Ця програма дає змогу збільшувати і переглядати певні прошарки органів людського тіла з наперед заданими кутами. Більшість 3D-сцен включають розповіді та вбудовані анімації, а також містять підписи, розважальні анімаційні вікторини та інші візуальні елементи.
Lecture VR	Платформи віртуальної реальності, такі як Oculus Rift, HTC Vive та PlayStation VR надають можливість переглядати серію лекцій видатних науковців, супроводжених наочною візуалізацією. Ці лекції можуть бути доступні як для індивідуальних переглядів, так і для групових сеансів, наприклад, як доповнення до шкільних уроків.
ER VR (virtual reality medical training simulation)	Разом з Королівським коледжем хірургів в Единбурзі була розроблена програма, яка занурює здобувачів освіти у симульовану операційну ситуацію, де вони мають приймати рішення, що можуть врятувати життя пацієнта або призвести до його загибелі. Ця програма передає реалістичні ситуації для молодих інтернів відділення невідкладної медицини.
Labster	Це інтерактивний 3D-проект, який був розроблений у співпраці з провідними закладами вищої освіти США, зокрема Массачусетським технологічним інститутом, Гарвардом і Стенфордом. Його основна особливість полягає у тому, що здобувачі освіти можуть здійснювати експерименти у наукових лабораторіях дистанційно, отримуючи доступ до повного комплексу лабораторного обладнання.

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу джерела [9].

Серед цих інструментів *Labster* відіграє велику роль у реалізації віртуальних лабораторних досліджень і є вкрай важливим освітнім компонентом для вивчення біології; *Labster* надає віртуальні лабораторні симуляції для вивчення різноманітних біологічних процесів і методів [2]. Програма дає змогу користувачам проводити експерименти, аналізувати отримані дані та взаємодіяти з віртуальним лабораторним обладнанням (рис. 2).

Проведення практичних експериментів

- Проведення різноманітних біологічних експериментів дає можливість здобувачам вищої освіти маніпулювати реактивами, виконувати аналізи, збирати дані і спостерігати за результатами своїх досліджень.

Використання симуляцій

- Демонстрація якісних 3D-симуляцій, які детально передають реальність лабораторного середовища. Всі учасники освітнього процесу можуть взаємодіяти з різними інструментами та об'єктами, проводити дослідження.

Реалізація лабораторних із різних тем

- Програма охоплює широкий спектр тем в біології, починаючи від молекулярної біології та генетики і закінчуючи екологією та фізіологією. Це дає змогу здобувачам освіти більш детально вивчати різноманітні аспекти, включаючи генетичні дослідження та фотосинтез, використовуючи віртуальні експерименти.

Миттєвий зв'язок

- *Labster* надає здобувачам освіти миттєвий зворотний зв'язок у процесі виконання лабораторних експериментів.

Реалізація колективного навчання

- Здобувачі вищої освіти можуть працювати разом у віртуальних лабораторіях, спільно реалізовувати різноманітні експерименти.

Рис. 2. Ключові аспекти використання інструменту *Labster* під вивчення біології

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу джерела [2].

Є також програма під назвою *PhET Interactive Simulations*, яка включає різні віртуальні симуляції, розроблені Університетом Колорадо. Програма надає можливість студентам вивчати різні біологічні концепції завдяки інтерактивним симуляціям [3]. Програма охоплює екологію, еволюцію, генетику та багато інших тем (рис. 3).

Рис. 3. Головні можливості використання PhET Interactive Simulations у процесі вивчення біології

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу джерела [2].

Отже, PhET надає можливість здійснювати різноманітні інтерактивні експерименти, де здобувачі освіти можуть досліджувати різні параметри, змінювати їх і аналізувати отримані дані. Загалом, використання технології віртуальної реальності в біології може допомогти викладати більш складні поняття та біологічні процеси через інтерактивні та візуальні можливості. Це допомагає активнішому навчанню, розвитку критичного мислення та кращому засвоєнню матеріалу.

Одним із компонентів віртуальної реальності є віртуальна лабораторія — тип середовища, що допомагає моделювати певний об'єкт у цифровому просторі; VR дає змогу студентам відчувати більш реалістичне лабораторне середовище та проводити віртуальні експерименти. Такі технології сприяють:

- покращенню розумінню складного матеріалу;
- розвитку практичних навичок;

- реалізації методу активного навчання;
- розширенню доступу до навчання.

У вивченні біології та інших біологічних дисциплін віртуальні лабораторії дають змогу краще зрозуміти складні біологічні концепції, розвинути практичні навички. Прикладом інструменту віртуальної лабораторії є *LabInApp Virtual Labs*. Це набір програмних рішень для віртуального навчання, які створюють віртуальні лабораторні середовища для освіти в різних наукових галузях, з основним акцентом на біології. Сайт *LabInApp* пропонує експериментальні ресурси, які можна використовувати в освітньому процесі, зокрема демонстраційні відео та функції віртуального експерименту в природничих науках. Особливу увагу приділено використанню таких ресурсів для вивчення біології та хімії [2]. Звертаючи увагу на аспекти технічного доступу до віртуальної реальності, важливо згадати, що є доступний бюджетний варіант окулярів віртуальної реальності — *Esperanza Glasses 3D VR*, які можна придбати за невелику суму (120 грн). За допомогою цих окулярів можна зануритися у віртуальний світ, використовуючи лише свій смартфон. Щоб це зробити, потрібно:

- завантажити один із додатків, доступних в Google Play або Apple Store, використовуючи ключові слова «3D VR 360»;
- розмістити смартфон у спеціальному слоті окулярів;
- запустити обраний додаток;
- вставити смартфон у спеціальний шолом [9].

Разом зі смартфоном окуляри дають змогу учням брати участь у віртуальній біологічній лабораторії. Вони можуть досліджувати біологічні об'єкти та процеси, які важко або неможливо побачити в реальному світі. Приміром є вивчення мікроскопічних структур і внутрішніх органів. VR також дає змогу учням здійснювати віртуальні експедиції у світ природи, досліджуючи різні біологічні середовища та спостерігаючи за організмами в їхньому природному середовищі існування.

Віртуальні та реалістичні моделі біологічних процесів і організмів доступні завдяки окулярам. Учні можуть взаємодіяти з такими моделями, щоб краще зрозуміти біологічні поняття.

Основними перевагами впровадження технологій віртуальної реальності в освітній процес загалом та у вивчення біології зокрема є [4]:

- наочність;
- зосередженість;
- максимальний рівень залучення;
- безпека;
- висока результативність.

Важливо пам'ятати, що віртуальна реальність не змінює того факту, що викладання залишається обов'язком вчителів. Іммерсивні технології можуть

лише доповнювати процес навчання і не мають можливості повністю замінити роль викладача. Однак вони відкривають безліч можливостей, таких як демонстрація тривимірних проєкцій, мотивація здобувачів освіти, особливо тих, які навчаються віддалено, використання інтерактивних дошок та організація практичних занять [6].

Висновки. Використання віртуальної та доповненої реальності в українській освіті є новаторським підходом, який може змінити традиційні методи навчання. Українська освіта почала лише недавно переходити на використання передових технологій. Є низка проблем, які ускладнюють інтеграцію в освітній процес технологій віртуальної реальності. Наразі Google Play та App Store мають значну кількість мобільних додатків, на ринку представлено широкий вибір VR-пристроїв. Однак, незважаючи на це, попит на україномовний контент для проведення повноцінних інтерактивних уроків залишається нижчим за потребу.

Сучасні технології електронного навчання, зокрема технології віртуальної реальності, мають численні переваги, але водночас можуть призводити до зменшення особистого спілкування між викладачем та здобувачами освіти. Використання таких технологій має сенс лише у випадку, коли вони дійсно поліпшують якість навчання та створюють нові можливості для учнів та студентів. У процесі вивчення біології віртуальна реальність часто сприяє кращому розумінню та запам'ятовуванню матеріалу. Використання віртуальної реальності в біології має великий потенціал для покращення освіти та розвитку біологічних наук загалом.

Визначення впливу технологій віртуальної та доповненої реальності на підвищення інтересу та мотивації студентів до певної дисципліни є перспективою подальших досліджень.

Література:

1. Вільчинський М. Особливості використання технологій віртуальної реальності в освіті. *Актуальні проблеми професійної та технологічної освіти: погляд у майбутнє*: матер. Всеукр. студ. наук.-практ. конф. (Умань, 4 квітня. 2023 р.). Умань, 2023. С. 24-28. URL: https://tpf.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/collection-student-theses-2023-opt_compressed.pdf#page=24 (дата звернення: 21.08.2023).

2. Віртуальні лабораторії в біологічній освіті: моделювання експериментальних досліджень / В. В. Гнатюк та інші. *Академічні візії*. 2023. № 21. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/479> (дата звернення: 21.08.2023).

3. Гуменний О. Технології віртуальної реальності та штучного інтелекту в освіті. *Науково-методичне забезпечення професійної освіти і навчання*: матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції (звітної) Інституту професійної освіти НАПН України (29 квітня, 17-20 березня 2022 р.). Київ, 2022. С. 73-77. URL: https://lib.iitta.gov.ua/730993/1/2022_1_2_Збірник%20тез%20.pdf#page=74 (дата звернення: 21.08.2023).

4. Коркішко І. А. Переваги та недоліки використання віртуальної реальності у закладах загальної середньої освіти (зарубіжний досвід). *Звітна науково-практична конференція Інституту інформаційних технологій і засобів навчання НАПН України*:

матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 11 лютого 2021 р.). Київ, 2021. С. 54–55. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/724023/1/Збірник%20тез%20звітної%202021%20фін.pdf#page=54> (дата звернення: 21.08.2023).

5. Литвинова С. Г. Готовність учнів закладів загальної середньої освіти до використання віртуальної реальності в освітньому процесі. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 4(9). С. 218-230. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4\(9\)-218-230](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9)-218-230) (дата звернення: 21.08.2023).

6. Пінчук Д. М. Використання технологій віртуальної реальності в освіті. *Імерсивні технології в освіті* : збірник матеріалів І Науково-практичної конференції з міжнародною участю. Київ, 2021. С. 118-122. URL: https://lib.iitta.gov.ua/727353/1/Collection%20of%20materials%20of%20the%20I%20Scientific%20and%20Practical%20Conference%20with%20International%20Participation_.pdf.pdf#page=119 (дата звернення: 21.08.2023).

7. Тимчина В., Тимчина Н. Нові перспективи освітнього процесу: віртуальна та доповнена реальність. *Нова педагогічна думка*. 2020. Т. 101, № 1. DOI: <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2020-101-1-42-46> (дата звернення: 21.08.2023).

8. Торяник А. Переваги та недоліки застосування технологій віртуальної реальності в освіті. *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес*: матеріали міжнар. наук.-теор. конференції студ. та аспір. (м. Харків, 10–11 квітня 2019 року). Харків, 2019. С. 591–593. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/df6324db-a062-4614-bb3a-ea5a45bfd183/content#page=591> (дата звернення: 21.08.2023).

9. Kovalenko V., Marienko M., Sukhikh A. Use of augmented and virtual reality tools in a general secondary education institution in the context of blended learning. *Information Technologies and Learning Tools*. 2020. Vol. 86, No. 6. P. 70–86. DOI: <https://doi.org/10.33407/itlt.v86i6.4664> (дата звернення: 21.08.2023).

10. Volynets V. Use of virtual reality technologies in education. *Continuing Professional Education: Theory and Practice*. 2021. No. 2. P. 40–47. DOI: <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2021.2.5> (дата звернення: 21.08.2023).

References:

1. Vilchynskyi, M. (2023). Osoblyvosti vykorystannia tekhnolohii virtualnoi realnosti v osviti [Peculiarities of using virtual reality technologies in education]. *Aktualni problemy profesiinoi ta tekhnolohichnoi osvity: pohliad u maibutnie* : mater. Vseukr. stud. nauk.-prakt. konf. – *Actual problems of professional and technological education: a look into the future: Mater. All-Ukrainian study science and practice conf.* (pp. 24-28). Uman. Retrieved from https://tpf.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/collection-student-theses-2023-opt_compressed.pdf#page=24 [in Ukrainian].

2. Hnatyuk, V. V., Upatova, I. P., Dekhtyar'ova, O. O., & Kuruts, N. V. (2023). Virtual'ni laboratoriyi v biolohichnii osviti: modelyuvannya eksperymental'nykh doslidzhen' [Virtual laboratories in biological education: simulation of experimental studies]. *Akademichni viziyyi – Academy vision*, (21). Retrieved from <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/479> [in Ukrainian].

3. Humennyi, O. (2022). Tekhnolohii virtualnoi realnosti ta shtuchnoho intelektu v osviti [Technologies of virtual reality and artificial intelligence in education]. *Naukovo-metodychne zabezpechennia profesiinoi osvity i navchannia* : materialy KhVI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (zvitnoi) Instytutu profesiinoi osvity NAPN Ukrainy – *Scientific and methodological support of professional education and training: materials of the 16th All-Ukrainian scientific and practical conference (report) of the Institute of Professional Education of the National Academy of Sciences of Ukraine*. (pp. 73-77). Kyiv. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/730993/1/2022_1_2_Збірник%20тез%202022.pdf#page=74 [in Ukrainian].

4. Korkishko, I. A. (2021). Perevahy ta nedoliky vykorystannia virtualnoi realnosti u zakladakh zahalnoi serednoi osvity (zarubizhnyi dosvid) [Advantages and disadvantages of using virtual reality in general secondary education institutions (foreign experience)]. *Zvitna naukovopraktychna konferentsiia Instytutu informatsiinykh tekhnolohii i zasobiv navchannia NAPN Ukrainy: materialy naukovopraktychnoi konferentsii – eport of the scientific-practical conference of the Institute of Information Technologies and Teaching Aids of the National Academy of Sciences of Ukraine: materials of the scientific-practical conference.* (pp. 54-55). Kyiv. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/724023/1/Збірник%20тез%20звітної%202021%20фін.pdf#page=54> [in Ukrainian].

5. Lytvynova, S. H. (2022). Hotovnist uchniv zakladiv zahalnoi serednoi osvity do vykorystannia virtualnoi realnosti v osvitnomu protsesi [Readiness of students of general secondary education institutions to use virtual reality in the educational process]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky – Perspectives and innovations of science*, 4(9), 218-230. Retrieved from [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4\(9\)-218-230](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-4(9)-218-230) [in Ukrainian].

6. Pinchuk, D. M. (2021). Vykorystannia tekhnolohii virtualnoi realnosti v osviti [Use of virtual reality technologies in education]. *Imersyvni tekhnolohii v osviti : zbirnyk materialiv I Naukovopraktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu – Immersive technologies in education: collection of materials of the 1st scientific and practical conference with international participation.* (pp. 118-122). Kyiv. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/727353/1/Collection%20of%20materials%20of%20the%20I%20Scientific%20and%20Practical%20Conference%20with%20International%20Participation_.pdf.pdf#page=119 [in Ukrainian].

7. Tymchyna, V., & Tymchyna, N. (2020). Novi perspektyvy osvitnoho protsesu: virtualna ta dopovnena realnist [New perspectives of the educational process: virtual and augmented reality]. *Nova pedahohichna dumka – New pedagogical thought*, 1. Retrieved from <https://doi.org/10.37026/2520-6427-2020-101-1-42-46> [in Ukrainian].

8. Torianyk, A. (2019). Perevahy ta nedoliky zastosuvannia tekhnolohii virtualnoi realnosti v osviti [Advantages and disadvantages of using virtual reality technologies in education]. *Ukraina i svit: humanitarno-tekhnichna elita ta sotsialnyi prohres : materialy mizhnar. nauk.-teor. konferentsii stud. ta aspir. – Ukraine and the world: the humanitarian and technical elite and social progress: materials of the international science and theory conference of students and postgraduates.* (pp. 591-593). Kharkiv. Retrieved from <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/df6324db-a062-4614-bb3a-ea5a45bfd183/content#page=591> [in Ukrainian].

9. Kovalenko, V., Marienko, M., & Sukhikh, A. (2020). Use of augmented and virtual reality tools in a general secondary education institution in the context of blended learning. *Information Technologies and Learning Tools*, 86(6), 70–86. Retrieved from <https://doi.org/10.33407/itlt.v86i6.4664> (дата звернення: 21.08.2023).

10. Volynets, V. (2021). Use of virtual reality technologies in education. *Continuing Professional Education: Theory and Practice*, 2, 40–47. Retrieved from <https://doi.org/10.28925/1609-8595.2021.2.5>

УДК 001.89:378.6(477.4В)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-350-356](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-350-356)

Телячий Юрій Васильович доктор історичних наук, професор, президент, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, вул. Кам'янецька, 2, тел.: (096) 534-38-86, <https://orcid.org/0000-0003-0565-2211>

Маркова Світлана Василівна доктор історичних наук, доцент, керівник відділу наукової роботи, професор кафедри соціально-гуманітарної підготовки, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, вул. Кам'янецька, 2, тел.: (067) 758-82-85, <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

Сарай Наталія Ізидорівна кандидат економічних наук, доцент, проректор з наукової роботи, професор кафедри підприємництва, торгівлі, логістики та готельно-ресторанної справи, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, вул. Кам'янецька, 2, тел.: (096) 116-50-68, <https://orcid.org/0000-0001-8646-5084>

ФОРМУВАННЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЦЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ МАГІСТРІВ: ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті проаналізовані окремі напрями розвитку науково-дослідницької компетентності підготовки майбутніх магістрів, зокрема уміння здобувачів вищої освіти (другого – магістерського рівня) готувати публікації з презентацією результатів науково-дослідницької діяльності. Частиною невирішеної загальної проблеми є виявлення педагогічних резервів та шляхів вдосконалення формування науково-дослідницької компетентності здобувачів вищої освіти Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту в умовах повномасштабної війни російської федерації проти України.

Метою статті є вдосконалення принципів і підходів до науково-дослідницької діяльності здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня заснованих на компетентнісному підході, спрямованих на підвищення ефективності творення публікації з презентацією результатів.

Підтверджено, що ефективний вплив на процес розвитку науково-дослідницької компетентності магістрів, в цілому сприятиме формуванню та розвитку професійних компетентностей. Для здобувача вищої освіти важливо опанувати техніку написання тез, статей, есеїв, що дозволяє презентувати (репрезентувати) проміжні (кінцеві) результати власних

наукових досліджень. Виявлено педагогічні резерви щодо формування науково-дослідницької компетентності здобувачів освіти Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту, зокрема, уміння готувати та створювати публікації з презентацією результатів науково-дослідницької діяльності в наукових, науково-популярних журналах, збірниках наукових праць тощо.

Для вирішення поставлених у статті завдань використано: метод аналізу (елементарний); індукції – для структуризації змісту науково-дослідної компетентності, узагальнення окремих спостережень; аналогії; класифікації – для впорядкування наявного матеріалу та базових принципів; емпіричні методи дослідження, зокрема спостереження, опитування, дослідницька бесіда.

Ключові слова: здобувачі вищої освіти, науково-дослідницька компетентність, Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут, стаття, тези.

Telyachyi Yurii Vasyliovych Doctor of historical sciences, professor, president, Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Kamianetska St., 2, tel.: (096) 534-38-86, <https://orcid.org/0000-0003-0565-2211>

Markova Svitlana Vasylivna Doctor of historical sciences, associate professor, head of the research department, professor of the department of social and humanitarian training, Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Kamianetska St., 2, tel.: (067) 758-82-85, <https://orcid.org/0000-0002-8665-2688>

Sarai Nataliya Izydorivna Candidate of economic sciences, associate professor, vice-rector for scientific work, professor of the department of entrepreneurship, trade, logistics and hotel and restaurant business, Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, Kamianetska St., 2, tel.: (096) 116-50-68, <https://orcid.org/0000-0001-8646-5084>

FORMATION OF SCIENTIFIC AND RESEARCH COMPETENCES OF FUTURE MASTERS: APPLIED ASPECT

Abstract. The article analyzes separate areas of development of scientific research competence in the preparation of future master's degrees, in particular, the ability of students of higher education (second - master's level) to prepare publications with a presentation of the results of scientific research activities. Part of the unsolved general problem is the identification of pedagogical reserves and ways to improve the formation of scientific and research competence of students of higher education of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute in the conditions of a full-scale war of the Russian Federation against Ukraine.

The purpose of the article is to improve the principles and approaches to the scientific research activity of students of the second (master's) level of higher education, based on the competence approach, aimed at increasing the effectiveness of creating a publication with a presentation of the results.

It has been confirmed that the effective influence on the process of development of scientific and research competence of masters will generally contribute to the formation and development of professional competences. For a student of higher education, it is important to master the technique of writing theses, articles, essays, which allows to present (represent) the intermediate (final) results of one's own scientific research. Pedagogical reserves regarding the formation of scientific and research competence of students of the Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute were identified, in particular, the ability to prepare and create publications with the presentation of the results of scientific and research activities in scientific and popular science magazines, collections of scientific works, etc.

To solve the tasks set in the article, the following method of analysis (elementary); induction – for structuring the content of research competence, generalization of individual observations; analogies; classifications – to organize the available material and basic principles; empirical research methods, in particular observation, survey, research conversation.

Keywords: students of higher education, research competence, Khmelnytskyi Cooperative Trade and Economic Institute, article, theses.

Постановка проблеми. Якісна підготовка фахівців економічної сфери має позитивно вплинути на повоєнну відбудову України, допомогти стабілізувати та «перезавантажити» економічну ситуацію. В умовах війни та повоєнної відбудови викладач має навчити здобувача вищої освіти другого (магістерського рівня) викладацьким вмінням і навичкам, та як трансформувати науково-дослідницьку компетентність в процес творення власних наукових продуктів та проєктів.

З початком повномасштабної російсько-української війни в Хмельницькому кооперативному торговельно-економічному інституті підготовка здобувачів освіти другого (магістерського) рівня вищої освіти була актуалізована, що знайшло відображення в робочих програмах навчальних дисциплін підготовки магістрів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світлі нашої розвідки інтерес викликають напрацювання М. Головань, щодо ключових дидактичних особливостей формування компетентностей [1, с. 23-30].

На думку Хонга, вся ідея викладання та навчання, заснованого на компетентнісному підході, передбачає необхідність зосередження викладачів на навчанні здобувачів вищої освіти важливості цінувати свій навчальний процес і рефлексувати над ним, що дає змогу розвивати їхні навички в навчанні вчитися та розвивати ключові компетентності [2, с. 27-37].

К. Тушко, С. Маркова, Г. Гусак серед пріоритетних характеристик науково-дослідної компетенції виокремили наступні: сформованість уявлень щодо актуальності сучасних теоретичних та прикладних досліджень; усвідомлення сутності теоретико-методологічних підходів в існуючих наукових галузях; усвідомлення методології наукової галузі, знань щодо закономірностей її розвитку; сформованість готовності застосовувати отримані в професійній діяльності знання; уміння розробляти науковий апарат дослідження; розуміння методології наукового дослідження; використання методів наукового дослідження (прямої реєстрації подій, письмового та усного опитувань); уміння формулювати наукову ідею та виправдовувати або спростовувати її в контексті обраної проблеми; аналітичні вміння; формулювати конкретні відповідні висновки (здатність до рефлексії) та ін. [3, с. 453–460].

О. Штонда, С. Білецька, О. Проскурня слушно наголошують, що «перші наукові розвідки передбачають аналіз бібліографічних джерел, ознайомлення з методами наукових досліджень, формулювання мети та завдань майбутньої наукової праці. В даному контексті особливо актуальною буде співпраця магістранта з науковим керівником щодо вироблення індивідуальної траєкторії навчання з урахуванням когнітивних навичок та освітніх потреб кожного здобувача. Підготовка наукових статей, тез доповідей, участь у конференціях є наступним етапом наукового дослідження. Тут доречно розвивати вміння здобувачів вести дискусії, відстоювати власні наукові переконання, аргументовано захищати результати наукової роботи. З огляду на це варто застосовувати тренінгові методи, організовувати заняття у вигляді «круглих столів», на яких здійснювати обговорення певної актуальної проблеми з виробленням рекомендацій щодо її вирішення [4, с. 105-112].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Частиною невирішеної загальної проблеми є виявлення педагогічних резервів та шляхів вдосконалення формування науково-дослідницької компетентності здобувачів вищої освіти ХКТЕІ, зокрема, уміння створювати публікації з презентацією результатів науково-дослідницької діяльності.

Метою статті є вдосконалення принципів і підходів до науково-дослідницької діяльності здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня заснованих на компетентнісному підході, спрямованих на підвищення ефективності творення публікації з презентацією результатів.

Виклад основного матеріалу. Підготовка магістрів передбачає опанування низки компетентностей, зокрема науково-дослідницької, соціально-економічної, цифрової, міжкультурної та інших й підвищити спроможність надалі кваліфіковано виконувати завдання або роботу.

Випускники Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту за освітнім рівнем магістр у повоєнний період повинні вміти приймати рішення; вибирати стратегію діяльності з урахуванням нових викликів, наукових та культурних досягнень; реальної суспільно-політичної та соціально-економічної ситуації; мати здатність критично осмислювати професійні проблеми та визначати ключові потреби.

Спільно з працівниками відділу наукової роботи Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту та студентським Віче було проведено опитування, інтерв'ювання та дослідницькі бесіди з метою розуміння організаційних та методичних проблем підготовки здобувачами вищої освіти інституту наукової доповіді, тез конференції, статті.

Уміння створювати публікації з презентацією результатів науково-дослідницької діяльності було актуалізоване та втілене на практиці в Хмельницькому кооперативному торговельно-економічному інституті упродовж 2022–2023 н.р. Протягом згаданого періоду було проведено п'ять наукових зібрань. Як-от, I Всеукраїнська науково-практична конференція «Дискурс кооперативної освіти, науки і практики у рефлексіях ХХІ ст.»; Всеукраїнська науково-практична конференція «Хмельниччина в умовах війни росії проти України»; Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні технології маркетингу і менеджменту в умовах трансформаційних змін»; VII Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Актуальні проблеми сьогодення у сфері фінансів, обліку та аудиту»; Всеукраїнська науково-практична конференція «Перші красномовці читання в пам'ять професора Лева Баженова». До участі у конференціях були долучені здобувачі вищої освіти (першого та другого рівнів). Здобувачами освіти інституту та фахового коледжу за сприяння, консультування, допомоги педагогічних, науково-педагогічних працівників було підготовлено 60 виступів; 49 статей та тез (на внутрішніх наукових зібраннях).

11 травня 2023 р. відбулася Дев'ятнадцята науково-практична конференція студентів закладів вищої та фахової передвищої освіти Укркоопспілки «Інноваційні процеси і їх вплив на ефективність діяльності підприємства» на базі Львівського торговельно-економічного університету в режимі відеоконференції. Свій науковий талант, відповідні компетентності гідно представили студенти Хмельницького кооперативного торговельно-економічного інституту та Хмельницького кооперативного фахового коледжу ХКТЕІ: Дмитро Главацький (гр. ПТБ(б)-21), тема публічного виступу «Вплив інноваційних технологій на розвиток підприємств роздрібної торгівлі» (науковий керівник к.е.н., доц., проректор з наукової роботи Н. Сарай); Максим Солтис (гр. ПТБ(б)-21) – «Інновації у транспортній логістиці та зміна пріоритетів вітчизняних перевезень в умовах війни» (науковий керівник. к.е.н., завідувач кафедру

підприємництва, торгівлі, логістики та готельно-ресторанної справи Н. Сапотницька); Гринчишина Вікторія (ГРС(мб)-931) – «Діяльність туристичних підприємств в умовах війни: маркетингові інновації» (науковий керівник – д.е.н., доц., проф. кафедри маркетингу та менеджменту Г. Заячківська); Дарія Кучер (ПР(мб)-21) – «Інноваційні процеси та їх вплив на ефективність діяльності підприємства: юридичні аспекти» (науковий керівник, к.ю.н., ст. викладач кафедри права та публічного адміністрування В. Осмолян).

Впродовж 2022–2023 н. р. здобувачі освіти другого (магістерського) рівня також вдало презентували результати своїх наукових пошуків на науково-практичних форумах, у яких Хмельницький кооперативний торговельно-економічний інститут виступав як співорганізатор. Зокрема, молоді науковці брали активну участь у таких заходах: VIII Всеукраїнській молодіжній науково-практичній інтернет-конференції «Наука і молодь в XXI сторіччі» (Полтава, Полтавський університет економіки і торгівлі, 30 листопада 2022 р.); II Міжнародній науково-практичній конференції «Якість та безпечність продукції у внутрішній і зовнішній торгівлі й торговельне підприємництво: сучасні вектори розвитку і перспективи» (Полтава, Полтавський державний аграрний університет, 15 лютого 2023 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених і студентів «Проблеми та перспективи розвитку бізнесу в Україні» (Львів, Львівський торговельно-економічний університет, 2 березня 2023 р.); I Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні напрями розвитку економіки, підприємництва, технологій та їх правового забезпечення» (Львів, Львівський торговельно-економічний університет, 1-2 червня 2023 р.).

Для здобувача вищої освіти було важливо спочатку опанувати техніку написання тез, статей, що дозволило презентувати (репрезентувати) проміжні (кінцеві) результати власних наукових досліджень (відділом наукової роботи інституту) було розроблено пам'ятку: «Як підготувати наукову статтю?».

Варто зауважити, що аналіз підготовки, презентації наукових доповідей, тез, статей показав, що здобувачі освіти не завжди вміють стисло викласти головну ідею виступу (доповіді). Типовим мовним недоліком залишається суржик: *на кінець (отже); примінити (застосувати); в кінці кінців (зрештою)* та ін. Окремі тези були переповнені займенниками та частками (мають переважати іменники, дієслова, прикметники). Здобувачі освіти не завжди послуговуються дієсловами у формі теперішнього часу (*розглядається, спостерігається, досліджується*); часто використовують дієслова наказового способу, що є не доречними у наукових текстах. Також зустрічаються калькування з російської мови (*розмір статті – обсяг статті; розповсюдження інформації – поширення інформації*). Інколи здобувачі вищої освіти використовують новотвори, натомість характерними

для наукових текстів мають бути стійкі дієслівно-іменникові сполуки (*брати участь, дотримуватися вимог, надавати слово, ставити запитання*). У текстах статей досить часто зустрічаються запозичені слова, які мають відповідники українською мовою.

Опитування та дослідницькі бесіди підтвердили необхідність додаткової роботи у згаданому напрямі, як-от проведення тренінгу: «Як підготувати доповідь (виступ) на науковому зібранні та написати тези конференції?».

Висновки. Підсумовуючи, зауважимо, що формування науково-дослідницької компетентності здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти є необхідним і важливим підґрунтям для проведення ними наукових досліджень, оскільки забезпечує здатність до аналізу та синтезу наукової літератури в галузі професійної діяльності; вміння оптимально обирати методи наукових досліджень; навички логічного та аргументованого письмового й усного мовлення. Ефективний вплив на процес розвитку науково-дослідницької компетентності магістрів в цілому сприятиме формуванню та розвитку професійних компетентностей.

Література:

1. Головань, М.С. Компетенція і компетентність: досвід теорії, теорія досвіду [Текст]. Вища освіта України. 2008. № 3. С. 23-30.
2. Hong, W. (2012). An International study of the changing nature and role of school curricula: from transmitting content knowledge to developing students' key competencies'. *Asia Pacific Educational Review*. 13(1), 27-37.
3. Тушко К.Ю., Маркова С.В., Гусак Г.В. Науково-дослідна компетенція здобувачів освіти. Журнал «Перспективи та інновації науки» (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»). № 10(28) 2023. С. 453–460.
4. Штонда О. Г., Білецька С. А., Проскурня О. І. Формування дослідницької компетентності магістрів педагогічних університетів у процесі науково-дослідної практики. Наукові записки кафедри педагогіки. 2022. № 51, С. 105-112. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-51-12>. (дата звернення: 10.09.2023).

References:

1. Holovan', M.S. (2008). Kompetentsiya i kompetentnist': dosvid teorii, teoriya dosvidu. [Competence and competence: theory experience, theory of experience]. *Vyshcha osvita Ukrainy - Higher education of Ukraine*. 3, 23-30 [in Ukrainian].
2. Hong, W. (2012). An International study of the changing nature and role of school curricula: from transmitting content knowledge to developing students' key competencies'. *Asia Pacific Educational Review*. 13(1), 27-37.
3. Tushko, K.Yu., Markova, S.V. and Husak, H.V. (2023). Naukovo-doslidna kompetentsiya zdobuvachiv osvity. [Scientific and research competence of education seekers]. *Zhurnal «Perspektyvy ta innovatsiyi nauky» (Seriya «Pedagogika», Seriya «Psychologiya», Seriya «Medytsyna») – Magazine "Perspectives and Innovations of Science" ("Pedagogy" Series, "Psychology" Series, "Medicine" Series)*. 10 (28), 453–460 [in Ukrainian].
4. Shtonda, O.H., Bilets'ka, S.A. and Proskurnya, O.I. (2022). Formuvannya doslidnyts'koyi kompetentnosti mahistriv pedagogichnykh universytetiv u protsesi naukovo-doslidnoyi praktyky. [Formation of research competence of masters of pedagogical universities in the process of research practice]. *Naukovi zapysky kafedry pedagogiky – Scientific notes of the department of pedagogy*. 51, 105-112. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-51-12> (accessed September 10, 2023).

УДК 37.013

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-357-365](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-357-365)

Ткачов Сергій Іванович доктор педагогічних наук, професор, Харківська державна академія фізичної культури, вул. Клочківська, 99, м. Харків, 61058, <https://orcid.org/0000-0001-8130-4193>

Ткачова Наталія Олександрівна доктор педагогічних наук, професор, Харківський національний університет імені В. Г. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, <https://orcid.org/0009-0006-3661-0793>

Байдала Вікторія Вікторівна кандидат педагогічних наук, Харківський національний університет імені В. Г. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, <https://orcid.org/0000-0002-6009-055X>

Чирва Ярослава Олександрівна кандидат педагогічних наук, Харківський національний університет імені В. Г. Каразіна, пл. Свободи, 4, м. Харків, 61077, <https://orcid.org/0000-0002-7528-7400>.

ФОРМАЛЬНА, НЕФОРМАЛЬНА, ІНФОРМАЛЬНА ОСВІТА: СУТЬ, ОСНОВНІ ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Анотація. Ефективність соціально-економічного розвитку країни переважною мірою залежить від людських ресурсів, що вимагає залучення членів суспільства до неперервної освіти. Концепція неперервної освіти передбачає отримання людини протягом життя таких трьох видів освіти: формальної, неформальної, інформальної. Неоднозначність трактувань ученими зазначених понять, важливість уточнення місця та ролі кожного з названих видів освіти у вітчизняній освітній системі, а також невирішеність питання про зараховування результатів неформального й інформального навчання в межах формальної освіти зумовили вибір теми статті. Мета статті – розкрити суть формальної, неформальної, інформальної освіти та їх місце в загальній освітній системі, проаналізувати ключові переваги та недоліки кожного з названих видів освіти.

Серед основних переваг формальної освіти визначено такі: систематичність і послідовність у процесі навчання здобувачів; створення структурованого освітнього середовища, в якому формуються соціально значущі особистісні якості та вміння здобувачів; розвиток здібностей критичного мислення особистості, її заохочення до аналізу поданої інформації, оцінювання аргументів та вирішення складних проблемі тощо. Неформальна освіта має такі основні переваги: спонукання здобувачів до

практичного навчання та кар'єрного зростання, формування в них професійно та життєво важливих умінь; активний розвиток мислення особистості; гнучкість в організації освітнього процесу та визначенні віку здобувачів; відкритість освітньої системи, що передбачає співучасть державного та комерційного секторів тощо.

За висновками зарубіжних учених, інформальний вид освіти має такі переконливі переваги: здобувач примушений самостійно розбиратися в деяких питаннях; інформальна освіта є дешевше, ніж формальна; інвестиції в отримання інформальної освіти має відносно низький ризик невдач; розширення можливостей здобувачів, що дозволяє досліджувати відповідні їм інтересні об'єкти та сфери індивідуальних інтересів; практична спрямованість освіти; негайність у здійсненні трансляції потрібних здобувачам освіти матеріалів тощо.

Ключові слова: формальна освіта, неформальна освіта, інформальна освіта, переваги, недоліки.

Tkachov Serhii Ivanovich Dr. hab. in Pedagogy, Professor, Kharkiv State Academy of Physical Culture. Klochkivska, 99, Kharkiv, 61058, <https://orcid.org/0000-0001-8130-4193>

Tkachova Nataliia Oleksandrivna Dr. hab. in Pedagogy, Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, Freedom Square, 4, Kharkiv, 61077, <https://orcid.org/0009-0006-3661-0793>

Baidala Viktoriya Viktorivna PhD in Pedagogy, 61077, V. N. Karazin Kharkiv National University, Freedom Square, 4, Kharkiv, 61077, <https://orcid.org/0000-0002-6009-055X>

Chyrva Yaroslava Oleksandrivna PhD in Pedagogy, Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University, Freedom Square, 4, Kharkiv, 61077, <https://orcid.org/0000-0002-7528-7400>

FORMAL, INFORMAL, INFORMATIONAL EDUCATION: THE ESSENCE, MAIN ADVANTAGES AND DISADVANTAGES A NEW PENSION AGENCY WILL EMERGE IN UKRAINE

Abstract. The effectiveness of the socio-economic development of the country mainly depends on human resources, which requires the involvement of members of society in continuing education. The concept of continuous education provides for the receipt of a person during the life of the following three types of education: formal, informal, informal. The ambiguity of the scientists' interpretations of these concepts, the importance of clarifying the place and role of

each of these types of education in the domestic educational system, as well as the unresolved issue of counting the results of informal and informational education within the framework of formal education determined the choice of the topic of the article. The purpose of the article is to reveal the essence of formal, non-formal, informational education and their place in the general educational system, to analyze the key advantages and disadvantages of each of these types of education. Among the main advantages of formal education identified the following: systematic and consistency in the process of training applicants; creation of a structured educational environment in which socially significant personal qualities and skills of applicants are formed; development of the abilities of critical thinking of a person, his encouragement to analyze the information presented, evaluate arguments and solve complex problems, etc. Non-formal education has the following main advantages: encouraging applicants to practical training and career growth, the formation of professional and vital skills in them; active development of personality thinking; flexibility in organizing the educational process and determining the age of applicants; openness of the educational system, involving the complicity of the public and commercial sectors, etc. According to the conclusions of foreign scientists, the informational type of education has the following convincing advantages: the applicant is forced to independently understand some issues; informal education is cheaper than formal; investing in information education has a relatively low risk of failure; expanding the capabilities of applicants, which allows them to explore their respective objects of interest and areas of individual interests; practical orientation of education; urgency in translating materials necessary for applicants for education, etc.. **Keywords:** formal education, non-formal education, information education, advantages, disadvantages.

Keywords: formal education, non-formal education, information education, advantages, disadvantages.

Постановка проблеми. Ефективність соціально-економічного розвитку країни (а як наслідок – її конкурентоспроможність) переважною мірою залежить від людських ресурсів, які оцінюються сьогодні насамперед не за кількісними, а якісними характеристиками. У такій ситуації виникає актуальна потреба в забезпеченні можливостей постійного підвищення рівня сформованості ключових та професійних компетентностей кожної особистості, розвитку її особистісного потенціалу. Відповіддю на зазначені запити сьогодення стала концепція неперервної освіти, в основу якої покладено ключову ідею, що в сучасному інтенсивно змінному суспільстві його члени зможуть успішно виконувати свої фахові функції тільки у випадку постійного професійно-особистісного самовдосконалення через залучення до освіти в різних її видах: формальної, неформальної й інформальної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як визначено в дослідженні, у наукових працях висвітлено окремі аспекти порушеної проблеми, а саме:

- розкрито тлумачення поняття формальної освіти, її основні ознаки й переваги (В. Бахрушин, Т. Голубенко, В. Лін, М. Махруф, Е. Дж. Хоуз, К. Шохел та ін.);

- з'ясовано суть неформальної освіти та основні шляхи її здійснення (У. Байхт, Ю. Галустян Б. Дегенхардт, Д. Домнік, Х. Коллей, Н. Мартинова, В. Онушкін, Н. Семиволос, Л. Сігаєва та ін.);

- схарактеризовано напрями, зміст інформальної освіти та її методичний супровід (І. Жукевич, Л. Ніколенко, М. Руделоф);

- виявлено й обґрунтовано педагогічні умови успішної інтеграції формальної, неформальної й інформальної освіти (І. Андрощук, Т. Калюжна, Р. Капур В. Піддячий, П. Ходкінсон, Р. Хоторн, Г. Форд, С. Яблоков та ін.).

Науковці зробили вагомий внесок у вивчення проблеми інтеграції формальної, неформальної й інформальної освіти. Водночас слід зауважити, що традиційно в науковій літературі основна увага приділяється вивченню питань організації формальної освіти, хоч в останні роки неформальна й інформальна теж все частіше стають об'єктом науково-педагогічних досліджень. Проте неоднозначність трактувань ученими зазначених понять, важливість уточнення місця та ролі кожного з названих видів освіти у вітчизняній освітній системі, а також невирішеність питання щодо того, як слід зараховувати результати неформального й інформального навчання в межах формальної освіти вимагає продовження наукового пошуку у визначеному напрямі. Наведені міркування зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті – розкрити суть формальної, неформальної, інформальної освіти та їх місце в загальній освітній системі, проаналізувати ключові переваги та недоліки кожного з названих видів освіти.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в науковій літературі, основною характерною ознакою формальної освіти її систематичний характер. Як визначається в Законі України «Про освіту», формальна освіта являє собою освіту, що «здобувається за освітніми програмами відповідно до визначених законодавством рівнів освіти, галузей знань, спеціальностей (професій) і передбачає досягнення здобувачами освіти визначених стандартами освіти результатів навчання відповідного рівня освіти та здобуття кваліфікацій, що визнаються державою» [1].

Формальна освіта охоплює всі види навчання, що здійснюються насамперед у межах національної системи освіти. До неї належать державні заклади середньої й вищої освіти та інші заклади, де відбувається навчання здобувачів за програмами різних рівнів (від загального до вищого) на основі дотримання вимог державних стандартів та інших нормативних документів, розроблених відповідними національними органами освіти. Крім того, формальна освіта надається приватними закладами, які визнані державами та діють на суворо регламентованій основі. На підставі цього формальну освіту, як відзначає Е. Іфечукву, можна визначити як «структуровану й організовану

систему навчання, що забезпечується школами, коледжами, університетами та іншими установами, яка дотримується встановленої навчальної програми та керується визнаними стандартами та правилами, установленими освітніми органами» [2].

Серед основних переваг формальної освіти фахівці визначають такі:

- систематичність і послідовність у процесі навчання здобувачів, що дає їм змогу поступово здобувати освіту різного рівня (початкова освіта, середня освіта, вища освіта, післядипломна освіта), яка реалізується за встановленими критеріями й відповідає поставленим цілям і завданням;

- створення структурованого освітнього середовища, в якому формуються соціально значущі особистісні якості та вміння здобувачів, шляхом залучення їх до різноманітних видів навчально-пізнавальної та виховної діяльності;

- розвиток здібностей критичного мислення особистості, її заохочення до аналізу поданої інформації, оцінювання аргументів та вирішення складних проблемі;

- сприяння створенню сильних та якісних мереж випускників, що формують у молодих людей глибоке відчуття приналежності до групи однодумців, які ймовірно мають схожі інтереси й життєві цілі, а також розбудовувати міцні особистісні стосунки між людьми, що в майбутньому можуть перетворитися на ділові контакти;

- заохочення ефективної співпраці між учасниками освітнього процесу, а як наслідок – розвиток у них важливих м'яких навичок (soft skills) (творче мислення, емоційний інтелект, емпатійність, навички спілкування та співпраці тощо);

- підготовка майбутніх фахівців до реалізації їхніх кар'єрних можливостей, даючи людині кваліфікацію та повноваження, необхідні для продовження кар'єри, що розширює її можливості на ринку праці;

- надання здобувачам безпосередньої навчальної підтримки з боку кваліфікованих викладачів;

- сприяння особистісному зростанню та впевненості здобувача, розвитку його самосвідомості;

- виховання навчальної мотивації, звички постійно самовдосконалюватися, а як наслідок – відкривати нові перспективи росту та методів вирішення проблем, підвищення можливостей для майбутнього працевлаштування [2; 3].

Як засвідчує аналіз наукової літератури, водночас учені визначають певні недоліки та проблеми формальної освіти, а саме:

- вона відбувається за стандартизованою навчальною програмою, яка може не відповідати індивідуальним потребам та стилю навчання людини; здобувачі з різним складом мислення змушені вивчати однаковий матеріал, що нерідко призводить до появи академічного стресу;

- вважається дороговартісним способом навчання з жорсткою академічною системою, що часто не передбачає індивідуалізації освітньої діяльності;

- прояв обмеженої уваги до питання формування практичних навичок здобувачів, тобто акцентування на пріоритеті теоретичних знань над практичними навичками, а тому випускникам може не вистачати практичного досвіду діяльності, необхідного для досягнення успіху в професійній діяльності;

- наявність у закладах освіти певного контингенту недостатньо компетентних викладацьких кадрів;

- зосередженість педагога й самих здобувачів на оцінках й загальній успішності може створити високий рівень стресу у них, що негативно впливатиме на їхнє фізичне та психічне здоров'я;

- не приділення належної уваги розвитку креативності та критичного мислення студентів, зокрема цьому перешкоджає наголос на стандартизованому тестуванні та заучуванні напам'ять, а не на глибокому розумінні наукових концепцій;

- обмеженість доступу людей до якісної формальної освіти через фінансові проблеми чи географічні бар'єри;

- невстигання закладами освіти за технологіями та потребами суспільства, використання застарілих навчальних програм, методів і форм навчання;

- якість освіти може суттєво відрізнятись між школами та регіонами;

- необхідність забезпечення постійного мотивування здобувачів, щоб вони не відставали та не сумнівалися у своїх здібностях.

- недоліки інституційних правил можуть спровокувати ситуацію, коли деякі студенти стикаються із залякуваннями або неприємними зауваженнями щодо їхніх оцінок, результатів або зовнішнього вигляду;

- недостатня оперативність у внесенні необхідних змін в організацію та зміст освітнього процесу [2; 3].

Значну роль у житті сучасної людини відіграє неформальна освіта. Як указується в Законі України «Про освіту», неформальна освіта - це «освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій» [1].

Як з'ясовано, термін «неформальна освіта» почали використовувати в науковій літературі з 60-х років ХХ ст. Подальша дефініційна ясність була досягнута в 70-х роках ХХ ст., коли була визначена класифікація трьох видів освіти: формальної, неформальної та неформальної. Сучасні фахівці зазначають, що сьогодні освіту вже не можна ототожнювати тільки з навчанням у закладах освіти. У кожній країні склалася широка мережа різних

форм навчання, але вона не є цілісною освітньою системою, якою керує та контролює певний центральний орган влади. При цьому навчальні ресурси (фінансові, матеріальні, людські) сьогодні формуються не лише з державних, але й з інших джерел [4]. Розвитку неформальної освіти сприяють сьогодні такі відомі світові організації, як ЮНЕСКО, ООН, Рада Європи, Європейський Союз, та інші. Саме тому неформальна освіта більш розвинена в Європі та сприймається європейськими роботодавцями на рівні з формальною освітою.

За висновками педагогів, неформальна освіта має такі основні переваги:

- спонукання здобувачів до практичного навчання та кар'єрного зростання, формування в них професійно та життєво важливих умінь;
- активний розвиток мислення особистості, що не гальмується застарілою системою навчання;
- гнучкість в організації освітнього процесу та визначенні віку здобувачів;
- відкритість освітньої системи, що передбачає співучасть державного та комерційного секторів;
- відсутність проведення обов'язкових планових іспитів;
- видача дипломів чи сертифікатів не є обов'язковою справою [5].

Проте водночас неформальна освіта має свої характерні недоліки, а саме:

- відвідування занять деякими учасниками має нерегулярний характер;
- не всі здобувачі оволоділи читанням та письмом, на що доводиться виділяти зайвий час;
- не вистачає кваліфікованих педагогів;
- здобувачі можуть почуватися не такими впевненими, як суб'єкти навчання іншого виду;
- деякі установи пропонують фальшиві сертифікати через онлайн курси лише заради фінансової вигоди [там само].

Третім видом освіти в тріаді є інформальна освіта. У тексті Закону «Про освіту» наголошується, що «інформальна освіта (самоосвіта) – це освіта, яка передбачає самоорганізоване здобуття особою певних компетентностей, зокрема під час повсякденної діяльності, пов'язаної з професійною, громадською або іншою діяльністю, родиною чи дозвіллям» [1].

Серед характерних ознак інформальної освіти Т. Голубенко виокремила такі:

- безперервне здійснення цієї освіти протягом життя;
- не передбачається її проходження в закладі освіти;
- включає широке коло методів і засобів реалізації;
- 4) не підтверджується відповідним документом;
- 5) не є обов'язковою [6, с. 59].

За висновками зарубіжних учених, цей вид освіти має такі переконливі переваги:

- отримавши доступ до потрібних ресурсів, здобувач примушений самостійно розбиратися в деяких питаннях;
- інформальна освіта є дешевою, причому вартість часу та ресурсів є набагато нижчою, ніж у формального навчання;
- інвестиції в отримання інформальної освіти має відносно низький ризик невдач;
- розширення можливостей здобувачів, що дозволяє досліджувати відповідні їм інтересні об'єкти та сфери індивідуальних інтересів;
- практична спрямованість освіти (здобувачам, як правило, пропонують вирішити проблему на роботі, відповісти на запитання або придумати творчу ідею тощо);
- негайність у здійсненні трансляції потрібних здобувачам освіти матеріалів;
- задоволення (і винагородження) інтересу здобувачів;
- визначення часу для продуктивної навчальної діяльності та часу для перерв;
- заохочення розвитку латерального мислення здобувачів, визначення суті та ролі цієї освіти.

Водночас є необхідним привернути увагу на виявлення недоліків інформальної освіти, а саме таких:

- недисциплінований характер навчання робить здобувача менш зануреним в інші плідні методи навчання;
- Інтернет містить багато дезінформації, що може призвести до засвоєння здобувачами неправильної чи навіть шкідливої інформації, а це згодом створює проблеми;
- не дає особі відчуття достатньої впевненості в собі через неформалізовані знання;
- не створює атмосфери, яка б допомогла людині покращити навички спілкування та соціальної взаємодії;
- передбачає гнучкий графік навчання, що змушує здобувачів зволікати;
- матеріал засвоюються молодими людьми лише через досвід або практику; до того часу їм доводиться часто стикатися з непередбачуваними результатами;
- зазначений вид освіти є менш ефективним через ненадійні навчальні ресурси, які він пропонує, нижчу мотивацію навчання та відсутність педагога та вказівок, які б допомогли виправити помилки.

Висновки. Успішне залучення здобувачів освіти до неперервної освіти протягом життя передбачає активну участь їх у здобутті освіти всіх трьох названих у статті видів: формальної, неформальної й інформальної,

урахування їх позитивних ознак та недоліків. Кожний із цих видів має свої достоїнства й недоліки, які слід обов'язково враховувати в роботі з молодими людьми. У майбутньому планується провести дослідження, присвячене вивченню питання тіньової освіти.

Література:

1. Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 3800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
2. Ifechukwu, E. (2021). Advantages and Disadvantages of Formal Education. URL: https://www.eduonwheels.com.ng/formal-education-advantages-disadvantages/#Formal_Education_Advantages/
3. Daniel, Ch. (2021). Pros and Cons of Formal & Informal Learning. URL: <https://mytutorsource.com/blog/pros-and-cons-of-formal-informal-learning/>
4. Manzoor, A. (1982). Prospects: quarterly review of education, XIII, 1, p. 35-43
5. Plato, N. (2022). Advantages and disadvantages of education and its implementation. URL: <https://www.globalscienceresearchjournals.org/articles/advantages-and-disadvantages-of-education-and-its-implementation.pdf>.
6. Губанова Т. О. Інформальна освіта як різновид освіти за законодавством України. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2019. № 5. С. 56-59.

References:

1. The Law of Ukraine "On Education" (Vedomosti of the Verkhovna Rada (BBR)? Закон України «Про освіту» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2017, № 38-39, ст. 3800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
2. Ifechukwu, E. (2021). Advantages and Disadvantages of Formal Education. URL: https://www.eduonwheels.com.ng/formal-education-advantages-disadvantages/#Formal_Education_Advantages/
3. Daniel, Ch. (2021). Pros and Cons of Formal & Informal Learning. URL: <https://mytutorsource.com/blog/pros-and-cons-of-formal-informal-learning/>
4. Manzoor, A. (1982). Prospects: quarterly review of education, XIII, 1, p. 35-43
5. Plato, N. (2022). Advantages and disadvantages of education and its implementation. URL: <https://www.globalscienceresearchjournals.org/articles/advantages-and-disadvantages-of-education-and-its-implementation.pdf>.
6. Gubanova T. O. Informalna osvita yak riznovyd osvity za zakonodavstvom Ukrayiny [I Information education as a kind of education under the legislation of Ukraine]. *Aktual`ni problemy` vitchy`znyanoi yury`sprudenciyi*. 2019. # 5. S. 56-59.

УДК 373.2.091.2:331.548

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-366-382](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-366-382)

Харченко Наталія Валентинівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0002-9958-5226>

Мисан Інна Володимирівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології і педагогіки дошкільної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, вул. Сухомлинського 30, м. Переяслав, 08401, тел.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0001-9416-4484>

ФОРМУВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЗНАТЬ ПРО ПРОФЕСІЇ ДОРΟΣЛИХ ЗАСОБОМ ПРОЄКТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті представлено результати впровадження в практику роботи ЗДО освітнього проекту «Професії дорослих у сучасному світі» й експериментальної методики, спрямованої на формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проєктної діяльності.

У дослідженні розмежовуються поняття «проєктна діяльність закладу дошкільної освіти» і «проєктна діяльність дітей дошкільного віку». Проєктна діяльність у ЗДО розглядається як спосіб організації педагогічного процесу, що ґрунтується на співробітництві педагога, батьків і вихованців, взаємодії з оточуючим середовищем, поетапна практична діяльність із досягнення поставленої мети (досягнення задуму з моменту його виникнення до його завершення), й оформленні результатів проєкту у вигляді певних продуктів. Проєктна діяльність дітей дошкільного віку – вид освітньої діяльності, основним завданням якої є проєктний спосіб досягнення мети через розв’язання конкретної проблеми в умовах обмеженості терміну та ресурсів, яка завершується практичним результатом у вигляді конкретного продукту. Реалізація проєктної діяльності ЗДО і дітей базувалась на використанні методу проєкту – способу організації взаємопов’язаної конструктивної і продуктивної діяльності учасників освітнього процесу (педагогів, дітей, батьків, соціальних партнерів), спрямованого на досягнення останніми освітньої мети й вирішення пізнавальних завдань у процесі здійснення проєкту. Під проєктом розуміємо обмежений у часі й ресурсах план дій, задум, спланована сукупність чітко визначених дослідницько-пізнавальних кроків і дій учасників проєкту задля досягнення освітньої мети.

Проєкт реалізовувався у три етапи: I-й етап – підготовчий. II-й етап –

практичний (реалізація Проєкту, апробація експериментальної методики). III-й етап – заключний (моніторинг досягнень у рамках Проєкту). У контексті Проєкту реалізована експериментальна методика формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проєктної діяльності. Вона охоплювала два етапи: 1) інформаційно-ознайомлювальний; 2) діяльнісний. На кожному етапі було визначено мету, завдання, методи, організаційні форми й засоби.

Реалізація Проєкту й експериментальної методики сприяла не тільки успішному формуванню у дітей знань про професії дорослих, а й сприяли налагодженню співпраці ЗДО з батьками дітей і громадськими організаціями з досліджуваної проблеми.

Ключові слова: діти дошкільного віку, професії, проєкт, проєктна діяльність, методика, методи, форми, засоби.

Kharchenko Nataliia Valentynivna Doctor of Psychology, Professor, Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlynskyi St., 30, Pereiaslav, 08401, tel.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0002-9958-5226>

Mysan Inna Volodymyrivna PhD in Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy of Preschool Education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, Sukhomlynskyi St., 30, Pereiaslav, 08401, tel.: (044) 293-11-10, <https://orcid.org/0000-0001-9416-4484>

FORMATION OF KNOWLEDGE ABOUT ADULT PROFESSIONS IN OLDER PRESCHOOL CHILDREN THROUGH PROJECT ACTIVITIES

Abstract. The article presents the results of the implementation of the educational project «Adult professions in the modern world» and the experimental methodology aimed at formation of knowledge about adult professions in senior preschool children through project activities.

The study distinguishes between the concepts of «project activities of preschool educational institutions» and «project activities of preschool children». Project activity in preschool education is considered as a way of organizing the pedagogical process based on cooperation of teacher, parents and students, interaction with the environment, step-by-step practical activities to achieve the goal (realization of the plan from its inception to its completion) and design of project results in the form of certain products. The project activity of preschool children is a type of educational activity whose main task is a project-based way of achieving a goal by solving a specific problem in a time- and resource-limited environment, which ends with a practical result in the form of a specific product. Project activities

are based on a project, which means a time-limited plan of action, a plan, a planned set of actions and clearly defined steps by project participants to achieve an educational goal.

The project was implemented in three phases: Stage I – preparatory. Stage II – practical (implementation of the project, testing of the experimental methodology). Stage III – final (monitoring the results of the project).

Within the framework of the project, an experimental methodology was implemented to form knowledge about adult professions in senior preschool children through project-based activities. It included two phases: 1) information and familiarization; 2) activity. In each stage, the goal, objectives, methods, organizational forms and means were defined.

The implementation of the project and the experimental methodology contributed not only to the successful formation of children's knowledge about adult professions, but also to the establishment of cooperation between preschool educational institutions and parents of children and public organizations on the studied problem.

Keywords: preschool children, professions, project, project activity, methodology, methods, forms, means.

Постановка проблеми. Ознайомлення дітей дошкільного віку з професіями дорослих – один із шляхів коректного їх уведення у світ соціальних взаємин; спосіб соціалізації дитини та її майбутнього професійного вибору в дорослому житті. Відомо, що витoki зародження професійного самовизначення дитини сягають дошкільного дитинства. Саме в дошкільному віці в дитини проявляється схильність до певного заняття, і ця схильність (за умови її педагогічної підтримки й розвитку) стає підставою для свідомого вибору професії у дорослому професійному самовизначенні. Тому, важливим освітнім напрямком ЗДО є реалізація системи спеціальних заходів із ранньої профорієнтації, спрямованої, з одного боку, на виявлення здібностей, схильностей, бажань та інтересів дітей, їхніх особистісних уподобань в абрисі світу різноманітних професій, а з другого – організацію кваліфікованого педагогічного супроводу, спрямованого на формування у дітей свідомого ставлення до професій, оволодіння системою знань про вагомість і значення для суспільства тієї чи іншої професії, її специфіку, предмети праці тощо як основи усвідомленого, вільного й незалежного вибору майбутньої професії – професійного самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значення професійного самовизначення особистості, процесу пізнання світу професій дорослих для дитини висвітлювали у своїх дослідженнях Л.В. Артемова, Г.В. Беленька, З.Н. Борисова, О. Гнізділова, Ю. Дубовик, І.В. Єршова, Н.В. Кудикіна, М.А. Машовець, Г. Марочко, Л.М. Пісоцька та ін. Учені наголосили на тому, що в процесі пізнання світу професій дитина розширює власні уявлення про життя

дорослих, їхню працю та відпочинок. Крім того, наявність у дошкільників знань про працю й професії дорослих впливає на формування позитивного ставлення дітей до праці, поваги до людей праці, а також результатів праці дорослих.

На нашу думку, одним із перспективних шляхів, котрий забезпечує ефективність формування у дітей дошкільного віку знань про професії дорослих є **проектна діяльність** – «конструктивна й продуктивна діяльність особистості, спрямована на розв’язання життєво значущої проблеми, досягнення кінцевого результату в процесі цілепокладання, планування й здійснення проекту» [3, с. 259]. Для нашого дослідження важливими є думки Л.В. Козак і Г.А. Король про розмежування понять «проектна діяльність у ЗДО» і «проектна діяльність дітей дошкільного віку» [2, с. 170-171]. Відтак, під **«проектною діяльністю в ЗДО»** розуміємо спосіб організації педагогічного процесу, що ґрунтується на співробітництві педагога, батьків і вихованців, взаємодії з оточуючим середовищем, поетапна практична діяльність із досягнення поставленої мети (досягнення задуму з моменту його виникнення до його завершення), й оформленні результатів проекту у вигляді певних продуктів. **«Проектна діяльність дітей дошкільного віку»** – вид освітньої діяльності, основним завданням якої є проектний спосіб досягнення мети через розв’язання конкретної проблеми в умовах обмеженості терміну та ресурсів, яка завершується практичним результатом у вигляді конкретного продукту.

Проектна діяльність базується на використанні **методу проекту**, який визначаємо як *спосіб організації взаємопов’язаної конструктивної і продуктивної діяльності учасників освітнього процесу (педагогів, дітей, батьків, соціальних партнерів), спрямований на досягнення останніми освітньої мети й вирішення пізнавальних завдань у процесі здійснення проекту*. В основі методу проектів лежить розвиток пізнавальних навичок дітей, умінь самостійно конструювати свої знання, орієнтуватися в інформаційному просторі, розвиток критичного й творчого мислення особистості дитини.

В «Академічному тлумачному словнику сучасної української мови» **«проект»** розглядається у кількох значеннях, зокрема таких: а) сукупність документів (розрахунки, креслення та ін.), необхідних для створення будь-якої споруди або виробу; б) попередній текст якого-небудь документа, що вноситься на обговорення, затвердження; в) будь-який задум або план. Ми визначаємо **проект** як *обмежений у часі і ресурсах план дій, задум, спланована сукупність чітко визначених дослідницько-пізнавальних кроків і дій учасників проекту задля досягнення освітньої мети*.

Отже, **мета статті** – представити результати впровадження в практику роботи ЗДО освітнього проекту «Професії дорослих у сучасному світі», спрямованого на формування у дітей старшого дошкільного віку знань про

професії дорослих засобом проєктної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Отже, з метою формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих було розроблено й впроваджено в практику діяльності ЗДО освітній проєкт «Професії дорослих у сучасному світі», під час якого апробувалась експериментальна методика. **Мета** Проєкту полягала в організації у ЗДО проєктувально-розвивального середовища, спрямованого на формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проєктної діяльності.

Проєкт базувався на принципах *системності, відкритості, соціально-педагогічного партнерства, особистісно орієнтованої взаємодії учасників Проєкту, доступності, достовірності й науковості знань у галузі професій дорослих; діалогічності; активного включення дітей у практичну діяльність; урахування індивідуальних і вікових особливостей дітей, міжпредметності й інтегративності; наочності* та ін.

Провідними *організаційно-педагогічними умовами* реалізації Проєкту були такі: 1. Безперервна мотивація учасників Проєкту до активної творчої самореалізації й самовираження. 2. Підвищення компетентності педагогів у галузі проблеми формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих. 3. Здійснення консультативного супроводу педагогів у процесі реалізації Проєкту. 4. Формування у ЗДО банку науково-методичного інструментарію з проблеми формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих (діагностичний комплекс, методичні посібники й рекомендації, дидактичні й мультимедійні засоби тощо). 5. Організація роботи в ЗДО із узагальнення й поширення педагогічного досвіду з проблеми формування у дітей дошкільного віку знань про професії дорослих. 6. Взаємодія ЗДО і сім'ї з питання формування у дітей знань про професії дорослих. 6. Створення матеріально-технічної бази для забезпечення реалізації Проєкту.

Далі представимо паспорт і структуру проєкту «Професії дорослих у сучасному світі» (табл. 1).

Таблиця 1

Паспорт проєкту «Професії дорослих у сучасному світі»

Назва	«Професії дорослих у сучасному світі»
Вид Проєкту	Інформаційний, дослідницький, творчий
Тривалість	1 рік
Учасники	діти старшого дошкільного віку, педагоги, батьки, соціальні партнери
Мета	Створення в середовищі ЗДО проєктно-розвивальних умов, спрямованих на оволодіння дітьми знаннями про професії дорослих, а також ранню профорієнтацію дошкільників у світі професій дорослих засобом проєктної діяльності

Завдання Проекту	<p>Для педагогів ЗДО:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Підвищення кваліфікації педагогічних працівників ЗДО з питань ознайомлення дітей з професіями дорослих та ранньої профорієнтації. 2. Формування в педагогів умінь самостійно створювати й впроваджувати в освітній процес дидактичні й розвивальні матеріали, в т.ч. віртуальні матеріали з проблеми ознайомлення дітей з професіями дорослих. 3. Апробація методики формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проектної діяльності. <p>Для дітей:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Розвиток інтересу дітей до професій дорослих, продуктів і результатів професійної діяльності людини. 2. Формування у дошкільників системи знань про професії дорослих; узагальнених уявлень про структуру трудового процесу, роль сучасних технічних засобів у професійній діяльності людей. 3. Виховання у дітей поваги до людини праці й бережного ставлення до результатів праці людей і однолітків. <p>Для батьків:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Підвищення педагогічної обізнаності батьків у галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих і ранньої профорієнтації дошкільників. 2. Формування у батьків системи знань про шляхи і способи підтримки інтересу дітей до людини праці й продуктів трудової діяльності. 3. Розвиток здатності до самоосвіти в галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих й ранньої профорієнтації. 4. Залучення батьків до активної й тісної співпраці з ЗДО з питання ознайомлення дітей з професіями дорослих.
Форми реалізації Проекту	<ul style="list-style-type: none"> – заняття; – дитяча діяльність (гра, праця, образотворча, театралізована, художньо-мовленнєва, музична, дозвілєва, самостійна діяльність); – проблемне навчання; – технологія проектного навчання; – робота з підвищення кваліфікації педагогів, самостійна інноваційна й дослідницька діяльність педагогів. – педагогічне просвітництво батьків (лекторії, семінари-практикуми, круглі столи, консультації тощо). – співпраця з батьками (дитячо-батьківські творчі проекти, вечори, конкурси, виставки, фотозвіти, мультимедіа-презентації тощо).
Методи реалізації Проекту	<ul style="list-style-type: none"> – словесні (інформаційно-рецептивні); – репродуктивно-практичні; – проблемно-пошукові; – творчі.
Етапи реалізації Проекту	<p>I-й етап – підготовчий (організаційний);</p> <p>II-й етап – практичний (впровадження експериментальної методики; робота з дітьми, педагогами, батьками й соціальними партнерами);</p> <p>III-й етап – заключний (моніторинг досягнень у рамках Проекту; презентація результатів Проекту).</p>
Засоби реалізації Проекту	<ul style="list-style-type: none"> – наочно-інформативні; – художньо-мовленнєві; – технічні; – предметно-ігрове середовище.

<p>Очікувані результати Проєкту</p>	<p>Для ЗДО:</p> <ul style="list-style-type: none"> • постійно діюча «Школа сучасних професій» для педагогічних працівників ЗДО; • навчальні семінари, практикуми, майстер-класи, організовані ЗДО спільно з соціальними партнерами; • методичний банк (діагностувальний інструментарій, навчально-методичні посібники, дидактичні матеріали тощо); • методичні кейси для педагогів і батьків з метою підвищення рівня їхньої обізнаності й компетентності в галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих; <p>Педагоги:</p> <ul style="list-style-type: none"> • володіють компетентностями в галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих, вибудовування системи роботи з ранньої профорієнтації дітей; • застосовують повною мірою метод проєктування в організації роботи з формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих і ранньої профорієнтації. <p>Продукти реалізації Проєкту: дидактичний посібник-лепбук «Подорож у світ професій», веб-матеріали («Віртуальні екскурсії», мультимедіа-презентації).</p> <p>Діти:</p> <ul style="list-style-type: none"> • володіють знаннями про сучасні професії; • виділяють структуру трудових процесів (мета, матеріали, інструменти, трудові дії, результат); • позитивно ставляться до різних видів праці; • знають про призначення матеріалів у трудовій діяльності дорослих; • моделюють у грі стосунки між людьми різних технічних професій; • позиціонують себе в різних професіях; • самостійно, творчо проявляють свою індивідуальність у змодельованих видах професії; • знають професії своїх батьків (місце роботи батьків, значущість їхньої праці, поважають працю своїх батьків); • розуміють значення слова « професія», проявляють вдячність та повагу до праці дорослих (батьків); • уміють зімітувати професійну діяльність у різних видах ігор. <p>Продукт реалізації Проєкту: творчий дитячо-батьківський лепбук-проєкт «Світ професій».</p> <p>Батьки:</p> <ul style="list-style-type: none"> • робота майстерні для батьків «Дошкільник у світі професій»; • педагогічно обізнані в галузі ознайомлення дітей професіями; • рівноправні партнери із ЗДО у галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих; • готові до співпраці з педагогами з проблеми ознайомлення дітей з професіями дорослих. <p>Продукт реалізації Проєкту: творчий фото-проєкт «Люди різних професій навколо нас».</p>
<p>Моніторинг результатів Проєкту</p>	<ul style="list-style-type: none"> • діагностика рівнів сформованості у дітей знань про професії дорослих (за діагностувальними методиками); • спостереження; • бесіди з дітьми, вихователями, педагогами; • анкетування батьків, вихователів; • аналіз педагогічної документації; • аналіз і оцінка професійної діяльності педагогів; • самооцінка.

Опишемо зміст роботи за Проектом. Він реалізовувався у три етапи: I-й етап – підготовчий. II-й етап – практичний (реалізація Проекту, апробація експериментальної методики). III-й етап – заключний (моніторинг досягнень у рамках Проекту).

Розкриємо особливості реалізації Проекту на кожному з його етапів.

I-й етап – підготовчий був спрямований на здійснення організаційних заходів щодо реалізації проекту «Професії дорослих у сучасному світі».

На цьому етапі були сформульовані завдання, сплановані й реалізовані відповідні їм форми роботи (табл. 2).

Таблиця 2

Завдання й відповідні їм форми роботи на підготовчому етапі реалізації Проекту

Завдання	Форми роботи
1. Підвищення компетентності педагогів у галузі проблеми формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих.	<ul style="list-style-type: none"> – підбір і вивчення науково-методичної літератури; – підбір діагностичного матеріалу; – самоосвіта педагогів; – проведення моніторингу; – розроблення й затвердження тематичного плану; – підбір методичного супроводу; – здійснення просвітницької роботи з педагогами.
2. Попередня просвітницько-інформаційна робота з батьками.	<ul style="list-style-type: none"> – оформлення папок-пересувок для батьків; – підбір фото, літератури для батьків; – бесіди з батьками про необхідність участі в Проекті, про серйозне ставлення до освітнього процесу в ЗДО.
3. Створення умов для організації роботи за Проектом.	<ul style="list-style-type: none"> – мотивація учасників Проекту; – організація предметно-розвивального середовища (підготовка групової кімнати; оснащення дитячої професійної майстерні); – підбір і придбання навчально-методичного й дидактичного матеріалу; – забезпечення матеріально-технічної бази.
4. Моніторинг стану проблеми на початку реалізації Проекту.	<ul style="list-style-type: none"> – діагностування дітей; – анкетування педагогів і батьків.
5. Планування роботи з дітьми, педагогами й батьками.	<ul style="list-style-type: none"> – визначення педагогічних умов з формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих; – розробка перспективного плану роботи з дітьми щодо формування у них знань про професії дорослих; – підбір методів, форм і засобів формування у дітей знань про професії дорослих; – планування організаційних заходів роботи з батьками, педагогами й соціальними партнерами.

На підготовчому етапі здійснювалась **просвітницька робота з педагогами** з метою підвищення їхньої компетентності в галузі ознайомлення дітей з професіями дорослих і ранньої профорієнтації дошкільників.

З цією метою була організована педагогічна майстерня для батьків «Дошкільник у світі професій».

Завдання просвітницької роботи з педагогами:

1. Підвищення рівня теоретичної й практичної підготовки вихователів, активізація діяльності, систематизація знань, удосконалення практичних навичок педагогів, необхідних у роботі з ознайомлення дітей дошкільного віку з професіями людей;

2. Формування інноваційної спрямованості в діяльності педагогічного колективу на основі вивчення, узагальнення та поширення передового педагогічного досвіду серед педагогів ЗДО, використовуючи сучасні освітні технології.

3. Розвиток комунікативних умінь педагогів, інтересу до подальшої роботи над даною темою.

У межах педагогічного просвітництва використовувалися такі **форми** роботи, як-от: педагогічний діалог, дискусійні засідання «Рання профорієнтація дітей: виклики часу чи данина моді?», «З якими професіями можна знайомити в дошкільному віці?»; аукціон творчих ідей «Проектні технології в ознайомленні дошкільників з професіями дорослих», майстер-клас «Професії майбутнього», редакційно-видавнича діяльність (випуск методичних шпаргалок «Як познайомити дошкільників із професією?», пам'яток, інтерактивні лекції «Взаємодія з батьками – умова успішного формування у дітей знань про професії дорослих»; семінар «Роль педагогічного колективу в успішній ранній профорієнтації дітей дошкільного віку»; віртуальні екскурсії професіями дорослих; огляди-конкурси на створення лепбук-посібника: «Професії дорослих: від А до Я».

II-й етап – практичний – апробація методики формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих засобом проектної діяльності. Методика реалізовувалась за таких **педагогічних умов**:

1. Розвиток інтересу дітей до різних професій у сучасному світі; формування емоційно-позитивного ціннісного ставлення до праці й людей різних професій. 2. Інтеграція різних видів дитячої діяльності в освітньому процесі ЗДО з формування у дітей дошкільного віку знань про працю дорослих. 3. Використання інноваційних технологій (інформаційно-комунікативних, проектних, дослідницьких, ігрових тощо) у процесі формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих. 4. Створення емоційно комфортного й професійно зорієнтованого предметно-розвивального середовища. 5. Тісна співпраця педагогів, батьків і соціальних партнерів у освітньому процесі ЗДО з формування у дітей старшого дошкільного віку знань про професії дорослих.

Методика охоплювала два **етапи**: 1) *інформаційно-ознайомлювальний*; 2) *діяльнісний*.

Мета інформаційно-ознайомлювального етапу полягала в поглибленні знань дітей про вже відомі їм професії й закріплення в дошкільників трудових умінь у цих професіях.

На цьому етапі було поставлено такі *завдання*:

1. Поглиблювати уявлення дітей про вже відомі їм професії.
2. Розширювати знання дітей про професії своїх батьків (місце роботи батьків, значущість їхньої праці; гордість і повага до праці своїх батьків).
3. Збагачувати словник дітей за темою «Професії».
4. Формувати у дітей знання про структуру трудового процесу (мета, мотив, матеріал, інструменти, набір трудових дій, результат).
5. Виховувати в дітей усвідомлене ціннісне ставлення до праці дорослих.
6. Пробуджувати інтерес дітей до професійної діяльності дорослих.

Мета діялісного етапу полягала в ознайомленні дітей з новими, невідомими їм професіями й формуванні в дошкільників трудових дій у цих професіях.

На цьому етапі вирішувалися такі *завдання*:

1. Збагачувати знання дітей про різноманіття професій у суспільстві.
2. Розвивати вміння дітей співвідносити результати праці та набір трудових процесів із назвами професій.
3. Спонукаати дітей замислитися про вибір майбутньої професії.
4. Розвивати логічне мислення дітей, здатність розв'язувати проблеми, знаходити різноманітні способи їх розв'язання.
5. Розвивати вміння дітей знаходити відповіді на проблемні запитання, рішення для розв'язання проблемних ситуації, створювати кінцевий продукт, ставити запитання.

У процесі реалізації експериментальної методики широко використовувалися різноманітні **методи**: *словесні, наочні, репродуктивні, проблемно-пошукові, творчі*.

За допомогою **словесних методів** (бесіда, розповідь/пізнавальна розповідь, читання й обговорення творів художньої літератури та ін.) поглиблювали знання дітей про вже відомі їм професії й надавали інформацію про ще невідомі (значення професії в життєдіяльності людей, її особливості, трудові дії людей у конкретній професії, особливості використання предметів професії тощо). Проводилися *бесіди про професії батьків і родичів, місця їхньої роботи; тематичні бесіди про різні професії* («Супермаркет», «Професія будівельника»... (пожежника, поліцейського, лікаря, перукаря, стоматолога, архітектора, бібліотекара, художника, космонавта, артиста та ін.); «Предмети та інструменти, потрібні людям різних професій», «Хто працює в театрі?», «Хто працює на заводі?» та ін.); *пізнавальні розповіді педагога* «З історії пошти», «Як люди раніше гасили пожежу», «Про

походження професій», «Старовинні будівлі нашого міста» та ін.

Одним із важливих словесних методів було *читання художньої літератури*. Так, широко використовували книги зарубіжних і вітчизняних письменників, як-от: «Хто що робить? Віммельбух професій» (Доро Гьобель, Петер Кнорр), «Кав'ярня. Мій перший бізнес» (Юстина Бережніцка), «Три кроки до моєї професії» (Аліна Руденко), «Я можу бути математиком» (Анна Клейборн), «Я можу бути програмістом» (Томас Канаван), «Хочу стати айтішником» (Тетяна Маслова), «Хто що робить. Книга ремесел» (Ганна Вашкова), «Неймовірні професії, про які тобі (можливо) не було відомо» (Наталі Лабарр), «Ловець пластику та інші професії майбутнього» (Софія Россі), «Хочу стати космонавтом» (Тетяна Маслова), «Хочу стати лікарем» (Яна Воронкова), «Побавимося у перукарів», «Побавимося у водіїв» (Ярина Сонечко), «Я обираю професію» (Сильвія Санжа).

Цікавими для дітей були *оповідання*: «Моя мама пахне хлібом», «Ремісник і Різець», «Чорні руки», «Чому мама так хвалить» (В. Сухомлинський); «Секрет працьовитості» (М. Скребцова), «Яка ж професія найкраща?» (Т. Юрмін); «Іванкові колоски», «Я уколів не боюсь» (В. Мелещенко); «Професій багато», «Слава доброму труду», «Яка найкраща справа», «Кравець» (О. Пархоменко); «Хто побудував цей дім», «Льотчики» (І. Нехода); «Чим пахнуть ремесла», «Якого кольору ремесла» (Дж. Родарі).

Наочні методи (спостереження, екскурсії/віртуальні екскурсії, перегляд мультимедійних презентацій, розглядання фотографій, ілюстрацій репродукцій художніх картин) давали можливість у візуальній формі представити дітям інформацію про професії дорослих. Так, *спостереження* за працею дорослих давали можливість уточнювати уявлення дітей про професії, пробуджували допитливість, інтерес до діяльності дорослих, сприяли виробленню в дітей позитивного ставлення до праці дорослих, поваги до їхньої праці. Наприклад, діти спостерігали за працею людей у державних адміністративних та освітніх установах (керівник закладу – директор школи, завідувач ЗДО, бухгалтер, викладач, вихователь, вчитель, секретар-діловод, охоронець закладу, прибиральниця та ін.), на виробництвах (майстер виробництва), на вулицях міста (садівник, працівники служби комунального господарства та ін.). *Екскурсії* (до пожежної частини, супермаркета, бібліотеки, салону краси тощо) давали можливість знайомити дітей із професією в реальних умовах. Діти отримували інформацію з першоджерел, спілкувалися з професіоналами своєї справи. *Віртуальні екскурсії та мультимедійні презентації* давали можливість ознайомлювати дітей з професіями, які вони не могли побачити безпосередньо (професія космонавта, льотчика, провідника потягу, лісника, кінолога, дизайнера одягу, квартир, парків і скверів та ін.). Так створювалася «ілюзія реальної подорожі» (теми: «Подорож на кондитерську фабрику», «Як створюється одяг?», «Звідки прийшла книга?», «Як виріс хліб?», «Дизайнер парків і скверів», «Аеропорт» та ін.).

з інтересом діти розглядали **репродукції художніх картин** (К. Малевич «Жниці», Т. Яблонська «Збір огірків», М. Пимоненко «Сінокіс», Т. Бойчук «Жінки біля яблуни», С. Глушук «В кузні діда» та ін.), альбоми й ілюстрації на тему «Професії», фотографії «Мама і тато на роботі» тощо.

За допомогою **репродуктивних методів** (зразок трудових дій; моделювання в іграх трудових процесів і міжособистісних відносин у професійних ситуаціях; відтворення дітьми способів виконання трудових дій за зразком тощо) формували в дітей узагальнені уявлення про структуру трудового процесу, відпрацьовували уміння здійснювати трудові дії з урахуванням специфіки тієї чи іншої професії.

Використання **проблемно-пошукових методів** (проблемні запитання, метод проєкту, евристичні діалоги, відгадування тематичних загадок, ребусів, створення й розв'язання проблемних професійних ситуацій, виокремлення смислу прислів'їв про працю людей, виготовлення предметів професій) давало можливість активізувати пізнавальну діяльність дітей, розвивати інтерес до різних професій, стимулювати бажання дітей дізнаватися про особливості використання тих чи інших предметів праці.

Творчі методи сприяли не тільки оволодінню дітьми знаннями про різні професії, а й дозволяли розвивати мовлення, творче мислення дітей, формувати вміння виконувати трудові дії відповідно до конкретної професії, опановувати трудові процеси людей різних професій, особливо творчих (дизайнер, художник, поет, архітектор, конструктор-модельєр, інженер тощо). Творчими методами були такі: складання дітьми розповідей про професії батьків («Моя мама на роботі», «Професія мого тата (брата, сестри)»; розповіді дітей з власного досвіду («На прийомі у лікаря», «Як я ходив з мамою в магазин», «Як я ходив у бібліотеку» та ін.); творче моделювання й проєктування (дизайн-оформлення іграшкової кімнати; моделювання одягу для ляльки-дівчинки, ляльки-хлопчика та ін.).

Особливо дієвим у роботі з дітьми був **метод проєктів**, в основі якого було покладено самостійну діяльність вихованців (дослідницька, пізнавальна, продуктивна), у процесі якої дошкільники дізнавались про світ різноманітних професій і переносили набуті знання у творчу проєктну діяльність. Робота над проєктами давала змогу дітям на простих прикладах глибше опановувати поняття певних професій, збільшити самостійну активність, розвинути творче мислення, уміння самостійно, за допомогою різноманітних форм і методів знаходити інформацію про предмети чи явища та розв'язувати проблемні ситуації. Результатом проєктної діяльності дітей було створення індивідуальних альбомів малюнків «Професії, про які я знаю», а також дитячо-батьківські лепбук-проєкти «Світ професій».

Провідними **організаційними формами роботи** з ознайомлення дітей з професіями дорослих, формування трудових умінь і навичок були:

а) *інтегровані заняття* (ознайомлення з професіями, малювання й

читання творів художньої літератури; ліплення й читання творів художньої літератури; ознайомлення з професіями, формування елементарних математичних понять; музична і театральна діяльність тощо);

б) *продуктивно-творча діяльність дітей* (малювання, конструювання, ліплення, аплікація);

в) *музично-театральна діяльність дітей*;

г) *майстер-класи представників соціальних партнерів* («Пирог для мами», «Краватка для тата», «Плаття для сестрички», «Сорочка для братика», «Красива зачіска», «Зустрічі з цікавими людьми» тощо); д) *праця дітей у дитячих професійних майстернях*;

е) *тематичні свята і розваги* («День космонавтики», «День працівників освіти», «Театральний день», «Міжнародний день лікаря» та ін.).

є) *ігрова діяльність* (дидактичні ігри, ігри з предметами, сюжетно-рольові ігри, настільно-друковані ігри, словесні ігри, ігрові ситуації).

В іграх систематизували знання дітей про предмети праці, трудові дії, вчили спілкування й розширювали словниковий запас дітей за темою «Професії дорослих»; діти мали змогу імітувати виробничі сюжети, ситуації, професійне соціальне середовище, демонструвати моделі професійної поведінки, міжособистісних професійних відносин тощо.

Організовували з дошкільнятами **сюжетно-рольові ігри**: «Торговий центр», «Салон краси», «Бізнес-центр», «Поліцейська дільниця», «Театр», «Кіностудія», «Перукарня», «На прийомі у лікаря», «Ми пожежники», «Військові», «Поліклініка», «Швидка допомога», «Аптека», «Автобус», «Регулювальник», «Пошта», «Супермаркет», «Кафе», «Школа», «Дитячий садок», «Бібліотека», «ДАІ», «Водій», «Зооветцентр» та ін.

Також проводилися **дидактичні ігри**: «Вгадай хто це?», «Магазин іграшок», «Хто більше розповість про професію!», «Відгадайте, що я роблю?», «Що спочатку, що потім?», «Де можна це купити?», «Назви професію», «Що кому належить?», «Вгадай професію», «Кому без них не обійтися», «Професії людей», «Хто, що робить?», «Що сталося б, якби не працював ...», «Що роблять цим предметом», «Що розповість предмет», «Чий одяг?» (Додаток Д).

Ігри з предметами передбачали використання іграшок і реальних предметів з метою ознайомлення з професіями дорослих. Наприклад, у грі «Збери набір кухара» діти повинні були з безлічі різноманітних предметів вибрати іграшковий посуд і столові прилади, а також ляльку у відповідному одязі. Подібними були такі ігри: «Хто тут був і що забув?», «Одягнемо ляльку на роботу», «Зберемо ящик з інструментами» та ін.

Особливою увагою користуються у вихованців **настільно-друковані ігри**. Використовувалися настільно-друковані ігри кількох видів:

1) підбір картинок за парами, наприклад, «Знайди два однакових інструменти», «Кому що потрібно?», «Чого не вистачає?», «Вкладиші»;

2) підбір картинок за загальною ознакою, наприклад, «Що потрібно

лікаря», «Що є в магазині». Діти підбирали картинки з відповідними предметами, тим самим вчилися класифікувати предмети як результат певної трудової діяльності;

3) складання розрізних картинок на професійну тему.

Проводилися й *словесні ігри*, наприклад «Четвертий зайвий», «Відгадай професію за описом», «Варимо компот». Вони допомагали збагачувати словниковий запас дитини поняттями з професійної сфери.

Цікавою й захопливою формою роботи були **майстер-класи**, які проводив або сам вихователь, який виступав у певній професійній ролі (наприклад, дизайнер, юрист, режисер театру, художник-модельєр та ін.), або запрошена «цікава людина», яка під час майстер-класу розповідала про свою професійну діяльність доступною дітям мовою (у такий спосіб реалізовувалася співпраця з батьками й забезпечувалась участь у Проєктів соціальних партнерів). *Тематика* майстер-класів була різною: «Пироги для мами», «Краватка для тата», «Плаття для сестрички», «Сорочка для братика», «Красива зачіска», «Зустрічі з цікавими людьми» тощо.

Однією з організаційно-педагогічних умов реалізації Проєкту було забезпечення **співпраці ЗДО і сім'ї**. У зв'язку з цим, було організовано такі види взаємодії з батьками:

1. Оформлення інформаційного стенду для батьків.

2. Консультації на теми: «Взаємодія ЗДО і сім'ї як умова успішного розвитку дитини», «Як розповісти дітям про професії», «Як сформувані в дітей позитивне ставлення до праці дорослих», «З чого складається працьовитість?», «Батькам про проєктну діяльність», «Роль проєктного методу в розвитку пізнавальної активності дитини», «Граємося разом із дітьми в професії», «Роль сім'ї у формуванні особистості дитини», «Починаємо ранню профорієнтацію з дошкільного закладу», «Лабораторія сучасних професій», «Людина і праця» тощо.

3. Індивідуальні бесіди з батьками щодо підбору ігор і книжок для дітей з метою формування знань про професії дорослих.

4. Спільна участь із дитиною у виставках, конкурсах на теми праці, малюнка «Ким працюють мої батьки».

Важливим напрямком в реалізації Проєкту була **взаємодія ЗДО із соціальними партнерами**. Співпраця з соціальними партнерами здійснювалася у таких *формах*: спільна організація та проведення різних заходів; вечори-зустрічі з цікавими людьми міста; консультації, вечори, круглі столи тощо; екскурсії та різні тематичні десанти, акції; тематичні майстер-класи для дітей.

На **третьому– заключному** – етапі Проєкту відбувалася презентація результатів його впровадження. Результати Проєкту презентувалися дітьми, батьками, педагогічними працівниками ЗДО у формах творчої продуктивної діяльності (див. паспорт Проєкту, п. «Очікувані результати Проєкту»).

Висновки. Таким чином, формування у дітей знань про професії дорослих – важливий і необхідний напрям діяльності ЗДО у справі ранньої профорієнтації дошкільників і їхньої соціалізації. Реалізація в ЗДО освітнього проекту «Професії дорослих у сучасному світі», організація проектної діяльності дітей забезпечили поетапність, безперервність, планомірність роботи з формування у дітей знань про професії дорослих; сприяли налагодженню співпраці ЗДО з батьками дітей і громадськими організаціями; дали змогу значно підвищити самостійну активність дітей, розвинути творче мислення, уміння самостійно, у різноманітні способи знаходити інформацію про професії дорослих, предмети праці, способи їх використання, трудові дії людей, продукти й результати професійної діяльності. Знайомство дітей зі світом професій реалізовувалось у різноманітних формах роботи та у взаємодії педагогів із батьками й соціальними партнерами. Проведена дослідницька робота дала змогу ненав'язливо підвести дітей до важливого висновку, що праця, професійна діяльність є значущою сферою життєдіяльності людини.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у підготовці майбутніх вихователів до реалізації завдань з формування у дошкільників знань про професії дорослих (через розробку спецкурсу «Ознайомлення дітей дошкільного віку з професіями дорослих»).

Література:

1. Гнізділова О., Дубовик, Ю. Формування у дітей дошкільного віку уявлень про «мужні» професії. *Preschool Education: Global Trends*. 2022. Вип. 1. С. 92–108. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969565>
2. Козак Л.В., Король Г.А. Проектна діяльність як чинник пізнавального розвитку дітей дошкільного віку. *Інноваційна педагогіка*. 2019. Вип. 18. Т. 3. С. 169–174.
3. Уйсімбаєва М. Проектна діяльність: теоретичні аспекти. *Витоки педагогічної майстерності*. 2014. Випуск 13. С. 258–263.

References:

1. Hnizdilova, O., & Dubovyk, Yu. (2022). Formuvannia u ditei doshkilnoho viku uiaavlennia pro «muzhni» profesii [Formation of preschool children's ideas about «manly» professions]. *Preschool Education: Global Trends*. Vyp. 1. Pp. 92–108. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6969565>
2. Kozak, L.V., & Korol, H.A. (2019). Proektna diialnist yak chynnyk piznavalnoho rozvytku ditei doshkilnoho viku [Project activity as a factor of cognitive development of preschool children.]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*. Vyp. 18. T. 3. Pp. 169–174.
3. Uisimbaieva, M. (2014). Proektna diialnist: teoretychni aspekty [Project activity: theoretical aspects]. *Vytoky pedahohichnoi maisternosti – The origins of pedagogical excellence*. Vyp. 13. Pp. 258–263.

УДК 364-78

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-381-395](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-381-395)

Чернецька Юлія Іванівна доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-0758-1747>

Тарасенко Неллі Вікторівна кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-3990-1813>

Бондаренко Максим Анатолійович аспірант кафедри соціальної роботи спеціальності 231 Соціальна робота, комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61000, тел.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0009-0007-2843-5435>

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПІДТРИМКА СІМЕЙ НАРКОЗАЛЕЖНИХ У ПРОЦЕСІ РЕАБІЛІТАЦІЇ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглянуто питання надання соціально-педагогічної підтримки родини, в яких один або декілька з її членів мають залежність або співзалежність. Зроблено акцент на розробці напрямів соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних, що знаходяться у процесі реабілітації, враховуючи гендерні характеристики наркозалежних і співзалежних.

Соціально-педагогічну підтримку сімей наркозалежних у процесі реабілітації розуміємо як спеціально організовану діяльність соціального педагога/соціального працівника з сім'ями наркозалежних, що проходять реабілітацію, з метою виявлення, визначення та розв'язання проблем таких сімей і допомоги їм у повноцінному соціальному функціонуванні.

Встановлено, що незважаючи на спільні риси прояву співзалежності у жінок і чоловіків (деформована взаємодія співзалежних і наркозалежних з найближчими родичами, батьками, дітьми, ревності в міжособистісних стосунках з партнером, гіперконтроль, знижена відповідальність щодо себе, і підвищена – по відношенню до партнера, безвідповідальність у батьків стосовно не адиктивних членів родини) є *особливості в гендерному вимірі*: у жінок – емоційна неврівноваженість, плаксивість, підвищена віктимність, схильність до маніпуляцій, низька стресостійкість, відсутність підтримки серед оточення; у чоловіків – зовнішня емоційна холодність при прихованій

підвищеній тривожності всередині, неадекватна (знижена або завищена) самооцінка, схильність до позашлюбних стосунків, до адитивної поведінки, трудоголізму, життєва безпорадність, або навпаки, бажання повністю контролювати функціонування всіх членів родини.

Розроблено напрями соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних у процесі реабілітації: 1) діагностика членів родини в реабілітаційному центрі та подальша соціальна просвіта з питань формування асертивної поведінки, навичок ефективної комунікації, стресостійкості, формування життєвих цінностей; 2) *«робота з наркозалежними»* соціальне навчання відбувається завдяки механізму обернення негативного соціального досвіду (наркозалежні засвоюють нові зразки поведінки, цінності, нові знання, отримуючи їх від ресоціалізованих наркозалежних); 3) робота з усією сім'єю, що реалізується поза середовищем реабілітації, коли реабілітовані наркозалежні наближаються до етапу ресоціалізації (передбачає допомогу в соціальній інтеграції наркозалежним і підтримку всієї родини на початку ресоціалізації, подальший розвиток життєвих компетентностей всієї родини, сприяння самостійному соціальному функціонуванню реабілітованих наркозалежних поза центром реабілітації, допомога їм у самореалізації та саморозвитку та конструювання соціально-позитивного оточення (друзі, знайомі, колеги, родичі тощо).

З урахуванням гендерних особливостей складено методичні рекомендації щодо соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних у процесі реабілітації.

Ключові слова: підтримка, соціально-педагогічна підтримка, наркозалежні, співзалежні, сім'я, реабілітація, реабілітаційний центр, гендер.

Chernetska Yuliya Ivanivna Doctor of Pedagogy, Associate Professor, Professor of the Department of Social Work, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council St., Rustavely, 7, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-0758-1747>

Tarasenko Nelli Viktorivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Work, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy» of Kharkiv Regional Council, Rustavely St.,7, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0000-0002-3990-1813>

Bondarenko Maksym Anatoliiovych Graduate student of the Department of Social Work, specialty 231 Social Work, Municipal establishment «Kharkiv Humanitarian Pedagogical Academy» of the Kharkiv Regional Council St., Rustavely, 7, Kharkiv, 61000, tel.: (057) 732-87-33, <https://orcid.org/0009-0007-2843-5435>

SOCIAL AND PEDAGOGICAL SUPPORT OF FAMILIES OF DRUG ADDICTS IN THE REHABILITATION PROCESS: GENDER ASPECT

Abstract. The article deals with the issue of providing socio-pedagogical support to a family in which one or more of its members have addiction or co-dependency. Emphasis is placed on the development of areas of socio-pedagogical support for families of drug addicts in the process of rehabilitation, taking into account the gender characteristics of drug addicts and co-addicts.

Social and pedagogical support of families of drug addicts in the rehabilitation process is understood as a specially organized activity of a social educator/social worker with families of drug addicts undergoing rehabilitation, with the aim of identifying, defining and solving the problems of such families and helping them in full social functioning.

It was established that despite the common features of the manifestation of codependency in women and men (deformed interaction of codependents and drug addicts with their closest relatives, parents, children, jealousy in interpersonal relationships with a partner, hypercontrol, reduced responsibility for oneself, and increased - in relation to a partner, irresponsibility in parents in relation to non-addictive family members) there are peculiarities in the gender dimension: in women - emotional imbalance, tearfulness, increased victimization, tendency to manipulation, low stress resistance, lack of support among the environment; in men – external emotional coldness with hidden increased anxiety inside, inadequate (decreased or overestimated) self-esteem, tendency to extramarital relationships, to addictive behavior, workaholicism, helplessness in life, or vice versa, the desire to completely control the functioning of all family members.

The directions of socio-pedagogical support for families of drug addicts in the rehabilitation process have been developed: 1) diagnosis of family members in the rehabilitation center and further social education on issues of forming assertive behavior, effective communication skills, stress resistance, formation of life values; 2) "work with drug addicts" social learning occurs thanks to the mechanism of reversal of negative social experience (drug addicts learn new patterns of behavior, values, new knowledge, receiving them from resocialized drug addicts); 3) work with the whole family, which is carried out outside the rehabilitation environment, when the rehabilitated drug addicts are approaching the stage of resocialization (provides assistance in the social integration of drug addicts and support of the whole family at the beginning of resocialization, further development of life skills of the whole family, promotion of independent social functioning of rehabilitated drug addicts outside the rehabilitation center, helping them in self-realization and self-development and constructing a socially positive environment (friends, acquaintances, colleagues, relatives, etc.).

Taking into account gender specifics, methodical recommendations for socio-pedagogical support of families of drug addicts in the rehabilitation process have been drawn up.

Keywords: support, socio-pedagogical support, drug addicts, co-addicts, family, rehabilitation, rehabilitation center, gender.

Постановка проблеми. Сім'я є основним інститутом соціалізації і простором для повноцінного формування і розвитку людини, здатної до функціонування у суспільстві як особистості, що готова до розв'язання соціально-економічних проблем сьогодення. Однак, військова агресія країни-сусіда та умови, в яких опинилася більша частина населення України, негативно впливають на функціонування сучасних сімей, через що збільшується кількість родин, які розлучаються, існують «дистанційно», фактично переставши виконувати свої функції; зростає кількість родин, що перебувають на межі виживання, безумовно, майже кожна родина стикається з втратами через війну. За таких умов, посилюються негативні соціальні процеси, не є виключенням і тенденція до збільшення темпів наркотизації населення в Україні.

Перебуваючи у стані постійного стресу, всі члени родини, без отримання належної допомоги, опиняються нині у стані «складних життєвих обставин», що значно знижує їх соціально-виховний потенціал, особливо сімей, які зіткнулися з наркотизацією одного або декількох членів родини. Отже, актуалізується проблема соціально-педагогічної підтримки таких родин як об'єкта соціально-педагогічної роботи. Особливу увагу і перспективність надання соціально-педагогічної підтримки викликають родини, в яких один або декілька з її членів уже мають залежність чи співзалежність, але погодилися проходити реабілітацію у спеціалізованих реабілітаційних центрах комплексного спектру надання послуг (медичні, психологічні, соціальні послуги), де отримають відповідний комплекс послуг, не тільки соціальної спрямованості, що значно підвищить ефективність переборення кризи в родині та подолання залежності/співзалежності. Якщо проблему детально розглянути під кутом зору гендерного аспекту, конкретизуючи особливості надання соціально-педагогічної підтримки, враховуючи особливості жінок і чоловіків, причини формування залежності/співзалежності в осіб різних статей, то ефективність такої роботи значно зростатиме.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що досліджувану тематику оточує коло споріднених проблем, які дозволяють повноцінно розкрити особливості соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних у процесі їх реабілітації, зокрема, теоретичні основи для здійснення соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю (І. Зверева, О.Безпалько, А. Капська, Г. Лактіонова, Л. Міщик, Л. Штефан, Ю. Поліщук, А. Рижанова, С. Хлеб'як); впровадження соціально-педагогічної діяльності із сім'єю в контексті соціальної роботи (Дж. Баріс, Р. Вайнола, І. Грига, Л. Завацька, І. Толстоухова, Т. Семигіна); питання психолого-педагогічного забезпечення соціальної

роботи (В. Торохтій, Б. Хубієв); особливості соціально-педагогічної підтримки різних типів родин (Л. Алексєєва, О. Безпалько, І. Пеша, Ю. Міхеєва, М. Соляник, А. Оберемок); досліджують процес реабілітації як складник процесу ресоціалізації (С. Коношенко, В. Лютий, В. Оржеховська, Ю. Чернецька), пропонують методичні підходи для здійснення психологічної, психотерапевтичної і соціально-педагогічної роботи з наркозалежними (П. Андрух, М. Жидко, Ю.Чернецька), розглядають шляхи збереження й формування здорового способу життя (О. Балакірева, Ю. Бойчук, М. Гусак, Н. Зимівець, Я. Мудрий, С. Омельченко, В. Петрович, Г. Пономарьова, Н.Тарасенко), досліджують гендерні питання (О. Кляпець, К. Левченко, Т. Марценюк, М.Майєрчик, Т. Мельник, О. Плахотник, О. Рассказова, Т. Чернецька, Г. Ярманова). Водночас, серед праць, присвячених вивченню гендерних проблем наркозалежних та їх родин, знаходимо наукові роботи, що стосуються в основному суто медичних аспектів і не є для нас в науковому плані інформативними. Тому більш цікавими виявилися наукові праці психологічного і психотерапевтичного напрямів – це праці «Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків» (М. Жидко) [4], «Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї» (О. Кляпець) [6], «Психологічні засоби корекції співзалежності у жінок (І. Гусєв), «Соціально-педагогічний супровід співзалежних сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб» (А. Оберемок) [7], а також роботи Ю.Чернецької, присвячені вивченню соціально-педагогічного аспекту поліморфічної природи адикцій та особливостям реабілітації жінок і чоловіків [12], О. Рассказової і Н. Тарасенко стосовно розвитку гендерної соціальності особистості [8], Н. Тарасенко і Н. Кріпак щодо формування гендерної культури дітей та молоді методами соціальної вуличної роботи [9]. Отже, наявних наукових праць, які б розкривали питання соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних у процесі реабілітації, в гендерному контексті вкрай мало, що потребує подальших наукових розвідок.

Отже, метою статті є розробка напрямів соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних, враховуючи у процесі реабілітації гендерні характеристики.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з ключової дефініції «соціально-педагогічна підтримка». Аналіз наукових і науково-методичних джерел показує, що «соціально-педагогічна підтримка» як наукове поняття присутнє в наукових працях соціального спрямування, має широкий діапазон тлумачень. Звернемося до тлумачення поняття «соціально-педагогічна підтримка», користуючись визначенням Н. Заверико, яка стосовно дітей розуміє його як «соціально-педагогічну діяльність, спрямовану на виявлення, визначення та розв'язання проблем дитини з метою реалізації та захисту її прав на повноцінний розвиток та освіту» [5, с.131]. Наголосимо, що згадана авторка ототожнює поняття «підтримка» та «надання допомоги», вбачаючи

зміст останньої дефініції в діяльності, яка має на меті принести кому-небудь полегшення в чомусь, а зміст підтримки зводить до реалізації цієї системи заходів, тобто діяльності суб'єкта (соціального педагога) з надання такої допомоги.

Одним із найбільш точних визначень, на нашу думку, стосовно суті такої підтримки щодо досліджуваної нами категорії, є визначення Н. Чернухи – це комплекс дій, різноманітних заходів, які переслідують мету «... сприяння особистості в реалізації її життєвих планів, у саморозвитку, самопізнанні, самовдосконаленні» [11, с.43]. Тож, спираючись на наведені визначення, *«соціально-педагогічну підтримку сімей наркозалежних у процесі реабілітації»* ми будемо розуміти як *спеціально організовану діяльність соціального педагога/соціального працівника з сім'ями наркозалежних, що проходять реабілітацію, з метою виявлення, визначення та розв'язання проблем таких сімей і допомоги їм у повноцінному соціальному функціонуванні.*

Особливостями таких сімей є співзалежні стосунки, з одного боку, та залежність (адикція) одного або кількох членів родини, з іншого. Тому, незважаючи на прагнення медиків, психологів, психотерапевтів, соціальних працівників та інших фахівців розв'язати проблеми таких родин, працюючи тільки з «верхівкою айсбергу» -нарко, алкозалежними, – завдання це залишається вкрай складним, потребує комплексного підходу і врахування особливостей співзалежних станів у чоловіків і жінок при наданні соціально-педагогічної підтримки, що буде розкрито нами далі.

Відзначимо, що різноманітні джерела, які містять статистику про результативність реабілітації наркозалежних, свідчать, що в реабілітаційних центрах України відсоток осіб, які більше не повертаються до вживання наркотиків, не перевищує 5 %, в країнах Євросоюзу цей показник наближається до 30 %, а комплекс американських реабілітаційних послуг, які отримує і наркозалежний, і його родина, підвищує результативність одужання таких родин до 40%. Аналізуючи досвід реабілітації за такими програмами, відзначимо потужний потенціал постреабілітаційного супроводження всієї родини, який починається ще під час перебування наркозалежних в ізольованих умовах реабілітаційної програми [15-19].

Розкриємо суть явища «співзалежність», надавши цьому феномену коротку характеристику. Аналіз джерел показав [1, с. 164-174], що більше 30-ти років тому проблема співзалежності в науковій літературі вже розроблялася, були спроби встановлення діагностичних критеріїв співзалежності як розладу особистості [13, с.72-79.], але нині до жодної офіційної класифікації, ані медичної, ані соціальної, вони не належать.

Отже, можна констатувати, що донині немає єдиного визначення дефініції «співзалежність», та маємо відзначити недостатню дослідженість цієї наукової проблеми. Саме цим пояснюється відсутність науково

обґрунтованих підходів до використання засобів соціальної та соціально-педагогічної роботи з членами родин наркозалежних. Вище ми констатували наявність наукового доробку в галузі переважно медичної і соціальної психології, присвяченого феноменології співзалежності та програмам її корекції. Співзалежність у загальному вигляді найбільше розкрита у працях закордонних дослідників, які розглядають феномен співзалежності крізь призму залежної поведінки. Наприклад, американські автори Б. Уайнхолд і Дж. Уайнхолд визначають залежну особистість за допомогою терміна «співзалежність». На їх думку, причиною співзалежності є «незавершеність однієї з найбільш важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві – стадії встановлення психологічної автономії» [20, с. 16]. За їх концепцією основними характеристиками залежних є: інфантильність у різних сферах життя, відсутність власної автономії, психологічних кордонів особистості, або їх «розмитість», фіксація на іншому значущому об'єкті, з яким встановлюються залежні стосунки. В еволюційному підході Б. Уайнхолда залежність розглядається не як первинна хвороба, а як розлад, що виникає в результаті незавершеності важливих стадій розвитку в ранньому дитинстві.

Американська вчена С. Паттон розкриває проблему співзалежності як психологічний феномен втрати власного «Я». Її книга присвячена співзалежним жінкам, які занадто часто задовольняють потреби інших за рахунок ігнорування власних потреб. Для подолання співзалежності авторка пропонує встановлювати особисті кордони, змінювати саморуйнівні моделі поведінки, навчатися ефективній комунікації, а найголовніше, – стати другом для себе [19].

Розкриємо деякі ключові питання щодо характеристик співзалежних, представлені в дисертаційних дослідженнях, зокрема, питання гендерної спрямованості проблеми співзалежності, досліджені М. Жидко. Особливий інтерес становить гендерний аспект формування і прояву співзалежності в жінок і чоловіків. Так, автором розкрито особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків [4]; встановлено, що феноменологія міжособистісної адикції (співзалежності) у чоловіків містить залежні й співзалежні відносини як у подружніх стосунках, так і поза ними. Спільним для них є складі афективно-емоційні утворення, що характеризуються амбівалентністю (з одного боку, чоловік і його партнерка не можуть бути разом, а з іншого – не можуть один без одного) і патогенністю (вони можуть виступати як предиспонуєчі до розвитку різних форм психопатології й психосоматики). Міжособистісна залежність у чоловіків може бути описана на синдромальному рівні, однак, на думку М. Жидко, таке трактування зосереджує увагу на феноменологічних аспектах явища, що не дозволяє зрозуміти психологічні механізми його формування.

У роботі І. Громової, присвяченій соціально-психологічним чинникам формування залежності та співзалежності, проводиться аналіз причин

формування таких станів, встановлено, що для співзалежних, *будь-якої статі* властиві: 1) зовнішній контроль поведінки партнера, що одночасно поєднується з відсутністю відповідальності за власні дії; 2) конформна поведінка в міжособистісних стосунках; 3) потреба в емоційній близькості та одночасне неприйняття допомоги. Формування співзалежності відбувається двома шляхами: проживання в родині із залежними членами родини (прабатьки, батьки, сиблінги) та довготривалі близькі стосунки з адиктивним партнером/партнеркою. Співзалежність характеризується контролюючими і підтримуючими залежність моделями поведінки. Співзалежні найчастіше ігнорують свої власні потреби й почуття, задовольняють головним чином потреби інших членів родини, що призводить до порушень на індивідуальному та соціальному рівнях їх функціонування; виявлено схожість профілю співзалежної та залежної особистостей [3].

Аналіз наукової літератури також дозволяє стверджувати, що жінки в таких родинах найчастіше стають співзалежними, аніж залежними. Також існує кореляційний зв'язок між жорсткими умовами виховання в родині, пережитим насильством і формуванням залежності у жінок [17, 19].

Для можливості виділення гендерних особливостей членів родин (співзалежних і залежних) ми проаналізували низку робіт, присвячених підтримці наркозалежних та їх родин. Так, у дисертації А. Оберемок [7] розглянуто соціально-педагогічний супровід співзалежних сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб. І. Громова досліджувала соціально-психологічні передумови залежних і співзалежних стосунків, які формуються у взаємодії адиктивної особи з оточуючими, де наголошується, що такі стани погіршують якість взаємодії усіх учасників співзалежних відносин [3].

Ми дійшли висновку, що незважаючи на спільні риси прояву співзалежності у жінок і чоловіків (деформована взаємодія співзалежних і наркозалежних з найближчими родичами, батьками, дітьми, ревності в міжособистісних стосунках з партнером, гіперконтроль, знижена відповідальність щодо себе, і підвищена – по відношенню до партнера, безвідповідальність у батьків стосовно не адитивних членів родини) є *особливості в гендерному вимірі*: у жінок – емоційна неврівноваженість, плаксивість, підвищена віктимність, схильність до маніпуляцій, низька стресостійкість, відсутність підтримки серед оточення; у чоловіків – зовнішня емоційна холодність при прихованій підвищеній тривожності всередині, неадекватна (знижена або завищена) самооцінка, схильність до позашлюбних стосунків, до адитивної поведінки, трудоголізму, життєва безпорадність, або навпаки, бажання повністю контролювати функціонування всіх членів родини.

Виділення цих особливостей просують нас до розуміння подальшої наукової розробки напрямів соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних в гендерному аспекті.

При розробці напрямів соціально-педагогічної підтримки будемо спиратися на обґрунтовані А. Оберемок особливості змісту соціально-педагогічного супроводу співзалежних сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних, що складається з таких видів соціально-педагогічної роботи [7]: 1) зі співзалежними окремо; 2) з наркозалежними дітьми окремо; 3) разом як із співзалежними, так і з наркозалежними. Здійснюється як в середовищі реабілітаційного центру, так і поза ним. Така варіативна стратегія, на думку авторки, спрямована на всебічне використання можливих ресурсів роботи для досягнення мети діяльності та носить інноваційний характер. До такої ж думки схилиємося і ми, додаючи до цього ідею про роботу з чоловіками і жінками індивідуально.

Розкриваючи зміст напрямку *«соціально-педагогічна підтримка співзалежних»*, відзначимо, що така робота розпочинається з діагностики всіх (співзалежних з їх згоди) членів родини в реабілітаційному центрі. Цей напрям роботи необхідний у період, коли наркозалежні знаходяться на першому етапі реабілітації (в карантині), в ізольованому середовищі центру і не контактують зі співзалежними (така вимога диктується правилами перебування наркозалежних в реабілітаційному центрі). На цьому етапі співзалежні жінки (матері та дружини) виявляються більш активними і зацікавленими у спілкуванні зі своїми залежними, оскільки контакт в цей період з ними обмежений. В той же час, саме вони проявляють надвисоку зацікавленість у результатах діагностики своїх родичів на «карантині». В даний період співзалежні, як правило, знаходяться в ситуації невизначеності, їм бракує знань і досвіду взаємодії з наркозалежними, часто співзалежні потребують допомоги фахівців (психологів, наркологів, соціальних працівників і консультантів з хімічної залежності) і спрямування їх поведінки щодо подальших дій. Тому цей напрям, наголошує А. Оберемок, реалізується способом діагностики потреб співзалежних та причин їх формування шляхом соціальної просвіти з питань формування асертивної поведінки, навичок ефективної комунікації, стресостійкості, формування життєвих цінностей [7, с.118]. Така робота відбувається на індивідуальних консультаціях в середовищі реабілітаційного центру, в ході діяльності груп самопомоги, в терапевтичних спільнотах: вона проводиться фахівцями реабілітаційного центру.

Поступово до такої роботи бажано залучити всіх членів родини, налагодивши комунікацію між ними. Важливою в цей період є праця психолога і психотерапевта: як показує емпіричний досвід, чоловіки залучаються згодом, коли є певні результати з подолання співзалежності у їх подружжя. Поруч із соціальною просвітою, корекцією і подоланням співзалежності, *робота зі співзалежними* проводиться і *поза реабілітаційним центром*. Реалізується вона під час зустрічей в осередках соціальної допомоги, закладах дозвілля, метою її – підвищення підтримуючого потенціалу

самодопомоги співзалежних поза реабілітаційним центром. Для здійснення соціально-педагогічної підтримки ефективною є також робота терапевтичної групи. В такій групі навчання відбувається методом «рівний-рівному», при цьому один об'єкт транслює набутий соціальний досвід іншому, перший, при цьому, набуває суб'єктності. Слід відзначити, що саме жінки є найбільш активними в цьому плані.

Другий напрям соціально-педагогічної підтримки сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб – *«робота з наркозалежними»*. Спираючись на раніше здійснені дослідження [10, с. 277], відзначимо, що саме через соціальне навчання відбувається обернення негативного соціального досвіду, завдяки чому наркозалежні засвоюють нові зразки поведінки, цінності, нові знання, отримуючи їх від ресоціалізованих наркозалежних. Упродовж проходження реабілітації в наркозалежних відбувається формування негативного ставлення до наркотиків, проводиться діагностика мотивів уживання психоактивних речовин, виявлення потреб наркозалежних, навчання навичкам ефективної комунікації, асертивної поведінки, формування життєвих цінностей, які було втрачено.

Щодо гендерних і вікових характеристик наркозалежних, відзначимо, що майже половину наркозалежних складають молоді люди віком від 22 до 30 років. Відомо, що цей віковий проміжок часу в житті людини характеризується як найвідповідальніший життєвий етап становлення особистості як фахівця, трудівника, громадянина, сім'янина, характеризується найвищим розвитком репродуктивних функцій у чоловіків, і в жінок. За даними Ю. Чернецької [10, с. 299], жінки складають 9,6% від загальної кількості осіб. Вчені наголошують, що у світлі соціальних негараздів, до яких відносимо наркотизм, реальна кількість наркозалежних жінок значно більша і вона викривлена через гендерні і соціальні стереотипи щодо жінок (жінка берегиня роду, тому їй соромно лікуватися від залежності) [2]. Саме через існуючі в соціумі соціальні стереотипи до реабілітаційного центру дуже важко залучати осіб жіночої статі, втрачається вкрай необхідний час, тому реабілітація жінок проходить складніше і триваліше, мають місце рецидиви наркозалежності; адикція, як правило, є вторинним утворенням на фоні психологічних і психіатричних проблем, жінки в реабілітації рідко досягають рівня об'єктивної самокритичності, отже, при здійсненні соціально-педагогічної підтримки кожна реабілітантка потребує здійснення індивідуального підходу, на відміну від чоловіків.

Третій напрям соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних, що містить роботу з усією сім'єю, реалізується поза середовищем реабілітації, коли реабілітовані наркозалежні наближаються до етапу ресоціалізації. Слід відзначити, що це етап «поєднання родини», коли потрібна комплексна робота мультидисциплінарної команди фахівців з усіма членами сім'ї. Досвід практичної реалізації професійної діяльності в реабілітаційних

центрах дозволив нам виділити такі завдання, як: допомога в соціальній інтеграції наркозалежним і підтримка всієї родини на початку ресоціалізації, подальший розвиток життєвих компетентностей всієї родини, сприяння самостійному соціальному функціонуванню реабілітованих наркозалежних поза центром реабілітації, допомога їм у самореалізації та саморозвитку та конструювання соціально-позитивного оточення (друзі, знайомі, колеги, родичі тощо). Відзначимо, що реабілітовані наркозалежні чоловіки проявляють більшу активність у пошуку роботи, переймаються проблемами окремого проживання від батьківської родини, якщо вони проживали раніше разом, частіше стають консультантами реабілітаційної програми, навіть пов'язують своє подальше життя із наданням реабілітаційних послуг. Чого не можна сказати про співзалежних чоловіків і, особливо, жінок: більшість співзалежних, батьків та, найчастіше, старші сиблінги реабілітованих наркозалежних, часто наполягають на достатньо жорсткому контролі дій реабілітованих наркозалежних, що свідчить про приховану співзалежність.

Зміст соціально-педагогічної підтримки всієї родини, що є частиною супроводу, як стверджує А. Оберемок, спрямований на налагодження ефективної взаємодії всіх її членів і реалізується шляхом виконання таких завдань як: створення ситуації успіху в сімейній комунікації; формування позитивного ставлення один до одного; корекція міжособистісних стосунків у родині; сприяння в налагодженні функціонування родини; навчання спільному проведенню дозвілля; навчання і формування навичок сепарації від сімейної системи з подальшим формування навичок самостійного функціонування в суспільстві [7, с.119].

Щоб успішно реалізувати соціально-педагогічну підтримку надамо методичні рекомендації, щодо уникнення подальшого розвитку співзалежності *для жінок*: необхідна корекція почуття надмірної лояльності до адиктивної особи, робота з бажанням впоратися з проблемами поведінки залежної особи; корекція особистісних кордонів, відчуття відповідальності за долю наркозалежного сина або доньки, налагодження підтримки з боку інших родичів, близьких, друзів; розвиток умінь і навичок щодо запобігання небезпечним ситуаціям через деструктивну поведінку члена сім'ї, наприклад: викликати поліцію, а не приховувати ситуації можливого насильства, замість гіперопіки члена родини, зайнятися волонтерською діяльністю, саморозвитком; *для чоловіків* при співзалежності важливо навчити відкритому вираженню почуттів і обговоренню особистісних та міжособистісних проблем; на поведінковому рівні співзалежність виявляється у вигляді стереотипних форм реагування, тому слід навчати чоловіків ефективним моделям поведінки, здійснювати корекцію деструктивної поведінки (трудоголізм, алкоголізм, позашлюбні відносини), сформувати культуру звернення до фахівців (психологів, консультантів).

Висновки. Порушена проблема розв'язує завдання соціальної роботи з надання соціально-педагогічної підтримки сім'ям наркозалежних на етапі їх реабілітації. Така підтримка має на меті виявлення, визначення та розв'язання проблем сімей наркозалежних і допомоги їм у повноцінному соціальному функціонуванні. Особливостями таких сімей є співзалежні стосунки, з одного боку, та залежність (адикція) одного або декількох членів родини, з іншого, що потребує комплексного підходу і врахування особливостей співзалежних станів у чоловіків і жінок при наданні соціально-педагогічної підтримки. Аналіз наукової літератури та емпіричний досвід дозволили виявити гендерні особливості наркозалежних чоловіків та жінок, що було враховано при розробці напрямів такої роботи.

Для повноцінного здійснення соціально-педагогічної підтримки сімей наркозалежних необхідна діагностика усіх членів родини з подальшим залученням їх у соціальну просвіту, роботу з корекції і подолання співзалежності (у співзалежних жінок і чоловіків виділено гендерні особливості), подолання наркозалежності в процесі реабілітації. Завершальним етапом є постреабілітаційний супровід родини поза середовищем реабілітації, в період, коли реабілітовані наркозалежні наближаються до етапу ресоціалізації.

Для можливості реалізації соціально-педагогічної підтримки складено методичні рекомендації щодо подолання співзалежності для співзалежних жінок і чоловіків.

Перспективним питанням стане розробка корекційних програм за участю мультидисциплінарної команди фахівців для родин, що мають наркозалежних.

Література:

1. Андрух П. Г. Відносини сімейної співзалежності як мішень психосоціальної реабілітації осіб із наркоманіями. Вісник проблем біології і медицини. 2011. Т. 3, № 2. С. 68-72.
2. Гендер для медій : підручник із гендерної теорії для журналістики та інших гуманітарних спеціальностей [за ред. М. Масрчик, О. Плахотник, Г. Ярманової]. К. : Критика, 2013. 218 с.
3. Громова И. А. Социально-психологические предикторы зависимых и созависимых отношений : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Минск, 2015. 19 с.
4. Жидко М. Є. Особистісні чинники формування відносин подружньої співзалежності у чоловіків / Наукові записки інституту психології ім. Г. С. Костюка : К., 2005. Т. 2, вип. 26. 375 с.
5. Заверико Н.В. Соціальна педагогіка. Навч. посіб.. – К. : Вид. Дім «Слово», 2011. – 240 с.с.131
6. Кляпець О. Шлюбна залежність як чинник емоційного вигорання в сім'ї. Соціальна психологія. 2006. № 6. С. 164–174
7. Оберемок А. Соціально-педагогічний супровід співзалежних сімей в умовах реабілітаційних центрів для наркозалежних осіб. дис. ...д-ра філос. 231 Соціальна робота. КЗ «ХГПА» ХОР. Харків. 2021. 175 с.

8. Тарасенко Н.В., Рассказова О.І. Розвиток гендерної соціальності особистості: теорія та методологія. Гендерна парадигма освітнього простору / за заг. ред. Т. О. Дороніної. Кривий Ріг : ВЦ КГПП ДВНЗ «КНУ», 2015. Вип. 2. С. 14–19.
9. Тарасенко Н.В. Формування гендерної культури дітей та молоді методами соціальної вуличної роботи / Науковий Вісник Херсонського державного університету. Сер.: Психологічні науки : зб.наук. праць. Херсон, 2016. Вип. 1. Т. 1. С. 162–166.
10. Чернецька Ю. І. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з ресоціалізації наркозалежних в умовах реабілітаційних центрів : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Старобільськ : держ. заклад «Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка», 2016. 522.
11. Чернуха Н.М. Категорія соціально-педагогічної підтримки: теорія і практика / Н. М. Чернуха // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету "Україна". - 2012. - № 6. С. 179-182. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_6_43
12. Chernetska Y., Addiction polymorphism: social and pedagogical aspects. *Science and Education*, 2018, Issue 2. 180-185.
13. Chernetskaya Y. Codependency in families of drug-addicts as a socio-pedagogical problem *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie*, Łódź : Wyższa Szkoła Informatyki i Umiejętności, 2015. Nr4. S. 72–79.
14. Larsen Earnie. Stage II Recovery: Life Beyond Addiction. San Francisco : Harper& Row. 1985. 112.
15. Nace Edgar, Dephoure Marilyn , Goldberg Martin, Cammarota Charles Treatment priorities in a family-oriented alcoholism program : Presented in part at the 36th Annual Convention of the American Association for Marriage and Family Therapy, October 14, 1978, Houston, TX. JMFT. 1982. Vol.8(1). P. 143–150.
16. Shaef A. Co-dependence: Misunderstood. San-Francisco: Paperback, 1996. 105 p.
17. Shields N. M., McCall G. J., Hanneke C. R. Patterns of family and nonfamily violence: Violent husbands and violent men. *Violence and Victims*, 1988. № 3 (2). P. 83-97.
18. Subby R. Inside the Chemically Dependent Marriage : Denial and Manipulation. Co-Dependency: An Emerging Issue. Pompano Beach : Health Communications, 1984. P. 25-29.
19. Patton S. The Courage to Be Yourself: A Woman`s Guide to Emotional Strength and Self Esteem. *Berkeley* : Conari Press, 2001. 218.
20. Weinhold B., Weinhold J. Breaking free of the co-dependency trap. New world Library, California, 1988.228

References:

1. Andruk P. H., (2011). Vidnosyny simeinoi spivzalezhnosti yak mishen psykhosotsialnoi reabilitatsii osib iz narkomaniiamy. [Relationships of family codependence as a target of psychosocial rehabilitation of persons with drug addictions]. *Visnyk problem biolohii i medytsyny*. Т. 3, № 2. S. 68-72 [in Ukrainian].
2. Hender dlia medii (2013): pidruchnyk iz hendernoї teorii dlia zhurnalistyky ta inshykh humanitarnykh spetsialnostei [Gender for the Media : A Textbook of Gender Theory for Journalism and Other Humanities Majors]. К. : Krytyka, 218. [in Ukrainian].
3. Hromova Y. A. (2015). Sotsyalno-psykholohycheskiye predyktory zavysymykh y sozavysymykh otnoshenyi [Social and psychological predictors of dependent and co-dependent relationships]: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk : 19.00.05. Mynsk, 19. [in Russian].
4. Zhydko M. Y. (2005). Osobystisni chynnyky formuvannia vidnosyn podruznoi spivzalezhnosti u cholovikiv [Personal factors in the formation of relations of marital codependence in men]. *Naukovi zapysky instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuka* : [v 4 t.]. К., 2005. Т. 2, vyp. 26. 375. [in Ukrainian].

5. Zaveryko N.V. (2011). *Sotsialna pedahohika [Social pedagogy]*. K., 240. [in Ukrainian].
6. Kliapets O. (2006). *Shliubna zalezhnist yak chynnyk emotsiinoho vyhoriannia v simi [Marital addiction as a factor of emotional burnout in the family.]*. *Sotsialna psykholohiia*. 2006. № 6. S. 164–174. [in Ukrainian].
7. Oberemok A. (2021). *Cotsialno-pedahohichniy suprovid spivzaleznykh simei v umovakh reabilitatsiinykh tsestriv dlia narkozaleznykh osib [Social and pedagogical support of co-dependent families in the conditions of rehabilitation centers for drug addicts]*. dys. ...d-ra filos. 231 *Sotsialna robota*. KZ «KhHPA» KhOR. Kharkiv.175. [in Ukrainian].
8. Tarasenko N.V., Rasskazova O.I. (2015). *Rozvytok hendernoї sotsialnosti osobystosti: teoriia ta metodolohiia [Development of gender sociality of the individual: theory and methodology. Gender paradigm of educational space]*. *Henderna paradyhma osvithnoho prostoru: VTs KHPI DVNZ «KNU»*, 2015. Vyp. 2. S. 14–19. [in Ukrainian].
9. Tarasenko N.V. (2016). *Formuvannia hendernoї kultury ditei ta molodi metodamy sotsialnoi vulychnoi roboty [Formation of gender culture of children and youth by methods of social street work]*. *Naukovyi Visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Psykholohichni nauky : zb.nauk. prats. Kherson, 2016. Vyp. 1. T. 1. S. 162–166*. [in Ukrainian].
10. Chernetska Yu. I. (2016). *Teoriia i praktyka sotsialno-pedahohichnoi roboty z resotsializatsii narkozaleznykh v umovakh reabilitatsiinykh tsestriv [Theory and practice of socio-pedagogical work on the resocialization of drug addicts in the conditions of rehabilitation centers]: dys. ... d-ra ped. nauk : 13.00.05 «Sotsialna pedahohika»*. Starobilsk : derzh. zaklad «Luhan. nats. un-t im. T. Shevchenka»,. 522 s. [in Ukrainian].
11. Chernukha N.M. (2012). *Kategoriia sotsialno-pedahohichnoi pidtrymky: teoriia i praktyka [Category of socio-pedagogical support: theory and practice]*. *Zbirnyk naukovykh prats Khmelnytskoho instytutu sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina"*. 2012. № 6. S. 179–182.: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Znpkhist_2012_6_43 [in Ukrainian].
12. Chernetska Y. I. (2018). *Addiction polymorphism: social and pedagogical aspects*. *Science and Education, 2018, Issue 2*. 180–185 p. [in English].
13. Chernetskaya Y. i. (2015). *Codependency in families of drug-addicts as a socio-pedagogical problem*. *Nowoczesna edukacja: filozofia, innowacja, doświadczenie, Łódź : Wyższa Szkoła Informatyki i Umiejętności, 2015. Nr4. S. 72–79*. [in English].
14. Larsen E. *Stage II Recovery: Life Beyond Addiction*. San Francisco : Harper& Row. 1985. 112 p. [in English].
15. Nace Edgar, Dephore Marilyn , Goldberg Martin, Cammarota Charles (1978). *Treatment priorities in a family-oriented alcoholism program : Presented in part at the 36th Annual Convention of the American Association for Marriage and Family Therapy, October 14, 1978, Houston, TX. JMFT. 1982. Vol.8(1). P. 143–150*. [in English].
16. Shaef A. (1996). *Co-dependence: Misunderstood*. San-Francisco : Paperback, 1996. 105 p. [in English].
17. Shields N. M., McCall G. J., Hanneke C. R. (1988). *Patterns of family and nonfamily violence : Violent husbands and violent men*. *Violence and Victims, 1988. № 3 (2). P. 83–97*. [in English].
18. Subby R. (1984). *Inside the Chemically Dependent Marriage : Denial and Manipulation. Co-Dependency: An Emerging Issue*. Pompano Beach : *Health Communications, 1984. P. 25–29*. [in English].
19. Patton S. (2001). *The Courage to Be Yourself: A Woman`s Guide to Emotional Strength and Self Esteem*. Berkeley : Conari Press, 2001. 218. [in English].
20. Weinhold B., Weinhold J. *Breaking free of the co-dependency trap*. New world Library, California, 1988.228. [in English].

УДК 378:613.3(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-395-408](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-395-408)

Черушева Галина Батрбеківна кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач відділом профорієнтаційної роботи, кафедра філософії, права та соціально-гуманітарних дисциплін, фінансово-економічний факультет, Національна академія статистики, обліку та аудиту, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0001-9652-0913>

Шавель Христина Євгенівна кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент кафедри біохімії та гігієни, Львівський державний університет фізичної культури імені Івана Боберського, м. Львів, <https://orcid.org/0000-0002-6605-3258>

Голуб Олена Володимирівна викладач, кафедра теорії та методики, факультет фізичного виховання, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка, м. Кропивницький, <https://orcid.org/0000-0001-6795-6398>

ВПЛИВ ОНЛАЙН-ОСВІТИ НА ЗДОРОВ'Я ТА ФІЗИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗДОБУВАЧІВ ОСВІТИ

Анотація. Дану статтю присвячено вивченню впливу онлайн-освіти на здоров'я та фізичний розвиток здобувачів освіти. Зазначено, що зростання ролі онлайн-освіти та впровадження сучасних технологій в навчальний процес потребують уваги до забезпечення здорового балансу між навчанням та підтриманням фізичної та психічної гармонії. Недостатній фізичний рух, надмірне сидіння та невідповідна організація робочого місця можуть призвести до проблем зі здоров'ям. Тому важливо забезпечити належні умови для фізичного розвитку та здорового способу життя навіть у віртуальному навчальному середовищі. Автори статті зазначають, що тривала робота перед екранами гаджетів та недостатність фізичної активності можуть призводити до втоми, стресу, негативно впливати на зір та опорно-руховий апарат. Також наголошено, що здобувачі освіти з особливими потребами, зокрема в умовах інклюзивної освіти, потребують особливого підходу щодо забезпечення фізичного та психологічного благополуччя в умовах онлайн-навчання. Підкреслено необхідність упровадження здоров'язбережувальних технологій в освітній процес, як-от регулярні перерви, фізична активність, соціальна взаємодія здобувачів освіти тощо. Зазначається, що психологічна підтримка та управління стресом є також важливими складниками підтримання психічного стану здобувачів освіти. У висновку статті наголошується, що забезпечення

гарного здоров'я та фізичного розвитку здобувачів освіти має велике значення для їхнього навчання та життєвого успіху. Впровадження здоров'язбережувальних технологій та розвиток компетентності щодо збереження здоров'я стає важливим завданням освітнього процесу, адже здоров'я молоді є ключовою проблемою сучасності, оскільки саме стан здоров'я молодого покоління формує майбутній добробут нації загалом. Здоров'я є важливим складником фізичного, психічного та соціального розвитку молоді, і його погіршення може призвести до негативних наслідків як для окремих осіб, так і для суспільства загалом.

Ключові слова: здоров'язбережувальні технології, психологічна підтримка, навчальний процес, здобувачі освіти, фізична активність, педагогічні підходи.

Cherusheva Galyna Batrbekivna Candidate of Pedagogical Sciences, Docent, Professor of the department of philosophy, law and social and humanitarian disciplines, Head of the career guidance Department of philosophy, law and social and humanitarian disciplines, Faculty of Finance and Economics, National Academy of Statistics, Accounting and Auditing, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0001-9652-0913>

Shavel Khrystyna Evgenivna Candidate of Sciences in physical education and sports, associate professor of the Department of Biochemistry and Hygiene, Lviv State University of Physical Culture named after Ivan Bobersky, Lviv, <https://orcid.org/0000-0002-6605-3258>

Holub Olena Volodymyrivna Teacher of the department of Theory and Methods of Olympic and Professional Sports, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, <https://orcid.org/0000-0001-6795-6398>

THE IMPACT OF ONLINE EDUCATION ON THE HEALTH AND PHYSICAL DEVELOPMENT OF EDUCATION TAKEN

Abstract. This article is devoted to the study of the impact of online education on the health and physical development of students. It is noted that the growing role of online education and the introduction of modern technologies into the educational process require attention to ensuring a healthy balance between learning and maintaining physical and mental harmony. Insufficient physical movement, excessive sitting and inappropriate organization of the workplace can lead to health problems. Therefore, it is important to provide proper conditions for physical development and a healthy lifestyle even in a virtual learning environment/ The authors of the article note that prolonged work in front of gadget screens and insufficient physical activity can lead to fatigue, stress, and negatively affect vision and the musculoskeletal system. It was also emphasized that students with special

needs, in particular inclusive education, have special challenges in ensuring physical and psychological well-being in online learning conditions. The authors of the article indicate the need to implement health-preserving practices among students, such as regular breaks, physical activity, social interaction, etc. It is noted that psychological support and stress management are also important components of maintaining the mental state of education seekers. The conclusion of the article states that ensuring good health and physical development of students is of great importance for their education and life success. The introduction of health-saving technologies and the development of health-preserving competence become an important task of the educational process, because the health of young people is a key problem of today, and their state of health shapes the well-being of the nation as a whole. Health is an important component of the physical, mental and social development of young people, and its deterioration can lead to negative consequences for both individuals and society as a whole. Educators, as representatives of the younger generation, constitute a special contingent of the population, the state of health is a barometer of the social well-being of society.

Keywords: health-preserving practices, psychological support, educational process, students of education, physical activity, pedagogical approaches.

Постановка проблеми. Сучасний ритм життя невідмінно змінюється під впливом технологій та інновацій, впливаючи на всі сфери нашого існування. Однією з найперспективніших трансформацій є впровадження онлайн-освіти, яка стала справжнім каталізатором змін у сучасній системі навчання. Цей новаторський підхід до освіти не лише відкриває доступ до знань для широкого кола людей, а й має вагомий вплив на їхнє здоров'я та фізичний розвиток.

Онлайн-освіта відкриває можливості для навчання в будь-який час і в будь-якому місці, що сприяє гнучкості та адаптації особистого розкладу. Це особливо актуально в нинішніх умовах воєнного стану, коли традиційна система освіти може бути обмежена небезпеками та обставинами, що не дають змоги продовжувати навчання у звичних аудиторіях.

Завдяки цьому підходу здобувачі освіти можуть отримувати знання, не покидаючи власних домівок чи безпечних місць. Віртуальні класи, онлайн-лекції та інтерактивні платформи допомагають підтримувати навчальний процес навіть у таких непростих умовах.

Проте важливо розглянути також і виклики, які супроводжують онлайн-освіту. Недостатня фізична рухливість, надмірне сидіння та невідповідна організація робочого місця можуть призвести до проблем зі здоров'ям. Тому важливо забезпечити належні умови для фізичного розвитку та здорового способу життя навіть в умовах віртуального навчального середовища.

Актуальність досліджуваної у статті теми в сучасному світі важко переоцінити, оскільки швидкий розвиток технологій змінює традиційні

підходи до навчання, висуваючи на перший план увагу до можливого впливу онлан-навчання на фізичне здоров'я та психологічний стан здобувачів освіти. Зростання популярності онлайн-навчання потребує глибокого дослідження взаємозв'язку між використанням цифрових платформ і змінами в режимі дня, рівнем фізичної активності та розвитком соціальних навичок студентів, щоб сформуванати збалансований підхід до забезпечення якісної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій показав, що питання створення здоров'язбережувального освітнього середовища досить активно обговорюється в зарубіжних та вітчизняних наукових колах. Так, китайські дослідники Y. H. Chu та Y. C. Li [9] вивчали зменшення фізичної активності здобувачів освіти тайванських університетів під час онлайн-навчання в умовах пандемії COVID-19.

Науковці з Індії [10; 12] зосереджують увагу на погіршенні фізичного здоров'я студентів, які проводять тривалий час за ноутбуками чи телефонами під час навчання. Вони виділяють такі наслідки, як: проблеми із зором, малорухомість, болі в спині та інших частинах тіла, фіброміалгія, дефіцит кальцію та вітаміну D. Дослідники з США [11] також фіксують негативний вплив онлайн-навчання на фізичне здоров'я та активність здобувачів освіти.

Вітчизняні дослідники [3] підкреслюють, що онлайн-навчання може призвести до змін у функціональному стані організму через малу фізичну активність та значне психічне напруження.

І. Коренева та В. Самілик [2] наголошують, що проблема збереження здоров'я різних вікових груп є актуальною та нерозв'язаною, оскільки здоров'я є ключовим чинником для максимальної самореалізації особистості. Світова спільнота також визнала важливість цього аспекту, визначивши забезпечення здорового способу життя та сприяння добробуту для всіх вікових категорій однією з цілей сталого розвитку.

А. Кришталь, В. Тютюнник, І. Щербак, Л. Дрожик та П. Пашинський досить детально дослідили тему впливу онлайн-освіти на здоров'я та фізичний розвиток здобувачів освіти, провівши власне опитування [4, с.105]. Автори статті зазначають, що під час онлайн-навчання студенти проводять від 5 до 8 годин на день перед екранами своїх гаджетів, і це негативно впливає на їхній зір. Тому під час такого навчання важливо виконувати спеціальні вправи для очей, щоб зняти напругу. Але за дослідженнями, майже 60 % студентів не виконують таких вправ і лише 40 % респондентів звертають увагу на свій зір і практикують вправи для очей під час онлайн-навчання.

Науковці також звертають увагу на важливість провітрювання приміщень для достатньої концентрації кисню в повітрі. Згідно з опитуванням, лише 10 % відсотків здобувачів освіти перебувають на свіжому повітрі достатній час. Для доброго самопочуття рекомендується проводити на свіжому повітрі 1-2 години щодня, і, як показують дослідження, близько 75 % студентів дотримуються цієї норми.

Щодо сну, приблизно 40 % здобувачів освіти сплять 7 годин на добу, понад 50 % – 8 годин, і лише 5 % – 9 годин, що є нормою для здорового сну.

Статистичні дослідження [7] підтверджують погіршення зору та інші проблеми, зокрема синдром сухого ока, астенію, порушення акомодатії, комп'ютерний зоровий синдром. Додатково зазначається, що здобувачі освіти зменшили час перебування на свіжому повітрі та збільшили час на проведення фізичних вправ, а 94,6 % відчували погіршення самопочуття, особливо наприкінці навчального дня.

Мета статті — вивчення впливу онлайн-освіти на здоров'я та фізичний розвиток здобувачів освіти.

Виклад основного матеріалу. Онлайн-освіта є сучасною формою навчання, яка здобуває все більшу популярність завдяки технологічному прогресу та доступності інтернету. Ця форма освіти передбачає використання онлайн-платформ, ресурсів та інструментів для навчання та спілкування в мережі.

Онлайн-освіті притаманний ряд позитивних рис, які не властиві традиційній освіті (табл.1).

Таблиця 1

Переваги онлайн-освіти

№ з/п	Перевага	Характеристика
1	Глобальний освітній простір	Онлайн-освіта створює можливість навчання та спілкування зі здобувачами освіти з усього світу, розширюючи горизонти освітнього досвіду
2	Гнучкий режим навчання	Студенти можуть вибирати на власний розсуд зручний для них час, місце та темп навчання, що дає їм змогу більш ефективно управляти своїм розкладом
3	Навчання паралельно з роботою	Онлайн-освіта дає змогу здобувачам поєднувати навчання з професійною діяльністю, зменшуючи втрати часу на переміщення
4	Легкий доступ до ресурсів	Студенти можуть користуватися електронними бібліотеками, базами даних та іншими ресурсами для отримання різноманітної навчальної інформації
5	Ефективне спілкування	Онлайн-освіта сприяє комунікації між здобувачами освіти та викладачами через інтернет, допомагаючи долучитися до активних дискусій і обміну думками
6	Ефективне навчання	Компактне подання матеріалу та можливість багаторазового доступу покращують засвоєння навчального матеріалу
7	Глибоке опрацювання матеріалу	Здобувачі освіти можуть більше зосередитися на складних та важливих для них темах, використовуючи додатковий час і зусилля на їх опрацювання

8	Інтеграція технологій	Використання сучасних інформаційних технологій підвищує якість навчання та підготовку студентів до роботи в цифровому світі
9	Рівні можливості	Онлайн-освіта допомагає зробити освіту більш доступною для всіх, незалежно від місця проживання чи соціального статусу
10	Соціальна адаптація	Онлайн-освіта допомагає подолати певні психологічні бар'єри, як-от страх публічних виступів або комунікативні обмеження
11	Міжнародна співпраця	Онлайн-освіта сприяє обміну знаннями та навичками між різними країнами та культурами

Джерело: власна розробка авторів

Ці позитивні аспекти вказують на те, як онлайн-освіта може відкривати нові можливості для здобувачів освіти та викладачів, підвищуючи доступність, гнучкість та якість навчання.

Водночас онлайн-навчання, як і будь-яка інша форма навчання, має й свої недоліки:

1) відсутність особистого спілкування та фізичного контакту з викладачем та співздобувачами освіти може призвести до втрати можливості обговорення складних питань та міжособистісного обміну досвідом;

2) необхідність самодисципліни. Онлайн-освіта потребує від здобувачів освіти сильної самодисципліни та вміння управляти часом, оскільки немає жорсткого розкладу;

3) сидячий спосіб роботи. Занурення в онлайн-освіту може призвести до більш тривалого сидячого способу життя, що може бути шкідливим для здоров'я серця та судин, спини і для загального фізичного стану;

4) втома та напруження очей. Довготривалий перегляд завдань на моніторах може спричинити втому очей та головний біль, що впливає на комфорт і концентрацію.

Однак незважаючи на ці недоліки, онлайн-освіта є потужним інструментом для навчання та саморозвитку, хоча й має свої обмеження та потребує розумного підходу до організації процесу навчання.

Однією з головних цілей сучасної освіти загалом і онлайн-освіти зокрема є забезпечення якісного навчання, без шкоди для здоров'я всіх учасників освітнього процесу, адже саме комп'ютери, ноутбуки, планшети та телефони стали посередниками в навчальній комунікації [2]. Здобувачі освіти під час онлайн-навчання проводять багато часу перед екранами, маючи на меті:

- *отримання інформації у візуальному або графічному форматі.* Онлайн-навчання найчастіше передбачає використання відео-уроків, ілюстрацій, схем та інших графічних матеріалів для подання навчального контенту. Це може сприяти кращому розумінню матеріалу, але водночас може й призводити до зорового перенапруження;

- *виконання завдань, тестів, контрольних робіт із використанням інтернет-сервісів.* Виконання завдань та тестів онлайн може забезпечити

зручність та швидкий доступ до результатів, але вимагає тривалого перебування перед екраном, що може втомлювати та впливати на зосередженість;

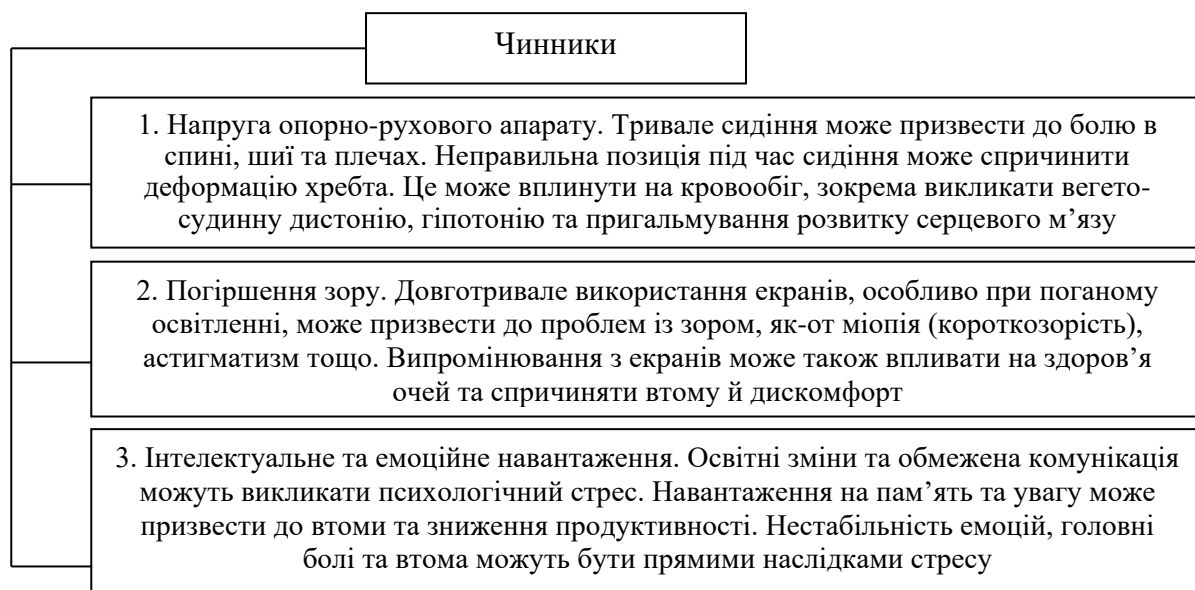
- *глибоке вивчення предмета, підготовка виступів, створення презентацій.* Використання технічних засобів дає змогу здобувачам освіти більш творчо та ефективно працювати над додатковими проєктами та дослідженнями. Проте це також потребує значного часу перебування перед екраном.

Окрім цього, студенти спілкуються в соціальних мережах, грають в ігри та переглядають відеоконтент. Такий режим, безумовно, впливає на здоров'я: тривала та напружена робота за комп'ютером чи телефоном призводить до швидкої втоми, зміни чутливості органів чуття та погіршення пам'яті.

Існує ряд чинників, які можуть негативно впливати на фізичне здоров'я учасників онлайн-навчання. Серед них виділяють: напругу опорно-рухового апарату, погіршення зору та інтелектуальне й емоційне навантаження (рис.1).

Опитування, проведене у розвідці Т. Кудрявцевої, Т. Абідової та В. Бондаренко показали такі основні проблеми здобувачів освіти в умовах онлайн-навчання:

- дратівливість – 78,4 % опитаних;
- біль у шії (спині) – 63,3 %;
- порушення сну – 63,2 %;
- гіподинамія – 58,2 %;
- відчуття втоми – 56,8 %;
- головний біль – 43,7 %;
- порушення харчування – 23,2 %;
- сухість ока – 19,3 %;
- погіршення гостроти зору – 17 % [5, с. 81].

Рис. 1. Чинники, які можуть негативно впливати на фізичне здоров'я учасників онлайн-навчання

Джерело: [1]

Науковці також зазначають, що зазвичай один здобувач світи скаржився на наявність декількох проблем, що свідчить про погіршення не лише фізичного, а й психологічного складника здоров'я.

Онлайн-освіта як новий формат навчання може бути особливо актуальною для людей з особливими потребами в умовах інклюзивної освіти. Як слушно зазначають Л. Нічуговська та Л. Ніколенко, «зростання ролі людського фактора в перетворенні сучасного суспільства на демократичних засадах, подальша гуманізація та гуманітаризація його основ актуалізує проблему надання якісної освіти дітям з особливими освітніми потребами в освітніх закладах [...] шляхом створення належних умов для навчання за інклюзивною формою» [8, с. 109].

Інклюзія може забезпечити доступність навчання для осіб з обмеженими можливостями, але водночас може вплинути на їхній фізичний розвиток і здоров'я. Зокрема, занадто тривала робота за комп'ютером, недостатність руху та соціальної взаємодії можуть стати вагомими проблемами.

Варто зауважити, що популярності в нашій країні онлайн-освіта набула в період карантину, спричиненого пандемією COVID-19. Однак і нині, в умовах війни, онлайн-навчання є чи не єдиною доступною формою навчання для багатьох здобувачів освіти.

Проте навчання в умовах війни значно відрізняється від того, як воно відбувалося під час карантину. Всі учасники освітнього процесу стикаються з великим психологічним навантаженням та стресом, що призводить до втоми та вигорання. Для подолання стресу здобувачі освіти використовують різні методи (табл. 2).

Таблиця 2

Методи подолання стресу здобувачами освіти

№ з/п	Метод	Здобувачі освіти, які використовують метод, %	Опис
1	Релаксація	15	Охоплює методи глибокого дихання, медитації, йоги тощо, спрямовані на зниження рівня стресу через заспокоєння розуму й тіла
2	Фізичні вправи	30	Фізична активність, як-от біг, плавання, інші тренування, може допомогти знизити рівень стресу завдяки вивільненню ендорфінів – «гормонів щастя»
3	Читання	60	Для деяких людей читання може бути засобом втечі від реальності, допомагаючи розслабитися та відволіктися від стресових ситуацій

4	Музика	80	Прослуховування улюбленої музики впливає на настрій і заспокоює нервову систему
5	Спілкування з близькими	55	Обговорення своїх почуттів із друзями або родичами дає відчуття підтримки
6	Сон	78	Якісний сон має велике значення для загального самопочуття та психічного здоров'я. Відновлення енергії під час сну може допомогти подолати стрес
7	Прогулянка на свіжому повітрі	64	Прогулянки на природі заспокоюють і розслаблюють, а контакт із природою має позитивний вплив на настрій

Джерело: [4, с.105]

До того ж, як стверджують учені, 45 % здобувачів поєднують декілька з цих методів для подолання стресу.

Для уникнення несприятливих станів для здоров'я варто застосовувати здоров'язбережувальні технології:

1. Регулярні перерви. Часті перерви під час навчання чи роботи допомагають зменшити навантаження на очі та мозок. Рекомендується вставати і робити легкі розтяжки, змінювати позу, вдихати свіже повітря. Це допомагає підтримувати фокус, знижувати стрес і запобігати втомі.

2. Фізична активність. Регулярна фізична активність має велике значення для здоров'я. Навіть коротка розминка чи вправи на свіжому повітрі можуть покращити кровообіг, сприяти концентрації та підвищити загальний настрій. Рекомендується приділяти хоча б 30 хвилин помірним фізичним вправам щодня.

3. Соціальна взаємодія. Взаємодія з однокурсниками, колегами та друзями важлива для психологічного здоров'я. Соціальна підтримка допомагає зменшити стрес, відчуття самотності та покращує загальний настрій.

4. Правильне харчування і сон. Важливо раціонально харчуватися, вводити в раціон різноманітні корисні продукти, забезпечувати організм необхідними поживними речовинами. Нестача сну може негативно впливати на фізичне та психічне здоров'я, тому важливо відводити на сон від 7 до 9 годин на добу.

5. Психологічна підтримка. Звертання до психолога або перебування серед позитивно налаштованих людей може допомогти управляти стресом, оволодіти засобами релаксації та підвищити рівень загального самопочуття.

Ці здоров'язбережувальні технології є важливою частиною зусиль для підтримки й покращення здоров'я здобувачів освіти. Вони допомагають урівноважити навчання та відпочинок, забезпечуючи комплексний підхід до фізичного та психічного благополуччя.

Враховуючи вікові особливості розвитку емоційного інтелекту, важливо активно працювати зі здобувачами освіти над формуванням у них компетенцій щодо збереження здоров'я. Проведення практичних занять, як-от тренінги, семінари та конференції, сприяють усвідомленню наслідків впливу ризикових чинників на здоров'я. Ключові аспекти цього підходу:

– *аналіз проблем*. Практичні заходи, такі як тренінги та семінари, можуть допомогти студентам аналізувати наявні, потенційні та пріоритетні проблеми здоров'я. Це сприяє глибокому розумінню ризикових чинників та їх впливу на організм.

– *просвітницька діяльність*. Важливо популяризувати інформацію про здоровий спосіб життя та збереження здоров'я серед здобувачів освіти. Це можна робити через лекції, воркшопи, дискусії та інші форми навчання;

– *формування компетентності*. Освітні програми мають включати елементи, спрямовані на формування здоров'язбережувальної компетентності. Це може бути реалізовано через спеціальні курси, модулі або практичні завдання;

– *педагогічні умови*. Важливо створити сприятливі умови для розвитку валеологічної компетентності у здобувачів освіти. До неї належать не лише активні методи навчання, а й створення мотивуючого середовища, сприяння співпраці та обміну досвідом;

– *спеціалізовані програми*. Розробка спеціалізованих програм для формування компетентності в галузі збереження здоров'я, зокрема через включення валеологічних дисциплін.

Цей підхід дає змогу не лише покращити здоров'я здобувачів освіти, а й забезпечити їх засобами для подальшого збереження здоров'я та покращення якості життя.

Отже, здоров'я молоді є ключовою проблемою сучасності, і їх стан здоров'я формує добробут нації в цілому. Здоров'я є важливим складником фізичного, психічного та соціального розвитку молоді, і його погіршення може призвести до негативних наслідків як для окремих осіб, так і для суспільства загалом. Здобувачі освіти, як «представники підростаючого покоління, складають особливий контингент населення, стан здоров'я якого є барометром соціального благополуччя суспільства» [6, с. 16]. Очевидно, що на їхнє здоров'я та фізичний розвиток впливає безліч негативних чинників, які є невід'ємною частиною повсякденного життя. Відсутність достатнього часу, недостатня підготовка з питань здорового способу проведення дозвілля та харчування призводять до різноманітних проблем зі здоров'ям.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можемо сказати, що сучасний освітній контекст потребує не лише активної адаптації до змін, а й турботи про фізичне та психологічне благополуччя здобувачів освіти. Онлайн-навчання поєднує в собі унікальні можливості та виклики. Хоча цей формат може забезпечити доступ до знань та зручність у навчанні, він також може негативно впливати на фізичне здоров'я та психічний стан здобувачів освіти.

Стрімке зростання часу, проведеного перед екранами гаджетів, призводить до погіршення зору, проблем із опорно-руховим апаратом та навіть вигоряння. З огляду на це особливо важливо впроваджувати здоров'язбережувальні технології, які передбачають регулярні перерви, фізичну активність, підтримання соціальної взаємодії та належний сон. Психологічна підтримка та вміння ефективно управляти стресом також мають велике значення в забезпеченні гармонії між навчанням та здоров'ям.

Необхідна підвищена увага до здоров'я здобувачів освіти з особливими потребами. Онлайн-навчання може забезпечити їм доступність навчання, але також може створити фізичні та психологічні виклики.

Онлайн-освіта сьогодні, в умовах війни, робить особливий акцент на психологічному стані здобувачів освіти. Стрес та навантаження потребують від здобувачів освіти вагомих зусиль для подолання цих викликів. Важливо враховувати великий арсенал методів, як-от релаксація, фізична активність, соціальна взаємодія, які допомагають здобувачам освіти підтримувати емоційний баланс.

Зазначимо, що набуття здоров'язбережувальних навичок та формування відповідної компетентності є необхідним складником сучасної освіти. Активний підхід до навчання з акцентом на значущості збереження фізичного та психологічного здоров'я допоможе здобувачам успішно протистояти викликам нашого часу.

Враховуючи це, важливо наголосити, що здоров'я здобувачів освіти має стати першочерговим завданням освітніх установ. Забезпечення балансу між академічними досягненнями та фізичним розвитком є ключовим для їхнього успіху та довгострокового благополуччя. І лише за допомогою комплексного підходу та злагоджених зусиль усіх учасників освітнього процесу можна забезпечити гармонію між здоров'ям та навчанням у сучасному освітньому середовищі.

Література:

1. Землянська О. В., Третякова Л. Д., Праховнік Н. А., Семененко Р. Ю. Вплив дистанційної форми навчання на психічне та фізичне здоров'я студента. *Енергозбереження та промислова безпека: виклики та перспективи : науково-технічний збірник : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (2–3 червня 2020 року, м. Київ)*. Київ: Основа, 2020. С. 280–286. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/39613/1/2020-34.pdf> (дата звернення: 21.08.2023).

2. Коренева І., Самілик В. Вплив дистанційної освіти на здоров'я педагогів: український кейс. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. № 7(1). DOI: <https://doi.org/10.51599/is.2023.07.01.05> (дата звернення: 19.08.2023).

3. Кошелева О., Татарченко Л., Рузанов В., Максимов А. Особливості організації рухової активності студентів в умовах дистанційного навчання. *Спортивний вісник Придніпров'я*. 2021. № 2. С. 51–60. DOI: <https://doi.org/10.32540/2071-1476-2021-2-05> (дата звернення: 20.08.2023).

4. Кришталь А.І., Тютюнник В.В., Щербак І. М., Дрожик Л. В., Пашинський П. П. Застосування здоров'язберезувальних технологій здобувачами вищої освіти в умовах дистанційного навчання та воєнного стану. *Актуальні питання спеціальної, інклюзивної і здоров'язберезувальної освіти*, (20 жовтня 2022 р.) / за заг. ред. проф. Ю. Д. Бойчука. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2022. С. 104–106. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ec8aa2c3-ae78-4b67-822e-2c5ac9532af4/content> (дата звернення: 21.08.2023).

5. Кудрявцева Т., Абідова Т., Бондаренко В. Дистанційне навчання: здоров'язберезувальний аспект. *Технології дистанційного навчання: впровадження, розвиток, удосконалення* : матеріали міжнар. дистанц. наук.-метод. конф., м. Харків, 23-24 берез. 2021 р. Харків: Фаховий коледж НФаУ, 2021. С. 79–83. URL: <https://dspace.nuph.edu.ua/bitstream/123456789/28435/1/79-83.pdf> (дата звернення: 22.08.2023).

6. Лепканич А. О. Вплив дистанційного навчання під час суворих карантинних обмежень на самооцінку стану здоров'я студентською молоддю. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2022. № 2. С. 16–19. DOI: <https://doi.org/10.11603/1681-2786.2022.2.13302> (дата звернення: 20.08.2023).

7. Лещенко С. О., Володіна А. Д., Слободянюк Д. О., Тарануха О. О. Стан органа зору студентів вищих навчальних закладів під час дистанційного навчання. *Громадське здоров'я в Україні: проблеми та способи їх вирішення*: матер. IV наук.-практ. конф. (м. Харків, 27.10.2021 р.). Харків: ХНМУ, 2021. С. 54–56. URL: <https://repo.knmu.edu.ua/bitstream/123456789/29680/1/Збірник%20тез%20каф%202021.pdf#page=55> (дата звернення: 21.08.2023).

8. Ніколенко Л., Нічуговська Л. Розвиток інклюзивно орієнтованих компетентностей майбутніх педагогів спеціальної освіти в умовах магістратури. *Науковий журнал Хортицької національної академії*. № 3. 2020. С. 109–118. URL: <https://journal.khnnra.edu.ua/index.php/njKhNA/article/view/73> (дата звернення: 22.08.2023).

9. Chu Y. H., Li Y. C. The impact of online learning on physical and mental health in university students during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2022. Vol. 19(5). 2966. DOI: <https://doi.org/10.3390/ijerph19052966> (дата звернення: 18.08.2023).

10. Choudhary Sh. Effects of online education on mental and physical health. *India Today*. URL: <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/effects-of-online-education-on-mental-and-physical-health-1854320-2021-09-18> (дата звернення: 18.08.2023).

11. Dunton G. F., Do B., Wang S. D. Early effects of the COVID-19 pandemic on physical activity and sedentary behavior in children living in the U.S. *BMC Public Health*. 2020. Vol. 20. 1351. DOI: <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09429-3> (дата звернення: 18.08.2023).

12. Sharma M., Sharma P. Effect of online classes on physical and mental well-being of students during COVID-19. *Indian Journal of Physical Therapy and Research*. 2021. Vol. 3. Pp. 98–101. URL: <https://www.ijptr.org/text.asp?2021/3/2/98/335669> (дата звернення: 19.08.2023).

References:

1. Zemlianska, O. V., Tretiakova, L. D., Prakhovnik, N. A. & Semenenko, R. Yu. (2020) Vplyv dystantsiinoi formy navchannia na psikhichne ta fizychnе zdorovia studenta [The influence of distance education on the mental and physical health of the student]. *Enerhozberезhennia ta promyslova bezpeka: vyklyky ta perspektyvy : naukovo-tekhnichnyi zbirnyk : materialy III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Energy conservation and industrial safety: challenges and prospects: scientific and technical collection: materials of the 3rd International Scientific and Practical Conference*. Kyiv : Osнова, 280–286 [in Ukrainian].

2. Koreneva, I. & Samilyk, V. (2023). Vplyv dystantsiinoi osvity na zdorovia pedahohiv: ukraïnskyi keis [The influence of distance education on the health of teachers: the Ukrainian case]. *Journal of Innovations and Sustainability – Journal of Innovations and Sustainability*, 7(1) [in Ukrainian].

3. Kosheleva, O., Tatarchenko, L., Ruzanov, V. & Maksymov, A. (2021). Osoblyvosti orhanizatsii rukhovoї aktyvnosti zdobuvachiv osvity v umovakh dystantsiinoho navchannia [Peculiarities of the organization of motor activity of students in the conditions of distance learning]. *Sportyvnyi visnyk Prydniprovia – Sports Bulletin of the Dnieper Region*, 2, 51–60 [in Ukrainian].

4. Kryshchal, A.I., Tiutiunnyk, V.V., Shcherbak, I. M., Drozhyk, L. V. & Pashynskyi, P. P. (2022). Zastosuvannia zdoroviazberezhuvalnykh tekhnolohii zdobuvachamy vyshchoi osvity v umovakh dystantsiinoho navchannia ta voiennoho stanu [Use of health-saving technologies by students of higher education in conditions of distance learning and martial law]. *Aktualni pytannia spetsialnoi, inkliuzyvnoi i zdoroviazberezhuvanoi osvity – Current issues of special, inclusive and health-preserving education*. Kharkiv : KhNPU imeni H. S. Skovorody, 104–106 [in Ukrainian].

5. Kudriavtseva, T., Abidova, T. & Bondarenko V. (2021). Dystantsiine navchannia: zdoroviazberezhuvalni aspekt [Distance learning: health-preserving aspect]. *Tekhnolohii dystantsiinoho navchannia: vprovadzhennia, rozvytok, udoskonalennia: materialy mizhnar. dystants. nauk.-metod. konf. - Distance learning technologies: implementation, development, improvement: materials of the international distance science and method conference*. Harkiv : Fakhovyi koledzh NFaU, 79–83 [in Ukrainian].

6. Lepkanych, A. O. (2022). Vplyv dystantsiinoho navchannia pid chas suvorykh karantynnykh obmezhen na samootsinku stanu zdorovia studentskoiu moloddiu [The influence of distance learning during strict quarantine restrictions on self-assessment of the state of health of student youth]. *Visnyk sotsialnoi hihieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy – Herald of social hygiene and health care organization of Ukraine*, 2, 16–19 [in Ukrainian].

7. Leshchenko, S. O., Volodina, A. D., Slobodianiuk, D. O. & Taranukha O. O. (2021). Stan orhana zoru zdobuvachiv osvity vyshchykh navchalnykh zakladiv pid chas dystantsiinoho navchannia [State of the organ of vision of students of higher educational institutions during distance learning]. *Hromadske zdorovia v Ukraini: problemy ta sposoby yikh vyrishennia: mater. IV nauk.-prakt. konf. – Public health in Ukraine: problems and ways to solve them: Mater. IV science-practice conf*. Kharkiv: KhNMU, 54–56 [in Ukrainian].

8. Nikolenko, L. & Nichuhovska L. (2020). Rozvytok inkliuzyvno oriientovanykh kompetentnosti maibutnykh pedahohiv spetsialnoi osvity v umovakh mahistratury [Development of inclusively oriented competences of future teachers of special education in the conditions of the master's degree]. *Naukovyi zhurnal Khortytskoi natsionalnoi akademii – Scientific journal of the Khortytsk National Academy*, 3, 109–118 [in Ukrainian].

9. Chu, Y. H. & Li, Y. C. (2022). The impact of online learning on physical and mental health in university students during the COVID-19 Pandemic. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(5), 2966.

10. Choudhary, Sh. (n.d.). Effects of online education on mental and physical health. India Today. Available at: <https://www.indiatoday.in/education-today/featurephilia/story/effects-of-online-education-on-mental-and-physical-health-1854320-2021-09-18>.

11. Dunton, G. F., Do, B., & Wang, S. D. (2020). Early effects of the COVID-19 pandemic on physical activity and sedentary behavior in children living in the U.S. *BMC Public Health*, 20, 1351. <https://doi.org/10.1186/s12889-020-09429-3>.

12. Sharma, M., & Sharma, P. (2021). Effect of online classes on physical and mental well-being of students during COVID-19. *Indian Journal of Physical Therapy and Research*, 3, 98–101.

УДК 377:74(076):161.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-408-420](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-408-420)

Шкарупа Ганна Миколаївна аспірантка ІПО НАПН України, викладач циклової комісії дизайну інтер'єру, Відокремлений структурний підрозділ “Фаховий коледж мистецтв та дизайну Київського Національного Університету Технологій та Дизайну”, вул. Білоруська, 22, м.Київ, 03050, тел.+38(044) 483 7255, <https://orcid.org/0000-0002-8013-5399>

МЕТОДИКА РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-КОНСТРУКТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ДИЗАЙНЕРІВ В МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕДЖАХ. ОКРЕМІ АСПЕКТИ

Анотація. Професійна підготовка майбутніх дизайнерів в умовах коледжів відбувається поетапно і послідовно, головною задачею цього процесу є відповідь на соціальне замовлення суспільства на підготовку сучасних дизайнерів з високим рівнем художньо-конструктивної компетентності. Система професійної підготовки майбутніх дизайнерів побудована таким чином, щоб максимально розвинути особистість творчого студента через поєднання навчальних дисциплін з образотворчого мистецтва та спеціальних до рівня професійно-компетентного фахівця. Розроблення методики розвитку художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів обумовлене необхідністю забезпечення педагогів фахових та профільних дисциплін відповідного інструментарію, який містить сукупність методів, прийомів та засобів формування теоретичних знань, практичних умінь та навичок, необхідних для підготовки і виховання кваліфікованого фахівця, спроможного до якісного виконання професійної діяльності, що відповідають сучасним вимогам роботодавців, а також очікуванням суспільства.

Під час виконання проектних завдань студенти повинні демонструвати вміння професійно втілювати художню образність проекрованої ідеї, та враховуючи всі технологічно-конструктивні етапи, презентувати цілісну роботу, готову до втілення в матеріалі. Кожен наступний етап повинен системно наповнюватись розв'язками певних дизайн-задач з конкретних навчальних дисциплін і практик, які спрямовані на професійну адаптацію мислення.

Методика призначена для викладачів мистецьких, спеціальних та профільних дисциплін. Дана стаття присвячена окремим аспектам створення завдань інтегративного типу спрямованих на розвиток художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів в мистецьких коледжах.

Ключові слова: фахова передвища дизайн-освіта, художньо-конструктивна компетентність майбутніх дизайнерів, методика викладання профільних предметів, інтегративні завдання.

Shkarupa Ganna Mykolayivna, PhD student at the of Institute of Professional Education, National Academy of Sciences of Ukraine, teacher department Interior Design Professional College of Arts and Design, KNUTD Kyiv, Bilorus'ka Street, 22. 03050, tel.: +38(044) 483 7255, <https://orcid.org/0000-0002-8013-5399>,

METHODS OF DEVELOPMENT OF ART AND CONSTRUCTING COMPETENCE OF FUTURE DESIGNERS IN ART COLLEGES. SEPARATE ASPECTS

Abstract. The professional training of future designers in the conditions of colleges consistently takes place in stages, the main task of this process is to respond to the social demand to train modern designers with a high level of art and constructing competence. The system of professional training of future designers is built in such a way as to maximally develop the personality of a creative student through the combination of academic disciplines in fine arts and special disciplines to the level of a professional and competent specialist. The development of the methodology for the development of art and constructing competence of future designers is due to the need to provide teachers of professional and major disciplines with the appropriate toolkit, which contains a set of methods, techniques and means of forming theoretical knowledge, practical skills and skills necessary for the training and education of a qualified specialist capable of high-quality performance of professional activities that meet the modern requirements of employers, as well as the expectations of society. During the performing of design tasks, students must demonstrate the ability to professionally embody the artistic imagery of the projected idea, and, taking into account all technological and constructive stages, present a complete work ready for materialization. Each subsequent stage should be systematically filled with solutions to certain design problems from specific educational disciplines and practices aimed at professional adaptation of thinking.

The methodology is intended for teachers of artistic, special and major disciplines. This article is devoted to certain aspects of creating tasks of an integrative type aimed at the development of art and constructing competence of future designers in art colleges.

Keywords: professional pre-university design education, art and constructing competence of future designers, teaching methods of special subjects, integrative tasks

Постановка проблеми. Інтеграція вітчизняної освіти у міжнародний науково-освітній простір, урахування реалій ринку праці відповідно до впровадження ідей сталого розвитку України та її європейського вибору, зумовлює необхідність модернізації професійної освіти. Сучасний стан розвитку технологій, виробництва й суспільства вимагає переосмислення цілей та завдань, що стоять перед українською педагогікою, фокусує увагу на

необхідності коригування та уточнення вимог до наукової та практичної підготовки фахівців у закладах фахової передвищої освіти. Переважна більшість абітурієнтів, що вступають до коледжів, де пропонуються ОПП “Дизайн” (за видами) - проявляють певний хист та здібності до малювання. В більшості навчальних закладів вступники складають іспит з рисунку та проходять творчий конкурс. Відсутність документу про закінчення художньої школи не є перешкодою для допуску до вступних іспитів і отримання дизайнової освіти у фаховому коледжі. Але, з кожним роком підвищуються вимоги роботодавців до рівня володіння тими чи іншими програмами, до технічної і технологічної грамотності дизайнера, а його вміння якісно малювати руками сприймається ринком праці лише як додатковий плюс. Між тим — саме поєднання художніх і конструктивних вмінь і навичок студентів дає поштовх для розвитку художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів. Стандартом фахової передвищої освіти (022 “Дизайн”) закріплено задачу “формування у здобувачів компетентностей, пов’язаних з розв’язанням спеціалізованих задач, пошуком творчих рішень або відповідей на практичні проблеми в галузі дизайну”[15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різномасштабні задачі і проблеми, що стоять перед професійною підготовкою майбутніх дизайнерів в Україні розглядаються і аналізуються багатьма науковцями і практиками. Зміст і умови професійної мистецької підготовки, та зокрема - дизайнерів досліджувалися (В. Орлов [1], В. Прусак [2], В.Радкевич [3], С. Чирчик [4], та ін.); розвиток професійної компетентності дизайнера, зокрема її складових (Н. Комашко [5], М.Курач [6], В. Корсунський [7], А. Максимова [8]та ін.); особливості професійної діяльності дизайнерів (Н. Барна [10], В. Даниленко [9], А. Каїро [11] та ін.); формування художніх і конструктивних умінь і навичок у шкільному віці (Д. Кільдеров [12], В. Тищенко [13], Г. Сотська [14] та ін.) В науковій літературі можна виокремити дослідження стосовно конструктивно-художньої діяльності студентів, як технології розвитку конструктивних і формотворчих умінь, але розвитку художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів та методики, яка найбільш повно сприяла би розвитку даної компетентності не приділялось достатньо уваги.

Мета статті зацентувати увагу на важливості міждисциплінарних зв’язків та інтеграційних завдань, мета яких розширювати інструментарій викладачів мистецьких, фахових та спеціальних дисциплін (Рисунок, креслення, проектування);

Виклад основного матеріалу дослідження. Невпинний розвиток суспільства та технологій виробництва щоразу окреслює нові горизонти в розвитку професійної освіти та ставить нові вимоги до випускників фахових коледжів. Розвиток цифрових та інформаційних технологій став викликом для традиційних методик навчання рисунку, які формувалися не одну сотню років. Як зазначалось раніше, останні роки тривають потужні випробування

“класичного підходу до викладання мистецьких дисциплін”. Це засвідчує нагайну потребу у оновленні самої філософії академічного рисунку, практичний педагогічний процес професійної підготовки майбутніх дизайнерів вимагає цілеспрямованої і ретельно спрофільованої методики викладання рисунку, яка має перед собою задачу не навчити студента “малювати ще одного собаку”, а переслідує розвиток художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів.

В розвитку художньо-конструктивної компетентності ми виокремлюємо наступні етапи:

1. візуалізаційно-мотиваційний
2. композиційно-конструктивний
3. художньо-проектувальний
4. інтегративний

умовно вони відповідають чотирьом рокам навчання у фахових мистецьких коледжах. Центральною навчальною дисципліною в системі дизайн-освіти є художнє проектування. І до третього року навчання студенти мають одержати і накопичити знання і вміння, на яких базуватиметься пошук рішення завдання для самостійного курсового проектування, Засвоєння студентами професійних знань та умінь, що актуалізуються в процесі курсового проектування, є необхідними для подальшої професійної творчості[7]. Під час проектувальної діяльності вони постають перед проблемою постійної візуалізації власних задумів — які еволюціонують в процесі пошуку вірного рішення - засобами образотворчого мистецтва.

Методика викладання навчального рисунку для майбутніх дизайнерів пропонується нами як дисципліна, орієнтована на роботу: 1) з природи, 2) з пам'яті, 3) уяви.

Варто відзначити, що рисунок, як обов'язковий навчальний предмет, який дозволяє “мислити формою” і базується на візуальному відтворенні на папері (чи картоні) графічними матеріалами предметів оточуючого середовища та/або уявних просторів, побудованих на знаннях особливостей оптичного сприйняття реальності людським оком та ґрунтовних законах перспективи, з'являється в навчальних програмах художніх закладів (Академій) в Італії в добу Відродження. В науково-педагогічній та методичній літературі розрізняють декілька напрямків (підвидів) у навчальному рисунку. Це академічний, або класичний, скульптурний, конструктивний, живописний, формально-символічний, технічний, та ін.

Класична методика викладання академічного рисунку побудована як дисципліна, орієнтована на осмислену роботу з природи. Протягом кількох століть вона не зазнавала суттєвих змін. “Формування основ та традицій рисунка з часом змінювалось і було пов'язане зі ствердженням реалістичного трактування художніх образів. Глибоке розуміння форми, пластики, виразності композиції, станковості, вибору сюжету ставлять його поряд із живописом та

графікою»[19]. Методологічна позиція професора А. В. Чебикіна стосовно викладання академічного рисунку ґрунтується на тому, що “діячам художньої творчості – добре відома істина: рисунок є основою всіх видів і жанрів мистецтв”[16]. Декларованою метою викладання дисципліни «Академічний рисунок» і понині залишається розвиток художньої культури, об’ємно-просторового мислення, формування навичок зображення форми, простору, навколишнього середовища і людини з натури та за уявою, але для розвитку досліджуваної нами художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів окремо підкреслимо важливість системні виконання короткочасних завдань на виявлення конструктивної форми, рисування по пам’яті та уяві. Сам процес і методи рисування з натури є основоположними для розвитку важливої навички — перенесення зорового образу тривірного об’єкту, який утворюється на сітківці ока, на двовимірну площину рукою з допомогою графічних матеріалів. Дослідження підтверджують, що під час створення рисунку уявного об’єкту на двовимірній площині, задіяні ті самі механізми, які були сформовані і розвинуті під час рисування з натури. Але слід пам’ятати про те, що розвиток творчої особистості у кожного студента відбувається дуже індивідуально, тому професійне становлення може трохи запізнюватись чи навпаки йти по випереджальній висхідній, також беремо до уваги, що швидкість розвитку, властива кожному окремому студенту буде не рівномірною, але систематичне виконання домашніх завдань з профільних має дати накопичувальний ефект і стати поштовхом для переходу від кількості на інший якісний рівень. Отже, напрацювання міцних і розгалужених нейроансамблів, задіяних в процесі візуальної матеріалізації задуму — важливий компонент в структурі художньо-конструктивної компетентності майбутнього дизайнера.

Перший змістовний модуль — аудиторний -присвячено графічним засобам при зображенні геометричних тіл – куба, кулі, призм, пірамід та конуса. Завдання мають бути короткочасними — не більше 4 акад/годин на постановку, причому, спочатку це одиночні фігури, в кінці модуля — нескладні за кількістю об’єктів натюрморти, але з різними поворотами фігур відносно глядача, та на різній висоті відносно предметної площини.

Мета викладання даного модуля “Рисунку” - набуття студентами необхідних практичних навичок візуального відтворення базових геометричних форм, розуміння їх площинно-конструктивної будови, розвиток конструктивно-аналітичного мислення[11].

Систематичні заняття рисунком сприяють:

1. оволодінню засадами графічного відтворення форми з урахуванням її конструктивних особливостей;
2. формуванню творчого підходу до створення художньо-графічних образів;
3. розвитку конструктивно-аналітичного мислення;
4. та впорядкуванню творчих помислів.

Відомо, що конструктивно-морфологічні дослідження як в процесі натурного малювання, так і в процесі умоглядного малювання, принципово різняться між скульптором і живописцем, "...що чуттєве сприйняття форми і кольору художником антагоністичні і принципово різняться між собою, як різняться між собою і реалізація пластичних ідей у скульптора і живописця" [17]. Так само суттєво це відрізняється при виконанні подібного завдання майбутнім дизайнером-інтер'єрником, дизайнером-модельєром одягу та майбутнім графічним дизайнером, що вважаємо об'єктивними передумовами для формування спеціального типу навчального рисунка для кожної спеціалізації.

Таблиця 1

Диференційований підхід до формування банку завдань з конструктивного рисунку, спрямованих на розвиток художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів.

Геометричні фігури (на прикладі куба)

ОПП	Завд.1. З натури (аудиторне)	Завд.2. З пам'яті (аудиторне)	Завд.3. З уяви (домашня робота)
Дизайнер-інтер'єру	Розуміння особливостей форми і об'єму при середовища чи предметів інтер'єру	Зобразити будь який об'єкт в інтер'єрі, який за своїми пропорціями є кубом	На основі форми куба та врахуванням його пропорцій запропонувати кілька об'єктів дизайну інтер'єру
Дизайнер-модельєр одягу	Цілісність поверхні та ракурси для площини (за чіткого моделі	Зобразити низку кубів, що лежать паралельно між собою на поверхні підлозі і 3D утворюють складний подіум	На основі зовнішніх особливостей кубу запропонувати кілька аксесуарів для жінок, чоловіків, студентів
Графічний дизайнер	Контрастність лінійні рішення, стилізація форми чи фрагменту моделі створенні влучного графічного образу	Передати куб в різних положеннях у просторі — висить — підвішений за один кут, за одне ребро, ледь звисає з площини (частково без опори), та ін.	На основі візуальних особливостей куба створити кілька варіантів товарних знаків для різних за направленістю діяльності компаній або фірм (книжна торгівля, зброя, перевезення вантажів, тощо)

Традиційно навчальний рисунок виконується з натури на щільному папері (для креслення) графітними олівцями різної м'якості. Але дана методика передбачає також завдання на розвиток візуальної пам'яті та уяви. Під час викладання цього матеріалу викладачі спрямовують увагу студентів на

аналіз форми та конструктивної будови об'єкту, його світлотінюві характеристики та основні закони зображення тривимірних предметів на двомірній площині. Зазвичай, перед студентами ставляться довготривалі завдання, під час виконання яких вони вдосконалюють свій окомір, відчуття пропорцій, напрацьовують навички деталізації та вміння підпорядковувати другорядне композиційному центру. Але ми акцентуємо на необхідності коротко-тривалих натурних постановок, заради розвитку фундаменту художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів. Подібні завдання передбачають чітку методичну послідовність виконання.

Розглянемо також місце і положення дисципліни «Креслення» в сучасній фаховій дизайн-освіті на основі вимог майбутньої професійної діяльності, що передбачає створення нових дизайн-об'єктів, вимагає інтегрування фахово-орієнтованих навчальних задач до змісту загальноосвітніх дисциплін. Це в цілому сприяє розвитку художньо-конструктивної компетентності. Як навчальна дисципліна «Креслення» впливає на розвиток точності, охайності, увазі та акуратності. Зорова пам'ять та спостережливість — як інструмент дизайнера — теж загартовується під час виконань завдань з креслення. Крім того, графічна мова креслення є мовою міжнародного спілкування фахівців різних профілів, збільшує діапазон світорозуміння. На основі оперування уявними образами закладається підґрунтя для ефективного аналізу форми, а також розуміння специфічних властивостей та конструктивних особливостей виробів та їхніх окремих складників, розвиває здатність до просторових перетворень уявних об'єктів, що є необхідним кроком під час композиційної організації будь-яких форм та об'єктів, а також для вирішення практичних завдань на різних етапах дизайнерської діяльності.

За нинішніх умов модернізації професійної освіти до навчальної програми дисципліни "Креслення" ставиться подвійна вимога – структурної сталості та змістово-процесуальної гнучкості (мобільності), що посилює важливість виваженого формування змісту навчальних планів перед викладачами фахових закладів передвищої освіти, де готують майбутніх дизайнерів.

Знижена зацікавленість шкільної освіти в цій дисципліні є сигналом про застарілість підручників і навчальних програм, і дає підстави для визначення конкретного місця в навчальній програмі і методологічній структурі розвитку художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів в мистецьких коледжах. Комп'ютеризація професійної діяльності дизайнера повинна стати «точкою зворотьного відліку» для модернізації програм з креслення. Від «загального розвитку технічного мислення» до - вміння вирішення практичних задач з уявних просторових перетворень, необхідних для формування професійної компетентності майбутнього дизайнера. «Досягати такого рівня підготовки фахівців художнього профілю можливо за умови забезпечення... навчальними закладами інноваційного освітнього середовища, спрямованого на розвиток та творчу самореалізацію учнівської молоді...» [3; 50].

Пропонуємо розглянути окремі завдання з креслення, коли молода людина учнівського віку, в перші місяці навчання особливо гостро прагне вирішення завдань, направлених на демонстрацію її творчої індивідуальності та розвиток професійних здібностей, тому вправи, які закріплюють навичку усвідомленого репродукування, мають бути поєднані з такими, що направлені на розвиток креативних здібностей та творчого потенціалу майбутнього дизайнера.

На прикладі теми «Спряження» (табл.2) Оновлене завдання для графічних дизайнерів з цієї теми може бути сформульоване наступним чином: **«Вибрати із відомих вам шрифтів будь-яку літеру (в якій є 3 види спряжень) і викреслити її контур на форматі А4. Позначити центри всіх спряжень»**. Виконуючи завдання, крім пошуку центрів спряжень, студент також вирішує інші задачі: композиційного розташування, пропорційності, масштабування, гармонізації та ін.

Таблиця 2.

Диференційований підхід до формування банку завдань з основ креслення та нарисної геометрії, спрямованих на розвиток художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів.

Спряження

ОПП	Завд.1.3 карточки (аудиторне)	Завд.2.3 уяви (аудиторне)	Завд.3. 3 натури (домашня робота)
Дизайнер-інтер'єру	За правилами побудови спряження та розуміння особливостей способів його побудови виконати кресленик за запропонованою карточкою	За допомогою спряження та розуміння особливостей його побудови виконати кресленик предмету побуту (вазон, термопляшка, крісло-гойдалка, тощо) будь який об'єкт в інтер'єрі, який має численні спряження	Серед доступних вдома (чи в гуртожитку) підібрати один з плоских побутових предметів — вішак, ключ, відкривашка для консервів тощо). Зробити кресленик (за можливості)
Дизайнер-модельєр одягу	За правилами побудови спряження та розуміння особливостей способів його побудови виконати кресленик за запропонованою карточкою	За допомогою спряження та розуміння особливостей його побудови виконати кресленик сілуету головного убору доби класицизму (?)	Серед доступних вдома (чи в гуртожитку) підібрати один з плоских аксесуарів чи елементів одягу. Проаналізувати походження форми, знайти центри всіх спряжень та точки сполучення дуг. Зробити кресленик (за можливості)
Графічний дизайнер	За правилами побудови спряження та розуміння особливостей способів його побудови виконати кресленик за запропонованою карточкою	Вибрати із відомих вам шрифтів будь-яку літеру (в якій є 3 види спряжень) і викреслити її контур на форматі А4. Позначити центри всіх спряжень	Серед доступних вдома (чи в гуртожитку) підібрати один з плоских товарних знаків чи логотипів. Проаналізувати походження форми, знайти центри всіх спряжень та точки сполучення дуг. Зробити кресленик (за можливості)

Подібне завдання, співзвучне із вправами на стилізацію, ескізування та що виконуються студентами з дисциплін «Основи теорії дизайну» та «Художня обробка матеріалів». Таким чином підсилюються міжпредметні зв'язки та закріплюється інтеграційний підхід у навчанні. Інтеграційний підхід до формування дидактичних систем дає змогу розв'язати низку практичних проблем розвитку професійних компетентностей майбутніх фахівців з дизайну.

Завдання до теми **«Побудова 3х видів групи геометричних тіл з аксонометрією»**. Студентам пропонується *уявити* пару геометричних тіл (конус-призма, циліндр-піраміда, др.) розташувати їх на площині та викреслити їх в 3х видах та аксонометрії. Дане завдання відкриває у студентів певний дефіцит навичок роботи з уявними просторовими моделями, і – як наслідок – ознаки несформованості апарату просторового мислення. «Навчання кресленню неможливе без добре розвиненого образного мислення... Переважна більшість розумових дій при виконанні графічних вправ передбачає *створення і оперування* просторовими образами, встановлення їх просторових відносин, використовуючи

-різноманітні системи координат,

-трансформацію,

-видозмінення,

-перетворення структурних властивостей з наданням останньому характерних динамічних властивостей» [12; 88]

Переважає більшість практичних завдань з таких тем, як: **«Побудова 3х видів деталі з натури»**, **«Розрізи»**, **«Перерізи»**, **«Розгортки»** та ін. також можуть складатись з урахуванням центральних задач професійного навчання - формування професійних компетенцій майбутнього дизайнера. Інтеграційні завдання повинні містити дизайнерську складову і носити творчий характер. «Образне мислення являє собою складний психологічний процес і виступає однією із важливіших складових частин розумової діяльності, тому за рівнем розвитку образного мислення можна характеризувати загальний розумовий розвиток особистості, в свою чергу рівень використання таких уявних дій, як оперування образами з надання їм динамізму та відображенням їх просторових відносин вказує на ступінь розвитку просторового мислення» [12; с.88]

Художньо-конструктивна компетентність — як інтеграційна складова професійної компетентності майбутніх дизайнерів — підґрунтям для розвитку якої є творчі здібності та початкові художньо-графічні навички абітурієнтів, - розглядається нами як складна багатокомпонентна характеристика фахівця, розвиток якої потребує скоординованої взаємодії всіх учасників освітнього процесу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок

Отже, проаналізувавши наукові дослідження останніх років та стан викладання в мистецьких коледжах окремих навчальних дисциплін — таких

як Рисунок і Креслення, що мають ґрунтовне значення для розвитку художньо-конструктивної компетентності майбутніх дизайнерів, було запропоновано кілька варіантів інтегративної взаємодії, що проявляються в завданнях для студентів, як між самими навчальними дисциплінами, так і в межах дисципліни, але спрямованої на певну спеціалізацію студента в обраній галузі дизайну. Навчальний процес майбутніх дизайнерів – поступове і поетапне опанування комплексу навчальних дисциплін і практик, змістове наповнення яких зорієнтоване на формування і розвиток у студентів певних спеціальних знань і умінь. Підкреслимо, що вміння уявляти і максимально точно відтворити уявлене – є одною з найважливіших умов ефективності професійної дизайн-діяльності.

Стрімкий розвиток технологічних інструментів сучасного дизайнера не дозволяє поставити крапку на цьому етапі дослідження, а значить пошук якісних форм і методів взаємодії класичних мистецьких практик і цифрових технологій триватиме.

Література:

1. Орлов В.Ф. Педагогічна майстерність викладача мистецьких дисциплін/ В.Ф.Орлов, О.О.Фурса, О.В.Баніт/ -Київ, 2012
2. Прусак В.Ф. Організаційно-педагогічні засади підготовки майбутніх дизайнерів у вищих навчальних закладах України : Автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М.Коцюбинського. — Вінниця, 2006. — 20 с.
3. Радкевич В.О. Сучасні підходи до визначення цілей професійного навчання майбутніх фахівців художнього профілю/ Професійно-художня освіта України: зб.наук.праць/ Редкол.: І.Зязюн(голова) та ін. – Київ; Ялта, 2008 – 154с. (Вип. VII.) – С. 113-122
4. Чирчик С. Професійна підготовка дизайнерів інтер'єру: теорія, методика, практика [Текст] : монографія / Сергій Чирчик ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. - Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2017. - 464 с. : рис., табл. - Бібліогр.: с. 343-386. - 300 прим.
5. Комашко Н.В. Формування творчої компетентності майбутніх дизайнерів у процесі вивчення комп'ютерної графіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04/ Комашко Наталія Володимирівна ; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2011. — 20 с. : іл., табл. — Бібліогр.: с. 16–18.
6. Курач М.С. Теоретичні і методичні засади навчання художнього проектування майбутніх учителів технологій: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2016. 478с.
7. Корсунський В.О. Методика навчання майбутніх дизайнерів основ формотворення у процесі вивчення фахових дисциплін [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.02 / Корсунський Віктор Олексійович ; Респ. вищ. навч. закл. "Крим. гуманіт. ун-т". - Ялта, 2012. - 257, [5] арк. : рис.-Бібліогр.: арк. 244-257.
8. Максимова А.Б. Розвиток проектної культури майбутніх дизайнерів-графіків у професійній підготовці [Текст] : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04 / Максимова Алла Борисівна ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т проф.-техн. освіти. - Київ, 2019.
9. Даниленко В.Я. Дизайн-освіта в Україні в європейському контексті / В.Я.Даниленко // Вісн. Львів. Акад. мистецтв. -Львів, 1999. - Спецвип. - С. 173 — 177.
10. Барна Н.В. Естетична еволюція проектної діяльності в контексті художньої культури ХХ-ХХІ століть: автореферат дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.08 / Н. В. Барна; наук. консультант Ю. Г. Легенький ; М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - Київ, 2016. - 39 с.

11. Каїро А. Функціональне мистецтво. Вступ до інфографіки та візуалізації [Текст]: [навч.-наоч. посіб.] / Альберто Каїро ; [пер. з англ. Л. Белея за ред. Р. Скакуна ; наук. ред. А. Бондаренко]. - Львів : Вид-во Укр. католического університету, 2017. - 349 с. : рис. - Бібліогр.: с. 347-349. - Пер. изд. : The functional Art: an introduction to information graphics and visualization / Alberto Cairo. - 2013. - 1000 прим.

12. Кільдеров Д.Е. Уявні просторові перетворення як основа оперування динамічними образами об'ємних предметів учнями / Д.Е. Кільдеров // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти: зб. наукових праць / Наукові записки Рівненського держ. гуманіт. університету. – Рівне, 2003. – Вип. 25. – С. 87-90.

13. Тименко В.П. Початкова дизайн-освіта: теорія і практика формування конструктивних умінь особистості / В. П. Тименко ; Ін-т педагогіки АПН України. — К. : Пед. думка, 2010. — 379 с. : іл., табл. — Бібліогр.: с.353-377

14. Сотська Г.І. Підготовка майбутнього вчителя образотворчого мистецтва до навчання учнів осовної школи художнього конструювання. :Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, Київ, 2008.

15. Стандарт фахової передвищої освіти 022 “Дизайн” /Режим доступу: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Fakhova%20peredvyshcha%20osvita/Zatverdzeni.standarty/2021/06/23/022.Dizayn.23.06.pdf>

16. Чебикін, А. (2010). Рисунок—базова засада образотворчого мистецтва. Українська академія мистецтва, (17), 7.

17. Засипкін О. В. Спеціальний рисунок Сучасна мистецька освіта: досвід, проблеми та перспективи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 20 квітня 2018 р., Київ / Київський державний інститут декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. Михайла Бойчука. – К., 2018. - С. 267-269.

18. Шпортко, В. І. (2016). Рисунок у сучасному українському образотворчому мистецтві: тенденції розвитку. Арт-простір, (2), 58-63.

References:

1. Orlov V.F. Pedagogical skill of the art teacher / V.F. Orlov, O.O. Fursa, O.V. Banit / - Kyiv, 2012

2. Prusak V.F. Organizational and pedagogical principles of training future designers in higher educational institutions of Ukraine: Author's abstract. thesis... candidate ped. Sciences: 13.00.04 / Vinnytsia. state ped. University named after M. Kotsyubynskyi. — Vinnytsia, 2006. — 20 p.

3. Radkevich V.O. Modern approaches to determining the goals of professional training of future specialists in the artistic profile/ Professional and artistic education of Ukraine: Coll. - Kyiv; Yalta, 2008 - 154 p. (Issue VII.) - pp. 113-122

4. Chirchik S. Professional training of interior designers: theory, methodology, practice [Text]: monograph / Serhii Chirchik; Zhytomyr. state University named after Ivan Franko. - Zhytomyr: Department of ZhDU named after I. Franka, 2017. - 464 p. : fig., tab. - Bibliography: p. 343-386. - 300 approx.

5. Komashko N.V. Formation of creative competence of future designers in the process of studying computer graphics: autoref. thesis ... candidate ped. Sciences: 13.00.04 / Nataliya Volodymyrivna Komashko; Cherkasy national University named after B. Khmelnytskyi. — Cherkasy, 2011. — 20 p. : ill., tab. — Bibliogr.: p. 16–18.

6. Kurach M.S. Theoretical and methodological principles of teaching artistic design of future teachers of technology: diss. ... Dr. Ped. Sciences: 13.00.02 / Nat. ped. University named after M.P. Drahomanova, 2016. 478p.

7. Korsunsky V.O. Methodology of teaching future designers the basics of form-making in the process of studying professional disciplines [Text]: dissertation. ... candidate ped. Sciences: 13.00.02 / Viktor Oleksiiovych Korsunskyi; Rep. higher education closing "Crimea Humanities University". - Yalta, 2012. - 257, [5] sheet. : Fig. - Bibliography: sheet. 244-257.
8. Maksimova A.B. Development of project culture of future graphic designers in professional training [Text]: diss. ... candidate ped. Sciences: 13.00.04 / Maksimova Alla Borisivna; National Acad. ped. of Sciences of Ukraine, Institute of Prof.-Tech. education - Kyiv, 2019.
9. Danylenko V.Ya. Design education in Ukraine in the European context / V. Ya. Danylenko // Visn. Lviv. Acad. of arts - Lviv, 1999. - Special issue. - P. 173 — 177.
10. Barna N.V. Aesthetic evolution of design activity in the context of artistic culture of the 20th-21st centuries: abstract of the dissertation. ... Dr. philosopher. Sciences: 09.00.08 / N.V. Barna; of science consultant Yu. H. Legenkyi; Ministry of Education and Science of Ukraine, National ped. University named after M. P. Drahomanov. - Kyiv, 2016. - 39 p.
11. Cairo A. Functional art. Introduction to infographics and visualization [Text]: [teaching staff. manual] / Alberto Cairo ; [trans. from English L. Beley under the editorship. R. Skakuna; of science ed. A. Bondarenko]. - Lviv: Ukr. catholic University, 2017. - 349 p. : Fig. - Bibliography: p. 347-349. - Trans. ed. : The functional Art: an introduction to information graphics and visualization / Alberto Cairo. - 2013. - 1000 approx.
12. Kilderov D.E. Imaginary spatial transformations as a basis for students' operation of dynamic images of three-dimensional objects / D.E. Kilderov // Updating the content, forms and methods of education and upbringing in educational institutions: coll. scientific works / Scientific notes of the Rivne state. humanitarian university – Rivne, 2003. – Issue 25. – P. 87-90.
13. Tymenko V.P. Elementary design education: theory and practice of forming constructive personality skills / V.P. Tymenko; Institute of Pedagogy of the National Academy of Sciences of Ukraine. — K.: Ped. dumka, 2010. — 379 p. : ill., tab. — Bibliogr.: pp. 353-377
14. Sotska G.I. Preparation of the future teacher of fine arts to teach elementary school students of art design. : Dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of Pedagogical Sciences, specialty 13.00.04 – theory and methodology of professional education. – Institute of Pedagogical Education and Adult Education of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2008.
15. Standard of vocational pre-higher education 022 "Design" / Access mode: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/Fakhova%20peredvyshcha%20osvita/Zatverdzheni.standarty/2021/06/23/022.Dizayn.23.06.pdf>
16. Chebykin, A. (2010). Drawing is the basic foundation of fine art. Ukrainian Academy of Arts, (17), 7.
17. Zasyupkin O. V. Special drawing Modern art education: experience, problems and prospects: materials Vseukr. science and practice conference, April 20, 2018, Kyiv / Kyiv State Institute of Decorative and Applied Arts and Design named after Mykhailo Boychuk. - K., 2018. - P. 267-269.
18. Shportko, V. I. (2016). Drawing in modern Ukrainian fine art: development trends. Art-space, (2), 58-63.

УДК 37.035.1

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-420-432](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-420-432)

Шеплякова Ірина Олександрівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної роботи і соціальної педагогіки, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, факультет соціальних і поведінкових наук, кафедра соціальної роботи і соціальної педагогіки, вул. Чернишевської, буд. 60, каб. 6, м. Харків, 61002, тел.: (063) 482-61-72, <https://orcid.org/0000-0002-1098-3480>

ДІАГНОСТИКА РІВНЯ СФОРМОВАНОСТІ ДЕОНТОЛОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ

Анотація. У сучасних суспільних реаліях актуалізованою є потреба у висококваліфікованих фахівцях з соціального виховання – соціальних педагогах, провідною метою професійної діяльності яких є інтеграція виховних зусиль соціальних інститутів задля забезпечення соціальності особистості, її підтримки й стимулювання до активної життєдіяльності, саморозвитку та самоствердження, її соціальної стабільності. Це зумовлює підвищення вимог до особистості й професійної поведінки фахівця соціально-педагогічної галузі, який повинен бути всебічно розвинутою, професійно освіченою, творчою особистістю, здатною до самовдосконалення, самостійного прийняття відповідальних рішень у ситуаціях морального вибору.

Професійна діяльність соціального педагога за своєю природою, характером і результатом включає деонтологічний компонент, а її ефективність залежить від сформованості у фахівця внутрішнього імперативу професійного обов'язку перед суспільством, відповідальності за його належне виконання. Деонтологічний характер професії соціального педагога зумовлює необхідність забезпечення в процесі професійної підготовки фахівця формування його деонтологічної культури.

Формування деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів визначено як напрям соціального виховання із забезпечення суб'єктивації особистістю професійних зобов'язань у професійній підготовці студентів шляхом спеціально організованого, цілісного, цілеспрямованого процесу за етапами: накопичення фахівцем знань про існуючі в суспільстві норми діяльності соціального педагога (його професійні зобов'язання); їх осмислення, усвідомлення та суб'єктивація як особистісно важливих та необхідних; вироблення на цій основі імперативів діяльності, що забезпечать його готовність до якісної реалізації нормативних вимог у повсякденній та професійній соціально-педагогічній діяльності. Відповідно до компонентної

структури деонтологічної культури соціального педагога виділені та схарактеризовані критерії (когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий, поведінковий) та відповідні їм показники високого, середнього та низького рівнів її сформованості в майбутніх соціальних педагогів.

Ключові слова: деонтологічна культура, соціальний педагог, деонтологічна культура соціального педагога, формування деонтологічної культури соціального педагога, критерій.

Shepliakova Iryna Oleksandrivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Social Work and Social Pedagogy, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Faculty of Social and Behavioral Sciences, Department of Social Work and Social Pedagogy, Chernyshevskaya St., 60, Room 6, Kharkiv, 61002, tel.: (063) 482-61-72, <https://orcid.org/0000-0002-1098-3480>

DIAGNOSTICS OF THE LEVEL OF FORMATION OF THE DEONTOLOGICAL CULTURE OF FUTURE SOCIAL EDUCATORS

Abstract. In modern social realities, the need for highly qualified specialists in social education – social pedagogues, whose leading professional activity is the integration of the educational efforts of social institutions. To ensure the sociality of the individual, its support and stimulation to active life, self-development and self-affirmation, and its social stability, is an urgent need. This leads to an increase in the requirements for the personality and professional behavior of a specialist in the social and pedagogical field. The specialist must be a comprehensively developed, professionally educated, creative person, capable of self-improvement, independent decision-making in situations of moral choice.

The professional activity of a social pedagogue by its nature, character, and result includes a deontological component. Its effectiveness depends on the formation of the specialist's internal imperative of professional duty to society, responsibility for its proper fulfillment. The deontological character of the profession of a social pedagogue determines the need to ensure the formation of his deontological culture in the process of professional training of a specialist.

The formation of the deontological culture of future social pedagogues is defined as the direction of social education to ensure the personal subjectivation of professional obligations in the professional training of students. This is done through a specially organized, holistic, purposeful process in stages. The specialist's accumulation of knowledge about the social pedagogue's existing social norms (his professional obligation); their understanding, awareness and subjectivation as personally important and necessary; developing on this basis the imperatives of activity that will ensure his readiness for the qualitative implementation of normative requirements in every day and professional socio-pedagogical activities. In

accordance with the component structure of the deontological culture of a social pedagogue, the criteria (cognitive, value-motivational, emotional-volitional, behavioral) and their corresponding indicators of high, medium and low levels of its formation in future social pedagogues are selected and characterized.

Keywords: the deontological culture, social pedagogue, the deontological culture of social pedagogue, formation of deontological culture of social pedagogue, criterion.

Постановка проблеми. Досягнення соціальної стабільності кожної особистості, а отже, і сталого розвитку суспільства серед іншого залежить і від ефективності професійної діяльності спеціалістів із соціального виховання – соціальних педагогів. Тому актуалізованою у сьогоденні є потреба в підготовці висококваліфікованих фахівців соціально-педагогічної галузі, які повинні бути всебічно розвиненими, професійно освіченими, творчими особистостями, здатними до самовдосконалення, самостійного прийняття відповідальних рішень у ситуаціях морального вибору. При цьому професійна діяльність соціального педагога за своєю природою, характером і результатом включає деонтологічний компонент (регламентацію поведінки з боку суспільства за допомогою вироблених зобов'язань), а її ефективність залежить від сформованості у фахівця внутрішнього імперативу професійного обов'язку перед суспільством, відповідальності за його належне виконання. Деонтологічний характер професії соціального педагога (підвищені вимоги до представника професії з боку суспільства завдяки спроможності впливу на соціалізацію іншої особистості, її долю, місце в соціумі тощо) зумовлює необхідність використання деонтологічного підходу до професійної підготовки фахівця, забезпечення формування його деонтологічної культури, чітке розуміння критеріїв та відповідним їм показників її сформованості, зокрема у студентів – майбутніх соціальних педагогів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений аналіз наукових джерел засвідчив, що деонтологічний аспект підготовки майбутнього фахівця висвітлено в працях М. Васильєвої, Г. Караханової, К. Кертаєвої, М. Кропачової, А. Кудеріної, К. Левітана, Л. Переймибіді, З. Селімової, С. Хлестової та ін. Проблему формування культури представника соціально-педагогічної галузі розкрито в студіях Р. Вайноли, І. Клемантович, Є. Клімкіної, О. Пономаренко, Т. Спіріної, Г. Тарасенко та ін.

Поняття *деонтологічна культура соціального педагога* визначено як показник рівня його соціальності, складник професійної культури, як соціально-педагогічний феномен, що представляє собою інтегроване цілісне особистісне утворення, яке характеризується усвідомленням об'єктивно існуючих професійних зобов'язань щодо поведінки у взаємодії з іншими суб'єктами соціально-педагогічної діяльності.

З'ясовано, що деонтологічна культура соціального педагога є особистісною характеристикою, в основі якої лежить спрямованість на іншу людину, співпрацю з соціальними інститутами, готовність до належного виконання зобов'язань на основі їх суб'єктивної й самопримусу до виконання, і нормотворчості в соціальній галузі. При цьому сформованість у фахівця деонтологічної культури гарантовано забезпечує нормативність його поведінки під час виконання професійних функцій і є умовою ефективності соціально-педагогічної діяльності. З урахуванням функцій соціально-педагогічної діяльності визначено, що структуру деонтологічної культури соціального педагога складають взаємопов'язані і взаємозумовлені компоненти: ціннісний, когнітивний, нормативний та поведінковий.

Своєю чергою, процес *формування деонтологічної культури соціального педагога* передбачає забезпечення суб'єктивної особистістю професійних зобов'язань у професійній підготовці студентів шляхом спеціально організованого, цілісного, цілеспрямованого процесу за етапами: накопичення фахівцем знань про наявні в суспільстві норми діяльності соціального педагога (його професійні зобов'язання); їх осмислення, усвідомлення та суб'єктивна як особистісно важливих та необхідних; вироблення на цій основі імперативів діяльності, що забезпечать його готовність до якісної реалізації нормативних вимог у повсякденній та професійній соціально-педагогічній діяльності.

Результатом означеного процесу є певний рівень сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога (як складника та показника його соціальності).

Формування деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів пов'язано з процесом їхньої деонтологічної підготовки (як складової професійної підготовки майбутніх соціальних педагогів у цілому) як «цілеспрямованого керованого процесу, що забезпечує деонтологічну компетентність, сформованість особистісно значущих якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної поведінки в педагогічній діяльності» [1, с. 12]. Ґрунтуючись на теоретичних положеннях концепції А. Рижанової [2] щодо рівнів соціальності особистості, деонтологічну компетентність соціального педагога трактуємо як складник (певний рівень) його деонтологічної культури. При чому кожна з них одночасно виступає складниками та показниками певного рівня розвитку соціальності соціального педагога, а, у сукупності, – вони є результатом його деонтологічної підготовки (як складової процесу професійної підготовки) у закладі вищої освіти.

Отже, суспільна значущість та складність практичної професійної соціально-педагогічної діяльності зумовлюють постійно зростаючий рівень вимог до якості підготовки та рівня компетентності майбутніх фахівців, і, як результат, пошук шляхів удосконалення професійної освіти соціально-педагогічного профілю, зокрема, щодо оновлення змісту деонтологічної

підготовки студентів – майбутніх соціальних педагогів. Адекватною відповіддю на виклики сьогодення є визначення метою деонтологічної підготовки майбутніх соціальних педагогів забезпечення високого рівня сформованості їхньої деонтологічної культури (як показника найвищого рівня розвитку їхньої соціальності).

Визначаючи критерії сформованості деонтологічної культури соціального педагога, спиралися на результати досліджень М. Васильєвої [1; 3], Р. Вайноли [4], В. Гриньової [5], Л. Переймибиди [6], С. Хлестової [7] та інших науковців. Узагальнення результатів проведеного аналізу наукових підходів до вирішення проблеми визначення критеріїв оцінки ефективності формування деонтологічної культури та їхніх показників дозволило визначити перелік факторів, котрі варто враховувати при оцінці сформованості показників деонтологічної культури студентів – майбутніх соціальних педагогів, який складають: морально-правова позиція особистості, що відображає уявлення про соціальну роль майбутньої професії в сучасних умовах та нормативні засади професійної діяльності; міра наближення за змістом і пріоритетами до професійно-групових ціннісних домінант особистої системи цінностей майбутнього соціального педагога, ціннісна орієнтація студента в ситуаціях «морального вибору»; повнота та системність знань деонтологічних принципів і норм належної професійної поведінки соціального педагога; єдність деонтологічних знань, переконаності у необхідності належної регуляції професійної поведінки та спрямованості особистості майбутніх соціальних педагогів на формування й удосконалення власної нормативної поведінки у професійній практиці; прагнення студентів до самовиховання та професійного самовдосконалення на основі усвідомленої потреби оволодіння деонтологічною культурою соціального педагога; сформованість професійно значущих якостей студента – майбутнього соціального педагога, наявність яких забезпечує належну професійну поведінку фахівця.

Мета статті – визначити та схарактеризувати критерії та відповідні їм показники рівня сформованості деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів.

Виклад основного матеріалу. Проаналізувавши теоретичні підходи до визначення критеріїв сформованості культури студентів закладу вищої освіти, урахувавши вікові та соціальні особливості студентської молоді, структурні компоненти деонтологічної культури соціального педагога, визначено такі основні критерії оцінки ефективності процесу формування деонтологічної культури майбутнього соціального педагога: *когнітивний, ціннісно-мотиваційний, емоційно-вольовий та поведінковий.*

У основі визначення когнітивного критерію сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога сформульоване С. Іщуком [12] положення про те, що потреба у знаннях основ професійної деонтології майбутніми кваліфікованими спеціалістами є одним з виявів

культурних потреб професійної макрогрупи та суспільства в цілому. Так, когнітивний критерій характеризує сформованість когнітивного компоненту деонтологічної культури соціального педагога на основі виявлення таких показників як: повнота, систематичність засвоєних студентами деонтологічних знань (про професійно-групові цінності професії; специфіку і деонтологічний характер професійної соціально-педагогічної діяльності, її функції); сприйняття їх на особистісному рівні.

Обґрунтовуючи *ціннісно-мотиваційний критерій* сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога, спиралися, з одного боку, на положення О. Леонтьєва про мотив як «мотор діяльності» [8] та висновки Л. Кондрашової [9] про те, що пріоритетними мотивами для будь-якого виду діяльності є особистісні, що характеризуються позитивним ставленням, інтересом до діяльності. З іншого боку, основою для визначення критерію стали наукова позиція О. Шемігон про професійні цінності як «світоглядний концепт професійної субкультури», в якому реалізуються «переконання і відносини, ідеали і прагнення, норми і практичні принципи взаємодії...» [10, с. 230] та висновки С. Хлестової, що професійні цінності (як «психосмислове утворення, що формується на перетині мотиваційної сфери та світоглядних структур свідомості студентів» [7, с. 69]) є «найдієвішою категорією становлення соціально зрілої, молодого людини, її оптимального функціонування і реалізації природних потенцій у культурному форматі фахової діяльності» [7, с. 69]. У процесі підготовки до майбутньої діяльності студент повинен опанувати професійні цінності, суб'єктивуючи їх. При цьому рівень суб'єктивації базових професійно-групових цінностей є показником «особистісно-професійної розвиненості студента, його деонтологічної культурності» [7, с. 70]. При визначенні цього критерію значимими стали також концептуальні положення теорії особистості С. Рубінштейна [11] про те, що в потребах, інтересах, ідеалах, переконаннях, домінуючих мотивах поведінки та діяльності, світогляді виявляється спрямованість особистості (як один із компонентів її структури).

Отже, *ціннісно-мотиваційний критерій* відображає сформованість ціннісного компоненту деонтологічної культури майбутнього соціального педагога та характеризує наявність професійно-педагогічної спрямованості особистості студентів на здійснення належної регуляції власної майбутньої професійної поведінки відповідно до нормативних вимог.

Показниками такої спрямованості (й відповідно показниками сформованості ціннісного компоненту деонтологічної культури майбутнього соціального педагога за *ціннісно-мотиваційним критерієм*), на нашу думку, є: сформованість у студентів пізнавальних та соціальних мотивів нормативної професійної поведінки; усвідомлення значущості опанування деонтологічних знань. При цьому суб'єктивація базових професійно-групових цінностей, свідоме сприйняття нормативних вимог, ціннісно-мотиваційне ставлення до

професійного обов'язку, активна, пізнавальна спрямованість студентів на здійснення належної регуляції власної майбутньої професійної поведінки, є неможливими й, через те, тісно пов'язаними, з одного боку, з позитивним емоційним переживанням особистістю необхідності такої регуляції загалом та ситуації вимоги зокрема, а, з іншого, – з певним вольовим спонуканням. Саме тому наступним критерієм сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога став емоційно-вольовий, який відображає сформованість нормативного та частково поведінкового компонентів деонтологічної культури майбутнього соціального педагога.

У основу визначення емоційної складової емоційно-вольового критерію сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога покладено теоретичні висновки В. Балахтар про те, що людські емоції є «внутрішньою мовою, системою сигналів, за допомогою яких індивід дізнається про те, що відбувається, які відтворюють відношення між мотивами і діяльністю» [13, с. 275]. При цьому емоції (як і цінності) є інструментом соціального й професійного регулювання, певною проміжною ланкою, яка пов'язує поведінку фахівця з його найважливішими соціальними та професійними ідеалами, інтересами, потребами тощо». Адже саме емоції й почуття є тим «невимушеним компонентом», що «бере участь у керуванні поведінкою людини як на стадії усвідомлення потреби й оцінки ситуації, так і на стадії ухвалення рішення та оцінки досягнутого результату» [14], дозволяючи, за В. Лозовим, «обертати „знання” на „свідомість” й робити вчинки» [15, с. 154] та виступаючи, по суті, умовою інтеріоризації, засвоєння норм, зокрема й деонтологічних. При цьому, компонентом, на основі якого виникають і виявляються емоції та почуття, є переживання. Тому, під емоціями розуміємо «переживання людиною ситуативного чи дійового значення предметів та явищ минулого, теперішнього або майбутнього» [14], а почуття тлумачимо як «переживання людиною життєвого сенсу предметів та явищ» [14]. Погоджуємося, що визначені психологічні утворення виражають та характеризують «оцінне суб'єктивне ставлення майбутнього фахівця до навколишнього світу, до майбутньої обраної професії та особливостей фахової діяльності, її результатів, до себе самого й своїх проявів» [16, с. 70]. Відповідно до цього одним з показників свідомого сприйняття студентами – майбутніми соціальними педагогами змісту вимог професійного обов'язку визначено позитивне емоційне переживання поставлених вимог.

В основі обґрунтування вольової складової емоційно-вольового критерію теза про те, що тільки певне вольове спонукання (емоційно-вольове устремління, зусилля) через усвідомлену особистістю готовність виконати в конкретних умовах поставлену вимогу породжує відповідний мотиваційний процес. Отже, показником свідомого сприйняття майбутніми соціальними педагогами змісту вимог професійного обов'язку також є сформоване довільне позитивне ставлення до визначених вимог та готовність, проявляючи вольові

зусилля, втілювати їх в реальну поведінку, долати можливі труднощі.

Ураховуючи, що здатність до усвідомленого вибору належної професійної поведінки визначається наявністю та мірою виразності певних професійно значущих особистісних якостей фахівця (як результату «відбиття» особистістю норм і цінностей професії) вважаємо, що, поряд з іншим, емоційно-вольовий критерій сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога характеризує наявність у студентів цих якостей (які сформувалися й розвинулися на основі суб'єктивованих професійно-групових цінностей та є необхідними для здійснення належної (нормативної) саморегуляції професійної поведінки), а саме: соціальної активності (у питанні професійного самовдосконалення відповідно до координат системи професійних відносин), чесності (у своїх переконаннях щодо професійного обов'язку), сумлінності і дисциплінованості (щодо виконання професійних зобов'язань) та відповідальності (щодо засвоєння цінностей обраної професії та наслідків професійної діяльності, її відповідності встановленим нормам та вимогам).

Отже, показниками сформованості деонтологічної культури майбутнього соціального педагога за емоційно-вольовим критерієм є: переконаність у необхідності та значущості деонтологічних норм, усвідомлений вибір їх як регулятивів власної майбутньої професійної поведінки, ставлення до вимог професійних зобов'язань; рівень сформованості професійно-особистісних якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної поведінки (соціальна активність, чесність, сумлінність, дисциплінованість, відповідальність).

Поведінковий критерій відображає сформованість поведінкового компоненту деонтологічної культури майбутнього соціального педагога та характеризує наявність та виявлення в практичній діяльності системи умінь та навичок самостійного здійснення належної регуляції професійної поведінки відповідно до функціональних зобов'язань соціального педагога та вимог деонтологічних норм. Обґрунтовуючи цей критерій, спиралися на висновки науковців про те, що він характеризує сформованість «вміння усвідомлено використовувати деонтологічні знання при вирішенні професійних завдань» [3, с. 21], «уміння орієнтуватися на деонтологічно значущі професійні цінності й відповідно аналізувати та корегувати професійну поведінку, вміння ... використовувати прийоми вирішення професійних завдань, ... уміння залучати інших осіб до діяльності, що відповідає нормам та правилам деонтологічної культури» [7, с. 71].

Поведінковий критерій відбиває все засвоєне, сприйняте та сформоване тільки на практиці, в реальній професійній поведінці, на той час як більшість студентів є тільки потенційними майбутніми соціальними педагогами. Через це вважаємо, що сформованість деонтологічної культури майбутнього фахівця за поведінковим критерієм може бути охарактеризовано за проявами певної

соціальної поведінки студента (на заняттях, під час проходження практики тощо), на підставі яких можна оцінити прогнозовану і передбачувану його професійну поведінку в ролі соціального педагога. Таким чином, показниками сформованості деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів за поведінковим критерієм визначили: рівень сформованості практичних умінь та навичок здійснення нормативної професійної поведінки; сформованість способів самостійного прийняття рішень, здатність оцінювати їхні наслідки, готовність визначати необхідні обмеження та реалізовувати відповідну нормативним вимогам поведінку; залучення інших до виконання деонтологічних норм.

Підтримуємо позицію С. Хлестової, яка під рівнем сформованості показників деонтологічної культури студентів закладу вищої освіти пропонує розуміти «ступінь та міру прояву означених показників через систему знань, емоцій, цінностей та поведінки студента» [7, с. 74]. З огляду на це, нами визначено три рівні сформованості показників деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів: високий, середній та низький.

При цьому *високий* рівень сформованості деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів характеризується сформованістю у студентів пізнавальних та соціальних мотивів нормативної професійної поведінки; усвідомленням значущості опанування деонтологічних знань; наявністю повних, систематичних деонтологічних знань; сприйняттям їх на особистісному рівні. Студентам притаманна переконаність у необхідності та значущості деонтологічних норм, усвідомлений вибір їх як регулятивів власної майбутньої професійної поведінки, довільне позитивне відповідальне ставлення до вимог професійних зобов'язань; сформованість професійно-особистісних якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної поведінки (соціальна активність у питанні професійного самовдосконалення відповідно до координат системи професійних відносин, чесність у своїх переконаннях щодо професійного обов'язку, сумлінність та дисциплінованість щодо виконання професійних зобов'язань, відповідальність щодо засвоєння цінностей обраної професії та наслідків професійної діяльності, її відповідності встановленим нормам). У майбутніх соціальних педагогів сформовані практичні уміння та навички здійснення нормативної професійної поведінки; способи самостійного прийняття рішень, здатність оцінювати їхні наслідки; готовність визначати необхідні обмеження та реалізовувати відповідну нормативним вимогам поведінку; залучати інших до виконання деонтологічних норм.

Середній рівень сформованості деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів характеризується недостатньою сформованістю у студентів пізнавальних та соціальних мотивів нормативної професійної поведінки; частковим усвідомленням значущості опанування деонтологічних знань. У студентів наявні повні, систематичні деонтологічні знання, але вони

не вмiють використовувати їх на практицi; часткове сприйняття їх на особистiсному рiвнi. Схильнiсть до усвiдомлення значущостi деонтологiчної регуляцiї фахової поведiнки, проте мiнливе ставлення до вимог професiйних зобов'язань та необхідностi їхнього виконання; часткове сприйняття цих вимог як обов'язку та нестiйкий вибiр їх у якостi регулятивiв власної майбутньої професiйної поведiнки; недостатнiй рiвень сформованостi професiйно-особистiсних якостей, необхідних для здiйснення нормативної професiйної поведiнки (ситуативний прояв соцiальної активностi у питаннях професiйного самовдосконалення, сумлiнностi та дисциплiнованостi щодо виконання професiйних зобов'язань, вiдповiдальностi щодо засвоєння цiнностей обраної професiї та наслiдкiв професiйної дiяльностi, її вiдповiдностi встановленим нормам). Вiдносно успішне виконання професiйно-зорiєнтованих завдань на основi вiдтворення власного попереднього досвiду й досвiду iнших (творчiсть студенту практично не властива) та часткова сформованiсть здатностi оцiнювати вiдповiднiсть наслiдкiв прийнятих рiшень нормативним вимогам; усвiдомлення важливостi вiдповiдної нормативним вимогам поведiнки, проте часткова, вибiрково-ситуативна готовнiсть здiйснювати вiдповiднi вчинки, їхня залежнiсть вiд особистiсних iнтересiв та емоцiйного стану.

Низький рiвень сформованостi деонтологiчної культури майбутнiх соцiальних педагогiв характеризується нестiйким цiннiсно-мотивацiйним ставленням до професiї як до покликання, наявнiстю незадоволеностi професiйним вибором; вiдсутнiстю прагнення самовираження й самовдосконалення в професiйнiй дiяльностi; прихованим або явним небажанням здiйснювати вiдповiдну нормативним вимогам професiйну поведiнку; неусвiдомленням значущостi та вiдсутнiстю пiзнавального iнтересу до опанування деонтологiчних знань. Наявнi елементарнi деонтологiчнi знання; невизначенi професiйнi прiоритети (цiлi i завдання власної професiйної дiяльностi визначенi в загальному виглядi й не є орієнтиром професiйного розвитку). Невизначене ставлення до деонтологiчної регуляцiї майбутньої професiйної поведiнки, до вимог професiйних зобов'язань та неприйняття їх як iмперативiв власної поведiнки; нерозвиненiсть професiйно значущих якостей, необхідних для здiйснення нормативної професiйної поведiнки (вiдсутнiсть проявiв соцiальної активностi в питаннях професiйного самовдосконалення, сумлiнностi та дисциплiнованостi щодо виконання професiйних зобов'язань, почуття вiдповiдальностi за наслiдки професiйної дiяльностi). Стереотипне вирiшення професiйно-зорiєнтованих завдань за наперед вiдпрацьованою схемою, що стала алгоритмом, вiдсутнiсть творчого пiдходу та неадекватна оцiнка вiдповiдностi наслiдкiв прийнятих рiшень нормативним вимогам; неусвiдомлення важливостi нормативної поведiнки та неготовнiсть здiйснювати вiдповiднi вчинки.

Висновки. Отже, із врахуванням компонентної структури деонтологічної культури соціального педагога запропоновано авторське бачення критеріїв та відповідних їм показників рівня її сформованості в майбутніх соціальних педагогів. Як критерії визначено когнітивний (повнота, системність деонтологічних знань, сприйняття їх на особистісному рівні); ціннісно-мотиваційний (показниками якого стали сформованість у студентів пізнавальних та соціальних мотивів нормативної професійної поведінки; усвідомлення значущості опанування деонтологічних знань); емоційно-вольовий (переконаність у необхідності та значущості деонтологічних норм, усвідомлений вибір їх як регулятивів власної майбутньої професійної поведінки, ставлення до вимог професійних зобов'язань; рівень сформованості професійно-особистісних якостей, необхідних для здійснення нормативної професійної поведінки (соціальна активність, чесність, сумлінність, дисциплінованість, відповідальність)); поведінковий (рівень сформованості практичних умінь та навичок здійснення нормативної професійної поведінки; сформованість способів самостійного прийняття рішень, оцінювати їхні наслідки, готовність визначати необхідні обмеження та реалізовувати відповідну нормативним вимогам поведінку; залучення інших до виконання деонтологічних норм).

Вважаємо, що саме визначені критерії (розкриті через ряд якісних показників) містять вимоги, що відображають специфіку деонтологічної культури соціального педагога, динаміку її формування та розвитку в часі та просторі в студентів – майбутніх соціальних педагогів А, отже, вони можуть бути використані при оцінці сформованості структурних компонентів деонтологічної культури майбутніх соціальних педагогів.

Література:

1. Васильєва М. П. Теоретичні основи деонтологічної підготовки педагога: автореф. дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2004. 38 с.
2. Рижанова А. О. Розвиток соціальної педагогіки в соціокультурному контексті: дис. ... докт. пед. наук: спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка». Харків: ХДАК, 2004. 456 с.
3. Васильєва М. П. Основи педагогічної деонтології: навч. посіб. Харків: Нове слово, 2003. 200 с.
4. Вайнола Р. Х. Особистісний розвиток майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки: монографія / За редакцією С. О. Сисоевої. Запоріжжя: ХНРБЦ, 2008. 460 с.
5. Гриньова В. М. Формування педагогічної культури майбутнього вчителя (теоретичний та методичний аспекти): автореф. дис... докт. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Київ: Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України, 2001. 45 с.
6. Переймибіда Л. В. Організаційні засади діяльності педагогічного колективу з розвитку деонтологічної культури учнів медичного ліцею: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Київ: КНУ імені Т. Г. Шевченка, 2008. 18 с.

7. Хлестова С. С. Формування деонтологічної культури студентів вищих навчальних закладів у процесі соціально-виховної роботи: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 237 с.
8. Гапоненко Л. Мотивація та її роль під час вивчення іноземних мов. *Південний архів (філологічні науки)*. 2018. № 73. С. 85-88. URL: <https://pa.journal.kspu.edu/index.php/ra/article/view/431/426> (дата звернення: 14.09.2023).
9. Кондрашова Л. В. Внеаудиторная работа по педагогике в педагогическом институте. Київ : Вища школа, 1988. 160 с.
10. Шемигон Н. Ю. Професійно-ціннісні орієнтації як структурний елемент професійної підготовки майбутніх педагогів. *Проблеми сучасності: культура, мистецтво, педагогіка*: зб. наук. пр. Харків – Луганськ: СтильІздат, 2004. С. 229-235.
11. М'ясоїд П. Сергій Рубінштейн: життя висхідною. *Психологія і суспільство*. 2009. № 2. С. 7-36.
12. Іщук С. В. Етика соціальної роботи: курс лекцій. Тернопіль: ТДПУ, 2008. 59 с.
13. Балахтар В. В. Педагогіка і психологія в соціальній роботі: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Талком, 2017. 444 с.
14. Варій М. Й. Психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладі. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 288 с. URL: http://library.mdu.edu.ua/Documents/CNL/Psihologia_Variy.pdf (дата звернення: 14.09.2023).
15. Лозовой В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. та ін. Етика: навч. посіб. / [за ред. В. О. Лозового]. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 224 с.
16. Портян М. О. Показники становлення ділових якостей особистості. *Сучасна вища освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика*: матеріали наук.-практ. конф., 15-16 верес. 2010 р., м. Харків / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди; за ред. В. М. Гриньової. Харків: ХНПУ ім. Г.С.Сковороди, 2010. С. 70-71.
17. Ухач В. З. Юридична деонтологія і професійна етика: навч. посіб. Тернопіль: Вектор, 2015. 335 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2bac_pravo/Ukhach-V.pdf (дата звернення: 14.09.2023).

References:

1. Vasylieva, M. P. (2004). Teoretychni osnovy deontolohichnoi pidhotovky pedahoha. [Theoretical foundations of deontological training of a teacher]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University [in Ukrainian].
2. Ryzhanova, A. O. (2004). Rozvytok sotsialnoi pedahohiky v sotsiokulturnomu konteksti [Development of social pedagogy in the sociocultural context]. *Doctor's thesis*. Kharkiv: KhSAC [in Ukrainian].
3. Vasylieva, M. P. (2003). *Osnovy pedahohichnoi deontolohii*. [Fundamentals of pedagogical deontology]. Kharkiv: Nove slovo [in Ukrainian].
4. Vainola, R. Kh (2008). *Osobystisnyi rozvytok maibutnoho sotsialnoho pedahoha v protsesi profesiinoi pidhotovky* [Personal development of the future social pedagogue in the process of professional training]. Zaporizhzhia: KhNRBC [in Ukrainian].
5. Hrynova, V. M. (2001). Formuvannia pedahohichnoi kultury maibutnoho vchytelia (teoretychnyi ta metodychnyi aspekty). [Formation of the pedagogical culture of the future teacher (theoretical and methodological aspects)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Ivan Ziaziun Institute of Pedagogical Education and Adult Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. [in Ukrainian].
6. Pereimybida, L. V. (2008). Orhanizatsiini zasady diialnosti pedahohichnoho kolektyvu z rozvytku deontolohichnoi kultury uchniv medychnoho litseiu. [Organizational principles of the activity of the pedagogical team for the development of deontological culture of students of the medical lyceum]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv: Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].

7. Khlietova, S. S. (2011). Formuvannia deontolohichnoi kultury studentiv vyshchych navchalnykh zakladiv u protsesi sotsialno-vykhovnoi roboty. [Formation of deontological culture of students of higher educational institutions in the process of social and educational work]. *Candidate's thesis*. Kyiv: National Pedagogical Dragomanov University [in Ukrainian].
8. Haponenko, L. (2018). Motyvatsiia ta yii rol pid chas vyvchennia inozemnykh mov [Motivation and its role during learning foreign languages]. *Pivdennyi arkhiv (filolohichni nauky) – Southern archive (philological sciences)*, 73. Retrieved from <https://pa.journal.kspu.edu/index.php/pa/article/view/431/426> [in Ukrainian].
9. Kondrashova, L. V. (1988). *Vneaudytornaia rabota po pedahohyke v pedahohycheskom ynstytute [Extra-audit work on pedagogy in the pedagogical institute]*. Kyiv: Vyscha shkola [in Ukrainian].
10. Shemyhon, N. Yu. (2004). Profesiino-tsinnisni oriantatsii yak strukturnyi element profesiinoi pidhotovky maibutnykh pedahohiv. [Professional and value orientations as a structural element of professional training of future teachers]. *Problemy suchasnosti: kultura, mystetstvo, pedahohika – Modern problems: culture, art, pedagogy*. Kharkiv – Luhansk: Stylizdat. [in Ukrainian].
11. Miasoid, P (2009). Serhii Rubinshtein: zhyttia vyskhidnoiu [Serhii Rubinstein: life as an ascendant]. *Psykhohiia i suspilstvo – Psychology and society*, 2, 7-36 [in Ukrainian].
12. Ishchuk, S. V. (2008). *Etyka sotsialnoi roboty. [Ethics of social work]*. Ternopil: TDPU [in Ukrainian].
13. Balakhtar, V. V. (2017). *Pedahohika i psykhohiia v sotsialnii roboti [Pedagogy and psychology in social work]*. Kyiv: Talkom, 2017 [in Ukrainian].
14. Varii, M. Y. (2009). *Psykhohiia. [Psychology]*. Kyiv: Tsentr uchbovoi literatury. Retrieved from http://library.mdu.edu.ua/Documents/CNL/Psihologia_Variy.pdf/ [in Ukrainian].
15. Lozovoi, V. O., Panov, M. I. & Stasevska, O. A. (2002). *Etyka [Ethics]*. Kyiv: Yurinkom Inter [in Ukrainian].
16. Portian, M. O. (2010). Pokaznyky stanovlennia dilovykh yakosteï osobystosti [Indicators of the formation of business qualities of an individual]. V. M. Hrynyova (Eds.). *Suchasna vyshcha osvita v umovakh reformuvannia problemy, teoriia, praktyka – Modern higher education in conditions of reform: problems, theory, practice: Proceedings of the Scientific and Practical Conference*, (pp. 70-71). Kharkiv: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University [in Ukrainian].
17. Ukhach, V. Z. (2015). *Yurydychna deontolohiia i profesiina etyka [Legal deontology and professional ethics]*. Ternopil: Vector. Retrieved from https://fpk.in.ua/images/biblioteka/2bac_pravo/Ukhach-V.pdf [in Ukrainian].

УДК 378.147:004

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-433-442](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-433-442)

Ягоднікова Вікторія Вікторівна доктор педагогічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної та інноваційної діяльності, КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради», пров. Нахімова, 8, м. Одеса, 65014, тел.: (097) 538-36-38, <https://orcid.org/0000-0001-5050-2189>

ФОРМУВАННЯ МЕТОДИЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНО- ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Анотація. В статті розкриваються особливості інформаційно-освітнього середовища, яке забезпечує сприятливі умови для формування методичної компетентності майбутніх вчителів. Зазначино, що в сучасних умовах цифрової трансформації освіти розширюються можливості формування методичної компетентності майбутніх вчителів і цьому сприяє створення інформаційно-освітнього середовища закладу вищої освіти.

Проаналізовано поняття «методична компетентність», яке розглядається як інтегральна багаторівнева особистісно-професійна характеристика вчителя, яка є динамічним утворенням, що безперервно розвивається, потребує постійного оновлення знань, удосконалення умінь, накопичення позитивного досвіду. Інформаційно-освітнє середовище визначається як сукупність матеріально-технічних, інформаційно-освітніх ресурсів, організаційно-методичних засобів та міжособистісних відносин, які виникають в процесі взаємодії суб'єктів освіти, що сприяють досягненню цілей освітнього процесу. Акцентовано увагу на важливості врахування методичного аспекту, що охоплює інноваційно-освітнє середовище, тобто організаційно-методичні та навчально-методичні засоби, методичний супровід, методичне забезпечення тощо.

Описано функціонування інформаційно-освітнього середовища. Розкрито можливості інформаційно-освітнього середовища в контексті питання, що розглядається, які використовуються у двох напрямках: методичний супровід освітнього процесу майбутніх вчителів та їх методична підготовка як чинник формування методичної компетентності.

Доведено, що інформаційно-освітнє середовище забезпечує досягнення цілей навчання майбутніх вчителів. Водночас воно сприяє набуттю необхідних знань і умінь використання інформаційно-технічних і навчально-методичних засобів для створення і застосування методичного контенту свого предмету в умовах інформаційно-освітнього середовища освітнього закладу, спонукає до постійного оновлення знань, удосконалення умінь методичної діяльності, набуття і накопичення позитивного досвіду методичної діяльності.

Ключові слова: методична компетентність, інформаційно-освітнє середовище, майбутні вчителі,

Yahodnikova Victoriia Viktorivna Doctor of pedagogical sciences, professor, vice-rector for scientific-pedagogical and innovative activities, Odessa Regional Academy of In-Service Education, Nakhimova lane, 8, 65014, tel.: (097) 538-36-38, <https://orcid.org/0000-0001-5050-2189>

FORMATION OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS IN THE CONDITIONS OF THE INFORMATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT

Abstract. The article reveals the features of the information and educational environment, which provides favorable conditions for the formation of methodological competence of future teachers. It should be noted that in the modern conditions of the digital transformation of education, the opportunities for the formation of methodological competence of future teachers are expanding, and this is facilitated by the creation of an informational and educational environment of a higher education institution.

The concept of «methodological competence» is analyzed, which is considered as an integral multi-level personal and professional characteristic of a teacher, which is a dynamic education that continuously develops, needs constant updating of knowledge, improvement of skills, accumulation of positive experience. The informational and educational environment is defined as a set of material and technical, informational and educational resources, organizational and methodical means and interpersonal relations that arise in the process of interaction of educational subjects that contribute to the achievement of the goals of the educational process. Attention is focused on the importance of taking into account the methodological aspect, which covers the innovative educational environment, i.e. organizational-methodical and educational-methodical tools, methodical support, methodical support, etc.

The functioning of the information and educational environment is described. The possibilities of the information and educational environment in the context of the issue under consideration are revealed, which are used in two directions: methodical support of the educational process of future teachers and their methodical training as a factor in the formation of methodical competence.

It has been proven that the informational and educational environment ensures the achievement of the training goals of future teachers. At the same time, it contributes to the acquisition of the necessary knowledge and skills in the use of information-technical and educational-methodical tools for the creation and application of methodical content of one's subject in the conditions of the information-educational environment of an educational institution, encourages

constant updating of knowledge, improvement of methodical skills, acquisition and accumulation of positive experience methodological activity.

Keywords: methodical competence, information and educational environment, future teachers,

Постановка проблеми. Інтеграція України в європейський і світовий освітньо-науковий простір обумовлює модернізацію сучасної освіти на основі прогресивних тенденцій розвитку педагогічної науки та закордонної і національної освітньої практики. У цих умовах актуалізується проблема якісної підготовки вчителів нового покоління з високим методично-творчим потенціалом, інноваційно-методичним мисленням, здатних до оперативного реагування на запити суспільства і потреби здобувача освіти, запровадження інноваційних освітніх змін, вирішення проблем навчання і виховання. Вимоги до вчителів Нової української школи спонукають до оновлення змісту фахової підготовки здобувачів педагогічних закладів освіти на основі компетентнісного підходу, що сприятиме формуванню професійної компетентності майбутніх учителів, невіддільною складовою якої є методична компетентність.

Динамічна цифрова трансформація всіх сфер життєдіяльності суспільства і освіти зокрема, що спонукали розвиток глобального інформаційного простору, тотальна пандемія, воєнна агресія росії проти України, визначили потребу у нових формах і методах навчання та виховання, заснованих на використанні Web-ресурсів, інформаційно-комунікаційних технологій тощо. Через те вчитель сьогодні повинен володіти методичним інструментарієм нових технологій навчання і виховання, навичками створювати нові та ефективно використовувати наявні електронні ресурси і цифрові технології в освітньому процесі. В цьому контексті надзвичайно важливою, як в теоретичному, так і в практичному вимірі, постає проблема формування методичної компетентності майбутніх вчителів в умовах інформаційно-освітнього середовища, що формується як у межах закладу освіти, регіону, країни, так і у глобальному освітньо-науковому просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування методичної компетентності вчителів стала предметом студіювання чимало науковців. Зокрема, ця проблема висвітлювалася в доробках вітчизняних і зарубіжних учених, як-от: Г. Акерлінд, Б. Бірман, М. Гарет, С. Гончаренко, Л. Десімон, Д. Кларк, І. Коробова, О. Лебедева, А. Портер, Т. Руденко, О. Семерня, Л. Сімоненко, К. Ткаченко, Л. Теряєва, Г. Холлінгсворт, Ю. Шапран та ін. Незважаючи на різні підходи до тлумачення поняття «методична компетентність», дослідники вважають її найважливішим компонентом системи методичної підготовки майбутнього вчителя з урахуванням методики навчання предмету.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що увагу науковців привертає питання моделювання, проєктування та тенденції розвитку і модернізації інформаційно-освітнього середовища (В. Биков, Т. Гук, Р. Гуревич, А. Гуржій, М. Козяр, А. Коломієць, А. Литвин, Л. Панченко М. Топузов І. Харченко, І. Шищенко та ін.), його навчальний потенціал у підготовці вчителів (С. Гончаренко, Н. Гузій, А. Деркач, В. Загвязинський, Е. Заруба, О. Ігна, С. Мартиненко, О. Мартинюк, О. Рогачевська, С. Рягін, Н. Соловова, Н. Сродних, З. Стельмашук, Т. Сясіна, Ж. Фріцко, О. Хромушин, Н. Цюлюпа, В. Шаган та ін.); його можливості у формуванні методичної компетентності майбутніх вчителів та її розвитку і удосконаленні у педагогів і викладачів (С. Авганов, І. Шахіна та ін.). Дослідники довели, що інформатизація освіти передбачає створення інформаційно-освітнього середовища, яке є фундаментом для організації сучасного освітнього процесу, що забезпечуватиме можливість якісної підготовки майбутніх вчителів, формуванню професійної компетентності, методичної зокрема. Водночас можна відзначити недостатню теоретичну і практичну розробленість механізмів і технологій інформаційно-освітнього середовища, що сприяють формуванню методичної компетентності майбутніх вчителів.

Мета статті - Визначити та схарактеризувати особливості інформаційно-освітнього середовища, яке забезпечує сприятливі умови для формування методичної компетентності майбутніх вчителів.

Виклад основного матеріалу. Однією з умов успішної реалізації освітньої реформи є високий рівень методичної компетентності вчителя як складової його професійної компетентності. Зазначимо, що поняття «методична компетентність» у науковому дискурсі не має єдиного визначення і тлумачиться з різних підходів з акцентом на ці аспекти, що досліджуються. Наприклад, методична компетентність визначається як: результат спеціальної підготовки (О. Біляковська, Т. Волобуєва, Г. Кашкар'юв, Н. Майєр та ін.); інтегральна характеристика вчителя (Т. Гущина, Г. Ковтун, О. Мартиненко, О. Семенов, Л. Тиряєва та ін.); багатокomпонентна система, яка включає знання, вміння та навички, особистісно-професійні якості, а також практичний досвід вчителя (С. Скворцова, К. Ткаченко, Я. Цимбалюк та ін.) тощо. Отже, методична компетентність розглядається як інтегральна багаторівнева особистісно-професійна характеристика вчителя, яка є динамічним утворенням, що безперервно розвивається, потребує постійного оновлення знань, удосконалення умінь, накопичення позитивного досвіду. Зауважимо, що на формування методичної компетентності впливають особистісні якості, риси, властивості особистості, зокрема здібності й готовність реалізовувати знання та уміння у професійній педагогічній діяльності. Наголошуємо також і на наявності педагогічного досвіду, який набувається не лише в процесі педагогічної діяльності, але в процесі навчання, самонавчання й самовдосконалення майбутнього вчителя.

Зазначимо, що в сучасних умовах цифрової трансформації освіти розширюються можливості формування методичної компетентності майбутніх вчителів. Цьому сприяє створення інформаційно-освітнього середовища закладу вищої освіти.

Розглядаючи інформаційно-освітнє середовище як умову формування методичної компетентності майбутнього вчителя, зосередимо увагу на дефініції «інформаційно-освітнє середовище».

В Енциклопедії освіти знаходимо, що сутність явища, що розглядається, розкривається через середовище освітньої системи і інформаційний простір, предметом діяльності якої є інформаційні об'єкти, а обов'язковими компонентами – засоби і технології опрацювання інформаційних об'єктів, зокрема цифрові, що ситуативно застосовує користувач для забезпечення освітніх завдань [4, с. 427].

О. Моргулець, Л. Грицаєнко досліджуючи інформаційно-освітнє середовище у системі забезпечення якості освітньої діяльності закладу вищої освіти, означене поняття тлумачать як систему інформаційних освітніх ресурсів та інформаційно-комунікаційних технологій, яка забезпечує взаємозв'язок учасників освітнього процесу і спрямована на досягнення максимальної якості підготовки фахівців [6, с. 114]. Тобто дослідники зосередили увагу лише на інформаційній складовій цього середовища.

Наукові пошуки М. Топузова акцентуються на взаємодії учасників освітнього процесу як основі проектування інформаційно-освітнього середовища навчальних закладів у сучасному суспільстві, тому дослідник розглядає це середовище як віртуальне середовище навчання, що забезпечує синергію та можливість інтерактивної взаємодії усіх учасників цього процесу завдяки комплексу взаємопов'язаних і постійно оновлювальних засобів навчання [8, с.20].

Студіювання Л. Панченко сучасного інформативно-освітнього середовища довело, що це середовище охоплюючи рівнозначно його інформаційну та освітню складову. Дослідниця вважає, що сучасне інформаційно-освітнє середовище становить цілісну, відкриту, багатовимірну педагогічну реальність, що включає психолого-педагогічні умови, сучасні інформаційно-комунікаційні технології і засоби навчання, забезпечує супровід і розвиток особистості викладачів і студентів у процесі вирішення освітніх завдань [7, с.61].

Подібної наукової позиції дотримуються Р. Гуревич, А. Гуржий та М. Кадемія. Досліджуючи проблеми інформаційно-комунікативних технологій в професійній освіті науковці дійшли висновку, що інформаційно-освітнє середовище є педагогічною системою. Ця система об'єднує в собі інформаційні освітні ресурси, комп'ютерні засоби навчання, засоби управління навчальним процесом, педагогічні прийоми, методи і технології, направлені на формування інтелектуально-розвиненої соціальнозначущої

творчої особистості, що володіє необхідним рівнем професійних знань, умінь і навичок [3, с. 112].

Зауважимо, що в контексті питання, що розглядається важливим є врахування методичного аспекту, що охоплює інноваційно-освітнє середовище, тобто організаційно-методичні та навчально-методичні засоби, методичний супровід, методичне забезпечення тощо. Підтвердження нашої думки віднаходимо у напрацюваннях сучасних дослідників (В. Биков, Ю. Жук, В. Гаврилук та ін.)

Так, наукові розвідки В. Бикова проблеми моделювання організаційних систем відкритої освіти виявили, що інформаційно-освітнє середовище на основі сучасних інформаційно-технічних і навчально-методичних засобів складається із сукупності підсистем, котрі утворюють цілісну систему через їх функціонування і забезпечення педагогічної взаємодії учасників освітнього процесу [1, с. 243-246].

На важливості методичного супроводу в інформаційно-освітньому середовищі наголошує Ю. Жук. Науковець враховує методичний супровід розкриваючи сутність цього середовища через поєднання визначених компонентів, які забезпечують інформатизацію основних видів діяльності, зокрема: освітньої (навчально-виховного процесу), управління (освітнім процесом, контингентом учнів, матеріально-технічними, інформаційними, кадровими ресурсами), забезпечення комунікації (повноцінний інформаційний обмін), автоматизації управлінських і педагогічних процесів, узгоджене оброблення та використання інформації; передбачає наявність нормативно-організаційної бази, технічного і методичного супроводження [5].

В. Гаврилук вважає, що інформаційно-освітнє середовище виявляється в організаційно-методичних засобах, сукупності технічних і програмних засобів зберігання, оброблення, передаванні інформації, що забезпечують оперативний доступ до інформації і здійснення освітніх наукових комунікацій [2].

Отже, інформаційно-освітнє середовище розглядаємо як сукупність матеріально-технічних, інформаційно-освітніх ресурсів, організаційно-методичних засобів та міжособистісних відносин, які виникають в процесі взаємодії суб'єктів освіти, що сприяють досягненню цілей освітнього процесу.

В умовах сьогодення інформаційно-освітнє середовище передбачає застосування в освітньому процесі високотехнологічних платформ, сервісів адаптивних інформаційно-комунікаційних мереж, засобів віртуального і мобільного навчання розширяє межі доступу до якісних електронних ресурсів, які забезпечують мобільність, гнучкість, інтерактивність, доступність і якість навчання. Тому функціонування інформаційно-освітнього середовища в КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» охоплює:

- об'єднання процесів створення і використання електронних ресурсів для підтримування процесів навчання і наукового дослідження у структурі єдиного освітньо-наукового середовища регіональних педагогічних систем;

- реалізацію інваріантності процесів надання та використання ресурсів інформаційно-освітнього середовища залежно від мети, рівня навчання, змісту навчальної дисципліни, доцільності науково-методичного або культурно-просвітницького заходу, що уможливорює створення персоналізованого доступу;

- інтеграцію підготовки, перепідготовки кадрів і підвищення кваліфікації за моделлю: КЗВО «Одеська академія неперервної освіти Одеської обласної ради» – здобувач освіти/слухач курсів підвищення кваліфікації – заклад освіти (дошкільний, загальної повної освіти, позашкільний, фаховий, передвищої та вищої освіти);

- забезпечення участі науково-педагогічних, педагогічних працівників і здобувачів освіти у міжнародних освітньо-наукових проєктах через забезпечення доступу до електронних ресурсів єдиного освітньо-наукового середовища;

- методичний супровід підготовки майбутніх вчителів і професійної діяльності педагогів.

Зауважимо, що можливості інформаційно-освітнього середовища в контексті питання, що розглядається реалізовується у двох напрямках: методичний супровід освітнього процесу майбутніх вчителів та їх методична підготовка як чинник формування методичної компетентності.

Методичний супровід освітнього процесу майбутніх вчителів в умовах інформаційно-освітнього середовища створювався з урахуванням сучасних наукових досліджень (М. Жалдак, Н. Морзе, О. Спірін та ін.) і передбачає швидке оновлення навчального контенту в контексті розвитку сучасної науки; посилення міждисциплінарних зв'язків; створення індивідуальної траєкторії навчання здобувача; потребою якісного перетворення методів і форм навчання та контролю; створення оптимальних умов для самостійної роботи кожного здобувача; здійснення оперативного моніторингу рівня навчальних досягнень кожного здобувача; створення можливості самоконтролю якості здобутих знань тощо.

В освітньому процесі в умовах інформаційно-освітнього середовища використовуються платформи для відео конференцій (Zoom, Класна оцінка, Google Meet, Microsoft Team та ін.). Мобільна платформа Академії «Вільний освітній простір» забезпечує записи відеолекцій, відеоуроків, інших навчальних занять, які застосовуються у навчальному процесі. Науково-педагогічна бібліотека об'єднує власні і зовнішні інформаційні ресурси, надає вільний доступ до електронних версій наукової та навчальної літератури, відкритих бібліотечних сервісів, зокрема до Web of Science, організовує віртуальні науково-методичні виставки. Використання ІКТ-технологій у взаємодії з сучасними педагогічними технологіями розширюють можливості формування методичної компетентності майбутніх вчителів. Так, створення і використання під час заняття віртуальних дошок, інтерактивних аркушів,

тестів, ігор, колажів, відео дає можливість здобувачам освіти якісно засвоїти навчальний матеріал та набути навички застосування цих інструментів у подальшій педагогічній діяльності. Цільові вебквести, проєктні технології, рольові ігри, технології віртуальної (VR) та доповненої реальності (AR), комп'ютерні дидактичні кросворди і ребуси забезпечують опанування необхідними вміннями та набуття досвіду педагогічної практики, а також створення і застосування методичного супроводу викладання та навчання.

Формуванню методичної компетентності майбутніх вчителів в умовах інформаційно-освітнього середовища сприяє їх методична підготовка під час вивчення навчальних дисциплін «Сучасна педагогіка», «Технології середньої освіти та методика викладання», «Цифрові технології в освітній та дослідницькій діяльності», «Інноваційна освітня діяльність», «Методичний супровід педагогічної діяльності» та проходження педагогічної практики, де здобувачі вищої освіти опановують сучасний дидактичний інструментарій, методичні засоби викладання обраного предмета, вміння створення методичного портфеля вчителя та його використання.

Участь майбутніх вчителів у навчальних вебінарах, в онлайн педагогічних студіях, дискусійних просторах, нетворкінгах, науково-методичних семінарах, педагогічних майстернях, майстер-класах, педагогічних марафонах, тематичних дискусіях, презентаціях, тренінгах розширює можливості ознайомитись з позитивним педагогічним досвідом педагогів, оволодіти методиками і технологіями організації та здійснення методичної роботи в закладі освіти, розробки і реалізації організаційно-методичного та науково-методичного супроводу педагогічної діяльності.

Важливе місце в опануванні методичним інструментарієм майбутніх вчителів займає сайт академії на якому розміщені методичні матеріали для викладання окремого предмету. В розділі «Нова українська школа» представлені інтерактивні посібники «Нова українська школа: на засадах єдності цінностей, змісту і форм» для вчителів кожної освітньої галузі, що викладають у 5-х класах розробниками яких стали науково-педагогічні та педагогічні працівники академії. Посібники демонструють трансформаційні процеси Нової української школи, зокрема організацію інформаційно-цифрового освітнього середовища, використання інструментарію формувального оцінювання та екологізацію освітньої комунікації. Вони містять теоретичні, інформаційно-аналітичні та навчально-методичні матеріали, які висвітлюють сучасні підходи, педагогічний інструментарій та оновлені форми і формати навчання, основу яких складають цінності Нової української школи. Корисним для вчителів є добірка методичних порад і практичних рекомендацій, лайфхаки від учителів, узагальнений аналіз досвіду учителів-пілотників, апробований на практиці педагогічний інструментарій, матеріали для подальшого самостійного освоєння, корисні посилання і QR-коди для переходу до онлайн-додатків.

Особливе місце на сайті займає розділ «Школа у цифровому світі». Це освітній онлайн хаб, де розміщений навчально-методичний контент для педагога, створені мережеві спільноти вчителів, представлені дистанційні школи та навчальні платформи, надана актуальна інформація щодо онлайн-курсів для вчителів, які розширюють можливості організації дистанційного та змішаного навчання тощо.

Таким чином створюються необхідні умови, що сприяють формуванню методичної компетентності майбутніх вчителів.

Висновки. Створення і функціонування інформаційно-освітнього середовища, визначення і використання його можливостей в освітньому процесі забезпечує досягнення цілей навчання майбутніх вчителів. Водночас воно сприяє набуттю необхідних знань і умінь використання інформаційно-технічних і навчально-методичних засобів для створення і застосування методичного контенту свого предмета в умовах інформаційно-освітнього середовища освітнього закладу, спонукає до постійного оновлення знань, удосконалення умінь методичної діяльності, набуття і накопичення позитивного досвіду методичної діяльності. Отже, інформаційно-освітнє середовище створює і забезпечує сприятливі умови для формування методичної компетентності майбутніх вчителів.

Подальші наукові розвідки спрямовані на розробку, обґрунтування технології формування методичної компетентності майбутніх вчителів та її експериментальну перевірку.

Література:

1. Биков В. Ю. Моделі організаційних систем відкритої освіти: монографія. К.: Атіка, 2009. 246 с.
2. Гаврилюк В. Ю. Теоретичні аспекти створення та функціонування інформаційно-освітнього середовища сучасного позашкільного навчального закладу. *Народна освіта*. 2015. Вип. 3. Режим доступу: https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4261
3. Гуревич Р. С., Гуржій А. М., Кадемія М. Ю., Інформаційно-комунікаційні технології в професійній освіті : монографія. Вінниця : ТОВ Нілан, 2016. 112 с.
4. Енциклопедія освіти / Нац. Акад. пед. наук України, гол. ред. В.Г.Кремень. 2-ге вид., допв. Та перероб. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 1144 с.
5. Жук Ю. О. Теоретико-методологічні проблеми формування інформаційного освітнього простору України. *Інформаційні технології і засоби навчання*. 2007. №2. Режим доступу: <http://www.ime.edu-ua.net/em3/content/07zuoeei.htm>
6. Моргулець О. Б., Грицаєнко Л. М. Інформаційно-освітнє середовище у системі забезпечення якості освітньої діяльності ВНЗ. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2015. № 9. С. 113-116.
7. Панченко Л. Ф. Інформаційно-освітнє середовище сучасного університету: монографія. Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 280 с.
8. Топузов М. О. Проектування інформаційно-освітнього середовища навчальних закладів у сучасному суспільстві. *Український педагогічний журнал*. 2017. № 1. С. 26-36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_1_6.

References:

1. Bykov V. Yu. (2009). *Modeli orhanizatsiinykh system vidkrytoi osvity [Models of organizational systems of open education]*. K. : Atika. [in Ukrainian].
2. Havryliuk V. Yu. (2015). Teoretychni aspekty stvorennia ta funktsionuvannia informatsiinoosvitnoho seredovyshcha suchasnoho pozashkilnoho navchalnoho zakladu [Theoretical aspects of the creation and functioning of the information and educational environment of a modern extracurricular educational institution]. *Narodna osvita – Public education*, 3. Retrieved from https://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=4261 [in Ukrainian].
3. Hurevych R. S., Hurzhii A. M., Kademiiia M. Yu. (2016) *Informatsiino-komunikatsiini tekhnologii v profesiinii osviti [Information and communication technologies in professional education]*. Vinnytsia : TOV Nilan. [in Ukrainian].
4. Kremen V.H. (Eds.). (2021). *Entsyklopediia osvity [Encyclopedia of education]*. Kyiv: Yurinkom Inter, [in Ukrainian].
5. Zhuk Yu. O. (2007). Teoretyko-metodolohichni problemy formuvannia informatsiinoho osvitnoho prostoru Ukrainy [Theoretical and methodological problems of formation of the informational educational space of Ukraine.] *Informatsiini tekhnologii i zasoby navchannia – Information technologies and teaching aids*, 2. Retrieved from: <http://www.ime.edu.ua.net/em3/content/07zuoeei.htm> [in Ukrainian].
6. Morhulets O. B., Hrytsaienko L. M. (2015). Informatsiino-osvitnie seredovyshche u systemi zabezpechennia yakosti osvitnoi diialnosti VNZ [Information and educational environment in the system of ensuring the quality of educational activities of universities]. *Formuvannia rynkovykh vidnosyn v Ukraini – Formation of market relations in Ukraine*, 9, 113-116. [in Ukrainian].
7. Panchenko L. F. (2010). *Informatsiino-osvitne seredovyshche suchasnoho universytetu. [Information and educational environment of a modern university]*. Luhansk : «LNU imeni Tarasa Shevchenka». [in Ukrainian].
8. Topuzov M. O. (2017). Proektuvannia informatsiino-osvitnoho seredovyshcha navchalnykh zakladiv u suchasnomu suspilstvi [Designing the information and educational environment of educational institutions in modern society]. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 1. (pp.26-36). – Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ukrpj_2017_1_6. [in Ukrainian].

УДК 378.047

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-443-453](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-443-453)

Ян Мен'ї аспірантка кафедри соціальної освіти та соціальної роботи, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, <https://orcid.org/0000-0001-8163-5531>

МОДЕЛЬ ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ КУЛЬТУРИ СТУДЕНТІВ У ЗАКЛАДІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті розглянуто основні теоретичні питання щодо сутності та змісту формування комунікативної культури студентів у закладі вищої освіти. Розкрито сутність понять комунікативна культура студента та формування комунікативної культури студента. Теоретично охарактеризовані складові та рівні формування комунікативної культури студентів. Встановлено, що комунікативна культура передбачає високий рівень усвідомленої участі у спілкуванні, орієнтацію на гуманістичні цінності, системи мовних норм, розвинені вміння та навички комунікації. Визначено принципи, які покладено в основу формування комунікативної культури здобувачів вищої освіти. Обґрунтовано важливість особистісно-орієнтованого забезпечення комунікативного культури студентів в закладі вищої освіти. Визначено важливі складові комунікативної культури, які обумовлюють вибір показників сформованості комунікативної культури студентів. Розкрито організаційні умови, що забезпечують процес формування комунікативної культури студентів. Доведено, що комунікативна діяльність постає як умова та засіб формування комунікативної культури, а в процесі професійної підготовки студентів розвивається ціннісне ставлення до спілкування, розуміння важливості комунікативної культури для майбутніх фахівців. Визначено та охарактеризовано етапи формування комунікативної культури студентів в умовах закладу вищої освіти. Обґрунтовано, що залучення студентів до соціально орієнтованої діяльності шляхом використання можливостей соціокультурного середовища закладу вищої освіти, дозволить вирішити ряд завдань по формуванню комунікативної культури студентів. Підсумовано, що специфіка комунікативної культури студентів, визначає організацію процесу підготовки студентів до формування їхньої комунікативної культури та дозволяє розглядати цей процес у єдності трьох складових: мотиваційно-ціннісної, змістовної та практичної.

Ключові слова: комунікативна культура студента, формування комунікативної культури студента закладу вищої освіти.

Yang Mengyi Postgraduate student of the Department of Social Education and Social Work, Mykhailo Drahomanov State University of Ukraine, <https://orcid.org/0000-0001-8163-5531>

MODEL OF FORMATION OF COMMUNICATIVE CULTURE OF STUDENTS IN INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

Abstract. The article examines the main theoretical questions regarding the essence and content of the formation of the communicative culture of students in a higher education institution. The essence of the concepts of the student's communicative culture and the formation of the student's communicative culture are revealed. The components and levels of formation of students' communicative culture are theoretically characterized. It was established that communicative culture implies a high level of conscious participation in communication, orientation to humanistic values, systems of language norms, developed skills and communication skills. The principles that form the basis of the formation of the communicative culture of students of higher education are determined. The importance of personally-oriented provision of communicative culture of students in a higher education institution is substantiated. The important components of communicative culture, which determine the choice of indicators of the formation of students' communicative culture, are determined. The organizational conditions that ensure the process of forming students' communicative culture are disclosed. It has been proven that communicative activity appears as a condition and means of forming a communicative culture, and in the process of professional training of students, a valuable attitude to communication, an understanding of the importance of communicative culture for future specialists develops. The stages of formation of students' communicative culture in the conditions of a higher education institution are defined and characterized. It is substantiated that the involvement of students in socially oriented activities by using the opportunities of the socio-cultural environment of the institution of higher education will allow solving a number of tasks for the formation of the communicative culture of students. It is concluded that the specificity of students' communicative culture determines the organization of the process of preparing students for the formation of their communicative culture and allows considering this process in the unity of three components: motivational-value, meaningful and practical.

Keywords: communicative culture of a student, formation of communicative culture of a student of a higher education institution.

Постановка проблеми. Розвиток соціально активної та комунікативної особистості здобувача вищої освіти є важливим завданням сучасної української освіти. Сучасне суспільство, починаючи з кінця ХХ століття, етапу інформатизації та глобальної масової комунікації характеризує процес активного використання інформації як суспільного продукту в умовах функціонування всесвітнього інформаційного середовища чи «мережевого простору». Діалог культур, під впливом якого перебуває і система професійної освіти, та її суб'єкти, відбувається на тлі таких загальносвітових тенденцій

розвитку освіти, як демократизація та інтернаціоналізація, інформатизація та комп'ютеризація. Відтак, освіченість, толерантність, відповідальність, самостійність можуть розглядатися як цінності- сучасної освіти особистості, випускника закладу вищої освіти. Одним із найважливіших аспектів підготовки виступає становлення фахівця, який володіє комунікативною культурою, що забезпечує досягнення взаємоузгоджених дій у соціумі.

Ефективність професійної діяльності майбутніх фахівців залежить від багатьох факторів. Серед них особливе місце займає успішна комунікативна діяльність як основа соціальних взаємин, співпраці, досягнення взаєморозуміння і реалізації цілей професійної діяльності, як спосіб самовдосконалення і забезпечення особистісного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування комунікативної культури студента представлено у наукових працях Н. Бабич, Н. Волкової, О. Гаврилюк, К. Галацин, А. Капської, Н. Кузьміної, Н. Литвиненко, Б. Ломова, Н. Місник, Н. Митрової, В. Полторацької, Л. Руденко, В. Соколової, О. Уваркіної та інших. З розвитком суспільства, його інформатизації змінюються засади комунікації, що актуалізує нові завдання і напрями дослідження комунікативної культури.

Аналізуючи дослідження вітчизняних науковців, ми визначили, комунікативна культура розглядається як комплексна характеристика фахівця, показник рівня професійної підготовки та є невід'ємною складовою професійно-педагогічної культури особистості і культури в цілому, а також є ступенем засвоєння комунікативного досвіду у вигляді знань, умінь, навичок, вищим дієвим рівнем сформованості комунікативності. Так, Л. Руденко характеризує комунікативну культуру як «інтегровану характеристику особистості як суб'єкта професійної діяльності, яка забезпечує реалізацію професійної компетентності в комунікативній діяльності у процесі надання послуг і водночас сприяє його особистісному та професійному зростанню» [3, с. 29].

В свою чергу, К. Галацин визначає комунікативною культурою майбутнього фахівця як «особливу якість особистості, її позицію, що виявляється в потребі взаємодіяти з іншими людьми, в креативності та індивідуальності, а також характеризується сукупністю комунікативних знань, сформованістю умінь контролювати та регулювати свою мовну поведінку, грамотно та переконливо аргументувати свою позицію, уміння вести ділові переговори у процесі професійної діяльності, швидко орієнтуватися у комунікативній ситуації та вибирати необхідний стиль поведінки для досягнення мети комунікативного акту, продуктивно та доброзичливо співпрацювати у процесі вирішення професійних завдань» [2, с. 20].

Актуальним для нашого дослідження є трактування О. Гаврилюк, яка розглядає комунікативну культуру як «складне динамічне особистісне утворення, що відображає соціально зумовлений рівень розвитку особистості, її готовність до комунікативної діяльності, систему поглядів і дій, які

забезпечують задоволення потреб самореалізації та спосіб досягнення цілей у спілкуванні, плідну доброзичливу взаємодію людей у різних сферах життєдіяльності» [1, с. 118].

Мета статті – визначити, охарактеризувати зміст та складові моделі формування комунікативної культури студентів.

Виклад основного матеріалу. Комунікативна культура студентів у педагогічній системі професійної освіти є інтегративною якістю особистості, що визначає вибір видів комунікативної діяльності та спрямованість на встановлення, підтримку та розвиток ефективних контактів з усіма суб'єктами професійної освіти. При цьому комунікативна культура характеризується як певний рівень взаємовідносин та взаємодії окремих осіб, груп людей, цілих спільнот, що виявляються у прямому та непрямому контакті, усвідомленому чи стихійному виборі партнера чи цінностей спілкування та ступеня зацікавленості у результатах такого вибору. Формування комунікативної культури студентів визначається інтенсивним та динамічним зростанням самосвідомості, прагненням до самореалізації та самоствердження у спілкуванні, предметною спрямованістю взаємодії. Невипадково провідним видом діяльності студентів є спілкування з однолітками як під час навчання, і поза стін навчального закладу. Наступною типовою особливістю процесу формування комунікативної культури студентів є високий ступінь педагогічної керованості цим процесом (контроль змісту засвоєних суб'єктом норм та цінностей спілкування, регулювання пошуку зміни комунікативних зразків, створення атмосфери спільності, відкритості освітньої системи навчального закладу), що зумовлює різноманітність змісту та форм комунікації студентів та підвищує ефективність процесу формування комунікативної культури студентів.

Все це дає нам підстави розглядати формування комунікативної культури студента як педагогічно керований процес засвоєння ним знань, умінь та навичок міжособистісного спілкування, цінностей, моральних й етичних норм, які проявляються в ставленні до людей, в умінні контролювати свою мовленнєву поведінку, компетентно аргументувати свою позицію, продуктивно співпрацювати за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування і досягати конкурентного спілкування.

Формування комунікативної культури здобувачів вищої освіти виступає одним з основних завдань професійної підготовки. Зважаючи на те, що комунікативна культура характеризує якість комунікативної діяльності, ми приділяємо особливу увагу цьому процесу у системі професійного становлення майбутнього фахівця. Підготовка до професійної діяльності передбачає формування структурних компонентів комунікативної культури у різних аспектах: мотиваційно-ціннісному, змістовному та практичному. Відтак, комунікативна діяльність постає як умова та засіб формування комунікативної культури. У процесі професійної підготовки студентів

розвивається ціннісне ставлення до спілкування, розуміння важливості комунікативної культури майбутніх фахівців. Комунікативна культура передбачає високий рівень усвідомленої участі у спілкуванні, орієнтацію на гуманістичні цінності, системи мовних норм, розвинені вміння та навички комунікації [4].

В основу формування комунікативної культури студентів покладено такі принципи: системності, культуровідповідності, гуманізації, свідомості та активності, оптимального поєднання загальних, групових, індивідуальних форм організації освітнього процесу, методів та засобів навчання та виховання.

Формування комунікативної культури студентів в соціокультурному середовищі закладу вищої освіти передбачає спрямованість освітнього процесу на формування у студентів комунікативної культури, чітке виділення напрямів та форм роботи, що дозволяють у ході їх виконання вирішувати конкретні завдання формування комунікативної культури у студентів; актуалізація у процесі підготовки студентів до формування комунікативної культури її складових: когнітивного, поведінкового та мотиваційного компонентів.

Відповідно до запропонованих компонентів можна визначити ідеальний, оптимальний, прийнятний і неприйнятний рівні комунікативної культури особистості. Ідеальний рівень є практично недосяжним, тому що на цьому рівні людина повинна вибудовувати свою взаємодію з оточуючими у повній відповідності до загальнолюдських цінностей, повною мірою володіти вербальними та невербальними засобами спілкування, своєю мімікою, голосом. При цьому, незалежно від ситуації, студент повинен демонструвати толерантні моделі поведінки, дотримуватись норм етикету, не вступаючи в конфлікт із собою, своїми потребами та бажаннями. Такий рівень може розглядатися як орієнтир для особистості, як зразок, якого можна прагнути.

Виділяючи оптимальний та прийнятний рівні комунікативної культури особистості, ми виходили з розуміння оптимізації як вибору найкращого варіанта. Оптимальний рівень передбачає прагнення вирішувати комунікативні завдання, максимально орієнтуючись на загальнолюдські ідеали та соціально-прийнятні моделі комунікативного поведінки. Про неприйнятний рівень комунікативної культури особистості свідчать асоціальна поведінка, грубість, використання ненормативної лексики, мізерний словниковий запас, неправильне розпізнавання та використання культуро відповідних символів та моделей поведінки.

Аналіз наукової літератури дозволив нам побудувати модель формування комунікативної культури студентів у соціокультурному середовищі закладу вищої освіти. Процес формування комунікативної культури студентів базується на особистісно-орієнтованому підході, що дозволяє враховувати комунікативний потенціал, індивідуальні та

психологічні особливості кожного студента. Особистісно-орієнтоване забезпечення комунікативної культури студентів передбачає:

- забезпечення студентів інформацією про норми та правила комунікативної взаємодії, ідеали, цінності, еталонах спілкування та способи здійснення комунікації, варіанти включення в комунікативну взаємодію, можливості та шляхи розвитку комунікативної культури в умовах, як студентського об'єднання, так і неформальних соціальних груп;
- забезпечення студентів інформацією про структуру, особливості та характеристики власної особистості та особливості взаємодії з іншими.

Соціокультурне середовище закладу вищої освіти сприяє розширенню виховного потенціалу студентського колективу та надає можливості студентам бачити та засвоювати досвід й цінності.

Забезпечення комунікативної культури як індивідуальної діяльності студентів, а також їх навчально-прикладної діяльності у складі групи однолітків передбачає: референтність носіїв комунікативної культури – учасників освітнього процесу; структурування відносин у системах студент – студент, студент – педагог, студент – студентська спільнота та трансляцію норм та цінностей культури комунікації; створення можливості взаємного інтенсивного обміну інформацією між суб'єктами, регулювання взаємодії партнерів зі спілкування; організацію взаємоприйняття, взаємооцінки та рефлексії.

Важливими передумовами формування комунікативної культури сучасного студента є: «соціокультурні, пов'язані зі змінами середовища комунікації та зростанням її інтенсивності: інформатизація, глобалізація всіх сфер суспільного життя, соціальна диференціація суспільства, урбанізація, інтенсифікація ЗМІ та засобів міжособистісного спілкування, соціально-культурного розвитку; педагогічні: глобалізація освіти, міжнародна інтеграція, яка передбачає створення єдиного полікультурного освітнього простору, провідним механізмом функціонування якого є міжкультурна комунікація; загальноосвітні та європейські тенденції розвитку професійної освіти; модернізація вітчизняної системи освіти та її інтеграція у міжнародний освітній простір; посилення тенденцій гуманітаризації та гуманізації освіти; підвищення вимог до рівня загальної та професійної комунікативної культури особистості; інформаційно-технологічні: безперервне збільшення обсягу сучасних інформаційних та освітніх технологій у системі дистанційної освіти та міжкультурної комунікації в мережі Інтернет; соціально-демографічні: традиції спільного проживання народів, що мають різні етнічні, культурні, релігійні особливості; ускладнення демографічних та збільшення міграційних процесів, зміни соціокультурного виховного середовища, зниження виховних функцій сім'ї, активізація процесів відродження національних культур, зростання національної самосвідомості; загальноосвітні та європейські тенденції розвитку професійної освіти; модернізація вітчизняної системи освіти; посилення тенденцій гуманітаризації та гуманізації тощо» [5, с. 130].

В процесі нашого дослідження були визначені важливі складові комунікативної культури:

1. Комунікативні можливості. Це здатність включатися до сфери комунікативного простору переважно на інтелектуальному рівні, до сфери суспільної свідомості в сферах розуму та мислення, у безпосередні чи опосередковані взаємини з широким колом людей, входити до системи знань і культури різними формами та методами інтелектуальної діяльності. Такі здібності базуються на індивідуально-психологічних, у тому числі інтелектуальних, властивостях особистості, характеризуючи комунікативну культуру переважно із внутрішньої сторони.

2. Організаторські можливості. Це здатність діяти у комунікативному просторі переважно лише на рівні практичної діяльності, включатися у сферу співробітництва у різних видах діяльності. Це можливості бути ініціатором, лідером організації колективної практичної діяльності. Вони базуються на індивідуально-психологічних властивостях, на знаннях, вміннях, навичках, що набувають в результаті практичної діяльності, і характеризують комунікативну культуру із зовнішньої сторони.

3. Комунікабельність. Це здатність включатися як на інтелектуальному, духовному, так і на діловому, утилітарному рівні у взаєминах з широким колом людей найближчого оточення та постійно розширювати його. Базується на індивідуально-психологічних властивостях, таких як - темперамент, позитивна емоційність і на етичних та моральних якостях особистості, характеризують комунікативну культуру також з внутрішньої сторони.

4. Інтегративні комунікативні вміння. Це вміння орієнтуватися в комунікативній ситуації та користуватися різними засобами спілкування, отримання та переробки інформації; керувати своїм поведінкою; слухати і розуміти партнера, що забезпечують успішне вирішення комунікативних завдань у конкретних життєвих ситуаціях та різних видах діяльності. Вони мають важливе значення в організації суб'єкт-суб'єктної взаємодії, встановленні позитивних міжособистісних відносин, взаєморозуміння, сприяють підвищенню пізнавальної активності, ініціативності, креативності та самостійності суб'єктів комунікативної діяльності. Інтегративні комунікативні вміння характеризують комунікативну культуру із внутрішньої та зовнішньої сторони.

5. Культура мови. Це особлива складова комунікативної культури: володіння усною та письмовою рідною мовою, іноземними мовами. Вона заснована на індивідуальних мовних здібностях та якостях, набутих у соціальному мовному оточенні, та відображає комунікативну культуру з внутрішньої та зовнішньої сторони.

Основними показниками сформованості комунікативної культури студентів є:

- наявність знань про норми та цінності спілкування, різноманітні алгоритми, що характеризуються ступенем усвідомленості участі у спілкуванні; вмінням виражати ставлення до предмета спілкування;
- наявність вміння слухати, контролювати хід процесу спілкування та позитивно сприймати точку зору іншої людини;
- наявність позитивного ставлення до співрозмовника, відкритість, уміння демонструвати зацікавленість у спілкуванні;
- наявність уміння використовувати різні прийоми та способи ефективної взаємодії, рефлексії.

У своєму дослідженні ми реалізували організаційні умови, що ефективно вплинули на формування комунікативної культури студентів:

- залучення студентів до комунікаційних процесів з використанням засобів соціокультурного середовища закладу вищої освіти;
- врахування особистісних інтересів студентів та можливостей соціокультурного середовища закладу вищої освіти, їх поєднання, взаємозв'язок при гуманізації виховного простору та соціальних відносин;
- формування відкритої для студентів системи соціальних і культурних цінностей засобами комунікації, в тому числі і використання інформаційних та комунікаційних технологій.

Комунікативна діяльність з позиції особистісно-орієнтованого підходу відображена в мотиваційній сфері суб'єкта, змісті комунікативної діяльності та в навичках, що дозволяють здійснювати цю діяльність. Підготовка включає у собі як діяльність викладача і студента, так і самостійну діяльність суб'єкта, самоосвіту, засвоєння суб'єктом досвіду шляхом аналізу, осмислення та перетворення сфери комунікативної діяльності. Таким чином, на кожному етапі існує домінуючий вид діяльності, який необхідно активізувати. На нашу думку, мета процесу формування комунікативної культури може бути досягнута, якщо вирішити низку завдань:

- формування мотиваційно-ціннісного ставлення до спілкування в цілому та його структурних форм зокрема;
- формування системи знань про спілкування;
- розвиток умінь та навичок комунікації.

Ці завдання можна вирішити лише у тому випадку, якщо здійснювати цілеспрямований вплив на всі сфери особистості (мотиваційну, інтелектуальну, поведінкову). При розробці моделі формування комунікативної культури у студентів закладу вищої освіти ми виходили з припущення, що ефективним способом вирішення цього завдання є залучення студентів до соціально орієнтованої діяльності.

В процесі формування комунікативної культури студентів доцільно виділити наступні етапи:

I Етап (підготовчий). Його основною метою є формування ціннісного ставлення до спілкування та мовленнєвих норм. Він здійснюється у процесі

викладання циклу психолого-педагогічних дисциплін та у формах позаначальної роботи: тематичних бесідах, бесідах за круглим столом.

II етап (теоретична підготовка). Основною метою є формування системи знань про спілкування, комунікативну діяльність та комунікативну культуру, що може бути досягнуто шляхом введення окремих тем у традиційні курси, розробки спеціальних, варіативних та факультативних курсів. Найбільш перспективним є використання таких форм позанавчальної роботи: дискусії, конкурси, комунікативний тренінг.

III етап (практична підготовка). Основною метою є розвиток та закріплення навичок комунікації в спеціально організованій професійно-педагогічній діяльності. Під час цієї практики основна увага приділяється комунікативній діяльності педагога. Використовуються практичні методи; спостереження та аналіз комунікативної діяльності, вправи та тренінги, рольові та комунікативні ігри, театралізовані вправи, організація комунікативної діяльності студента у різних ситуаціях.

Кожен із етапів підготовки спирається на досягнення попереднього. Відтак, в процесі реалізації завдань необхідна послідовна зміна етапів у межах цілісного освітнього процесу.

Комунікативна культура студента удосконалюється у його професійній діяльності, передбачаючи використання здобутих знань. Це можливо лише за умови, що комунікативна культура стане значною якістю особистості, буде одним із критеріїв оцінки та системою вимог до педагога-фахівця.

Включення студентів до соціально орієнтованої діяльності здійснюється шляхом використання можливостей соціокультурного середовища закладу вищої освіти, що дозволяє вирішувати такі завдання:

- створення умов для реалізації професійного та творчого потенціалу студентів, підтримки їхньої ініціативи, підготовки студентських лідерів;
- організація отримання додаткових знань та навичок нетрадиційними методами у неформальній обстановці;
- розвиток співпраці з молодіжними та громадськими організаціями, які мають подібні цілі;
- організація дозвілля студентів;
- формування та постійна підтримка у студентському середовищі сприятливого психологічного клімату, зміцнення зв'язків між студентами різних курсів, груп та у самих групах, між студентами та викладачами;
- розгортання реальних практичних соціальних проєктів, які дозволяють студентам удосконалювати навички роботи «у команді» та майбутньої практичної діяльності.

Зважаючи на зазначені завдання, формування комунікативної культури студентів здійснюється як педагогічно керований процес заповнення відсутніх та заміщення невідповідних ідеалу елементів (норм та цінностей, інформації, моделей поведінки, умінь та навичок) на основі власної активності студента.

В умовах закладів вищої освіти особливо відслідковується тенденція до активізації особистості самого студента в педагогічному процесі, до цілеспрямованої зміни його позиції від пасивного об'єкта впливу до активного учасника розвитку та перетворення власного характеру, становлення громадянської позиції, відносин із соціальним середовищем світом [5].

Формування комунікативної культури студента необхідно розпочинати з перших днів навчання у ЗВО. У цей період студентам демонструються конкретні моделі поведінки у стандартних ситуаціях спілкування. Норми характерні для цієї спільноти демонструються викладачами, адміністрацією, старшокурсниками. Показове ставлення до суб'єктів взаємодії та його поведінки виступає як технологічний елемент соціально-педагогічного забезпечення. В процесі показу моделей поведінки та ставлення до суб'єктів взаємодії актуалізуються внутрішні ресурси та технології освітнього процесу, набір ціннісних орієнтацій, специфічних символів, норм поведінки, взаємодії та відносин носіїв культури. Поетапне ускладнення комунікативних завдань передбачає рух від заданості поведінки через самостійний пошук та репетиційну підготовку до імпровізації у незнайомих ситуаціях.

Висновки. У процесі формування комунікативної культури студентів нам вдалося зробити такі висновки:

1) процес формування комунікативної культури студентів передбачає дотримання доцільності, цілісності, диференційованості, послідовності і поетапної організації;

2) результатом сформованості комунікативної культури студентів є готовність до використання ними отриманих навичок у своїй професійній діяльності та виступає якісною характеристикою особистості фахівця;

3) особливість комунікативної культури студентів, як якості комунікативної діяльності, визначає організацію процесу підготовки студентів до формування їхньої комунікативної культури та дозволяє розглядати цей процес у трьох аспектах: мотиваційно-ціннісному, змістовному та практичному.

Таким чином, цілеспрямоване формування комунікативної культури у здобувачів вищої освіти сприяє підвищенню рівня та якості їхньої професійної підготовки, розвитку активної громадянської й життєвої позиції, всебічному професійно-особистісному становленню та самовдосконаленню.

Висновки цього дослідження відкривають перспективи для наступних наукових розвідок. Зокрема, пошук ефективних форм та методів формування комунікативної культури в умовах інформатизації суспільства, координації діяльності різних соціальних інститутів, які працюють зі студентством.

Література:

1. Гаврилюк О.О.(2005). Формування комунікативної культури майбутніх учителів у вищому навчальному закладі. *Педагогіка вищої та середньої школи: збірник наукових праць*. Вип.11. С.116-121.

2. Галацин К. (2019). Комунікативна культура майбутнього фахівця: монографія / Катерина Галацин, Алла Хом'як. Луцьк : Вежа-Друк, 132 с.

3. Руденко Л. А. (2015). Формування комунікативної культури майбутніх фахівців сфери обслуговування у професійно-технічних навчальних закладах: монографія / Лариса Анатоліївна Руденко. Львів : Піраміда. 342 с.

4. Шварп Н.В., Науменко Н.В. (2020). Формування комунікативної культури магістрів освітніх, педагогічних наук у процесі професійної підготовки. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. № 70, Т. 4. С.211-216.

5. Neizhpapa Liudmyla, Mengyi Yang. (2021). Pedagogical conditions for developing the students' communicative culture in the context of cross-national communication. *Multidisciplinárni mezinárodní vědecký magazín "Věda a perspektivy"*. № 6 (6). С. 125-140.

References:

1. Havryliuk O.O. (2005). Formuvannia komunikatyvnoi kul'tury majbutnikh uchyteliv u vyschomu navchal'nomu zakladi [Formation of communicative culture of future teachers in a higher educational institution] // *Pedahohika vyschoi ta seredn'oi shkoly*: Vyp.11. S.116-121. [in Ukrainian].

2. Halatsyn K. (2019). Komunikatyvna kultura maibutnoho fakhivtsia: monohrafiia [Communicative culture of the future specialist] / Kateryna Halatsyn, Alla Khomiak. Lutsk: Vezha-Druk. 132 s. [in Ukrainian]

3. Rudenko L. A. (2015). Formuvannia komunikatyvnoi kul'tury majbutnikh fakhivtsiv sfery obsluhovuvannia u profesijno-tekhnichnykh navchal'nykh zakladakh [Formation of communicative culture of future specialists in the field of service in vocational and technical educational institutions] / Larysa Anatoliivna Rudenko. L'viv: Piramida, 342 s. [in Ukrainian].

4. Shvarp N.V., Naumenko N.V. (2020) Formuvannia komunikatyvnoi kul'tury mahistriv osvitnikh, pedahohichnykh nauk u protsesi profesiinoy pidhotovky. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* № 70, Т. 4. S.211-216. [in Ukrainian]

5. Neizhpapa, Liudmyla, Mengyi, Yang (2021). Pedagogical conditions for developing the students' communicative culture in the context of cross-national communication. *Multidisciplinárni mezinárodní vědecký magazín "Věda a perspektivy"*, 6 (6), 125–140

УДК [378:147+371.26]:004:001:355

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-454-461](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-454-461)

Янков Михайло Леонідович старший викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 905-03-32, <https://orcid.org/0000-0002-7062-3997>.

Горбачов Олександр старший викладач кафедри тактико-спеціальних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, вул. Шевченка, 46, м. Хмельницький, 29000, тел.: (067) 905-03-32, <https://orcid.org/0000-0001-9105-1660>.

ЗМІСТ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ

Анотація. Стаття присвячена аналізу змісту тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників. Автори представили актуальність та важливість зазначеного виду підготовки у професійній підготовці курсантів-прикордонників. У розділі статті, де подано аналіз наукових джерел з означеної проблеми, автори дослідили інформацію, висвітлену у педагогічних, військових та юридичних працях.

Основна частина статті містить визначення тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників (передбачає тактику несення служби нарядами, основні професійні завдання, алгоритм організації та несення служби офіцерами-прикордонниками з охорони та захисту державного кордону, забезпечення прикордонної безпеки, боротьба з порушеннями на ділянці кордону). Проаналізовано специфіку професійної діяльності майбутніх офіцерів-прикордонників, з метою розкриття особливостей їх тактико-спеціальної підготовки. Автори зазначили зміст основних компетентностей, що повинні бути сформовані за результатами тактико-спеціальної підготовки: оволодіння курсантами знаннями з тактики та тактичної медицини; використання знань з основ ведення сучасною бою, організаційно-штатної структури та можливостей прикордонного підрозділу в основних видах тактичних дій; оволодіння знаннями з тактики дій прикордонних підрозділів та підрозділу противника з метою прогнозування можливих дій (зокрема, тактичних); вміння організувати розташовувати тактичні групи на місці з урахуванням тактичних нормативів; знання управлінських процесів щодо підрозділу (тактичної групи) під час переміщення; вміння організувати бій, підтримуючи взаємодію та управління прикордонним підрозділом та вогнем під час бойових дій.

У статті сформульовано узагальнені висновки (досягнення мети статті та результати дослідження) та перспективи подальших наукових розвідок.

Ключові слова: тактико-спеціальна підготовка, майбутні офіцери-прикордонники, вища військова освіта, зміст.

Yankov Mykhailo Leonidovych Senior lecturer at the department of tactical and special disciplines, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: 0679050332, <https://orcid.org/0000-0002-7062-3997>.

Horbachov Oleksandr Senior lecturer at the department of tactical and special disciplines, National Academy of the State Border Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi, Shevchenko St., 46, Khmelnytskyi, 29000, tel.: (067) 905-03-32, <https://orcid.org/0000-0001-9105-1660>.

CONTENTS OF THE TACTICAL SPECIAL TRAINING OF FUTURE BORDER OFFICERS

Abstract. The article is devoted to the analysis of the content of tactical and special training of future border guards. The authors presented the relevance and importance of the specified type of training in the professional training of border guard cadets. In the section of the article, where the analysis of scientific sources on the specified problem is presented, the authors examined the information covered in pedagogical, military and legal works.

The main part of the article contains the definition of the tactical and special training of future border guards (provides for the tactics of serving in uniforms, basic professional tasks, the algorithm of organizing and serving as border guards for the protection and defense of the state border, ensuring border security, combating violations on the border section). The specifics of the professional activity of future border guards were analyzed in order to reveal the specifics of their tactical and special training. The authors noted the content of the main competencies that should be formed based on the results of tactical-special training: cadets mastering knowledge of tactics and tactical medicine; the use of knowledge of the basics of modern warfare, the organizational and staff structure and capabilities of the border unit in the main types of tactical operations; acquiring knowledge of the tactics of actions of border units and enemy units in order to predict possible actions (in particular, tactical); the ability to organize the placement of tactical groups in place, taking into account tactical standards; knowledge of management processes regarding the unit (tactical group) during the movement; the ability to organize the battle, supporting the interaction and control of the border unit and fire during hostilities.

The article formulates generalized conclusions (achieving the goal of the article and research results) and prospects for further scientific research.

Keywords: tactical special training, future border guard officers, higher military education, content.

Постановка проблеми. Тактика дій сучасного українського військовослужбовця постійно вдосконалюється, що обумовлено певними об'єктивними факторами: зміни форм та способів застосування військ, бойової техніки та озброєння, організаційних структур тощо. Усе це вимагає оновлення методики навчання військовослужбовців тактичним діям. Особлива увага в Україні, що веде героїчну визвольну війну, приділяється підготовці офіцерського складу. Саме офіцери зобов'язані знати засади організації тактично підготовки; зміст та порядок проведення заходів; проводити заняття із підпорядкованим особовим складом тощо.

Війна, що веде росія проти України, підвищила вимоги до моральних та бойових якостей особового складу. Цілком зрозуміло, що успіх виконання підрозділом бойових завдань, залежить низки важливих аспектів. Ці аспекти є актуальними для сил безпеки та сил оборони, зокрема для такого правоохоронного відомства як Державна прикордонна служба України:

рівень індивідуальної підготовки військовослужбовця-прикордонника (сформованість умінь та навичок щодо дій при озброєнні);

рівень підготовки керівників тактичного рівня щодо ефективного управління підлеглими та здійснення забезпечення в інтересах дій усіх військовослужбовців;

рівень умінь командирів щодо передачі знань особовому складу у виконанні поставленого завдання у взаємодії усіх елементів бойового порядку;

безперервна та стійка підтримка взаємодії між виконавцями та керівниками в різних умовах діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Однозначність та надійність результатів наукового дослідження за представленою проблематикою вимагає проаналізувати ту інформацію, що вже існують у науковій сфері. Пріоритетними у проблемі забезпечення тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є законодавчі акти, першим з яких виступає Конституція України [1]. Також було вивчено зміст постанов, наказів та інструкцій прикордонної служби та Міністерства внутрішніх справ України в цілому. Цінними в аналізі проблеми забезпечення тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників були такі праці: щодо основ тактико-спеціальної підготовки представників органів внутрішніх справ (С. Банах, О. Тьорло) [2; 7]; медико-біологічного фундаменту загальної та спеціальної фізичної підготовки фахівців сектору безпеки та оборони (В. Булачек) [3]; аналізу проблеми формування умінь застосування спецзасобів та зброї майбутніми офіцерами-прикордонниками (В. Волошин) [4]; системи заходів особистої безпеки правоохоронців України (М. Дивак) [6]; проблематики розвитку культури та формування особистої безпеки

військовослужбовців (А. Жаров) [5]; психологічних аспектів особистої безпеки військовослужбовців-прикордонників (І. Ковальська) [7]; психологічних особливостей професійної діяльності офіцерів-оперативників прикордонного відомства (С. Філіпов) [98].

Мета статті. За результатами узагальнення наукових джерел розкрити зміст тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у системі їх сучасної професійної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння забезпечення тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників у системі їх вищої

Тактика професійної діяльності офіцерів-прикордонників передбачає тактику несення служби нарядами, основні професійні завдання, алгоритм організації та несення служби офіцерами-прикордонниками з охорони та захисту державного кордону, забезпечення прикордонної безпеки, боротьба з порушеннями на ділянці кордону.

Зважаючи на це, основою тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників є правова теоретична основа (законодавчі документи).

Значення тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, як свідчить досвід їх дій у повсякденному та екстремальному середовищі дуже вагоме. Зумовлено це те, що негативні наслідки екстремальної ситуації будь якого походження можна успішно припинити або отримати мінімальні втрати, оскільки в офіцерів сформовані навички та вміння організовано діяти. А особливо у період визвольної війни України, тактико-спеціальна підготовка позиціонується як одна з провідних навчальних дисциплін у змісті вищої військової освіти майбутніх офіцерів-прикордонників.

Тактико-спеціальна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників здійснюється із урахуванням їх основних професійних функцій:

– реалізація у визначеному порядку прикордонного контролю та здійснення пропуску через державний кордон України осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також встановлення і зупинення випадків нелегального їх переміщення;

– забезпечення цілісності державного кордону України на суші та морських ділянках з метою визначення та припинення незаконної зміни проходження його лінії, забезпечення дотримання режиму державного кордону та прикордонного режиму;

– узгодження дій різноманітних військових формувань та правоохоронних структурних утворень, пов'язаних із захистом державного кордону України;

– забезпечення інформаційної, розвідувальної, аналітичної та розшукової різновидів діяльності щодо захисту державного кордону України згідно із законами України «Про розвідувальні органи України» та «Про оперативно-розшукову діяльність»;

– активна участь у боротьбі з кримінальними структурами внутрі- та міждержавного рівня та протидія нелегальній міграції на державному кордоні України та на ділянках контрольованих районів прикордоння.

Зважаючи на подані вище професійні функції майбутніх офіцерів-прикордонників, зміст їх тактико-спеціальної підготовки слід розглядати як формування готовності до неї. Ефективне оволодіння тактико-спеціальних дисциплін у майбутньому повинно забезпечити формування в них спеціальних компетентностей (особистої безпеки, застосування зброї/спецзасобів, фізичного впливу тощо).

Тактико-спеціальна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників спроектована на основі поєднання окремих структурних компонентів:

тактика професійної діяльності;

спеціальна тактика;

тактична медицина.

Зміст основних компетентностей, що повинні бути сформовані за результатами тактико-спеціальної підготовки є таким:

оволодіння курсантами знаннями з тактики та тактичної медицини;

використання знань з основ ведення сучасною бою, організаційно-штатної структури та можливостей прикордонного підрозділу в основних видах тактичних дій;

оволодіння знаннями з тактики дій прикордонних підрозділів та підрозділу противника з метою прогнозування можливих дій (зокрема, тактичних);

вміння організувати розташовувати тактичні групи на місці з урахуванням тактичних нормативів;

знання управлінських процесів щодо підрозділу (тактичної групи) під час переміщення;

вміння організувати бій, підтримуючи взаємодію та управління прикордонним підрозділом та вогнем під час бойових дій.

Теоретичний аспект тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників присвячений вивченню змісту та характеру екстремальних ситуацій, причин їх появи та умов, за яких вони з'являються, розробленню засобів підготовки та ведення службових дій створеними угрупованнями сил прикордонної служби.

Практичний аспект тактико-спеціальної підготовки дотичний до діяльності управлінців прикордонних підрозділів будь якого рівня, підготовки до ведення службово-бойових дій.

Тактико-спеціальна підготовка майбутніх офіцерів-прикордонників здійснюється в системі професійної підготовки на спеціальній кафедрі, на яку покладено проведення оперативно-тактичних, тактико-спеціальних заняттях, штабних тренуваннях та практичних тренуваннях.

За такого підходу існує можливість досконалого вивчення управлінських процесів, всебічного забезпечення дій персоналу в повсякденних та

екстремальних ситуаціях, а також вироблення практичних рекомендацій щодо їх розв'язання.

Тактико-спеціальна підготовка є невід'ємною частиною професійної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, а тому має тісний зв'язок із науками галузевого та загальноосвітнього спрямування.

Зважаючи на передовий воєнний досвід, який передають українським силам безпеки та силам оборони країни-партнери, тактико-спеціальна підготовка майбутніх українських офіцерів-прикордонників стала динамічною складовою галузі соціальних та спеціальних знань щодо забезпечення, в першу чергу прикордонної безпеки.

Розвиток тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників значною мірою залежить від загальноосвітнього і професійного рівня курсантів-прикордонників. Водночас, варто наголосити на тому, що розвиток і вдосконалення системи інтегрованого управління кордонами в Україні відбувається й розвиток тактико-спеціальної підготовки.

Висновки. Зміст сучасної професійної діяльності і тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників під час навчання у вищому військовому навчальному закладі прикордонної служби характеризується активним впровадженням передового бойового досвіду, слідуванню історичним військовим традиціям, а також активному впровадженню інновацій.

Тактико-спеціальна підготовка готує курсантів до майбутньої практичної діяльності, виробляє комплекс знань, умінь і навичок, сприяючих ефективному рішенню професійних завдань в умовах застосування і використання спецзасобів та зброї. Розвиває в них якості, необхідні офіцерам-прикордонникам, такі як уміння швидко оцінювати обстановку, швидко приводити зброю у бойову готовність, приймати обґрунтовані рішення на відкриття вогню у встановлених законом випадках і доводити їх до логічного завершення.

Від того наскільки ефективним і професійним буде володіння зброєю і його застосування, залежатиме не лише власне життя прикордонників, але і життя оточення.

Формування умінь в майбутніх офіцерів-прикордонників застосовувати спеціальні засоби та зброю належить до специфічного виду вмінь, і можливе за умови глибокого розуміння ними сутності, понять, властивостей та закономірних зв'язків. Варто зазначити, що найважливішим завданням у формуванні згаданих умінь є не лише отримання практичного досвіду щодо опанування прийомів та способів застосування спецзасобів та зброї у професійній діяльності прикордонників, а й здатність оцінювати складність ситуації, зміни тактичної обстановки, прийняття адекватних рішень.

Перспективами подальших наукових пошуків можуть бути дослідження, присвячені аналізу передового зарубіжного досвіду із означеної проблеми,

поєднання культурологічних та філософських аспектів у змісті тактико-спеціальної підготовки майбутніх офіцерів-прикордонників, визначення синергії вогневої та тактико-спеціальної підготовки.

Література:

1. Конституція України: Закон України, від 28 червня 1996р. // Відомості Верховної Ради, 1996. - №30. - Ст.141. (Із змінами, внесеними згідно із Законом №2222-IV від 08.12.2004. ВВР. - 2005. - № 2. - ст.44.)
2. Банах С. М., Булачек В. Р., Винярчук І. С., Йосипів Ю. Р., Мовчан М. А. та ін. Тактико-спеціальна підготовка працівників ОВС України: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2011. 300 с.
3. Булачек В. Р., Тьорло О. І. Медико-біологічні основи загальної та спеціальної фізичної підготовки : навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2006. 73 с.
4. Волошин В. Д. Методичні рекомендації щодо формування умінь застосування спеціальних засобів та зброї майбутніми офіцерами-прикордонниками у процесі фахової підготовки. Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Педагогіка, 2017, 4.
5. Жаров А. І. Розвиток культури і формування особистої безпеки воїна Збройних сил України. Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. праць / від. ред. Лях В.В. 2001. Вип. 41.
6. Заходи особистої безпеки працівників міліції під час виконання службових обов'язків: методичні рекомендації (Проект) / уклад. М. М. Дивак, І. В. Клименко, Р. А. Воробйов, О. М. Ботнаренко, С. М. Мартинов. К.: Департамент кадрового забезпечення МВС України, 2013. 71 с.
7. Ковальська І. Е. Особиста безпека військовослужбовців Державної прикордонної служби України: сутність, структура та соціально-психологічні чинники її забезпечення [Електронний ресурс] // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України : електрон. наук. фах. вид. / гол. ред. Грязнов І. О. – 2011. – Вип. 3. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Vnads/2011_3/11kiescz.pdf
8. Тактико-спеціальна підготовка працівників Національної поліції: навч. посібник / О. І. Тьорло, Ю. Р. Йосипів, В. М. Синенький та ін. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 480 с.
9. Філіппов С. О. Психологічні особливості професійної діяльності офіцерів оперативників Державної прикордонної служби України: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.09; Нац. академія Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2004. – 236 с.

References:

1. Konstytutsiya Ukrayiny: Zakon Ukrayiny. [Constitution of Ukraine: Law of Ukraine], dated June 28, 1996 // Vidomosti Verkhovnoyi Rady - Bulletin of the Verkhovna Rada, 1996. - No. 30. - Article 141. (With changes introduced in accordance with Law No. 2222-IV dated 08.12.2004. VVR. - 2005. - No. 2. - Article 44.) [in Ukrainian] Актуальні питання у сучасній науці № 1(7) 2023 463
2. Banakh S. M., Bulacek V. R., Vinyarchuk I. S., Yosypiv Y. R., Movchan M. A. and others. (2011) Taktyko-spetsial'na pidhotovka pratsivnykiv OVS Ukrayiny: navch. posibnyk. [Tactical and special training of employees of the Ukrainian Armed Forces: training. Manual]. Lviv: LvDUVS. 300 p. [in Ukrainian]
3. Bulacek V. R., Tjorlo O. I. (2006) Medyko-biolohichni osnovy zahal'noyi ta spetsial'noyi fizychnoyi pidhotovky : navchal'no-metodychnyy posibnyk. [Medical-biological basics of general and special physical training: educational and methodological manual]. Lviv: LvDUVS. 73 p. [in Ukrainian]

4. Voloshyn V. D. (2017) *Metodychni rekomendatsiyi shchodo formuvannya umin' zastosuvannya spetsial'nykh zasobiv ta zbroyi maybutnimy ofitseramy-prykordonnykamy u protsesi fakhovoyi pidhotovky*. [Methodical recommendations on the formation of skills in the use of special means and weapons by future border guards in the process of professional training]. *Visnyk Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy*. Seriya: Pedahohika. - Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series: Pedagogy. 4. [in Ukrainian]
5. Zharov A. I. (2001) *Rozvytok kul'tury i formuvannya osobystoyi bezpeky voyina Zbroynykh syl Ukrainy*. [Development of culture and formation of personal security of a soldier of the Armed Forces of Ukraine]. *Mul'tyversum. Filosofs'kyy al'manakh: zb. nauk. prats' - Multiverse. Philosophical almanac: coll. of science works / from ed. Lyakh V.V. 2001. Issue 41*. [in Ukrainian]
6. *Zakhody osobystoyi bezpeky pratsivnykiv militsiyi pid chas vykonannya sluzhbovykh obov'yazkiv: metodychni rekomendatsiyi (Proekt)*. [Measures for the personal safety of police officers during the performance of official duties: methodological recommendations (Project)] (2013)/ comp. M. M. Dyvak, I. V. Klymenko, R. A. Vorobyov, O. M. Botnarenko, S. M. Martynov. K.: Department of Personnel Support of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. 71 p. [in Ukrainian]
7. Kovalska I. E. (2011) *Osobysta bezpeka viys'kovosluzhbovtziv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy: sutnist', struktura ta sotsial'no-psykholohichni chynnyky yiyi zabezpechennya*. [Personal safety of servicemen of the State Border Service of Ukraine: essence, structure and social and psychological factors of its provision] [Electronic resource] // *Visnyk Natsional'noyi akademiyi Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy : elektron. nauk. fakh. vyd - Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine: electronic. of science profession. kind. / head ed. Gryaznov I. O. Issue 3. URL: http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Vnadps/2011_3/11kiescz.pdf* [in Ukrainian]
8. *Taktyko-spetsial'na pidhotovka pratsivnykiv Natsional'noyi politsiyi: navch. posibnyk*. [Tactical and special training of National Police employees: training. Manual] / O. I. Tyorlo, Yu. R. Yosypiv, V. M. Synenkyi, etc. Lviv: LvDUVS, 2018. 480 p. [in Ukrainian]
9. Filippov S. O. (2004) *Psykholohichni osoblyvosti profesiynoyi diyal'nosti ofitseriv operatyvnykiv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy*. [Psychological peculiarities of the professional activity of operational officers of the State Border Service of Ukraine]: diss. ... candidate of psychology. Sciences: 19.00.09; National State Academy border service of Ukraine named after B. Khmelnytskyi. Khmelnytskyi. 236 p. [in Ukrainian]

СЕРІЯ «ПСИХОЛОГІЯ»

УДК: 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-462-476](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-462-476)

Бессараб Анастасія Олександрівна доктор наук із соціальних комунікацій, професор, професор кафедри спеціальної освіти та психології, факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи, КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукове містечко (о. Хортиця), 59, м. Запоріжжя, 69017, <https://orcid.org/0000-0003-3155-5474>

Турубарова Анастасія Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри спеціальної освіти та психології, факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи, КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради, вул. Наукове містечко (о. Хортиця), 59, м. Запоріжжя, 69017, <https://orcid.org/0000-0002-4806-4519>

КРИЗОВЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ СІМЕЙ З ДІТЬМИ З ІНВАЛІДНІСТЮ, ЩО ОПИНИЛИСЬ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ УНАСЛІДОК РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Анотація. Кризове консультування є важливим засобом вирішення соціальних проблем сімей з дітьми, що мають інвалідність, оскільки допомагає прийняти виважене рішення щодо подальшого життя. Соціальний педагог або психолог надає вказівки та критерії для прийняття рішень, що надає змогу ефективніше мислити, обмірковувати та аналізувати ситуацію. Актуальність консультування під час воєнних дій сімей з дітьми, що мають інвалідність, пов'язана з необхідністю своєчасного вирішення проблем їх соціалізації та адаптації до умов воєнного часу, нового виховного колективу, профілактики дезадаптації в екстремальних ситуаціях. Одним із головних завдань держави є забезпечення якісної психологічної допомоги, а також емоційної підтримки сімей з дітьми, що мають інвалідність, як особливо вразливих категорій громадян. Унаслідок військового вторгнення Російської Федерації в Україну гостро постало питання про ефективну організацію роботи соціально-психологічних служб, а також посилення їх кадрового складу. У цьому дослідженні схарактеризовано кризове втручання й методи кризової психологічної допомоги, що можуть бути застосовані під час консультування

сімей з дітьми, які мають інвалідність і потребують допомоги через війну, що розв'язала Росія в Україні. Стаття містить огляд консультаційного процесу та інституційного забезпечення обслуговування таких сімей, які щоденно стикаються з побутовими, матеріально-економічними, соціальними, психологічними, юридичними питаннями та проблемами здоров'я і потребують допомоги в їх вирішенні. За результатами дослідження зроблено висновки з розглянутих питань, зокрема, виокремлено особливості кризового консультування працівниками соціальних та психологічних служб, що обслуговують сім'ї з дітьми з інвалідністю.

Ключові слова: складні життєві обставини, психологічна підтримка, воєнний період, стабілізація психічного стану, соціальні послуги, кризове консультування.

Bessarab Anastasiia Oleksandrivna Doctor of Science in Social Communications, Professor, Professor of Special Education and Psychology Department, Faculty of Rehabilitation Pedagogy and Social Work, Special Education and Psychology Department, Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovogo Mistechka St. (Khortytsia island), 59, Zaporizhia, <https://orcid.org/0000-0003-3155-5474>

Turubarova Anastasiia Volodymyrivna Ph.D. in Psychology, Assistant Professor, Head of Special Education and Psychology Department, Faculty of Rehabilitation Pedagogy and Social Work, Special Education and Psychology Department, Municipal Institution of Higher Education «Khortytsia National Educational Rehabilitation Academy» of Zaporizhzhia Regional Council, Naukovogo Mistechka St. (Khortytsia island), 59, Zaporizhia, <https://orcid.org/0000-0002-4806-4519>

CRISIS COUNSELING OF FAMILIES WITH CHILDREN WITH DISABILITIES WHO ENDED UP IN DIFFICULT LIFE CIRCUMSTANCES AS A RESULT OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Abstract. Crisis counseling is an important means of solving social problems of families with children with disabilities, as it helps to make an informed decision about the future of life. A social pedagogue or psychologist provides guidelines and criteria for decision-making, which allows for more effective thinking, reflection, and analysis of the situation. The relevance of counseling families with children with disabilities during military operations is related to the need for a timely solution to the socialization problems of such families, their adaptation to wartime conditions, a new educational team, and the prevention of maladaptation of people in extreme situations. One of the main tasks of the state is to provide high-quality psychological

assistance, as well as emotional support to families with children with disabilities, as particularly vulnerable categories of citizens. As a result of the military invasion of the Russian Federation on the territory of Ukraine, the question of the need to effectively organize the work of social and psychological services, as well as to strengthen their personnel, has become acute. The article highlights the characteristics of crisis intervention, methods of crisis psychological assistance that can be applied during counseling of families with children who have disabilities and need help due to the war that Russia has unleashed in Ukraine, and also provides an overview of the consultation process and institutional support for the process serving such families who daily face household, material and economic, social, psychological, legal and health issues and need help in solving them. Based on the results of the research, conclusions were drawn on the issues under consideration, in particular, the specifics of crisis counseling by workers of social and psychological services that serve families in which children with disabilities are raised.

Key words: difficult life circumstances, psychological support, wartime, mental state stabilization, social services, crisis counseling.

Постановка проблеми. В умовах воєнних дій суттєво зростає роль соціальних і психологічних служб у наданні психологічної допомоги тим членам суспільства, які її потребують. Особливої актуальності набуває питання надання кризової психологічної допомоги сім'ям з дітьми, що постраждали внаслідок російської збройної агресії проти України.

Сприяння створенню умов для виконання освітніх і виховних завдань закладами соціальної сфери, соціальному та інтелектуальному розвитку дітей, охороні їх психічного здоров'я, наданню психологічної та соціально-педагогічної підтримки всім, хто залучений до освітнього процесу, є важливими завданнями як державних органів, так і громадських та приватних структур, що можуть надати допомогу сім'ї в період життєвої кризи, зокрема такої, яка виховує дитину або дітей з інвалідністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні як науковці, так і працівники державних та громадських організацій приділяють значну увагу питанням, пов'язаним з вивченням світового досвіду кризового консультування сімей з дітьми, зокрема такими, що мають інвалідність. Так, І. Трубавіна та К. Каліна на основі чинної нормативної бази розробили рекомендації для консультування вчителями сімей з дітьми в Україні в умовах війни [17]; В. Ієрусалимов, І. Студеннікова, Д. Андрієнко, Ю. Маркуц провели аналіз ефективності механізмів та засобів підтримки осіб, що опинились у складних життєвих обставинах [11]. Однак, надання послуг з кризового консультування, вивчення недоліків та найбільш важливих напрямів оптимізації цього процесу потребують подальших досліджень з метою запровадження їх результатів у практичну роботу державних органів та громадських організацій, що надають і будуть надавати надалі такі послуги.

Мета статті – виявлення особливостей кризового консультування сімей з дітьми з інвалідністю, які внаслідок російсько-української війни опинились у складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу. Консультування у воєнний час є особливо важливим, оскільки воно допомагає сім'ям залишатися суб'єктами власного життя та вирішення проблем. Відповідно, фахівець повинен свідомо обирати зміст, методи й прийоми консультування сімей з дітьми з інвалідністю на основі діагностики проблем. Існують наукові підходи до такої консультативної діяльності на різних рівнях соціальної роботи, у соціальних службах.

Першу психологічну допомогу та соціальну підтримку на різних рівнях соціального забезпечення надають державні органи районів, об'єднаних територіальних громад, міст та сіл. До цього процесу також залучені батьки здобувачів освіти в закладах дошкільної, загальної, вищої освіти та ЗМІ. Психологи й соціальні педагоги під час надання допомоги повинні враховувати емоційний стан дітей і їх батьків, оскільки цей фактор впливає на поведінку дитини, її здатність до навчання та психологічні реакції на подразники зовнішнього середовища. Психологічна допомога й емоційна підтримка мають бути систематичними та поступовими. Тому актуальним є підвищення компетентності психологів, педагогів та соціальних працівників щодо першої психологічної допомоги та володіння сучасними технологіями цієї допомоги [4].

За словами І. Булах, кризове консультування на сьогодні посідає особливе місце серед різноманітних напрямів психологічного консультування, оскільки включає роботу з етапами в житті людини, які пов'язані з критичністю й кризовими явищами. Дослідниця підкреслює, що в центрі уваги кризового консультанта – надання психологічної підтримки та допомоги здоровій, але емоційно виснаженій людині у складних, проблемних і критичних життєвих ситуаціях [8].

Як стверджують В. Губко та Т. Сила, мета кризового консультування – зменшити наслідки пережитих шкідливих емоцій, віднайшовши спільну мову з клієнтом і зрозумівши його проблеми та почуття, виявити турботу й співпереживання, підвищувати самооцінку, досягти фасилітації поведінки, направленої на вирішення проблем отримувача консультативних послуг [10].

Такої думки дотримується у своєму дослідженні й І. Норкіна, яка до основних характеристик кризового втручання зараховує:

1) розуміння клієнта як особи, яка внаслідок надзвичайної події відчуває порушення власної здатності нормально функціонувати в суспільстві, але завдяки допомозі може відновити свій потенціал;

2) управлінську функцію працівника психологічної служби, який бере на себе частину відповідальності за дію клієнта в екстремальній ситуації;

3) терміновість надання допомоги, швидкість і доступність послуг;

4) спрямованість на пом'якшення впливу стресової події на клієнта;

5) мобілізацію всіх зусиль і можливостей клієнта для виходу з кризи та подолання проблем [15].

Водночас І. Норкіна виділяє дві ключові форми кризового втручання: кризове консультування та інтенсивну терапію. Кризове консультування, за її словами, зазвичай спрямоване на послаблення афектів чи сильних негативних емоцій, налагодження спілкування, підвищення ступеня розуміння клієнтом своїх проблем і почуттів, демонстрацію турботи, підтримку поведінки для подолання проблем [15].

Процедура кризового втручання є оперативною реакцією на проблему, яка вимагає негайного вирішення. Варто підкреслити, що метою таких консультацій є зниження рівня тривожності та відновлення здатності пацієнта функціонувати. Зазвичай експозиційна терапія передбачає чотири основних компоненти: психонавчання, тренування дихання, оцінювання стресової ситуації, формування нової картини ситуації, що виникла.

Важливим аспектом теорії кризового втручання є врахування емоційних реакцій людини на кризу та довгострокових змін у її здатності справлятися із щоденними проблемами. Вагоме значення в роботі з клієнтами мають психологічні передумови розв'язання проблем: чітке визначення життєвих і перспективних цілей, завдань, часових рамок їх виконання, наявність досвіду виходу з аналогічних ситуацій [15].

Соціальні педагоги та практичні психологи, здійснюючи психосоціальний супровід постраждалих сімей з дітьми, найчастіше вирішують завдання з діагностики та стабілізації психоемоційного стану особи, інтеграції дитини в мікросередовище (групу, клас, громаду). В. Панок та І. Ткачук як основні завдання психолого-соціальної допомоги виділяють підтримку постраждалих у побудові соціальних зв'язків, інтеграцію учня в мікросередовище виховного або навчального закладу (групу, клас, громаду), подолання негативних проявів поведінки дитини [16].

Для фахівця, який працює з категорією клієнтів, що переживають кризу, важливо вміти вирішувати нові, нестандартні завдання, у тому числі підбирати адекватні методи психологічного супроводу та психокорекційної роботи відповідно до особистісних якостей і соціально-психологічних особливостей осіб, які опинилися в складній життєвій ситуації. У своїй праці Л. Вольнова наголошує, що фахівець має бути готовий працювати за допомогою традиційних методів (бесіда, активне слухання, дистанція, фізичний контакт тощо) професійної психологічної допомоги, тестуючи потенціал нових модальностей психотерапії (емоційна образна психотерапія, слайд-аналіз, психоекофасилітація), консультування та коучинг. Цінними в процесі кризової психологічної допомоги є методи образотворчої, музичної, імаго-, аромо-, натуро- та петтерапії, малювання піском тощо. Важливу роль відіграє психологічна робота зі словом – використання методів бібліотерапії та казкотерапії, психологічні порівняння, метафори та історії; складання тематичних або біографічних творів, сценарна терапія [9].

Воєнний стан різною мірою впливає на сім'ї з дітьми, більшість з яких мають психологічну травму, отриману під час війни, тому робота з ними є складною, і консультування сімей щодо вирішення проблем, які призвели до кризи, має бути системним [3]. Водночас дослідники В. Бочелюк, М. Панов та О. Позднякова слушно зауважують, що психологічний супровід сім'ї в Україні на сьогодні не є системним. При цьому науковці стверджують, що інституційна організація психологічної допомоги сім'ям з дітьми, що мають вади розвитку, ще розвивається. Важливим аспектом формування цієї сфери є створення різноманітних об'єднань і реабілітаційних центрів, де батьки зможуть отримати необхідні консультації та обмінятися досвідом [6].

У своїй статті М. Кудінова підкреслює, що однією з найбільш вразливих категорій, які страждають від впливу стресових факторів, є діти з особливими освітніми потребами. Авторка звертає увагу, що такі діти потребують додаткової постійної чи тимчасової підтримки в освітньому процесі для забезпечення свого права на освіту, водночас різноманітність, патогенез, тип та інтенсивність стресових факторів, що впливають на таких учнів, є більшими порівняно зі здоровими ровесниками [13].

Сім'ї з дітьми перебувають у групі особливого ризику через підвищення рольової напруженості в сім'ї, можливу зміну соціальних ролей, перевантаження жінок і дітей старшого віку новими обов'язками, підвищену емоційність, невміння приймати рішення та керувати своїм станом в умовах війни, потребу в психологічній, соціально-педагогічній та соціальній допомозі.

Враховуючи наукові підходи до соціальної роботи в Україні (сімейно-орієнтована, самопомога, кризова інтервенція), нормативні основи соціальної роботи, проблеми сучасних клієнтів соціальних служб України, мету соціальної роботи в мирний та воєнний час, сутність і значення консультування в соціальній роботі, можна говорити про складність проблем і відповідно про необхідність застосування таких наукових підходів до консультування сімей з дітьми. Таке розуміння методології консультування надає змогу виділити зміст сімейного консультування за напрямками: психологічне, соціальне, соціально-педагогічне, освітнє, економічне, правове, медичне, діагностичне тощо – як види соціальних послуг, що відповідають сферам діяльності окремих спеціалістів [11].

Консультування сімей з дітьми під час війни має надзвичайно важливе значення. Вони відрізняються за складністю випадку, тобто за кількістю й глибиною проблем, на стан членів сімей, окрім воєнних дій, можуть впливати чинники неблагополуччя, сімейні стресори та сімейні кризи [2].

До категорії сімей, про яку йдеться в цьому дослідженні, можна зарахувати різні типи сімей: ті, які потребують інформаційної допомоги у вирішенні проблем, самотійні заможні сім'ї, які опинилися в нових обставинах, ті, які потребують часткової допомоги та підтримки у вирішенні певних проблем, і ті, які потребують довготривалої допомоги та підтримки. Для людей, які перебувають у кризовому стані та не можуть самотійно

виконувати свої функції в суспільстві та щодо членів сім'ї, консультування відіграє вирішальну роль, оскільки ніхто не може вирішити проблеми замість самих членів сім'ї [4].

Результати дослідження І. Трубавіної та К. Каліної надають змогу виокремити різні види кризового консультування сімей з дітьми в умовах воєнного часу: підтримувальне, інформативне, сприяюче, обтяжувальне, вичерпне, навчальне. Вони відрізняються ступенем підтримки та самостійності сімей у вирішенні проблем. Надані поради надають змогу перейти від кризової підтримки психолога до самодопомоги [17].

Методами консультування сімей з дітьми в умовах війни є: контакт з отримувачем консультаційних послуг, оцінка потреб сім'ї, підтримувальне консультування, фасилітація, освітня підтримка, соціальна підтримка та допомога, зміцнення й збагачення сімейних стосунків тощо [17].

Під час війни консультант повинен враховувати емоції, які можуть бути дуже пригніченими, або людина може бути особливо емоційно перевантаженою. При цьому варто брати до уваги негативні емоції, що впливають на успіх консультування, інтелектуальне перевантаження людини та необхідність постійно приймати рішення в умовах невизначеності, нових умов тощо.

Оцінюючи правову базу питань, пов'язаних з темою нашого дослідження, варто констатувати, що на сьогодні належний захист дітей, які постраждали від війни, в Україні не розроблено.

Окремий порядок регулює отримання в Україні статусу дитини, яка постраждала від військових дій та збройних конфліктів. До категорії дітей, які постраждали внаслідок бойових дій та збройних конфліктів, належать ті, які:

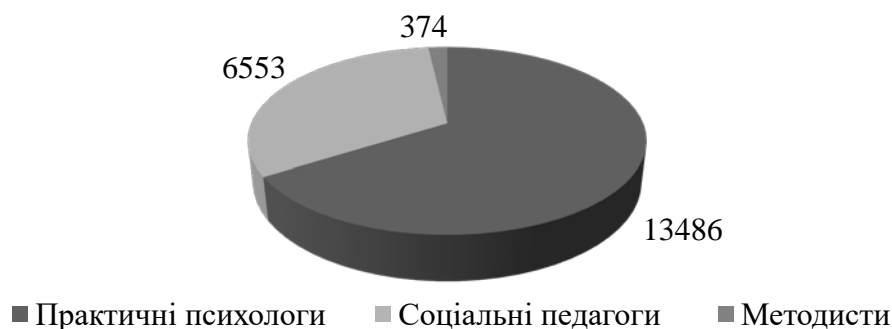
- отримали поранення, забої та каліцтва;
- зазнали фізичного та сексуального насильства;
- були викрадені або незаконно вивезені з України;
- брали участь у діях воєнізованих або збройних формувань;
- незаконно утримувані, у тому числі в полоні;
- зазнали психологічного насильства.

Психологічне насильство, морально-психічні страждання або завдана шкода дитині не потребують доказів, і вважається, що вищеперерахованих психічних та психологічних втрат така дитина зазнала внаслідок перебування в несприятливих умовах, і єдиним фактором, який призводить до таких втрат, є територіальна прив'язка до району проведення воєнних дій.

В Україні на рівні закладів освіти першу психологічну допомогу та емоційну підтримку проводять усі педагогічні працівники (учителі-предметники, класні керівники, медичн(а/ий) сестра/брат тощо). Практичні психологи, соціальні педагоги здійснюють кризове консультування, застосовуючи нові форми роботи, організації психологічної допомоги, групової роботи з дітьми та батьками, проводячи профілактичні, освітні, інформаційно-просвітницькі заходи, застосовуючи весь арсенал педагогічної майстерності [5].

За результатами аналізу даних (без районів, де ведуться бойові дії та які є тимчасово окупованими на цей момент), які надійшли з регіонів у

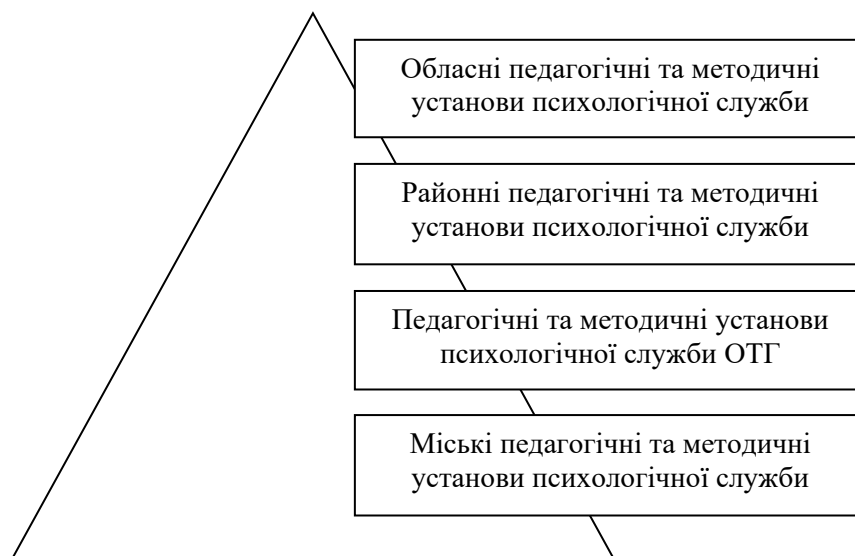
2021/2022 навчальному році, кількість спеціалістів психологічної служби становить 20 413 осіб, з них практичні психологи – 13 486, соціальні педагоги – 6553, методисти – 374 (рис. 1).

Рис. 1. Загальна кількість працівників психологічної служби у 2021/2022 рр., осіб.

Джерело: побудовано авторами на основі [5, с. 3-4].

Штат та структура обласних, районних (міських), педагогічних та методичних установ психологічної служби визначаються відповідно до Положення про психологічну службу в системі освіти України. Такі служби утворюються відповідно до вимог та напрямів їх роботи і включають керівника (директора), який організовує діяльність психологічної служби, методистів, які займаються організацією роботи психологічної служби дошкільних закладів, методистів, які займаються організацією психологічної служби закладів загальної середньої та позашкільної освіти, практичних психологів та соціальних педагогів, які супроводжують заклади освіти міста, району, ОТГ (рис. 2).

Рис. 2. Система педагогічних та методичних установ психологічної служби.

Джерело: побудовано авторами на основі [11].

Посади працівників психологічної служби в системі освіти України обіймають працівники з вищою освітою відповідної спеціальності. Педагоги без відповідної спеціальності не можуть обіймати посади практичного психолога та соціального педагога (рис. 3).

Рис. 3. Структура служб психологічної допомоги, які надають послуги з кризового консультивання сімей, що мають дітей з інвалідністю й опинились у складних життєвих обставинах унаслідок російсько-української війни.

Джерело: побудовано авторами на основі [11].

Чинна законодавча база не передбачає чітких механізмів регулювання підтримки дітей, які постраждали внаслідок бойових дій та збройних конфліктів. Дитина, яка постраждала від війни, особливо дитина з інвалідністю, насамперед потребує психологічної підтримки та реабілітації. З огляду на фіксацію випадків сексуального насильства над дітьми, пов'язаного з війною, важливо розвивати механізми підтримки й у цьому напрямі.

Вразливість людей з обмеженими можливостями підвищується не лише через саму інвалідність, а й через соціально-психологічні чинники, такі як систематична дискримінація, відсутність доступу до інформації та зв'язку, перешкоди в доступі до необхідних послуг у сфері охорони здоров'я та реабілітації, нерівні з іншими можливостями навчання (обмежений доступ до звичайних шкіл та університетів), працевлаштування, архітектурна недоступність житла, транспорту, інфраструктури тощо [7].

Сьогодні на спеціалізовану підтримку можуть розраховувати:

- сім'ї з дітьми з обмеженими можливостями чи проблемами розвитку, які потребують кризового втручання;
- сім'ї з дітьми, фізичний стан і поведінка яких погіршилися під час війни;
- сім'ї з дітьми-інвалідами, які не мають спеціального обладнання або втратили його;
- вимушено переміщені сім'ї, які не мають інформації про доступні послуги в громадах.

Такі сім'ї можуть отримати такі види підтримки:

- індивідуальні консультації щодо можливостей та доступних послуг у громадах;

- кризові служби соціальних працівників;
- спеціалізовані консультації найближчих спеціалістів;
- допоміжні засоби відповідно до потреб дитини (наприклад, слухові апарати, інвалідні візки тощо).

Система психосоціальних послуг для постраждалого від війни населення є невід'ємною частиною сучасних міжнародних документів у рамках надання гуманітарної допомоги. Гуманітарна хартія, Мінімальні стандарти надання гуманітарної допомоги, Кодекс поведінки для надання допомоги під час стихійних лих і катастроф Міжнародного руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та громадських організацій є основними стандартами, якими міжнародні організації та національні уряди керуються у своїй роботі [12].

В Україні проекти з надання психологічної допомоги сім'ям з дітьми реалізують ряд вітчизняних, іноземних та міжнародних організацій, таких як БО «Голоси дітей», Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ), Український інститут когнітивно-поведінкової терапії та ГО «ВГЦ «Волонтер»», Громадська організація «Ла Страда-Україна», Грузинський центр психосоціальної допомоги, Міжнародна благодійна організація «Партнерство «Кожній дитині»» тощо.

У 2022 р. МОН, Мінсоцполітики та МОЗ спільно з Представництвом в Україні Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) запустили проєкт кризової допомоги для дітей з інвалідністю та їхніх сімей, який реалізується у Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Тернопільській і Чернівецькій областях [14].

Для дітей з інвалідністю дуже гостро стоїть проблема соціальної адаптації. Під соціальною адаптацією розуміють інтеграцію людини в суспільство, в ході якої розвиваються впевненість у собі й рольова поведінка, здатність до самоконтролю та адекватних стосунків. Соціальна адаптація тісно пов'язана з психологічною адаптацією, яка відбувається через узгодження індивідуальних цінностей і переконань із соціальними нормами. Успіх адаптації залежить не стільки від об'єктивних умов ситуації, скільки від особливостей окремих ресурсів, адекватності та ефективності стратегій їх використання.

Непередбачувана та несподівана агресія Росії проти України, окупація та військові дії на її території спричинили виклики та проблеми, у тому числі соціально-психологічного характеру, що потребують акумулювання значного потенціалу освітньої, соціальної й медичної сфер і спрямування зусиль на подолання викликів, з якими стикається українське суспільство. Практичні психологи, соціальні педагоги – це ті, хто вже відреагував на наявні труднощі. Нові теми й форми роботи, організація психологічної допомоги, робота з дітьми та батьками, профілактичні, виховні, інформаційно-виховні заходи сьогодні спрямовані на роботу з категоріями громадян, які цього потребують [11].

Вразливість постраждалих від воєнних дій осіб, особливо сімей з дітьми, що мають інвалідність, зумовлена такими чинниками, як досвід переживання конкретної загрози життю та здоров'ю, як матеріальні, так і нематеріальні втрати, невизначеність майбутнього й пов'язані із цим страхи, відчуття ізоляції та відторгнення в місцевій громаді, зміна або втрата батьками соціального статусу, життєвої орієнтації й потреби в терміновому набутті нових професійних і соціальних навичок, кардинальна зміна умов життя, недостатньо розвинена соціальна інфраструктура, відсутність або недостатність фінансового забезпечення реалізації програм допомоги та створення умов для соціальної адаптації дітей з інвалідністю, недостатній кадровий потенціал соціально-психологічних служб.

Сьогодні практичні психологи й соціальні педагоги розвивають свою професійну компетентність, маючи доступ до літературних джерел, семінарів, лекцій вітчизняних та іноземних навчальних закладів, отримуючи приватні консультації, а також беручи участь у круглих столах, вітчизняних, іноземних та міжнародних заходах, що дають можливість обмінюватися досвідом і користуватись результатами оцінювання ефективності методів роботи, а також дізнаватись про нові засоби та методи роботи з клієнтами.

Серед надбань науково-методичного, правового та організаційного характеру найбільш важливими є досвід психологічної допомоги та психосоціальної підтримки в системі мінімальних заходів реагування безпосередньо в надзвичайній екстремальній ситуації, а також у період стабілізації та раннього відновлення. Також надзвичайно важливими є напрями розробки методів психологічної підтримки, екстреної психологічної допомоги та самопомоги для стабілізації психічного стану при гострих проявах стресових розладів і посттравматичних кризах [1; 3].

Висновки. Враховуючи умови сьогодення, як у наукових колах, так і у сфері надання практичної соціально-психологічної допомоги, спостерігається значна потреба у вивченні питань підвищення ефективності кризового консультування як окремих осіб, так і соціальних груп. Сім'ї з дітьми з інвалідністю потребують особливої уваги та психологічної підтримки, направленої на подолання криз та подальшу ефективну соціалізацію. Аналіз наукової літератури з теми дослідження дає підстави як найбільш популярні та ефективні види кризового консультування зазначеної вище категорії сімей виокремити підтримувальний, інформативний, сприяючий, обтяжувальний, вичерпний та навчальний. Послідовне дотримання під час роботи з такими сім'ями основних засад кризового втручання (терміновість надання допомоги, швидкість і доступність послуг, пом'якшення впливу стресової події на клієнта, мобілізація його зусиль та можливостей) дасть змогу прискорити й полегшити їх вихід з кризи та подолання проблем. При цьому варто зазначити, що нові виклики, спричинені війною в країні, вимагають перегляду напрямів і змісту соціально-педагогічної та психологічної роботи, приділення особливої уваги роботі із сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Література:

1. Semenenko O., Marko I., Baranov S., Remez A., Cherevatyi T., Malinovskiy A. (2022). Analysis of the influence of military and economic factors on the justification of the choice of a rational version of the composition of the intelligence-strike system in the operation. *Social Development and Security*, 12, 31-48. URL: <https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/499> (дата звернення 23.08.2023).
2. Shevchuk S., Vyshnevskiy V., Bilous O. (2022). The use of remote sensing data that is studying the environmental consequences of the Russia–Ukraine War. *Journal of Landscape Ecology*, 15, 36-53. URL: <https://sciendo.com/article/10.2478/jlecol-2022-0017> (дата звернення 23.08.2023).
3. Shumilova O., Tockner K., Sukhodolov A., Khilchevskiy V., De Meester L., Stepanenko S., Trokhymenko G., Hernández-Agüero J.A., Gleick P. (2023). Impact of the Russia–Ukraine armed conflict on water resources and water infrastructure. *Nature Sustainability*, 2, 578-586. URL: <https://www.nature.com/articles/s41893-023-01068-x> (дата звернення 23.08.2023).
4. Zaliska O., Oleshchuk O., Forman R., Mossialos E. (2022). Health impacts of the Russian invasion in Ukraine: need for global health action. *Lancet*, 399, 1450-1452. URL: <https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0140673622006158> (дата звернення 23.08.2023).
5. Аналітичні матеріали про діяльність психологічної служби у системі освіти, стан забезпечення закладів освіти практичними психологами і соціальними педагогами та рекомендації щодо пріоритетних напрямів психологічного супроводу та соціально-педагогічного патронажу учасників освітнього процесу у 2022/2023 навчальному році. Додаток до листа Міністерства освіти і науки України від 02.08.2022 № 1/8794-22. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/62e/a2a/960/62ea2a960bc53893879406.pdf> (дата звернення 23.08.2023).
6. Бочелюк В., Панов М., Позднякова О. Особливості психологічної допомоги сім'ям, які виховують дітей раннього віку з аутизмом. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 6(11). С. 389-401. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/1556/1554> (дата звернення 23.08.2023).
7. Бочелюк В., Панов М., Спицька Л. Діяльність психолога у лікувально-профілактичних та реабілітаційних установах. *Габітус*. 2023. № 45. С. 186-188. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/13.pdf> (дата звернення 23.08.2023).
8. Булах І. Профілактика негативних ефектів кризового консультування. *Цифровий репозитарій Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2016. № 4(49). С. 3-11. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12607/Bulakh.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 23.08.2023).
9. Вольнова Л. Зміст підготовки фахівця до роботи з кризовими категоріями клієнтів у системі психологічної допомоги особистості. *Збірник наукових праць з актуальних проблем економічних наук*. 2017. С. 69-71. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/psy/21nov2017/100.pdf> (дата звернення 23.08.2023).
10. Губко В., Сила Т. Кризове консультування та інтенсивний догляд як підходи кризового втручання. *Юність науки. Соціально-економічні та гуманітарні аспекти розвитку суспільства: зб. тез XI Міжнарод. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 25-26 берез. 2021 р.): у 2 ч. Чернігів: НУ «Чернігівська політехніка», 2021. Ч. 2. С. 36-37. URL: <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/25855> (дата звернення 23.08.2023).*
11. Ієрусалимов В., Студеннікова І., Андрієнко Д., Маркуц Ю. Аналіз механізмів підтримки осіб, що опинились у складних життєвих обставинах. *Center of Public Finsnce and Governance*. 2023. URL: https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/MFV_Analiz-mehanizmiiv-pidtrimki-SZHO.pdf (дата звернення 23.08.2023).
12. Каменшук Т. Роль і місце психологічної допомоги для внутрішньо переміщених сімей в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2022. № 1. С. 23-27.

13. Кудінова М. Емпіричне дослідження рівнів стресостійкості студентів з особливими освітніми потребами. Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Психологія. 2022. № 4(53). С. 40-45. URL: <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1319> (дата звернення 23.08.2023).

14. МОН, Мінсоцполітики та МОЗ спільно з ЮНІСЕФ запустили проект кризової допомоги для дітей з інвалідністю та їхніх сімей. UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/project-crisis-support-children-disabilities> (дата звернення 23.08.2023).

15. Норкіна І. Кризове втручання у випадку посттравмуючої ситуації. Психологія. 2019. № 1(10). С. 75-78. DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2019.1\(10\).19](https://doi.org/10.17721/BSP.2019.1(10).19).

16. Панок В., Ткачук І. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 144 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/718798/1/Konsultuvannya_2019.pdf (дата звернення 23.08.2023).

17. Трубавіна І., Каліна К. Консультування вчителями сімей з дітьми в Україні в умовах війни. Засоби навчальної та науково-дослідної роботи. 2022. № 58. С. 73-80. DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1548.2022.58.07> (дата звернення 23.08.2023).

References:

1. Semenenko, O., Marko, I., Baranov, S., Remez, A., Cherevatyi, T., & Malinovskyi, A. (2022). Analysis of the influence of military and economic factors on the justification of the choice of a rational version of the composition of the intelligence-strike system in the operation. *Journal of Scientific Papers Social Development and Security*, 12, 31-48. Retrieved from <https://papersds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/499>. [in English]

2. Shevchuk, S., Vyshnevskiy, V., & Bilous, O. (2022). The use of remote sensing data that is studying the environmental consequences of Russia-Ukraine War. *Journal of Landscape Ecology*, 15, 36-53. Retrieved from <https://sciendо.com/article/10.2478/jlecol-2022-0017>. [in English]

3. Shumilova, O., Tockner, K., Sukhodolov, A., Khilchevskiy, V., De Meester, L., Stepanenko, S., Trokhymenko, G., Hernández-Agüero, J.A., & Gleick, P. (2023). Impact of the Russia-Ukraine armed conflict on water resources and water infrastructure. *Nature Sustainability*, 2, 578-586. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/s41893-023-01068-x>. [in English]

4. Zaliska, O., Oleshchuk, O., Forman, R., & Mossialos, E. (2022). Health impacts of the Russian invasion in Ukraine: need for global health action. *Lancet*, 399, 1450-1452. Retrieved from <https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S0140673622006158>. [in English]

5. Analitichni materialy pro diyalnist psycholohichnoyi sluzhby u systemi osvity, stan zabezpechennya zakladiv osvity praktychnymy psycholohamy i socialnymy pedahohamy ta rekomendaciyi shhodo priorityetnykh napryamiv psycholohichnoho suprovodu ta socialno-pedahohichnoho patronazhu uchasnykiv osvitnoho procesu u 2022/2023 navchalnomu roci 02.08.2022 № 1/8794-22 [Analytical materials on the activities of the psychological service in the education system, the state of providing educational institutions with practical psychologists and social pedagogues, and recommendations regarding the priority areas of psychological support and socio-pedagogical patronage of participants in the educational process in the 2022/2023 academic year. Addendum to the letter of the Ministry of Education and Science of Ukraine dated August 2, 2022 No. 1/8794-22] Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/62e/a2a/960/62ea2a960bc53893879406.pdf> [in Ukrainian].

6. Bochelyuk, V., Panov, M., & Pozdnyakova, O. (2022). Osoblyvosti psycholohichnoyi dopomohy sim'yam, yaki vuxovuyut ditej rannoho viku z autyzmom [Peculiarities of psychological assistance to families raising young children with autism]. *Perspektyvy ta innovaciyi nauky – Perspectives and innovations of science*, 6(11), 389-401. Retrieved from <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/1556/1554> [in Ukrainian].

7. Bochelyuk, V., Panov, M., & Spycyka, L. (2023). Diyalnist psycholoha u likuvalno-profilaktychnyx ta reabilitacijnyx ustanovax [Psychologist's activities in treatment and prevention and rehabilitation institutions]. *Habitus*, 45, 186-188. Retrieved from <http://habitus.od.ua/journals/2023/45-2023/13.pdf> [in Ukrainian].
8. Bulah, I. (2016). Profilaktyka nehatyvnyx efektiv kryzovoho konsultuvannya [Prevention of negative effects of crisis counseling]. *Tsyfrovyy repozytariy Ukrayins'koho derzhavnoho universytetu imeni Mykhayla Drahomanova, Seriya 12, Psycholohichni nauky – Digital repository of Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Series 12, Psychological sciences*, 4(49), 3-11. Retrieved from <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/12607/Bulakh.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
9. Volnova, L. (2017). Zmist pidhotovky faxivcya do roboty z kryzovymy katehoriyamy kliyentiv u systemi psycholohichnoyi dopomohy osobystosti [The content of training a specialist to work with crisis categories of clients in the system of psychological assistance to an individual]. *Zbirnyk naukovykh prac z aktualnykh problem ekonomichnyx nauk – Collection of scientific works on current problems of economic sciences*, 69-71. Retrieved from <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/psy/21nov2017/100.pdf> [in Ukrainian].
10. Hubko, V., & Sylva, T. (2021). Kryzove konsultuvannya ta intensyvnyj dohlyad yak pidxody kryzovoho vtruchannya [Crisis counseling and intensive care as crisis intervention approaches]. *Yunist' nauky. Sotsial'no-ekonomichni ta humanitarni aspekty rozvytku suspil'stva: zb. tez XI Mizhnarod. nauk.-prakt. konf. studentiv, aspirantiv i molodyx vchenyx (m. Chernihiv, 25-26 berez. 2021 r.): u 2-x ch. Ch. 2. Chernihiv: NU «Chernihivska politexnika»*, 36-37. Retrieved from <http://ir.stu.cn.ua/handle/123456789/25855> [in Ukrainian].
11. Iyerusalymov, V., Studennikova, I., Andriyenko, D., & Markuc, Yu. (2023). Analiz mexanizmiv pidtrymky osib, shho opynylys u skladnyx zhyttyevykh obstavynax [Analysis of support mechanisms for persons in difficult life circumstances]. *Center of Public Finsnce and Governance*. Retrieved from https://kse.ua/wp-content/uploads/2023/05/MFV_Analiz-mehanizmiv-pidtrimki-SZHO.pdf [in Ukrainian].
12. Kamenshhuk, T. (2022). Rol i misce psycholohichnoyi dopomohy dlya vnutrishno peremishhenykh simej v umovax voyennoho chasu [The role and place of psychological assistance for internally displaced families in wartime conditions]. *Naukovyj visnyk Vinnyckoyi akademiyi bezperervnoyi osvity. Seriya Pedagogika. Psycholohiya. Scientific Bulletin of the Vinnytsia Academy of Continuing Education. Series «Pedagogy. Psychology»*, 1, 23-27. [in Ukrainian].
13. Kudinova, M. (2022). Empirychnе doslidzhennya rivniv stresostijkosti studentiv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy [Empirical study of levels of stress resistance of students with special educational needs]. *Naukovi praci Mizhrehional'noyi Akademiyi upravlinnya personalom. Psycholohiya – Scientific works of the Interregional Academy of Personnel Management. Psychology*, 4(53), 40-45. Retrieved from <http://journals.maup.com.ua/index.php/psychology/article/view/1319>. [in Ukrainian].
14. MON, Minsocpolityky ta MOZ spilno z UNISEF zapustyly proyekt kryzovoyi dopomohy dlya ditej z invalidnistyu ta yixnix simej. UNISEF [The MES, the Ministry of Social Policy and the Ministry of Health jointly with UNICEF launched a project of crisis assistance for children with disabilities and their families]. Retrieved from <https://www.unicef.org/ukraine/press-releases/project-crisis-support-children-disabilities> [in Ukrainian].
15. Norkina, I. (2019). Kryzove vtruchannya u vypadku posttravmuyuchoyi situaciyi [Crisis intervention in the case of a post-traumatic situation]. *Psycholohiya – Psychology*, 1(10), 75-78. Retrieved from [file:///C:/Users/user/Downloads/admin5,+%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%98%D0%AF_10_DOI+\(dragged\)+17%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/admin5,+%D0%9F%D0%A1%D0%98%D0%A5%D0%9E%D0%9B%D0%9E%D0%93%D0%98%D0%AF_10_DOI+(dragged)+17%20(2).pdf) [in Ukrainian].

16. Panok, V., & Tkachuk, I. (2019). Konsultuvannya v systemi psyxosocialnoyi dopomohy dityam i sim'yam, shho opynylys u skladnyx zhyttyevykh obstavynax vnaslidok vijskovykh dij [Counseling in the system of psychosocial assistance to children and families who find themselves in difficult life circumstances as a result of military operations]. Kyiv: UNMC praktychnoyi psyxolohiyi i socialnoyi roboty, 144. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/718798/1/Konsultuvannya_2019.pdf [in Ukrainian].

17. Trubavina, I., & Kalina, K. (2022). Konsultuvannya vchytelyamy simej z dit'my v Ukrayini v umovax vijny [Counseling by teachers of families with children in Ukraine during the war]. *Zasoby navchalnoyi ta naukovo-doslidnoyi roboty – Means of educational and research work*, 58, 73-80. DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1548.2022.58.07> [in Ukrainian].

УДК 159.943:159.922.8

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-477-487](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-477-487)

Вашека Тетяна Володимирівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри авіаційної психології Факультету лінгвістики та соціальних комунікацій, Національний авіаційний університет, вул. Л. Гузара 1, м. Київ, 03058, тел.: (044) 406-71-16, <https://orcid.org/0000-0001-5434-1677>

РОЛЬ ОСОБИСТІСНИХ ФАКТОРІВ ТА ПСИХІЧНИХ СТАНІВ У ВИНИКНЕННІ СУЇЦИДАЛЬНИХ НАМІРІВ МОЛОДІ

Анотація. Стаття присвячена проблемі суїцидальності у сучасної української молоді під час війни. Аналізується зв'язок суїцидальних намірів з особистісними, мотиваційними характеристиками молодих людей та їх психічними станами. Автор розглядає особливості суїцидів у підлітків та молоді та їх основні причини та звертає увагу на чинники суїцидальності молоді під час війни.

В ході емпіричного дослідження встановлено поширеність суїцидальних намірів серед молоді. Кореляційний аналіз показав тісний зв'язок суїцидальності з мотиваційною сферою особистості, а саме – з мотивацією досягнення успіху та страхом невдач. Також значний вплив на виникнення суїцидальних намірів справляють особистісні риси молоді, серед яких: домінантність, підозрілість та радикалізм. Встановлено обернений зв'язок суїцидальних намірів з самооцінкою.

Найтісніші зв'язки суїцидальних намірів встановлено з психічними станами молоді. Автор пояснює цей зв'язок тривалою напругою та психічним виснаженням молодих людей протягом воєнного стану в Україні та підкреслює значний внесок у формування суїцидальної спрямованості особистих втрат, переживання страху за близьких та за своє життя. Серед психічних станів значимо пов'язані з суїцидальними намірами особистісна та реактивна тривожність, стан фрустрації, погане самопочуття, знижений настрій та емоційне вигорання.

Отримані результати показують, що на відміну від звичних поглядів на суїцидальну поведінку, як типову для пасивних та залежних індивідів, до неї схильні активні, діяльні, енергійні молоді люди, які можуть розглядати суїцид як варіант вирішення проблем, які вони не можуть подолати самотужки, звичними способами. І поштовхом для цього може стати стан фрустрації, висока тривожність та напруження.

Ключові слова: суїцидальні наміри, особистісні риси, психічні стани, мотивація, молодь

Vasheka Tetiana Volodymyrivna PhD (Psychology), Associate Professor, Aviation Psychology Department, Faculty of Linguistics and Social Communications, National Aviation University, L. Guzara St., 1, Kyiv, 03058, tel.: (044) 406-71-16, <https://orcid.org/0000-0001-5434-1677>

THE ROLE OF PERSONAL FACTORS AND MENTAL STATES IN GENESIS OF SUICIDAL INTENTIONS IN YOUTH

Abstract. The article is dedicated to the problem of suicidality among modern Ukrainian youth during the war. The relationship between suicidal intentions and the personal, motivational characteristics of young people and their mental states is analyzed. The author examines the peculiarities of suicide among teenagers and young people and their main reasons, and emphasize on the special determinants of suicidality among young people in the hour of war.

In the course of empirical research, the prevalence of suicidal intentions among young people was established. Correlation analysis showed the close connection of suicidality with the motivational sphere of the individual, namely with the motivation to achieve success and the fear of failure. There is also a significant impact on the emergence of suicidal intentions in dealing with personal factors in young people, including: dominance, suspicion and radicalism. The connections between suicidal intentions and low self-esteem have been established.

The closest links between suicidal intentions and the mental states of young people have been established. The author explains this connection with the long-term tension and mental exhaustion of young people during the martial law in Ukraine and emphasizes the significant contribution to the formation of suicidal orientation of personal losses, experiencing fear for loved ones and for one's life. Among the mental states significantly associated with suicidal intentions are personal and reactive anxiety, frustration, bad feeling, decreased mood and emotional burnout.

The results show that, despite primary views of suicidal behavior as typical for passive and dependent individuals, there are more active, dominant, energetic young people who can consider suicide as an option for problem solving that cannot be overcome by self-exertion, in the usual ways. And the impetus for this can be a state of frustration, high anxiety and tension.

Keywords: suicidal intentions, personality traits, mental states, motivation, youth

Постановка проблеми. Проблема суїциду та суїцидальної спрямованості підлітків та молоді залишається актуальною в Україні. До звичних причин самогубств додалися трагедії воєнного часу, втрати та постійне напруження, страх за своє життя та близьких людей. Війна зруйнувала домівки та життя багатьох українців, принесла горе та страждання.

Як зазначає М. Воронін, посилаючись на Британську телерадіомовну корпорацію, Україна займає одне з перших місць у світі за кількістю скоєних самогубств [1]. І якщо у Європі значна кількість самогубств трапляється у осіб старшого віку, то в Україні саме підлітки та молодь становлять більшість суїцидальних спроб та суїцидів. Також зростає відсоток афективних розладів серед суїцидентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед основних причин самогубств виокремлюють самотність та ізоляцію, переживання через проблеми у сім'ї, втрату близьких людей, невиліковну хворобу, нерозділене кохання. Найчастіше суїцидальна поведінка зустрічається серед підлітків та молоді [2]. Є специфічні саме для підліткового віку причини: незрозуміння з боку друзів та рідних, розрив стосунків, почуття сорому або страх перед висміюванням чи ганьбою, шантаж, наслідування героїв коміксів чи фільмів. Переживання фізіологічного дозрівання та невірноваженість під час пубертату може підсилювати емоційні реакції та сприяти необдуманим імпульсивним вчинкам [3].

Молоді люди, що вже закінчили школу та працюють чи навчаються, мають більше життєвого досвіду та більшу емоційну та психічну стійкість. Тому причини суїцидальної поведінки у молоді відрізняються від підліткових, проте можуть і співпадати. Так само у молодому віці любовні проблеми, небажана вагітність, розрив стосунків можуть сприяти суїцидальним спробам. Часто суїцидальну поведінку підлітків та молоді трактують як крик по допомогу або бажання таким чином привернути до себе увагу [4]. Молоді люди більш чутливі та схильні до навіювання, тому наслідування іншим відомим суїцидентам може підштовхнути до скоєння самогубства. В наукових працях аналізується зв'язок перфекціонізму зі схильністю до суїцидальної поведінки у молоді [5]. Ймовірно, не лише вікові, але й більш глибокі психологічні та особистісні детермінанти лежать в основі суїцидальної поведінки молодих людей.

Самогубство – це крайня, надзвичайна реакція молодої людини на проблеми та труднощі, що здаються їй нездоланими. Також суїцидальна поведінка стає більш ймовірною при знеціненні сенсу та привабливості життя та переоцінці ставлення до смерті. Така інверсія сприяє розвитку суїцидальної моделі поведінки і дозволяє молодим людям позбутись тяжких переживань та уникнути страждань.

Вже наявність негативного ставлення до життя та привабливого образу смерті, як можливості припинення страждань, має насторожити оточуючих та привернути увагу до серйозності проблеми молодої людини. Усвідомленість наміру скінчити життя самогубством та розроблений план суїциду свідчить про значну небезпеку і необхідність термінового втручання фахівців.

Як зазначає Чернега А.О., кожна друга людина, скоївши невдалу суїцидальну спробу, протягом року її повторює. Кожен третій суїцидент має в

анамнезі суїцидальну спробу. І якщо раніше панувала думка, що до суїциду схильні люди з психічними розладами, то зараз все більше уваги привертають суїциденти без психічних порушень дорослого віку, але самотні, розлучені, які переживають страждання [6].

Нікон Н.О. підкреслює важливість Інтернет-ресурсів у знайомстві молоді зі способами самогубства та зануренням у депресивний контент [7]. Велика кількість інформації щодо скоєння суїциду може підштовхнути індивіда до наслідування суїцидальній поведінці інших, а сайти самогубств – цілеспрямовано довести до скоєння суїциду. На думку дослідника, молоді люди, що мають проблеми у стосунках з рідними і ще не усвідомили мету в житті, більш схильні до зовнішніх впливів, апатії, депресивності та суїцидального ризику [8].

Метою статті було встановлення мотиваційних, особистісних та психоемоційних факторів, що сприяють суїцидальній поведінці молоді.

Було зроблено припущення, що глибокі негативні переживання, що провокують суїцидальні думки, поєднуються з певними індивідуально-психологічними характеристиками: особистісними рисами та специфікою мотиваційної сфери молодих людей. Самі по собі психічні стани, такі як тривожність, фрустрація чи вигорання лише підштовхують людину до переживання суїцидальних думок та бажання померти, але в їх основі лежать глибші особистісні структури.

Виклад основного матеріалу. Для проведення емпіричного дослідження було обрано 60 молодих людей віком від 18 до 21 року, з них 23 хлопці та 37 дівчат, всі навчаються в закладах вищої освіти.

Для діагностики суїцидальної поведінки було обрано Опитувальник суїцидальних намірів Вашеки Т.В., який дозволяє встановити наявність суїцидальних намірів та плану скоєння самогубства. Методика містить 31 питання та 2 шкали: Шкалу суїцидальності та Шкалу ставлення до життя та смерті [9].

Особливості мотиваційної сфери діагностувались за допомогою методики Мотивація досягнення успіху Т. Елерса та проєктивної методики вимірювання мотивації досягнення успіхів та уникнення невдач Х. Хекхаузена.

Для діагностики особистісних характеристик молоді ми обрали 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла, що дозволяє отримати повну характеристику структури особистості та ступінь вираженості окремих особистісних факторів. Як додаткову, ми обрали методику діагностики рівня самооцінки С. Будассі, щоб простежити зв'язок самооцінки молоді з їх суїцидальними намірами.

Діагностика психічних станів респондентів здійснювалась за допомогою блоку методик: тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка, шкала тривоги Спілбергера-Ханіна, методика діагностики емоційного вигорання В.В. Бойко (адапована для студентів), методика САН В.А. Доскіна.

Методи математичної обробки даних: непараметричний критерій Колмогорова-Смірнова для встановлення типу розподілу даних; кореляційний аналіз з використанням критеріїв Пірсона та Спірмена.

Аналіз отриманих результатів.

Рис. 1. Розподіл респондентів за вираженістю суїцидальних намірів.

На рис. 1 зображено розподіл молодих людей за результатами діагностики рівня суїцидальних намірів. Можемо побачити, що у 22% респондентів вони відсутні, у 48% - знаходяться на низькому рівні, що означає одиничні нетривалі думки про самогубство. У інших 30% суїцидальні наміри з'являються періодично, ці респонденти неодноразово думали про скоєння самогубства, а деякі з них – планували, як саме та коли вони це можуть зробити.

Рис. 2. Розподіл респондентів за Шкалою ставлення до життя та смерті.

На рис. 2 можемо побачити рівень вираженості негативних думок про життя та позитивних – про смерть. Ця шкала діагностує привабливість смерті

для молоді і незадоволення теперішнім моментом життя. Подібний стан виражений у 18% молодих людей і може підштовхнути їх до суїцидальних намірів. Низький рівень за Шкалою ставлення до життя та смерті встановлено лише у 22% досліджуваних, що свідчить про дуже незначний відсоток молоді, яка задоволена своїм життям. І у 60% опитуваних діагностовано середній рівень за цією шкалою.

Таблиця 1

**Значимі кореляційні зв'язки суїцидальності з мотивацією
досягнення успіху та уникнення невдач**

Шкали методик	Шкала суїцидальності	Шкала ставлення до життя та смерті
Методика «Мотивація досягнення успіху» Т. Елерса		
Надія на успіх	-0,382** 0,003	-0,266* 0,040
Проективна методика вимірювання мотивації досягнення успіхів та уникнення невдач Х. Хекхаузена		
Страх невдачі	0,375** 0,003	0,370** 0,003
Чиста надія	-0,335** 0,009	-

Можемо побачити з табл. 1, що шкала суїцидальності прямо пов'язана з страхом невдачі за методикою Х. Хекхаузена, обернено – з показником «чиста надія» та надією на успіх з методики Т. Елерса. Логічно, що молоді люди, які більше орієнтовані на успіх, позитивніше дивляться на світ, очікують, що у них все вийде і саме тому в них менше виражена суїцидальна спрямованість. І навпаки: боязнь невдачі, налаштованість на негатив, очікування провалу сприяє песимістичному світогляду та породжує почуття безнадії, яке може підштовхнути як до думок про самогубство, так і до суїциду.

Шкала ставлення до життя та смерті також обернено прокорелювала з надією на успіх та прямо – з страхом невдачі. Ця шкала діагностує позитивне сприймання смерті та негативне ставлення до життя. Отже, подібні думки можуть бути пов'язані з мотиваційною структурою особистості, а саме – уникненням невдач.

В табл. 2 представлені значимі кореляційні зв'язки суїцидальності молоді з їх особистісними характеристиками та самооцінкою.

Таблиця 2

Значимі кореляційні зв'язки суїцидальності з особистісними характеристиками молоді та їх самооцінкою

Шкали методик	Шкала суїцидальності	Шкала ставлення до життя та смерті
16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла		
Фактор Е Домінантність	0,260* 0,045	0,272* 0,036
Фактор F Експресивність	-	0,268* 0,038
Фактор L Підозрілість	0,283* 0,029	0,274* 0,034
Фактор Q1 Радикалізм	0,344** 0,007	-
Фактор Q4 Внутрішнє напруження	-	0,258* 0,047
Методика діагностики рівня самооцінки С. Будассі		
Рівень самооцінки	-0,310* 0,021	-0,289* 0,033

Як і очікувалось, рівень самооцінки обернено прокорелював зі шкалою суїцидальності та негативним ставленням до життя. В дослідженнях неодноразово було показано, що негативне сприймання себе, низька самооцінка сприяє розвитку як депресивних настроїв, так і може бути одним з чинників суїцидальної поведінки [10].

Серед особистісних характеристик найбільш сильна кореляція зі шкалою суїцидальності встановлена з фактором Q1 Радикалізм (значимість критерію Пірсона становить 0,007). Можливо, саме схильність радикально вирішувати проблеми, аж до думок піти з життя, сприяє формуванню суїцидальності у молоді. Також збільшують можливість виникнення суїцидальних намірів доміантність та підозрілість. Як зазначає Р. Кеттелл, фактор L підозрілість характеризується ревнивістю, внутрішнім напруженням, недовірою до людей та світу, догматичністю та роздратованістю. Ймовірно, таке ставлення до оточуючих викликає негативне відношення у відповідь та сприяє конфліктам, що призводить до незадовільних міжособистісних стосунків та розчарування в людях. Треба зазначити, що підозрілість також прямо пов'язана зі шкалою ставлення до життя та смерті: підозрілі індивіди оцінюють життя як таке, що не вдалося або їх розчарувало і для них смерть може видаватись виходом.

Фактор Е – Домінантність прямо пов'язаний з обома шкалами Опитувальника суїцидальних намірів. Люди з високим рівнем доміантності досить самовпевнені, наполегливі, владні, агресивні, вперті та конфліктні. Всі

ці риси можуть сприяти суїцидальній поведінці, якщо така людина не може досягти своєї мети чи вплинути на ситуацію. Також вони оцінюють життя як таке, що їх не задовольняє (пряма кореляція зі шкалою ставлення до життя та смерті).

Встановлено, що фактори F Експресивність та Q4 Внутрішнє напруження прямо пов'язані зі шкалою ставлення до життя та смерті. Отже, молоді люди з вираженим напруженням, занепокоєнням, дратівливістю оцінюють своє життя як таке, що не склалося або ж тимчасово ним не задоволені. Часто подібне напруження викликається фрустрацією, тобто одночасно високою мотивацією та неможливістю досягти свого. Зв'язок незадоволеності життям з експресивністю досить складно пояснити, можливо притаманна таким людям імпульсивність може призводити до незадоволеності життям. Отже, можемо зробити висновок, що мотиваційні та особистісні фактори пов'язані з суїцидальністю молоді.

Далі розглянемо зв'язок суїцидальності з психічними станами молодих людей (табл. 3).

Таблиця 3

Значимі кореляційні зв'язки суїцидальності з психічними станами молоді

Шкали методик	Шкала суїцидальності	Шкала ставлення до життя та смерті
Тест «Самооцінка психічних станів» Г. Айзенка		
Тривожність	0,413** 0,001	0,339** 0,008
Фрустрація	0,386** 0,002	0,351** 0,006
Шкала тривоги Спілбергера-Ханіна		
Реактивна тривожність	0,351** 0,006	0,334** 0,009
Особистісна тривожність	0,414** 0,001	0,388** 0,002
Методика САН В.А. Доскіна		
Самопочуття	-0,261* 0,044	-
Настрій	-0,309* 0,016	-
Методика діагностики емоційного вигорання В.В. Бойко		
Фаза напруження	0,436** 0,000	0,361** 0,005
Емоційне вигорання	0,276* 0,033	-

Аналіз отриманих кореляцій показав, що переважна більшість зв'язків значима на рівні 0,01 та 0,001, що вказує на їх більший внесок у формування суїцидальних намірів молоді (у порівнянні з особистісними рисами).

Одним з найбільш значимих факторів виникнення суїцидальних намірів та незадоволення життям виявилась тривожність, причому як особистісна, так і реактивна. Високий рівень тривожності запускає негативні думки та побоювання щодо майбутнього, сприяє виникненню невпевненості у завтрашньому дні і формує ґрунт для розвитку суїцидальної поведінки.

Також значимий внесок у виникнення суїцидальних намірів здійснює стан фрустрації. Як ми зазначали вище, неможливість досягти своєї мети, подолати перешкоди викликає сильні негативні емоції, які у радикально налаштованих молодих людей або максималістів можуть спричинити суїцидальну поведінку.

Погане самопочуття та знижений настрій сприяють розвитку суїцидальності: саме на їх фоні можуть виникати песимістичні думки, розчарування у собі чи оточуючих, бажання піти з життя.

Цікаві результати показав кореляційний аналіз шкал суїцидальності з фазами емоційного вигорання молоді. Лише фаза напруження прямо пов'язана з суїцидальними намірами та шкалою ставлення до життя та смерті. Інші 2 фази емоційного вигорання не справляють значимого впливу на суїцидальність молоді. Отже, саме перша фаза – вираженого напруження, стресу, активізації ресурсів може впливати на незадоволення життям та бути ґрунтом для суїцидальних намірів.

Також з суїцидальністю прямо пов'язаний загальний показник емоційного вигорання, проте коефіцієнт кореляції нижчий, ніж у випадку з фазою напруження, а значимість на рівні лише 0,05. Це означає менш тісний кореляційний зв'язок сумарного показника вигорання з суїцидальністю у порівнянні з фазою напруження, що показує її провідну роль при виникненні суїцидальної поведінки.

Підводячи підсумок кореляційного аналізу, хочемо зазначити, що найтісніші кореляційні зв'язки суїцидальності молоді виявились з психічними станами та мотивацією. Саме висока тривожність, стан фрустрованості, напруження, погане самопочуття та настрій сприяють формуванню незадоволеності життям та роблять привабливими думки про самогубство. А страх невдач і налаштованість на поразку сприяє їх виникненню.

Другий рік війни в Україні, постійні обстріли мирних міст та сіл, тривога за близьких та страх за своє життя – все це посилює психічну напругу серед населення та сприяє розвитку негативних психічних станів. Сподівання, що ми переможемо в перші місяці війни не справдились, воєнні дії затягнулись, що у молодих людей може викликати почуття безнадії та втрату віри в перемогу. Значне погіршення матеріального стану, три роки дистанційної освіти, обмеження безпосереднього спілкування, втрата роботи батьками, а у декого – і

житла сприяють зростанню депресивності та тривоги за майбутнє. Песимістично налаштована молодь розглядає теперішню ситуацію в країні як безнадійну та таку, що триватиме роками. Подібне налаштування сприяє виникненню суїцидальних намірів, особливо в ситуаціях фрустрації.

Серед особистісних рис прослідковується значний внесок у формування суїцидальних намірів таких факторів як підозрілість, внутрішня напруженість, домінантність та радикалізм. Також вагомим фактором виявилась низька самооцінка. Отримані результати можуть підштовхнути до перегляду звичних поглядів на самогубство, як поведінку пасивних та залежних індивідів. Виявлені особистісні фактори, навпаки, показують, що активні, діяльні, енергійні молоді люди можуть розглядати варіант суїциду як варіант вирішення проблем, які вони не можуть подолати самотужки, звичними способами. І поштовхом для цього може стати стан фрустрації, який вони ще не навчились долати, з огляду на молодий вік та відсутність соціальних навичок.

Висновки. Результати дослідження показують, що у сучасної української молоді досить поширені суїцидальні наміри, незадоволення життям та позитивне бачення смерті. Тривалий період карантину та воєнний стан в Україні посилюють негативні психічні стани та сприяють формуванню песимістичної налаштованості, депресивності, тривоги, які у свою чергу можуть формувати суїцидальну налаштованість молодих людей. Як показав кореляційний аналіз, мотивація уникнення невдач, високий рівень тривоги та фрустрації тісно пов'язані з суїцидальністю. Окрім того ряд особистісних рис, таких як домінантність, радикалізм та підозрілість також сприяють розвитку суїцидальних намірів. Отримані дані вказують на актуальність надання психологічної допомоги молодим людям з вираженими суїцидальними намірами та важливість першочергової роботи з негативними психічними станами.

Література:

1. Воронін М. Україна – в числі «лідерів» за рівнем самогубств. BBC Україна – вебсайт Української служби Британської телерадіомовної корпорації. Київ, 2019. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-russian-49636380>
2. Лосієвська О. Г. Криза підліткового віку як чинник поведінки з відхиленнями. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Луганськ: Ювілейний збірник наукових праць СНУ ім. В. Даля, 2005. №1 (9). С. 112 -118.
3. Бугайова Н.М. Особливості розвитку суїцидальної поведінки у періоди вікових криз. *Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ; Ніжин: ПП Лисенко, 2016. Т. IX. №8. С. 83–95.
4. Масагутов Р. М. Гендерні відмінності у прояві аутоагресії у підлітків. *Питання психології*. 2003. № 3. С. 35-42.
5. Пузь І. В., Мороз А. П. Особливості схильності до суїциду у молоді з різним проявом перфекціонізму. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 3, 2020. С. 187-194.

6. Чернега А.О. Суїцидальна поведінка підлітків як соціально-психологічне явище. *Молодий вчений*. № 8.1 (84.1), 2020. С. 89-93.
7. Нікон Н.О. Вплив мережі інтернет на суїцидальну поведінку молоді. *Габітус*. Випуск 11. 2020. С. 67-73.
8. Нікон Н.О. Суїцидальна поведінка населення у сучасному українському суспільстві: аналіз статистичних даних. II International scientific conference “Modernization of the educational system: world trends and national peculiarities”: February 22th, 2019. Kaunas: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2019. P. 369–371.
9. Вашека Т.В. Профілактика самогубства серед підлітків: методика для вимірювання суїцидальних намірів. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. №4 (73). С. 53-57.
10. Психологія суїциду: Навчальний посібник / За ред. В. П. Москальця. Київ - Івано-Франківськ: Плай, 2002. 249 с.

References:

1. Voronin, M. (2019). Ukraine – v chysli «lideriv» za rivnem samohubstv. [Ukraine is among the "leaders" in terms of the suicide rate]. *BBC Ukraina – vebsait Ukrainskoi sluzhby Brytanskoi teleradiomovnoi korporatsii - BBC Ukraine is the website of the Ukrainian Service of the British Broadcasting Corporation*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Losiievska, O. H. (2005). Kryza pidlitkovoho viku yak chynnyk povedinky z vidkhyleniamy [Adolescent crisis as a factor in deviant behavior]. *Teoretychni i prykladni problemy psykhologii - Theoretical and applied problems of psychology*. Luhansk: Yuvileinyi zbirnyk naukovykh prats SNU im. V. Dalia, 1 (9), 112 -118. [in Ukrainian].
3. Buhaiova, N.M. (2016). Osoblyvosti rozvytku suitsydalnoi povedinky u periody vikovykh kryz. [Peculiarities of the development of suicidal behavior in periods of age-related crises]. *Aktualni problemy psykhologii: zb. nauk. prats Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostyuka NAPN Ukrainy - Actual problems of psychology: coll. of science works of the Institute of Psychology named after H.S. Kostyuk of the National Academy of Sciences of Ukraine* Kyiv; Nizhyn: PP Lysenko. 8, 83-95. [in Ukrainian].
4. Masahutov, R. M. (2003). Henderni vidminnosti u proiavi autoahresii u pidlitkiv [Gender differences in the manifestation of autoaggression in adolescents]. *Pytannia psykhologii - A question of psychology*. 3, 35-42. [in Ukrainian]
5. Puz, I. V., Moroz, A. P. (2020). Osoblyvosti skhylnosti do suitsydu u molodi z riznym proiavom perfektsionizmu [Peculiarities of tendency to suicide in young people with various manifestations of perfectionism]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu - Scientific Bulletin of Kherson State University*. 3, 187-194 [in Ukrainian].
6. Чернега, А.О. (2020) Сuitsydalna povedinka pidlitkiv yak sotsialno-psykhologichne yavyshe [Suicidal behavior of teenagers as a socio-psychological phenomenon]. *Molodyi vchenyi - A young scientist*. 8.1 (84.1), 89-93. [in Ukrainian].
7. Nikon, N.O. (2020). Vplyv merezhi internet na suitsydalnu povedinku molodi. [The influence of the Internet on the suicidal behavior of young people]. *Habitus – Habitus*. 11, 67-73 [in Ukrainian].
8. Nikon, N.O. (2019). Suitsydalna povedinka naselennia u suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: analiz statystychnykh danykh [Suicidal behavior of the population in modern Ukrainian society: analysis of statistical data]. II International scientific conference “Modernization of the educational system: world trends and national peculiarities”: February 22th, Kaunas: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 369-371. [in Ukrainian].
9. Vasheka, T.V. (2005). Profilaktyka samohubstva sered pidlitkiv: metodyka dlia vymiriuvannia suitsydalnykh namiriv [Adolescent suicide prevention: a technique for measuring suicidal ideation]. *Praktychna psykhologhiia ta sotsialna robota – Practical Psychology and Social Work*, 4 (73), 53-57 [in Ukrainian].
10. Moskalets, V.P. (Eds.). (2002). Psykhologhiia suitsydu [Psychology of suicide]. Kyiv - Ivano-Frankivsk: Plai [in Ukrainian].

УДК 159.98:366-053.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-488-501](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-488-501)

Волинець Наталія Валентинівна доктор психологічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, проспект Академіка Глушкова, 2А, м. Київ, 02000, тел.: (097) 798-01-56, <https://orcid.org/0000-0002-4118-9773>

Ксьондзик Оксана Ігорівна магістр, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних та фундаментальних дисциплін, Прикарпатський інститут імені М. Грушевського Міжрегіональної академії управління персоналом, вул. Івасюка, 21, м. Трускавець, 82200, тел.: (067) 787-88-07; <https://orcid.org/0000-0002-9193-8322>

ВПЛИВ ТЕЛЕВІЗІЙНИХ ТА ІНТЕРНЕТ-РЕКЛАМНИХ ОБРАЗІВ НА ПСИХІКУ ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ТА ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Анотація. Психологічний вплив телевізійної та інтернет-реклами на поведінку дітей молодшого шкільного та підліткового віку є дуже актуальною проблемою в сучасному суспільстві. Зростання кількості телевізійних каналів та інтернет-платформ, які використовують рекламу для просування товарів і послуг, ставить під загрозу педагогічні та психологічні аспекти впливу реклами на дітей.

Особливо вразливою групою є діти молодшого шкільного віку та підлітки, у яких розум і психіка ще тільки формуються. Їм часто бракує необхідного критичного мислення та здатності аналізувати рекламні зображення та інші повідомлення, що робить їх більш сприйнятливими до впливу реклами.

Телевізійна реклама, зокрема, може впливати на дітей завдяки використанню яскравих кольорів, захоплюючого музичного супроводу та привабливих персонажів, створюючи позитивні асоціації та бажання володіти продуктом, який рекламується. Це може призвести до непотрібних покупок, відсутності самоконтролю та вплинути на сприйняття соціального статусу.

За результатами емпіричного дослідження впливу телевізійних рекламних образів на психіку дітей молодшого шкільного та підліткового віку виявлено, що профілі споживання підлітків є більш різноманітними порівняно з дітьми молодшого шкільного віку. У досліджуваних групах переважає споживання, що визначається переважно ситуативними актами: настроєм, бажаннями, активованими потребами, поведінкою найближчого оточення,

продавця при виборі товарів. Поведінка дітей молодшого шкільного віку та підлітків стосовно вибору для споживання продукції корпорації McDonald's залежить прямопропорційно від: позитивних асоціацій, ейфоричної активності назовні, рефрактерної активності усередину, а такою оберненопропорційно від: інтерференції здатності звільнитися від впливу значення слова за його невідповідності наочному враженню та інтеграції словесної та сенсорної систем. Проведене дослідження підтверджує, що телевізійні та інтернет-рекламні образи мають вплив на психіку дітей молодшого шкільного та підліткового віку. Враховуючи це, важливо вдосконалювати контроль та регулювання рекламних ресурсів, щоб зменшити негативний вплив на дітей.

Ключові слова: телевізійні та інтернет-рекламні образи, споживацька поведінки, профіль споживача, сприйняття телевізійних передач, емоційні реакції на вплив стимулів навколишнього середовища, молодший шкільний вік, підлітковий вік.

Volynets Nataliya Valentynivna Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of the Social Work Department, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Prospekt Hlushkov, 2A, Kyiv, 02000, tel.: (097) 798-01-56, <https://orcid.org/0000-0002-4118-9773>

Ksondzyk Oksana Igorivna Master, Senior Lecturer of the Social, Humanitarian and Fundamental Disciplines Department, Prykarpattia Institute named after M. Hrushevsky, Interregional Academy of Personnel Management, Ivasyuka St., 21, Truskavets, 82200, tel.: (067) 787-88-07, <https://orcid.org/0000-0002-9193-8322>

THE INFLUENCE OF TELEVISION ADVERTISING IMAGES ON THE PSYCHOLOGY OF PRIMARY SCHOOL AND ADOLESCENT CHILDREN: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Abstract. The psychological influence of television and Internet advertising on the behavior of children of primary school and adolescent age is a very relevant problem in modern society. The growing number of television channels and Internet platforms that use advertising to promote goods and services puts at risk the pedagogical and psychological aspects of the impact of advertising on children.

A particularly vulnerable group are children of primary school age and teenagers, whose mind and psyche are still being formed. They often lack the necessary critical thinking and ability to analyze advertising images and other messages, making them more susceptible to the effects of advertising.

Television advertising, in particular, can influence children through the use of bright colors, catchy music and attractive characters, creating positive associations and a desire to own the product being advertised. This can lead to unnecessary purchases, lack of self-control and affect the perception of social status.

According to the results of an empirical study of the influence of television advertising images on the psyche of children of primary school and adolescent age, it was found that the consumption profiles of adolescents are more diverse compared to children of primary school age. In the studied groups, consumption prevails, which is determined mainly by situational acts: mood, desires, activated needs, the behavior of the closest environment, the seller when choosing goods. The behavior of children of primary school age and adolescents regarding the choice for consumption of McDonald's corporation products depends directly on: positive associations, euphoric activity on the outside, refractory activity on the inside, and so inversely on: interference of the ability to free oneself from the influence of the meaning of the word due to its inconsistency with the visual impression and the integration of verbal and sensor systems. The conducted research confirms that television and Internet advertising images have an impact on the psyche of children of primary school and adolescent age. Given this, it is important to improve the control and regulation of advertising resources to reduce the negative impact on children.

Keywords: television and Internet advertising images, consumer behavior, consumer profile, perception of television programs, emotional reactions to the influence of environmental stimuli, younger school age, adolescence.

Постановка проблеми. Взаємодія людини із засобами масової інформації є реальністю сучасного життя. Українське суспільство загалом багато вільного часу проводять перед телевізором. Телевізійні та інтернет-ЗМІ визначають характер культури, впливають на свідомість кожної людини, змінюючи у своїй способи сприйняття інформації. За останні роки засоби масової інформації надали широкі можливості у пошуку різних форматів, тому їхній рейтинг серед інформаційних ресурсів досі зростає.

Більшість дослідників вважають, що сьогодні вплив телевізійної реклами на дії окремих людей і суспільства настільки значний, що вони так чи інакше керують соціальним, політичним та економічним життям суспільства. Враховуючи той факт, що телевізійна реклама зовсім не випадковий елемент процесу психічного розвитку людини, а один із постійних чинників, що впливають на людину, важливо не лише вивчати її можливості впливу на споживацькі вибори глядачів, а й умов, що сприяють її впливу на психічний розвиток людини, особливо в сензитивний період дитинства. Тому виникає необхідність вивчення психологічних особливостей впливу телевізійної реклами в розвитку психіки особистості людини у єдності її індивідуально-особистісних характеристик.

Телевізійна реклама стала постійним супутником сучасного життя. Над її створенням працюють команди професійних знавців людської душі, які вміють торкнутися підсвідомості та знайти найпотаємніше для людини. А для посилення ефективності реклами використовуються різні психологічні механізми впливу на свідомість людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема використання психологічних знань у телевізійній рекламній діяльності достатньо актуальна в умовах сьогодення. Перші психологічні науково-прикладні дослідження в сфері рекламного мистецтва почали проводитися на межі XIX-XX століть, і пов'язані з іменами А. Верігіна, Б. Вітіса, В. Вундта, Г. Еббінгауза, Т. Кенінга, У. Скота, Г. Фехнера. Психологія реклами входить до кола наукових інтересів Б. Бріцина, П. Власова, А. Лебедева, Р. Мокшанцева, О. Титаренко, В. Шуванова, Л. Федотової. Фахівці з ембієнт-маркетингу П. Андрейченко і К. Алексанян вивчають особливості дитячої реклами в українському суспільстві. Проте, залишається малодослідженою проблема впливу реклами на дитячу аудиторію. Ця тематика висвітлена в працях Н. Авдєєвої, О. Дубяги, М. Кіци, Дж. Маклафіна, В. Ньюленда, Л. Рейша, В. Сороченка, О. Толєтова, Н. Фоміних, Е. Фромма [1], однак, потребує подальшого вивчення, особливо в аспекті впливу телевізійної реклами на формування споживчих уподобань у дітей. Актуальність формування споживчих уподобань у дітей різних вікових груп визначається тим, що: по-перше, за минулі сто років були створені специфічні рекламні технології, і внаслідок цього виникли нові психологічні явища, що вимагають наукового аналізу; по-друге, серйозні зміни відбулися в самій психологічній науці. Зараз найбільш інтенсивно розвиваються її соціальні напрямки, тому телевізійну рекламу обов'язково потрібно вивчати з погляду соціальної психології; по-третє, до теперішнього часу в суспільстві з'явилися численні проблеми, пов'язані з рекламною діяльністю людей. Вони також вимагають психологічних рішень.

Проблема психологічних впливів (соціальних явищ) у психології телевізійної та інтернет-реклами як галузі наукового знання вкрай актуальна також тому, що вона пов'язана із етикою. Адже будь-який вплив припускає зміну свідомості дитини у різні періоди її розвитку, що може бути перешкодою волі вибору та впливати на її майбутнє.

Мета статті – представлення результатів емпіричного дослідження впливу телевізійних та інтернет-реklamних образів на психіку дітей молодшого шкільного та підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Реклама є частиною життя суспільства, яка все більше стає психологічно від неї залежним. Рекламні кампанії на меті мають підлаштувати свідомість під нав'язані стандарти, змінити мислення споживача, маніпулювати його комплексами. Зазначено, що сприйняття телереклами є складним, розгорнутим у часі стадіальним процесом, особливості якого пов'язані зі ступінню поінформованості адресата впливу в соціально значущій проблематиці, ступінню залученості до ситуацій сприйняття як позитивної, так і негативної інформації відповідно до вікових особливостей особистості. Психологічний вплив реклами виявляється в процесах обробки рекламних повідомлень: емоцій, думок, можливих рішень,

що визначають конкретні поведінкові акти особистості. Компоненти психологічного впливу реклами: когнитивний, афективний та поведінковий. Методами психологічного впливу реклами на дітей молодшого шкільного та підліткового віку через вікову специфіку психічного розвитку найбільший вплив мають наступні: психологічне зараження (через вплив на емоційну сферу); наслідування (присвоєння дитиною різних моделей поведінки, установок, світогляду дорослих); навіювання (висока субтестивність через несформовану цілісність особистості) [1-3].

Основними етапами психологічного впливу реклами на дітей молодшого шкільного та підліткового віку є: привернення уваги (емоції), збудження інтересу (канал передачі), формування бажання (мотив), приведення до покупки (поведінка). Зважаючи на вікові особливості цієї цільової аудиторії, емоційна сфера відіграє ключову роль, тому основні маніпуляції в рекламі відбуваються на емоціях дітей.

Для підліткової цільової аудиторії найбільш зручними для рекламного впливу є неусвідомлені мотиви, що не можуть бути озвучені. На рівні нормативно-правового регулювання, суспільства та мікросередовища підлітка необхідно пропагувати гуманніші психологічні рекламні технології, розроблені на основі науково обґрунтованих рекомендацій. Проблема впливу реклами на дітей є очевидною, але не критичною. Однак, за умови стрімкого розвитку вітчизняного рекламного бізнесу, вона може стати глобальною. Проте, лише батьки здатні відгородити дитину від негативного впливу реклами та навчити критично сприймати її у більш свідомому періоді життя.

Для емпіричного дослідження впливу телевізійних інтернет-реklamних образів на психіку дітей молодшого шкільного та підліткового віку використано телевізійну рекламу продукції корпорації McDonald's: «Створюй новорічний настрій з МакДональдз» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=3jwXoKJnKLbQ>), «McDonald's - пара мінус 20» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=asBN4pktAtA>) та «МакДональдз® - Наші вікна відкриті» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=asBN4pktAtA>). Вплив її на когніції, емоції та поведінку досліджуваних вивчався за допомогою наступного психодіагностичного інструментарію: анкети споживацької поведінки; психосемантичної шкали оцінки сприйняття телевізійних передач Л. Матвєєвої та Т. Анікеєвої; методики діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В. Бойка; методики словесно-кольорової інтерференції (тесту Струпа); опитувальник «Психологічний профіль споживача» (автор О. Посипанова).

Емпіричне дослідження впливу телевізійних рекламних образів на психіку дітей молодшого шкільного та підліткового віку проводилася на базі Старокостянтинівського ліцею Старокостянтинівської міської ради Хмельницької області ім. М.С.Рудяка. Кількість охоплених експериментом – 65 осіб, (молодші школярі 2 класу віком 7-8 років у кількості 29 осіб та підлітки 22 групи віком 12-13 років у кількості 26 осіб).

В емпіричному дослідженні проведено аналіз поведінки дітей молодшого шкільного та підліткового віку по відношенню до продукцію корпорації McDonald's. McDonald's Corporation – американська корпорація, до 2010 року найбільша у світі мережа закладів швидкого харчування. За підсумками 2010 року компанія займає друге місце за кількістю ресторанів у всьому світі після ресторанної мережі «Subway». Входить в список «Fortune Global 500» 2009 року (388-те місце). У 2020 році у рейтингу 10 кращих брендів світу. Штаб-квартира компанії розташована в Чикаго, США. Найвідоміший бургер McDonald's – Біг Мак. Компанія заснована в 1940 році братами Річардом і Морісом Мак-Дональдами (перший ресторан відкрився в Сан-Бернардіно, Каліфорнія), в 1948 році вперше у світі сформулювала принципи концепції «швидкого харчування»[4].

У 1954 році Рей Крок придбав у братів Мак-Дональдів право виступати ексклюзивним агентом із франчайзингу. У 1955 році він відкрив свій перший «McDonald's» в містечку Дес-Плейнз, штат Іллінойс (нині – музей корпорації). У 1955 році Кроком була зареєстрована компанія McDonald's System, Inc (в 1960 році перейменована на McDonald's Corporation). У 1961 році всі права на компанію були повністю викуплені Кроком. Під торговою маркою «МакДональдз» на середину червня 2009 року працювало 32 060 ресторанів у 118 країнах світу (в тому числі близько 14 000 з них розташовані в США). З них значна частина (25 578) керувалися по франчайзингу, тому асортимент ресторанів, розмір і склад порцій може сильно відрізнятись в різних країнах. За підсумками 2010 року корпорація має 32 737 ресторанів по всьому світу після Subway[4].

Асортимент ресторанів складається з гамбургерів (у тому числі з «БігМака»), сендвічів, картоплі фрі, десертів, напоїв тощо. У більшості країн світу в ресторанах мережі продають пиво, проте в Україні ресторани «МакДональдз» повністю безалкогольні. Згідно з даними компанії понад 83 % продуктів, що продаються в ресторанах або використовуються як сировина, вироблені всередині країни, де розташовано ресторан. Одним з найвдалиших проєктів компанії за останній час стала мережа кав'ярень «McCafé». У 2010 році виручка корпорації досягла рекордної позначки в мільярд доларів. При цьому чистий прибуток McDonald's склав 1 млрд. Україна стала 102-ю країною, де почала розвиватися мережа «МакДональдз». Уся діяльність ресторанів «МакДональдз» здійснюється від імені компанії «МакДональдз Юкрейн Лтд», яка є 100 % власністю «McDonald's Corporation». «МакДональдз Юкрейн Лтд» з часткою 15 % ринку є лідером у своєму сегменті. За 14 років роботи в інвестування мережі було витрачено 100 млн дол. США, зокрема 5 млн – на соціальні потреби. До кінця 2010 року дизайн і внутрішній вигляд всіх закладів мережі приведено до єдиного зразка [4].

Останній і найбільший одноповерховий заклад «МакДональдз» в Україні був відкритий у місті Луцьк. Станом на 2021 рік, у 24 містах і п'ятих селах України діє 109 ресторанів [5].

Перед проведенням тестування дітям молодшого шкільного та підліткового віку було показано три роліки телевізійної реклами продукції корпорації McDonald's: «Створюй новорічний настрій з МакДональдз» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=jwXoKJnKLbQ>), «McDonald's – пара мінус 20» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=asBN4pktAtA>) та «МакДональдз® - Наші вікна відкриті» (покликання: <https://www.youtube.com/watch?v=asBN4pktAtA>)

В проведеному опитуванні за допомогою анкети споживацької поведінки вивчалось ставлення дітей молодшого шкільного та підліткового віку до продукції корпорації McDonald's. Питання охоплюють перелік інформації про споживацькі переваги в основних характеристиках продукції корпорації McDonald's. Відповіді на запропоновані питання аналізувалися з визначенням питомої ваги в загальній кількості відповідей. Проаналізувавши відповіді, можна зробити наступні висновки стосовно споживацької поведінки дітей молодшого шкільного та підліткового віку стосовно продукції корпорації McDonald's: усі досліджувані діти молодшого та підліткового віку вживають продукцію корпорації McDonald's і усім вона подобається; серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 2 (6,9 %) особи вживають продукцію корпорації McDonald's щодня, 10 (34,5 %) – кілька разів на тиждень, 17 (58,6 %) – кілька разів на місяць; серед підлітків виявлено, що 8 (30,8 %) осіб вживають продукцію корпорації McDonald's щодня, 13 (50,0 %) – кілька разів на тиждень, 5 (19,2 %) – кілька разів на місяць.

При виборі продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 10 (34,5 %) осіб обирають продукцію корпорації McDonald's за смаком, 13 (44,8 %) особи – в результаті перегляду її реклами, 3 (10,3 %) – за рекомендаціями інших осіб, 3 (10,4 %) особи – за якістю; серед підлітків виявлено, що 10 (38,5 %) осіб вживають продукцію корпорації McDonald's за смаком, 13 (50,0 %) – в результаті перегляду її реклами, 1 (3,8 %) особа – за рекомендаціями інших осіб, 3 (10,4 %) особи – за якістю.

При виборі продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 2 (6,9 %) особи обирають напої, 4 (13,8 %) особи – снеки, 7 (24,1 %) осіб – картоплю і салати, 6 (20,7 %) осіб – десерти, 5 (17,3 %) осіб – МакМеню, 5 (17,3 %) осіб – Хеппі Мілл; серед підлітків виявлено, що 5 (19,2 %) осіб – снеки, 6 (23,1 %) осіб – картоплю і салати, 4 (15,4 %) особи – десерти, 8 (30,8 %) осіб – МакМеню, 3 (11,5 %) особи – Хеппі Мілл.

Стосовно оцінки якості продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 22 (75,9 %) особи оцінюють якість продукції корпорації McDonald's як високу, 7 (24,1 %) осіб – як середню; серед підлітків виявлено, що 13 (50,0 %) осіб оцінюють якість продукції корпорації McDonald's як високу, 13 (50,0 %) осіб – як середню.

Стосовно оцінки ціни продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 7 (24,1 %) осіб оцінюють ціну

продукції корпорації McDonald's як високу, 18 (62,1 %) осіб – як середню, 4 (13,8 %) – як низьку; серед підлітків виявлено, що 14 (57,7 %) осіб оцінюють ціну продукції корпорації McDonald's як високу, 11 (42,3 %) осіб – як середню.

Стосовно якості дизайну продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 9 (31,0 %) осіб оцінюють якість дизайну продукції корпорації McDonald's як високу, 20 (69,0 %) осіб – як середню; серед підлітків виявлено, що 13 (50,0 %) осіб оцінюють якість дизайну продукції корпорації McDonald's як високу, 11 (42,3 %) осіб – як середню, (7,7 %) особа – як низьку.

Стосовно особливостей поінформування про види продукції корпорації McDonald's: серед дітей молодшого шкільного віку виявлено, що 12 (41,4 %) осіб отримують інформацію про продукцію корпорації McDonald's з реклами по телебаченню та з інтернету, 6 (20,7 %) осіб – з рекламних плакатів в магазинах, 11 (37,9 %) осіб – з рекомендацій друзів, рідних, знайомих тощо; серед підлітків виявлено, що 16 (61,5 %) осіб отримують інформацію про продукцію корпорації McDonald's з реклами по телебаченню та з інтернету, 2 (7,7 %) осіб – з рекламних плакатів в магазинах, 8 (30,8 %) осіб – з рекомендацій друзів, рідних, знайомих тощо.

Стосовно особливостей значущості продукції корпорації McDonald's при її виборі:

1) серед дітей молодшого шкільного віку 19 (65,5 %) осіб вважають, що продукція корпорації McDonald's є популярною, 20 (69,0 %) осіб – продукцію корпорації McDonald's стабільно вживають, 21 (72,4 %) осіб – що продукція корпорації McDonald's має подальші перспективи на ринку, 25 (86,2 %) осіб – що продукція корпорації McDonald's є необхідною на ринку, 23 (79,3 %) особи – що продукція корпорації McDonald's є кращою від інших марок;

2) серед підлітків 26 (100,0 %) осіб вважають, що продукція корпорації McDonald's є популярною, 19 (73,1 %) осіб – продукцію корпорації McDonald's стабільно вживають, 17 (65,4 %) осіб – що продукція корпорації McDonald's має подальші перспективи на ринку, 15 (57,7 %) осіб – що продукція корпорації McDonald's є необхідною на ринку, 20 (76,3 %) осіб – що продукція корпорації McDonald's є кращою від інших марок.

За результатами тестування за методикою психосемантичної шкали оцінки сприйняття телевізійних передач Л. Матвєєвої та Т. Анікеєвої у переважній більшості дітей молодшого шкільного віку (21 (72,4 %) осіб) та підлітків (17 (65,4 %) осіб) виявлено позитивні асоціації стосовно переглянутих рекламних роликів. Нейтральні асоціації стосовно переглянутих рекламних роликів виявлено у 8 (27,6 %) осіб серед дітей молодшого шкільного віку та 9 (34,6%) осіб серед підлітків. Негативні асоціації стосовно переглянутих рекламних роликів в досліджуваних групах не виявлено.

В групі дітей молодшого шкільного віку індекс нейтральності сприйняття реклами (-0,54) нижчий за індекс нейтральності сприйняття

реклами у групі підлітків (-0,43), що свідчить про те, що обидвох групах досліджуваних емоції стосовно продукції корпорації McDonald's високопозитивними, що свідчить про можливий патогенний вплив реклами, яка має сильний емоційний вплив на досліджуваних, причому цей патогенний вплив є вищим у групі дітей молодшого шкільного віку, аніж у групі підлітків.

В групі дітей молодшого шкільного віку індекс полярності емоцій стосовно реклами (0,61) вищий за індекс полярності емоцій стосовно реклами у групі підлітків (0,55), що свідчить про те, що обидвох групах досліджуваних емоції стосовно продукції корпорації McDonald's переважають позитивні емоції. Проте, необхідно зазначити, що рівень прийняття реклами дітьми молодшого шкільного віку є вищим, аніж у групі підлітків.

За результатами тестування за методикою діагностики типу емоційної реакції на вплив стимулів навколишнього середовища В. Бойка у переважній більшості дітей молодшого шкільного віку (19 (65,5 %) осіб) та підлітків (14 (53,8 %) осіб) виявлено позитивні стимули ейфоричної активності назовні після переглянутих рекламних роликів, що свідчить про те, що енергетика позитивних впливів реклами перетворюється, як правило, на позитивні психічні стани та вчинки, спрямовані на їхню купівлю, бажання вживати та пропонувати оточучим людям. Особам з цим типом властиві: творча, конструктивна активність, прагнення до колективних форм діяльності, творчі ідеї, пропозиції, рішення, неприховуваний оптимізм, вміння радіти, вільний прояв позитивних почуттів, безумовна любов до ближнього, тобто прийняття його таким, яким він є, вільне ставлення до моральності.

У 5 (17,3 %) дітей молодшого шкільного віку та 9 (34,6 %) підлітків виявлено нейтральні стимули ейфоричної активності назовні після переглянутих рекламних роликів, що свідчить про те, що енергетика впливів реклами має подвійні за своєю природою значення для досліджуваних, в них можна виявити або позитивний, або негативний сенс – все залежить від установок самої особистості, від її тенденції приписувати речам, явищам, людям хороші чи погані якості (амбівалентною може бути реклама, якщо якийсь продукт в певній ситуації не виправдав очікування досліджуваних за різними ознаками).

У 5 (17,2 %) дітей молодшого шкільного віку та 3 (11,6 %) підлітків виявлено позитивні стимули рефрактерної активності усередину після переглянутих рекламних роликів, що свідчить про виникнення у них стану гальмування активності, що настає після збудження. Енергетичний приплив зазвичай звертається на самого індивіда та блокує або загальмовує його поведінку чи деякі психічні прояви. Енергія впливів залишається у внутрішньому контурі і поступово в ньому гаситься, або пробуджує потужну внутрішню психічну активність. Ці особи зациклюються на дрібницях життя, пасивно відпочивають після розумової втоми, стримують та накопичують образу тощо. Цим особам властиві: ритуальний, розмірений спосіб життя,

вибірковість контактів, знайомств, партнерів, перевага підлеглих ролей, схильність проводити час на самоті, фантазування, винахідництво, роздуми про негативні явища, закритість почуттів. Усі інші види активності в досліджуваних групах не виявлено.

За результатами тестування за методикою діагностики за методикою діагностики словесно-кольорової інтерференції Струпа у переважній більшості дітей молодшого шкільного віку (21 (72,4 %) осіб) та підлітків (13 (50,0 %) осіб) виявлено ригідний стиль когнітивного контролю, що свідчить про конфлікт словесно-мовленнєвих (вербальних) і сенсорно-перцептивних функцій, при чому переважає словесний спосіб переробки інформації, а також труднощі в зміні способів переробки інформації в ситуації когнітивного конфлікту. Ригідний когнітивний контроль свідчить про труднощі досліджуваних в переході від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних внаслідок низького ступеню їх автоматизації.

У 6 (20,7 %) дітей молодшого шкільного віку та 13 (50,0 %) підлітків виявлено неінтегрований стиль когнітивного контролю, що свідчить про те, що ці досліджувані нечутливі до когнітивного конфлікту, і у них слабо виражений ефект інтерференції як здатність гальмувати сильніші за своєю природою вербальні функції задля сприйняття кольору.

У 2 (6,9 %) дітей молодшого шкільного віку та 5 (19,2 %) підлітків виявлено інтегрований стиль когнітивного контролю, що свідчить про те, що ці досліджувані чутливі до когнітивного конфлікту та здатні контролювати власні реакції, і у них сильно виражений ефект інтерференції як здатність звільнитися від впливу значення слова за його невідповідності наочному враженню. Досліджуваних з гнучким стилем когнітивного контролю в процесі проведення експерименту не виявлено.

За результатами тестування за опитувальником «Психологічний профіль споживача» О. Посипанової у переважній більшості дітей молодшого шкільного віку (19 (65,5 %) осіб) та підлітків (11 (42,3 %) осіб) виявлено психологічний профіль споживача «Ситуативіст». Особи цього профілю споживання визначаються переважно ситуативними актами: ендогенними (настроєм, бажаннями, активованими потребами), і екзогенними (поведінкою найближчого оточення, продавця) при виборі товарів. Головне, що відрізняє «ситуативіст» від інших типів – максимальна лабільність, ситуативність. Для них характерний широкий діапазон переваг, його переваги слабо сформовані, адекватні смакам більшості. Їх легко задовольнити через ситуативне виникнення бажання прибрати товар в момент вибору.

У 7 (24,1 %) дітей молодшого шкільного віку та 8 (30,8 %) підлітків виявлено психологічний профіль споживача «Модник», що свідчить про те, що ці досліджувані віддають перевагу новим товарам. Модним вони вважають усе нове, що рекламується і купується вже досить великою кількістю споживачів. При споживанні ресурсів, які використовують усі, вони вважають

себе яскравими. Для них важливим є почуття «правильності». Вони легко піддаються рекламним акціям, що актуалізують ці потреби, рідко експериментують, віддають перевагу готовим, але «свіжим» варіантам товарів. Вони самовиражаються через товар, що купують. Купівлею такої людини легко керувати, мотивуючи тим, що це купує більшість, тому є наймоднішим. Цей товар значущий як вираз включеності до групи. Ці особи пасивні у пошуку та у виборі. Збіг споживання та переваг середній, збіг індивідуальних та соціальних переваг сильний. Уподобання «модника» є максимально сильними, частково сформованими, а діапазон їхніх уподобань частіше вузький, оскільки вони тяжіють до масового попиту. Основний парадокс «модників» – прагнення підкреслити свою індивідуальність через прагнення масового споживання. Уподобання «модника» мінливі, лабільні; рідко стають реалізованими, максимально екзогенні в порівнянні з іншими типами споживачів.

У 3 (10,4 %) дітей молодшого шкільного віку та 4 (15,4 %) підлітків виявлено психологічний профіль споживача «Традиціоналіст», що свідчить про те, що ці досліджувані, є споживачами, які віддають перевагу надійному, перевіреному, вічному. Їхні переваги варіюють від найслабших до найсильніших. Вони сформовані, стійкі, абсолютно адекватні прийнятим у соціумі нормам. Характерним для них є переважання екзогенних впливів на споживання продукції над ендогенними. «Традиціоналісти» рідко експериментують, вони віддають перевагу готовим варіантам.

Серед дітей молодшого шкільного віку інших профілів споживання не виявлено. А серед підлітків виявлено 1 (3,8 %) особу з профілем споживання «Інноватор» та 2 (7,7 %) особи з профілем споживання «Консерватор». Інноватор – це споживач, який віддає перевагу новим товарам або товарам, що мають новими атрибутами. Цей споживач купує товари на початку їхнього життєвого циклу чи товари, раніше невідомі йому; високо цінує власний вибір, активно довго шукає потрібну річ, довгий час їй користується, вважає її і себе модним, сучасним. Він має високу самооцінку та надмірні ресурси, а товар постає як свідчення його статусу та престижу. Для «інноватора» найбільш значущим є не сам товар, як його новаційність, уречевлення «обгону інших». Це людина з лабільними, найчастіше нечітко сформованими уподобаннями; діапазон переваг широкий. Його переваги тимчасово неадекватні прийнятим у соціумі. У нього розвинене прагнення виділитися з допомогою товарів відкритого споживання. Для споживання інновацій потрібний високий дохід; у зв'язку з цим інноваторів у споживанні (чию інноваційність можна зафіксувати візуально) набагато менше, ніж інноваторів у перевагах (хто лише любить і хоче мати нові товари).

«Консерватори» – це споживачі, які «застрягли» на тенденції, що забезпечила успішну соціальну поведінку та у зв'язку з цим заперечують нововведення. Консерватори слідують створеним ними самими, власним

традиціям, вони спокійні, консервативні, завжди задоволені своїм вибором. Важливий критерій товару для них – це практичність, вони шукають у покупках функціональності, довговічності і слабо реагують на масову рекламу, але прислухаються до індивідуальних порад, схильні до впливу статей про товар, головним чином у журналах. Віддають перевагу товарам немасового виробництва, довго використовують вигляд, що сподобався. Використовують товар як засіб підкреслити свою індивідуальність [6].

Отже, за результатами порівняльного аналізу психологічних профілів споживання дітей молодшого шкільного віку та підлітків виявлено; що профілі споживання підлітків є більш різноманітними порівняно з дітьми молодшого шкільного віку. У досліджуваних групах дітей молодшого шкільного віку та підлітків переважає споживання, що визначається переважно ситуативними актами: настроєм, бажаннями, активованими потребами, поведінкою найближчого оточення, продавця при виборі товарів.

Визначення залежності показників психологічного впливу телевізійної реклами, здійснювалася за допомогою проведення кореляційного аналізу, який дав змогу визначити напрямок залежності та зв'язки між такими досліджуваними показниками як: психологічний профіль споживача та позитивними, нейтральними і негативними асоціаціями, ейфоричною активністю назовні, рефрактерною активністю усередину, дисфоричною активністю назовні, інтерференцією, інтеграцією словесної та сенсорної систем.

Результати проведення кореляційного аналізу взаємозв'язків між досліджуваними показниками показали наступне:

1) у дітей молодшого шкільного віку: показник «психологічний профіль споживача» знаходиться у прямій залежності від позитивних асоціацій (0,629 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$)), ейфоричної активності назовні (0,386 на рівні статистичної значущості ($p=0,028$)), рефрактерної активності усередину (0,381 на рівні статистичної значущості ($p=0,012$)), а також в оберненій залежності від інтерференції (-0,346 на рівні статистичної значущості ($p=0,046$)) й інтеграції словесної та сенсорної систем (-0,471 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,004$));

2) у підлітків: показник «психологічний профіль споживача» знаходиться у прямій залежності від позитивних асоціацій (0,481 на рівні статистичної значущості ($p=0,013$)), ейфоричної активності назовні (0,491 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,006$)), рефрактерної активності усередину (0,353 на рівні статистичної значущості ($p=0,026$)), а також в оберненій залежності від інтерференції (-0,411 на рівні високої статистичної значущості ($p=0,001$)) й інтеграції словесної та сенсорної систем (-0,433 на рівні статистичної значущості ($p=0,031$)).

Отже, поведінка досліджуваних дітей молодшого шкільного віку та підлітків стосовно вибору для споживання продукції корпорації McDonald's

залежить від: позитивних асоціацій, які виникають при перегляді відповідної реклами; ейфоричної активності назовні, коли після переглянутих рекламних роликів енергетика позитивних впливів реклами продукції корпорації McDonald's спрямовується на позитивні переживання та дії, спрямовані на її купівлю, бажання вживати та пропонувати оточучим людям; рефрактерної активності усередину після переглянутих рекламних роликів, що свідчить про виникнення у них стану гальмування активності, що настає після збудження в результаті купівлі та вживання хоча б одного виду продукції корпорації McDonald's; інтерференції здатності звільнитися від впливу значення слова за його невідповідності наочному враженню, коли споживач відмовляється від купівлі якогось виду продукції корпорації McDonald's, якщо ззовні вона йому не подобається; а також від інтеграції словесної та сенсорної систем, коли словесна система переважає над сенсорною, споживач все одно приймає рішення купувати продукцію корпорації McDonald's тому що в рекламі описувалися чи показувалися її переваги порівняно з іншою або презентувалися унікальні якості тощо. Необхідно зазначити, що коефіцієнти кореляції досліджуваних показників впливу реклами на споживачів продукції у групі дітей молодшого шкільного віку є вищими порівняно з відповідними коефіцієнтами кореляції в групі підлітків.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження виявлено, що профілі споживання підлітків є більш різноманітними порівняно з дітьми молодшого шкільного віку. У досліджуваних групах переважає споживання, що визначається переважно ситуативними актами: настроєм, бажаннями, активованими потребами, поведінкою найближчого оточення, продавця при виборі товарів. Поведінка дітей молодшого шкільного віку та підлітків стосовно вибору для споживання продукції корпорації McDonald's залежить прямопропорційно від: позитивних асоціацій, ейфоричної активності назовні, рефрактерної активності усередину, а такою оберненопропорційно від: інтерференції здатності звільнитися від впливу значення слова за його невідповідності наочному враженню та інтеграції словесної та сенсорної систем. Перспективи подальших розвідок пов'язані з розробкою та апробацією профілактичних заходів щодо психологічного впливу реклами на дітей молодшого шкільного та підліткового віку, а також практичних рекомендацій психологам стосовно проведення психологічної профілактики впливу телевізійної реклами на дітей.

Література:

1. Бутенко Н. Ю. Соціальна психологія в рекламі : Навч. посіб. / Н. Ю. Бутенко. – Київ: КНЕУ, 2006. – 384 с.
2. Чернець Н. О. Нейромаркетинг – новий спосіб впливу на споживчу поведінку / Чернець Н. О., Комяков О. О. // Актуальні проблеми економіки та управління : збірник наукових праць молодих вчених. – 2008. – Вип. 2. – С. 55–58.
3. Штельман Н.О. Основні помилки та правила створення ефективної реклами [Електронний ресурс] / Н.О. Штельман // Галицький економічний вісник. – 2009. - №2. – С. 68-72. – Режим доступу: www.nbu.gov.ua

4. McDonald's. Вікіпедія. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/McDonald%27s>
5. Прядко О.М. Рекламний бізнес в Україні: сучасні тенденції розвитку/ О.М. Прядко // Реклама: інтеграція теорії та практики: збірник доповідей X Міжнародної науково-практичної конференції, 18 листопада 2016 р. – Київ: КНЕУ, 2016. – С.78-81.
6. Телетов О.С. Рекламний менеджмент: підручник / О.С. Телетов. – Суми: Університетська книга, 2015. – 367 с.

References:

1. Butenko, N. Yu. (2006). *Sotsialna psykholohiia v reklamii : navchalnyi posibnyk. [Social psychology in advertising : a study guide]*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
2. Chernets, N. O. & Komiakov, O. O. (2008). *Neiromarketynh – novyi sposib vplyvu na spozhyvchu povedinku [Neuromarketing is a new way of influencing consumer behavior]. Aktualni problemy ekonomiky ta upravlinnia : zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh – Actual problems of economics and management: a collection of scientific works of young scientists*, 2, 55–58 [in Ukrainian].
3. Shtelman, N. O. (2009). *Osnovni pomylyky ta pravyla stvorennia efektyvnoi reklamy [Basic mistakes and rules for creating effective advertising]. Halytskyi ekonomichnyi visnyk – Galician Economic Herald*, 2, 68-72. Retrieved from www.nbu.gov.ua [in Ukrainian].
4. McDonalds. *Vikipediia – Wikipedia*. Retrieved from <https://uk.wikipedia.org/wiki/McDonald%27s> [in Ukrainian].
5. Priadko, O. M. (2016). *Reklamnyi biznes v Ukraini: suchasni tendentsii rozvytku [Advertising business in Ukraine: modern development trends]. Reklama: intehratsiia teorii ta praktyky: zbirnyk dopovidei Kh Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii - Advertising: integration of theory and practice: a collection of reports of the X International Scientific and Practical Conference*. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].
6. Tielietov, O. S. (2015). *Reklamnyi menedzhment: pidruchnyk [Advertising management: a textbook]*. Sumy: Universytetska knyha [in Ukrainian].

УДК 159.923:159.922.6-055.2

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-502-511](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-502-511)

Ворнікова Людмила Костянтинівна аспірант, старший викладач кафедри диференціальної і спеціальної психології, Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, вул. Дворянська, 2, м. Одеса, <https://orcid.org/0000-0002-3218-4348>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВІКОВИХ ЗМІН У ЖІНОК ЗРІЛОГО ВІКУ: ДИСПЕРСНИЙ ТА РЕГРЕСИВНИЙ АНАЛІЗИ

Анотація. У статті представлено дисперсний та регресивний аналізи результатів дисертаційного дослідження соціально-психологічних чинників вікових змін у жінок зрілого віку. Стаття являється продовженням циклу серії статей, які висвітлюють результати емпіричного дослідження на тему: «Соціально-психологічні чинники вікових змін у жінок зрілого віку»

У дослідженні прийняло участь 210 українських жінок віком від 18 до 65 років з різним соціальним статусом, професією, освітою, родинним станом, станом здоров'я та наявністю дітей.

Дослідження проводилося за допомогою «Методики вивчення стресостійкості та соціальної адаптації до стресу» Холмса й Раге; «Опитувальника якості життя Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗЯЖ-100 ядерний модуль)» за редакцією В.Є. Луньова; теста Шмішека-Мюллера «Акцент 2-90»; «Копінг в умовах загрози самоактуалізації» (WOCQ в модифікації професора Н.В. Родіной); методики Life Style Index (LSI) «Індекс життєвого стилю» розробленою Р. Плутчик, Х. Келлерман і Х. Р. Конте; «Опитувальник стресових реакцій» (адаптована україномовна версія шкали міжрольових конфліктів, шкали конфлікту робота-сім'я і конфлікту сім'я-робота) Н.В.Родіной та Н.С.Семенюк; медичної та демографічної анкет.

У науковій роботі розглядаються дисперсний аналіз угруповань з різним рівнем індивідуально-психологічних показників жінок зрілого віку та молодих жінок за допомогою критерія Колмогорова-Смірнова та додаткова перевірка за непараметричними критеріями: хи-квадрату одного виборчого біномального критерію та виборчого критерію Колмогорова-Смірнова; дисперсний аналіз угруповання з різними рівнями індивідуально-психологічних показників зрілих жінок – за допомогою параметричного критерію Ст'юдента та непараметричних: критерію Манна-Уїтні, хи-квадрату та критерію Фішера. За допомогою регресивного моделювання побудовано моделі предикації-ефектації якості життя та стану здоров'я груп зрілих та молодих жінок, зроблено аналіз відмінностей у моделях вікових груп.

Дослідження проводилось у мирний період до початку повномасштабного вторгнення в Україну. Тому продовження дослідження у цьому напрямку допоможе краще розуміти соціально-психологічні чинники вікових змін у жінок зрілого віку та їх потреби, ресурси, проблеми, способи подолання труднощів, розробки ефективних стратегій підтримки психологічного благополуччя, якості життя та успішної самореалізації.

Ключові слова: особистість, індивідуально-психологічні особливості особистості, зрілий вік, якість життя, соціально-психологічні чинники, психологічне благополуччя, ресурс, дисперсний аналіз, регресивний аналіз.

Vornikova Liudmyla Kostyantynivna PhD Student, Senior Lecturer of the Department of Differential and Special Psychology, Odesa I. Mechnykov National University, Dvoryanska Street, 2, Odesa, <https://orcid.org/0000-0002-3218-4348>

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF AGE-RELATED CHANGES IN MATURE WOMEN: DISPERSIVE AND REGRESSIVE ANALYSES

Abstract. The article presents dispersive and regressive analyses of the results of a dissertation study of social and psychological factors of age-related changes in women of mature age. The article is a continuation of a series of articles that highlight the results of an empirical study on the topic: "Socio-psychological factors of age-related changes in women of mature age"

The study involved 210 Ukrainian women aged 18 to 65 years with different social status, profession, education, family status, state of health and availability of children.

The study was conducted using the "Methodology for studying stress resistance and social adaptation to stress" by Holmes and Rahe; "World Health Organization Quality of Life Questionnaire (WHO-100 nuclear module)" edited by V.E. Lunyov; the Schmishek Müller test "Accent 2-90"; "Coping in the face of the threat of self-actualization" (WOCQ modified by Professor N.V. Rodina); methods of Life Style Index (LSI) developed by R. Plutchik, H. Kellerman and H. R. Conte; «" Stress reactions Questionnaire" (adapted Ukrainian version of the scale of inter-role conflicts, the scale of the "work-family" conflict and the "family work" conflict) N.V. Rodina and N.S. Semeniuk; medical and demographic questionnaires.

The paper considers the dispersion analysis of groups with different levels of individual psychological indicators of women of mature age and young women using the Kolmogorov Smirnov criterion and additional verification according to non-parametric criteria: the chi-square of one selective binomial criterion and the selective criterion of Kolmogorov-Smirnov; dispersive analysis of grouping with different levels of individually psychological indicators of mature women – using the Student's parametric criterion and non-parametric ones: Mann's Whitney criterion, chi-squared test and Fisher's criterion.

With the help of regression modeling, models of prediction of the effect of quality of life and health of groups of mature and young women were built, an analysis of differences in the models of age groups was made.

The study was conducted during the peaceful period before the start of a full-scale invasion of Ukraine. Therefore, continuing research in this area will help to better understand the socio-psychological factors of age-related changes in women of mature age and their needs, resources, problems, ways to overcome difficulties, and develop effective strategies to support psychological well-being, quality of life and successful self-realization.

Keywords: personality, individual psychological characteristics of personality, adulthood, quality of life, psychological well-being, socio-psychological factors, resource, disperse analysis, regression analysis.

Постановка проблеми. На психологічний стан та в загальні якості життя жінки зрілого віку впливають багато факторів. Розуміння процесів, які відбуваються з приводу вікової гормональної перебудови організму, ступень сприйняття себе у цей складний віковий період впливає на сприйняття якості життя, професійну конкурентоспроможність, емоційні зв'язки з малим та великим соціумом.

Вирішення питань з циклу дослідження соціально-психологічних чинників вікових змін у жінок зрілого віку продовжується розгляданням результатів дисперсного та регресивного аналізів дослідження для розуміння палітри актуальних чинників, напрямку фокусування пошуків ресурсів для подолання проблем та вразливих стресорів самореалізації на особистісному та професійному рівнях. Результати дослідження допоможуть психологам, роботодавцям, працівникам соціальних служб, жінкам зрілого віку та їх оточуючим ліпше розуміти складності з якими стикається жінка зрілого віку; уникнути або зменшити негативні наслідки вікових змін у жінок та покращити/збільшити ефективність процесу взаємодії з жінкою зрілого віку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальне збільшення продовження життя населення призвело до неминучого збільшення уваги вітчизняних та закордонних науковців до вивчення психологічних аспектів особистості зрілого віку для розуміння особливостей особистості, ефективних взаємодій та надання якісної психологічної підтримки. Такі дослідження провели сучасні вітчизняні вчені Базика Є.Л., Кіреєва З.О., Кононенко О.І., Майструк В. Медянова О.В. Титаренко Т.М., Татенко В.А.

Мета статті полягає в продовженні циклу статей присвячених висвітлюванню отриманих результатів дослідження соціально-психологічних чинників вікових змін, які впливають на благополуччя та якість життя жінок зрілого віку. Стаття удосконалює розуміння впливу певних соціально-психологічних чинників за допомогою дисперсного та регресивного аналізів.

Виклад основного матеріалу. Для порівняння емпіричного та теоретичного розподілу індивідуально-психологічних показників зрілих та молодих жінок було проведено аналіз за критерієм Колмогорова-Смірнова, який не зміг підтвердити нульову гіпотезу (рівні ймовірності прояву показників). Додатковою перевіркою за непараметричними критеріями: одно виборчого критерію хи-квадрату, одно виборчого біноміального критерію та одно виборчого критерію Колмогорова-Смірнова було підтверджено нормативний розподіл для деяких показників з асимптотичною значимістю ($p \leq 0,05$) в обох групах та ми встановили між групами молодих та зрілих жінок простежуються статистично значні відмінності. Отже, типові для цих вікових груп: загальні показники, рівень сформованості навиків саморегуляції (розподіл уваги, копінг-стратегії та психологічні захисти, акцентуація значимості зовнішності, позитивної самооцінки та ваги соціальних контактів), деструктивні накопичення впливу стресорів, а також відмінності дослідженої вибірки - більш високий рівень реактивності нервової системи молодих жінок (прояв циклотимного та емоційно-екзальтованого типів темпераменту) та фокусування при оцінці якості свого життя молодих жінок на духовному житті, а зрілих – на благополуччі психологічної сфери.

Для з'ясування впливу на стан зрілої жінки її індивідуально-психологічних особливостей проведено порівняльний аналіз дисперсії цих угруповань за допомогою використання параметричного критерію Ст'юдента, непараметричного критерію Манна-Уїтні, непараметричного критерію хи-квадрату та критерію Фішера. Отже було встановлено що, навіть для низького рівня якості життя на рівень його заниженості у зрілих жінок суттєво впливають задоволеність сексуальним життям, зрілість особистості жінки (наявність акцентуацій та напруженості психологічного захисту, розвиненість копінг-стратегій), рівень соціальних стресорів та їх вплив на сон жінки. Підгрупа зрілих жінок, що мають більш високий рівень якості життя найбільш центрована на якості свого психологічного життя.

Для аналізу впливу рівня освіти на індивідуально-психологічні показники зрілих жінок проведено одно факторний дисперсний аналіз для показників з нормативним розподілом, та непараметричний критерій хи-квадрату для інших показників. Отже було з'ясовано, що рівень освіти статистично значно впливає лише на професійну спрямованість зрілих жінок ($p \leq 0,001$), та на деякі індивідуально-психологічні показники зрілих жінок освіта впливає лише на рівні тенденцій ($p \leq 0,05$). Ми зробили висновки, що рівень освіти впливає на індивідуально-психологічних особливості зрілих жінок лише на рівні тенденцій, освіта сприяє формуванню більш ефективних копінг-стратегій та когнітивних психологічних захистів, змінює відношення до зовнішніх фізичних даних, факторів, що впливають на здоров'я; зниження дезадаптивного впливу родинних та професійних стресорів та покращають соціальний статус.

Отримані результати співпадають з твердженнями сучасної вітчизняної вченої, яка у своєму дослідженні особливості якості життя саме жінок зрілого віку, трансформації їх жіночої ідентичності та психологічні особливості, вказує на вплив соціального статусу на задоволеність якістю життя[1]. Бази́ка Є.Л. підкреслює висновок: «що соціальний статус жінок зрілого віку впливає на їх задоволеність якістю життя: працюючі жінки з безперервним стажем роботи за фахом відрізнялися від всіх інших досліджених груп вищими значеннями загального показника якості життя. Це указує на те, що можливість отримати максимальне задоволення від життя мають саме ті жінки, які мали змогу реалізувати себе як професіонали та досягли найвищого розвитку професійних компетенцій і отримують задоволення від своєї діяльності, що дозволяє нівелювати фізіологічні та психологічні зміни, притаманні даному віковому періоду» [1].

Для аналізу зв'язку родинного стану та індивідуально-психологічних показників зрілих жінок проведено одно факторний дисперсний аналіз для показників з нормативним розподілом, та непараметричний критерій хи-квадрату для інших показників та на підґрунті результатів зробили висновки, що родинний стан зрілої жінки впливає на її сприйняття якості життя, її задоволеність соціальними контактами та довкіллям; зменшує вразливість від стресорів соціальних змін та родинного життя. Родинний стан зрілої жінки має статистичний зв'язок з наявністю у неї психологічних проблем – деструктивних психологічних захистів та акцентуацій, що характеризують знижені навички емоційного регулювання та гнучкості особистості.

Для аналізу зв'язку рівня переживання стресу та індивідуально-психологічних показників зрілих жінок проведено одно факторний дисперсний аналіз для показників з нормативним розподілом, та непараметричний критерій хи-квадрату для інших показників. По рівню переживання стресу сформовані три групи: 1 підгрупа з низьким рівнем адаптації до соціальних стресорів ($XP\_UP\_Пер\_Стр \geq 300$) 112 жінок, 2 підгрупа з середнім рівнем адаптації до соціальних стресорів ($299 \geq XP\_UP\_Пер\_Стр \geq 200$) 4 жінки та 3 підгрупа з високим рівнем адаптації до соціальних стресорів ($199 \geq XP\_UP\_Пер\_Стр \geq 150$) 3 жінки. Отже, ми отримали результати, які дали нам змогу дійти до висновків що, рівень переживання стресу має найбільший вплив на узагальнені показники якості життя зрілих жінок, крім «Духовної сфери». Нажаль більшість дослідженої групи зрілих жінок мають низький рівень адаптивності до соціального стресу. Для них притаманне низький володіння ефективним копінгом «Пошук вирішення проблем» та високий рівень напруження психологічного захисту «Реактивні утворення». Тобто для підвищення якості життя зрілої жінки їй потрібно формування свідомого використання ефективних копінгів та зниження напруженості психологічних захистів в стресогених ситуаціях життя.

Кіреєва З.О. дослідуючи індивідуально-особистісні типи жінок зрілого віку та їх цілепокладання дійшла до висновків, що «що жінки 20–30 років є більш відповідальними і великодушними, ніж жінки 30–40 років, у жінок старших за 40 більш вираженими є два типи: впевнені і незалежні та емоційно нестійкі, пасивні, покірні. Встановлено, що більшість досліджуваних жінок живуть сьогодні або минулим, найбільша цілеспрямованість встановлена у жінок старших за 40. У жінок в період дорослості існує зв'язаний образ часу, але майже третина жінок не мають темпорально-сенсовної єдності, тобто жінки, що функціонують у сьогодні, не пов'язують власне минуле і майбутнє»[3]. Такі ствердження Кіреєвої З.О. цілком співпадають з результатами нашого дослідження та дають змогу краще розуміти особливості сучасних жінок зрілого віку.

За результатами множинного регресійного моделювання побудовано модель предикації-ефектації загальної якості життя та стану здоров'я групи зрілих жінок, яка охоплює 95% розбіжностей показника.

Ми встановили за результатами множинного регресійного моделювання, по 10 важливих предикторів загальної якості життя та стану здоров'я у групи зрілих та молодих жінок. Для групи жінок зрілого віку вказано у таблиці 1.

Таблиця 1.

Предикація та ефектація загальної якості життя та стану здоров'я групи жінок зрілого віку (значимість)

Скоректована модель	Сума квадратів	Ст.св.	Средн. квадрат	F	Знач.	Значимість
ІЖС Компенсація	895,621	1	895,621	117,605	,000	0,145
ХР СмертьДруга	807,031	2	403,515	52,986	,000	0,131
Ак Інтроверсія	626,128	2	313,064	41,104	,000	0,102
ХО Звільн	405,310	2	225,155	29,565	,000	0,073
Ак Циклотим	412,193	4	103,048	13,531	,000	0,067
Ак Екзальтов	344,062	2	172,031	22,590	,000	0,056
W_ПРПроблм	275,224	1	275,224	36,140	,000	0,045
ХР Відпустка	251,671	3	82,890	11,016	,000	0,041
ХР Змінавіросповід	221,147	3	73,716	9,680	,000	0,036
ХР СмертьЧоловіка	217,111	2	108,566	14,225	,000	0,035

Отже, як ми бачимо з таблиці 1. у групі жінок зрілого віку підвищення загальної якості життя та стану здоров'я обумовлено зниженням напруженості психологічного захисту «Компенсація», зниженням дезадаптивного впливу на жінку смерті близьких людей, більш високим рівнем інтровертності особистості зрілої жінки.

Дослідження Титаренко Т.М. розкриває «ще один соціально-психологічний чинник – інтернальний, якій відповідає за підвищення

відповідальності жінки за все, що з нею відбувається. Розвиток внутрішнього локусу контролю сприяє пошуку і знаходженню нових сенсів, постановці перспективних життєвих завдань»[4].

Кононенко О.І., Медянової О.В. та інших вказують на важливість резильєнтності для доброго психічного здоров'я. Науковці визначають резильєнтність як «динамічну рису особистості, яка охоплює комплекскогнітивних, емоційних, адаптивних та особистісних рис, що гарантують здатність людини витримувати стрес і протистояти негативному впливу стресорів з метою збереження свого психічного здоров'я» [5].

Ми згодні з думками сучасних науковців, що розуміння ступеню своєї інтернальності та резильєнтності сучасних жінок зрілого віку важлива для їх збереження психічного здоров'я та професійної конкурентоспроможності у часи сьогодення.

Ми також дійшли до висновку, за результатом нашого дослідження та згодні з твердженням Майструк В., що для підтримки психологічного здоров'я та покращення якості життя жінок зрілого віку необхідністю стає розуміння важливості свого самосприйняття. Майструк В. вважає, що «високий рівень самоприйняття є важливою умовою психологічного благополуччя жінок зрілого віку. Наративи жінок із високим рівнем самоприйняття виражені різними аспектами психологічного благополуччя, містять безумовне самоприйняття та виражену автономію жінки, що покращує її міжособову взаємодію та особистісний розвиток»[6].

У групі молодих жінок підвищення загальної якості життя та стану здоров'я обумовлено зниженням рівня конфлікту між робочими справами та сімейними(0,14); підвищенням емоційної акцентуації темпераменту особистості(0,10) та зниженням екзальтованості(0,06); підвищенням чутливості до стресорів «Поява нового члену сім'ї, народження дитини, онука»(0,11), «Визначне особистісне досягнення, успіх»(0,09); зниженням чутливості до стресорів «Закінчення терміну виплати позики, борги що ростуть»(0,05), «Зміна звичок, пов'язаних з віросповіданням»(0,04); зниженню напруженості психологічних захистів «Інтелектуалізація» та копінгу «Самозвинувачення»(0,13); позитивне відношення до фізіологічної спадковості(0,08) у своєму житті.

Висновки. За результатом дисперсного аналізу встановлено, що типові для обох вікових груп: загальні показники, рівень сформованості навиків саморегуляції (розподіл уваги, копінг-стратегії та психологічні захисти, акцентуація значимості зовнішності, позитивної самооцінки та ваги соціальних контактів), деструктивні накопичення впливу стресорів, а також відмінності дослідженої вибірки - більш високий рівень реактивності нервової системи молодих жінок (прояв циклотимного та емоційно-екзальтованого типів темпераменту) та фокусування при оцінці якості свого життя молодих жінок на духовному житті, а жінок зрілого віку – на благополуччі психологічної сфери.

Для низького рівня якості життя на рівень його заниженості у зрілих жінок суттєво впливають задоволеність сексуальним життям, зрілість особистості жінки (наявність акцентуацій та напруженості психологічного захисту, розвиненість копінг-стратегій), рівень соціальних стресорів та їх вплив на сон жінки. Підгрупа жінок зрілого віку, що мають більш високий рівень якості життя найбільш центрована на якості свого психологічного життя.

Рівень освіти впливає на індивідуально-психологічних особливості зрілих жінок лише на рівні тенденцій, освіта сприяє формуванню більш ефективних копінг-стратегій та когнітивних психологічних захистів, змінює відношення до зовнішніх фізичних даних, факторів, що впливають на здоров'я; зниження дезадаптивного впливу родинних та професійних стресорів.

Родинний стан зрілої жінки впливає на її сприйняття якості життя, її задоволеність соціальними контактами та довкіллям; зменшує вразливість від стресорів соціальних змін та родинного життя. Родинний стан зрілої жінки має статистичний зв'язок з наявністю у неї психологічних проблем – деструктивних психологічних захистів та акцентуацій, що характеризують знижені навички емоційного регулювання та гнучкості особистості.

Рівень переживання стресу має найбільший вплив на узагальнені показники якості життя зрілих жінок, крім «Духовної сфери». Нажаль більшість дослідженої групи зрілих жінок мають низький рівень адаптивності до соціального стресу. Для них притаманне низьке володіння ефективним копінгом «Пошук вирішення проблем» та високий рівень напруження психологічного захисту «Реактивні утворення». Тобто для підвищення якості життя зрілої жінки їй потрібно формування свідомого використання ефективних копінгів та зниження напруженості психологічних захистів в стресогених ситуаціях життя.

За результатом регресивного аналізу встановлено, що прогностичні моделі рівня загальної якості життя у жінок з різних вікових груп не співпадають. Об'єднує їх лише виснажливий вплив економічної небезпеки у нашому суспільстві. На якість життя груп впливають різні типи акцентуацій особистості. Жінки зрілого віку більш сфокусовані на пошуку ресурсів для подолання проблем, найбільш вразливі перед стресорами втрат важливих соціальних зав'язків та форм соціальної стабільності життя. Молоді жінки більш сфокусовані на особистісних, соціальних та оточуючих чинниках стабільності життя, найбільш вразливі перед чинниками та стресорами самореалізації на особистісному та професійному рівні.

Наступним кроком є уточнення теоретичної моделі та формування практичної моделі соціально-психологічних чинників вікових змін у жінок зрілого віку.

Література:

1. Базика Є.Л. Дослідження особливостей якості життя жінок періоду пізньої дорослості. Науковий журнал «Журнал сучасної психології» Випуск 1 (28), 2023 Видавничий дім «Гельветика» 140 с. (С. 7-14) (фахове видання «Б») URL: <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/issue/view/163>

2. Кіреєва З.О. Предиктори резильєнтності та оптимізму у осіб різного віку під час проживання пандемії sars-cov-2// Вісник ХДУ Серія Психологічні науки - No.1 - том 1. - 2022. - С.5- 11 URL: <http://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/issue/view/38/223> (Фахове видання категорії «Б»)

3. Кіреєва З.О.; О. С. Заболотна; О. Ю. Солієнко Індивідуально-особистісні типи жінок періоду дорослості і особливості їх цілепокладання// Psychology and social work. №1(53). С 134-138 DOI: 10.18524/2707-0409.2021.1(53).241357

4. Титаренко М. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник / [Т. М. Титаренко, М. С. Дворник, В. О. Климчук та ін.] ; за наук. ред. Т. М. Титаренко /Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. – Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. – 220 с.

5. Медянова О. В., Дворніченко Л.Л., Любіної Л.А., Шкраб'юк В. С., Кононенко О.І. на тему: «Психологічна резильєнтність особистості в умовах війни» «Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)»: журнал. 2023. № 10(28) (2023) (фахове видання «Б»)

6. Майструк В. Психогерменевтичний підхід до дослідження самоприйняття як чинника психологічного благополуччя сучасної жінки. *Психологічні перспективи*. № 31 – 2018. С.183–194. DOI: <https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-183-194>.

References:

1. Bazyka YE.L. Doslidzhennya osoblyvostey yakosti zhyttya zhinok periodu pizn'oyi doroslости. Naukovyy zhurnal «Zhurnal suchasnoyi psykholohiyi» Vypusk 1 (28), 2023 Vydavnychyy dim «Hel'vetyka» 140 s. (S. 7-14) (fakhove vydannya «B») <http://journalsofznu.zp.ua/index.php/psych/issue/view/163>

2. Kireyeva Z.O. Predyktory rezyl'yentnosti ta optymizmu u osib riznoho viku pid chas prozhyvannya pandemiyi sars-sov-2// Visnyk KHDU Seriya Psykholohichni nauky - No.1 - tom 1. - 2022. - S.5- 11 <http://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/iss>

3. Kireyeva Z.O.; O. S. Zabolotna; O. YU. Soliyenko Indyvidual'no-osobystisni typy zhinok periodu doroslости i osoblyvosti yikh tsilepokladannya// Psychology and social work. №1(53). S 134-138 DOI: 10.18524/2707-0409.2021.1(53).241357

4. Tytarenko M. Sotsial'no-psykholohichni tekhnolohiyi vidnovlennya osobystosti pislya travmatychnykh podiy : praktychnyy posibnyk / [Т. М. Tytarenko, М. С. Dvornyk, V. O. Klymchuk ta in.] ; za nauk. red. Т. М. Tytarenko /Natsional'na akademiya pedahohichnykh nauk Ukrayiny, Instytut sotsial'noyi ta politychnoyi psykholohiyi. – Kropyvnyts'kyi : Imeks-LTD, 2019. – 220 с.

5. Medyanova O. V., Dvornichenko L.L., Lyubinoyi L.A., Shkrab'yuk V. S., Kononenko O.I. na temu: «Psykhologichna rezyl'yentnist' osobystosti v umovakh viyny» «Perspektyvy ta innovatsiyi nauky (Seriya «Pedahohika», Seriya «Psykhologhiya», Seriya «Medytsyna»)»: zhurnal. 2023. № 10(28) (2023) (fakhove vydannya «B»)

6. Maystruk V. Psykhohermenevtychnyy pidkhid do doslidzhennya samopryynyattya yak chynnyka psykholohichnoho blahopoluchchya suchasnoyi zhinky. *Psykhologichni perspektyvy*. № 31 – 2018. S.183–194. DOI:<https://doi.org/10.29038/2227-1376-2018-31-183-194>.

УДК 159.9:331.5

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-511-524](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-511-524)

Горіна Ольга Теофілівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та педагогіки, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, проспект Гагаріна, 26, м. Дніпро, тел.: (050)20-49-140, <https://orcid.org/0000-0002-0353-9056>

ОСОБИСТІСНІ ПРОЯВИ ПРОБЛЕМИ САМОТНОСТІ В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Анотація. Актуальність роботи визначається складними соціально-економічними обставинами, війною, яка дев'ять років знищує не тільки стратегічно важливі об'єкти на території України, а змінила самосвідомість українців щодо своєї ідентичності, майбутнього української незалежної держави. Воєнні дії фізично та емоційно негативно впливають на все населення України, як на захисників, які на передових позиціях, так і на мирне населення. У стані повномасштабної війни відчують соціально-економічні проблеми, психологічну безпорадність, невизначеність, самотність, емоційні страждання, через загрозу життю, вимушене переселення, діти, люди похилого віку, учасники бойових дій, захисники, які проходять реабілітацію після поранення.

Війна принесла загрозу життю та психологічному здоров'ю більшості українського населення. Психологічні стани людей досліджують як вітчизняні так і зарубіжні науковці-психологи, соціологи. За результатами досліджень розробляються механізми збереження та відновлення психологічного здоров'я: надання об'єктивної інформації щодо стану в державі, на передових позиціях, щоб не посилювати паніку, страх. Здійснюються спільні реабілітаційні дії з волонтерами, медичними закладами, центрами психологічної допомоги з метою недопущення депресивного стану, ізольованості людини від соціального середовища, замкнутості та самотності.

Таке становище вимагає активного дослідження сутності та різномірневої причинної обумовленості особистісно-індивідуальних особливостей психологічних станів сучасної людини, на основі яких в подальшому будуть розроблятися ефективні програми профілактичної і корекційної роботи. Саме означеною необхідністю і зумовлено актуальність роботи.

Ключові слова: самотність, усамітнення, переживання самотності

Horina Olga Teofilivna Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Psychology and Pedagogy, Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Gagarin Ave., 26, Dnipro, tel.: (050)20-49-140, <https://orcid.org/0000-0002-4554-9056>

PERSONAL MANIFESTATIONS OF LONELY PROBLEMS IN MODERN PSYCHOLOGY

Abstract. The urgency of the work is determined by complex socio-economic circumstances, the war, which for nine years destroyed not only strategically important objects on the territory of Ukraine, but also changed the self-awareness of Ukrainians regarding their identity, the future of an independent Ukrainian state. Military actions physically and emotionally have a negative impact on the entire population of Ukraine, both on the defenders who are on the front lines and on the civilian population. In a state of full-scale war, children, the elderly, combatants, defenders undergoing rehabilitation after injury experience socio-economic problems, psychological helplessness, uncertainty, loneliness, emotional suffering due to threats to their lives, forced relocation.

The war brought a threat to the life and psychological health of the majority of the Ukrainian population. Psychological states of people are studied by both domestic and foreign psychologists and sociologists. According to the research results, mechanisms for preserving and restoring psychological health are being developed: providing objective information about the state of affairs in the state, in advanced positions, so as not to increase panic and fear. Joint rehabilitation activities are carried out with volunteers, medical facilities, and psychological assistance centers with the aim of preventing depression, isolation of a person from the social environment, isolation and loneliness.

Such a situation requires an active study of the essence and multi-level causation of the personal-individual features of the psychological states of modern man, on the basis of which effective programs of preventive and corrective work will be developed in the future. The relevance of the work is determined by this necessity.

Keywords: loneliness, seclusion, experience of loneliness.

Постановка проблеми. Науковці по різному класифікують, описують внутрішню структуру, основні ознаки, критерії, соціальні та психологічні причини самотності, як психологічного стану особистості. Більшість дослідників самотність розглядають як негативне переживання і стан, через складні соціально-економічні обставини, незадоволення індивідуальних потреб, втрати матеріальних цінностей, неприйняття чи відсутність підтримки близькими. Як вітчизняні так і зарубіжні вчені констатують, що для збереження психологічного здоров'я в умовах війни важливим є дослідження проблеми самотності. Тому важливо теоретично розглянути трактування сутності і природи самотності, виділити типи, критерії, загальні причини та проаналізувати вікові, гендерні прояви.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Виділення невирішених проблем.

Самотність, як психологічний стан особистості, розглядалася протягом всього періоду свідомого існування людського суспільства. Ще в період Античності мислителі вважали самотність негативним явищем, болісним для душі і способом її подолання розглядали насолоду товариством і любов'ю [8, с.18].

В теологічних вченнях епохи Середньовіччя вважалось, що земне існування, відділене від блаженства, сповнене страждань і гріха, тому неминуче веде людину до відчуження, подолати яке можна лише прямуючи до Бога [5, с. 11; 18, с.178].

В період Відродження визначним є погляд М. Монтеня, згідно із яким самотність – не трагедія людського життя, а свідоме протиставлення себе суспільству, можливість вдосконалення, збагачення власного «Я», що відображає гуманістичні тенденції епохи [4, с. 111; 18, с.178].

Перший опис самотності, яка має наукове пояснення в Новий час, належить І.Г Цимерману, який розглядав стан самотності як «незадоволення людини взаєминами в соціумі» [4, с.11]. А його сучасники, філософи-трансценденталісти та екзистенціалісти Г. Торо, С. К'єркегор пояснюють самотність людини у всеосяжності буття, її сторонність щодо суспільства із самого народження [5, с.11].

Кінець XIX – поч. XX ст. такі психологічні стани як зневіра, самотність досліджували М.Вебер, А.Тойнбі, А.Шопенгауер тощо. Також проблему самотності в психології розглядали Е.Берн, І.Кон, Е.Фромм, вітчизняні науковці Г.Костюк, С.Максименко.

В даний час питання самотності є актуальною, як для вітчизняних, так і зарубіжних науковців соціологів, психологів, педагогів.

Серед класичних науково-психологічних підходів до розуміння самотності зазвичай виділяють психодинамічний, когнітивний, феноменологічний, екзистенційний, соціологічний, інтеракціоністський, гуманістичний, приватний [1, с.36; 2, с.141; 14, с.160].

В рамках психоаналітичного підходу самотність загалом трактується як виключно негативний наслідок деструктивного виховання в ранньому дитинстві (відсутність батьківської любові або навпаки її надмірність) та реакцію на неадекватне задоволення потреби в міжособистісних зв'язках [7, с.14; 11, с.82; 15, с.6; 30].

З. Фройд розглядає самотність як наслідок і відображення нарцисизму, агресивності і манії величі. Механізмом їх виникнення є оточення надмірними, акцентуйованими любов'ю і турботою в дитинстві, що формують у дитини враження про власну виключність, незамінності, величності, ставлення, подібне до батьківського, очікується від усіх оточуючих, проте, природньо, не отримується, звичайного ж позитивного відношення недостатньо. Незадоволення гіпертрофованої потреби і веде до почуття зраженості, покинутості, самотності [15, с.61].

Г. Зілбург також приймав за основу розвитку самотності риси ворожості, нарцисизму, егоцентризму, інфантильне відчуття всесильності, однак зауважував, що вони виникають лише з одного боку як реакція на надмірні пестоші, постійне почуття себе безумовно коханою, з іншого ж – це наслідок усвідомлення власної дрібності, слабкості, беззахисності, залежності в задоволенні всіх потреб від оточуючих [7, с.14; 8, с.18; 11, с.82].

Ф. Фромм-Райхман розуміє самотність як екстремальний стан, що призводить до розвитку психотичних реакцій і перетворює людей на емоційно безпомічних; причиною цього стану він визначає передчасне відлучення від матері, руйнування емоційного зв'язку [15, с.61; 11, с.83].

Нетиповим для психоаналізу, однак надзвичайно вагомим в руслі вивчення самотності, є погляд Е. Фромма. Вчений розглядає самотність як універсальне стійке переживання, притаманне особистості на всіх етапах її розвитку; при цьому сам процес розвитку, самоідентифікація, виділення себе зі світу (свобода) призводить до розриву зв'язків із ним, втрати ідентифікації з іншими, усвідомлення власної дрібності, малозначності в безмежному світі та провокує переживання самотності і безпорадності. Така самотність суперечить екзистенційним потребам в укоріненні та встановленні зв'язків, сама людська натура не може його прийняти, тож людина намагається задовільнити ці потреби і позбутись самотності різними способами – через підкорення, володарювання або любов, з яких лише любов є конструктивним способом і дає бажане, інші лише посилюють глибинну самотність [5, с.11-12].

Д. Рісмен та Р. Слейтер пов'язують самотність із типом соціального характеру, який може бути традиційно, зовнішньо і внутрішньо орієнтованим. Зовні орієнтовані (або орієнтовані на інших) індивіди понад усе хочуть подобатись іншим, готові пристосовуватись до обставин, відособлюватись від власних позицій, бажань і очікувань, вони цілком залежать від уваги і схвалення оточуючих, при цьому, природно, ніколи не можуть його отримати від усіх в достатніх обсягах, що і породжує переживання самотності [7, с.14; 15, с.62].

Представники когнітивного підходу: М. Міцелі, Б. Мором, Л. Пепло, К. Рук вважали, що переживання самотності виникає при усвідомленні індивідом себе як самотньої людини на основі констатації невідповідності реальних і бажаних соціальних зв'язків, порівняння себе з іншими людьми та виявлення невідповідності їм.

На основі попереднього досвіду взаємодії, засвоєних установок і норм, порівняння з іншими в людини формуються певні еталони соціального життя, інтенсивність і коло спілкування, з якими постійно поєднується актуальний стан. Виявлення в певний момент невідповідності між ними спонукає сприймати себе як самотню, при цьому глибина переживання самотності прояв пропорційна ступеню невідповідності [11, с.87; 15, с.62].

Інтераціоналістський підхід виділяє ситуативний та особистісний аспект самотності, тобто, самотність як негативний стан і переживання може

визначатись як зовнішнім ситуаціями, фактичною відособленістю, покинутістю, браком соціальних контактів, так і особистісними рисами самої людини, її схильністю до самотності, відсутністю близькості стосунків при їх фактичній наявності (емоційна самотність) [7, с.14; 11, с.86; 15, с.62].

Феноменологічний та гуманістичний підхід часто ототожнюються. К. Роджерс розглядає самотність як результат не відчуження від інших, а самовідчуження згідно з їх вимогами, порушення конгруентності (відповідності) із власними рисами, бажаннями, позиціями, протиріччя між істинним «Я» та його соціальним представленням. Суспільство чи окремі значимі люди, що приймають індивіди лише умовно, при його відповідності їх вимогам, нормам та ідеалам, нав'язують йому ці ідеали, змушують слідувати їм, щоб задовільними базову потребу в любові і прийнятті. Такі ідеали часто не відповідають внутрішнім особливостям індивіда, що змушує його переживати свою неповноцінність та страх бути відкинутим, придушувати органічні для себе форми поведінки. Внаслідок цього виникає внутрішня невідповідність, нетотожність самому собі, що і породжує глибинне почуття самотності щодо себе; водночас і справжнього єднання з оточуючими також не виникає, оскільки немає щирого прийняття, тож і зовнішньою людиною почувається самотньою.

На думку А. Маслоу здатність і прагнення до усамітнення – риса самоактуалізованої особистості та водночас необхідна умова досягнення самоактуалізації. Самотність вченим розглядається як можливість рефлексії, спілкування із собою, духовного спілкування [7, с.14; 11, с.83; 15, с.62].

Важливим є пояснення самотності як почуття, стану, процесу, ставлення та способу життя. Як процес самотність розглядається переживанням власної несхожості на інших, невідповідність, що часто унеможливорює вільне відкрите спілкування. Самотність як процес характеризується поступовою втратою сприймати і адекватно реалізувати сформовані в суспільстві норми, правила, принципи, цінності в спілкуванні, в конкретних життєвих ситуаціях. Самотність як стан характеризується переживанням втрати внутрішньої цілісності і зовнішньої гармонії зі світом, неможливість прийняття світу як самоцілі і самоцінності, за якого особистість не інтегрує себе у зовнішній соціальний простір та не асоціює із ним, ставлення до нього зазвичай є байдужим.

Самотність як спосіб життя і життєва позиція полягає у свідомому небажанні підтримувати будь-які соціальні стосунки, відчуження не лише від людей, але й від соціальних норм і установок, неприйняття певних соціальних процесів і перетворень. [12, с.433-434].

Г.Зілбург звернув увагу на пояснення понять «самотність», «усамітнення», «ізоляція», «ізолюваність», які часто використовуються як синоніми та термінологічне пояснення яких є необ'єктивними для дослідження.

«Ізоляція», «ізолюваність» передбачає деяку зовнішню ситуацію добровільної чи примусової соціальної відмежованості, виключення з життя спілкування як такого, комунікації з окремими людьми чи окремого характеру. Ситуація ізоляції передбачає виключно зовнішню (фізичну, просторову, часову) відмежованість, що може як переживатись, так і не переживатись як самотність – людина може бути ізолюваною, але внутрішньо не самотньою, а може переживати самотність без будь-якої ізоляції. Ситуація ізоляції переважно не залежить від волі людини, вона не може припинити її в будь-який момент, добровільна ізоляція є виключенням.

Усамотнення розгадується як найбільш нетривале за часом, виключно добровільне перебування наодинці із собою, що дозволяє гармонізувати свій стан, заглибитись в самоаналіз і рефлексію, переосмислити власне життя, актуалізувати ресурси, заглибитись в творчість. Після такого епізоду людина повертається до активного соціального життя і позитивних взаємин. Переживання занедбаності, покинутої, відособленості при цьому не виникає, такий досвід є фактором, а часто і умовою, стабільності і зростання особистості. Власне самотність із цієї точки зору виступає як внутрішня відособленість, яка прямо не залежить від зовнішніх обставин, однак яку людина не здатна (чи вважає, що не здатна) припинити негайно за власним бажанням. Самотність – це завжди внутрішній вимір соціальної ситуації, який визначається не стільки нею самою, скільки її інтерпретацією [11, с.82; 18, с. 38, с.208; 19, с.185-186].

Загалом на основі викладеного в сучасній психології склались різні визначення феномену самотності.

Мета статті - на теоретичному рівні розглянути особистісно-індивідуальні особливості самотності в сучасній психології.

Виклад основного матеріалу. Будь-який вид самотності, як вважають більшість вчених, має внутрішні компоненти. Досліджуючи психологічний зміст і чинники самотності особистості, Коломієць Л.І., виділяє такі внутрішні компоненти:

- емоційний – переживання прийняття чи неприйняття і пов'язані із цим емоційні стани смутку, роздратування і ворожості, відчаю, пригнічення, апатії;

- когнітивний – відособлення (чітке відмежування і відстоювання власної індивідуальності аж до повного відкидання суспільних цінностей) або ідентифікація (ототожнення з іншими, їх включення у власний внутрішній світ), усвідомлена оцінка своїх контактів, їх співставлення з бажаними, сприйняття себе як включеного в суспільстві, близькі міжособистісні взаємини чи відторгненого від них;

- поведінковий – міра активності особистості у міжособистісній взаємодії, реакції відчуження, усамотнення, самоізоляції (пасивне примирення зі своєю самотністю або її протестне поглиблення), чи навпаки, відчайдушний пошук будь-яких контактів незалежно від їх якості;

- мотиваційно-вольовий – механізми переживання самотності, шлях самореалізації, вдосконалення на позитивному полюсі та дереалізації, порушень психіки – на негативному [15, с.64-65].

Критерії самотності, що дозволяють констатувати її переживання, фактично відповідають виділеним аспектам; до них належать афективні, когнітивні та зовнішні поведінкові індикатори. Афективний критерій – переживання тяжкого, напруженого, неприємного для індивіда негативного емоційного стану. Негативний полюс переживань, загальна «нещасність» самотньої людини цілком однозначні, однак конкретні емоції, що можуть його спричиняти, не визначені, немає конкретного набору негативних емоцій, що асоціюється виключно із самотністю і є обов'язковим для кожної самотньої людини.

До афективного критерію може належати смуток, відчай через свою покинутість, злість на себе за неповноцінність, інакшість, нездатність до «нормального» спілкування, лють і образа на інших за відторгнення і нерозуміння, загальна апатія і безнадія та багато інших емоцій. Поведінкові критерії і «докази» самотності охоплюють низький рівень соціальних контактів, їх постійну обмеженість, розрив зв'язків, що існували до цього, неприйняття референтною групою. До цього рівня належать конкретні зовнішні аргументи, приклади епізодів негативної соціальної взаємодії. Когнітивний критерій стосується установок індивіда, його уявлень щодо нормативних для його віку, статі, статусу соціальних зв'язків. Оцінюючи актуальну ситуацію, детально співвідносячи її із нормативно необхідною та індивідуально бажаною особи виявляє протиріччя, що і переконує її у власній самотності. При цьому для когнітивного критерію необов'язкові конкретні негативні епізоди, це може бути і недостатня кількість і якість позитивних.

Причини самотності визначаються досить широко; загалом їх можна поділити на глибинні, соціальні чи соціально-психологічні та індивідуально-типологічні й індивідуально-особистісні. До глибинного рівня належить екзистенційне пояснення самотності як визначальної характеристики людського буття, де первинною причиною є власне сама його своєрідна сутність, причиною ж переживання людиною стану самотності – усвідомлення цієї сутності; порушення балансу механізмів ідентифікації, єднання та відособлення, індивідуалізації за С.Г. Корчагіною, що призводить до відчуження або самовідчуження фатальна невідповідність очікуваних, бажаних, трактованих як нормативні та актуальних соціальних контактів з когнітивістської точки зору [12, с.434].

До цього ж рівня належить психоаналітичне пояснення, згідно з яким основою самотності є деструктивне раннє виховання, надмірність любові чи її нестача, а також неадекватний контроль. Надмірність любові веде до нарцисизму, хибного враження власної величі, яке не підтверджується поза родиною; нестача – до формування недовіри і ворожості до оточуючих,

нездатності побудувати близькі стосунки; надмірний контроль, нав'язування соціально схвалюваних, але небажаних для дитини конструктивів призводить до виникнення напруги, амбівалентного ставлення до батьків, де до любові примішується агресивна ворожість. Така ворожість заборонена мораллю, тож вона витісняється у підсвідоме, залишаючи в свідомості напругу та переживання нерозуміння, покинутості.

Соціальні причини розуміються як суспільні відносини і факти, що мають деформований характер; несприятливі соціальні умови функціонування. Як відзначено вище, переважно вчені відносять до них неприйняття групою, переорієнтацію спілкування, розрив дружніх і/або любовних стосунків, відсутність кола спілкування та обмеження інтимних проявів. Серед можливих причин самотності, в першу чергу, виділяють: відсутність шлюбного партнера, відсутність сексуального партнера, розрив шлюбних взаємин або розрив з коханою людиною, відсутність близьких друзів, хворобу, нове місце роботи або навчання, часті зміни місця проживання [6].

Основними причинами самотності також є: низька самооцінка, зовнішня непривабливість, низький соціальний статус, несхожість на інших, високий рівень інтелекту, тощо.

Не буде перебільшенням та важливо відзначити, що до основних причин самотності варто віднести соціальну стратифікацію в суспільстві і як результат нерівність, посилення індивідуалізму, соціальної мобільності, ослаблення зв'язків в первинній групі, конкуренція підприємницької діяльності (виграш або програш партнерська), підміни реального життя віртуальним спілкуванням.

Гуцуляк Н.М., Коломієць Л.І., Курилюк-Дельчева Н.В., Сергієні О.В., Горіна О.Т., Шевченко О.М. до сучасних соціальних детермінант у стані повномасштабної війни відносять:

- соціально-економічні проблеми через знищення інфраструктури;
- психологічну безпорадність, невизначеність, самотність, емоційні страждання, через загрозу життю;
- вимушене переселення, захист дітей, людей похилого віку та з особливими потребами;
- адаптацію до умов життя та соціальна підтримка за межами держави;
- руйнування традиційної ролі сім'ї, відірваність від родини;
- особиста відповідальність за життєвий вибір, збереження життя та здоров'я рідних, близьких, які знаходяться в складних життєвих обставинах;
- відсутність чітких норм, на які можна орієнтуватися за вибір дій, поведінки, прийняття правильних рішень, що провокує безпорадність;

- переведення особистої комунікації в мобільний та електронний режими в яких відсутня морально-психологічна складова;
- відсутня можливість задоволення звичних комунікативних, емоційних, духовних потреб;
- ознайомлення та пристосування до західної культури [9, 15, 17, 20].

До індивідуально-типологічних причин можна віднести детермінанти, специфічні для кожного вікового періоду. Вплив віку на причини виникнення і особливості переживання самотності є одним з важливих. Однак погляди науковців щодо самотності в дитячому віці розходяться так як діти в ранньому віці не виділяють себе від батьків, зовнішнього оточення. Тільки сприйняття свого особистісного «Я» допомагає зрозуміти несхожість на інших, мотивує до осмислення себе як індивідуальності та провокує «почуття самотності».

Кандиба М.О. відзначає, що почуття самотності поглиблюється в підлітковому віці через активний розвиток самосвідомості, ускладнення стосунків з однолітками, батьками. Заглиблюючись в себе, аналізуючи свою особистість, знаходячи фізичну недосконалість в порівнянні з успішними однолітками, які більш привабливі, шукає причини, які перешкоджають зайняти лідерські позиції і все це сприяє відчуженню та усамітненню [12, с.74].

Юнацький та молодий вік характеризується значно більшою поширеністю самотності: вибір професійного навчання, зміна місця проживання та адаптація до нових умов, прийняття відповідальності за особисте життя. У юнацькому віці спостерігається протиріччя між одночасним прагненням до означення власної ідентичності, формування і ствердження унікальності й самотності своєї особистості та побудови сприятливих нормативних стосунків із соціумом, пошуку балансу між безоглядним відкиданням та сліпим прийняттям соціальних норм, спробами визначення свого чіткого місця й призначення в світі та недостатнім соціальним і загальним життєвим досвідом. Ці одночасні й не завжди успішні прагнення провокують переживання власного безсилля, безпорадності, малозначності, що близькі до глобальної самотності.

Специфічним у переживанні самотності є похилий вік, детермінантами в якому є вихід на пенсію, розривання колишніх соціальних зв'язків, втрата кола спілкування, відокремлення дорослих дітей та скорочення спілкування із ними, смерть близьких, зокрема, шлюбного партнера, родичів того ж покоління, друзів-ровесників, втрата здатності до фізичної і розумової активності, а згодом і до самообслуговування, перебування літньої людини у лікарні або проживання в закритому закладі (інтернаті, санаторії, будинку престарілих), проблеми спілкування з молодим поколінням, реальне чи уявне нерозуміння літньої людини молодими. В результаті літня людина поступово втрачає всі звичні, усталені роками і десятиліттями сторони життя, аж поки не залишається сам на сам зі скорою смертю. Весь цей період сповнений як фактичної соціальної, так і глибинної екзистенційної самотності в формі як ніколи чіткого усвідомлення невідвратної кінечності власного існування [9, с. 86].

Наслідки самотності різняться в залежності від її походження. Позитивна самотність (усамітнення) сприяє самопізнанню, самоаналізу, вдосконаленню, переосмисленню власного життя. Негативна провокує різноманітні тяжкі переживання: вразливість, беззахисність, відчай, тугу, спустошеність, безпорадність, злість, паніку, безнадійність.

Висновки. Науковці по-різному тлумачили самотність та пропонували різні критерії для її діагностики. Суб'єктивне переживання людиною самотності може відбуватися у формі: не усвідомлення, часткового усвідомлення, викривленого усвідомлення. Здебільшого переживання самотності зумовлено наявністю певних особистісних особливостей: емоційна нестійкість, сором'язливість, низька самооцінка, невротизація особистості.

Самотність – це важкий психічний стан, який супроводжується поганим настроєм та важкими переживаннями. К. Роджерс розглядав самотність як результат не відчуження від інших, а самовідчуження згідно з їх вимогами, порушення конгруентності (відповідності) із власними рисами, бажаннями, позиціями, протиріччя між істинним «Я» та його соціальним представленням. Екзистенціалісти розуміють самотність як тяжкий і болісний для переживання, однак глобально неминучий стан, як фундаментальну характеристику людського буття, зумовлену його обмеженістю і кінечністю. Самотність переважно трактується як негативне переживання і стан, спричинене незадоволенням індивідуальної потреби в спілкуванні та близьких взаєминах, переживанням (реального чи уявного) неприйняття і нерозуміння іншими.

Критерії самотності, що дозволяють констатувати її переживання, фактично відповідають виділеним аспектам; до них належать афективні, когнітивні та зовнішні поведінкові індикатори.

Самотність може бути хронічною, ситуативною і мінущою; соціальною (об'єктивною, зовнішньою) та емоційною (суб'єктивною, внутрішньою); істинною (екзистенційною) і тривожною (захисною); космічною, культурною, соціальною та міжособистісною; дифузною (самовідчуючою), відчужуючою та дисоціюваною.

Але не потрібно плутати самотність з усамітненням. Усамітнення – це час для роздумів, пошуків впорядкування свого внутрішнього світу, нерідко – поштовх до творчості. Усамітнення нетривале за часом, виключно добровільне перебування наодинці з собою, що дозволяє гармонізувати свій стан, заглибитись в самоаналіз і рефлексію, переосмислити власне життя, актуалізувати ресурси, заглибитись в активну життєдіяльність.

Соціальними причинами самотності можуть бути неприйняття групою, переорієнтацію спілкування, розрив дружніх і/або любовних стосунків, відсутність кола спілкування, обмеження інтимних проявів, відсутність шлюбного партнера, відсутність сексуального партнера, розрив шлюбних взаємин або розрив з коханою людиною, відсутність особистої комунікації і переведення в мобільний та електронний режими в яких відсутня морально-психологічна складова тощо.

Перспективи продовження досліджень та розвідок у даному напрямку.

Недостатньо висвітленими в науковій психолого-педагогічній літературі залишаються питання особистісно-індивідуальних особливостей самотності. Сучасний стан в Україні через повномасштабне вторгнення армії російської федерації на територію Незалежної України, негативно впливає на все українське населення. Соціально-економічні проблеми, психологічна безпорадність, невизначеність, самотність, емоційні страждання, через загрозу життю, вимушене переселення, діти, люди похилого віку, учасники бойових дій, захисники, які проходять реабілітацію після поранення потребують соціально-психологічної підтримки для збереження життя і здоров'я, територіальної цілісності держави.

Таке становище вимагає активного дослідження сутності та різнорівневої причинної обумовленості особистісно-індивідуальних особливостей психологічних станів сучасної людини, на основі яких в подальшому будуть розроблятися ефективні програми профілактичної і корекційної роботи.

Література:

1. Айвазян Л. Ю. Відмінності та особливості різновидів самотності. *Проблеми сучасної психології*. Вип. 25. 2014. С. 33-45.
2. Айвазян Л.Ю. Загальнопсихологічні характеристики різновидів самотності *Вісник Національного університету оборони України*. Вип. 4. 2014. С. 140-145.
3. Айвазян Л.Ю. Особливості прояву самотності як психологічного явища. *Вісник Національного університету оборони України*. Вип. 5. 2013. С. 147-151.
4. Ващенко І.В. Проблема діагностичного виміру суб'єктивного відчуття самотності. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. Вип. 16. 2012. С. 110-116.
5. Гриценко В.А. Деякі теоретичні підходи до вивчення самотності людини. *Філософія і політологія в контексті сучасної культури*. Вип. 4(3). 2012.– С. 9-14.
6. Губа Н.О. Теоретичний аналіз соціально-психологічних факторів виникнення самотності. *Проблеми сучасної психології*. 2012. № 1. С. 53-57.
7. Гусейнова Н.О. Психологічний контекст феномену самотності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія Психологічні науки. Вип. 2. 2013. С. 14-16.
8. Гусейнова Н.О. Самотність як суб'єктивне переживання. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: Психологічні науки. Вип. 1. 2013. С. 17-19.
9. Гуцуляк Н.М., Курилюк-Делчева Н.В. Суб'єктивне відчуття самотності осіб похилого віку. *Психологія: реальність і перспективи*: збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 11 / Упоряд.: Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. Рівне: РДГУ, 2018. С. 103-108.
10. Дмитренко О.Ю. Індивідуально-психологічні особливості переживання самотності серед молоді. *Вісник Дніпропетровського університету*. Серія: Педагогіка і психологія. Т. 20. Вип. 18.. 2012. С.74-79.
11. Довбій Т.Ю. Проблема самотності в західній психологічній науці. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. №9. 2011. С. 80-89.
12. Кандиба М.О. Психологічні аспекти відношення жінок до самотності та її вплив на особистість. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. Кам'янець Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка, Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред.: С. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. Кам'янець-Подільський: Аксіома. Вип. 16. 2012. С. 431-439.

13. Кандиба М.О. Психологічний аналіз причин жіночої самотності. *Проблеми сучасної психології*. № 1. 2012. С. 63-67.

14. Клубок Ю.О. Самостійність як соціально-психологічний феномен. *Психологія: реальність і перспективи*. Вип. 1. 2013. С. 160-162.

15. Коломієць Л.І. Психологічний зміст і чинники самотності особистості. *Психологічний часопис*. Psychological journal : зб. наук. пр. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка. Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, №3 (7). 2017. С. 59-69.

16. Сергієнко І.І. Особливості переживання самотності особами зрілого віку: *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 12. Психологічні науки: збірник наукових праць. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. № 3(48). С. 136-146.

17. Сергієні О.В., Горіна О.Т. Емоційний стан майбутніх психологів в умовах дистанційної форми навчально-виховного процесу внаслідок пандемії COVID-19. Психічне здоров'я особистості в кризовому суспільстві: збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції (28 жовтня 2022 року) / уклад. В.С. Бліхар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С.318-322.

18. Никоненко Ю.В. Теоретичний аналіз дослідження проблеми самотності. *Актуальні проблеми в психології*. 2014. Т.7. вип.35. с.178-184.

19. Тітова К.В. Індивідуально-психологічні особливості ставлення до страху самотності. *Наука і освіта*. 2014. № 9. С. 185-188.

20. Шевченко О.М. Соціально-психологічні аспекти самотності. Фаховий науковий журнал «Габітус». 2019 р. Вип. 9. С.99–102.

References:

1. Ajvazjan, L. Ju. (2014). Vidminnosti ta osoblivosti riznovidiv samotnosti [Differences and peculiarities of types of loneliness]. *Problemi suchasnoi psihologii - Problems of modern psychology*, 25, 33-45 [in Ukrainian].

2. Ajvazjan, L.Ju. (2014). Zagal'nopsihologichni harakteristiki riznovidiv samotnosti [General psychological characteristics of types of loneliness]. *Visnik Nacional'nogo universitetu oboroni Ukraini - Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 4. 2014, 140-145 [in Ukrainian].

3. Ajvazjan, L.Ju. (2013). Osoblivosti pojavu samotnosti jak psihologichnogo javishha [Peculiarities of the manifestation of loneliness as a psychological phenomenon]. *Visnik Nacional'nogo universitetu oboroni Ukraini - Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 5, 147-151 [in Ukrainian].

4. Vashhenko, I.V. (2012). Problema diagnostichnogo vimiru sub'ektivnogo vidchuttja samotnosti [The problem of diagnostic measurement of the subjective feeling of loneliness]. *Aktual'ni problemi sociologii, psihologii, pedagogiki - Actual problems of sociology, psychology, pedagogy*, 16, 110-116 [in Ukrainian].

5. Gricenko, V.A. (2012). Dejaki teoretichni pidhodi do vivchennja samotnosti ljudini [Some theoretical approaches to the study of human loneliness]. *Filosofija i politologija v konteksti suchasnoi kul'turi - Philosophy and political science in the context of modern culture*, 14(3), 9-14 [in Ukrainian].

6. Guba, N.O. (2012). Teoretichnij analiz social'no-psihologichnih faktoriv viniknennja samotnosti [Theoretical analysis of socio-psychological factors of loneliness]. *Problemi suchasnoi psihologii - Problems of modern psychology*, 1, 53-57 in Ukrainian].

7. Gusejnova, N.O. (2013). Psihologichnij kontekst fenomenu samotnosti [Psychological context of the phenomenon of loneliness]. *Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu. Serija Psihologichni nauki. - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series Psychological sciences*, 2, 14-16 [in Ukrainian].

8. Gusejnova, N.O. (2013). Samotnist' jak sub'ektivne perezhivannja [Loneliness as a subjective experience]. *Naukovij visnik Hersons'kogo derzhavnogo universitetu. Serija: Psihologichni nauki - Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological sciences*, 1, 17-19 [in Ukrainian].
9. Guculjak, N.M., Kuriljuk-Delcheva, N.V. (2018). Sub'ektivne vidchuttja samotnosti osib pohilogo viku [Subjective feeling of loneliness of the elderly]. *Psihologija: real'nist' i perspektivi - Psychology: reality and prospects*, 11, 103-108 [in Ukrainian].
10. Dmitrenko, O.Ju.(2012). Individual'no-psihologichni osoblivosti perezhivannja samotnosti sered molodi [Individual and psychological features of experiencing loneliness among young people]. *Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu. Serija: Pedagogika i psihologija - Bulletin of Dnipropetrovsk University. Series: Pedagogy and psychology*, 20, 18, 74-79 [in Ukrainian].
11. Dovbij, T.Ju. (2011). Problema samotnosti v zahidnij psihologichnij nauc [he problem of loneliness in Western psychological science]. *Problemi ekstremal'noi ta krizovoi psihologii - Problems of extreme and crisis psychology*, 9, 80-89 [in Ukrainian].
12. Kandiba, M.O. (2012). Psihologichni aspekti vidnoshennja zhinok do samotnosti ta її вплив на osobistist' [Psychological aspects of women's attitude to loneliness and its influence on personality]. *Problemi suchasnoi psihologii - Problems of modern psychology*, 16, 431-439 [in Ukrainian].
13. Kandiba, M.O. (2012). Psihologichnij analiz prichin zhinochoi samotnosti [Psychological analysis of the causes of female loneliness]. *Problemi suchasnoi psihologii - Problems of modern psychology*, 1, 63-67 [in Ukrainian].
14. Klubok, Ju.O. (2013). Samostijnist' jak social'no-psihologichnij fenomen [Independence as a socio-psychological phenomenon]. *Psihologija: real'nist' i perspektivi - Psychology: reality and prospects*, 1, 160-162 [in Ukrainian].
15. Kolomicc', L.I. (2017). Psihologichnij zmist i chinniki samotnosti osobistosti [Psychological content and factors of loneliness of the individual.]. *Psihologichnij chasopis - Psychological journal*, 3 (7), 59-69 [in Ukrainian].
16. Sergienko, I.I. (2016). Osoblivosti perezhivannja samotnosti osobami zrilogo viku [Peculiarities of the experience of loneliness by persons of mature age]. *Naukovij chasopis Nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 12. Psihologichni nauki - Scientific journal of the National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. Series 12. Psychological sciences*, 3(48), 136-146 [in Ukrainian].
17. Sergieni, O.V., Gorina, O.T. (2022). Emocijnij stan majbutnih psihologiv v umovah distancijnoi formi navchal'no-vihovnogo procesu vnaslidok pandemii COVID-19. Psihichne zdorov'ja osobistosti v krizovomu suspil'stvi [The emotional state of future psychologists in the conditions of the remote form of the educational process due to the COVID-19 pandemic]. *Proceedings from VII Vseukraïns'ka naukovo-praktychna konferentsiia «Marketynh innovatsii i innovatsii v marketynhu» – The Seventh All-Ukrainian International Scientific and Practical Conference « Mental health of the individual in a crisis society »*. (pp. 318-322). L'viv: L'vivs'kij derzhavnij universitet vnutrishnih sprav [in Ukrainian].
18. Nikonenko, Ju.V. (2014). Teoretichnij analiz doslidzhennja problemi samotnosti [Theoretical analysis of research on the problem of loneliness]. *Aktual'ni problemi v psihologii - Actual problems in psychology*, 7, 35, 178-184 [in Ukrainian].
19. Titova, K.V. (2014). Individual'no-psihologichni osoblivosti stavlennja do strahu samotnosti [Individual and psychological characteristics of the attitude to the fear of loneliness]. *Nauka i osvita - Science and education*, 9, 185-188 [in Ukrainian].
20. Shevchenko, O.M. (2019). Social'no-psihologichni aspekti samotnosti [Socio-psychological aspects of loneliness]. *Fahovij naukovij zhurnal «Gabbitus» - Specialized scientific magazine "Habitus"*, 9, 99–102 [in Ukrainian].

УДК 159.1:37

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-524-533](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-524-533)

Мішкулинець Олена Олексіївна кандидат психологічних наук, заступник директора з навчальної роботи, викладач психолого-педагогічних дисциплін, Відокремлений структурний підрозділ "Гуманітарно-педагогічний фаховий коледж Мукачівського державного університету", вул. Яна Коменського, 59, м. Мукачево, 89600, тел.: (031)-315-14-43, <https://orcid.org/0000-0002-5874-3830>

Мельник Аліна Юріївна науковий співробітник, аспірант лабораторії психології спілкування, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, вул. Андріївська, 15, м. Київ, 04070, тел.: (044) 425-24-08, <https://orcid.org/0000-0002-7386-8770>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ НАВЧАННЯ, МОТИВАЦІЇ УЧНІВ ТА ФАКТОРІВ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА УСПІШНІСТЬ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ

Анотація. Питання психологічних механізмів навчання, мотивації учнів та факторів, що впливають на успішність освітнього процесу, нині є досить важливим. Це передусім обумовлено тим, що учні повинні мати достатньо стимулів для навчання та мають бути забезпечені всі умови, щоб вихованці освітніх закладів прагнули до знань та почувалися комфортно. Зокрема, у сучасних умовах недостатньо просто подати теоретичний матеріал та пояснити його практичне значення, а варто зрозуміти, що мотивує учня до навчання, а що перешкоджає. Усвідомлення цих процесів дозволяє якісно покращити освітній процес та задовольнити всі потреби учнів.

Одночасно з цим необхідно звернути увагу на інклюзивне освітнє середовище. Так, учні спеціальних класів, що мають певні порушення, теж потребують забезпечення особливих умов для покращення навчальних умов. При цьому важливо усвідомлювати, що мотивує таких дітей до навчання, що заважає, а що навпаки вони б покращили, оскільки потреби у таких учнів мають відмінності від потреб учнів загальних класів.

Все це зумовлює потребу у проведенні дослідження, яке б дозволило виявити психологічні механізми навчання, мотивацію учнів, а також фактори, що впливають на успішність освітнього процесу. Відповідно, було визначено, що необхідно порівняти потреби та мотиви дітей, що навчаються у загальних класах та у спеціальних.

Стаття присвячена дослідженню психологічних механізмів навчання, мотивації учнів та факторів, що впливають на успішність освітнього процесу. Описано психологічні механізми навчання, зокрема, рефлексивний, зворотнього

зв'язку, стереотипний. Визначено фактори, що впливають на успішність освітнього процесу. Охарактеризовано мотивацію учнів загальних класів та спеціальних. Розглянуто місце рівня самооцінки у прагненні учнів до навчання.

Проведено дослідження механізмів навчання, мотивації учнів та факторів, що впливають на успішність освітнього процесу серед учнів 5-11 класів на базі школи «Школа I-III ступенів № 134 міста Києва». Проаналізовано результати анкетування та зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: безпечна комунікація, взаємодія батьків та вчителів, інклюзивне освітнє середовище, комунікація, мотивація учнів, психологічна безпека, рівень самооцінки.

Mishkulynets Olena Oleksiyivna Candidate of Psychological Sciences, Separate Structural Unit "Humanitarian Pedagogical Professional College of Mukachevo State University", Yana Komenskyi St., 59, Mukachevo, 89600, tel.: (031)-315-14-43, <https://orcid.org/0000-0002-5874-3830>

Melnyk Alina Yuriyivna Researcher, PhD student, laboratory of psychology, Institute of Social and Political Psychology National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Andriivska St., 15, Kyiv, 04070, tel.: (044) 425-24-08, <https://orcid.org/0000-0002-7386-8770>

RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL LEARNING MECHANISMS, STUDENT MOTIVATION AND FACTORS AFFECTING THE SUCCESS OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Abstract. The question of psychological mechanisms of learning, student motivation and factors influencing the success of the educational process is now quite important. This is primarily due to the fact that students must have enough incentives for learning and all conditions must be provided so that students of educational institutions strive for knowledge and feel comfortable. In particular, in modern conditions, it is not enough to simply present theoretical material and explain its practical significance, but it is worth understanding what motivates the student to study and what prevents it. Awareness of these processes makes it possible to qualitatively improve the educational process and meet all the needs of students.

At the same time, it is necessary to pay attention to an inclusive educational environment. Yes, students of special classes who have certain disabilities also need to provide special conditions to improve educational conditions. At the same time, it is important to realize what motivates such children to study, what hinders them, and what, on the contrary, they would improve, since the needs of such students are different from the needs of students in general classes.

All this leads to the need to conduct a study that would reveal the psychological mechanisms of learning, the motivation of students, as well as factors affecting the success of the educational process. Accordingly, it was determined that it is necessary to compare the needs and motives of children studying in general and special classes.

The article is devoted to the study of psychological mechanisms of learning, student motivation and factors affecting the success of the educational process. The psychological mechanisms of learning are described, in particular, reflective, feedback, stereotypic. The factors affecting the success of the educational process are determined. The motivation of students of general and special classes is characterized. The place of the level of self-esteem in the desire of students to study is considered.

A study of learning mechanisms, student motivation and factors affecting the success of the educational process among students of grades 5-11 at the school "School of I-III degrees No. 134 of the city of Kyiv" was conducted. The results of the questionnaire were analyzed and relevant conclusions were drawn.

Keywords: safe communication, parent-teacher interaction, inclusive educational environment, communication, student motivation, psychological safety, self-esteem level.

Постановка проблеми. Сучасна педагогіка все більше уваги приділяє тому, як зацікавити учнів до отримання знань. Зокрема, це здійснюється шляхом вивчення впливу на освітній процес різних чинників, які здатні як зробити навчальний процес більш ефективним, так і сформувати ряд перешкод на шляху до отримання знань. При цьому важливо визначити саме ті мотиви у навчанні, які дозволяють сформувати в учнів цілеспрямоване прагнення до навчання та розвитку своїх здібностей. Тобто дитина повинна не просто намагатися отримувати найвищі бали, а свідомо засвоювати потрібні їй знання.

Водночас потрібно зауважити, що для різних категорій дітей мотиви та перешкоди є різними. Тут потрібно враховувати і психологічний стан дитини, і її індивідуальні особливості, і вік, і наявність чи відсутність порушень. Зокрема, дитина, що фізично здорова, може прагнути до навчання через намагання досягти успіху у певній сфері. У той же час для дитини з певним порушенням розвитку навчання це можливість розширити коло комунікацій чи спроба розвинути пізнавальні здібності.

Тож можна відзначити, що питання психологічних механізмів, мотивів, факторів впливу на успішність у навчанні, є важливим і при цьому гострим. Зокрема, батьки учнів часто не взаємодіють із вчителями, вважаючи, що дитину не потрібно мотивувати чи усувати перешкоди на шляху до отримання знань, а необхідно використовувати засоби примусу, що дозволяють змусити дитину навчатися. Деякі педагоги теж вдаються до застосування педагогічного авторитету, щоб змусити дитину навчатися.

Проте дане питання є таким, що потребує детального дослідження. Адже необхідно дослідити у розрізі віку учнів та їх категорій, які мотиви та перешкоди існують на шляху у них до отримання знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дослідження психологічних механізмів навчання, мотивації учнів та факторів, що впливають на успішність освітнього процесу, вивчали такі вітчизняні дослідники як В. Поліщук [2], М. Барчій [3], І. Мудрак [4], А. Андрощук [9], Ю. Іванова [10]. Проведені ними дослідження дозволили виявити, що психологічні механізми навчання та мотиви залежать від віку учнів та наявності чи відсутності у них вад розвитку. Також вплив має і рівень самооцінки.

Мета статті – дослідити психологічні механізми навчання, мотивацію учнів та фактори, що впливають на успішність освітнього процесу, серед учнів 5-11 класів на базі школи «Школа І-ІІІ ступенів № 134 міста Києва».

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі педагогічна наука велику увагу приділяє механізмам навчання, адже розуміння того, як відбувається навчальний процес, та що впливає на мотивацію учнів до досягнення знань, дозволяє удосконалити освітній процес та стимулювати учнів до відповідального підходу щодо навчання. При цьому значна увага приділена нині психологічним механізмам навчання учнів.

Можна відзначити, що одним із найбільш поширених підходів до механізмів навчання у психологічному аспекті є рефлексивний. Відповідно до нього, учень навчається згідно вказівок вчителя та практично відтворює поведінку вчителя. Він ретранслює знання, які має та подає вчитель, тим самим опрацьовуючи їх у своїй свідомості. Тобто цей підхід фактично засвідчує те, що прагнення до навчання є традиційним для людини, відповідно, учень просто копіює ті знання, які йому надані [1].

Також можна відзначити підхід, де навчання є відтворенням зворотнього зв'язку. Тобто коли учень сприймає певну інформацію, він розуміє, що повинен буде у майбутньому встановити зв'язок між різними процесами, адже вчитель очікуватиме його відповіді. Тому учень закріплює у свідомості певний обсяг навчального матеріалу, що буде достатнім для того, щоб відповісти на запитання вчителя [2, с. 17].

Також можна відмітити стереотипний підхід. Відповідно до нього, учень навчається, адже повторює поведінку своїх однолітків, тому намагається запам'ятати максимальний обсяг інформації, щоб не здаватися гіршим від інших. Тобто для багатьох дітей важливим саме є те, щоб не відрізняться від інших. При цьому необов'язковим є розуміння самого навчального матеріалу та прагнення до освітнього процесу [3, с. 3].

Водночас факторами, що впливають на успішність освітнього процесу, є такі чинники:

1) безпечна комунікація. Безпечною комунікацією є спосіб взаємодії, який створює безпечне та сприятливе середовище для виразу емоцій, думок, почуттів, без страху бути відвернутим. Це дозволяє здійснювати відкритий та неосуджуючий підхід до спілкування, що сприяє підтримці та взаєморозумінню. Тут важливо дотримуватися ненасильницького підходу, тобто здійснення навчання таким чином, щоб дитина сама прагнула до отримання знань, а не була змушена це виконувати під примусом. Зокрема, американський психолог Маршалл Розенберг пропонує власний підхід до ненасильницького спілкування [4];

2) психологічна безпека. Учень повинен бути впевненим, що під час отримання освітнього процесу, на нього не буде здійснено моральний тиск вчителями чи однолітками, а його душевний стан буде стабільним. В інакшому випадку, прагнення до навчання буде низьким. Відповідно, відсутність булінгу вдома та у школі позитивно впливає на мотивацію учня до навчання;

3) доступність. Дане явище є досить широким для розуміння. У загальному розумінні це формування навчального матеріалу таким чином, щоб він відповідав психолого-педагогічним характеристикам дитини певного віку, що дозволить здійснювати навчання. Водночас доступність в інклюзивному освітньому середовищі передбачає формування таких умов, за яких дитина при наявних порушеннях, матиме можливість отримувати якісні знання, при цьому буде забезпечене її комфортне перебування в освітньому закладі [4, с. 13];

4) розвивальність. Знання, які надаються дитині повинні бути поступовими та формувати в її уяві цілісну систему. Відповідно, освітнє середовище повинно комплексно враховувати вміння дитини та її розумові і фізичні можливості. Адже якщо дитина спочатку отримувати більш складніші завдання, а потім легші, то вона не буде прагнути до навчання, оскільки розвивальний підхід не буде збережено;

5) практичність. Надані учневі знання повинні мати не лише теоретичну основу, але і практичну. Якщо учень не розуміє як навчальний матеріал можна буде втілити у реальному житті, то він не буде намагатися повноцінно засвоїти знання, що вплине на подальшу успішність [5, с. 35];

6) наочність. На ефективність організації навчального процесу впливає те, що не весь матеріал можна зрозуміти лише дізнавшись теоретичну частину. Якщо тема та проблема потребує детального дослідження, то доцільно наочно або практичним шляхом продемонструвати певне явище. Лише так можна дати ґрунтовні знання та покращити успішність, оскільки не усвідомлюючи основні процеси, учень не може зрозуміти комплексне явище [6, с. 4].

Питання мотивації учнів є досить складним. Зокрема, одним із найважливіших стимулів є наявність особистісних потреб учнів у навчанні. Це може бути прагнення до знань та намагання отримати нову інформацію. Зокрема, якщо дитина має розвинуті пізнавальні здібності, то вона може

розцінювати навчальний процес як можливість отримати більше інформації стосовно того, які предметні області їй цікаві. У цьому випадку можна говорити про прагнення до знань як загалом, так і у певній дисципліні зокрема. Адже розуміючи значення освіти, дитина буде намагатися отримати максимальний обсяг знань. Тут мотивація являє собою корисні знання [7, с. 18].

Також мотивацією може бути успіх. Зокрема, навчаючись, дитина може досягти певних результатів у навчанні і буде відрізнятися від однолітків. Це дозволить їй бути популярною, приймати участь в олімпіадах та конкурсах, отримувати можливості для самого розвитку [8, с. 7].

До того ж мотивація може являти собою прагнення до покращення комунікативних здібностей. Так, навчаючись і відвідуючи різні змагання для кращих учнів, дитина має можливість розширити коло спілкування. Така мотивація важлива для тих учнів, що має обмежене комунікативне коло або лише адаптуються до нових умов. Зокрема, дана мотивація має вагоме місце в інклюзивному освітньому середовищі, яке створене для дітей із фізичними чи розумовими порушеннями, тож учні таких освітніх закладів, прагнуть до спілкування та хочуть почуватися рівноцінними із тими дітьми, що не мають порушень [9, с. 2].

Визначені вище мотиви можна віднести до нематеріальних. Якщо говорити про матеріальні мотиви, то тут необхідна взаємодія батьків та вчителів. Зокрема, батьки та вчителі повинні визначити як можна стимулювати дитину покращити свої навчальні успіхи. Зі сторони батьків це можуть бути ті предмети чи речі, яких дитина прагне, наприклад, певні подарунки чи кошти на щось. Зі сторони вчителів це те, що дитина хоче отримати за свою наполегливу працю. Наприклад, грошова винагорода за участь чи перемогу у конкурсі, цінний подарунок за навчальні досягнення, сертифікат на певну річ чи на навчальний курс. Все це повинно бути визначеним і батьками, і вчителями, як доцільне, що дозволить ще більше мотивувати учня до покращення навчальних показників [10, с. 2].

Однак на навчальну мотивацію може негативно вплинути рівень самооцінки учня. Так, якщо він розуміє, що він нічого не вміє і не може, то його зацікавленість у навчанні буде низькою. Особливо це стосується дітей з особливими освітніми потребами, які часто чують від оточення, що вони не такі як інші. Тож дитина із низькою самооцінкою не може досягнути високих навчальних результатів, адже вона впевнена, що у неї нічого не вийде.

При цьому дитина із адекватною самооцінкою більш спрямована на результат, тож навіть усвідомлюючи, що вона може помилитися чи десь втратити перевагу, вона все одно буде продовжувати свою навчальну діяльність і тим самим покращуючи свій рівень знань. Одночасно з цим, якщо учень має високу самооцінку, то він навпаки менш націлений на результат, так як впевнений, що у нього все одно все вийде. Такі діти мають високий рівень самовпевненості, що часто негативно відображається на навчанні, адже дитина

вважає, що всі знання нею вже здобуті, проте таких дітей складно мотивувати, адже вони і так впевнені, що у них все вийде [11, с. 21].

Тож для підтвердження вищевикладеного було проведене дослідження. Воно проводилося у вигляді анкетування серед учнів 5-7 класів, 8-9 класів, 10-11 класів, при цьому участь взяло 30 учнів (по 10 учнів із кожної визначеної групи). Також було здійснене опитування серед таких же 3-ох груп у спеціальних класах даного закладу. Також було опитано 30 учнів. Спеціальними класами тут є класи, що розраховані на 8-10 осіб, від 5 до 11 класу, де навчаються діти із важкими порушеннями мовлення.

Загалом було здійснено анкетування 60 учнів школи «Школа I-III ступенів № 134 міста Києва» [12]. Анкетування проводилося протягом 05-08 вересня 2023 року.

Анкетування вмістило наступні пункти.

1. Вкажіть ваш клас
  2. Як ви вважаєте, чому учні прагнуть до навчання та відвідують освітні заклади?
  3. Які фактори впливають на успішність освітнього процесу?
  4. Що вас мотивує до навчання?
  5. Як ви вважаєте, що може зробити освітній процес більш ефективним?
  6. Чи необхідна взаємодія батьків та вчителів в освіті?
  7. Чи важлива для вас під час навчання психологічна безпека?
  8. Чи вважаєте ви сучасну навчальну комунікацію безпечною?
- Отримані результати продемонстровано у наступній таблиці.

Таблиця 1

Відповіді на проведене анкетування

Номер питання	Питання	5-7 клас		8-9 клас		10-11 клас	
		Загальний клас	Спеціальний клас	Загальний клас	Спеціальний клас	Загальний клас	Спеціальний клас
1	Вкажіть ваш клас	5 клас – 3 учні 6 клас – 3 учні 7 клас – 4 учні	5 клас – 2 учні 6 клас – 5 учнів 7 клас – 3 учні	8 клас – 4 учні 9 клас – 6 учнів	8 клас – 5 учнів 6 клас – 9 клас – 5 учнів	10 клас – 6 учнів 11 клас – 4 учні	10 клас – 3 учні 11 клас – 7 учнів
2	Як ви вважаєте, чому учні прагнуть до навчання та відвідують освітні заклади?	Більшість учнів (6 з 10) відповіли, що учні відвідують школу за звичкою, бо повинно; інші 4 дитини не дали відповідь	Учні вказали, що діти повинні відвідувати школу, але чому не знають	Учні вказав на прагнення до знань	Учні вважають, що школу потрібно відвідувати, бо це можливість здобути друзів	Учні відвідують школу, бо це можливість проявити себе	Учні вважають, що школу потрібно відвідувати, бо це можливість здобути друзів

3	Які фактори впливають на успішність освітнього процесу?	Наочність, розвивальність	Доступність, практичність	Психологічна безпека, безпечна комуні комун	Доступність, практичність	Наочність, практичність, розвивальність	Доступність, розвивальність, психологічна безпека
4	Що вас мотивує до навчання?	Прагнення до знань, подарунки	Розширення кола друзів	Прагнення до знань, подарунки	Розширення кола друзів, прагнення до знань	Успіх, подарунки	Розширення кола друзів, успіх
5	Як ви вважаєте, що може зробити освітній процес більш ефективним?	Практичність та наочність	Доступність	Збільшення кола стимулів до навчання та робота із самооцінкою	Робота із психологічно безпекою	Формування мотивів та робота з самооцінкою учнів	Формування у дітей комунікативних здібностей
6	Чи необхідна взаємодія батьків та вчителів в освіті?	Так, вона важлива – 3 учні Ні, неважлива – 7 учнів	Так, вона важлива – 6 учнів Ні, неважлива – 4 учні	Так, вона важлива – 8 учнів Ні, неважлива – 2 учні	Так, вона важлива – 3 учнів Ні, неважлива – 7 учнів	Так, вона важлива – 7 учнів, Ні, неважлива – 3 учні	Так, вона важлива – 5 учнів Ні, неважлива – 5 учнів
7	Чи важлива для вас під час навчання психологічна безпека?	Так – 4 учні Ні – 6 учнів	Так – 6 учнів Ні – 4 учні	Так – 9 учнів Ні – 1 учень	Так – 10 учнів Ні – 0 учнів	Так – 10 учнів Ні – 0 учнів	Так – 10 учнів Ні – 0 учнів
8	Чи вважаєте ви сучасну навчальну комунікацію безпечною?	Так – 3 учні Ні – 7 учнів	Так – 4 учні Ні – 6 учнів	Так – 4 учні Ні – 6 учнів	Так – 5 учнів Ні – 5 учнів	Так – 4 учнів Ні – 6 учнів	Так – 2 учні Ні – 8 учнів

Тобто отримані результати дозволили виявити, що для учнів в інклюзивному середовищі доступність та психологічна безпека є тими факторами, що найбільше впливають на освітній процес. При цьому мотивація для них полягає у розширенні кола друзів. Для учнів із загальних класів найважливішими є практичність та наявність стимулів, а також можливість роботи із самооцінкою. Для них мотивами є знання та успіх, а також матеріальні винагороди.

Висновки. Тож проведене дослідження дозволило виявити, що психологічні механізми навчання, мотивація, фактори успішності навчання в учнів загальних класів та спеціальних мають певні відмінності. Зокрема, для учнів загальних класів мотивами більше виступають матеріальні аспекти, при цьому для отримання знань їм важливі наочність та практичність. Для учнів, що навчаються у інклюзивному середовищі, важливими факторами є психологічна безпека та доступність, а мотивами є розширення кола друзів та прагнення до знань.

Література:

1. Психологічні механізми навчання. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/9758/>
2. Поліщук В. Вікова і педагогічна психологія. Суми: Університетська книга, 2019. 176 с.
3. Барчій М. Педагогічна психологія. Мукачево: МДУ, 2021. 37 с.
4. Marshall B. Rosenberg, *Living Nonviolent Communication: Practical Tools to Connect and Communicate Skillfully in Every Situation*. Sounds True, 2012. 192 p.
5. Гузь Н. Особливості ставлення молодших школярів до навчання. *Наука і освіта*. 2014. Вип. 6. С. 35-41.
6. Маківчук Р. Психологічні особливості навчання англійської мови. *Вісник ВНТУ*. 2020. Вип. 1. С. 4-5.
7. Федик А. Психологічні механізми навчання, що сприяють розвитку професійного мислення. *International Journal of Education and Science*. 2020. Вип. 3. С. 18-25.
8. Новосолова В. Формування мотивації учіння. *Методика мови*. 2016. Вип. 1. С. 7-11.
9. Андрощук А. Мотивація навчальної діяльності учнів як педагогічна проблема. *Педагогічний вісник Поділля*. 2022. Вип. 3. С. 2-3.
10. Іванова Ю. Мотивація як чинник успішного формування навчально-пізнавальної діяльності учнів. *Післядипломна освіта*. 2016. Вип. 1. С. 1-10.
11. Бонарева, С. Особливості роботи з обдарованими дітьми. *Біологія і хімія в рідній школі*. 2018. № 1. С. 21-24.
12. Контакти школи № 134 (Київ). URL: http://school134.kiev.sch.in.ua/pro_shkolu/kontakti/

References:

1. Psykholohichni mekhanizmy navchannya [Psychological mechanisms of learning]. Retrieved from <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/9758/> [in Ukrainian].
2. Polishchuk, V. (2019). *Vikova i pedahohichna psykholohiya [Age and pedagogical psychology]*. Sumy: Universytet·s'ka knyha [in Ukrainian].
3. Barchii, M. (2021). *Pedahohichna psykholohiya [Pedagogical psychology]*. Mukachevo: MDU [in Ukrainian].
4. Marshall B. Rosenberg, *Living Nonviolent Communication: Practical Tools to Connect and Communicate Skillfully in Every Situation*. Sounds True, 2012. 192 p.
5. Guz, N. (2014). Osoblyvosti stavlennya molodshykh shkolyariv do navchannya [Peculiarities of younger schoolchildren's attitude to learning]. *Nauka i osvita - Science and education*, 6, 35-41 [in Ukrainian].
6. Makivchuk, R. (2020). Psykholohichni osoblyvosti navchannya anhliys'koyi movy [Psychological features of English language learning]. *Visnyk VNTU - Bulletin of VNTU*, 1, 4-5 [in Ukrainian].
7. Fedyk, A. (2020). Psykholohichni mekhanizmy navchannya, shcho spryayut' rozvytku profesiynoho myslennya. [Psychological learning mechanisms contributing to the development of professional thinking]. *International Journal of Education and Science - International Journal of Education and Science*, 3, 18-25 [in Ukrainian].
8. Novosyolova, V. (2016). Formuvannya motyvatsiyi uchinnyya [Formation of learning motivation]. *Metodyka movy - Language methodology*, 1, 7-11 [in Ukrainian].
9. Androschuk, A. (2022). Motyvatsiya navchal'noyi diyal'nosti uchniv yak pedahohichna problema [Motivation of students' educational activity as a pedagogical problem]. *Pedahohichnyy visnyk Podillya - Pedagogical Bulletin of Podillia*, 3, 2-3 [in Ukrainian].
10. Ivanova, Yu. (2016). Motyvatsiya yak chynnyk uspishnoho formuvannya navchal'no-piznaval'noyi diyal'nosti uchniv [Motivation as a factor in the successful formation of educational and cognitive activity of students]. *Pislyadyplomna osvita - Postgraduate education*. 1, 1-10 [in Ukrainian].

11. Bonareva,, S. (2018). Osoblyvosti roboty z obdarovanymy dit'my [Peculiarities of working with gifted children]. *Biolohiya i khimiya v ridniy shkoli - Biology and chemistry in native school*, 1, 21–24 [in Ukrainian].
12. Kontakty shkoly № 134 (Kyiv) [Contacts of school No. 134 (Kyiv)]. Retrieved from http://school134.kiev.sch.in.ua/pro_shkolu/kontakti/ [in Ukrainian].

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-534-548](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-534-548)

Палько Тетяна Василівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри наук про здоров'я, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», вул. Митна, 27, м. Ужгород, тел.: (050) 536-99-05, <https://orcid.org/0000-0003-2273-1472>

Рошко Валерія Іванівна студентка I курсу спеціальності «Психологія», Східно-європейський слов'янський університет, вул. Гагаріна, 42-1, м. Ужгород, тел.: (066) 832-62-17

КОМУНІКАБЕЛЬНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АДАПТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ

Анотація. Проблема комунікабельності не є новою для психологічної науки і її роль у життєдіяльності людини ніколи не заперечувалася, але невпинно зростаюча підліткова і навіть дитяча замкнутість, невміння і небажання встановлювати дружні, відкриті контакти з іншими людьми актуалізувала наші наукові пошуки. Новим у нашому дослідженні є вельми цікаве припущення щодо співвіднесення рівня комунікабельності з рівнем соціальної адаптованості.

Наше дослідження показує, що підлітки з високою комунікабельністю не завжди є «душею компанії», інколи вони, демонструючи свої плюси напоказ, навпаки стають аутсайдерами. Ми дійшли висновку, що найбільш успішно адаптуються ті особистості, які мають середній рівень комунікабельності, оскільки вони товариські і в незнайомому оточенні відчують себе цілком упевнено. Нові проблеми їх не лякають, у той же час вони не вступають у зайві, безперспективні суперечки і диспути, охоче слухають цікавого співрозмовника, досить терплячі у спілкуванні, відстоюють свою точку зору без запальності. Вони допитливі, надають перевагу конструктивності, виваженості у рішеннях і судженнях. Такі підлітки, завдяки своїй у міру розвиненій комунікабельності, будуть добре адаптуватися у новому середовищі, завжди будуть бажані у компанії однолітків, їх підтримують учителі, вони у дружніх відносинах зі своїми батьками.

За результатами анкетування і детального аналізу відповідей підлітків на кожне запитання, ми зробили висновок, що соціальну адаптованість слід розглядати як шлях до успішної адаптації людини у соціумі, яка є певною послідовністю психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, ефективність якої великою мірою залежить від вміння підлітка до взаємодії з оточуючими, а відтак – рівня комунікабельності.

Ключові слова: адаптація, дезадаптація, комунікабельність, підліток, соціальна адаптованість.

Palko Tetiana Vasylivna Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of the Department of Health Sciences, Uzhgorod National University, Mytna St., 27, Uzhgorod, tel.: (050) 536-99-05, <https://orcid.org/0000-0003-2273-1472>

Roshko Valery Ivanivna Student of the 1st year, specialization "Psychology", East European Slavic University, 42-1 Gagarina St., Uzhgorod, tel.: (066) 832-62-17

COMMUNICATION AS A FACTOR OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ADAPTATION OF ADOLESCENTS

Abstract. The problem of sociability is not new for psychological science, and its role in human life has never been denied, but the constantly growing adolescent and even childhood isolation, inability and reluctance to establish friendly, open contacts with other people actualized our scientific research. New in our research is a very interesting assumption regarding the correlation of the level of sociability with the level of social adaptability.

Our research shows that teenagers with high sociability are not always the "soul of the company", sometimes they, showing off their advantages, on the contrary become outsiders. We came to the conclusion that those individuals who have an average level of sociability adapt most successfully, because they are sociable and feel quite confident in an unfamiliar environment. New problems do not frighten them, at the same time they do not enter into unnecessary, hopeless arguments and disputes, willingly listen to an interesting interlocutor, are quite patient in communication, defend their point of view without temper. They are inquisitive, prefer constructiveness, balance in decisions and judgments. Such teenagers, thanks to their moderately developed sociability, will adapt well in a new environment, they will always be welcome in the company of their peers, they are supported by teachers, they are in friendly relations with their parents.

According to the results of the questionnaire and detailed analysis of the answers of teenagers to each question, we concluded that social adaptability should be considered as a way to successful adaptation of a person in society, which is a certain sequence of psychological reactions to an objective situation, the effectiveness of which largely depends on the skills of the teenager to interaction with others, and therefore to the level of sociability.

Key words: adaptation, maladaptation, sociability, adolescent, social adaptability.

Постановка проблеми. Для підлітків комунікабельність – важливий чинник успішної соціальної взаємодії з однокласниками, всіма учасниками

освітнього процесу: учителями, учнями інших класів, однолітками з інших закладів освіти. Але комунікабельність не замикається тільки на взаєминах у межах освітнього процесу, вона є важливою і в побуті.

Тому нас зацікавило питання, що впливає на комунікабельність, які причини низької комунікабельності. У нас виникли певні припущення щодо цього питання: низька самооцінка, депресія, інші психологічні проблеми, які на нашу думку найбільш часто пов'язані із дезадаптацією дітей і підлітків у соціумі. Причому, до цього підштовхує спілкування за допомогою гаджетів, які заповнили все наше життя, починаючи з телефонних переписок з друзями на кшталт «ок», «все норм», «гуд» і т.і., завершуючи дистанційним навчанням, під час якого можна заховатися за «чорним екраном», що ніяким чином не тренує мовний апарат дитини. Ми перестаємо вчитися будувати речення і за допомогою слів висловлювати думки.

Також, вірогідно, проблеми замкнутості у собі беруть початок із сім'ї. У тому, що дитина не комунікабельна можуть бути винні батьки, власне, їхня байдужість до дітей, зайнятість. У багатьох дорослих побутує думка, що вони повинні забезпечити своїх нащадків у першу чергу матеріальними благами, а духовне, у тому числі батьківська порада, спільне проведення часу у парку, у лісі тощо відходить на задній план. Батьки повинні усвідомлювати, що їхній власний приклад – це найкраще, що вони можуть зробити у вихованні дитини, звичайно, якщо цей приклад позитивний.

Отже, **актуальність нашого дослідження** є очевидною – невпинно зростаюча підліткова і навіть дитяча замкнутість, невміння і небажання встановлювати дружні, відкриті контакти з іншими людьми. Звичайно, проблема комунікабельності не є новою для психологічної науки і її роль у життєдіяльності людини ніколи не заперечувалася, але новим у нашому дослідженні є вельми цікаве припущення щодо співвіднесення рівня комунікабельності з рівнем соціальної адаптованості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комунікабельність досить широке поняття. Є різні його тлумачення, але основний зміст полягає у здатності людини до спілкування, до встановлення соціальних взаємин, плідної взаємодії з іншими людьми. На думку дослідників О. Бікус та В. Волошиної «Бути комунікабельним – означає наявність схильності до спілкування з іншими, вияв ініціативи у встановленні та підтримці контакту, бажання та вміння передавати свої думки тощо» [1]. Серед українських психологів, які займаються вивченням комунікації, також варто відмітити Ю. Косенко, О. Корніяку, Л. Коpecь, В. Гордієнко, Л. Долинську, І. Ніколаєнко, І. Кошлань, Є. Більченко. Вивченням комунікативних властивостей підлітків займалися Л. Виготський, А. Гельбак, І. Дубровіна та ін., які констатують, що ці властивості є найважливішим чинником самореалізації особистості в підлітковому віці. Дуже влучним є трактування цього питання М. Бахтінін: «поняття мовного суб'єкту розуміється як учасники діалогу

направляють свої висловлювання один на одного. Суть діалогу в орієнтації учасників на активне розуміння, на взаємодію різних точок зору» [2]. Л. Гавриляк, розглядаючи пов'язану з комунікабельністю комунікативну компетентність відзначає, що до комплексу комунікативних знань та вмінь, що складають комунікативну компетентність серед іншого належить: «здатність викликати у співрозмовника позитивне сприйняття власної особистості» [3].

Аналіз наукової літератури щодо визначення поняття «комунікабельність» не дає нам підстав взяти за основу ні одне з існуючих тверджень. Вивчаючи наукові джерела, приходимо до висновку, що поняття «комунікабельність» не було предметом спеціального дослідження і не піддавалося детальному і ґрунтовному висвітленню у галузі психології. В. Леві розглядає комунікабельність як здатність спілкуватися, В. Шепель – як здатність встановлювати контакти з іншими людьми, В. Андріаді протиставляє комунікабельність замкнутості» [4]. В. Кабрін розуміє комунікабельність як інтегральну характеристику особистості, яка може реалізуватися лише безпосередньо під час спілкування, через різноманітні зв'язки, що забезпечують життєздатність особистості, її цілісний морально-творчий потенціал, багатогранну тенденцію до самоактуалізації. [5]. Комунікабельність особистості – це той стрижень, на якому виникають, актуалізуються та розвиваються істотні комунікативні властивості особистості. Вивчаючи структуру комунікативності особистості, Ю. Ханін виділяє 3 основні її компоненти: потреба у спілкуванні; емоційний стан до, під час і після спілкування; комунікативні вміння і навички (певні способи спілкування, що допомагають особистості активно входити в процес міжособистісного спілкування). Кожна людина, у тому числі підліток, вступає у різні взаємовідносини, стосунки, у яких розкривається рівень її комунікабельності, проявляється комунікативність особистості [6]. Уміння сприймати, розуміти та переконувати, слухати та чути не кожній людині дається від природи, часто це потрібно у собі розвивати. Комунікабельність «досягається також і спеціальним навчанням, оволодінням цілою системою мовленнєво-розумових операцій, котрим навчали всіх культурних людей з найдавніших часів» [7].

Таким чином на основі викладеного можна зробити висновок, що комунікабельність особистості – надзвичайно важливе надбання, а у підлітковому віці воно є необхідною умовою формування характеру, саморозвитку, самоідентифікації підлітка у соціумі.

Метою статті є теоретичне обґрунтування та експериментальне дослідження рівня комунікабельності підлітків як соціально-психологічного чинника адаптації.

Виклад основного матеріалу. Перші прояви комунікабельності можемо побачити навіть у маленької дитини: спочатку це дотики, посмішка, вираз очей; потім перші «агу», слова й речення, на які немовля прагне почути

відповідь, одержати реакцію близьких людей. У цей період закладаються основи характеру, які під впливом соціальних взаємин відшліфовуються.

Підлітковий період не менш важливий у формуванні основних рис характеру, як дитинство. Підлітковий вік, як і дитинство, також відзначається високим рівнем безтурботності, не дуже серйозної відповідальності, але одночасно з'являється бажання бути дорослим. Намагання бути дорослим – найважливіша особливість особистості підлітка, яка показує його життєву позицію щодо людей, навколишнього світу, визначає зміст і спрямованість соціальної активності, прагнення і переживання. Цукерман Г.А., розглядаючи процес саморозвитку особистості зазначає, що окрім почуття дорослості, у підлітків з'являється тенденція до дорослості — прагнення бути і вважатися дорослими [8]. В. Сухомлинський дуже гарно звернувся до дорослих вустами підлітка: «Не опікуйте мене, не ходіть за мною, не зважуйте кожне моє слово та діло. Я самостійна людина. Переді мною висока гора, це мета мого життя. Я бачу її, думаю про неї, хочу досягти її... Мені потрібна підтримка мого друга. Я досягну своєї вершини, якщо буду спиратись на плече сильного і мудрого друга. Та мені соромно і боязко сказати про це. Я хочу, щоб всі вважали, наче я самостійно, своїми силами доберуся до вершини». Ці слова великого педагога підтверджують те, що у підлітковому періоді на формування основних рис характеру впливають не стільки внутрішні переконання, скільки зовнішні чинники, оскільки для підлітка є важливою думка оточуючих, релевантних для нього. Мудрий друг, про якого говорив В. Сухомлинський не обов'язково одноліток, нерідко важливу і дуже необхідну підтримку надають батьки. Зрозуміло, що у першу чергу батьки повинні підтримувати, давати поради своїй дитині. Але, на жаль, так буває не завжди. Коли нема поряд дорослої близької людини, підлітки шукають «плече сильного і мудрого друга» серед однолітків, які не мають відповідного досвіду для надання хороших порад. Характер підлітків проявляється в іншому середовищі, там, де вони швидко можуть знайти собі комфортне місце у новій компанії, школі. Ці риси характеру визначають комунікабельність підлітка.

Комунікабельність – це вміння переконувати, вихованість, уважність, кмітливість, інтелектуальність, освіченість. Також для комунікабельної людини важливо вміти переконувати, взаємодіяти з людьми, знаходити компроміси у важких ситуаціях, грамотно вести діалог, успішно вирішувати конфлікти. Американський мільярдер Джон Рокфеллер одного разу висловився: «Я готовий платити за уміння спілкуватися більше, аніж за всякий інший товар у цьому світі». [9].

Більше проблем з комунікабельністю створюються через самих підлітків. Якщо людина чимось відрізняється від інших, то вони починають обговорювати, групуватись між собою. Часто у такій ситуації стає не дуже приємно перебувати і відпадає бажання спілкування з усіма взагалі. На жаль у підлітковому віці ми ще не замислюємося над такими словами: «Жити серед

людей – все одно, що ходити в казковому саду, де навколо тебе найтонші пелюстки квітів з тремтячими краплями роси, і треба так іти і так торкатися до квітів, щоб не впала жодна крапля» [10]. Це говорить про те, що в кожного з нас є свій внутрішній світ з власними переживаннями і дуже тендітними почуттями, тому потрібно налагоджувати такі комунікації, які не зашкодять іншій людині. Перш, ніж зробити боляче іншому, треба приміряти на собі: «А як буде мені у цій ситуації?». Про це гарно висловився І. Томан: «Людам дуже важко ставитися нечемно до того, хто ставиться до них приязно. Через те привітність і ввічливість – найкращі засоби боротьби з нечемністю» [11]. А Конфуцій колись сказав: «Є три помилки у спілкуванні людей: перша – це бажання говорити перш, ніж потрібно; друга – сором'язливість, не говорити, коли це потрібно; третя – говорити, не спостерігаючи за вашим слухачем» [12]. У цій цитаті розкриваються найбільші помилки або ж недоліки підлітків у процесі комунікації.

У нашому дослідженні ми зробили припущення щодо впливу рівня комунікабельності на стан адаптації. Але, варто зауважити, що терміни «адаптація» і «адаптованість» мають дещо різний зміст. Особистісну адаптованість слід розглядати як шлях до успішної адаптації людини у соціумі, тому можемо говорити про те, що рівень адаптованості, який ми визначали у дослідженні, свідчить про ефективність процесу адаптації. Тобто, чим вищий рівень адаптованості, тим краща адаптація людини. Адаптація підлітків в основній школі кардинально відрізняється від адаптації у початковій школі: зростає кількість предметів, а відтак і кількість учителів, у яких різні вимоги; приміщення класу знаходиться поряд із класами старших дітей; це динамічний, складний і довготривалий процес, адже відбувається протягом всього часу перебування у закладі освіти до отримання документа про освіту. Переходячи з садочку до початкової школи, кожній дитині стає важко адаптуватись до нових людей, тому що в садочку можна було поспати, гратись, а в школі уроки, потрібно вчитись, сидіти 45 хвилин на одному місці. Адаптація ж підлітків відбувається не тільки у закладі освіти: взаємодія з приятелями, якими проводять вечірній час; знайомими, з якими відвідують разом гурток; дорослими, у тому числі з рідними, з якими потрібно комунікувати з різних питань і т.і.

У дослідженні були використані стандартизовані методики «Методика дослідження соціальної адаптованості», «Оцінка комунікабельності» (методика Ф. Ряховського), які ми перетворили у Google форми. У першому і другому опитувальнику взяло участь 84 респонденти із закладів загальної середньої освіти м. Ужгорода. Варто зауважити, що для порівняльного аналізу ми запропонували учасникам наступне «У цьому дослідженні буде запропоновано два опитувальника, тому для порівняльної картини просимо взяти участь в обидвох, вказавши умовне ім'я або псевдонім (однаково для двох анкет)». Це дало змогу порівняти рівень соціальної адаптованості з рівнем комунікабельності в одних і тих же осіб.

Експериментальне дослідження рівня комунікабельності підлітків як соціально-психологічного чинника адаптації було проведено серед підлітків віком від 12 до 17 років (вік учасників опитування проілюстровано у діаграмі («рис. 1)).

Рис. 1 Вік респондентів, які брали участь в опитуванні

Отже, найбільша кількість респондентів від 12 до 14 років (77%), можливо це і зумовило певні тенденції у результатах. 38 учасників (45% від усіх респондентів), результати опитування яких показали низьку і дуже низьку адаптованість, знаходяться саме у цьому віковому цензі.

Серед підлітків, які брали участь в обидвох анкетуваннях 33 осіб чоловічої статі і 51 – жіночої «рис. 2».

Рис. 2 Стать респондентів, які брали участь в опитуванні

Серед учасників, результатами опитування яких є низька і дуже низька адаптованість 29 респондентів жіночого роду (64% від кількості учасників, результати яких знаходяться у межах шкали низької адаптованості) і 16 – чоловічого (відповідно 36%). Такі результати ймовірно зумовлені тим, що участь підлітків жіночої статі була значно більшою від підлітків чоловічої статі.

Під час інтерпретації результатів ми розподілили відповіді респондентів в опитуванні «Методика дослідження соціальної адаптованості» на чотири групи: висока адаптованість; середня; низька; соціальна адаптованість дуже низька. За результатами нашого дослідження констатовано наступне: три респондента виявили високий рівень адаптованості, що складає 3,5%, 36 учасників – 43% також добре адаптовані у соціумі – це середній рівень, 42 підлітка, що складає 50% опитаних відзначаються низьким рівнем адаптованості, а троє учасників мають навіть дуже низький рівень адаптованості (3,5%), що свідчить про невпевненість у собі, внутрішні конфлікти. Результати опитування проілюстровано у діаграмі «рис.3».

Рис.3 Результати «Методики дослідження соціальної адаптованості»

Такі результати свідчать про достатньо великий відсоток респондентів, які мають низьку адаптованість (50% – низька і 3,5% – дуже низька), тому дане питання викликало наш інтерес. Проаналізувавши відповіді респондентів на кожне питання нами зроблені певні припущення щодо можливих причин низької адаптованості підлітків у взаємозв'язку з комунікабельністю (див. табл. 1)

Таблиця 1

Аналіз результатів відповідей респондентів на питання «Методики дослідження соціальної адаптованості»

№ питання	Припущення, про що може свідчити позитивна відповідь респондента
1	Причиною може бути страх, пов'язаний з тим, що потрібно йти у школу, чи на якусь зустріч і це викликає психосоматичні реакції
2	Причиною може бути не тільки перевантаження, але й емоційне виснаження через непорозуміння із близькими чи однолітками
3	Це може свідчити про те, що підлітку важко зосередитися, коли він чимось схвилюваний та нервує. Особливими причинами розсіяності і розгубленості можуть бути непорозуміння з однолітками і батьками
4	Це може свідчити про те, що підліток боїться вскочити у ніякову ситуацію або щось піде не так
5	Занадто сильне хвилювання, яке може бути викликане перезбудженням після неприязних стосунків, конфліктів тощо
6	Може свідчити про те, що підліток боїться згнъбитись або щось приховує
7	Скоріше за все, людині потрібно покинути стару зону комфорту і перейти в нову
8	Це може бути викликано занадто сильним хвилюванням, перезбудженням
9	Хвилювання, особливо перед важливою зустріччю, побачення можуть викликати подібні відчуття
10	Причиною може бути страх, пов'язаний з тим, що потрібно йти у школу, чи на якусь зустріч і це викликає психосоматичні реакції
11	Це може свідчити про хвилювання перед майбутньою розмовою або переосмислення конфліктної ситуації тощо
12	Це свідчить про те, що підліток імпульсивний, легко піддається емоціям, але причини можуть бути набагато глибші: нерозуміння оточуючих, очікування неприємностей чи осуду
13	Причиною може бути страх перед невідомим, новим
14	Це свідчить про те, що у підлітка є щось, що не дає йому спокою і дуже часто це міжособистісні стосунки
15	Щастя – це термін який кожен розуміє по-своєму: для деякого – це відпочинок у шумній компанії, для деякого – усамітнення і т.і.
16	Це свідчить про те, що підліток знаходиться на межі зриву і причин цьому може бути багато: нерозділене кохання, сварка з подругою тощо
17	Це може свідчити про велику дратівливість, небажання допомагати іншим, зарозумілість, нетоваристкість
18	Це може свідчити про незібраність в думках, подіях, у самому собі, своїх відносинах з оточуючими
19	Можливо підліток не боїться труднощів, а боїться результату – осуду, зневіри, задрощів
20	Ми відчуваємо себе самотніми, коли хочемо відчути душевний контакт з кимось, але цей хтось нам недоступний
21	Це свідчить про те, що підліток невпевнений в собі або часто потрапляє в ситуації, коли його беруть на кпини
22	Можливо підліток не вміє виходити з конфліктних ситуацій
23	Це може свідчити про те, що підліток переживає за те, що щось може піти не так і його не сприймуть у соціальній групі, колективі
24	Можливо підлітку не вистачає любові і розуміння оточуючих
25	Можливо підліток боїться змін, які часто пов'язані з переходом у новий колектив

Ці припущення можуть стати у нагоді підліткам з метою підвищення рівня соціальної адаптованості. За результатами анкетування і детального аналізу відповідей підлітків на кожне запитання, робимо висновок, що соціальну

адаптованість слід розглядати як шлях до успішної адаптації людини у соціумі, яка є певною послідовністю психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, ефективність якої великою мірою залежить від вміння підлітка до взаємодії з оточуючими, а відтак – рівня комунікабельності. Звичайно, що є багато об'єктивних і суб'єктивних причин для успішної комунікабельності, які без сумніву, впливають на її розвиток і на психологічні механізми, які лежать в основі поведінкових стратегій, спрямованих на пристосування.

Для визначення рівня комунікабельності і можливих причин її неуспішності з огляду на досить великий відсоток низької адаптованості ми застосували методіку Ф. Ряховського, що включає шістнадцять запитань з можливими варіантами відповідей «так», «іноді», «ні», які оцінюються в 2, 1 та 0 балів відповідно. Питання тесту прості і не вимагають осмислення. Тому відповідати треба було швидко, не замислюючись. Цей тест дозволив нам визначити рівень комунікабельності підлітків, наскільки розвинені їхні комунікативні навички, чи терплячі вони у спілкуванні, або навпаки – чи не є їхня комунікабельність «хворобливою». Тест передбачає розширені межі рівнів комунікабельності: 30-32 бали – дуже низька комунікабельність; 25-29 балів – низька комунікабельність, що характеризується замкнутістю, самотністю; 19-24 бали – середній рівень комунікабельності, який межує з низьким і тому в багатьох випадках у людини проявляється велика обережність при встановленні нових контактів; 14-18 балів – визначається як нормальна комунікабельність, але багатослівність викликає роздратування; 9-13 балів – висока, яка проявляється значною мірою непосидючістю, нетерпінням, небажанням вирішувати складні проблеми; 4-8 балів – дуже висока, яка характеризується товариськістю, але непослідовністю; 3 і менше – надто висока комунікабельність, яка має болісний характер.

Результати проведеного опитування «Оцінка комунікабельності» продемонстрували наступне «рис. 4»:

Рис. 4 Результати опитування за методикою «Оцінка комунікабельності»

Як і в попередньому опитувальнику нас зацікавили можливі причини відповідей респондентів на кожне запитання, оскільки відсоток тих, хто опинився у межах низької і дуже низької комунікабельності достатньо великий (43%). Проаналізувавши відповіді респондентів на кожне питання нами зроблені певні припущення щодо таких результатів у взаємозв'язку з адаптованістю у табл. 2.

Таблиця 2

**Аналіз результатів відповідей респондентів на питання методики
 «Оцінка комунікабельності»**

№ питання	Припущення, про що може свідчити позитивна відповідь респондента у взаємозв'язку з адаптованістю
1	Це може свідчити про те, що підліток переживає за те, що щось може піти не так і його не сприймуть у соціальній групі, колективі
2	Це може свідчити про те, що підліток переживає за те, що може сказати щось не те, або взагалі забути слова і над ним будуть підсміюватися
3	Це може свідчити про те, що підліток думає, що все пройде само або він приховує хворобу від батьків, бо боїться, що батьки будуть його сварити і це віддалить їхні відносини
4	Причиною може бути боязнь нових контактів, несприйняття його новим оточенням
5	Це може свідчити про відкритість перед іншими
6	Це може свідчити про те, що підліток надто замкнений у собі і будь-які прохання заставляють його виходити зі своєї «шкарлупи»
7	Причиною можуть бути проблеми в сім'ї, пов'язані з тим, що батьки надто зайняті собою або для них найголовніші є матеріальні блага, а не комунікація і спільно проведений час з дітьми
8	Причиною може бути боязкість підлітка отримати відмову і бути відштовхнутим, відкинутим із кола друзів
9	Це може свідчити про те, що підліток не хоче брати участь у суперечках або диспутах. Він боїться, що його не правильно сприймуть, не зрозуміють і він отримає серйозну відсіч
10	Це може свідчити про те, що підліток зовсім неговіркий, сором'язливий, нерішучий, не впевнений у собі (можливо через подібні невдачі у комунікації, які вже траплялися у його житті)
11	Це може свідчити про те, що підліток боїться бути серед великої кількості людей, а раптом його щось запитають і він буде комплексувати, що відповісти
12	Це свідчить про неконфліктність підлітка, а також про те, що він краще обере позицію «моя хата з краю – я нічого не знаю» задля того, щоб залишитися «хорошим» для всіх
13	Це може свідчити про егоїзм підлітка, відсутність критичного мислення, несприйняття ним думки інших людей, небажання їх поділяти, що може призвести до відчуженості у компаніях
14	Причиною може бути те, що підліток не хоче або боїться суперечок, які можуть порушити його рівновагу, спокій, положення у соціальній групі
15	Це може свідчити про велику дратівливість, небажання допомагати іншим, зарозумілість, нетоваристкість
16	Це може бути причиною того, що підліток страждає глософобією, яка викликана життєвим досвідом (його виступ або виступ його товаришів був підданий критиці, висміюванню)

Ці припущення можна використати для роз'яснення підліткам їхніх негативних дій, порожніх переживань, які не розвивають уміння взаємодіяти, а навпаки ускладнюють комунікабельність, а відтак і адаптацію у соціумі.

Таким чином, розуміємо, що відсоток низької комунікабельності (53,5%), як і низької адаптованості (43%) досить великий. Щоб співвіднести результати двох опитувальників між собою, у методиці «Оцінка комунікабельності» ми об'єднали наступні рівні: дуже високий і високий (4-8 балів і 9-13 балів) – $7+8=15$ (респондентів); середній (норма) і середній (14-18 балів і 9-13 балів) – $14+18=32$ (респондента) – «рис.5».

Рис. 5 Співвідношення комунікабельності з соціальною адаптованістю

Як видно з діаграми гіпотеза нашого дослідження підтверджується, незважаючи на незначні похибки: чим нижчий рівень комунікабельності, тим нижчий показник адаптованості підлітків.

Серед 45 респондентів, які показали низьку (42 учасника – 50%) і дуже низьку (3 учасника – 3,5%) адаптованість у 36 респондентів (43%) відзначається також низька і дуже низька комунікабельність. Шестеро респондентів з низькою адаптованістю мають середній показник комунікабельності, який межує з низьким рівнем комунікабельності і тільки двоє мають середню нормальну комунікабельність (від 14 до 18 балів), але знову-таки на межі із середньою. Показник надто високої комунікабельності продемонстрував тільки один респондент, але цей результат нас зацікавив, оскільки людині із таким рівнем комунікабельності нелегко адаптуватися у соціумі. Адже надмірну товариськість, багатослівність і балакучість можна вважати негативними якостями особистості. Наші перестороги були небезпідставними. Респондент з нікнеймом С.А. (12 років, хлопчик) має найвищу комунікабельність і найнижчу адаптованість. Це може свідчити про те, що свідомо чи несвідомо він є причиною різного роду конфліктів у своєму оточенні, запальний, образливий тощо. Наше дослідження показує, що підлітки з високою комунікабельністю не завжди є «душею компанії», інколи вони, демонструючи свої плюси напоказ, навпаки стають аутсайдерами.

Висновки. Наше дослідження показує, що підлітки з високою комунікабельністю не завжди є «душею компанії», інколи вони, демонструючи свої плюси напоказ, навпаки стають аутсайдерами. За результатами анкетування і детального аналізу відповідей підлітків на кожне запитання, ми зробили висновок, що соціальну адаптованість слід розглядати як шлях до успішної адаптації людини у соціумі, яка є певною послідовністю психологічних реакцій на об'єктивну ситуацію, ефективність якої великою мірою залежить від вміння підлітка до взаємодії з оточуючими, а відтак – рівня комунікабельності.

Ми дійшли висновку, що найбільш успішно адаптуються ті особистості, які мають середній рівень комунікабельності, оскільки вони товариські і в незнайомому оточенні відчують себе цілком упевнено. Нові проблеми їх не лякають, у той же час вони не вступають у зайві, безперспективні суперечки і диспути, охоче слухають цікавого співрозмовника, досить терплячі у спілкуванні, відстоюють свою точку зору без запальності. Вони допитливі, надають перевагу конструктивності, вираженості у рішеннях і судженнях. Отже, такі підлітки, завдяки своїй у міру розвиненій комунікабельності, будуть добре адаптуватися у новому середовищі, завжди будуть бажані у компанії однолітків, їх підтримують учителі, вони у дружніх відносинах зі своїми батьками.

Література:

1. Бікус О. О., Волошина В. В. Теоретичні засади формування комунікативної компетенції у підлітковому віці. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. Випуск 1/2015 (46).
2. Заніздра Н.О., Заніздра В.В. Діалогічність наукового мовлення. Вісник КДПУ ім. М.В. Остроградського. Випуск 2/2007 (43). Частина 1
3. Гавриляк Л.С. Комунікативна компетентність як складова професійної підготовки сучасного фахівця. Scientific journal «АЛОГОΣ. The art of scientific mind». 2019. №3
4. Пономаренко Я.С. Психолого-педагогічні підходи до вивчення комунікабельності як системної властивості особистості поліцейського. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків. 2020.
5. Дьоміна Г. А. Комунікабельність як одна з найголовніших якостей сім'янина. Збірник наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України / ред. С. Д. Максименка. Т. VII. Вип. 4. Київ : «Гнозис», 2005. С. 102–110.
6. Савенкова Л. О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління: Монографія. К.: КНЕУ, 2005. 212 с.
7. Чибісова Н. Г., Тарасова О. І. Риторика: Навч. посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2003 р. 228 с.
8. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с
9. Спілкування як багатоплановий психологічний процес. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/10051/> (дата звернення 18.11.2022)
10. Дічек Н. Універсальність педагогічного новаторства В. О. Сухомлинського. Рідна школа. 2010. №3. С. 8–11

11. Тoman I. Мистецтво говорити. Київ, Видавництво політичної літератури України, 1986. 224 сторінки.
12. Цитати українською. URL: <https://tsytaty.com/xfsearch/avtor/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9/> (дата звернення 18.11.2022)

References:

1. Bikus O. O., Voloshyna V. V. (2015) *Teoretychni zasady formuvannia komunikatyvnoi kompetentsii u pidlitkovomu vitsi. [Theoretical foundations of the formation of communicative competence in adolescence]* Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Serii 12: Psykholohichni nauky. Vypusk 1/2015 (46). [in Ukrainian]
2. Zanizdra N.O., Zanizdra V.V. (2007) *Dialohichnist naukovoho movlennia. [Dialogic nature of scientific speech]* Visnyk KDPU im. M.V. Ostrohradskoho. Vypusk 2/2007 (43). Chastyna 1 [in Ukrainian]
3. Havryliak L.S. (2019) *Komunikatyvna kompetentnist yak skladova profesiinoi pidhotovky suchasnoho fakhivtsia. [Communicative competence as a component of the professional training of a modern specialist].* Scientific journal «ΛΟΗΟΣ. The art of scientific mind». 2019. №3 [in Ukrainian]
4. Ponomarenko Ya.S. (2020) *Psykhologo-pedahohichni pidkhody do vyvchennia komunikabelnosti yak systemnoi vlastyvosti osobystosti politseiskoho. [Psychological and pedagogical approaches to the study of sociability as a systemic property of a policeman's personality]* Psykholohichni ta pedahohichni problemy profesiinoi osvity ta patriotychnoho vykhovannia personalu systemy MVS Ukrainy. Kharkiv. 2020. [in Ukrainian]
5. Domina H. A. (2005) *Komunikabelnist yak odna z naiholovnishykh yakosteï simiany. [Sociability as one of the most important qualities of a family man]*Zbirnyk nauk. prats Instytutu psykhologii imeni H.S. Kostiuka APN Ukrainy / red. S. D. Maksymenka. T. VII. Vyp. 4. Kyiv : «Hnozis», 2005. S. 102–110. [in Ukrainian]
6. Savenkova L. O. (2005) *Profesiïne spilkuvannia maibutnikh vykladachiv yak ob'ekt psykhologo-pedahohichnoho upravlinnia[Professional communication of future teachers as an object of psychological and pedagogical management]:* Monohrafiia. K.: KNEU, 2005. 212 s. [in Ukrainian]
7. Chybisova N. H., Tarasova O. I. (2003) *Rytoryka[Rhetoric]:* Navch. posibnyk. K.: Tsentr navchalnoi literatury, 2003 r. 228 s. [in Ukrainian]
8. Tokareva N. M. (2014) *Suchasnyi pidlitok u systemi psykhologo-pedahohichnoho suprovodu [A modern teenager in the system of psycho-pedagogical support]:* monohrafiia / N. M. Tokareva, A. V. Shamne, N. M. Makarenko. Kryvyi Rih, 2014. 312 s [in Ukrainian]
9. *Spilkuvannia yak bahatoplanovi psykhologichni protses (2010) [Communication as a multifaceted psychological process]* URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/psychology/10051/> (data zvernennia 18.11.2022) [in Ukrainian]
10. Dichek N. *Universalnist pedahohichnoho novatorstva V. O. Sukhomlynskoho (2010) [Universality of pedagogical innovation of V. O. Sukhomlynskyi].* Ridna shkola. 2010.№3. S. 8–11 [in Ukrainian]
11. Toman I. (1986) *Mystetstvo hovoryty. [The art of speaking]* Kyiv, Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrainy, 1986. 224 s [in Ukrainian]
12. *Tsytyaty ukrainskoiu. [Quotes in Ukrainian]* URL: <https://tsytaty.com/xfsearch/avtor/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%84%D1%83%D1%86%D1%96%D0%B9/> (data zvernennia 18.11.2022) [in Ukrainian]

УДК 159.9

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-548-560](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-548-560)

Подкоритова Лариса Олександрівна кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та педагогіки, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська 11, м. Хмельницький, 29016, тел.: (068) 207-57-19, <https://orcid.org/0000-0002-2242-2576>

Перерва Євген Геннадійович здобувач освітньо-наукового рівня з психології кафедри психології та педагогіки, Хмельницький національний університет, вул. Інститутська 11, м. Хмельницький, 29016, тел.: (095) 577-79-61

МОТИВАЦІЯ ДО САМОЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХОФІЗИЧНОГО ЗДОРОВ'Я СТУДЕНТІВ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

Анотація. У статті представлено результати теоретичного аналізу українських наукових праць щодо мотивації студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я.

У процесі огляду наукових праць виявлено, що проблема мотивації студентів до самозбереження свого здоров'я, зокрема психофізичного, привертає увагу науковців, які визначають її як один з провідних чинників самозбереження здоров'я. При цьому в українській науковій літературі наявні чітко сформульовані принципи і критерії розвитку позитивної мотивації самозбереження здоров'я студентів, описані окремі чинники, які позитивно і негативно впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я та методи, які можна використати для розвитку цієї мотивації і бракує чітко визначених складових мотивації самозбереження психофізичного здоров'я у студентів.

Наведені раніше проведені іншими науковцями емпіричні дослідження, які показують, що мотивація студентів до самозбереження свого здоров'я переважно середня, але є значна кількість студентів з низькою мотивацією.

Серед чинників, які впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я, можна визначити особистісні (темперамент, цінності, ставлення та установки щодо здоров'я); соціальні (особливо приклад значущих людей); політичні (особливо відповідна пропаганда здорового чи нездорового способу життя); інформаційні (в першу чергу інтернет). Відповідно, розвиток мотивації студентів до самозбереження психофізичного здоров'я, має здійснюватися на особистісному, соціальному і державному рівнях, при цьому особливу роль відіграє заклад вищої освіти.

Можливими методами розвитку мотивації студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я є інформування, лекція, бесіда, дискусія, ігрові

практики, відео- та аудіороліки, тренінги. При цьому для студентів найбільш ефективним методом розвитку мотивації самозбереження психофізичного здоров'я є спеціальні тренінги, в які можна ненав'язливо включити інші методи, зокрема інформування.

Ключові слова: самозбереження, психофізичне здоров'я, студенти, мотивація.

Podkorytova Larysa Oleksandrivna PhD, Associate professor, Associate professor, Department of psychology and pedagogy, Khmelnytskyi National University, Instytutska 11, Khmelnytskyi, 29016, tel.: (068) 207-57-19, <https://orcid.org/0000-0002-2242-2576>

Khudyakov Vitaliy Genadiyovych Postgraduate in psychology of Department of psychology and pedagogy, Khmelnytskyi National University, Instytutska 11, Khmelnytskyi, 29016, tel.: (095) 577-79-61

MOTIVATION TO SELF-PRESERVATION OF PSYCHO-PHYSICAL HEALTH OF STUDENTS AS A SCIENTIFIC PROBLEM

Abstract. The article presents the results of a theoretical analysis of Ukrainian scientific works devoted to the students' motivation of self-preservation of their psychophysical health.

In the process of reviewing scientific works, it was found that the problem of students' motivation to self-preservation of their health, in particular psychophysical, attracts the attention of scientists, who define it as one of the leading factors of self-preservation of health. At the same time, in the Ukrainian scientific literature there are clearly formulated principles and criteria for the development of positive motivation for self-preservation of students' health, separate factors are described that positively and negatively affect the motivation of students to self-preservation of their psychophysical health and methods that can be used to develop this motivation and there is a lack of clearly defined components of motivation for self-preservation of psychophysical health among students.

Earlier empirical studies conducted by other scientists show that the motivation of students to self-preserve their health is mostly average, but there is a significant number of students with low motivation.

Among the factors that influence students' motivation to self-preservation of their psychophysical health, it is possible to identify personal factors (temperament, values, attitudes and attitudes towards health); social (especially the example of significant people); political (especially appropriate promotion of a healthy or unhealthy lifestyle); informational (primarily the Internet). Accordingly, the development of students' motivation for self-preservation of psychophysical health should be carried out at the personal, social and state levels, while the institution of higher education plays a special role.

Possible methods of developing students' motivation to self-preservation of their psychophysical health are: information, lecture, conversation, discussion, game practices, video and audio clips, and trainings. At the same time, for students, the most effective method of developing the motivation for self-preservation of psychophysical health is special trainings, which can unobtrusively include other methods, in particular information.

Keywords: self-preservation of health, health preservation, self-preservation.

Постановка проблеми. Самозбереження психофізичного здоров'я людини взагалі і молоді зокрема є нагальною проблемою, який приділяється значна увага науковців, особливо в останні роки, причому дослідження здійснюються не лише у психології і медицині, а й педагогіці, соціології, економіці тощо. Показано, що самозбереження здоров'я залежить від мотивації людини до цього: усвідомлення власного психофізичного здоров'я як цінності визначає ефективність його вдосконалення і збереження.

У наукових статтях можна зустріти таку тезу: «самозбереження здоров'я можливе лише за умови, що людина сама захоче бути здоровою» [1, с. 14-16]. Важливість позитивної раціональної мотивації щодо збереження людиною, зокрема студентського віку, свого здоров'я зазначають у своїх працях В. Бобрицька, О. Василенко, І. Заюков, О. Кобилянський, Н. Пилявець, О. Янцаловський та багато інших. Зокрема Є. Потапчук, Д. Казмірчук, В. Слободяник визначають мотивацію як один з елементів структури самозбережувальної поведінки [2]. Таким чином, у багатьох працях науковці акцентують увагу на особливій важливості мотивації для самозбереження здоров'я. Окрім того, вчені пропонують загальні принципи її розвитку (В. Бобрицька, С. Герасименко), наводять емпіричні дослідження особливостей мотивації самозбереження у студентів (С. Грай, Н. Пилявець). Водночас нами не виявлено чіткого визначення мотивації самозбереження здоров'я взагалі і психофізичного зокрема, структури і чинників цієї мотивації, а також методичних рекомендацій і методів з її розвитку у студентів. Бракує також праць щодо мотивації самозбереження студентів свого психофізичного здоров'я.

Таким чином, можна говорити про такі суперечності: 1) між наявністю наукових праць щодо самозбереження здоров'я у студентів в цілому, і браком праць про самозбереження психофізичного здоров'я студентів; 2) перевагою наукових досліджень, що констатують і обґрунтовують важливість мотивації до самозбереження здоров'я студентів і браком праць, конкретизуючого, уточнюючого змісту, чим ця мотивація обумовлена і як її коригувати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд наукових праць за досліджуваною темою показав, що питанню самозбереження здоров'я в українській науці присвячені праці таких учених як З. Антонова, В. Бобрицька, О. Василенко, Ж. Вірна, І. Заюков, Д. Казмірчук, Н. Коляда,

А. Полулях, Є. Потапчук, Н. Потапчук, Н. Теслик, В. Худяков, О. Янцаловський та ін. Про мотивацію до самозбереження здоров'я пишуть В. Вольська, С. Грай, І. Заюков, О. Зуб, Н. Пилявець, Ю. Таймасов, А. Турчинов, О. Шостка, О. Янцаловський та ін. Зазначені праці побудовані на вибірках переважно студентської молоді, зокрема досліджується зв'язок мотивації і темпераменту (О. Шостка, О. Янцаловський), вплив інтернету на мотивацію до здорового способу життя (В. Вольська, О. Янцаловський), загальні особливості мотивації студентів до здоров'язбереження (С. Грай, Н. Пилявець). Водночас ці праці розглядають самозбереження здоров'я в цілому, але не згадують здоров'я психофізичне.

Мета статті – представлення результатів теоретичного аналізу українських наукових праць щодо мотивації до самозбереження психофізичного здоров'я студентів.

Виклад основного матеріалу. Для дослідження зазначеної теми ми вважаємо за доцільне навести визначення провідних понять, на які ми спираємось у цій статті.

Мотивація – система спонукань, які зумовлюють активність організму і визначають її спрямованість [3, с. 212]

Самозбереження – активність особи, спрямована на збереження свого життя і здоров'я (запасу фізичної і психодуховної міцності, цілісності і внутрішньої злагодженості), а також досягнутого рівня особистого фізичного, психічного, духовного і професійного розвитку [4, с. 107].

Здоров'я – динамічний стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки як відсутність хвороб і фізичних дефектів [5; 6]. Відповідно, психофізичне здоров'я – це динамічний стан повного фізичного і психічного благополуччя, відсутність фізичних і психічних хвороб (уточнення наше – Л.П.).

Студенти – це особи, які навчаються у вищому навчальному закладі та перебувають у стані професіоналізації своєї особистості. В Україні це зазвичай особи віку пізньої юності і ранньої зрілості (визначення наше – Л.П.).

Таким чином, виходячи з вище наведених родових понять, можна визначити, що *мотивація студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я* – це система спонукань, які зумовлюють активність студентів щодо збереження свого фізичного і психічного здоров'я.

Як зазначалося у постановці проблеми, значна кількість дослідників наголошує на важливості мотивації для самозбереження.

Так, О. Янцаловський серед психологічних чинників самозбереження здоров'я особистості виокремлює ціннісно-мотиваційні, серед яких зазначається мотивація на ведення здорового способу життя [7]. Так само, в окрему групу чинників самозбереження здоров'я зараховують ціннісно-мотиваційні З. Антонова і В. Худяков та акцентують на важливості мотивації особистості до здоров'язбереження і самозбереження здоров'я [8].

І. Заюков [9] здійснює спробу визначити теоретико-методологічні основи мотивації працездатного населення до самозбереження здоров'я і пропонує модель мотиваційної поведінки, спрямованої на самозбереження здоров'я, зокрема зайнятого населення, яка містить такі елементи: а) потреби (мотиви) працівників, під час реалізації яких відбувається процес збереження та зміцнення їх здоров'я; б) мотиви економічної діяльності, зокрема спрямованої на створення гідних умов праці; в) система цінностей, які формують основу й ефективність трудові трудових відносин, у тому числі сприяють підвищенню рівня якості життя; г) відповідальність за збереження здоров'я на всіх рівнях: відповідальність держави, підприємства та конкретного працівника за збереження здоров'я та його зміцнення шляхом дотримання принципів здорового способу життя. При цьому автор зазначає, що в основі формування моделі поведінки працездатного населення та його мотивації до самозбереження здоров'я має бути досягнення синергійного ефекту на макро-, мезо- і мікрорівні.

С. Герасименко [10] вивчає особливості формування мотивації до здорового способу життя у студентів. Вона наводить спостереження В. Бароненко, які показують, що в студентській молоді часто втрачається значимість мотивації самозбереження та відзначається послаблене відчуття відповідальності за свою поведінку, що стає причиною венеричних захворювань, утягування в наркоманію, пияцтво тощо. Молодим людям здається, що ресурс їхнього особистісного здоров'я невичерпний. Подібні спостереження наводить і Н. Пилявець [11], зазначаючи, що студенти часто порушують режим харчування, не дотримуються режиму дня і відпочинку, мають шкідливі звички. При цьому молоді люди мало переймаються своїм способом життя, оскільки поки легко справляються з його наслідками. Н. Пилявець також зазначає, що досліджені нею студенти переважно усвідомлюють, що їх спосіб життя матиме наслідки у майбутньому, однак вони не планують щось змінювати зараз.

Н. Пилявець [11] також наводить результати свого дослідження особливостей мотиваційної сфери студентів з різним ставленням до власного здоров'я, де було виявлено, що 52,4% студентів мають середній рівень ставлення до власного здоров'я, рівень дещо нижчий за середній – 20,77%, рівень дещо вищий за середній – 18,46% і лише 8,46% студентів показали відмінний рівень ставлення до свого здоров'я. Проведений дослідницею кореляційний аналіз виявив, що середній рівень ставлення до здоров'я має пряму кореляцію із мотивацією до матеріального задоволення ($r=0,310$; $p \leq 0,05$), дещо вищий за середній рівень – з мотивацією самоконструювання ($r=0,330$; $p \leq 0,05$), і дещо нижчий за середній – з мотивацією досягнення успіху, престижу, влади, визнання ($r=0,430$; $p \leq 0,05$).

Подібне, але більш раннє, дослідження С. Грай [12] показує дещо інші дані: за трьома різними методиками, більшість студентів (40 %) мотивовані до

самозбереження свого здоров'я, проте кількість досліджених низькими і показниками нижче середнього досить висока. Розбіжність даних може бути обумовлена різними методиками, різними вибірками, а також часом: С. Грай проводила своє дослідження до повномасштабного вторгнення росії на територію України, а Н. Пилявець – під час цієї трагічної події.

Наведені результати досліджень С. Грай і Н. Пилявець показують, що мотивація студентів до самозбереження свого здоров'я переважно середня, але є значна кількість молоді, яка мало вмотивована на збереження свого здоров'я. Таким чином, актуально здійснювати роботу, спрямовану на підвищення рівня мотивації студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я. Для цього потрібно визначити:

- 1) складові мотивації до самозбереження психофізичного здоров'я студентів;
- 2) чинники, які позитивно і негативно впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я;
- 3) ефективні методи розвитку цієї мотивації.

В українській науковій літературі нами виявлено небагато праць, які висвітлюють чинники, що впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я, її структурні компоненти і методи розвитку. Так, О. Янцаловський і В. Вольська теоретично розглядають вплив темпераменту на особливості мотивації до самозбереження здоров'я. Автори вважають, що холерикам і сангвінікам легко вмотивувати себе до самозбереження свого здоров'я і діяти відповідно у цьому напрямку, а флегматикам і меланхоліками – важко, крім того, їхня мотивація нестійка [11].

У дослідженні з іншою співавторкою – О. Шосткою – О. Янцаловський показує важливість впливу інтернету на мотивацію студентів до самозбереження студентської молоді. Зокрема автори звертають особливу увагу на феномен блогерства: «Особливу увагу привертають блогери, які на особистому досвіді показують нам, що все може змінити, варто лише цього захотіти та почати щось робити для того» [14, с. 108]. У праці О. Василенко і Н. Калинюк [1] знаходимо дещо іншу думку про вплив інтернету на мотивацію студентів до самозбереження здоров'я: «засоби масової інформації, зокрема мережа «Internet» у привабливій формі культивують нездоровий спосіб життя» [1, с. 13]. Таким чином, інтернет постає і як позитивний, і негативний чинник мотивації у сфері збереження студентами свого здоров'я.

К. Охременко [15] вказує на те, суттєвим мотиваційним чинником до самозбереження є досвід оздоровчої діяльності. При цьому наголошено, що мотивація і досвід є взаємопов'язаними процесами. Тобто отримавши позитивний результат від діяльності, спрямованої на покращення свого психофізичного здоров'я, студент позитивно мотивується до її продовження.

Іншими чинниками мотивації самозбереження здоров'я студентів можна визначити: особистісні цінності студентів і ставлення до здоров'я; освіченість, поінформованість; рівень свідомості; особистий приклад викладачів і найближчого оточення студентів; доступність засобів для підтримки здорового способу життя; інформація, зокрема доступність і достовірність інформації про засоби і методи самозбереження здоров'я; загальнодержавна пропаганда як соціально значимої цінності; приваблива реклама, зокрема соціальна, засобів самозбереження здоров'я [11; 15; 16];

Таким чином, чинники мотивації самозбереження здоров'я студентів можна умовно об'єднати у такі групи:

1) особистісні (особливості темпераменту, характеру, система цінностей, життєві цілі і установки тощо);

2) соціальні (вплив оточення, особливо особисті приклади значущих для студентів осіб і соціальних груп);

3) політичні (пропаганда і реклама здорового чи нездорового способу життя як привабливої мети-цінності та відповідний рівень доступності засобів і методів для здорового чи нездорового способу життя);

4) інформаційні (у першу чергу інтернет) – виокремлюємо у самостійну групу, оскільки інформація діє і проявляється на всіх попередніх рівнях.

Відповідно, спираючись на працю І. Заюкова [9], розвиток мотивації студентів до самозбереження здоров'я, має здійснюватися на таких рівнях:

1) особистісний – цілеспрямований розвиток мотивації і самомотивації безпосередньо у студентів;

2) соціальний – створення соціального середовища, що мотивує до самозбереження здоров'я;

3) державний – створення умов, які визначаючи привабливість здоров'я як особистої і соціальної цінності, заохочували би студентську молодь до самозбереження здоров'я.

Участь вищого закладу освіти убачається нами, в першу чергу, на 2му і 3-му рівнях, оскільки протягом 4-5,5 років студент знаходиться у соціальному середовищі вишу, сприймає приклади не лише своїх ровесників, а й викладачів. З іншого боку, державна політика у сфері самозбереження здоров'я молоді реалізується, зокрема через систему навчальних закладів. Таким чином, виш (як будь-який інший освітній заклад) постає сполучною ланкою між державою і соціальним середовищем, у якому обертаються студенти. Думки, що підтверджують нашу позицію, знаходимо у працях В. Верхоланцевої, О. Киреєвої, К. Охременко, О. Пішак, Л. Романів та ін. Зокрема К. Охременко, О. Пішак, Л. Романів [15; 17] зазначають необхідність створення здоров'язбережувального середовища у закладах освіти, яке сприятиме відповідній позитивній мотивації студентів, а В. Верхоланцева з колегами наводить такий приклад зі свого вишу [18].

Для ефективного розвитку позитивної мотивації до самобереження здоров'я на всіх зазначених рівнях, важливе визначення і дотримання низки принципів. Такі принципи наводить В. Бобрицька [1]: науковості і доступності інформації відповідних знань; принцип превентивності; принцип системності і наскрізності; принцип інтегративності; принцип неперервності та практичної цілеспрямованості; принцип плюралізму і дисперсності; принцип динамічності і відкритості. С. Герасименко до цього переліку додає ще принцип гуманізму і принцип цілеспрямованості [10].

С. Герасименко також наводить критерії формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя в молоді на чотирьох рівнях здоров'я, за Концепцією формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді, затверджена Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.06.2004 № 605. Ці критерії ми подаємо нижче у вигляді таблиці 1:

Таблиця 1

Критерії формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя в молоді [10]

№	Рівень здоров'я	Критерії формування позитивної мотивації
1.	Фізичне	прагнення до фізичної досконалості, ставлення до власного здоров'я як до найвищої соціальної цінності, загальна фізична працездатність, фізична розвиненість, загартованість організму, дотримання раціонального режиму дня, виконання вимог особистої гігієни, правильне харчування
2.	Психічне	відповідність пізнавальної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів, наявність саморегуляції, адекватна самооцінка, відсутність акцентуацій характеру і шкідливих звичок
3.	Духовне	узгодженість загальнолюдських і національних морально-духовних цінностей, наявність позитивного ідеалу, працелюбність, відчуття прекрасного в житті, у природі, у мистецтві
4.	Соціальне	сформована громадянська відповідальність за наслідки нездорового способу соціально орієнтована комунікативність, доброзичливість у ставленні до людини, здатність до самоактуалізації, саморегуляції, самовиховання

На нашу думку, наведені у таблиці 1 критерії можуть бути використані і як згадувані нами складові мотивації до самобереження здоров'я студентів, і як основа для розробки відповідних програм з розвитку і корекції мотивації до самобереження психофізичного здоров'я у студентської молоді.

Аналізуючи праці О. Василенко, О. Киреєвої, К. Охременко, Н. Пилявець, Є. Потапчука, О. Янцаловського можна визначити певні методи розвитку мотивації студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я: інформування, лекція, бесіда, дискусія, ігрові практики, відео- та аудіоматеріали, тренінги тощо. При цьому, деякі автори [7; 14; 15; 16] підкреслюють особливу важливість правильного інформування студентської молоді щодо здоров'я і його значимості, засоби здоров'язбереження тощо. Погоджуючись у цілому з цією думкою, ми вважаємо, що для роботи зі студентами найбільш ефективним методом роботи з розвитку самозбережувальної поведінки є тренінг, у який можна органічно і ненав'язливо включити всі інші вище зазначені методи, зокрема інформування. Студенти не сприймають моралізаторство, менторство, повчальність – відповідно інформація про здоров'я і його самозбереження має подаватися у спосіб, прийнятний і приємний для студентів, зокрема з урахуванням їхнього життєвого досвіду. Таким чином, тренінги, спрямовані на самозбереження психофізичного здоров'я студентів мають включати як загальну інформацію про цінність психофізичного здоров'я, так і конкретні вправи, спрямовані на розвиток позитивної мотивації до самозбереження свого здоров'я, а також вправи з самоаналізу, саморегуляції, усвідомлення власної цінності тощо. Більш детальне визначення структури і змісту тренінгу розвитку позитивної мотивації до самозбереження психофізичного здоров'я студентів становить перспективи подальших досліджень.

Висновки. Під час аналізу наукових праць про мотивацію самозбереження психофізичного здоров'я у студентів було виявлено таке:

1. Питання мотивація студентів до самозбереження свого здоров'я, зокрема психофізичного привертає увагу науковців, які визначають її як один з провідних чинників самозбереження здоров'я взагалі. При цьому в українській науковій літературі наявні чітко сформульовані принципи і критерії розвитку позитивної мотивації самозбереження здоров'я студентів, описані окремі чинники, які позитивно і негативно впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я та методи, які можна використати для розвитку цієї мотивації і бракує чітко визначених складових мотивації самозбереження психофізичного здоров'я у студентів.

2. Емпіричні дослідження показують, що мотивація студентів до самозбереження свого здоров'я переважно середня, але є значна кількість студентів з низькою мотивацією.

3. Виявлено, що серед чинників, які впливають на мотивацію студентів до самозбереження свого психофізичного здоров'я, є особистісні; соціальні; політичні; інформаційні.

4. Показано, що розвиток мотивації студентів до самозбереження психофізичного здоров'я, має здійснюватися на особистісному, соціальному і державному рівнях, при цьому особливу роль відіграє заклад вищої освіти.

5. Припускається, що серед можливих методів розвитку мотивації самозбереження психофізичного здоров'я для студентів найбільш ефективним є тренінг.

Перспективи подальших досліджень убачаються в уточненні чинників, які позитивно і негативно впливають на формування мотивації самозбереження психічного здоров'я студентів, визначенні структури цієї мотивації, емпіричному дослідженні мотивації самозбереження психофізичного здоров'я студентів, дослідженні ефективних методів розвитку позитивної мотивації самозбереження психофізичного здоров'я студентів, зокрема розробці й апробації відповідного тренінгу.

Література:

1. Василенко О., Калинюк Н. Студент як суб'єкт самозбереження здоров'я. *Теорія та практика формування особистості як суб'єкта само творення і самозбереження*: монографія. Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 7-21.
2. Потапчук Є. М., Пилявець Н. І. Самозбережувальна поведінка особистості як психологічний феномен. *Габітус. Психологія особистості*. 2022. Вип. 44. С. 219-222. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2022/44-2022/37.pdf> (дата звернення: 13.09.2023).
3. Психологічна енциклопедія. Автор-упор. О. М. Степанов. Київ: Академвидав. 2006. 424 с.
4. Подкоритова Л., Гаврилькевич В. Значення рефлексії для професійного самотворення та самозбереження майбутніх фахівців соціономічної сфери // *Теорія та практика формування особистості як суб'єкта само творення і самозбереження*. Монографія. Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 107-124.
5. Здоров'я. *Посібник з освіти в області прав людини за участі молоді*. URL: <https://www.coe.int/uk/web/compass/health#2> (дата звернення: 12.09.2023).
6. Кукса В.О. До еволюції визначення поняття здоров'я. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами* : зб. наук. праць. 2004. С. 481-487. URL: https://vmuro1.uu.edu.ua/upload/Naukovo_doslidna%20robota/Elektronni_vidannya/Act_problemi/2004/81.pdf (дата звернення: 12.09.2023).
7. Янцаловський О. Психологічні засоби формування особистості як суб'єкта самозбереження. *Теорія та практика формування особистості як суб'єкта само творення і самозбереження*. Монографія. Хмельницький : ФОП Цюпак А.А., 2021. С. 227-245.
8. Антонова З. О., Худяков В. Л. Самозбереження здоров'я як предмет наукових досліджень. *Перспективи та інновації науки (Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)*. 2023. Вип. № 10 (28). С. 536-548. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/153/241> (дата звернення: 13.09.2023).
9. Заюков І. В. Теоретико-методологічні основи мотивації працездатного населення до самозбереження здоров'я. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. № 14. С. 282-286. URL: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/1834/1/Zaiukov.pdf> (дата звернення: 10.09.2023).
10. Герасименко С. Особливості формування мотивації до здорового способу життя в студентів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27. Т. 1. С. 265-269. URL: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_1/27-1_2020.pdf#page=265 (дата звернення: 12.09.2023).
11. Пилявець Н. І. Особливості мотиваційної сфери студентів із різним ставленням до власного здоров'я. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. № 2. С. 45-48. URL: <http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/208/294> (дата звернення: 10.09.2023).

12. Грай С. А. Проблема стійкої мотивації студентської молоді до самозбереження здоров'я. *Психолого-педагогічний науковий збірник*. 2018. № 15. С. 42-45. URL: http://pedagogyviv.org.ua/zhurnaly/december_2018.pdf#page=42 (дата звернення: 11.09.2023).

13. Янцаловський О. Й., Вольська В. С. Залежність рівня мотивації до самозбереження здоров'я від типу темпераменту. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 28–29 лютого 2020 р.* Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти». 2020. С. 99-102. С. 106 URL: <https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/03/InnTheoryMethPract-Kyiv-Feb2020.pdf#page=99> (дата звернення: 11.09.2023).

14. Янцаловський О. Й., Шостка О. С. Інтернет як позитивний інструмент впливу на мотивацію до здорового способу життя студентів. *Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції 28–29 лютого 2020 р.* Київ : ГО «Інститут інноваційної освіти». 2020. С. 106-109. URL: <https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/03/InnTheoryMethPract-Kyiv-Feb2020.pdf#page=106> (дата звернення: 11.09.2023).

15. Охременко К. Специфіка виховного процесу в аспекті здоров'язбереження. *Шоста міжнародна конференція молодих учених «Харківський природничий форум». (18-19 травня 2023 р.) : збірник тез.* Харків : ХНПУ імені Г. С. Сковороди, 2023. С. 305-307 URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/909ba3b5-ca28-4195-9abc-4892d466753c/content#page=305> (дата звернення: 14.09.2023).

16. Кирєєва О. І. Проблеми формування мотивації студентів на здоров'язбереження. *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень*. 2019. Вип. № 11(14). С. 122-125. URL: <https://www.vspu.edu.ua/science/art/a207.pdf#page=122> (дата звернення: 14.09.2023).

17. Романів Л. В., Пішак О. В. Нові підходи до формування мотивації здоров'язбереження студентської молоді. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. 2021. № 10. С. 426-430. URL: <http://surl.li/lcxdt> (дата звернення: 13.09.2023).

18. Верхованцева, В. О., Верхованцева, В. А., Мілаєв, О. І., Мілаєв, А. І., Міласва, І. І., Мілаєва, І. І. Формування здорового способу життя у здобувачів вищої освіти. *Збірник науково-методичних праць Таврійського державного агротехнологічного університету імені Дмитра Моторного*. 2021. Вир. 24. С. 426-430. URL: <http://surl.li/lcxeb> (дата звернення: 13.09.2023).

References:

1. Vasylenko O., Kalyniuk N. (2021). Student yak subiekt samozberezhennia zdorovia [A student as a subject of self-preservation of health]. *Teoriia ta praktyka formuvannia osobystosti yak subiekta samo tvorennia i samozberezhennia – Theory and practice of personality formation as a subject of self-creation and self-preservation*. (pp. 7-21). Khmelnytskyi : FOP Tsiupak A. A. [in Ukrainian].

2. Potapchuk Ye. M., Pyliavets N. I. (2022). Samozberezhuvalna povedinka osobystosti yak psykhologichniy fenomen [Self-preservation behavior of the individual as a psychological phenomenon]. *Habitus. Psykhologhiia osobystosti – Habitus. Personality psychology*. 44. 219-222. <http://habitus.od.ua/journals/2022/44-2022/37.pdf> [in Ukrainian].

3. Psykhologichna entsyklopediia [Psychological encyclopedia] O. M. Stepanov. Kyiv. 2006. 424 [in Ukrainian].

4. Podkorytova L., Havrylkevych V. (2021). Znachennia refleksii dlia profesiinoho samotvorennia ta samozberezhennia maibutnikh fakhivtsiv sotsionomichnoi sfery [The value of reflection for professional self-creation and self-preservation of future specialists in the socionomic sphere]. *Teoriia ta praktyka formuvannia osobystosti yak subiekta samo tvorennia i samozberezhennia. – Theory and practice of personality formation as a subject of self-creation and self-preservation*. (pp. 107-124). Khmelnytskyi : FOP Tsiupak A.A. [in Ukrainian]

5. Zdorovia [Health]. *Posibnyk z osvity v oblasti prav liudyny za uchasti molodi. – Manual on education in the field of human rights with the participation of young people.* Retrieved from: <https://www.coe.int/uk/web/compass/health#2> [in Ukrainian].
6. Kuksa V.O. (2004). Do evoliutsii vyznachennia poniattia zdorovia [Towards the evolution of the definition of the concept of health]. *Aktualni problemy navchannia ta vykhovannia liudei z osoblyvymy potrebamy : zb. nauk. prats. – Actual problems of education and upbringing of people with special needs: coll. of science works.* 481-487. Retrieved from: https://vmuro1.uu.edu.ua/upload/Naukovo_doslidna%20robota/Elektronni_vidannya/Act_problemi/2004/81.pdf [in Ukrainian].
7. Iantsalovskyi O. (2021). Psykholohichni zasoby formuvannia osobystosti yak subiekta samozberezhennia [Psychological means of personality formation as a subject of self-preservation]. *Teoriia ta praktyka formuvannia osobystosti yak subiekta samo tvorennia i samozberezhennia – Theory and practice of personality formation as a subject of self-creation and self-preservation.* (pp. 227-245). Khmelnytskyi : FOP Tsiupak A.A. [in Ukrainian].
8. Antonova Z. O., Khudiakov V. L. (2023). Samozberezhennia zdorovia yak predmet naukovykh doslidzhen. [Self-preservation of health as a subject of scientific research]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky (Seriiia «Pedahohika», Seriiia «Psykhohohiia», Seriiia «Medytsyna»).* – *Perspectives and innovations of science ("Pedagogy" Series, "Psychology" Series, "Medicine" Series).* 10 (28). (pp. 536-548). Retrieved from: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/issue/view/153/241>[in Ukrainian].
9. Zaiukov I.V. (2018). Teoretyko-metodolohichni osnovy motyvatsii pratsezdavnoho naselennia do samozberezhennia zdorovia [Theoretical and methodological foundations of motivation of the able-bodied population to self-preservation of health]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia. – Eastern Europe: Economy, Business and Management.* 14. 282-286. Retrieved from: <http://srd.pgasa.dp.ua:8080/bitstream/123456789/1834/1/Zaiukov.pdf> [in Ukrainian].
10. Herasymenko S. (2020). Osoblyvosti formuvannia motyvatsii do zdorovoho sposobu zhyttia v studentiv [Peculiarities of the formation of motivation for a healthy lifestyle in students]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk. – Current issues of humanitarian sciences.* 27. 1. 265-269. Retrieved from: http://www.aphn-journal.in.ua/archive/27_2020/part_1/27-1_2020.pdf#page=265 [in Ukrainian].
11. Pyliavets N. I. (2023). Osoblyvosti motyvatsiinoi sfery studentiv iz riznym stavlenniam do vlasnoho zdorovia [Peculiarities of the motivational sphere of students with different attitudes towards their own health.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University.* 2. 45-48. RETRIEVED FROM: <http://psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/208/294> [in Ukrainian].
12. Hrai S. A. (2018). Problema stiikoi motyvatsii studentskoi molodi do samozberezhennia zdorovia [The problem of sustainable motivation of student youth to self-preservation of health]. *Psykhologo-pedahohichni naukovyi zbirnyk – Psychological and pedagogical scientific collection.* 15. 42-45. Retrieved from: http://pedagogylviv.org.ua/zhurnaly/december_2018.pdf#page=42 [in Ukrainian].
13. Iantsalovskyi O. Y., Volska V. S. (2020). Zalezhnist rivnia motyvatsii do samozberezhennia zdorovia vid typu temperamentu [Dependence of the level of motivation for self-preservation of health on the type of temperament]. *Innovatsiini naukovyi doslidzhennia: teoriia, metodolohiia, praktyka : materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 28–29 liutoho 2020. – Innovative scientific research: theory, methodology, practice: materials of the IV International Scientific and Practical Conference, February 28–29, 2020.* 99-102. Retrieved from: <https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/03/InnTheoryMethPract-Kyiv-Feb2020.pdf#page=99> [in Ukrainian].

14. Iantsalovskyi O. Y., Shostka O. S. (2020). Internet yak pozytyvnyi instrument vplyvu na motyvatsiiu do zdorovoho sposobu zhyttia studentiv [The Internet as a positive tool for influencing students' motivation for a healthy lifestyle]. *Innovatsiini naukovi doslidzhennia: teoriia, metodolohiia, praktyka : materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii 28–29 liutoho 2020 r.* – Innovative scientific research: theory, methodology, practice: materials of the IV International Scientific and Practical Conference, February 28–29, 2020. Kyiv: HO «Instytut innovatsiinoi osvity». 106-109. Retrieved from: <https://novaosvita.com/wp-content/uploads/2020/03/InnTheoryMethPract-Kyiv-Feb2020.pdf#page=106> [in Ukrainian].
15. Okhremenko K. (2023). Spetsyfika vykhovnoho protsesu v aspekti zdoroviazberezhennia. [The specificity of the educational process in the aspect of health care]. *Shosta mizhnarodna konferentsiia molodykh uchenykh «Kharkivskiy pryrodnychiy forum».* – The sixth international conference of young scientists "Kharkiv natural forum". (May 18-19, 2023): collection of theses. Kharkiv: KhNPU imeni H. S. Skovorody, 305-307 Retrieved from: <https://dspace.hnpu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/909ba3b5-ca28-4195-9abc-4892d466753c/content#page=305> [in Ukrainian].
16. Kyreieva O. I. (2019). Problemy formuvannia motyvatsii studentiv na zdoroviazberezhennia [Problems of forming students' motivation for health care.]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky ta naukovykh doslidzhen – Actual problems of modern science and scientific research.* 11 (14). 122-125. Retrieved from: <https://www.vspu.edu.ua/science/art/a207.pdf#page=122> [in Ukrainian].
17. Romaniv L. V., Pishak O. V. (2021). Novi pidkhody do formuvannia motyvatsii zdoroviazberezhennia studentskoi molodi. [New approaches to the formation of health-care motivation of student youth]. *Mizhnarodnyi naukovyi zhurnal «Hraal nauky» – International scientific journal "Grail of Science".* 10. 426-430. Retrieved from: <http://surl.li/lcxdt> [in Ukrainian].
18. Verkhohantseva, V. O., Verkhohantseva, V. A., Milaiev, O. I., Mylaev, A. Y., Milaieva, I. I., Mylaeva, Y. Y. (2021). Formuvannia zdorovoho sposobu zhyttia u zdobuvachiv vyshchoi osvity [Formation of a healthy lifestyle in students of higher education]. *Zbirnyk naukovo-metodychnykh prats Tavriiskoho derzhavnogo ahrotekhnolohichnoho universytetu imeni Dmytra Motornoho – A collection of scientific and methodological works of the Dmytro Motorny Tavri State University of Agrotechnology.* 24. 426-430 Retrieved from: <http://surl.li/lcxeb> [in Ukrainian].

УДК 159.96:616.89

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-561-570](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-561-570)

Саламон Олег Леонтійович асистент кафедри спеціальної освіти, Львівський національний університет ім. Івана Франка, вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, <https://orcid.org/0000-0001-6372-0839>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНУ ДОРΟΣЛИХ ОСІБ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ В УМОВАХ СТРЕСОГЕННИХ СИТУАЦІЙ

Анотація. У статті визначено й розглянуто психологічні особливості стану дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку в умовах стресогенних ситуацій, зокрема визначено причини стресів: негативний вплив навколишнього середовища, граничний чи патологічний функціональний стани особистості, інформаційне перевантаження, різні емоційні стани, професійно-виробничі ситуації, монотонність роботи, відсутність емоційних контактів із колегами по роботі, складні життєві ситуації; різновиди (астенічна, атонічна, дисфорична, стенічна) та стадії (легка, помірна, важка, глибока) порушень інтелектуального розвитку особистості. Автор доводить, що здатність протистояти стресам залежить від психологічної стійкості в стресогенних ситуаціях, де одну з важливих ролей відіграють розумові здібності (здатність мислити, сприймати, розуміти, усвідомлювати, систематизувати й опрацьовувати інформацію, пізнавати нове, навчатися). Однак у дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку ця здатність, як правило, є недостатньою або й зовсім відсутня, що ускладнює формування їхньої стресостійкості та психологічної реабілітації. При важкій та глибокій розумовій відсталості стресогенні ситуації не усвідомлюються особистістю, тому не впливають на емоційний стан людини, а при легкій та помірній формах, навпаки, можуть викликати гострі реакції на стрес, підвищувати тривожність і роздратування, психологічно травмувати та призводити до невротичних розладів. Автор рекомендує в умовах стресогенних ситуацій особистостям з інтелектуальними порушеннями розвитку забезпечити звичні для них умови життя та діяльності, відповідні їхнім потребам і можливостям зміст і методи навчання і розвитку збережених функцій та можливостей, медичний та соціальний супровід, залучення до трудової та творчої діяльності, формування, розвиток і тренування навичок самообслуговування, початкових освітніх і трудових навичок з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей та рівня інтелектуальних порушень розвитку.

Ключові слова: інтелектуальні порушення розвитку, дорослий, стрес, стресогенна ситуація, психологічний стан.

Salamon Oleh Leontiyovych Assistant Professor at the Department of Special Education, Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska St., 1, Lviv, 79000, <https://orcid.org/0000-0001-6372-0839>

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE STATE OF ADULTS WITH INTELLECTUAL DEVELOPMENTAL DISORDERS IN STRESSFUL SITUATIONS

Abstract. The article defines and examines the psychological characteristics of the state of adults with intellectual developmental disorders in stressful situations. The causes of stress are identified, including the negative influence of the environment, borderline or pathological personality functional states, information overload, various emotional states, professional and production situations, work monotony, lack of emotional contact with colleagues, and complex life situations. The author identifies types (asthenic, atonic, dysphoric, sthenic) and stages (mild, moderate, severe, deep) of personality intellectual developmental disorders. The author argues that the ability to withstand stress depends on psychological resilience in stressful situations, where cognitive abilities (the ability to think, perceive, understand, realize, systematize, process information, learn new things) play an important role. However, in adults with intellectual developmental disorders, this ability is usually insufficient or entirely absent, complicating the formation of their stress resistance and psychological rehabilitation. In cases of severe and profound intellectual disabilities, stress situations are not consciously perceived by the individual and do not affect their emotional state. In contrast, in cases of mild and moderate forms, stress situations can trigger acute stress reactions, increase anxiety and irritability, psychologically traumatize, and lead to neurotic disorders. The author recommends that individuals with intellectual developmental disorders be provided with familiar living and working conditions that meet their needs and capabilities, content and methods of education and development of preserved functions and abilities, medical and social support, involvement in work and creative activities, formation, development, and training of self-care skills, basic educational and vocational skills, taking into account individual characteristics and the level of intellectual developmental disorders, in stressful situations.

Keywords: intellectual developmental disorders, adult, stress, stressful situation, psychological state.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство розвивається і змінюється досить динамічно. Щодня люди стикаються з новими викликами і проблемами, які доводиться долати, з великими потоками інформації, що може впливати на психоемоційний стан особистості зокрема та суспільства в цілому. Це часто викликає стрес та може погіршувати психологічний стан

частини людей. Стресові ситуації посилюють ці проблеми, особливо в осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми поведінки особистості та її психологічного стану в умовах стресу досліджували такі вчені: Л. Наугольник, І. Приходько, Є. Потапчук, Г. Сельє, Р. Сірко, О. Туриніна, Н. Хупавцева та ін. Шляхи подолання наслідків негативного впливу стресу вивчали: Т. Вебер, М. Войтович, Л. Гридковець, Л. Гриценко, О. Запорожець, О. Ковальчук, Л. Кондратенко, В. Кочубей, Дж. Креймеєр, Л. Манилова, В. Невмержицький, Т. Палієнко, Н. Пророк, Л. Царенко, О. Чекстєре.

Різні аспекти психології особистості з особливими потребами, зокрема з інтелектуальними порушеннями розвитку, були предметом дослідження таких вчених: В. Бочелюк, О. Гаяш, Т. Гусєва, І. Єрмакова, Г. Коберник, А. Луговський, Л. Малинович, О. Маруда, М. Матвєєва, Л. Мухіна, Л. Нижник, К. Островська, О. Падалка, М. Паламарчук, К. Рейда, С. Рубінштейн, О. Сагірова, М. Сварник, В. Синьов, М. Супрун, К. Тороп, А. Турубарова, Г. Усатенко, О. Хохліна, М. Чайка, В. Шевченко, Д. Шульженко та ін. Однак більшість праць стосується інтелектуальних та інших порушень у дітей. Водночас актуальним проблемам дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку приділяється дуже мало уваги.

Мета статті – визначити психологічні особливості стану дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку в умовах стресогенних ситуацій.

Виклад основного матеріалу. Стресогенні та стресові ситуації супроводжують життя кожної людини та можуть впливати на її психічні стани. Засновник вчення про стрес і автор праць «The stress of life» [1] та «Stress without distress» [2] Г. Сельє вважав стрес закономірною неспецифічною реакцією організму людини на зовнішні негативні подразники, вимоги чи труднощі, яка допомагає йому вижити в стресових для нього ситуаціях. При цьому така реакція може бути пасивною (коли особистість, яка, як правило, має недостатній адаптаційний резерв, обирає варіант втечі або готова терпіти негативні впливи на неї, що виявляється у станах безнадійності, депресії, безпорадності) чи, навпаки, активною (людина обирає шлях активної боротьби та протистояння труднощам, може змінювати сферу діяльності, знайти щось корисніше та цікавіше для себе самої, що приводить її до стану рівноваги та покращення психічного стану).

Причини стресу можуть бути різними:

- негативний вплив навколишнього середовища (спека, холод, шум, загазованість, вібрація, погане освітлення та ін.);
- надмірне чи непосильне навантаження (як фізичне, так і психологічне);
- граничний чи патологічний функціональний стан особистості (втома, хвороба, травма, психічні розлади тощо);

- інформаційне перевантаження;
- емоційні стани (агресія, лють, страх, схвильованість, імпульсивність, байдужість, апатія та ін.);
- професійно-виробничі (труднощі на роботі, конфлікти в колективі, невдачі у професійній діяльності, суттєві зміни в роботі, відсутність належних умов праці тощо);
- монотонність роботи;
- відсутність емоційних контактів з колегами по роботі;
- професійне чи емоційне вигорання;
- складні життєві ситуації (хвороба чи смерть рідних чи друзів, розлучення, втрата роботи, безробіття, неочікувані зміни в житті, невизначеність у житті, недостатнє матеріальне забезпечення, вихід на пенсію, зміна виду діяльності, народження дітей, конфлікти в сім'ї тощо) [3, с. 61].

Як зазначають К. Ханяк, О. Саламон та М. Далик, варто розрізняти такі, на перший погляд, схожі між собою поняття, як «стресова ситуація» та «стресогенна ситуація»: «Стресогенна ситуація є лише потенційно стресовою для людини. А те, як вона відреагує, залежить від неї самої, від її суб'єктивного сприйняття цієї ситуації» [4, с. 786]. Дослідники роблять висновок, що стресогенна ситуація може і не призвести до стресу.

Здатність протистояти стресам залежить від психологічних ресурсів особистості, тобто від її психологічної стійкості в стресогенних ситуаціях, що може виявлятися як внутрішньо, так і зовнішньо. Йдеться про емоційні, розумові, вольові, поведінкові, мотиваційні та інші можливості людини, які вона використовує, щоб подолати кризову ситуацію чи певним чином адаптуватися до неї залежно від ситуації. Як бачимо, тут одну з важливих ролей відіграють когнітивні можливості особистості (здатність мислити, сприймати, розуміти, усвідомлювати, систематизувати й опрацьовувати інформацію, пізнавати нове, навчатися), які дозволяють ефективно долати стресові ситуації.

Однак у дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку (іншими словами – розумовою відсталістю) ця здатність, як правило, є недостатньою або й зовсім відсутня, що ускладнює формування їхньої стресостійкості та психологічної реабілітації.

Всесвітня організація охорони здоров'я у Міжнародній статистичній класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (МКХ-10) визначає розумову відсталість як «стан затримки або неповного розвитку розуму, який особливо характеризується порушенням навичок, що проявляються упродовж періоду розвитку, навичок, які сприяють загальному рівню інтелекту, тобто когнітивних, мовних, рухових і соціальних здібностей» [5] та виокремлює чотири ступені порушень інтелектуального розвитку:

1. Легка розумова відсталість (IQ – від 50 до 69, у дорослих розумовий вік – від 9 до 12 років). Ймовірно, це призведе до певних труднощів у навчанні.

Багато дорослих можуть працювати, підтримувати хороші соціальні стосунки та робити внесок у суспільство. Характерними є слабодухість, легка психічна аномалія. Мислення осіб цієї категорії конкретне, стереотипне, некритичне, обмежене безпосереднім досвідом і необхідністю забезпечення нагальних потреб, відсутні причинно-наслідкові зв'язки. Мовлення, хоч і недорозвинуте (фонетико-фонематичні та граматичні порушення, скупий словниковий запас, нерозуміння багатьох слів чи неадекватне їх вживання), однак дозволяє підтримувати бесіду на побутову тематику, брати участь у розмові. Є проблеми з пам'яттю й увагою (складність запам'ятовування, розсіяність, відсутність цілеспрямованості, концентрації та стійкості уваги). Сприймання фрагментарне, нецілеспрямоване, звужене, уповільнене, неосмислене. Емоції адекватні, якщо зрозуміла ситуація, однак недостатньо диференційовані та нестійкі. Формування моральних, естетичних та інших почуттів можливе, однак уповільнене й ускладнене через недорозвиненість мислення [6, с. 26].

2. Помірна розумова відсталість (IQ – від 35 до 49, у дорослих розумовий вік – від 6 до 9 років). Ймовірно, це призведе до помітної затримки розвитку в дитинстві, але більшість може навчитися розвивати певний ступінь незалежності в самообслуговуванні та набути адекватних комунікативних і академічних навичок. Дорослі потребуватимуть різного ступеня підтримки, щоб жити та працювати в громаді. Характерною є помірна психічна аномалія. В осіб цієї категорії не сформовані пізнавальні процеси. Мислення конкретне, непослідовне, інертне, відсутнє розуміння абстрактних понять, складно утворюються логічні зв'язки. Характерною є відсутність вміння використовувати засвоєні навички, вчинки, як правило, не обдумані, результати діяльності – не передбачені. Мовлення суттєво недорозвинуте, бідний словниковий запас, не вміють самостійно будувати речення. Пам'ять, як правило, слабка, однак трапляються випадки надзвичайно розвиненої пам'яті на цифри, дати, події, імена та ін. Увага порушена (розсіяність, проблеми з концентрацією, відволікання). Ускладнений розвиток навичок самообслуговування та функцій рухового апарату (уповільненість рухів, вайлуватість, моторна недостатність), тому необхідна постійна допомога і контроль впродовж усього життя. Дорослі з помірними інтелектуальними порушеннями, зазвичай, можуть себе обслуговувати, здатні виконувати прості практичні дії за умови доступних вказівок і контролю за їх виконанням [6, с. 26–27].

3. Важка розумова відсталість (IQ – від 20 до 34, у дорослих розумовий вік – від 3 до 6 років). Це може призвести до постійної потреби в підтримці. Характерними є важкі психічні відхилення. Для цієї категорії осіб характерні низький рівень розвитку моторики, порушення координації рухів, наявність інших відхилень, порушення вищих психічних функцій. Запам'ятовують лише те, що викликає в них позитивні емоції. Є проблеми з увагою (відсутність концентрації, відволікання на подразники). Не вміють робити висновки чи

узагальнення. Не вміють рахувати, читати і писати. Більшість таких осіб можуть себе обслуговувати і виконувати елементарні трудові операції, однак через моторну незграбність та грубі порушення пізнавальної діяльності їм для цього потрібно набагато більше часу. Спілкування обмежене використанням лише невеликої кількості знайомих слів, завчених, однак не усвідомлених граматичних конструкцій, часто доповнюється жестами, мімікою, окремими звуками, якими висловлюють свої бажання і потреби. Присутні виразні моторні відхилення або інші клінічні прояви, які не дозволяють їм самотійно, без спеціальної опіки, жити у соціальному середовищі [6, с. 27–28].

4. Глибока розумова відсталість (IQ – менше 20, у дорослих розумовий вік – менше 3 років). Призводить до серйозних обмежень у самообслуговуванні, стриманості, комунікації та мобільності. Характерними є глибокі психічні відхилення. Потреби та дії осіб цієї категорії мають примітивний характер, рухові реакції хаотичні, нецілеспрямовані. Пізнавальна діяльність повністю несформована. Ніяк не реагують на оточуючих, розуміють лише прості форми невербального спілкування, в основі яких лежать реакції отримання задоволення, не володіють елементарними навичками самообслуговування, не вміють піклуватися про себе і потребують постійної допомоги, опіки і контролю. Окремі можуть самотійно їсти. Мають порушені смакові та нюхові відчуття, тому можуть їсти неїстівні предмети і практично не реагувати на різкі запахи. Емоційні реакції практично відсутні. Часто виникають афективні спалахи, під час яких вони можуть битися головою об стіну, кусати собі руки, бити п'ятами об підлогу, викручувати пальці тощо. Можуть бути або апатичними, повільними, або злобливими, агресивними, дратівливими. Їхня поведінка повністю залежить від зовнішніх стимулів, нецілеспрямована та неусвідомлена [6, с. 28–29].

Дослідники також виокремлюють різні форми інтелектуальних порушень розвитку: *астенічну*, яка передбачає неглибокі порушення інтелекту, порушення мовлення та емоційно-вольову нестійкість, низький рівень умовиводів та узагальнень; *атонічну*, для якої характерні аспонтанність, бідність та невиразність емоцій, що виражається у зниженні потреби в емоційних контактах і комунікації з іншими людьми, нездатність до психічної напруги, постійне відволікання, рухове занепокоєння; *дисфоричну*, яка характеризується вираженою афективною напруженістю; *стенічну*, при якій яскраво виражені нерівномірний розвиток інтелектуальних, мнемічних і емоційно-вольових процесів, стійкі спонукання й потяги, що сприяє формуванню в них завзятості в подоланні перешкод, які виникають [7, с. 85–86].

Інтелектуальні порушення можуть бути вродженими (олігофренія) або набутими (деменція). При деменції спостерігаються порушення як короткочасної, так і довготривалої пам'яті, абстрактного мислення, критичності, особистісні зміни та соціальна дезадаптація.

Нині немає єдності серед науковців щодо впливу стресу на психічний стан дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку, зокрема формування в них невротичних розладів. Так, одні вважають, що інтелектуальна обмеженість, зокрема нездатність мислити абстрактно, принципово виключає будь-які невротичні розлади. Інші, натомість, переконані, що невроз таки може сформуватися, однак він має свої особливості, зумовлені порушеннями інтелектуального розвитку. Частина ж науковців упевнена в тому, що сформовані неврози в осіб з інтелектуальними особливостями суттєво не відрізняються від аналогічних неврологічних розладів у людей із нормальним інтелектом [8].

На нашу думку, і одні, й інші мають рацію, однак йдеться про різні ступені інтелектуальних порушень розвитку. При важкій та глибокій розумовій відсталості стресогенні ситуації, які, як правило, не усвідомлюються особистістю, мало впливатимуть на емоційний стан людини, натомість при легкій та помірній формах можна говорити про їхній вплив, а також про вплив психологічних травм на формування невротичних розладів особистостей з інтелектуальними порушеннями розвитку, причому при легкій формі такі неврози принципово не відрізняються від аналогічних розладів у людей із нормальним інтелектом.

У сучасних умовах збройної агресії проти України багато людей з інтелектуальними порушеннями розвитку опинилися у складних ситуаціях, зокрема були евакуйовані в більш безпечні місця, залишилися у прифронтових населених пунктах. Як відомо, нині в Україні немає абсолютно безпечних міст чи сіл. Із початком повномасштабного вторгнення всі пережили і продовжують ще певною мірою переживати стрес, оскільки війна продовжується.

На жаль, ґрунтовних досліджень, які б могли підтвердити чи спростувати вплив стресогенних ситуацій, пов'язаних із війною в Україні, на психологічний стан дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку, на сьогоднішній день практично немає. Однак проводилися дослідження психологічного стану дітей і підлітків із порушеннями психофізичного розвитку, які тривалий час перебували в зоні військових дій, що ведуться в Україні ще з 2014 року. Так, Н. Макарчук, О. Хованова та Т. Хирна виявили, що тривалі травматичні ситуації викликають у дітей з особливими потребами гострі реакції на стрес, зокрема було встановлено, що:

- порушення базової потреби людини (потреби в безпеці) через перебування в зоні військових дій сприяє психічній травматизації та, як наслідок, погіршує психічне здоров'я та благополуччя людини;
- психологічна травматизація, пов'язана з втратою безпеки життєдіяльності, не завершується із завершенням перебування особистості в зоні військових дій, навіть у безпечному місці вона продовжує розгортатися та суттєво заважає адаптуватися до нормальних умов життя; йдеться про

симптоми посттравматичного розладу, тривожно-фобічні розлади з панічними проявами, порушення соматичної складової здоров'я, підвищення тривожності й роздратування, уникнення контактів з оточенням;

- психологічний стан та функціонування психічної діяльності суттєво залежать від тривалості впливу негативних чинників;
- існує взаємозумовленість між віком та тенденціями подолання психічної травматизації: чим меншими є діти, тим легше їм долати травматичні ситуації [9].

Основними завданнями психологічної корекції дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку є: розвиток гностичних процесів, які відповідають фізичним і психічним можливостям, підтримка соціальної позиції особистості з інтелектуальними порушеннями в колективі та в сім'ї, формування адекватної самооцінки, розвиток самостійності й активності та ін. Психологічні реабілітація полягає у психодіагностиці та психокорекції пізнавальної, особистісно-вольової та комунікативної сфер особистості, формуванні та розвитку її позитивних якостей [7, с. 124].

В умовах стресогенних ситуацій особистості з інтелектуальними порушеннями розвитку можуть проявляти неадекватні емоції через нерозуміння ситуації. Їм дуже важко адаптуватися до нових умов життя, що може викликати роздратування і навіть агресію. Якщо звичайна здорова людина завдяки розвинутій пізнавальній сфері може легко призвичаїтися до нових умов, зайнятися новою чи корисною діяльністю, задіявши і свої фізичні можливості, й інтелектуальні, то особистості з інтелектуальними порушеннями розвитку позбавлені такої можливості через нерозвинуті пізнавальну та емоційно-вольову сфери. Їм також важко концентрувати свою увагу загалом, а тим більше в екстремальних ситуаціях і на чомусь новому й незвичному. Вчасно реагувати на небезпеку та долати її заважають інертність і неконкретність мислення, відсутність причинно-наслідкових та логічних зв'язків, невміння використовувати набуті раніше вміння та навички.

Тому для дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку в умовах стресогенних ситуацій важливо забезпечити звичні для них умови життя та діяльності, особливі (відповідно до їхніх потреб) зміст і методи навчання і розвитку збережених функцій та можливостей, медичний та соціальний супровід, залучення до трудової та творчої діяльності, формування, розвиток і тренування навичок самообслуговування, початкових освітніх і трудових навичок з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей та рівня інтелектуальних порушень розвитку.

Висновки. Таким чином, стресогенні ситуації супроводжують життя кожної людини та можуть впливати на її психічні стани. Здатність протистояти стресам залежить від психологічної стійкості в стресогенних ситуаціях, де одну з важливих ролей відіграють розумові здібності, такі як здатність мислити, сприймати, розуміти, усвідомлювати, систематизувати й

опрацьовувати інформацію, пізнавати нове, навчатися. У дорослих осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку ця здатність, як правило, є недостатньою або й зовсім відсутня, що ускладнює формування їхньої стресостійкості та психологічної реабілітації. При важкій та глибокій розумовій відсталості стресогенні ситуації, які, як правило, не усвідомлюються особистістю, мало впливатимуть на емоційний стан людини, натомість при легкій та помірній формах можна говорити про їхній вплив, а також про вплив психологічних травм на формування невротичних розладів особистостей з інтелектуальними порушеннями розвитку. Тривалі травматичні ситуації можуть викликати в осіб з інтелектуальними порушеннями розвитку легкої форми гострі реакції на стрес (оскільки порушено базову потребу в безпеці), психологічну травму, яка продовжує розгортатися навіть у безпечному місці та заважає адаптації до нових умов життя, підвищення тривожності й роздратування, уникнення контактів з оточенням. В умовах стресогенних ситуацій особистостям з інтелектуальними порушеннями розвитку важливо забезпечити звичні для них умови життя та діяльності, відповідні їхнім потребам і можливостям зміст і методи навчання і розвитку збережених функцій та можливостей, медичний та соціальний супровід, залучення до трудової та творчої діяльності, формування, розвиток і тренування навичок самообслуговування, початкових освітніх і трудових навичок з обов'язковим урахуванням індивідуальних особливостей та рівня інтелектуальних порушень розвитку.

Література:

1. Selye H. The stress of life. New York: McGraw-Hill Book Company, 1956. 324 p.
2. Selye H. Stress without distress. Philadelphia, PA: J. B. Lippincott Company, 1974. 178 p.
3. Калошин Б. Ф. Як долати стрес у педагогічній діяльності. Практична психологія та соціальна робота: Науково-практичний освітньо-методичний журнал. 2004. № 8. С. 58–67
4. Ханяк К. В., Саламон О. Л., Далик М. В. Вплив стресогенних ситуацій на професійну мотивацію працівників в умовах воєнного стану. Перспективи та інновації науки. 2023. № 12 (30). С. 782–792.
5. International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision (ICD-10)-2015-WHO Version for; 2015. URL: <https://icd.who.int/browse10/2015/en#>
6. Корекційна психопедагогіка (Олігофренопедагогіка): навчально-методичний посібник / укл. О. В. Гаяш. Ужгород: ДВНЗ «Ужгородський національний університет», 2021. 255 с.
7. Бочелюк В. Й., Турубарова А. В. Психологія людини з обмеженими можливостями: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2011. 264 с.
8. Орлов О. В. До проблеми формування невротичних розладів у дітей та підлітків з легкою розумовою відсталістю. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2013. Вип. 4 (2). С. 282–292. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)__34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)__34)
9. Макарчук Н., Хованова О., Хирна Т. Психологічна допомога дітям з особливостями психофізичного розвитку у подоланні наслідків перебування у зоні військового конфлікту. Особлива дитина: навчання і виховання. 2014. № 4. С. 68-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DLog_2014_4_12

References:

1. Selye, H. (1956). *The stress of life*. New York: McGraw-Hill Book Company.
2. Selye, H. (1974). *Stress without distress*. Philadelphia, PA: J. B. Lippincott Company.
3. Kaloshyn, B. F. (2004). Yak dołaty stress u pedahohichnii diialnosti [How to Overcome Stress in Pedagogical Activity]. *Praktychna psykholohiia ta sotsialna robota: Naukovo-praktychnyi osvitiio-metodychnyi zhurnal*, (8), 58–67. [in Ukrainian].
4. Khaniak, K. V., Salamon, O. L., & Dalyk, M. V. (2023). Vplyv stresohennykh situatsii na profesiinu motyvatsiiu pratsivnykiv v umovakh voiennoho stanu [Influence of Stressful Situations on Professional Motivation of Employees in Military Conditions]. *Perspektyvy ta innovatsii nauky*, 12(30), 782–792. [in Ukrainian].
5. World Health Organization. (2015). *International Statistical Classification of Diseases and Related Health Problems 10th Revision (ICD-10)-2015-WHO Version*. URL: <https://icd.who.int/browse10/2015/en#>
6. Hayash, O. V. (2021). Korektsiina psykhopedahohika (Olihofrenopedahohika): navchalno-metodychnyi posibnyk. Uzhhorod: DVNZ "Uzhhorodskyi natsionalnyi universytet". [in Ukrainian].
7. Bocheliuk, V. Y., & Turubarova, A. V. (2011). *Psykholohiia liudyny z obmezhenyimi mozhlyvostiamy: navch. posib.* [Psychology of Individuals with Limited Abilities: Educational Guide]. K.: Tsentri uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
8. Orlov, O. V. (2013). Do problemy formuvannia nevrotichnykh rozladiv u ditei ta pidlitkiv z lehkoiu rozumovoiu vidstalistiui [On the Problem of Forming Neurotic Disorders in Children and Adolescents with Mild Intellectual Disabilities]. *Osvita osob z osoblyvymy potrebamy: shliakhy rozbudovy*, 4(2), 282–292. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4\(2\)_34](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ooop_2013_4(2)_34) [in Ukrainian].
9. Makarchuk, N., Khovanova, O., & Khirna, T. (2014). *Psykholohichna dopomoha ditei z osoblyvostiamy psykho-fizychnoho rozvytku u podolanni naslidkiv perebuvannia u zoni viiskovoho konfliktu* [Psychological Support for Children with Features of Psycho-Physical Development in Overcoming the Consequences of Military Conflict Zone]. *Osoblyva dytyna: navchannia i vykhovannia*, 4, 68-74. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DLog_2014_4_12 [in Ukrainian].

УДК: 159.944.4-026.564:159.923

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-571-585](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-571-585)

Тарасова Валерія Валеріївна аспірантка лабораторії консультативної психології та психотерапії, Інститут психології імені Г. С. Костюка, м. Київ, тел.: (099) 506-00-49, <https://orcid.org/0000-0003-2550-5526>

ПРОГРАМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ СТРЕСОСТІЙКОСТІ ПІДЛІТКІВ

Анотація. У статті обґрунтовано змістове наповнення програми психологічної корекції стресостійкості підлітків. Акцентовано увагу на доцільності розроблення такої програми в контексті проживання підлітками їхніх особистісних криз. Стверджується, що війна, дистанційне навчання, вимушена еміграція в різні країни, втрати живого спілкування з друзями, втрата власного комфорту, втрати батьків чи рідних має негативний вплив на розвиток стресостійкості. Зазначені чинники впливають на освоєння нових способів копінг-стратегій, змісту розвитку усвідомленого ставлення до психічного здоров'я, становлення власних кордонів в навчальній та позашкільній діяльності.

Доведено, що саме розвиток стресостійкості є важливим показником, який допомагає підліткам набути необхідні життєві навички: життєстійкість, нові копінг-стратегії, розвиток адаптаційних механізмів тощо. З урахуванням вищезазначених факторів, обґрунтовано значущість розроблення та упровадження програми психологічної корекції стресостійкості підлітків. Зазначено, що програма складається з 10 тематичних зустрічей, які логічно пов'язані між собою за рахунок використання елементів проєктивних методик. Розкрито тематичний план психокорекційної програми стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу: 1 заняття: «Що таке стрес та як він впливає на мій емоційний стан, на моє спілкування з іншими?». 2 заняття: «Стресові ситуації в школі: як пережити тривожність перед невизначеністю?».

3 заняття «Стрес і негативне мислення та сприйняття себе». 4 заняття: «Як я можу протидіяти стресу?». 5 заняття: «Стоп, тригери». 6 заняття: «Швидка допомога під час стресу». 7-8 заняття: «Як емоції впливають на стрес?» і «Мої життєві цінності». 9 заняття: «Моя внутрішня сила – це моя стресостійкість»; 10 заняття: «Я та моє емоційне благополуччя в майбутньому». Завершення, підбиття підсумків.

Представлено, що всі теми викладаються послідовно, їхній зміст повністю розкривається в заняттях, до кожного з яких є повний опис проведення (структура та опис вправ, тривалість, надано зразки роздаткових матеріалів). Окреслено перспективність зазначеної програми психологічної корекції стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу.

Ключові слова: програма, стресостійкість, тип прив'язаності, підлітковий вік, психологічна корекція.

Tarasova Valeriya Valeryivna PhD student of the Laboratory of Counseling Psychology and Psychotherapy, National Academy of Sciences of Ukraine G. S. Kostyuk Institute of Psychology, Kyiv, tel.: (099) 506-00-49, <https://orcid.org/0000-0003-2550-5526>

PROGRAM OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION OF ADOLESCENTS' STRESS RESISTANCE

Abstract. Abstract. The article substantiates the content of the program of psychological correction of stress resistance of teenagers. Attention is focused on the expediency of developing such a program in the context of teenagers living through their personal crises. It is claimed that war, distance learning, forced emigration to different countries, loss of live communication with friends, loss of personal comfort, loss of parents or relatives has a negative impact on the development of stress resistance. These factors influence the development of new ways of coping strategies, the content of the development of a conscious attitude to mental health, the formation of one's own boundaries in educational and extracurricular activities.

It has been proven that the development of stress resistance is an important indicator that helps teenagers acquire the necessary life skills: resilience, new coping strategies, development of adaptation mechanisms, etc. Taking into account the above-mentioned factors, the significance of the development and implementation of the program of psychological correction of stress resistance of adolescents is substantiated. It is noted that the program consists of 10 thematic meetings, which are logically connected with each other due to the use of elements of projective methods. The thematic plan of the psychocorrective program of stress resistance of teenagers using the psychodynamic approach is revealed: 1 class: «What is stress and how does it affect my emotional state, my communication with others?». 2 lessons: «Stressful situations at school: how to overcome anxiety in the face of uncertainty?». 3 classes «Stress and negative thinking and self-perception». 4 lessons: «How can I counteract stress?». 5 lessons: «Stop, triggers.» Lesson 6: «Ambulance during stress». Lessons 7-8: «How do emotions affect stress?» and «My life values». 9 classes: «My inner strength is my stress resistance»; Lesson 10: «Me and my emotional well-being in the future». Completion, summing up.

It is presented that all topics are taught sequentially, their content is fully disclosed in classes, each of which has a full description of the conduct (structure and description of exercises, duration, samples of handouts are provided). The perspective of the mentioned program of psychological correction of stress resistance of teenagers by means of a psychodynamic approach is outlined.

Keywords: program, stress resistance, type of attachment, adolescence, psychological correction.

Постановка проблеми. Останнім часом актуалізувалась необхідність цілеспрямованого вивчення умов і шляхів збереження психічної стабільності для дітей підліткового віку. Ця потреба з'явилась на тлі проживання ними складних життєвих обставин: повномасштабне вторгнення Росії проти України, втрати рідних, близьких, друзів, вимушена еміграція, адаптація у новій країні тощо. На наше переконання, саме розвиток стресостійкості в такі кризові часи допоможе стати певним каталізатором зміцнення ментального здоров'я у підлітків. З урахуванням цього необхідною потребою є розроблення та упровадження у заклади освіти для дітей підліткового віку програми психологічної корекції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз стресостійкості дітей підліткового віку та якості їхньої прив'язаності довів свою актуальність, практичну значущість, а також недостатню дослідженість цієї проблеми. Зокрема, спираючись на дослідження (Дж. Боулби (2003), М. Ейнсворт (2015), К. Бріш (2012), О. Вознесенької (2016), Г. Лазос (2019), Л. Наугольник (2015), ми визначили, що стресостійкість – це системна динамічна властивість особистості, яка визначає її здатність протистояти стресорному впливу та адекватно реагувати на більшість стресогенних ситуацій, без шкоди для свого психічного здоров'я. Однак, зазначимо, що дієвої психокорекційної програми саме з розвитку стресостійкості у дітей підліткового віку наразі представлено у невеликому обсязі.

Мета статті полягає у представленні змісту програми психологічної корекції стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу.

Виклад основного матеріалу. У контексті нашого дослідження пропонуємо програму психологічної корекції стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу більш детально. Програму психологічної корекції стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу розраховано на пів року (10 зустрічей).

Зустрічі кожної групи відбувалися у визначений день, у тому самому місці, у той самий час. Загальна кількість зустрічей – 10, тривалість кожної зустрічі 2,5 години, періодичність зустрічей два рази на місяць. Це створює середовище, необхідне для формування довірливих стосунків.

Програма психологічної корекції стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу містить такі блоки:

1. Діагностика психоемоційного стану підлітка (представлена панель діагностичних методів та алгоритм їх використання у додатках).
2. Групова робота (описана методика проведення роботи у вигляді занять).
3. Індивідуальна робота

Розкриємо тематичний план психокорекційної програми стресостійкості підлітків засобами психодинамічного підходу більш детально:

1 заняття. Мета: розвиток позитивного ставлення до інших; обізнаність щодо впливу стресу на життєдіяльність; налаштування на позитивний настрій. Знайомство з групою. Тема 1. «Що таке стрес та як він впливає на мій емоційний стан, на моє спілкування з іншими?».

2 заняття. Мета: розуміння власного емоційного стану, зниження ситуативної тривожності. Тема 2. «Стресові ситуації в школі: як пережити тривожність перед невизначеністю?» .

3 заняття. Мета: розуміння когнітивних викривлень щодо себе, своєї зовнішності та власного емоційного стану. Тема 3. «Стрес і негативне мислення та сприйняття себе».

4 заняття. Мета: розвиток навичок стресостійкості; регулювання ситуативної тривожності, навчання навичкам самопідтримки . Тема 4. «Як я можу протидіяти стресу?».

5 заняття. Мета: розвивати почуття безпечного місця; формувати вміння знаходити вихід зі стресових ситуацій методом прогресивної нервово-м'язової релаксації як елементу психоедукації для підлітків. Тема 5. «Стоп, тригери».

6 заняття. Мета: розвиток навичок стресостійкості; навчання навичкам самоконтролю. Тема 6. «Швидка допомога під час стресу»

7-8 заняття. Мета: розвиток емоційного інтелекту, вміння розрізняти емоції інших; розвиток навичок стресостійкості; навчання навичкам самопідтримки. Тема 7.-8 «Як емоції впливають на стрес?» і «Мої життєві цінності».

9 заняття. Мета: розвиток соціально-комунікативних навичок; навчання навичкам самопідтримки. Тема 9. «Моя внутрішня сила – це моя стресостійкість».

10 заняття. Мета: розвиток рефлексивних навичок; навчання навичкам самопідтримки та самодопомоги. Тема 10. «Я та моє емоційне благополуччя в майбутньому». Завершення, підбиття підсумків.

Всі теми викладаються послідовно, їхній зміст повністю розкривається в заняттях, до кожного з яких є повний опис проведення (структура та опис вправ, тривалість, надано зразки роздаткових матеріалів).

Розкриємо поетапно зміст та структуру занять.

Тема 1. Знайомство з групою. «Що таке стрес та як він впливає на мій емоційний стан, на моє спілкування з іншими?». Метою було формування у підлітків розуміння основних теоретичних понять «стрес» та «стресові переживання», усвідомлення важливості розвитку стресостійкості. На цьому занятті використовувались такі методи роботи: обговорення. Метою яких було розкриття змісту понять «стрес» та «стресостійкість», поглиблення розуміння важливості розвитку власної стійкості до стресу. Підтемами для обговорення стали: «Що таке стрес?», «Стресові ситуації в житті: як екологічно пережити тривожність?».

Розкриємо тезисно основний зміст цього обговорення, які ми пропонували проводити для підлітків. Відповідно на них були розкриті основний зміст поняття стрес, стресові ситуації в житті. Розкрито поняття стресостійкість як однієї з основних компетенцій сучасного світу. Зазначимо, що під час проведення зазначеного обговорення з презентацією підлітки отримали уявлення про стрес, наслідки впливу стресу на якість життя. Також отримали інформацію щодо психосоматичних симптомів, які спричиняють стрес. Після зазначеного обговорення ми запропонували проведення наступних вправ, метою яких було: розвиток позитивного ставлення до інших; обізнаність щодо впливу стресу на життєдіяльність; налаштування на позитивний настрій.

Вправи «Вітаю тебе» та «Снігова куля». Мета: сприяти встановленню контактів між підлітками та формування позитивного налаштування в групі. Алгоритм проведення: один із учасників говорить: «Вітаю, у кого зараз хороший настрій». Підлітки відповідають. Вправа повторюється декілька разів.

«Снігова куля». Мета: розвиток уваги і пам'яті. Кожен учасник придумує собі новий нік. Усі сідають в коло і по черзі називають свій нік. Перший називає свій нік, другий – спочатку його нік, потім свій, далі – повторює двох попередніх і так по колу.

Тема 2. «Стресові ситуації в школі: як пережити тривожність перед невизначеністю». Представимо коротко основний зміст обговорення з підлітками «Стресові ситуації в житті: як екологічно пережити тривожність». Отже, тривожність – це емоційний стан, який виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки та проявляється в очікуванні неблагополучного розвитку подій. Певний рівень тривожності – це природна й обов'язкова особливість активності особистості. У людини тривога пов'язана з очікуванням невдач у соціальних взаємодіях і найчастіше зумовлена тим, що людина не усвідомлює джерело безпеки. Вона може виявлятися у вигляді невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми факторами, перебільшення їх погрозливого характеру. Зараз ми розкриємо фізіологічні ознаки при тривозі: швидше дихання, частий пульс, почервоніння або збліднення шкіри, збільшення адреналіну в крові, потіння. Щодо виникнення психологічних ознак: зміна динаміки психічних функцій, найчастіше – це сповільнення розумових операцій, розсіювання уваги, ослаблення функції пам'яті, зменшення сенсорної чутливості, гальмування процесу прийняття рішень. Якщо ми говоримо про особистісні ознаки, то це – повне придушення волі, зниження самоконтролю, пасивність і стереотипність поведінки, нездатність до творчих рішень, підвищена сугестивність, страх, тривожність, невмотивоване занепокоєння.

Запитання до групи підлітків: чи відчували ви подібні симптоми? Які з них найактивніше повторювались за останній час? Які зміни ви помітили в собі протягом двох тижнів?

Отже, продовжуємо наше обговорення. Ми поговоримо про поняття «Мій пригнічений настрій». Короткий опис обговорення представимо тут:

Перебуваючи у стані стресу, людина або знаходить рівновагу в ситуації, що склалась, і стрес не дає ніяких наслідків, або не адаптується до неї. Як наслідок цього можуть виникнути різні стани, а саме: агресія і тривожність. Найрозповсюдженими станами людини під час стресових ситуацій вважають агресію і тривожність. Поговоримо про це на наших наступних зустрічах. Запитання до групи підлітків: Як часто ви відчуваєте подібний стан? Як довго він триває? Які симптоми ви відчували? Чи вдалося вам опанувати власну тривожність? Якщо так, то поділіться яким чином вам це вдалося.

Таким чином, під час проведення обговорення підлітки отримали наступні уявлення: що таке стрес і тривожність; як стрес впливає на якість нашого життя; що таке стресостійкість і чи потрібно ділити свої емоції на позитивні і негативні. Також підкреслимо, що зазначені теми для обговорення знайшли позитивні відгуки від підлітків. Про це засвідчила значна кількість запитань підлітків після проведення обговорення. На нашу думку, це був позитивний крок до розуміння себе, формування умінь піклуватися про себе і своє психологічне здоров'я для підлітків. Після зазначеного обговорення ми запропонували підліткам проведення таких вправ, метою яких було: розуміння власного емоційного стану, зниження ситуативної тривожності.

Вправа «Все починається зранку...». Інструкція: сьогодні поговоримо про ваші ранкові думки. Прошу вас бути чесним із собою та відповісти на ці запитання. 1. З якими думками ви прокидаєтесь вранці найчастіше? 2. Що ви найчастіше очікуєте зранку? 3. Що змушує вас відчувати занепокоєння останнім часом? 4. Хто змушує вас відчувати занепокоєння останнім часом? Часто відчуваю тривогу, адже я... Психолог: у разі коли ви будете відчувати себе тривожно, чи у вас виникли почуття напруги пропоную створити почуття опори, використавши *техніку «Моє безпечне місце».* *Інструкція до проведення для підлітків:*

-Уявіть місце, де б вам було б спокійно, безпечно та щасливо. Воно може бути справжнім (пляж, ліс, село) або ж уявним. - Уявляєте? Зробіть кілька глибоких спокійних вдихів та видихів. Заплющити очі та дихайте у звичайному темпі. Що ви бачите у цьому місці? Озирніться навколо. Що знаходиться поруч із вами? Які поряд є предмети, яких вони кольорів? Уявіть, що ви стоїте босоніж на землі. Яка вона? Уявіть, що торкаєшся предметів навколо. Які вони на дотик? А який мають запах? Може моря або ж улюбленої страви? Може зараз поруч є хтось особливий для вас? Хто це? Хтось реальний чи може вигаданий? Як виглядає цей герой? Роздивіться все навколо дуже уважно і неодмінно повертайтеся сюди щоразу, коли хочеться спокою, безпеки та щастя. Запишіть тут вашу фразу, яка б могла вас швидко перенести до безпечного місця

Запропонуємо тему 3. «Стрес і негативне мислення та сприйняття себе» більш детально. Мета: розуміння когнітивних викривлень щодо себе,

своєї зовнішності та власного емоційного стану. Розпочнемо з проведення таких вправ для підлітків: гра-розминка «Доміно» (приблизно до 10 хв.). Мета: налаштувати підлітків на роботу за темою, активізувати їх, створити гарний настрій. Перебіг вправи: учасники сидять у колі, кладуть свої руки на коліна своїх сусідів праворуч і ліворуч: праву руку – на ліве коліно сусіда праворуч, а ліву руку – на праве коліно сусіда ліворуч. Тепер завдання для всіх учасників, починаючи з педагога, плеснути по черзі руками по колінах так, щоб оплески були рука за рукою, не обминаючи рук і не запізнюючись. Тепер можна зіграти так само «ноти», а потім і пісеньку, та ще й заспівати її. Можна продовжувати оплески, нарощувати темп.

Вправа «Позитивні та негативні сторони стресу». Орієнтовний час: 25-30 хвилин. Мета: усвідомлення негативних та позитивних наслідків від перебування у стресовій ситуації, акцентування на важливості розвитку стресостійкості як можливості розкриття особистісних ресурсів. Перебіг вправи: Об'єднати підлітків у 2-3 підгрупи. Перша підгрупа в процесі групового обговорення повинна виявити і описати негативні наслідки від стресу, а інша – позитивні. Після того, як групи виконають це завдання, пропонувалось влаштувати дискусію, під час якої відповіді-аргументи груп озвучуються по черзі. Як підбиття підсумків вправи, підліткам запропоновано відповісти на питання: «Який стиль мислення: оптимістичний чи песимістичний, є більш ефективним при стресових ситуаціях і чому?». Також зазначимо на необхідності розвитку рефлексивних умінь у підлітків як вкрай необхідної якості для самопідтримки та самодопомоги.

Вправа «Робота з негативними переконання». Час: 25-30 хвилин. Мета: навчити підлітків виявляти свої негативні установки та знаходити вагомі контраргументи проти них. Перебіг проведення: пояснювалось, що стрес, якщо він не пов'язаний з фізичною загрозою - це реакція не на факт, а на значення, що йому приписується. Увага акцентувалась на тому, що змінюючи значення, людина спроможна змінити свою реакцію на подію. Далі підліткам запропоновано проаналізувати кожен з наведених установок та знайти до кожної контраргумент. Наприклад: увіть, що існує якась ситуація жахлива, і вона межує із катастрофою. Простежте за словами-маркерами, які першими спадають на думку. Наприклад: це жахливо, це катастрофа, я цього не переживу тощо.

Завдання, яке було надано підлітками: навести приклади з власного досвіду (до прикладу-зовнішність чи поведінка) та знайдіть для них контраргументи. Особливістю проведення цієї вправи для підлітків є те, вони можуть навчитися відреагувати власні емоційні стани. Це є дуже важливим для розвитку стресостійкості.

Тема 4. «Як я можу протидіяти стресу» використовувалася задля розвитку навичок стресостійкості; регулювання ситуативної тривожності, навчання навичкам самопідтримки». Розкриємо зміст більш детально.

Зауважимо, що надзвичайно ефективним виявилась безпосередня робота підлітків в групі. Отже, сутність групової роботи, на нашу думку, була спрямована на емоційну підтримку підлітків. Такий вид групи сприяв обміну думками, досвідом між учасниками, а також навчанню екологічних навичкам емоційного відреагування. Зазначимо, що це виявилось дуже дієвим у форматі обговорення. Наведемо приклад. Обговорення з підлітками проводились нами за такими темами: «Мої емоції в житті», «Як впоратися з негативними емоціями». До прикладу, розкриємо більш детально зміст дискусії з підлітками «Як я можу протидіяти стресу». У контексті дискусії на цю тему: ми запропонували перелік основних запитань до підлітків: які емоції ви знаєте? Чи знайомі вам поняття «позитивні» та «негативні» емоції? Якщо так, то назвіть по декілька з них? Чи часто ви відчуваєте злість чи роздратування? Далі всі учасники обмінювались думками на рахунок цих запитань.

Цікавою виявилась *дискусія на тему: «Що вам допоможе впоратися з негативними наслідками стресу»*. Наведемо основні думки підлітків. Ліна Б. (12 років): намагатися усунути чинники стресу та харчуватися збалансоване, намагатися не сидіти на ноуті цілий день, відпочивати за можливістю після уроків. Марина Л. (12 років) за можливості переосмислювати свої думки. Влад П. (13 років) внутрішньо приймати ситуацію легше, не грузитися. Оля А. (13 років) підтримка друзів та просити про допомогу. Альона К. (13 років) займатися йогою та спати нормально. Андрій Б. (13 років) відпочивати більше. Роман Р. (13 років) звернутися до шкільного психолога чи подивитися відеоролики на «ютубі».

Тож, метою був розвиток навичок усвідомлення власного емоційного стану та станів тих хто оточує, навчання технікам цілеспрямованого впливу на перебіг цих станів, уміння попіклуватися про своє здоров'я. Тож для досягнення вищезазначеного результату нами були запропонована така індивідуальна форма – ведення щоденника (рефлексія свого стану). Розкриємо це більш детально. Ведення щоденника рефлексії свого емоційного стану полягало у регулярному внесенні даних щодо свого актуального емоційного стану. Визначення його причин, а також позначок щодо настроїв, емоцій та почуттів тих, хто оточує, порівняння власних припущень з відповідями на запитання про справжній емоційний стан.

Зазначимо, що на завершальному занятті (тема 10) підлітки мали змогу ділитися своїми результатами у процесі та після ведення щоденника рефлексії. Підлітки думали над тим, чого вони змогли навчитись. Саме така практика виявилась найбільш ефективною та дієвою, адже обговорення в групі мало підтримувальний ефект, а це впливало на рівень розвитку стресостійкості.

Наступне заняття – 5 (тема 5. «Стоп, тригери») представлено такою метою: розвивати почуття безпечного місця; формувати вміння знаходити вихід зі стресових ситуацій, а також навчання прогресивної нервово-м'язової релаксації як елементу психоедукації для підлітків.

Зміст цього заняття полягав у розширенні репертуару навичок та стратегій поведінки у стресових ситуаціях шляхом їх відпрацювання в безпечних психологічних умовах в групах. Такою умовою ми вбачали в груповій взаємодії підтримки. Тож для досягнення поставленої мети нами були застосовані такі методики для пропрацювання різних емоцій.

Зокрема, позитивний вплив на це мало спілкування у форматі – вільний мікрофон на хвилюючі теми для підлітків. Так, наприклад, у процесі обговорення «Стрес у нашому житті» ми звернули увагу підлітків, що процес самопізнання триває усе життя. Відповідно підлітки мали можливість розібрати якусь конкретну ситуацію, яка супроводжується їхніми емоційними переживаннями. Зокрема, це дозволило нам виявити проблеми, які найбільше хвилювали їх: «я не знаю, як впоратися з тривогою перед іспитами», «як побороти страх нового», «як навчитися керувати агресією», «як впоратися з постійною втомою» тощо. Ми акцентуємо увагу, що саме у підлітковому віці формується уявлення про себе, «Я-концепція», однак залишається нестійкою через відсутність цілісного, узагальненого розуміння себе та розгубленість що робити далі. *Вправа «Правила керування емоціями»*. Під час виконання цієї вправи ми запропонували підліткам використовувати метод «мозкового штурму». Вони розробили свої правила, які допоможуть навчитися керування власними емоціями. Розкриємо це детальніше. Наприклад: – стався до своїх емоцій серйозно; – шукай у собі позитивне і негативне та приймай це; оцінюй свій власний емоційний стан адекватно; порівняй власні можливості з рівнем домагань; стався до інших так само, як і до себе; не потрібно недооцінювати власні переживання; негативне у собі можна перемогти, якщо знаєш про нього і розвиваєш позитивні якості; уявлення людини про себе та свої емоції допомагає їй досягти успіху у житті.

Тож, як бачимо, ця робота виявилась досить продуктивною та допомогла перейти до наступної форми роботи з учасниками групи.

Тема 6. «Швидка допомога при стресі» мала на меті розвиток навичок стресостійкості; навчання навичкам самоконтролю підлітків. Пропонуємо розглянути це детальніше. Один із найкращих кроків до покращення власного стану – це вміння виокремлювати: ситуацію-поведінку-настрій-фізичні реакції-думки. *Вправа «4 кроки»*. Пропонуємо розглянути процес виконання цієї вправи. Підлітки на аркуші паперу мають записати кроки. Крок 1. Опишіть ситуацію, яка викликає тривогу. Крок 2. Пригадайте вашу поведінку під час цієї ситуації. Крок 3. Опишіть ваш настрій. Крок 4. Ваші фізичні реакції під час тривоги. Крок 5. Опишіть всі ваші думки, які виникають у вас під час тривоги. Сьогодні поговоримо про ситуації, які викликають у вас відчуття тривоги. Пропоную виконати техніку «4 запитання». Прошу вас бути чесним із собою та відповісти на ці запитання: що викликало у вас тривогу? Через кого у вас виникла тривога? Де в тілі живе тривога? Коли ви відчули загострення тривоги вперше? Що нового ви відкрили сьогодні для себе? Наступною

ефективною роботою виявилась робота з метафоричними картами. Розкриємо методика та алгоритм роботи з цим інструментом.

Ця методика мала на меті виконання різноманітних вправ, які надали підліткам можливість зрозуміти та проаналізувати власний емоційний стан. До прикладу, вправа «Мій емоційний стан зараз» довів до підлітків уміння оцінити здатність особистості впливати та застосовувати внутрішні ресурси для його покращення.

У контексті нашого дослідження цікавою виявилась вправа «Стрес як ресурс», де підлітки з різних позицій розширити своє сприйняття стресової ситуації, здійснити пошук ресурсів для подолання труднощів. Для роботи застосовувались мальовані колоди карт, які мали на меті показати копінг-поведінку в складних проблемних ситуаціях і знайти ресурси для їх вирішення. Отже, метафоричні асоціативні карти, як метод фототерапії, ми розглядали у форматі деякого каталізатора, що стимулює виникнення різноманітних асоціації в підлітковій групі. У результаті такої взаємодії створилась своєрідна безпечна територія, на якій кожен підліток зміг актуалізувати себе і побачити ресурс в стресі.

Зазначимо, що використання метафоричних асоціативних карт для підлітків пропонували символи й образи полегшення, заспокоєння, впевненості і зцілення від стресових обставин. У цьому контексті дослідниця В. Ратеєва вважає, що в основі функціонування метафоричних асоціативних карт лежать певні психологічні підходи: психоаналітичний та психодинамічний. Уточнено, що психологічні механізми дії МАК пов'язані з такими поняттями як проекція, психологічна метафора, ідентифікація, інсайт, асоціація тощо. Наведемо алгоритм роботи з метафоричними картами, які ми використовували з підлітками. До прикладу, ми пропонували для підлітків наступний перелік запитань: Що ви помітили на картці? Які ще почуття у вас виникли під час перегляду картки? Що ви відчуваєте у ставленні до..? Що відбувалося із героєм на картці? Що відбувалося з емоціями в героя? Як же тоді образа впливає на людину, яка «носить її із собою»? Якби ви могли щось змінити у цій історії, що би ви зробили? В яких випадках буває, що ви ображаєтесь? Як Ви вчиняєте зі своїми емоціями? Що ви робите, коли відчуваєте злість чи роздратування? Чи можете ви показати карту, де б ви побачили ресурс? Про що ця карта для вас? Як вона пов'язана із вашою історією в житті?

Тож, зазначимо, що це заняття ми проводили у форматі тренінгу, оскільки він став активним засобом особистісно орієнтованого навчання навичкам емоційного відреагування, а групова форма заняття для підлітків, на нашу думку, більш ефективною.

Наступною темою 7-8 темами стали «Як емоції впливають на стрес?» і «Мої життєві цінності», метою яких стало розвиток емоційного інтелекту, уміння розрізняти емоції інших; розвиток навичок стресостійкості; навчання

навичкам самопідтримки. Ці теми були розкриті за допомогою вправ. Вправа «Я і моя емоційна рівновага». Мета заняття: розвиток у підлітків навичок і технологій підвищення емоційної рівноваженості та зниження рівня тривожності. Обговорення змін, що виникли після заняття. Теоретичний огляд поняття «емоційна рівноваженість», «тривожність», пояснення різниці між поняттями «ситуативна тривожність» і «особистісна тривожність». Ознайомлення учасників з теоретичними основами методу аутогенного тренування І. Шульца. Вправа «Відчуття тепла в тілі». Мета: навчити розслабленню м'язів кровоносних судин. Перебіг: перебуваючи у зручному положенні, підлітки повинні подумки 5–6 разів повторити: «Права (у шульг – ліва) рука тепла». У результаті занять поступово досягається генералізація відчуття тепла. Рекомендується використовувати формули: «обидві руки теплі», «руки і ноги теплі», «тіло тепле». Вправа вважається повністю засвоєною, коли відчуття тепла викликається швидко і у всьому тілі. Вправа «Регуляція». Мета: навчити свідомо регулювати ритм серцевої діяльності. Хід: підліткам пропонують прийняти зручне положення. Потім в думках 5–6 разів необхідно повторити формулу: «Серце б'ється спокійно і рівно». Спочатку рекомендують навчитися фіксувати серцебиття. У тому випадку, якщо це погано вдається, рекомендують класти праву руку на ділянку серця, щоб відчувати серцевий поштовх. Для зручності під лікоть руки підкладається подушечка. Показником засвоєння вправи вважається придбання здатності впливати на ритм серцевої діяльності.

Вправа «Регуляція дихання». Мета: навчити свідомо регулювати дихальні процеси. Перебіг: підліткам пропонується подумки 5–6 разів повторити формулу: «Дихання спокійне, дихається спокійно». *Вправа «Заспокійливе дихання».* Мета: зменшити дратівливість та заспокоїти нервову систему. Перебіг: підліткам пропонується дихати носом. Необхідно зробити глибокий вдих, видаючи звук, схожий на хропіння. Для цього потрібно трохи стиснути м'язи горла. Видих теж повинен бути аналогічним. Необхідно подихати так кілька хвилин, доки роздратування втратить колишню силу. Завершальна частина. Всім підліткам пропонується поділитись власними враженнями, які виникли в процесі заняття, виокремити моменти, які викликали найбільш позитивні та негативні емоції. Кожен підліток озвучував, що нового відкрив для себе й власні думки, які виникли після сьогоднішнього заняття.

Продовження – тема 8 «Мої життєві цінності».

Вправа «Куля інтересів та здібностей». Мета: з'ясувати життєві цінності, інтереси у підлітків. Перебіг вправи: на повітряній кулі, яка намальована на фліп-чарті записуються пропозиції підлітків щодо усіх наших інтересів в житті, всього того, чим варто займатися, витратити час і т. ін. Але на всі ці інтереси, як і на справжню кулю, мають вплив певні сили тяжіння, все те, що дає нашій кулі можливість не вилетіти надто високо і не розірватись

там. Це наші здібності та особливі якості, певні вміння та характерні риси, які дозволяють реалізовувати наші інтереси. Тепер у тому ж самому режимі мозкового штурму записуються на гондолі повітряної кулі всі пропозиції учасників щодо здібностей, вмінь та якостей, які необхідні для реалізації записаних вже інтересів.

Вправа «За життя без стресу». Перебіг вправи: підлітки діляться на три групи. Кожен із них одержує папір формату А-1, фломастери, маркери. Завдання для першої групи – намалювати газету. Завдання для другої групи – намалювати фільм. Завдання для третьої групи – намалювати плакат.

Після виконання завдань у групах (10 хв.), відбувається презентація проєктів.

9 заняття: «Моя внутрішня сила – це моя стресостійкість», метою якого було розвиток соціально-комунікативних навичок; навчання навичкам самопідтримки.

Вправа «Коло психічного здоров'я». Мета: з'ясувати у підлітків чого вони навчилися за ці тематичні зустрічі та підвести певні підсумки. Перебіг вправи: психолог разом з підлітками, аналізуючи, що вони можуть змінити самі, на що мають певний вплив, від чого можуть рішуче відмовитися, знімають або залишають на місці «хмаринки».

Вправа «Мій погляд у майбутнє». Мета: актуалізувати позитивну мрію-намір підлітків, підвести підсумки, сприяти усвідомленню підлітками набутих знань та навичок зі стресостійкості. Перебіг вправи: на маленьких, злегка надутих повітряних кульках учасники будь-яким чином записують, малюють, символізують свою мрію. Психолог промовляє, що збільшити силу здійснення своєї мрії можна тим, що об'єднати її з мріями інших людей, своїх друзів, і тому педагог пропонує об'єднати всі наші кульки мрій в один великий оберемок. Всі кульки-мрії перев'язуються яскравою стрічкою і передаються учасниками по колу один одному. До того ж учасники промовляють те, що вони хотіли б сказати наприкінці тренінгу, висловлюють, те, що не встигли, якісь побажання, роздуми, висновки для себе тощо.

Вправа «Очікування». Мета: усвідомлення підлітками міри реалізованості очікувань щодо участі у групі психологічної підтримки. Перебіг вправи: учасники в залежності від того на скільки справдились їх сподівання та очікування щодо участі у групі психологічної підтримки. Зазначимо, що підлітками дуже запам'яталась прикінцева вправа «Валіза з емоціями». Вона була нами використана на останньому підсумковому занятті групи. Перебіг проведення опишемо це детальніше.

Вправа «Валіза з емоціями». На початку вправи один із учасників виходить із кімнати, а інші готували йому «валізу» в дорогу. До цієї валізи учасники збирали те, що, на їхню думку, найпотрібніше людині у спілкуванні з іншими людьми, враховуючи і позитивні характеристики, які група особливо цінує. Не забували зауважити і те, що заважає цій людині, чого їй треба

позбутись. Практично це робилося таким чином. Обирається «секретар», який бере аркуш паперу, ділить його вертикальною лінією навпіл: на одному боці згори ставить знак «+», на іншому – знак «-». Під знаком «+» група збирає все позитивне, а під знаком «-» — все негативне. До того ж будь-яка висловлена думка мала бути підтримана більшістю групи, якщо ж були заперечення, сумніви, то студенти утримувалися від оцінки. Для доброї «валізи» потрібно було покласти не менше 5-7 характеристик. Потім учаснику, який виходив, зачитувався і вручається список. Він мав право лише на одне запитання, якщо йому було щось незрозумілим. Після чого виходить наступний учасник групи і вся процедура повторювалася.

Після виконання вправи «Валіза», підводячи підсумки кожен член групи складав угоду (контракт) із самим собою, відповідаючи на такі запитання:

1. Що нового про себе я дізнався під час занять групи?
2. Що нового я дізнався про інших людей?
3. Що я хотів би змінити в собі за підсумками роботи в групі?
4. Яким чином я це робитиму?

Угода вкладалася в конверт, на якому значилася точна поштова адреса того, хто підписав її. Усі конверти збирав тренер. Через місяць він розсилав їх за вказаними адресами і кожен з учасників мав змогу ще раз проаналізувати свої досягнення у самовихованні, зіставити себе «вчорашнього» з «сьогоднішнім».

Таким чином, наведена нами структура проведення тематичних зустрічей в рамках психокорекційної програми для підлітків з розвитку стресостійкості включала такі компоненти:

- з'ясування сутності поставленої проблеми («мозковий штурм», «кейс стаді»);

- ознайомлення з необхідною інформацією (обговорення на теми: «Що таке стрес? Чи завжди це погано?», «Стресові ситуації в житті: як екологічно пережити тривожність»); дискусії на теми: «Як впоратися з негативними емоціями».

- самоспостереження («Хто я», «Я-висловлювання», вивчення своїх емоцій та поведінки за допомогою вправ на дихання, на розуміння власних емоцій, на уміння розрізняти емоції, на уміння справлятися з тривожністю та фрустрацією);

- творча діяльність з метафоричними картами, спрямованої на уміння розуміти власні емоції та переживання, пошук ресурсів з мак-картами «Таємниці твоєї душі» з елементами рефлексії);

- комунікативна діяльність (групова та діалогічна взаємодія протягом всіх занять);

- підведення підсумків (рефлексивна діяльність).

З урахуванням зазначеного, нами відповідно й здійснювався підбір методів і засобів до кожного психокорекційного заняття здійснювався, щоб впливати на когнітивну, емоційно-ціннісну сфери кожного підлітка.

Відповідно нами були складені 10 тематичних зустрічей психокорекційного впливу, на початку кожної зустрічі перед основними використовувався психогімнастичні вправи.

По завершенню психокорекційної програми, окрім групового обговорення підлітками і індивідуальних консультацій, з метою посилення інтеріоризації нового досвіду, рекомендується використовувати письмові практики – ведення щоденника рефлексії.

Зазначимо, що під час створення та апробації цієї програми ми дотримувалися структурно-тематичного підходу, згідно з яким групові заняття, спрямовані на психологічну корекцію стресостійкості у підлітковому віці об'єднувалися в чотири блоки, відповідно до показників стресостійкості у підлітків: когнітивний (знання про стрес, усвідомлення сутності стресостійкості у сучасному житті, розуміння своєї відповідальності за розвиток власної стресостійкості та адаптаційних механізмів у кризових ситуаціях; емоційно-вольовий (інтерес до розвитку власної стресостійкості, пріоритет цінностей збереження психічного здоров'я, позитивне сприйняття стресу та розвиток нових копінг-стратегій; мотиваційно-рефлексивний (дотримання просоціальної поведінки, володіння уміннями протистояти стресові, формування відповідального ставлення до психічного здоров'я у суб'єкт-суб'єктних взаєминах) моделі нашого дослідження.

Отже, нами було представлено психокорекційну програму для підлітків, а також змістовне наповнення психодіагностичними методиками та вправами, спрямованими на розуміння власних емоцій, потреб, переживань, а також розвиток стресостійкості засобами психодинамічного підходу.

Висновки. Зазначимо, що при створенні програми психологічної корекції стресостійкості підлітків ми дотримувалися структурно-тематичного підходу, згідно з яким групові заняття, спрямовані на психологічну корекцію стресостійкості у підлітковому віці об'єднувалися в чотири блоки, відповідно до показників стресостійкості у підлітків: когнітивний (знання про стрес, усвідомлення сутності стресостійкості у сучасному житті, розуміння своєї відповідальності за розвиток власної стресостійкості та адаптаційних механізмів у кризових ситуаціях; емоційно-вольовий (інтерес до розвитку власної стресостійкості, пріоритет цінностей збереження психічного здоров'я, позитивне сприйняття стресу та розвиток нових копінг-стратегій; мотиваційно-рефлексивний (дотримання просоціальної поведінки, володіння уміннями протистояти стресові, формування відповідального ставлення до психічного здоров'я у суб'єкт-суб'єктних взаєминах) моделі нашого дослідження.

На майбутню перспективу вважаємо за доцільне представлення результатів упровадження психокорекційної програми для підлітків засобами психодинамічного підходу.

Література:

1. Бех І. (2018). Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. / І. Д. Бех. – Київ – Чернівці : «Букрек», 320 с.
2. Крайнюк В. М. (2007). Психологія стресостійкості особистості: монографія. К.: Ніка-Центр, 432 с.
3. Лазос Г. П. (2018). Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. Актуальні проблеми психології Т. III: Консультативна психологія і психотерапія: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / За ред. Максименка С. Д. Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України; – К.: Логос, – Вип. 14. Консультативна психологія і психотерапія. – Вип. 14. – 26-63 с.
4. Наугольник Л. Б. (2015). Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. – 324 с.

References:

1. Bex I. (2018). Osoby`stist` na shlyaxu do duxovny`x cinnostej: monografiya. / I. D. Bex. – Ky`yiv – Chernivci : «Bukrek», 2018. – 320 s. [in Ukrainian].
2. Kraynyuk, V. M. (2007) Psihologiya stresostiykosti osobistosti: monografiya [Psychology of personality stress resistance: monographia] K. : Nika-Tsentr. 432 [in Ukrainian].
3. Lazos, G. P. (2018). Reziientnist: kontseptualizatsiya ponyat, oglyad suchasnih doslidzhen [Resilience: conceptualization of concepts, review of modern research] // Aktualni problemi psihologii. (t-III) : Konsultativna psihologiya i psihoterapiya : Zbirnik naukovih prats Institutu psihologii imeni G. S. Kostyuka NAPN Ukrayini / Za red. Maksimenka S. D. — K. (14). 26-64 [in Ukrainian].
4. Naugolnik, L. (2015) Psihologiya stresu : pidruchnik [Psychology of stress: textbook] : pidruchnik. Lviv : Lvivskiy derzhavniy universitet vnutrishnih sprav., 324 [in Ukrainian].

УДК: 159,942

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-586-597](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-586-597)

Топоренко Ганна Степанівна аспірант кафедри психології діяльності в особливих умовах, Національний університет цивільного захисту України, вул. Чернишевська, 94, м. Харків, 61023, тел.: (057) 704-14-50, <https://orcid.org/0009-0002-8329-0770>

ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УКРАЇНІ

Анотація. У статті розглянуті причини зростання кількості внутрішньо переміщених осіб (ВПО) в сучасній Україні та визначена необхідність у вивченні емоційної сфери цієї соціальної групи. Автор підкреслює важливість цього питання в контексті сучасної соціально-економічної ситуації в країні, оскільки ВПО стикаються з труднощами адаптації до нових умов життя та втратою родинних зв'язків. У статті проаналізовані такі емоційні сфери ВПО, як гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад, депресію та адаптацію. Основною метою статті є вивчення емоційних сфер ВПО в Україні та розробка ефективних психологічних стратегій для підтримки їх адаптації та покращення їхнього психічного здоров'я. Автор зауважує, що ВПО є однією з найбільших і, водночас, найменш вивчених соціальних груп в Україні, що перебувають у високому ризику розвитку різних психологічних проблем, таких як тривога, депресія, ПТСР, ізоляція та соціальна відчуженість. У статті наголошено на необхідності невідкладних досліджень для підтримки успішної інтеграції ВПО в їхні нові спільноти.

Особлива увага у статті приділена психологічним аспектам відчуття реальності переселенцями. Автор наголошує на тому, що прояви тривожних та депресивних станів пов'язані першочергово із тим, що люди були вимушені покинути свої домівки або ж були насильницьким шляхом вивезені із зони проживання, що викликало відчуття втрати та нестабільності. У свою чергу автор звертає увагу на ефективні методи терапії під час посттравматичного синдрому у переселенців України.

У статті розглядаються такі методи терапії як психотерапія, емоційно-фокусована терапія, когнітивно-поведінкова терапія, сенсомоторна терапія. Ключова роль відведена медитації як способу налагодження емоційного стану та ментального здоров'я. Також автор розглядає можливість використовувати йогу та віртуальну реальність як інноваційні методи покращення психологічного та емоційного здоров'я внутрішньо переміщених осіб.

Для підтвердження наукового обґрунтування матеріалу автор додає статистичні дані та посилається на наукову літературу з даного питання. Це

дозволяє стверджувати, що проблема психологічного та емоційного стану внутрішньо переміщених осіб є серйозною та потребує детального дослідження.

Ключові слова: психологія, емоційна сфера, внутрішньо переміщені особи (ВПО), методи.

Toporenko Hanna Graduate student of the Department of Psychology of Activity in Special Conditions, National University of Civil Defense of Ukraine, Chernyshevskya St., 94, Kharkiv, 61023, tel.: (057) 704-14-50, <https://orcid.org/0009-0002-8329-0770>

FEATURES OF THE EMOTIONAL SPHERE OF REFUGEES IN UKRAINE

Abstract. The article examines the reasons for the increase in the number of internally displaced persons (IDPs) in modern Ukraine and identifies the need to study the emotional sphere of this social group. The author emphasizes the importance of this issue in the context of the current socio-economic situation in the country, as IDPs face difficulties in adapting to new living conditions and the loss of family ties. The article analyzes such emotional areas of IDPs as acute stress disorder, post-traumatic stress disorder, depression and adaptation. The main goal of the article is to study the emotional spheres of IDPs in Ukraine and to develop effective psychological strategies to support their adaptation and improve their mental health. The author notes that IDPs are one of the largest and, at the same time, the least studied social groups in Ukraine, which are at high risk of developing various psychological problems, such as anxiety, depression, PTSD, isolation and social alienation. The article emphasizes the need for urgent research to support the successful integration of IDPs into their new communities.

Special attention in the article is paid to the psychological aspects of the sense of reality of the immigrants. The author emphasizes that the manifestations of anxiety and depression are primarily related to the fact that people were forced to leave their homes or were forcibly removed from their living area, which caused a sense of loss and instability. In turn, the author draws attention to effective methods of therapy during post-traumatic syndrome among immigrants from Ukraine.

The article discusses such methods of therapy as psychotherapy, emotionally focused therapy, cognitive behavioral therapy, and sensorimotor therapy. A key role is assigned to meditation as a way to improve emotional state and mental health. The author also considers the possibility of using yoga and virtual reality as innovative methods of improving the psychological and emotional health of internally displaced persons.

To confirm the scientific justification of the material, the author adds statistical data and refers to the scientific literature on this issue. This allows us to

assert that the problem of the psychological and emotional state of internally displaced persons is serious and requires detailed research.

Keywords: psychology, emotional sphere, internally displaced persons (IDPs), methods.

Постановка проблеми. У зв'язку зі збільшенням кількості переселенців в Україні внаслідок бойових дій, виникає необхідність вивчення особливостей емоційної сфери цієї соціальної групи. Ця проблема є актуальною та важливою в контексті сучасної соціально-економічної ситуації в країні, оскільки переселенці стикаються зі складнощами адаптації до нового місця проживання, зі зміною соціального оточення та втратою родинних зв'язків. При цьому, наслідки цих факторів можуть вплинути на психічне здоров'я та загальне самопочуття переселенців. Тому, існує потреба у дослідженнях особливостей емоційної сфери переселенців з метою поліпшення процесу адаптації та забезпеченням їхньої успішної інтеграції в новому місці проживання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Емоційні особливості переселенців в своїх наукових дослідженнях розглядали такі відомі психологи, як Жан-П'єр Бушар, Ненсі Стіглер, Ендрю Си Ли, Гжегож Ющик.

Так, Жан-П'єр Бушар та його співавтори досліджували вплив травмуючих подій, пов'язаних з переміщенням, які впливають на ризики розвитку у людини ряду психічних розладів, найчастіше гострого стресового розладу, посттравматичного стресового розладу, депресії, вживання психоактивних речовин і підвищеного ризику самогубства. Залежно від вибірки населення, від 30% до 80% переселенців виявили позитивний результат на посттравматичний стресовий розлад, що набагато вище, ніж у населення загалом (8%) [1]. Таким чином, автори статті дійшли до висновку, ґрунтуючись на припущенні, що населення, яке постраждало від воєнних дій, буде травмовано. Але основна увага більшості їх досліджень зосереджена виключно на посттравматичному стресовому розладі, тоді як інші психічні розлади значною мірою ігноруються. В іншій статті автор Ендрю Си Ли та співавтори розглядали психологічний дістрес, пов'язаний з переміщенням, який утворюється шляхом різних стресових факторів, включаючи розлуку із сім'єю, втрати, страх та занепокоєння про майбутнє [2]. Таким чином, автори надають перевагу саме дістресу, як основному чиннику в дослідженні особливостей емоційної сфери переселенців.

Аналіз вітчизняних наукових джерел стосовно проблеми емоційних особливостей переселенців виявив, що деякі дослідження зосереджуються на проблемах адаптації внутрішньо переміщених осіб в Україні. Наприклад, дослідження, проведені Київським інститутом соціології, показали, що серед переселенців найбільш поширені проблеми з отриманням нової роботи, недостатньою кількістю друзів та знайомих, а також з відсутністю стійкої

підтримки від родини та близьких. З іншого боку, деякі дослідження свідчать про те, що переселенці мають більш високий рівень мотивації до адаптації в новому місці, ніж люди, які не змушені були змінювати своє місце проживання. Інші дослідження зосереджуються на вивченні психічного здоров'я переселенців. Наприклад, дослідження, проведені Інститутом психології імені Г. С. Костюка НАПН України, свідчать про те, що переселенці мають вищий рівень тривоги, депресії та стресу, порівняно з людьми, які не були змушені змінювати своє місце проживання. Інші дослідження свідчать про те, що переселенці мають високий рівень резиліентності та вміння адаптуватися до нових умов, що може бути пов'язано з їхнім досвідом переїздів та змін у житті.

Результати аналізу джерел, пов'язаних з вивченням особливостей емоційної сфери переселенців в Україні, дають можливість визначити, що ключовими психологічними особливостями при переміщенні являються гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад, депресія та адаптація. Отже, проаналізувавши вищенаведені особливості, спробуємо надати більш детальну інформацію.

Метою даної статті є вивчення особливостей емоційної сфери переселенців в Україні та розробка ефективних психологічних стратегій для підтримки їх адаптації та покращення психічного здоров'я.

Виклад основного матеріалу. Внутрішньо переміщені особи є однією з найбільших та найменш вивчених соціальних груп в Україні. Ця категорія людей зазнала насильницького переселення зі своїх рідних домівок через війну в Україні та перемістилась до найбільш безпечних регіонів. Вони втратили свої основні потреби в житлі, роботі, освіті та медичному обслуговуванні, що створює для них складні умови для адаптації в новому середовищі. Внутрішньо переміщені особи мають високий ризик розвитку різних психологічних проблем, таких як *тривожність, депресія, посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), ізолюваність та соціальна відчуженість*. Проаналізуємо кожний з них та надамо стратегію для їх вирішення.

Тривожність є однією з найпоширеніших психологічних проблем у внутрішньо переміщених осіб в Україні. Згідно з дослідженням, проведеним Українським Центром Економічних та Політичних Досліджень ім. Олександра Разумкова, понад 60% внутрішньо переміщених осіб відчувають тривогу через свою ситуацію.[3] Однією з причин тривожності у внутрішньо переміщених осіб є невизначеність щодо їх майбутнього. Багато з них втратили дім та роботу, що призвело до зменшення їх соціальної ідентичності та зниження самооцінки. Безпека їх життя і майбутнього залишається невизначеною, що створює почуття тривоги та незахищеності [4]. Іншим фактором, який призводить до тривожності у внутрішньо переміщених осіб, є постійні напади та бомбардування, які вони можуть зазнавати на новому місці проживання. Ці люди стають свідками насильства та насильницьких дій, що може викликати тривогу та посилювати почуття незахищеності [5]. Щоб

допомогти внутрішньо переміщеним особам подолати тривожність, необхідно вжити кілька заходів. По-перше, - забезпечити безпеку внутрішньо переміщених осіб. Для цього необхідно забезпечити безпеку в нових місцях проживання та вжити заходів для запобігання нападів та насильства [6]. По-друге, - надати внутрішньо переміщеним особам можливість соціальної адаптації. Для цього можна створити програми, що допоможуть цим людям знайти роботу, навчатися та знайомитися з новими людьми [7]. По-третє, - забезпечити психологічну підтримку внутрішньо переміщеним особам. Для цього можна створити спеціальні центри, які надаватимуть консультації та підтримку психологів [8].

Депресія може бути спричинена різними факторами, такими як соціальне виключення, невизначеність майбутнього та стрес, пов'язаний з переїздом та адаптацією до нового середовища. Згідно з дослідженнями, проведеними українськими вченими, близько 30% ВПО в Україні стикаються з депресією. Одним з факторів, який спричиняє депресію серед ВПО, є втрата родини та близьких людей, а також втрата соціального статусу та відчуття безпеки. У дослідженні, проведеному у 2020 році, зазначається, що серед ВПО в Україні більшість стикнулася зі смертю родичів, а також з втратою майна та інших цінностей. Крім того, депресія серед ВПО може бути спричинена також недостатньою доступністю до медичної та психологічної допомоги, особливо в умовах, коли люди змушені жити в тимчасових помешканнях або в незахищених таборах для внутрішньо переміщених осіб. Отже, важливо забезпечити доступність до якісної медичної та психологічної допомоги для ВПО, які стикаються з проблемами психічного здоров'я. Крім того, важливо забезпечити умови для соціальної та економічної адаптації ВПО, щоб зменшити стрес та невизначеність, пов'язані з переїздом та втратою дому та майна. Також, потрібно проводити дослідження з проблем психічного здоров'я серед ВПО, щоб краще зрозуміти фактори, які спричиняють депресію та інші проблеми психічного здоров'я, а також розробити ефективні методи допомоги та підтримки.

Посттравматичний стресовий розлад є однією з найбільш поширених психічних проблем серед ВПО в Україні. Дослідження, проведені Київським Інститутом Психотерапії та Консультування, показали, що 60% ВПО, які брали участь у дослідженні, страждають від ПТСР. Один зі способів лікування ПТСР є психотерапія. Дослідження, проведені Міжнародною Організацією з Міграції (МОМ), показали, що психотерапія є ефективним способом лікування ПТСР у ВПО.

У статті Кейт Мюррей та співавторів здійснено аналіз психотерапевтичних засобів лікування ПТСР у внутрішньо переміщених осіб та розглянуто ефективність різних методів психотерапії для лікування ПТСР у ВПО [9]. Дослідження показали, що когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) та емоційно-фокусована терапія (ЕФТ) є двома найбільш ефективними методами лікування

ПТСР у ВПО. КПТ включає в себе роботу з думками та поведінкою пацієнта, що допомагає їм змінювати свої негативні думки та практикувати позитивні способи поведінки. ЕФТ складається з фокусування на емоціях, що допомагає ВПО впоратися з негативними емоціями, пов'язаними з їх травматичним досвідом.

Дослідження, проведені науковцями щодо ефективності психотерапії для лікування ПТСР у внутрішньо переміщених осіб в Україні виявили, що групова терапія може бути ефективним методом лікування ПТСР у ВПО, оскільки дозволяє пацієнтам спілкуватися з іншими людьми, які пережили подібний травматичний досвід [10]. У груповій терапії можуть використовуватися різні методики кризової підтримки. Доцільним буде вказати, що особливості роботи з тілом мають суттєве значення щодо отримання фізичної та психологічної підтримки.

Одним з методів роботи з тілом є техніка медитації, яка дозволяє пацієнтам зосередитися на своїх внутрішніх почуттях та емоціях. Дослідження показали, що медитація може допомогти пацієнтам з ПТСР зменшити симптоми тривоги та депресії [11]. Медитація може зменшити активність амігдалоїдної структури головного мозку, яка відповідає за реакцію на страх та стає гіперактивною при ПТСР [12].

Також варто зазначити, що медитаційна практика може бути корисною не лише для тих, хто страждає від ПТСР, а й для людей, які хочуть знизити рівень стресу та тривоги, поліпшити своє фізичне та психічне здоров'я [13]. Тому, медитаційна практика може бути корисною не лише для роботи з тілом при ПТСР, а й як профілактичний інструмент для здоров'я та психологічного благополуччя.

Ще одним методом роботи з тілом при ПТСР є сенсомоторна терапія, яка поєднує фізичну активність та експресивне мистецтво та включає у себе ряд технік, таких як рухова терапія, відчуттєва медитація та дихальні вправи, які допомагають пацієнтам з ПТСР зменшити напругу та підвищити свідомість про своє тіло. Дослідження показали, що сенсомоторна терапія може бути ефективним методом лікування ПТСР.

У своїй роботі автор статті Огден та співавтори описують дослідження, в якому брали участь пацієнти з ПТСР, які пройшли сенсомоторну терапію. Результати показали значний рівень поліпшення симптомів ПТСР та зниження рівня тривоги у пацієнтів [14].

Іншою методикою роботи з тілом є йога. Йога - це давній метод зі сходу, який включає у себе практикування фізичних вправ, медитацію та глибоке дихання. Вона може допомогти людям з ПТСР знизити рівень тривоги, покращити настрій та якість сну. Йога може допомогти стабілізувати нервову систему та знизити рівень активації симпатичної нервової системи, що зазвичай збільшується при ПТСР. Ряд досліджень показали, що практика йоги може покращити регулювання дихання та серцево-судинну функцію, знизити

рівень кортизолу в крові, який відповідає за реакцію на стрес. Також практика йоги може допомогти покращити якість життя загалом, зокрема підвищити рівень задоволеності життям, знизити рівень стресу та покращити сон [11].

Актуальним та новітнім у лікуванні ПТСР є використання віртуальної реальності, що запропоновано дослідником Джаванбахтом Арашем. Він здійснював вплив на пацієнтів із ПТСР, що відносились до статусу внутрішньо переміщених осіб. Крім того, у статті досліджується можливість використання віртуальної реальності (ВР) для лікування ПТСР у ВПО, де вказується, що цей метод може стати ефективним методом лікування, оскільки дозволяє створити контрольоване середовище, яке може допомогти пацієнтам звикнути до тих ситуацій, які спричиняють їх травматичний досвід [15].

Дослідження показали, що ВР може бути ефективнішим методом лікування ПТСР, ніж традиційні методи психотерапії, такі як КПТ та ЕФТ. ВР може створювати іммерсивне середовище, що дозволяє пацієнту відчувати, ніби він перебуває у реальному світі, але без ризику травми. Це дає можливість відтворити та змодельовати травматичні події, з якими стикається пацієнт, у контрольованому середовищі. Таким чином, пацієнт може поступово звикнути до подразника та контролювати свої реакції на травматичні події.

Крім того, важливо враховувати можливі обмеження використання ВР для лікування ПТСР. Наприклад, деякі пацієнти можуть не бути готові до емоційного навантаження, пов'язаного зі згадуванням травматичних подій. Також, недостатньо досліджень щодо ефективності ВР для лікування ПТСР у дітей та підлітків. Отже, використання віртуальної реальності для лікування ПТСР у внутрішньо переміщених осіб є перспективним напрямком в лікуванні цієї складної психічної хвороби. Воно може бути менш коштовним та доступним для пацієнтів та психотерапевтів, а також допомагати у зменшенні симптомів та покращенні якості життя пацієнтів. Однак, для того, щоб ВР став ефективним методом лікування ПТСР, потрібно провести більше досліджень, враховуючи різні групи населення та соціокультурні особливості.

Окрім психотерапевтичної роботи, доцільно звернути увагу на психопрофілактику та психогігієну особистості. У зв'язку з цим рекомендується значну увагу приділяти фізичному здоров'ю, фізичній активності, як запоруці здорового психічного стану.

Фізичну активність як спосіб лікування ПТСР у внутрішньо переміщених осіб вивчала Маріанна Пургато та співавтори, які вважають її необхідною умовою корекції психоемоційних станів. Окрім психотерапії, у статті розглядається можливість використання фізичної активності для лікування ПТСР у ВПО. Фізична активність може допомогти пацієнтам впоратися зі стресом та тривогою, які пов'язані з їх травматичним досвідом. Дослідження показали, що фізична активність може бути ефективним методом лікування ПТСР у ВПО, оскільки допомагає знижувати рівень тривоги та стресу [16].

Отже, на основі проведених досліджень можна зробити висновок, що лікування ПТСР у внутрішньо переміщених осіб в Україні через війну може бути досить складним процесом. Проте, з використанням різних методів психотерапії, таких як КПТ, ЕФТ та групова терапія, а також фізичної активності та VR, можна допомогти ВПО впоратися зі своїм травматичним досвідом та подолати ПТСР. Для досягнення найкращих результатів лікування ПТСР у ВПО, може бути важливим використання інтегрованого підходу, який поєднує різні методи терапії та підтримку спеціалізованих медичних центрів.

При цьому, необхідно звернути увагу на необхідність розробки та впровадження програм підтримки та допомоги ВПО, що стали жертвами війни, які б допомогли відновити їхнє психічне здоров'я та підвищити їхню соціальну інтеграцію. Такі програми можуть включати в себе надання психологічної та медичної допомоги, професійну підготовку, програми зайнятості та інші види підтримки. У зв'язку з тим, що ПТСР у ВПО є досить поширеним явищем, зокрема в Україні через війну, важливо звернути увагу на профілактичні заходи, які допоможуть запобігти розвитку цього захворювання у ВПО. Такі заходи можуть включати в себе проведення психологічної підготовки до можливих травматичних подій, налагодження комунікації між ВПО та іншими соціальними групами, розробку програм здорового способу життя та інші.

Отже, ПТСР у внутрішньо переміщених осіб в Україні через війну є серйозною проблемою, яка потребує уваги та підтримки. Лікування ПТСР у ВПО може бути ефективним за умови використання інтегрованого підходу та розробки програм підтримки та профілактики. Для досягнення найкращих результатів необхідне залучення фахівців та ресурсів з різних сфер, включаючи медичних працівників, психологів, соціальних працівників та державні органи.

Інтегрований підхід до лікування ПТСР включає в себе використання різноманітних методів терапії, таких як психотерапія, фармакотерапія, арт-терапія, музикотерапія та інші. Для досягнення максимальної ефективності, лікування повинно бути індивідуалізованим та орієнтованим на потреби кожного конкретного пацієнта.

Найбільш ефективним методом лікування ПТСР є когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), яка полягає у зміні негативних думок та переконань, пов'язаних з травмою, та впровадження нових, позитивних переконань та поведінкових реакцій. КПТ може бути проведена як індивідуально, так і у груповій формі.

Окрім терапевтичних методів, важливим елементом лікування ПТСР є підтримка соціальної інтеграції пацієнтів. Це може включати в себе надання підтримки у пошуку роботи та житла, розвитку соціальних контактів та інших аспектів, що допомагають пацієнтам повернутися до нормального життя після травматичної події.

Ізольованість та соціальна відчуженість це стани, коли людина відчуває себе відокремленою від інших людей та відчуває відсутність підтримки. ВПО відчувають, що їх життя зупинилося, вони не можуть знайти сталий притулок та пристосуватися до нових умов. Недостатня увага до потреб ВПО з боку влади та громадськості також поглиблює їх ізольованість. Хоча уряд України прийняв ряд законів та програм для підтримки ВПО, вони не завжди ефективні та недостатні для забезпечення життєвих потреб ВПО.

Однією із актуальних проблем, з якими зіткаються переселенці - дискримінація ВПО. У наукових дослідженнях аналізуються причини дискримінації та визначається факт її підсилення стереотипами щодо їхньої національності, віросповідання та інших аспектів їхньої ідентичності. Це може створити бар'єри для ВПО в знаходженні роботи та налагодженні взаємодії з новою спільнотою. Подолання ізольованості та соціальної відчуженості ВПО в Україні потребує комплексного підходу та координації зусиль влади, громадськості та міжнародних організацій.

Один з можливих способів подолання ізольованості ВПО - це покращення інфраструктури та доступу до житла, освіти та медичної допомоги. Уряд повинен забезпечити належне фінансування програм та проєктів, спрямованих на покращення умов життя ВПО та забезпечення їхнього доступу до освіти та медичної допомоги. Крім того, необхідно забезпечити ВПО можливість зайнятості та налагодження взаємодії з новою спільнотою. Влада повинна підтримувати створення робочих місць та підприємницької ініціативи серед ВПО. Також важливо забезпечити інтеграційні програми, що допоможуть ВПО адаптуватись до нового середовища та налагодити взаємодію з іншими громадянами.

Громадські та міжнародні організації можуть відіграти важливу роль у підтримці ВПО та боротьбі з соціальною відчуженістю. Наприклад, громадські організації можуть створити центри соціальної підтримки, що надають послуги ВПО, включаючи психологічну допомогу та консультації з працевлаштування. Міжнародні організації можуть надавати фінансову та технічну допомогу для покращення умов життя та доступу до освіти та медичної допомоги для ВПО.

Висновки. Дослідження особливостей емоційної сфери переселенців в Україні є актуальним в контексті сучасної соціально-економічної ситуації в країні. Внутрішньо переміщені особи є однією з найбільших та найменш вивчених соціальних груп в Україні. Зазначені переселенці зазнали насильницького переселення через війну в Україні та перемістилися до найбільш безпечних регіонів. Вони втратили свої основні потреби в житлі, роботі, освіті та медичному обслуговуванні, що створює для них складні умови для адаптації в новому середовищі.

На основі аналізу джерел, пов'язаних з вивченням особливостей переселенців в Україні, можна зробити висновок, що ключовими

особливостями емоційної сфери при переміщенні є гострий стресовий розлад, посттравматичний стресовий розлад, депресія та адаптація. Отже, підтримка адаптації переселенців є важливою для покращення їхнього психічного здоров'я та успішної інтеграції в новому місці проживання.

Для досягнення мети статті, яка полягає у вивченні особливостей емоційної сфери переселенців в Україні та розробці ефективних психологічних стратегій для підтримки їх адаптації та покращення психічного здоров'я, можуть бути розроблені різноманітні програми та інтервенції, які спрямовані на зменшення стресу та підвищення рівня психологічної підтримки для цієї соціальної групи. Згідно з цією статтею, внутрішньо переміщені особи мають високий ризик розвитку різних психологічних проблем. Це може призвести до страждань, а також до втрати надії на майбутнє та зниження якості життя. Тому, щоб забезпечити успішну адаптацію переселенців в новому середовищі, потрібні ефективні психологічні стратегії.

Першим кроком для допомоги внутрішньо переміщеним особам є визнання того, що переселенці потребують цієї допомоги, та надання їм підтримки. Важливою складовою є надання доступу до психологічної допомоги та консультацій, які можуть допомогти переселенцям змиритися зі своєю новою ситуацією та знайти шлях до успішної адаптації.

Література:

1. Bouchard, J.-P., Stiegler, N., Padmanabhanunni, A., Pretorius, T. B. Psychotraumatologie de la guerre en Ukraine: la question de la prise en charge psychologique des victimes réfugiées ou restées en Ukraine. *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique*. Volume 181. 1. 2023. P. 8-11.
2. C.K. Lee., A., Khaw, Fu-Meng, E.S.Lindman, A., Juszczak, G. Ukraine refugee crisis: evolving needs and challenges. *Public Health*. 2023. P. 41-45. doi: 10.1016/j.puhe.2023.01.016
3. International Organization for Migration. Ukraine Migration Profile. 2018. URL: https://migration.iom.int/europe/sites/default/files/Ukraine_MP_2018_ENG.pdf
4. The United Nations Refugee Agency. Ukraine Situation. 2020. URL: <https://www.unhcr.org/uk/ukraine-situation.html>
5. Kira, I., Alawneh, A., Aboumediene, S., & Mohanesh, J. Trauma, PTSD, anxiety, and coping strategies among Palestinians in the Gaza Strip. *Journal of Traumatic Stress*, 2019. 32(6), P. 1009-1018.
6. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. Ukraine: Protection Cluster Factsheet. 2018. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_protection_cluster_factsheet_august_2018.pdf
7. International Organization for Migration. Internally Displaced Persons in Ukraine: A Socio – Economic Profile. 2016. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/idp_ukraine_report_en.pdf
8. World Health Organization. Depression and Other Common Mental Disorders: Global Health Estimates. 2017. URL: https://www.who.int/mental_health/management/depression/prevalence_global_health_estimates/en/
9. Murray, K., Davidson, G., Schweitzer, R. Review of Refugee Mental Health Interventions Following Resettlement: Best Practices and Recommendations. *Am J Orthopsychiatry*. 2010. 80(4). P. 576-85. doi: 10.1111/j.1939-0025.2010.01062.x.
10. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders, 5th Edition American Psychiatric Association. Washington: American Psychiatric Association. 2013.

11. L. Niles, B., L. Mori, DeA., Polizzi, C., Pless Kaiser A., Weinstein, E. S., Gershkovich M., Wang, Ch. A systematic review of randomized trials of mind-body interventions for PTSD. *J Clin Psychol.* 2018.74(9). P. 1485-1508. doi: 10.1002/jclp.22634.
12. Khoury, B., Sharma, M., Rush, S. E., Fournier, C. Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals: a meta-analysis. *J Psychosom Res.* 2015. 78(6) P. 519-28. doi: 10.1016/j.jpsychores.2015.03.009.
13. Ogden, P., Pain, C., Fisher, J. A sensorimotor approach to the treatment of trauma and dissociation. *Psychiatr Clin North Am.* 2006. 29(1). P. 263-79. doi: 10.1016/j.psc.2005.10.012.
14. 15 Javanbakht A. Innovations in the treatment of post-traumatic stress disorder. Detroit. 2022.
15. Purgato, M., Richards, J., Prina, E., Kip. A., Del Piccolo, L., Michencigh, G., Rimondini, M., Rudi, D., Vitali, F., Carta, M. G., Morina, N., Schena, F., Barbui, C. Efficacy of physical activity interventions on psychological outcomes in refugee, asylum seeker and migrant populations: A systematic review and meta-analysis. *Psychology of Sport and Exercise (IF 3.4).* 2021. DOI:10.1016/j.psychsport.2021.101901.

References:

1. Bouchard, J.-P., Stiegler, N., Padmanabhanunni, A., Pretorius, T. (2023). Psychotraumatologie de la guerre en Ukraine: la question de la prise en charge psychologique des victimes réfugiées ou restées en Ukraine. *Annales Médico-psychologiques, revue psychiatrique.* 181. 1. 8-11.
2. C.K. Lee., A., Khaw, Fu-Meng, E.S.Lindman, A., Juszczuk, G. (2023). Ukraine refugee crisis: evolving needs and challenges. *Public Health.* 41-45. doi: 10.1016/j.puhe.2023.01.016
3. International Organization for Migration. (2018).Ukraine Migration Profile. URL: https://migration.iom.int/europe/sites/default/files/Ukraine_MP_2018_ENG.pdf
4. The United Nations Refugee Agency. (2020). Ukraine Situation. URL: <https://www.unhcr.org/uk/ukraine-situation.html>
5. Kira, I., Alawneh, A., Aboumediene, S., & Mohanesh, J. (2019). Trauma, PTSD, anxiety, and coping strategies among Palestinians in the Gaza Strip. *Journal of Traumatic Stress.* 32(6). 1009-1018.
6. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. (2018). Ukraine: Protection Cluster Factsheet. URL: https://www.humanitarianresponse.info/sites/www.humanitarianresponse.info/files/documents/files/ukraine_protection_cluster_factsheet_august_2018.pdf
7. International Organization for Migration. Internally (2016). Displaced Persons in Ukraine: A Socio – Economic Profile. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/idp_ukraine_report_en.pdf
8. World Health Organization. (2017). Depression and Other Common Mental Disorders: Global Health Estimates. URL: https://www.who.int/mental_health/management/depression/prevalence_global_health_estimates/en/
9. Murray, K., Davidson, G., Schweitzer, R. (2010). Review of Refugee Mental Health Interventions Following Resettlement: Best Practices and Recommendations. *Am J Orthopsychiatry.* 80(4). 576-85. doi: 10.1111/j.1939-0025.2010.01062.x.
10. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. (2013). 5th Edition American Psychiatric Association. Washington: American Psychiatric Association.
11. L. Niles, B., L. Mori, DeA., Polizzi, C., Pless Kaiser A., Weinstein, E. S., Gershkovich M., Wang, Ch. (2018). A systematic review of randomized trials of mind-body interventions for PTSD. *J Clin Psychol.* 74(9). 1485-1508. doi: 10.1002/jclp.22634.
12. Khoury, B., Sharma, M., Rush, S. E., Fournier, C. (2015). Mindfulness-based stress reduction for healthy individuals: a meta-analysis. *J Psychosom Res.* 78(6). 519-28. doi: 10.1016/j.jpsychores.2015.03.009.

13. Ogden, P., Pain, C., Fisher, J. (2006). A sensorimotor approach to the treatment of trauma and dissociation. *Psychiatr Clin North Am.* 29(1). 263-79. doi: 10.1016/j.psc.2005.10.012.
14. Javanbakht A. (2022). Innovations in the treatment of post-traumatic stress disorder. Detroit.
15. Purgato, M., Richards, J., Prina, E., Kip, A., Del Piccolo, L., Michencigh, G., Rimondini, M., Rudi, D., Vitali, F., Carta, M. G., Morina, N., Schena, F., Barbui, C. (2021). Efficacy of physical activity interventions on psychological outcomes in refugee, asylum seeker and migrant populations: A systematic review and meta-analysis. *Psychology of Sport and Exercise* (IF 3.4). DOI:10.1016/j.psychsport.2021.101901.

УДК 159.9.072.533

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-598-611](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-598-611)

Цупко Богдан Олександрович здобувач другого курсу другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності «Практична психологія», група ПП-21 пм, кафедра менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі

Іващенко Альона Ігорівна кандидат психологічних наук, доцент кафедри менеджменту, практичної психології та інклюзивної освіти, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, <https://orcid.org/0000-0002-5059-739X>

ПСИХОДІАГНОСТИЧНІ МЕТОДИ ВИВЧЕННЯ СПРИЙНЯТТЯ ТА МАНІПУЛЯЦІЙНОГО ВПЛИВУ РЕКЛАМИ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. В статті проведена психодіагностична робота, з використанням психодіагностичних методів вивчення сприйняття та маніпуляційного впливу реклами, на представників юнацького віку. Науково дослідна робота відкриває перед нами багатогранну картину сприйняття рекламного матеріалу в молодіжному середовищі. В аналізі розглядається вплив широкого спектру чинників на сприйняття реклами, надаючи нам глибше розуміння психологічних підходів до реакцій та сприйняття цього виду інформації.

Вивчення динаміки реакцій юнацької аудиторії на рекламу показує нам палітру від позитивних настроїв до негативних реакцій на певну рекламну продукцію. Дослідження розкриває різноманітність психологічних особливостей споживачів реклами, в процесі взаємодії з нею.

Окреслений аналіз також наголошує на важливості таких чинників, як участь відомих особистостей та рекламних стратегій у формуванні уявлень реклами та вибору її споживачів.

Аналізуючи вплив різних факторів на сприйняття реклами, стаття виокремлює важливість психологічних особливостей споживачів. Результати дослідження вказують на те, що індивідуальні реакції можуть варіювати від позитивних до негативних, залежно від особистісних характеристик та психологічного стану особистості.

Велике значення приділяється психологічним механізмам сприймання, що впливають на формування уявлень та переконань споживачів через рекламний контент. Дослідження показує, як емоційні фактори можуть визначити сприйняття, та реакцію на певні рекламні повідомлення.

Ця стаття також розкриває важливість аналізу психологічних аспектів в розробці рекламних стратегій. Розуміння того, як різні типи повідомлень впливають на психологічні процеси споживачів.

В загальному, дане дослідження пропонує глибоке вивчення психологічних механізмів, що лежать в основі сприйняття та реакції на рекламний контент. Його результати можуть бути корисними для психологів які вивчають вплив рекламних повідомлень на юнака, та наслідки які може нести реклама. Як реклама маніпулює свідомістю особистості, та яку роль взагалі займає у нашому житті.

Ключові слова: реклама, сприйняття, маніпуляція, юнацький вік.

Tsupko Bogdan Oleksandrovich Student of the second course of the second (master's) level of higher education of specialty «practical psychology», group PP-21 pm, Department of Management Practical Psychology and inclusive education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Ivashchenko Alyona Ihorivna Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer Department of Management Practical Psychology and inclusive education, Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav, <https://orcid.org/0000-0002-5059-739X>

«PSYCHODIAGNOSTIC METHODS OF STUDYING THE PERCEPTION AND MANIPULATIVE EFFECT OF ADVERTISING IN YOUTH»

Abstract. Scientific studies reveal a multifaceted picture of the perception of advertising material in the youth environment. The analysis examines the influence of a wide range of factors on the perception of advertising, which allows for a deeper understanding of psychological approaches to the reaction and perception of this type of information.

The study of the dynamics of reactions of the youth audience to advertising shows us a palette from a positive attitude to a negative reaction to certain advertising products. The study reveals the variety of psychological features of advertising consumers in the process of interacting with it.

The outlined analysis also emphasizes the importance of such factors as the participation of famous personalities and advertising strategies in shaping the perception of advertising and the choice of its consumers.

Analyzing the influence of various factors on the perception of advertising, the article highlights the importance of psychological characteristics of consumers. The results of the study indicate that individual reactions can vary from positive to negative, depending on the personal characteristics and psychological state of the individual.

Great importance is attached to the psychological mechanisms of perception, which influence the formation of ideas and beliefs of consumers through advertising content. The study shows how emotional factors can determine the perception and response to certain advertising messages.

This article also reveals the importance of analyzing psychological aspects in the development of advertising strategies. Understanding how different types of messages affect consumers' psychological processes.

Overall, this study offers an in-depth study of the psychological mechanisms underlying the perception and response to advertising content. His findings may be useful for psychologists who study the effects of advertising messages on youth and the effects that advertising can have. How advertising manipulates human consciousness and what role it plays in our lives in general.

Keywords: advertising, perception, manipulation, youth.

Постановка проблеми. У теперішній час реклама займає одну із ключових ролей поширення інформації. Дослідження цього феномену є дуже актуальним у теперішній час. Проведення теоретичного та емпіричного дослідження цієї надважливої та актуальної теми буде проводитися в розрізі юнацького віку людини. Протягом всього життя людина зіштовхується з великою кількістю реклами. Психологічні аспекти процесу сприйняття рекламного звернення демонструють, як саме відбувається процес інформування, тоді, коли глядачеві показують певний приклад реклами: телевізійний ролик, коротку інформацію про товар тощо. Тому необхідно знати сутність цих психологічних процесів і різноманітних теорій, пов'язаних з ними. Для того, щоб реклама могла донести інформацію про конкретний товар, певним чином вплинути на імідж продукту, можливо, змінити ставлення до чогось або прискорити певну дію, вона повинна «залишитися у голові» потенційного споживача (реципієнта).

Сприйняття є важливою частиною процесу спілкування та переконання людини. Сучасна реклама спочатку намагається створити умови для усвідомленого і цілеспрямованого сприйняття певного рекламного звернення покупцями, а згодом і для автоматичної покупки, що забезпечує не одноразовий, а стабільний процес покупки. Тому реклама є невід'ємною частиною маркетингу, який починається з бажання дізнатися багато інформації про споживача, його запити та потреби. Таким чином, рекламні дослідження мають широкий спектр перевірок: аналіз продукту, ринку, можливих засобів масової інформації та засобів комунікації з клієнтами. Проте основою є дослідження особливостей споживачів та можливих мотивів їхньої поведінки.

Сучасна реклама має широку наукову основу. Аргументовано це на основі досліджень, що розвивалися протягом століть видатними представниками соціології, педагогіки та психології. Основна мета реклами досить проста – вона повинна бути корисним інформаційним інструментом для потенційних покупців. За переконанням представників психологічної думки, в деяких ситуаціях покупці не отримують адекватної, тобто вкрай необхідної інформації, яка потрібна їм для прийняття рішення. У таких

випадках вони можуть активно шукати інформацію у професійних журналах, технічних звітах тощо. Це дуже впливає на збільшення знань про товар і зміну структури ставлення до нього. Активний шукач інформації про продукт буде ближче до покупки, ніж інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Примак Т., Удріс М., Фройд З., Доценко Є., Зелінський С., Кара-Мурзи С., ці видатні психологи, соціологи та маркетологи здійснили низку психологічних досліджень у обраному нами напрямі на теренах нашої держави та закордоном. Наше дослідження спрямоване на оновлення статистики впливу реклами на свідомість саме в розрізі юнацького віку, молоді України.

Мета статті - здійснити опис та обґрунтувати процедури відбору методик емпіричного дослідження психологічних особливостей сприйняття та маніпуляційного впливу реклами в юнацькому віці.

Виклад основного матеріалу. Примак Т. називав рекламу платною безособовою формою інформаційного впливу на споживача та потенційного покупця з метою формування мотивів купівлі товарів [4]; Удріс М. – потужним сектором промисловості та результатом його діяльності, спрямованим на надання потенційному отримувачу рекламного повідомлення інформації про товари чи послуги для їх популяризації в суспільстві [5]; Обритько Б. стверджував, що реклама – це друковане, рукописне, усне або графічне повідомлення про особу, товар, послуги або конкретний суспільний рух, відкрито опубліковане повідомлення від рекламодавця та акт оплати з метою збільшення обсягів продажу пропонованого товару, розширення клієнтської бази, отримання голосів або суспільної підтримки рекламодавця.

Реклама стимулює наші прагнення до споживання товарів, послуг та ідей, використовуючи певні допоміжні зображення, звуки, тощо. Однак мотивація купувати рекламоване може походити від конкретного уявлення про товар, який пропагандується. Саме завдяки рекламі, річ чи ідея, що рекламуються, емоційно впливають на особистість. Рекламодавці використовують приховані бажання споживачів, такі як: досягнення багатства, кращого вигляду або отримання популярності, і таким чином "налаштовують" людей на певну моду товарів, які вони пропонують. Пропаганда використовується рекламодавцями для впливу на споживчі витрати, представляючи те, що є "бажаним".

За переконаннями Обритько Б., вагоме значення у означеній проблемі має саме сприйняття. На думку вченого, це відображення у психіці людини предметів і явищ навколишнього середовища загалом під час їхньої безпосередньої дії на органи чуття. Воно постає як цілісне відображення предметів та явищ під час їхнього безпосереднього впливу на органи чуттів. Надалі цими образами оперують увага, пам'ять, мислення, емоції, почуття. [3].

Психологічні аспекти процесу сприйняття рекламного повідомлення пояснюють, як саме реклама інформує та переконує, що відбувається, коли

глядачеві демонструють, наприклад, телевізійний ролик. Тому важливо розуміти сутність цих психологічних процесів та різні теорії, пов'язані з ними. Щоб рекламне повідомлення передало інформацію, створило або змінило імідж, ставлення або прискорило дію покупця, воно повинно "впасти в голову потенційного споживача (реципієнта)". Сприйняття є важливою складовою комунікаційного та переконуючого процесу покупки.

Для рекламодавців юнаки є доволі сприйнятливою віковою групою. Маніпулювати поведінкою цієї цільової аудиторії легко у зв'язку з віковими особливостями, невеликим життєвим досвідом, безпосередністю реакції, експресивністю, недостатнім рівнем освіченості. Крім того, юнаки, ще можуть випросити у батьків рекламований продукт, а також самі вже стають споживачами. Варто також урахувати, що в дорослому віці люди поводять себе у споживанні так, як це було сформовано саме у попередніх вікових періодах, точніше у підлітковому та юнацькому. Тому бренду вигідно культивувати лояльне ставлення до власних міфів та легенд у свідомості юних споживачів. Грамотні рекламодавці повинні враховувати тенденції поведінки юнаків-споживачів на ринку: швидко реагувати на технологічне та інформаційне оновлення; активно пропагувати власну оцінку брендів дорослим; дорослі радяться з юнаками щодо купівлі товарів тривалого користування (побутової техніки, електроніки); сучасна молодь в інформаційному суспільстві дорослішає швидше, тому сміливіше розпоряджається кишеньковими коштами.

Для молодшої аудиторії реклама виступає носієм інформації про навколишній світ, зразком міжособистісних відносин, засобом світоглядної орієнтації. Вплив на свідомість і поведінку осіб юнацького здійснюється з боку мікросередовища (сім'ї, однокласників, друзів) та створеного або нав'язаного ідеалу. Часто останній має значно сильніший вплив. Ефективність рекламного повідомлення залежить від двох важливих передумов: спочатку його треба донести до покупця, який, у свою чергу, повинен звернути на нього свою увагу; потім покупець має зрозуміти його так, як цього прагне рекламодавець. Кожна з цих передумов є своєрідним бар'єром для сприйняття, який певні рекламні повідомлення не здолають. Деякі з них стимулюють органи чуття споживача не зовсім чітко, що в свою чергу робить рекламу не дієвою.

У сучасних умовах реклама в Інтернеті є невід'ємною частиною рекламної діяльності рекламодавців для підтримки електронної комерції, знаходження нових споживачів та розповсюдження інформації про бренд. За даними Всеукраїнської рекламної коаліції, витрати на банерну рекламу, оголошення в соціальних мережах та багатомедійну рекламу зросли на 12% у порівнянні з 2017 роком. Цифрове відео, включаючи YouTube, зросло на 82%. Тому не дивно, що найефективніший спосіб впливу на молодь буде через соціальні мережі, онлайн-ігри та інший Інтернет-контент [5].

Для молоді, яка є цільовою аудиторією, найбільш ефективним є третій рівень – неусвідомлені мотиви. Вони дозволяють змінювати особисті цінності споживачів та впливати на них. Споживаність є результатом комплексів та бажання бути кращим, ніж насправді. Така тенденція особливо небезпечна в молодому віці, коли особистість ще не може оцінити себе об'єктивно. Реклама використовує цю установку для нав'язування атрибутів респектабельності.

Таким чином, реклама спрямовує молодь на покупку образу "Я" в контексті створених ідеалів.

Особливу увагу варто приділити поведінковому аспекту психологічного впливу реклами на молодь. Мотивації, потреби та воля відображаються на усвідомленому рівні купівельної поведінки, тоді як установки та інтуїція впливають на неусвідомленому рівні. Суміщення цих аспектів робить рекламу для молоді особливо ефективною. Співвідношення між психологічними та особистісними рисами молоді та сприйняттям реклами є джерелом впливу на уміння та волю цільової аудиторії. Психологічний вплив реклами на молодь може бути розділений на чотири етапи: звернення уваги (емоції), виклик інтересу (канал передачі), формування бажання (мотивація), ведення до покупки (поведінка).

Сприйняття реклами – це складний процес аналізу і синтезу. Його особливість полягає в цілісності: хоча реклама і є комплексним стимулом, вона сприймається свідомістю як єдиний образ. Рівень впливу реклами в цілому залежить від ступеня впливу складових її частин. Так, передача тексту необізнаним диктором може знизити загальне враження про радіо рекламу в цілому, хоча саме повідомлення рекламної інформації може бути дуже цікавим для слухачів. Отже, всі компоненти рекламного повідомлення (зображення, текст, звук) повинні бути направлені максимально доцільно до потенційного покупця [2].

Процес сприйняття рекламного повідомлення складається з двох стадій – зосередження уваги та тлумачення (інтерпретації) інформації.

Перша стадія – зосередження уваги. Ця фаза полягає в тому, що людина свідомо чи несвідомо відсіює навалу інформації, яка на неї насипається. Вона обирає лише певні публікації, переглядає обрані телепрограми, і не реагує на усі афіші чи оголошення. Більшість стимулів, які досягають людину, вона навіть не помічає, вважаючи їх недостатньо цікавими або неактуальними. Таким чином, кожна людина сприймає лише малу частку всіх рекламних повідомлень.

Друга стадія – процес тлумачення (інтерпретації). У цій фазі людина надає зміст отриманим стимулам відповідно до власних моделей реальності, які можуть відрізнятися від моделей інших людей або від того, хто вислав ці стимули. Це дозволяє кожній особистості спрощувати, перекручувати, організовувати та навіть створювати нові стимули. Цей процес впливає на пізнання та розуміння інформації.

Уявімо цей процес на схемі: стимул (рекламне повідомлення), увага (активний пошук, пасивний пошук, пасивна увага), інтерпритація (спрощення, деформація, створення нового стимулу), сприйняття.

На цей процес впливають дві основні змінні. Першою є сам стимул. Його розмір, інтенсивність, інформативність, новизна, положення й контекст впливають на обидва етапи процесу. Друга змінна називається умовами аудиторії та відображає індивідуальні відмінності людей, які реагують по-різному на те, що їм показують, мають різні смаки й розуміння ситуації. Найважливіший аспект вивчення процесу сприйняття – визначення, які змінні призводять до певного результату впливу реклами на людину.

Основна мета рекламного повідомлення очевидна – це певний інструмент дії, який інтерпретується кожною людиною по-різному, але має один спільний результат, а саме – зацікавити її в товарі, що рекламується. Однак психологи стверджують, що в деяких випадках покупці не отримують адекватного донесення, необхідної інформації від джерел рекламних повідомлень, тобто інформація є не чіткою, що призводить до втрати інтересу рекламованої речі, послуги тощо... У таких випадках вони можуть активно шукати інформацію в спеціалізованих журналах, технічних звітах і т. д., таким чином значно підвищуючи свої знання про продукт та змінюючи своє ставлення до нього. Наприклад, у людини була гарна думка про товар, який рекламується. Вона ознайомила з інформацією про цей товар у альтернативних джерелах і розчарувалась. Тепер споживач скоріше за все цей товар не придбає.

Зусилля, витрачені на пошук інформації, підвищують повагу до джерела інформації. Найчастіше активний пошук відбувається, коли йдеться про високий рівень ризику або невизначеності, наприклад, у великих покупках, які можуть призвести до певних фінансових втрат тобто, якщо покупка є фінансово дорогою. Для останнього випадку потреба в інформації є найвищою. Зростання симпатій споживача до торгової марки вплине на зменшення потреби в інформації про продукт. Ці психологічні принципи дослідження є важливими для планування бюджету рекламних кампаній.

У нашому дослідженні, важливо згадати і про теорії стійкості й складності. Варто зауважити (теорія стійкості), що споживач має тенденцію до пошуку підтверджувальної інформації та відхилення неперевіреної або суперечливої інформації. Вибіркове сприйняття інформації має тенденцію до зростання, коли на людину нав'язливо впливатимуть протилежною, негативною інформацією. Тому рекламодавець повинен бути готовий реагувати негайно на будь-яку негативну інформацію, яку можуть отримати його клієнти, і здійснювати відповідні контрольні заходи, спрямовані на утримання найбільш лояльних покупців.

Теорія складності суперечить теорії стійкості. Вона стверджує, що особистість має тенденцію до постійних змін способу життя через внутрішнє

бажання новизни. Людям стає нудно, і вони мають мотив зменшити цю нудьгу за допомогою пошуку нових та незвичайних стимулів.

Для того щоб об'єднати дві теорії, психологи рекомендують декілька підходів. Один з них базується на тому, що людина водночас прагне як стабільності, так і різноманітності. Яке прагнення переважатиме, залежатиме від особистості та ситуації. Також існує певний рівень активності, при якому людина відчуває спокій та продуктивність. Якщо цей рівень менше бажаного, то особистість починає відчувати потребу в різноманітності. Високий рівень активності спонукає до зниження "зусиль" та до досягнення певної стабільності. Оптимальний рівень активності залежить від індивідуальних особливостей та конкретної ситуації.

Узгодження цих двох теорій підтверджує гнучкість зв'язків між психічним напруженням та пізнавальною різноманітністю. Насправді, людям подобаються новизна та несподіваність, але вони повинні бути помірними та не надто неочікуваними.

Великий інтерес представляє процес інтерпретації. Психологи вбачають, що людина намагається сприймати весь психологічний контекст як єдине ціле, а не окремі його елементи. Вона створює власну модель сприйняття, в якій цей контекст виглядає як простий, зрозумілий, нормальний, повний, цілісний та завершений.

Навіть якщо характеристики (атрибути) задаються лише частково, споживач все одно намагатиметься сформулювати повний образ про предмет або особу. Тому в рекламному тексті не обов'язково надавати всю інформацію – людина сама заповнить прогалини. Фахівці вважають, що деякі атрибути (теплий-холодний) мають більший вплив на процес репрезентації, ніж інші (ввічливий-брутальний). Однак існує взаємозв'язок між різними атрибутами, і зміна одного може вплинути на сприйняття всієї торгової марки.

Для створення власної пізнавальної моделі, людина може використовувати перекручення вихідного стимулу, такі принципи, як злиття, асиміляція, групове сприйняття, груповий тиск, потреба та стиль сприйняття.

Злиття відбувається, коли особистість, бачить частину якогось символу, та доповнює його у своєму уявленні.

Для зростання ефективності реклами, рекламодавці повинні широко використовувати цей принцип. Наприклад, після декількох переглядів рекламного ролика на телебаченні, можна показувати лише невеликі фрагменти, оскільки глядачі відтворюють контент реклами в своїй уяві. Це може сприяти економленню коштів та забезпеченню комфорту глядачів [1].

Щоб виявити наскільки юнаки, та юначки схильні до маніпулювання та як в цілому реклама впливає на них, нами було практично апробовано ряд методик по темі: «Дослідження психологічних особливостей сприйняття та маніпуляційного впливу реклами в юнацькому віці». Ми провели психодіагностичне дослідження, щоб зрозуміти наскільки здобувачі вищої

освіти вразливі до рекламних повідомлень. Емпіричне дослідження проводилось на базі Університету Григорія Сковороди в Переяславі. Групу психодіагностичного дослідження склали студенти означеного університету загальною кількістю 25 осіб, 18-19 років.

Методичний апарат нашого дослідження підібрано відповідно до мети, задач, специфіки об'єкта і предмета роботи. Нами використовувалися організаційні методи, емпіричні методи, прийоми обробки даних, інтерпретаційні методи.

Критеріями вибору діагностичного інструментарію були вікові та індивідуальні особливості студентів, а також можливість виявити та охарактеризувати показники. Усі методики підібрані нами проводилися анонімно, щоб підняти рівень правдивості відповідей досліджуваних.

Для реалізації мети експерименту нами було підібрано та апробовано психодіагностичний інструментарій: Анкета-опитувальник «Ваше ставлення до реклами» (Панов М.); Тест «Чи схильні ви піддаватися чужій думці?» (Киршева Н. – Рябчикова Н.); Тест «Чи легко вами маніпулювати?» (Тарасов Є.)

Розглянемо результати дослідження за методикою «Чи схильні ви піддаватися чужій думці?» (Киршева Н. – Рябчикова Н.)

Данна методика одна із найрозповсюдженіших, що говорить про її високу ефективність. Завдяки їй можна визначити, як сильно, на вас впливають думки інших людей, це можна транслювати і на рекламу. У цій методиці є три рівня опору чужій думці: перший рівень, можна охарактеризувати як не піддатливий, люди майже у ста відсотках залишаються при своїй думці; другий рівень людиною керують раціональні міркування, вона може дозволити собі прислухатися до думки інших, і піти на компроміс; третій рівень коли людина прислуховується до думки інших, більше ніж до власної. Саме за таким принципом виникло три групи досліджуваних:

Досліджувані, які за результатами потрапили до першої групи складають 16%, (4особи) від загальної кількості досліджуваних. Досліджувані даної групи характеризуються таким чином: щоб не трапалося, вони твердо стоять на своєму, завжди залишаються при своїй думці. Вони завжди знають, чого хочуть, і наполягають на своєму за будь-яких умов. А якщо досліджувані зустрічають те, що з їхньою думкою не погоджуються, це їх не хвилює.

Досліджувані, які за результатами потрапили до другої групи складають 60% (15чоловік) від загальної кількості піддослідних, характеризуються таким чином: ними керують не емоції, а раціональні міркування. Вони тверезо мислять, а, якщо буде потреба, дотримуються принципу «поступається той, хто розумніший», але якщо вважають справу важливою, відстоюєте свою точку зору. У них тверезий погляд на речі, що не змінюється зі зміною вітру, як флюгер.

Досліджувані, які за результатами потрапили до третьої групи складають 24%(6осіб) від загальної кількості досліджуваних, характеризуються таким

чином: «Розумний поступається» – це так, але питання в тому, до яких меж. Може бути, що їхня поступливість часом надмірна. Вони рідко висловлюють власну точку зору, «пливуть за течією» думок інших людей. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що найбільша вірогідність того, що жертвою реклами стануть опитані III групи і частково 50% II групи, тому що не маючи стійкої, власної позиції легко стануть мішенню маніпулятора, а в нашому випадку-реклами.

Виходячи з цього, можна зробити висновок, що найбільша вірогідність того, що жертвою реклами стануть опитані III групи і частково 50% II групи, тому що не маючи стійкої, власної позиції легко стануть мішенню маніпулятора, а в нашому випадку-реклами.

Також нами було проведено методику : Анкета-опитувальник «Ваше ставлення до реклами» (Панов М.) Завдяки цій методиці можна визначити детальне ставлення людей до реклами, у різних її аспектах. Кожне питання даного опитувальника ми обробили окремо, для більш чіткого кінцевого результату.

Результати. На запитання: «Як ви ставитеся до реклами?» Студенти у 20% виявляють позитивне відношення до реклами, і також 20% негативне, 60% ставляться байдуже. У такому випадку особистості найлегше нав'язати чужу думку, чи переконати у перевазі певного товару, та у необхідності здійснення покупки чи послуги тощо.

На запитання: «Що для вас реклама?» респонденти у 60% відповіли, що це необхідний елемент ринкової економіки, що в свою чергу говорить на про те що більшість досліджуваних піддається впливу реклами, хочуть вони цього чи ні.

На запитання: «Який вид реклами за способом її розміщення найбільше на вас впливає?» Для респондентів найбільш впливовим видом за розміщенням реклами виявився інтернет. 64%. Сучасна молодь спілкується, товаришує із іншими людьми через соціальні мережі, та інші ресурси де і здійснюється основний вплив реклами на їх свідомість.

На запитання: «Яким товарам ви віддаєте перевагу, у разі покупки?» 56% відсотків, обрало варіант рекламованим, і широковідомим, на другому місці 24% люди якім той чи інший товар, порадили друзі чи знайомі. Хоча, я визначив в , що респондентам байдуже на рекламу, але як ми бачимо на цих результатах що на респондентів здійснюється вплив реклами хочуть вони цього, чи ні.

На запитання: «Чи берете ви участь у рекламних акціях?» більшість, а саме 60% відповіли ні.

Ми запропонували здобувачам вищої освіти доповнити твердження: «Підчас реклами ви, якщо є така можливість..», 44% відповіли: що перемикають канал.

На запитання : « Чи зміните ви думку про товар, якщо у рекламі ви бачите відомих людей?», 56% відповіли, що так. Це говорить про те, що якщо

якась впливова фірма залучить для більших продажів товару, якихось відомих людей хоч і товар буде поганого гатунку, то більшість людей його придбає.

Під час анкетування 24% респондентів відповіли, що звертають увагу на участь відомих діячів у рекламних роликах. Що підтверджує нами сказане раніше.

На запитання: «Яким рекламним роликом Ви надасте перевагу?» 44% опитуваних відповіли – освітнім. Рекламодавці мають великий вплив на молодіжну аудиторію саме у освітньому напрямку, що не так і погано.

На запитання: «Яка асоціація з образом молоді у Вас виникає при відтворенні в пам'яті рекламних роликів?», 20% відповіли – образ веселого та безтурботного життя, та 20% - відпочинок на природі, у клубі тощо. Це показує нам що рекламний вплив є не завжди хорошим.

На запитання : «Чи виникало у Вас бажання наблизитися до образу молоді, які фігурують у рекламних роликах?» респонденти у 40 % відповіли, що так. Це показує нам, що нав'язування ідеального образу, у рекламних роликах досить велике.

Данна методика показала нам, що реклама так чи інакше зацікавлює представників юнацького віку, і впливає на них, але на кожного по різному. Було виявлено, що група досліджуваних в кількості 25 респондентів, дуже прискіпливо відносяться до змісту реклами, це в свою чергу впливає на те, що вони критично її оцінюють, та реагують на неї.

Також нами був проведений тест «Чи легко вами маніпулювати?» (Тарасов Є.), щоб виявити наскільки здобувачі вищої освіти піддаються маніпулюванню. Данна методика дає можливість виявити рівень опору маніпулюванню, якій здійснюється на вас самих. Вона є дуже доцільною у використанні, тому що досліджується, як і маніпультивний вплив реклами, так і інші впливи, які трапляються із нами походу життя. У цій методиці існують три рівня опору:

Перший – це коли людиною майже неможливо маніпулювати, вона критично мислить, та аналізує через це дуже складно здійснити вплив на таку особистість.

Другий рівень – такі люди зазвичай дуже добрі, тому піддаються маніпуляції частіше, ніж люди із високим рівнем опору.

Третій рівень – характерний тим що, вони мають низький рівень опору маніпулюванню, ними легко маніпулювати.

Перевага варіантів А. До даної групи потрапило 8 респондентів(32%). Такі люди незалежні і самостійні, їм дуже складно, майже неможливо маніпулювати, оскільки вони досить легко розпізнають спроби прихованого психологічного впливу і здатні ставити «агресора» на місце. Можливо, з них міг би вийти непоганий «маніпулятор». Тільки не варто зловживати цими якостями.

Перевага варіантів Б. 10(40%) Респондентів що потрапило до другої групи характеризуються таким чином: вони, загалом, непогано пристосовані

до життя в сучасному суспільстві і досить стійкі до спроб прихованого психологічного впливу з боку інших, особливо малознайомих, людей. Щоб схилити вас до якихось дій, слід добряче постаратися.

Перевага варіантів В. До даної групи потрапило групи 7 осіб (28%) респондентів, що потрапило до третьої. Вони характеризуються як: добрі і дуже порядні люди, а тому прагнуть допомагати іншим, але іноді відчувають деякі труднощі в ситуаціях, коли краще було б відмовити у допомозі. Респонденти із цієї групи мають пам'ятати, що поряд з вами, можливо, є люди, які безсоромно користуються вашою добротою і безвідмовністю (які вони сприймають як слабкість), щоб задовольнити власні потреби.

Рекомендації для даної групи. Не бійтеся говорити «ні», не показуйте свої слабкі сторони, зберігайте спокій. Завжди дотримуйтесь психологічної дистанції, оскільки маніпулятори отримують корисну для себе інформацію не завдяки своїй уявній силі і «геніальності», а завдяки надмірній довірливості людей і їх недбалості. І, звичайно ж, будьте пильні, обережні і уважні, це допоможе розпізнавати потенційних маніпуляторів і не піддаватися їх впливу на себе. Взагалі, намагайтеся якомога менше і рідше спілкуватися з такими людьми.

У сучасному світі людина не може стовідсотково захистити себе від дії всіх спрямованих на неї маніпуляцій. Це пов'язано насамперед із тим, що кількість дій на кожного із нас настільки велика, що не можна проконтролювати і проаналізувати абсолютно всі свої стани, зрушення поведінки партнера чи ситуації. Проблема полягає ще й у тому, що дуже часто адресат сприймає маніпуляцію лише на підсвідомому рівні, навіть не здогадуючись про факт її присутності. Одним із способів, завдяки якому людина може захистити себе від маніпуляційного впливу, є глибока й чітка усвідомленість і розуміння тих життєвих цілей і позицій, які вона займає в цьому світі, тобто краще розуміння індивідом себе. Люди не лише мають право, але й повинні знати про можливі зміни, викликані інформаційним впливом на їхній емоційний стан, мислення і свідомість, і самі приймати рішення, що стосуються звернення до того чи іншого типу інформації та продукції масової комунікації. Саме тому тема наукової роботи була обрана не випадково і її актуальність беззаперечна.

Висновки. Секрет дії реклами криється у використанні найтонших особливостей людської психології. Найбільш ефективною є реклама, в якій враховані потреби та інтереси людей. Рекламодавцям необхідно мати ґрунтовне уявлення про мотиви потенційних покупців, аби знати не тільки які товари та які умови, а й яка реклама приведе до купівлі.

На основі результатів, що ми отримали можна зробити висновок, що реклама так чи інакше зацікавлює представників юнацького віку, і впливає на них, але на кожного по-різному. Більшість досліджуваних керуються не своїми емоціями при перегляді реклами, а раціональними міркуваннями, вони

критично дивляться на стан речей в рекламі, це в свою чергу допомагає їм не підпадати під маніпуляцію рекламодавця. Також було виявлено, що вони, загалом, непогано пристосовані до життя в сучасному суспільстві і досить стійкі до спроб прихованого психологічного впливу з боку інших, особливо малознайомих, людей.

Проте реклама вже давно перестала бути просто джерелом інформації про товари і послуги. Сьогодні головною метою реклами є прагнення якомога скоріше і найдорожче продати товар. Тому реклама зараз перетворилась на засіб маніпулювання свідомістю споживачів, що спонукає їх до придбання рекламованих товарів чи послуг. В цілому реклама навіть негативно впливає на психіку людини, особливо це стосується молоді особистості, її перегляд у багатьох випадках викликає негативні руйнівні емоції, підвищує роздратованість, виснажуючи нервову систему, що згубно впливає на здоров'я в цілому. Тому в умовах інтенсивного розвитку реклами потрібно навчитись «захищатись» від неї, «фільтрувати» інформацію, яку нам підносять у все можливих формах, і видах. Піднімаючи рівень власної свідомості та осмислюючи інформацію, подану в рекламі, вибірково, даючи реальну оцінку побаченому і почутому, тільки так людина може захистити себе від цілеспрямованого впливу, який здійснюється на нас кожного дня, із різних джерел інформації.

Література:

1. Рекламний менеджмент: теорія і практика. Діброва Т., Солнцев С., Бажеріна К..
2. Костюк І. Основні прийоми маніпуляції масовою свідомістю в телевізійній політичній рекламі. Наукові дослідження українського медійного контенту: соціальний вимір. 2014. № 2.
3. Обритько Б. Реклама і рекламна діяльність: [курс лекцій]. – Київ: МАУП, 2002. 240 с.
4. Примак Т. Маркетингові комунікації: [навч. посіб.]. – Київ: Ельга, Ніка-Центр, 2003. 280 с..
5. Удріс Н. Реклама як засіб формування сучасного способу життя міського населення України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». – Харків, 2003.

References:

1. Dibrova T., Solntsev S., Bazherina K. (2018). *Reklamnyi menedzhment: teoriia i praktyka*. [Advertising management: theory and practice] [in Ukrainian].
2. Kostyuk I. (2014) *Osnovni pryomy manipuliatsii masovoiu svidomistiu v televiziinii politychnii reklami. Naukovi doslidzhennia ukrainskoho mediinoho kontentu: sotsialnyi vymir*. [Basic methods of manipulation of mass consciousness in television political advertising. Scientific research of Ukrainian media content: social dimension] No. 2. [in Ukrainian].
3. Obrytko B. *Reklama i reklamna diialnist* (2002) [Advertising and advertising activity] [course of lectures]. - Kyiv: MAUP., 240 p. [in Ukrainian].
4. Primak T. *Marketynhovi komunikatsii* (2003) [Marketing communications: study manual]. - Kyiv: Elga, Nika Center., 280 p. [in Ukrainian].
5. Udris N. *Reklama yak zasib formuvannia suchasnoho sposobu zhyttia miskoho naseleattia Ukrainy* (2003) [Advertising as a means of shaping the modern lifestyle of the urban population of Ukraine] autoref. thesis for obtaining sciences. candidate degree sociol. Sciences: spec. 22.00.04 "Special and Branch Sociologies". - Kharkiv., [in Ukrainian].

СЕРІЯ «Медицина»

UDC 616.89-008.44:[316.728-021.4+616-1]:[61-051:316.362]]=111

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-611-631](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-611-631)

Botiakova Viktoriia Viktorivna postgraduate student of the Department of General Practice (Family Medicine), Bogomolets National Medical University, Tarasa Shevchenko Blvd, 13, Kyiv, 01024, <https://orcid.org/0000-0002-8058-6042>

THE RELATIONSHIP BETWEEN BURNOUT SYNDROME, QUALITY OF LIFE AND CARDIOVASCULAR RISK FACTORS IN FAMILY DOCTORS

Abstract. This article is devoted to the study of the relationship between burnout syndrome, quality of life and cardiovascular risk factors in family doctors, which is extremely important not only for clinical medicine, but also for foreign and domestic psychology.

The purpose of the article is to determine the relationship between burnout syndrome, quality of life and cardiovascular risk factors in family doctors.

Based on the results of the conducted research, the relationship between burnout syndrome, quality of life, and cardiovascular risk factors in family doctors was determined, namely:

1. A positive correlation of medium strength between emotional exhaustion and depersonalization ($r = 0.659$; $p = 0.000$) was identified, a positive correlation of weak strength between emotional exhaustion and the result on the AUDIT scale ($r = 0.141$; $p = 0.022$), heart rate (pulse) ($r = 0.127$; $p = 0.040$), as well as a negative correlation of medium strength between emotional exhaustion and quality of life ($r = -0.406$; $p = 0.000$) and a negative correlation of weak strength between emotional exhaustion and personal achievements ($r = -0.214$; $p = 0.000$) were determined.

2. A direct correlation of medium strength between depersonalization and emotional exhaustion ($r = 0.659$; $p = 0.000$), a positive correlation of weak strength between depersonalization and the result on the AUDIT scale ($r = 0.228$; $p = 0.000$), hours of work per week ($r = 0.140$; $p = 0.024$), VLDL cholesterol ($r = 0.137$; $p = 0.027$), as well as a weak, inverse correlation between depersonalization and personal achievements ($r = -0.241$; $p = 0.000$), quality of life ($r = -0.284$; $p = 0.000$) were identified.

3. A weak positive correlation between personal achievements and quality of life ($r = 0.200$; $p = 0.001$), and a weak, negative correlation between personal

achievements and emotional exhaustion ($r = -0.214$; $p = 0.000$), depersonalization ($r = -0.241$; $p = 0.000$) were found.

4. A positive correlation of weak strength was present among the quality of life and personal achievements ($r = 0.200$; $p = 0.001$), physical activity ($r = 0.164$; $p = 0.008$), as well as a negative correlation of medium strength among the quality of life and emotional exhaustion ($r = -0.406$; $p = 0.000$), weak, negative correlation between quality of life and depersonalization ($r = -0.284$; $p = 0.000$), BMI ($r = -0.182$; $p = 0.003$), hip circumference ($r = -0.182$; $p = 0.003$), total chol ($r = -0.185$; $p = 0.003$), heart rate (pulse) ($r = -0.152$; $p = 0.014$), LDL-C ($r = -0.129$; $p = 0.036$), VLDL-C ($r = -0.150$; $p = 0.015$), IA ($r = -0.126$; $p = 0.040$), non-HDL-C ($r = -0.164$; $p = 0.008$).

5. To identify protective factors and develop preventive programs that will help to reduce the risk of the development of burnout syndrome, cardiovascular diseases and quality of life of medical workers (family doctors in particular) more scientific research is indispensable worldwide.

Keywords: burnout syndrome, quality of life, risk factors for cardiovascular diseases, hypertension (high blood pressure), obesity

Ботякова Вікторія Вікторівна аспірант кафедри загальної практики (сімейної медицини), Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, бульвар Т.Шевченка, б. 13, м. Київ, 01024, <https://orcid.org/0000-0002-8058-6042>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СИНДРОМУ ПРОФЕСІЙНОГО ВИГОРАННЯ, ЯКОСТІ ЖИТТЯ ТА ФАКТОРІВ СЕРЦЕВО-СУДИННОГО РИЗИКУ У ЛІКАРІВ ЗАГАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ - СІМЕЙНИХ ЛІКАРІВ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню взаємозв'язку синдрому професійного вигорання, якості життя та факторів серцево-судинного ризику у лікарів загальної практики - сімейних лікарів, що має надзвичайно важливе значення не тільки для вітчизняної й зарубіжної психології, але й також для клінічної медицини відповідно.

Мета статті полягає у виявленні взаємозв'язку синдрому професійного вигорання, якості життя та факторів серцево-судинного ризику у лікарів загальної практики - сімейних лікарів.

В результаті проведеного дослідження був виявлений взаємозв'язок між синдромом професійного вигорання, якістю життя, факторами серцево-судинного ризику у лікарів загальної практики – сімейних лікарів, а саме: 1. Було зафіксовано позитивний кореляційний зв'язок середньої сили між емоційним виснаженням та деперсоналізацією ($r = 0,659$; $p = 0,000$), слабкої сили між емоційним виснаженням та результатом за шкалою AUDIT ($r = 0,141$; $p = 0,022$), ЧСС ($r = 0,127$; $p = 0,040$), а також негативний кореляційний зв'язок

середньої сили між емоційним виснаженням і якістю життя ($r = -0,406$; $p = 0,000$) та слабкої сили між емоційним виснаженням й особистими досягненнями ($r = -0,214$; $p = 0,000$). 2. Виявлено прямий кореляційний зв'язок середньої сили між деперсоналізацією й емоційним виснаженням ($r = 0,659$; $p = 0,000$), слабкої сили між деперсоналізацією та результатом за шкалою AUDIT ($r = 0,228$; $p = 0,000$), годинами роботи на тиждень ($r = 0,140$; $p = 0,024$), ХС ЛПДНЩ ($r = 0,137$; $p = 0,027$), а також зворотній кореляційний зв'язок слабкої сили між деперсоналізацією й особистими досягненнями ($r = -0,241$; $p = 0,000$), якістю життя ($r = -0,284$; $p = 0,000$). 3. Позитивний кореляційний зв'язок слабкої сили був наявний між особистими досягненнями та якістю життя ($r = 0,200$; $p = 0,001$), а також негативний кореляційний зв'язок слабкої сили між особистими досягненнями й емоційним виснаженням ($r = -0,214$; $p = 0,000$), деперсоналізацією ($r = -0,241$; $p = 0,000$). 4. Позитивний кореляційний зв'язок слабкої сили був наявний між якістю життя й особистими досягненнями ($r = 0,200$; $p = 0,001$), фізичною активністю ($r = 0,164$; $p = 0,008$), а також негативний кореляційний зв'язок середньої сили між якістю життя та емоційним виснаженням ($r = -0,406$; $p = 0,000$), слабкої сили між якістю життя та деперсоналізацією ($r = -0,284$; $p = 0,000$), ІМТ ($r = -0,182$; $p = 0,003$), обхватом стегон ($r = -0,182$; $p = 0,003$), ЗХС ($r = -0,185$; $p = 0,003$), ЧСС ($r = -0,152$; $p = 0,014$), ХС ЛПНЩ ($r = -0,129$; $p = 0,036$), ХС ЛПДНЩ ($r = -0,150$; $p = 0,015$), ІА ($r = -0,126$; $p = 0,040$), ХС не-ЛПВЩ ($r = -0,164$; $p = 0,008$). 5. Наявна потреба щодо проведення більшої кількості наукових досліджень у світі задля виявлення протективних факторів та розробки програм профілактики, які допоможуть знизити ризик розвитку синдрому професійного вигорання й серцево-судинних захворювань, а також покращити якість життя медичних працівників загалом й лікарів загальної практики – сімейних лікарів зокрема.

Ключові слова: синдром професійного вигорання, якість життя, фактори ризику серцево-судинних захворювань, артеріальна гіпертензія, ожиріння

Formulation of the problem. Issues related to the study of the relationship between burnout syndrome, quality of life and cardiovascular risk factors family doctors are extremely important not only for clinical medicine, but also for foreign and domestic psychology, because they will bring the possibility to improve the quality of life of medical workers (family doctors in particular), which will cause the proper performance of professional duties by medical workers (family doctors in particular) in the form of providing timely, high-quality medical assistance to the patient with complete moral independence, compassion and respect for human dignity [1; 2].

Analysis of recent research and publications. Noncommunicable diseases (hereinafter - NCDs) cause the death of 41 million people every year, which is equivalent to 74% of all worldwide deaths, in particular, 17 million people die from

NCDs every year under the age of 70 [3]. Of all NCD deaths, near 77% occur in middle- and low-income countries [3]. Mortality from cardiovascular diseases is the largest among NCDs, or is 17.9 million people each year, followed by cancers (that is 9.3 million people), chronic respiratory diseases (that is 4.1 million people) and diabetes (that is 2.0 million people, including mortality from kidney diseases caused by diabetes) [3]. More than 80% of all premature deaths are from these 4 groups of NCDs [3]. According to WHO data, tobacco smoking is the cause of more than 8 million deaths annually (including the effects of passive smoking), while 830,000 deaths every year related to insufficient physical activity [3].

In Ukraine NCDs are the cause of not only more than 80% of lost years of potential life which is due to premature disability and/or mortality, but also NCDs cause almost «...90% of all deaths with a high level of premature mortality rate...» [4]. About 80% of the total number of deaths in Ukraine is related to diseases of the circulatory system, respiratory system and neoplasms [4]. This situation also negatively affects the level of average life expectancy, which is now 72 years (76,3 years for women, and 66,3 years for men) and is significantly lower compared to the average life expectancy of other European countries [4].

It should be mentioned that modification of cardiovascular risk factors makes it possible to significantly reduce cardiovascular morbidity and mortality among patients with diagnosed and/or undetected CVDs [5, p. 145]. Cardiovascular risk factors are divided into modified and unmodified factors [5, p. 146]. The latter include age (older people have greater risk of the development of CVDs), gender, heredity (premature death related to CVDs or presence of myocardial infarction, stroke, as well as a history of coronary artery bypass grafting or angioplasty in relatives: women under 65 years of age and men under the age of 55; the presence of family hypercholesterolemia) [5, p. 146].

The main modified cardiovascular risk factors are the following: hypertension (BP $\geq 140/90$ mmHg), dyslipidemia, diabetes, impaired glucose tolerance, excess body weight/obesity, insufficient physical activity, tobacco smoking (in particular, passive smoking), alcohol use, psychosocial factors (for example, stress, anxiety, depression or their combination), unhealthy diet, etc. [5, p. 146; 6, p. 937; 3; 7, p. 154; 8; 4].

It should be mentioned that the presence of a relationship between psychosocial factors and a negative prognosis for cardiovascular diseases (for example, acute coronary syndrome (hereinafter – ACS) has been widely investigated and confirmed regardless of the presence of traditional CVD risk factors such as hypertension, smoking, dyslipidemia, additionally, the presence of depression and anxiety contribute to an increase in mortality and morbidity among patients with ACS [9]. Moreover, burnout syndrome is associated with worse cardiovascular outcomes [10]. Scientists also confirm the existence of a relationship among burnout syndrome and all health, namely «...metabolic syndrome, dysregulation of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis together with activation of the sympathetic

nervous system...», systemic inflammation, sleep disorders, immune dysfunction, fibrinolysis, and blood coagulation, as well as poor health behaviours, which indicates a large-scale impact of the burnout syndrome on a person's health [10]. Worth emphasizing, that burnout syndrome is a predictor of poor quality of life, as well as of longer physical recovery after the first episodes of ACS [11].

However, nowadays, the problem of researching the relationship between burnout syndrome, quality of life, and cardiovascular risk factors in family doctors has not been sufficiently clarified.

The purpose of the article is to determine the relationship between burnout syndrome, quality of life and cardiovascular risk factors in family doctors.

Presentation of the main material.

Research materials and methods.

The respondents were familiarized with the purpose and tasks of the study, and voluntary consent to participate in the study by signing the informed consent. The research protocol was approved by the Commission of Bioethical Expertise and Research Ethics of Bogomolets National Medical University (Protocol No. 116 from November 29, 2018). Comprehensive examinations were carried out in accordance with the current legislation of Ukraine and according to the Declaration of Helsinki «Ethical Principals for Medical Research Involving Human Subjects» by World Medical Association [12].

The examination included: collection of anamnestic data (the following questions were also asked: "How often do you drink alcohol", "How often do you do sports/physical activity"), anthropometric measurements, detection of indicators of the blood lipid spectrum, blood pressure level was determined by the Korotkov method, Maslach Burnout Inventory Human Service Survey (hereinafter - MBI-HSS) (Ukrainian version), the AUDIT (Alcohol Use Disorders Identification Test), pack-years index, Chaban Quality of Life Scale (CQLS) and SCORE2 scale for assessment of the 10-year overall CVD risk.

Statistical analysis. Quantitative data were presented as mean and standard deviation [$M \pm SD$]. Instead, qualitative data were represented by %. Correlation analysis was performed using Spearman's test. Mathematical and statistical data processing was performed using the SPSS.22 package.

Anthropometric measurements included determination of height, body weight, body mass index, hip circumference, waist circumference, and waist-hip ratio. Height was measured using a height meter with an accuracy of up to 0.5 cm, body weight was determined with medical scales RP-150MG, without shoes. In accordance with WHO standards [13], the subject's waist circumference was measured during standing, in particular, the waist area was without clothes, and after a normal exhalation, the measurement was taken in the middle of the area between the iliac crest and the back of the lateral costal arch.

The body mass index (hereinafter – BMI) detects general obesity and is calculated as the ratio of body weight (indicator in kg) to height (indicator in m^2),

moreover, the waist circumference indicates the abdominal type of obesity, in particular, BMI classification was carried out in accordance with the provisions of WHO and NHLBI [13; 14].

Waist circumference in men > 102 cm and > 88 cm in women reflects the presence of abdominal obesity and is a risk factor for hypertension, diabetes, and cardiovascular diseases, in particular, for the purpose of calculating the waist-hip ratio, we took into account the circumference of the hips, respectively, the waist-hip ratio for men ≥ 0.90 and ≥ 0.85 for women indicates the presence of abdominal obesity [13; 14].

In order to assess blood lipid spectrum, the total cholesterol (hereinafter - Chol), high-density lipoprotein cholesterol (hereinafter - HDL-C), low-density lipoprotein cholesterol (hereinafter - LDL-C), very low-density lipoprotein cholesterol (hereinafter - VLDL-C), non-high-density lipoprotein cholesterol (hereinafter - non-HDL-C), triglycerides (hereinafter - TG) in blood serum according to standard biochemical methods were evaluated. For this purpose, blood samples in a volume of 5 ml were placed in a centrifuge tube. The levels of total cholesterol and TG were determined using the enzymatic colorimetric method, in particular, HDL-C was determined using the precipitation method, and moreover, LDL-C was calculated by Friedwald's formula [15, p. 500]:

$$\text{LDL-C} = \text{Chol} - (\text{HDL-C} + \text{TG})/2.2 \text{ (mmol/l)},$$

whereas VLDL-C was calculated according to the following formula [16]:

$$\text{VLDL-C} = \text{Chol} - (\text{LDL-C} + \text{HDL-C}),$$

furthermore, the atherogenicity index was calculated according to the next formula [16]:

$$\text{AI} = (\text{Chol} - \text{HDL-C})/\text{HDL-C},$$

in particular, non-HDL cholesterol was calculated according to the following formula [8]:

$$\text{Non-HDL-C} = \text{Chol} - \text{HDL-C}.$$

The levels of the specified indicators were evaluated according to the NCEP ATP III recommendation [17].

According to WHO recommendations on physical activity and sedentary behaviour, adults, older adults, and adults/older adults with chronic diseases and/or disabilities should do at least 150-300 minutes per week of aerobic physical activity of moderate-intensity or at least 75-150 minutes per week of aerobic physical activity of vigorous-intensity [18, p. 2-13].

We also calculated the indicator of smoking intensity, that defined in pack-years, which was calculated as the number of packs of cigarettes that smoked per day, multiplied by the number of years of smoking, moreover, 1 pack-year corresponds to smoking 20 cigarettes per day for 1 year [19, p. 108].

The AUDIT (Alcohol Use Disorders Identification Test) consists of 10 questions, which are evaluated from 0 to 4 points [20]. The maximum number of points is 40, in particular, a low level of health threat is from 0 to 7 points; hazardous

(or risky) drinking is from 8 to 15 points; harmful drinking is from 16 to 19 points; alcohol dependence is more than 20 points [20].

Burnout syndrome was detected using the MBI-HSS questionnaire, which contains of 22 questions rated from 0 (never) to 6 (daily), in particular, the scores (emotional exhaustion/EE, depersonalization/DP, personal accomplishment/PA) and the division into profiles (engaged, ineffective, overextended, disengaged, burnout) were carried out using the MBI Manual 4 edition (C.Maslach et al.) [21]. For the use of the Ukrainian version of the MBI-HSS questionnaire, we bought a license (www.mindgarden.com).

The Chaban Quality of Life Scale (CQLS) is a questionnaire that contains 10 questions about various aspects of the respondents' lives rated from 0 (not at all satisfied) to 10 (extremely satisfied) [22, p. 147-149]. Assessments of the quality of life are carried out by calculating a total score (from 0 to 100), in particular, an extremely low level of quality of life is from 0 to 56 points, a low level is from 57 to 66, an average level is from 67 to 75 points, a high level is from 76 to 82 points, a very high level is from 83 to 100 points [22, p. 147-149].

Research results and their discussion.

263 family doctors of Kyiv, 90% women and 10% men, aged from 24 to 69 years old (the average age of which was 46.51 ± 12.58) took part in the study. 66% were married for the first time, 8% were not married, 8% were divorced, 8% were married 2 or more times, 7% were widower/widow, 3% were living together. Furthermore, 42.2% of family doctors had 1 child, 39.2% had 2 children, 15.2% had no children, 3% had 3 children, 0.4% had 4 and more children. Average years of working experience among family doctors were 22.42 ± 13.30 . Whereas, 45% of participants worked from 40 to 49 hours per week, 42% had up to 40 hours per week, 8% worked from 50 to 59 hours per week week, 2% worked from 60 to 69 hours per week, and only 1% had more than 80 hours per week.

Considering that fact that we conducted the study among apparently healthy individuals aged ≤ 69 years, the assessment of the 10-year overall CVD risk was performed using the SCORE2 scale (<https://u-prevent.com/calculators/score2>) [8]. It should be mentioned in accordance with the «2021 ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice» of the European Society of Cardiology of 2021, apparently healthy individuals are ones without identified atherosclerotic CVD (hereinafter - ASCVD), diabetes mellitus (hereinafter – DM), chronic kidney disease (hereinafter – CKD) and/or rare/genetic disorders of lipid exchange or blood pressure (hereinafter - BP) [8]. Considering the abovementioned, we studied such cardiovascular risk factors as: a) unmodified: gender, age, presence of hereditary diseases; b) modified: hypertension, dyslipidemia, overweight/obesity, insufficient physical activity, tobacco smoking, and alcohol consumption [8].

Such indicators as presence of hereditary diseases belong to the unmodified cardiovascular risk factors [8]: 47% of respondents had hereditary diseases of the circulatory system (53% had not), 23% had hereditary endocrine diseases,

nutritional disorders and metabolic disorders (77% had not), 18% had hereditary neoplasms (82% had not), 15% had hereditary diseases of the digestive organs (85% had not), 12% had hereditary diseases of the eye and accessory apparatus (88% had not), 11% had hereditary bone diseases of the muscular system and connective tissue (89% had not), 5% had hereditary diseases of the nervous system (95% had not), 2% had hereditary mental and behavioral disorders (98% had not) and 2% indicated "other" (98% - missing). Next, we consider it necessary to identify the modified cardiovascular risk factors [8]: 77% of respondents reported about the absence of arterial hypertension, whereas, 23% of participants had it. In particular, among those who had hypertension, the duration of arterial hypertension was 8.71 ± 7.35 . Furthermore, the average systolic blood pressure (hereinafter - SBP) was 118.77 ± 12.8 mmHg, whereas diastolic blood pressure (hereinafter - DBP) was 75.43 ± 9.08 mmHg, which corresponded to the normal SBP and DBP values.

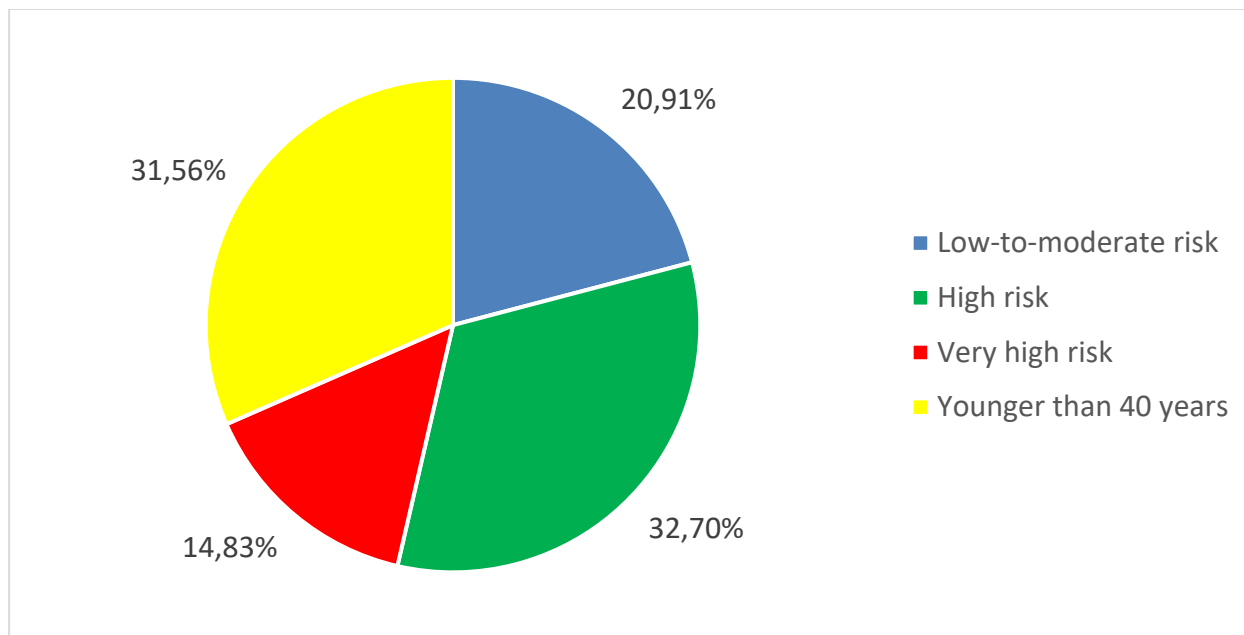
Hypercholesterolemia was observed in 43% of the respondents (57% had normal scores), 12% of the respondents had hypertriglyceridemia (88% had normal scores), whereas, the average indicators of Chol, TG were 5.11 ± 0.85 and 1.21 ± 0.39 , which corresponds to the normal scores of these indicators, due to the fact that the study was conducted among apparently healthy individuals. LDL-C, HDL-C, VLDL-C, IA, and non-HDL-C were also within normal scores.

According to the provisions of the «2021 ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice», 10-year CVD risk evaluated among apparently healthy individuals aged 40 to 69 using the SCORE2 scale (Table 1) for countries with low, moderate, high, and very high risk (in particular, Ukraine belongs to countries with very high risk) [8; 23].

**CVD risk categories that based on SCORE2
among apparently healthy people divided according to age [8]**

Categories	<50 years	50-69 years
Low-to-moderate risk: treatment of the risk factor generally not recommended	<2,5%	<5%
High risk: treatment of risk factor should be considered	2,5-7,5%	5-10%
Very high risk: treatment of risk factor generally recommended	$\geq 7,5\%$	$\geq 10\%$

According to the results of the assessment of the overall 10-year CVD risk using the SCORE2 scale [8], the respondents were divided into the following groups: 32.7% had a high risk, 31.56% were younger than 40 years and this indicator was not determined among them, 20.91% had a low-to-moderate risk, 14.83% had a very high risk (Fig. 1).

Fig. 1. Assessment of the overall 10-year CVD risk using the SCORE2 scale among respondents

The next factor that should be investigated is overweight or obesity [8], according to our research it was found that the body weight of the respondents ranged from 43 to 112 kg, the average body weight was 71.39 ± 13.78 kg, whereas, the height was in the range from 1.50 to 1.95 m, the average indicator of height was 1.66 ± 0.07 m.

Moreover, 44% of respondents had normal body weight, 33% were overweight, 17% had Class 1 obesity, 3% had Class 2 obesity, 3% were underweight, and 1% had Class 3 obesity. The average body mass index (BMI) was 25.93 ± 4.79 kg/m², which indicates that more than a half of respondents were overweight.

Waist-hip ratio and waist circumference among respondents were the following: 61% and 66% had normal waist-hip ratio and waist circumference, as well as 39% and 34% had presence of abdominal obesity (waist-hip ratio and waist circumference), whereas, the average indicators of the waist-hip ratio and waist circumference were within the normal scores of 0.82 ± 0.1 and 83.5 ± 13.76 cm, which indicates about the absence of abdominal obesity in most respondents.

On the question "How often do you do sports/physical activity?" 30.8% of participants answered 1 time a week, 28.52% said that they do not exercise, 26.61% reported exercising 2-3 times a week, and 14.07% answered 4 or more times a week. 78% do aerobic physical activity of moderate-intensity of less than 150 minutes per week, whereas only 22% perform regular sufficient physical activity. The average indicator of physical activity of medium intensity was 93.69 ± 131.52 minutes per week, which indicates to insufficient physical activity of respondents, i.e. most respondents lead a sedentary lifestyle. A sedentary lifestyle is associated with mortality from cardiovascular diseases, cancer mortality, in particular, it also increases incidence of type-2 diabetes, cardiovascular diseases, and cancer [18, p. 3].

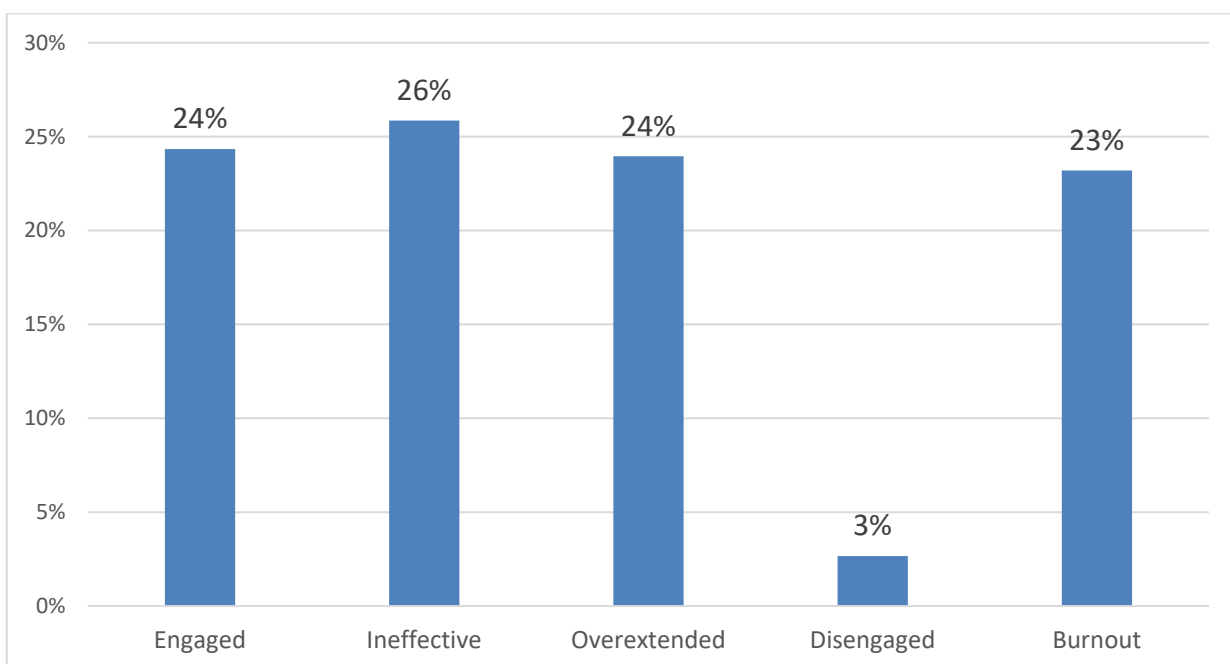

The next modified CVD risk factor is smoking [8], in particular, 88.97% of respondents indicated that they do not smoke, whereas 11.03% reported that they are active smokers, moreover, the average number of cigarettes smoked per day, years of smoking, pack-years among those who smoke are 9.75 ± 4.93 cigarettes/day, 15.43 ± 10.21 years, and 8.39 ± 8.52 pack-years.

Alcohol consumption was assessed by AUDIT [20]: 96.2% had a low level of health threat, 3.04% reported hazardous (or risky) drinking, 0.38% reported harmful drinking, and 0.38% reported alcohol dependence. Overall, the majority of respondents had a low level of threat to their health, and the probability of harming their health by consuming such a level of alcohol is insignificant.

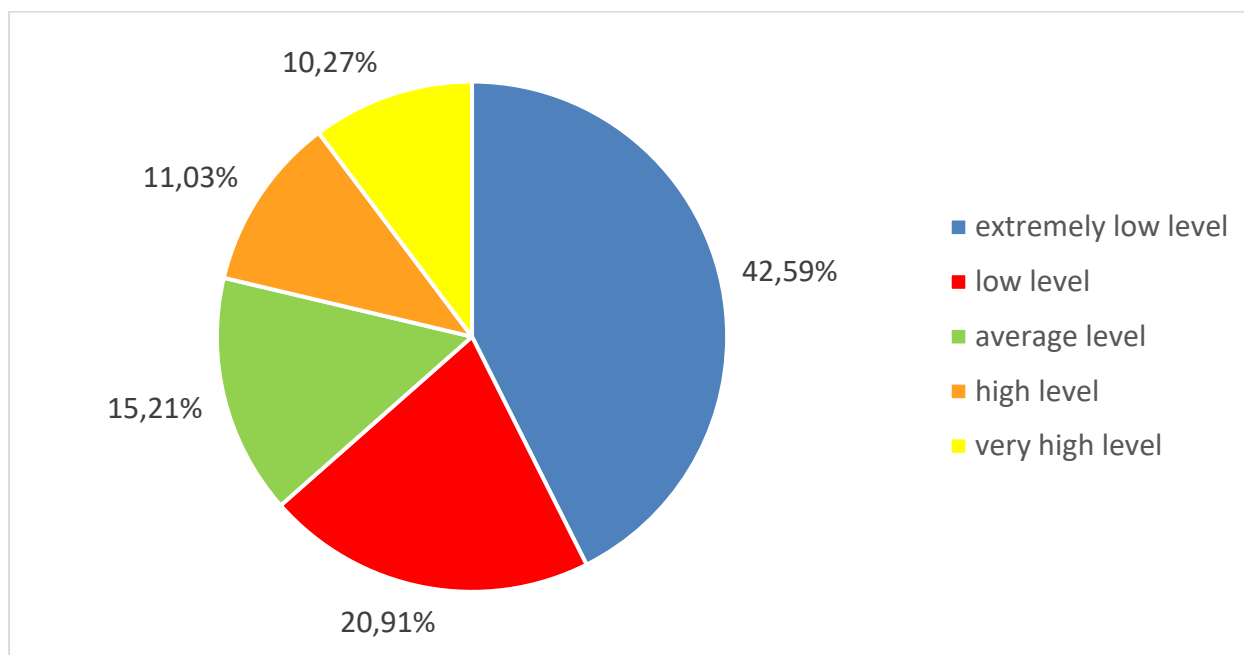
On the question "How often do you drink alcohol?" 63.12% of participants reported that they drink less than 1 standard dose per day, 31.56% do not drink alcohol at all, 3.8% drink 1 standard dose per day, 1.52% indicated that they drink 2 or more standard doses per day. In accordance with the recommendations on healthy nutrition for adults by the Ministry of Health of Ukraine from December 8, 2017, 1 standard dose of alcohol corresponds to 30 ml of vodka, 300 ml of beer or 100 ml of wine [24].

The respondents had the following levels of burnout syndrome: 1) 30.42% had low EE, 21.29% hit a moderate EE, 48.29% faced a high EE; 2) 4.56% had low DP, 69.58% hit a moderate DP, 25.86% faced a high DP; 3) 51.71% had a low PA, 7.22% hit a moderate PA, 41.06% faced a high PA. Moreover, we classified MBI scores by using burnout-engaged workplace profile system: 24% engaged, 26% ineffective, 24% overextended, 3% disengaged, and 23% burnout (Fig. 2). Overall, we can say that most of the respondents had signs of burnout syndrome.

Fig. 2. Burnout syndrome profiles among family doctors

In order to study the quality of life, we used the Chaban Quality of Life Scale (CQLS) [22, p. 147-149], in particular, 42.59% had an extremely low level of quality of life, 20.91% hit a low level, 15.21% faced an average level, 11.03% reported a high level, and 10.27% had a very high level of quality of life (Fig. 3). Overall, 63.42% had a low and extremely low level of quality of life, which indicates of dissatisfaction physicians' lives, the presence of significant problems that cannot be solved, a feeling of emptiness, hopelessness, as well as a lack of joy in life [22, p. 149].

Fig.3. Levels of quality of life among participants

We used correlation analysis to identify relationship between the studied indicators.

A positive correlation of medium strength between emotional exhaustion and depersonalization ($r = 0.659$; $p = 0.000$) was identified, a positive correlation of weak strength between emotional exhaustion and the result on the AUDIT scale ($r = 0.141$; $p = 0.022$), heart rate (pulse) ($r = 0.127$; $p = 0.040$), as well as a negative correlation of medium strength between emotional exhaustion and quality of life ($r = -0.406$; $p = 0.000$) and a negative correlation of weak strength between emotional exhaustion and personal achievements ($r = -0.214$; $p = 0.000$) were determined.

Correlation analysis indicates that respondents with high levels of emotional exhaustion have higher levels of depersonalization, higher scores on the AUDIT scale, higher heart rate (pulse), they are more dissatisfied with their own quality of life, got lower levels of personal accomplishment and vice versa, which is caused by a significant feeling of emptiness of their own resources, depression, fatigue, irritability, impatience, emotional overwhelm, which are associated with professional activity [25, p. 99; 26, p. 3-5; 27, p. 103; 28, p. 91-92].

Similar results were found by A. Searby et al., that increased alcohol consumption (AUDIT test) was associated with professional burnout syndrome, intention to leave, and absenteeism [29]. H. Khatatbeh et al. established that burnout syndrome had an inverse relationship with poor quality of life [30].

A direct correlation of medium strength between depersonalization and emotional exhaustion ($r = 0.659$; $p = 0.000$), a positive correlation of weak strength between depersonalization and the result on the AUDIT scale ($r = 0.228$; $p = 0.000$), hours of work per week ($r = 0.140$; $p = 0.024$), VLDL cholesterol ($r = 0.137$; $p = 0.027$), as well as a weak, inverse correlation between depersonalization and personal achievements ($r = -0.241$; $p = 0.000$), quality of life ($r = -0.284$; $p = 0.000$) were identified.

Physicians with high levels of depersonalization had higher levels of emotional exhaustion, higher AUDIT scores, longer work hours per week, higher VLDL-C scores, poorer quality of life, lower personal achievement, and vice versa. That is caused by a negative, soulless, impersonal, formal and/or cynical attitude towards patients/colleagues, as well as conflicts with medical personnel [25, p. 99; 26, p. 3-5; 27, p. 103; 28, p. 91-92].

Similar results were obtained by A. Shirom et al. [31] according to which burnout syndrome and vigor were independently associated with the risk of hyperlipidemia. R. Tao et al. [32], investigated clinical therapists in China and found that burnout syndrome (depersonalization), smoking, and male gender were associated with an increased risk of alcohol misuse. Moreover, A. Nteveros et al. conducted a cross-sectional study on the identification of burnout syndrome among medical students in Cyprus and found that alcohol consumers had more symptoms of cynicism/depersonalization and less sense of efficacy/personal achievement in contrast to non-alcohol consumers [33]. J. Brooks et al. determined that working hours per week and results on the AUDIT scale were associated with burnout syndrome [34].

A weak positive correlation between personal achievements and quality of life ($r = 0.200$; $p = 0.001$), and a weak, negative correlation between personal achievements and emotional exhaustion ($r = -0.214$; $p = 0.000$), depersonalization ($r = -0.241$; $p = 0.000$) were found.

Family doctors with a low level of personal achievement had a poorer quality of life, higher emotional exhaustion and depersonalization, and vice versa. This fact caused by decreased productivity, low self-efficacy, low professional and personal motivation and is also manifested by a feeling of inability, incompetence, negativism to professional duties, dissatisfaction with oneself and one's own professional achievements [25, p. 99; 26, p. 3-5; 27, p. 103].

P.J. Quijada-Martinez et al. found that the level of professional quality of life was associated with a higher risk of severe burnout syndrome [35]. F.H. Abduljabbar et al. had similar results regarding the existence of a significant relationship between burnout syndrome and poor quality of life [36]. M.M.S. Borges et al. identified a

positive correlation between quality of life and personal achievements, as well as a negative correlation between quality of life, emotional exhaustion, and depersonalization [37].

A positive correlation of weak strength was present among the quality of life and personal achievements ($r = 0.200$; $p = 0.001$), physical activity ($r = 0.164$; $p = 0.008$), as well as a negative correlation of medium strength among the quality life and emotional exhaustion ($r = -0.406$; $p = 0.000$), weak, negative correlation between quality of life and depersonalization ($r = -0.284$; $p = 0.000$), BMI ($r = -0.182$; $p = 0.003$), hip circumference ($r = -0.182$; $p = 0.003$), total chol ($r = -0.185$; $p = 0.003$), heart rate (pulse) ($r = -0.152$; $p = 0.014$), LDL-C ($r = -0.129$; $p = 0.036$), VLDL-C ($r = -0.150$; $p = 0.015$), IA ($r = -0.126$; $p = 0.040$), non-HDL-C ($r = -0.164$; $p = 0.008$).

Respondents who were satisfied with their own quality of life had higher personal achievements, were more physically active, had low emotional exhaustion, low depersonalization, were slimmer, as they had a lower BMI, smaller hip circumference, lower Chol, heart rate (pulse), LDL-C, VLDL-C, AI, non-HDL-C and vice versa. This is determined by the fact that family doctors are satisfied with their physical condition, work-life balance, personal relationships, mood, financial well-being, social activity, feeling of happiness, etc. [22, p. 147-149; 38, p.145; 39].

Similar results were obtained by M. Hoseini et al. according to which a significant inverse relationship was found between physical activity ($r = -0.726$, $p < 0.001$), quality of life ($r = -0.405$, $p < 0.001$) and body mass index, as well as a positive correlation between quality of life and physical activity ($r = 0.357$, $p < 0.001$) was identified [40]. Ch.E. Taylor et al. also claim that physical activity was negatively associated with burnout syndrome, whereas physical activity was positively associated with quality of life [41]. A significant relationship between EQ-5D, EQ-VAS and Chol, TG, LDL-C, and HDL-C was found by S. Wang et al. in order to identify the relationship between the parameters of the blood lipid spectrum and the quality of life (HRQoL: EQ-5D+EQ-VAS) among Chinese centenarians ($n = 1002$) [42], moreover, good quality of life among older adults usually a result of dynamic process on interaction of subjective and objective features of physical and mental health [43, p. 55].

Conclusions.

Based on the results of the conducted research, the relationship between burnout syndrome, quality of life, and cardiovascular risk factors in family doctors was determined, namely:

1. A positive correlation of medium strength between emotional exhaustion and depersonalization ($r = 0.659$; $p = 0.000$) was identified, a positive correlation of weak strength between emotional exhaustion and the result on the AUDIT scale ($r = 0.141$; $p = 0.022$), heart rate (pulse) ($r = 0.127$; $p = 0.040$), as well as a negative correlation of medium strength between emotional exhaustion and quality of life ($r = -0.406$; $p = 0.000$) and a negative correlation of weak strength between emotional exhaustion and personal achievements ($r = -0.214$; $p = 0.000$) were determined.

2. A direct correlation of medium strength between depersonalization and emotional exhaustion ($r = 0.659$; $p = 0.000$), a positive correlation of weak strength between depersonalization and the result on the AUDIT scale ($r = 0.228$; $p = 0.000$), hours of work per week ($r = 0.140$; $p = 0.024$), VLDL cholesterol ($r = 0.137$; $p = 0.027$), as well as a weak, inverse correlation between depersonalization and personal achievements ($r = -0.241$; $p = 0.000$), quality of life ($r = -0.284$; $p = 0.000$) were identified.

3. A weak positive correlation between personal achievements and quality of life ($r = 0.200$; $p = 0.001$), and a weak, negative correlation between personal achievements and emotional exhaustion ($r = -0.214$; $p = 0.000$), depersonalization ($r = -0.241$; $p = 0.000$) were found.

4. A positive correlation of weak strength was present among the quality of life and personal achievements ($r = 0.200$; $p = 0.001$), physical activity ($r = 0.164$; $p = 0.008$), as well as a negative correlation of medium strength among the quality of life and emotional exhaustion ($r = -0.406$; $p = 0.000$), weak, negative correlation between quality of life and depersonalization ($r = -0.284$; $p = 0.000$), BMI ($r = -0.182$; $p = 0.003$), hip circumference ($r = -0.182$; $p = 0.003$), total chol ($r = -0.185$; $p = 0.003$), heart rate (pulse) ($r = -0.152$; $p = 0.014$), LDL-C ($r = -0.129$; $p = 0.036$), VLDL-C ($r = -0.150$; $p = 0.015$), IA ($r = -0.126$; $p = 0.040$), non-HDL-C ($r = -0.164$; $p = 0.008$).

5. To identify protective factors and develop preventive programs that will help to reduce the risk of the development of burnout syndrome, cardiovascular diseases and quality of life of medical workers (family doctors in particular) more scientific research is indispensable worldwide.

References:

1. WMA International Code of Medical Ethics (1949). Adopted by the 3rd General Assembly of the World Medical Association. London. Retrieved from <https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/>
2. Osnovy zakonodavstva Ukrainy pro okhoronu zdorovia : Zakon Ukrainy vid 19.11.1992 № 2801-XII [Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Healthcare : Law of Ukraine from 19.11.1992 № 2801-XII]. (1993). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy – Bulletin of Verkhovna Rada of Ukraine*. 4. St. 19 [in Ukrainian].
3. World Health Organization. (2022). Noncommunicable diseases. Retrieved from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases>
4. Vsesvitnia orhanizatsiia okhorony zdorovia. Yevropeiske rehionalne biuro. (2020). STEPS poshyrenist faktoriv ryzyku neinfektsiinykh zakhvoriuvan. Ukraina 2019 [STEPS prevalence of noncommunicable disease risk factors in Ukraine 2019]. Vsesvitnia orhanizatsiia okhorony zdorovia. Yevropeiske rehionalne biuro - *World Health Organization. Regional Office for Europe*. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/336643>
5. Katerenchuk, I.P., Tsyhanenko, I.V. (2017). *Endotelialna dysfunktsiia ta kardiovaskuliarnyi ryzyk: prychny, mekhanizmy rozvytku, klinichni proiavy, likuvannia i profilaktyka [Endothelial dysfunction and cardiovascular risk: causes, mechanisms of development, clinical manifestations, treatment and prevention]*. Kyiv : Vydavnychi dim Medknyha [in Ukrainian].
6. Yusuf, S., Hawken, S., Ounpuu, S., Dans, T., Avezum, A., Lanus, F. et al. (2004). Effect of potentially modifiable risk factors associated with myocardial infarction in 52 countries (the INTERHEART study): case-control study. *Lancet*, 364(9438), 937–952. Retrieved from [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(04\)17018-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(04)17018-9)

7. Kovalenko, V.M. (Eds.). (2009). *Nastanova z kardiologii [Guide to cardiology]*. Kyiv : MORION [in Ukrainian].
8. Visseren, F. L.J., Mach, F., Smulders, Y. M., Carballo, D., Koskinas, K. C., Bäck, M. et al. (2021). 2021 ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice : Developed by the Task Force for cardiovascular disease prevention in clinical practice with representatives of the European Society of Cardiology and 12 medical societies With the special contribution of the European Association of Preventive Cardiology (EAPC). *European Heart Journal*, 42(34), 3227–3337. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehab484>
9. Sirois, B. C., & Burg, M. M. (2003). Negative emotion and coronary heart disease. A review. *Behavior modification*, 27(1), 83–102. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/0145445502238695>
10. Melamed, S., Shirom, A., Toker, S., Berliner, S., & Shapira, I. (2006). Burnout and risk of cardiovascular disease: evidence, possible causal paths, and promising research directions. *Psychological bulletin*, 132(3), 327–353. Retrieved from <https://doi.org/10.1037/0033-2909.132.3.327>
11. Zhang, M., Shi, Y., Yang, Y., Liu, L., Xiao, J., Guo, T., et al. (2017). Burnout is associated with poor recovery of physical performance and low quality of life in patients after their first episode of acute coronary syndrome: A hospital-based prospective cohort study. *International journal of cardiology*, 227, 503–507. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.ijcard.2016.10.114>
12. Helsinska deklaratsiia Vsesvitnoi medychnoi asotsiatsii "Etychni pryntsyipy medychnykh doslidzhen za uchastiu liudyny u yakosti obiekta doslidzhennia" vid 01.06.1964 r. [World Medical Association Declaration of Helsinki. Ethical principles for medical research involving human subjects from 01.06.1964]. (2008). Khelsinki: Vsesvitnia medychna asotsiatsiia. Retrieved from https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text [in Ukrainian].
13. North American Association for the Study of Obesity. (2000). *The practical guide: Identification, evaluation, and treatment for overweight and obesity in adults*. U.S. Dept. of Health and Human Services, Public Health Service, National Institutes of Health, National Heart, Lung, and Blood Institute. Retrieved from https://www.nhlbi.nih.gov/files/docs/guidelines/prctgd_c.pdf
14. World Health Organization. (2011). *Waist circumference and waist-hip ratio : report of a WHO expert consultation*. Geneva, 8-11 December 2008. World Health Organization. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44583>
15. Friedewald, W. T., Levy, R. I., & Fredrickson, D. S. (1972). Estimation of the concentration of low-density lipoprotein cholesterol in plasma, without use of the preparative ultracentrifuge. *Clinical chemistry*, 18(6), 499–502.
16. Khrystych, T.M. (2014). Lipidnyi spektr krovi pry khronichnomu pankreatyti za komorbidnosti z ishemichnoiu khvoroboiu sertsia: mozhlyvosti korektsii [Blood Lipids in Chronic Pancreatitis Combined with Coronary Heart Disease: Limitations of Correction]. *GASTROENTEROLOGY*, (3.53), 56–63. Retrieved from <https://doi.org/10.22141/2308-2097.3.53.2014.82120> [in Ukrainian].
17. National Cholesterol Education Program (NCEP) Expert Panel on Detection, Evaluation, and Treatment of High Blood Cholesterol in Adults (Adult Treatment Panel III) (2002). Third Report of the National Cholesterol Education Program (NCEP) Expert Panel on Detection, Evaluation, and Treatment of High Blood Cholesterol in Adults (Adult Treatment Panel III) final report. *Circulation*, 106(25):3143-3421. Retrieved from <https://doi.org/10.1161/circ.106.25.3143>
18. World Health Organization (2020). WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: World Health Organization. Retrieved from <https://www.who.int/publications/i/item/9789240015128>
19. Kaluhin, I.V. (2018). Optyimizatsiia terapii psykhychnykh rozladiv u patsientiv pokhyloho viku z polimorbidnistiu [Optimization of mental disorders therapy in elderly patients with polymorbidity]. *Candidate's thesis*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. World Health Organization, Babor, T.F., Higgins-Biddle, J.C., Saunders, J.B., Monteiro, M.G. (2001). *AUDIT: the alcohol use disorders identification test : guidelines for use in primary health care*, 2nd ed. Geneva: World Health Organization. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/67205>

21. Maslach, C., Leiter, M.P., Jackson, S.E., et al (2018). *Manual - Maslach Burnout Inventory*. Mind Garden. 4th ed. Retrieved from <https://www.mindgarden.com/maslach-burnout-inventory-mbi/685-mbi-manual.html#horizontalTab>
22. Chaban, O.S., Khaustova, O.O. (Eds.). (2021). *Praktychna psykhosomatyka: diahnostychni shkaly. Navchalnyi posibnyk [Practical psychosomatics: diagnostic scales. Tutorial]*. 3-ie vyd., vypr. i dop. Kyiv: Vydavnychi dim Medknyha [in Ukrainian].
23. SCORE2 working group and ESC Cardiovascular risk collaboration. (2021). SCORE2 risk prediction algorithms: new models to estimate 10-year risk of cardiovascular disease in Europe. *European Heart Journal*, 42(25):2439-2454. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehab309>
24. Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy. (2017). *Rekomendatsii shchodo zdorovoho kharchuvannia doroslykh vid 08 hrudnia 2017 roku [Recommendations for healthy eating for adults from December 8, 2017]*. Retrieved from https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/01122017_Basic_Recommendations-1.pdf [in Ukrainian].
25. Maslach, C., Jackson, S.E. (1981). The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*, 2(2):99-113. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>.
26. Maslach, C. (1982). *Burnout, the cost of caring*. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall.
27. Maslach, C., Leiter, M. P. (2016). Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*, 15(2):103-111. Doi:10.1002/wps.20311.
28. World Health Organization. (1998). *Primary prevention of mental, neurological and psychosocial disorders*. Geneva: World Health Organization. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42043>
29. Searby, A., Burr, D., Redley, B. (2022). The impact of COVID -19 on nurse alcohol consumption: A qualitative exploration. *Journal of Clinical Nursing*. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/jocn.16467>
30. Khatatbeh, H., Pakai, A., Al-Dwaikat, T., Onchonga, D., Amer, F., Prémusz, V., & Oláh, A. (2022). Nurses' burnout and quality of life: A systematic review and critical analysis of measures used. *Nursing open*, 9(3), 1564–1574. Retrieved from <https://doi.org/10.1002/nop2.936>
31. Shirom, A., Toker, S., Melamed, S., Berliner, S., & Shapira, I. (2013). Burnout and vigor as predictors of the incidence of hyperlipidemia among healthy employees. *Applied psychology. Health and well-being*, 5(1), 79–98. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2012.01071.x>
32. Tao, R., Hsu, M., Min, K., Mo, D., Geng, F., Xia, L., et al. (2023). Alcohol misuse, health-related behaviors, and burnout among clinical therapists in China during the early Covid-19 pandemic: A Nationwide survey. *Frontiers in public health*, 11, 1084259. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1084259>
33. Nteveros, A., Kyprianou, M., Artemiadis, A., Charalampous, A., Christoforaki, K., Cheilidis, S. et al. (2020). Burnout among medical students in Cyprus: A cross-sectional study. *PloS one*, 15(11), e0241335. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0241335>
34. Brooks, J., Giblin-Scanlon, L., Boyd, L. D., & Vineyard, J. (2023). Compassion Fatigue, Compassion Satisfaction, Burnout and Alcohol Use Among Dental Hygienists. *Alcohol and alcoholism*, 58(1), 76–83. Retrieved from <https://doi.org/10.1093/alcalc/agac036>
35. Quijada-Martínez, P. J., Cedeño-Idrogo, I. R., & Terán-Ángel, G. (2021). Quality of Professional Life and Burnout of the Nursing Staff at an Intensive Care Unit in Venezuela. *Investigacion y educacion en enfermeria*, 39(2), e08. Retrieved from <https://doi.org/10.17533/udea.iee.v39n2e08>
36. Abduljabbar, F. H., Teles, A. R., Ouellet, J. A., Ferland, C. E., Wong, C. C., Barbagallo, G. et al. (2021). Spine Surgeons Burnout and Quality of Life: Results of a Worldwide Survey. *Spine*, 46(20), 1418–1927. Retrieved from <https://doi.org/10.1097/BRS.0000000000004038>

37. Borges, M. M. S., Nunes, V. R., Pires, M. P., Lima, B. G., Hipólito, U. V., & Almeida, M. C. D. S. (2023). Quality of life at work and Burnout in family health strategy workers. *Revista gaucha de enfermagem*, 44, e20220279. Retrieved from <https://doi.org/10.1590/1983-1447.2023.20220279.en>
38. Khaustova, O., Bushinska, O., Prokhorova O., Kardashov V. (2015). Vplyv psykhiichnykh porushen na yakist zhyttia patsiientiv z khronichnymy neinfektsiinymy zakhvoriuvanniamy [Mental Disorders' Influence on Quality of Life Patients with Chronic Non-Communicable Diseases]. *Medychna psykholohiia – Medical Psychology*, 21(1), 143-147.
39. Khaustova O., Chaban O. (2019). E-PV0204 Chaban's quality of life scale in psychosomatic patients with anxiety-depressive disorders. *Abstracts of the 27th European Congress of Psychiatry*, 56, suppl. 1. P. S509. Warsaw: European Psychiatry. Retrieved from: <https://epa-abstracts-2019.elsevierdigitaledition.com/>
40. Hoseini, M., Bardoon, S., Bakhtiari, A., Adib-Rad, H., & Omidvar, S. (2022). Structural model of the relationship between physical activity and students' quality of life: Mediating role of body mass index and moderating role of gender. *PloS one*, 17(8), e0273493. Retrieved from <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0273493>
41. Taylor, C. E., Scott, E. J., & Owen, K. (2022). Physical activity, burnout and quality of life in medical students: A systematic review. *The clinical teacher*, 19(6), e13525. Retrieved from <https://doi.org/10.1111/tct.13525>
42. Wang, S., Yang, S., Jia, W., Cao, W., Han, K., Liu, M. et al. (2020). Relationships of Lipids Profile with Health-Related Quality of Life in Chinese Centenarians. *The journal of nutrition, health & aging*, 24(4), 404–411. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s12603-020-1340-5>
43. Kaluhin, I.V., Khaustova, O.O., Osukhovska, O.S. (2018). Rol psykhoterapii v pokrashchenni yakosti zhyttia i zadovolenosti medychnoiu dopomohoiu u patsiientiv pokhyloho viku z psykhiichnymy rozladamy i polimorbidnistiu [The role of psychotherapy in improving the quality of life and satisfaction with medical care in elderly patients with mental disorders and polymorbidity]. *NEURONEWS*, 1, 55-59. Retrieved from: <https://neuronews.com.ua/uploads/issues/20>

Література:

1. WMA International Code of Medical Ethics. Adopted by the 3rd General Assembly of the World Medical Association, London, England, October 1949. URL: <https://www.wma.net/policies-post/wma-international-code-of-medical-ethics/> (дата звернення: 21.08.2023)
2. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. №4. Ст. 19.
3. Noncommunicable diseases. World Health Organization. 2022. URL : <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases> (дата звернення 18.06.2023).
4. Всесвітня організація охорони здоров'я. Європейське регіональне бюро. STEPS поширеність факторів ризику неінфекційних захворювань. Україна 2019. Всесвітня організація охорони здоров'я. Європейське регіональне бюро. 2020. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/336643> (дата звернення 20.06.2023).
5. Катеренчук І.П., Циганенко І.В. Ендотеліальна дисфункція та кардіоваскулярний ризик: причини, механізми розвитку, клінічні прояви, лікування і профілактика. Київ: Видавничий дім Медкнига. 2017. 256 с.
6. Effect of potentially modifiable risk factors associated with myocardial infarction in 52 countries (the INTERHEART study): case-control study / S.Yusuf, S. Hawken, S. Ounpuu, et al. *Lancet*. 2004. Vol. 364. Issue 9438. P. 937-952. doi: 10.1016/S0140-6736(04)17018-9
7. Настанова з кардіології / за ред. В.М. Коваленка. Київ : МОПІОН, 2009. 1368 с.
8. 2021 ESC Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice: Developed by the Task Force for cardiovascular disease prevention in clinical practice with representatives of the European Society of Cardiology and 12 medical societies with the special contribution of the European Association of Preventive Cardiology (EAPC) / F. L. J. Visseren, et al. *European Heart Journal*. 2021. Volume 42. Issue 34. P. 3227–3337. URL: <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehab484> (дата звернення: 18.06.2023).

9. Sirois B.C., Burg M.M. Negative emotion and coronary heart disease. A review. *Behavior Modification*. 2003. Vol. 27. Issue 1. С. 83-102. doi: 10.1177/0145445502238695
10. Burnout and risk of cardiovascular disease: evidence, possible causal paths, and promising research directions / S.Melamed et al. *Psychological Bulletin*. 2006. Vol. 132. No. 3. С. 327-353. doi: 10.1037/0033-2909.132.3.327.
11. Burnout is associated with poor recovery of physical performance and low quality of life in patients after their first episode of acute coronary syndrome: A hospital-based prospective cohort study / M. Zhang et al. *International Journal of Cardiology*. 2017. Vol. 227. P. 503-507. doi: 10.1016/j.ijcard.2016.10.114
12. Гельсінська декларація Всесвітньої медичної асоціації "Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження" : Декларація Всесвіт. мед. асоц. від 01.06.1964 р.: станом на 1 жовт. 2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text (дата звернення: 21.08.2023).
13. North American Association for the Study of Obesity. The practical guide: Identification, evaluation, and treatment for overweight and obesity in adults. Bethesda, MD : U.S. Dept. of Health and Human Services, Public Health Service, National Institutes of Health, National Heart, Lung, and Blood Institute, 2000. 80 p. URL: https://www.nhlbi.nih.gov/files/docs/guidelines/prctgd_c.pdf (дата звернення: 22.08.2023)
14. World Health Organization. Waist circumference and waist-hip ratio : report of a WHO expert consultation. 8-11 December 2008. Geneva: World Health Organization. 2011. 39 p. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/44583> (дата звернення: 22.08.2023)
15. Friedewald W.T., Levy R.I., Fredrickson D.S. Estimation of the concentration of low-density lipoprotein cholesterol in plasma, without use of the preparative ultracentrifuge. *Clinical Chemistry*. 1972. Vol. 18. No. 6. P.499-502.
16. Христич Т. М. Ліпідний спектр крові при хронічному панкреатиті за коморбідності з ішемічною хворобою серця: можливості корекції. *Гастроентерологія - Gastroenterology*. 2014. № 3.53. С. 56–63. URL: <https://doi.org/10.22141/2308-2097.3.53.2014.82120> (дата звернення: 21.08.2023).
17. National Cholesterol Education Program (NCEP) Expert Panel on Detection, Evaluation, and Treatment of High Blood Cholesterol in Adults (Adult Treatment Panel III). Third Report of the National Cholesterol Education Program (NCEP) Expert Panel on Detection, Evaluation, and Treatment of High Blood Cholesterol in Adults (Adult Treatment Panel III) final report. *Circulation*. 2002. Vol. 106. No. 25. P. 3143-3421. URL: <https://doi.org/10.1161/circ.106.25.3143> (дата звернення: 22.08.2023)
18. World Health Organization. WHO guidelines on physical activity and sedentary behaviour. Geneva: World Health Organization. 2020. 93 p. URL: <https://www.who.int/publications/i/item/9789240015128> (дата звернення: 21.08.2023)
19. Калугін І.В. Оптимізація терапії психічних розладів у пацієнтів похилого віку з поліморбідністю : дис... канд. мед. наук : 14.01.16. Київ, 2018. 167 с.
20. World Health Organization, Babor T.F., Higgins-Biddle J.C., Saunders J. B., Monteiro M.G. AUDIT: the alcohol use disorders identification test : guidelines for use in primary health care. 2nd ed. Geneva: World Health Organization, 2001. 40 p. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/67205> (дата звернення: 21.08.2023)
21. Maslach C., Leiter M.P., Jackson S.E., et al. Mind Garden. Manual - Maslach Burnout Inventory. 4th ed. 2018. URL: <https://www.mindgarden.com/maslach-burnout-inventory-mbi/685-mbi-manual.html#horizontalTab> (дата звернення: 19.08.2023)
22. Практична психосоматика: діагностичні шкали. Навчальний посібник / За заг. ред. О.С. Чабана, О.О. Хаустової. 3-є вид., випр. і доп. Київ: Видавничий дім Медкнига, 2021. 200 с.

23. SCORE2 working group and ESC Cardiovascular risk collaboration. SCORE2 risk prediction algorithms: new models to estimate 10-year risk of cardiovascular disease in Europe. *European Heart Journal*. 2021. Vol. 42. Issue 25. P. 2439-2454. URL: <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehab309> (дата звернення: 18.06.2023).
24. Міністерство охорони здоров'я України. Рекомендації щодо здорового харчування дорослих від 08 грудня 2017 року. URL: https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B8/01122_017_Basic_Recommendations-1.pdf (дата звернення: 18.08.2023).
25. Maslach C., Jackson S.E. The measurement of experienced burnout. *Journal of Occupational Behaviour*. 1981. Vol. 2. Issue. 2. P. 99-113. URL: <https://doi.org/10.1002/job.4030020205>. (дата звернення: 18.08.2023).
26. Maslach C. Burnout, the cost of caring. Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall, 1982. 192 p.
27. Maslach C., Leiter M. P. Understanding the burnout experience: recent research and its implications for psychiatry. *World Psychiatry*. 2016. Vol. 15. Issue 2. P. 103-111. Doi:10.1002/wps.20311.
28. World Health Organization. Primary prevention of mental, neurological and psychosocial disorders. Geneva: World Health Organization, 1998. 113 p. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42043> (дата звернення: 10.08.2023).
29. Searby A., Burr D., Redley B. The impact of COVID -19 on nurse alcohol consumption: A qualitative exploration. *Journal of Clinical Nursing*. 2022. URL: <https://doi.org/10.1111/jocn.16467> (дата звернення: 18.08.2023).
30. Nurses' burnout and quality of life: A systematic review and critical analysis of measures used / H. Khatatbeh et al. *Nursing Open*. 2022. Vol. 9. Issue 3. C. 1564-1574. URL: <https://doi.org/10.1002/nop2.936> (дата звернення: 18.08.2023).
31. Burnout and vigor as predictors of the incidence of hyperlipidemia among healthy employees / A. Shirom et al. *Applied psychology. Health and well-being*. 2013. Vol. 5. Issue 1. P. 79-98. URL: <https://doi.org/10.1111/j.1758-0854.2012.01071.x> (дата звернення: 18.08.2023).
32. Alcohol misuse, health-related behaviors, and burnout among clinical therapists in China during the early Covid-19 pandemic: A Nationwide survey / R. Tao et al. *Frontiers in public health*. 2023. Vol. 11. P. 1084259. URL: <https://doi.org/10.3389/fpubh.2023.1084259> (дата звернення: 18.08.2023).
33. Burnout among medical students in Cyprus: A cross-sectional study / A. Nteveros et al. *PLOS ONE*. 2020. Vol. 15. no. 11. P. e0241335. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0241335> (дата звернення: 18.08.2023).
34. Compassion Fatigue, Compassion Satisfaction, Burnout and Alcohol Use Among Dental Hygienists / J. Brooks et al. *Alcohol and Alcoholism*. 2023. Vol. 58. Issue 1. P. 76-83. URL: <https://doi.org/10.1093/alcalc/agac036> (дата звернення: 18.08.2023).
35. Quijada-Martínez P. J., Cedeño-Idrogo I. R., Terán-Ángel G. Quality of Professional Life and Burnout of the Nursing Staff at an Intensive Care Unit in Venezuela. *Investigación y Educación en Enfermería*. 2021. Vol. 39. No. 2. URL: <https://doi.org/10.17533/udea.iee.v39n2e08> (дата звернення: 18.08.2023).
36. Spine Surgeons Burnout and Quality of Life / F. H. Abduljabbar et al. *Spine*. 2021. Vol. 46. Issue 20. P. 1418-1927. URL: <https://doi.org/10.1097/brs.0000000000004038> (дата звернення: 18.08.2023).
37. Quality of life at work and Burnout in family health strategy workers / M.M.S. Borges et al. *Revista Gaúcha de Enfermagem*. 2023. Vol. 44. P. e20220279. URL: <https://doi.org/10.1590/1983-1447.2023.20220279.en> (дата звернення: 18.08.2023).

38. Хаустова О.О., Бушинська О.В., Прохорова О.В., Кардашов В.П. Вплив психічних порушень на якість життя пацієнтів з хронічними неінфекційними захворюваннями. *Медична психологія*. 2015. Т.21. №1. С. 143-147.

39. Khaustova O., Chaban O. E-PV0204 Chaban's quality of life scale in psychosomatic patients with anxiety-depressive disorders. *European Psychiatry : Abstracts of the 27th European Congress of Psychiatry*, Warsaw, 6-9 April 2019. Warsaw, 2019. Vol. 56. Suppl.1. P. S509. URL: <https://epa-abstracts-2019.elsevierdigitaledge.com/> (дата звернення: 20.08.2023).

40. Structural model of the relationship between physical activity and students' quality of life: Mediating role of body mass index and moderating role of gender / M. Hoseini et al. *PLOS ONE*. 2022. Vol. 17. No. 8. P. e0273493. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0273493> (дата звернення: 18.08.2023).

41. Taylor C. E., Scott E. J., Owen K. Physical activity, burnout and quality of life in medical students: A systematic review. *The Clinical Teacher*. 2022. Vol. 19. Issue 6. P. e13525. URL: <https://doi.org/10.1111/tct.13525> (дата звернення: 18.08.2023).

42. Relationships of Lipids Profile with Health-Related Quality of Life in Chinese Centenarians / S. Wang et al. *The journal of nutrition, health & aging*. 2020. Vol. 24. Issue 4. P. 404-411. URL: <https://doi.org/10.1007/s12603-020-1340-5> (дата звернення: 18.08.2023).

43. Калугін І.В., Хаустова О.О., Осуховська О.С. Роль психотерапії в покращенні якості життя і задоволеності медичною допомогою у пацієнтів похилого віку з психічними розладами і поліморбідністю. *НЕЙРОNEWS*. 2018. №1. С. 55-59. URL: https://neuronews.com.ua/uploads/issues/2018/1/nn18spec-1_54-59_873e5e34428896f7dde54de002495b44.pdf (дата звернення: 20.08.2023)

UDC 616-001.45:623.443.35

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-631-639](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-631-639)

Kusliy Yuriy Yuriyovych Postgraduate of the Department Forensic Medicine and Law, National Pirogov Memorial Medical University, Pirohova St., 56, Vinnytsia, 21018, tel.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0000-0002-3723-5108>

Fedorchenko Oleg Volodymyrovych Associate professor of the Department of Pathological Anatomy, National Pirogov Memorial Medical University, Pirohova St., 56, Vinnytsia, 21018, tel.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0009-0009-8743-0380>

Prokopenko Serhiy Vasyliovych Cand. Sc., Senior Scientific Associate of Research Laboratory of Functional Morphology and Developmental Genetics, National Pirogov Memorial Medical University, Pirohova St., 56, Vinnytsia, 21018, tel.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0000-0002-4886-7573>

CHARACTERISTICS OF DEFECTS IN DENIM FABRIC FORMED AS A RESULT OF SHOTS FROM "FORT 12R" AND "AE 790G1" PISTOLS IN COMBINATION WITH A HUMAN BODY SIMULATOR

Abstract. The behavior of additional shot factors and residual shot components when using different types of firearms and ammunition has been a subject of discussion for a long time among experts in the field of ballistics. The study of their impact on a trace-receiving surface, which can be a human body, clothing or other objects, has become a central element of modern scientific work in this area. The behavior of additional factors of the shot and ammunition in contact with different types of clothing is rather unclear and unpredictable, which is mainly due to the different models of experiments used in the field of ballistics. The most promising and closest to real conditions is to conduct an experiment where clothing is part of a complex with a human body or a human body simulator. The purpose of the study is to establish the peculiarities of damage to denim fabric when shots from «Fort 12R» and «AE 790G1» pistols are fired at the complex «clothing + non-biological human body simulator». 30 gelatin blocks were manufactured according to a generally accepted methodology, which were subsequently covered with a skin imitator and a layer of denim. Subsequently, shots were fired from «Fort 12R» and «AE 790G1» pistols at close range, 25 and 50 cm. Generally accepted forensic methods were used to describe the damage to the clothing. The analysis of the data showed that both the «Fort 12R» and «AE 790G1» produced the largest defect at close range, but tears were observed only with the «AE 790G1»; at shots from a distance of 25 cm, virtually no differences in the macroscopic picture of denim damage were found; at shots from a distance of 50 cm, larger defect values were

found when using «AE 790G1» compared to «Fort 12R». Thus, our study showed that the macroscopic examination of denim samples after shots from the «Fort 12R» and «AE 790G1» pistols showed virtually no differences, except for shots at close range, which in turn requires the expert to use additional research methods if it is necessary to identify the pistol or the distance of the shot.

Keywords: gunshot damage to clothing, non-lethal weapons, denim, firearms, gunshot trauma.

Куслій Юрій Юрійович аспірант кафедри судової медицини та права, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, вул. Пирогова 56, м. Вінниця, 21018, тел.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0000-0002-3723-5108>

Федорченко Олег Володимирович доцент кафедри патологічної анатомії, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, вул. Пирогова 56, м. Вінниця, 21018, тел.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0009-0009-8743-0380>

Прокопенко Сергій Васильович кандидат медичних наук, старш. наук.співроб. науково-дослідної лабораторії функціональної морфології та генетики розвитку, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова, вул. Пирогова 56, м. Вінниця, 21018, тел.: (0432) 55-39-10, <https://orcid.org/0000-0002-4886-7573>

ХАРАКТЕРИСТИКИ ДЕФЕКТІВ ДЖИНСОВОЇ ТКАНИНИ УТВОРЕНИХ В РЕЗУЛЬТАТІ ПОСТРІЛІВ З ПІСТОЛЕТІВ «ФОРТ 12R» ТА «AE 790G1» У КОМПЛЕКС З ІМІТАТОРОМ ТІЛА ЛЮДИНИ

Анотація. Поведінка додаткових чинників пострілу та залишкових компонентів пострілу при застосуванні різних видів вогнепальної зброї та набоїв до неї є предметом дискусій впродовж довгого часу серед експертів в сфері балістики. Дослідження їх впливу на слідоприймаючу поверхню, якою може бути як тіло людини так і її одяг чи інші предмети стало центральним елементом сучасних наукових робіт у цій сфері. Досить малозрозумілим і непередбачуваним є поводження додаткових чинників пострілу та набоїв при контакті з різними видами одягу, що здебільшого пов'язано з різними моделями експериментів, що застосовуються у сфері балістики. Перспективним і найбільш наближеним до реальних умов є проведення експерименту де одяг є складовою комплексу з тілом чи імітатором тіла людини. Мета дослідження – встановити особливості пошкодження джинсової тканини при пострілах з пістолетів «Форт 12R» та «AE 790G1» у

комплекс «одяг + небіологічний імітатор тіла людини». 30 желатинових блоків було виготовлено за загальноприйнятою методикою, що надалі покривалися імітатором шкіри та шаром джинсової тканини. Надалі виконували постріли з пістолетів «Форт 12Р» та «АЕ 790G1» з дистанцій впритул, 25 та 50 см. Для опису пошкоджень одягу використовували загальноприйняті криміналістичні методи. Аналіз отриманих даних показав, що як у випадку використання «Форт 12Р» так і «АЕ 790G1» при пострілах впритул утворювався дефект найбільшого розміру, проте розриви спостерігали тільки при пострілах з «АЕ 790G1»; при пострілах з дистанції 25 см практично не виявлено жодних відмінностей у макроскопічній картині пошкодження джинсової тканини; при пострілах з дистанції 50 см виявлено більші значення дефекту при застосуванні «АЕ 790G1» порівняно з «Форт 12Р». Таким чином проведене нами дослідження показало, що при макроскопічному дослідженні зразків джинсової тканини після пострілів з пістолетів «Форт 12Р» так «АЕ 790G1» практично не виявлено відмінностей, окрім як при пострілах впритул, що в свою чергу вимагає від експерта застосування додаткових методів дослідження при необхідності ідентифікації пістолету чи дистанції пострілу.

Ключові слова: вогнепальне пошкодження одягу, нелетальна зброя, джинсова тканина, вогнепальна зброя, вогнепальна травма.

Statement of the problem. Firearms have become widespread in the last century, and there is still a trend of increasing access to them among civilians around the world. Accordingly, this growth leads to an increase in the number of injuries or fatalities among citizens. In the United States, about 67,000 people are injured by firearms every year, and 32,000 people die [1].

The analysis of autopsies in Mumbai (India) from 2011 to 2013 revealed 43 cases of deaths from the use of firearms. In 74.4% of cases, the deceased were victims of an attack, in 21% of cases - suicide and in 4.6% of accidents. Most often, the deceased were men aged 21 to 30 [2].

In France, data from 2015 to 2018 on injuries from the use of cutting objects and firearms were analyzed. A total of 8128 cases were recorded that met the inclusion criteria. In 31.9% of cases, the injury was caused by the use of firearms [3].

Equally important is the study of non-lethal firearms. Although this type of weapon is equipped with rubber bullets, it is still life-threatening and can cause fatalities or severe injuries when shot at the projection areas of vital organs [4]. A meta-analysis of 26 publications revealed 1984 cases of non-lethal use of firearms, of which 53 people died as a result of this injury, and 300 people had a permanent disability. In almost half of the fatal cases, the area of injury was the head and neck [5].

Another aspect that deserves attention is the analysis of the impact of clothing on the formation of an injury and changes in its parameters. In particular, it has been established that different types of clothing have different capacities for accumulating residual components of the shot [6]. A promising area of research is the study of the

interaction of clothing and the human body together in a gunshot injury and the impact of the latter on the formation of the former's injury.

Connection of the publication with planned scientific research works. The work was carried out as part of the research work of the National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsia at the expense of state funding of the Ministry of Health of Ukraine: "Characteristics of damage to human body tissue simulators caused by non-lethal weapons" (state registration number 0121U107924).

The purpose of the article is to identify the features of denim defects formed as a result of shots from the «Fort 12R» and «AE 790G1» pistols in a complex with a non-biological human body simulator.

Research objects and methods. During the experimental shooting, a ballistic gel block was used as a non-biological simulator of the human body covered with denim. To create a simulation of the human body, a 10 % solution of food gelatin type A 270 Bloom (TM «Junca Gelatines SL», Spain) was used, which was made according to the method of Fackler and Malinowski [6]. In total, 30 blocks with dimensions of 30x15x15 cm were made for the experiment, which were wrapped in a 200 µm thick plastic film before performing the experimental shots to simulate human skin and then covered with denim.

Shots were fired at such target complexes in the shooting range of the Vinnytsia Research and Forensic Expert Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The shots were fired at close range, 25 and 50 cm (10 blocks for each distance) using «Fort 12R» and «AE 790G1» pistols (5 blocks for each pistol out of 10 blocks for each distance), armed with 9 mm ammunition (elastic bullets of traumatic effect) within 30 minutes of removing the blocks from the refrigerator. The pistols were fixed in a vice before firing.

After the experimental shots were fired, the complexes «clothing + non-biological human body imitator» were photographed in accordance with the rules of forensic photography using a digital camera («Alpha A6000 Sony» camera) with subsequent analysis of the damage to the denim fabric in accordance with the generally accepted principles of forensic research.

The Committee on Bioethics of National Pirogov Memorial Medical University, Vinnytsia (protocol No. 11 of 03.12.2020) found that the studies do not contradict the basic bioethical standards of the Declaration of Helsinki, the Council of Europe Convention on Human Rights and Biomedicine (1977), the relevant WHO regulations and laws of Ukraine.

Presentation of the main material.

Research results and their discussion. Shots fired at close range from the AE790G1 caused damage (minus fabric) to the jeans material (Fig. 1), irregularly rounded, with dimensions ranging from 1.1x1.1 cm to 1.3x1.3 cm. The edges of the damage are uneven, fringed, in the form of small flaps. There are tears extending from the edges of the defect, sometimes cross-shaped, from 0.4 cm to 2.1 cm long at 12, 3, 6, or 9 o'clock, respectively, on the imaginary clock face. The threads of the fabric protrude into the lumen to different lengths, are disheveled, thinned, and of light gray and gray colors. The edges of the damage are slightly turned inward (in

the direction of the bullet's flight). Around the damage there is a concentric deposition of soot of dark gray and blackish gray colors 0.4 cm wide with an outer diameter of up to 1.9 cm. Also, around the damage and on the threads inside the damage, single (1-2 pcs.) half-burnt and unburnt gunpowder particles of irregular oblong and hemispherical shape, gray in color were found.

Fig.1. Damage to denim fabric caused by a point-blank shot from the AE790G1.

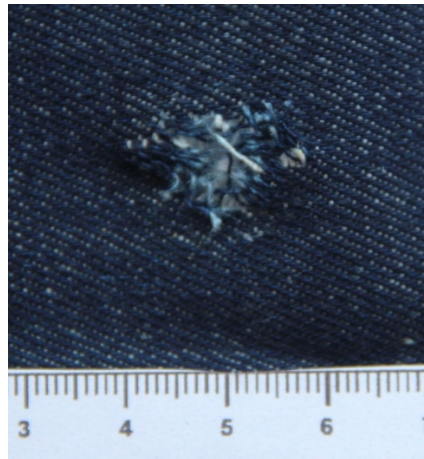
Shots fired from the AE790G1 from a distance of 25 cm result in damage (minus fabric) to the denim material (Fig. 2), rectangular or square in shape, with dimensions ranging from 0.9x0.9 cm to 0.9x1.0 cm. The end ends of the threads are disheveled and thinned, directed in the direction of the bullet's flight. There is no melting of the fibers. Around the damage, there is soot deposition up to 7 cm, which is detectable only under microscopy. Also, unburned powder particles of spherical and elongated shapes were found around the damage (10 to 15 pieces).

Fig. 2. Damage to denim fabric when shot with the AE790G1 from a distance of 25 cm.

Shots from the AE790G1 from a distance of 50 cm result in damage (minus fabric) to the denim material (Fig. 3), square and rectangular in shape, measuring 0.9x0.9 cm to 0.9x1.0 cm. The end ends of the threads are disheveled and thinned, directed in the direction of the bullet flight. There is no melting of the fibers. Also, single (2-3 pcs.) half-burned dust particles were found around the damage.

Fig.3. Damage to denim fabric when shot with the AE790G1 from a distance of 50 cm.

Shots fired at close range from Fort 12R caused damage (minus fabric) to the jeans material (Fig. 4), round in shape, measuring from 0.9x0.9 cm to 0.8x1.0 cm. The edges of the damage are uneven, fringed, in the form of small flaps. The threads of the fabric base protrude into the lumen to different lengths, are disheveled, thinned, light gray and gray in color. The edges of the damage are slightly turned inward (in the direction of the bullet's flight). Around the damage there is a concentric deposition of soot of dark gray and blackish gray colors 0.2 cm wide with an outer diameter of up to 1.1 cm. Also, around the damage and on the threads inside the damage, single (2-4 pcs.) half-burnt and unburnt gunpowder particles of irregular oblong and hemispherical shape, gray in color, were found.

Fig.4. Damage to denim fabric caused by a shot at close range from Fort 12R.

Shots from the Fort 12R from a distance of 25 cm resulted in damage (minus fabric) to the jeans material (Fig. 5), square in shape, measuring 0.9x0.9 cm. The end ends of the threads are disheveled and thinned, directed in the direction of the bullet flight. There is no melting of the fibers. Around the damage, there is soot deposition at a distance of up to 6 cm, which is detected only by microscopy. Also, unburned powder particles of spherical and elongated shapes (5-10 pieces) were found around the damage.

Fig. 5. Damage to denim fabric caused by a shot from Fort 12R at a distance of 25 cm.

Shots from Fort 12R from a distance of 50 cm result in damage (minus fabric) to the jeans material (Fig. 6), rectangular in shape, measuring 0.7x0.9 cm. The end ends of the threads are disheveled and thinned, directed in the direction of the bullet flight. There is no melting of the fibers. Also, single (2-3 pcs.) half-burned dust particles were found around the damage.

Fig. 6. Damage to denim fabric caused by a shot from Fort 12R at a distance of 50 cm.

The study of clothing in the domestic and foreign literature is mostly limited to determining the accumulation of residual shot components [8], while the analysis of the damage itself is often overlooked. Such works are few in number.

Thus, in Ukraine, one of the first publications in this area was the study by Gunas V.I. with co-authors [9], where a human torso simulator made of 10% gelatin and dressed in cotton knitwear was used. Legin G.O. and others [10] conducted a study to investigate the features of damage to eyeglasses when shot from different types of non-lethal weapons at different shot distances, which allowed them to form typical damage patterns that can be used to identify the specified parameters.

In Ukraine, Shcherbak V.V. studied the damage to denim fabric [11]. In his work, he made point-blank shots from a Fort 12 pistol at samples of denim fabric with a subsequent macroscopic description of the resulting damage. The size of the damage ranged from 1.0×0.9 to 1.2×1.0 cm; the number of described tears ranged from 2 to 4, with a length of 0.7 to 1.5 cm. Compared to the data we obtained (Fort 12R), Fort 12 causes a larger defect and the formation of tears in clothing, which we did not detect at all, indicating a significant effect of additional factors of the shot.

Conclusions. Thus, as a result of a series of experimental shots, we have established the existence of minor differences in the macroscopic picture of denim when it is shot as a component of the complex «clothing + non-biological human body imitator». The most striking differences are observed at close range shots, where AE790G1 creates larger fabric defects with the formation of tears. At other shot distances, the differences are insignificant, which does not allow macroscopic examination to be used independently to determine the shot distance and identify the weapon.

References:

1. Fowler KA, Dahlberg LL, Haileyesus T, Annet JL. Firearm injuries in the United States. *Preventive medicine*. 2015 Oct 1;79:5-14. doi: 10.1016/j.ypmed.2015.06.002
2. Thube HR, Chikhalkar BG. A study of fatal gunshot injuries over two years in Mumbai, India. *Indian Journal of Forensic and Community Medicine*. 2017 Jul;4(3):154-7. doi: 10.18231/2394-6776.2017.0033
3. Descamps C, Hamada S, Hanouz JL, Vardon-Bounes F, James A, Garrigue D, Abback P, Cardinale M, Dubreuil G, Chatelon J, Cook F. Gunshot and stab wounds in France: descriptive study from a national trauma registry. *European Journal of Trauma and Emergency Surgery*. 2021 Jul 7:1-9. doi: 10.1007/s00068-021-01742-9
4. Soulat G, Puymirat E, Mousseaux E. Blunt cardiac injuries due to rubber bullets. *Circulation: Cardiovascular Imaging*. 2020 Oct;13(10):e010485. doi: 10.1161/CIRCIMAGING.120.010485
5. Haar RJ, Iacopino V, Ranadive N, Dandu M, Weiser SD. Death, injury and disability from kinetic impact projectiles in crowd-control settings: a systematic review. *BMJ open*. 2017 Dec 1;7(12):e018154.
6. Giraud C, Fais P, Pelletti G, Viero A, Miotto D, Boscolo-Berto R, Viel G, Montisci M, Cecchetto G, Ferrara SD. Micro-CT features of intermediate gunshot wounds covered by textiles. *International journal of legal medicine*. 2016 Sep;130:1257-64. doi:10.1007/s00414-016-1403-7
7. Fackler ML, Malinowski JA. The wound profile: a visual method for quantifying gunshot wound components. *The Journal of trauma*. 1985;25(6):522-9. PMID: 4009751

8. Mikhailenko OV, Roshchin HH, Dyadik OO, Irkin IV, Malisheva TA, Kostenko YY, Gunas VI, Hel AP. Efficiency of determination of elemental composition of metals and their topography in objects of biological origin using spectrometers. *Indian Journal of Forensic Medicine and Toxicology*. 2021;15(1):1278-84. doi: 10.37506/ijfmt.v15i1.13592
9. Gunas V, Bobkov P, Plakhotniuk I, Olhovenko S, Solonyi O. Specifics of fire damage to cotton clothing while shooting point-blank at a human torso simulator from a Fort-12RM pistol. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. 2021 Jul 27;23(1):175-87. doi: 10.32353/khrife.1.2021.13
10. Legin GO, Bondarchuk GO, Perebetsiuk AM, Mokanyuk OI, Magdiy AY, Zagryzla NO. Characteristics of damage to glasses when fired from air weapons. *Forensic Bulletin*. 2012;1(17):145-51.
11. Shcherbak VV. Morphological features of gunshot wounds when fired at close range from a Fort-12 pistol depending on the material of clothing. *Forensic medical examination*. 2014(1):41-5.

Література:

1. Fowler KA, Dahlberg LL, Haileyesus T, Annet JL. Firearm injuries in the United States. *Preventive medicine*. 2015 Oct 1;79:5-14. doi: 10.1016/j.ypmed.2015.06.002
2. Thube HR, Chikhalkar BG. A study of fatal gunshot injuries over two years in Mumbai, India. *Indian Journal of Forensic and Community Medicine*. 2017 Jul;4(3):154-7. doi: 10.18231/2394-6776.2017.0033
3. Descamps C, Hamada S, Hanouz JL, Vardon-Bouines F, James A, Garrigue D, Abback P, Cardinale M, Dubreuil G, Chatelon J, Cook F. Gunshot and stab wounds in France: descriptive study from a national trauma registry. *European Journal of Trauma and Emergency Surgery*. 2021 Jul 7:1-9. doi: 10.1007/s00068-021-01742-9
4. Soulat G, Puymirat E, Mousseaux E. Blunt cardiac injuries due to rubber bullets. *Circulation: Cardiovascular Imaging*. 2020 Oct;13(10):e010485. doi: 10.1161/CIRCIMAGING.120.010485
5. Haar RJ, Iacopino V, Ranadive N, Dandu M, Weiser SD. Death, injury and disability from kinetic impact projectiles in crowd-control settings: a systematic review. *BMJ open*. 2017 Dec 1;7(12):e018154.
6. Giraudo C, Fais P, Pelletti G, Viero A, Miotto D, Boscolo-Berto R, Viel G, Montisci M, Cecchetto G, Ferrara SD. Micro-CT features of intermediate gunshot wounds covered by textiles. *International journal of legal medicine*. 2016 Sep;130:1257-64. doi:10.1007/s00414-016-1403-7
7. Fackler ML, Malinowski JA. The wound profile: a visual method for quantifying gunshot wound components. *The Journal of trauma*. 1985;25(6):522-9. PMID: 4009751
8. Mikhailenko OV, Roshchin HH, Dyadik OO, Irkin IV, Malisheva TA, Kostenko YY, Gunas VI, Hel AP. Efficiency of determination of elemental composition of metals and their topography in objects of biological origin using spectrometers. *Indian Journal of Forensic Medicine and Toxicology*. 2021;15(1):1278-84. doi: 10.37506/ijfmt.v15i1.13592
9. Gunas V, Bobkov P, Plakhotniuk I, Olhovenko S, Solonyi O. Specifics of fire damage to cotton clothing while shooting point-blank at a human torso simulator from a Fort-12RM pistol. *Theory and Practice of Forensic Science and Criminalistics*. 2021 Jul 27;23(1):175-87. doi: 10.32353/khrife.1.2021.13
10. Legin GO, Bondarchuk GO, Perebetsiuk AM, Mokanyuk OI, Magdiy AY, Zagryzla NO. Characteristics of damage to glasses when fired from air weapons. *Forensic Bulletin*. 2012;1(17):145-51.
11. Shcherbak VV. Morphological features of gunshot wounds when fired at close range from a Fort-12 pistol depending on the material of clothing. *Forensic medical examination*. 2014(1):41-5.

UDC 663.974-028.27-053.67-058:612.313:613.84

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-640-649](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-640-649)

Vysochyna Irina Leonidivna Doctor of Medical Sciences, Professor, Head of the Department of Family medicine FPE and Propedeutics of internal medicine, Dnipro State Medical University, Vernadsky St., 9, Dnipro, 49044, tel.: (050) 453-43-04, <https://orcid.org/0000-0003-3532-5035>.

Yashkina Tetiana Olegivna Assistant professor at the Department of Family medicine FPE and Propedeutics of internal medicine, Dnipro State Medical University, Vernadsky St., 9, Dnipro, 49044, tel.: (066) 817-18-79, <https://orcid.org/0000-0002-1747-4849>.

IMPACT OF SYSTEMIC USE OF ELECTRONIC CIGARETTES ON THE LEVELS OF TOXIC AND POTENTIALLY TOXIC METALS IN SALIVA AMONG YOUNG PEOPLE

Abstract. The medical aspects of using electronic cigarettes (e-cigarettes) remain a topic of heated debate among the scientific community. Currently, there are gaps in their safety, which has led interested parties to conduct aggressive marketing campaigns to popularize them among the youth. The potential danger may stem from substances emitted during the use of e-cigarettes, which can harm both the user and those in their vicinity. Objective: To investigate the impact of regular use of electronic heated tobacco products on the levels of toxic and conditionally toxic metals in the saliva of young individuals who use e-cigarettes. Materials and Methods: The study involved 102 participants (main group - 66 individuals who used electronic heated tobacco products (EHTPs) as an alternative to smoking; control group - 36 individuals who had never smoked) aged 20-35 years. The study was conducted in accordance with the principles of bioethics outlined in the Helsinki Declaration on "Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects" and the UNESCO Universal Declaration on Bioethics and Human Rights. Results and Discussion: In our study, it was found that the average levels of potentially toxic metals, such as silver and indium, in the saliva of EHTP users were likely higher, specifically 26.6% higher for silver ($p=0.039$) and 80.9% higher for indium ($p=0.005$), compared to non-smokers. For the toxic metal cadmium, the average level of its content in the saliva of EHTP users was 24.2% higher than in non-smokers ($p=0.001$). The study of local immunity in young individuals in the main and control groups showed that a decrease in the level of secretory IgA in the oral cavity secretion was detected in 56.7% of patients in the main group. Conclusions: In the saliva of young individuals using electronic cigarettes, there is an increase in silver content by 26% ($p=0.039$), indium by 80.9% ($p=0.005$), and cadmium by

24.2% ($p=0.001$) compared to non-smokers. A decrease in secretory IgA in the oral cavity secretion is observed in 56.7% of electronic cigarette users compared to 30% of non-smokers ($p=0.033$). The decrease in secretory IgA content in the saliva of electronic cigarette users is influenced by toxic metals, namely IgAl ($r=0.230$ $p=0.047$), Ba ($r=0.268$ $p=0.025$), Pb ($r=0.255$ $p=0.031$), Sr ($r=0.268$ $p=0.025$).

Keywords: electronic cigarettes, saliva metals, local immunity, young people.

Височина Ірина Леонідівна доктор медичних наук, професор, завідувача кафедри сімейної медицини ФПО та пропедевтики внутрішньої медицини, Дніпровський державний медичний університет, вул. В. Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, тел.: (050) 453-43-04, <https://orcid.org/0000-0003-3532-5035>

Яшкіна Тетяна Олегівна асистент кафедри сімейної медицини ФПО та пропедевтики внутрішньої медицини, Дніпровський державний медичний університет, вул. В. Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, тел.: (066) 817-18-79, <https://orcid.org/0000-0002-1747-4849>

ВПЛИВ СИСТЕМНОГО ВЖИВАННЯ ЕЛЕКТРОННИХ СИГАРЕТ НА ВМІСТ ТОКСИЧНИХ ТА УМОВНО ТОКСИЧНИХ МЕТАЛІВ СЛИНИ У МОЛОДИХ ОСІБ

Анотація. Медичні аспекти вживання електронних сигарет (e-cigarettes) досі залишаються темою гарячих дискусій серед наукового суспільства. Наразі існують пробіли щодо безпечності їх використання, завдяки чому зацікавлені особи проводять жорстку рекламну кампанію з їх популяризації серед молоді. Потенційну небезпеку можуть становити речовини, які виділяються під час використання e-cigarettes, від чого може страждати як користувач, так і його оточення. Мета: дослідити вплив систематичного вживання тютюнових виробів електричного нагрівання на вміст токсичних та умовно-токсичних металів у слині молодих осіб, які палять електронні сигарети. Матеріали та методи: у дослідженні прийняло участь 102 особи (основна група - 66 осіб, які у якості альтернативного виду тютюнопаління використовували тютюнові вироби електричного нагрівання (ТВЕН-и); група контролю - 36 осіб, які ніколи не курили) віком 20-35 років. Дійсне дослідження було проведено відповідно до принципів біоетики, викладених у Гельсінській декларації «Етичні принципи медичних досліджень за участю людей», «Загальній декларації про біоетику та права людини (ЮНЕСКО)». Результати та обговорення. В нашому дослідженні виявлено, що середній рівень таких потенційно токсичних металів, як срібло та індій, у слині курців ТВЕН-ів є вірогідно вищим, а саме на 26,6 % вище для срібла ($p=0,039$) та на 80,9% вище для індію ($p=0,005$), ніж у тих, хто не курить. Для токсичного металу кадмію, середній рівень його вмісту у слині курців на 24,2% вище ніж у тих, хто не

курить ($p=0,001$). Дослідження стану місцевого імунітету у молодих осіб основної та групи контролю показав, що зниження рівня секреторного IgA в секреті ротової порожнини виявлено у 56,7% пацієнтів з основної групи. Висновки. У слині молодих осіб, що використовують електронні сигарети має місце підвищення вмісту срібла на 26% ($p=0,039$), індію на 80,9% ($p=0,005$), кадмію на 24,2% ($p=0,001$) у порівнянні з тими, хто не палить. Зниження секреторного Ig A в секреті ротової порожнини має місце у 56,7 % користувачів електронних сигарет проти 30 % тих, хто не курить ($p=0,033$). На зниження вмісту секреторного Ig A у слині курців електронних сигарет мають вплив токсичні метали, а саме Ig Al ($r=0,230$ $p=0,047$), Ba ($r=0,268$ $p=0,025$), Pb ($r=0,255$ $p=0,031$), Sr ($r=0,268$ $p=0,025$).

Ключові слова: електронні сигарети, метали слини, місцевий імунітет, молодь.

Introduction. The use of electronic cigarettes (e-cigarettes) has become a widespread phenomenon in the modern world and has garnered significant interest in the context of health and safety. At present, there is insufficient clinical evidence regarding the safety of e-cigarette use, and tobacco companies are conducting extensive marketing campaigns, particularly targeting young individuals, to promote smoking devices. New electronic tobacco products are marketed by manufacturers as safe modern gadgets, often depicted against the backdrop of a healthy lifestyle. Surveys of a substantial number of individuals regarding their attitudes towards electronic cigarettes indicate that adolescents and young people do not perceive such smoking as a health risk [1, 2].

One of the key issues associated with e-cigarette use is the likelihood of a high content of heavy metals in the aerosol inhaled by users and bystanders. It is known that metals such as nickel (Ni), cadmium (Cd), lead (Pb), chromium (Cr), and others may be included in the composition of heating elements, liquid reservoirs, and other components of electronic cigarettes [3, 4]. In turn, the balance of micro and macroelements is of paramount importance to support human health since an imbalance, including in saliva, is linked to the risk of developing respiratory tract diseases, oral cavity conditions, and disruptions in mental development [5, 6].

Objective: To investigate the impact of regular consumption of electrically heated tobacco products on the levels of toxic and potentially toxic metals in the saliva of young individuals who use electronic cigarettes.

Materials and Methods: In accordance with the objectives of the present study, a total of 102 individuals were examined (main group - 66 individuals who used electrically heated tobacco products (EHTPs) as an alternative form of smoking; control group - 36 individuals who had never smoked) aged between 20 and 35 years.

Inclusion Criteria for the Main Observation Group:

- General somatic health status.

- Individuals aged 20-35 years.
- Systematic use of EHTPs (electrically heated tobacco products).
- Absence of acute or chronic diseases, including exacerbations of chronic respiratory tract infections.

Exclusion Criteria from the Main Observation Group:

- Presence or exacerbation of chronic illnesses.
- Smoking of industrial ("traditional") cigarettes.
- Age below 18 or above 35 years.

The actual study was conducted in accordance with the principles of bioethics outlined in the Helsinki Declaration on "Ethical Principles for Medical Research Involving Human Subjects" and the UNESCO Universal Declaration on Bioethics and Human Rights.

A comparison of demographic characteristics between individuals in the main group (n=66; males - 60.6%, females - 39.4%) and the control group (n=36; males - 27.8%, females - 72.2%) is presented in Table 1.

Table 1

Characteristics of participants in the main and control groups by age and gender

Indicator	Main group (n=66)	Control group (n=36)	p-level
Age, entire group M (SD)	24.4 (3.5)	24.2 (3.1)	0.316626
Age, males M (SD)	24.8 (3.9)	26.3 (4.5)	0.17716
Age, females M (SD)	23.8 (2.8)	23.6 (2.4)	0.382251
Number of individuals, males, %	60.6	27.8	0.003054
Number of individuals, females, %	39.4	72.2	

Informed Consent: Informed consent for participation in the study was obtained from all participants.

Methodologies and Investigations: To accomplish the study objectives, the following methodologies were employed:

Measurement of metal levels in saliva: the evaluation of metal levels in saliva was conducted at the laboratory of the Scientific Research Center "Center," under the auspices of the State Institution "Dnipro Medical Academy of the Ministry of Health of Ukraine," utilizing the method of inductively coupled plasma atomic emission spectrometry (ICP-AES). Multi-element standards for ICP VIII Certipur® (diluted in nitric acid) were utilized as standard solutions. The following metal ion contents were determined in the oral cavity secretion:

- Toxic metals: Aluminum, lead, barium, thallium, cadmium, strontium, bismuth.
- Potentially toxic metals: Silver, gallium, indium.

Saliva Collection: saliva (oral cavity secretion) was collected between 8 and 11 AM. Donors were instructed to rinse their mouth with 100 mL of distilled water before sample collection. Subsequently, 5 mL of unstimulated saliva was collected in plastic tubes placed on ice and stored at a temperature of -20°C until the moment of analysis in the laboratory.

Measurement of secretory IgA and Lysozyme levels: the measurement of secretory IgA and lysozyme levels was conducted at "Medical Academy Pharmacies" LLC using a photometer for microplates HiPo MPP-96. This was done with the assistance of DKO078IgA Saliva ELISA DiaMetra Italy test systems and Human LZM (Lysozyme) ELISA Kit Elabscience.

Statistical Analysis: Statistical analysis of the obtained results was carried out using traditional methods of variation statistics with the use of licensed programs Microsoft Excel and SPSS v.23. Given that more than 90% of the data deviated significantly from a normal distribution, preference was given to non-parametric statistical methods. The obtained results were considered statistically significant at a level of statistical significance (p) less than 0.05.

Results and Discussion: In accordance with the objectives of the present study, we conducted a comparison of levels of toxic and potentially toxic metals in the saliva of individuals who use heated tobacco products (HTPs) and individuals who have never smoked (Table 2).

For all parameters, the content of toxic and potentially toxic metals, which differed, was higher in users of electronic cigarettes compared to individuals who have never smoked.

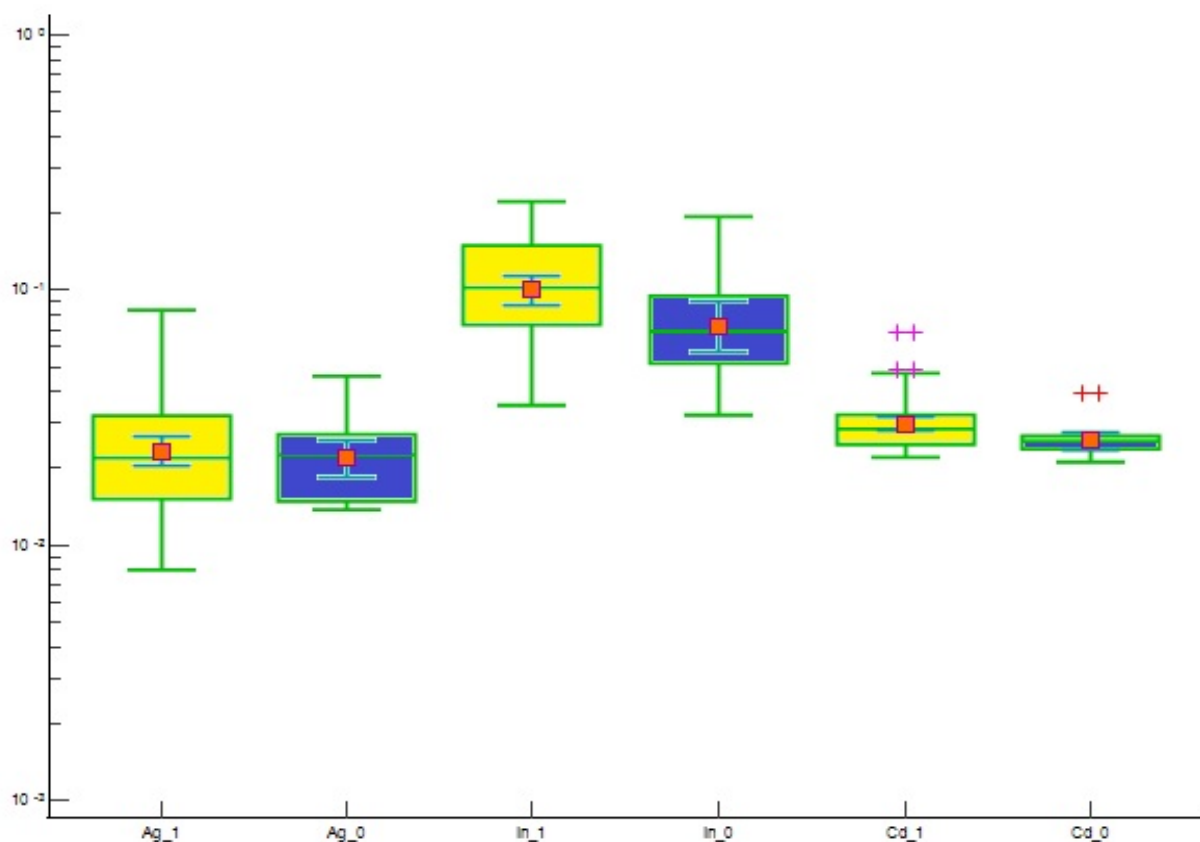
Table 2

Statistical difference in levels of toxic and potentially toxic metals in the saliva of young individuals in the main and control groups

Metal ($\mu\text{g/mL}$)	p-level
Potentially toxic metals	
Indium	0.005*
Silver	0.039*
Gallium	not detected
Toxic metals	
Cadmium	0.001*
Aluminum	0.362
Bismuth	0.060
Lead	0.269
Strontium	0.288
Thallium	not detected
Barium	0.652

* - statistically significant difference at the level of $p < 0.05$

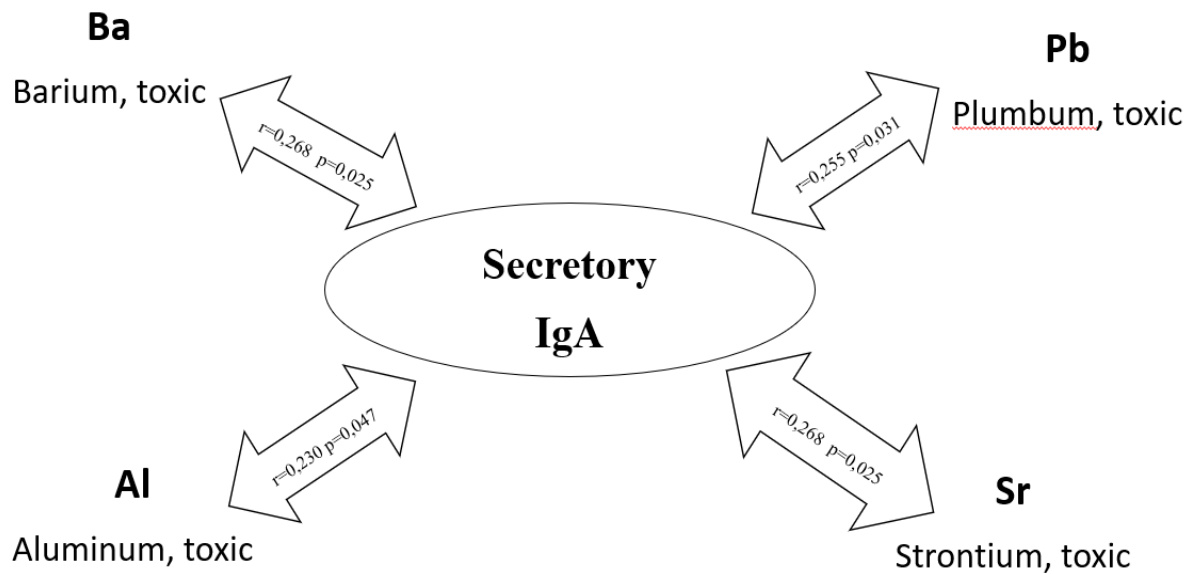
Based on our data, the average levels of potentially toxic metals, such as silver and indium, in the saliva of HTP users were significantly higher, namely 26.6% higher for silver ($p=0.039$) and 80.9% higher for indium ($p=0.005$), compared to those who do not smoke (Figure 1). For the toxic metal cadmium, the average level in the saliva of HTP users was 24.2% higher than in non-smokers ($p=0.001$) (Figure 3). It should be noted that toxic metals such as aluminum, lead, barium, strontium, and bismuth were detected in the saliva of young individuals in both study groups, but we did not find a statistically significant difference in their content, while thallium and gallium were not detected in the saliva of both the main and control groups in our study ($p>0.05$).

Fig.1. Comparison of mean saliva metal levels in participants of the main (yellow) and control (blue) groups

The study of the local immune system in young individuals from the main and control groups showed that a decrease in the level of secretory IgA in the saliva was detected in 56.7% of patients in the main group and in 30% of cases in the control group.

In accordance with the objectives of our study, we conducted a correlation analysis between the studied parameters, which allowed us to identify direct interactions between various toxic and potentially toxic metals in saliva and the concentration of secretory IgA (Figure 2), as one of the markers of the local immune system.

Fig. 2. Correlation matrix of relationships between toxic metals and local immunity indicator

According to our data and the results of the conducted correlation analysis, there is a connection between the phenomenon of systematic use of this type of tobacco smoking by EHTPs users and an increase in only toxic metals. This suggests a potential risk of these compounds impacting the health of young individuals who use electronic cigarettes.

Based on the literature, heavy metals such as nickel (Ni), cadmium (Cd), lead (Pb), chromium (Cr), and others can be incorporated into the composition of heating elements, liquid tanks, and other components of electronic cigarettes.

It is well-established that lead, mercury, aluminum, cadmium, and arsenic, as well as certain pesticides, are known to cause damage to the brain and are closely associated with neurodegenerative diseases such as Alzheimer's disease, amyotrophic lateral sclerosis (ALS), Huntington's disease, multiple sclerosis, and Parkinson's disease (Chen et al., 2016; Chen-Chan et al., 2015) [7].

Cadmium is a trace element that does not have a nutritional function for humans (Newman-Taylor 1998), and according to the Toxicological Profile for Cadmium from the Agency for Toxic Substances and Disease Registry (ATSDR 1999), it is a probable human lung carcinogen. The toxicity of cadmium to the lungs has been well-documented in animal studies. For example, inhalation of cadmium induces lung inflammation in mammals (Kirschvink et al. 2006), and daily doses of cadmium aerosol at 1.6 mg/m³ over a six-week period have been associated with acute lung damage. Therefore, animal studies on lung toxicity support the hypothesis that reduced lung function in smokers may be partially linked to the presence of cadmium in cigarette smoke. Primary non-occupational sources of cadmium exposure in the population include the consumption of contaminated food (Järup et

al., 1998; Kido et al., 1992) and the inhalation of cigarette smoke (Järup et al., 1998; Satarug and Moore, 2), resulting in higher cadmium levels in the body than in non-smokers (Erzen and Kragelj, 2006; Grasseschi et al., 2003; Järup et al., 1998; Mutti et al., 2006) [8].

Нещодавнє дослідження показало можливу участь кадмію у розвитку Recent research has indicated the potential involvement of cadmium in the development of lung diseases such as chronic obstructive pulmonary disease (COPD) and emphysema [8]. Animal studies have shown that cadmium chloride can reduce lung vital capacity and increase the thickness of alveolar walls. Inhalation of cadmium vapors in the absence of antioxidants and under conditions of oxidative stress can lead to lung inflammation and emphysema [8]. According to the Agency for Toxic Substances and Disease Registry (ATSDR), cadmium is considered a potential human lung carcinogen [9].

Indium (In) is primarily used in the form of indium tin oxide, which possesses unique transparency properties and is essential in the production of liquid crystal displays. The lung toxicity of indium compounds in humans was not recognized until the past two decades. In Japan, several cases of lung diseases associated with indium exposure were registered in individuals referred to as "indium lung." The main pathological manifestations included interstitial pneumonia, emphysema, and granulomas containing cholesterol crystals. In 2010, three cases of alveolar proteinosis were reported in the United States and China. As of March 2019, over 10 cases of interstitial pneumonia in the lungs have been documented.

Cross-sectional studies of workers handling indium have shown that the concentration of indium in serum (sIn) is closely related to the duration of exposure, the extent of interstitial and emphysematous lung changes based on high-resolution computed tomography (HRCT), and serum biomarkers of interstitial pneumonia, including surfactant protein-D (SP-D) [10].

Conclusions:

1. Saliva analysis of young individuals who use electronic cigarettes reveals an increase in silver content by 26% ($p=0.039$), indium by 80.9% ($p=0.005$), and cadmium by 24.2% ($p=0.001$) compared to non-smokers.
2. A decrease in secretory IgA in the oral cavity's secretion is observed in 56.7% of electronic cigarette users compared to 30% of non-smokers ($p=0.033$).
3. The reduction in secretory IgA levels in the saliva of electronic cigarette users is influenced by toxic metals, specifically IgAl ($r=0.230$, $p=0.047$), Ba ($r=0.268$, $p=0.025$), Pb ($r=0.255$, $p=0.031$), and Sr ($r=0.268$, $p=0.025$).

Література:

1. Vysochyna I.L., Yashkina T.O. (2023). Social portrait of young people who use alternative types of tobacco smoking. Україна. Здоров'я нації. 2023. №1 (71) p. 25-28 <https://doi.org/10.32782/2077-6594/2023.1/04>

2. Козій-Бределєва, С. П., & Гутор, Т. Г. (2023). Медико-соціальний портрет курця електронних сигарет із ніотином. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України, (2), 54-60.

3. Ящук, Л. Б. (2022). Моніторинг шкідливих чинників, динаміки і тенденцій тютюнопаління серед української молоді. Вісник Черкаського державного технологічного університету, (3), 84-93.

4. Кіюн, І. Д., & Солтис, О. М. Сучасний погляд на вплив засобів для нагрівання тютюну на стан тканин пародонта. Український стоматологічний альманах. 2022. № 4, с. 17-24

5. Височина, І., & Крамарчук, В. (2023). Salivary toxic metals and local immunity in younger school-age children with recurrent respiratory infections. Перспективи та інновації науки, (11 (29)). p. 669-679 [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11\(29\)-669-679](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)-669-679)

6. Абатуров, О. Є., Крючко, Т. О., Кривуша, О. Л., Бабич, В. Л., Токарева, Н. М., & Ткаченко, О. Я. (2023). Вплив поєднаної терапії солями кальцію та вітаміном D на концентрацію макро-та мікроелементів у слині дітей раннього віку. Здоров'я дитини= Childs Health= Zdorov'e Rebenka, 18(1), 12-16.

7. Augusto-Oliveira, M., de Paula Arrifano, G., Lopes-Araújo, A., Santos-Sacramento, L., Lima, R. R., Lamers, M. L., ... & Crespo-Lopez, M. E. (2021). Salivary biomarkers and neuropsychological outcomes: A non-invasive approach to investigate pollutants-associated neurotoxicity and its effects on cognition in vulnerable populations. Environmental Research, 200, 111432.

8. Khabour, O. F., Alzoubi, K. H., Al-Sheyab, N. A., Azab, M. A., Massadeh, A. M., Alomary, A. A., & Eissenberg, T. E. (2018). Plasma and saliva levels of three metals in waterpipe smokers: a case control study. Inhalation toxicology, 30(6), 224-228.

9. Давиденко, Г. М., Петросян, А. А., & Близнюк, В. В. (2017). Економічні оцінки збитків від передчасної смертності внаслідок захворювань дихальних шляхів. Довкілля та здоров'я, (2 (82)), 39-44.

10. Chonan, T., Amata, A., Kawabata, Y., & Omae, K. (2019). Indium lung: discovery, pathophysiology and prevention. The Tohoku Journal of Experimental Medicine, 248(3), 143-150.

References:

1. Vysochyna I.L., & Yashkina T.O. (2023). Social portrait of young people who use alternative types of tobacco smoking. Ukraina. Zdorovia natsii - Ukraine. Nation's health, 1 (71), 25-28 <https://doi.org/10.32782/2077-6594/2023.1/04>

2. Kozii-Bredelieva, S. P., & Hutor, T. H. (2023). Medyko-sotsialnyi portret kurtsia elektronnykh syharet iz nikotyonom [Medical and social portrait of a smoker of electronic cigarettes with nicotine]. Visnyk sotsialnoi hihiieny ta orhanizatsii okhorony zdorovia Ukrainy - Herald of social hygiene and health care organization of Ukraine, 2, 54-60. [in Ukrainian]

3. Yashchuk, L. B. (2022). Monitorynh shkidlyvykh chynnykiv, dynamiky i tendentsii tiutiunopalinnia sered ukrainskoi molodi [Monitoring harmful factors, dynamics and trends of smoking among Ukrainian youth]. Visnyk Cherkaskoho derzhavnoho tekhnolohichnoho universytetu - Bulletin of the Cherkasy State Technological University, 3, 84-93. [in Ukrainian]

4. Kiiun, I. D., & Soltys, O. M. (2022) Suchasnyi pohliad na vplyv zasobiv dlia nahrivannia tiutiunu na stan tkanyn parodonta [A modern view of the influence of means for heating tobacco on the condition of periodontal tissues]. Ukrainskyi stomatolohichniy almanakh - Ukrainian dental almanac, 4, 17-24. [in Ukrainian]

5. Vysochyna, I., & Kramarchuk, V. (2023). Salivary toxic metals and local immunity in younger school-age children with recurrent respiratory infections. Perspektyvy ta innovatsii nauky, (11 (29)). p. 669-679 [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11\(29\)-669-679](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-11(29)-669-679)

6. Abatur, O. Ye., Kriuchko, T. O., Kryvusha, O. L., Babych, V. L., Tokarieva, N. M., & Tkachenko, O. Ya. (2023). Vplyv poiednanoi terapii soliamy kaltsiiu ta vitaminom D na kontsentratsiiu makro-ta mikroelementiv u slyni ditei rannoho viku [The effect of combined therapy with calcium salts and vitamin D on the concentration of macro- and microelements in the saliva of young children]. Zdorovia dytyny = Childs Health= Zdorov'e Rebenka, 18(1), 12-16. [in Ukrainian]

7. Augusto-Oliveira, M., de Paula Arrifano, G., Lopes-Araújo, A., Santos-Sacramento, L., Lima, R. R., Lamers, M. L., ... & Crespo-Lopez, M. E. (2021). Salivary biomarkers and neuro-psychological outcomes: A non-invasive approach to investigate pollutants-associated neurotoxicity and its effects on cognition in vulnerable populations. *Environmental Research*, 200, 111432.
8. Khabour, O. F., Alzoubi, K. H., Al-Sheyab, N. A., Azab, M. A., Massadeh, A. M., Alomary, A. A., & Eissenberg, T. E. (2018). Plasma and saliva levels of three metals in waterpipe smokers: a case control study. *Inhalation toxicology*, 30(6), 224-228.
9. Davydenko, H. M., Petrosian, A. A., & Blyzniuk, V. V. (2017). Ekonomichni otsinky zbytkiv vid peredchasnoi smertnosti vnaslidok zakhvoriuvan dykhalnykh shliakhiv [Economic estimates of losses from premature mortality due to diseases of the respiratory tract]. *Dovkillia ta zdorovia - Environment and health*, 2 (82), 39-44. [in Ukrainian]
10. Chonan, T., Amata, A., Kawabata, Y., & Omae, K. (2019). Indium lung: discovery, pathophysiology and prevention. *The Tohoku Journal of Experimental Medicine*, 248(3), 143-150.

УДК 378.018.43.016(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-650-663](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-650-663)

Башкірова Людмила Михайлівна кандидат медичних наук, асистент кафедри неврології № 2, Національний університет охорони здоров'я України імені П.Л. Шупика, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0002-1521-260X>

Юрик Ольга Єфремівна доктор медичних наук, професор, зав. лабораторії нейроортопедії та проблем болю, Державна установа «Інститут травматології та ортопедії НАМН України», м. Київ, <https://orcid.org/0000-0003-2245-9333>

Кузьміна-Кутішенко Тетяна Юріївна лікар, викладач «Академії Добробут», Медична мережа «Добробут» відокремлений структурний підрозділ 6, поліклініка для дорослих, м. Київ, <https://orcid.org/0000-0002-6003-7388>

СТРАТЕГІЇ ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ ФАХІВЦІВ-НЕВРОЛОГІВ У МЕДИЧНИХ ЗВО УКРАЇНИ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Анотація. Стаття стосується аналізу міжнародного досвіду щодо стратегій формування ефективної моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів у медичних закладах освіти України. Мета статті — дослідити поняття дистанційного навчання в системі вищої медичної освіти, проаналізувати моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів, виокремити ефективні стратегії та методи навчання. В статті визначено поняття дистанційного навчання та описано його основні особливості. Визначено основні принципи дистанційного навчання студентів-медиків і лікарів-інтернів, а саме: самостійність, інтерактивність, науковість, систематичність, наочність, індивідуальність, мобільність, доступність та відкритість, а також можливість хронологічного відслідковування досягнутих результатів, алгоритмізація освітнього процесу та моделювання тематики інформаційного контенту для подальшої роботи. Доведено, що реалізація цих принципів потребує запровадження оптимальної моделі дистанційного навчання. Визначено три моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів у медичних закладах вищої освіти: самостійне навчання, групове навчання та навчання під керівництвом викладача. Створення моделей дистанційного навчання для лікарів-неврологів передбачає використання трьох стратегій залежно від мети: формування навичок, формування професійної компетентності та формування мотивації і цінностей. Організація освітнього процесу в медичних закладах вищої освіти передбачає впровадження спеціальних методів навчання студентів. Ефективними методами

дистанційного навчання для неврологів є лекція, кейс-метод, проблемно-ситуаційні методи, мозковий штурм, групова дискусія, круглий стіл, аналіз конкретних ситуацій в малих групах, проблемне навчання, виконання проєктів в малих групах, клінічні симуляції, робота в віртуальній лабораторії, телефонні та відео навчальні візити, вебінари, симуляційні вправи, ділові ігри. Для оцінювання навчальних досягнень студентів-медиків і лікарів-інтернів використовують бліц-опитування, тестовий контроль засвоєння матеріалу та розв'язання ситуаційних завдань.

Ключові слова: дистанційне навчання, фахівці-неврологи, самокерована модель, групова модель, модель під керівництвом викладача, стратегія, метод навчання.

Bashkirova Lyudmyla Mykhailovna PhD in Medicine, Assistant, Shupyk National Healthcare University of Ukraine, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-1521-260X>

Yuryk Olha Efremivna Doctor of Medical Sciences, Professor, Laboratory Manager Laboratory of neuro-orthopedics and problems of pain, State Institution “Institute of Traumatology and Orthopedies of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0003-2245-9333>

Kuzmina-Kutishenko Tetiana Yuriivna Doctor neurologist, teacher of the “Academy Dobrobut”, “Dobrobut” Medical center for the whole family in Golosiiv No.6, Kyiv, <https://orcid.org/0000-0002-6003-7388>

STRATEGIES OF FORMATION OF MODEL OF DISTANCE EDUCATION OF NEUROLOGY SPECIALISTS IN HIGHER MEDICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS OF UKRAINE: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. The article deals with the analysis of international experience of strategies of formation of efficient model of distance education of neurology specialists in higher medical educational institutions of Ukraine. The aim of the article is to investigate the notion of distance education within the system of medical education, to analyze the models of distance education of neurology specialists, to outline effective strategies and teaching methods. The article determines the notion of distance education and describes its peculiarities. The main principles of distance education of medical students are distinguished. They include independence, interactivity, scientific and systemic nature, availability, demonstration, individuality, mobility, openness, possibility of chronological monitoring, modelling of information content. It is proved that realization of these principles requires implementation of optimal model of distance education. We found that there are three models of distance education of neurology specialists in higher

medical educational institutions. They are the following: self-guided, collaborative and instructor-led. Formation of models of distance education of neurology specialists needs using three strategies depending on educational objectives. They are: skill-driven, competency-driven, and attitude-driven strategies. Organization of educational process in higher medical educational institutions demands application of certain teaching methods. Efficient teaching methods within the framework of distance education of neurology specialists include: lecture, case method, problem situation method, brainstorming, group discussion, round table discussion, analysis of disease in small group, problem-based learning, small group project-based method, clinical simulation, work in virtual lab, phone or video study visits, webinars, simulation-based activities, business game. To evaluate medical students' educational achievement, it is recommended to use blitz interview, express-method of test control, or solving a case task.

Keywords: distance education, neurology specialists, self-guided model, collaboration model, instructor-led model, strategy, teaching method.

Постановка проблеми. Дистанційну освіту визначають як форму організації освітнього процесу, в якій викладачі та здобувачі освіти територіально чи в часі віддалені один від одного, або як процес цілеспрямованої взаємодії між учасниками освітнього процесу, що ґрунтується на використанні сучасних інформаційно-комунікаційних технологій [1]. Сьогодні дистанційна освіта — не лише набір технічних засобів для реалізації віддаленого навчання, це концепція навчання, яка передбачає використання різних освітніх технологій та інструментів [2].

До 2020 року у закладах вищої освіти (далі — ЗВО) України елементи дистанційного навчання були запроваджені переважно для підготовки фахівців на заочних відділеннях та для післядипломного професійного вдосконалення. Освітній процес у вітчизняних медичних ЗВО реалізовувався очно, а дистанційна форма навчання була доступна на післядипломному етапі підвищення кваліфікації лікарів [3]. Проте пандемія COVID-19, а в подальшому повномасштабне російське вторгнення в Україну у 2022 році обумовили необхідність запровадження дистанційного навчання, зокрема для студентів-медиків. Тому сучасна вища медична освіта має виконувати своє завдання, створюючи професійне освітнє середовище, спрямоване на підготовку медичних працівників, здатних якісно виконувати професійну роботу, зокрема в особливих або екстремальних умовах, ухвалювати швидкі рішення та навчатися впродовж життя. [1].

Очевидно, що нові реалії вищої медичної освіти вимагають змін в підготовці студентів-неврологів та розроблення ефективних моделей дистанційного навчання в медичних ЗВО України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження дистанційної освіти для вищої медичної освіти можна знайти в роботах Ю. Кучина, Л. Лимара [3], Т. Лахтадира, Л. Турбала, Т. Ніязметова [4], а

також в праці О. Ісаєвої [1], які зосереджені на вивченні особливостей дистанційного навчання студентів-медиків у кризових умовах. О. Шевченко, В. Петренко, Л. Тодоріко, І. Овчаренко, О. Погорелова [2] вивчали світовий досвід імплементації дистанційного навчання у медичній освіті. Підготовка фахівців-неврологів була темою наукових розвідок О. Козьолкіна, С. Медведкової, А. Ревенько, А. Дронової [5], Р. Свістільник, О. Гордійчука, Г. Московко, А. Корнійчука [6], І. Філюк, О. Кальбус, Н. Шастун [7], С. Шкробот, З. Салій, Х. Дуве [8].

Водночас важливими є висновки зарубіжних дослідників на цю тему. Так, С. Ахмаді, П. Каллеструп, М. Катібех, М. Аміні [9] детально проаналізували стратегії дистанційного навчання і медичних ЗВО. Р. Бабу, Б. Бахулеян, А. Шілпа, К. Свіджа, Д. Манджуран [10] оцінили ефективність дистанційного навчання студентів-медиків, а М. Хаугланд, І. Розенберг [11], Х. Нематян, А. Масоумнія, С. Шакіба [12] вивчали вибір ефективних методів навчання майбутніх лікарів. Деякі праці присвячені формуванню професійних умінь та навичок (М. Райян, Е. Хомбое, С. Чандра [13], Дж. Сі [14]), а також гнучких навичок, необхідних для успішної професійної діяльності фахівців сфери охорони здоров'я (А. Бойко [15], М. Юрдал, Е. Сахін, А. Айтуг Косан [16]).

Однак проблема формування ефективних моделей дистанційного навчання фахівців-неврологів в медичних ЗВО України потребує детального вивчення задля вдосконалення професійної підготовки медичних кадрів та формування готовності студентів діяти в гнучкому інформаційному середовищі, зокрема в особливих чи екстремальних умовах.

Мета статті — дослідити моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів в медичних ЗВО України, виокремити ефективні стратегії їхнього формування та окреслити методи навчання, які створюють позитивний інноваційний освітній простір у процесі підготовки студентів-медиків.

Виклад основного матеріалу. Захворювання нервової системи становлять найбільшу частку серед усіх хвороб людини і тому є одним з основних тягарів для сучасного суспільства. В цьому контексті неврологія стрімко розвивається як практична галузь медицини, що охоплює широке коло питань, пов'язаних з діагностикою, лікуванням і профілактикою захворювань центральної та периферичної нервової системи [5].

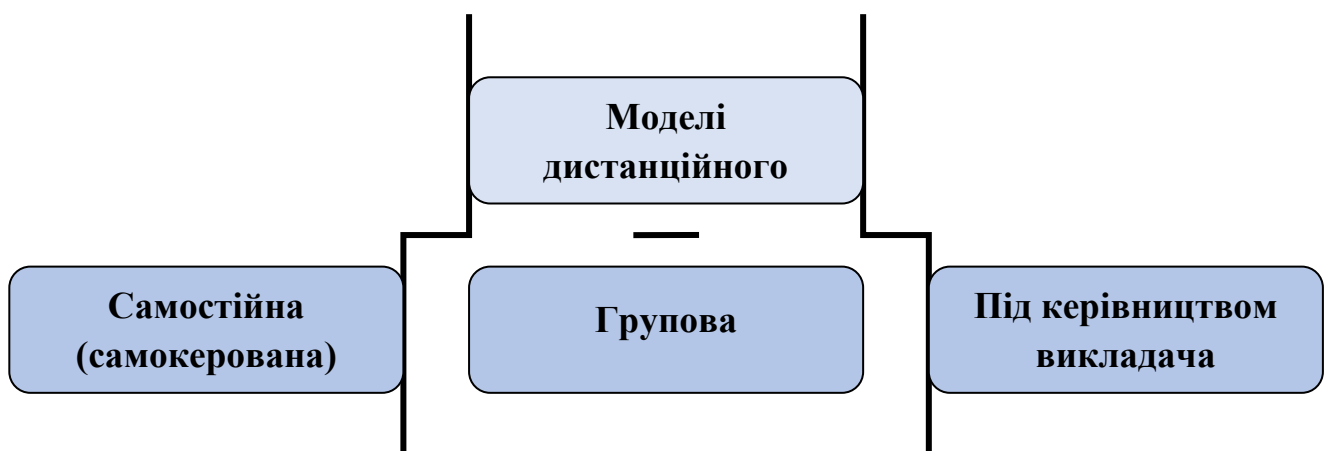
Вибір спеціалізації з неврології обумовлений актуальністю проблеми неврологічних патологій та порушень для світової та вітчизняної медицини [8]. Підготовка майбутніх неврологів на медичних факультетах ЗВО та в Інтернатурі зі спеціальності «Неврологія» на післядипломному етапі навчання – передбачає формування теоретичних і практичних знань про анатомію і фізіологію нервової системи, основні симптоми і синдроми захворювань, вивчення закономірностей розвитку хвороб, принципів і критеріїв діагностики та тактики лікування. Майбутні лікарі також мають опанувати основні клінічні методи дослідження нервової системи, отримати практичні навички спілкування з пацієнтами та вивчити новітнє медичне обладнання [5].

Значний прогрес у галузі медицини та збільшення фахової інформації зосереджує увагу на питаннях інновацій у вищій медичній освіті. Зважаючи на це, сучасні тенденції розвитку європейської медичної освіти передбачають побудову високотехнологічного інформаційного освітнього простору, що сприяє формуванню та вдосконаленню фахових знань, умінь та навичок майбутніх фахівців системи охорони здоров'я [4], а також розвитку універсальних чи гнучких навичок, які забезпечують успішну професійну діяльність [15].

В контексті дистанційного навчання у медичних ЗВО України на сьогоднішній день варто зазначити, що дистанційний навчальний процес — це відтворення традиційного навчального процесу засобами інформаційно-комунікаційних технологій (далі — ІКТ) для засвоєння структурованої інформації [17].

Згідно з результатами наукових досліджень [2; 3; 6], дистанційне навчання студентів-медиків та лікарів-інтернів — це інноваційна організація освітнього процесу, яка реалізується у специфічній педагогічній системі та базується на принципах самостійності та інтерактивної взаємодії учасників освітнього процесу. Серед інших принципів дистанційної освіти можна назвати науковість, систематичність, наочність, індивідуальність, мобільність, доступність та відкритість. Також основними принципами дистанційного навчання у вищій медичній освіті є хронологічне відстеження досягнутих результатів навчання, алгоритмізація навчального процесу та моделювання інформаційного наповнення тем для подальших досліджень [17].

Реалізація цих принципів можлива за умови імплементації оптимальної моделі дистанційного навчання. Аналіз іноземної літератури з теми цього дослідження показує, що відомо три моделі дистанційного навчання неврологів у медичних університетах. Це самостійна чи самокерована (self-guided or self-directed) модель [14; 18], групова (collaborative) модель [11] та модель дистанційного навчання під керівництвом викладача (instructor-led) [10; 12]. Моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів зображено на рисунку 1.

*Рис. 1. Моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів
 Джерело: розроблено автором*

Так, самостійна чи самокерована модель передбачає дистанційне навчання в асинхронному форматі, коли здобувачі освіти самостійно працюють із заздалегідь розробленими навчальними матеріалами, виконують практичні завдання та здійснюють самоконтроль за допомогою онлайн текстів [14]. Така модель означає, що студент та лікар-інтерн працює без допомоги викладача чи інших членів навчальної групи, самостійно визначає навчальні цілі, формулює освітні завдання, ідентифікує навчальні ресурси, вибирає найбільш прийнятні стратегії навчання та використовує їх під час виконання завдань, здійснює самоконтроль навчальної діяльності [18].

Групова модель дистанційного навчання є поєднанням цифрових навчальних інструментів та групової роботи, під час якої здобувачі освіти працюють без допомоги викладача. Студенти та лікарі-інтерни самостійно організують дискусії, виконують проекти та творчі завдання, обговорюють проблемні питання, здійснюють горизонтальний контроль навчальної діяльності. Рекомендована кількість учасників для роботи становить 5-7 осіб [11].

Дистанційне навчання під керівництвом викладача — це форма синхронного навчання, модель, в якій викладач бере участь у класі, організуючи навчальний процес, презентуючи нові матеріали, контролюючи виконання завдань та оцінюючи успішність студентів та лікарів-інтернів [10].

Модель дистанційного навчання визначає викладач. Здійснюючи такий вибір, він має врахувати всі можливі переваги та недоліки, з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники, що впливають на організацію навчального процесу. Аналіз науково-педагогічної літератури [10; 11; 12; 14; 18] свідчить про те, що кожна з описаних моделей має низку переваг, тому вченими рекомендовано оптимальне поєднання елементів самостійного, групового навчання, а також проведення занять під керівництвом викладача. У таблиці 1 проаналізовано переваги моделей дистанційного навчання фахівців-неврологів.

Таблиця 1

Переваги моделей дистанційного навчання фахівців-неврологів

Модель дистанційного навчання фахівців-неврологів	Переваги моделі дистанційного навчання
Самокерована модель	<ul style="list-style-type: none"> ● формування навичок самодисципліни та самоменеджменту як методів ефективно організації самоосвітньої діяльності; ● розвиток ініціативності, тайм-менеджменту, навичок управління; ● вироблення когнітивних стратегій; ● вдосконалення навичок навчання протягом усього життя; ● формування навичок планувати, регулювати, аналізувати власну діяльність; ● розвиток навичок самооцінювання; ● формування навичок прийняття рішень; ● розвиток ІКТ-компетенції, інформаційної грамотності.

<p>Групова модель</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● формування гнучкості та креативності; ● розвиток комунікативних навичок, вміння вести бесіду; ● вдосконалення вміння працювати в команді; ● формування лідерських навичок; ● підготовка до здійснення самоконтролю та горизонтального контролю; ● розвиток вміння приймати рішення; ● формування професійної компетентності, передусім на основі колективних знань; можливість краще зрозуміти проблему та уникнути багатьох помилок; ● виконання специфічних ролей під час виконання завдання; ● багатоаспектний аналіз клінічної ситуації та прийняття оптимального рішення; ● формування відповідальності та почуття обов'язку; ● оптимізація діяльності викладача.
<p>Модель під керівництвом викладача</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● можливість використання різноманітних методів для організації освітнього процесу; ● забезпечення зворотного зв'язку між викладачем та здобувачами освіти; ● використання різних інструментів контролю; ● підвищення мотивації до навчання і до майбутньої професійної діяльності; ● експертний аналіз професійних ситуацій; ● відповіді на запитання, заповнення інформаційних прогалин; ● можливість інформаційного наповнення заняття, вибір змісту; ● використання прийомів закріплення та повторення навчального матеріалу; ● можливість опрацювати більший обсяг матеріалу на занятті.

Джерело: розроблено автором

Формування моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів передбачає використання трьох стратегій залежно від цілей: формування умінь та навичок (skill-driven learning) [14; 15; 19], формування професійних компетентностей (competency-driven learning) [13], формування мотивації та цінностей (attitude-driven learning) [16].

Стратегії формування навичок і компетенцій реалізуються під час навчання на платформах дистанційного навчання через повноцінні дистанційні курси, розроблені на кафедрі. Студенти та лікарі-інтерни можуть працювати у зручному темпі, але проходження матеріалу прив'язане до чіткого графіку. Сюди входять лабораторні онлайн-курси в синхронному форматі та самостійні проекти в асинхронному форматі [14]. Окрім набуття професійних навичок, студенти та лікарі-інтерни опановують гнучкі

навички [15; 19], включно з необхідними для роботи з ІКТ, такі як маніпулятивні, інформаційні, навігаційні, соціальні, творчі та мобільні навички [19].

Стратегії формування професійної компетентності націлені на набуття практичних знань, необхідних для майбутньої професійної діяльності. Таке навчання здійснюється через розроблення електронних ресурсів, проведення вебінарів з медичними працівниками, роботу з тренерами та використання симуляційних технологій і тренажерів [13].

Стратегії формування мотивації та цінностей — це спрямованість підготовки лікарів-неврологів на підвищення мотивації до навчання та майбутньої професійної діяльності, набуття професійно важливих якостей, розширення світогляду, вироблення ціннісних настанов для протидії вигоранню та професійному стресу [16].

Першочергове завдання викладачів — правильно організувати навчальний процес, що полягає не тільки у створенні моделі дистанційного навчання, а й у застосуванні спеціальних методик для навчання студентів-медиків та лікарів-інтернів. Далі наведено ефективні методи дистанційного навчання лікарів-неврологів.

Так, важливим методом навчання фахівців-неврологів залишається лекція. З огляду на великий обсяг інформації, який отримують здобувачі освіти, подача лекційних занять потребує використання інноваційних підходів та адаптації до потреб тих, хто навчається. Для цього рекомендовано використовувати сучасні мультимедійні технології та презентації, де лекційний матеріал подається наочно та тезисно, акцентуючи увагу на найважливіших аспектах [6]. Окрім лекцій, неврологія викладається за допомогою активних та інтерактивних методів навчання. Сучасні методи включають роботу над практичними ситуаціями, виконання діагностичних дослідницьких завдань та вибір методів розв'язання проблем [7].

Кейс-методу присвячено багато наукових робіт, проведених вітчизняними та зарубіжними дослідниками [7; 8; 9; 12]. Кейс-метод означає виконання конкретного завдання на базі отриманих знань. Для цього викладачеві рекомендується сформувати групи з трьох-шести студентів і надати кожній групі клінічний випадок із вхідними даними. Це можуть бути скарги пацієнта, зміни в стані пацієнта, дані неврологічного обстеження тощо. Протягом певного часу робоча група має запропонувати рішення проблеми. Команда аналізує рішення та виправляє помилки. Це можна робити у форматі «пліч-о-пліч» або під керівництвом викладача.

Метод проблемної ситуації означає колективне чи групове прийняття рішення щодо проблеми, для оволодіння якою учасники завдання мають використовувати нові інструменти та способи діяльності [7; 9]. Це може бути завдання з відсутніми вихідними даними, завдання з надлишковими вихідними даними, завдання з невизначеністю в постановці питання, завдання з суперечливими (частково невірними) відомостями [7].

Метод «мозковий штурм» передбачає розв'язування завдань в умовах обмеженого часу [6; 9]. Студенти та лікарі-інтерни отримують лише одну проблему для розв'язання і пропонують велику кількість різних ідей, зокрема нестандартних. У цьому завданні важливо почути думки всіх членів групи і разом вибрати найбільш слушну ідею. Цей метод є найефективнішим, коли один зі студентів виконує роль фасилітатора та секретаря і записує все, що було сказано.

Групова дискусія є одним із найбільш ефективних методів інтерактивного навчання [6; 8; 9]. Така вправа дає змогу якісно проаналізувати думки й установки всіх учасників групи, вивчити проблему з різних сторін, прийняти колективне рішення. Групова дискусія на заняттях зі студентами-медиками та лікарями-інтернами відбувається з наведенням цікавих клінічних прикладів, що ґрунтуються на власному досвіді викладачів або ж підкріплюється демонстрацією відео- чи фотоматеріалів [6].

Метод круглого столу [9] — це формат, в якому учасники виступають і відкрито обговорюють визначену тему в певному порядку. Для того, щоб наблизити його до реальної клінічної практики, до участі в круглих столах запрошуються медичні працівники, пацієнти та представники різних університетських кафедр, також учасники мають доступ до даних з чинних медичних джерел, які допомагають формувати та поглиблювати клінічне мислення студентів. Плани проведення круглих столів і теми для обговорення узгоджуються заздалегідь.

Інші ефективні методи навчання включають аналіз конкретних ситуацій у малих групах [6; 12], проблемно-орієнтоване навчання [14], проєкти в малих групах, клінічні симуляції, роботу у віртуальних лабораторіях [9; 18], телефонні та відео- навчальні візити, вебінари, симуляційні вправи та робочі ігри [9] та інші.

Для оцінювання рекомендовано використовувати бліц-опитування [8], експрес-метод тестового контролю засвоєння теми чи вирішення кейс-завдань кожним студентом та лікарем-інтерном самостійно [6].

Отже, було визначено, що ефективна організація дистанційного навчання фахівців-неврологів залежить від вибору моделі, стратегії її формування та імплементації ефективних методів навчання.

Висновки. З'ясовано, що дистанційне навчання — це форма організації освітнього процесу, в якій викладачі та здобувачі освіти територіально чи у часі віддалені один від одного. Доведено, що сучасна вища медична освіта покликана реалізувати свої завдання за допомогою формування особливого освітнього середовища та імплементації інноваційних педагогічних технологій, зокрема дистанційного навчання. Зазначено, що дистанційний навчальний процес в медичних ЗВО України передбачає відтворення традиційного навчального процесу засобами ІКТ для засвоєння структурованої інформації. Основними принципами дистанційного навчання

студентів-медиків та лікарів-інтернів є самостійність, інтерактивність, науковість, систематичність, доступність, наочність, індивідуальність, мобільність, доступність та відкритість, а також можливість хронологічного відслідковування досягнутих результатів, алгоритмізація освітнього процесу та моделювання тематики інформаційного контенту для подальшої роботи. Доведено, що реалізація цих принципів можлива за умови впровадження оптимальної моделі дистанційного навчання.

На основі аналізу зарубіжних джерел з теми дослідження встановлено, що є три моделі дистанційного навчання фахівців-неврологів у медичних ЗВО: самостійна чи самокерована модель, групова модель та модель дистанційного навчання під керівництвом викладача. Модель дистанційного навчання визначається самим викладачем. Здійснюючи такий вибір, він повинен врахувати всі можливі переваги та недоліки, з'ясувати внутрішні та зовнішні чинники освітнього процесу, які впливають на його організацію. Науковці рекомендують поєднувати викладання під керівництвом викладача з елементами самостійного та групового навчання. Створення моделі дистанційного навчання для лікарів-неврологів передбачає використання трьох стратегій залежно від мети: формування навичок, формування професійної компетентності, формування мотивації та цінностей.

Доведено, що першочерговим завданням для викладача є правильна організація освітнього процесу, що передбачає не лише формування моделі дистанційного навчання, а й імплементацію конкретних методів навчання студентів медичних ЗВО. Ефективні методи дистанційного навчання для неврологів включають лекції, кейс-методи, проблемно-ситуаційні методи, мозковий штурм, групові дискусії, круглі столи, тематичні дослідження в малих групах, проблемно-орієнтоване навчання, проекти в малих групах, клінічні симуляції, віртуальні лабораторії, телефонні та відео навчальні візити, вебінари, симуляційні вправи та ділові ігри. Для оцінювання навчальних досягнень студентів-медиків та лікарів-інтернів під час реалізації дистанційного навчання використовують бліц-опитування, експрес-метод тестового контролю засвоєння теми чи вирішення кейс-завдань кожним студентом самостійно.

Подальші дослідження будуть стосуватися аналізу переваг певних методів навчання фахівців-неврологів в медичних ЗВО України, а також вибору ефективних стратегій організації самостійної роботи студентів-медиків та лікарів-інтернів.

Література:

1. Ісаєва О., Шайнер Г. Дистанційне навчання студентів-медиків у кризових умовах. *Молодь і ринок*. 2022. № 3-4(201-202). С. 49-53. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.259917>
2. Дистанційне навчання у медичній освіті: світовий досвід / О.С. Шевченко, В. І. Петренко, Л. Д. Тодоріко, І. А. Овчаренко, О. О. Погорелова. *Туберкульоз, легеневі хвороби, ВІЛ-інфекція*. 2020. № 1(40). С. 97-101. DOI: <http://doi.org/10.30978/ТВ2020-1-97>

3. Кучин Ю. Л., Лимар Л. В. Основні принципи організації дистанційного навчання медиків. *Медична освіта*. 2022. № 1. С. 30–37. URL: <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2022.1.12652> (дата звернення: 05.08.2023)
4. Лахтадир Т., Турбал Л., Нязметов Т. Цифровий та електронний розвиток медичної освіти України в контексті євроінтеграційних процесів. *Scientific Practice: Modern and Classical Research Methods*. 2021. URL: <https://doi.org/10.36074/logos-26.02.2021.v3.09> (дата звернення: 05.08.2023).
5. Методика курації неврологічного хворого, семіотика уражень та принципи формулювання клінічного діагнозу захворювань нервової системи: для лікарів-інтернів за спеціальністю «Неврологія», «Психіатрія», «Загальна практика – сімейна медицина» / О. А. Козьолкін, С. О. Медведкова, А. В. Ревенько, А. О. Дронова. Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. 106 с. URL: <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/14844/1/Методика%20курації%20неврологічного%20хворого.pdf> (дата звернення: 05.08.2023).
6. Сучасні особливості підготовки та викладання циклу «Неврологія» у лікарів-інтернів зі спеціальності «Загальна практика – сімейна медицина» / Р. В. Свістільнік, О. О. Гордійчук, Г. С. Московко, А. Г. Корнійчук. *Буковинський медичний вісник*. 2019. Т. 23. № 3 (91). С. 160-165. DOI: 10.24061/2413-0737. XXIV.3.91.2019.79
7. Методичні аспекти викладання циклу «Неврологія» іноземним студентам у Дніпровському державному медичному університеті / І. О. Філюк, О. І. Кальбус, Н. П. Шастун. *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2022. Т. 7. № 1 (35). С. 288-291. DOI: 10.26693/jmbs07.01.288
8. Курс за вибором «Актуальні проблеми цереброваскулярної патології» – особливості впровадження в умовах дистанційного навчання / С. І. Шкробот, З. В. Салій, Х. В. Дуве. *Медична освіта*. 2021. № 2. С. 133-137. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2021.2.11966>
9. Distance learning strategies in medical education during COVID-19: A systematic review / S. Ahmady, P. Kallestrup, M.M. Sadoughi, M. Katibeh, M. Kalantarion, M. Amini et al. *Journal of Education and Health Promotion*. 2021. № 10. DOI: 10.4103/jehp.jehp_318_21
10. Effectiveness of Self-paced and Instructor-led Online Learning: A Study among Phase I Medical Students / R. Babu, B. Bahuleyan, P. Panchu, A. V. Shilpa, C. K. Sreeja, D.J. Manjuran. *Journal of Clinical and Diagnostic Research*. 2022. № 16(1). DOI: 10.7860/JCDR/2022/51778.15837
11. Collaborative learning in small groups in an online course – a case study / M.J. Haugland, I. Rosenberg, K. Aasekjær. *BMC Medical Education*. 2022. № 22. <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03232-x>
12. Comparison of Instructor-Led and Video-Based Instruction in Teaching Suturing to Medical Students / H. Nematian, A. M. Masoumnia, S. Shakiba, N. Milan, Z. Vahdati, L. O. Zanjani et al. *Journal of Surgical Research*. 2023. № 287. P. 134-141. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jss.2023.02.007>
13. Competency-Based Medical Education: Considering Its Past, Present, and a Post-COVID-19 Era / M. S. Ryan, E. S. Holmboe, S. Chandra. *Academic Medicine*. 2022. № 97(35). P. 90-97. DOI: 10.1097/ACM.0000000000004535
14. Si J. Medical students' self-directed learning skills during online learning amid the COVID-19 pandemic in a Korean medical school. *Korean Journal of Medical Education*. 2022. № 34(2). P. 145-154. DOI: 10.3946/kjme.2022.226
15. Boiko A. E. Developing students' soft skills: Integrating Ukraine's non-formal education into the European educational space. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2022. Вип. 26. Кн. 1. С. 55-64. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-1-55-64>

16. Development of medical school students' attitudes towards online learning scale and its relationship with e-learning style / M. O. Yurdal, E. M. Sahin, A. M. Aytug Kosan, C. Toraman. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*. 2021. № 22(3). URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1857762> (date of access: 05.08.2023).

17. Дистанційне навчання в системі професійно-технічної освіти: монографія / В. В. Ягупов, Л. М. Петренко, С. Г. Кравець, Л. А. Майборода, А. В. Мицишен, В. Л. Шевченко. Житомир: «Полісся», 2019. 234 с.

18. Zheng B. Medical Students' Technology Use for Self-Directed Learning: Contributing and Constraining Factors. *Medical Science Educator*. 2022. № 32(1). P. 149-156. DOI: 10.1007/s40670-021-01497-3

19. Internet skills of medical faculty and students: is there a difference? / D. O'Doherty, J. Loughheed, A. Hannigan, J. Last, M. Dromey, C. O'Tuathaigh et al. *BMC Medical Education*. 2019. № 19(39). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12909-019-1475-4>

References:

1. Isaieva, O. & Shainer, H. (2022). Dystantsiine navchannia studentiv-medykiv v kryzovykh umovakh [Distance education of medical students under crisis conditions]. *Molod i rynek – Youth and market*, 3-4(201-202), 49-53. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2022.259917> [in Ukrainian]

2. Shevchenko, O. S., Petrenko, V. I., Todoriko, L. D., Ovcharenko, I. A., & Prohorielova, O. O. (2020). Dystantsiine navchannia u medychnii osvity: svitovyi dosvid [Distance learning in medical education: foreign experience]. *Tuberkulioz, lehenevi khvoroby, VIL-infektsiia – Tuberculosis, lung diseases, HIV infection*, 1(40), 97-101. DOI: <http://doi.org/10.30978/TB2020-1-97> [in Ukrainian]

3. Kuchyn, Yu. L. & Lyamar L. V. (2022). Osnovni pryntsyipy orhanizatsii dystantsiinoho navchannia medykyv [Main principles of organization of distance education of medical students]. *Medychna osvita – Medical education*, 1. 30-37. DOI: <https://doi.org/10.11603/m.2414-5998.2022.1.12652> [in Ukrainian]

4. Lakhtadyr, T., Turbal, L., & Niazmetov, T (2021). Tsyfrovyi ta elektronnyi rozvytok medychnoi osvity Ukrainy v konteksti euointehratsiinykh protsesiv [Digital and electronic development of medical education of Ukraine in the context of eurointegration processes]. *Zbirnyk naukovykh prats AIOGOS – Collection of scientific works AIOGOS*, 3, 32-33. <https://doi.org/10.36074/logos-26.02.2021.v3.09> [in Ukrainian]

5. Koziolkin, O. A., Medvedkova, S. O., Revenko, A. V., & Dronova A. O. (2021). *Metodyka kuratsii nevrolohichnoho khvoroho, semiotyka urazhen ta pryntsyipy formuliuвання klinichnoho diahnozu zakhvoriuvan nervovoi systemy: dlia likariv-interniv za spetsialnistiu «Nevrologiia», «Psihiatriia», «Zahalna praktyka – simeinna medytsyna» [Methods of curation of a neurological patient, semiotics of damages and principles of formulation of clinical diagnosis of nervous system diseases: for intern doctors of speciality «Neurology», «Psychiatrics», «General practice – family medicine»]. Zaporizhzhia: Zaporizhzhia State medical University. Retrieved from <http://dspace.zsmu.edu.ua/bitstream/123456789/14844/1/Методика%20курації%20неврологічного%20хворого.pdf> [in Ukrainian]*

6. Svistilnik, R. V, Hordiichuk, O. O., Moskovko, H. S., & Korniiichuk, A. H. (2019). Suchasni osoblyvosti pidhotovky ta vykladannia tsykladu «Nevrologiia» u likariv-internivto za spetsialnistiu «Zahalna praktyka – simeinna medytsyna» [Modern peculiarities of training and teaching of cycle «Neurology» to intern doctors of speciality «General practice – family medicine»]. *Bukovynskiy medychnyi visnyk – Bukovinian medical bulletin*, 23(3(91)), 160-165. DOI: 10.24061/2413-0737. XXIV.3.91.2019.79 [in Ukrainian]

7. Filiuk, I. O., Kalbus, O. I., & Shastun, N. P. (2022). Metodychni aspekty vykladannia tsykladu «Nevrologiia» inozamnym studentam u Dniprovskomu derzhavnomu medychnomu universyteti [Methodical aspects of teaching of cycle «Neurology» to foreign students in Dnipro State Medical University]. *Ukrainskyi zhurnal medytsyny, biolohii ta sportu – Ukrainian journal of medicine, biology, and sport*, 7(1 (35)), 288-291. DOI: 10.26693/jmbs07.01.288 [in Ukrainian]

8. Shkrobot, S. I., Saliy, Z. V., & Duve, Kh. V. (2021). Kurs za vyborom «Actualni problemy tserebrovaskuliarnoi patolohii» – osoblyvosti vprovadzhenia v umovakh dystantsiinoho navchannia [Selective course «Actual problems of cerebrovascular pathology» – peculiarities of implementation under conditions of distance learning]. *Medychna osvita – Medical education*, 2, 133-137. <https://doi.org/10.11603/me.2414-5998.2021.2.11966> [in Ukrainian]
9. Ahmady, S., Kallestrup, P., Sadoughi, M. M., Katibeh, M., Kalantarion, M., Amini, M. et al. (2021). Distance learning strategies in medical education during COVID-19: A systematic review. *Journal of Education and Health Promotion*, 10. DOI: 10.4103/jehp.jehp_318_21
10. Babu, R., Bahuleyan, B., Panchu, P., Shilpa, A. V., Sreeja, C.K., & Manjuran, D. J. (2022). Effectiveness of Self-paced and Instructor-led Online Learning: A Study among Phase I Medical Students. *Journal of Clinical and Diagnostic Research*, 16(1). DOI: 10.7860/JCDR/2022/51778.15837
11. Haugland, M. J., Rosenberg, I., & Aasekjær, K. (2022). Collaborative learning in small groups in an online course – a case study. *BMC Medical Education*, 22. <https://doi.org/10.1186/s12909-022-03232-x>
12. Nematian, H., Masoumnia, A. M., Shakiba, S., Milan, N., Vahdati, Z., Zanjani, L. O. et al. (2023). Comparison of Instructor-Led and Video-Based Instruction in Teaching Suturing to Medical Students. *Journal of Surgical Research*, 287, 134–141. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jss.2023.02.007>
13. Ryan, M. S., Holmboe, E. S., & Chandra, S. (2022). Competency-Based Medical Education: Considering Its Past, Present, and a Post-COVID-19 Era. *Academic Medicine*, 97(35), 90-97. DOI: 10.1097/ACM.0000000000004535
14. Si, J. (2022). Medical students' self-directed learning skills during online learning amid the COVID-19 pandemic in a Korean medical school. *Korean Journal of Medical Education*, 34(2), 145-154. DOI: 10.3946/kjme.2022.226
15. Boiko, A. E. (2022). Developing students' soft skills: Integrating Ukraine's non-formal education into the European educational space. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi – Theoretical and methodical problems of education of children and pupils*, 26(1), 55-64. DOI: <https://doi.org/10.32405/2308-3778-2022-26-1-55-64>
16. Yurdal, M. O., Sahin, E. M., Aytug Kosan, A. M., & Toraman, C. (2021). Development of medical school students' attitudes towards online learning scale and its relationship with e-learning style. *Turkish Online Journal of Distance Education-TOJDE*, 22(3). Retrieved from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1857762>
17. Yahupov, V. V., Petrenko, L. M., Kravets, S. H., Maiboroda, L. A., Mytsyshen, A. V., & Shevchenko, V. L. (2019). *Dystantsiine navchannia v systemi profesiino-tekhnichnoi osvity [Distance learning in the system of vocational education]: monography*. Zhytomyr: Polissia. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/721757/1/Дистанц_моногр.pdf [in Ukrainian]
18. Zheng, B. (2022). Medical Students' Technology Use for Self-Directed Learning: Contributing and Constraining Factors. *Medical Science Educator*, 32(1), 149–156. DOI: 10.1007/s40670-021-01497-3
19. O'Doherty, D., Lougheed, J., Hannigan, A., Last, J., Dromey, M., C. O'Tuathaigh et al. (2019). Internet skills of medical faculty and students: is there a difference? *BMC Medical Education*, 19(39). DOI: <https://doi.org/10.1186/s12909-019-1475-4>

УДК: 612.82:159.942:615.322:[582.702+582.796.2+582.584]:612.882-05

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-663-676](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-663-676)

Вадзюк Степан Несторович Заслужений діяч науки і техніки України, д-р. мед. наук, проф., завідувач кафедри фізіології з основами біоетики та біобезпеки, Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України, тел.: (067) 769-70-83, <https://orcid.org/0000-0001-9105-8205>

Дживак Тетяна Василівна лікар-психіатр, аспірант кафедри фізіології з основами біоетики та біобезпеки, Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України, тел.: (066) 038-37-14, <https://orcid.org/0000-0001-9367-9742>

ВПЛИВ РОСЛИННОГО АДАПТОГЕНУ НА ОСНОВІ РАДІОЛИ РОЖЕВОЇ, ЖЕНШЕНЮ ТА УНГЕРНІЇ ВІКТОРА НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН ОСІБ З ВИЩОЮ ТЕПЛОЧУТЛИВІСТЮ

Анотація. У даній науковій праці обговорюється важливість адаптації людей до змін клімату та впливу стресорів, і в цьому контексті розглядається питання використання адаптогенів. Адаптогени - це біологічно активні речовини, які допомагають організму пристосовуватися до стресових ситуацій та забезпечують гармонійне функціонування системи. Метою дослідження було вивчити вплив комплексного рослинного препарату, що включає екстракти радіоли рожевої, кореня женшеню та унгернії Віктора, на психоемоційний стан осіб з вищою теплочутливістю. У рамках дослідження було визначено рівень теплочутливості у 150 студентів. Вони проходили опитувальник "Рівні теплочутливості" та їм була проведена теплова проба. За результатами оцінювання учасників обстеження було поділено на дві групи. До першої групи віднесли ті у кого виявлено вищу теплочутливість, другу групу склали ті особи, у яких було виявлено нижчу теплочутливість. З групи студентів, у яких було виявлено вищу теплочутливість, для обстеження було залучено 14 студентів. Після оцінки первинних результатів кожному студенту було запропоновано приймати щоденно по 1 капсулі рослинного препарату у складі якого присутні: родіоли рожевої корінь сухий мелений (*Rhodiola rosea*) – 120,0 мг (mg), женьшеню корінь сухий мелений (*Panax ginseng*) – 50,0 мг (mg), унгернії Віктора клітинна біомаса суха мелена (*Ungernia victoris*) – 5,0 мг (mg) у формі твердих желатинових капсул на протязі 30 днів. Дослідження включало аналіз психоемоційних тестів перед і після вживання рослинного препарату. Також отримані результати після прийому рослинного адаптогену

було порівняно із показниками осіб з нижчою теплочутливістю. Виявлено позитивний ефект в сфері фізичного і емоційного самопочуття після вживання рослинного препарату, зокрема покращення настрою та зниження рівня тривожності. Отримані результати свідчать про потенційний ефективний вплив рослинного препарату на психоемоційний стан людей з вищою теплочутливістю та його можливість підвищити адаптаційні можливості організму до стресових ситуацій та змінних психоемоційних станів. Дослідження також вказує на позитивний вплив препарату на когнітивні функції людини.

Ключові слова: адаптація, адаптогени, психоемоційний стан, теплочутливість, когнітивні функції, тривожність

Vadzyuk Stepan Nestorovich Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Prof., DSc, MD, Head of the Department Physiology, Bioethics and Biosafety, I. Horbachevsky Ternopil National Medical University, tel.: (067) 769-70-83, <https://orcid.org/0000-0001-9105-8205>

Dzhyvak Tetiana Vasylivna Psychiatrist, PhD student of the Department Physiology, Bioethics and Biosafety, I. Horbachevsky Ternopil National Medical University, tel.: (066) 038-37-14, <https://orcid.org/0000-0001-9367-9742>

EFFECT OF PLANT ADAPTOGEN BASED ON RADIOLA ROSEA, GINSENG AND UNGERNIA VICTOIRE ON THE PSYCHOEMOTIONAL STATE OF PERSONS WITH HIGHER HEAT SENSITIVITY

Abstract. This research paper discusses the importance of people adapting to climate change and the impact of stressors, and in this context, the use of adaptogens is considered. Adaptogens are biologically active substances that help the body to adapt to stressful situations and ensure the harmonious functioning of the system. The aim of the study was to investigate the effect of a complex herbal preparation, including extracts of radiola rosea, ginseng root and Victor's unguernia, on the psycho-emotional state of people with higher heat sensitivity. As part of the study, the level of heat sensitivity was determined in 150 students. They took the questionnaire "Levels of heat sensitivity" and underwent a heat test. Based on the assessment results, the survey participants were divided into two groups. The first group included those with a higher heat sensitivity, and the second group consisted of those with a lower heat sensitivity. From the group of students with higher heat sensitivity, 14 students were involved in the examination. After assessing the initial results, each student was asked to take 1 capsule of a herbal preparation containing Rhodiola rosea dry ground root - 120.0 mg, Panax ginseng dry ground root - 50.0 mg, Ungernia victoris cell biomass dry ground - 5.0 mg in the form of hard gelatin

capsules for 30 days. The study included the analysis of psycho-emotional tests before and after the use of the herbal preparation. The results obtained after taking the herbal adaptogen were also compared with those of people with lower heat sensitivity. A positive effect in the area of physical and emotional well-being was found after the use of the herbal preparation, including improved mood and reduced anxiety. The results obtained indicate a potentially effective effect of the herbal preparation on the psycho-emotional state of people with higher heat sensitivity and its ability to increase the body's adaptive capacity to stressful situations and variable psycho-emotional states. The study also indicates a positive effect of the drug on human cognitive functions.

Keywords: adaptation, adaptogens, psychoemotional state, heat sensitivity, cognitive functions, anxiety

Постановка проблеми. За останні роки глобальне потепління стало однією з найбільш актуальних тем для обговорення у наукових колах, адже це не лише наукове та екологічне явище, а й важлива проблема сучасного світу, що має серйозні наслідки для природних та глобальних систем. Зростання середньої температури повітря, зміни в розподілі опадів, збільшення інтенсивності природних лих, таких як засухи та повені, стали відчутними наслідками глобального потепління. Зміни клімату призводять до ряду негативних наслідків, включаючи вплив на психоемоційний стан населення [1,2,3].

Особливо вразливими перед змінами клімату є особи з вищою теплочутливістю, оскільки для їхнього організму тепло є фактором стресу, що у свою чергу при довготривалому впливі призводить до виснаження адаптивних можливостей людини, а саме зменшення рівня стресостійкості та загального психологічного комфорту, збільшення емоційної напруги, тривожності та погіршення розумової працездатності [4,5].

Сучасні реалії ставлять перед суспільством нові завдання щодо підвищення адаптаційної здатності людей [6]. З цією метою вчені та дослідники звертають увагу на адаптогени - це біологічно активні речовини, які допомагають організму пристосуватися до різноманітних стресорів, незалежно від їхнього походження, та забезпечують гармонійне функціонування систем організму [7,8]. Один із цікавих напрямів досліджень полягає у вивченні впливу рослинних адаптогенів на психоемоційний стан осіб з вищою теплочутливістю. У цьому контексті, нами обрані рослини - радіола рожева, корінь женшеню та унгернія Віктора, які мають потенціал впливати на різні аспекти психоемоційного здоров'я та підвищити стійкість організму до стресового фактору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Оскільки дана тематика є не до кінця вивченою науковцями, у нашому дослідженні ми прагнемо з'ясувати, чи може рослинний адаптоген на основі родіоли рожевої, кореня женьшеню,

унгернії Віктора допомогти підвищити стресостійкість, покращити настрій та загалом підвищити психоемоційний стан цієї особливо вразливої групи населення.

Мета статті – Дослідити вплив препарату у складі якого є екстракт радіоли рожевої, женшеню та унгернії Віктора на психоемоційний стан осіб із вищою теплочутливістю.

Виклад основного матеріалу. До проведення даного дослідження нами було визначено рівень теплочутливості у 150 студентів віком 17-20 років які навчаються у Тернопільському національному медичному університеті імені І. Я.Горбачевського за допомогою проходження ними опитувальника "Рівні теплочутливості" (авторське свідоцтво № 115529 від 01.11.2022 р.) та проведеної теплової проби (авторське свідоцтво № 119974 від 22.06.2023 р.). За результатами оцінювання учасників обстеження було поділено на дві групи. До першої групи віднесли 56 осіб (37,3%) у яких було виявлено вищу теплочутливість, другу групу склали 94 особи (62,7%) у яких було виявлено нижчу теплочутливість. З групи студентів, у яких було виявлено вищу теплочутливість, для обстеження було залучено 14 студентів у віці 18-20 років. Усі учасники були належним чином проінформовані про процедуру дослідження відповідно до етичних стандартів біоетики. Вони надали свою добровільну письмову згоду на участь у дослідженні та використання отриманих результатів у науковій роботі. Учасникам було запропоновано проходження наступних тестів для оцінки психоемоційного стану, які були проведені двічі – на початку та в кінці обстеження.

Студенти мали право відмовитися від участі в будь-який момент без пояснення причин. Проведені тестування не суперечать прийнятим біоетичним нормам декларації Гельсінкі, прийнятої Генеральною Асамблеєю Всесвітньої медичної асоціації з прав людини, а також Міжнародного кодексу медичної етики та законів України [9]. Протокол № 72 від 3 квітня 2023 року засідання комісії біоетики Тернопільського національного медичного університету імені Івана Горбачевського МОЗ України. Наші обстеження проведені на базі лабораторії психофізіологічних досліджень, сертифікованої Міністерством охорони здоров'я України, кафедри фізіології, біоетики та біобезпеки Тернопільського національного медичного університету імені Івана Горбачевського МОЗ України (Сертифікат № 003/18).

Методика САН (самопочуття, активність, настрої), дозволяє оперативно оцінити психоемоційний стан особи та відстежувати його динаміку відносно короткого часового інтервалу. Ця методика може бути використана як для діагностики психологічного стану на момент обстеження, так і для моніторингу змін цього стану протягом певного періоду часу, а також для повторного тестування. Учасники оцінювали свій стан на момент тестування за 30 парами протилежних характеристик (позитивних та негативних) на

спеціальному бланку. Результати групувалися та підсумовувалися за певними категоріями [10].

Методика "Шкала реактивної та особистісної тривожності" (шкала Спілберга-Ханіна) надає можливість виміряти рівень тривожності як особистісну характеристику, так і як стан, пов'язаний з поточною обстановкою та ситуацією. Цей тест допомагає з'ясувати, наскільки виражена тривожність в структурі особистості. Вона може виявлятися як підвищена поведінкова готовність до реагування, так і як мотивація, що змушує людину відчувати загрозу у звичайних обставинах [10].

Тест нервовопсихічної адаптації призначений для класифікації досліджуваних за станом психічного здоров'я на п'ять груп: здорові, майже здорові зі сприятливими прогностичними ознаками, майже здорові з несприятливими прогностичними ознаками, легка патологія, явна патологія [11].

Методика Мюнстерберга направлена на визначення вибіркової уваги, для діагностики концентрації уваги та стійкості до перешкод. Суть тесту у тому, що студенти повинні якомога швидше читаючи текст у наборі букв виділити зашифровані слова, та підкреслити їх [12].

Після оцінки первинних результатів кожному студенту було запропоновано приймати щоденно по 1 капсулі рослинного препарату у складі якого присутні: родіоли рожевої корінь сухий мелений (*Rhodiola rosea*) – 120,0 мг (mg), женьшеню корінь сухий мелений (*Panax ginseng*) – 50,0 мг (mg), унгернії Віктора клітинна біомаса суха мелена (*Ungernia victoris*) – 5,0 мг (mg) у формі твердих желатинових капсул. Тривалість прийому складала 30 днів, вживати рекомендовано в першій половині дня, запиваючи водою. Для оцінки змін у загальному стані, самопочутті та психоемоційному стані були проведені вимірювання у перший та тридцятий день дослідження, а також отримані результати після прийому рослинного адаптогену було порівняно із показниками осіб з нижчою теплочутливістю.

Статистичну обробку отриманих результатів проводили за допомогою програм «Microsoft Excel» та «Statistica 12». Для порівняння достовірності відмінностей двох вибірок використовували непараметричну статистику (ранговий критерій Манна–Уїтні).

За методикою САН (самопочуття, активність, настрої) на початку дослідження середні бали учасників відповідали середньому рівню по означеним шкалам (від 30 до 50 балів) (Таб. 1). Варто відмітити, що проявів низького рівня активності (нижче 30 балів), самопочуття і настрою не спостерігалось, отже вони не відносилися до осіб, яким потрібна екстрена психологічна допомога або психологічна корекція. У кінці дослідження після прийому курсу рослинного препарату на основі родіоли рожевої, кореня женьшеню, унгернії Віктора середній бал опитуваних підвищився та знаходився в межах високого рівня (більше 50 балів). У відсотковому співвідношенні зміни були наступні: шкали самопочуття згідно

опитувальника у студентів покращилося на 32,9%, активність на 35,5%, настрої на 28,1%. Кількісні показники отриманих результатів подано в таблиці 1.

Таблиця 1.

Розподіл студентів за кількісними показниками рівня самопочуття, активності, настрою за методикою САН (самопочуття, активність, настрої).

Шкала	Середнє значення на початку дослідження, балів	Середнє значення в кінці дослідження, балів	Відсоткова зміна (%)
Самопочуття	39,8 ± 2,6	52,9 ± 2,9*	+32,9
Активність	41,6 ± 1,7	56,4 ± 1,8*	+35,5
Настрої	45,1 ± 2,3	57,8 ± 2,5*	+28,1

Примітка: * - достовірна різниця порівняно із показником до застосування препарату ($p < 0,001$)

Згідно результатів методики "Шкала реактивної та особистісної тривожності" (шкала Спілберга-Ханіна) можна зазначити, що у опитуваних на початку дослідження середній бал згідно тестування відповідав середньому рівню ситуативної та особистісної тривожності (від 31 до 45 балів). Після завершення прийому рослинного препарату виявлено зниження рівня ситуативної тривожності на 21,3% та особистісної на 13,9%, середній показник відповідає низькому рівню (менше 30 балів). Кількісні показники отриманих результатів подано в таблиці (Табл. 2).

Таблиця 2.

Результати методики "Шкала реактивної та особистісної тривожності" (шкала Спілберга-Ханіна)

	На початку дослідження, середній бал	Вкінці дослідження, середній бал	Відсоткова зміна (%)
Ситуативна тривожність	36,1 ± 2,1	28,4 ± 2,2*	-21,3
Особистісна тривожність	34,3 ± 1,8	29,5 ± 1,7*	-13,9

Примітка: * - достовірна різниця порівняно із показником до застосування препарату ($p < 0,001$)

Проаналізувавши результати отримані після проведення тесту нервовопсихічної адаптації на початку дослідження ми отримали наступні результати, середнє значення серед опитуваних складало -0,98, що дорівнює непатологічній психологічній дезадаптації. Після закінчення прийому курсу

рослинного препарату було відзначено покращення у результатах, а саме: середній показник серед опитуваних становив $-1,34$, що відповідає нормальному рівню адаптації. Дані результати свідчать про налагодження адекватного механізму адаптації організму до різноманітних впливів навколишнього середовища. Також було відзначено зростання запасу адаптаційних можливостей. Це підтверджує, що препарат сприяє встановленню ефективного процесу пристосування організму до зовнішніх викликів. Такі зміни можуть відігравати суттєву роль у поліпшенні загального стану організму та забезпеченні його оптимальної реакції на різні впливи навколишнього середовища. Кількісні показники отриманих результатів подано в таблиці (Таб. 3)

Таблиця 3.

Показники тесту нервовопсихічної адаптації.

Середній показник на початку дослідження	Середній показник вкінці дослідження	Відсоток зміни (%)
-0,98	-1,34*	36,7

Примітка: * - достовірна різниця порівняно із показником до застосування препарату ($p < 0,001$)

Під час інтерпретації даних тесту на діагностику рівня розвитку уваги (тест Мюнстерберга) середня кількість слів, яка була виділена студентами становила 19,6, що відповідає середньому рівню розвитку уваги (15-20). Після прийому рослинного препарату середня кількість виділених слів зросла до 21,8, що у свою чергу відповідає високому рівню розвитку уваги. Цей рівень свідчить про хороші можливості до навчання, запам'ятовування інформації та відворювання її у потрібний момент. Кількісні показники отриманих результатів подано в Рис. 1.

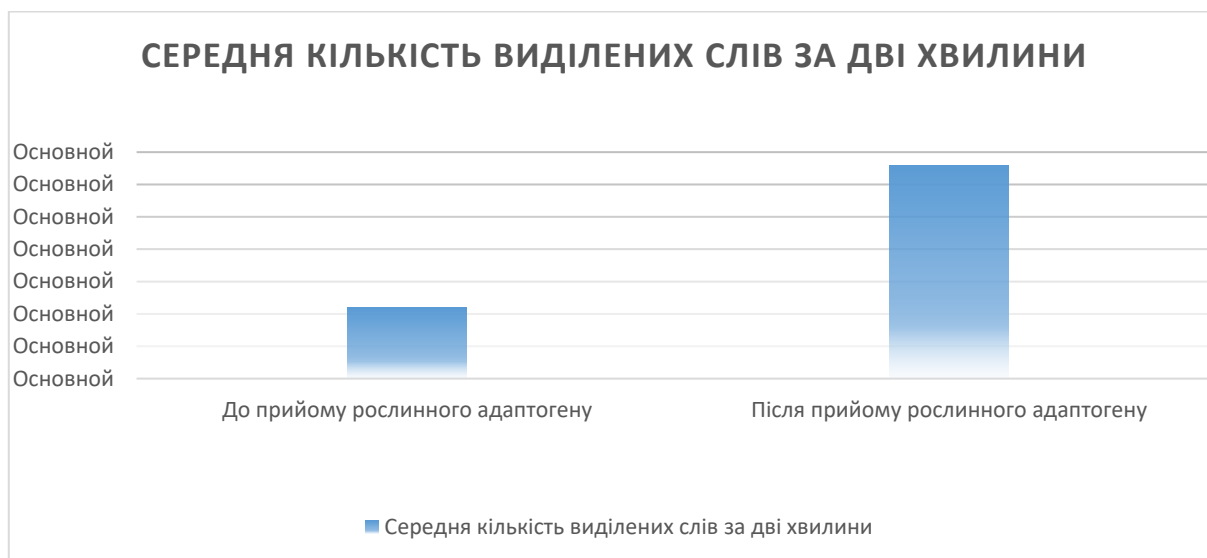

Рис. 1. Середні показники виділених слів згідно методики Мюнстенберга.

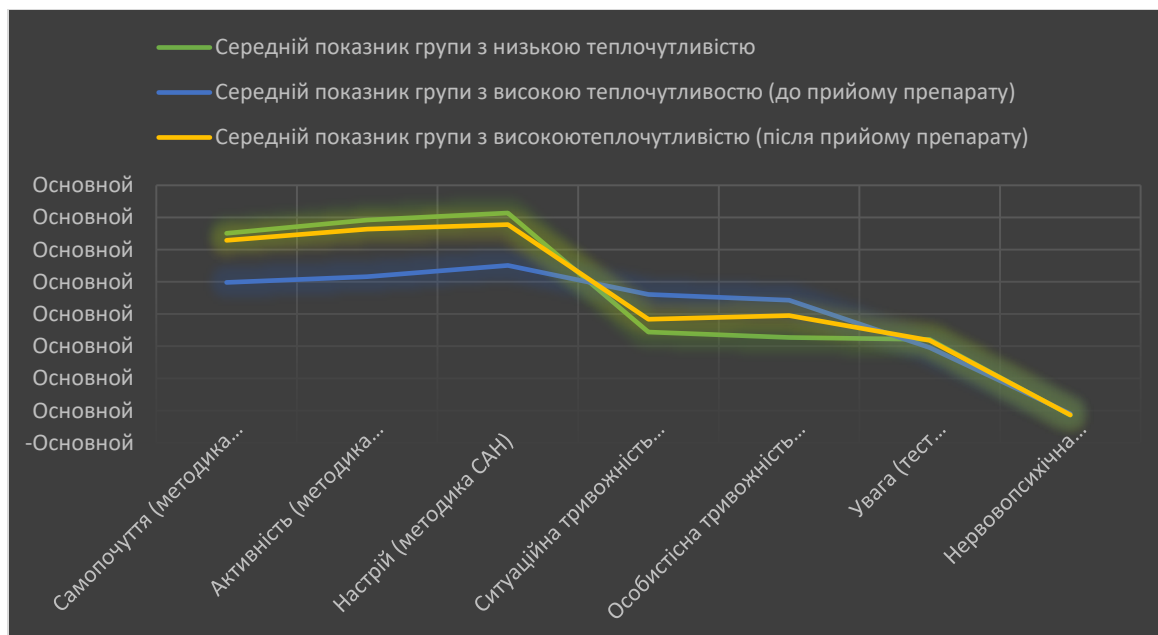
Після проведення порівняльного аналізу середніх показників групи із вищою теплочутливістю, до та після прийому рослинного адаптогену, із середніми показниками групи з нижчою теплочутливістю, було виявлено що відсоткова різниця між показниками має тенденцію до зменшення (Таб.4). Лінія тренду середніх показників групи з вищою теплочутливістю після прийому рослинного адаптогену наближується до лінії тренду групи показників із нижчою теплочутливістю (Рис. 2). Отримані дані свідчать про те, що використання препарату на основі рослинного адаптогену може позитивно впливати на психоемоційний стан людини та покращувати адаптаційні можливості організму в цілому.

Таблиця. 4.

Порівняльний аналіз середніх показників груп обстежуваних та їхні відсоткові зміни.

Показник	Група високої теплочутливості до прийому препарату (середній бал)	Відсоткова різниця із групою низької теплочутливості до прийому препарату	Група високої теплочутливості після прийому препарату (середній бал)	Відсоткова різниця із групою низької теплочутливості після прийому препарату	Показник групи низької теплочутливості (середній бал)
Самопочуття	39,8	27,7 %	52,9	3,9 %	55,1
Активність	41,6	29,7 %	56,4	4,7 %	59,2
Настрій	45,1	26,5 %	57,8	5,8 %	61,4
Ситуативна тривожність	36,1	47,9 %	28,4	16,4 %	24,4
Особистісна тривожність	34,3	51,1 %	29,5	29,9 %	22,7
Нервово-психічна адаптація	-0,98	31,5 %	-1,34	6,29 %	-1,43
Тест Мюнстерберга	19,6	11,3 %	21,8	1,35 %	22,1

Лінія тренду середніх показників групи з вищою теплочутливістю після прийому рослинного адаптогену наближується до лінії тренду групи показників із нижчою теплочутливістю (Рис. 2).

Рис.2. Порівняльний аналіз середніх показників груп обстежуваних.

Результати обстеження свідчать про те, що використання даного препарату позитивно впливає на психоемоційний стан людини та покращує адаптаційні можливості організму в цілому. Отримані дані можна пояснювати тим, що до складу препарату входять відомі рослини-адаптогени, які заряджають організм енергією та допомагають підтримувати емоційну рівновагу.

Родіола рожева (*Rhodiola rosea*) є класичним адаптогеном із родини товстянкових, який природно поширений в Україні, особливо в Карпатському регіоні. У своєму складі містить органічні кислоти, дубильні речовини, бета-ситостерин та кристалічні речовини. Місцеві жителі вважають що вона знімає втому, збільшує працездатність, зменшує сонливість, проявляє загально-тонізуючу дію. Сприяє зменшенню проявів стресу, дратівливості та депресії, долає втому, діє як антиоксидант та має кардіо- і нейропротекторні ефекти. Також існують твердження, що користь родіоли для здоров'я в тому, що вона сприяє швидкій регенерації і клітинному обміну, що допомагає кращому засвоєнню тканинами кисню [13,14]

Корінь женьшеню (*Panax ginseng*) відноситься до штамів культури тканин рослин сімейства аралієвих (*Araliaceae*) та вважається доволі рідкісним лікарським засобом, оскільки росте в горах Східної Азії та на сході Північної Америки. У своєму складі містить різноманітність біологічно активних речовин, що міститься в його клітинах, таких як – пептиди, ефірні масла, полісахариди, пектин, амінокислоти, але головною діючою речовиною є тритерпенові глікозиди (гінзенозиди, сапоніни). Дані речовини здійснюють різноманітні антиоксидантні, антивікові ефекти а також позитивний вплив на серцево-судинну та імунні системи. Сприяють нормалізації артеріального

тиску, покращують ефективність роботи серця та мікроциркуляцію, мають тонізуючу дію і підтримують імунну систему. Приймати женьшень для загальної бадьорості та енергійності прийнято серед спортсменів, студентів перед іспитами та тих, хто має максимально зосередженим на роботі протягом тривалого часу. Женьшень може допомогти стимулювати фізичну і розумову активність людей, які відчують себе слабкими та втомленими, і в принципі впоратися на час з хронічною втомою [15,16].

Унгернія Віктора (*Ungernia victoris*) – багаторічна цибулинна рослина, ендемічний вид родини амарилісових (*Amaryllidaceae*), що найбільш розповсюджена на Гіссарському хребті південних схилів Таджикистану. Цей вид є цінним для медицини як джерело ізохінолінових алкалоїдів, таких як галантамін і лікорин. Галантамін є інгібітором холінестерази і використовується у традиційній медицині для лікування рухових і сенсорних порушень, пов'язаних з невритами, радикулітами та у відновлюваному періоді гострого дитячого поліомієліту. Лікорин застосовується для лікування гострих і хронічних бронхітів та бронхоектатичних захворювань. Тканини цього виду також містять біологічно активні полісахариди, які використовуються для лікування порушень обміну речовин, сольового балансу та променевої хвороби. Дана рослина це універсальний біорегулятор, який сприяє відновленню після хвороб, травм та хірургічних втручань, синхронізує роботу головного мозку з іншими органами, покращує передачу нервових імпульсів [17,18].

З літературних джерел відомо, що синергетична взаємодія зазначених адаптогенів, що наявні в складі рослинного препарату, спрямована на стабілізацію функціонального стану нервової системи, збільшення стійкості організму до екологічних викликів, нормалізацію роботи психоемоційного стану людини [19]. Ці висновки підтверджуються нашими дослідженнями.

Висновки.

1. У групи осіб, у яких виявили вищу теплочутливість, зафіксовано позитивний ефект у сфері фізичного і емоційного самопочуття після вживання рослинного препарату у складі якого присутні родіола рожева, корінь женшеню та унгернії Віктора. Активні діючі речовини цього засобу сприяли підвищенню рівня активності студентів, покращенню психологічного настрою та зниженню рівня обох типів тривожності – ситуативної та особистісної. Ці зміни вказують на потенційний ефективний вплив рослинного препарату на психоемоційний стан людей з вищою теплочутливістю.

2. На заключних етапах встановлено перспективи досягнення позитивних результатів у покращенні рівня нервовопсихічної адаптації у обстежуваних осіб. Отримані результати засвідчують позитивний вплив цього комплексного препарату на підвищення адаптаційних можливостей організму, зокрема стійкості до стресових ситуацій та змінних психоемоційних станів.

3. На 30-ий день, ми спостерігали позитивні та обнадійливі зміни в психофізіологічному стані обстежуваних осіб. На основі отриманих

результатів можна відзначити важливу динаміку підвищення рівня уваги. Це свідчить про ефективність використання рослинного препарату на основі радіоли рожевої, кореню женшеню та унгернії Віктора у впливі на когнітивні функції людини.

Перспективи подальших досліджень. Дослідження обґрунтували доцільність подальшого вивчення впливу рослинних адаптогенів, в тому числі і препарату Вікторін, на психоемоційний стан осіб із підвищеною теплочутливістю з метою розробки рекомендацій щодо застосування його для профілактики розвитку негативних наслідків дії на них глобального потепління.

Література:

1. Goldberg, M. H., van der Linden, S., Maibach, E., & Leiserowitz, A. (2019). Discussing global warming leads to greater acceptance of climate science. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 116(30), 14804–14805. <https://doi.org/10.1073/pnas.1906589116>
2. Bornmann, L., Haunschild, R., Boyack, K., Marx, W., & Minx, J. C. (2022). How relevant is climate change research for climate change policy? An empirical analysis based on Overton data. *PloS one*, 17(9), e0274693. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274693>
3. Marx, W., Haunschild, R., & Bornmann, L. (2021). Heat waves: a hot topic in climate change research. *Theoretical and applied climatology*, 146(1-2), 781–800. <https://doi.org/10.1007/s00704-021-03758-y>
4. Lakhoo, D. P., Blake, H. A., Chersich, M. F., Nakstad, B., & Kovats, S. (2022). The Effect of High and Low Ambient Temperature on Infant Health: A Systematic Review. *International journal of environmental research and public health*, 19(15), 9109. <https://doi.org/10.3390/ijerph19159109>
5. Wan, K., Feng, Z., Hajat, S., & Doherty, R. M. (2022). Temperature-related mortality and associated vulnerabilities: evidence from Scotland using extended time-series datasets. *Environmental health: a global access science source*, 21(1), 99. <https://doi.org/10.1186/s12940-022-00912-5>
6. Fernández-Llamazares, Á., Díaz-Reviriego, I., Luz, A. C., Cabeza, M., Pyhälä, A., & Reyes-García, V. (2015). Rapid ecosystem change challenges the adaptive capacity of Local Environmental Knowledge. *Global environmental change : human and policy dimensions*, 31, 272–284. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.02.001>
7. Panossian, A. G., Efferth, T., Shikov, A. N., Pozharitskaya, O. N., Kuchta, K., Mukherjee, P. K., Banerjee, S., Heinrich, M., Wu, W., Guo, D. A., & Wagner, H. (2021). Evolution of the adaptogenic concept from traditional use to medical systems: Pharmacology of stress - and aging-related diseases. *Medicinal research reviews*, 41(1), 630–703. <https://doi.org/10.1002/med.21743>
8. Liao, L. Y., He, Y. F., Li, L., Meng, H., Dong, Y. M., Yi, F., & Xiao, P. G. (2018). A preliminary review of studies on adaptogens: comparison of their bioactivity in TCM with that of ginseng-like herbs used worldwide. *Chinese medicine*, 13, 57. <https://doi.org/10.1186/s13020-018-0214-9>
9. WMA, World Medical Association: Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects. Seoul. 2008. <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/index.html>. [date access 26.08.2021]
10. Романовська Д, Ілашук О. Профілактика посттравматичних стресових розладів: психологічні аспекти. Методичний посібник. Чернівці: Технодрук; 2014. 133 с.

11. Розов В. Адаптивні антистресові психотехнології: Навч. посібн. — К.: Кондор, 2005.-278 с.
12. Савченко, Т. Л. (2012). Особливості розвитку властивостей уваги фахівців професій типу “людина-людина”. *Актуальні проблеми психології*, (12), 193-204.
13. Ivanova Stojcheva, E., & Quintela, J. C. (2022). The Effectiveness of *Rhodiola rosea* L. Preparations in Alleviating Various Aspects of Life-Stress Symptoms and Stress-Induced Conditions-Encouraging Clinical Evidence. *Molecules (Basel, Switzerland)*, 27(12), 3902. <https://doi.org/10.3390/molecules27123902>
14. Pu, W. L., Zhang, M. Y., Bai, R. Y., Sun, L. K., Li, W. H., Yu, Y. L., Zhang, Y., Song, L., Wang, Z. X., Peng, Y. F., Shi, H., Zhou, K., & Li, T. X. (2020). Anti-inflammatory effects of *Rhodiola rosea* L.: A review. *Biomedicine & pharmacotherapy*, 121, 109552. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2019.109552>
15. Im D. S. (2020). Pro-Resolving Effect of Ginsenosides as an Anti-Inflammatory Mechanism of *Panax ginseng*. *Biomolecules*, 10(3), 444. <https://doi.org/10.3390/biom10030444>
16. Guo, M., , Shao, S., , Wang, D., , Zhao, D., , & Wang, M., (2021). Recent progress in polysaccharides from *Panax ginseng* C. A. Meyer. *Food & function*, 12(2), 494–518. <https://doi.org/10.1039/d0fo01896a>
17. Бублик, О. М., Андрєєв, І. О., Спірідінова, К. В., & Кунах, В. А. (2008). Мінливість морфогенної та неморфогенної культури тканин *Ungernia victoris* за результатами RAPD-аналізу. *Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів*, 6(1), 44-51.
18. Huk, V. O., & Vadzyuk, S. N. (2023). The influence of the plant adaptogene" victorin" on the functional state of the cardiovascular system in persons with increased thermal sensitivity. *Art of Medicine*, 26(2), 8-13. <https://doi.org/10.21802/artm.2023.2.26.8>
19. Удовенко М. Б. Маркетингові дослідження ринку лікарських засобів на основі природних адаптогенів. Фізико-органічна хімія, фармакологія та фармацевтична технологія біологічно активних речовин : збірник наукових праць / за заг. ред. А. Ф. Попова. - Київ : КНУТД, 2019. - Вип. 2, Т. 1. - С. 371-379.

References:

1. Goldberg, M. H., van der Linden, S., Maibach, E., & Leiserowitz, A. (2019). Discussing global warming leads to greater acceptance of climate science. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 116(30), 14804–14805. <https://doi.org/10.1073/pnas.1906589116>
2. Bornmann, L., Haunschild, R., Boyack, K., Marx, W., & Minx, J. C. (2022). How relevant is climate change research for climate change policy? An empirical analysis based on Overton data. *PloS one*, 17(9), e0274693. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0274693>
3. Marx, W., Haunschild, R., & Bornmann, L. (2021). Heat waves: a hot topic in climate change research. *Theoretical and applied climatology*, 146(1-2), 781–800. <https://doi.org/10.1007/s00704-021-03758-y>
4. Lakhoo, D. P., Blake, H. A., Chersich, M. F., Nakstad, B., & Kovats, S. (2022). The Effect of High and Low Ambient Temperature on Infant Health: A Systematic Review. *International journal of environmental research and public health*, 19(15), 9109. <https://doi.org/10.3390/ijerph19159109>
5. Wan, K., Feng, Z., Hajat, S., & Doherty, R. M. (2022). Temperature-related mortality and associated vulnerabilities: evidence from Scotland using extended time-series datasets. *Environmental health: a global access science source*, 21(1), 99. <https://doi.org/10.1186/s12940-022-00912-5>
6. Fernández-Llamazares, Á., Díaz-Reviriego, I., Luz, A. C., Cabeza, M., Pyhälä, A., & Reyes-García, V. (2015). Rapid ecosystem change challenges the adaptive capacity of Local Environmental Knowledge. *Global environmental change : human and policy dimensions*, 31, 272–284. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2015.02.001>

7. Panossian, A. G., Efferth, T., Shikov, A. N., Pozharitskaya, O. N., Kuchta, K., Mukherjee, P. K., Banerjee, S., Heinrich, M., Wu, W., Guo, D. A., & Wagner, H. (2021). Evolution of the adaptogenic concept from traditional use to medical systems: Pharmacology of stress- and aging-related diseases. *Medicinal research reviews*, 41(1), 630–703. <https://doi.org/10.1002/med.21743>
8. Liao, L. Y., He, Y. F., Li, L., Meng, H., Dong, Y. M., Yi, F., & Xiao, P. G. (2018). A preliminary review of studies on adaptogens: comparison of their bioactivity in TCM with that of ginseng-like herbs used worldwide. *Chinese medicine*, 13, 57. <https://doi.org/10.1186/s13020-018-0214-9>
9. WMA, World Medical Association: Declaration of Helsinki: Ethical principles for medical research involving human subjects. Seoul. 2008. <http://www.wma.net/en/30publications/10policies/b3/index.html>. [date access 26.08.2021]
10. Romanovska D, Ilashchuk O. Profilaktyka posttravmatychnykh stresovykh 185 rozladiv: psykholohichni aspekty. Metodychnyi posibnyk [Prevention of post-traumatic stress disorders: psychological aspects. Methodological guide.] Chernivtsi: Tekhnodruk; 2014. 133 [in Ukrainian].
11. Rozov V. Adaptivni antystresovi psykhotekhnologii: Navch.posibn [Adaptive anti-stress psychotechnologies: A study guide.] — K.: Kondor, 2005.-278 [in Ukrainian].
12. Savchenko, T.L. (2012). Osoblyvosti rozvytku vlastyvostei uvahy fakhivtsiv profesii typu "liudyna-liudyna". [Features of the development of attention properties of specialists of professions of the "person-to-person" type.] *Actual Problems of Psychology*, (12), 193-204 [in Ukrainian].
13. Ivanova Stojcheva, E., & Quintela, J. C. (2022). The Effectiveness of *Rhodiola rosea* L. Preparations in Alleviating Various Aspects of Life-Stress Symptoms and Stress-Induced Conditions-Encouraging Clinical Evidence. *Molecules (Basel, Switzerland)*, 27(12), 3902. <https://doi.org/10.3390/molecules27123902>
14. Pu, W. L., Zhang, M. Y., Bai, R. Y., Sun, L. K., Li, W. H., Yu, Y. L., Zhang, Y., Song, L., Wang, Z. X., Peng, Y. F., Shi, H., Zhou, K., & Li, T. X. (2020). Anti-inflammatory effects of *Rhodiola rosea* L.: A review. *Biomedicine & pharmacotherapy*, 121, 109552. <https://doi.org/10.1016/j.biopha.2019.109552>
15. Im D. S. (2020). Pro-Resolving Effect of Ginsenosides as an Anti-Inflammatory Mechanism of *Panax ginseng*. *Biomolecules*, 10(3), 444. <https://doi.org/10.3390/biom10030444>
16. Guo, M., , Shao, S., , Wang, D., , Zhao, D., , & Wang, M., (2021). Recent progress in polysaccharides from *Panax ginseng* C.A. Meyer. *Food & function*, 12(2), 494–518. <https://doi.org/10.1039/d0fo01896a>
17. Bublyk, O. M., Andrieiev, I. O., Spiridonova, K. V., & Kunakh, V. A. (2008). Minlyvist morfohennoi ta nemorfohennoi kultury tkanyng Ungernia victoris za rezultatamy RAPD-analizu [Variability of morphogenic and non-morphogenic tissue culture of *Unguentia viviparous* based on the results of RAPD analysis.] *Bulletin of the Ukrainian Society of Geneticists and Breeders*, 6(1), 44-51 [in Ukrainian].
18. Huk, V. O., & Vadzyuk, S. N. (2023). The influence of the plant adaptogene" victorin" on the functional state of the cardiovascular system in persons with increased thermal sensitivity. *Art of Medicine*, 26(2), 8-13. <https://doi.org/10.21802/artm.2023.2.26.8>
19. Udovenko M. B. (2019) Marketynhovi doslidzhennia rynku likarskykh zasobiv na osnovi pryrodnykh adaptoheniv [Marketing research of the market of medicines based on natural adaptogens]. Physical and organic chemistry, pharmacology and pharmaceutical technology of biologically active substances: a collection of scientific papers / edited by A. Popov. - Kyiv: KNUTD, 2(1), 371-379 [in Ukrainian].

УДК 616-006.04:616.24-006.-089

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-676-684](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-676-684)

Верещако Роман Іванович доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри онкології, Національний медичний університет ім.О.О.Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5706-6823>

Земсков Сергій Володимирович доктор медичних наук, професор, проректор з наукової роботи та інновацій, Національний медичний університет ім. О.О.Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5039-1324>

Петренко Василь Іванович доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри фтизіатрії та пульмонології, Національний медичний університет ім.О.О.Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5450-308X>

Іванчов Павло Васильович доктор медичних наук, професор, завідувач кафедра хірургії №3, Національний медичний університет ім.О.О.Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, <https://orcid.org/0000-0001-6201-4203>

ТОЧНІСТЬ ТА БЕЗПЕКА ШИЙНОЇ МЕДІАСТИНОСКОПІЇ: РОЛЬ ПЕРЕДОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

Анотація. Захворюваність на злоякісні хвороби у всьому світі зростає щорічно. Рання діагностика та своєчасне лікування значно знижують показник смертності від злоякісних патологій. Рак легень займає провідне місце у онкологічній смертності. Злоякісні захворювання легень, часто, діагностують на III-IV стадії. Для пізніх стадій раку легень характерне ураження лімфатичних вузлів середостіння та метастазування у віддаленні органи. Однак медіастиральна лімфаденопатія може бути спричинена іншими злоякісними патологіями(лімфома, рак грудної залози, колоректальний рак) та доброякісними захворюваннями(саркоїдоз, туберкульоз, гістіоцитоз). Проте передові методи сьогодення дозволяють провести чітку диференційну діагностику та обрати вірну тактику лікування. На сучасному етапі розвитку медицини, шийна медіастиноскопія відіграє важливу роль у гістологічному дослідженні лімфовузлів середостіння, особливо у хворих на рак легень. Медіастиноскопію виконують за наявності збільшених лімфовузлів (найменший діаметр яких становить більше 1 см) за даними комп'ютерної томографії або позитронно-емісійної комп'ютерної томографії. Також медіастиноскопію застосовують пацієнтам із підвищеним накопиченням

контрастної речовини в середостінних лімфатичних вузлах виявлених за допомогою неінвазивних методів. Медіастиноскопія – найбільш точний метод морфологічної оцінки лімфовузлів, що дає можливість чітко в'яснити причину збільшення лімфовузлів середостіння, діагностувати стадію захворювання та обрати оптимальну лікувальну тактику. Медіастиноскопія є значно інформативнішою за комп'ютерну томографію з точки зору точності (93 % проти 67 %), чутливості (80 % проти 60 %) та специфічності (100 % проти 71 %) у оцінці метастатичного ураження лімфатичних вузлів середостіння. Незважаючи на те, що шийна медіастиноскопія є інвазивним методом діагностики, ускладнення та смертність зустрічаються у 1-5% та 0,1-1% відповідно. Отже медіастиноскопія це точна та безпечна діагностична методика. У статті описано техніку виконання, показання, застосування та ускладнення шийної медіастиноскопії в діагностиці збільшених лімфатичних вузлів середостіння.

Ключові слова: медіастиноскопія, медіастинальна лімфаденопатія, діагностичні методи, рак легень, органи дихання.

Vereshchako Roman Ivanovich Doctor of Medicine Professor, Bogomolets National Medical University, Department of Oncology, Head of department 13, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5706-6823>

Zemskov Serhii Volodymyrovych Doctor of Medicine Professor, Bogomolets National Medical University, Vice-Rector for Research and Innovations, 13, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5039-1324>

Petrenko Vasily Ivanovich Doctor of Medicine Professor, Bogomolets National Medical University, Department of Phthisiology and Pulmonology, Head of department 13, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, <https://orcid.org/0000-0002-5450-308X>

Ivanchov Pavlo Vasyliovych Doctor of Medicine Professor, Bogomolets National Medical University, Department of Surgery №3, Head of department 13, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, <https://orcid.org/0000-0001-6201-4203>

ACCURACY AND SAFETY OF CERVICAL MEDIASTINOSCOPY: ADVANCED TECHNOLOGIES SIGNIFICANCE

Abstract. The incidence of malignant diseases worldwide is increasing annually. Early diagnosis and timely treatment significantly reduce mortality rates from malignant pathologies. Lung cancer occupies a leading position in oncological mortality. Malignant lung diseases are often diagnosed at stages III-IV. For advanced stages of lung cancer, lymph node involvement in the mediastinum and distant organ metastasis are common characteristics. However, mediastinal lymphadenopathy can

also be caused by other malignant pathologies (lymphoma, breast cancer, colorectal cancer) and benign conditions (sarcoidosis, tuberculosis, histiocytosis). However, advances in medical technology allow for precise differentiation and the selection of the correct treatment approach. Nowadays, cervical mediastinoscopy plays a crucial role in histological examination of mediastinal lymph nodes, especially in lung cancer patients. Mediastinoscopy is performed when enlarged lymph nodes (with a minimum diameter of more than 1 cm) are detected based on computed tomography or positron emission tomography-computed tomography findings. Additionally, mediastinoscopy is applied to patients with increased contrast agent accumulation in mediastinal lymph nodes identified through non-invasive methods. Mediastinoscopy is the most accurate method for morphological assessment of lymph nodes, allowing for a clear determination of the cause of mediastinal lymph node enlargement, diagnosis of the disease stage, and the selection of the optimal treatment strategy. Mediastinoscopy is significantly more informative than computed tomography in terms of accuracy (93% vs. 67%), sensitivity (80% vs. 60%), and specificity (100% vs. 71%) in assessing metastatic involvement of mediastinal lymph nodes. Despite being an invasive diagnostic method, complications and mortality make up 1-5% and 0.1-1%, respectively. Therefore, mediastinoscopy is an accurate and safe diagnostic technique. The article describes the procedure, indications, applications, and complications of cervical mediastinoscopy in the diagnosis of enlarged mediastinal lymph nodes.

Keywords: mediastinoscopy, mediastinal lymphadenopathy, diagnostic methods, lung cancer, respiratory organs.

Постановка проблеми. Такі онкологічні захворювання, як рак легень, стравоходу, щитоподібної залози, тимусу, залишаються основною причиною смертності від онкології загалом і входять до п'ятірки за розповсюдженням серед населення всього світу. За сучасними даними Європейської асоціації онкологів, щорічно в усьому світі реєструється близько 1,6 млн нових випадків раку легень [1]. Варто зазначити, що у чоловіків це захворювання зустрічається значно частіше, ніж у жінок – 33,8 та 13,5 особи на 100 тис. населення відповідно. Правильна діагностична тактика є дуже важливим аспектом у подоланні онкологічних захворювань респіраторної системи, оскільки дає змогу розпочати раннє лікування. Найголовнішим завданням діагностики є визначення локалізації, розмірів, а також морфологічної верифікації пухлини та регіонарних лімфовузлів [2, 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Медіастиноскопія — це хірургічна процедура, яка виконується за допомогою інструмента медіастиноскопа для дослідження середостіння — ділянка грудної порожнини, яка розташовується між правим та лівим гемітораксами [4]. Ця діагностична операція виконується з метою забору зразків тканини, біопсії лімфатичних вузлів середостіння та визначення стадії онкологічного процесу відповідно до

системи TNM (пухлина, регіонарні лімфатичні вузли та наявність віддалених метастазів). За даними L. Cansever та J. Egberts [5, 6], медіастиноскопії властива виражена висока чутливість, яка становить близько 80 %, та специфічність (майже 100 %) у морфологічній оцінці лімфовузлів середостіння. Техніка виконання шийної медіастиноскопії залишається незмінною десятиліттями. Невеликий розріз шкіри в ділянці яремної вирізки дає можливість оголити претрахеальну фасцію і розсікти її. Канал в середостіння формується за допомогою вказівного пальця. Потім вводиться медіастиноскоп уздовж передньої поверхні трахеї, у напрямку біфуркації трахеї та головних бронхів [7]. Основними загальноприйнятими показаннями до виконання медіастиноскопії є: збільшення лімфовузлів середостіння у хворих на рак легень, наявність об'ємних утворень у верхньому-передньому середостінні [8]. Протипоказами до виконання шийної медіастиноскопії вважають: виражене збільшення щитоподібної залози, що унеможливорює введення ендоскопа, аневризма дуги аорти, коагулопатії, що не корегуються.

Медіастиноскопія є досить популярною процедурою в Європі та у світі [9]. Однак ендоскопічні та ультразвукові методи удосконалюються. Трансбронхіальне ультразвукове дослідження з голковою аспірацією (EBUS - TBNA) лімфатичних вузлів середостіння може значною мірою конкурувати з медіастиноскопією, але на даний момент обидва методи заслуговують значної уваги.

Мета статті – на основі аналізу сучасної літератури дати характеристику методу діагностики – медіастиноскопії, описати процес виконання маніпуляції, висвітлити показання й протипоказання до її проведення та ускладнення внаслідок застосування цієї хірургічної методики. Для досягнення поставленої мети було використано основні методи дослідження – бібліографічний, бібліосемантичний і статистичний. Було взято до уваги сучасні іноземні наукові медичні джерела за період з 2019 по 2023 роки, які опубліковані в авторитетних наукометричних базах (Scopus, Pubmed) та виданнях світу.

Виклад основного матеріалу. Шийна медіастиноскопія – малоінвазивний метод візуальної оцінки передньо – верхнього середостіння, що дозволяє виконати біопсію лімфатичних вузлів паратрахеальних (2R, 4R, 2L, 4L), каринальних (7) та кореня легень (10R, 10L). Проте за даними M. Bedirhan [10], лімфовузли аортального вікна (5, 6), часткові (11R, 11L), сегментарні (12R, 12L), легеневої зв'язки (9), преваскулярні (3A), ретротрахеальні (3P) та параезофагеальні (8) не доступні під час медіастиноскопії. Всі протипоказання щодо виконання медіастиноскопії можна розділити на дві основні групи – абсолютні та відносні. До абсолютних протипоказань належать: об'ємне новоутворення переднього середостіння, пошкодження поворотного нерва в анамнезі, важкий загальний стан пацієнта, аневризма висхідної аорти, медіастиноскопія в анамнезі.

Остання вважається серйозним протипоказанням до повторної операції, оскільки рубцева тканина може різко деформувати та спотворити анатомію середостіння [10]. Відносними протипоказаннями хірурги вважають: синдром верхньої порожнистої вени, виражена диспозиція і деформацію трахеї, променева терапія на органах грудної клітки в анамнезі, а також наявність в анамнезі хворого серединної стернотомії, трахеостомії.

Найбільш поширеним показанням до медіастиноскопії є середостінна лімфоаденопатія у хворих на рак легень [7]. Однак причинами збільшення лімфовузлів середостіння можуть бути інші злоякісні патології (лімфома, рак грудної залози, колоректальний рак) та доброякісними захворюваннями (саркоїдоз, туберкульоз, гістіоцитоз). У таких випадках теж доречно застосувати медіастиноскопію. Також медіастиноскопію використовують, як лікувальний метод, для видалення невеликих кіст середостіння [11].

Медіастиноскопію проводять під загальною анестезією в умовах операційної. Положенні хворого на спині в валиком під плечима. Таким чином голова закидається назад. Розріз шкіри виконується в поперечному напрямку, на 2см. вище рукоятки грудини, безпосередньо над яремною вирізкою. М'які тканини шії розділяються до трахеї. Після розсічення претрахеальної фасції оголюється трахея. Вказівним пальцем формуються канал в середостіння. Далі вводиться медіастиноскоп. Проводиться ревізія паратрахеальних ділянок, ділянок біфуркації трахеї та початкових ділянок головних бронхів. В залежності від задачі виконується біопсія лімфовузлів, пухлини або видаляється кіста. Інколи до медіастиноскопа може бути приєднана відеокамера, щоб хірург і асистент могли використовувати монітор для спостереження за ходом операції. Хірургічні процедури можна записувати на відео та зберігати для подальших презентацій на клінічних зустрічах та в освітніх цілях [12, 13].

Загалом метод медіастиноскопії не є цілком безпечною процедурою. В літературі повідомляється [14], що ускладнення, пов'язані з цією операцією, коливається від 1,5 до 3 %, із загальним рівнем смертності 0,09 %. Під час проведення медіастиноскопії можуть виникнути інтраопераційні ускладнення, зокрема кровотеча внаслідок пошкодження великих кровоносних судин, яка є найчастішим і найнебезпечнішим для життя ускладненням. Щоб зупинити масивну кровотечу, може знадобитися екстрена торакотомія або серединна стернотомія. Також під час процедури може бути пошкоджено поворотний гортанний нерв. Таке пошкодження гортанних нервів може призвести до дисфонії. До ускладнень медіастиноскопії також слід віднести: пневмоторакс, медіастиніт, пошкодження трахеї та бронхів.

Чутливість методу медіастиноскопія становить 85 %, а специфічність – 100 %, прогностична цінність позитивних результатів – 100 %, прогностична цінність негативних результатів – 90 %, і нарешті, точність – 93 %. Проте, варто зазначити, що за допомогою стандартної шийної медіастиноскопії не

вдається дістатися до аортальних груп вузлів [15]. Ці обмеження медіастиноскопії можна подолати за допомогою додаткового методу - парастернальної медіастиноскопії. При виконанні парастернальної медіастиноскопії видаляють другий і третій реберні хрящі, а також розсікають медіастинальну плевру. У такий спосіб переднє середостіння та аортальний відділ можна досліджувати безпосередньо або за допомогою медіастиноскопії. Такий підхід дає змогу провести біопсію лімфатичних вузлів цих ділянок і оцінити залучення до патологічного процесу дуги аорти. Загалом цей метод підходить для візуальної оцінки пухлин у верхній частці та корені лівої легені.

Поряд із сучасним методом оцінки стану лімфатичних вузлів середостіння – трансбронхіальною голковою аспірацією під контролем ультразвукової діагностики, класична шийна медіастиноскопія є дещо застарілим методом [16, 17]. Проте, постійне вдосконалення класичного методу за Карленс сприяло впровадженню в клінічну практику сучасних хірургічних технік – відеоасистована медіастинальна лімфаденектомія (VAMLA) та трансцервікальна розширена медіастинальна лімфаденектомія (TEMLA) [18-19].

Висновки. Отже, під час проведення медіастиноскопії ускладнення виникають менше ніж у 3 % пацієнтів. Смертність складає всього 0,9 %. Найбільш небезпечним ускладненням є кровотеча з великих судин середостіння (наприклад, непарної вени, легеневої артерії, верхньої порожнистої вени). Це ускладнення зустрічається в 0,4 % випадків, однак щільна тампонада робочого каналу, зазвичай, дозволяє ліквідувати кровотечу. Метод шийна медіастиноскопія має високу чутливість - 97,6 %, специфічність 100 % та точність – 96 %. У підсумку зазначимо, що за допомогою шийної медіастиноскопії можна чітко виявити причину медіастинальної лімфаденопатії, точно визначити N – статус у хворих на рак легень. Таким чином, шийна медіастиноскопія залишається актуальним, безпечним та точним методом оцінки лімфовузлів середостіння.

Література:

1. Ryska, A., Buiga, R., Fakirova, A., Kern, I., Olszewski, W., Plank, L., Seiwerth, S., Toth, E., Zivka, E., Thallinger, C., Zielinski, C., & Brcic, L. (2018). Non-Small Cell Lung Cancer in Countries of Central and Southeastern Europe: Diagnostic Procedures and Treatment Reimbursement Surveyed by the Central European Cooperative Oncology Group. *The oncologist*, 23(12), e152–e158. <https://doi.org/10.1634/theoncologist.2018-0008>
2. Achbar, I., Li, W.W.L., Timman, S.T., van der Heide, S.M., Schuurbiens, O.C.J., van der Heijden, E.H.F.M., Verhagen, A.F.T.M. (2022). Long-term follow-up of voice changes after cervical mediastinoscopy. *J Cardiothorac Surg*, 18; 17(1):161. doi: 10.1186/s13019-022-01884-w.
3. Mazzone, P. J., Silvestri, G. A., Souter, L. H., Caverly, T. J., Kanne, J. P., Katki, H. A., Wiener, R. S., & Detterbeck, F. C. (2021). Screening for Lung Cancer: CHEST Guideline and Expert Panel Report. *Chest*, 160(5), e427–e494. <https://doi.org/10.1016/j.chest.2021.06.063>

4. McNally, P.A., Arthur, M.E. (2022). Mediastinoscopy. 12. In: StatPearls Treasure Island (FL): StatPearls Publishing., 12, 173. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30521284/>
5. Cansever, L., Seyrek, Y., Kutluk, A. C., Akin, H., Kocaturk, C.I., Bedirhan, M.A. (2019). Transcervical mediastinoscopy in patients with a permanent tracheostomy: is it feasible? *Interact Cardiovasc Thorac Surg*, 1; 29(5):737-741. doi: 10.1093/icvts/ivz178.
6. Egberts, J.H., Schlemminger, M., Hauser, C., Becker, T. (2019). Robot-Assisted McKeown Procedure via a Cervical Mediastinoscopy Avoiding an Abdominal and Thoracic Incision. *Thorac Cardiovasc Surg*, 67(7), 610-614. doi: 10.1055/s-0039-1685471.
7. Ofoegbu, C.K.P., Swai, N., Moodley, A., Manganyi, R. (2022). Mediastinoscopy as a diagnostic tool in a South African tertiary hospital. *S Afr J Surg*, 60(4), 284-287. doi: 10.17159/2078-5151/SAJS3735.
8. Bousema, J.E., van Dorp, M., Noyez, V.J.J.M., Dijkgraaf, M.G.W., Annema, J.T., van den Broek, F.J.C. (2019). Unforeseen N2 Disease after Negative Endosonography Findings with or without Confirmatory Mediastinoscopy in Resectable Non-Small Cell Lung Cancer: A Systematic Review and Meta-Analysis. *J Thorac Oncol*, 14(6), 979-992. doi: 10.1016/j.jtho.2019.02.032.
9. Sawabata N. (2019). Mediastinal lymph node staging for lung cancer. *Mediastinum (Hong Kong, China)*, 3, 33. <https://doi.org/10.21037/med.2019.07.04>
10. Cansever, L., Seyrek, Y., Kutluk, A. C., Akin, H., Kocaturk, C. I., & Bedirhan, M. A. (2019). Transcervical mediastinoscopy in patients with a permanent tracheostomy: is it feasible?. *Interactive cardiovascular and thoracic surgery*, 29(5), 737–741. <https://doi.org/10.1093/icvts/ivz178>
11. Wiesel, O., Kaufman, D., Caplan-Shaw, C., & Shaw, J. (2022). Perspective and practice patterns of mediastinal staging among thoracic surgeons. *Journal of thoracic disease*, 14(10), 3727–3736. <https://doi.org/10.21037/jtd-22-183>
12. Zhu, S., Zhang, G., You, Q., Li, F., Ding, B., Liu, F., Ma, T. (2021). Sternal lifting increases the operating space in esophagectomy via mediastinoscopy: a prospective cohort study. *J Thorac Dis*, 13(9), 5546-5555. doi: 10.21037/jtd-21-1406. PMID: 34659820;
13. Wang, X., Li, X., Cheng, H., Zhang, B., Zhong, H., Wang, R., Zhong, B., Cao, Q. (2019). Single-Port Inflatable Mediastinoscopy Combined With Laparoscopic-Assisted Small Incision Surgery for Radical Esophagectomy Is an Effective and Safe Treatment for Esophageal Cancer. *J Gastrointest Surg*, 23(8), 1533-1540. doi: 10.1007/s11605-018-04069-w.
14. Steinhäuser Motta, J.P., Steffen, R.E., Samary Lobato, C., Souza Mendonça, V., Lapa E Silva, J.R. (2020). Endobronchial ultrasound-guided transbronchial needle aspiration versus mediastinoscopy for mediastinal staging of lung cancer: A systematic review of economic evaluation studies. *PLoS One*, 30, 15(6), 0235479. doi: 10.1371/journal.pone.0235479.
15. Franssen, A.J.P.M., Degens, J.H.R.J., Daemen, J.H.T., Laven, I.E.W.G., Hulsewé, K.W.E., Vissers, Y.L.J., de Loos, E.R. (2023). Mediastinal staging by thoracic surgeons: are we close to a paradigm shift? *J Thorac Dis*, 31, 15(1), 10-13. doi: 10.21037/jtd-22-1420.
16. Agrawal, A., Ghori, U., Chaddha, U., & Murgu, S. (2022). Combined EBUS-IFB and EBUS-TBNA vs EBUS-TBNA Alone for Intrathoracic Adenopathy: A Meta-Analysis. *The Annals of thoracic surgery*, 114(1), 340–348. <https://doi.org/10.1016/j.athoracsur.2020.12.049>
17. Biondini, D., Tinè, M., Semenzato, U., Daverio, M., Scalvenzi, F., Bazzan, E., Turato, G., Damin, M., & Spagnolo, P. (2023). Clinical Applications of Endobronchial Ultrasound (EBUS) Scope: Challenges and Opportunities. *Diagnostics (Basel, Switzerland)*, 13(15), 2565. <https://doi.org/10.3390/diagnostics13152565>
18. Hartert, M., Tripsky, J., & Huertgen, M. (2020). Video-assisted mediastinoscopic lymphadenectomy (VAMLA) for staging & treatment of non-small cell lung cancer (NSCLC). *Mediastinum (Hong Kong, China)*, 4, 3. <https://doi.org/10.21037/med.2019.09.06>
19. Nadkarni, S., Karimundackal, G., Jiwnani, S., Tiwari, V. K., Niyogi, D., & Pramesh, C. S. (2021). Video-assisted mediastinoscopic lymphadenectomy (VAMLA): A video vignette. *Multimedia manual of cardiothoracic surgery : MMCTS*, 2021, 10.1510/mmcts.2021.055. <https://doi.org/10.1510/mmcts.2021.055>

References:

1. Ryska, A., Buiga, R., Fakirova, A., Kern, I., Olszewski, W., Plank, L., Seiwerth, S., Toth, E., Zivka, E., Thallinger, C., Zielinski, C., & Brcic, L. (2018). Non-Small Cell Lung Cancer in Countries of Central and Southeastern Europe: Diagnostic Procedures and Treatment Reimbursement Surveyed by the Central European Cooperative Oncology Group. *The oncologist*, 23(12), e152–e158. <https://doi.org/10.1634/theoncologist.2018-0008>
2. Achbar, I., Li, W.W.L., Timman, S.T., van der Heide, S.M., Schuurbiens, O.C.J., van der Heijden, E.H.F.M., Verhagen, A.F.T.M. (2022). Long-term follow-up of voice changes after cervical mediastinoscopy. *J Cardiothorac Surg*, 18; 17(1):161. doi: 10.1186/s13019-022-01884-w.
3. Mazzone, P. J., Silvestri, G. A., Souter, L. H., Caverly, T. J., Kanne, J. P., Katki, H. A., Wiener, R. S., & Detterbeck, F. C. (2021). Screening for Lung Cancer: CHEST Guideline and Expert Panel Report. *Chest*, 160(5), e427–e494. <https://doi.org/10.1016/j.chest.2021.06.063>
4. McNally, P.A., Arthur, M.E. (2022). Mediastinoscopy. 12. In: *StatPearls Treasure Island (FL): StatPearls Publishing.*, 12, 173. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30521284/>
5. Cansever, L., Seyrek, Y., Kutluk, A. C., Akin, H., Kocaturk, C.I., Bedirhan, M.A. (2019). Transcervical mediastinoscopy in patients with a permanent tracheostomy: is it feasible? *Interact Cardiovasc Thorac Surg*, 1; 29(5):737-741. doi: 10.1093/icvts/ivz178.
6. Egberts, J.H., Schlemminger, M., Hauser, C., Becker, T. (2019). Robot-Assisted McKeown Procedure via a Cervical Mediastinoscopy Avoiding an Abdominal and Thoracic Incision. *Thorac Cardiovasc Surg*, 67(7), 610-614. doi: 10.1055/s-0039-1685471.
7. Ofoegbu, C.K.P., Swai, N., Moodley, A., Manganyi, R. (2022). Mediastinoscopy as a diagnostic tool in a South African tertiary hospital. *S Afr J Surg*, 60(4), 284-287. doi: 10.17159/2078-5151/SAJS3735.
8. Bousema, J.E., van Dorp, M., Noyez, V.J.J.M., Dijkgraaf, M.G.W., Annema, J.T., van den Broek, F.J.C. (2019). Unforeseen N2 Disease after Negative Endosonography Findings with or without Confirmatory Mediastinoscopy in Resectable Non-Small Cell Lung Cancer: A Systematic Review and Meta-Analysis. *J Thorac Oncol*, 14(6), 979-992. doi: 10.1016/j.jtho.2019.02.032.
9. Sawabata N. (2019). Mediastinal lymph node staging for lung cancer. *Mediastinum (Hong Kong, China)*, 3, 33. <https://doi.org/10.21037/med.2019.07.04>
10. Cansever, L., Seyrek, Y., Kutluk, A. C., Akin, H., Kocaturk, C. I., & Bedirhan, M. A. (2019). Transcervical mediastinoscopy in patients with a permanent tracheostomy: is it feasible?. *Interactive cardiovascular and thoracic surgery*, 29(5), 737–741. <https://doi.org/10.1093/icvts/ivz178>
11. Wiesel, O., Kaufman, D., Caplan-Shaw, C., & Shaw, J. (2022). Perspective and practice patterns of mediastinal staging among thoracic surgeons. *Journal of thoracic disease*, 14(10), 3727–3736. <https://doi.org/10.21037/jtd-22-183>
12. Zhu, S., Zhang, G., You, Q., Li, F., Ding, B., Liu, F., Ma, T. (2021). Sternal lifting increases the operating space in esophagectomy via mediastinoscopy: a prospective cohort study. *J Thorac Dis*, 13(9), 5546-5555. doi: 10.21037/jtd-21-1406. PMID: 34659820;
13. Wang, X., Li, X., Cheng, H., Zhang, B., Zhong, H., Wang, R., Zhong, B., Cao, Q. (2019). Single-Port Inflatable Mediastinoscopy Combined With Laparoscopic-Assisted Small Incision Surgery for Radical Esophagectomy Is an Effective and Safe Treatment for Esophageal Cancer. *J Gastrointest Surg*, 23(8), 1533-1540. doi: 10.1007/s11605-018-04069-w.
14. Steinhäuser Motta, J.P., Steffen, R.E., Samary Lobato, C., Souza Mendonça, V., Lapa E Silva, J.R. (2020). Endobronchial ultrasound-guided transbronchial needle aspiration versus mediastinoscopy for mediastinal staging of lung cancer: A systematic review of economic evaluation studies. *PLoS One*, 30, 15(6), 0235479. doi: 10.1371/journal.pone.0235479.
15. Franssen, A.J.P.M., Degens, J.H.R.J., Daemen, J.H.T., Laven, I.E.W.G., Hulstewé, K.W.E., Vissers, Y.L.J., de Loos, E.R. (2023). Mediastinal staging by thoracic surgeons: are we close to a paradigm shift? *J Thorac Dis*, 31, 15(1), 10-13. doi: 10.21037/jtd-22-1420.

16. Agrawal, A., Ghorl, U., Chaddha, U., & Murgu, S. (2022). Combined EBUS-IFB and EBUS-TBNA vs EBUS-TBNA Alone for Intrathoracic Adenopathy: A Meta-Analysis. *The Annals of thoracic surgery*, 114(1), 340–348. <https://doi.org/10.1016/j.athoracsur.2020.12.049>
17. Biondini, D., Tinè, M., Semenzato, U., Daverio, M., Scalvenzi, F., Bazzan, E., Turato, G., Damin, M., & Spagnolo, P. (2023). Clinical Applications of Endobronchial Ultrasound (EBUS) Scope: Challenges and Opportunities. *Diagnostics (Basel, Switzerland)*, 13(15), 2565. <https://doi.org/10.3390/diagnostics13152565>
18. Hartert, M., Tripsky, J., & Huertgen, M. (2020). Video-assisted mediastinoscopic lymphadenectomy (VAMLA) for staging & treatment of non-small cell lung cancer (NSCLC). *Mediastinum (Hong Kong, China)*, 4, 3. <https://doi.org/10.21037/med.2019.09.06>
19. Nadkarni, S., Karimundackal, G., Jiwnani, S., Tiwari, V. K., Niyogi, D., & Pramesh, C. S. (2021). Video-assisted mediastinoscopic lymphadenectomy (VAMLA): A video vignette. *Multimedia manual of cardiothoracic surgery: MMCTS*, 2021, 10.1510/mmcts.2021.055. <https://doi.org/10.1510/mmcts.2021.055>

УДК: 616.36-003.826: 616.379-008.9: 616.53-008.811.1-092

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-685-706](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-685-706)

Височанська Власта Василівна асистент кафедри мікробіології, вірусології та епідеміології з курсом інфекційних хвороб, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м.Ужгород, <https://orcid.org/0000-0003-0998-554X>

ХАРАКТЕРИСТИКА ВУГЛЕВОДНЕВОГО, ЛІПІДНОГО ОБМІНУ ТА СТУПЕНЮ УРАЖЕННЯ ПЕЧІНКИ У ПАЦІЄНТІВ З ПОЄДНАННЯМИ НЕАЛКОГОЛЬНОЇ ЖИРОВОЇ ХВОРОБИ ПЕЧІНКИ, ЦУКРОВОГО ДІАБЕТУ 2 ТИПУ ТА СЕБОРЕЙНОГО ДЕРМАТИТУ

Анотація. Неалкогольна жирова хвороба печінки (НАЖХП) займає перше місце серед причин хронічного запалення печінки у світі. У поєднанні у цукровим діабетом 2 типу (ЦД 2 типу) утворюється грізна комбінація, що прискорює фібротизацію, жирове переродження та малігнізацію печінки. Прояви себорейного дерматиту (СД) присутні у кожного 10 жителя планети. Чи потенціює НАЖХП хронічне запалення себорейних ділянок? **Метою** дослідження було проаналізувати вплив себорейного дерматиту на метаболізм жирів і вуглеводів, рівень запалення печінки у пацієнтів з поєднанням неалкогольної жирової хвороби печінки та цукрового діабету 2 типу.

Матеріали і методи: Пацієнтів ділили на групи: НАЖХП+ЦД2+СД – 98 осіб, що мали метаболічно-асоційовану неалкогольну жирову хворобу печінки у коморбідності з себорейним дерматитом; СД- 62 пацієнтів з себорейним дерматитом різних вікових груп з чи без метаболічних розладів, проте без НАЖХП; НАЖХП+ЦД2 – 19 осіб з метаболічно-асоційованою неалкогольною жировою хворобою печінки без шкірних захворювань. У пацієнтів забирали венозну кров натще та проводили УЗД (фіброскан) обстеження. Отримавши результати аналізів крові самостійно обраховували: Hepatic Steatosis Index; Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score; NAFLD Fibrosis Score; FIB-4 Index for Liver Fibrosis. Еластометрію печінки виконували на апараті ECHOSENS FIBROSCAN 530 COMPACT. Оцінку важкості себорейного дерматиту ділянки обличчя проводили за допомогою SEDASI score.

Результати: у групах НАЖХП+ЦД 2+СД і НАЖХП+ЦД2 вищі показники інсуліну, у два рази вище норми індекс НОМА, що достовірно відрізняється від показників у групі СД ($p=0.001$); середнє значення інсуліну та індексу НОМА у групі СД дещо вище норми. При порівнянні показників ліпідного обміну не знайдено достовірної різниці між групами НАЖХП+ЦД 2+СД і НАЖХП+ЦД2. Проте у СД була тенденція до розвитку дисліпідемії,

імовірно пов'язана і факторами віку, зайвої ваги та ін. Не було достовірної різниці у групах НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ЦД2 між Liver Fat Score ($p=0.132$), Hepatic Steatosis Index ($p=0.084$), Fibrosis Score ($p=0.095$), FIB-4 ($p=0.654$). Середнє значення ступеню фіброзу (фіброскан) і стеатозу теж не відрізнялось ($p=0.435$; $p=0.264$). Було отримано прямий кореляційний зв'язок між рівнем стеатозу печінки та АЛТ ($p=0.026$), АСТ ($p=0.018$), ЛПНЩ ($p=0.016$), ЛПННЩ ($p=0.022$), Глюкозою ($p=0.22$) та HbA1c ($p=0.003$), заг. Хол. ($p=0.001$), ТГ ($p=0.001$). Також при зростанні ступеню стеатозу печінки рівень ліпопротеїдів високої щільності падав ($p=0.0472$). Отримано позитивну кореляцію між Liver Fat Score та FIB-4 ($p=0.021$), фібросканом ($p=0.035$), CAP score ($p=0.001$), віком та ступенем ожиріння ($p=0.001$). Спостерігалася тенденція до посилення важкості себорейного дерматиту із збільшенням Liver Fat Score ($p=0.086$). Отримано позитивну кореляцію між фіброскан та FIB-4 ($p=0.002$), ІМТ ($p=0.002$), SEDASI score ($p=0.034$).

Висновки: наявність себорейного дерматиту не пов'язана безпосередньо із дисліпідемією чи інсулінорезистентністю і не має різниці у ступені ураження печінки в залежності від наявності себорейного дерматиту. Проте зі збільшенням відсотку жиру у печінці буде наростати і важкість себорейного дерматиту.

Ключові слова: неалкогольна жирова хвороба печінки, цукровий діабет 2 типу, себорейний дерматит.

Vysochanska Vlasta Vasylivna Assistant professor of the Department of Microbiology, Virology and Epidemiology with a course of infectious diseases, Uzhhorod National University, Uzhhorod, <https://orcid.org/0000-0003-0998-554X>

CARBOHYDRATE AND LIPID METABOLISM AND THE DEGREE OF LIVER DAMAGE IN PATIENTS WITH NONALCOHOLIC FATTY LIVER DISEASE WITH COMORBID TYPE 2 DIABETES AND SEBORRHEIC DERMATITIS

Abstract. Nonalcoholic fatty liver disease (NAFLD) ranks first among the causes of chronic liver inflammation in the world. Combined with type 2 diabetes (DM2) it forms a formidable combination that accelerates fibrosis, fatty degeneration, and malignancy of the liver. Every tenth person in the world has SD symptoms. Does NAFLD potentiate chronic inflammation of seborrheic areas? **The aim** of the study was to analyze the effect of seborrheic dermatitis on the metabolism of fats and carbohydrates, the level of liver inflammation in patients with a combination of non-alcoholic fatty liver disease and type 2 diabetes.

Materials and methods: Patients were divided into groups: NAFLD+DM2+SD – 98 people with metabolic-associated NAFLD in comorbidity with seborrheic dermatitis; SD - 62 patients with seborrheic dermatitis of different

ages with or without metabolic disorders, but without NAFLD; NAFLD+DM2 – 19 people with metabolic-associated NAFLD without skin diseases. Fasting blood samples were analyzed along with an ultrasound (fibroscan) examination. After receiving the results of blood tests, the following were calculated independently: Hepatic Steatosis Index; Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score; NAFLD Fibrosis Score; FIB-4 Index for Liver Fibrosis. Liver elastometry was performed with ECHOSENS FIBROSCAN 530 COMPACT. The severity of face SD was assessed using the SEDASI score.

Results: In NAFLD+DM2+SD and NAFLD+DM2 groups insulin levels were higher, the NOMA index was two times higher than normal, which was significantly different from the SD group ($p=0.001$); the average of insulin and the NOMA index in the SD group was slightly higher than normal. Lipidogram had no significant difference in NAFLD+DM2+SD and NAFLD+DM2 groups. However, SD had a tendency to develop dyslipidemia, probably related to age, excess weight, etc. There was no significant difference between the Liver Fat Score ($p=0.132$), Hepatic Steatosis Index ($p=0.084$), Fibrosis Score ($p=0.095$), FIB-4 ($p=0.654$) in the NAFLD+DM2+SD and NAFLD+DM2 groups. The average degree of fibrosis (fibroscan) and steatosis also did not differ ($p=0.435$; $p=0.264$). A positive correlation was found between the level of hepatic steatosis and ALT ($p=0.026$), AST ($p=0.018$), LDL ($p=0.016$), LDL-C ($p=0.022$), Glucose ($p=0.22$) and HbA1c ($p=0.003$), total chol. ($p=0.001$), TG ($p=0.001$). Also, with an increase in the degree of liver steatosis, the level of high-density lipoproteins decreased ($p=0.0472$). Positive correlation was found between Liver Fat Score and FIB-4 ($p=0.021$), fibroscan ($p=0.035$), CAP score ($p=0.001$), age and degree of obesity ($p=0.001$). There was a tendency related to SD severity with an increase in Liver Fat Score ($p=0.086$). A positive correlation was found between fibroscan and FIB-4 ($p=0.002$), BMI ($p=0.002$), SEDASI score ($p=0.034$).

Conclusions: SD is not directly related to dyslipidemia or insulin resistance, and there is no difference in the degree of liver damage depending on the presence of seborrheic dermatitis. However, with an increase in the percentage of fat in the liver, the severity of SD rises.

Keywords: non-alcoholic fatty liver disease, type 2 diabetes, seborrheic dermatitis.

Постановка проблеми. Неалкогольна жирова хвороба печінки (НАЖХП) є найпоширенішою причиною хронічного запалення печінки в усьому світі з глобальною поширеністю 25.2%[1]. НАЖХП визначається наявністю стеатозу печінки, виявленого за допомогою візуалізації або гістології, та відсутністю вторинні причини накопичення жиру в печінці (тобто надмірне вживання алкоголю, стеатогенні ліки або моногенні спадкові розлади)[2]. Серед цих супутніх захворювань цукровий діабет 2 типу (ЦД 2 типу) є найважливішим фактором ризику розвитку НАЖХП і неалкогольного

стеатогепатиту (НАСГ) і найважливішим клінічним предиктором несприятливих клінічних результатів, таких як прогресуючий фіброз печінки та смертність [3,4].

Мета-аналіз досліджень останніх 10 років показав, що глобальна поширеність ЦД 2 типу становить 22.51% серед пацієнтів із радіологічно визначеною НАЖХП і 43.63% серед НАСГ [1]. Інше дослідження показало, що поширеність НАЖХП та НАСГ у пацієнтів із ЦД 2 типу становлять 50% та 56% відповідно [5]. Поширеність ЦД 2 типу у пацієнтів з НАЖХП залежить від тяжкості НАЖХП і коливається від 9.8% при легкій формі НАЖХП до 17.8% при НАЖХП середнього та важкого ступеня. Однак предиктивна поширеність НАЖХП у пацієнтів із ЦД 2 типу становить 75% [6]. Очікуване збільшення захворюваності на діабет і ожиріння в Сполучених Штатах призвело до значного НАЖХП та її ускладнень [7]. НАЖХП є причиною приблизно 75.1% випадків хронічних захворювань печінки в Сполучених Штатах [8] і є потенційно основною причиною гепатоцелюлярної карциноми в 14.1% усіх випадків [9]. Крім того, НАЖХП/НАСГ входить до 3 основних показань для трансплантації печінки в Сполучених Штатах [10,11], бо вражає 1.5–6.5% популяції в цілому [12]. За статевим розподілом НАЖХП частіше діагностують у чоловіків (39,7%), ніж у жінок (25,6%) [13].

Поширеність ЦД у світі у 2021 році (у дорослих віком 20–79 років) склала 10.5% (536,6 млн осіб). Згідно з прогнозами, до 2045 року приблизно 783,2 млн осіб, що становить 12.2% дорослих віком 20–79 років будуть жити з ЦД [14]. Генетична схильність, надмірне харчування та відсутність рухової активності можуть призводити до прогресуючої втрати маси та/або функції β -клітин та, як наслідок, мікросудинних (наприклад, діабетична нефропатія, ретинопатія та нейропатія) та макросудинних (наприклад, ішемічна хвороба серця) ускладнень ЦД. Високий рівень прозапальних цитокінів теж може призвести до гіперглікемії [15]. Крім того, існує суттєва кореляція між жировою тканиною та помірним хронічним запаленням, особливо в осіб із ожирінням [16]. Дослідження продемонстрували, що в осіб із патологічним ожирінням прозапальні гени більш експресуються в підшкірній жировій тканині, ніж у вісцеральній жировій тканині [17]. Нещодавно було припущено, що хронічні запальні захворювання є основною причиною смерті в усьому світі. Це добре відомий фактор, який відіграє ключову роль у розвитку ЦД 2 типу та НАЖХП [18]. Інсулінорезистентність (ІР) є ще одним фактором, який можна описати як зв'язок між патогенетичним шляхом НАЖХП і ЦД 2 типу, оскільки він відіграє роль у розвитку обох [19].

Аналіз даних Global Burden of Disease Study 2019 (GBD 2019) щодо себорейного дерматиту показав, що стандартизована за віком поширеність себорейного дерматиту (СД) мала повільну тенденцію до зростання індексу щорічної зміни у відсотках +0.10% ($p < 0.001$), тоді як поширеність у популяції демонструвала більш швидке зростання +0.32 ($p < 0.001$). У 2019 році регіонами з найвищою поширеністю у світі були Африка на південь від Сахари та

Північна Америка, тоді як Центральна Азія та Східна Європа показали найнижчу поширеність. Розподіл поширеності за віком показав зростання, починаючи з вікової категорії 60-64, потім досяг піку у віковій категорії 80-84, а потім зменшився. Чоловіки, як виявилось, страждали частіше, ніж жінки в старшому віці. Проте загальна стандартизована за віком поширеність захворювання була стабільною протягом 30 років (1990-2019) [20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз коморбідних патологій у вибірці пацієнтів з СД показав, що найпоширенішими були акне (13.3%) та цукровий діабет (13.1%). З меншим відсотком зустрічалася гніздова алопеція, фолікуліт, інсулінорезистентність, ожиріння та гіпертонія [21]. Інше дослідження порівнювало малу вибірку осіб до 30 років з себорейним дерматитом з аналогічною групою здорових осіб. І не знайшло достовірної різниці у зрості ($p=0.208$), вазі ($p=0.309$), індексі маси тіла ($p=0.762$), жировій масі ($p=0.092$), метаболічному віці ($p=0.916$), щільності тіла ($p=0.180$), мінеральному ($p=0.699$), вісцеральному ожирінні ($p=0.401$), протеїні ($p=0.665$) та інших параметрів складу тіла між досліджуваною та контрольною групами [22]. Порівняльне дослідження між СД та аналогічною по віку групою контролю обстежувало пацієнтів більш старшого віку (35.4 ± 12 ; 32.9 ± 10.7). Метаболічний розлад було виявлено у 35.2% СД пацієнтів та 10.6% контрольної групи ($p = 0.004$). СД група мала достовірно вищий рівень тригліцеридів (ТГ) ($p = 0.015$), систолічний та діастолічний артеріальний тиск ($p=0.016$, $p=0.029$) та нижчий рівень ЛПВЩ ($p=0.050$) [23]. Аналіз параметрів тіла та інсулінорезистентності у пацієнтів з СД показав, що вага, окружність талії, сімейний анамнез СД, сімейний анамнез метаболічних розладів і статус куріння були значно вищими порівняно з контрольною групою ($P=0.04$, $P=0.007$, $P=0.004$, $P=0.004$, і $P=0.048$). Рівні інсуліну та тригліцеридів у плазмі крові натщесерце, НОМА-IR та тест толерантності до глюкози також були достовірно вищими в групі СД ($P=.0001$, $P=0.033$, $P=.0001$ та $P=0.049$ відповідно). Кількість осіб з інсулінорезистентністю була достовірно вищою в групі СД ($P=.0001$), а метаболічний розлад зустрічався недостовірно, проте частіше ($P=0.155$) [24].

Мета: проаналізувати вплив себорейного дерматиту на метаболізм жирів і вуглеводів, рівень запалення печінки у пацієнтів з поєднанням неалкогольної жирової хвороби печінки та цукрового діабету 2 типу.

Виклад основного матеріалу.

Матеріали і методи.

Пацієнтів відбирали згідно критеріїв включення на клінічних базах кафедр інфекційних захворювань та дерматовенерології ДВНЗ «Ужгородський національний університет», зокрема тих, що знаходилися на стаціонарному чи амбулаторному лікуванні у ендокринологічному, гастроентерологічному відділеннях КНП «Закарпатська обласна клінічна лікарня ім. Андрія Новака» ЗОР, анонімному кабінеті і амбулаторному прийомі у КНП «Обласний

медичний клінічний дерматовенерологічний центр» ЗОР, амбулаторному прийомі у приватних медичних центрах «MEDICOVER» та «ASCLEPIUS».

Перед проведенням анкетування, огляду чи лабораторно-інструментального метода обстеження пацієнтів ознайомили з повною методикою запланованого обстеження та давали підписати інформовану згоду на участь у дослідженні та інформовану згоду на обробку персональних даних. Пацієнти державних закладів охорони здоров'я підписували форми №003/о (наказ МОЗ України від 26.07.1999 № 184), інформовану добровільну згоду на обробку персональних даних (наказ МОЗ України від 29.05.2013 №435) та погоджувальний лист на обстеження і лікування. Усі проведені дослідження відповідали вимогам Гельсінської декларації Всесвітньої медичної асоціації "Етичні принципи медичних досліджень за участю людини у якості об'єкта дослідження" [25], Конвенції про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини: Конвенція про права людини та біомедицину [26], Міжнародного кодексу медичної етики: 3 поправка 2006 року [27], конституції України [28] та затверджені комітетом біоетики ДВНЗ "Ужгородський національний університет" (протокол № 2 від 12.05.2021).

Пацієнтів ділили на групи: НАЖХП+ЦД2+СД – 98 осіб, що мали метаболічно-асоційовану неалкогольну жирову хворобу печінки у коморбідності з себорейним дерматитом; СД- 62 пацієнтів з себорейним дерматитом (у групу об'єднані пацієнти різних вікових груп з чи без метаболічних розладів [29], проте без НАЖХП); НАЖХП+ЦД2 – 19 осіб з метаболічно-асоційованою неалкогольною жировою хворобою печінки без шкірних захворювань (за виключенням гіперкератозу).

Критерії включення ≥ 2 з наступних ознак [29]:

- надмірна вага чи ожиріння;
- окружність талії: ≥ 102 см у чоловіків і ≥ 88 см у жінок;
- артеріальний тиск $\geq 130/85$ мм рт. ст. або лікування артеріальної гіпертензії;

- концентрація тригліцеридів у сироватці крові $\geq 1,7$ ммоль/л (150 мг/дл) або лікування гіпертригліцеридемії;

- рівень холестерину ЛПВЩ у сироватці крові $< 1,0$ ммоль/л (< 40 мг/дл) у чоловіків і $< 1,3$ ммоль/л (< 50 мг/дл) у жінок або лікування гіперхолестеринемії;

- переддіабет, тобто рівень глюкози натще 5,6–6,9 ммоль/л (100–125 мг/л) або через 2 години після навантаження глюкозою 7,8–11,0 ммоль/л (5,6–6,9 мг/дл) або HbA1c 5,7 %–6,4 % (39–46 ммоль/моль);

- НОМА-IR $\geq 2,5$;

- СРП > 2 мг/л

Критерії виключення: наявність декомпенсованої форми цукрового діабету, інсулінозалежний цукровий діабет, Алкогольний, токсичний,

вірусний, автоімунний гепатит, онкологічні, психічні, системні запальні чи автоімунні захворювання, вагітність, туберкульоз, гострі інфекційні захворювання, ВІЛ/СНІД, наявність системних чи хронічних захворювань шкіри (напр. псоріаз, акне). Себорейний дерматит з локалізацією уражень на грудній клітині чи спині.

Усім пацієнтам, які відповідали критеріям включення було обраховано Hepatic Steatosis Index (HSI) [30]. Якщо результат був більше 36 балів, то пацієнту проводили додаткові методи обстеження або їх брали із записів історії хвороби та медичних карток. Тоді обраховували Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score (NAFLD-LFS) [31]. Якщо результат був більше - 0.640 і пацієнт мав прояви себорейного дерматиту, то його включали в групу НАЖХП+ЦД 2+СД (n=98). Якщо результат був менше -0.640 то пацієнта включали в групу СД (n=62). При наявності ознак метаболічно-асоційованої жирової хвороби печінки без уражень шкіри (за виключенням гіперкератозу) пацієнтів включали в групу НАЖХП+ЦД 2 (n=19). Також до групи СД ввійшли особи молодого віку, нормальною вагою, але наявним себорейним дерматитом (n=18).

Діагноз НАЖХП базувався на критеріях European Association for the Study of the Liver (EASL); European Association for the Study of Diabetes; European Association for the Study of Obesity (EASO): EASL–EASD–EASO [32] та наказу МОЗ України “Неалкогольний стеатогепатит” № 826 від 06.11.2014 року [33]. Критеріями діагностики цукрового діабету 2 типу був протокол Standards of Care in Diabetes-2023 [34] та клінічного протоколу наказ МОЗ України Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при цукровому діабеті 2 типу № 1118 від 21.12.2012 року [35]. Артеріальну гіпертензію діагностували на основі Наказу МОЗ від 24 травня 2012 року № 384 “Артеріальна гіпертензія” [36] та ESC/ESH Clinical Practice Guidelines for the Management of Arterial Hypertension [37]. Комбіновану дисліпідемію або гіперхолістеринемію викладали на основі ESC/EAS Guidelines for the management of dyslipidaemias [38] та протоколу МОЗ України № 564 від 13.06.2016 “Профілактика серцево-судинних захворювань” [39]. Діагноз ожиріння встановлювали на основі клінічної настанови “Ожиріння у дорослих” [40] та Obesity in adults: a clinical practice guideline [41]. Індекс маси тіла та об’єм талії вимірювали і трактували згідно рекомендацій МОЗ “Стандарти медичної допомоги ожиріння у дорослих” від 03 березня 2023 року № 427 [42].

Себорейний дерматит встановлювали на основі специфічних симптомів (додаткові консультації дерматологів) [43], оцінку важкості себорейного дерматиту ділянки обличчя проводили за допомогою шкали SEborrheic Dermatitis Area and Severity Index - SEDASI score [44].

У пацієнтів забирали венозну кров натще у пробірки: без наповнювача, з фторидом натрію, з ЕДТА К3, Vacusera з діоксидом кремнія та проводили УЗД (фіброскан) обстеження. Отримавши результати аналізів крові самостійно обраховували наступні показники за допомогою онлайн калькуляторів: Hepatic Steatosis Index (HSI) [30]; Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score (NAFLD-LFS) [31]; NAFLD (Non-Alcoholic Fatty Liver Disease) Fibrosis Score [45]; Fibrosis-4 (FIB-4) Index for Liver Fibrosis [46]. Еластометрію печінки виконували на апараті ECHOSENS FIBROSCAN 530 COMPACT. Ступінь фіброзу виражався у кПА та оцінювався по шкалі для пацієнтів з неалкогольною жировою хворобою печінки (згідно інструкції) та згідно шкали METAVIR [47]. Ступінь жирового переродження печінки оцінювали згідно схеми у дБ/м та у відсотках від загального об'єму печінки. Статистичні обрахунки виконували на Jamovi v. 1.6 (Sydney, Australia): категоріальні змінні були виражені в термінах частоти та відсотків, а безперервні змінні в термінах середнього значення та стандартного відхилення (SD). Різницю в середньому $\pm$ SD кількісних змінних між групами аналізували за допомогою t-критерію Стьюдента та U-критерію Манна-Уїтні. Критерій хі-квадрат і точний критерій Фішера використовувалися для виявлення зв'язку між категоріальними змінними. Різниці між відсотками було проаналізовано за допомогою χ^2 тесту, а різниці між середніми значеннями за допомогою дисперсного аналізу. Коефіцієнт кореляції Спірмана використовували для визначення зв'язку між лабораторними, інструментальними показниками та важкістю себорейного дерматиту. Силу кореляції оцінювали за шкалою Чеддока.

Результати:

При порівнянні антропометричних даних пацієнтів встановлено, що групи не відрізнялися достовірно по віку ($p=0.921$; $p=0.079$), але відрізнялися по статті. У групах НАЖХП+ ЦД 2+СД та СД переважали чоловіки ($p=0.073$), А у групі НАЖХП+ЦД 2 переважали жінки ($p=0.001$). При порівнянні ІМТ, ОТ, артеріального тиску та ваги у пацієнтів з НАЖХП+ЦД2+СД і групи НАЖХП+ЦД2 не було знайдено достовірної різниці. Для найбільш оптимальних результатів порівняння дана вибірка повинно була складатися мінімум з 49 осіб. Розрахунок проводили за формулою: $n = 4pq/I^2$ [48]. Значення P розраховували як 15%, зважаючи на поширеність НАЖХП у популяції даної вікової категорії; I – похибка 10%; $q = 1-P$. Достовірно відрізнялися показники у групах НАЖХП+ЦД2+СД та СД, що вказує на оптимальність включення пацієнтів у групи (таб. 1). Розподіл обстежених по ступеню важкості проявів себорейного дерматиту вказано у таб.2.

Таблиця 1

Порівняння антропометричних показників обстежених.

Показник	1. НАЖХП +ЦД 2+СД (n=98)	2. НАЖХП +ЦД 2 (n=19)	3. СД (n=62)	P value 1-2	P value 1-3
Вік (років)	53.2±5.28 (n=98)	53.2±5.12 (n=19)	43.89±4.77 (n=62)	0.921	0.079
Чоловіки (частка)	0.765	0.37	0.597	0.001	0.073
Вага (кг)	89.22±9.13 (n=98)	92.15±8.33 (n=19)	76.22±8.45 (n=62)	0.283	0.012
ІМТ (кг/м ²)	32.45±2.26 (n=98)	33.02±2.75 (n=19)	27.93±3.62 (n=62)	0.584	0.003
Окружність талії (см)	94.12±7.37 (n=74)	96.23±9.73 (n=18)	84.65±7.37 (n=44)	0.653	0.001
САТ (mmHg)	133.73±13.26 (n=72)	128.5±11.84 (n=18)	117.73±9.65 (n=44)	0.161	0.008
ДАТ (mmHg)	82.11±8.54 (n=72)	81.33±8.36 (n=18)	76.38±8.22 (n=44)	0.254	0.031

* (n=XYZ) – у дужках представлена кількість осіб, у яких обраховували певний показник аналізу крові.

Таблиця 2

Порівняння груп респондентів по ступеню важкості захворювання.

	НАЖХП + ЦД2+СД (n=98)	СД (n=62)	P value
Важкість СД (SEDASI score):			
Легка	44 (44.9 %)	38 (54.2 %)	0.105
Середня	47 (47.96 %)	26 (37.2 %)	0.099
Важка	7 (7.1 %)	6 (8.6 %)	0.372

При порівнянні показників печінкової біохімії знайдено достовірну різницю між групами СД та НАЖХП+ЦД2+СД. Встановлено, що у пацієнтів з групи НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ ЦД2 було підвищення рівня аланін амінотрансферази (55.39±44.72; 59.53±42.13 p=0.294) та в середньому нормальний рівень у пацієнтів з групи СД (36.24±10.32; p=0.001) (таб. 3). Проте слід зауважити що у 12 обстежених було незначне підвищення АЛТ, яке склало 49±3.12 ОД/л. Рівень АСТ перевищував норму у обох групах пацієнтів, що включали НАЖХП (46.73±28.84; 45.93±23.76 p=0.649). У осіб без метаболічно-асоційованої хвороби печінки середнє значення АСТ склало 36.24±10.32 ОД/л (p=0.001), що не виходить за межі норми, проте 12 обстежених мали підвищення рівня, що в середньому склало 44.54±4.37 ОД/л. Переважна

більшість пацієнтів з груп НАЖХП+ЦД 2+СД і НАЖХП+ЦД 2 мала ознаки холестатичного синдрому, що проявлялося у достовірному підвищенні лужної фосфатази, загального білірубину та гамаглутамілтрансферази у порівнянні з групою пацієнтів СД ($p=0.043, 0.002, 0.001$). Рівень лужної фосфатази у пацієнтів з груп НАЖХП+ЦД 2+ Д і НАЖХП+ЦД 2 був підвищеним, але достовірно не відрізнявся між групами ($138.46 \pm 46.36; 135.11 \pm 35.98$ $p=0.467$). Загальний білірубін був достовірно вище у групах НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ЦД2 ($27.78 \pm 5.12, 28.96 \pm 6.13$ $p=0.363$) у порівнянні з групою СД (12.11 ± 1.89 $p=0.043$). Підвищення середнього значення тимолової проби у групі НАЖХП+ЦД 2+СД свідчило про більш виражений мезенхімально запальний синдром. Проте вибірка занадто неоднорідна: у чоловіків середнє значення склало 3.32 ± 0.92 але при зображенні непараметричної величини є зсув до підвищеного рівня тимолової проби 3.32 ($3.01; 6.15$) од. У жінок показник тимолової проби був більш рівномірним, але в цілому вищим за норму 4.19 ± 0.74 .

Таблиця 3

Порівняння показників біохімічного аналізу крові обстежених.

Показник	1. НАЖХП та ЦД 2+ СД (n=98)	2. НАЖХП та ЦД 2 (n=19)	3. СД (n=62)	Р	
				value 1-2	value 1-3
АЛТ, ОД/л	55.39 ± 44.72 (n=98)	59.53 ± 42.13 (n=19)	36.24 ± 10.32 (n=62)	0.294	0.001
АСТ, ОД/л	46.73 ± 28.84 (n=98)	45.93 ± 23.76 (n=19)	34.39 ± 9.24 (n=62)	0.647	0.001
Білірубін заг., ммоль/л	27.78 ± 5.12 (n=98)	28.96 ± 6.13 (n=19)	12.11 ± 1.89 (n=62)	0.363	0.043
ЛФ, ммоль/л	138.46 ± 46.36 (n=74)	135.11 ± 35.98 (n=18)	74.24 ± 13.65 (n=44)	0.467	0.002
ГГТ, ОД/л	84.93 ± 12.47 (n=72)	85.34 ± 22.18 (n=18)	31.34 ± 4.4 (n=44)	0.885	0.001
СК, ммоль/л	284.8 ± 45.84 (n=52)	323.64 ± 46.83 (n=18)	254.8 ± 33.54 (n=14)	0.0942	0.083 4
Тимолова проба, Од	4.08 ± 0.84 (n=52)	3.72 ± 0.73 (n=18)	2.3 ± 0.52 (n=14)	0.105	0.001
Тромбоцити * 10^9 /л	238.23 ± 90.82 (n=98)	234.23 ± 84.23 (n=19)	-	0.834	-
Альбумін, г/л	45.1 ± 4.12	43 ± 3.75	-	0.765	-

* (n=XYZ) – у дужках представлена кількість осіб, у яких обраховували певний показник аналізу крові.

Порівняння показників вуглеводного обміну показало, що у пацієнтів у групах з цукровим діабетом та порушеною толерантністю до глюкози вищі

показники інсуліну (23.48 ± 5.54 ; 22.95 ± 6.83 $p=0.393$), у два рази вище норми індекс НОМА (5.58 ± 1.84 ; 6.24 ± 1.39 $p=0.132$), що достовірно відрізняється від показників у групі СД ($p=0.001$) таб. 4. Проте у 14 пацієнтів із 38 обстежених у групі СД були ознаки гіперінсулінемії та цукрового діабету 2 типу. Тому середній показник інсуліну та індексу НОМА у групі СД дещо вище норми (інсулін 14.62 ± 4.73 ; НОМА 2.8 ± 0.62). Рівень глюкози натще у групах НАЖХП+ЦД 2+СД і НАЖХП+ ЦД 2 на третину вище норми та бажаного рівня глікемії таких пацієнтів, що свідчить про достатню компенсованість порушень вуглеводного обміну, ефективність гіпоглікемічної терапії та хороший комплаєнс пацієнтів.

Таблиця 4

Порівняння показників вуглеводного метаболізму у крові обстежених.

Показник	1. НАЖХП +ЦД2+СД (n=98)	2. НАЖХП +ЦД 2 (n=19)	3. СД (n=62)	P value 1-2	P value 1-3
Глюкоза крові, ммоль/л	8.67 ± 2.64 (n=98)	8.79 ± 2.33 (n=19)	6.57 ± 0.54 (n=38)	0.415	0.014
НbA1c, %	8.73 ± 1.84 (n=98)	7.91 ± 1.75 (n=19)	6.09 ± 0.94 (n=38)	0.265	0.006
Інсулін, Од/л	23.48 ± 5.54 (n=98)	22.95 ± 6.83 (n=19)	14.62 ± 4.73 (n=38)	0.393	0.001
С-пептид, нг/мл	11.06 ± 4.32 (n=56)	12.51 ± 5.16 (n=12)	8.64 ± 3.37 (n=14)	0.268	0.001
НОМА-IR	5.58 ± 1.84 (n=98)	6.24 ± 1.39 (n=18)	2.8 ± 0.62 (n=38)	0.132	0.001

* (n=XYZ) – у дужках представлена кількість осіб, у яких обраховували певний показник аналізу крові.

При порівнянні показників ліпідного обміну не знайдено достовірної різниці між групами НАЖХП+ ЦД 2+СД і НАЖХП+ЦД 2. Рівень загального холестерину майже вповнину перевищував показник для людей з групи ризику (6.52 ± 1.72 ; 6.79 ± 1.33 $p=0.312$), холестерин низької щільності був наполовину вищим від норми у обох групах (3.27 ± 0.46 ; 3.11 ± 0.38 $p=0.169$), індекс атерогенності перевищував норму у обох групах (4.82 ± 0.65 ; 5.02 ± 0.72 $p=0.128$) (таб. 5). Отже наявність себорейного дерматиту жодним чином напряму не впливає на показники ліпидограми. У обстежених з групи СД знайдено достовірну різницю з показниками НАЖХП+ ЦД2+СД; НАЖХП+ ЦД2 груп. Вище від норми у СД групі були: загальний холестерин 5.02 ± 1.24 ($p=0.26$ у порівнянні з НАЖХП+ЦД2+СД); холестерин низької щільності 2.04 ± 0.67 ($p=0.001$); холестерин наднизької щільності 0.94 ± 0.73 ($p=0.009$);

тригліцериди 2.24 ± 0.62 ($p=0.032$); індекс атерогенності 3.75 ± 0.84 ($p=0.042$). Не можна однозначно стверджувати, що себорейний дерматит пов'язаний з порушеннями ліпідного обміну. Потрібні популяційні дослідження для порівняння вибірки чисельністю у тисячі пацієнтів. Порушення ліпідограми пов'язуємо з очікуваними віковими змінами метаболізму.

Таблиця 5

Порівняння показників ліпідограми у обстежуваних групах.

Показник	1. НАЖХП	2. НАЖХП	3. СД	P value 1-2	P value 1-3
	+ЦД2+СД (n=98)	+ЦД 2 (n=19)	(n=62)		
Заг. Хол. ммоль/л	6.52 ± 1.72 (n=98)	6.79 ± 1.33 (n=19)	5.02 ± 1.24 (n=58)	0.312	0.026
ЛПНЩ, ммоль/л	3.27 ± 0.46 (n=98)	3.11 ± 0.38 (n=19)	2.04 ± 0.67 (n=58)	0.169	0.001
ЛПДНЩ, ммоль/л	1.48 ± 0.28 (n=98)	1.53 ± 0.47 (n=19)	0.94 ± 0.73 (n=58)	0.092	0.009
ЛПВЩ, ммоль/л	1.24 ± 0.34 (n=56)	1.16 ± 0.32 (n=19)	1.35 ± 0.39 (n=58)	0.437	0.145
ТГ, ммоль/л	3.01 ± 0.46 (n=98)	2.97 ± 0.38 (n=19)	2.24 ± 0.62 (n=58)	0.735	0.032
Індекс атерогенності	4.82 ± 0.65 (n=98)	5.02 ± 0.72 (n=19)	3.75 ± 0.84 (n=58)	0.128	0.042

* (n=XYZ) – у дужках представлена кількість осіб, у яких обраховували певний показник аналізу крові.

За допомогою отриманих лабораторних показників ліпідного, вуглеводного обміну та показників роботи печінки ми заповнювали онлайн калькулятори рівня стеатозу та фіброзу. При порівнянні пацієнтів з груп НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ ЦД 2 показник частки жирового переродження печінки Liver Fat Score склав -0.39 ± 0.11 та -0.42 ± 0.13 ($p=0.132$), а індекс стеатозу Hepatic Steatosis Index - 41.54 ± 5.36 ; 40.15 ± 2.15 ($p=0.084$) таб. 6. Не було знайдено достовірної різниці між індексами фіброза печінки у групах НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ ЦД 2. Non-Alcoholic Fatty Liver Disease Fibrosis Score склав -0.62 ± 0.84 проти -0.71 ± 0.62 ($p=0.095$), а FIB-4 2.34 ± 1.17 проти 2.41 ± 1.22 ($p=0.654$). Таким чином, не має різниці у ступені ураження печінки в залежності від наявності себорейного дерматиту.

Таблиця 6

Показники онлайн-калькуляторів та еластометрії печінки для характеристики ступеня фіброза і стеатоза у обстежуваних пацієнтів.

Показник	НАЖХП+ ЦД2+ СД (n=98)	НАЖХП+ ЦД 2 (n=19)	P value
NAFLD-LFS	-0.39±0.11 (n=98)	-0.42±0.13 (n=19)	0.132
≤-0.64	0	0	-
>-0.64 ~ <0.16	96	16	-
≥0.16	2	1	-
HSI	41.54±5.36 (n=98)	40.15±2.15 (n=19)	0.084
NAFLD-FS	-0.62±0.84 (n=98)	-0.71±0.62 (n=19)	0.095
<-1.455	3	2	-
-1.455 ~ 0.676	92	16	-
>0.676	3	1	-
FIB-4	2.34±1.17 (n=56)	2.41±1.22 (n=19)	0.654
Еластометрія, кПа	8.07±5.46 (n=51)	7.83±0.38 (n=17)	0.435
F1, %	33 (64.7%)	10 (58.8%)	-
F2, %	15 (29.4%)	6 (35.3%)	-
F3, %	3 (5.9%)	1 (5.9%)	-
CAP score, dB/m	309.3±45.83 (n=51)	298.15±43.22 (n=17)	0.264

*NAFLD-LFS- Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score; HSI - Hepatic Steatosis Index; NAFLD-FS - Non-Alcoholic Fatty Liver Disease Fibrosis Score; FIB-4 - Fibrosis-4 Index for Liver Fibrosis; кПа-кілопаскалі – оцінка ступеня фіброза; CAP score, dB/m – децибели на метр, Controlled attenuation parameter (CAP) score оцінка ступеню стеатозу.

Під час УЗД обстеження у групах пацієнтів НАЖХП+ЦД2+СД; НАЖХП+ЦД 2 серед обстежених за останній рік було підвищення ехогенності, неоднорідність структури та зміни у судинному малюнку. Для більш специфічної характеристики пацієнтам з груп НАЖХП+ЦД2+СД і НАЖХП+ЦД 2 було проведено еластометрію, при умові, що за останній рік дане обстеження не проводилось. Аналіз результатів еластометрії показав, що дві третини пацієнтів з групи НАЖХП+ЦД 2+СД мали фіброз 1 стадії, третина фіброз 2 стадії і троє осіб фіброз 3 стадії. У групі НАЖХП+ЦД 2 розподіл зберігався аналогічним: 59% мали фіброз 1 ступеню, третина фіброз 2 ступеню та один пацієнт – фіброз 3 ступеню, що співпадає у відсотковому співвідношенні

з групою НАЖХП+ЦД2+СД. Середнє значення ступеню фіброзу склало 8.07 ± 5.46 та 7.83 ± 0.38 кПа ($p=0.435$), а ступеню стеатозу 309.3 ± 45.83 та 298.15 ± 43.22 дб/м ($p=0.264$) (таб. 6). Можна стверджувати, що себорейний дерматит не впливає на перебіг метаболічно-асоційованих уражень печінки.

Зіставлення показників функції печінки, ліпідного, вуглеводного метаболізму пацієнтів НАЖХП+ЦД2+СД з ступенем стеатозу печінки, порахованого за допомогою калькулятора Liver Fat Score показано у таб.7 Було отримано прямий кореляційний зв'язок слабкої сили між рівнем стеатоза печінки та рівнем аланінамінотрасферази ($p=0.026$), аспартатамінотрасферази ($p=0.018$), холестеринів низької щільності ($p=0.016$), наднизької щільності ($p=0.022$), рівня глюкози у крові ($p=0.22$) та глікозильованого гемоглобіну ($p=0.003$). Одержано прямий зв'язок середньої сили з показниками загального холестерину ($p=0.001$) та тригліцеридами ($p=0.001$). Обернений зв'язок слабкої сили вказує на те, що при зростанні ступеню стеатозу печінки рівень ліпопротеїдів високої щільності паде ($p=0.0472$).

Таблиця 7

Кореляція отриманих показників крові та ІМТ пацієнтів НАЖХП та ЦД 2+ СД з Liver Fat Score.

Показник	Пірсона R	P value
АЛТ	0.326	0.026
АСТ	0.363	0.018
Загальний холестерин	0.523	0.001
ЛПНЩ	0.380	0.016
ЛПДНЩ	0.336	0.022
ЛПВЩ	-0.264	0.0472
Тригліцериди	0.548	0.001
Глюкоза крові натще	0.342	0.022
HbA1c	0.463	0.003

При зіставленні показника Liver Fat Score з ступенем фіброзу печінки у пацієнтів з НАЖХП та ЦД 2+ СД з Non-Alcoholic Fatty Liver Disease Fibrosis Score не отримано достовірного зв'язку, проте із FIB-4 ($p=0.021$) та еластометрією (фібросканом) ($p=0.035$) існує слабкий позитивний зв'язок таб. 8. Зв'язок середньої сили та високу достовірність отримано при зіставленні NAFLD-LFS з CAP score (фіброскан) ($p=0.001$). Таким чином онлайн калькулятор Liver Fat Score для пацієнтів з НАЖХП показує достовірно схожі рівні стеатозу печінки та може бути використаний за відсутності специфічної діагностичної апаратури. Достовірним є підвищення рівня стеатозу і віком та ступенем ожиріння. Обидва показники мали зв'язок середньої сили при порівнянні з Liver Fat Score ($p=0.001$). Спостерігалася тенденція до посилення важкості себорейного дерматиту із збільшенням коефіцієнта стеатозу Liver Fat Score, проте кореляція не достовірна ($p=0.086$).

При проведенні кореляції між віком та рівнем фіброзу, виміряним за допомогою Фіброскан УЗД методикою не знайдено жодного зв'язку з віком ($p=0.453$). Проте кореляційний зв'язок середньої сили отримано при зіставленні коефіцієнта фіброзу FIB-4 ($p=0.002$) та IMT ($p=0.002$). Знайдено позитивний зв'язок слабкої сили з SEDASI score ($p=0.034$), отже із збільшенням рівня стеатозу печінки буде наростати і важкість себорейного дерматиту.

Таблиця 8

Кореляція коефіцієнтів стеатозу та фіброзу печінки з даними еластометрії, віком, ступенем ожиріння та важкістю себорейного дерматиту.

		Спірмана R	P value
NAFLD-LFS	NAFLD-FS	0.172	0.453
	FIB-4	0.282	0.021
	CAP score	0.415	0.004
	Еластометрія кПА	0.255	0.035
Еластометрія кПА	вік	0.632	0.001
	IMT	0.653	0.001
	SEDASI score	0.163	0.086
CAP score	вік	-0.212	0.732
	IMT	0.461	0.002
	SEDASI score	0.373	0.034
	FIB-4	0.543	0.002

Висновки: У пацієнтів з поєднанням неалкогольної жирової хвороби печінки, цукрового діабету 2 типу та себорейного дерматиту не знайдено достовірної різниці у рівнях показників вуглеводно та ліпідного обміну, інтенсивності холестатичного та цитолітичного синдромів, ступені фіброзу чи стеатозу. Таким чином, наявність себорейного дерматиту безпосередньо не впливає на перебіг цукрового діабету 2 типу та неалкогольної жирової хвороби печінки. Проте ступінь стеатозу печінки корелює з важкістю себорейного дерматиту ($R=0.373$, $p=0.034$), отже із збільшенням відсотку жиру у печінці буде наростати і важкість себорейного дерматиту.

Література:

1. Younossi, Z. M., Koenig, A. B., Abdelatif, D., et al. (2016). Global epidemiology of nonalcoholic fatty liver disease-Meta-analytic assessment of prevalence, incidence, and outcomes. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 64(1), 73–84. <https://doi.org/10.1002/hep.28431>
2. Chalasani, N., Younossi, Z., Lavine, J. E., Charlton, M., et al. (2018). The diagnosis and management of nonalcoholic fatty liver disease: Practice guidance from the American Association for the Study of Liver Diseases. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 67(1), 328–357. <https://doi.org/10.1002/hep.29367>

3. Yamamura, S., Eslam, M., Kawaguchi, T., Tsutsumi, T., et al. (2020). MAFLD identifies patients with significant hepatic fibrosis better than NAFLD. *Liver international : official journal of the International Association for the Study of the Liver*, 40(12), 3018–3030. <https://doi.org/10.1111/liv.14675>
4. Castera, L., Friedrich-Rust, M., & Loomba, R. (2019). Noninvasive Assessment of Liver Disease in Patients With Nonalcoholic Fatty Liver Disease. *Gastroenterology*, 156(5), 1264–1281.e4. <https://doi.org/10.1053/j.gastro.2018.12.036>
5. Lu, H., Zeng, L., Liang, B., Shu, X., & Xie, D. (2009). High prevalence of coronary heart disease in type 2 diabetic patients with non-alcoholic fatty liver disease. *Archives of medical research*, 40(7), 571–575. <https://doi.org/10.1016/j.arcmed.2009.07.009>
6. Muzica, C. M., Sfarti, C., Trifan, A., Zenovia, S., et al. (2020). Nonalcoholic Fatty Liver Disease and Type 2 Diabetes Mellitus: A Bidirectional Relationship. *Canadian journal of gastroenterology & hepatology*, 2020, 6638306. <https://doi.org/10.1155/2020/6638306>
7. Estes, C., Razavi, H., Loomba, R., Younossi, Z., & Sanyal, A. J. (2018). Modeling the epidemic of nonalcoholic fatty liver disease demonstrates an exponential increase in burden of disease. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 67(1), 123–133. <https://doi.org/10.1002/hep.29466>
8. Paik, J. M., Golabi, P., Younossi, Y et al. (2020). Changes in the Global Burden of Chronic Liver Diseases From 2012 to 2017: The Growing Impact of NAFLD. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 72(5), 1605–1616. <https://doi.org/10.1002/hep.31173>
9. Younossi, Z. M., Otgonsuren, M., Henry, L., Venkatesan, et al. (2015). Association of nonalcoholic fatty liver disease (NAFLD) with hepatocellular carcinoma (HCC) in the United States from 2004 to 2009. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 62(6), 1723–1730. <https://doi.org/10.1002/hep.28123>
10. Cholaneril, G., Wong, R. J., Hu, M., Perumpail, R. B., et al. (2017). Liver Transplantation for Nonalcoholic Steatohepatitis in the US: Temporal Trends and Outcomes. *Digestive diseases and sciences*, 62(10), 2915–2922. <https://doi.org/10.1007/s10620-017-4684-x>
11. Younossi, Z., Stepanova, M., Ong, J. P., Jacobson, I. M., et Global Nonalcoholic Steatohepatitis Council (2019). Nonalcoholic Steatohepatitis Is the Fastest Growing Cause of Hepatocellular Carcinoma in Liver Transplant Candidates. *Clinical gastroenterology and hepatology : the official clinical practice journal of the American Gastroenterological Association*, 17(4), 748–755.e3. <https://doi.org/10.1016/j.cgh.2018.05.057>
12. Ratziu, V., Sanyal, A., Harrison, S. A., Wong, V. W., et al. (2020). Cenicriviroc Treatment for Adults With Nonalcoholic Steatohepatitis and Fibrosis: Final Analysis of the Phase 2b CENTAUR Study. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 72(3), 892–905. <https://doi.org/10.1002/hep.31108>
13. Riazi, K., Azhari, H., Charette, J. H., Underwood, F. E., et al. (2022). The prevalence and incidence of NAFLD worldwide: a systematic review and meta-analysis. *The lancet. Gastroenterology & hepatology*, 7(9), 851–861. [https://doi.org/10.1016/S2468-1253\(22\)00165-0](https://doi.org/10.1016/S2468-1253(22)00165-0)
14. Sun, H., Saeedi, P., Karuranga, S., Pinkepank, M., et al. (2022). IDF Diabetes Atlas: Global, regional and country-level diabetes prevalence estimates for 2021 and projections for 2045. *Diabetes research and clinical practice*, 183, 109119. <https://doi.org/10.1016/j.diabres.2021.109119>
15. Ligthart, S., Vaez, A., Vösa, U., Stathopoulou, M. G., et al. (2018). Genome Analyses of >200,000 Individuals Identify 58 Loci for Chronic Inflammation and Highlight Pathways that Link Inflammation and Complex Disorders. *American journal of human genetics*, 103(5), 691–706. <https://doi.org/10.1016/j.ajhg.2018.09.009>
16. Fisk, H. L., Childs, C. E., Miles, E. A., Ayres, R., et al. (2022). Modification of subcutaneous white adipose tissue inflammation by omega-3 fatty acids is limited in human obesity—a double blind, randomised clinical trial. *EBioMedicine*, 77, 103909. <https://doi.org/10.1016/j.ebiom.2022.103909>
17. Fisk, H. L., Childs, C. E., Miles, E. A., Ayres, R., et al. (2022). Modification of subcutaneous white adipose tissue inflammation by omega-3 fatty acids is limited in human obesity—a double blind, randomised clinical trial. *EBioMedicine*, 77, 103909. <https://doi.org/10.1016/j.ebiom.2022.103909>

18. Püschel, G. P., Klauder, J., & Henkel, J. (2022). Macrophages, Low-Grade Inflammation, Insulin Resistance and Hyperinsulinemia: A Mutual Ambiguous Relationship in the Development of Metabolic Diseases. *Journal of clinical medicine*, 11(15), 4358. <https://doi.org/10.3390/jcm11154358>
19. Pervez, M. A., Khan, D. A., Mirza, S. A., et al. (2022). Comparison of delta-tocotrienol and alpha-tocopherol effects on hepatic steatosis and inflammatory biomarkers in patients with non-alcoholic fatty liver disease: A randomized double-blind active-controlled trial. *Complementary therapies in medicine*, 70, 102866. <https://doi.org/10.1016/j.ctim.2022.102866>
20. Buja, A., Miatton, A., Cozzolino, C., Monasta, L., et al. (2023). The global, regional, and national burden of seborrheic dermatitis: results and insights from the Global Burden of Disease 2019 Study. *Archives of dermatological research*, 315(5), 1143–1149. <https://doi.org/10.1007/s00403-022-02469-2>
21. T S, R., Waikhom, S., K, S. K., & Reddy, M. E. (2023). A Clinicoepidemiological Study of Cutaneous and Systemic Comorbidities of Seborrheic Dermatitis in Adolescent and Adult Females. *Cureus*, 15(6), e40972. <https://doi.org/10.7759/cureus.40972>
22. Ozgul, A., Altunisik, N., Turkmen, D., & Sener, S. (2023). The relationship between seborrheic dermatitis and body composition parameters. *Northern clinics of Istanbul*, 10(2), 271–276. <https://doi.org/10.14744/nci.2022.08068>
23. Akbaş, A., Kılınç, F., Şener, S., & Hayran, Y. (2022). Investigation of the relationship between seborrheic dermatitis and metabolic syndrome parameters. *Journal of cosmetic dermatology*, 21(11), 6079–6085. <https://doi.org/10.1111/jocd.15121>
24. Savaş Erdoğan, S., Falay Gür, T., Özkur, E., & Doğan, B. (2022). Insulin Resistance and Metabolic Syndrome in Patients with Seborrheic Dermatitis: A Case-Control Study. *Metabolic syndrome and related disorders*, 20(1), 50–56. <https://doi.org/10.1089/met.2021.0063>
25. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text
26. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
27. <https://web.archive.org/web/20100428131219/http://www.wma.net/en/30publications/10policies/c8/index.html>
28. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
29. Dobrowolski, P., Prejbisz, A., Kuryłowicz, A., Baska, A., et al. (2022). Metabolic syndrome - a new definition and management guidelines: A joint position paper by the Polish Society of Hypertension, Polish Society for the Treatment of Obesity, Polish Lipid Association, Polish Association for Study of Liver, Polish Society of Family Medicine, Polish Society of Lifestyle Medicine, Division of Prevention and Epidemiology Polish Cardiac Society, "Club 30" Polish Cardiac Society, and Division of Metabolic and Bariatric Surgery Society of Polish Surgeons. *Archives of medical science: AMS*, 18(5), 1133–1156. <https://doi.org/10.5114/aoms/152921>
30. <https://www.mdapp.co/hepatic-steatosis-index-hsi-calculator-357/>
31. Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score (NAFLD-LFS)
32. Sberna, A. L., Bouillet, B., Rouland, A., Brindisi, M. C., et al. (2018). European Association for the Study of the Liver (EASL), European Association for the Study of Diabetes (EASD) and European Association for the Study of Obesity (EASO) clinical practice recommendations for the management of non-alcoholic fatty liver disease: evaluation of their application in people with Type 2 diabetes. *Diabetic medicine : a journal of the British Diabetic Association*, 35(3), 368–375. <https://doi.org/10.1111/dme.13565>
33. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/> https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2014_826_ykpm_dnstpt.pdf
34. ElSayed, N. A., Aleppo, G., Aroda, V. R., et al. American Diabetes Association (2023). Erratum. 2. Classification and diagnosis of diabetes: Standards of Care in Diabetes-2023. *Diabetes Care* 2023;46(Suppl. 1):S19-S40. *Diabetes care*, 46(5), 1106. <https://doi.org/10.2337/dc23-er05>

35. https://zakononline.com.ua/documents/show/8047___730659
36. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/> https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/384_2012ykpmd_ag.pdf
37. Williams, B., Mancia, G., Spiering, W., et al. ESC Scientific Document Group (2018). 2018 ESC/ESH Guidelines for the management of arterial hypertension. *European heart journal*, 39(33), 3021–3104. <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehy339>
38. Catapano, A. L., Reiner, Z., De Backer, G., et al. European Society of Cardiology (ESC), & European Atherosclerosis Society (EAS) (2011). ESC/EAS Guidelines for the management of dyslipidaemias The Task Force for the management of dyslipidaemias of the European Society of Cardiology (ESC) and the European Atherosclerosis Society (EAS). *Atherosclerosis*, 217(1), 3–46. <https://doi.org/10.1016/j.atherosclerosis.2011.06.028>
39. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/> https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_564_ykpmd_pssz.pdf
40. <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/> <https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/2023-qn-ozhyrinnya.pdf>
41. Wharton, S., Lau, D. C. W., Vallis, M., et al.. (2020). Obesity in adults: a clinical practice guideline. *CMAJ : Canadian Medical Association journal = journal de l'Association medicale canadienne*, 192(31), E875–E891. <https://doi.org/10.1503/cmaj.191707>
42. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0427282-23#Text>
43. Dall'Oglio, F., Nasca, M. R., Gerbino, C., & Micali, G. (2022). An Overview of the Diagnosis and Management of Seborrheic Dermatitis. *Clinical, cosmetic and investigational dermatology*, 15, 1537–1548. <https://doi.org/10.2147/CCID.S284671>
44. Micali, G., Lacarrubba F., & Tedeschi A. (2017). A new proposed severity score for seborrheic dermatitis of the face: SEborrheic Dermatitis Area and Severity Index (SEDASI). *Journal of the American academy of dermatology*, 76(6, 1), AB18. <https://doi.org/10.1016/j.jaad.2017.04.088>
45. <https://www.mdcalc.com/calc/3081/nafl-d-non-alcoholic-fatty-liver-disease-fibrosis-score>
46. <https://www.mdcalc.com/calc/2200/fibrosis-4-fib-4-index-liver-fibrosis>
47. Weerakkody Y, Bell D, Saber M, et al. METAVIR score. Reference article, Radiopaedia.org (Accessed on 04 Sep 2023) <https://doi.org/10.53347/rID-51855>.
48. Koneru, K., Bhatt, V., Kakrani, A et al. (2022). A study of non-alcoholic fatty liver disease-liver fat score in overweight and obese individuals. *Journal of family medicine and primary care*, 11(8), 4368–4374. https://doi.org/10.4103/jfmpe.jfmpe_58_22

References:

1. Younossi, Z. M., Koenig, A. B., Abdelatif, D., et al. (2016). Global epidemiology of nonalcoholic fatty liver disease-Meta-analytic assessment of prevalence, incidence, and outcomes. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 64(1), 73–84. <https://doi.org/10.1002/hep.28431>
2. Chalasani, N., Younossi, Z., Lavine, J. E., Charlton, M., et al. (2018). The diagnosis and management of nonalcoholic fatty liver disease: Practice guidance from the American Association for the Study of Liver Diseases. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 67(1), 328–357. <https://doi.org/10.1002/hep.29367>
3. Yamamura, S., Eslam, M., Kawaguchi, T., Tsutsumi, T., et al. (2020). MAFLD identifies patients with significant hepatic fibrosis better than NAFLD. *Liver international : official journal of the International Association for the Study of the Liver*, 40(12), 3018–3030. <https://doi.org/10.1111/liv.14675>
4. Castera, L., Friedrich-Rust, M., & Loomba, R. (2019). Noninvasive Assessment of Liver Disease in Patients With Nonalcoholic Fatty Liver Disease. *Gastroenterology*, 156(5), 1264–1281.e4. <https://doi.org/10.1053/j.gastro.2018.12.036>

5. Lu, H., Zeng, L., Liang, B., Shu, X., & Xie, D. (2009). High prevalence of coronary heart disease in type 2 diabetic patients with non-alcoholic fatty liver disease. *Archives of medical research*, 40(7), 571–575. <https://doi.org/10.1016/j.arcmed.2009.07.009>.
6. Muzica, C. M., Sfarti, C., Trifan, A., Zenovia, S., et al. (2020). Nonalcoholic Fatty Liver Disease and Type 2 Diabetes Mellitus: A Bidirectional Relationship. *Canadian journal of gastroenterology & hepatology*, 2020, 6638306. <https://doi.org/10.1155/2020/6638306>
7. Estes, C., Razavi, H., Loomba, R., Younossi, Z., & Sanyal, A. J. (2018). Modeling the epidemic of nonalcoholic fatty liver disease demonstrates an exponential increase in burden of disease. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 67(1), 123–133. <https://doi.org/10.1002/hep.29466>
8. Paik, J. M., Golabi, P., Younossi, Y et al. (2020). Changes in the Global Burden of Chronic Liver Diseases From 2012 to 2017: The Growing Impact of NAFLD. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 72(5), 1605–1616. <https://doi.org/10.1002/hep.31173>
9. Younossi, Z. M., Otgonsuren, M., Henry, L., Venkatesan, et al. (2015). Association of nonalcoholic fatty liver disease (NAFLD) with hepatocellular carcinoma (HCC) in the United States from 2004 to 2009. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 62(6), 1723–1730. <https://doi.org/10.1002/hep.28123>
10. Cholaneril, G., Wong, R. J., Hu, M., Perumpail, R. B., et al. (2017). Liver Transplantation for Nonalcoholic Steatohepatitis in the US: Temporal Trends and Outcomes. *Digestive diseases and sciences*, 62(10), 2915–2922. <https://doi.org/10.1007/s10620-017-4684-x>
11. Younossi, Z., Stepanova, M., Ong, J. P., Jacobson, I. M., et Global Nonalcoholic Steatohepatitis Council (2019). Nonalcoholic Steatohepatitis Is the Fastest Growing Cause of Hepatocellular Carcinoma in Liver Transplant Candidates. *Clinical gastroenterology and hepatology: the official clinical practice journal of the American Gastroenterological Association*, 17(4), 748–755.e3. <https://doi.org/10.1016/j.cgh.2018.05.057>
12. Ratzliff, V., Sanyal, A., Harrison, S. A., Wong, V. W., et al. (2020). Cenicriviroc Treatment for Adults With Nonalcoholic Steatohepatitis and Fibrosis: Final Analysis of the Phase 2b CENTAUR Study. *Hepatology (Baltimore, Md.)*, 72(3), 892–905. <https://doi.org/10.1002/hep.31108>
13. Riazi, K., Azhari, H., Charette, J. H., Underwood, F. E., et al. (2022). The prevalence and incidence of NAFLD worldwide: a systematic review and meta-analysis. *The lancet. Gastroenterology & hepatology*, 7(9), 851–861. [https://doi.org/10.1016/S2468-1253\(22\)00165-0](https://doi.org/10.1016/S2468-1253(22)00165-0)
14. Sun, H., Saeedi, P., Karuranga, S., Pinkepank, M., et al. (2022). IDF Diabetes Atlas: Global, regional and country-level diabetes prevalence estimates for 2021 and projections for 2045. *Diabetes research and clinical practice*, 183, 109119. <https://doi.org/10.1016/j.diabres.2021.109119>
15. Ligthart, S., Vaez, A., Vösa, U., Stathopoulou, M. G., et al. (2018). Genome Analyses of >200,000 Individuals Identify 58 Loci for Chronic Inflammation and Highlight Pathways that Link Inflammation and Complex Disorders. *American journal of human genetics*, 103(5), 691–706. <https://doi.org/10.1016/j.ajhg.2018.09.009>
16. Fisk, H. L., Childs, C. E., Miles, E. A., Ayres, R., et al. (2022). Modification of subcutaneous white adipose tissue inflammation by omega-3 fatty acids is limited in human obesity—a double blind, randomised clinical trial. *EBioMedicine*, 77, 103909. <https://doi.org/10.1016/j.ebiom.2022.103909>
17. Fisk, H. L., Childs, C. E., Miles, E. A., Ayres, R., et al. (2022). Modification of subcutaneous white adipose tissue inflammation by omega-3 fatty acids is limited in human obesity—a double blind, randomised clinical trial. *EBioMedicine*, 77, 103909. <https://doi.org/10.1016/j.ebiom.2022.103909>
18. Püschel, G. P., Klauder, J., & Henkel, J. (2022). Macrophages, Low-Grade Inflammation, Insulin Resistance and Hyperinsulinemia: A Mutual Ambiguous Relationship in the Development of Metabolic Diseases. *Journal of clinical medicine*, 11(15), 4358. <https://doi.org/10.3390/jcm11154358>
19. Pervez, M. A., Khan, D. A., Mirza, S. A., et al. (2022). Comparison of delta-tocotrienol and alpha-tocopherol effects on hepatic steatosis and inflammatory biomarkers in patients with non-alcoholic fatty liver disease: A randomized double-blind active-controlled trial. *Complementary therapies in medicine*, 70, 102866. <https://doi.org/10.1016/j.ctim.2022.102866>

20. Buja, A., Miatton, A., Cozzolino, C., Monasta, L., et al. (2023). The global, regional, and national burden of seborrheic dermatitis: results and insights from the Global Burden of Disease 2019 Study. *Archives of dermatological research*, 315(5), 1143–1149. <https://doi.org/10.1007/s00403-022-02469-2>
21. T S, R., Waikhom, S., K, S. K., & Reddy, M. E. (2023). A Clinicoepidemiological Study of Cutaneous and Systemic Comorbidities of Seborrheic Dermatitis in Adolescent and Adult Females. *Cureus*, 15(6), e40972. <https://doi.org/10.7759/cureus.40972>
22. Ozgul, A., Altunisik, N., Turkmen, D., & Sener, S. (2023). The relationship between seborrheic dermatitis and body composition parameters. *Northern clinics of Istanbul*, 10(2), 271–276. <https://doi.org/10.14744/nci.2022.08068>
23. Akbaş, A., Kılınc, F., Şener, S., & Hayran, Y. (2022). Investigation of the relationship between seborrheic dermatitis and metabolic syndrome parameters. *Journal of cosmetic dermatology*, 21(11), 6079–6085. <https://doi.org/10.1111/jocd.15121>
24. Savaş Erdoğan, S., Falay Gür, T., Özkur, E., & Doğan, B. (2022). Insulin Resistance and Metabolic Syndrome in Patients with Seborrheic Dermatitis: A Case-Control Study. *Metabolic syndrome and related disorders*, 20(1), 50–56. <https://doi.org/10.1089/met.2021.0063>
25. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/990_005#Text
26. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_334#Text
27. <https://web.archive.org/web/20100428131219/http://www.wma.net/en/30publications/10policies/c8/index.html>
28. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
29. Dobrowolski, P., Prejbisz, A., Kuryłowicz, A., Baska, A., et al. (2022). Metabolic syndrome - a new definition and management guidelines: A joint position paper by the Polish Society of Hypertension, Polish Society for the Treatment of Obesity, Polish Lipid Association, Polish Association for Study of Liver, Polish Society of Family Medicine, Polish Society of Lifestyle Medicine, Division of Prevention and Epidemiology Polish Cardiac Society, "Club 30" Polish Cardiac Society, and Division of Metabolic and Bariatric Surgery Society of Polish Surgeons. *Archives of medical science: AMS*, 18(5), 1133–1156. <https://doi.org/10.5114/aoms/152921>
30. <https://www.mdapp.co/hepatic-steatosis-index-hsi-calculator-357/>
31. Non-Alcoholic Fatty Liver Disease - Liver Fat Score (NAFLD-LFS)
32. Sberna, A. L., Bouillet, B., Rouland, A., Brindisi, M. C., et al. (2018). European Association for the Study of the Liver (EASL), European Association for the Study of Diabetes (EASD) and European Association for the Study of Obesity (EASO) clinical practice recommendations for the management of non-alcoholic fatty liver disease: evaluation of their application in people with Type 2 diabetes. *Diabetic medicine : a journal of the British Diabetic Association*, 35(3), 368–375. <https://doi.org/10.1111/dme.13565>
33. chrome-extension://efaidnbmnribpajpcglclefindmkaj/https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2014_826_ykpm�_nstpt.pdf
34. ElSayed, N. A., Aleppo, G., Aroda, V. R., et al. American Diabetes Association (2023). Erratum. 2. Classification and diagnosis of diabetes: Standards of Care in Diabetes-2023. *Diabetes Care* 2023;46(Suppl. 1):S19-S40. *Diabetes care*, 46(5), 1106. <https://doi.org/10.2337/dc23-er05>
35. https://zakononline.com.ua/documents/show/8047___730659
36. [chrome-extension://efaidnbmnribpajpcglclefindmkaj/ https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/384_2012ykpm�_ag.pdf](chrome-extension://efaidnbmnribpajpcglclefindmkaj/https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/384_2012ykpm�_ag.pdf)
37. Williams, B., Mancia, G., Spiering, W., et al. ESC Scientific Document Group (2018). 2018 ESC/ESH Guidelines for the management of arterial hypertension. *European heart journal*, 39(33), 3021–3104. <https://doi.org/10.1093/eurheartj/ehy339>
38. Catapano, A. L., Reiner, Z., De Backer, G., et al. European Society of Cardiology (ESC), & European Atherosclerosis Society (EAS) (2011). ESC/EAS Guidelines for the management of dyslipidaemias The Task Force for the management of dyslipidaemias of the European Society of Cardiology (ESC) and the European Atherosclerosis Society (EAS). *Atherosclerosis*, 217(1), 3–46. <https://doi.org/10.1016/j.atherosclerosis.2011.06.028>

39. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/ https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_564_ukpmd_pssz.pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2019/11/2016_564_ukpmd_pssz.pdf)
40. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/ https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/2023-qn-ozhyrinnya.pdf](chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgclefindmkaj/https://www.dec.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/2023-qn-ozhyrinnya.pdf)
41. Wharton, S., Lau, D. C. W., Vallis, M., et al.. (2020). Obesity in adults: a clinical practice guideline. *CMAJ : Canadian Medical Association journal = journal de l'Association medicale canadienne*, 192(31), E875–E891. <https://doi.org/10.1503/cmaj.191707>
42. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0427282-23#Text>
43. Dall'Oglio, F., Nasca, M. R., Gerbino, C., & Micali, G. (2022). An Overview of the Diagnosis and Management of Seborrheic Dermatitis. *Clinical, cosmetic and investigational dermatology*, 15, 1537–1548. <https://doi.org/10.2147/CCID.S284671>
44. Micali, G., Lacarrubba F., & Tedeschi A. (2017). A new proposed severity score for seborrheic dermatitis of the face: SEborrheic Dermatitis Area and Severity Index (SEDASI). *Journal of the American academy of dermatology*, 76(6, 1), AB18. <https://doi.org/10.1016/j.jaad.2017.04.088>
45. <https://www.mdcalc.com/calc/3081/naflid-non-alcoholic-fatty-liver-disease-fibrosis-score>
46. <https://www.mdcalc.com/calc/2200/fibrosis-4-fib-4-index-liver-fibrosis>
47. Weerakkody Y, Bell D, Saber M, et al. METAVIR score. Reference article, Radiopaedia.org (Accessed on 04 Sep 2023) <https://doi.org/10.53347/rID-51855>.
48. Koneru, K., Bhatt, V., Kakrani, A et al. (2022). A study of non-alcoholic fatty liver disease-liver fat score in overweight and obese individuals. *Journal of family medicine and primary care*, 11(8), 4368–4374. https://doi.org/10.4103/jfmprc.jfmprc_58_22

УДК 004.9:614.2:378(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-706-718](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-706-718)

Ковтун Лариса Олександрівна кандидат медичних наук, доцент, кафедра дерматології та венерології, Одеський Національний медичний університет, м. Одеса, , <https://orcid.org/0000-0002-6596-9221>

Маганова Тамара Валеріївна доктор філософії, асистент, кафедра управління та економіки фармації, Запорізький державний медико-фармацевтичний університет, м. Запоріжжя, <https://orcid.org/0000-0001-7008-3102>

Сухоставець Наталія Петрівна кандидат медичних наук, асистент, кафедра акушерства, гінекології та планування сім'ї, Навчально-науковий медичний інститут, Сумський державний університет, м. Суми, <https://orcid.org/0000-0002-2132-5037>

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО НАВЧАННЯ В МЕДИЧНИХ ЗВО УКРАЇНИ У СФЕРІ ЕЛЕКТРОННОЇ СИСТЕМИ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (eHealth)

Анотація. Навчання здобувачів вищої освіти у ХХІ столітті є складним завданням. Численні чинники, такі як розбіжності в соціальній структурі, економічному становищі, розвитку інформаційних технологій, зміни в уряді, переосмислення національних пріоритетів, доступність і розподіл ресурсів, взаємозв'язок між медичною допомогою та медичною освітою, а також стан здоров'я населення динамічно впливають на освітні програми та їх результати.

Метою цього дослідження було проаналізувати різні інноваційні підходи у вищій медичній освіті України, які впроваджують концепцію eHealth. У рамках дослідження було розглянуто виклики та перспективи впровадження електронної системи охорони здоров'я в освітній процес та оцінено ефективність різних інноваційних підходів у підготовці майбутніх медичних спеціалістів. Випускникам медичних ЗВО важливо вміти використовувати інформаційні системи, зокрема eHealth, у своїй майбутній професійній діяльності. Це сприятиме оптимізації роботи загалом, поліпшенню діагностики та забезпеченню доступу до великої кількості медичної інформації.

Оскільки основними напрямками впровадження цифрових технологій у медицині є електронна система охорони здоров'я eHealth, системи підтримки ухвалення медичних рішень і телемедицина, то освітні програми повинні включати теми, які дадуть змогу здобувачам вищої медичної освіти набути навичок для праці в цих галузях. Використання різних дистанційних

платформ, програмних продуктів та засобів є ще однією інноваційною практикою в підготовці медичних працівників. У статті розглянуто та охарактеризовано п'ять основних категорій цифрових ресурсів, які найчастіше використовуються в підготовці майбутніх фахівців медичної галузі. Загалом інноваційні підходи в підготовці майбутніх медиків до роботи з електронною системою охорони здоров'я покликані задовольнити одні з найважливіших вимог сучасності.

Ключові слова: медична освіта, інформаційні технології, електронні ресурси, інновації, електронна система охорони здоров'я.

Kovtun Larysa Oleksandrivna PhD in Medicine, Associate Professor, Department of Dermatology and Venereology, Odesa National Medical University, Odesa, <https://orcid.org/0000-0002-6596-9221>

Mahanova Tamara Valeriivna PhD in pharmacy, Assistant of the Department of Pharmacy Management and Economics, Zaporizhzhia State Medical and Pharmaceutical University, Zaporizhzhia, <https://orcid.org/0000-0001-7008-3102>

Sukhostavets Nataliia Petrivna PhD in Medicine, Assistant, Department of Obstetrics, Gynecology and Family Planning, Academic and Research Medical Institute, Sumy State University, Sumy, <https://orcid.org/0000-0002-2132-5037>

ANALYSIS OF INNOVATIVE APPROACHES TO EDUCATION OF HIGHER MEDICAL EDUCATION ACQUIRES IN UKRAINE IN THE FIELD OF ELECTRONIC HEALTH (EHEALTH)

Abstract. Teaching students of higher education in the 21st century is a difficult task. Numerous factors such as differences in social structure, economic status, development of information technology, changes in government, rethinking of national priorities, availability and distribution of resources, and the interaction between health care and medical education, as well as the state of public health, dynamically affect the educational programs and their results.

The purpose of this study was to analyze various innovative approaches in the higher medical education of Ukraine, which are used to implement the concept of eHealth. As part of the study, the challenges and prospects of introducing electronic health into the educational process were considered and the effectiveness of various innovative approaches in the training of future medical specialists was evaluated. It is important for graduates of medical institutions of higher education to be able to use information systems, in particular eHealth, in their future professional activities. This will help to optimize the work as a whole, improve diagnostics and provide access to a large amount of medical information.

Since the main areas of implementation of digital technologies in medicine are the electronic health care system eHealth, support systems for medical decision-making and telemedicine, educational programs should include topics that will allow graduates of higher medicine to acquire skills for work in these areas. The use of various remote platforms, software products and tools is another innovative practice in the training of students of higher medical education. The article considered and characterized five main categories of digital resources that are most often used in the training of future specialists in the medical field. In general, innovative approaches to training students of higher medical education in the electronic health system are of great importance to meet the requirements of modern times.

Keywords: medical education, information technologies, electronic resources, innovations, electronic health system.

Постановка проблеми. Модернізація освіти в Україні здійснюється з метою підвищення якості навчання, базуючись на активізації потенціалу здобувачів вищої освіти та використанні освітніх технологій, які спрямовані на індивідуалізацію навчання.

Щоб задовольнити зростаючі потреби населення в якісних та доступних медичних послугах, як на індивідуальному, так і на суспільному рівні, необхідне розроблення та втілення в практику сучасної електронної системи охорони здоров'я. Така система є ключовим елементом стратегічного вектора розвитку національної системи охорони здоров'я. Її впровадження ініціює ряд переваг і може суттєво покращити якість і доступність медичних послуг.

Оскільки основними напрямками цифровізації медицини є впровадження електронної системи охорони здоров'я eHealth, розробка медичних систем підтримки рішень та розвиток телемедицини, то в робочих програмах повинні бути теми, які дадуть змогу студентам набути навичок для роботи в зазначених галузях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інноваційних підходів до навчання здобувачів вищої медичної освіти в Україні широко досліджувалося вітчизняними вченими. Так, Л. Башкірова та її колеги присвятили своє дослідження вивченню європейського досвіду розвитку вищої медичної освіти. Автори дійшли висновку, що європейські стратегії розвитку є дуже важливими для України: вони є цінним джерелом досвіду та пропонують конкретні підходи для поліпшення якості вищої медичної освіти [3].

К. Орду наголосила на важливості підготовки сімейних лікарів до сучасної медичної реформи, зокрема до використання системи eHealth [9].

В. Камінський разом з іншими науковцями розглянув і проаналізував інновації у вищій медичній освіті України та з'ясував, що застосування інноваційних технологій у медичній освіті може забезпечити більшу ефективність і доступність навчання медичних спеціальностей. Віртуальні практичні заняття, онлайн-курси та мобільні додатки можуть бути корисними

для виконання практичних завдань і сприяти розвитку професійних навичок, підвищуючи рівень професійної підготовки майбутніх медиків [7].

В. Коваленко у своєму дослідженні зазначила, що заклади вищої освіти, які активно використовують сучасні технології, мають значну конкурентну перевагу. Впровадження електронних освітніх ресурсів у вищу освіту створює безліч переваг і є дуже важливим для закладів, які прагнуть бути сучасними та ефективними [8].

О. Іващук та Д. Іващук зазначили, що одним із найголовніших аспектів підготовки майбутнього лікаря є формування в нього цифрової грамотності. У формуванні таких компетентностей ключове значення має правильна організація навчального курсу з медичної інформатики в закладі вищої освіти. Набуті під час навчання цифрові навички допоможуть здобувачам медичної освіти залишатися конкурентоспроможними на ринку праці і надавати високоякісні медичні послуги пацієнтам [6].

Незважаючи на велику кількість досліджень щодо підготовки здобувачів вищої медичної освіти в усьому світі, питання впровадження інноваційних підходів до навчання роботи в електронній системі охорони здоров'я (eHealth) в Україні варто ретельно розглянути та адаптувати до специфічних потреб вітчизняної медичної освіти. Важливо визначити, які саме інноваційні методи навчання та ресурси можуть бути найбільш ефективними для здобувачів освіти медичних факультетів, враховуючи особливості медичної системи України та сучасних вимог до лікарів.

Мета статті – проаналізувати інновації у сфері вищої медичної освіти в Україні, вивчити різні методи й підходи, які застосовуються для впровадження концепції eHealth в освітні програми вищих медичних закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Головною метою сучасної вищої медичної освіти є набуття майбутніми фахівцями комплексу знань, умінь і навичок, заснованих на особистісних, соціальних і професійних компетентностях, із вмінням самостійно здобувати, аналізувати й ефективно використовувати необхідну інформацію. Нині головне завдання вищої освіти полягає не лише в підготовці фахівця, а й у навчанні професіонала, здатного до постійного саморозвитку і самонавчання, готового до науково-дослідницької роботи та участі в різноманітних проєктах.

Для створення нових моделей здобувачів вищої медичної освіти та оцінки їхніх навичок необхідно переформувати освітнє середовище закладу вищої освіти. Це потребує стимулювання професорсько-викладацького складу насамперед у напрямі вивчення нових методів та педагогічних технологій, а також впровадження нових організаційних форм та підходів.

Обставини сучасності потребують нового підходу до навчання майбутніх лікарів. Виникає необхідність у використанні передових дистанційних технологій під час підготовки та проведення практичних занять і лекцій. Суть дистанційного навчання полягає в тому, що здобувачі вищої освіти перебувають на значній відстані від викладача, проте мають можливість підтримувати взаємодію в будь-який момент за допомогою засобів комунікації [1].

Застосування сучасних комп'ютерних технологій сприяє прискоренню навчального процесу, роблячи його більш цікавим та різноманітним, і сприяє адаптації до нових умов навчання.

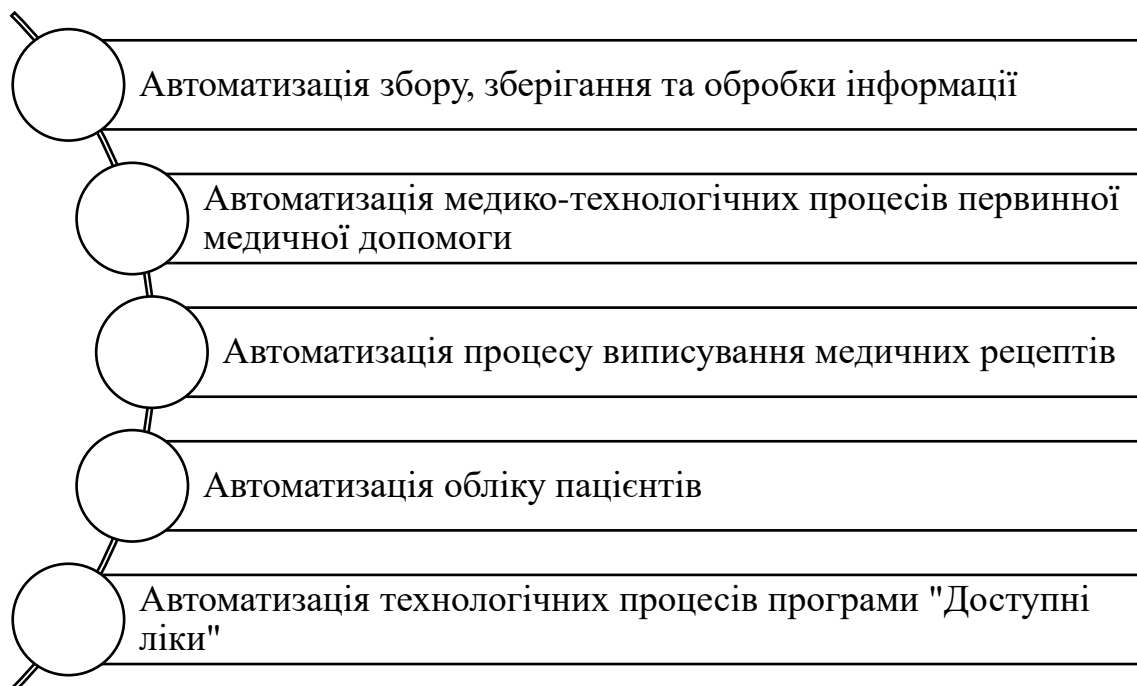
Цифрова трансформація є одним із підходів, який передбачає фундаментальні зміни в управлінні, зовнішніх комунікаціях та в процесі навчання. В умовах глобальних змін цифровізація набула нового значення для освітнього процесу та для надання медичної допомоги [4]. Закладам охорони здоров'я, як і закладам вищої освіти, потрібно використовувати світові практики цифрової трансформації для підтримки власних можливостей та прискорення змін.

Починаючи з 2016 року в рамках медичної реформи в Україні розпочалася широка диджиталізація галузі охорони здоров'я з метою забезпечення доступності та високої якості медичних послуг. Для цього за підтримки держави була розроблена та впроваджена електронна система eHealth. Це передбачало встановлення в усіх медичних закладах комп'ютерів зі спеціальним програмним забезпеченням та доступом до інтернету. Лікарі оволоділи навичками роботи з системою eHealth, зокрема внесення та пошук необхідних медичних даних і ведення медичної документації [6].

Загалом eHealth є електронною системою охорони здоров'я, що сприяє обміну медичною інформацією та реалізації програми медичних гарантій для населення. Ця система складається з двох ключових компонентів [9]:

- центральної бази даних (ЦБД) (адміністратор – ДП «Електронне здоров'я»);
- електронних медичних інформаційних систем (МІС), які призначені для автоматизації роботи медичних закладів у взаємодії з ЦБД [10].

Основні функції системи eHealth представлено на рисунку 1.

Рис. 1. Головні функції системи eHealth

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу [9]

Важливо, щоб здобувачі вищої медичної освіти засвоїли навички роботи з сучасними медичними інформаційними системами та були ознайомлені з їхніми можливостями та обмеженнями. Цьому сприяє введення в освітні програми дисципліни «Медична інформатика», яка передбачає вивчення тем, пов'язаних із медичними інформаційними системами.

Так, наприклад, вінницькі лікарні взаємодіють за допомогою медичної інформаційної системи *Doctor Eleks*, яка підключена до *eHealth*. Це означає, що навички користування цією системою мають велике значення для здобувачів вищої освіти Вінницького національного медичного університету імені М. І. Пирогова, і це було враховано при формуванні навчальної програми з предмета «Медична інформатика». Під час практичних занять у віртуальній університетській клініці студенти-медики ознайомлюються з можливостями різних модулів програми, як-от робоче місце лікаря, реєстратура, лабораторія, стаціонар, станція невідкладної допомоги, робоче місце керівника, та опановують інші навички [6].

Загалом для засвоєння навичок роботи з електронною системою охорони здоров'я майбутні фахівці медичної галузі мають виконати певні завдання:

- 1) ознайомитися з можливостями інформаційної системи, підключеної до *eHealth*;
- 2) навчитися працювати з електронною медичною картою пацієнта;
- 3) створюючи медичну документацію, використовувати шаблони та візуальні підказки для виявлення будь-яких відхилень від стандартів;
- 4) шукати необхідну інформацію;
- 5) виписувати електронні рецепти та направлення на певні дослідження, обстеження, консультації;
- 6) записувати хворого на прийом [2].

Для оптимізації робочих процесів, підвищення точності діагностування, розробки планів лікування, спрощення пошуку медичних записів в архіві та зменшення кількості помилок лікарі все частіше використовують системи підтримки ухвалення рішень у своїй практиці. Інтелектуальні системи підтримки ухвалення рішень застосовуються в різних галузях діяльності, як-от догляд за літніми людьми, розробка нових лікарських препаратів, надання консультацій. Майбутнім медикам також важливо опанувати навички роботи з такими системами на спеціальних практичних заняттях з використанням простих та доступних навчально-експертних систем [11].

Українським медичним закладам на сьогодні доступні певні інформаційні системи оптимізації та підвищення якості медичної допомоги в контексті функціонування електронної системи охорони здоров'я (*eHealth*), які повинні вивчатися здобувачами вищої освіти. До таких систем належать:

- Medods;
- MedElement;

- Doctor Eleks;
- EMCiMED [5].

Навички роботи з цими інноваційними системами допоможуть здобувачам вищої медичної освіти більш ефективно вести медичну документацію, забезпечувати точність і доступність медичної інформації для пацієнтів та сприяти загальній модернізації медичної галузі в Україні.

Розвиток цифрових навичок у майбутніх лікарів також передбачає впровадження телемедицини у сферу охорони здоров'я. Телемедицина використовує цифрові технології для надання медичної допомоги на відстані і для забезпечення зв'язку між лікарями. В електронній системі охорони здоров'я телемедицина є перспективним напрямом надання медичної допомоги. Її можливості та сфери застосування представлено на рисунку 2.

Рис. 2. Основні можливості телемедицини

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу [6]

Головним обмеженням на ринку телемедичних послуг є недостатня кількість медичного персоналу, який має потрібний рівень комп'ютерної грамотності та досвід роботи з комп'ютерною технікою. Тому навчання здобувачів вищої медичної освіти має бути спрямоване на розвиток цифрових навичок, опанування роботи з приладами для дистанційного моніторингу стану пацієнта, а також набуття навичок роботи на одній із наявних в Україні онлайн-платформ, як-от Telemed24, Medinet, Medikit, Doctor Online [6].

Використання різних дистанційних платформ, програмних продуктів та засобів є ще однією інноваційною практикою в підготовці майбутніх фахівців медичної галузі. Дотепер виокремлюють 5 основних категорій цифрових ресурсів, які докладно розглянуто в таблиці 1 «Категорії цифрових технологій для підготовки здобувачів вищої медичної освіти».

Таблиця 1

Категорії цифрових технологій для підготовки здобувачів вищої медичної освіти

Категорія	Характеристика
Системи управління навчанням	Дають змогу створювати спеціальні онлайн-курси, завдання та тести для студентів, відслідковувати їхні досягнення та надавати звіти. Прикладом такої системи є <i>Moodle</i>
Платформи для створення та обміну документами	До них належить, зокрема, платформа хмарних обчислень Microsoft 365, яка надає інструменти для офісної (Word, Excel, PowerPoint, Prezi.Next, Canva) і спільної роботи (OneDrive, SharePoint, Exchange). Ці платформи дають змогу віддалено працювати з документами всім учасникам освітнього процесу та здійснювати ефективну взаємодію
Програми для комунікації та співпраці	Забезпечують можливість проведення відеоконференцій, обміну повідомленнями, спільної роботи над документами та використання віртуальних інструментів, як-от «дошки» (наприклад, Padlet і Linoit). Google Classroom (у тому числі Google Form, Classtime, Kahoot) або Microsoft Teams, що інтегрована в Microsoft 365, можуть використовуватися як самостійний продукт
Платформи відеозв'язку	Дають змогу здійснювати відеоконференції та онлайн-зустрічі, що сприяє підтримці комунікації між учасниками освітнього процесу, а також можливості проводити зустрічі онлайн з будь-якої точки світу. Платформи для відеозв'язку (такі як Zoom та Skype) можна використовувати для проведення онлайн-лекцій, семінарів та інших подібних заходів
Освітні та навчальні ресурси	Можуть бути корисними для всіх учасників освітнього процесу, які бажають розвинути свої знання та навички в галузі медицини. Наприклад, онлайн-ресурси BMJ Best Practice та BMJ Learning містять інформацію щодо медичних стандартів і рекомендацій для лікарів. ClinicalKey являє собою базу даних медичної літератури та інформацію для медичних працівників. Complete Anatomy – це програма для вивчення анатомії людського тіла. Coursera надає можливість доступу до безкоштовних та платних онлайн-курсів від провідних університетів та компаній.

Джерело: розроблено авторами на основі аналізу [7]

Використання електронних освітніх ресурсів для здобувачів вищої медичної освіти стало необхідним складником навчання, особливо в умовах активного впровадження дистанційної освіти. Це дало змогу презентувати навчальний матеріал у зручній та гнучкій формі, забезпечити миттєвий доступ до інформації, незалежно від місця розташування користувачів. Оновлення матеріалів стало більш оперативним завдяки постійному внесенню інновацій викладачами та зручному завантаженню оновлених матеріалів, що сприяє якісному та актуальному засвоєнню знань [7]. Особливо майбутні медики відзначають високу доступність інтерфейсу та інформації навчальних допоміжних засобів, що сприяє зручності та ефективності навчального процесу.

Окрім використання різних цифрових ресурсів, ще одним інноваційним підходом у підготовці майбутніх лікарів є застосування симуляційних технологій. Такий формат навчання дає змогу досягти максимального рівня реалістичності під час моделювання різних клінічних сценаріїв та вдосконалювати технічні навички у діагностиці та лікуванні. Ці технології є надзвичайно цінними для клінічної практики [8].

Упровадження інноваційних підходів в освітній траєкторії підготовки спеціаліста медичної галузі спрямоване на забезпечення навчальними програмами формування знань, практикоорієнтованості та міждисциплінарності. Проте в Україні існують певні виклики для ефективного впровадження таких підходів. Зокрема це:

- необхідність переосмислення педагогічного підходу викладачів;
- перехід від традиційних до інноваційних методів навчання;
- забезпечення доступу до відповідних інформаційних ресурсів;
- необхідність розв'язання організаційних питань.

Один із шляхів подолання цих труднощів полягає в підготовці науково-педагогічних кадрів, які активно використовують сучасні технології навчання. З цією метою в університетах та інших закладах вищої освіти потрібно розробляти та впроваджувати програми підвищення кваліфікації для викладачів. Ці програми мають бути спрямовані на проектування та розробку освітніх програм, що реалізують компетентнісний підхід до навчання за допомогою педагогічних інновацій [3].

Висновки. Інноваційні підходи в підготовці здобувачів вищої медичної освіти до роботи з електронною системою охорони здоров'я покликані задовольнити найважливіші вимоги сучасності. Саме інновації забезпечують підвищення якості медичного обслуговування та покращення загальних результатів лікування пацієнтів в Україні.

Оскільки основними напрямками впровадження цифрових технологій у медицині є електронна система охорони здоров'я eHealth, системи підтримки ухвалення медичних рішень і телемедицина, то освітні програми повинні охоплювати теми, які дадуть змогу майбутнім медикам набути навичок для

праці за цими напрямками. Важливо, щоб здобувачі вищої медичної освіти засвоїли навички роботи з сучасними медичними інформаційними системами та були ознайомлені з їхніми можливостями та обмеженнями. Використання різних дистанційних платформ, програмних продуктів та засобів є ще однією інноваційною практикою в підготовці фахівців медичної галузі.

Перспективами подальших досліджень є вивчення поточного стану та можливостей розвитку електронної системи охорони здоров'я в Україні, зокрема оцінювання доступності та якості медичних інформаційних систем і ресурсів.

Література:

1. Баглик Т. В., Стеблянко Л. В. Інноваційні технології та педагогічні умови професійного формування здобувача медичної освіти. *Освіта медичних фахівців: реалії та виклики сьогодення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 27 квітня 2023 р.). Львів, 2023. С. 5–7. URL: https://lma.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-tez-konferencziyi_lma_27.04.2023-3-1.pdf#page=5 (дата звернення: 29.08.2023).
2. Батюк Л. В. Цифрова компетентність студентів медичних закладів освіти при вивченні дисципліни «Інформатизація у сфері громадського здоров'я». *Освіта збереже Україну!* : матеріали I Всеукраїнських Прокопенківських читань (м. Харків, 10 червня 2022 року). Харків, 2022. С. 46–49. URL: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/30840> (дата звернення: 29.08.2023).
3. Башкірова Л. М., Ловас П. С., Якименко В. В. Європейські стратегії розвитку медичної освіти: досвід для України. *Академічні візії*. 2023. № 20. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/417> (дата звернення: 29.08.2023).
4. Бойко А., Бойко А. Комп'ютеризація системи лікарського забезпечення населення та профільна підготовка спеціалістів. *Інноваційні комп'ютерні технології у вищій школі* : матеріали 11-ї наук.-практ. конференції (м. Львів, 20–22 листопада 2019 року). Львів, 2019. С. 115–118. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2019/17032/importantdoc/ict-2019zbirnik.pdf#page=115> (дата звернення: 29.08.2023).
5. Івашук О. В. Використання медичних інформаційних систем у фаховій підготовці майбутніх лікарів. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2021. № 1(48). С. 166–169. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.166-169> (дата звернення: 29.08.2023).
6. Івашук О. В., Івашук Д. О. Особливості формування цифрових компетентностей у студентів-медиків. *Наукові інновації та передові технології*. 2023. № 2(16). С. 306–313. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2\(16\)-306-313](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2(16)-306-313) (дата звернення: 29.08.2023).
7. Інновації в українській вищій медичній освіті: пріоритетні напрями, прогноз майбуття / В. В. Камінський та інші. *Академічні візії*. 2023. № 19. URL: <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/356> (дата звернення: 29.08.2023).
8. Коваленко В. В., Приходченко С. В., Горват Г. Т. Ефективність використання сучасних електронних ресурсів в освітній діяльності закладів вищої медичної освіти України: аналіз перспектив та альтернативи. *Академічні візії*. 2023. № 20. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8038741> (дата звернення: 29.08.2023).
9. Орду К. С. Використання системи eHealth у контексті формування інформаційно-комунікативної компетентності майбутніх сімейних лікарів. *Актуальні проблеми сучасної науки та освіти (частина II)* : матеріали Міжнародної наук.-практ. конференції (м. Львів, 15-16 квітня 2020 року). Львів : Львівський науковий форум, 2020. С. 17-18. URL: <https://www.onmedu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7497/Ordu.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (дата звернення: 29.08.2023).

10. Пунда О. О., Арзянцева Д. А., Захаркевич Н. П. Організаційно-правові засади формування електронної системи охорони здоров'я в умовах проведення медичної реформи. *Наука, технології, інновації*. 2020. № 2. С. 67–74. DOI: <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2020-2-08> (дата звернення: 29.08.2023).

11. Тарасенко Я. А., Тихонова О. О., Шерстюк О. О. Сучасні методи навчання здобувачів вищої медичної освіти. *Сучасні тренди розвитку медичної освіти: перспективи і здобутки*: матеріали навч.-наук. конференції з міжнародною участю (м. Полтава, 24 березня 2022 р.). Полтава, 2022. С. 295–296. URL: http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/17998/1/Suchasni_metody_navchannya_zdobuvachiv_vyshchoyi_medychnoyi_osvity.pdf (дата звернення: 29.08.2023).

References:

1. Bahlyk, T. V., & Steblianko, L. V. (2023). Innovatsiini tekhnolohii ta pedahohichni umovy profesiinoho formuvannia zdobuvacha medychnoi osvity [Innovative technologies and pedagogical conditions of professional formation of a student of medical education]. *Osvita medychnykh fakhivtsiv: realii ta vyklyky sohodennia : materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii – Education of medical specialists: realities and challenges of today: materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference*. (pp. 5–7). Lviv. Retrieved from https://lma.edu.ua/wp-content/uploads/2023/05/zbirnyk-tez-konferenciyi__lma_27.04.2023-3-1.pdf#page=5 [in Ukrainian].

2. Batiuk, L. V. (2022). Tsyfrova kompetentnist studentiv medychnykh zakladiv osvity pry vyvchenni dystsypliny «Informatyzatsiia u sferi hromadskoho zdorovia» [Digital competence of students of medical institutions of education when studying the discipline "Informatization in the field of public health"]. *Osvita zberezhe Ukrainu!: materialy I Vseukrainskykh Prokopenkivskykh chytan – Education will save Ukraine! : materials of the First All-Ukrainian Prokopenki Readings*. (pp. 46-49). Kharkiv. Retrieved from <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/30840> [in Ukrainian].

3. Bashkirova, L. M., Lovas, P. S., & Yakymenko, V. V. (2023). Yevropeiski stratehii rozvytku medychnoi osvity: dosvid dlia Ukrainy [European strategies for the development of medical education: experience for Ukraine]. *Akademichni vizii – Academy vision*, 20. Retrieved from <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/417> [in Ukrainian].

4. Boiko, A., & Boiko, A. (2019). Kompiuteryzatsiia systemy likarskoho zabezpechennia naseleennia ta profilna pidhotovka spetsialistiv [Computerization of the system of medical provision of the population and specialized training of specialists]. *Innovatsiini kompiuterni tekhnolohii u vyshchii shkoli : materialy 11-yi naukovopraktychnoi konferentsii – Innovative computer technologies in higher education: materials of the 11th scientific and practical conference*. (pp. 115–118). Lviv. Retrieved from <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/attachments/2019/17032/importantdoc/ict-2019zbirnik.pdf#page=115> [in Ukrainian].

5. Ivashchuk, O. V. (2021). Vykorystannia medychnykh informatsiinykh system u fakhovii pidhotovtsi maibutnikh likariv [The use of medical information systems in the professional training of future doctors]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod University*, 1(48), 166–169. Retrieved from <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2021.48.166-169> [in Ukrainian].

6. Ivashchuk, O. V., & Ivashchuk, D. O. (2023). Osoblyvosti formuvannia tsyfrovyykh kompetentnostei u studentiv-medykiv [Peculiarities of the formation of digital competences in medical students]. *Naukovi innovatsii ta peredovi tekhnolohii – Scientific innovations and advanced technologies*, 2(16), 306-313. Retrieved from [https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2\(16\)-306-313](https://doi.org/10.52058/2786-5274-2023-2(16)-306-313) [in Ukrainian].

7. Kaminsky, V. V., Kovalenko, V. V., Muntyan, L. Ya., & Kirienko, T. V. (2023). Innovations in Ukrainian higher medical education: priority directions, future forecast. *Academic visions*, (19). Retrieved from <https://www.academy-vision.org/index.php/av/article/view/356> [in Ukrainian].

8. Kovalenko, V. V., Prykhodchenko, S. V., & Horvat, H. T. (2023). Efektyvnist vykorystannia suchasnykh elektronnykh resursiv v osvitnii diialnosti zakladiv vyshchoi medychnoi osvity Ukrainy: analiz perspektyv ta alternatyvy [Effectiveness of using modern electronic resources in educational activities of higher medical education institutions of Ukraine: analysis of perspectives and alternatives]. *Akademichni vizii – Academy vision*, 20. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8038741> [in Ukrainian].
9. Ordu, K. S. (2020). Vykorystannia systemy eHealth u konteksti formuvannia informatsiino-komunikatyvnoi kompetentnosti maibutnikh simeinykh likariv [Using the eHealth system in the context of forming the informational and communicative competence of future family doctors]. *Aktualni problemy suchasnoi nauky ta osvity (chastyna II) : materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii – Actual problems of modern science and education (part II): materials of the International Scientific and Practical Conference*. (pp. 17-18). Lviv: Lvivskyi naukovyi forum. Retrieved from <https://www.onmedu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7497/Ordu.pdf?sequence=3&isAllowed=y> [in Ukrainian].
10. Punda, O. O., Arziantseva, D. A., & Zakharkevych, N. P. (2020). Orhanizatsiino-pravovi zasady formuvannia elektronnoi systemy okhorony zdorovia v umovakh provedennia medychnoi reformy [Organizational and legal principles of the formation of an electronic health care system in the conditions of medical reform]. *Nauka, tekhnolohii, innovatsii – Science, technology, innovation*, 2, 67–74. Retrieved from <http://doi.org/10.35668/2520-6524-2020-2-08> [in Ukrainian].
11. Tarasenko, Ya. A., Tykhonova, O. O., Sherstiuk, O. O. (2022). Suchasni metody navchannia zdobuvachiv vyshchoi medychnoi osvity [Modern methods of training students of higher medical education]. *Suchasni trendy rozvytku medychnoi osvity: perspektyvy i zdobutky : materialy navchalno-naukovoї konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu – Modern trends in the development of medical education: prospects and achievements: materials of the educational and scientific conference with international participation*. (pp. 295-296). Poltava. Retrieved from http://repository.pdmu.edu.ua/bitstream/123456789/17998/1/Suchasni_metody_navchannya_zdobuvachiv_vyshchoyi_medychnoyi_osvity.pdf [in Ukrainian].

УДК 616.12-009.72:616.151.5:[616.9:578.834.

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-718-726](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-718-726)

Козачишин Наталія Іванівна асистент кафедри пропедевтики внутрішньої медицини №1, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, тел.: (096)158-25-78, <https://orcid.org/0000-0002-2185-8845>

Нетяженко Василь Захарович член-кореспондент НАМН України, доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри пропедевтики внутрішньої медицини №1, Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, бульвар Тараса Шевченка,13, м. Київ, 01601, тел.: (096)158-25-78, <https://orcid.org/0000-0001-9697-4421>

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІН ТРОМБОЦИТАРНОГО ГЕМОСТАЗУ У ПАЦІЄНТІВ З ХРОНІЧНИМ КОРОНАРНИМ СИНДРОМОМ ПІСЛЯ ПЕРЕНЕСЕНОЇ COVID-19 ІНФЕКЦІЇ

Анотація. У статті наведені результати дослідження пацієнтів з хронічним коронарним синдромом (ХКС) після COVID-19 інфекції. Метою роботи було дослідити зміни функціональної активності тромбоцитів за допомогою лазерної агрегатометрії. 67 хворих з ХКС та коморбідними станами (цукровий діабет, фібриляція передсердь) були розділені на 2 групи: 1 група (n=35) пацієнти з ХКС, які впродовж останнього року хворіли COVID-19; 2 група (n=32) пацієнти з ХКС без перенесеної COVID-19 інфекції. Всі пацієнти отримували антитромбо-цитарну терапію (аспірин, клопідогрель, тікагрелор). Статистичне оброблення здійснювали за допомогою програми MedStat v.5.2 з використанням критерію W Шапіро-Уїлка та критерію «U» (Віллоксона-Манна-Уїтні). Достовірними вважалися відмінності при $p < 0,05$. Аналізуючи показники спонтанної та індукованої агрегації тромбоцитів, у 1 та 2 групах за кривою світлопропускання спостерігалось підвищення ступеня та швидкості спонтанної агрегації, відносно контрольної групи $p < 0,01$. Між групами 1 та 2 дані відрізнялись на рівні $p < 0,05$. З індукторами за кривою світлопропускання у двох групах статистично значимі були показники з індукторами АК, адреналіном, колагеном на рівні $p < 0,05$, відносно контролю. При індукції з АДФ та ристоміцином результати між групами та з групою контролю не відрізнялись на рівні $p > 0,05$. У пацієнтів з ХКС, навіть на фоні отриманого лікування антитромбоцитарними препаратами, слід враховувати, що COVID-19 може вважатись додатковим фактором ризику реактивації тромбоцитарного гемостазу. Перспективним залишається дослідження тромбоцитарного гемостазу у постковідних пацієнтів з аналізом віддалених наслідків.

Ключові слова: тромбоцитарний гемостаз, агрегація тромбоцитів, агрегатограма, COVID-19, хронічний коронарний синдром, коморбідність.

Kozachyshyn Nataliia Ivanivna Assistant Department of Propaedeutics of Internal Medicine № 1, Bogomolets National Medical University, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, tel.: (096)158-25-78, <https://orcid.org/0000-0002-2185-8845>

Netiazhenko Vasyl Zakharovych Corresponding member of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine, Doctor of Medicine Professor, Head of Department Propedeutics of Internal Medicine № 1, Bogomolets National Medical University, T. Shevchenko blvd. Kyiv, 01601, tel.: (096)158-25-78, <https://orcid.org/0000-0001-9697-4421>

CHARACTERISTICS OF CHANGES IN PLATELET HEMOSTASIS IN PATIENTS WITH CHRONIC CORONARY SYNDROME AFTER THE COVID-19 INFECTION

Abstract. The article presents the results of a study of patients with chronic coronary syndrome (CCS) after COVID-19 infection. The aim of the work was to investigate changes in the functional activity of platelets using laser aggregometry. 67 patients with CCS and comorbid conditions (diabetes mellitus, atrial fibrillation) were divided into 2 groups: 1 group (n=35) patients with CCS who were sick with COVID-19 during the last year; group 2 (n=32) patients with CCS without a history of COVID-19 infection. All patients received antiplatelet therapy (aspirin, clopidogrel, ticagrelor). Statistical processing was performed using the MedStat v.5.2 program using the Shapiro-Wilk W test and the "U" (Wilcoxon-Mann-Whitney) test. Differences at $p < 0.05$ were considered significant. Analyzing indicators of spontaneous and induced aggregation of platelets, an increase in the degree and speed of spontaneous aggregation was observed in groups 1 and 2 on the light transmission curve, relative to the control group $p < 0.01$. Data differed between groups 1 and 2 at the $p < 0.05$ level. With inducers on the light transmission curve in two groups, indicators with inducers of AK, adrenaline, collagen were statistically significant at the level of $p < 0.05$, relative to the control. When induced with ADP and ristomycin, the results between the groups and the control group did not differ at the $p > 0.05$ level. In patients with CCS, even on the background of received treatment with antiplatelet drugs, it should be taken into account that COVID-19 can be considered an additional risk factor for reactivation of platelet hemostasis. The study of platelet hemostasis in post-covid patients with the analysis of long-term consequences remains promising.

Keywords: platelet hemostasis, platelet aggregation, aggregogram, COVID-19, chronic coronary syndrome, comorbidity.

Постановка проблеми. COVID-19 став причиною розвитку тромботичних ускладнень, особливо у пацієнтів із серцево-судинними захворюваннями та коморбідними станами. Ця проблема і досі залишається актуальною, незважаючи на офіційне скасування епідемії. Вплив коронавірусної хвороби спричинює значні зміни на молекулярному рівні. Наслідком цього є ендотеліальна дисфункція і порушення балансу коагуляційної, фібринолітичної, антикоагулянтної систем та системи комплементу [1]. Ендотелій стінок артеріальних і венозних судин, у відповідь на запальний процес продукує численну кількість протизапальних речовин, включаючи тромбоцити, що лежать в основі коагулопатії COVID-19 [2]. Дослідження віддалених результатів досі залишається актуальною проблемою, навіть у вакцинованих пацієнтів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В період розпалу COVID-19, встановлено його тропність не тільки до клітин легеневої тканини, але й до інших органів, включаючи серце, нирки та печінку. Така дія вірусу потенціює наявні хронічні захворювання і погіршує перебіг стану пацієнта [3]. Особи із наявними серцево-судинними захворюваннями мають підвищений ризик смертності. В системі Охорони здоров'я контроль рівня захворюваності сприяє уникненню загострень та летальних наслідків [4].

Мета статті – нашого дослідження проаналізувати вплив COVID-19 на зміну тромбоцитарного гемостазу у хворих з ішемічною хворобою серця.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні взяли участь 67 хворих (середній вік $65,2 \pm 8,6$), на хронічний коронарний синдром (ХКС), які перебували на стаціонарному лікуванні в ДУ «Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М. М. Амосова НАМН України». Виділили наступні групи обстежуваних: 1 групу хворих ($n=35$) склали пацієнти з ХКС, які впродовж останнього року хворіли на COVID-19. Діагноз було верифіковано на основі раніше проведеного тесту ПЛР чи виписки зі стаціонару з підтвердженням COVID-19, відповідно до методик тестування [5]. 2 група ($n=32$) пацієнти з ХКС, які не хворіли COVID-19. Окрім основного захворювання (ХКС) та артеріальної гіпертензії, супутніми в обох групах були цукровий діабет та фібриляція передсердь. На момент обстеження пацієнти отримували антиагрегантну терапію (ацетилсаліцилова кислота, клопідогрель, тікагрелор). Стан функціональної активності тромбоцитів вивчали за допомогою лазерної агрегатометрії турбідометричним методом за Борном [6] і аналізом флуктуації світлопропускання (для оцінки середнього розміру агрегатів) з оцінкою спонтанної та індукованої агрегації: аденозиндифосфатом (АДФ), арахідоновою кислотою (АК), адреналіном, колагеном, ристоміцином. У обстежуваних здійснювали забір 9 мл венозної крові у пробірку із 3,8% розчином цитрат натрію відповідно до загальноприйнятої методики [7].

Реєстрацію показників агрегації здійснювали на аналізаторі BIOLA LA230-2 з використанням програми AGGR. За результатами дослідження отримували агрегатограму із наступними параметрами: за кривою світлопропускання визначали ступінь агрегації (%), швидкість (%/хв) та час (хв); за кривою середнього розміру агрегатів – ступінь (відносні одиниці (ВО)), швидкість (відносні одиниці/хв (ВО/хв)) та час (хв).

Статистичну проводили за допомогою програми MedStat v.5.2. Для перевірки розподілу на нормальність використовували критерій W Шапіро-Уїлка. Якщо розподіл відрізнявся від нормального, застосовували метод описової статистики: медіана (Me) і квартилі [нижній і верхній квартилі] та критерій «U» (Вілкоксона-Манна-Уїтні). Множинні порівняння для 3 вибірок здійснювали на основі рангового однофакторного аналізу Крускала-Уолліса (за критерієм Данна). Статистично достовірними відмінностями вважалися ті, при яких значення р-критерію становило $p < 0,05$.

Дослідження агрегації тромбоцитів дозволяє виявити ризик виникнення тромбозів. Використання антитромбоцитарних лікарських засобів у пацієнтів які хворіли COVID-19.

Аналізуючи дані показників спонтанної та індукованої агрегації тромбоцитів (таблиця 1) у групі хворих, які перенесли COVID-19 спостерігається підвищення кривої світлопропускання спонтанної агрегації тромбоцитів (ступінь 2,65% [1,22; 5,44] vs 0,41% [0,20; 0,81] $p < 0,01$), її швидкість (2,15 %/хв [1,74; 3,29] vs 1,13 %/хв [0,87; 1,63] $p < 0,01$), та час (4,36 хв. [3,59; 4,53] vs 2,42 хв. [0,20; 3,06] $p < 0,01$) відносно групи контролю. У пацієнтів з хронічним коронарним синдромом в анамнезі яких відсутні дані COVID-19 теж спостерігались зміни у функціональній активності тромбоцитів (ступінь 1,36% [0,82; 2,16] vs 0,41% [0,20; 0,81] $p < 0,01$), її швидкість (1,73 %/хв [1,38; 2,19] vs 1,13 %/хв [0,87; 1,63] $p < 0,01$), та час (4,19 хв. [3,25; 4,42] vs 2,42 [0,20; 3,06] $p < 0,01$) відносно групи контролю. Між групами 1 та 2 дані за ступенем та швидкістю кривої світлопропускання відрізнялись на рівні $p < 0,05$. З індукторами за кривою світлопропускання у двох групах статистично значимі були показники з індукторами АК, адреналіном, колагеном на рівні $p < 0,05$ відносно контролю. При індукції з АДФ та ристоміцином, результати між групами та з групою контролю не відрізнялись на рівні $p > 0,05$.

Таблиця 1

Показники кривої світлопропускання тромбоцитарного гемостазу

Показники		Хронічний коронарний синдром n=67		Група контролю	p
		Група 1 (n=35)	Група 2 (n=32)		
Спонтанна агрегація	Ступінь, %	2,65** [1,22; 5,45]	1,36 ** [0,82; 2,16]	0,41 [0,20; 0,81]	p ₁ -p ₂ <0,05
	Швидкість %/хв	2,15** [1,74; 3,29]	1,73** [1,38; 2,19]	1,13 [0,87; 1,63]	p ₁ -p ₂ <0,05
	Час, хв	4,36** [3,59; 4,53]	4,19** [3,25; 4,42]	2,42 [0,20; 3,06]	p ₁ -p ₂ >0,05
АДФ-індукована	Ступінь, %	64,3 [36,6; 74,7]	48,2 [24,2; 73,8]	63,2 [58; 68,1]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Швидкість %/хв	69,5 [53,9; 84,6]	62,5 [39,0; 79,3]	71,1 [58,8; 75,5]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Час, хв	4,39 [1,59; 4,53]	4,16 [1,13; 4,47]	4,39 [4,13; 4,46]	p ₁ -p ₂ >0,05
АК-індукована	Ступінь, %	17,3** [8,9; 53,5]	11,0** [3,54; 55,6]	64,9 [57,5; 71,2]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Швидкість %/хв	40,3* [11,9; 69,5]	20,6** [20,6; 84,9]	68,1 [52,6; 83,6]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Час, хв	4,22* [2,58; 4,45]	4,13* [2,41; 4,49]	4,48 [4,26; 4,54]	p ₁ -p ₂ >0,05
Адреналін-індукована	Ступінь, %	33,2** [20,2; 61,8]	40,4** [11,4; 59,9]	59,9 [48,3; 64,4]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Швидкість %/хв	23,5** [16,6; 39,1]	27,75** [10,9; 37,2]	36 [29,6; 45,5]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Час, хв	4,53 [4,44; 4,56]	4,41 [4,16; 4,54]	4,55 [4,49; 4,58]	p ₁ -p ₂ >0,05
Колаген-індукована	Ступінь, %	63,5 [14,4; 74,6]	22,35** [3,03; 68,5]	69,8 [64,4; 73,5]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Швидкість %/хв	39,2** [10,3; 64,9]	14,3** [4,28; 64,5]	79,5 [71,7; 87,1]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Час, хв	4,51 [4,32; 4,55]	4,46 [4,03; 4,57]	4,47 [4,37; 4,53]	p ₁ -p ₂ >0,05
Ристоміцин-індукована	Ступінь, %	64,6 [35,8; 87,6]	41,4 [12,9; 77,45]	65,7 [59,4; 75,3]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Швидкість %/хв	59,8 [26,2; 96]	56,15 [13,3; 82,1]	58,3 [47,8; 72,6]	p ₁ -p ₂ >0,05
	Час, хв	4,37 [3,45; 4,57]	4,30 [3,14; 4,49]	4,41 [4,18; 4,47]	p ₁ -p ₂ >0,05

Примітки:

1. p₁-p₂ – вірогідність різниці показників між хворими 1 та 2 групи

2. Ступінь вірогідності показників відносно групи контролю

* p<0,05 ; **p<0,01

Оцінюючи показники середнього розміру агрегатів (таблиця 2), визначили, що зміна ступеня та швидкості у всіх групах дослідження в порівнянні із контролем була достовірною тільки при використанні індукторів АК, адреналіну та колагену $p < 0,01$. При використанні ристоміцину достовірність даних виявлена тільки у 1 групі пацієнтів $p < 0,05$. Результати між двома досліджуваними групами не мали статистично значимих відмінностей $p > 0,05$.

Таблиця 2

**Показники параметрів середнього розміру агрегатів
тромбоцитарного гемостазу**

Показники		Хронічний коронарний синдром		Група контролю	p
		Група 1 (n=35)	Група 2 (n=32)		
Середній розмір агрегатів					
Спонтанна агрегація	Ступінь, ВО	1,26 [1,07; 1,66]	1,23 [0,99; 1,92]	1,19 [1,05; 1,39]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	0,43 [0,19; 0,68]	0,38 [0,27; 0,67]	0,39 [0,24; 0,5]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	4,47 [2,40; 4,53]	4,14 [2,37; 4,47]	3,55 [1,01; 4,41]	$p_1-p_2 > 0,05$
АДФ-індукована	Ступінь, ВО	9,95 [7,28; 13,2]	10,9 [6,94; 15,9]	15,8 [11,5; 19,1]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	26,4 [18,1; 39,5]	38,85 [15,6; 51,5]	47,0 [29,2; 65,5]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	0,27 [0,20; 0,32]	0,25 [0,19; 0,40]	0,16 [0,15; 0,21]	$p_1-p_2 > 0,05$
АК-індукована	Ступінь, ВО	3,71** [2,15; 7,77]	3,59** [1,79; 8,63]	13,9 [10,9; 16,8]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	2,32** [0,87; 10,6]	1,78** [0,59; 14,8]	41,8 [26,7; 54,1]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	0,28 [0,03; 1,54]	0,09 [0,03; 2,39]	0,40 [0,34; 1,08]	$p_1-p_2 > 0,05$
Адреналін-індукована	Ступінь, ВО	6,48** [3,38; 10,3]	6,86** [3,25; 9,35]	11,9 [7,44; 14,8]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	8,25* [4,05; 16,4]	8,95** [4,1; 11,5]	14,2 [9,51; 22,9]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	1,28 [1,04; 2,05]	1,34 [0,82; 2,22]	2,07 [1,11; 2,36]	$p_1-p_2 > 0,05$
Колаген-індукована	Ступінь, ВО	5,99** [3,36; 10,9]	3,98** [2,01; 8,51]	14,2 [10,9; 18,1]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	12,5** [1,78; 21]	2,11** [0,99; 15,6]	45,3 [31,5; 58,5]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	1,11 [0,34; 2,18]	1,19 [0,31; 2,20]	0,53 [0,44; 1,15]	$p_1-p_2 > 0,05$
Ристоміцин-індукована	Ступінь, ВО	8,43* [5,74; 10,8]	9,46 [4,59; 14,5]	11,7 [9,54; 16,9]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Швидкість ВО/хв	16* [7,43; 30,8]	20,1 [5,25; 41,4]	24,7 [16,3; 41,7]	$p_1-p_2 > 0,05$
	Час, хв	0,42 [0,26; 1,26]	0,26 [0,19; 2,10]	0,50 [0,29; 1,16]	$p_1-p_2 > 0,05$

Примітки:

1. p_1-p_2 – вірогідність різниці показників між хворими 1 та 2 групи

2. Ступінь вірогідності показників відносно групи контролю

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

Висновки

1. У пацієнтів, в анамнезі яких була COVID-19 інфекція, активність спонтанної агрегації є збільшеною та прискореною в порівнянні із тими, в кого не було COVID-19.

2. Наявність коморбідної патології може прогностично несприятливо впливати на зміни функціональної активності тромбоцитів.

3. У пацієнтів з хронічним коронарним синдромом, які приймають антитромбоцитарну терапію, слід враховувати, що COVID-19 може вважатись додатковим фактором ризику реактивації тромбоцитарного гемостазу, навіть на фоні отриманого лікування.

Література:

1. Luo HC, You CY, Lu SW, Fu YQ. Characteristics of coagulation alteration in patients with COVID-19. *Ann Hematol.* 2021 Jan;100(1):45-52. doi: 10.1007/s00277-020-04305-x. Epub 2020 Oct 20. PMID: 33079220; PMCID: PMC7572245.

2. Menter T, Haslbauer JD, Nienhold R, Savic S, Hopfer H, Deigendesch N, Frank S, Turek D, Willi N, Pargger H, Bassetti S, Leuppi JD, Cathomas G, Tolnay M, Mertz KD, Tzankov A. Postmortem examination of COVID-19 patients reveals diffuse alveolar damage with severe capillary congestion and variegated findings in lungs and other organs suggesting vascular dysfunction. *Histopathology.* 2020 Aug;77(2):198-209. doi: 10.1111/his.14134. Epub 2020 Jul 5. PMID: 32364264; PMCID: PMC7496150.

3. Puelles VG, Lütgehetmann M, Lindenmeyer MT, Spermhake JP, Wong MN, Allweiss L, Chilla S, Heinemann A, Wanner N, Liu S, Braun F, Lu S, Pfefferle S, Schröder AS, Edler C, Gross O, Glatzel M, Wichmann D, Wiech T, Kluge S, Püeschel K, Aepfelbacher M, Huber TB. Multiorgan and Renal Tropism of SARS-CoV-2. *N Engl J Med.* 2020 Aug 6;383(6):590-592. doi: 10.1056/NEJMc2011400. Epub 2020 May 13. PMID: 32402155; PMCID: PMC7240771.

4. Driggin E, Madhavan MV, Bikdeli B, Chuich T, Laracy J, Biondi-Zoccai G, Brown TS, Der Nigoghossian C, Zidar DA, Haythe J, Brodie D, Beckman JA, Kirtane AJ, Stone GW, Krumholz HM, Parikh SA. Cardiovascular Considerations for Patients, Health Care Workers, and Health Systems During the COVID-19 Pandemic. *J Am Coll Cardiol.* 2020 May 12;75(18):2352-2371. doi: 10.1016/j.jacc.2020.03.031. Epub 2020 Mar 19. PMID: 32201335; PMCID: PMC7198856.

5. Yüce M, Filiztekin E, Özkaya KG. COVID-19 diagnosis -A review of current methods. *Biosens Bioelectron.* 2021 Jan 15;172:112752. doi: 10.1016/j.bios.2020.112752. Epub 2020 Oct 24. PMID: 33126180; PMCID: PMC7584564.

6. Born G. V. Aggregation of blood platelets by adenosine diphosphate and its reversal. *Nature.* 1962. Vol. 194. P. 927-929

7. Gomez K, Anderson J, Baker P, Biss T, Jennings I, Lowe G, Platton S; British Society for Haematology Guidelines. Clinical and laboratory diagnosis of heritable platelet disorders in adults and children: a British Society for Haematology Guideline. *Br J Haematol.* 2021 Oct;195(1):46-72. doi: 10.1111/bjh.17690. Epub 2021 Aug 26. PMID: 34435350.

References:

1. Luo HC, You CY, Lu SW, Fu YQ. Characteristics of coagulation alteration in patients with COVID-19. *Ann Hematol.* 2021 Jan;100(1):45-52. doi: 10.1007/s00277-020-04305-x. Epub 2020 Oct 20. PMID: 33079220; PMCID: PMC7572245.

2. Menter T, Haslbauer JD, Nienhold R, Savic S, Hopfer H, Deigendesch N, Frank S, Turek D, Willi N, Pargger H, Bassetti S, Leuppi JD, Cathomas G, Tolnay M, Mertz KD, Tzankov A. Postmortem examination of COVID-19 patients reveals diffuse alveolar damage with severe capillary congestion and variegated findings in lungs and other organs suggesting vascular dysfunction. *Histopathology.* 2020 Aug;77(2):198-209. doi: 10.1111/his.14134. Epub 2020 Jul 5. PMID: 32364264; PMCID: PMC7496150.

3. Puelles VG, Lütgehetmann M, Lindenmeyer MT, Sperhake JP, Wong MN, Allweiss L, Chilla S, Heinemann A, Wanner N, Liu S, Braun F, Lu S, Pfefferle S, Schröder AS, Edler C, Gross O, Glatzel M, Wichmann D, Wiech T, Kluge S, Puschel K, Aepfelbacher M, Huber TB. Multiorgan and Renal Tropism of SARS-CoV-2. *N Engl J Med*. 2020 Aug 6;383(6):590-592. doi: 10.1056/NEJMc2011400. Epub 2020 May 13. PMID: 32402155; PMCID: PMC7240771.
4. Driggin E, Madhavan MV, Bikdeli B, Chuich T, Laracy J, Biondi-Zoccai G, Brown TS, Der Nigoghossian C, Zidar DA, Haythe J, Brodie D, Beckman JA, Kirtane AJ, Stone GW, Krumholz HM, Parikh SA. Cardiovascular Considerations for Patients, Health Care Workers, and Health Systems During the COVID-19 Pandemic. *J Am Coll Cardiol*. 2020 May 12;75(18):2352-2371. doi: 10.1016/j.jacc.2020.03.031. Epub 2020 Mar 19. PMID: 32201335; PMCID: PMC7198856.
5. Yüce M, Filiztekin E, Özkaya KG. COVID-19 diagnosis -A review of current methods. *Biosens Bioelectron*. 2021 Jan 15;172:112752. doi: 10.1016/j.bios.2020.112752. Epub 2020 Oct 24. PMID: 33126180; PMCID: PMC7584564.
6. Born G. V. Aggregation of blood platelets by adenosine diphosphate and its reversal. *Nature*. 1962. Vol. 194. P. 927-929
7. Gomez K, Anderson J, Baker P, Biss T, Jennings I, Lowe G, Platton S; British Society for Haematology Guidelines. Clinical and laboratory diagnosis of heritable platelet disorders in adults and children: a British Society for Haematology Guideline. *Br J Haematol*. 2021 Oct; 195(1):46-72. doi: 10.1111/bjh.17690. Epub 2021 Aug 26. PMID: 34435350.

УДК 546.47 : [543.061+577.1+615.9] : 612.1/8

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-726-738](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-726-738)

Кухнюк Оксана Володимирівна доктор філософії, завідувачка кафедри фармацевтичних дисциплін, Черкаська медична академія, вул. Хрещатик, 215, м. Черкаси, 18000, тел.: (050) 751-26-01, <https://orcid.org/0000-0003-2140-1084>

Снісар Олена Анатоліївна кандидат педагогічних наук, завідувачка кафедри природничих дисциплін, Черкаська медична академія, вул. Хрещатик, 215, м. Черкаси, 18000, тел.: (093) 409-43-98, <https://orcid.org/0000-0002-4624-2959>

Коцюрuba Володимир Полікарпович кандидат медичних наук завідувач кафедри терапевтичних дисциплін, Черкаська медична академія, вул. Хрещатик, 215, м. Черкаси, 18000, тел.: (093) 227-56-52, <https://orcid.org/0000-0002-4370-5524>

Ліфер Каріна Олександрівна викладачка кафедри природничих дисциплін, Черкаська медична академія, вул. Хрещатик, 215, м. Черкаси, 18000, тел.: (063) 424-06-09, <https://orcid.org/0000-0001-6052-4082>

АНАЛІТИЧНИЙ, ТОКСИКОЛОГІЧНИЙ ТА БІОХІМІЧНИЙ АНАЛІЗ СПОЛУК ЦИНКУ ТА ЇХ РОЛЬ ДЛЯ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІЗМУ ЛЮДИНИ

Анотація. У статті описані біохімічна роль цинку як мікроелементу, його обмін в організмі, причини і ознаки дефіциту. Також розглянуті джерела надходження в організм і добова потреба елемента для нормальної життєдіяльності людини.

В тілі людини міститься 2 г цинку. Він є природним імуностимулятором, без нього неможливе правильне формування кісток, нормальна робота травлення і практично всіх систем органів. Рекомендована добова доза споживання цинку для дорослих 10-15 мг.

Проаналізовано причини нестачі мінералу. Доведено, що уникнути розвитку цинкдефіцитних станів можна за рахунок раціонального харчування. Цинк в організм людини надходить з їжею. Тому вивчено та систематизовано дані про вміст цинку в продуктах харчування. Проведений аналіз на концентрацію цинку в овочах: моркві, буряку, картоплі. Зразки продукції були відібрані з різних районів Черкаської області. У публікації наведені результати досліджень. Вміст цинку в овочах складає 1,15-8,82 мг/кг при нормі 10,0 мг/кг, найбільше акумулює морква і буряк. Добова потреба в мінералі 10-15 мг. Джерелом надходження мікроелементу є: хлібопродукти, морепродукти, м'ясо, молочні продукти, соя, дріжджі, морква, яйця.

Цинк розподіляється по всім клітинам організму, тому його важко виміряти. Для діагностики рівня мінералу в організмі використовують біологічний матеріал (сечу, кров, волосся). Проведений аналітичний, токсикологічний та біохімічний аналіз сполук цинку. Використані методи якісного та кількісного аналізу цинку, зокрема якісні реакції, метод інверсійної вольтамперометрії, метод атомно-абсорбційна спектрометрії. Визначено показник фізіологічної норми для цинку – 70,0-150,0 мкг/дл. У надлишку іони цинку є токсичними для організму людини.

У статті наголошується, що вивчення особливостей надходження і розподілу цинку в організмі людини потрібні для корекції добової потреби мікроелементу та розуміння перебігу метаболічних процесів.

Ключові слова: мікроелемент Цинк, есенціальний елемент, дефіцит, добова потреба, аналіз, метод, метаболізм.

Kukhniuk Oksana Volodymyrivna PhD (Agricultural Science), Head of the department of pharmaceutical disciplines, Cherkasy Medical Academy, Khreschatyk St., 215, Cherkasy, 18000, tel.: (050) 751-26-01, <https://orcid.org/0000-0003-2140-1084>

Snisar Olena Anatoliivna, Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Department of Natural Sciences, Cherkasy Medical Academy, Khreschatyk St., 215, Cherkasy, 18000, tel.: (093) 409-43-98, <https://orcid.org/0000-0002-4624-2959>

Kotsyruba Volodymyr Polikarpovych, Candidate of Medical Sciences, Head of the department of therapeutic disciplines, Cherkasy Medical Academy, Khreshchatyk St., 215, Cherkasy, 18000, tel.: (093) 227-56-52, <https://orcid.org/0000-0002-4370-5524>

Lifer Karina Oleksandrivna Lecturer of the Department of Natural disciplines, Cherkasy Medical Academy, Khreschatyk St., 215, Cherkasy, 18000, tel.: (063) 424-06-09, <https://orcid.org/0000-0001-6052-4082>

ANALYTICAL, TOXICOLOGICAL AND BIOCHEMICAL ANALYSIS OF ZINC COMPOUNDS AND THEIR ROLE FOR VITAL ACTIVITIES HUMAN ORGANISM

Abstract. The article describes the biochemical role of zinc as a trace element, its exchange in body, causes and signs of deficiency. Also the article considers the sources of income into the body and the daily requirement of the element for normal human activity. The human body contains 2 g of zinc. It is a natural immunostimulant, without it is impossible for the proper formation of bones, normal work of digestion and almost all organ systems. Recommended daily intake of zinc for adults is 10-15 mg.

The article analyzes the causes of mineral shortage. It has been proven that zinc deficiency can be avoided through proper nutrition. Zinc enters the human body with food. Therefore, the data on zinc content in food products were studied and systematized. Analysis of zinc concentration in vegetables was carried out: carrots, beets, potatoes. Samples of products were selected from different districts of Cherkasy region. The publication presents the results of research. The zinc content in vegetables is 1.15-8.82 mg/kg with a norm of 10.0 mg/kg, carrots and beets accumulate the most. The daily need for the mineral is 10-15 mg. The source of the trace element is: bakery products, seafood, meat, dairy products, soy, yeast, carrots, eggs.

Zinc is distributed throughout the cells of the body, so it is difficult to measure it. Biological material (urine, blood, hair) is used to diagnose the mineral level in the body. The article covers the analytical, toxicological and biochemical analysis of zinc compounds. It uses the methods of qualitative and quantitative analysis of zinc, in particular qualitative reactions, the method of inversion voltammetry, the method of atomic absorption spectrometry. The physiological norm for zinc was determined to be 70.0-150.0 µg/dL. In excess, zinc ions are toxic to the human body.

The article emphasizes that the study of the peculiarities of the supply and distribution of zinc in the human body is necessary for correcting the daily need for the trace element and understanding the course of metabolic processes.

Keywords: trace element Zinc, essential element, deficiency, daily requirement, analysis, method, metabolism.

Постановка проблеми. Більшість науковців погане самопочуття, втому, недосип і нервозність українців списують на військовий час, забруднену екологію, навантаження на роботі, дефіцит часу і тому подібне. Проте проблеми зі здоров'ям можуть бути пов'язані й із дефіцитом макро- та мікроелементів. Згідно з даними ВООЗ, більше двох мільярдів людей на планеті страждають від хронічного браку цинку – незамінного мінералу, дефіцит якого може викликати незворотні наслідки для здоров'я населення [1].

Клінічні прояви дефіциту цинку вперше вивчив у 1961 році професор університету Уейна США Ананда Прасад.

Після заліза, цинк займає друге місце за поширенням в організмі людини. Приблизно 2-3 г мікроелементу міститься у дорослої людини. У сироватці крові знаходиться лише 2% (позаклітинний цинк), а – 98% елемента міститься у клітинах. Найбільше мінерал накопичують м'язи (60 %) та кістки (30 %).

Також висока концентрація металу виявляється у печінці, нирках і передміхуровій залозі чоловіків. Він відіграє важливу роль у багатьох біохімічних процесах. Доведено, що він є дуже важливим для стабільної роботи всіх систем органів, сильного імунітету та секреції гормонів [1].

Цинк в організмі людини не виробляється, а надходить з їжею. Досліджено, якщо елемент знаходиться в організмі людини у достатній

кількості, то ріст та розвиток проходить оптимально. Дефіцит цинку призводить до небажаних наслідків. Окрім того, велика концентрація елемента може призвести до отруєння.

Рекомендують щоденну норму вживання цинку для дорослої жінки – 12 мг/день, а для дорослого чоловіка – 15 мг/день. Діти, підлітки, вагітні жінки та люди похилого віку потребують більшої концентрації мікроелементу.

Цинк входить до складу понад 300 металоферментів, серед яких – карбоангідраза, лужна фосфатаза, РНК- і ДНК-полімерази, тимідинкінази карбоксипептидази і алкогольдегідрогеназа [2, 3].

Цинк бере участь у рості клітин, апоптозі, метаболізмі, а також у регуляції ендокринних, імунних і нейронних функцій.

Ключова роль цинку в синтезі білка та нуклеїнових кислот пояснює порушення росту та загоєння ран, що спостерігаються в разі дефіциту цього елемента. Окрім того, він бере участь у механізмах пов'язаних із процесами регуляції експресії генів.

Цинк також є частиною природи. Велика кількість руд і мінералів у різній кількості містять елемент. Він відноситься до так званих «металів давнини», що входять до складу повітря, води та ґрунту. Вміст цинку у повітрі 0,01-0,2 мг/м³, у ґрунті відповідно 10-30 мг/кг. Основним джерелом надходження цинку в атмосферу є викид при високотемпературних технологічних процесах. Підсумовуючи всі антропогенні джерела, загальний об'єм надходження цинку в довкілля становить 314 тис. т в рік [4].

Багато мікроелементів, включно з цинком, у високих концентраціях є токсичними для людини, змінюють активність ферментів, впливають на синтез білка, викликають зміни на генетичному рівні [5].

Одним із найважливіших джерел надходження цинку в організм людини є їжа. Головними джерелами мікроелементу є: червоне м'ясо, птиця, риба, морепродукти та молочні продукти. Також хорошим джерелом надходження цинку в організм є паростки пшениці та висівки [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цинк – надзвичайно важливий мікроелемент, що міститься в кожній клітині організму. Мікроелемент у клітині запобігає вільнорадикальному окисленню, бере участь у процесах транскрипції та стабілізації ДНК і РНК.

Також важлива роль цинку відводиться у розвитку скелета. Він необхідний для тканин головного мозку. Цинк бере участь у відновленні ретинолу в сітківці ока, стабілізує структуру інсуліну, входить у структури гормону вилочкової залози – тимуліну, бере участь у формуванні третинної структури гонадотропінів та інших гормонів.

Цинк – ліпотропний чинник для печінки, разом з вітаміном Е бере участь в утворенні ненасичених жирних кислот.

Дефіцит і надлишок цинку можуть призводити до важких патологій [3].

У працях американського доктора Майкла Мюррея описана роль цинку для імунної та статевої функцій, роботи мозку та сенсорної системи, здоров'я шкіри та швидкого загоєння ран. Науковці довели, що дефіцит цинку рідко зустрічається у великих розвинених країнах, проте у частини населення планети, включно з громадянами США, спостерігається незначний дефіцит цинку, особливо у дітей і людей похилого віку [6].

Досліджено, що більшість людства отримують недостатню кількість цинку з продуктами харчування, причому цинк, що надійшов в організм з їжею, засвоюється лише на 20-30%.

У продуктах цинк переважно пов'язаний із білками, а його біодоступність залежить від перетравлення цих білків [2].

Вчені проаналізували, що цинк є інгібітором і блокатором риновірусів, ентеровірусів і кардіовірусів. Дослідили, що до цинку чутливі віруси простого герпесу, енцефаломіокардиту, ентеровірусу і багато інших. Тому дуже ефективним є використання цинку протягом перших годин при застуді [6]. Цинк є активатором діяльності Т-лімфоцитів, що є основою клітинного імунітету.

У фахових джерелах є різні думки лікарів щодо ролі цинку у профілактиці та перебігу ГРВІ та COVID-19. Деякі дослідження, показали, що цинк допомагає попередити застуду у дітей віком до 10 років, але він не дає такого ефекту для дорослих навіть за умови використання збільшених доз препаратів з мікроелементом. Також є дані, що профілактична доза цинку може скорочувати тривалість застуди, проте оптимальна доза – на етапі обговорень. Тому високі дози цинку для профілактики чи лікування коронавірусної інфекції рекомендуються лише в контексті клінічних досліджень [7].

Мета статті. З'ясувати біохімічну роль цинку як мікроелементу для життєдіяльності організму людини; дослідити особливості надходження цинку в організм людини; проаналізувати причини цинкдефіцитних станів; провести аналітичний, токсикологічний та біохімічний аналіз сполук цинку. Вивчити та систематизувати дані про вміст цинку в продуктах харчування.

Виклад основного матеріалу. Цинк за життєвою необхідністю належить до есенціальних елементів. Цей мінерал важливий для міцного імунітету і потрібен для :

- виробництва білків і ДНК;
- росту і відновлення м'язів;
- правильного відчуття смаку і запаху;
- швидкого загоєння ран;
- допомоги імунній системі у боротьбі з бактеріями і вірусами;
- покращення травлення;
- регуляції вироблення гормонів [1].

Кількість прийнятого цинку організмом людини залежить від його особливостей та індивідуальних потреб.

Середня доза мінералу для дорослих становить 10-20 мг в день, але при хворобах, сильних навантаженнях та у період відновлення організму суттєво збільшується.

Важливо розуміти, що добова потреба мікроелементу складається із кількості мікроелементу, що повинна потрапляти в організм людини з продуктами харчування і не шкодити йому.

Цинк – вірний супутник спортсменів і всіх активних людей. Інтенсивні фізичні навантаження сприяють швидкому виведенню цинку разом з сечею і потом (табл.1).

Характерною особливістю є те, що під час підвищених фізичних і розумових навантажень цинк засвоюється краще.

Доведено, що допоможуть кращому засвоєнню цинку вітаміни А і Е [8].

Таблиця 1.

Споживання та виділення цинку організмом людини

№, з/п	На день	мг/кг
1.	Їжа	8-15,0
2.	Сеча	0,5
3.	Піт	5,08
4.	Волосся	167-172

Як ми з'ясували, основне джерело надходження мікроелементу до організму – продукти харчування. Наприклад, питна вода покриває 1-10% добової потреби в Zn. Уміст елементів у продуктах залежить від геохімії місцевості та набору продуктів раціону. Значення гранично допустимої концентрації (ГДК) металу у ґрунті та продуктах харчування представлені у таблиці (табл.2.) .

Таблиця 2.

Гранично допустимі концентрації (ГДК) цинку

№, з/п	Продукти	мг/кг
1.	Овочі й картопля свіжі та свіжоморожені	10,0
2.	Фрукти і ягоди свіжі та свіжоморожені	10,0
3.	Соки свіжі й консервовані	10,0
4.	Ґрунт	500

Багато продуктів тваринного та рослинного походження від природи багаті цинком, що дозволяє більшості людей споживати достатню кількість елемента (табл. 3).

Таблиця 3.

Продукти з найбільшою кількістю цинку на 100 г

№, з/п	Продукт	Вміст Zn, мг на 100 г
1.	Устриці	40,0
2.	Паростки пшениці	30,0
3.	Насіння гарбузове	10,0
4.	Яловичина / Баранина	8,4 / 6,0
5.	Висівки пшеничні	7,27
6.	Кунжут	7,0
7.	Какао порошок	6,81
8.	Горіх кедровий	6,45
9.	Насіння соняшника	5,3

Визначити стан обміну хімічних елементів в організмі й токсичний вплив на нього можна за вмістом у крові, волоссі, слині, шлунковому соку, сечі. Для цього використовуються сучасні аналітичні методи (атомно-емісійна й мас-спектрометрія, атомно-абсорбційна спектрофотометрія та ін.).

Оскільки цинк розподіляється по усьому організмі (як компонент білків і нуклеїнових кислот), його досить важко виміряти. Щоб точно дізнатися про рівень цинку в організмі, доведеться здати аналіз на вміст в сечі, крові або волоссі.

Останнім часом усе більший інтерес викликає дослідження волосся, оскільки вміст мікроелементів в ньому відображає елементний статус усього організму і є інтегральним показником мінерального обміну. За допомогою плазмово-спектрометричного аналізу волосся можна визначити схильність організму до тих або інших відхилень і хвороб.

Аналіз на вміст цинку в сироватці крові допомагає виявити нестачу або надлишок цього елемента. Дослідження венозної крові проводять атомно-абсорбційною спектрометрією. Показник фізіологічної норми 70,0-150,0 мкг/дл (табл.4) [2]. Для дослідження метаболізму цинку використовують сироватку або плазму. Рівень цинку в крові відповідає добовому ритму життя, зокрема підвищується о 9.00 зранку та біля 18.00 години ввечері.

Показаннями до обстеження є наступні симптоми: ослаблення волосся та нігтів, уповільнене загоєння ран, підвищена сприйнятливості до інфекцій.

Таблиця 4.

Референтні значення показника цинку

№ з/п	Вік	Вміст Zn, мкг/дл мікрограм на децилітр
1.	1 рік – 6 років	• 65 – 118
2.	6 років – 10 років	78 – 105
3.	Більше 20 років	46 – 150

Дослідження екскреції цинку з сечею є індикатором слабопов'язаного, обмінного цинку і не завжди відображає загальні запаси елементу в організмі. Вміст цинку в сечі залежить від його рівня надходження в організм і спрямованості процесів метаболізму. Екскреція цинку з сечею може трикратно зрости після короткочасного голодування в результаті активації катаболічних процесів [9].

Дослідження вмісту цинку у продуктах харчування проводилося на прикладі зразків овочевої продукції, зокрема моркви, буряку, картоплі із різних районів Черкаської області. Експеримент проводився в лабораторії Державної установи «Черкаський обласний центр контролю та профілактики хвороб Міністерства охорони здоров'я України».

Згідно Наказу МОЗ України від 13.05.2013 № 368 «Про затвердження Державних гігієнічних правил і норм» та ДСТУ 7033:2009 кількість допустимого вмісту цинку у продуктах по НТД складає 10,0 мг/кг.

У наших дослідженнях овочів залишкова кількість цинку не перевищує допустимі норми згідно Наказу МОЗ України № 368.

У середньому вміст мікроелементу в овочах складає в межах 1,15-8,82 мг/кг при нормі 10,0 мг/кг. Досліджено, що найбільше акумулюють цей метал коренеплоди моркви (табл. 5).

Таблиця 5.

Вміст мікроелементу в овочах з Черкаської області, мг/кг
(середнє за 2022 р.)

Райони	Овочі	Цинк
		мг/кг
Чигиринський район	Морква	1,61
	Буряк	1,15
	Картопля	1,44
Черкаський район	Морква	5,82
	Буряк	1,22
	Картопля	5,40
Уманський район	Морква	8,82
	Буряк	6,64
	Картопля	6,55
Канівський район	Морква	4,50
	Буряк	4,32
	Картопля	3,38

Треба пам'ятати, що цинк погано всмоктується в кишечнику: з 12-15 мг цинку, які містяться у харчовому раціоні, всмоктується лише 5-6 мг.

Підвищити рівень цинку в організмі можна, використовуючи лікарські рослини у вигляді відварів і чаїв. Рослинами-накопичувачами мінералу є: береза повисла, чистотіл великий, череда трироздільна, фіалка триколірна, фіалка польова, алое деревовидне, перстач прямостоячий, петрушка.

Цинк використовується і у фармації у складі різних препаратів. Наприклад, катіони цинку містять очні краплі «Цибонат-Офтан».

Аналітичний експеримент полягав у визначенні цинк сульфату у даному препараті. Оскільки катіон цинку належить до IV аналітичної групи, дослідження полягало у його визначенні взаємодією з груповим реактивом, а саме концентрованим розчином гідроксиду натрію. Аналітичний ефект – утворення білого осаду $Zn(OH)_2$, який розчиняється у надлишку гідроксиду натрію.

Кількісне визначення проводилося в аналітичній лабораторії за допомогою методу комплексонометричного титрування 0,01 М розчином Трилону Б. Для підтримання середовища (рН лужне) використовувався амонійний буфер, в якості індикатора – еріохром чорний. В аналітичній лабораторії за методикою до 1,0 мл зразку, що містить катіон цинку додають 5 мл аміачного буферного розчину і 0,02 г індикатора. Титрують 0,01 М розчином натрій едетату до появи синього кольору.

Не отримуючи достатньої кількості цинку, організм сигналізує наступними проблемами:

- швидкою втомлюваністю;
- зниженням концентрації;
- порушеннями в роботі нервової системи;
- втомою очей, погіршенням нічного зору;
- повільним загоєнням ран;
- випаданням волосся;
- характерним сірим відтінком шкірних покривів;
- розладом травлення;
- порушенням смаку та нюху;
- дистрофією;
- захворюваннями шкіри (вугрі, різні висипання, екземи, часті запалення);
- зниженням синтезу колагену [1, 6].

При помірному дефіциті спостерігається:

- повільний ріст у дітей;
- алопеція;
- лущення шкіри;
- глосит, стоматит, блефарит, пароніхія;
- безплідність;

- мала кількість сперми [10].
- При значному дефіциті:
- затримка розвитку кісток;
  - гепатоспленомегалія, гіпоплазія й гіпофункція яєчок;
  - низький зріст або карликовість;
  - ретробульбарний неврит;
  - погане розрізнення кольорів;
  - катаракта [10].

У надлишку іони цинку є токсичними для організму людини. Небезпеку гострого інгаляційного отруєння представляють аерозолі металевого цинку, його оксиду і хлориду. Надходження цинку в концентрації вище 150 мг можливе при вживанні води, яка тривалий час зберігалася в посуді з оцинкованими стінками. Тому не можна готувати їжу в оцинкованому посуді, квасити капусту, овочі, яблука. Період напіввиведення цинку – 245 діб, поріг токсичності – 600 мг/добу.

Висновки. Цинк – необхідний для людини і є функціональним елементом. Організм має потребу в ньому протягом усього життя, починаючи від формування плоду в утробі матері і закінчуючи глибокою старістю. Він є природним імуностимулятором, без нього неможливе правильне формування кісток, нормальна робота травлення і практично всіх систем органів.

Цинк міститься у складі нуклеопротеїдів, сприяє засвоєнню вітаміну А та сприяє нормальному зору, входить до складу речовин, які забезпечують антиоксидантний захист, важливий для формування імунітету. Цинк необхідний для роботи репродуктивної, нервової систем, кісткової тканини, здорового та гарного стану шкіри, нігтів, волосся. Найбільша концентрація цинку спостерігається у скелетних м'язах, гіпофізі, підшлунковій залозі, тканинах очей, печінки, мозку, статевих органах.

Цинк також допомагає при застуді, а саме його присутність пригнічує поширення риновірусів. Сучасні протоколи лікування COVID-19 містять рекомендації щодо вживання цинку.

Цинк не зберігається в організмі, а отже – його запаси необхідно поповнювати.

Приблизно у третини людей у всьому світі діагностовано легку або помірну недостатність цинку. Щоб уникнути дефіциту необхідно дві речі: збалансоване харчування та контроль за споживанням мікроелементу. У середньому добова потреба в мінералі складає 10-15 мг. Незважаючи на те, що цинк присутній у багатьох продуктах, його біологічна доступність обмежена. Щоб задовольнити потребу організму в мінералі за даними ВООЗ обов'язково необхідно приймати 11 мг на добу для чоловіків і 8 мг для жінок. «верхня межа» кількості цинку для дорослих людей (старше 19 років) – 40 мг на добу [10].

Джерелом надходження мікроелементу є: хлібопродукти, м'ясо, молочні продукти, соєві боби, дріжджі, морепродукти, морква, яйця. Доведено, що

мінерал збільшує всмоктуваність вітаміну А та знижує всмоктуваність заліза, міді та кальцію. Алкоголь заважає включенню Zn у його звичайні ензимні комбінації в печінці. Кава погіршує всмоктування препаратів цинку, а свинець посилено накопичується при нестачі Ca, Mg і Zn. Доведено, що дефіцит цинку призводить до формування психічної та фізичної залежності від алкоголю.

Причинами цинкдефіцитних станів найчастіше є генетичні патології; порушення всмоктування, які пов'язані із захворювання кишківника; цукровий діабет; екзогенний дефіцит цинку через недостатність його у продуктах харчування; надмірне вживанням алкоголю, кави, чаю, а також солі та цукру. Дефіцит цинку може виникати під час вагітності та годування дитини грудним молоком, при надмірних емоційних навантаженнях, стресі. Погіршують засвоєння цинку і деякі лікарські препарати: кортизон, цитостатики, пеніцилін, протизаплідні засоби.

Перші ознаки дефіциту можуть проявлятися млявістю і апатією, відсутністю сил, порушеннями статевої сфери. Чоловіки, у яких спостерігається дефіцит цього мікроелемента, страждають від імпотенції та безпліддя.

Надлишок цинку може викликати подразнення шлунково-кишкового тракту. Клінічні прояви нестачі мінералу не специфічні, вони змінюються і залежать від ступеня і тривалості дефіциту. Включають наступні показники: затримку росту, збільшення частоти інфекцій, діарею, втрату апетиту, зміну пізнавальних функцій, порушення вуглеводного обміну, анемію, збільшення в розмірі печінки та селезінки, тератогенез, ураження шкіри, випадіння волосся та погіршення зору. Постійний надлишок цинку в організмі людини уповільнює ріст кісток, призводить до ослаблення сухожильних рефлексів, фіброзного переродження підшлункової залози, хвороби Альцгеймера.

Вміст цинку в біологічному матеріалі (сеча, волосся, кров) в Україні можна визначити у лабораторіях Dila та Synevo. Тривалість визначення 10-12 днів.

Література:

1. Про що час подумати: цинк. URL: <https://doctorthinking.org/2020/12/zincum/>
2. Лабораторний довідник Сінево. За ред. О.І. Винник. 2019. 732 с.
3. Мартинова С. М., Горбач Т. В., Ярмиш Н. В., Гопкалов В. Г., Полікарпова Г. В. Метаболічні ефекти цинку (огляд літератури). *Український журнал медицини, біології та спорту*. 2019. Т. 4, № 6. С. 16-24.
4. Веб-сайт Перша українська цинковня. Захист довкілля. Про цинк. URL: <https://www.zink.com.ua/zahyst-dovkillya>
5. Голубцов О., Сорокіна Л., Сплодитель А., Чумаченко С. Вплив війни росії проти України на стан українських ґрунтів. Результати аналізу. Київ: ГО «Центр екологічних ініціатив «Екодія», 2023. 32 с. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf>
6. Цинкдефіцитні стани: сучасні погляди на проблему. URL: www.umj.com.ua/uk/novyna-2383-cinkdeficitni-stani-suchasni-poglyadi-na-problemu

7. БАДи та коронавірус: чи можуть захистити і полегшити COVID-19 вітаміни С, D, а також цинк. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2021/01/14/243649/>
8. Перепелиця О. П. Екохімія та ендоекологія елементів: Довідник з екологічного захисту. К. НУХТ; Екохім, 2004. 736 с.
9. Веб-сайт Dila. Цинк. Венозна кров. URL: <https://dila.ua/labdir/424.html>
10. Цинк: особливості, користь, правила застосування. URL: https://korisno.24tv.ua/tsink-osoblivosti-korist-pravila-zastosuvannya-korisno_n1515790

References:

1. Pro shcho chas podumaty: tsynk [Time to think about: zinc]. URL: <https://doctorthinking.org/2020/12/zincum/> [in Ukrainian].
2. Laboratornyi dovidnyk Sinevo [Laboratory handbook Sinevo]. Za red. O.I. Vynnyk. 2019. 732 s. [in Ukrainian].
3. Martynova S. M., Horbach T. V., Yarmysh N. V., Hopkalov V. H., Polikarpova H. V. Metabolichni efekty tsynku (ohliad literatury) [Metabolic effects of zinc (literature review)]. *Ukrainskyi zhurnal medytsyny, biolohii ta sportu*. 2019. T. 4, № 6. S. 16-24 [in Ukrainian].
4. Veb-sait Persha ukrainska tsynkovnia. Zakhyst dovkillia. Pro tsynk [Environmental Protection. About zinc]. URL: <https://www.zink.com.ua/zahyst-dovkillia> [in Ukrainian].
5. Holubtsov O., Sorokina L., Splodytel A., Chumachenko S. Vplyv viiny rosii proty Ukrainy na stan ukrainskykh gruntiv. Rezultaty analizu [The impact of Russia's war against Ukraine on the state of Ukrainian soils. Analysis results]. Kyiv: HO «Tsentr ekolohichnykh initsiatyv «Ekodiia», 2023. 32 s. URL: <https://ecoaction.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/zabrudnennia-zemel-vid-rosii-summary.pdf> [in Ukrainian].
6. Tsynkdefitsytni stany: suchasni pohliady na problemu [Zinc deficiency states: modern perspectives on the problem]. URL: www.umj.com.ua/uk/novyna-2383-cinkdeficitni-stani-suchasni-poglyadi-na-problemu [in Ukrainian].
7. BADy ta koronavirus: chy mozhut zakhystyty i polehshyty COVID-19 vitaminy S, D, a takozh tsynk [Dietary supplements and the coronavirus: can vitamins C, D and zinc protect and alleviate COVID-19]. URL: <https://life.pravda.com.ua/health/2021/01/14/243649/> [in Ukrainian].
8. Perepelytsia O. P. Ekokhimiiia ta endoekolohiia elementiv: Dovidnyk z ekolohichnoho zakhystu [Ecochemistry and endoecology of elements: Handbook of environmental protection]. K. NUKhT; Ekokhim, 2004. 736 s. [in Ukrainian].
9. Veb-sait Dila. Tsynk. Venoza krov [Zinc. Venous blood]. URL: <https://dila.ua/labdir/424.html> [in Ukrainian].
10. Tsynk: osoblyvosti, koryst, pravyla zastosuvannia [Zinc: features, benefits, rules of use]. URL: https://korisno.24tv.ua/tsink-osoblivosti-korist-pravila-zastosuvannya-korisno_n1515790 [in Ukrainian].

УДК 57.0015:538.567:371.24(477)

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-738-753](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-738-753)

Ленга Евеліна Леонідівна кандидат біологічних наук, доцент кафедри біоорганічної і біологічної хімії та клінічної біохімії, Буковинський державний медичний університет, м. Чернівці, <https://orcid.org/0000-0002-3871-8670>

Загородня Людмила Іванівна кандидат медичних наук, доцент, кафедра професійної патології і функціональної діагностики, медичний факультет, Одеський національний медичний університет, м. Одеса, <https://orcid.org/0000-0003-1908-0461>

Ямілова Тетяна Миколаївна кандидат медичних наук, доцент кафедри Професійної патології і функціональної діагностики, Медичний факультет, Одеський національний медичний університет, Валіховський провулок 2, м. Одеса, <https://orcid.org/0000-0001-9609-1688>

Карбованець Олена Іванівна кандидат педагогічних наук, доцент кафедри, викладач, кафедра мікробіології, вірусології та епідеміології з\к інфекційних хвороб, медичний факультет, ДВНЗ «Ужгородський національний університет», м. Ужгород, <https://orcid.org/0000-0003-4429-7371>

ОСНОВНІ МОДЕЛІ МОДЕРНІЗАЦІЇ МЕДИЦИНИ УКРАЇНИ: НА ПРИКЛАДІ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. Реформування української медицини, яке ставить її на новий щабель розвитку, передбачає передусім удосконалення закладів вищої освіти, а саме: перегляд принципів навчання, підвищення якості освіти, розвиток чинників покращення умов, запровадження новітніх методів та методик навчання. У цьому контексті найважливішим завданням держави щодо розвитку медичної галузі є підготовка висококваліфікованих фахівців медичного спрямування. У статті розглянуто сучасний стан медицини в Україні, основні проблеми, виклики та тенденції її подальшого розвитку. Метою модернізації медицини є підвищення ефективності медичного захисту і соціального страхування населення, зокрема патентування нових форм і методів лікування та профілактики захворювань, а також втілення нових програм підтримання здорового способу життя. Заклади вищої медичної освіти – це особливі установи, діяльність яких має відбуватися на засадах системності, юридичної відповідальності, розвитку зовнішніх і внутрішніх чинників, урахування кон'юктури ринку, а також високої якості підготовки медичних працівників.

Зважаючи на необхідність ефективного регулювання медичної галузі, заклади вищої освіти сприяють чіткому управлінню, розподілу та використанню державних коштів на розв'язання багатьох практичних та теоретичних проблем, а також внесенню відповідних змін до законодавства України.

Дослідження показало, що вища медична освіта України має розглядатися в контексті основних викликів сучасності. Доведено, що модернізація і введення інноваційних елементів у медичну освіту, попри беззаперечну користь, спричиняє нові потужні виклики як щодо освітнього процесу, так і щодо медицини загалом. Зазначено, що в умовах повномасштабної війни нові ефективні рішення щодо вдосконалення вищої медичної освіти забезпечують можливість надавати потужну допомогу і підтримку державі у цій боротьбі.

Практичне значення дослідження полягає у виокремленні авторських ідей щодо підвищення якості функціонування закладів вищої освіти для модернізації медицини в Україні.

Ключові слова: вища медична освіта, механізми вдосконалення, методики реформування та організації навчання, виклики сучасності.

Lenha Evelina Leonidovna PhD in Biology, Associate Professor of Department of Bioorganic and Biological Chemistry and Clinical Biochemistry, Bukovinian State Medical University, Chernivtsi, <https://orcid.org/0000-0002-3871-8670>

Zahorodnia Liudmyla Ivanovna PhD in Medicine, Associate Professor of the department of occupational pathology and functional diagnostic, Faculty of Medicine, Odesa National Medical University, Odesa, <https://orcid.org/0000-0003-1908-0461>

Yamilova Tetiana Mykolaivna PhD in Medicine, Associate professor of the Department of occupational pathology and functional diagnostic, Faculty of Medicine, Odesa National Medical University, Odesa, <https://orcid.org/0000-0001-9609-1688>

Karbovanets Olena Ivanivna Ph.D. in Pedagogy, Docent, department of microbiology, virology and epidemiology with a course of infectious diseases, Faculty of Medicine, Uzhhorod National University, Uzhhorod, <https://orcid.org/0000-0003-4429-7371>

BASIC MODELS OF MODERNIZATION OF MEDICINE IN UKRAINE: AS AN EXAMPLE OF INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

Abstract. Reforming Ukrainian medicine to a new level of development involves, first of all, improvement of institutions of higher education, namely: principles of education, quality of education, factors for improving conditions,

introduction of the latest methods and techniques. In this context, the most important task for the state of Ukraine in the medical field is the training of highly qualified medical specialists. The article examines the current state of medicine in Ukraine, the main problems, challenges and trends of further development.

The study provides examples of the use of new forms, methods and teaching methods in connection with traditional forms, which make it possible to optimize the educational process and qualitatively prepare future specialists for the conditions of improvement of higher medical education. It has been established that the implementation of the above-mentioned approaches will contribute to the development and use of best practices of international institutions of higher medical education, will meet the needs of the health care industry, and will contribute to improving the quality of medical care for the population of our country. The entry of the Ukrainian state into the world community is not possible without a complete renewal of the higher education system.

The research offers author's developments regarding the improvement of public management, innovative, administrative, methodical, financial management in medical institutions of higher education for the improvement of medicine in Ukraine as a whole. The practical significance of the research lies in highlighting the author's ideas on improving the quality and functioning of higher education institutions for the modernization of medicine in Ukraine. Research information can be used for further scientific research by specialists in the medical field.

Keywords: higher medical education, mechanisms of improvement, methods of reform and organization of training, challenges of modernity.

Постановка проблеми. Сучасні заклади вищої медичної освіти покликані забезпечити формування та розвиток освітнього середовища, яке дасть змогу вдосконалити медицину в Україні, підготувати конкурентоспроможних і висококваліфікованих спеціалістів, оскільки основним завданням української держави в умовах сьогодення є підготовка висококваліфікованих медичних працівників. Реформи в українській медицині мають поставити її на якісно новий щабель розвитку, а розпочинаються вони насамперед із оновлення системи закладів вищої освіти. Ця трансформація передбачає реформування якості освіти, покращення зовнішніх та внутрішніх умов, запровадження оновлених принципів, новітніх методів та методик. Заклади вищої медичної освіти – особливі установи, діяльність яких має відбуватися на засадах системності, юридичної відповідальності, розвитку зовнішніх та внутрішніх факторів, урахування кон'юктури ринку, а також високої якості підготовки медичних працівників.

Актуальність дослідження визначається тим, що реформування вищої медичної освіти сьогодні неможливе без визначення пріоритетів

дослідницьких, пошукових та проблемних методів навчання, які потребують застосування медичної практики в реальних умовах. Формування професійних компетентностей фахівців медичної галузі на етапі навчання сприяє розвитку їхнього нестандартного мислення і навичок розв'язання практичних завдань. Зауважимо, що організація освітнього процесу базується на зарубіжному та вітчизняному досвіді.

Нині відбуваються дослідження, розробка і впровадження нових революційних освітніх технологій на основі інтерактивних методів навчання, зокрема комп'ютерних технологій, дистанційного навчання, а також передбачають використання тестового навчання для перевірки теоретичних знань і практичних навичок студентів у медичних закладах вищої освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти модернізації медицини в Україні на прикладі закладів вищої освіти знаходять відображення в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних авторів. Зокрема, М. Попов та його співавтори досліджують систему медичної освіти, цифрові засоби, технології і платформи в освітньому процесі [10]. Результати цього дослідження дають змогу розглянути аспекти модернізації вищої медичної освіти, прогнози та потенційні можливості.

С. Гордійчук зазначає, що впровадження міжнародних критеріїв організації освітньої діяльності в медичній сфері є важливим складником забезпечення високої якості викладання з використанням сучасних і традиційних методів навчання [4].

Важливою джерельною базою є наукова робота І. Булах, Л. Войтенко та Ю. Антощенко, яка безпосередньо присвячена питанням удосконалення вищої медичної освіти і містить цінну інформацію про сучасні тенденції, принципи та результати діяльності закладів вищої освіти [1].

Серед науковців, які займалися аналізом різних аспектів методичного забезпечення та контролю рівня знань, слід назвати В. Ляховського та ін., які висвітлили чинники та аспекти управління закладом освіти для підготовки кваліфікованих кадрів, що є важливою передумовою вдосконалення медицини в Україні [8]. Л. Крячкова, К. Сімон, Е. Борвінко та Л. Семенова зосереджують увагу на організаційних діях щодо управління медичними закладами вищої освіти [7].

Ю. Василенко зазначає, що основним напрямом розвитку галузі охорони здоров'я є формування сучасної системи безперервної медичної освіти, яка передбачає окрім базової освіти постійне оновлення спеціальних фахових знань, удосконалення набутих умінь і навичок у процесі професійної діяльності [2].

В. Вознюк, С. Красюк висвітлюють законодавчі зміни щодо організації та функціонування єдиної системи надання медичної допомоги. Зокрема,

автори зазначають, що в Україні існує нагальна потреба у формуванні державної політики щодо змін у медицині [3].

Н. Корильчук, О. Руда, І. Боровик виявили проблеми, пов'язані з впровадженням дистанційного навчання в закладах вищої медичної освіти, зокрема: вибір платформ навчання, поєднання традиційних норм із новітніми, підвищення цифрових компетентностей, принципи організації навчання [6].

Т. Марчак, О. Смірнова, А. Мельник розглядають підвищення вимог у закладах вищої освіти для підготовки висококваліфікованих медиків. Серед них особливо важливі: формування інтересу до навчання у студентів, застосування схеми підвищення успішності, проведення дослідницьких експериментів [9].

І. Радзівська досліджуючи практичні та теоретичні сторони реформування медичної освіти, зазначає, що пріоритетними напрямками державної політики є розвиток медичної освіти через оновлення змісту освіти та форм освітнього процесу [11]. Про впровадження новітніх форм у закладах вищої медичної освіти говорять Л. Тодоріко та інші, наголошуючи на важливості синхронізації системи підготовки та навчання здобувачів медичної освіти з процесами реформування системи охорони здоров'я в Україні [13].

М. Шумило характеризує реформу системи охорони здоров'я, у якій у сучасних умовах необхідно впроваджувати оновлені вимоги до освіти та підготовки спеціалістів відповідно до нових стандартів, вносити корективи в підготовку майбутніх медичних кадрів та підвищувати кваліфікацію медперсоналу за міжнародними стандартами, щоб стати важливою частиною реформування галузі охорони здоров'я та реалізувати соціальні пріоритети держави [14].

Т. Кірик підтверджує вищезазначену думку і аналізує систему охорони здоров'я і вищої освіти в минулому і в умовах сучасності [5].

Мета статті – аналіз тенденцій та перспектив у розвитку вищої медичної освіти в Україні для вдосконалення новітніх методик та форм лікування, а також підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань організації освітнього процесу у сфері охорони здоров'я», у медичних закладах з метою забезпечення навчального процесу спеціалізовану медичну допомогу можуть надавати науково-педагогічні працівники закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку кадрів у сфері охорони здоров'я, за наявності у них сертифіката лікаря-спеціаліста й за погодження з керівником лікувально-профілактичного закладу щодо надання медичної допомоги пацієнту. Ця форма підтримки затверджена центральним органом виконавчої

влади, що забезпечує формування державної політики в галузі охорони здоров'я.

Кабінет Міністрів України своїм розпорядженням від 27 лютого 2019 року № 95-р схвалив Стратегію розвитку медичної освіти в Україні [12], у якій зазначено, що «завданням медичної освіти є забезпечення надання громадянам якісної медичної допомоги населенню завдяки високому рівню підготовки медичних працівників. Життя та здоров'я пацієнта повинні бути основними людськими та професійними цінностями медичних працівників. Якісна медична допомога неможлива без зміни культурної парадигми та створення нового професійного середовища – самовідтворюваного та незалежного». Реалізація стратегії розрахована на 10 років і передбачає, зокрема, створення якісної системи медичної освіти з високими стандартами підготовки фахівців, а саме:

- підвищення якості вищої медичної освіти;
- підвищення якості післядипломної освіти;
- забезпечення ефективного фінансування та управління;
- перегляд академічної культури;
- сприяння розвитку наукових досліджень.

М. Шумило зазначає, що реформа системи охорони здоров'я передбачає оновлення вимог до освіти та підготовки й підвищення кваліфікації медичних фахівців відповідно до міжнародних стандартів. Медична освіта має забезпечувати якісну підготовку студентів і бути важливим складником реформування галузі охорони здоров'я та реалізації соціальних пріоритетів держави, оскільки від рівня підготовки майбутніх лікарів залежить якість медичної допомоги, що надається населенню, та як наслідок – якість життя населення [14].

Сучасний лікар повинен досконало володіти спеціальними фаховими вміннями й навичками, мати високий рівень професійної компетентності та комунікативних навичок, вміти пояснювати та передавати знання студентам і колегам, а також адаптуватися до змін у законодавстві та професійних обов'язках. Це дасть змогу медичним працівникам працювати в єдиному загально визнаному професійному просторі, спираючись на світовий досвід роботи з протоколами лікування.

Для побудови сучасної моделі системи охорони здоров'я необхідно змінити базові середні показники.

Медична освіта всіх рівнів потребує змін з метою оптимізації компетентності студентів-медиків та підвищення конкурентоспроможності й потенціалу майбутніх медичних сестер і лікарів. Загально відомо, що низька якість освітніх послуг негативно впливає не лише на рівень знань, навичок і мотивації майбутніх медичних працівників, а й зрештою на якість медичної

допомоги, що надається населенню. Тому студенти під час навчання вже не відіграють роль пасивних споживачів знань, навпаки, їхнє місце в освітньому процесі значно змінилося.

Сучасне викладання у вищих медичних навчальних закладах базується на педагогічному підході активної співпраці викладача зі студентами, за якого створюються умови для творчості та стимулюється самостійність, автономія й підтримка здобувачів медичної освіти.

Одним із засобів такого переходу є використання викладачами тестового контролю знань як частини сучасної технології, що допомагає студентам розкрити свій творчий потенціал.

Різні підходи до підготовки, розробки, проведення та аналізу результатів тестування дають змогу точно відобразити рівень знань студентів і якісно підвищити рівень їх підготовки відповідно до сучасних вимог.

У нинішніх реаліях дистанційне навчання поширене в усьому світі. Цьому сприяла загрозлива епідеміологічна ситуація, спричинена пандемією COVID-19. Під час пандемії дистанційне навчання стало зручним виходом із ситуації вимушеного обмеження фізичних контактів, а в умовах повномасштабної російської агресії воно набуло значення головного каналу, яким здійснюється освітній процес.

Зазначимо, що з упровадженням дистанційного навчання в закладах вищої медичної освіти в умовах сьогодення пов'язані певні проблеми, як-от:

- 1) вибір онлайн-платформ для організації навчання;
- 2) поєднання традиційних і специфічних для дистанційної освіти методів навчання;
- 3) просвітницька діяльність;
- 4) підвищення громадянської компетентності всіх учасників освітнього процесу;
- 5) формування інформаційної компетентності, навичок роботи з інформацією, комунікативних навичок, відповідального та доцільного використання інформаційних ресурсів, уміння розв'язувати різноманітні навчальні завдання [7].

Крім вищезазначених чинників, важливим складником ефективності діяльності закладів вищої медичної освіти є дотримання всіх норм, принципів, методів та методик у формуванні й функціонуванні освітнього середовища. У таблиці 1 наведено найважливіші принципи, які мають бути дотримані під час дистанційного навчання.

Таблиця 1

Принципи, на яких базується якісне дистанційне навчання

№	Принцип	Опис
1	Цілеспрямованість	Має на меті чітко визначення мети й завдань, критеріїв досягнення цілей та їх оцінювання перед кожним заняттям. Не варто дотримуватися правила «чим більше, то краще для здобувачів освіти»
2	Вибір оптимальних форми, методу та засобу навчання	Вибір завдань, методів та форм навчання відповідно до поставлених цілей та мети курсу, рівня знань та психологічних особливостей студентів
3	Індивідуальний підхід	Враховуючи справедливність в оцінюванні здобувачів освіти, потрібно зважати на індивідуальні та неповторні особливості кожного студента, тип засвоєння навчального матеріалу, швидкість мисленневих процесів тощо
4	Поєднання різних видів та форм навчання	Для успішного закріплення навичок та вмій варто за потреби поєднувати онлайн-навчання з практичними заняттями
5	Структурованість	Навчальні відео- та аудіофрагменти, матеріали та завдання для самоперевірки поєднуються з відповідними матеріалами за напрямками, без зазначення теми здобувача освіти. Важливе місце посідають визначені чіткі вимоги до роботи за матеріалами, що надаються
6	Систематичність та системність	Усі завдання та навчальні матеріали у форматі онлайн мають становити в сукупності загальну систему, що відповідає цілям освітньої програми і в кінцевому результаті спроможна розвивати базові компетенції
7	Справедливість в оцінюванні	Критерії розподілу балів, підсумкової оцінки та оцінювання індивідуальних завдань мають бути оголошені на початку заняття, і викладач повинен неухильно їх дотримуватися. Комп'ютерна система автоматично перевіряє тестові роботи, що допомагає уникати упередженості викладача. Оцінювання сформованості практичних навичок в умовах дистанційного навчання відбувається під час контрольних онлайн-занять відповідно до встановлених критеріїв виконання кожної маніпуляції або процедури
8	Комплексний підхід	Розвиток компетентностей у форматі дистанційного навчання має здійснюватися за комплексним принципом, що передбачає поєднання загальної системи знань, умій та навичок з урахуванням міждисциплінарної інтеграції.

Джерело: [6]

Реформована система медичної освіти має ґрунтуватися на сучасному підході, гарантувати якість, забезпечувати дотримання стандартів вищої освіти й орієнтуватися на інформатизацію та реалізацію високого потенціалу комп'ютерних і комунікаційних інформаційних технологій у викладанні навчальних дисциплін.

Для цього необхідно також розробити єдину чітку стратегію реформування медичної освіти, гарантувати відповідальність закладів за якість освіти, створити групу для ретельного вивчення ситуації та розроблення пропозицій концептуальних першочергових заходів щодо правової реформи та співпраці між медичними університетами задля врахування інтересів суспільства. І звичайно ж, дотримуватись теоретичної бази, яка охоплює комплекс важливих методів та методик, що наведені у таблиці 2.

Таблиця 2

Методи навчання здобувачів медичної освіти

Метод	Характеристика
Продуктивний	Передбачає виконання студентами системи завдань на розробку певного матеріалу, наприклад написання рефератів, статей чи рецензій для самостійного узагальнення отриманої інформації
Пояснювально-ілюстративний	Використання фотографій, відеоматеріалів, аудіо-фрагментів, що завантажені на певний ресурс, і водночас текстових фрагментів, посилянь на корисні ресурси для навчання. Також важливим складником є взаємодія здобувача освіти та викладача на навчальних платформах
Частково-пошуковий	Розв'язання системи завдань під час онлайн-навчання в поєднанні з обробкою відеоматеріалів або ж роботою з відповідними літературними джерелами. Це дає змогу студентам самостійно здійснити аналіз та узагальнити матеріал
Імітаційний	Використання імітаційних завдань (дистанційно або офлайн), що передбачає показ викладачем певної маніпуляції, а потім опис студентом суті побаченого
Методика усного та письмового контролю	Аналіз відповідного документального матеріалу, що допомагає визначити характер допущених студентами помилок, підібрати засоби для подолання прогалин.

Джерело: [6]

Європейський шлях України та необхідність реформування вищої медичної освіти мають передбачати дослідження та всебічний аналіз різних сфер освітнього процесу. Перш ніж вирішити, що саме потрібно реформувати, необхідно провести детальний аналіз, щоб визначити поточну ситуацію, узагальнити та критично розглянути основні недоліки. З огляду на це, особливо важливо, щоб освітяни в українському секторі охорони здоров'я були ознайомлені з системою освітнього моніторингу. Міжнародний досвід у цій сфері може допомогти їм багато чого навчитися та розробити чіткий і якісний план трансформації.

Комплексне дослідження основних елементів освіти допоможе отримати об'єктивні дані про стан медичної освіти в Україні, виявити основні проблеми та визначити шляхи їх розв'язання. У світі існує низка інструментів та методів проведення моніторингових досліджень. Основними цілями, до яких прагнуть багато зарубіжних вищих медичних закладів освіти, є перевірка дотримання акредитаційних вимог і міжнародних стандартів у медичній освіті та забезпечення якісної практичної діяльності випускників. Моніторингові дослідження мають велике значення для вітчизняних ЗВО, оскільки можуть виявити основні невідповідності щодо міжнародних стандартів, вивести українську освіту на новий рівень і наблизити нас до найкращих практик надання освітніх послуг. Це особливо важливо сьогодні через дві важливі тенденції в медичній освіті: підготовку майбутніх лікарів до реформування галузі та значне збільшення кількості іноземних студентів-медиків, які навчаються в Україні.

У березні 2020 року створено рейтинг досконалості університетів Impact Ranking. Він спирається на екологічну парадигму за допомогою оцінювання закладів за їхніми успіхами в досягненні відповідних цілей, що відображають

сталий розвиток. До них належать: партнерство задля досягнення цілей; справедливість, мир та міцні інструкції; життя на землі; життя під водою; кліматична дія; відповідальне споживання та виробництво; сталі міста та громади; зменшення нерівностей; промисловість, інновації та інфраструктура; гідна праця та економічне зростання; доступна та чиста енергія; чиста вода та санітарія; гендерна рівність; жодної бідності та голоду; благополуччя; якісна освіта [15]. Кількість ЗВО різних країн, які беруть участь у програмі, наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Перелік країн та кількість їхніх ЗВО, що входять у The Times Higher Education Impact Rankings 2023

Країна	Кількість ЗВО	Країна	Кількість ЗВО
Туреччина	79	Чилі, Іран, Мексика, Південна Корея	20
Японія	78	Румунія	17
Пакистан	72	Йорданія	16
Таїланд	65	Казахстан, Португалія	15
Індія	66	Австрія, Еквадор	13
Велика Британія	57	Алжир, Бангладеш	12
Ірак	56	Греція, Угорщина, Марокко, Нігерія	11
США	50	Об'єднані Арабські Емірати	10
Бразилія, Іспанія, Тайвань	47	Німеччина, Ірландія	9
Єгипет	37	Чеська Республіка, Нова Зеландія, Перу, Південна Африка, Туркменістан	8
Україна	33	Азербайджан, Китай, Фінляндія, Ліван, Туніс	7
Індонезія	32	Гана, Нідерланди, Палестина, Словаччина, Шрі-Ланка	6
Філіппіни	29	Коста-Ріка, Латвія, Північний Кіпр, Швейцарія	5
Канада	26	Білорусь, Бельгія, Литва, Швеція	4
Саудівська Аравія	25	Афганістан, Хорватія, Кіпр, Гонконг, Кувейт	3
Австралія, Колумбія, Малайзія	24	Аргентина, Вірменія, Бахрейн, Болгарія, Данія, Фіджі, Ісландія, Ізраїль, Косово, Макао, Маврикій, Парагвай, Судан, Уругвай	2
Польща	23	Боснія та Герцеговина, Бруней Даруссалам, Камбоджа, Кюрасао, Домініканська Республіка, Грузія, Гаїті, Ямайка, Кенія, Киргистан, Молдова, Монголія, Норвегія, Оман, Панама, Пуерто Ріко, Катар, Сербія, Словенія, Танзанія	1
Франція, Італія	22		

Джерело: [15]

Отже, удосконалення вищих медичних закладів в Україні має передбачати такі моделі:

1) реформування галузі охорони здоров'я України потребує зміни низки підходів до організації освітнього процесу та якості медичної освіти. Це складний процес, який може бути здійснений лише спільними зусиллями як державних структур, відповідальних за фінансування, організацію та управління навчальним процесом, так і за безпосередньої участі та зусиль навчальних закладів, що готують медичних фахівців;

2) освоєння використання симуляторів у рамках роботи з різноманітними складними клінічними випадками є важливим елементом викладання і навчання у вищій медичній школі;

3) досягнення бажаної якості медичної освіти значною мірою покладається безпосередньо на викладачів закладів вищої освіти;

4) викладачі повинні постійно оновлювати власні знання, оскільки студентам варто надавати лише найновішу та найактуальнішу інформацію. Важливим є запозичення досвіду колег за кордоном, для чого держава має збільшити фінансування проєктів для молодих науковців, викладачів, студентів і лікарів;

5) з метою покращення доступу до лікування пацієнтів для учасників освітнього процесу необхідно розробити на національному рівні нормативно-правову базу, яка б регулювала взаємовідносини між навчальними закладами та практичними медичними установами;

6) для підвищення якості вищої медичної освіти в Україні необхідно розробити нормативно-правову базу на різних рівнях, від регулювання та державної фінансової підтримки різних складників освітнього процесу до вдосконалення управління системою освіти та професійної підготовки медичних працівників, а також постійного вдосконалення кадрового потенціалу професорсько-викладацького складу та науково-педагогічних працівників. Необхідно забезпечити копітку та скоординовану роботу механізмів функціонування системи медичної освіти на всіх рівнях.

Висновки. Якість кадрів у галузі охорони здоров'я є одним із головних пріоритетів системи реформування охорони здоров'я, а отже, формуються нові вимоги до якості освіти та освітньої діяльності, що проводиться закладами медичної освіти. Наше дослідження підтверджує гіпотезу про те, що найкращими стратегіями вдосконалення практичної підготовки майбутніх медичних працівників є реалізація комплексного підходу, використання інтерактивних технологій, розбір типових та нетипових клінічних ситуацій, курація пацієнтів, розв'язання ситуаційних завдань, тестовий контроль за відповідними програмами, симуляційне навчання тощо. Отже, удосконалення практичної підготовки майбутніх медичних працівників гарантуватиме якість

освітньої діяльності, вплине на рівень професійної компетентності та покращить якість надання медичної допомоги.

Література:

1. Булах І. Є., Войтенко Л. П., Антоненко Ю. П. Моніторинг якості медичної освіти. Міжнародний досвід. *Медична освіта*. 2018. №3. С. 5–12. DOI: 10.11603/me.2414-5998.2018.3.9328
2. Василенко Ю. Актуальні питання наукових досліджень механізмів розвитку післядипломної медичної освіти. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. № 1. С. 113–118. DOI: <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.1.17>
3. Вознюк В., Красюк С. Організація і діяльність університетських клінік: минуле і сьогодення. *Український науково-медичний молодіжний журнал*. 2022. № 134 (4). С.44–52. DOI: [https://doi.org/10.32345/USMYJ.4\(134\).2022.44-52](https://doi.org/10.32345/USMYJ.4(134).2022.44-52)
4. Гордійчук С. В. Удосконалення практичної підготовки медичних кадрів як елемент системи забезпечення якості освітньої діяльності. *Інноваційна педагогіка*. 2019. № 15 (2). URL: https://lib.iitta.gov.ua/718564/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F_%D0%A1.%D0%92.%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B4%D1%96%D0%B9%D1%87%D1%83%D0%BA_.pdf
5. Кірик Т. Медична освіта України в контексті цінностей сталого розвитку. *Вища освіта України*. 2020. №3. С. 41–49. DOI: 10.31392/NPU-VOV.2020.3(78).05
6. Корильчук Н. І., Руда О. Ю., Боровик І. О. Вища медична освіта України у 2023 році: відповіді на виклики сучасності. *Академічні візії*. 2023. № 17. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/195>
7. Крячкова Л., Сімон К., Борвінко Е., Семенова Л. Підходи до удосконалення управлінської стилів в процесі підготовки керівних медичних кадрів на різних рівнях освіти. *Клінічна та профілактична медицина*. 2022. № 2 (20). С. 73–80. DOI: [https://doi.org/10.31612/2616-4868.2\(20\).2022.09](https://doi.org/10.31612/2616-4868.2(20).2022.09)
8. Ляховський В. І., Краснов О. Г., Лисенко Р. Б., Немченко І. І., Краснова О. І., Ляхова Н. О., Плужнікова Т. В. Удосконалення матеріалів методичного забезпечення для контролю рівня знань у закладах вищої медичної освіти на сучасному етапі. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Медицина»*, 2023. № 1 (67). С. 121–126. DOI: <https://doi.org/10.32782/2415-8127.2023.67.22>
9. Марчак Т. В., Смірнова О. В., Мельник А. В. Шляхи удосконалення навчального процесу під час вивчення медичної хімії в сучасних вимогах. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2019. Т. 23, №4. С. 667–671. DOI: 10.31393/reports-vnmedical-2019-23(4)-18
10. Попов М. В., Ільїна-Стогнієнко В. Ю., Сисоєва І. В. Модернізація система медичної освіти України в умовах дистанційного навчання. *Академічні візії*. 2023. №17. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7763216>
11. Радзівська І. Історіографія дослідження засад розвитку медичної та фармацевтичної освіти молодших спеціалістів в Україні. *Український педагогічний журнал*. 2021. № 2. С. 121–135. DOI: <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2021-2-121-135>
12. Стратегія розвитку медичної освіти в Україні: схвалено Каб. Міністрів України від 27.02.2019. № 95-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80#Text> (дата звернення 24.08.2023)
13. Тодоріко Л. Д., Підвербецька О. В., Підвербецький О. Я., Сем'янів І. О., Єременчук І. В., Сливка В. І. Перспектива вищої медичної освіти в Україні в епоху реформ. *Проблеми медичної освіти*. 2021. № 1 (44). С. 100–106. URL: <http://tubvil.com.ua/article/view/226791>

14. Шумило М. Ю. Сучасний стан медичної освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. С. 220–224. DOI: 10.32840/1992-5786.2019.63-2.43

15. The Times Higher Education. *Impact Rankings 2023*. URL: https://www.timeshighereducation.com/impactrankings#!/length/25/locations/URY/sort_by/scores_overall/sort_order/asc (дата звернення 24.08.2023)

References:

1. Bulakh, I. YE., Voytenko, L. P., Antonenko, YU. P. (2018). Monitoryng yakosti medychnoyi osvity [Monitoring the quality of medical education]. *Mizhnarodnyy dosvid. Medychna osvita – International experience. Medical education*, 3, 5–12 [in Ukrainian].

2. Vasylenko, YU. (2022). Aktual'ni pytannya naukovykh doslidzhen' mekhanizmiv rozvtku pislyadyplomnoyi medychnoyi osvity [Current issues of scientific research on the mechanisms of development of postgraduate medical education]. *Dniprovs'kyi naukovyy chasopys publichnoho upravlinnya, psykholohiyi, prava – Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law*, 1, 113–118 [in Ukrainian].

3. Voznyuk, V., Krasnyuk, S. (2022). Orhanizatsiya i diyal'nist' universytet-s'kykh klinik: mynule i s'ohodennya [Organization and activity of university clinics: past and present]. *Ukrayins'kyi naukovo-medychnyy molodizhnyy zhurnal – Ukrainian Scientific and Medical Youth Journal*, 134 (4), 44–52 [in Ukrainian].

4. Hordiychuk, S. V. (2019). Udosoknalennya praktychnoyi pidhotovky medychnykh kadriv yak element systemy zabezpechennya yakosti osvity diyal'nosti [Improvement of practical training of medical personnel as an element of the quality assurance system of educational activity]. *Innovatsiyina pedahohika – Innovative pedagogy*, 15 (2) [in Ukrainian].

5. Kiryk, T. (2020). Medychna osvita Ukrayiny v konteksti tsinnostey staloho rozvytku [Medical education of Ukraine in the context of sustainable development values]. *Vyshcha osvita Ukrayiny – Higher education of Ukraine*, 3, 41–49 [in Ukrainian].

6. Koryl'chuk, N. I., Ruda, O. YU., Borovyk, I. O. (2023). Vyshcha medychna osvita Ukrayiny u 2023 rotsi: vidpovidi na vyklyky suchasnosti [Higher medical education of Ukraine in 2023: responses to modern challenges]. *Akademichni vizyiyi - Academic visions*, 17 [in Ukrainian].

7. Kryachkova, L., Simon, K., Borvinko, E., Semenova, L. (2022). Pidkhody do udoskonalennya upravlins'kyi styliv v protsesi pidhotovky kerivnykh medychnykh kadriv na riznykh rivnyakh osvity [Approaches to improving managerial styles in the process of training leading medical personnel at different levels of education]. *Klinichna ta profilaktychna medytsyna – Clinical and preventive medicine*, 2 (20), 73–80 [in Ukrainian].

8. Lyakhovs'kyi, V. I., Krasnov, O. H., Lysenko, R. B., Nyemchenko, I. I., Krasnova, O. I., Lyakhova, N. O., Pluzhnikova, T. V. (2023). Udoskonalennya materialiv metodychnoho zabezpechennya dlya kontrolyu rivnya znan' u zakladakh vyshchoyi medychnoyi osvity na suchasnomu etapi [Improvement of methodological support materials for monitoring the level of knowledge in institutions of higher medical education at the current stage]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho universytetu – Scientific Bulletin of Uzhhorod University*, 1 (67), 121–126 [in Ukrainian].

9. Marchak, T. V., Smirnova, O.V., Mel'nyk, A. V. (2019). Shlyakhy udoskonalennya navchal'noho protsesu pid chas vuvchennya medychnoyi khimiyi v suchasnykh vymohakh [Ways to improve the educational process during the study of medical chemistry in modern requirements]. *Visnyk Vinnyts'koho natsional'noho medychnoho universytetu – Bulletin of the Vinnytsia National Medical University*, 23 (4), 667–671 [in Ukrainian].

10. Popov, M. V., Il'yina-Stohniyenko, V. YU., Sysoyeva, I. V. (2023). Modernizatsiya systema medychnoyi osvity Ukrayiny v umovakh dystantsiynoho navchannya [Modernization of the medical education system of Ukraine in conditions of distance learning]. *Akademichni vizyiyi – Academic visions*, 17 [in Ukrainian].

11. Radziyevs'ka, I. (2021). Istoriohrafiiya doslidzhennya zasad rozvytku medychnoyi ta farmatsevtichnoyi osvity molodshykh spetsialistiv v Ukraini [Historiography of the study of the foundations of the development of medical and pharmaceutical education of junior specialists in Ukraine]. *Ukrayins'kyu pedahohichnyy zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 2, 121–135 [in Ukrainian].
12. Stratehiya rozvytku medychnoyi osvity v Ukraini: skhvaleno Kab. Ministriv Ukrainy vid 27.02.2019. № 95-r [Strategy for the development of medical education in Ukraine: approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine dated 27.02.2019. № 95]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/95-2019-%D1%80#Text>
13. Todoriko, L. D., Pidverbets'ka, O. V., Pidverbets'kyy, O. YA., Sem"yaniv, I. O., Yeremenchuk, I. V., Slyvka, V. I. (2021). Perspektyva vyshchoyi medychnoyi osvity v Ukraini v epokhu reform [The perspective of higher medical education in Ukraine in the era of reforms]. *Problemy medychnoyi osvity – Problems of medical education*, 1 (44). S. 100–106 [in Ukrainian].
14. Shumylo, M. YU. (2019). Suchasnyy stan medychnoyi osvity [Modern state of medical education]. *Pedahohika formuvannya tvorchoyi osobystosti u vyshchii i zahal'noosvitniy shkolakh – Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools*, 220-224 [in Ukrainian].
15. The Times Higher Education (2023). *Impact Rankings 2023*. Retrieved from https://www.timeshighereducation.com/impactrankings#!/length/25/locations/URY/sort_by/scores_overall/sort_order/asc

УДК: 378.6:616.31.018.43:004

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-752-765](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-752-765)

Ляховська Анастасія Віталіївна кандидат медичних наук, доцент кафедри ортодонтії, Полтавський державний медичний університет, вул. Шевченка, 23, м. Полтава, 36000, тел.: (053) 60-20-51, <https://orcid.org/0000-0002-7268-9551>

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ МАЙБУТНІХ СТОМАТОЛОГІВ

Анотація. В даній статті йде мова про особливості та сучасні підходи до проведення дистанційного електронного навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти. Пандемія COVID-19 та війна, яку розпочала росія проти України і оголошення воєнного стану значною мірою змінило життя людей у нашій країні і вплинуло на усі сфери їх життєзабезпечення, в тому числі на охорону здоров'я і освіту. Основою цих змін став перехід від традиційного очного до дистанційного он-лайн навчання на усій рівнях медичної освіти, включаючи стоматологію. Класична система стоматологічної освіти ґрунтується на особистих стосунках між викладачем і здобувачем освіти, де практичне навчання є пріоритетним, з широким використанням сучасних професійних і навчальних технологій.

Метою даної роботи було покращити проведення дистанційного навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти шляхом вивчення та аналізу сучасних підходів до його проведення під час пандемії COVID-19.

Поняття дистанційного електронного навчання визначається як використання комп'ютерних технологій для проведення освітнього процесу, включаючи використання методів онлайн, офлайн або поєднання їх обох. У стоматології для здобувачів вищої освіти практичні заняття та клінічна практика мають першорядне значення у розвитку клінічного мислення, а також мануальних навиків, в тому числі тренування здібностей рук і їх дрібної моторики. Добре організоване дистанційне навчання призводить до швидкої адаптації студентів до дистанційного електронного навчання, яка залежить від засвоєння та ознайомлення з новими технологіями як викладачем, так і здобувачами освіти. Важливе значення дистанційного електронного навчання полягає в економії часу, що дозволяє студентам значно краще підготуватися до кожного заняття. Однак, дистанційне онлайн-навчання позбавляло студентів спілкування та особистих контактів зі своїми однокурсниками та викладачами. Спілкування між студентом і викладачем є життєвоважливим, оскільки є вирішальним фактором у формуванні майбутнього лікаря-стоматолога. У майбутньому необхідно детально оцінити, чи є дистанційне електронне навчання фактором покращення здобуття стоматологічної освіти

та визначити, які із видів такої освіти є більш ефективними в кожному академічному середовищі.

Ключові слова: освітній процес, дистанційне навчання, практична підготовка, навчальні технології, здобувачі вищої стоматологічної освіти.

Liakhovska Anastasiia Vitalyivna Candidate of medical sciences, associate professor of the Department of Orthodontics, Poltava State Medical University, Shevchenko St., 23, Poltava, 36000, tel.: (053) 60-20-51, <https://orcid.org/0000-0002-7268-9551>

MODERN APPROACHES TO DISTANCE EDUCATION OF FUTURE DENTISTS

Abstract. This article is about the features and modern approaches to remote electronic training of students of higher dental education. The COVID-19 pandemic and the war started by Russia against Ukraine and the declaration of martial law have significantly changed the lives of people in our country and affected all areas of their livelihood, including health care and education. The basis of these changes was the transition from traditional face-to-face to distance online education at all levels of medical education, including dentistry. The classic system of dental education is based on a personal relationship between the teacher and the learner, where practical training is a priority, with extensive use of modern professional and educational technologies.

The purpose of this work was to study modern approaches to conducting distance learning of students of higher dental education during the COVID-19 pandemic in order to improve its conduct in the future.

Distance e-learning is defined as the use of computer technology to deliver learning, including online, offline, or both. In dentistry, practical classes and clinical practice are of primary importance for students' training due to practical abilities and fine motor skills. Well-organized distance learning leads to rapid adaptation of students, which depends on the assimilation and familiarization with new technologies by both the teacher and the students. An important value of distance e-learning is the saving of time, which allows students to prepare much better for each lesson. However, online distance learning deprived students of communication and personal contact with their fellow students and teachers. Communication between a student and a teacher is vital, as it has become a decisive factor in the formation of a future dentist. In the future, it is necessary to evaluate in detail whether distance e-learning is a factor in improving the attainment of dental education and to determine which types of such education are more effective in each academic environment.

Keywords: educational process, distance learning, practical training, educational technologies, students of higher dental education.

Постановка проблеми. Пандемія COVID-19 та війна, яку розпочала росія проти України і оголошення воєнного стану значною мірою змінило життя людей у нашій країні і вплинуло на усі сфери їх життєзабезпечення, в тому числі, на охорону здоров'я і освіти. Відбулися суттєві зміни у навчальному процесі закладів вищої освіти, зокрема і підготовці лікарів-стоматологів [1, 2, 3, 4]. Головною передумовою таких змін став перехід від традиційного очного до дистанційного он-лайн навчання на усій рівнях медичної освіти, включаючи стоматологію [5, 6].

Викладання он-лайн медичних дисциплін відбувалося задовго до виникнення пандемії COVID-19, проте у викладанні стоматологічних дисциплін дистанційна освіта раніше не застосовувалася. Це пов'язано з тим, що крім засвоєння теоретичних знань, майбутні лікарі-стоматологи потребують освоєння фахових компетентностей, що пов'язано з відпрацюванням великої кількості практичних навиків, які найкраще набуваються в аудиторії під керівництвом викладача [7, 8, 9]. Так, класична система стоматологічної освіти ґрунтується на стосунках між викладачем і здобувачем за схемою з боку викладача «розказати-показати-перевірити» і здобувача – «вивчити-зробити-освоїти». В даному процесі практичне навчання є пріоритетним, потребує живих демонстрацій у фантомних залах з широким використанням сучасних професійних і навчальних технологій [10].

Однак, під час оголошення пандемії COVID-19 багато закладів вищої освіти стоматологічного спрямування у всьому світі почали надавати знання, в першу чергу, теоретичні, за допомогою проведення он-лайн навчання [11, 12, 13]. Хоча, необхідно відмітити, що в дистанційній формі освіти проведення занять базується на дидактичному підході, тому навчання студентів за професіями, які залежать від рівня практичної підготовки, значно постраждало [10].

Отже, дистанційна освіта у стоматології потребує новітніх підходів до онлайн-навчання з використанням сучасного практичного і теоретичного обладнання, що застосовується в стоматології та, у майбутньому, забезпечить прогрес її розвитку [14, 15]. Тому, вивчення та аналіз особливостей дистанційного електронного навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти під час пандемії COVID-19 дозволить покращити її проведення у майбутньому при виникненні різних екстремальних станів, а також при його застосуванні як елементів традиційного навчання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В даній статті проведений аналіз даних різних авторів світу про сучасні підходи та перспективи становлення дистанційного електронного навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти. Ці дані будуть цінними для подальшого проведення дистанційної освіти за необхідності її виникнення.

Метою статті було покращити проведення дистанційного навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти шляхом вивчення та аналізу сучасних підходів до його проведення під час пандемії COVID-19.

Виклад основного матеріалу. Саме поняття дистанційного електронного навчання визначається як використання комп'ютерних технологій для проведення освітнього процесу, включаючи використання методів онлайн, офлайн або поєднання їх обох [16]. Така освіта спрямована на ефективне конструювання знань на основі індивідуального досвіду, практики та засвоєних компетентностей. При цьому, різними типами здобуття дистанційної електронної освіти є інтернет-орієнтоване комп'ютерне навчання, наявність віртуальних класів та цифрової співпраці [17].

Існують два режими електронного навчання: дистанційна освіта та комп'ютерна взаємодія. Деякі автори визначають дистанційну електронну освіту як надання доступу до навчання для тих, хто географічно віддалений від викладача [16], тоді як комп'ютерна взаємодія є інтерактивною технікою, за допомогою якої навчальний матеріал подається за допомогою комп'ютера, а рівень набуття знань студентів контролюється та оцінюється під час проведення цього процесу. Ефективність здобуття дистанційної електронної освіти була доведена в різних освітніх дослідженнях [18].

У науковій літературі описані три покоління педагогіки дистанційної освіти: когнітивно-біхевіоризм, конструктивізм і коннективізм. Кожне з цих поколінь вирізняється технологіями, навчальними видами діяльності, деталізацією змісту, модальністю оцінювання, масштабованістю та роллю викладача. Ці покоління розвивалися відповідно до наявних технологій, а кожне з цих поколінь спиралося на досягнення попереднього. Однак, згідно з даними літератури, жодна модальність не визнана такою, яка не містить недоліків [19].

З іншої сторони, однією з головних проблем, які виникають в результаті раптової потреби зміни традиційного на дистанційне електронне навчання у стоматологічній освіті, є його якість та освоєння практичних навичок [20, 21, 22]. У стоматології для здобувачів вищої освіти практичні заняття та клінічна практика мають першорядне значення у розвитку клінічного мислення, а також мануальних навиків, в тому числі тренування здібностей рук і їх дрібної моторики.

Однак, зовнішні умови життя суспільства, зокрема в умовах світової пандемії, змусили призупинити клінічну складову навчання студентів-стоматологів, через високий ризик забруднення аерозолями, які утворюються під час більшості стоматологічних процедур, особистого контакту з пацієнтами, а у випадку проведення навчального процесу – зібрання великої кількості студентів та пацієнтів разом у одному приміщенні в один і той самий час протягом, зазвичай, тривалого часу [23]. В зв'язку з цим, виникли проблеми з проведенням навчання через наявність значної соціальної дистанції та появи, пов'язаних з цим, негативних емоцій [24], обсягом контенту, що використовується на платформах дистанційного навчання [25, 26], в підготовці до онлайн-навчання [27], а також організації і ефективності

проведення самого процесу іспиту [28]. Дуже часто здобувачі вищої освіти відмічають труднощі та говорять про те, що в більшості онлайн лекцій наводяться доволі короткі дані з практичним, інтерактивним навчальним змістом [29], вони вказують на відсутність взаємодії з викладачем, в результаті чого знижується їх мотивація до навчання [30, 31]. Враховуючи те, що деякі зміни навчальної програми в епоху пандемії позитивно впливають на процес навчання, стає необхідним звертати увагу студентів на стан стоматологічної освіти та на питання, які потрібно в ній покращити, щоб прискорити цифрову трансформацію традиційної підготовки стоматологів та рухатися до більш стійкої моделі стоматологічної освіти [32].

В сучасних умовах студенти-стоматологи відносно легко адаптуються до впровадження цифрового електронного або змішаного навчання і готові прийняти це як джерело обміну теоретичними знаннями, проте можуть виникати труднощі в освітньому процесі, пов'язані з існуючими значними відмінностями між різними стоматологічними школами [6, 27, 33]. У кожному закладі вищої медичної освіти наявні свої технічні проблеми з використанням різного електронного обладнання, у них відбуваються соціальні та особисті параметри проведення навчального процесу і структури онлайн-курсів, що відіграє значну роль у фаховій підготовці майбутніх спеціалістів [34, 35]. Також серед труднощів дистанційної освіти, є те, що на кожному стоматологічному факультеті розробляються свої індивідуальні програми підготовки здобувачів вищої освіти, хоча, бажано було впроваджувати загальноприйнятні міжнародні стандарти.

Добре організоване дистанційне навчання призводить до швидкої адаптації студентів [5], яка залежить від засвоєння та ознайомлення з новими технологіями як викладачем, так і здобувачами освіти. Сьогодні студенти належать до покоління початку третього тисячоліття та, як правило, добре знайомі з цифровим середовищем, володіють, принаймні, базовими знаннями та навичками користування платформою електронного навчання [15, 36]. Таким чином, електронне навчання не було для них серйозною перешкодою під час пандемії [37]. Також, значну роль у адаптації до освітніх змін відіграє час, це щодо того, наскільки швидко здобувачі стоматологічної освіти звикають до впровадженої системи електронного навчання [38]. Хоча, на результат адаптації, в певній мірі, впливає технологічне обладнання та якість підключення до Інтернету, які часто називають перешкодами в дистанційному електронному навчанні [28].

Однак, існує ще одна проблема дистанційного навчання – це відсутність фізичного контакту між викладачем і здобувачем вищої освіти, яка, в першу чергу, проявляється тим, що студенти не віддають перевагу відкриванню камер під час проведення занять, таким чином мінімізуючи фізичну присутність в електронному класі. Можливо, це пов'язано з підключенням з особистих місць перебування і вони вважають доступну камеру порушенням

їхнього приватного життя, на що вказують цілий ряд дослідників [23, 39, 40]. Однак, якщо камери у студентів були вимкнені, то міміка учасників, яка є одним із найважливіших елементів людського спілкування, була упущена, що приводить до меншого задоволення їх від навчального процесу [41, 42].

Також, важливе значення дистанційного електронного навчання полягає в економії часу, що дозволяє студентам значно краще підготуватися до кожного заняття. Через введення обов'язкових локдаунів значно збільшувався вільний час студентів в основному через відсутність поїздок до кафедри, зменшувалися кількість відвідин культурних і соціальних заходів та ін. Управління часом має вирішальне значення також для всіх педагогів, які можуть використати додатковий час, щоб збагатити свій цифровий матеріал та заохотити студентів до більш активного самостійного навчання [12, 43].

Вплив електронного навчання на ефективність проведення іспитів є ще одним важливим питанням дистанційної освіти. Іспити, які проводилися на відстані, вважаються основною моделлю оцінювання успішності студентів під час пандемії та загрози військових дій. Дистанційні іспити були добре задокументовані та схвалені багатьма навчальними закладами за роки пандемії. Хоча, більшість здобувачів вищої стоматологічної освіти вважали, що вони отримали необхідні знання, щоб приступити до іспитів після повного дистанційного онлайн-навчання, які пояснювали це економією часу на навчання: вони були вдома більш тривалий період та не витрачали час на поїздки. Однак деякі студенти вважають, що вони не готові скласти іспити, оскільки відсутність лабораторної та клінічної практики, ймовірно, посилила у них відчуття, що вони недостатньо підготовлені [44, 45, 46].

Дистанційне онлайн-навчання також позбавляло студентів спілкування та особистих контактів зі своїми однокурсниками та викладачами, що, як наслідок, вплинуло на їх психологію. Модифікація моделі навчання робить заняття більш приємним та менш одноманітним і включає компоненти, які їх активізують. Нові та інноваційні концепції навчання, особливо ті, що зосереджені на теоретичних знаннях, потрібно застосовувати до платформ електронного навчання і, безумовно, вони необхідні для сталого майбутнього гібридного стоматологічного освітнього процесу [24, 47].

Однак, під час проведення дистанційного електронного навчання деяким педагогам не вистачало підготовки, яка необхідна для адаптації до нової моделі здобуття освіти, або вони не мали досвіду та навичок, щоб застосувати їх відповідним чином. Крім того, недостатній час спілкування між студентом і викладачем є життєвоважливим, оскільки він став вирішальним фактором у формуванні майбутнього стоматолога. Деякі дослідники вказують, що незначна частина здобувачів вищої стоматологічної освіти песимістично налаштовані до повного проведення онлайн-методу навчання, хоча вони прийняли б впровадження змішаної освіти [12]. Отже, прийняти електронне навчання у здобутті стоматологічної освіти можна при забезпеченні реалізації

економії часу, цифрової взаємодії та специфікації навчальних програм. Такі умови навчання є значним стимулом для студентів прийняти змішану програму зі стоматології [43].

У багатьох дослідженнях найкращим підходом до досягнення успіху та досягнення оптимальної продуктивності в стоматологічній освіті є поєднання традиційного та цифрового навчання [48, 49, 50]. Для застосування в майбутньому онлайн-навчання здобувачів вищої стоматологічної освіти необхідно провести зміни поглядів та підходів до набуття освіти з традиційної на більш гнучку з інтеграцією нових освітніх інструментів та внести корективи в онлайн-навчальні програми. Плануючи такі програми, необхідно переглянути навчальні цілі, узгодити їх із доступними віртуальними середовищами, щоб перенести до них здобуття практичних навиків, які значно полегшать викладання того чи іншого курсу. Нарешті, викладачі повинні бути уважними до студентів і зберігати співчуття, оскільки вони також переходять до віртуальних освітніх середовищ [51].

Отже, досвід електронного навчання, з яким зіткнулися наші здобувачі вищої стоматологічної освіти та викладачі під час пандемії, не формувався у звичайних життєвих умовах. Тривога, стрес і фактори, що впливають на якість життя, негативно вплинули на студентів-стоматологів, які навчалися дистанційно. Пандемія створила психологічний тиск і вплинула на особисте, сімейне та фінансове життя студентів. Перехідного періоду не було, і студенти, і науково-педагогічні працівники не були знайомі з відповідними технологіями та різними способами й інструментами навчання. Крім того, у віртуальних аудиторіях застосовувалися різні моделі навчання саме тому, що такий різкий перехід не залишив часу для модифікації та адаптації навчального матеріалу та методів навчання в дистанційній моделі. Наприклад, не було можливості замінити години читання лекцій та проведення практичних занять, які передбачалися в навчальному плані, такими формами, як віртуальні демонстрації, обговорення клінічних випадків чи відео з клінічними техніками та у подальшому відповідно оцінити ефективність цих методів, як одних з моделей онлайн навчання.

Також, у майбутньому необхідно детально оцінити, чи є електронне навчання прямим чи опосередкованим фактором покращення здобуття стоматологічної освіти та визначити, які із них є більш ефективними в кожному академічному середовищі.

Висновки. Таким чином, незважаючи на те, що часу для переходу від традиційного навчання до дистанційного не було, адаптація здобувачів вищої освіти та викладачів пройшла швидко і значних проблем не виникало. Студенти визнали, що дистанційне електронне навчання є навчальним методом, який можна застосувати для здобуття теоретичних занять з певними перевагами. Однак, відсутність фізичного спілкування та взаємодії під час дистанційного навчання змушує студентів очікувати змішаного методу

навчання, так як методи електронного здобуття освіти майбутніми стоматологами не можуть в повній мірі компенсувати набуття практичного досвіду, незважаючи на зміни в навчальних програмах чи процедурах іспитів. Розробка інструментів оцінювання та навчальних програм, які використовуються для переходу до електронного навчання в стоматологічній освіті, потребує подальшого вивчення для вирішення проблем знань, умінь і навичок як викладачів, так і студентів.

Література:

1. Antoniadou M., Rahiotis C., Kakaboura A. Sustainable Distance Online Educational Process for Dental Students during COVID-19 Pandemic. *Int J Environ Res Public Health*. 2022 Aug; 19(15): 9470. doi: 10.3390/ijerph19159470.
2. Lyakhovs'kyu V.I., Nyemchenko I.I., Lysenko R.B., Krasnov O.H., Lyul'ka O.M., Lyakhovs'ka A.V. ta in. Osoblyvosti dystantsiynoho navchannya u zakladakh vyshchoyi medychnoyi osvity. Aktual'ni pytannya suchasnoyi medytsyny. *Visnyk Ukrayins'koyi medychnoyi stomatolohichnoyi akademiyi*. 2023; 23,1 (81): 129-132. doi: 10.31718/2077-1096.23.1.129.
3. Maltezou H., Tseroni M., Vorou P., Koutsolioutsou A., Antoniadou M., Tzoutzas I., Panis V., Tzermpos F., Madianos P. Preparing dental schools to refuction safely during the COVID-19 pandemic: An infection prevention and control perspective. *J. Infect. Dev. Ctries*. 2021; 15: 22-31. doi: 10.3855/jidc.14336.
4. Meng L., Hua F., Bian Z. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Emerging and Future Challenges for Dental and Oral Medicine. *J. Dent. Res*. 2020; 99: 481-487. doi: 10.1177/0022034520914246.
5. Haroon Z., Azad A.A., Sharif M., Aslam A., Arshad K., Rafiq S. COVID-19 Era: Challenges and Solutions in Dental Education. *J. Coll. Physicians Surg. Pak*. 2020; 10: 129-131. doi: 10.29271/jcpsp.2020.supp2.129.
6. Schlenz M.A., Schmidt A., Wöstmann B., Krämer N., Schulz-Weidner N. Students' and lecturers' perspective on the implementation of online learning in dental education due to SARS-CoV-2 (COVID-19): A cross-sectional study. *BMC Med. Educ*. 2020; 20: 354-356. doi: 10.1186/s12909-020-02266-3.
7. Deshpande S., Chahande J., Rathi A. Mobile learning app: A novel method to teach clinical decision making in prosthodontics. *Educ. Health*. 2017; 30: 31-34. doi: 10.4103/1357-6283.210514.
8. Hakami Z. Comparison between Virtual and Traditional Learning Methods for Orthodontic Knowledge and Skills in Dental Students: A Quasi-Experimental Study. *Healthcare*. 2021; 9: 1092. doi: 10.3390/healthcare9091092.
9. Turkyilmaz I., Hariri N.H., Jahangiri L. Student's Perception of the Impact of E-learning on Dental Education. *J. Contemp. Dent. Pract*. 2019; 20: 616-621. doi: 10.5005/jp-journals-10024-2568.
10. Raymond-Hayling O. What lies in the year ahead for medical education? A medical student's perspective during the COVID-19 pandemic. *Med Educ Online*. 2020; 25 (1): 1781749. doi: 10.1080/10872981.2020.1781749.
11. Chang T.Y., Hsu M.L., Kwon J.S., Kusdhany M.L.S., Hong G. Effect of online learning for dental education in Asia during the pandemic of COVID-19. *J. Dent. Sci*. 2021; 16: 1095-1101. doi: 10.1016/j.jds.2021.06.006.
12. Quinn B., Field J., Gorter R., Akota I., Manzanares M.C., Paganelli C., Davies J., Dixon J., Gabor G., Mendes R.A., et al. COVID-19: The immediate response of European Academic Dental Institutions and future implications for dental education. *Eur. J. Dent. Educ*. 2020;5:12542. doi: 10.1111/eje.12542.

13. Spanemberg J.C., Simões C.C., Cardoso J.A. The impacts of the COVID-19 pandemic on the teaching of dentistry in Brazil. *J. Dent. Educ.* 2020; 84: 1185-1187. doi: 10.1002/jdd.12364.
14. Al-Balas M, Al-Balas HI, Jaber HM, Obeidat K, Al-Balas H, Aborajoo EA, Al-Taher R, Al-Balas B. Distance learning in clinical medical education amid COVID-19 pandemic in Jordan: current situation, challenges, and perspectives. *BMC Med Educ.* 2020;20(1):341. doi.: 10.1186/s12909-020-02257-4.
15. Lyakhovs'ka A.V. Rol' naukovykh doslidzhen' u navchanni studentiv-stomatolohiv. Aktual'ni pytannya suchasnoyi medytsyny. *Visnyk Ukrayins'koyi medychnoyi stomatolohichnoyi akademiyi.* 2023; 23, 2.2 (82): 99-103.
16. Moore JL, Dickson-Deane C, Galyen K. E-learning, online learning, and distance learning environments: are they the same? *Internet High Educ.* 2011;14(2):129-35. doi.: 10.1016/J.IHEDUC.2010.10.001.
17. Shanahan MC. Transforming information search and evaluation practices of undergraduate students. *Int J Med Inform.* 2008;77(8):518-26.
18. Rotimi O, Orah N, Shaaban A, Daramola AO, Abdulkareem FB. Remote teaching of histopathology using scanned slides via skype between the United Kingdom and Nigeria. *Arch Pathol Laboratory Med.* 2017;141(2):298-300. doi.: 10.5858/arpa.2016-0111-EP.
19. Anderson T, Dron J. Three generations of distance education pedagogy. *Int Rev Res Open Distributed Learning.* 2011;12(3):80-97. doi.: 10.19173/irrodl.v12i3.890.
20. Emami E. COVID-19: Perspective of a dean of dentistry. *JDR Clin. Transl. Res.* 2020; 10: 1177. doi: 10.1177/2380084420929284.
21. Galibourg A., Maret D., Monsarrat P., Nasr K. Impact of COVID-19 on dental education: How could preclinical training be done at home? *J. Dent. Educ.* 2020; 10: 12360. doi: 10.1002/jdd.12360.
22. Kanzow P., Krantz-Schäfers C., Hülsmann M. Remote Teaching in a Preclinical Phantom Course in Operative Dentistry during the COVID-19 Pandemic: Observational Case Study. *JMIR Med. Educ.* 2021; 7: 25506. doi: 10.2196/25506.
23. Prati C., Pelliccioni G.A., Sambri V., Chersoni S., Gandolfi M.G. COVID-19: its impact on dental schools in Italy, clinical problems in endodontic therapy and general considerations. *Int Endod J.* 2020; 53 (5): 723-725. doi: 10.1111/iej.13291.
24. Karpenko A.E., Sterlitz S.J., Garcia-Hammaker S.S. Virtual online learning communities reducing dental student stress and anxiety. *J. Dent. Educ.* 2020;15:12430. doi: 10.1002/jdd.12430.
25. Isiekwe I.G., Adeyemi E.T., Aikins E.A., Umeh O.D. The COVID-19 pandemic and orthodontic practice in Nigeria. *J. Orthod. Sci.* 2021; 10: 5.
26. Van Doren E.J., Lee J.E., Breitman L.S., Chutinan S., Ohya H. Students' perceptions on dental education in the wake of the COVID-19 pandemic. *J. Dent. Educ.* 2020; 5: 12300. doi: 10.1002/jdd.12300
27. Qutieshat A.S., Abusamak M.O., Maragha T.N. Impact of Blended Learning on Dental Students' Performance and Satisfaction in Clinical Education. *J. Dent. Educ.* 2020; 84: 135-142. doi: 10.21815/JDE.019.167.
28. Khalaf K., El-Kishawi M., Moufti M.A., Al Kawas S. Introducing a comprehensive high-stake online exam to final-year dental students during the COVID-19 pandemic and evaluation of its effectiveness. *Med. Educ. Online.* 2020;25:1826861. doi: 10.1080/10872981.2020.1826861.
29. Kumar P.M., Gottumukkala S.N.V.S., Ramesh K.S.V., Bharath T.S., Penmetsa G.S., Kumar C.N. Effect of e-learning methods on Dental education: An observational study. *J. Educ. Health Promot.* 2020; 9: 235. doi: 10.4103/jehp.jehp_209_20.
30. Meulenbroeks R. Suddenly fully online: A case study of a blended university course moving online during the COVID-19 pandemic. *Heliyon.* 2020; 6: e05728. doi: 10.1016/j.heliyon.2020.e05728.

31. Singal A., Bansal A., Chaudhary P., Singh H., Patra A. Anatomy education of medical and dental students during COVID-19 pandemic: A reality check. *Surg. Radiol. Anat.* 2021;43:515-521. doi: 10.1007/s00276-020-02615-3.
32. Varvara G., Bernardi S., Bianchi S., Sinjari B., Piattelli M. Dental Education Challenges during the COVID-19 Pandemic Period in Italy: Undergraduate Student Feedback, Future Perspectives, and the Needs of Teaching Strategies for Professional Development. *Healthcare.* 2021; 9: 454. doi: 10.3390/healthcare9040454.
33. Aboalshamat K.T. Awareness of, beliefs about, practices of, and barriers to teledentistry among dental students and the implications for Saudi Arabia vision 2030 and coronavirus pandemic. *J. Int. Soc. Prev. Community Dent.* 2020;10:431-437. doi: 10.4103/jispcd.JISPCD_183_20.
34. Abbasi S., Ayoob T., Malik A., Memon S.I. Perceptions of students regarding E-learning during COVID-19 at a private medical college. *Pak. J. Med. Sci.* 2020;36: 57-61. doi: 10.12669/pjms.36.COVID19-S4.2766.
35. Wang K., Zhang L., Ye L. A nationwide survey of online teaching strategies in dental education in China. *J. Dent. Educ.* 2020;85:128-134. doi: 10.1002/jdd.12413.
36. Hopkins L., Hampton B.S., Abbott J.F., Buery-Joyner S.D., Craig L.B., Dalrymple J.L., et al. To the point: Medical education, technology, and the millennial learner. *Am. J. Obstet. Gynecol.* 2018;218:188-192. doi: 10.1016/j.ajog.2017.06.001.
37. Azab E., Aboalshamat K. Attitudes, Barriers, and Experiences Regarding E-Learning and Dental Education during COVID-19 Pandemic. *Open Dent. J.* 2021;15:464-472. doi: 10.2174/1874210602115010464.
38. Gmaeh D., Elgahsh N.F. E-learning during COVID-19 pandemic: Obstacles faced nursing students and its effect on their attitudes while applying it. *Am. J. Nurs. Sci.* 2020;9:300-314.
39. Güngör A.S., Uslu Y.S., Dönmez N. Perceptions of dental students towards online education during the COVID-19 pandemic. *Eur. Oral. Res.* 2021;55:124-132. doi: 10.26650/eor.2021869185.
40. McMillan D.G., Kalloo O.R., Lara R.A., Pavlova M., Kritz-Silverstein D. Factors Affecting Dental Students' Comfort with Online Synchronous Learning. *Dent. J.* 2022;10:26. doi: 10.3390/dj10020026.
41. Ayn C., Robinson L., Matthews D., Andrews C. Attitudes of dental students in a Canadian university towards communication skills learning. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;24:126-133. doi: 10.1111/eje.12476.
42. Tcherkassof A., Dupré D. The emotion-facial expression link: Evidence from human and automatic expression recognition. *Psychol. Res.* 2021;85:2954-2969. doi: 10.1007/s00426-020-01448-4.
43. Noor R., Singh D., Agarwal A., Mansoori S., Ansari M.I. Perception of dental students towards the online method of dental education during the COVID-19 pandemic. *J. Oral. Biol. Craniofac. Res.* 2022;12:223-227. doi: 10.1016/j.jobcr.2022.02.002.
44. Fluck A.E. An international review of e-Exam technologies and impact. *Comput. Educ.* 2019;132:1-15. doi: 10.1016/j.compedu.2018.12.008.
45. Persky A.M., Lee E., Schlesselman L.S. Perception of learning versus performance as outcome measures of educational research. *Am. J. Pharm. Educ.* 2020;84:7782. doi: 10.5688/ajpe7782.
46. Sharif M., Rahim S., Tahir A., Minallah S., Sheikh M.W., Riaz M. Perception of dental students regarding online classes during the pandemic. *PAFMJ.* 2020;70:369-374.
47. Liu X., Zhou J., Chen L., Yang Y., Tan J. Impact of COVID-19 epidemic on live online dental continuing education. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;24:786-789. doi: 10.1111/eje.12569.
48. Al-Taweel F.B., Abdulkareem A.A., Gul S.S., Alshami M.L. Evaluation of technology-based learning by dental students during the pandemic outbreak of coronavirus disease 2019. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;25:183-190. doi: 10.1111/eje.12589.

49. Hadjichambi K., Georgiadou E., Margaritis V., Antoniadou M. Intention of Collaboration among Dental Students during the COVID-19 Pandemic. *Dent. J.* 2022;10:40. doi: 10.3390/dj10030040.

50. Venkatesh S., Rao Y.K., Nagaraja H., Woolley T., Alele F.O., Malau-Aduli B.S. Factors influencing medical students' experiences and satisfaction with blended integrated E-learning. *Med. Princ. Pract.* 2020;29:396-402. doi: 10.1159/000505210.

51. Collins B., Day R., Hamilton J., Legris K., Mawdislhey H., Walsh T., Collins B. 12 Tips for Pivoting to Teaching in a Virtual Environment. *MedEdPublish.* 2020;9:170. doi: 10.15694/mep.2020.000170.1.

References:

1. Antoniadou M., Rahiotis C., Kakaboura A. Sustainable Distance Online Educational Process for Dental Students during COVID-19 Pandemic. *Int J Environ Res Public Health.* 2022 Aug; 19(15): 9470. doi: 10.3390/ijerph19159470.

2. Lyakhovs'kyi V.I., Nyemchenko I.I., Lysenko R.B., Krasnov O.H., Lyul'ka O.M., Lyakhovs'ka A.V. ta in. Osoblyvosti dystantsiynoho navchannya u zakladakh vyshchoyi medychnoyi osvity. Aktual'ni pytannya suchasnoyi medytsyny. *Visnyk Ukrayins'koyi medychnoyi stomatolohichnoyi akademiyi.* 2023; 23,1 (81): 129-132. doi: 10.31718/2077-1096.23.1.129.

3. Maltezou H., Tseroni M., Vorou P., Koutsolioutsou A., Antoniadou M., Tzoutzas I., Panis V., Tzermpos F., Madianos P. Preparing dental schools to refuction safely during the COVID-19 pandemic: An infection prevention and control perspective. *J. Infect. Dev. Ctries.* 2021; 15: 22-31. doi: 10.3855/jidc.14336.

4. Meng L., Hua F., Bian Z. Coronavirus Disease 2019 (COVID-19): Emerging and Future Challenges for Dental and Oral Medicine. *J. Dent. Res.* 2020; 99: 481-487. doi: 10.1177/0022034520914246.

5. Haroon Z., Azad A.A., Sharif M., Aslam A., Arshad K., Rafiq S. COVID-19 Era: Challenges and Solutions in Dental Education. *J. Coll. Physicians Surg. Pak.* 2020; 10: 129-131. doi: 10.29271/jcpsp.2020.supp2.129.

6. Schlenz M.A., Schmidt A., Wöstmann B., Krämer N., Schulz-Weidner N. Students' and lecturers' perspective on the implementation of online learning in dental education due to SARS-CoV-2 (COVID-19): A cross-sectional study. *BMC Med. Educ.* 2020; 20: 354-356. doi: 10.1186/s12909-020-02266-3.

7. Deshpande S., Chahande J., Rathi A. Mobile learning app: A novel method to teach clinical decision making in prosthodontics. *Educ. Health.* 2017; 30: 31-34. doi: 10.4103/1357-6283.210514.

8. Hakami Z. Comparison between Virtual and Traditional Learning Methods for Orthodontic Knowledge and Skills in Dental Students: A Quasi-Experimental Study. *Healthcare.* 2021; 9: 1092. doi: 10.3390/healthcare9091092.

9. Turkyilmaz I., Hariri N.H., Jahangiri L. Student's Perception of the Impact of E-learning on Dental Education. *J. Contemp. Dent. Pract.* 2019; 20: 616-621. doi: 10.5005/jp-journals-10024-2568.

10. Raymond-Hayling O. What lies in the year ahead for medical education? A medical student's perspective during the COVID-19 pandemic. *Med Educ Online.* 2020; 25 (1): 1781749. doi: 10.1080/10872981.2020.1781749.

11. Chang T.Y., Hsu M.L., Kwon J.S., Kusdhany M.L.S., Hong G. Effect of online learning for dental education in Asia during the pandemic of COVID-19. *J. Dent. Sci.* 2021; 16: 1095-1101. doi: 10.1016/j.jds.2021.06.006.

12. Quinn B., Field J., Gorter R., Akota I., Manzanares M.C., Paganelli C., Davies J., Dixon J., Gabor G., Mendes R.A., et al. COVID-19: The immediate response of European Academic Dental Institutions and future implications for dental education. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;5:12542. doi: 10.1111/eje.12542.

13. Spanemberg J.C., Simões C.C., Cardoso J.A. The impacts of the COVID-19 pandemic on the teaching of dentistry in Brazil. *J. Dent. Educ.* 2020; 84: 1185-1187. doi: 10.1002/jdd.12364.
14. Al-Balas M, Al-Balas HI, Jaber HM, Obeidat K, Al-Balas H, Aborajooch EA, Al-Taher R, Al-Balas B. Distance learning in clinical medical education amid COVID-19 pandemic in Jordan: current situation, challenges, and perspectives. *BMC Med Educ.* 2020;20(1):341. doi.: 10.1186/s12909-020-02257-4.
15. Lyakhovs'ka A.V. Rol' naukovykh doslidzhen' u navchanni studentiv-stomatolohiv. Aktual'ni pytannya suchasnoyi medytsyny. *Visnyk Ukrayins'koyi medychnoyi stomatolohichnoyi akademiyi.* 2023; 23,.2.2 (82): 99-103.
16. Moore JL, Dickson-Deane C, Galyen K. E-learning, online learning, and distance learning environments: are they the same? *Internet High Educ.* 2011;14(2):129-35. doi.: 10.1016/J.IHEDUC.2010.10.001.
17. Shanahan MC. Transforming information search and evaluation practices of undergraduate students. *Int J Med Inform.* 2008;77(8):518-26.
18. Rotimi O, Orah N, Shaaban A, Daramola AO, Abdulkareem FB. Remote teaching of histopathology using scanned slides via skype between the United Kingdom and Nigeria. *Arch Pathol Laboratory Med.* 2017;141(2):298-300. doi.: 10.5858/arpa.2016-0111-EP.
19. Anderson T, Dron J. Three generations of distance education pedagogy. *Int Rev Res Open Distributed Learning.* 2011;12(3):80-97. doi.: 10.19173/irrodl.v12i3.890.
20. Emami E. COVID-19: Perspective of a dean of dentistry. *JDR Clin. Transl. Res.* 2020; 10: 1177. doi: 10.1177/2380084420929284.
21. Galibourg A., Maret D., Monsarrat P., Nasr K. Impact of COVID-19 on dental education: How could preclinical training be done at home? *J. Dent. Educ.* 2020; 10: 12360. doi: 10.1002/jdd.12360.
22. Kanzow P., Krantz-Schäfers C., Hülsmann M. Remote Teaching in a Preclinical Phantom Course in Operative Dentistry during the COVID-19 Pandemic: Observational Case Study. *JMIR Med. Educ.* 2021; 7: 25506. doi: 10.2196/25506.
23. Prati C., Pelliccioni G.A., Sambri V., Chersoni S., Gandolfi M.G. COVID-19: its impact on dental schools in Italy, clinical problems in endodontic therapy and general considerations. *Int Endod J.* 2020; 53 (5): 723-725. doi: 10.1111/iej.13291.
24. Karpenko A.E., Sterlitz S.J., Garcia-Hammaker S.S. Virtual online learning communities reducing dental student stress and anxiety. *J. Dent. Educ.* 2020;15:12430. doi: 10.1002/jdd.12430.
25. Isiekwe I.G., Adeyemi E.T., Aikins E.A., Umeh O.D. The COVID-19 pandemic and orthodontic practice in Nigeria. *J. Orthod. Sci.* 2021; 10: 5.
26. Van Doren E.J., Lee J.E., Breitman L.S., Chutinan S., Ohyama H. Students' perceptions on dental education in the wake of the COVID-19 pandemic. *J. Dent. Educ.* 2020; 5: 12300. doi: 10.1002/jdd.12300
27. Qutieshat A.S., Abusamak M.O., Maragha T.N. Impact of Blended Learning on Dental Students' Performance and Satisfaction in Clinical Education. *J. Dent. Educ.* 2020; 84: 135-142. doi: 10.21815/JDE.019.167.
28. Khalaf K., El-Kishawi M., Moufti M.A., Al Kawas S. Introducing a comprehensive high-stake online exam to final-year dental students during the COVID-19 pandemic and evaluation of its effectiveness. *Med. Educ. Online.* 2020;25:1826861. doi: 10.1080/10872981.2020.1826861.
29. Kumar P.M., Gottumukkala S.N.V.S., Ramesh K.S.V., Bharath T.S., Penmetsa G.S., Kumar C.N. Effect of e-learning methods on Dental education: An observational study. *J. Educ. Health Promot.* 2020; 9: 235. doi: 10.4103/jehp.jehp_209_20.
30. Meulenbroeks R. Suddenly fully online: A case study of a blended university course moving online during the COVID-19 pandemic. *Heliyon.* 2020; 6: e05728. doi: 10.1016/j.heliyon.2020.e05728.

31. Singal A., Bansal A., Chaudhary P., Singh H., Patra A. Anatomy education of medical and dental students during COVID-19 pandemic: A reality check. *Surg. Radiol. Anat.* 2021;43:515-521. doi: 10.1007/s00276-020-02615-3.
32. Varvara G., Bernardi S., Bianchi S., Sinjari B., Piattelli M. Dental Education Challenges during the COVID-19 Pandemic Period in Italy: Undergraduate Student Feedback, Future Perspectives, and the Needs of Teaching Strategies for Professional Development. *Healthcare.* 2021; 9: 454. doi: 10.3390/healthcare9040454.
33. Aboalshamat K.T. Awareness of, beliefs about, practices of, and barriers to teledentistry among dental students and the implications for Saudi Arabia vision 2030 and coronavirus pandemic. *J. Int. Soc. Prev. Community Dent.* 2020;10:431-437. doi: 10.4103/jispcd.JISPCD_183_20.
34. Abbasi S., Ayoob T., Malik A., Memon S.I. Perceptions of students regarding E-learning during COVID-19 at a private medical college. *Pak. J. Med. Sci.* 2020;36: 57-61. doi: 10.12669/pjms.36.COVID19-S4.2766.
35. Wang K., Zhang L., Ye L. A nationwide survey of online teaching strategies in dental education in China. *J. Dent. Educ.* 2020;85:128-134. doi: 10.1002/jdd.12413.
36. Hopkins L., Hampton B.S., Abbott J.F., Buery-Joyner S.D., Craig L.B., Dalrymple J.L., et al. To the point: Medical education, technology, and the millennial learner. *Am. J. Obstet. Gynecol.* 2018;218:188-192. doi: 10.1016/j.ajog.2017.06.001.
37. Azab E., Aboalshamat K. Attitudes, Barriers, and Experiences Regarding E-Learning and Dental Education during COVID-19 Pandemic. *Open Dent. J.* 2021;15:464-472. doi: 10.2174/1874210602115010464.
38. Gmaeh D., Elgahsh N.F. E-learning during COVID-19 pandemic: Obstacles faced nursing students and its effect on their attitudes while applying it. *Am. J. Nurs. Sci.* 2020;9:300-314.
39. Güngör A.S., Uslu Y.S., Dönmez N. Perceptions of dental students towards online education during the COVID-19 pandemic. *Eur. Oral. Res.* 2021;55:124-132. doi: 10.26650/eor.2021869185.
40. McMillan D.G., Kalloo O.R., Lara R.A., Pavlova M., Kritz-Silverstein D. Factors Affecting Dental Students' Comfort with Online Synchronous Learning. *Dent. J.* 2022;10:26. doi: 10.3390/dj10020026.
41. Ayn C., Robinson L., Matthews D., Andrews C. Attitudes of dental students in a Canadian university towards communication skills learning. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;24:126-133. doi: 10.1111/eje.12476.
42. Tcherkassof A., Dupré D. The emotion-facial expression link: Evidence from human and automatic expression recognition. *Psychol. Res.* 2021;85:2954-2969. doi: 10.1007/s00426-020-01448-4.
43. Noor R., Singh D., Agarwal A., Mansoori S., Ansari M.I. Perception of dental students towards the online method of dental education during the COVID-19 pandemic. *J. Oral. Biol. Craniofac. Res.* 2022;12:223-227. doi: 10.1016/j.jobcr.2022.02.002.
44. Fluck A.E. An international review of e-Exam technologies and impact. *Comput. Educ.* 2019;132:1-15. doi: 10.1016/j.compedu.2018.12.008.
45. Persky A.M., Lee E., Schlesselman L.S. Perception of learning versus performance as outcome measures of educational research. *Am. J. Pharm. Educ.* 2020;84:7782. doi: 10.5688/ajpe7782.
46. Sharif M., Rahim S., Tahir A., Minallah S., Sheikh M.W., Riaz M. Perception of dental students regarding online classes during the pandemic. *PAFMJ.* 2020;70:369-374.
47. Liu X., Zhou J., Chen L., Yang Y., Tan J. Impact of COVID-19 epidemic on live online dental continuing education. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;24:786-789. doi: 10.1111/eje.12569.
48. Al-Taweel F.B., Abdulkareem A.A., Gul S.S., Alshami M.L. Evaluation of technology-based learning by dental students during the pandemic outbreak of coronavirus disease 2019. *Eur. J. Dent. Educ.* 2020;25:183-190. doi: 10.1111/eje.12589.

49. Hadjichambi K., Georgiadou E., Margaritis V., Antoniadou M. Intention of Collaboration among Dental Students during the COVID-19 Pandemic. *Dent. J.* 2022;10:40. doi: 10.3390/dj10030040.

50. Venkatesh S., Rao Y.K., Nagaraja H., Woolley T., Alele F.O., Malau-Aduli B.S. Factors influencing medical students' experiences and satisfaction with blended integrated E-learning. *Med. Princ. Pract.* 2020;29:396-402. doi: 10.1159/000505210.

51. Collins B., Day R., Hamilton J., Legris K., Mawdislhey H., Walsh T., Collins B. 12 Tips for Pivoting to Teaching in a Virtual Environment. *MedEdPublish.* 2020;9:170. doi: 10.15694/mep.2020.000170.1.

УДК 617-089.844

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-766-773](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-766-773)

Мельниченко Олександр Олександрович ад'юнкт кафедри військової хірургії, Українська військово-медична академія, вул. Князів Острозьких 45/1, буд. 33, м. Київ, 01015, тел.: (044) 280-00-34, <https://orcid.org/0009-0009-2660-8990>

ЕВОЛЮЦІЯ ХІРУРГІЧНИХ МЕТОДІВ СТАБІЛІЗАЦІЇ ГРУДИННО-РЕБЕРНОГО КАРКАСУ

Анотація. В останнє десятиріччя спостерігається тенденція до росту травматизму і травма стає однією із провідних причин смертності [1]. За даними Держстату України травма займає третє місце серед причин смерті всіх вікових груп, поступаючись тільки хворобам серцево-судинної системи та новоутворенням. Росту травматизму в першу чергу сприяє глобальна урбанізація. Не дивлячись на втрату частини свого виробничого потенціалу Україна залишається індустріальною країною. Крім того змінюється співвідношення сільського населення і містян на користь останніх, що сприяє росту травматизму.

Травма органів грудної клітки становить 10-12% від всіх механічних пошкоджень [2]. Грудинно-реберний каркас представлений дванадцятьма парами ребер, грудиною, лопатками, ключицями та грудними хребцями. Перше місце за частотою ушкодження при торакальній травмі займають ребра – 45,4%. Кількість зломаних ребер визначає і тяжкість травми. При переломах 1-2 ребер (переважно амбулаторні випадки) пошкодження внутрішніх органів відмічається у 12,1% постраждалих, 3-5 ребер – у 37%, 6-10 – у 86,3% і більше 10 ребер – у 100% постраждалих [3]. Множинні та особливо фрагментарні переломи ребер часто супроводжуються розвитком нестабільності грудинно-реберного каркасу. Це варіант травми грудей, що виникає у випадку переломів трьох та більше ребер по двох і більше лініях та супроводжується парадоксальним рухом грудної стінки. Парадоксальне дихання призводить до балотації відправцьованих газів з легені в легеню і провокує розвиток гострої дихальної недостатності. Також виражені болі при множинних переломах ребер значно обмежують екскурсію грудної клітки, що сприяє посиленню проявів дихальної недостатності. Флотуючі переломи ребер зустрічаються у 5-11% пацієнтів з закритою травмою грудної клітки з летальністю 10-42% за даними різних авторів [3, 4].

Питання лікування цієї когорти постраждалих є складною проблемою і потребує мультидисциплінарного підходу. Головним напрямком лікування безумовно є хірургічна стабілізація флотуючих сегментів. Хірургічне лікування представлене численними методиками, які постійно розвиваються.

Ключові слова: нестабільність грудинно-реберного каркасу, флотуючі переломи ребер, торакальна травма, металоостеосинтез ребер.

Melnychenko Oleksandr Oleksandrovich Adjunct of the Department of Military Surgery, Ukrainian Military Medical Academy, Knyaz Ostrozki St.,45/1, bldg. 33, Kyiv, 01015, tel.: (044) 280-00-34, <https://orcid.org/0009-0009-2660-8990>.

EVOLUTION IN SURGICAL METHODS OF CHEST WALL STABILIZATION

Abstract. In the last decade, there has been a trend towards an increase in injuries, and injuries have become one of the leading causes of mortality [1]. According to the State Statistics Service of Ukraine, trauma ranks third among the causes of death in all age groups, second only to diseases of the cardiovascular system and cancer. Global urbanization primarily contributes to the growth of injuries. Despite the loss of part of its production potential, Ukraine remains an industrial country. In addition, the ratio of the rural population and urban residents is changing in favor of the latter, which contributes to the increase in injuries.

Chest injuries account for 10-12% of all mechanical injuries [2]. The chest is consist of twelve pairs of ribs, sternum, scapules, clavicles and thoracic vertebrae.

The first place in terms of frequency of injury in thoracic trauma is taken by the ribs - 45.4%. The number of broken ribs also determines the severity of the injury. With fractures of 1-2 ribs (mainly outpatient cases), damage to internal organs is noted in 12.1% of victims, 3-5 ribs - in 37%, 6-10 - in 86.3%, and more than 10 ribs - in 100% of victims [3]. Multiple and especially fragmentary rib fractures are often accompanied by the development of the floating chest phenomenon. This is a variant of a chest injury that occurs in case of fractures of three or more ribs along two or more lines and is accompanied by a paradoxical movement of the chest wall. Paradoxical breathing leads to the balloting of exhaled gases from the lung to the lung and provokes the development of acute respiratory failure. Also, pronounced pains with multiple rib fractures significantly limit the excursion of the chest, which contributes to increasing the manifestations of respiratory failure. Floating rib fractures occur in 5-11% of patients with closed chest trauma with a mortality rate of 10-42% according to various authors [3, 4].

The issue of treatment of this cohort of victims is a complex problem and requires a multidisciplinary approach. The main direction of treatment is definitely surgical stabilization of floating segments. Surgical treatment is represented by numerous techniques that are constantly developing.

Keywords: flail chest, chest trauma, metalosteosynthesis of ribs.

Постановка проблеми. З покращенням анестезіологічного забезпечення та розширенням можливостей щодо проведення великих

хірургічних втручань у всіх анатомо-функціональних областях йде еволюція методів лікування від більш простих до складніших, котрі забезпечують кращий анатомічний та функціональний результат. Всі нововведення в області медицини на разі базуються на канонах доказової медицини. І по відношенню до операційного лікування нестабільності грудинно-реберного каркасу ці канони змінились діаметрально від суто консервативної терапії до хірургічної стабілізації флотуючих сегментів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Було виконано підбір літератури у Національній науковій медичній бібліотеці України серед вітчизняних та зарубіжних джерел інформації за ключовими словами. В Україні дуже мало науковців займається вирішенням цієї проблеми. С.І. Панасенко в 2013 році представив статтю в якій запропонував новий метод стабілізації флотуючих сегментів за допомогою розробленого апарату зовнішньої фіксації. В 2017 році Панасенко С.І. в експериментальному дослідженні також продемонстрував перевагу накладання АЗФ перед стабілізацією пластинами і спицями. Бенян А.С. в численних роботах висвітлює переваги металоостеосинтезу саме пластинами, що дозволяє анатомічно відновлювати зломані ребра. Західна школа хірургів також віддає перевагу саме остеосинтезу ребер. Ling-Wen в 2021 році висвітлив зовсім нову методіку, яка базується на 3D моделюванні індивідуальних конструкцій для стабілізації зломаних ребер. Zhoujijian Tan в 2021 році також представив дослідження в якому висвітлено переваги індивідуально виготовлені на 3D принтері пластини на основі карбону.

Мета статті полягає у висвітленні історичних аспектів щодо лікування нестабільних переломів грудинно-реберного каркасу і досягнень сучасної хірургії та інтенсивної терапії.

Виклад основного матеріалу. Базовим методом лікування нестабільності грудинно-реберного каркасу слід розглядати внутрішню пневматичну стабілізацію за допомогою апаратів ШВЛ, проте ці методи направлені більше на ліквідацію гострої дихальної недостатності.

Вперше описання всіх методів та режимів ШВЛ викладено в монографії Самохвалова М.І. «Анестезіологічна та реанімаційна допомога травмованих з політравмою» [6]. Зазвичай тяжкий загальний стан обумовлює госпіталізацію таких пацієнтів до відділення реанімації і проведення ШВЛ для купування дихальної недостатності вирішуючи паралельно питання щодо стабілізації грудинно-реберного каркасу. З іншого боку використання лише пневматичної стабілізації без доповнення її оперативними втручання є доволі пасивним підходом. Пневматична стабілізація з пролонгованою ШВЛ для консолідації ребер повинна проводитись не менше 21 доби та супроводжується тяжкими ускладненнями: гнійним трахеобронхітом (70-80%), сепсисом (13-24%), трахео-стравохідними норіцями [7,8]. Поміж цим ШВЛ не забезпечує повної стабілізації грудної клітини і не ліквідує її деформацію [9].

Першим серед хірургічних методів був запропонований скелетний витяг. Патолофізіологічне обґрунтування застосування скелетного витягу в більшій мірі представляється не скільки у тракції з ціллю репозиції уламків та іммобілізації їх по аналогії з переломами довгих трубчастих кісток, скільки в створенні додаткової точки фіксації для міжреберних м'язів.

Т. Jones у 1926 році за 25 років до появи ШВЛ прозвітував про перші досягнення в стабілізації флотуючих фрагментів грудної клітки [10]. Його втручання передбачало застосування черезшкірної тракції за ребра кульовими щипцями у дитини з переломами 8 ребер з однієї сторони і мало позитивний результат [11]. Другим запропонував новий метод скелетного витягу в 1946 році I. Jaslow, який передбачав фіксацію грудинно-реберного клапану шляхом заведенням в грудину металічного крючка з різьбою по типу штопора. Після чого накладувався скелетний витяг в середньому на 8 діб [12]. Schrire T. в 1963 році описав пристрій для створення ефекту присмоктування виготовленого з гуми під назвою "Cape Town Limpet". Цей пристрій накладувався на флотуючий фрагмент, потім створювався ефект вакууму і виконувалась тракція [13]. В подальшому було запропоновано багато різних способів орієнтованих на витяг, так M. Williams в 1948 році запропонував використовувати цапки для білизни, С. Gardner в 1946 році виконував проведення металічної проволочки навколо ребра, проте всі ці методи були не анатомічними і скоріше відносились до методів тимчасової фіксації.

Більш обґрунтованими є фіксація переломів ребер різними способами. Одні з перших публікацій в цій області – це роботи D. Elkin та K. Hagen, які описали техніку фіксації вдавненого перелому ребер за допомогою проволочки чи швів під час відкритої операції у 1945 та 1945 роках відповідно. Аналогічна технологія запропонована А. Кузьмичовим і співавторами, яка передбачала фіксацію реберних уламків танталовими скобками [14]. Французький хірург V. Dog першим описав стабілізацію ребер під час виконання торакотомії спицями Кіршнера [15]. Beltrami і Guernelli незалежно один від одного описали метод, в якому флотуючі переломи стабілізували шляхом введення двох довгих спиць Кіршнера під зону реберного клапана після чи під час торакотомії. Через 30 діб спиці видалялись і були відмічені гарні результати [16]. Шапот Ю.Б. і співавтори запропонували свою модифікацію фіксації багатопроекційних переломів ребер, яка заключалась в моделюванні спиці Кіршнера по ребру та фіксації ребра інтраопераційно до спиці за допомогою проволочки. Спиці видалялись через 8-10 місяців. При такій методиці не виникає деформації кістково-м'язового каркасу, відновлюється функція зовнішнього дихання та кровообігу [17]. Серед недоліків метода фіксації спицями Кіршнера слід виділити деяку ротаційну нестабільність переломів, потенційну втрату стабільності, пов'язану з міграцією спиці, больовий синдром, додаткову травматизацію навколишніх м'яких тканин.

Найбільш перспективними серед способів фіксації стало проведення остеосинтезу пошкоджених ребер. Остеосинтез передбачає використання якісного або ж інтрамедулярного методів фіксації. При якісному остеосинтезі використовуються пластини різних модифікацій, при інтрамедулярному металоконструкції різних типів, що передбачає їх проведення через ребро.

Для проведення інтрамедулярного остеосинтезу R. Crutcher 1956 року запропонував використовувати кісткові штифти, K. Klassen 1949 року – гострі стрижні [18]. Першим хто став використовувати пластини для стабілізації грудної клітини був M. Sillar, він примінив металеву пластину для остеосинтезу пошкодженої груднини в поєднанні з інтрамедулярним введенням спиць Кіршнера у флотуючі сегменти ребер [19]. F. Paris описав декілька різних способів стабілізації з використанням пластин власної конструкції, вони накладалися позовж ребра, між ребрами чи поперек ребер з використанням швів і, як правило, видалялися після утворення кісткової мозолі. Німецький хірург R. Labitzke створив пластину з захоплюючим ребро механізмом для полегшення фіксації пластини і зниження ризику пошкодження міжреберних судинно-нервових структур [19]. J. Mayberry в 2003 році запропонував використовувати пластини, що самостійно розсмоктуються, а в 2009 році S. Marasco прозвітував про вдале використання таких пластин та позитивні результати лікування без розвитку ускладнень [21]. Найновіша система фіксації на даний момент – «Matrix rib fixation system». Це система анатомічних реберних пластин призначена тільки для фіксації ребер за допомогою блокуючих гвинтів. Пластини зроблені з титану, а їхній дизайн дозволяє легко моделювати їх під форму ребра, що значно скорочує час операції. На жаль представлена система в Україні відсутня, тому для якісного остеосинтезу в основному використовуються LCP-пластини з блокуючими гвинтами, що призначені для фіксації кісток передпліччя, або ж кісточок гомілки в силу їх співставності по розмірах.

Новим напрямком в лікуванні нестабільності грудинно-реберного каркасу є виконання операцій під торакоскопичним контролем. Так Жестаков К.Г. зі співавторами запропонували спосіб фіксації відломків ребер екстраплевральної, субфасціально під час торакоскопії в 2006 році шляхом фіксації зломаних ребер перикостально до спеціально виготовлених спиць.

Торакоскопія дає можливість ліквідувати внутрішньоплевральні ускладнення у постраждалих з множинними переломами ребер та під візуальним контролем виконати стабілізацію зломаних ребер. Перевагами такого підходу є можливість одномоментного відновлення пошкодженого кісткового каркасу і внутрішніх органів грудної клітки, а також мінімізації травматизації міжреберних м'язів, які забезпечують біомеханіку зовнішнього дихання.

Ще одним з нових напрямків є використання NPWT. Цей метод став особливо актуальним з часу повномасштабного вторгнення росії, коли значно зросла кількість постраждалих з нестабільністю грудинно-реберного каркасу у котрих наявні великі рани, часто з дефектами м'яких тканин і кісткового каркасу. Цей метод також можна віднести до тимчасового методу фіксації. Суть його полягає у створенні в рані постійного негативного тиску, що забезпечується VAC-апаратом і попереджає парадоксальне дихання.

Наші закордонні колеги активно розвивають 3D моделювання та принт індивідуальних фіксуючих конструкцій на ребра і грудину. Методика передбачає створення 3D моделі кісткового каркасу під час виконання СКТ ОГК і друк індивідуальних пластик, відповідно до місця перелому, розміру дефекту ребра, кута викривлення ребра, тощо. На жаль ці методи поки не доступні в Україні в силу відсутності відповідного обладнання.

Висновки. Хірургія нестабільності грудинно-реберного каркасу налічує вже майже 100 років досліджень. Першим запропонованим методом стабілізації був скелетний витяг. З часом методи ускладнювались і хірурги прийшли до накладання апаратів зовнішньої фіксації, інтрамедулярного та якісного остеосинтезу спеціально розробленими анатомічними пластинами. Все ширшого розповсюдження набувають торакаспокічні операції в силу своєї ефективності, малої травматичності і більшої доступності. Проте наука не стоїть на місці і ми бачимо повідомлення з різних регіонів світу про вдале використання конструкцій виготовлених за допомогою 3D принтерів. Безумовно на цьому дослідження не зупиняється і з часом будуть запропоновані нові методики.

Література:

1. Gross C. P., Anderson G. F., Powe N. R. (1999). The relation between funding by the National Institutes of Health and the burden of diseases. *N. Engl J Med* 340.13-17.
2. Панасенко С.І. (2014). Актуальні проблеми сучасної медицини. Том 18, випуск 1. 113-116.
3. Вагнер Е. А. (1981). Хирургия повреждений груди.
4. Davignon K., Kwo J., Bigatello L.M. (2004). Pathophysiology and management of the flail chest. *Minerva Anesthesiol.* 70(4). 193–199.
5. Athanassiadi K., Gerazounis M., Theakos N. (2004). Management of 150 flail chest injuries: analysis of risk factors affecting outcome. *Eur. Cardiothorac Surg.* 26(2):373–376.
6. Самохвалов М.И. и др. Анестезиологическая и реаниматологическая помощь пострадавшим с политравмой: современные проблемы и пути их решения. 2013. С. 144.
7. Розанов В.Е., Брюсов П.Г., Лятошинский А.В., Бондаренко Л.П. Особенности хирургического лечения пострадавших с сочетанной травмой груди. В кн.: Актуальные вопросы торакальной хирургии: тезисы докладов республиканской конференции и пленума проблемной комиссии «Торакальная хирургия» научного совета по хирургии РАМН и МЗ РФ. Пермь 1998; 20–22.
8. Ahmed Z., Mohyuddin Z. Management of flail chest injury: internal fixation versus endotracheal intubation and ventilation. *J. Thorac. Cardiovasc Surg.* 1995; 110: 6: 1676–1680.

9. Engel C., Krieg J.C., Madey S.M. et al. Operative chest wall fixation with osteosintesis plates. *J Trauma* 2005; 58: 1: 181-186.
10. Jones T., Richardson E. (1926). Traction on the sternum in the treatment of multiple fractured ribs. *Surg. gynec. obstet.* 42:283.
11. Jones T., Richardson E.. Traction on the sternum in the treatment of multiple fractured ribs. *Surg. Gynec. Obstet.* 1926; 42: 283.
12. Jaslow I. Skeletal traction in the treatment of multiple fractures of the thoracic cage. *Am. J. Surg.* 1946; 72 (5): 753-755.
13. Schrire T. Control of the crushed chest: the use of the «Cape Town Limpet». *Dis. Chest.* 1963; 44: 141-145.
14. Кузьмичев А.П., Соколов В.А. Оперативное восстановление реберного каркаса при закрытой травме грудной клетки // *Хирургия.* 1983. № 4. С. 26-30.
15. Dor V., Paoli J., Noirclerc M., Malmejac C., Chauvin G., Pons R. Lósteo-synthese des volets thoraciques technique, resultants et indications a propos de 19 observations. *Ann. Chir.* 1967; 21: 983-996.
16. Beltrami V., Martinelli G., Giansante P., Gentile K. An original technique for surgical stabilization of traumatic flail chest. *Thorax.* 1978; 33: 528-529.
17. Шапот Ю.Б., Бесаев Г.М., Кашанский Ю.Б., Зайцев Е.Н. Техника остеосинтеза при переломах ребер, грудины и ключицы // *Вестник хирургии им. И.И. Грекова.* 1985. № 11. С. 83-87.
18. Fitzpatrick D.C., Denard P.J., Phelan D., Long W.B., Madey S.M., Bottlang M. Operative stabilization of flail chest injuries: review of literature and fixation options. *Eur. J. Trauma Emerg. Surg.* 2010; 36: 427-433.
19. Sillar W. The crushed chest. *JBJS.* 1961; 43B (4): 738-745.
20. Labitzke R. Biomechanic examination of rib plates. *Langenbecks Arch. Chir.* 1981; 354 (3): 169-171.
21. Marasco S.F., Sutalo I.D., Bui A.V. Mode of failure of rib fixation with absorbable plates: a clinical and numerical modeling study. *J. Trauma.* 2010; 68 (5): 1225-1233.

References:

1. Gross C. P., Anderson G. F., Powe N. R. (1999). The relation between funding by the National Institutes of Health and the burden of diseases. *N. Engl J Med* 340.13-17.
2. Panasenko S.I. (2014). Actual problems of modern medicine. Volume 18, Issue 1. 113-116.
3. Wagner E. A. (1981). Surgery of chest damage.
4. Davignon K., Kwo J., Bigatello L.M. (2004). Pathophysiology and management of the flail chest. *Minerva Anesthesiol.* 70(4). 193–199.
5. Athanassiadi K., Gerazounis M., Theakos N. (2004). Management of 150 flail chest injuries: analysis of risk factors affecting outcome. *Eur. Cardiothorac Surg.* 26(2):373–376.
6. Samokhvalov M.I. etc. Anesthesiological and intensive care assistance to victims of polytrauma: modern problems and ways to solve them. 2013. P. 144.
7. Rozanov V.E., Bryusov P.G., Lyatoshinsky A.V., Bondarenko L.P. Peculiarities of surgical treatment of victims with combined chest trauma. In the book: Current issues of thoracic surgery: theses of the reports of the republican conference and the plenum of the problem commission "Thoracic Surgery" of the Scientific Council on Surgery of the Russian Academy of Sciences and the Ministry of Health of the Russian Federation. Perm 1998; 20–22.
8. Ahmed Z., Mohyuddin Z. Management of flail chest injury: internal fixation versus endotracheal intubation and ventilation. *J. Thorac. Cardiovasc Surg.* 1995; 110: 6: 1676–1680.
9. Engel C., Krieg J.C., Madey S.M. et al. Operative chest wall fixation with osteosintesis plates. *J Trauma* 2005; 58: 1: 181-186.

10. Jones T., Richardson E. (1926). Traction on the sternum in the treatment of multiple fractured ribs. *Surg. gynec. obstet.* 42:283.
11. Jones T., Richardson E.. Traction on the sternum in the treatment of multiple fractured ribs. *Surg. Gynec. Obstet.* 1926; 42: 283.
12. Jaslow I. Skeletal traction in the treatment of multiple fractures of the thoracic cage. *Am. J. Surg.* 1946; 72 (5): 753-755.
13. Schrire T. Control of the crushed chest: the use of the «Cape Town Limpet». *Dis. Chest.* 1963; 44: 141-145.
14. Kuzmychev A.P., Sokolov V.A. Operative restoration of the rib cage in closed chest trauma // *Surgery.* 1983. No. 4. P. 26-30.
15. Dor V., Paoli J., Noirclerc M., Malmejac C., Chauvin G., Pons R. Lósteo-synthese des volets thoraciques technique, resultants et indications a propos de 19 observations. *Ann. Chir.* 1967; 21: 983-996.
16. Beltrami V., Martinelli G., Giansante P., Gentile K. An original technique for surgical stabilization of traumatic flail chest. *Thorax.* 1978; 33: 528-529.
17. Shapot Y.B., Besaev H.M., Kashanskyi Y.B., Zaitsev E.N. Technique of osteosynthesis for fractures of the ribs, sternum and clavicle // *Herald of surgery named after I.I. Grekova* 1985. No. 11. P. 83-87.
18. Fitzpatrick D.C., Denard P.J., Phelan D., Long W.B., Madey S.M., Bottlang M. Operative stabilization of flail chest injuries: review of literature and fixation options. *Eur. J. Trauma Emerg. Surg.* 2010; 36: 427-433.
19. Sillar W. The crushed chest. *JBJS.* 1961; 43B (4): 738-745.
20. Labitzke R. Biomechanic examination of rib plates. *Langenbecks Arch. Chir.* 1981; 354 (3): 169-171.
21. Marasco S.F., Sutalo I.D., Bui A.V. Mode of failure of rib fixation with absorbable plates: a clinical and numerical modeling study. *J. Trauma.* 2010; 68 (5): 1225-1233.

УДК 616.13:611.98]-007.271-004.6-07-08:616.379-008.65

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-774-783](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-774-783)

Ніколаєнко-Камишова Тетяна Петрівна доктор медичних наук, доцент кафедри сімейної медицини ФПО та пропедевтики внутрішньої медицини, Дніпровський державний медичний університет, вул. В. Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, тел.: (050) 581-10-35, <https://orcid.org/0000-0002-8259-3078>

Височина Ірина Леонідівна доктор медичних наук, професор, завідувач кафедри сімейної медицини ФПО та пропедевтики внутрішньої медицини, Дніпровський державний медичний університет, вул. В. Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, тел.: (050) 453-43-04, <https://orcid.org/0000-0003-3532-5035>

Яворський Сергій Володимирович лікар-ангіолог вищої кваліфікаційної категорії, Комунальне некомерційне підприємство «Міська клінічна лікарня № 4 Дніпровської міської ради», вул. Ближня, 31, м. Дніпро, 49102, тел.: (067) 565-58-59

Єфімова Наталія Олександрівна кандидат медичних наук, асистент кафедри сімейної медицини ФПО та пропедевтики внутрішньої медицини, Дніпровський державний медичний університет, вул. В. Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, тел.: (050) 361-03-33, <http://orcid.org/0000-0002-1089-2976>

ОСОБЛИВОСТІ ВЕДЕННЯ ОБЛІТЕРУЮЧОГО УРАЖЕННЯ ПЕРИФЕРИЧНИХ АРТЕРІЙ НИЖНІХ КІНЦІВОК У КОМОРБІДНИХ ХВОРИХ З СИСТЕМНИМ АТЕРОСКЛЕРОЗОМ ТА ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ 2 ТИПУ В ПРАКТИЦІ СІМЕЙНОГО ЛІКАРЯ

Анотація. Облітеруючі ураження артерій нижніх кінцівок при системному атеросклерозі, обтяженому приєднанням цукрового діабету (ЦД) 2 типу є актуальною проблемою в практиці різних фахівців, що пов'язано зі значним розповсюдженням цих класів хвороб, швидкою прогресією судинних уражень та ускладненнями, що призводять до зниження якості життя та ранньої інвалідизації пацієнтів. Клінічні прояви облітеруючого ураження периферичних артерій нижніх кінцівок у коморбідних хворих з системним атеросклерозом та ЦД 2 типу виникають вже на стадії значних морфо-функціональних порушень у вигляді макро- та мікроангіопатій, що підтверджується лабораторними та інструментальними методами дослідження. Лабораторні зміни, які встановлюють порушення ліпідного та вуглеводного обміну, виникають значно раніше клінічних симптомів. Мета дослідження: провести порівняльний аналіз клінічних, лабораторних та інструментальних результатів обстеження пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок у поєднанні та без обтяження ЦД 2 типу з

метою визначення основних маркерів ранньої прогресії облітерації периферичних артерій нижніх кінцівок на початкових стадіях розвитку судинних уражень та подальшого використання цих даних в практиці сімейного лікаря. Проведена ретроспективна оцінка історій хвороб 32 пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок на фоні ЦД 2 типу. Групою порівняння обрані 20 пацієнтів з атеросклеротичним ураженням периферичних артерій без обтяження ЦД 2 типу. Сімейний лікар, як основний фахівець на первинному рівні надання медичної допомоги, повинен визначитись з необхідністю проведення належного лабораторного та інструментального обстеження у пацієнтів при поєднанні з ЦД 2 типу із залученням вузьких спеціалістів для визначення тяжкості та прогресії судинних ускладнень, а також проводити скринінг пацієнтів з підвищеним ризиком ранньої прогресії облітерації периферичних артерій нижніх кінцівок.

Ключові слова: сімейний лікар, облітеруючі ураження артерій нижніх кінцівок, цукровий діабет 2 типу, гіперглікемія, дисліпідемія, С реактивний протеїн, фібриноген, ультрасонографічне дослідження судин нижніх кінцівок, офтальмоскопія.

Nikolaienko-Kamyshova Tetiana Petrovna Doctor of Medicine, docent of the Department of Family Medicine FPE and propaedeutics of internal medicine, Dnipro State Medical University, V. Vernadskogo, 9, Dnipro, 49044, tel.: (050) 581-10-35, <https://orcid.org/0000-0002-8259-3078>

Vysochyna Iryna Leonidivna Doctor of Medicine, Professor, Head of the Department of Family Medicine FPE and propaedeutics of internal medicine, Dnipro State Medical University, V. Vernadskogo, 9, Dnipro, 49044, tel.: (050) 453-43-04, <https://orcid.org/0000-0003-3532-5035>

Yavorskyi Serhii Volodymyrovich Doctor-angiologist of the highest qualification category, Communal non-commercial enterprise "City Clinical Hospital No. 4 of the Dnipro City Council", Blizhnya St., 31, Dnipro, 49102, tel.: (067) 565-58-59

Yefimova Natalia Oleksandrivna Candidate of Medical Sciences, Assistant of the Department of Family Medicine FPE and propaedeutics of internal medicine, Dnipro State Medical University, V. Vernadskogo, 9, Dnipro, 49044, tel.: (050) 361-03-33, <http://orcid.org/0000-0002-1089-2976>

FEATURES OF THE MANAGEMENT OF OBLITERATING LESIONS OF THE PERIPHERAL ARTERIES OF THE LOWER EXTREMITIES IN COMORBID PATIENTS WITH SYSTEMIC ATHEROSCLEROSIS AND TYPE 2 DIABETES IN THE PRACTICE OF A FAMILY DOCTOR

Abstract. Obliterating lesions of the arteries of the lower extremities in systemic atherosclerosis aggravated by the addition of type 2 diabetes mellitus is a

significant problem in the practice of various specialists due to the spread of the disease, rapid progression of vascular lesions and complications. This lead to a decrease in the quality of life and early disability of these patients. Clinical manifestations of obliterating lesions of the peripheral arteries of the lower extremities in comorbid patients with systemic atherosclerosis and type 2 diabetes occur already at the stage of significant morpho-functional disorders in the form of macro- and microangiopathies, which is confirmed by laboratory and instrumental research methods. Laboratory changes that establish disturbances in lipid and carbohydrate metabolism occur much earlier than clinical symptoms. The purpose of the research: to conduct a comparative analysis of the clinical, laboratory and instrumental results of the survey of patients with obliterating lesions of the arteries of the lower extremities in combination with and without the burden of type 2 diabetes in order to determine the main markers of the early progression of obliteration of the peripheral arteries of the lower extremities in the initial stages of the development of vascular lesions and further use of these data in the practice of a family doctor. A retrospective evaluation of the medical histories of 32 patients with obliterating lesions of the arteries of the lower extremities against the background of type 2 diabetes mellitus was carried out. 20 patients with atherosclerotic lesions of peripheral arteries without burden of type 2 diabetes were chosen as the comparison group. The family doctor, as the main specialist at the primary level of providing medical care, must decide on the need to conduct appropriate laboratory and instrumental patients survey with type 2 diabetes with the involvement of narrow specialists to determine the severity and progression of vascular complications, as well as to screen patients with an increased risk of early progression of obliteration of the peripheral arteries of the lower extremities.

Keywords: family doctor, obliterating lesions of the arteries of the lower extremities, type 2 diabetes, hyperglycemia, dyslipidemia, C - reactive protein, fibrinogen, ultrasonographic examination of vessels of the lower extremities, ophthalmoscopy.

Постановка проблеми. Друге місце у кластері хвороб серцево-судинної системи посідають облітеруючі ураження периферичних артерій нижніх кінцівок в структурі яких майже 30 % пацієнтів страждають на ЦД 2 типу [2, 4], який є, одним із вагомих факторів високого ризику розвитку серцево-судинних ускладнень при системному атеросклерозі [5, 7]. В світі та Україні безперервно зростає захворюваність на ЦД 2 типу, перебіг якого ускладнюється обтяжуючою метаболічною коморбідністю – ожирінням, артеріальною гіпертензією, ішемічною хворобою серця та гормональними порушеннями [3, 6]. При початковому безсимптомному перебігу ЦД 2 типу облітерація судин у вигляді макро- та мікроангіопатичних уражень з проявами хронічної ішемії, хронічної нейроішемії і подальшим формуванням «діабетичної ступні» відбувається дуже швидко, що і виступає причиною

звернення за медичною допомогою [8]. У більшості таких випадків проведення ендovasкулярної корекції не вирішує основної проблеми поліпшення кровообігу кінцівок, отже проводиться тільки консервативне симптоматичне лікування, що в частині випадків завершується проведенням ампутації кінцівки [4, 9].

При облітерації судин нижніх кінцівок, як найбільш суттєвого маркера початкового системного судинного ураження (макро- та мікроангіопатій), особливо при атеросклеротичному процесі, обтяженому приєднанням ЦД 2 типу, вкрай важливим є проведення раннього скринінгу у пацієнтів підвищеного ризику на ЦД 2 типу, задля визначення й моніторингу основних клінічних та лабораторно-інструментальних показників наявності цієї патології, ініціювати який повинен лікар первинної ланки надання медичної допомоги – сімейний лікар.

Мета статті. Провести порівняльний аналіз клінічних, лабораторних та інструментальних результатів обстеження пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок у поєднанні та без обтяження ЦД 2 типу з метою визначення основних маркерів ранньої прогресії облітерації периферичних артерій нижніх кінцівок на початкових стадіях розвитку судинних уражень та подальшого використання цих даних в практиці сімейного лікаря.

Матеріали та методи. Проведена ретроспективна оцінка історій хвороб, з подальшим аналізом клінічних, лабораторних та інструментальних результатів обстеження 32 хворих, які в умовах відділення судинної хірургії Комунального некомерційного підприємства «Міської клінічної лікарні № 4 Дніпровської міської ради», отримували консервативне лікування з приводу облітеруючого ураження артерій нижніх кінцівок на фоні ЦД 2 типу (1 група). Тривалість захворювання на ЦД 2 типу становила від 3 до 12 років. Вік пацієнтів коливався у межах від 40 до 62 років. У 27 (84 %) хворих 1 групи спостереження в структурі метаболічно-асоційованих станів мали місце гіпертонічна хвороба, ішемічна хвороба серця та ожиріння. Групою порівняння (2 група) обрані 20 пацієнтів з атеросклеротичним ураженням периферичних артерій без обтяження ЦД 2 типу.

При госпіталізації у відділення судинної хірургії особлива увага приділялась клінічному огляду пацієнтів та даним локального статусу, а саме, кольору шкіри нижніх кінцівок, стану волосяного покриву, нігтьових пластин, наявності набряків, трофічних виразок, м'язової атрофії та проявам симптому "відсутності пульса".

До лабораторних досліджень, які аналізувались, були включені: загальний аналіз крові, печінково-нирковий комплекс, ліпідограма з визначенням рівня ХС ЛПВЩ, ХС ЛПНЩ, тригліцеридів, показники глікемії (глюкоза крові натще, глікозильований гемоглобін (HbA1C, %)), С-реактивний білок (СРБ) та фібриноген. Визначалась швидкість клубочкової фільтрації

(ШКФ) за формулою Кокрофта-Голта. Також було проведено ультрасонографію судин нижніх кінцівок. У всіх хворих був підтверджений діагноз ЦД 2 типу та згідно нормативним документам ведення цих пацієнтів проведена офтальмоскопія.

Дійсне дослідження було проведено відповідно до Гельсінської декларації Всесвітньої медичної асоціації про етичні принципи проведення наукових медичних досліджень за участю людей.

Статистична обробка результатів здійснювалась з використанням пакету Microsoft Excel та SPSStrialv.26. Перевірка нормальності розподілу даних в групах здійснювалась з допомогою критерію Шапіро-Уїлка. Оскільки більшість параметрів мала нормальний розподіл, в подальшому застосовували критерії параметричної статистики. Результати вважалися статистично достовірними при $p < 0,05$.

Виклад основного матеріалу.

Результати. Ретроспективний аналіз історій хвороб показав, що пацієнти 1 групи скаржилися на відчуття болю у нижніх кінцівках, що з'являлися та посилювались при ході менш чим на 200 метрів, почервоніння шкіри гомілок та ступнів з порушенням тактильної та температурної чутливості у відповідності до розвитку нейропатії. При огляді визначалась м'язова атрофія, пастозність та набряк нижніх кінцівок на рівні гомілки, порушення потовиділення та підвищена сухість шкіри, її мацерація, порушення трофіки у вигляді хронічних трофічних виразок, визначався "слабкий" пульс на артеріях .

У хворих 2 групи головною скаргою було відчуття болю у сідницях, стегнах, гомілках, іноді нестерпного, при фізичному навантаженні, особливо при підйомі по сходах, швидку втомлюваність, судоми, відчуття мерзлякуватості, переважно при різких змінах температури навколишнього середовища. В локальному статусі відзначались блідість шкіри, зниження її температури, послаблення чи відсутність пульсації на артеріях дистальніше стегнової артерії. Виражених трофічних порушень у пацієнтів 2 групи спостереження не було виявлено.

При проведенні порівняльного аналізу лабораторних показників пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок у поєднанні (1 група) та без обтяження ЦД 2 типу (2 група) нами встановлені достовірні відмінності параметрів загального аналізу крові, біохімічних та коагулологічних тестів, що представлено в табл. 1.

Таблиця 1.

Лабораторні показники пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок у поєднанні та без обтяження ЦД 2 типу

Показники	Групи		p
	1 (n=32)	2 (n=20)	
Лейкоцити (M ± m, 10 ⁹ /л)	6,88 ± 1,88	8,12 ± 1,1	0.0102
Тромбоцити (M ± m, 10 ⁹ /л)	220,11 ± 11,16	190,36 ± 15,34	0.0001
Глюкоза натще (M ± m, ммоль/л)	9,34 ± 2,88	5,11 ± 0,43	0.0001
НbA1C (M ± m, %)	7,87 ± 1,19	4,21 ± 0,76	0.0001
ХС ЛПВЩ (M ± m, ммоль/л)	1,21 ± 0,15	1,41 ± 0,25	0.0007
ХС ЛПНЩ (M ± m, ммоль/л)	3,20 ± 0,87	2,51 ± 0,11	0.0009
Тригліцериди (M ± m, ммоль/л)	3,65 ± 0,71	1,64 ± 0,98	0.0001
ШКФ (M ± m, мл/мин/1.73 м2)	71,35 ± 8,46	93,32 ± 6,11	0.0001
СРБ (M ± m, мг/л)	8,42 ± 1,89	3,48 ± 0,76	0.0001
АЛТ (M ± m, ОД/л)	69,87 ± 7,21	16,31 ± 0,87	0.0001
АСТ (M ± m, ОД/л)	85,12 ± 4,01	17,34 ± 1,01	0.0001
Фібриноген (M ± m, г/л)	5,11 ± 1,86	3,82 ± 0,22	0.0034

У відповідності до завдань дійсного дослідження проведено аналіз результатів ультрасонографічного дослідження судин нижніх кінцівок у хворих 1-ї групи, які у переважній більшості випадків мали топіку ураження на рівні дистальніше підколінної артерії, а саме – судини гомілки (малого діаметру), також візуалізувалось потовщення базальної мембрани артерій середнього та дрібного калібрів з наявністю поодиноких атеросклеротичних дрібних бляшок, кальцифікація медії артерій, найчастіше гомілки та ступні.

У 2-й групі хворих за результатами ультрасонографічного дослідження судин нижніх кінцівок мало місце ураження артерій великого та середнього калібру з нашаруванням на стінку артерій атеросклеротичних бляшок великого розміру у місцях біфуркації судин.

Проведення офтальмоскопії у хворих 1-ї групи показало наявність розширення венул, звуження артеріол при потовщенні базальних мембран, звивистість капілярів з мікроаневризмами та геморагіями упродовж мікросудин, ознаки облітерації капілярів, уповільнення кровотоку, ексудативні зміни на очному дні з макулярним набряком та крововиливом в ситківку. В той час, як у хворих 2-ї групи мало місце перманентне звуження артерій з проявами Салюс симптому з потовщенням судинної стінки по типу симптомів "мідного та срібного дроту", розвиток оклюзії просвіту ретинальних судин.

Обговорення. Клінічні прояви облітеруючого атеросклеротичного ураження артерій нижніх кінцівок у вигляді перемижаючої кульгавості

виникають при перекритті просвіту судин на 70-80%, що свідчить про значні морфо-функціональні зміни у самих судинах та проблеми з кровопостачанням прилеглих тканин [8]. Діагностика атеросклеротичного ураження магістральних артерій на фоні ЦД 2 типу ускладнена поєднанням макро- та мікроциркуляторних порушень з порушеннями ліпідного обміну, гіперглікемії та інсулінорезистентності, що значно прискорює прогресування перебігу захворювання. Саме тому, у хворих, які мають ЦД 2 типу при незначних проявах больового синдрому, визначаються виражені трофічні порушення з боку шкіри та м'язів, що збігається з даними локального статусу при огляді пацієнтів 1 групи спостереження. Нашарування гіперглікемії з облітеруючим атеросклеротичним ураженням артерій нижніх кінцівок —поглиблює прояви мікроангіопатії, що підтверджується наявністю у цих пацієнтів ретинопатії, нефропатії зі зниженням ШКФ, нейромікроангіопатії судин нижніх кінцівок, про що свідчать результати доплерометрії та офтальмоскопії, які значно більш виражені у хворих на ЦД 2 типу (1 група дійсного спостереження) при порівнянні з хворими нормоглікемічного статусу.

Клінічні прояви діабетичної макроангіопатії у пацієнтів 1 групи спостереження поєднувалися з порушеннями мікроциркуляції, що проявлялося більш значними проявами хронічної ішемії та нейроішемії зі значними трофічними порушеннями шкіри та атрофією м'язів гомілки, що значно порушує розвиток колатералів.

У хворих 2 групи прояви болю були більш виражені у зв'язку з ураженням артерій великого калібру і порушення кровопостачання “великих” м'язів, що особливо відзначається при фізичному навантаженні. При цьому трофічні порушення шкіри у цієї групи пацієнтів були менш виражені.

Згідно відмінностей лабораторних показників, незважаючи на їх відповідність референтним значенням, встановлено достовірно ($p=0.0102$) більш високий рівень лейкоцитів ($8,12 \pm 1,1 \cdot 10^9/\text{л}$), як показника системного запального процесу у пацієнтів 2 групи спостереження, при достовірно ($p=0.0001$) меншому рівні вмісту тромбоцитів ($190,36 \pm 15,34 \cdot 10^9/\text{л}$) у порівнянні з пацієнтами 1 групи спостереження ($220,11 \pm 11,16 \cdot 10^9/\text{л}$) (табл. 1), що може свідчити про задіяність тромбоцитів, як активованих клітин при можливому розвитку тромбоутворення та емболії на тлі макроангіопатії, особливо при змінах в показниках ліпідограми у хворих з ЦД 2 типу (1 група).

При коморбідності облітеруючого ураження артерій нижніх кінцівок з ЦД 2 типу показники СРБ ($8,42 \pm 1,89 \text{ мг/л}$ проти $3,48 \pm 0,76 \text{ мг/л}$ відповідно; $p=0.0001$), АЛТ ($69,87 \pm 7,21 \text{ ОД/л}$ проти $16,31 \pm 0,87 \text{ ОД/л}$ відповідно; $p=0.0001$), АСТ ($85,12 \pm 4,01 \text{ ОД/л}$ проти $17,34 \pm 1,01 \text{ ОД/л}$ відповідно; $p=0.0001$) та фібриногену ($5,11 \pm 1,86 \text{ г/л}$ та $3,82 \pm 0,22 \text{ г/л}$ відповідно; $p=0.00034$) були достовірно вищими у порівнянні з 2 групою (без ЦД 2 типу) (табл. 1), що свідчить про зниження імунних захисних механізмів на фоні проявів мінімального запального процесу на тлі мікроциркуляторних порушень та

гіпоксії, що зумовлює формування порочного кола з поглибленням порушень ШКФ та ретинопатії у пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок, який перебігає у поєднанні з ЦД 2 типу.

Аналіз порушень ліпідного обміну в обох групах показав достовірно більш значущі зміни у хворих 1 групи, особливо вмісту тригліцеридів ($3,65 \pm 0,71$ ммоль/л та $1,64 \pm 0,98$ ммоль/л відповідно; $p=0.0001$), що вказує на взаємопов'язаність порушень обмінних процесів у цих пацієнтів.

Контроль показників ліпидограми у пацієнтів з ЦД 2 типу за нормативними документами передбачена 1 раз на рік, а у випадку дисліпідемії – кожні 8–12 тижнів від початку лікування, аж до досягнення цільових значень, пізніше кожні 6 міс. У всіх дорослих віком від 45 років, незалежно від факторів ризику, скринінг проводиться у термін 1 раз на 3 роки – при нормальних показниках, у осіб з преддіабетом – 1 раз на рік [1].

Висновки:

1. В практиці сімейного лікаря при веденні пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок особливу увагу треба приділяти ретельно зібраним скаргам та локальним проявам, як критеріям ранньої прогресії облітерації периферичних артерій нижніх кінцівок.

2. Лабораторні показники пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок у поєднанні та без обтяження ЦД 2 типу мають вірогідно значущу різницю за вмістом лейкоцитів, тромбоцитів, глюкозою натще, НьА1С, ХС ЛПВЩ, ХС ЛПНЩ, тригліцеридів, СРБ, АЛТ, АСТ та фібриногену, що свідчить про вплив ЦД 2 типу, як обтяжуючого фактору формування судинних ускладнень в цій когорті пацієнтів.

3. Найбільш ранніми показниками розвитку судинних уражень при атеросклеротичному процесі, особливо з приєднанням ЦД 2 типу є лабораторні маркери порушень ліпідного та вуглеводного обміну у поєднанні з показниками активності запального процесу з задіяністю СРБ, АЛТ, АСТ, фібриногену.

4. Сімейний лікар всім пацієнтам у віці від 40 років з групи ризику ЦД 2 типу, преддіабетом та при наявності ЦД 2 типу повинен рекомендувати обстеження з визначенням низки лабораторних показників та візуалізуючих тестів (офтальмоскопія, доплер судин) з метою раннього виявлення судинних порушень.

5. Ведення пацієнтів з облітеруючим ураженням артерій нижніх кінцівок, не залежно від обтяженості за ЦД 2 типу, повинно проводитися міждисплінарною командою фахівців із залученням ендокринолога, окуліста та ангіолога.

Література:

1. Уніфікований клінічний протокол первинної та вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги «Цукровий діабет 2 типу» № 1118 від 21.12.2012.
2. American Diabetes Association. Cardiovascular disease and risk management: standards of medical care in diabetes-2018. *Diabetes Care* 2018; 41:S86–S104.
3. American Diabetes Association. Standards of medical care in diabetes – 2019. *Diabetes Care* 2019; 42; Suppl 1:S1-193.
4. Beckman JA, Creager MA. Vascular Complications of Diabetes. *Circ Res* 2016; 118:1771.
5. European Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice: The Sixth Joint Task Force of the European Society of Cardiology and Other Societies on Cardiovascular Disease Prevention in Clinical Practice. *European Heart Journal* 2016; 37: 2315–2381.
6. Gerhard-Herman MD, Gornik HL, Barrett C, et al. 2016 AHA/ACC Guideline on the Management of Patients With Lower Extremity Peripheral Artery Disease: A Report of the American College of Cardiology/American Heart Association Task Force on Clinical Practice Guidelines. *J Am Coll Cardiol* 2017; 69:e71.
7. International Diabetes Federation. IDF Diabetes Atlas. 9th edition. IDF; 2019; 168p.
8. Liu G, Ran X. Intensive walking exercise for lower extremity peripheral arterial disease: a systematic review and meta-analysis. *J Diabetes* 2016;8:363–377.
9. Piepoli MF, Hoes AW, Agewall S, Albus C, Brotons C, Catapano AL, Cooney MT, Corra U, Cosyns B, Deaton C, Graham I, Hall MS, Hobbs FDR, Locher ML, Lollgen H, Marques-Vidal P, Perk J, Prescott E, Redon J, Richter DJ, Sattar N, Smulders Y, Tiberi M, van der. 2016.

References:

1. *Unifikovaniy klinichnij protokol pervinnoi ta vtorinnoi (specializovanoi) medichnoi dopomogi «Cukrovij diabet 2 tipu» [Unified clinical protocol of primary and secondary (specialized) medical care "Type 2 diabetes mellitus"]* [in Ukrainian].
2. American Diabetes Association. Cardiovascular disease and risk management: standards of medical care in diabetes-2018. *Diabetes Care* 2018 [in English].
3. American Diabetes Association. Standards of medical care in diabetes – 2019. *Diabetes Care* 2019 [in English].
4. Beckman, J.A., Creager ,M.A. (2016). *Vascular Complications of Diabetes. Circ Res* [in English].
5. European Guidelines on cardiovascular disease prevention in clinical practice: The Sixth Joint Task Force of the European Society of Cardiology and Other Societies on Cardiovascular Disease Prevention in Clinical Practice. *European Heart Journal* 2016 [in English].
6. Gerhard,-Herman M.D., Gornik .H.L., Barrett, C., et al. (2017). *2016 AHA/ACC Guideline on the Management of Patients With Lower Extremity Peripheral Artery Disease: A Report of the American College of Cardiology/American Heart Association Task Force on Clinical Practice Guidelines. J Am Coll Cardiol* [in English].
7. International Diabetes Federation. IDF Diabetes Atlas. 9th edition. IDF [in English].
8. Liu, G, Ran, X. (2016). Intensive walking exercise for lower extremity peripheral arterial disease: a systematic review and meta-analysis. *J Diabetes* [in English].
9. Piepoli, M.F., Hoes, A.W., Agewall, S., Albus, C., Brotons, C., Catapano, A.L., Cooney, M.T., Corra, U., Cosyns, B., Deaton, C., Graham, I., Hall ,M.S., Hobbs, FDR, Locher, M.L., Lollgen, H., Marques-Vidal, P., Perk, J., Prescott, E., Redon, J., Richter , D.J., Sattar, N., Smulders, Y., Tiberi, M., van der. [in English].

УДК: 618.14-065.819.8

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-783-790](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-783-790)

Полякова Євгенія Миколаївна заочний аспірант Харківський Національний Медичний Університет, кафедра акушерства та гінекології №1, м. Харків, заступник медичного директора КНП «Пологовий будинок №3» ЗМР, вул. Бочарова 11, м. Запоріжжя, <https://orcid.org/0000-0002-1257-1543>

Щербина Микола Олександрович доктор медичних наук, проф. зав. кафедри акушерства та гінекології №1 Харківський Національний Медичний Університет, пр. Науки 4, м. Харків

МОРФОЛОГІЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ЕНДОМЕТРІЯ В КОНТЕКСТІ НОВИХ КЛАСИФІКАЦІЙНИХ КРИТЕРІЇВ

Антоація. Гістологічне дослідження ендометріальної тканини вважається основним та авторитетним методом виявлення гіперпластичних змін. Через велику інформативність цього методу він став основним у виявленні патологічних станів ендометрія.

На сьогоднішній день проблема полягає в невідповідності між класифікаціями, що не забезпечують точних критеріїв для діагностування гіперплазії ендометрія, враховуючи її морфологічні характеристики. Така координована класифікація допоможе як патоморфологам, так і лікарям, оскільки від неї може залежати результат лікування та долю пацієнта.

Аналіз джерел показує, що гіперплазія ендометрія без атипії зазвичай не має генетичних відхилень і рідко переходить у ракову патологію, особливо при взаємодії з аномальними гормональними впливами. Проте, гіперплазія ендометрія з атипією може бути предиктором раку у чверти випадків.

Категорія залозистої гіперплазії ендометрія, що включає активні та пасивні форми, добре відома у патології. Цей поділ важливий при аналізі морфології ендометрія. Але, незважаючи на її значущість, вона часом ігнорується в сучасних класифікаціях. Особливо це стосується пацієнтів з метаболічними проблемами, такими як розлади обміну жирів.

Сучасний класифікатор має певні недоліки. Наявні розбіжності призводять до ускладнень у діагностиці та виборі лікування. Більше того, класифікація ВООЗ опирається на морфологічні характеристики, оцінка яких може бути об'єктивною, що веде до неточностей в діагностуванні.

Так, різні спеціалісти можуть приходити до різних висновків, вивчаючи однакові проби, через труднощі у відтворенні морфологічного діагнозу. Тому потрібна нова класифікація для гіперпластичних процесів ендометрія.

Ключові слова. гіперплазія ендометрія, морфологічні зміни, класифікація

Poliakova Yevheniia Mykolaivna Interim medical director, Municipal Non-Commercial Enterprise “Maternity Hospital #3” of the Zaporizhzhia City Council, Bocharova St.11, Zaporizhzhia, <https://orcid.org/0000-0002-1257-1543>

Shcherbina Mykola Oleksandrovych Doctor of Medicine Professor, Kharkiv National Medical University, Department of Obstetrics and Gynecology #1, Head of department, Nauky Ave. 4, Kharkiv

MORPHOLOGICAL TRANSFORMATIONS OF THE ENDOMETRIUM IN THE CONTEXT OF NEW CLASSIFICATION CRITERIA

Abstract. Histological examination of endometrial tissue is considered the primary and authoritative method for detecting hyperplastic changes. Due to the high informativeness of this method, it has become the main tool for identifying pathological conditions of the endometrium.

As of today, the issue lies in the discrepancies between classifications that do not provide precise criteria for diagnosing endometrial hyperplasia, taking into account its morphological features. Such a coordinated classification would benefit both pathomorphologists and doctors, as the outcome of treatment and the fate of the patient may depend on it.

Reviewing the literature indicates that endometrial hyperplasia without atypia typically lacks genetic anomalies and seldom transitions into cancer, especially when influenced by abnormal hormonal interactions. However, endometrial hyperplasia with atypia can predict cancer in a quarter of cases.

The category of glandular hyperplasia of the endometrium, which includes active and passive forms, is well-known in pathology. This division is crucial in analyzing the morphology of the endometrium. However, despite its significance, it is sometimes overlooked in modern classifications. This is particularly relevant for patients with metabolic issues, such as lipid metabolism disorders.

The current classifier has certain flaws. Existing discrepancies lead to complications in diagnosis and treatment selection. Furthermore, the WHO classification relies on morphological features, the assessment of which can be subjective, resulting in diagnostic inaccuracies.

Thus, different experts might arrive at varied conclusions when studying the same samples due to challenges in replicating the morphological diagnosis. Hence, a new classification for hyperplastic processes of the endometrium is needed.

Keywords. endometrial hyperplasia, morphological changes, classification

Постановка проблеми. Гістологічний аналіз тканини ендометрія є визнаним і основоположним методом діагностики гіперпластичних змін [1,2]. Завдяки його високій інформативності, цей метод зараз є головним стандартом

у визначенні патологій ендометрія [3,4]. При цьому патоморфологічний аналіз і відповідний висновок мають ключове значення, оскільки дозволяють точно визначити напрямок лікування, стратегії спостереження та профілактичних заходів.

Однак сьогодні існує певна проблема у відсутності уніфікованої класифікації, яка б надавала б максимально точні діагностичні критерії гіперплазії ендометрія, враховуючи всі її морфологічні особливості. Така узгоджена класифікація була б корисною як для спеціалістів у сфері патоморфології, так і для практичних лікарів, оскільки від неї може залежати не лише успішність лікування, а й життя пацієнта.

Аналіз основних досліджень і публікацій. На сьогоднішній день актуальною залишається "Класифікація пухлин жіночої репродуктивної системи", розроблена під керівництвом Р. Дж. Курмана, затверджена у 2013 році та представлена ВООЗ у 2014 році [5]. Згідно з цією класифікацією розрізняють:

- гіперплазію без атипії,
- гіперплазію з атипією / ендометріюїдну інтраепітеліальну гіперплазію
- рак ендометрія.

Ця класифікація чітка та зручна для практичного застосування, оскільки вона надає чіткі рекомендації для лікування. Проте не варто забувати про раніше існуючі класифікації, які також мали свої переваги і допомагали в діагностиці. Ці раніші версії дозволяли глибше розуміти патологічні зміни ендометрія, хоча і могли бути дещо складнішими для практичних лікарів. Зокрема, версії ВООЗ 1994 та 2003 років пропонували:

- гіперплазію без атипії, а в її складі просту та комплексну (аденоматозну) гіперплазію;
- гіперплазію з атипією, яку також підрозділяли на просту та комплексну.

Мета статті. Основною ціллю статті є – аналіз діючих класифікацій.

Виклад основного матеріалу. Не можна заперечувати того, що присутність атипії часто слугує індикатором підвищеного ризику, а іноді – і початковою стадією онкологічного процесу. Це явище потребує докладного діагностування, стеження і своєчасного лікування. Втім, у старіших класифікаціях поділ гіперплазії на просту та комплексну часто призводив до діагностичних помилок, які впливали на результати лікування [6–8]. Це стало стимулом до розробки нової, більш узагальненої класифікації, яка б спростила процес ідентифікації потенційно небезпечних випадків онкопатології і сприяла вибору ефективної тактики лікування.

Попередні методики класифікації базувалися головним чином на аналізі епітеліального і стромального компонентів ендометрія. Однак сучасний класифікатор 2014 року інтегрує результати генетичних досліджень [9–11]. Ці

дані не лише підтверджують можливість переходу у злоякісний стан, але й допомагають оцінити ймовірність такого переходу. Головна інновація – це врахування генетичних аномалій у структурі ДНК клітин, що дозволило поділити стани ендометрія на дві категорії: з генетичними пошкодженнями та без них.

Вивчення літературних джерел свідчить, що гіперплазія ендометрія без атипії, як правило, не має генетичних змін і переходить у ракову форму в менш ніж 2% випадків, особливо при наявності аномальних гормональних впливів. З іншого боку, гіперплазія ендометрія з атипією може виявитися передвісником раку в 23% випадків.

Тим не менш, жодна з нині існуючих класифікацій не враховує ступінь активності гіперплазії ендометрія [12]. Відомо, що активність змін у ендометрії може бути різною, включаючи активні і менш активні форми гіперплазії. Ці форми відрізняються за характером, інтенсивністю та тривалістю патологічних змін у слизовій оболонці матки. Ці особливості можуть вказувати на різний рівень естрогенів у жінки. Звісно, що комплексна форма гіперплазії проявляється активніше, ніж проста, так само як і форма з атипією – активніше, ніж без неї.

Підрозділ залозистої гіперплазії ендометрія, що включає активну та спокійну форми, давно є відомим у сфері патологічної анатомії. Цей поділ активно використовується при аналізі та детальному вивченні морфологічних особливостей ендометрія. При формулюванні патоморфологічних висновків ця класифікація відіграє ключову роль.

Але, незважаючи на її важливість, вона часто залишається підзабутою в контексті сучасних класифікацій. Особливо актуальним є врахування цього підрозділу у пацієнтів з додатковими метаболічними викликами, зокрема, з порушеннями жирового і ліпідного обміну. Важливо розуміти, що активна форма гіперплазії свідчить про гострий стан гіперестрогенії, тоді як спокійна форма вказує на хронічний. Ця інформація може бути критичною для лікаря при визначенні найбільш ефективного підходу до лікування, так як відповідна тактика може відрізнитися в залежності від стадії гіперестрогенії.

Деякі наукові джерела навіть пропонують розширений підхід до класифікації, виокремлюючи гіперплазію на три форми: спокійну, помірно активну та активну. Різниця в активності може мати серйозний вплив на вибір клінічної тактики. Наприклад, при короткочасній гострій гіперестрогенії можливе більш збережливе лікування, тоді як тривалий процес гіперестрогенії на фоні метаболічних порушень вимагає більш радикального підходу.

Стосовно поліпів ендометрія, їх класифікація розвивалася з часом. У класифікації ВООЗ 1994 року поліпи ендометрія не виділялися окремо, але вже в 2004 році їх визнали як окремий елемент. В сучасних класифікаціях розглядаються різні форми поліпів ендометрія, що включають залозисті,

проліферуючі, аденоматозні та інші види. Це важливо для точної діагностики та адекватного лікування пацієнтів.

Отже, коли ми розглядаємо гіперпластичні захворювання ендометрія в рамках Міжнародної класифікації хвороб 10-го перегляду (МКХ-10), можемо виділити декілька ключових пунктів: N 84.0 відноситься до поліпів тіла матки, N 85.0 – до залозистої гіперплазії ендометрія, а N 85.1 – до аденоматозної гіперплазії ендометрія.

Сучасна класифікація викликає декілька проблем. По-перше, існуючі розбіжності у класифікаціях призводять до ускладнення процесів, таких як шифрування медичного матеріалу, встановлення діагнозів, а також формування єдиного підходу до вибору лікувальної стратегії, діагностики та спостереження за пацієнтами.

Додатковим ускладнюючим чинником є те, що класифікація ВООЗ базується на морфологічних та цитологічних ознаках, оцінка яких може бути суб'єктивною. Це, в свою чергу, може призвести до невірної або надмірної діагнозу. Це підтверджується тим, що різні патологоанатоми можуть прийти до різних висновків, аналізуючи одні та ж мікропрепарати, через виклики, пов'язані з відтворюваністю морфологічного діагнозу.

З урахуванням цих проблем виникає насущна потреба у створенні єдиної термінології для гіперпластичних процесів і визначення чітких діагностичних та прогностичних критеріїв. Особливу увагу варто приділити біомолекулярним маркерам, які можуть надати високу точність у встановленні діагнозу, навіть якщо матеріал для дослідження є обмеженим.

В рамках проведеного дослідження було аналізовано 29 мікропрепаратів тканин ендометрія. При цьому було з'ясовано, що не завжди первинний діагноз, встановлений патологоанатомами, збігався з подальшими висновками. Зокрема, високий рівень розбіжностей спостерігався при діагностиці ендометріальної патології. Також не можна ігнорувати значущість встановлення правильного діагнозу, особливо у пацієнок з метаболічним синдромом.

Результати дослідження підтвердили, що патогістологічний метод є найбільш точним при діагностуванні поліпів тіла матки. При цьому правильний діагноз було встановлено лише у 37,5 % випадків, у 12,5 % була зафіксована гіпердіагностика, а в інших 50,0 % випадків була виявлена інша патологія, що має аналогічний ступінь важкості.

В дослідженні з гіперплазією ендометрія було виявлено, що якість діагностики залишається не ідеальною. Повне відповідання первинних та післядослідницьких діагнозів спостерігалось лише в 33,3% випадках. Щодо гіпердіагностики гіперплазії, такий розвиток подій було виявлено в 19,0% діагнозів. З іншого боку, в 47,7% випадках була виявлена помилкова оцінка ступеня серйозності патологічного стану. Зокрема, в порівнянні з первинними діагнозами, менш серйозна гіперплазія виявилася у 19,0% випадків. Тоді як в

інших 23,8% була виявлена інша патологія зі схожим ступенем серйозності або поєднана патологія. У 4,8% випадках післядослідницькі діагнози вказували на більш важкий стан хвороби.

Ці дані яскраво демонструють, що в більшості випадків післядослідницькі діагнози не збігалися з первинними. Особливу увагу варто звернути на неспівпадіння діагнозів у випадках з поєднаними патологіями, такими як залозисто-(мікро)поліпозна гіперплазія ендометрія. Після детального аналізу матеріалів з попередніми патогістологічними діагнозами в більшості випадків не було підтверджено або поліпоз, або наявність гіперплазії.

Важливо зрозуміти, що ці дані не обов'язково вказують на помилковість попередніх діагнозів. Це свідчить про певний ступінь суб'єктивізму в оцінці біоптатів ендометрія при використанні традиційних методів дослідження. Ця проблема акцентує на необхідності застосування більш об'єктивних методів, таких як імуноморфологія.

Точність діагностики також залежить від часу отримання біопсійного матеріалу. Невідповідність між клінічними та патогістологічними даними може бути зумовлена збором матеріалу в невідповідний період жіночого циклу.

Діагностика окремих патологій, наприклад, поліпів ендометрія, виявилася дещо точнішею. Було зафіксовано лише деяке незбігання діагнозів, зокрема, щодо супутньої залозистої гіперплазії.

Отримані результати дослідження мають велике клінічне значення, оскільки вони можуть впливати на вибір методу лікування пацієнтки. Так, тактика лікування пацієток з гіперплазією відличається від тактики лікування поліпів. З урахуванням особливостей пацієток з метаболічним синдромом, актуальність розробки нової класифікації патологій є беззаперечною.

На закінчення слід підкреслити, що хоча були розбіжності в діагнозах менш серйозних форм гіперплазії, думка дослідників щодо найбільш важких форм, таких як комплексна гіперплазія, зазвичай збігалася.

При аналізі гістологічного матеріалу було виявлено патологічні зміни більш високого ступеня важкості у випадках, коли первинний діагноз був залозиста гіперплазія ендометрія. Головним чином ці розбіжності стосувались характеристик процесу, а не самого діагнозу. Тобто, при повторному аналізі біоптатів, де було вказано наявність простої гіперплазії, виявлено ознаки її комплексної форми.

В цілому, розглядаючи випадки неспівпадіння діагнозів, можна підкреслити, що більшість з них належить до категорії гіперпластичних змін (за винятком ситуацій, коли патологічні зміни у ендометрії не були підтверджені). Зазвичай розбіжності в діагнозах обмежуються не тільки сферою гіперпластичних процесів, але й в межах їх важкості.

Висновки. Розбіжності у поглядах та формулюваннях патоморфологічних висновків акцентують на терміновість розробки нової

класифікації гіперпластичних процесів ендометрія. Альтернативно може бути оптимізована існуюча класифікація, вдосконалюючи критерії діагностики та враховуючи гормональні фази менструального циклу при визначенні оптимального часу для взяття біопсійного матеріалу.

Література:

1. Vellios F. Endometrial hyperplasias, precursors of endometrial carcinoma. *Pathol Annu* 1972; 7: 201–229.
2. Ring KL, Mills AM, Modesitt SC. Endometrial Hyperplasia. *Obstetrics and Gynecology* 2022; 140(6): 1061–1075. DOI: 10.1097/AOG.0000000000004989.
3. Landrum LM, Zuna RE, Walker JL. Endometrial Hyperplasia, Estrogen Therapy, and the Prevention of Endometrial Cancer. *Clinical Gynecologic Oncology*, Elsevier; 2018. DOI: 10.1016/B978-0-323-40067-1.00004-8.
4. Montgomery BE, Daum GGS, Dunton CCJ, Montgomery B, Daum GGS, Dunton CCJ. *Endometrial Hyperplasia: A Review*. vol. 59. 2004. DOI: 10.1097/00006254-200405000-00025.
5. Emons G, Beckmann MW, Schmidt D, Mallmann P, Uterus commission of the Gynecological Oncology Working Group (AGO) for the U commission of the GOWG, Endometriumhyperplasien NW klassifikation Der. New WHO Classification of Endometrial Hyperplasias. *Geburtshilfe Und Frauenheilkunde* 2015; 75(2): 135–136. DOI: 10.1055/s-0034-1396256.
6. Hannemann MM, Alexander HM, Cope NJ, Acheson N, Phillips A. Endometrial hyperplasia: a clinician's review. *Obstetrics, Gynaecology and Reproductive Medicine* 2010; 20(4): 116–120. DOI: 10.1016/j.ogrm.2010.01.002.
7. Linkov F, Edwards R, Balk J, Yurkovetsky Z, Stadterman B, Lokshin A, *et al.* Endometrial hyperplasia, endometrial cancer and prevention: Gaps in existing research of modifiable risk factors. *European Journal of Cancer* 2008; 44(12): 1632–1644. DOI: 10.1016/j.ejca.2008.05.001.
8. Lacey J V, Sherman ME, Rush BB, Ronnett BM, Ioffe OB, Duggan MA, *et al.* Absolute risk of endometrial carcinoma during 20-year follow-up among women with endometrial hyperplasia. *Journal of Clinical Oncology : Official Journal of the American Society of Clinical Oncology* 2010; 28(5): 788–792. DOI: 10.1200/JCO.2009.24.1315.
9. Giordano G, Gnetti L, Merisio C, Melpignano M. Postmenopausal status, hypertension and obesity as risk factors for malignant transformation in endometrial polyps. *Maturitas* 2007; 56(2): 190–197. DOI: 10.1016/j.maturitas.2006.08.002.
10. Reed SD, Newton KM, Clinton WL, Epplein M, Garcia R, Allison K, *et al.* Incidence of endometrial hyperplasia. *American Journal of Obstetrics and Gynecology* 2009; 200(6). DOI: 10.1016/j.ajog.2009.02.032.
11. Horn LC, Meinel A, Handzel R, Einkenkel J. Histopathology of endometrial hyperplasia and endometrial carcinoma. *Annals of Diagnostic Pathology* 2007; 11(4): 297–311. DOI: 10.1016/j.anndiagpath.2007.05.002.
12. Reed SD, Urban RR. Classification and diagnosis of endometrial hyperplasia. *UpToDate* 2019: 1–21.

References:

1. Vellios F. Endometrial hyperplasias, precursors of endometrial carcinoma. *Pathol Annu* 1972; 7: 201–229.
2. Ring KL, Mills AM, Modesitt SC. Endometrial Hyperplasia. *Obstetrics and Gynecology* 2022; 140(6): 1061–1075. DOI: 10.1097/AOG.0000000000004989.

3. Landrum LM, Zuna RE, Walker JL. Endometrial Hyperplasia, Estrogen Therapy, and the Prevention of Endometrial Cancer. *Clinical Gynecologic Oncology*, Elsevier; 2018. DOI: 10.1016/B978-0-323-40067-1.00004-8.
4. Montgomery BE, Daum GGS, Dunton CCJ, Montgomery B, Daum GGS, Dunton CCJ. *Endometrial Hyperplasia: A Review*. vol. 59. 2004. DOI: 10.1097/00006254-200405000-00025.
5. Emons G, Beckmann MW, Schmidt D, Mallmann P, Uterus commission of the Gynecological Oncology Working Group (AGO) for the U commission of the GOWG, Endometriumhyperplasien NW klassifikation Der. New WHO Classification of Endometrial Hyperplasias. *Geburtshilfe Und Frauenheilkunde* 2015; 75(2): 135–136. DOI: 10.1055/s-0034-1396256.
6. Hannemann MM, Alexander HM, Cope NJ, Acheson N, Phillips A. Endometrial hyperplasia: a clinician's review. *Obstetrics, Gynaecology and Reproductive Medicine* 2010; 20(4): 116–120. DOI: 10.1016/j.ogrm.2010.01.002.
7. Linkov F, Edwards R, Balk J, Yurkovetsky Z, Stadterman B, Lokshin A, *et al.* Endometrial hyperplasia, endometrial cancer and prevention: Gaps in existing research of modifiable risk factors. *European Journal of Cancer* 2008; 44(12): 1632–1644. DOI: 10.1016/j.ejca.2008.05.001.
8. Lacey J V, Sherman ME, Rush BB, Ronnett BM, Ioffe OB, Duggan MA, *et al.* Absolute risk of endometrial carcinoma during 20-year follow-up among women with endometrial hyperplasia. *Journal of Clinical Oncology : Official Journal of the American Society of Clinical Oncology* 2010; 28(5): 788–792. DOI: 10.1200/JCO.2009.24.1315.
9. Giordano G, Gnetti L, Merisio C, Melpignano M. Postmenopausal status, hypertension and obesity as risk factors for malignant transformation in endometrial polyps. *Maturitas* 2007; 56(2): 190–197. DOI: 10.1016/j.maturitas.2006.08.002.
10. Reed SD, Newton KM, Clinton WL, Epplein M, Garcia R, Allison K, *et al.* Incidence of endometrial hyperplasia. *American Journal of Obstetrics and Gynecology* 2009; 200(6). DOI: 10.1016/j.ajog.2009.02.032.
11. Horn LC, Meinel A, Handzel R, Einkenkel J. Histopathology of endometrial hyperplasia and endometrial carcinoma. *Annals of Diagnostic Pathology* 2007; 11(4): 297–311. DOI: 10.1016/j.anndiagpath.2007.05.002.
12. Reed SD, Urban RR. Classification and diagnosis of endometrial hyperplasia. *UpToDate* 2019: 1–21.

УДК 616.382-092-006

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-791-800](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-791-800)

Пришляк Антоніна Михайлівна доктор медичних наук, професор кафедри анатомії людини, Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського, майдан Волі, 1, м. Тернопіль, 46001, <https://orcid.org/0000-0003-4430-3735>

Коноваленко Сергій Олександрович доктор медичних наук, професор, професор кафедри оперативної хірургії та клінічної анатомії, Тернопільський національний медичний університет імені І.Я. Горбачевського МОЗ України, вул. Глибока 19а, м. Тернопіль, 46001, <https://orcid.org/0000-0002-3478-462X>

Кошарний Володимир Віталійович доктор медичних наук, професор кафедри анатомії людини, клінічної анатомії та оперативної хірургії, Дніпровський державний медичний університет, вул. Володимира Вернадського, 9, м. Дніпро, 49044, <https://orcid.org/0000-0002-7815-3950>

АНАТОМО-ФІЗІОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВЕЛИКОГО ЧЕПЦЯ, ЯК МІШЕНІ ДЛЯ МЕТАСТАЗУВАННЯ

Анотація. В даний час увагу дослідників все більше привертає мікрооточення злоякісних пухлин, яке може модифікувати їх біологічну поведінку та впливати на перебіг захворювання. Тому центром досліджень нещодавно стали молочні плями, як основні місця імплантації метастазів ракових клітин у чепці. Крім молочних плям, нещодавно виявлено, що стовбурові жирові клітини та зрілі адипоцити відіграють важливу роль у міграції пухлинних клітин до чепця, оскільки між адипоцитами та молочними плямами можуть відбуватися різні взаємодії, що є посередниками метастатичних процесів. Жировий матрикс сприяє взаємодії між адипоцитами, судинними стромальними клітинами, раковими клітинами та макрофагами під час метастазування. Адипоцити та макрофаги опосередковано працюють разом, створюючи класичний протипухлинний запальний стан низького ступеня. Це запалення є результатом прозапальної комунікації між адипоцитами та імунними клітинами. У цьому огляді ми зосереджуємося на сальнику, депо білої жирової тканини внутрішніх органів, як органі, багатому на адипоцити, що є місцем значного метастатичного росту. Ми розкриваємо потенційні характеристики, які роблять його середовищем привабливим і сприятливим для вторинного росту пухлини. Особлива увага приділяється тому, як адипоцити сальника модулюють мікрооточення пухлини, сприяючи ангіогенезу, впливаючи на імунні клітини та змінюючи метаболізм для

підтримки росту та виживання метастатичних ракових клітин. У метастатичному каскаді злоякісних пухлин у великий чепець відіграє комплекс факторів до яких можна віднести молочні плями з їх клітинним складом, адипоцити та продуковані ними біологічно активні речовини, що виділяються даними компонентами у тісному взаємозв'язку. Подальші дослідження відкриють нові морфо-функціональні особливості великого чепця, що будуть мати вирішальне значення у лікуванні злоякісних пухлин, їх метастазів та профілактиці рецидивів.

Ключові слова: великий чепець, жирова тканина, адипоцити, молочні плями, макрофаги, метастази.

Pryshlyak Antonina Mykhailivna Doctor of Medical Sciences, Professor of the Department of Human Anatomy, Ternopil National Medical University named after I.Ya. Gorbachevsky, Voli Maidan, 1, Ternopil, 46001, <https://orcid.org/0000-0003-4430-3735>

Kosharnyy Volodymyr Vitaliyovych Doctor of medical sciences, professor of the department of human anatomy, clinical anatomy and operative surgery, Dnipro State Medical University, 9, Volodymyr Vernadskyi str., Dnipro, 49044, <https://orcid.org/0000-0002-7815-3950>

Konovalenko Sergiy Oleksandrovych Doctor of Medical Sciences, Professor, Professor of the Department of Operative Surgery and Clinical Anatomy, Ternopil National Medical University named after I.Ya. Gorbachevsky Ministry of Health of Ukraine, Gliboka St., 19a, Ternopil, 46001, <https://orcid.org/0000-0002-3478-462X>

ANATOMIC AND PHYSIOLOGICAL FEATURES OF THE GREATER OMENTUM AS TARGETS FOR METASTASIS

Abstract. Currently, the microenvironment of malignant tumors, which can modify their biological behavior and influence the course of the disease, is increasingly attracting the attention of researchers. Therefore, milk spots have recently become the center of research, as the main sites of implantation of cancer cell metastases to the greater omentum. In addition to milk spots, it was recently discovered that stem fat cells and mature adipocytes play an important role in the migration of tumor cells to the greater omentum, since various interactions between adipocytes and milk spots can occur, which are mediators of metastatic processes. Adipose matrix facilitates interaction between adipocytes, vascular stromal cells, cancer cells and macrophages during metastasis. Adipocytes and macrophages indirectly work together to create a classic low-grade antitumor inflammatory state. This inflammation results from proinflammatory communication between adipocytes and immune cells. In this review, we focus on the greater omentum, the

visceral white adipose tissue depot, as an adipocyte-rich organ that is the site of significant metastatic growth. We reveal the potential characteristics that make its environment attractive and favorable for secondary tumor growth. Particular attention is paid to how adipocytes of greater omentum modulate the tumor microenvironment by promoting angiogenesis, influencing immune cells, and altering metabolism to support the growth and survival of metastatic cancer cells. In the metastatic cascade of malignant tumors, a complex of factors plays a big role, including milk spots with their cellular composition, adipocytes and biologically active substances produced by them, which are secreted by these components in a close relationship. Further research will reveal new morpho-functional features of the greater omentum, which will be of crucial importance in the treatment of malignant tumors, their metastases, and the prevention of relapses.

Keywords: greater omentum, adipose tissue, adipocytes, milk spots, macrophages, metastases.

Постановка проблеми. Великий чепець є частиною очеревини та найбільшою її складкою в тілі людини. Великий чепець починається від великої кривизни шлунка, поверхневі два шари простягаються вниз до рівня пупка і повертаються назад, утворюючи дублікатуру, в результаті чого формується чотирьохшарова його будова [1]. Великий чепець – не лише резервуар жирової тканини, а також є важливим органом імуногенезу та регенерації, виконує роль регулятора обміну рідини в черевній порожнині, відповідає за метаболічні процеси в організмі та велику кількість інших функцій [2, 3]. Та незважаючи на це, він також часто мішень для метастазування злоякісних пухлин у зв'язку з чим його видаляють. Тому питання рутинної оментектомії та її обсяг досі залишаються відкритими [4], а знання механізму та особливостей метастатичного каскаду будуть корисними для вирішення даного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ураження чепця можна поділити на непухлинні (запальні, інфекційні, реактивні), пухлиноподібні та неопластичні (первинні та вторинні) [5]. Найбільш поширеним типом новоутворень чепця є метастази. Найбільш частим джерелом метастазування є рак шлунку та яєчників [6].

У клінічній практиці більшість пацієнтів із метастазами злоякісних пухлин у чепець мають зазвичай виявлену первинну пухлину, наприклад рак легенів, рак молочної залози, рак яєчників, рак печінки та пухлини травного тракту, які підтверджені за допомогою КТ, МРТ та інших методів [7].

В даний час увагу дослідників все більше привертає мікрооточення злоякісних пухлин, яке може модифікувати їх біологічну поведінку та впливати на перебіг захворювання. Тому центром досліджень нещодавно стали молочні плями, як основні місця імплантації метастазів ракових клітин у чепці. Крім молочних плям, нещодавно виявлено, що стовбурові жирові

клітини та зрілі адипоцити відіграють важливу роль у міграції пухлинних клітин до чепця, оскільки між адипоцитами та молочними плямами можуть відбуватися різні взаємодії, що є посередниками метастатичних процесів [8]. Адипоцити великого чепця є структурними компонентами молочних плям до складу яких також входять фібробласти, мезотеліальні клітини, ендотеліальні клітини, макрофаги, стромальні клітини та високий ендотелій вен, тоді як міграційні компоненти включають лімфоцити, гранулоцити та моноцити [2, 9].

Літературні джерела свідчать, що лімфоїдні структури великого чепця не тільки відіграють захисну роль, а й мають імуносупресивну дію, яка реалізується при метастазуванні злоякісних пухлин. Резидентні клітини імунної системи не можуть запобігти росту метастатичної пухлини. Прозапальні цитокіни, хемокіни, фактори росту, секретовані імунними, пухлинними, мезотеліальними клітинами, створюють умови для розвитку пухлини, чому сприяє оточуюча жирова тканина. Хоча наше розуміння того, як адипоцити впливають на прогресування пухлини, значно зросло за останні кілька років, механізми, за допомогою яких адипоцити регулюють метастатичну нішу, недостатньо вивчені. Тому лікування, що включає імунотерапію, повинно бути спрямоване не лише на елімінацію пухлинних клітин, а й на подолання імуносупресивного середовища [10].

Важливим залишається вивчення наявності різних факторів локального імунітету у великому чепці, які можуть як сприяти, так і перешкоджати дисемінації пухлини.

Метою було огляд літературних джерел для дослідження окремих анатомо-фізіологічних особливостей великого чепця, що є факторами сприяння метастазуванню.

Виклад основного матеріалу. Пухлинна інвазія та метастази залишаються причинами смерті та серйозними проблемами для хворих на рак. Як регіональне прогресування пухлини, перитонеальний карциноматоз здебільшого виникає внаслідок раку шлунка, прямої кишки та яєчників [8].

На відміну від гематогенних або лімфогенних метастазів, патологічний процес канцероматозу очеревини включає такі аспекти перитонеального метастазування ракових клітин: адгезію, деградацію, міграцію, ангиогенез та імунне ухилення [11], при якому активну участь також беруть модифікація генів і велика кількість біоактивних сполук. Точний патофізіологічний механізм залишається неясним. Проте все більше досліджень перитонеального канцероматозу встановили, що пухлинні клітини спеціально обирають сальник як місце імплантації [8, 12]. Анатомічна особливість сальника полягає в його приляганні до первинних пухлин черевної порожнини [13]. Будучи центральним регулятором перитонеального гомеостазу, сальник також виконує активні функції в регуляції транспорту рідини та розчинених речовин і сприянні ангиогенезу [2]. Як тільки злоякісні клітини, транспортовані перитонеальними рідинами, з'являються у сальнику, вони набувають

здатність колонізувати навколишні судини та проліферувати. Добре відомо, що пухлинна інвазія та метастазування тісно пов'язані за допомогою мікрооточення ракових клітин і саме молочні плями відіграють провідну роль у створенні цього мікрооточення [14, 15].

Очеревинна порожнини є основним місцем локалізації молочних плям, але їх можна знайти в багатьох інших тканинах [16]. Важливим є те, що не молочні плями, а саме їх клітинний склад, приймає безпосередню участь у створенні мікрооточення для ракових клітин, а взаємодія лімфоїдних утворень чепця з його адипоцитами [17]. Крім того, низка клінічних досліджень пов'язує ожиріння з підвищеною захворюваністю на рак, прогресуванням і метастазуванням, а жировій тканині тепер приписують як системний, так і місцевий вплив на розвиток пухлини та виживання. Адипоцити, основний компонент жирової тканини, є значним джерелом ліпідів, цитокінів і адипокінів, і їх присутність у мікрооточенні пухлини суттєво впливає на міжклітинні зв'язки, передачу сигналів і метаболізм [18]. Вперше про роль адипоцитів у сприянні міграції та інвазії ракових клітин повідомили Німан та співавтори [19], які показали, що адипоцити можуть діяти як джерело енергії для ракових клітин. Проте, Кларк та ін. [20] у двоетапній моделі чепцевої колонізації, показали, що перший крок для адгезії та локалізації залежить від молочних плям, а адипоцити потім забезпечують наявність жирних кислот для швидкої проліферації та росту пухлини, сприяючи подальшій пухлинній прогресії. Отже, молочні плями й адипоцити відіграють різні та взаємодоповнюючі ролі в метастатичному процесі у черевній порожнині.

За результатами досліджень Natsume M. та співавторів [21] було встановлено, що чепцеві адипоцити, як мікрооточення пухлини, індукують ріст пухлини та розвиток перитонеальних метастазів. Вони встановили, що хемокіновий ліганд 2, який виділяється чепцевими адипоцитами, стимулює первинні пухлини раку шлунка через фосфорилування протеїнкінази B, а це безпосередньо сприяє росту та інвазії раку шлунка. Крім того, пухлинні клітини після чепцевої стимуляції перетворюються на ангіогенний фенотип через надекспресію гіпоксія-індукованого фактору 1 α та фактору росту ендотелію судин A, що також стимулює ріст та інвазію пухлини.

Подібно до раку шлунка, рак яєчників також характеризується великим і швидким перитонеальним метастазуванням, за допомогою опосередкованої дії інтерлейкіну-8, оскільки останній має ті самі рецептори, що й хемокіновий ліганд 2 [21]. За іншим дослідженням встановлено, що чепцеві адипоцити надмірно експресують сіль-індуковану кіназу 2 у клітинах раку яєчників, що індукує проліферацію клітин і перитонеальні метастази через сигнальний шлях R13K-AKT [22].

Жировий матрикс сприяє взаємодії між адипоцитами, судинними стромальними клітинами, раковими клітинами та макрофагами під час метастазування [23]. Адипоцити та макрофаги опосередковано працюють

разом, створюючи класичний протипухлинний запальний стан низького ступеня. Це запалення є результатом прозапальної комунікації між адипоцитами та імунними клітинами. Проте в жировій тканині існує кілька механізмів, які викликають хронічне запалення низького ступеня. Адипоцити активують запальну реакцію, збільшують адипоцитарний інтерлейкін-10, послаблюють запальну поляризацію макрофагів жирової тканини, активують проліферацію резидентних Т-клітини, стимулюють накопичення та поляризацію макрофагів жирової тканини і посилюють запалення жиру [24].

Макрофаги відіграють важливу роль у пухлинах. Залежно від способу активації, вони можуть сприяти росту пухлини, пригнічувати місцевий імунітет, атакувати пухлинні клітини і навіть підтримувати імунітет пухлини. Тканинно-резидентні макрофаги CD163+ сальника відіграють певну роль у злоякісному прогресуванні раку яєчників та розвитку інвазивного захворювання [25]. Подальші дослідження з'ясують молекулярну основу взаємозв'язку між тканинними макрофагами і клітинами злоякісних пухлин, що призводить до активізації різних сигнальних шляхів.

Важливо, що сучасна модель метастазування пухлин у великий чепець демонструє посилений ріст пухлини та перитонеальну дисемінацію у хворих із збереженням сальника порівняно з хворими, яким провели оментектомію. Це свідчать про те, що сальник сприяє росту пухлини і їх перитонеальному поширенню. Повна оментектомія могла б сприяти зменшенню рецидивів раку із перитонеальною дисемінацією [21].

Висновки. Отже, у метастатичному каскаді злоякісних пухлин у великий чепець відіграє комплекс факторів до яких можна віднести молочні плями з їх клітинним складом, адипоцити та продуковані ними біологічно активні речовини, що виділяються даними компонентами у тісному взаємозв'язку. Подальші дослідження відкриють нові морфо-функціональні особливості великого чепця, що будуть мати вирішальне значення у лікуванні злоякісних пухлин, їх метастазів та профілактиці рецидивів.

Література:

1. Yoo, E., Kim, J. H., Kim, M. J., Yu, J. S., Chung, J. J., Yoo, H. S., & Kim, K. W. (2007). Greater and lesser omenta: normal anatomy and pathologic processes. *Radiographics*, 27(3), 707-720. <https://doi.org/10.1148/rg.273065085>
2. Коноваленко, С., Филенко, Б., Ройко, Н., Кошарний, В. (2023). Морфофункціональні особливості великого чепця, як органу імуногенезу та регенерації. *Перспективи та інновації науки*, 12(30):949-959. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)-949-959](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-949-959)
3. Korac, A., Srdic-Galic, B., Kalezic, A., Stancic, A., Otasevic, V., Korac, B., Jankovic, A. (2021). Adipokine signatures of subcutaneous and visceral abdominal fat in normal-weight and obese women with different metabolic profiles. *Archives of Medical Science: AMS*, 17(2),323. <https://doi.org/10.5114/aoms/92118>
4. Koppe, M. J., Nagtegaal, I. D., de Wilt, J. H., & Ceelen, W. P. (2014). Recent insights into the pathophysiology of omental metastases. *Journal of surgical oncology*, 110(6), 670-675. <https://doi.org/10.1002/jso.23681>.

5. Wasnik, A. P., Maturen, K. E., Kaza, R. K., Al-Hawary, M. M., & Francis, I. R. (2015). Primary and secondary disease of the peritoneum and mesentery: review of anatomy and imaging features. *Abdominal Imaging*, 40, 626-642. <https://doi.org/10.1007/s00261-014-0232-8>
6. De Blasis, I., Moruzzi, M. C., Moro, F., Mascilini, F., Cianci, S., Turco, L. C., et al. (2019). Role of ultrasound in advanced peritoneal malignancies. *Minerva Medica*, 110(4), 292-300. <https://doi.org/10.23736/s0026-4806.19.06103-2>
7. Dresen, R. C., De Vuysere, S., De Keyzer, F., Van Cutsem, E., Prenen, H., Vanslebrouck, R., et al. (2019). Whole-body diffusion-weighted MRI for operability assessment in patients with colorectal cancer and peritoneal metastases. *Cancer Imaging*, 19(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s40644-018-0187-z>
8. Liu, J., Geng, X., & Li, Y. (2016). Milky spots: omental functional units and hotbeds for peritoneal cancer metastasis. *Tumor Biology*, 37, 5715-5726. <https://doi.org/10.1007/s13277-016-4887-3>
9. Степанчук, А.П., Федорченко, І.Л., Тарасенко Я.А., Тихонова, О.О., Филенко, Б.М. (2021). Гістоструктура великого чепця людини в нормі і перитоніті. *Український журнал медицини, біології та спорту*, 5 (33), 127–133. <https://doi.org/10.26693/jmbs06.05.127>
10. Златник, Е. Ю., Непомнящая, Е. М., Женило, О. Е., Никитина, В. П., Вереникина, Е. В., & Никитин, И. С. (2019). Иммуные структуры большого сальника и их роль в метастазировании злокачественных опухолей. *Казанский медицинский журнал*, 100(6), 935-943. <https://doi.org/10.17816/KMJ2019-935>
11. Yonemura, Y., Kawamura, T., Bandou, E., Tsukiyama, G., Endou, Y., & Miura, M. (2007). The natural history of free cancer cells in the peritoneal cavity. *Advances in peritoneal surface oncology*, 11-23.
12. Khan, S. M., Funk, H. M., Thiolloy, S., Lotan, T. L., Hickson, J., Prins, G. S., et al. (2010). In vitro metastatic colonization of human ovarian cancer cells to the omentum. *Clinical & experimental metastasis*, 27, 185-196. <https://doi.org/10.1007/s10585-010-9317-0>
13. Федорченко, І. Л., Степанчук, (2019). Морфологія великого чепця людини та клінічні аспекти. *Вісник проблем біології і медицини*, 3 (152), 36–40. <https://doi.org/10.29254/2077-4214-2019-3-152-36-40>
14. Wu, S. D., Ma, Y. S., Fang, Y., Liu, L. L., Fu, D., Shen, X. Z. (2012). Role of the microenvironment in hepatocellular carcinoma development and progression. *Cancer treatment reviews*, 38(3), 218-225. <https://doi.org/10.1016/j.ctrv.2011.06.010>
15. Tsujimoto, H., Hagiwara, A., Shimotsuma, M., Sakakura, C., Osaki, K., Sasaki, S., et al. (1996). Role of milky spots as selective implantation sites for malignant cells in peritoneal dissemination in mice. *Journal of cancer research and clinical oncology*, 122, 590-595. <https://doi.org/10.1007/BF01221190>
16. Cleypool, C. G., Schurink, B., van der Horst, D. E., Bleys, R. L. (2020). Sympathetic nerve tissue in milky spots of the human greater omentum. *Journal of anatomy*, 236(1), 156-164. <https://doi.org/10.1111/joa.13077>
17. Motohara, T., Masuda, K., Morotti, M., Zheng, Y., El-Sahhar, S., Chong, K. Y., et al. Ahmed, A. A. (2019). An evolving story of the metastatic voyage of ovarian cancer cells: cellular and molecular orchestration of the adipose-rich metastatic microenvironment. *Oncogene*, 38(16), 2885-2898. <https://doi.org/10.1038/s41388-018-0637-x>
18. Chkourko Gusky, H., Diedrich, J., MacDougald, O. A., Podgorski, I. (2016). Omentum and bone marrow: how adipocyte-rich organs create tumour microenvironments conducive for metastatic progression. *Obesity reviews*, 17(11), 1015-1029. <https://doi.org/10.1111/obr.12450>
19. Nieman, K. M., Kenny, H. A., Penicka, C. V., Ladanyi, A., Buell-Gutbrod, R., Zillhardt, M. R., et al. (2011). Adipocytes promote ovarian cancer metastasis and provide energy for rapid tumor growth. *Nature medicine*, 17(11), 1498-1503. <https://doi.org/10.1038/nm.2492>

20. Clark, R., Krishnan, V., Schoof, M., Rodriguez, I., Theriault, B., Chekmareva, M., Rinker-Schaeffer, C. (2013). Milky spots promote ovarian cancer metastatic colonization of peritoneal adipose in experimental models. *The American journal of pathology*, 183(2), 576-591. <https://doi.org/10.1016/j.ajpath.2013.04.023>.

21. Natsume, M., Shimura, T., Iwasaki, H. et al. (2020). Omental adipocytes promote peritoneal metastasis of gastric cancer through the CXCL2–VEGFA axis. *Br J Cancer*, 123, 459–470. <https://doi.org/10.1038/s41416-020-0898-3>

22. Miranda, F., Mannion, D., Liu, S., Zheng, Y., Mangala, L. S., Redondo, C. et al. (2016). Salt-inducible kinase 2 couples ovarian cancer cell metabolism with survival at the adipocyte-rich metastatic niche. *Cancer Cell*, 30, 273–289. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ccell.2016.06.020>

23. Park, J., Morley, T. S., Kim, M., Clegg, D. J., & Scherer, P. E. (2014). Obesity and cancer—mechanisms underlying tumour progression and recurrence. *Nature Reviews Endocrinology*, 10(8), 455-465. <https://doi.org/10.1038/nrendo.2014.94>

24. Habanjar, O., Diab-Assaf, M., Caldefie-Chezet, F., & Delort, L. (2022). The impact of obesity, adipose tissue, and tumor microenvironment on macrophage polarization and metastasis. *Biology*, 11(2), 339. <https://doi.org/10.3390/biology11020339>

25. Etzerodt, A., Moulin, M., Doktor, T. K., Delfini, M., Mossadegh-Keller, N., Bajenoff, M., et al. (2020). Tissue-resident macrophages in omentum promote metastatic spread of ovarian cancer. *Journal of Experimental Medicine*, 217(4). <https://doi.org/10.1084/jem.20191869>

References:

1. Yoo, E., Kim, J. H., Kim, M. J., Yu, J. S., Chung, J. J., Yoo, H. S., & Kim, K. W. (2007). Greater and lesser omenta: normal anatomy and pathologic processes. *Radiographics*, 27(3), 707-720. <https://doi.org/10.1148/rg.273065085>

2. Konovalenko, S., Fylenko, B., Royko, N., Kosharnyy, V. (2023). Morfofunktsionalni osoblyvosti velykogo cheptsya, yak organu imunogenezu ta regeneratsiyi [Morphofunctional features of the greater omentum as an organ of immunogenesis and regeneration]. *Perspektyvy ta innovatsiyi nauky*, 12(30):949-959. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12\(30\)-949-959](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-12(30)-949-959)

3. Korac, A., Srdic-Galic, B., Kalezic, A., Stancic, A., Otasevic, V., Korac, B., Jankovic, A. (2021). Adipokine signatures of subcutaneous and visceral abdominal fat in normal-weight and obese women with different metabolic profiles. *Archives of Medical Science: AMS*, 17(2), 323. <https://doi.org/10.5114/aoms/92118>

4. Koppe, M. J., Nagtegaal, I. D., de Wilt, J. H., & Ceelen, W. P. (2014). Recent insights into the pathophysiology of omental metastases. *Journal of surgical oncology*, 110(6), 670-675. <https://doi.org/10.1002/jso.23681>.

5. Wasnik, A. P., Maturen, K. E., Kaza, R. K., Al-Hawary, M. M., & Francis, I. R. (2015). Primary and secondary disease of the peritoneum and mesentery: review of anatomy and imaging features. *Abdominal Imaging*, 40, 626-642. <https://doi.org/10.1007/s00261-014-0232-8>

6. De Blasis, I., Moruzzi, M. C., Moro, F., Mascilini, F., Cianci, S., Turco, L. C., et al. (2019). Role of ultrasound in advanced peritoneal malignancies. *Minerva Medica*, 110(4), 292-300. <https://doi.org/10.23736/s0026-4806.19.06103-2>

7. Dresen, R. C., De Vuysere, S., De Keyzer, F., Van Cutsem, E., Prenen, H., Vanslebrouck, R., et al. (2019). Whole-body diffusion-weighted MRI for operability assessment in patients with colorectal cancer and peritoneal metastases. *Cancer Imaging*, 19(1), 1-10. <https://doi.org/10.1186/s40644-018-0187-z>

8. Liu, J., Geng, X., & Li, Y. (2016). Milky spots: omental functional units and hotbeds for peritoneal cancer metastasis. *Tumor Biology*, 37, 5715-5726. <https://doi.org/10.1007/s13277-016-4887-3>

9. Stepanchuk, A.P., Fedorchenko, I.L., Tarasenko Ya.A., Tykhonova, O.O., Fylenko, B.M. (2021). Gistostruktura velykogo cheptsya lyudyny v normi i perytoniti. [Histostucture of the Normal Human Greater Omentum and in Peritonitis]. *Ukrayinskyy zhurnal medytsyny, biologiyi ta sportu*, 5 (33), 127–133. <https://doi.org/10.26693/jmbs06.05.127>.

10. Zlatnyk, E. Yu., Nepomnyashchaya, E. M., Zhenylo, O. E., Nykytyna, V. P., Verenykyna, E. V., & Nykytyn, Y. S. (2019). Ymmunnye struktury bolshogo salnyka y ykh rol v metastazyrovanny zlokachestvennykh opukholey [Immune structures of the greater omentum and their role in metastasis of malignant tumors]. *Kazanskyi medytsynskyi zhurnal*, 100(6), 935-943. <https://doi.org/10.17816/KMJ2019-935>.
11. Yonemura, Y., Kawamura, T., Bandou, E., Tsukiyama, G., Endou, Y., & Miura, M. (2007). The natural history of free cancer cells in the peritoneal cavity. *Advances in peritoneal surface oncology*, 11-23.
12. Khan, S. M., Funk, H. M., Thiolloy, S., Lotan, T. L., Hickson, J., Prins, G. S., et al. (2010). In vitro metastatic colonization of human ovarian cancer cells to the omentum. *Clinical & experimental metastasis*, 27, 185-196. <https://doi.org/10.1007/s10585-010-9317-0>
13. Fedorchenko, I. L., Stepanchuk, (2019). Morfologiya velykogo cheptsya lyudyny ta klinichni aspekty [Morphology of large human oil seal and clinical aspects]. *Visnyk problem biologiyi i medytsyny*, 3 (152), 36–40. <https://doi.org/10.29254/2077-4214-2019-3-152-36-40>
14. Wu, S. D., Ma, Y. S., Fang, Y., Liu, L. L., Fu, D., Shen, X. Z. (2012). Role of the microenvironment in hepatocellular carcinoma development and progression. *Cancer treatment reviews*, 38(3), 218-225. <https://doi.org/10.1016/j.ctrv.2011.06.010>
15. Tsujimoto, H., Hagiwara, A., Shimotsuma, M., Sakakura, C., Osaki, K., Sasaki, S., et al. (1996). Role of milky spots as selective implantation sites for malignant cells in peritoneal dissemination in mice. *Journal of cancer research and clinical oncology*, 122, 590-595. <https://doi.org/10.1007/BF01221190>
16. Cleypool, C. G., Schurink, B., van der Horst, D. E., Bleys, R. L. (2020). Sympathetic nerve tissue in milky spots of the human greater omentum. *Journal of anatomy*, 236(1), 156-164. <https://doi.org/10.1111/joa.13077>
17. Motohara, T., Masuda, K., Morotti, M., Zheng, Y., El-Sahhar, S., Chong, K. Y., et al. Ahmed, A. A. (2019). An evolving story of the metastatic voyage of ovarian cancer cells: cellular and molecular orchestration of the adipose-rich metastatic microenvironment. *Oncogene*, 38(16), 2885-2898. <https://doi.org/10.1038/s41388-018-0637-x>
18. Chkourko Gusky, H., Diedrich, J., MacDougald, O. A., Podgorski, I. (2016). Omentum and bone marrow: how adipocyte-rich organs create tumour microenvironments conducive for metastatic progression. *Obesity reviews*, 17(11), 1015-1029. <https://doi.org/10.1111/obr.12450>
19. Nieman, K. M., Kenny, H. A., Penicka, C. V., Ladanyi, A., Buell-Gutbrod, R., Zillhardt, M. R., et al. (2011). Adipocytes promote ovarian cancer metastasis and provide energy for rapid tumor growth. *Nature medicine*, 17(11), 1498-1503. <https://doi.org/10.1038/nm.2492>
20. Clark, R., Krishnan, V., Schoof, M., Rodriguez, I., Theriault, B., Chekmareva, M., Rinker-Schaeffer, C. (2013). Milky spots promote ovarian cancer metastatic colonization of peritoneal adipose in experimental models. *The American journal of pathology*, 183(2), 576-591. <https://doi.org/10.1016/j.ajpath.2013.04.023>.
21. Natsume, M., Shimura, T., Iwasaki, H. et al. (2020). Omental adipocytes promote peritoneal metastasis of gastric cancer through the CXCL2–VEGFA axis. *Br J Cancer*, 123, 459–470. <https://doi.org/10.1038/s41416-020-0898-3>
22. Miranda, F., Mannion, D., Liu, S., Zheng, Y., Mangala, L. S., Redondo, C. et al. (2016). Salt-inducible kinase 2 couples ovarian cancer cell metabolism with survival at the adipocyte-rich metastatic niche. *Cancer Cell*, 30, 273–289. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ccell.2016.06.020>
23. Park, J., Morley, T. S., Kim, M., Clegg, D. J., & Scherer, P. E. (2014). Obesity and cancer—mechanisms underlying tumour progression and recurrence. *Nature Reviews Endocrinology*, 10(8), 455-465. <https://doi.org/10.1038/nrendo.2014.94>

24. Habanjar, O., Diab-Assaf, M., Caldefie-Chezet, F., & Delort, L. (2022). The impact of obesity, adipose tissue, and tumor microenvironment on macrophage polarization and metastasis. *Biology*, 11(2), 339. <https://doi.org/10.3390/biology11020339>

25. Etzerodt, A., Moulin, M., Doktor, T. K., Delfini, M., Mossadegh-Keller, N., Bajenoff, M., et al. (2020). Tissue-resident macrophages in omentum promote metastatic spread of ovarian cancer. *Journal of Experimental Medicine*, 217(4). <https://doi.org/10.1084/jem.20191869>

УДК 355.233/237

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-801-807](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-801-807)

Руденко Микола Леонідович кандидат медичних наук, керівник департаменту, Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М. Амосова Національної академії медичних наук, <https://orcid.org/0000-0003-4532-3594>

ПРОБЛЕМИ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВИХ ХІРУРГІВ З ДОСВІДУ СУЧАСНОГО ВІЙСЬКОВОГО ЧАСУ ТА ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

Анотація. У разі більшості надзвичайних ситуацій, першочергова роль у наданні медичної допомоги для населення відводиться державним медичним установам, які знаходяться в юрисдикції МОЗ України. Саме цивільні медичні організації приймають перших постраждалих, які звернулися за медичною допомогою, а в ряді випадків, вони є єдиними установами з можливістю виконання необхідних лікувальних заходів.

Водночас, одним із способів підвищення ефективності системи надання допомоги при травмах є створення різних спеціалізованих медичних центрів, вивчення результатів роботи яких є окремим напрямом досліджень. При цьому для ефективного надання медичної допомоги потерпілим потрібна не тільки раціональна організація роботи, а й хороше знання лікарями особливостей патогенезу і лікування хірургічної патології, що найчастіше зустрічається при надзвичайних ситуаціях, так як неправильне уявлення про фізичні ефекти від вогнепальних поранень, може знизити якість надання медичної допомоги.

У статті здійснено аналіз проблеми підготовки військових хірургів з досвіду сучасних військових конфліктів.

Зазначено про необхідність підготовки військових хірургів із досвіду сучасних військових конфліктів була усвідомленою і зрозумілою для влади та українського суспільства. Оскільки, саме такі фахівці стали невід'ємною складовою ефективною обороноздатності країни, і їхнє професійне навчання мало вирішальний вплив на результати військових операцій та рятування багатьох життів.

Мета. Метою роботи є аналіз проблеми підготовки військових хірургів з досвіду сучасних військових конфліктів.

Матеріали і методи: аналіз теоретичних джерел, порівняння, індукції виокремлених даних. Дослідження проведене на основі бази даних Державної установи "Національний інститут серцево-судинної хірургії імені М.М. Амосова Національної академії медичних наук України" та загальної бібліотеки літературних джерел.

Ключові слова: військовий хірург, підготовка військових хірургів, проблеми віцськових хірургів.

Rudenko Mykola Leonidovych Candidate of medical sciences, head of the department, M. Amosov National Institute of Cardiovascular Surgery of the National Academy of Medical Sciences, <https://orcid.org/0000-0003-4532-3594>

PROBLEMS OF TRAINING MILITARY SURGEONS FROM THE EXPERIENCE OF MODERN MILITARY TIMES AND MILITARY CONFLICTS

Abstract. In the case of most emergency situations, the primary role in the provision of medical care for the population is given to state medical institutions under the jurisdiction of the Ministry of Health of Ukraine. It is civilian medical organizations that receive the first victims who seek medical help, and in some cases, they are the only institutions with the ability to perform the necessary medical measures.

At the same time, one of the ways to improve the efficiency of the trauma care system is the creation of various specialized medical centers, the study of the results of which is a separate area of research. At the same time, effective provision of medical care to victims requires not only a rational organization of work, but also good knowledge by doctors of the specifics of the pathogenesis and treatment of surgical pathology, which is most often encountered in emergency situations, since a wrong idea about the physical effects of gunshot wounds can reduce the quality of providing medical care. help

The article analyzes the problem of training military surgeons based on the experience of modern military conflicts.

The need to train military surgeons from the experience of modern military conflicts was noted and understood by the authorities and Ukrainian society. Because these specialists became an integral part of the country's effective defense capability, and their professional training had a decisive impact on the results of military operations and the saving of many lives.

Arm. The purpose of the work is to analyze the problem of training military surgeons based on the experience of modern military conflicts.

Materials and methods: analysis of theoretical sources, comparison, induction of isolated data. The study was conducted on the basis of the database of the State Institution "National Institute of Cardiovascular Surgery named after M.M. Amosov of the National Academy of Medical Sciences of Ukraine" and the general library of literary sources.

Key words: military surgeon, training of military surgeons, problems of Vitsk surgeons.

Постановка проблеми. Проблеми підготовки війських хірургів у суворому військовому сьогоденні є дуже актуальним. Військовий хірург має

приймати рішення в лічені секунди, тому і підготовка таких спеціалістів має мати особливий характер. За літературними даними співвідношення втрат військ та населення у сучасних локальних війнах значно збільшилося і становить 1:10-15 [1, с. 85]. Тому підготовку хірургів до надання допомоги пораненим та постраждалим слід розглядати як складову частину системи національної безпеки держави. При цьому відсутні відомості про рівень підготовки хірургів з питань медицини катастроф, що не дозволяє об'єктивно оцінити стан систему підготовки до роботи в надзвичайних ситуаціях та за необхідності провести її коригування.

Таким чином, потрібне детальне вивчення рівня підготовки лікарів хірургів до роботи з надання медичної допомоги потерпілим із вогнепальними та вибуховими пораненнями.

Початок кожного військового конфлікту завжди супроводжувався великою кількістю тактичних та технічних помилок під час надання хірургічної допомоги пораненим. Це зумовлено низьким рівнем підготовки медичного персоналу з питань надання допомоги при вогнепальній травмі, оскільки в період повсякденної діяльності військ у місцях постійної дислокації пріоритети медичного забезпечення незмінно зміщуються у бік лікування терапевтичної, планової та екстреної (при захворюваннях) хірургічної патології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У світлі закордонних досліджень, в яких було здійснено аналіз причин недостатньої підготовки радянських хірургів у війні в Афганістані, дозволив встановити, що стаж роботи зі спеціальності більшості їх становив від 1 до 5 років. Лише 9 із 60 хірургів, які працювали в лікувальних закладах угруповання військ у 1980 р., закінчили факультет керівного складу ВМедА [2, с. 263]. Крім них, ще тільки 4 хірурги були здатні до самостійної роботи. Інші фахівці хірургічного профілю (85%) потребували постійної допомоги досвідченіших хірургів. Питанням військово-польової хірургії (ВПХ), лікуванню вогнепальних ран, проблемі важких поєднаних ушкоджень та шоку приділялося недостатньо уваги при підготовці лікарів. Була відсутня доступна інструкторсько-методична література з ВПХ [2, с. 265].

Мета статті. Метою роботи є аналіз проблеми підготовки військових хірургів з досвіду сучасних військових конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Українська військова медицина поєднує міжнародний досвід та історичні напрацювання, отримані у ході залучення українських медиків до радянських військових конфліктів. Першим подібним військовим конфліктом, у ході якого було реалізовано новий спосіб використання збройних сил, стала війна в Афганістані, розпочата СРСР у 1979 р. Як вказують закордонні дослідники, по мірі наростання інтенсивності бойових дій відзначалося дедалі більше дефектів надання хірургічної допомоги, що

зумовлено слабкою підготовкою хірургів з питань лікування поранень і травм [3, с. 35].

У військових медичних батальйонах працювали молоді хірурги, терміном 1,5-2 роки, з базовою підготовкою, як правило, у вигляді шестимісячної інтернатури медичного складу військових округів. Наголосимо, що СРСР не ставив готовність хірургів до роботи на перший план, головним фактором було поповнення втрат, через це основне навчання хірургів відбувалося вже після прибуття в об'єднання, а потім – на робочих місцях у старших колег або хірургів груп посилення. Практично лише після року роботи в об'єднанні хірурги військових батальйонів освоювали бойову патологію та допускалися до самостійних операцій у поранених. Поданий досвід вплинув на світову медицину у зонах військових конфліктів [4].

Завдяки налагодженій організації підготовки хірургічних кадрів до кінця радянського вторгнення до Афганістану кількість помилок під час надання медичної допомоги знизилася. Надалі вже відбувається формування незалежного українського досвіду з медичної допомоги. Враховуючи фактор того, що після проголошення незалежності і до вторгнення РФ у 2014 р., український військовий контингент практично не приймав участі у збройних конфліктах, лише у якості частини миротворчих місій.

З 1991 до 2014 рр. у ВНЗ України спостерігались деякі значні трансформації викладання військово-польової хірургії, як таке не відбувалося, за виключенням спеціалізованих військових училищ. Звісно, увага приділялася більшості видів травм та поранень, які можуть бути отримані, як у повсяденні мирного часу, так і в умовах збройних конфліктів, однак відсутність практики та миротворчий орієнтир України не акцентував увагу на відповідній підготовці. Відсутність практичного досвіду з одного боку був позитивним для країни та її мешканців, з іншого – робив військових хірургів не готовими до роботи в польових умовах у практиці реального збройного конфлікту.

Новою віхою у викладанні військово-польової хірургії в Україні стає 2014 р., коли з російським вторгнення починається війна на українських теренах, яка триває і на сьогодні (перебуваючи у найбільш активній фазі). Початок війни обумовив перегляд з боку Міністерства оборони і МОЗ України питання викладання відповідних дисциплін.

У таких умовах, ВНЗ України зробили кроки для підвищення рівня підготовки військових хірургів, забезпечуючи їхній успішний внесок у захист країни та допомогу пораненим військовим.

Після 2014 р., багато ВНЗ України переглянули та усереднили навчальні плани з метою покращення підготовки військових хірургів. При цьому було звернуто увагу на набуття студентами необхідних практичних навичок, а також акцентовано на специфіці військово-польової хірургії. Відповідні дисципліни почали активно впроваджуватися та розширюватися не лише в межах військових ВНЗ, але і закладів медичної вищої освіти.

В першу чергу було вдосконалено навчальні програми викладання ВПХ для курсантів факультетів підготовки лікарів. Почалося навчання слухачів факультету керівного медичного складу з ВПХ з циклом хірургії поєднаних ушкоджень, навчальна програма передбачала теоретичну підготовку та освоєння практичних навичок, необхідних для виконання обов'язків провідного хірурга госпіталю у воєнний час, хірурга армії. Проведення практичних занять та самостійної роботи слухачів у ході чергувань щодо прийому постраждалих за швидкою допомогою та в період їх практичної роботи у відділеннях клініки дозволяло досить повно відпрацювати питання діагностики та лікування постраждалих із тяжкою механічною травмою стосовно системи надання хірургічної допомоги при катастрофах, аваріях та стихійних лиха [5, с. 15-17].

З метою підвищення компетентності військових хірургів, ВНЗ України активно впроваджували передові методики та технології викладання. Зокрема, надавалися можливості для участі в наукових дослідженнях, міжнародних стажуваннях та обміні досвідом з партнерськими університетами за кордоном. Паралельно з тим, студенти медичних університетів активно стажувалися на військових полігонах та в умовах, що максимально наближалися до реальних бойових. Це дозволило їм випробувати свої знання та навички в екстремальних ситуаціях.

З метою забезпечення якісної медичної освіти та підготовки, велика увага приділяється розвитку та покращенню матеріально-технічної бази університетів. Сучасне обладнання та лабораторії забезпечують студентам можливість отримувати знання на рівні світових стандартів.

Українські ВНЗ залучають іноземних експертів та співпрацюють із зарубіжними університетами, зокрема тими, що мають багатий досвід у військово-польовій хірургії. Це дозволяє обмінюватися знаннями, впроваджувати передові технології та стандарти, а також підвищує міжнародну престижність українських медичних закладів.

У період після 2014 р., ВНЗ України здійснили значний прогрес у підготовці військових хірургів. Сучасні виклики та реальні воєнні конфлікти в Україні стали каталізатором для покращення медичної підготовки, яка зараз забезпечує національну безпеку та допомагає пораненим військовим. Запровадження передових методів та технологій, акцент на практичних навичках, а також міжнародна співпраця допомагають забезпечити кращу підготовку військових хірургів, яка відповідає сучасним стандартам і вимогам [6].

Досвід сучасних військового стану показав, що робота військового хірурга вимагає не лише медичних знань, але й психологічної міцності, швидкості прийняття рішень та здатності працювати в умовах великого психічного та емоційного стресу. Тому, наріжним каменем у підготовці студентів-медиків стала увага до психологічної підготовки, яка допомагає стати ефективними та стійкими фахівцями у стресових ситуаціях.

При викладанні військово-польової хірургії також враховувалися особливості роботи в умовах гібридної війни, де можливість сутічок у міських середовищах і схованих мін на полі бою стають реальністю. Студентами детально вивчалися методи діагностики і лікування важких травм та впливу сучасної зброї на організм людини.

Значна увага приділялася також підготовці до роботи з важкими пораненими та евакуації постраждалих з передової до медичних закладів. Поєднання високопрофесійної хірургічної допомоги та швидкості дій може врятувати життя в умовах, коли кожна секунда має значення.

Інформаційні технології також не залишилися осторонь у підготовці військових хірургів. З впровадженням сучасних медичних систем телемедицини та використанням дистанційних консультацій, вдається швидше та ефективніше реагувати на випадки травм та надавати допомогу на передовій [7].

Таким чином, необхідність підготовки військових хірургів із досвіду сучасних військових конфліктів була усвідомленою і зрозумілою для влади та українського суспільства. Такі фахівці стали невід'ємною складовою ефективною обороноздатності країни, і їхнє професійне навчання мало вирішальний вплив на результати військових операцій та рятування багатьох життів.

Висновки. Зважаючи на важливість військово-польової хірургії та необхідність постійного покращення її рівня, ВНЗ України мають продовжувати розвивати спеціалізовані програми навчання, пропонують стипендії та ініціативи для студентів, які обирають цю спеціалізацію. Зазначимо, позитивним аспектом, що медичні заклади співпрацюють із військовими структурами та ветеранськими організаціями з метою навчання та обміну досвідом для підготовки кваліфікованих фахівців.

Усі зазначені зусилля свідчать про серйозну стурбованість української влади щодо підвищення якості медичної підготовки військових хірургів, з метою забезпечення кращої медичної допомоги на передовій та підтримки військових, що стоять на захисті країни. Такий підхід грає важливу роль у забезпеченні безпеки та стійкості національної оборони України.

Література:

1. Transcutaneous oximetry measurements of the leg: comparing different measuring equipment and establishing values in healthy young adults / T. P. Trinks et al. *Diving and hyperbaric medicine*. 2017. Vol. 47. № 2. P. 82-87.
2. Human factors in decision making in major trauma in Camp Bastion, Afghanistan / G. S. Arul et al. *Annals of The Royal College of Surgeons of England*. 2015. Vol. 97. № 4. P. 262-268.
3. Trueta J. The principles and practice of war surgery. St. Louis : C.V. Mosby Co, 1943. P. 23-44.
4. Bailey J. A., Morrison J. J., Rasmussen T. E. Military trauma system in Afghanistan: lessons for civil systems? *Current opinion in critical care*. 2013. Vol. 19. № 6. P. 569-577.

5. Військово-польова хірургія: підручник / В. Є. Корік та ін. Київ : Центр учбової літератури, 2018. 352 с.

6. Пасько В.В., Білий В.Я. Головні напрямки будівництва і розвитку військової медицини в Україні. Київ, 1995. 126 с.

7. Обрані лекції з військово-польової хірургії / В. В. Бойко В та ін.; під ред. В. В. Бойка, В. М. Лісового, В. В. Макарова. Харків, «НТМТ», 2018. 212 с.

References:

1. Trinks T. P. et al. (2017). Transcutaneous oximetry measurements of the leg: comparing different measuring equipment and establishing values in healthy young adults. *Diving and hyperbaric medicine*.

2. Arul G. S. et al. (2015) Human factors in decision making in major trauma in Camp Bastion, Afghanistan. *Annals of The Royal College of Surgeons of England*.

3. Trueta J. (1943). The principles and practice of war surgery. St. Louis : C.V. Mosby Co.

4. Bailey J. A., Morrison J. J., Rasmussen T. E. (2013) Military trauma system in Afghanistan: lessons for civil systems? *Current opinion in critical care*.

5. Korik V. Ye. et al. (2018). Viiskovo-polova khirurhiia: pidruchnyk. [Military field surgery] Kyiv. Tsentr uchbovoi literatury. [in Ukrainian]

6. Pasko V.V., Bilyi V.Ia. (1995) Holovni napriamky budivnytstva i rozvytku viiskovoi medytsyny v Ukraini. [The main directions of construction and development of military medicine in Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian]

7. Boiko V. V. et al. (2018) Obrani leksii z viiskovo-polovoi khirurhii. [Selected lectures on military field surgery]. Kharkiv, «NTMT». [in Ukrainian].

УДК 616.127-005.8:616379-008.64

[https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13\(31\)-808-822](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-13(31)-808-822)

Співак Юлія Анатоліївна аспірант кафедри внутрішніх хвороб та медицини невідкладних станів, Полтавський державний медичний університет, вул. Шевченка, 23, м. Полтава, 36011, тел.: (066) 333-80-59, <https://orcid.org/0000-0002-4833-6510>.

МЕТОДИ ЛІКУВАННЯ СЕРЦЕВОЇ НЕДОСТАТНОСТІ НА ФОНІ ІНФАРКТУ МІОКАРДА З ПОЄДНАНИМ ЦУКРОВИМ ДІАБЕТОМ 2 ТИПУ

Анотація. Протягом останнього десятиліття суттєво виріс внесок у діагностику та лікування серцевої недостатності та інфаркту міокарда, на перебіг та наслідки яких впливає коморбідна патологія, а саме метаболічні порушення.

Мета - оцінка ефективності застосування еплеренону, емпагліфлозину та їх комбінації у лікуванні серцевої недостатності пацієнтів з гострим інфарктом міокарда та супутнім цукровим діабетом 2 типу.

У дослідження включено 60 осіб, що знаходились на стаціонарному лікуванні у відділенні інтервенційної кардіології та відділенні ішемічної хвороби серця КП «Полтавського обласного клінічного медичного кардіоваскулярного центру», Україна. Дослідження, проводилось з вересня 2019 року по грудень 2021 року. Критеріями прийнятності пацієнта були: позитивний тест на тропонін I, підвищення глікозильованого гемоглобіну, діагноз гострого інфаркту міокарда, цукровий діабет 2 типу, фракція викиду ЛШ>40% (Simson), натрійуретичний пептид >300нг/мл. Оптимізація лікування включала призначення до стандартної схеми лікування гострого інфаркту міокарда середньодобової дози еплеренона, емпагліфлозина або їх комбінації. Було сформовано 4 групи в залежності від призначеної терапії. Результати оцінювались через 3 та 6 місяців.

Встановлено достовірне зниження концентрації натрійуретичного пептиду до рівня нижче критичного (< 300 нг/мл) у групі 4 на 2 візиті, а в групах 2 та 3 на 3 візиті. При цьому у групі 1 бажаний рівень досягнуто не було протягом 3 візитів. Аналізуючи отримані дані, виявлено зниження рівня глікованого гемоглобіну у 4 групі пацієнтів, які в поєднанні зі стандартною схемою лікування отримували комбінацію еплеренона та емпагліфлозину. При цьому на 3 візиті достовірні зміни в 4 групі виявлено в порівнянні як з 1 так і з 2 групою дослідження. У групі 4 спостерігалось підвищення фракції викиду лівого шлуночка вже на 2 візиті, у групі 3 – на 3 візиті, а в групах 1 та 2 – зазначені динамічні зміни не були зафіксовані. У хворих 4 групи через

6 місяців лікування показник індекс маси міокарда лівого шлуночка знизився на 23,5% ($p=0,007$), а відносної товщини стінки лівого шлуночка на 12,5% ($p<0,001$). Відносна товщина стінки лівого шлуночка на 6 місяці лікування була найбільшою у хворих 1 групи та достовірно відрізнялась в порівнянні з пацієнтами 1, 2 та 3 груп. Тому індекс маси міокарда лівого шлуночка, відносна товщина стінки лівого шлуночка та фракція викиду повинні бути визначені якомога раніше у хворих з гострим інфарктом міокарда, що ускладнений гострою серцевою недостатністю в поєднанні з цукровим діабетом 2 типу з метою прогнозування розвитку захворювання та оптимізації лікування.

У пацієнтів з серцевою недостатністю зі збереженою фракцією викиду лівого шлуночка на фоні гострого інфаркту міокарда за умов поєднання з цукровим діабетом 2 типу застосування в схемі терапії комбінації еплеренону та емпагліфлозину має перевагу відносно впливу на лабораторні та структурно-функціональні показники серця. При коморбідній патології схема лікування, що включає еплеренон та емпагліфлозин сприяє більш виразному зменшенню рівня натрійуретичного пептиду, індекса маси міокарда лівого шлуночка та відносної товщини стінки лівого шлуночка порівняно з хворими, які отримували стандартну схему лікування або один з медикаментозних середників. Зниження активності маркера біомеханічного стресу натрійуретичного пептиду та збільшення фракції викиду лівого шлуночка на тлі зниження рівня концентрації глікованого гемоглобіну забезпечує зворотнє ремодельовання міокарда, корекцію систолічної дисфункції ЛШ та вуглеводного обміну.

Ключові слова: серцеві біомаркери, кардіогемодинаміка, серцево-судинна система, гострий коронарний синдром, методи лікування, оптимізація прогнозу, коморбідність.

НДР: «Особливості перебігу серцево-судинної патології у пацієнтів різної вікової категорії в залежності від наявності компонентів метаболічного синдрому та коморбідних станів, шляхи корекції виявлених порушень та профілактики». № держреєстрації 0119U102864.

Spivak Yuliia Anatolyivna Postgraduate Student of the Department of Internal Diseases and Emergency Medicine, Poltava State Medical University, Shevchenko St., 23, Poltava, 36011, tel.: (066) 333-80-59, <https://orcid.org/0000-0002-4833-6510>

TREATMENT METHODS FOR HEART FAILURE AGAINST THE BACKGROUND OF MYOCARDIAL INFARCTION IN COMBINATION WITH TYPE 2 DIABETES MELLITUS

Abstract. Over the past decade, the contribution to the diagnosis and treatment of heart failure and acute myocardial infarction, the course and

consequences of which are influenced by comorbid pathology, in particular metabolic disorders, has increased significantly.

THE STUDY WAS AIMED. Evaluation of the efficiency of eplerenone, empagliflozin and their combination in the treatment of heart failure in patients with acute myocardial infarction and type 2 diabetes mellitus.

In the research were included 60 patients, who were on inpatient treatment in the Department of Interventional Cardiology and the Department of CHD at the Municipal Enterprise "Poltava Regional Clinical Medical Cardiovascular Center of the Poltava Regional Council". The study was conducted from September 2019 to December 2021. Patient eligibility criteria were: positive troponin I test, elevated glycosylated hemoglobin, diagnosis of acute myocardial infarction, type 2 diabetes mellitus, ejection fraction LV >40% (Simpson), natriuretic peptide >300pg/ml. Treatment optimization included the addition of an average daily dose of eplerenone, empagliflozin or their combination. There were 4 groups formed in dependence on the prescribed therapy. The results were evaluated after 3 and 6 months.

There was a significant decrease of natriuretic peptide concentration to below the critical level (<300 pg/ml) in group 4 at second visit, and in groups 2 and 3 at third visit. However, in group 1, the desired level was not achieved within 3 visits. Analysing the data obtained, a decrease in the level of glycated haemoglobin was found in patients in the group number 4, who received a combination of eplerenone and empagliflozin in combination with a standard treatment scheme. Meanwhile, at the 3rd visit, significant changes in the 4th group were detected in comparison with both the 1st and 2nd groups of the study. In the group number, an increase in left ventricular ejection fraction was observed already at the second visit, in the group number 3 - at the third visit, and in groups 1 and 2, the above dynamic changes were not recorded. Patients in group 4 had a 23.5% decrease in left ventricular myocardial mass index ($p=0.007$) and a 12.5% decrease in relative left ventricular wall thickness ($p<0.001$) after 6 months of treatment. The relative thickness of the left ventricular wall was greatest in patients of group 1 at 6 months of treatment and was significantly different compared with patients of groups 1, 2 and 3. That is why left ventricular myocardial mass index, relative left ventricular wall thickness and ejection fraction should be determined as early as possible in patients with acute myocardial infarction complicated by acute heart failure in combination with type 2 diabetes mellitus for predicting disease progression and optimising treatment.

In patients with heart failure with preserved left ventricular ejection fraction against the background of acute myocardial infarction in combination with type 2 diabetes mellitus, the use of a combination of eplerenone and empagliflozin in the treatment scheme has an advantage on the effect on laboratory and structure-functional parameters of the heart. In comorbidities, a treatment scheme including eplerenone and empagliflozin promotes a more pronounced reduction of natriuretic peptide, left ventricular myocardial mass index, and relative wall thickness left ventricular compared with patients receiving a standard treatment scheme or one of

the medications. Reducing the activity of the biomechanical stress marker natriuretic peptide and increasing left ventricular ejection fraction against the background of a decreasing concentration of glycosylated hemoglobin provides reverse myocardial remodeling, correction of LV systolic dysfunction and carbohydrate metabolism.

Keywords: cardiac biomarkers, cardiohemodynamics, cardiovascular system, acute coronary syndrome, treatment methods, optimization of the prognosis, comorbidity.

Постановка проблеми. Ішемічна хвороба серця (ІХС) займає лідируюче місце серед захворювань серцево-судинної системи (ССС) в усьому світі. Особливої уваги заслуговує гострий інфаркт міокарда (ГІМ), летальність якого складає 7-8 % від серцевої смертності [7]. Цукровий діабет 2 типу (ЦД2) являється фактором, що визначає несприятливий перебіг ІХС. За даними International Diabetes Federation (IDF) в світі численність хворих на ЦД2 складає близько 415 млн. [1].

Протягом останнього десятиліття суттєво виріс внесок у діагностику та лікування серцевої недостатності (СН) та ГІМ, на перебіг та наслідки яких впливає коморбідна патологія, а саме метаболічні порушення [4, 5]. СН є найбільш поширеним термінальним синдромом з усіх захворювань ССС, а її декомпенсація розглядається як основна причина смерті серед кардіологічних хворих. З іншого боку, ЦД2 є не тільки одним з найбільш розповсюджених захворювань у світі, а й вагомим фактором ризику для розвитку СН [2,4].

Асоціація цих патологій істотно взаємообтяжує перебіг кожної з них та являється основною глобальною проблемою охорони здоров'я, а вивчення процесів розвитку і прогресування СН у хворих на ГІМ з ЦД2 є актуальним питанням сучасної медицини. Гостроту проблеми визначає не лише значне поширення ускладнень, а й швидкий їх розвиток, які призводять до інвалідизації та смерті хворих [3]. На теперішній час як в Україні та і в усьому світі актуальним залишається питання про пошук та виділення гемодинамічних показників, які мають предикторне значення у розвитку СН хворих на ГІМ з супутнім ЦД2, як в гострому так і післяінфарктному періоді.

Натрійуретичний пептид В-типу (BNP) є одними з найбільш перспективних біомаркерів для клінічного застосування хворих з проявами СН та зниженою фракцією викиду лівого шлуночка (ФВ ЛШ) (СН зі знижФВ). В даний час дослідження рівня BNP внесене до всіх клінічних рекомендацій з діагностики та лікування пацієнтів з СН зі знижФВ. Було продемонстровано, що їх значення при гострій СН та хронічній СН значно різняться, при цьому рівень BNP <300 пг/мл повністю виключає наявність гострої СН [3,13]. Однак відсутність стандартизації методики використання BNP у клінічних дослідженнях створює труднощі в інтерпретації результатів та у розробці подальших практичних рекомендацій, що потребує подальшого вдосконалення та розробки методів використання BNP в реальній клінічній практиці.

Емпагліфлозин – специфічний інгібітор натрій залежного ко-транспортера глюкози 2-го типу (SGLT2), який є представником нового перспективного класу препаратів, що знижують рівень глюкози, незалежно від інсуліну та має кардіозахисний потенціал [12].

Антагоністи мінералокортикоїдних рецепторів (АМКР) широко використовуються при СН зі знижФВ, однак для пацієнтів зі СН зі зберФВ немає чітких рекомендацій щодо його використання при збереженій ФВ ЛШ. Застосування АМКР може бути рекомендоване для зниження фіброзу та компенсації інших плейотропних ефектів [14], але на сьогодні немає заснованих на доказовій медицині чітких даних щодо їх його ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій: СН є глобальною проблемою охорони здоров'я усіх країн світу через зростання тривалості життя хворих з кардіальною патологією. Найважливішою причиною розвитку СН поряд з ГІМ являється ЦД2 [1,3]. Сучасні технології медичної допомоги пацієнтам з ГІМ знижують летальність та збільшують тривалість життя, при цьому виживання таких хворих пов'язане зі ризиком розвитку СН [2]. Висока захворюваність на СН вимагає ранньої діагностики (особливо це стосується СН зі зберФВ ЛШ) та розробки ефективних стратегій лікування особливо це стосується пацієнтів з коморбідною патологією [4].

Інтенсифікація глікемічної терапії у широких дослідженнях (ADVANCE, ACCORD, UKPDS) призводила до невеликого зниження ризику розвитку ГІМ, але не вплинула на можливість госпіталізації з приводу СН і навіть на смертність [1, 6, 3]. Таким чином, гостро стояло питання про розробку нових груп протидіабетичних засобів зі сприятливим кардіологічним профілем, якими стала група інгібіторів SGLT2, та його представником емпагліфлазином. У дослідженні EMPA-REG OUTCOME емпагліфлозин перший інгібітором SGLT2, який показав зниження серцево-судинної смертності та госпіталізації з приводу СН [4]. Очевидно, що позитивну дію інгібіторів SGLT2 на ССС не можна пояснити лише їх цукрознижуючим ефектом. Унікальні властивості гліфлозинів пояснюються як метаболічні так і гемодинамічні механізми, що дозволяють їм впливати на основні патогенетичні порушення при СН.

На теперішній час залишається відкритим питання про пошук та виділення гемодинамічних показників, які являються предикторами розвитку та прогресування СН у пацієнтів з ГІМ та супутнім ЦД2. Застосовуються нові медикаментозні схеми з метою впливу на міокардіальне ремоделювання у цієї категорії пацієнтів.

ЦД2 не можна розцінювати як самостійне захворювання, а при наявності захворювань ССС вкрай необхідне раннє виявлення факторів ризику, які в подальшому запускають каскад патофізіологічних процесів процесів і в кінцевому призводять прогресування СН. В дослідженні ADVANCE (The Action in Diabetes and Vascular disease: preterAx and diamicroN-MR Controlled

Evaluation trial) збільшення HbA_{1c} на 1% (початковий рівень HbA_{1c} від 6,5%) удвічі підвищувало ризик мікросудинних ускладнень, а при вихідному рівні HbA_{1c} від 7% та вище зростав ризик розвитку макросудинних захворювань на 38% [1, 6], що вказує вкрай важливий контроль глікемії в цій категорії пацієнтів.

BNP є біомаркером для діагностичних і прогностичних цілей СН. Це пов'язано з тим, що BNP секритується в шлуночках серця, безпосередньо відображаючи навантаження на міокард. Зокрема, BNP більш точно відображає міокардіальну напругу в стінці ЛШ [11, 13]. Разом з тим BNP не входить до обов'язкових методів обстеження пацієнтів з підозрою на СН при зберФВ ЛШ [2, 14]. При цьому підвищення концентрації BNP може виявляти пацієнтів з високим ризиком навіть при відсутності симптомів СН.

Незважаючи на значні успіхи в терапії, досягнуті впродовж останнього десятиріччя, смертність хворих СН та супутнім ЦД2, як при ГІМ так і в післяінфактному періоді залишається досить високою, що спонукає до пошуку нових підходів до оптимізації ранньої діагностики та лікування таких коморбідних пацієнтів.

Мета – оцінка ефективності застосування еплеренону, емпагліфлозину та їх комбінації у лікуванні серцевої недостатності пацієнтів з гострим інфарктом міокарда та цукровим діабетом 2 типу.

Виклад основного матеріалу. У дослідження було включено 60 осіб, чоловічої та жіночої статі, у віці: Ме 65 (56;74) років, що знаходились на стаціонарному лікуванні у відділенні інтервенційної кардіології та відділенні ІХС на базі КП «Полтавський обласний клінічний медичний кардіоваскулярний центр Полтавської обласної ради», Україна, з діагнозом ГІМ, що ускладнений СН зі зберФВ ЛШ та супутнім ЦД2.

Проведено відкрите рандомізоване контрольоване клінічне дослідження, в якому порівнювали клінічні ефекти еплеренона, емпагліфлозина та їх комбінації порівняно зі стандартною терапією з моменту ГІМ та спостерігали їх протягом 6 місяців в період з вересня 2019 року по грудень 2021 року. Критеріями прийнятності пацієнта були: позитивний тест на тропонін I, підвищення глікозильованого гемоглобіну (HbA_{1c}), BNP > 300 пг/мл діагноз ГІМ, ЦД2, ФВ ЛШ (Simson) >40 % на основі проведеної ехокардіографії (ЕхоКГ).

Таким чином включені в дослідження хворі мали ГІМ супутній ЦД2 та гостру СН зі зберФВ ЛШ. Діагноз встановлювався з урахуванням чинного Міжнародного класифікатора хвороб 10 перегляду. Обстеження й лікування хворих проводилось згідно з Уніфікованим клінічним протоколом надання медичної допомоги хворим на гострий коронарний синдром з елевацією сегмента ST (Наказ Міністерства охорони здоров'я (МОЗ) України № 455 від 02.07.2014 року та № 1936 від 14.09.2021 року), Уніфікованим клінічним протоколом надання медичної допомоги хворим на ЦД2 (Наказ МОЗ України

№ 1118 від 21 грудня 2012 року) та Рекомендаціями Європейського товариства кардіологів (ESC) [8, 9, 10]. Встановлення діагнозу та лікування СН виконане згідно рекомендації ESC та American College of Cardiology (ACC)/American Heart Association (AHA) з діагностики та лікування СН [2, 3]. Клас гострої СН визначали за класифікацією Killip-Kimbal. У 20 % (n=12) хворих діагностовано Killip I, у 48 % (n=29) Killip II, у 32 % (n=19) Killip III. Тривалість ЦД2 в групах склала: Me 4,5 (0;9) років.

До дослідження не включались хворі з міокардитами, вторинною артеріальною гіпертензією, фібриляцією чи тріпотінням передсердь; дилатаційною, гіпертрофічною та вторинною кардіопатією, Killip IV, автоімунними, гематологічними захворюваннями, психічними розладами та вираженими психологічними проблемами, з ендокринною патологією (крім хворих ЦД2), хворі з гострою нирковою та печінковою недостатністю, агонуючі та онкологічні хворі та пацієнти які отримали системну тромболітичну терапію.

Пацієнти випадковим чином були розподілені відповідно до типу обраного методу лікування на 4 групи:

1 група (n=15) – пацієнти з ГІМ, що ускладнений СН та супутнім ЦД2, які отримували стандартну терапію (СТ);

2 група (n=15) – пацієнти з ГІМ, що ускладнений СН та супутнім ЦД2, які отримували СТ у поєднанні з еплереноном (ЕП);

3 група (n=15) – пацієнти з ГІМ, що ускладнений СН та супутнім ЦД2, які отримували СТ у поєднанні з емпагліфлозином (ЕМ);

4 група (n=15) – пацієнти з ГІМ, що ускладнений СН та супутнім ЦД 2 типу, які отримували СТ у поєднанні комбінації ЕП та ЕМ.

В ході дослідження були проаналізовані клініко-лабораторні та структурно-функціональні показники у хворих. Під час першого візиту (до 7 днів з моменту госпіталізації) проводили комплексний клінічний огляд, оцінка ССС, ЕхоКГ з визначенням структурно-функціонального стану серця та взято кров для визначення рівня BNP та HbA_{1c}. В обраних підгрупах додатково було призначено один з лікарських засобів: еплеренон, емпагліфлозин або їх комбінацію. На другому візиті, через 3 місяці після ГІМ та третьому візиті, через 6 місяців після ГІМ пацієнтам було повторно проведено вищезазначені діагностичні процедури.

Згідно з рекомендаціями ESC та Наказами МОЗ України № 455; № 1936 для лікування ГІМ використовувалася стандартна терапія [7, 8, 10], яка включала: двокомпонентну антитромбоцитарну терапію, низькомолекулярні гепарини, статини, вазодилататори, інгібітори ангіотензинперетворюючого ферменту або блокатори рецепторів ангіотензину II та бета-адреноблокатори. 86,7 % (n=52) хворим було проведене ургентне перкутанне коронарне втручання (ПКВ) зі стентуванням інфаркт залежної судини, у 13,3 % (n=8). ПКВ не проводилась у випадку відмови хворим, або наявності протипоказань.

Відповідно до рекомендацій IDF та наказу МОЗ України № 1118 від 21 грудня 2012 року [9] ЦД2 лікували інсуліном короткої дії підшкірно та дієтотерапією, а в післяінфарктному періоді пацієнти отримували метформін.

Оптимізація лікування включала в себе призначення до стандартної схеми лікування ГІМ АМКР - еплеренона, у дозі 25 мг 1 раз на добу; «Еплетор» табл. 25 мг № 30, виробник ПАТ НВЦ «Борщагівський ХФЗ», Україна, інгібітора SGLT2 – емпагліфлозіна, у дозі 10 мг 1 раз на добу; «Джардінс» табл 10 мг №30, виробник Boehringer Ingelheim Pharma GmbH & Co.KG, Germany або їх комбінації.

Статистичний аналіз проводили за допомогою IBM SPSS Statistic v.26.0 (IBM inc., USA). Нормальність розподілу оцінювали за критерієм Шапіро-Уїлка. Кількісні показники представлені у вигляді середнього арифметичного (M) та стандартної похибки (m). Для порівняння кількісних показників використовували однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA) з поправкою Бонферроні. Порівняння показників у динаміці проводилося з використанням однофакторного дисперсійного аналізу для повторних вимірювань з поправкою Бонферроні. Критичним вважали р-значення менше 0.05.

Порівняльна оцінка динаміки змін HbA1c у пацієнтів досліджуваних груп під впливом різних медикаментозних схем протягом 3 візитів представлено у табл.1.

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика концентрації глікозильованого гемоглобіну в крові пацієнтів із СН зі збереженою ФВ ЛШ на фоні гострого інфаркту міокарда в поєднанні з цукровим діабетом 2 типу, які отримували різні схеми лікування.

Показник	Групи				
	Візит	1 (n=15)	2 (n=15)	3 (n=15)	4 (n=15)
HbA1c, %	1	7,4±0,4	7,6±0,4	7,5±0,4	7,5±0,3
	2	6,9±0,3	6,8±0,4	6,6±0,2	6,4±0,3 ($p_7=0,02$)
	3	6,7±0,2	6,6±0,3	6,5±0,3	5,7±0,2 ($p_3=0,001; p_5=0,02;$ $p_9<0,001$)

Примітка: p_1 - оцінка достовірності між 1 та 2 групою; p_2 - оцінка достовірності між 1 та 3 групою; p_3 - оцінка достовірності між 1 та 4 групою; p_4 - оцінка достовірності між 2 та 3 групою; p_5 - оцінка достовірності між 2 та 4 групою; p_6 - оцінка достовірності між 3 та 4 групою; p_7 – оцінка достовірності між 1 та 2 візитом; p_8 - оцінка достовірності між 2 та 3 візитом; p_9 - оцінка достовірності між 1 та 3 візитом.

Встановлено, що під час 3 візиту у 1 групі хворих показник HbA1c був значуще вищим на 14,9 % ($p_3=0,001$) порівняно з групою 4. У 2 групі на 3 візиті відповідний показник більший на 13,6 % ($p_5=0,02$) порівняно з 4 групою хворих. При цьому виявлено тенденцію до зниження HbA1c у групах 1, 2 та 3 протягом усього періоду дослідження, однак середнє значення його концентрації на жодному з візитів при порівнянні їх між собою не продемонструвала статистично значущих відмінностей. У групі 4 виявлено достовірне зниження вмісту HbA1c на 14,7 % ($p_7=0,02$) вже на 2 візиті порівняно з 1 візитом, а на 3 візиті його рівень зменшився на 24 % ($p_9<0,001$) порівняно з 1 візитом.

Призначення комбінації інгібітора SGLT2 (емпагліфлозин) та АМКР (еплеренон) в доповнення до базової схеми лікування пацієнтів з ГІМ, ускладненим СН з супутнім ЦД2 продемонструвала ефективність даної комбінації препаратів щодо зниження рівня HbA1c починаючи з 3 місяця лікування.

Результати оцінки динаміки ступеню вираженості СН за даними оцінки біомаркеру BNP у досліджуваних групах наведено у табл.2.

Таблиця 2.

Порівняльна характеристика концентрації натрійуретичного пептиду в крові пацієнтів із СН зі збереженою ФВ ЛШ на фоні гострого інфаркту міокарда в поєднанні з цукровим діабетом 2 типу, які отримували різні медикаментозні схеми.

Показник	Групи				
	Візит	1 (n=15)	2 (n=15)	3 (n=15)	4 (n=15)
BNP, пг/мл	1	428,54±26,32	419,13±12,79	431,87±15,91	424,94±22,38
	2	437,28±13,52	401,73±15,20	363,74±18,05 ($p_2=0,003$; $p_7=0,009$)	286,53±17,95 ($p_3<0,001$; $p_5<0,001$; $p_6=0,005$; $p_7<0,001$)
	3	413,45±20,06	277,84±15,13 ($p_1<0,001$; $p_8<0,001$; $p_9<0,001$)	291,25±28,28 ($p_2=0,002$; $p_8=0,04$; $p_9<0,001$)	258,64±22,96 ($p_3<0,001$; $p_9<0,001$)

Примітка: p_1 - оцінка достовірності між 1 та 2 групою; p_2 - оцінка достовірності між 1 та 3 групою; p_3 - оцінка достовірності між 1 та 4 групою; p_4 - оцінка достовірності між 2 та 3 групою; p_5 - оцінка достовірності між 2 та 4 групою; p_6 - оцінка достовірності між 3 та 4 групою; p_7 - оцінка достовірності між 1 та 2 візитом; p_8 - оцінка достовірності між 2 та 3 візитом; p_9 - оцінка достовірності між 1 та 3 візитом.

Підвищення BNP у хворих на ГІМ з ЦД2 на 1 візиті підтверджує наявність гострої СН, яка залежить від ступеню ураження кардіоміоцитів, впливаючи на показник BNP. У групі 4 під час 2 візиту виявлено нижчий вміст BNP на 34,5 % порівняно з групою 1 ($p_3 < 0,001$), на 28,7 % порівняно з групою 2 ($p_5 < 0,001$) та на 21,2% порівняно з групою 3 ($p_6 = 0,005$). При цьому на 2 візиті виявлено значиме зниження рівня BNP на 16,8 % у 3 групі порівняно з 1 групою ($p_2 = 0,003$). При порівнянні експерсії показника BNP на 3 візиті виявлено значне його зниження в 2 групі хворих на 32,8 % ($p_1 < 0,001$), у 3 групі – 29,6 % ($p_2 = 0,002$) та у 4 групі хворих на 37,4 % ($p_3 < 0,001$), відповідно, в порівнянні з хворими 1 групи.

У групі 2 було виявлено зниження концентрації BNP нижче порогового рівня для СН на 3 візиті, що достовірно відрізнявся на 33,7 % ($p_9 < 0,001$) від вихідного показника на 1 візиті, однак не продемонстрував статистично значущих відмінностей від візиту 2 ($p_7 > 0,05$). При цьому виявлено достовірну різницю та зменшення значення BNP на 30,8 % ($p_8 < 0,001$) на 3 візиті в порівнянні з 1 візитом. У групі 3 спостерігалася аналогічна тенденція із зменшенням вмісту BNP до 3 візиту на 32,6 % ($p_9 < 0,001$) в порівнянні з 1 візитом та на 19,9 % ($p_8 = 0,04$) в порівнянні з 2 візитами, при цьому статистично значущі відмінності між показниками 2 та 3 груп на 2 візиті вказують на більш ранній початок відновлення пацієнтів у групі 3. У пацієнтів групи 4 встановлено зниження показника BNP нижче рівня порогового для СН вже на 2 візиті, де показник зменшився на 32,6 % ($p_7 < 0,001$) в порівнянні з 1 візитом та зафіксовано його подальше зниження на 39,1 % ($p_9 < 0,001$) до настання 3 візиту. При цьому у групі 1 не спостерігалосся статистично значущих змін концентрації BNP між 3 візитами.

Аналіз даних досліджуваних груп по візитах підтверджує висновки, що застосування комбінації еплеренона та емпагліфлозіна в схемі лікування хворих на ГІМ ускладненим СН з супутнім ЦД2 призводить до зниження рівня BNP в сироватці крові, запобігає прогресуванню СН та знижує ризик ускладнень ССС.

Поєднання АМКР та SGLT2 являється унікальною комбінацією, що дозволяє запобігти прогресуванню СН та ЦД2, підтверджуючи дані про єдність цих коморбідних захворювань.

Результати ЕхоКГ впродовж всього періоду спостереження представлено в таблиці 3.

Таблиця 3.

Порівняльна характеристика показників ехокардіографії хворих на СН зі збереженою ФВ ЛШ на фоні гострого інфаркту міокарда в поєднанні з цукровим діабетом 2 типу, які отримували різні схеми лікування

Показник	Групи				
	Візит	1 (n=15)	2 (n=15)	3 (n=15)	4 (n=15)
ФВ (Simpson), %	1	43,9±1,7	44,2±1,5	44,1±1,6	44,1±1,5
	2	45,1±1,8	46,8±2,0	47,1±2,3	49,5±1,9 ($p_7=0,03$)
	3	43,3±1,5	48,9±2,2 ($p_1=0,04$)	49,8±2,1 ($p_2=0,02$; $p_9=0,04$)	58,5±2,5 ($p_3<0,001$; $p_5=0,008$; $p_6=0,01$; $p_8=0,008$; $p_9<0,001$)
ІММ ЛШ, г/м ²	1	136,6±8,5	134,5±8,3	134,5±8,4	134,1±8,2
	2	126,3±7,8	119,7±7,8	122,1±7,1	113,2±6,6
	3	122,8±8,1	111,9±7,6	112,8±6,8	102,9±6,9 ($p_9=0,007$)
ВТСЛШ	1	0,46±0,01	0,47±0,01	0,47±0,01	0,48±0,01
	2	0,49±0,02	0,44±0,02	0,45±0,01	0,44±0,01 ($p_3=0,03$)
	3	0,48±0,01	0,42±0,02 ($p_1=0,01$; $p_9=0,03$)	0,44±0,01 ($p_2=0,009$; $p_9=0,04$)	0,42±0,01 ($p_3<0,001$; $p_7=0,009$; $p_9<0,001$)

Примітка: p_1 - оцінка достовірності між 1 та 2 групою; p_2 - оцінка достовірності між 1 та 3 групою; p_3 - оцінка достовірності між 1 та 4 групою; p_4 - оцінка достовірності між 2 та 3 групою; p_5 - оцінка достовірності між 2 та 4 групою; p_6 - оцінка достовірності між 3 та 4 групою; p_7 - оцінка достовірності між 1 та 2 візитом; p_8 - оцінка достовірності між 2 та 3 візитом; p_9 - оцінка достовірності між 1 та 3 візитом.

При порівнянні отриманих даних було виявлено, що на 3 візиті ФВ ЛШ у групі 1 нижча на 12,9 % ($p_1=0,04$) порівняно з групою 2, на 15 % ($p_2=0,02$) порівняно з групою 3 та на 35,1% ($p_3<0,001$) порівняно групою 4. На візиті 3 встановлено підвищення показника ФВ ЛШ на 19,6 % ($p_5=0,008$) у групі 4 в порівнянні з пацієнтами 2 групи та на 17,5 % ($p_6=0,01$) порівняно з 3 групою хворих. При цьому виявлено зростання ФВ ЛШ на 12,9 % у пацієнтів 3 групи на 3 візиті порівняно з 1 візитом. При порівнянні всіх візитів 4 групи виявлено, що на 2 візиті ФВ ЛШ збільшилась на 12,2 % ($p_7=0,03$), а на візиті 3 – 32,7 % ($p_9<0,001$) в порівнянні з 1 візитом. Поряд з цим у 4 групі хворих достовірна різниця показника ФВ ЛШ була виявлена і на 3 візиті, де встановлено

збільшення ФВ ЛШ на 18,2 % ($p_8=0,008$) порівняно з візитом 2. Отже аналізуючи представлені дані, встановлено, що в 4 групі хворих, які отримували стандартну схему лікування з додаванням комбінації еплеренона та емпагліфлозину, позитивно вплинуло на динаміку зростання ФВ ЛШ.

Оцінюючи інтегральні параметри ЕхоКС встановлено, що значення показника ІММ ЛШ в пацієнтів 4 групи на 3 візиті було нижчим на 23,3 % ($p_9=0,007$) в порівнянні з 1 візитом. При цьому позитивний регрес значення ІММ ЛШ спостерігався у всіх досліджуваних групах, але отримані дані не продемонстрували статистично значущих відмінностей між ними.

Виявлено, що показник ВТСЛШ проявив тенденцію до зниження протягом усього періоду лікування у пацієнтів усіх досліджуваних груп. Встановлено зменшення ВТС ЛШ на 2 візиті у хворих 4 групи на 10,2 % ($p_3=0,03$) в порівнянні з 1 групою.

На 3 візиті виявлено вищі показники ВТСЛШ у хворих 1 групи на 12,5 % ($p_1=0,01$) ніж у пацієнтів групи 2, на 8,3 % ($p_2=0,009$) ніж у хворих групи 3 та на 12,5 % ($p_3<0,001$) ніж у групі 4.

Було виявлено, що на 3 візиті у пацієнтів 2 групи ВТСЛШ зменшилась на 10,6 % ($p_9=0,03$) порівняно з візитом 1, а в 3 групі на візиті 3 ВТСЛШ зменшилась на 6,4 % ($p_9=0,04$) порівняно з візитом 1. Поряд з цим у групі 4 на візиті 3 показник ВТСЛШ зменшився на 8,3 % ($p_7=0,009$) порівняно з візитом 2 та на 12,5 % ($p_9<0,001$) порівняно з візитом 1. Таким чином виявлено, що в 4 групі хворих додавання комбінації еплеренона та емпагліфлозину, проявили позитивний вплив на більш виражені динамічні зміни ІММ ЛШ та ВТСЛШ протягом періоду лікування. Поєднання АМКР та інгібітора SGLT2 в схемі лікування хворих на ГІМ, ускладненим СН з супутнім ЦД2 здійснюють позитивний вплив на структуру та функцію серця і потенціально знижують ризик ускладнень ССС.

У дослідженні було визначено більшу швидкість динаміки зростання ФВ ЛШ та зменшення ІММЛШ і ВТСЛШ у групі 4 порівняно з групами 1, 2 та 3. Комбінована схема лікування здійснює позитивний вплив на перебіг та наслідки СН в досліджуваній категорії пацієнтів. Рання та тривала терапія забезпечує успіх у попередженні прогресування СН впливаючи на ремодулювання порожнин серця та корекцію вуглеводного обміну у хворих з коморбідною патологією.

Лікування, спрямоване лише на один механізм мультимодальної реакції міокарда не виправдало очікувань, оскільки у кінцевому підсумку успіх лікування забезпечується збалансованим впливом на різні ланки патогенезу. Таким чином, раннє та тривале призначення комбінації еплеренону та емпагліфлозину на фоні стандартної схеми лікування ГІМ в поєднанні з СН та супутнім ЦД2 є патогенетично обумовленим.

Висновки. У пацієнтів з СН з зберФВ ЛШ на фоні ГІМ за умов поєднання з ЦД 2 застосування в схемі терапії комбінації еплеренону та

емпагліфлозину має перевагу відносно впливу на лабораторні та структурно-функціональні показники серця. При коморбідній патології схема лікування, що включає еплеренон та емплагліфлозін сприяє більш виразному зменшенню рівня BNP, ІММ ЛШ, ВТСЛШ порівняно з хворими, які отримували стандартну схему лікування або один з медикаментозних середників. Зниження активності маркера біомеханічного стресу BNP та збільшення ФВ ЛШ на тлі зниження рівня концентрації HbA1c забезпечуює зворотне ремодулювання міокарда, корекцію систолічної дисфункції ЛШ та вуглеводного обміну.

Література:

1. Chawla R, Madhu SV, Makkar BM, et al. RSSDI-ESI Clinical Practice Recommendations for the Management of Type 2 Diabetes Mellitus 2020 [published correction appears in Indian J Endocrinol Metab. 2020 Jul-Aug;24(4):376]. *Indian J Endocrinol Metab.* 2020;24(1):1-122. doi:10.4103/ijem.IJEM_225_20.
2. Heidenreich PA, Fonarow GC, Brethett K, et al. 2020 ACC/AHA Clinical Performance and Quality Measures for Adults With Heart Failure: A Report of the American College of Cardiology/American Heart Association Task Force on Performance Measures. *Circ Cardiovasc Qual Outcomes.* 2020;13(11):e000099. doi:10.1161/HCQ.0000000000000099.
3. Jenča D, Melenovský V, Stehlik J, et al. Heart failure after myocardial infarction: incidence and predictors. *ESC Heart Fail.* 2021;8(1):222-237. doi:10.1002/ehf2.13144
4. Kenny HC, Abel ED. Heart Failure in Type 2 Diabetes Mellitus. *Circ Res.* 2019; 124(1):121-141. doi:10.1161/CIRCRESAHA.118.311371.
5. Kodama S, Fujihara K, Horikawa C, et al. Diabetes mellitus and risk of new-onset and recurrent heart failure: a systematic review and meta-analysis. *ESC Heart Fail.* 2020;7(5):2146-2174. doi:10.1002/ehf2.12782.
6. Lee AK, Woodward M, Wang D, et al. The Risks of Cardiovascular Disease and Mortality Following Weight Change in Adults with Diabetes: Results from ADVANCE. *J Clin Endocrinol Metab.* 2020;105(1):152-162. doi:10.1210/clinem/dgz045.
7. Ozaki Y, Hara H, Onuma Y, et al. CVIT expert consensus document on primary percutaneous coronary intervention (PCI) for acute myocardial infarction (AMI) update 2022. *Cardiovasc Interv Ther.* 2022;37(1):1-34. doi:10.1007/s12928-021-00829-9
8. Nakaz MOZ Ukrainy No. 455 vid 02.07.2014 "Unifikovanyy klinichnyy protokol ekstrennoyi, pervynnoyi, vtorynnoyi (spetsializovanoyi) ta tretynnoyi (vysokospetsializovanoyi) dopomohy khvorym na hostryy koronarnyy syndrom z elevatsiyeyu sehmenta ST".
9. Nakaz MOZ Ukrainy No. 1118 vid 21 hrudnya 2012 roku "Unifikovanyy klinichnyy protokol pervynnoyi ta vtorynnoyi (spetsializovanoyi) medychnoyi dopomohy "Tsukrovyy diabet 2 typu".
10. Nakaz MOZ Ukrainy No. 1936 vid 14.09.2021 "Unifikovanyy klinichnyy protokol ekstrennoyi, pervynnoyi, vtorynnoyi (spetsializovanoyi) ta tretynnoyi (vysokospetsializovanoyi) dopomohy khvorym na hostryy koronarnyy syndrom z elevatsiyeyu sehmenta ST".
11. Sarzani R, Allevi M, Di Pentima C, Schiavi P, Spannella F, Giulietti F. Role of Cardiac Natriuretic Peptides in Heart Structure and Function. *Int J Mol Sci.* 2022;23(22):14415. Published 2022 Nov 20. doi:10.3390/ijms232214415.
12. Seferovic P.M., Petrie M.C., Filippatos G.S., Anker S.D., Rosano G., Bauersachs J., Paulus W.J., Komajda M., Cosentino F., de Boer R.A., et al. Type 2 diabetes mellitus and heart failure: A position statement from the Heart Failure Association of the European Society of Cardiology. *Eur. J. Heart Fail.* 2018;20:853–872. doi: 10.1002/ejhf.1170.

13. Spivak YA, Lyulka NO, Potyazhenko MM, Vakulenko KE, Dubrovinska TV. Biomarker and echocardiographic characteristics of heart failure in patients having acute myocardial infarction combined with diabetes mellitus of type 2. *Wiadomości lekarskie*. 2022; Vol. LXXV, ISSUE 4 PART 1: 759-764. doi: 10.36740/WLek202204102.

14. Spivak YuA, Potyazhenko MM, Lyulka NO, Vakulenko KYe, Nos YaV. Treatment optimisation of heart failure in patients with acute myocardial infarction and concomitant type 2 diabetes mellitus. «Світ Медицини та Біології» 2022;3(81): 183-187. doi: 10.26724/2079-8334-2022-3-81-183-187.

15. Stătescu C, Anghel L, Tudurachi BS, Leonte A, Benchea LC, Sascău RA. From Classic to Modern Prognostic Biomarkers in Patients with Acute Myocardial Infarction. *Int J Mol Sci*. 2022;23(16):9168. Published 2022 Aug 15. doi:10.3390/ijms23169168

References:

1. Chawla R, Madhu SV, Makkar BM, et al. RSSDI-ESI Clinical Practice Recommendations for the Management of Type 2 Diabetes Mellitus 2020 [published correction appears in *Indian J Endocrinol Metab*. 2020 Jul-Aug;24(4):376]. *Indian J Endocrinol Metab*. 2020; 24(1):1-122. doi:10.4103/ijem.IJEM_225_20.

2. Heidenreich PA, Fonarow GC, Brethett K, et al. 2020 ACC/AHA Clinical Performance and Quality Measures for Adults With Heart Failure: A Report of the American College of Cardiology/American Heart Association Task Force on Performance Measures. *Circ Cardiovasc Qual Outcomes*. 2020;13(11):e000099. doi:10.1161/HCQ.0000000000000099.

3. Jenča D, Melenovský V, Stehlik J, et al. Heart failure after myocardial infarction: incidence and predictors. *ESC Heart Fail*. 2021;8(1):222-237. doi:10.1002/ehf2.13144

4. Kenny HC, Abel ED. Heart Failure in Type 2 Diabetes Mellitus. *Circ Res*. 2019; 124(1):121-141. doi:10.1161/CIRCRESAHA.118.311371.

5. Kodama S, Fujihara K, Horikawa C, et al. Diabetes mellitus and risk of new-onset and recurrent heart failure: a systematic review and meta-analysis. *ESC Heart Fail*. 2020;7(5):2146-2174. doi:10.1002/ehf2.12782.

6. Lee AK, Woodward M, Wang D, et al. The Risks of Cardiovascular Disease and Mortality Following Weight Change in Adults with Diabetes: Results from ADVANCE. *J Clin Endocrinol Metab*. 2020;105(1):152-162. doi:10.1210/clinem/dgz045.

7. Ozaki Y, Hara H, Onuma Y, et al. CVIT expert consensus document on primary percutaneous coronary intervention (PCI) for acute myocardial infarction (AMI) update 2022. *Cardiovasc Interv Ther*. 2022;37(1):1-34. doi:10.1007/s12928-021-00829-9

8. Nakaz MOZ Ukrainy No. 455 vid 02.07.2014 “Unifikovanyy klinichnyy protokol ekstreynoyi, pervynnoyi, vtorynnoyi (spetsializovanoyi) ta tretynnoyi (vysokospetsializovanoyi) dopomohy khvorym na hostryy koronarnyy syndrom z elevatsiyeyu sehmenta ST”.

9. Nakaz MOZ Ukrainy No. 1118 vid 21 hrudnya 2012 roku “Unifikovanyy klinichnyy protokol pervynnoyi ta vtorynnoyi (spetsializovanoyi) medychnoyi dopomohy “Tsukrovyy diabet 2 typu”.

10. Nakaz MOZ Ukrainy No. 1936 vid 14.09.2021 “Unifikovanyy klinichnyy protokol ekstreynoyi, pervynnoyi, vtorynnoyi (spetsializovanoyi) ta tretynnoyi (vysokospetsializovanoyi) dopomohy khvorym na hostryy koronarnyy syndrom z elevatsiyeyu sehmenta ST”.

11. Sarzani R, Allevi M, Di Pentima C, Schiavi P, Spannella F, Giulietti F. Role of Cardiac Natriuretic Peptides in Heart Structure and Function. *Int J Mol Sci*. 2022;23(22):14415. Published 2022 Nov 20. doi:10.3390/ijms232214415.

12. Seferovic P.M., Petrie M.C., Filippatos G.S., Anker S.D., Rosano G., Bauersachs J., Paulus W.J., Komajda M., Cosentino F., de Boer R.A., et al. Type 2 diabetes mellitus and heart failure: A position statement from the Heart Failure Association of the European Society of Cardiology. *Eur. J. Heart Fail*. 2018;20:853–872. doi: 10.1002/ehf.1170.

13. Spivak YA, Lyulka NO, Potyazhenko MM, Vakulenko KE, Dubrovinska TV. Biomarker and echocardiographic characteristics of heart failure in patients having acute myocardial infarction combined with diabetes mellitus of type 2. *Wiadomości lekarskie*. 2022; Vol. LXXV, ISSUE 4 PART 1: 759-764. doi: 10.36740/WLek202204102.

14. Spivak YuA, Potyazhenko MM, Lyulka NO, Vakulenko KYe, Nos YaV. Treatment optimisation of heart failure in patients with acute myocardial infarction and concomitant type 2 diabetes mellitus. «Світ Медицини та Біології» 2022;3(81): 183-187. doi: 10.26724/2079-8334-2022-3-81-183-187.

15. Stătescu C, Anghel L, Tudurachi BS, Leonte A, Benchea LC, Sascău RA. From Classic to Modern Prognostic Biomarkers in Patients with Acute Myocardial Infarction. *Int J Mol Sci*. 2022;23(16):9168. Published 2022 Aug 15. doi:10.3390/ijms23169168

Журнал

«Перспективи та інновації науки»

(Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»)

Випуск № 13(31) 2023

Формат 60x90/8. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,2.

Видавець:

Громадська наукова організація «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»
Свідоцтво серія ДК №4957 від 18.08.2015 р., Андріївський узвіз, буд.11, оф 68, м. Київ, 04070.

Підготовлено рекламним агентством
«GoToPrint» Адреса, Україна, Київська обл.,
м. Київ, вул. Льва Толстого, 63
e-mail: gotoprint@gmail.com